

बृहदारण्यकवार्तिकसारः ।

श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः ।

महेश्वरतीर्थकृतया लघुसङ्ग्रहात्मया टीकाया समलङ्कृतः ।

श्रीमच्छुद्धानन्दमुनिवरशिष्य श्रीउत्तमश्लोकयतिविरचित
वेदान्तसूत्र लघुवार्तिकसहित,

पञ्चतीयश्रीमन्नित्यानन्दपण्डितप्रदर्शितरीत्या ब्रह्म इत्युपनामकेन
भास्कराक्षिणा संशोधितः ।

BRIHADARANYAKA VARTIKASARA

By VIDYARANYA SWAMI,

WITH A COMMENTARY CALLED LAGHUSANGRAHA BY

MAHESHWAR TIRTH.

and Vedānta Sūtra Laghu Vartika

by Sri Uttama Sloka Yati,

A pupil of Sri Mat Suddhanand Muni.

EDITED BY

BHAU SHASTRI VAJHE.

FASCICULUS I to X

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS: PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1919

Price Rupees Ten.

Registered According to Act XXV. of 1867.

भूमिका ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

चिदितमस्तु भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्यमतानुयायिनाम् ।

महर्षिभीमज्ञगवद्भादरायणप्रणीतानां ब्रह्मसूत्राणां व्या-
ख्यानानि बहूनि विद्यन्ते, परन्तु संक्षेपेणासन्निधत्वं सूचार्थ-
प्रदर्शकं व्याख्यानं न किमप्युच्यते । अथ स्तु वि-
पश्चितां पुरतः प्रतिपादयितुं महान् प्रयत्नो जायते यद्वैतमत-
नुसारेण सूत्राणां संक्षिप्तस्पष्टवन्द्यं लघुवार्तिकं नाम व्याख्यानं
संयुज्य प्राकाश्यमुपगतमिति । न हि तदविदितचरं महात्मनां
यत्सूत्राणि दुर्बोधानि न यायातध्येन मन्दमतीनां तत्त्वार्थ-
काशकानीति तेषां भाष्यादिग्रन्थानां चिरं परिशीलनेन
यथाकथञ्चित् अर्थबोधः सम्भाव्यते । इतः परं आनायासेनैव
एतद्वृत्त्यसहाय्येन सूचार्थं बोधुं सौकर्यं सर्वेषां सम्पन्नमिति
महद्विदं हर्षस्थानमिति मन्यामहे । इदं हि लघुवार्तिकमानुशुद्धेन
अच्छन्दसा विरचितं कुत्रचिदेकेन पादेनैकैकस्याधिकस्त्रयस्य स-
ङ्गाहकं प्रायः सर्वेषां हृदयङ्गमं वर्तते इत्यत्र नास्ति सन्देहश्चेष्टो-
ऽपि । अस्य च प्रणेता श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभीमस्मि-
द्भानन्दपूज्यपादशिष्यः भीमदुत्तमश्लोकयतिः । सोऽयं महात्मा
कं देखमलमकरोदिति चिन्तायां विक्षेपतः साधकं प्रमाणं यद्यपि
नोपलभ्यते, तथाप्यसौ दाक्षिणात्यो द्रविडदेशोद्भवः स्यादिति
तर्क्यते । तत्र च प्रमाणमन्तिमश्लोकयोः—

‘इत्युक्तं वेदान्तमीमांसाग्रन्थसामराह ।

सतश्लोकीमुपासारग्रन्थमौलौ समर्पितः ॥’

‘भीमद्विषयतेर्विज्ञानवचनानां च तुल्यै सदा—’

इत्याद्युद्धेत एव दासिजाज्ञानामवेयं रीतिः यन्नगव-
ति विद्याकाशीनाये विद्वत्तौ चन्द्रमौलौ स्वग्रन्थसमर्पणम् ।
उत्तरभारते चन्द्रमौलिशब्देन शिवस्य विद्वन्नाथपत्नीत्वेन विद्या-
काश्याश्च व्यवहारो विरलतम एव । तेनेदं सम्भाव्यते ग्रन्थकार-
स्तद्वेष्टीय एव भवेदिति । आस्तामिदं कथा । पुरातत्त्वविद् एव
यताकिर्णये प्रमाणमिति नास्माभिस्तदालोचनीयम् ।

अस्य च ग्रन्थरत्नस्य आदर्शभूतं पुस्तकं श्रीमता महाम-
हिमशालिनामनेकविद्यावलीविराजमानानां काश्चपिहाराजानां
पुस्तकालयतः समुपलब्धम्, यत्स्वयं मुहाराजैर्महताऽऽदरेण
प्रयत्नेन च संवृत्तं संस्थापितम्, तत्तेषामेव कृपया प्रेरणया चास्मा-
भिः समधिगतमिति तेषां धन्यवादप्रदानपूर्वककृतज्ञतां ब्रह्मणः ।
अस्य ग्रन्थरत्नस्य मुद्रणेन प्रकाशने कृते लोकानां महानुप-
कारो भविष्यतीत्यालोच्य भीमतो जयकुण्डासगुप्तस्य
सभिकटे मुद्रणार्थं पुस्तकं समर्पितम् । नानाविधप्राचीनदुर्लभग्र-
न्थप्रकाशनाय बहुदीक्षेण च तेन तत् सम्मुख्यं प्रकाशितमिति
तस्मा अनेकान् धन्यवादान् वितरामः, प्रार्थयामश्च भगवन्त-
मुभारमणं यदसावेवमेव दुर्लभान् ग्रन्थान् प्रकाशनद्वारा लोके प्र-
चारयन् चिरञ्जीव्यादिति श्रुत् ।

निवेदकः

विदुषमनुवरः

योगेष्ट्युपनामकः माऊसाजी.

अशुद्धम्	शुद्धम्		
गिरीयतः	गिरीन् यतः	१	१२
मिषुसप्तः	संमिषुसप्तः	१	१८
कार्मानभिष्यक्तेः	कार्मानभिष्यक्तेः	९	१६
स्यादेह कर्तृ	स्यादेहकर्तृ	१२	६
पराशः	पराशः	१७	१८
कर्मानुष्ठितस्य	कर्मानुष्ठितस्य	१८	४
तस्याप्रामाण्यं	तस्य प्रामाण्यं	१८	१८
प्रत्यक्षमात्रकालीनत्वं,	प्रत्यक्षमात्रतया लीनत्वं	२३	१३
मनवच्छिन्नं	मनवच्छिन्नं	३१	१३
भोग्यं तद्भाग	भोग्यतद्भाग	४३	११
तदुदाहिः	तदुदाहः	४३	१९
वाऽनहि	वा नहि	५५	३
कर्मानुष्ठित	कर्मानुष्ठित	५७	१७
स्याविशेषो	स्य विशेषो	५८	५
पतेत्	पतेत्	६२	१
द्रोध्योः	द्रोध्योः	६८	१५
प्रतिबद्धत्वात्	प्रतिबद्धत्वात्	६९	१
प्रमाणमूल	प्रमाणमूल	८६	३
वाच्यता	वाच्यता	१०२	६

अथ द्य	अथ द्य	५०	५०
१११	१११	१०६	६
११२	११२	१०७	१२
११३	११३	१०८	७
११४	११४	११२	९
११५	११५	१४१	६
११६	११६	१५८	८
११७	११७	१६०	३
११८	११८	१६९	३
११९	११९	१७६	३
१२०	१२०	१८१	३
१२१	१२१	५९०	११
१२२	१२२	६२०	२
१२३	१२३	६२१	६
१२४	१२४	६६४	१७
१२५	१२५	६६४	२१
१२६	१२६	७२८	२४
१२७	१२७	८९१	२

श्रीगणेशोर्व नमः ॥

बृहदारण्यकवार्तिकसारप्रारम्भः ।

प्रथमोऽध्यायः

वागीशायाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यन्नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यपादाब्जभ्रमरा इमे ॥
वार्तिकेश्वरसं पीत्वा तृप्यन्त्वात्मानुभूतितः ॥१॥

* श्रीगणेशाय नमः *

निजपदभक्तजनानामजलिखितशिरोलिपिं प्रमार्ष्टि ॥
इंसपदं दत्त्वा यः शंसतु तं राममादराद्वाणी ॥ १ ॥
यतो जगत्समुद्भूतिसम्भूतिपरिभूतयः ॥
तं वन्दे राममात्मानं चिदानन्दघनं गुरुम् ॥ २ ॥
येनोद्धृतो वार्तिकाब्धेः सारो विबुधतुष्टिदः ॥
अविद्यातज्जतापघ्नं विद्यारण्यगुरुं भजे ॥ ३ ॥
पूर्वाचार्याल्लोकवन्द्यास्तत्त्वाऽऽनन्दगिरीयतः ॥
व्याख्या वार्तिकसारस्य लघु संगृह्य लिख्यते ॥ ४ ॥
मणयो मणितत्त्वज्ञैः सञ्चितास्तत्र केचन ॥
बालिसेन समानीताः किं न ग्राह्यास्तदर्थिना ॥ ५ ॥

इह खलु लोकानुग्रहैकरसतया सम्यग्ज्ञानप्रवर्तनप्रयोज-
नकृतशरीरपरिग्रहाः विद्यारण्यश्रीचरणाः श्रीसुरेश्वरवार्तिकसारं
जिघृक्षवस्तत्राधिकारिविषयप्रयोजनानि निर्दिशन्ति । *श्रीम-

संसारकारणाविद्याध्वंसकृच्छ्रज्ञानलक्षणे ॥

प्रारब्धेयं प्रयत्नेन वेदान्तोपनिषत्परा ॥ २ ॥

अत्र बोपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः ॥

तच्छब्दावयवार्थस्य विद्यायामेव सम्भवात् ॥ ३ ॥

दिति । इमे इत्यनेन बुद्धिस्थाः साधनचतुष्टयसम्पन्ना गृह्यन्ते ।
आचार्येषु दृढभक्ताः विवेकादिसम्पन्नाः प्रागनायासेन प्रत्य-
ग्जिज्ञासवो उपाधिकारिणः । एतद्ग्रन्थाभ्यासजन्यब्रह्मात्मैकज्ञा-
नाभिष्यक्तं तृप्तिशब्दितं निरतिशयं स्वस्वरूपभूतं ब्रह्ममुखं
फलम् । तदेवाज्ञातं सत् विषय इत्युक्तं भवति । अनेन प्रत्यक्तत्वा-
नुसन्धानलक्षणं मङ्गलमपि कृतमिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ सुखाभि-
व्यञ्जकज्ञानस्योपनिषदावयवमात्रेण सम्भवार्त्तिकं नूतनकृतिकर-
णकेशेनेत्याशङ्क्य, उपक्रमादिलिङ्गरूपनिषत्तात्पर्यनिर्णयेन जात-
मपि ज्ञानं नाविद्यानिवर्तनक्षममिति तदर्थमियं कृतिरर्थवतीत्या-
ह । *संसारेति । *वेदान्तोपनिषत्परोति । उपनिषत्तात्पर्यनि-
र्णयपरेत्यर्थः । यद्यपि इयं कृतिः काण्वोपनिषन्मात्रतात्पर्य-
निरूपणपरा तथापि प्रसङ्गात्पूर्वोपनिषदर्थस्य चतुर्थे वक्ष्य-
माणत्वात्सामान्येन वेदान्तोपनिषत्परेत्युक्तम् । अस्याः कृते-
वार्तिकापेक्षया विशेषं दर्शयितुं प्रयत्नेनेत्युक्तं, तथा च ललि-
तपदसन्दर्भैः कतिपयैरेव श्लोकैरत्र वार्तिकार्थः सर्वोऽपि संगृह्य
वर्ण्यत इति भावः । आरभ्यत इति वक्तव्ये प्रथमं बुद्ध्या सं-
गृहीतत्वादारब्धेत्युक्तम् ॥ २ ॥ ननूपनिषच्छब्दस्य ग्रन्थपरत्वमुक्त-
मयुक्तम् “उपनिषदं भो ब्रूहि” इत्यादौ ब्रह्मविद्यायामेव तत्प्र-
बोधदृष्टेरन्वायश्चानेकार्थत्वमित्याशङ्क्य, उत्तरमाह । *अत्र चेति ।
चक्ष्मब्दाद् ग्रन्थान्तरे चाध्यात्मिके प्रवृत्तमुपनिषत्पदं ब्रह्मविद्यामा-
त्रमाहेति दर्शयति । तत्र हेतुः *तदिति ॥ ३ ॥ अवयवार्थं दर्शयि-

उपोपसर्गः सामीप्ये तत्प्रतीचि समाप्यते ॥
 सामीप्यतारतम्यस्य विश्रान्तेः स्वात्मनीक्षणात् ॥ ४ ॥
 त्रिविधस्य सदर्थस्य निष्ठाब्दोऽपि विशेषणम् ॥
 उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः ॥ ५ ॥
 निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषद्भवेत् ॥
 निहत्यानर्थमूलं साऽविद्यां प्रत्यक्तया परम् ॥ ६ ॥
 गमयत्यस्तसम्भेदमतो वोपनिषद्भवेत् ॥

तुम् उपेत्युपसर्गस्य वाच्यार्थमाह *उपेति। तस्यैव लक्ष्यार्थमाह ।
 *तत्प्रतीचीति। तत्रहेतुः *सामीप्येति। सामीप्यमव्यवहितत्वम् ।
 अन्तर्बहिर्विभागशून्ये प्रतीचि पर्यवस्यति “अनन्तरोऽबाहः” इति
 श्रुतेः । अतः सर्वतो व्यवधानाभावोपलक्षितं चैतन्यम् उपोपस-
 र्गलक्षितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ उपसर्गान्तरस्य धातोश्चार्थमाह । *त्रि-
 विधस्येति । *सदर्थस्येति । क्विन्तस्य सदेर्विशरणादिकर्तृत्वा-
 ल्यस्त्रिविधोऽर्थः । “षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु ” इति
 स्मृतेः । तस्योपशब्दबन्धिशब्दोऽपि वक्ष्यमाणरीत्या त्रिविधस्यापि
 समर्पणद्वारा विशेषणमित्यर्थः । इत्यमवयवार्थत्वेऽपि कथं विद्या-
 यामेवोपनिषत्पदमित्याशङ्क्य, उपसर्गयोर्धातोश्चार्धावनुवदन् वि-
 शेषणविशेष्ययोर्विद्यागमकत्वात्सैवोपनिषदित्याह *उपनीयेति ।
 त्वमर्थं शुद्धमुपोपलक्षितं प्रत्यश्च ब्रह्म ग्राहयित्वा विद्या सकार्या-
 मविद्यां पूर्वावस्थातः शिथिलयति अतोऽवयवार्थस्य पौष्कल्यात्
 सैवोपनिषदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सम्पत्युपसर्गार्थं धात्वर्थं चावसा-
 दनत्वमनुवदन्विद्यायामेव तत्प्रवृत्तौ प्रकारान्तरमाह । *प्रवृत्ती-
 ति । प्रवृत्तिहेतवो रागादयस्तानशेषेण तद्धेतुब्रह्मानस्य प्रत्यक्ष-
 मात्रतया निरासद्वारा विद्या नाश्रयति अतः सैवोपनिषदित्यर्थः
 ॥ ७ ॥ विद्यैव चेदुपनिषदिष्टा तर्हि कथं ग्रन्थे तच्छब्दः प्रयु-

प्रवृत्तिहेतुस्मिन्शेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः ॥ ७ ॥

यतोऽवसादयेद्विद्या तस्मादुपनिषद्भवेत् ॥

यथोक्तविद्याहेतुत्वाद्विन्योऽपि तदभेदतः ॥ ८ ॥

भवेदुपनिषन्नामा लाङ्गलं जीवनं यथा ॥

ऐकात्म्यविषयान्नान्यो वेदान्तवचसां यतः ॥ ९ ॥

लभ्यते विषयः कश्चित्सस्मात्तद्वास्तवमोपनुत् ॥

सा चात्मोत्पत्तिनो नान्यद् ध्वान्तध्वस्तावपेक्षते १० ॥

प्रत्यग्विविदिषासिद्धयै वेदानुवचनादयः ॥

ब्रह्मावाप्त्यै तु तत्त्यागस्त्यागेनैक इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

क्तः ? इत्याशङ्क्य, साध्यसाधनयोरभेदोपचारादिति सदृष्टान्त-
माह । * यथोक्तेति ॥ ८ ॥ ननु वेदान्तानामैक्यं विषयः तत्र
साध्यक्षादिविरोधात्तेषां सम्पदादिपरत्वं, तथा चैक्यधीरप्रमेति
तदर्थं ग्रन्थारम्भो व्यर्थस्तत्राह * ऐकात्म्येति । उपक्रमादितात्पर्य-
लिङ्गैरेक्यपरत्वं वेदान्तानां सम्पदादिपरत्वायोगादध्यक्षादिवि-
रोधस्य परिहरिष्यमाणत्वादिक्यज्ञानस्य प्रमात्वेन फलत्वमित्य-
र्थः ॥ ९ ॥ ऐक्यधियः प्रमात्वे ऽप्यन्यानपेक्षयास्तस्याः मोहा-
निवर्तकत्वाच्च फलवत्त्वमित्याशङ्क्य, अन्यत् किं कर्म ज्ञानाभ्यासो
वा तथा ऽपेक्ष्यते ? नोभयमपीत्याह । * मा चेति । प्रत्यग्धीः ना-
न्यापेक्षा तत्त्वधीत्वान् शुक्तितत्त्वधीवत् । न हि मानस्य स्वफले
तदितरापेक्षेति भावः ॥ १० ॥ तथापि “धर्मात्मसुखं च ज्ञानं
च” इति स्मृत्या धर्मशब्दितावश्यानुष्ठेयकर्मभ्य एव ज्ञानोत्पत्ति-
सम्भवात्किमनेन ग्रन्थारम्भेणेत्यत आह । * प्रत्यगिति । वेदानु-
वचनादिधर्माः सत्त्वशुद्धिविविदिषाहेतवः । “विविदिषन्ति यज्ञेन”
इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिस्तु परम्परया तेषां ज्ञानहेतुत्वादर्थवतीति
भावः । किञ्च सर्वकर्मत्यागस्य ज्ञानाङ्गत्वेन श्रुतत्वादपि न कर्मणां

न कर्मणा न प्रजया न धनेनामृता जनाः ॥
 त्यागेनैके ऽमृतत्वं त आनशुः शुद्धबुद्धयः ॥ ११ ॥
 नन्वभ्युदयवत्साध्या मुक्तिरप्राप्तरूपतः ॥
 सिषाधयिषया ज्ञानोऽधिकारी न बुभुत्सया ॥ १३ ॥
 मैवं साध्याऽप्यसौ मुक्तिः स्वर्गवन्नैव जन्यते ॥
 किन्त्वभिव्यज्यते बोधात्प्रदीपेन घटां यथा ॥ १४ ॥
 तमोमात्रान्तरायत्वात्तमसो विद्यया हतेः ॥
 व्यज्यमानैव सा साध्येत्युपचारात्प्रयुज्यते ॥ १५ ॥
 चिकित्सयेव सम्प्राप्यं स्वास्थ्यं रोगार्हितस्य तु ॥
 आत्माविद्याहतेर्बोधात्तत्कैवल्यमवाप्यते ॥ १६ ॥
 ब्रह्म वा इदमग्रेऽभूत्तदात्मानमवेत्पुनः ॥

साक्षाद् ज्ञानहेतुत्वमित्याह । * ब्रह्मेति । तुशब्दोऽवधारणार्थः
 त्याग इत्यनेन सम्बध्यते । उक्तश्रुतिमेव व्यनक्ति । *नेति ।
 तथा च विवेकादिसम्पन्नस्य सर्वकर्मत्यजः प्रत्यक्तत्त्वजिज्ञासोर-
 यमारम्भः ॥ १२ ॥ जिज्ञासोराधिकारमुक्तमाक्षिपति । *नन्वि-
 ति ॥ १३ ॥ अप्राप्तरूपत्वादिति हेतुरप्रसिद्ध इति परिहरति ।
 * मैवमिति । तर्हि पुंव्यापरवैयर्थ्यमत आह । * साध्याऽपीति ।
 तथाचाभिव्यक्त्यर्थः पुरुषयत्न इति भावः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥
 मुक्तिर्वस्तुतः साध्या प्रेप्सितत्वात् स्वर्गादिवदित्याशङ्क्य, व्यभि-
 चारमाह । * चिकित्सयेति । स्वरूपेऽवस्थानं हि स्वास्थ्यं, त-
 त्सदातनमेव रोगाभिभूतमौषधादिना तद्विगमने प्राप्यते तद्वत् बो-
 दुरात्मत्वेन स्थिताऽपि मुक्तिरविद्यापिहिता तद्वोधात् तद्वध्वस्ते-
 राप्येत्युपचर्यते । अत उक्तहेतो रोगिप्रेप्सितस्वास्थ्ये व्यभिचार
 इत्यर्थः ॥ १६ ॥ मुक्तेरात्मत्वेन निन्याप्तत्वे मानमाह । * ब्रह्मे-
 ति ॥ १७ ॥ मुक्तोर्नित्याप्तत्वे फलितमाह । * मुषुप्तेति ।

अहं ब्रह्मेति तस्मात्सर्वमासीदिति श्रुतिः ॥१७॥
 यो ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्येष इति श्रुतिः ॥
 सुषुप्तनरवक्षुप्त्या बोध्यते प्रेर्यते न तु ॥ १८ ॥
 प्रेर्यतेऽभ्युदये कर्त्ता नृतन्त्रे विधिवाक्यतः ॥
 किमत्र विधिना कार्यमनृतन्त्रे विदात्मनि ॥१९॥
 जिज्ञासोरधिकारोऽतो न सिषाधयिषोरिति ॥
 सुस्थमेतदथेतस्य दाढ्यायैव मतान्तरम् ॥ २० ॥
 पर आहात्मनः स्वास्थ्यं श्रेयो यथाभिवाञ्छसि ॥
 कर्मभ्य एव तत्सिद्धयेच्छुतत्वात्कर्मणः श्रुती ॥२१॥
 न च कर्मातिरेकेण मुक्त्यभ्युदयसाधनम् ॥

यथा पार्श्वस्थेन सुप्तः पाणिपेषणादिना बोध्यते नानुष्ठाप्यते
 तथा मुमुक्षुरपि तत्त्वमादिश्रुत्या “ नासि त्वं संसारी ब्रह्मैव ”
 इति व्युत्पाद्यते न किञ्चित् कार्यते इत्यर्थः ॥ १८ ॥
 “ ननु स्वर्गकामो यजेत ” इत्यादिवत् “ प्रज्ञां कुर्वति ”
 इत्यादिना ज्ञानं विधीयते ऽतो विधेयधात्वर्थसाध्या मुक्तिः स्वर्गा-
 दिवदित्याशङ्क्य, युक्तः कर्मणि विधिः पुरुषतन्त्रत्वात्तस्य, ज्ञा-
 नस्य तु पुंसाऽननुष्ठेयत्वादत्र श्रुतोऽपि विधिस्तद्वेतुपदार्थविवे-
 कपर इत्यर्थमभिप्रेत्याह * प्रेर्यते इति ॥१९॥ विध्यभावे फालितं
 दर्शयन्नुत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरति । * जिज्ञासोरिति
 ॥२०॥ स्वतःसिद्धाऽपि मुक्तिः कर्मणैव सिध्यति तस्यैव पुमर्थहेतु-
 त्वेन श्रुतत्वादिति शङ्कते । * पर इति । स्वास्थ्यं स्वरूपावस्था-
 नलक्षणम् । श्रेयः कैवल्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्मेतरपुमर्थसाध-
 नाभावे हेतुमाह * निषेधेति । सर्वस्यापि वेदार्थस्य विधिनिषेध-
 तच्छेषत्वेन समाप्तेः कर्मैव पुरुषार्थहेतुरतो मुक्तिरपि स्वर्ग-
 षत् साध्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ सिद्धबोधिवाक्यानां विधिशेषत्वेन

निषेधविधिमात्रत्वाद्देदार्थस्येह सर्वतः ॥ २२ ॥
वचसामक्रियार्थानां विधिनैवैकवाक्यताम् ॥
जैमिनिन्यायदृक्त्वाद् नानः स्वार्थे प्रमाणता ॥ २३ ॥
कर्मापेक्षाऽपि नानित्या मुक्तिर्जन्यत्ववर्जनात् ॥
शिष्यते केवलं स्वास्थ्यमस्वास्थ्यस्य चिकित्सने ॥ २४ ॥
निषिद्धकाम्ययोस्त्यागात्कर्मणोर्नित्यकर्मणः ॥
करणात्प्रत्यवायस्य हतेऽश्वास्य चिकित्सनम् ॥ २५ ॥
काम्यकर्मपरित्यागाद्देवादित्वं न ढौकते ॥
निषिद्धस्य निरस्तत्वाच्चारकीं नैत्यधोगतिम् ॥ २६ ॥
नित्यानुष्ठानतश्चैवं प्रत्यवायो न संसृशेत् ॥
आगामिजन्मनोऽसत्त्वे निर्विघ्नं स्वास्थ्यामिष्यताम् २७ ॥
शरीरारम्भकं कर्म भोगेन क्षीयते ततः ॥
विनाऽप्येकात्मसम्बोधान्मुक्तिः सिद्धाऽन्नरात्मनः २८ ॥
स्वात्मनः कर्मशेषत्वे तद्वियः कर्मशेषता ॥
अर्थवादो भवेत्सर्वमात्मज्ञानफलं श्रुतम् ॥ २९ ॥
स्वरूपेऽवस्थितिर्मुक्तिरात्मनः सा च साधनात् ॥
सिध्यतीति घटन्पूर्ववादी कस्मान्न लज्जते ॥ ३० ॥

प्रामाण्यं जैमिनेरपि सम्मतमित्याह । * वचसामिति ॥ २३ ॥ २४ ॥
क्रियाफलस्यापि मुक्तोर्नित्यत्वं साधयति । * निषिद्धेति ॥ २५ ॥
उक्तमवार्थं विवृणोति । * काम्येति ॥ २६ ॥ न ढौकते न प्राप्नोति
॥ २७ ॥ २८ ॥ “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादौ ज्ञानस्यापि फलं
श्रूयते इत्याशङ्क्य, आत्मनः कर्मशेषत्वाच्चत्संस्कारकज्ञाने श्रूयमाण-
फलस्यापापश्लोकभक्षणवदर्थवादतयाह । * स्वात्मन इति ॥ २९ ॥
एकभक्तिकन्यायेन परोक्तां मुक्तिं तदुक्तविरोधप्रकटनेन दृश्यति ।
स्वरूप इति ॥ ३० ॥ उक्तं ह्यनुष्ठानात्प्रागात्मा तत्र स्वरूपेऽवस्थितो

तत्रात्मा किं स्वरूपे प्राङ् न तस्यावुत तस्थिवान् ॥
 आद्ये तन्न स्वरूपं स्यादात्मनः सर्वदा ऽसतः ॥३१॥
 अथावस्थित एवायं किमर्थं हेतुमार्गणम् ॥
 स्थितत्वहेत्वपेक्षायामनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥ ३२ ॥
 विषयाभ्यासजास्वास्थ्यनुस्यर्थं हेतुमार्गणम् ॥
 इति चेद्विषयाभ्यासो निर्हेतुर्वाऽथ हेतुमान् ॥ ३३ ॥
 न मुक्तिराद्ये हेतुश्च धर्मादिरथवेतरः ॥
 नेनरो दुर्निरूपत्वाद्दर्माधर्मौ च चिन्तय ॥ ३४ ॥
 किमसङ्गस्वभावस्य विषयैः सङ्गतिं बलान् ॥
 कुरुतः कर्तृरूपस्य सङ्गयोग्यस्य वा वद ॥ ३५ ॥
 भल्लातकाङ्कवदस्त्रे बलात्कर्तुं न शक्यते ॥
 न हि व्योम घटीकर्तुं कुशलो ऽपीह शक्नुयात् ॥३६॥
 आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्तनाम् ॥

न वेति विकल्प्य दूषयति *तत्रेत्यादिना । असतः असत्त्वात् । यत्र
 स्वत एव सदाऽनवास्थितस्तस्मात्स्वरूपम् आगन्तुकत्वात् धर्मव-
 दित्यर्थः ॥३१॥३२॥ न स्वरूपावस्थानार्थमुक्तमृपायमृपगच्छामः
 किन्तु संसृष्टेषु विषयेष्वमकृदनुभवजनितपापशमनायेति शङ्कते
 *विषयेति ॥३३॥ स्वभावादेवात्मनि चैतन्यवद्विषयसम्पर्क इत्या-
 द्यपक्षमनिर्मोक्षप्रसङ्गेन दूषयति * न मुक्तिरिति । विषयसंसर्गः
 संहेतुरिति पक्षं विकल्प्य दूषयति *हेतुश्चेत्यादिना ॥३४॥३५॥
 *भल्लातकेति । यथा वस्त्रे वस्तुतोऽ कलङ्के भल्लातकफलं संसृज्य-
 मानं तत्र कलङ्कयति नैवमसङ्गात्मनि धर्माधर्मावनर्थयोगविधा-
 यकावित्यर्थः । तयोरात्मन्यनर्थसम्बन्धाधानासामर्थ्यं साधर्म्य-
 दृष्टान्तेनाप्याह *न हीति । यथा कुशलः कुलालो मृदं घटीकरोति
 तद्वन्न नभो घटीकर्तुमलमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ द्वितीयमनूय दूष-

न हि स्वभावो भावानां व्यावर्ततेतीष्ण्यवद्वेः ॥३७॥
 नतु कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमेवात्मसंस्तुतिः ॥
 नतु तच्छक्तिरित्यात्मा मुक्तः स्याच्छक्त्यवस्थितौ ॥३८॥
 नैवं शक्तेरवस्थाने तत्कार्यस्यानिवारणान् ॥
 शक्तिस्वरूपहाने तु शक्तिमद्वस्तुनिन्दुतिः ॥ ३९ ॥
 अथ कार्यानिभिव्यक्तिर्निमित्तासम्भवाच्च तत् ॥
 धर्मादेः शक्तिरूपेण सम्भवः केन वार्यते ॥ ४० ॥
 तस्मात्कर्तृत्वभावस्य दुर्लभा मुक्तिरात्मनः ॥
 साधनं च निषिद्धादिवर्जनं दुःशकं तथा ॥ ४१ ॥
 सूक्ष्मापराधसंदृष्टेरतियत्नवतामपि ॥

यति *आत्मेति ॥३७॥ नात्मा कर्तृत्वादिकार्यस्वरूपः किन्तु त-
 च्छक्तिस्वभावः, तथा च कर्तृत्वादिकार्यनिवृत्तावप्युपपन्नाऽऽत्म-
 नो मुक्तिरिति शङ्कते *नन्विति ॥३८॥ कर्तृत्वादिकार्यवन्मुक्तौ
 तच्छक्तिरपि कदाचिन्नश्यति न वेति विकल्प्य उभयत्र दोषमा-
 ह *नैवमिति ॥३९॥ न शक्तेः स्वरूपनाशो मुक्तिः किन्तु श-
 क्तेर्यत्कार्यं तदनभिव्यक्तिरिति शङ्कते *अथेति । कार्यानिभिव्यक्तेः
 स्वापादौ सत्त्वादतिप्रसङ्गोऽत आह *निषिच्चेति । स्वापादौ पुन-
 रभिव्यक्तिनिमित्तादृष्टादीनि सन्ति, मुक्तौ तु तदभावाभातिप्र-
 सङ्ग इत्यर्थः । मुक्तौ धर्मादेरपि कर्तृत्वादिवच्छक्तिरूपेण स्थिति-
 सम्भवात्कदाचित्कार्यव्यक्तिः स्यात्तथा चानिर्मोक्ष इति दूषयति
 *न तदित्यादिना ॥४०॥ विषयाभ्यासनास्वास्थ्यनुचये कार्या-
 नभिव्यक्तये वा परकीयोपायो नोपयोगीत्युक्तम्, इदानीं तदुपाय
 एव दुष्करोऽप्रामाणिकश्चेत्याह *साधनं चेति ॥४१॥ *निपुणो-
 ऽपीति । पुण्यदेशवासात्पुण्यस्य पापदेशवासात्पापस्य बोत्पत्ति-

निषिद्धकाम्ये निःशेषे वर्जयेन्निपुणोऽपि कः ॥ ४२ ॥
 मुमुक्षुः काम्यपापे द्वे वर्जयेदिति चोदना ॥
 नास्ति वेदे कचिद्येन वचनात्तत्प्रकल्प्यते ॥ ४३ ॥
 काम्यादिवर्जनं चैतत्स्वकपोलप्रकल्पितम् ॥
 अतः प्रामादिकात्काम्यान्निषिद्धाश्च पुनर्जनिः ॥ ४४ ॥
 अथापराधो यस्यास्ति जायतामेष यस्य तु ॥
 नापराधो मुच्यते ऽसाविति चेद्वर्धतां भवान् ॥ ४५ ॥
 सापराधत्वतो मुक्तिः संदिग्धैव प्रसज्यते ॥
 द्विजातीनां खरादेस्तु त्वदुक्त्या स्यादसंशयम् ॥ ४६ ॥
 नित्यस्य फलमिष्टंचेदुपात्तदुरितक्षयः ॥
 तथापि काम्यपुण्यानां क्षयो नादुरितत्वतः ॥ ४७ ॥
 उपपातकमल्पं चेत्क्षीयतां नित्यकर्मणा ॥

दुष्परिहरेति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यतो निषिद्धकाम्यवर्जन-
 मशक्यम् अतस्तत्पक्षे पुनर्जननमावश्यकमित्याह *अत इति ॥ ४४ ॥
 यस्य निषिद्धादिवर्जनमशक्यं तस्य जन्मास्तु, यस्य तु क्षपि-
 ताशेषकल्पस्य सूक्ष्मापराधो ऽपि नास्ति तस्योक्तविधया मु-
 क्तिरस्तीति शङ्कते *अथेति । मनुष्यमात्रे ऽपराधस्य सन्दिग्ध-
 त्वान्मुक्तौ निःसन्दिग्धाधिकारस्त्वन्मते गर्दभादेरेव स्यादिति
 सोपहासमुत्तरमाह *वर्द्धतामिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अपि च “धर्मेण
 पापमपनुदति” इति श्रुतेर्दुरितानां नित्यादिना क्षयेऽपि मुक्तानां
 तदविरोधादनारब्धपुण्यकृतदेहान्तरं दुर्वारमित्याभिप्रेत्याह *नि-
 त्यस्येति ॥ ४७ ॥ *अनन्तेति । “श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजात्रिमृ-
 गपक्षिणाम् । चाण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति” इति
 स्मृतेरित्यर्थः । एतेनोपात्तान्यपि सर्वाणि कर्माणि सम्भूय एकमेव

अनन्तदेहहेतूनां हत्यादीनां कुतः क्षयः ॥ ४८ ॥
 पापं पुण्यकृतां नेदृक् नास्ति स्वर्गावरोहिणाम् ॥
 इवशुकरादिजन्मोक्तेर्विप्रक्षत्रादिजन्मवत् ॥ ४९ ॥
 रमणीयतराचारा विप्रक्षत्रादियोनयः ॥
 कपूयचरणाः इवादियोनयः स्युरिति श्रुतिः ॥ ५० ॥
 नित्यकर्मभिरप्यस्ति स्वर्गः काम्याग्निहोत्रवत् ॥
 आपस्तम्बेन तत्प्रोक्तमात्रवृक्षानिदर्शनात् ॥ ५१ ॥
 फलार्थं निर्मिते त्वाग्रे छायागन्धावधारितौ ॥
 तथा वर्णाश्रमाचारादनुगच्छेत् त्रिविष्टपम् ॥ ५२ ॥
 निषिद्धकाम्यानित्यानि पूर्वजन्मसु चात्र च ॥
 कृतानि सन्त्यनन्तानि स्वास्थ्यं तत्रात्मनः कुतः ॥ ५३ ॥
 ऐकात्म्यज्ञानतः कर्मक्षयं चेदात्थं तर्हि ते ॥

देहमारभन्त इति तदभिमतैकभाविकत्वमपि निरस्तमिति ध्ये-
 यम् ॥ ४८ ॥ धर्माभिरतानामनेकजन्मारम्भकं पापं नास्ति अ-
 न्यथा न धर्मे प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य, स्वर्गच्युतानामपि सू-
 करादिजन्मश्रवणान्मैवमित्याह *पापमित्यादिना । तथा चान-
 न्तपुण्यकरणेऽपि ज्ञानं विना न मुक्तिरिति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 किञ्च नित्यकर्मणां दुरितक्षयातिरिक्तफलश्रवणादपि न त्वन्मते मु-
 क्तिः सम्भवतीत्याह *नित्यंति । तत्र तद्यथा “आग्रे फलार्थं
 निमित्ते छायागन्धावन्पद्येते एवं धर्मे चर्यमाणमर्था अनूपद्य-
 न्ते” इत्यापस्तम्बस्मृतिमर्थतः पठति *फलार्थमिति । निमित्ते नि-
 र्मिते आरोपिते वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इदानीं निरुद्धगतिकः
 सिद्धान्तमालम्ब्यते *ऐकात्म्येति । मन्मतप्रवेशे मम यथा निश्चिता
 मुक्तिरुद्धतवापीत्याह *तर्हीति ॥ ५४ ॥ तस्मान्मुमुक्षुणा सर्वकर्म-

निर्विघ्ना मुक्तिरस्त्वद्य ममेव हि न संशयः ॥ ५४ ॥
 तेन निःसारतां बुद्ध्वा कर्मणां वेदतत्त्ववित् ॥
 ऐकात्म्यज्ञानमन्वेति कर्मत्यागपुरःसरम् ॥ ५५ ॥
 यत्तूक्तं कर्मशेषत्वमात्मतज्ज्ञानयोर्न तत् ॥
 न तावदात्मा तच्छेषोऽनुवृत्तेर्लोकमोक्षयोः ॥ ५६ ॥
 ज्ञानं कस्यात्मनोऽत्र स्यादिह कर्तृपरात्मसु ॥
 देहात्मधीर्भोगहेतुर्बौद्धिकं कर्म न स्पृशेत् ॥ ५७ ॥
 देहान्तराभिसम्बन्धी न चात्मास्तीति जानतः ॥
 विवेकिनो न युक्तेयं प्रवृत्तिः पारलौकिकी ॥ ५८ ॥
 बाढं कर्त्रात्मधीः कर्महेतुश्चेदस्तु तावता ॥
 किमायातं कर्मघातिपरब्रह्मात्मवेदने ॥ ५९ ॥

संन्यासपूर्वकं श्रवणाद्येव कर्तव्यमित्युपसंहरति *तेनेति ॥ ५५ ॥
 यागादिकर्तृत्वादात्मनस्तद्द्वारा तज्ज्ञानस्यापि कर्माङ्गतेति पू-
 र्वपक्षोक्तमनुवदति *यत्त्विति । आत्मनस्तावन्न कर्माङ्गता तस्य
 कृष्यादावपि कर्तृत्वेन यागादिना ऽव्यभिचरितसम्बन्धाभावादित्याह *नेति ॥ ५६ ॥ आत्मज्ञानमङ्गमित्यत्राप्यात्मपदार्थो देहो
 वा अन्तःकरणविशिष्टो वा ऽशनायाद्यतीतो वेति विकल्पय-
 ति *ज्ञानमिति ॥ आद्यं दूषयति *नेहात्मेति ॥ ५७ ॥ कर्त्रा-
 त्मनो लौकिकसाधारणत्वेऽपि तस्य देहातिरिक्तत्वधियः क्र-
 तोरन्यत्रानुपयोगात्तज्ज्ञानं कर्माङ्गमिति मत्वा द्वितीयं शङ्कते *दे-
 हान्तरेति ॥ ५८ ॥ कर्तृत्वादिविशिष्टात्मज्ञानस्याङ्गत्वेऽप्यस्म-
 दभिमतवेदान्तवेद्यात्मतज्ज्ञानयोर्न कर्माङ्गता, प्रत्युत कर्मनिर्मु-
 लहेतुत्वमित्याह *बाढमिति ॥ ५९ ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति *व-

वर्णाश्रमवयोवस्थाध्यासं कर्मोपजीवति ॥

वर्णाश्रमादि हन्त्येनत्परब्रह्मात्मवेदनम् ॥ ६० ॥

कर्तृभोक्तादिरूपत्वं प्रत्यगज्ञानहेतुजम् ॥

ज्ञाते प्रतीचि तद्रूपमपैति स्वप्नरूपवत् ॥ ६१ ॥

दारपुत्रधनादीनि कर्मसाधनतां ययुः ॥

यानि तान्यपयान्तीति किमु वक्तव्यमात्मनः ॥ ६२ ॥

देहतद्वाह्यरूपं यद्विशेषणमुदीर्यते ॥

प्रतीचो निर्विशेषस्य तदज्ञानं विना न हि ॥ ६३ ॥

चोरोऽसौ मामभिप्रेतीत्येवं चोरविशेषणम् ॥

स्थाणौ सम्भावयत्यज्ञो न त्वभिज्ञस्तमो विना ॥ ६४ ॥

करोम्यन्धो द्विजो बालो दग्धादिच्छन्नोऽहमित्यपि ॥

र्णेति । अहं ब्राह्मणः गृही युवा ऽरोगीत्यध्यासं विना कर्मणि

प्रवृत्त्ययोगात् विशिष्टात्मधियस्तदङ्गत्वेऽपि न शुद्धात्मधियस्तदङ्ग-

ता तस्यास्तन्निवर्त्तकत्वादिति भावः ॥ ६० ॥ सन्यस्य कर्तृत्वा-

देः कथं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्याशङ्क्य, कर्तृत्वादिरात्मनि कल्पितः

दृश्यत्वात्स्वप्नजादिवदित्यभिप्रेत्याह *कर्त्रिति ॥ ६१ ॥ प्रत्य-

क्तत्वसाक्षात्कारेणात्मधर्मत्वेन प्रतीतकर्तृत्वादिनिवृत्तौ कर्मसाध-

नीभूतबाह्यदारादिनिवृत्तिः कैमुतिकन्यायसिद्धेत्याह *दारेति ।

*कर्मसाधनतां ययुरिति । सभार्यस्य जातपुत्रस्य धनवत आधा-

नादिविधानादिति भावः ॥ ६२ ॥ किञ्च देहादेरात्मनश्चाहं मनुष्य

इत्यादिविशेषणविशेष्यत्वेन प्रतीतिर्देहादेः कल्पितत्वमन्तरा न

घटत इत्याह *देहेति ॥ ६३ ॥ मोहादेवान्यदन्यस्य विशे-

षणमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *चोर इति । यो हि पुरः

स्थितं स्थाणुं स्थाणुत्वेन न वेद स त्वसौ चोर इत्यभिप्रेत्याग-

च्छतीति चोरेण तं विशिनष्टि, यस्तु पुरोवर्तिनं स्थाणुं स्थाणु-

नाविद्यामन्तरेणैतैः प्रत्यगात्मा विशिष्यते ॥ ६५ ॥
 इयमेवात्मनो ऽविद्या कर्माधिकृतिकारणम् ॥
 आधिक्रियन्ते धेनैते बृहस्पतिसखादिषु ॥ ६६ ॥
 सर्वकर्मसमुच्छेदि ज्ञानं वेदान्तमानजम् ॥
 तन्मूलाज्ञानघातिस्वाप्तास्य कर्माङ्गता ततः ॥ ६७ ॥
 यच्चोक्तमर्थवादत्वं ब्रह्मज्ञानफलस्य तत् ॥

त्वेन वेद स तं तेन न विशिनष्टि, अतो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्या
 स्थाणोर्मोहादेव पुंविशेषणत्वं तथा ऽन्यग्रापीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ मो-
 हादृतेऽपि दण्ड्ययमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावो दृष्ट इत्याशङ्क्य
 अगृहीतभेदयोर्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रतीतौ मोहो हेतुरुक्तः ।
 दण्डीत्यादौ तयोर्भेदग्रहाद्वैषम्यमित्यभिप्रेत्य निर्विशेषात्मना स-
 हागृहीतभेदविशेषणान्युदाहरति * करोमीति ॥ ६५ ॥
 कर्त्रादीनामज्ञातभेदानां पुंस्थाणुविशेषणत्ववदात्मविशेषणत्व-
 स्याविद्याकृतत्वेऽपि प्रकृतधर्माधिकारे किमायातं ? त-
 त्राह * इयमेवेति । इयमविद्या ऽविद्याधीनविशेषणविशे-
 ष्यताऽऽत्मनः कर्मसम्बन्धब्राह्मण्याद्यभिमानहेतुर्येन ब्राह्मणादयो
 बृहस्पतिसखादिषु स्वामित्वेन सम्बध्यन्ते तादृशाभिमाने हे-
 तुर्विशेषणविशेष्यभावापन्ना ऽविद्येवेति पूर्वणान्वयः । तथा च
 कर्मसम्बन्धनिमित्तब्राह्मण्याद्यभिमानस्याविद्यकत्वाद्विद्वान्कर्माधि-
 कारीति भावः ॥ ६६ ॥ अविदुषः कर्माधिकारित्वे फ-
 लितमाह *सर्वेति । प्रमाणजन्यं ज्ञानं कर्ममूलाज्ञाननिवर्तकत्वेन
 कर्मोच्छेदकं यस्मात्ततोऽस्य न कर्माङ्गतेति योजना ॥ ६७ ॥ शु-
 द्धात्मज्ञानस्य कर्मानङ्गत्वे तत्फलश्रुतेः ब्रह्मात्मैक्यपरत्वेन स्वा-
 र्थपरत्वाभावादर्थवादत्वेऽपि न गुणवादता किन्तु “यश्च दुःखेन

अभ्युपैम्यर्थवादत्वं वक्षसोऽन्यपरत्वंतः ॥ ६८ ॥
 विरोधानुपलम्भेनापापहलोकश्रुतेरिव ॥
 नैवाभूतार्थवादत्वं किन्तु भूतार्थवादता ॥ ६९ ॥
 कुतो विरोधः शङ्कोत प्रत्यक्षे ब्रह्मधीकले ॥
 ब्रह्मत्वमात्मनो दृष्ट्वा नोत्तरेत्संसृतिं कथम् ॥ ७० ॥
 उत्तीर्य संसृतिं भूयः कर्तृत्वादीन्न वीक्षते ॥
 रोगादिवदनर्थत्वात्कर्तृत्वादिजिहासतः ॥ ७१ ॥
 कर्तृत्वादिस्वभावस्य दृश्यत्वात्तु दृगात्मानि ॥
 अविद्याकल्पितत्वं स्याद् दृगात्मा तु न दृश्यते ॥ ७२ ॥
 प्रमाता साक्षिणा दृश्यो मातुर्मानं प्रजायते ॥

सम्भिन्नमित्यादिवद् भूतार्थवादतेत्याह *यच्चेत्यादि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
 विदितब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वाद्यनिवृत्तेः “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इ-
 त्यादिफलश्रुतेरपि गुणार्थवादत्वमित्याशङ्क्य असम्यग्ज्ञानिनां
 तथात्वे ऽप्यप्रतिषेद्धसाक्षात्कारवतामसङ्गाद्वितीयपरमानन्दस्यानु-
 भविकत्वाच्च विरोधशङ्केत्याह *कुतो विरोध इति ॥ ७० ॥ *न
 वीक्षत इति । पूर्ववदात्मनिष्ठतया न पश्यतीत्यर्थः । कर्तृत्वादेर्जि-
 हासितत्वे हेतुः *रोगेति । आदिशब्देन अहिकटकादिग्रहः ॥ ७१ ॥
 कर्तृत्वादेः सत्यत्वात्तत्त्यागः कथं घटेतेत्याशङ्क्य, तन्मिथ्यात्व-
 साधकं पूर्वोक्तानुमानं स्मारयति *कर्तृत्वेति । दृश्यत्वं चैतन्य-
 विषयत्वमतो नात्मनि व्यभिचार इत्याह *दृगात्मेति ॥ ७२ ॥
 कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वाभावानुमानं तद्धर्मत्वग्राहकाहंप्रत्ययबाधि-
 तमित्याशङ्क्य, स किं प्रत्ययः प्रमातृविषयः साक्षिविषयो वा ?
 तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति *प्रमातेत्यादिना । यस्मान्मा-
 त्रादित्रयं दृश्यं तस्मान्मात्रादित्रयसाक्षी न स्वविषयप्रमातृक-
 र्तृकमेयगोचरक्रियाव्याप्यो भवति । यथा न बन्धिः स्वदाहो-

मानेन मीयते मेयं साक्षिदृश्यं त्रयं ततः ॥ ७३ ॥

मातृस्थं मेयगं मानं प्रतीचि त्रयसाक्षिणि ॥

न व्यापारयितुं शक्यं बर्हिं दग्धुमिवोल्मुकम् ॥७४॥

परार्थसंहतानात्मभोग्यकर्त्रादिबोधिना ॥

मानेन तद्विरुद्धोऽर्थः साक्ष्यं मीयते कथम् ॥ ७५ ॥

साक्षिसाक्ष्याभिसम्बन्धः साक्षिवस्तुनि कल्पितः ॥

साक्ष्यापेक्ष्यं न साक्षित्वं केवलानुभवात्मनि ॥७६॥

इच्छाद्वेषादयोऽप्येते न चिदात्मनि सम्मताः ॥

कामः सकृत्प इत्येवं मनोधर्मत्वसंश्रवात् ॥ ७७ ॥

लमुकक्रियाव्याप्यस्तद्वदित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ नन्वात्मा मा-
त्रादिग्राहकग्राह्यः प्रमात्रादेरविलक्षणत्वात् प्रमात्रादिवदित्या-
शङ्क्यासिद्धो हेतुरित्यभिप्रेत्याह *परार्थेति ॥ साक्षी प्रमात्रा-
दिविलक्षणः अपरार्थत्वात् व्यतिरेके मात्रादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टा-
न्ते परार्थत्वं साधयति । *संहतेति । विमतं परार्थं संहतत्वात्
गृहवदित्यर्थः । प्रमात्राद्यनात्मबोधिप्रत्ययेन तद्विलक्षणः साक्षी
न विषयीकर्तुं शक्यः पराङ्मानस्य प्रतीचि प्रवृत्तिविरोधादिति
भावः ॥ ७५ ॥ नन्वात्मनः साक्षित्वे साक्ष्येण सह सम्बन्धो
वाच्यः, अन्यथा तत्साक्षित्वानुपपत्तिः, तथा चासङ्गत्वहानेरत
आह *साक्षीति । यथा “सविता प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाश्यमनपे-
क्ष्यापि सवितुः प्रकाशकत्वनिर्देशः, एवमात्मनः साक्ष्यमनपेक्ष्यापि
साक्षित्वव्यपदेशो घटते, तदपेक्षत्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य कल्पितत्वा-
भासङ्गत्वहानिरित्यर्थः ॥७६॥ इच्छादीनामात्मधर्मत्वात्तदधीनक-
र्तृत्वादिरपि तद्धर्म इति नैयायिकास्तान्यत्याह *इच्छेति । इच्छा-
दयः कचिदाश्रिताः गुणत्वादपवादित्यनुमानात्पारिशेष्यात्तेषामा-
त्मगुणतेत्याशङ्क्य, श्रुतिविरोधान्मैत्रमित्याह *काम इति ॥ ७७ ॥

आत्मनश्चेदमी सर्वे ऽनर्थं कुर्यात्स्वयं कथम् ॥
 आत्मा जानन्न्यथा शत्रोस्तथा तस्मादनात्मवान् ॥ ७८ ॥
 अविद्ययाऽत्मधर्मत्वे दोषः कश्चिन्न विद्यते ॥
 तद्वर्जनस्य संसिद्धेर्बेदान्तैरात्मबोधनान् ॥ ७९ ॥
 परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन सम्मता ॥
 संबिस्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥ ८० ॥

किं चामी चेदात्मधर्मा एषामनर्थहेतुत्वमात्मा वेत्ति न वा ? तत्रार्थं
 दूषयति * अनर्थमिति । स्वयं स्वस्येति यावत् । कुर्यात् इच्छा-
 दिसामग्रीं कथं सम्पादयेत् । बुद्धिपूर्वकारी नात्मनोऽनर्थं करोती-
 त्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह * यथा शत्रोरिति । तस्मात् द्वितीयः परि-
 शिष्टः ततश्च प्राप्तं तेषामज्ञानकार्यत्वमित्यभिप्रेत्याह * तस्मादिति ।
 अनात्मवानबुद्धिमानज्ञानीत्यर्थः ॥ ७८ ॥ अज्ञानकार्यत्वेऽपि
 तेषामनर्थहेतुत्वं तुल्यम् अनाद्यज्ञानस्यात्मवन्नितृच्ययोगादि-
 त्याशङ्क्य, विरोधिसन्निपातेऽनादिप्रागभावनितृतिवद्वेदान्तज-
 न्यज्ञानाभिव्यक्तचैतन्येन तस्यापि निवृत्तिसम्भवान्मवमित्याह
 * अविद्ययेति ॥ ७९ ॥ नन्वविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वाच्च तत्र त-
 स्योपायत्वम् उपायोपेयत्वस्य भेदापेक्षत्वाच्चत्राह * परागिति । अ-
 स्यार्थः । पराचः शब्दादयोऽर्थाः येषां प्रमेयास्तानि प्रत्यक्षादिप्र-
 माणानि परागर्थप्रमेयाणि तेषु फलत्वेन सम्मता या संबित् वस्तुत-
 स्तु न फलं जन्माभावात् सैव परमात्मस्वरूपा वेदान्तोक्तिलक्ष-
 णप्रमाणस्य प्रमेयस्तात्पर्यगम्योऽर्थः । तथाचाविद्याविरोध्याकारे-
 णोपायत्वं तन्नितृच्ययाऽऽत्मना च फलत्वादुपेयतेत्येकत्रैवात्मन्या-
 कारभेदादुभयथात्वमिति ॥ ८० ॥ अपि चाद्वितीयात्मबोधिबेदा-

अबोधकत्वाज्ञो मात्वं स्यादितोऽन्यार्थकल्पने ॥

वेदान्तानामतो ध्यानविध्याद्यर्थो न कल्प्यताम् ॥ ८१ ॥

नन्वेवमपि मानत्वं व्याघातः स्यादक्रियाविधेः ॥

अद्वयात्मनि सम्बुद्धे कर्मानुष्ठित्यसम्भवात् ॥ ८२ ॥

नैतदेवं यतो शेषमानानामपि मानता ॥

आपरात्मावबोधात्पादोधात्पूर्वमबाधनात् ॥ ८३ ॥

ऊर्द्धं त्विष्टममानत्वमैकात्म्यमतिबाधनात् ॥

मानान्यपि च बाध्यन्ते मानेन प्रबलेन हि ॥ ८४ ॥

श्येनादिविधिबाधः स्यादार्हिसाविधिना यथा ॥

तथैवैकात्म्यमानेन द्वैतमानं प्रबाध्यताम् ॥ ८५ ॥

श्येनार्हिसाविधी एतौ दृष्टादृष्टार्थभेदतः ॥

व्यवस्थितौ तयोरेकमबाध्यममतं यदि ॥ ८६ ॥

न्तानामन्यार्थत्वकल्पनेऽबोधकतालक्षणप्रामाण्यं स्यादतः कार्यार्थत्वं न कल्प्यमित्याह *अबोधकत्वादिति ॥ ८१ ॥ अद्वयानुभवविषयत्वं वेदान्तानाममृष्यन्नाशङ्कते *नन्विति । अद्वितीयात्मनि वेदान्तप्रामाण्येऽपि तज्ज्ञानेन कारकादिभेदस्यापहतत्वात्कर्मकाण्डप्रामाण्यं व्याहन्येत तथा च तदेकदेशवेदान्तं प्वप्यनाश्वासः प्रसज्येतेति भावः ॥ ८२ ॥ किं तस्याप्रामाण्यं ज्ञानात्पूर्वं व्याहन्येत पश्चाद्वा ? । नाथ इत्याह *नैतदिति । आत्मज्ञानपर्यन्तं मानत्वे हेतुमाह *बोधादिति ॥ ८३ ॥ द्वितीयमिष्टापस्या दूषयति *ऊर्ध्वमिति । ननु मानानां परस्परबाध्यबाधकभावो न दृष्टचरोऽत आह *मानानीति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ क्रोधारातिवशीकृतचित्तस्य दृष्टार्हिसार्थतया श्येनादिविधिः जितक्रोधस्यादृष्टार्थतया न हि-स्यादिति विधिरिति व्यवस्थिताधिकारकत्वान्न तयोर्बाध्यबाधकतेति शङ्कते *श्येनेति । *अबाध्यममतमिति । अबा-

तर्ह्यद्वैतकैतमाने तत्त्वात्तत्त्वार्थगोचरे ॥
 उभयोर्व्यवृत्तिष्ठेतां नरयोर्मुक्तबद्धयोः ॥ ८७ ॥
 कर्माण्यतो विधीयन्तामविवेकिनरं प्रति ॥
 न तु विध्वस्तसकलकर्महेतुं बुधं प्रति ॥ ८८ ॥
 सम्यग्विमृदिताशेषध्वान्तस्य च न पूर्ववत् ॥
 अज्ञानादि पुनः कर्तुं शक्यते हेत्वसम्भवात् ॥ ८९ ॥
 सर्वकर्मनिरासे ऽतो ऽधिकारः स्याद्विवेकिनः ॥
 बुभुत्सोरपि संसिद्धो बुद्धत्वपदवाञ्छनात् ॥ ९० ॥
 कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते ॥

ध्यमिति कृत्वोदाहरणममम्मतमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ प्रकृतेऽपि वि-
 द्दद्विद्वद्विषयतया काण्डद्वयव्यवस्योपपत्तेर्न बाध्यबाधकतेत्याह
 * तर्हीति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अथ विद्वानपि यथापूर्वं मान-
 ते व्यवहरति तत्कथं ज्ञानादूर्ध्वं विध्याद्यप्रामाण्यं? तत्राह *स-
 म्यगिति । अत्राज्ञानशब्दस्तज्जन्यकर्मपरः । न च विदुषो मा-
 नप्रवृत्तिहेत्वज्ञानविलये व्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । बाधि-
 तानुवृत्त्याऽपि तत्सम्भवादित्यर्थः ॥ ८९ ॥ फलितमाह *सर्वेति ।
 विवेकिनः साक्षात्कारवतः । अथ यद्यविद्याविषयः कर्माधिकार-
 स्तर्हि विविदिषासंन्यासो न स्यादित्याशङ्क्याह *बुभुत्सोरिति ।
 विविदिषांद्देशेन कर्मविधानात्तत्सिद्धौ तेन प्रयोजनाभावाद्विवि-
 दिषोरपि कर्मत्यागो घटते इति भावः ॥ ९० ॥ विविदिषोः कर्म-
 त्यागो युक्त्यन्तरमाह *कारकेति । कर्त्रादिकारकाणां व्यवहारो
 नाम कर्म तस्मिन् सति जिज्ञास्यमानं शुद्धं वस्तु वीक्षितुं न क्षमः ।
 कर्मापहतधीत्वादतो न जिज्ञासोः कर्माधिकारः । आरुरुक्षोर्मु-
 नेर्योगमित्यादिस्मृतेरिति भावः ॥ किञ्च निष्प्रपञ्चतत्त्वे विवेक-
 विषयीकृते कर्मनिमित्ताभिमानशैथिल्यात् तस्मिन्नधिकार इत्या-

शुद्धे वस्तुनि सिद्धे तु कारकव्यापृतिर्न हि ॥ ९१ ॥

कारकाकारकधियोर्नैकदैकत्र वस्तुनि ॥

विरोधात्सम्भवोऽस्मीह प्रकाशतमसोरिव ॥ ९२ ॥

अविरोधः क्रमेण स्यात् स्थितिगत्योरिवेति चेत् ॥

नात्मज्ञानस्य कूटस्थवस्तुतन्त्रत्वे हेतुतः ॥ ९३ ॥

नौष्ण्यात्मको मितो वन्तिः क्रमशोऽक्रमशोऽथवा ॥

वस्तुतः शीततामेति कर्तृतन्त्रं तथा भवेत् ॥ ९४ ॥

भेदाभेदावुपाश्रित्य योऽप्याह ज्ञानकर्मणोः ॥

एकाधिकारं, सोऽप्यत्र विरुद्धत्वं कथं नुदेत् ॥ ९५ ॥

अतश्चाज्ञानकर्मादिधर्मशून्यमविक्रियम् ॥

अक्रियाकारकं वाञ्छच्छानन्दं श्रुतिमानतः ॥ ९६ ॥

इ *शुद्धे वस्तुनीति ॥ ९१ ॥ अपि च विवेकिनस्तावदकारका-
त्मधीरस्ति तस्य कर्माधिकारे कारकधीर्वाच्या, तयोश्च यौगप-
पद्यं क्रमो वा ? नाद्य इत्याह *कारकंति ॥ ९२ ॥ द्वितीयमुत्था-
पयति *अविरोध इति । दूषयति *नेति । अकारकधियोऽविका-
रिग्रह्याविषयत्वात्तस्यां कर्मप्रवृत्तिनिमित्तकारकधीर्नोत्पद्यते तन्नि-
मित्तजात्याद्यभिमानप्रज्ञादित्यर्थः ॥ ९३ ॥ अकारकग्रह्याणि मिते
कारकधीर्नोदेतीत्यत्र दृष्टान्तमाह *नौष्ण्यात्मक इति । ननु षो-
डशिग्रहणाग्रहणवदात्मनि कारकाकारकत्वे स्थातामिति नेत्याह
*कर्तृतन्त्रमिति । पुरुषकृतिसाध्ये कर्मणि तत्सम्भवेऽपि व्यवस्थि-
तरूपे आत्मनि विकल्पायोग इत्यर्थः ॥ ९४ ॥ भास्करमतमा-
शङ्क्य निरस्यति *भेदेति । वास्तवयोरेकत्रासम्भवादिति भावः
॥ ९५ ॥ श्रुतिस्मृत्युपपत्तिभिः साधितं जिज्ञासोरपि कर्मानाधिका-
रमुपसंहरति *अत इति । *तज्ज्ञानमिति । अज्ञानादिसकलान-
र्थशून्यनिरतिशयपरमानन्दस्य मुमुक्षुणा ज्ञानमात्रेण प्राप्यतां तु-

तद्विरुद्धफले बाह्यसाधने ऽनेककारके ॥
 कथं कर्मणि तज्ज्ञानन्मनो दध्याद्धसन्नपि ॥ ९७ ॥
 वारिपथ्याशनोपेतं सर्वानर्थविवर्जितम् ॥
 मार्गं त्यक्त्वा सुधीः को वा पिपासत्यनथाविधेः ॥ ९८ ॥
 विरक्तस्य तु जिज्ञासोर्ज्ञानान्नान्यद्व्यपेक्षणम् ॥
 कर्मापेक्षा हि साध्येऽर्थे सिद्धेऽर्थे न तदर्थकम् ॥ ९९ ॥
 ऐकात्म्यमेव तन्मेयं तस्यैवाप्रतिबोधनः ॥
 बुद्धो भेदो न तन्मेयो भेदाभेदौ तु दुःशकौ ॥ १०० ॥
 नन्वविद्यावदिष्टं चेद्ब्रह्म दोषो महानयम् ॥
 निरविद्यं च विद्याया आनर्थक्यं प्रसज्यते ॥ १ ॥

च्छकर्मफलस्य बाह्यबहुसाधनसाध्यतां जानन्हसन्नपि लीलया कर्म
 न करोतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ समीचीनोपायलाभे बुद्धिपूर्वकारी
 तद्विरुद्धे न प्रवर्तत इत्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह *वारीति ॥ ९८ ॥
 अथ कर्मणैव हि संसिद्धिमित्यादिस्मृत्या कर्मणो मुक्तिहेतुत्व-
 प्रतीतेः कथं तस्यातथाविधत्वम् ? अत आह * विरक्तस्येति ।
 स्मृतौ सिद्धिपदं शुद्धिपरमिति भावः ॥ ९९ ॥ ज्ञानस्य मुक्तिहे-
 तुत्वेऽपि नाद्वैतविषयस्य तद्धेतुना येन तस्मिन्सति कर्माधिकारो
 न स्यात्किन्तु तदस्थेश्वरविषयस्येत्याशङ्क्य, श्रुतेरज्ञातार्थपरत्वा-
 न्मैवमित्याह *ऐकात्म्येति । बुद्ध इति, अनुमानादिनेति शेषः ।
 भेदशब्देन भिद्यत इति व्युत्पत्त्याऽद्वैतव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि
 विवक्षितः ॥ १०० ॥ ब्रह्मणोऽप्यज्ञातत्वमाक्षिपति *नन्विति ।
 ज्ञानरूपं ब्रह्म नाज्ञानमास्कन्दति व्याघातादित्यर्थः । मास्तु त-
 र्हि ब्रह्मण्यविद्येत्याशङ्क्य, तर्हि तदाभिन्नजीवेऽपि तदयोगात्
 ज्ञानवैयर्थ्यमित्याह *निरविद्येति ॥ १ ॥ ब्रह्मणो वास्तवं नि-

मैवं नभःस्थसूर्यस्य समेधार्मेधते इव
 सविद्यनिरविद्यत्वे किं न स्तोः दृष्टिभेदतः ॥ २ ॥
 अविचारान् घनच्छन्नो निर्घनस्तु विचारता ॥
 अतस्त्वतस्त्वदृष्टिभ्यां ब्रह्मापि द्विविधं तथा ॥ ३ ॥
 अस्याविद्येत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते ॥
 ब्रह्मद्वारा तत्रविद्येयं न कथञ्चन युज्यते ॥ ४ ॥
 न जानाम्यहमित्येषाऽनुभूतिः सर्वसम्मता ॥
 तत्राविद्याचिदात्मानौ तत्सम्बन्धश्च भ्रान्त्यमी ॥ ५ ॥
 अविचाराद्भ्राममाना विचाराद्विनिवर्तने ॥
 अविद्येयं चिदात्मा तु भात्येवासौ निरन्तरम् ॥ ६ ॥
 अविद्या त्वविचारेण भासते, तन्निरूपणे ॥
 अविद्यान्वाऽथ विद्यान्वा नोभावप्यत्र शक्नुतः ॥ ७ ॥

राविद्यत्वं, साविद्यत्वं तु काल्पनिकमतो नोक्तदोष इति सदृष्टा-
 न्तमाह *मैवमिति ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तमेवार्थं सङ्क्षेपविस्तराभ्या-
 माह *अस्येति । अविद्यायामासित्वा स्थित्वा विचारमकृ-
 त्वेति यावत् । ब्रह्मद्वारा ब्रह्मीभूतदृष्ट्या ॥ ४ ॥ विचारशून्यैः
 प्रत्यक्तत्वे कल्पिताऽविद्यास्तीति पूर्वार्द्धेनोक्तम् अर्थं विस्तरे-
 णाह *नेति ॥ ५ ॥ साक्षिनिष्ठनयाऽविद्याऽनुभूयते चेत्तर्हि
 सत्यैवास्त्वित्यत्राह *विचारादिति । यदि सा सत्या स्याद्विचा-
 रजन्यसाक्षात्कारानन्तरमपि चैतन्यवदेव प्रतीयेतत्यभिप्रेत्याह
 *चिदात्मा त्विति ॥ ६ ॥ तर्हि तस्याः कल्पितत्वे तन्निरासय-
 त्ववैयर्थ्यमित्याशङ्क्य, तस्याः कल्पितत्वं केनापि ज्ञातुं न शक्य-
 त इत्याह *अविद्यन्ति । भासते इत्यनन्तरं यद्यपि तथापीति
 द्वयमध्याहर्तव्यम् ॥ ७ ॥ उभयोरशक्तिं क्रमेणाह *अविद्यावानि-

अविद्यावानविद्यात्वं न निरूपयितुं क्षमः ॥
 ब्रह्मबोधात्पुरा तस्या वस्तुत्वेनैव भासनात् ॥ ८ ॥
 न निरूपयते विद्वान्विद्यादृष्ट्यैव बाधनात् ॥
 वेद्यं ब्रह्मैव विद्यायां भासते बाध्यते तु सा ॥ ९ ॥
 निद्राया न हि निद्रात्वं निद्राणेन निरूप्यते ॥
 अनिद्राणोऽप्यपश्यंस्तां न निरूपयितुं क्षमः ॥ १० ॥
 अथ बुध्वा ऽनुभूतां तामनिद्राणः परामृशेत् ॥
 परामृशत्वविद्यां च बोधादूर्ध्वं बुधस्तथा ॥ ११ ॥
 अविद्याब्रह्मसम्बन्धमविद्यादृष्टिकल्पितम् ॥
 परामृशत्यतः सिद्धमस्याविद्येत्युदीरितम् ॥ १२ ॥
 अविद्यावृत्तबीक्षायां ब्रह्मसम्बन्धतेत्यपि ॥

ति । अविद्यात्वं कल्पितत्वम् । निरूपयितुं साक्षात्कर्तुम् ॥ ८ ॥
 विद्यादृष्ट्येत्युक्तं विवृणोति *वेद्यमिति । तस्याः प्रत्यङ्मात्र-
 कालीनत्वं बाध्यत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *निद्राया इति । निद्राशब्देनात्र
 तज्जन्यो स्वप्नो लक्ष्यते, तस्य निद्रात्वं कल्पितत्वमिति ॥ १० ॥
 निद्राणस्य तत्काले कल्पितत्वज्ञानाभावेऽपि बोधानन्तरं तस्य
 बाध्यत्वलिङ्गेन तदस्तीति शङ्कते *अथेति । तर्हि तद्विद्वान-
 पि विचारशून्येन मया प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि कल्पिताऽविद्ये-
 ति जानातु अथापि तन्निवृत्तये पूर्वं प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेत्याभिप्रेत्याह
 *परामृशत्विति ॥ ११ ॥ यतो ऽविचारदशाकल्पितं परामृश-
 त्यतोऽस्याविद्येति श्लोकपूर्वार्धार्थ उपपद्यत इत्याह *अवि-
 द्येति ॥ १२ ॥ वृत्तानुवादपूर्वकं ब्रह्मद्वारेत्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे
 *अविद्यावृत्तेति । अविचारदशायामित्यर्थः । ब्रह्मवृत्तेति । पर-

ब्रह्मवृत्तपरीक्षायां नासौ ब्रह्मस्पृगिष्यते ॥ ११ ॥
 तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममाद्यतः ॥
 अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ १४ ॥
 अतः प्रमाणतोऽशक्या ऽविद्याऽस्येति परीक्षितुम् ॥
 कीदृशी वा कुतो वेति ब्रह्मदृष्ट्या कथञ्चन ॥ १५ ॥
 वस्तुनोऽन्यत्र मानानां व्यावृत्तिर्न हि युज्यते ॥
 अविद्या च न वस्त्वष्टं मानयोगासहिष्णुतः ॥ १६ ॥
 अविद्याया अविद्यात्वभिदमेवात्र लक्षणम् ॥
 मानयोगासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥ १७ ॥
 मानेन ब्रह्मवीक्षायामविद्यागन्धवर्जनात् ॥
 ब्रह्मद्वारेति सुष्ठूक्तं नोक्तदोषद्वयं ततः ॥ १८ ॥
 एवं चाज्ञातमैकात्म्यं सुस्थाऽतो ऽस्यैव मेयता ॥

मर्थतो विचार्यमाण इत्यर्थः ॥ १३ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति *त-
 त्वमिति ॥ १४ ॥ यतो वाक्योत्थविद्या सकार्याविद्याया-
 स्त्रिकालवर्तिनीमपि सत्तां न मृष्यते ऽतो मुक्तस्य सकार्या-
 विद्याऽस्तीति न मानतः शक्यं निश्चेतुमित्याह *अत इति ॥ १५ ॥
 अज्ञानस्याप्रामाणिकत्वमनुमानेनापि साधयितुं व्याप्तिमाह *वस्तु
 न इति । यन्मानयोग्यं तदवस्तु यथा शशशृङ्गमिति व्याप्तिमु-
 क्त्वाऽनुमानमाह *अविद्येति ॥ विमतं मानयोग्यं शास्त्रार्थत्वाद्ब्रह्म-
 वदित्यनुमानमाशङ्क्य, हेत्वसिद्धिमभिसन्धायाह *अविद्याया इति
 ॥ १७ ॥ अत एवोक्तं साक्षिवेद्यस्याज्ञानस्य प्रमाणैरभाव-
 व्यावृत्तिः प्रकाश्यत इति । सङ्ग्रहश्लोकशेषस्य निरविद्यतामाह
 *मानेनेति ॥ १८ ॥ एवं साविद्यत्वनिरविद्यत्वं दृष्टिभेदेन ब्रह्म-
 ण्युपपादितम् अतोऽस्याज्ञातत्वेन वेदान्तप्रमेयत्वं सुस्थमित्याह
 *एवं चेति । नन्वेवमपि प्रत्यक्षविरुद्धत्वादद्वैतस्य तद्वोधकशा-

प्रत्यक्षं द्वैतबोध्यत्र दौर्बल्यान्न विरुध्यते । १९ ॥

आसन्नत्वादाश्रयत्वाद्देश्याच्चात्मवस्तुनः ॥

तद्बोधिशास्त्रं प्रत्यक्षात्प्रबलं द्वैतबोधिनिः ॥ २० ॥

प्रत्यक्षं तद्यथा ऽऽसन्नं परोक्षार्थावबोधिनिः ॥

सर्वप्रत्यक्तमे तद्बोध्यो वाक्योत्थ आत्मनि ॥ २१ ॥

आत्मानं सत्यमाश्रित्य मिथ्याद्वैतं प्रसिध्यति ॥

आत्मानुभववैश्याज्जडार्थो विशदीभवेत् ॥ २२ ॥

अतः प्रबलमानेन ब्रह्मनत्वं ऽवबोधिते ॥

विद्याफलस्य प्रत्यक्षान्नास्याभूतार्थवादता ॥ २३ ॥

ननु निर्धूतशोकादि फलं यत् श्रूयते श्रुतौ ॥

आत्मविद्यास्तुतिर्लैषा विद्यायां पुम्प्रवृत्तये ॥ २४ ॥

स्वस्य ग्रावप्लवनादिवाक्यवदप्रामाण्यामिन्याशङ्का, तस्य प्रत्यक्षा-

पेक्षया प्रबलत्वान्न तद्बाध्यतेत्याह *प्रत्यक्षमिति ॥१९॥ तस्य

प्राबल्ये हेतुत्रयमाह *आसन्नत्वादिति ॥२०॥ आद्यं हेतुं विद्व-

णोति *प्रत्यक्षमिति। परोक्षादनुमेयाद्वस्तुनः सकाशात्प्रत्यक्षवि-

षयभूतं वस्तु यथा सन्निहितमिष्टं तथा ब्रह्मात्मनि वेदान्तवाक्य-

जो बोधः सर्वतः सन्निहित विषयीकरोति तद्विषयात्मनः प्रत्यक्त-

मत्वादित्यर्थः॥२१॥ द्वितीयतृतीयौ विशदयति* आत्मानमिति ।

कल्पितस्य सत्याधिष्ठानमन्तरा स्थित्यनुपपत्तेरित्यर्थः । *आ-

त्मेति । घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्फूर्त्या तत्स्फूर्तिरिति भावः ॥२२॥

तस्माद् ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य गुणार्थवादत्वं नेति प्रकृतमुपसंहर-

ति* अत इति । तत्र विद्वत्प्रत्यक्षमपि हेतुं करोति *विद्येति॥२३॥

विद्याफलविषयमागमं “तरति शोकमात्मवित्”इत्यादिकमनुभव-

विरोधादपाकुर्वन्नाशङ्कते *नन्विति । फलं, ज्ञानस्येति शेषः ॥

२४ ॥ यत्तु तत्र विद्वत्प्रत्यक्षमुक्तं तत्प्रत्याह *मनोराज्येति ।

मनोराज्यसमं मन्ये सर्वमेतत्कृतं फलम् ।

न प्रत्येमि यतः साक्षात्प्रत्यक्षं ज्ञानतः फलम् ॥२५॥

अत्रोच्यते फलं त्विष्टं गम्यमानं प्रमाणतः ॥

त्यक्त्वा कल्पयसे कस्मादनिष्टामश्रुतां स्तुतिम् ॥२६॥

स्वप्नस्थानादिसञ्चारिविज्ञानमयनामकः ॥

धीस्थचैतन्याबिम्बोऽयं सदा शोचतु मुच्यतु ॥ २७ ॥

बहुशोऽसङ्गवचसा निःसङ्गत्वं भुवाणया ॥

श्रुत्यैव शोकमोहादि बिम्बात्मनि निवारितम् ॥२८॥

अहं दुःखीतिधीर्मूढं शोचन्तं प्रतिबिम्बितम् ॥

चिदाभासं प्रगृह्णातु किमायातं चिदात्मनि ॥ २९ ॥

आभासगतशोकादि स्वात्मन्यारोप्यते यदि ॥

विद्याया दृष्टफलत्वे विदुषि मय्यप्युपलभ्येत नोपलभ्यते तत-
स्त्वदनुभवो ऽसम्मत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ श्रुतेः शोकनाशपरता-
त्यागे तस्यानिष्टत्वं बाहंतुः वाक्यादनवगम्यमानत्वं वेति विक-
ल्पमभिसन्धाय क्रमेण निरस्यति *फलमिति ॥ २६ ॥ नन्वनु-
क्तोपालम्भोऽयं अहं दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविरोधादात्मनः शोका-
दिनाशपरत्वं फलश्रुतेर्नास्तीत्युक्तत्वादित्याशङ्क्य, प्रत्यक्षश्रुत्यो-
र्भिन्नविषयत्वादविरोध इत्याह *स्वप्नेत्यादि । स्थानत्रयसञ्चा-
रोक्त्याऽऽगमापायिभ्यः स्थानतदभिमानिभ्योऽन्यं तत्साक्षिणं
सदानुभूतिस्वभावं प्रत्यक्षमुक्त्वा तस्यावस्थात्रयासम्बन्धात्तत्स-
म्बन्धाधीनदुखाभावमाह वेदः, अतः प्रत्यक्षश्रुत्योर्भिन्नविषयतया
विरोधसमाधेः श्रुत्यैवोक्तत्वान्न तत्र विरोधशङ्केत्यर्थः ॥ २७ ॥
॥२८॥२९॥ चिदात्मनो निर्दुःखत्वेऽसङ्गश्रुत्या तद्व्रतशोकनिवार-
णमनुपपन्नम् अप्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य, वस्तुतस्तदभावेऽप्यारो-

आरोपोऽपोष्यते श्रुत्या निःसङ्गत्वादिबोधनात् ॥ ३० ॥
 चित्स्वरूपचिदाभासौ वाक्याहम्बुद्धिगोचरौ ॥
 अदुःखिदुःखिनौ भूत्वा ऽनुभूयेने यथायथम् ॥ ३१ ॥
 बोधात्प्राग्द्विविधं दुःस्वमेकं बुद्धिस्वभावजम् ॥
 रोगावमानदारिद्र्यपुत्रहान्यादिरूपकम् ॥ ३२ ॥
 अपरं त्वीदृशे दुःस्वे मग्नोऽहं बहुजन्मसु ॥
 इत उद्धर्तुमात्मानं न शक्नोमीति मोहजम् ॥ ३३ ॥
 तत्राद्यं कर्मजत्वेन नश्येद्गंगादृते न हि ॥
 द्वितीयं भ्रमजं तत्त्वबोधादेव निवर्तते ॥ ३४ ॥
 हर्षशोकौ विभ्रमोत्थौ कर्मोत्थसुखदुःखयोः ॥
 बोधहेयौ हर्षशोकौ भोक्तव्ये तु सुखेतरे ॥ ३५ ॥
 दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥
 मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीतिवचः प्रमा ॥ ३६ ॥

पितं तन्निविध्यते इत्याह *आभासेति । यदि यस्मात् ॥ ३० ॥
 प्रत्यक्षश्रुत्योर्भिन्नविषयत्वमुक्तमुपसंहरति *चिदिति । यथायथं
 विभज्यानुभूयेते, विद्वद्भिरिति शेषः ॥ ३१ ॥ किञ्च चिदाभासे
 ऽपि पूर्ववत् सर्वदुःखानुवृत्तिः किन्तु कतिपयदुःखस्यैव निष्फल-
 स्येति वक्तुं बोधात्पूर्वं दुःखद्वैविध्यं दर्शयति *बोधात्प्रागिति ।
 स्वाभाविकं विवृणोति *रोगेति ॥ ३२ ॥ मोहजमाह *अपरमिति
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ बोधानन्तरमपि प्रारब्धप्रापितसुखदुःखयोर्भो-
 क्तव्यत्वेऽपि तज्जन्यहर्षशोकयोर्नानुवृत्तिः तयोर्भ्रान्तिमात्रजन्य-
 त्वादित्याह *हर्षेति । सुखदुःखयोः, फलभूताविति शेषः । मद-
 विशेषः सुखफलं हर्षः, रोदनताडनादि दुःखफलं शोकः ॥ ३५ ॥
 उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह *दुःखेष्विति । प्रमा प्रमाणम् ॥ ३६ ॥ मत्वा

धरित्वं बुद्धतत्त्वस्य तत्त्वानुस्मृतिमन्ततेः ॥
 पुनरप्यादिवादान्नेर्वासनाविस्मृतिक्षणे ॥ ३७ ॥
 पुनः संस्मृतिहेया ऽसावित्थं धीरैर्बुधैः सदा ॥
 फलेऽनुभूयमाने त्वं कथमेतन्निरस्यसि ॥ ३८ ॥
 श्रुतादपि न चेद्वाक्याज्जायेत फलवन्मतिः ॥
 शङ्कोतैषं जायते तु धीः शास्त्रादधिकारिणः ॥ ३९ ॥
 नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ॥

धीर इति धैर्यं हर्षशोकप्रहाणे हेतुरित्युक्तम् । धैर्येऽपि निरन्तरं
 तत्त्वानुसन्धानं हेतुरित्याह *धीरत्वमिति । भवतीति शेषः । तर्हि
 तत्त्वविस्मृतिकाले धैर्यापगमेन भ्रान्त्या हर्षादिवासना पुनरुद-
 ध्यतीति शङ्कते *पुनरिति ॥ ३७ ॥ उदिताऽपि सा क्षणेन तत्त्व-
 स्मृत्या निरस्यते इत्याह *पुनरिति । विद्वदनुभवमुपपाद्य एव-
 मनुभूयमानं ज्ञानफलं दुरपेक्षमिति *इत्थमिति ॥ ३८ ॥ प्रत्यक्षं
 विद्याफलमित्येतन्मनोराज्यसममिति यदुक्तं तत्परिहरति *श्रुता-
 दिति । श्रुतास्तत्त्वमस्यादिवाक्यादधिकारिणोऽपि फलवन्ज्ञानं
 यदि नोत्पद्येत तदा त्वदुक्तमाशङ्क्यत, न चेत्तदस्ति, “अधिकारिणः
 प्रमितिजनको वेदः” इति न्यायतस्तस्य वाक्यार्थधीसम्भ-
 वात्तत्फलोपलब्धेश्च । न ह्यनधिकारिणस्तदनुपलम्भः फलाध्यक्षं
 क्षेप्तुं क्षमते अयोग्यानुपलम्भत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥ अधि-
 कारिणोऽपि मानान्तरात्र यथोक्तरीतिस्तु नो मानान्तरायो-
 ग्यत्वादिति प्रसङ्गादाह *नित्येति । ननु वाक्यमपि यथो-
 क्तार्थज्ञानजनकं न भवति श्रुतवाक्यानामपि सर्वेषां तदनु-
 पलम्भादित्याशङ्क्य, अनधिकारिणां वाक्यार्थानुपलम्भस्तु पदा-
 र्थज्ञानाभावात् तदभावश्चाविवेकात्, तथाच जाग्रदाद्यवस्थातदभि-

वाक्यार्थस्यापि च ज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ ४० ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मार्यते ध्रुवम् ॥
 सम्यक्स्मृतपदार्थस्तु वाक्येऽधिक्रियते पुमान् ॥ ४१ ॥
 युष्मदस्माद्विभागज्ञे स्यादर्थवदिदं वचः ॥
 अनभिज्ञेऽनर्थकं स्याद्वधिरेष्विव गायनम् ॥ ४२ ॥
 शोधितत्वंपदार्थज्ञः साक्षादेव प्रपद्यते ॥
 वाक्यादद्वैतमात्मानं दशमस्त्वमसीतिवत् ॥ ४३ ॥
 नवसङ्ख्याहृतज्ञानो दशमो विभ्रमाणया ॥
 न वेत्ति दशमोऽस्मीनि वीक्षमाणोऽपि तान्नव ॥ ४३ ॥
 अपविद्वद्भयोऽप्येवं तत्त्वमस्यादिना विना ।
 वेत्ति नैकलमात्मानं प्रत्यङ्मोहाप्रबाधतः ॥ ४५ ॥
 दशमस्त्वमसीत्यस्मादशयत्वं निजात्मनि ॥

मानिभ्यः परस्परं व्यावृत्तेभ्यस्तदनुस्यूतं साक्षिणमिदमंशाद्वि-
 विच्य तद्विलक्षणत्वेन यस्तु जानाति तस्याधिकारिणो वाक्य-
 मर्थवत्, इतरस्य वधिरेषु गानवत् श्रुतमपि वाक्यमकिञ्चित्करमि-
 त्याह *वाक्यार्थस्येत्यादि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शुद्धं त्वंपदार्थं जाना-
 सि चेत्तस्यैवापरोक्षसांविदात्मकत्वात् किं वाक्येनेत्यत आह *शो-
 धितेति। वाक्यादेवेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह *दशम इति ॥ ४३ ॥
 दृष्टान्तं विवृण्वन् दार्ष्टान्तिकमाह *नवेति द्वाभ्याम् । यथा वस्तुतो
 दशमः कश्चित्स्वात्मानं मैत्रोऽस्मीति अपरोक्षं तांश्च पश्यन्नपि
 नवपुरुषगणनमुषितबुद्धिर्दशमस्त्वमसीति वाक्यादृते दशमो-
 ऽस्मीति न वेत्ति एवमपरोक्षस्याप्यात्मनो ऽद्वितीयत्वेनाज्ञात-
 त्वाद्वाक्यप्रमाणकतेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वाक्यं न साक्षा-
 त्कारजनकं वाक्यत्वात्सम्मतवदित्याशङ्क्य तत्रैव व्यभिचार-

साक्षात्करोति ब्रह्मत्वमेवं वाक्यादिदात्मनि ॥४६॥
 बुभुत्सोच्छेदिनैवास्य सदसीत्यादिना दृढा ॥
 प्रतीचि प्रतिपत्तिः स्यात्प्रत्यगज्ञानबाधतः ॥ ४७ ॥
 अमात्वशङ्काऽसङ्गावान्मान्तरैश्चाविराधतः ॥
 सदसीत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ॥४८॥
 वाक्याधिकारहेतौ च पदार्थप्रतिशोधने ॥
 सन्न्यास उपकारीति प्राह तुर्हि श्रुतिस्मृती ॥ ४९ ॥
 त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ॥
 त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्षपरं पदम् ॥५०॥
 मुक्तेश्च बिभ्यतो देवा मोहेनापिदधुर्नरान् ॥
 ततस्ते कर्मस्युक्ताः प्रवर्त्तन्ते विचक्षणाः ॥ ५१ ॥
 अतः संन्यस्य सर्वाणि कर्माण्यात्मावबोधतः ॥

माह *दशम इति ॥ ४६ ॥ बुभुत्सितस्य शब्दबोधयत्वादा-
 त्मनश्चापरोक्षत्वेनातथात्वादशब्दत्वमित्याशङ्क्य सामान्यतः त-
 स्य दृष्ट्वेऽप्यद्वितीयानन्दत्वेनादृष्टत्वाद् बुभुत्साऽप्यस्ति अतस्त-
 भिवर्त्तकवाक्येनावधितासन्दिग्धावबोधः स्यादेवेत्याह *बु-
 भुत्सेति ॥ ४७ ॥ वाक्यादेव ज्ञानमुत्पद्यते इत्युपपादितमुपसं-
 हरति *अमात्वेति । असादिच्छेदः ॥ ४८ ॥ एवं च शोधितप-
 दार्थस्य पुंसो वाक्यार्थे ऽधिकार इत्युक्तम् एवं पदार्थशोधने च
 त्यक्तसर्वकर्मण एवाधिकार इत्याह *वाक्येति ॥ ४९ ॥ श्रु-
 तिमुदाहरति *त्याग इति । मोक्षशब्देन तद्धेतुज्ञानं लक्ष्यते ॥
 ५० ॥ तर्हि मुक्तिकारणं ज्ञानमुद्दिश्य सर्वे किमिति न प्रव्रजेयु-
 रित्याशङ्क्याह *मुक्तेरिति ॥ ५१ ॥ यतो देवमायानिमित्ता
 नराणां कर्मसु प्रवृत्तिरतस्तदुपसादितमोक्षाभिलाषो विवेकी स-

हत्वा ऽविद्यां धियैवेयासद्विष्णोः परमं पदम् ॥५२॥
 इति भाल्लविशाखायां श्रुतिवाक्यमधीयते ॥
 सर्वकर्मनिरासेन तस्मादात्मधियो जनिः ॥ ५३ ॥
 प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं सन्न्यासलक्षणम् ॥
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्न्यसेदिह बुद्धिमान् ॥५४॥
 इत्येवमादिवाक्यानि नानास्मृतिषु कोटिशः ॥
 ज्ञानाय विदधत्युच्चैः सन्न्यासं सर्वकर्मणाम् ॥५५ ॥
 यदुक्तं पूर्वपक्षादौ श्रुतत्वात्कर्मणः श्रुतां ॥
 विमुक्तिहेतुः कर्मेति तत्रेदमभिधीयते ॥ ५६ ॥
 केन चोक्तं क्रिया मुक्तौ साधनत्वं न गच्छति ॥
 तमेतमिति नाश्रयीः संस्कारा इति च स्मृतिम् ॥५७॥

वर्कर्मण्यविवेकपूर्वकाणि त्यक्त्वा श्रवणादिपरिपाकलब्धज्ञाना-
 ग्निनाऽविद्यां दग्ध्वा ज्ञानानन्दसदेकतानमवच्छिन्नं पदं प्राप्नु-
 यादित्याह *अत इति ॥ ५२ ॥ एषां वाक्यानां स्वकपोलक-
 ल्पितत्वं वारयति *इतीति ॥५३॥ स्मृतिमुदाहरति *प्रवृत्तीति ।
 युज्यतेऽनेनेति योगः कर्म तेन हि पुमान्फलेन सम्बध्यते स-
 प्रवृत्तिलक्षणः रागादिपूर्वकव्यापारहेतुक इत्यर्थः । पुरस्कृत्य
 उद्दिश्य ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ एवं स्वमतं प्रसाध्य परोक्तदूषणले-
 शाननुभाष्य दूषयति *यदुक्तमित्यादिना ॥५६॥ तत्र किं कर्म
 साक्षान्मोक्षहेतुत परम्परया ? । नाद्यः । प्रापकाभावादित्यभिप्रेत्य
 कल्पान्तरमङ्गीकरोति *केनेति । विविदिषाद्वारा
 संस्कारद्वारा वा कर्म मुक्तिहेतुरित्युपगमादिति भावः । तत्राद्ये
 विविदिषावाक्यं प्रमाणयति *तमेतमिति । द्वितीये “यस्यैते
 चत्वारिंशत्संस्काराः” इत्यादिस्मृतिं दर्शयति *संस्कारा इति ॥
 ५७॥ एवं च कर्मणि शुद्ध्यादिद्वारलाभे तैः प्रयोजनाभावात् ज्ञा-

चित्ते विविदिषोत्पत्तौ रागादेर्वा विनाशने ॥
 कर्मापक्षीयने न्यासे ज्ञानकाले न गच्छति ॥ ५८ ॥
 यच्चोक्तं कर्मणो नान्यन्मुक्त्यभ्युदयसाधनम् ॥
 अस्तीति, तदसद्यस्मास्यागज्ञाने स्फुटं श्रुते ॥ ५९ ॥
 निषेधविधिमात्रत्वं कर्मकाण्डस्य युज्यते ॥
 न युक्तं ब्रह्मकाण्डस्य तत्र ब्रह्मावबोधनात् ॥ ६० ॥
 वचसामाक्रियार्थानां जैमिनिर्विधिशेषताम् ॥
 यत्प्राह तत्कर्मकाण्डे ज्ञेयं तद्विषयत्वतः ॥ ६१ ॥
 अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येवं व्यासेन कीर्त्तनात् ॥
 धर्ममात्रस्य जिज्ञासाविषयो जैमिनेर्मतः ॥ ६२ ॥
 विधिभक्तेन वेदान्ते किमर्थो विधिरुच्यताम् ॥

नाङ्गत्वेन तेषां त्याग एवेत्याह * चित्त इति ॥ ५८ ॥
 उक्तरात्या संन्यासज्ञानयोः पुमर्थहेतुत्वसिद्धेश्चोद्यान्तरमपि नि-
 रस्तमित्याह *यच्चेति ॥ ५९ ॥ * निषेधेति । कर्मकाण्डगताना-
 मक्रियार्थानां वाक्यानां पुमर्थत्वाय विधिनिषेधशेषत्वेऽपि पु-
 मर्थभूतब्रह्मबोधिवाक्यानां न तच्छेषतेत्यर्थः ॥ ६० ॥ अत-
 एवानर्थक्यमतदर्शानामिति जैमिनीयवाक्यमपि कर्मकाण्डपरमि-
 त्याह । *वचसामिति ॥ ६१ ॥ किञ्च यदि सर्वेषां वस्तुबो-
 धिवाक्यानां विधिशेषता स्यात् तदा सर्वज्ञवादरायणो ब्रह्म-
 मीमांसां नारभेत, तेनारब्धत्वादपि जैमिनिवाक्यं कर्मकाण्डपर-
 मित्याह *अथात इति ॥ ६२ ॥ किञ्च आत्मज्ञानविधेः प्रयो-
 जनमपि नास्तीत्याह *विधिभक्तेनेति । वेदान्तप्रमेयस्य पुमर्थ-
 त्वसिद्धये वा विधिः, उत्पन्नज्ञानस्य विरोधिवृत्तिभिरन्यथात्व-
 निरसनाय वा, अविद्यानिरासार्थं वा, विद्याफलसिद्धये वेति

पुमर्थत्वं तु मेयस्य स्वाभाष्यान्न विधेर्बलात् ॥६३॥
 विज्ञानमानन्दमिति ह्यात्मैवेति श्रुतिस्तथा ॥
 पुमर्थस्यैव वेदान्तमेयत्वं प्रत्यपादयत् ॥ ६४ ॥
 अथोत्पन्नस्य बोधस्य संसारक्लेशबुद्धिभिः ॥
 यदन्यथात्वं तद्वेयं विधानेन तदप्यसत् ॥ ६५ ॥
 तज्ज्ञानं यस्य सज्जातं जातमेवास्य नान्यथा ॥
 गर्भस्थस्यापि हि सतो वामदेवस्य तद्यथा ॥ ६६ ॥
 अविद्याया निरासार्थं विधिरित्यप्यसङ्गतम् ॥
 उत्पन्ना चेत्तत्त्वविद्या नाविद्यां न निरस्यति ॥ ६७ ॥
 दृष्टो ह्यविद्याविध्वंसो व्याधभावनयाऽन्विते ॥
 राजसूनौ स्मृतिप्राप्ते व्याधभावनिवर्त्तनात् ॥ ६८ ॥
 एवमेवात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥
 लब्धकात्म्यस्मृतेर्व्येति सर्वाऽविद्या सकार्यका ॥६९॥

किंशब्दार्थः। आद्यं प्रत्याह *पुमर्थत्वमिति *आत्मैवेति । “आ-
 त्मैवानन्दः” इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ द्वितीयमनु-
 भास्य दूषयति * अथेति । यथा वामदेवस्य मुनेर्मूत्रपुरिषाद्यने-
 कदोषदूषिते गर्भाशये शयानस्यापि पूर्वजन्मानुष्ठितश्रवणादि-
 संस्कृतस्य सम्यक् ज्ञानं जातं “तद्वैतत्पश्यन्” इति श्रुतेः । न च
 तत्कुतश्चिद् बाध्यते, एवमन्यस्यापि शुद्धबुद्धेः श्रवणादिजन्य-
 ज्ञानस्य नान्यथात्वं, न हि विपर्यासेन सम्यग्धीर्बाध्यत इति
 भावः ॥६५॥६६॥ तृतीयं निराकरोति * अविद्याया इत्यादिना ।
 यथा कुतश्चिन्मिचित्ताद्याधकूलसंवर्धितस्य राजसूनोः “नासि त्वं
 व्याधमूनू राजपुत्रस्त्वम्” इत्याप्तवाक्येन “राजपुत्रोऽहम्” इति
 स्मृतिप्राप्तौ चिरमृहीतोऽपि व्याधभावो निवर्त्तते एवं गुरूपदि-

न विद्याफलसिद्ध्यर्थं विधिरित्यपि युज्यते ॥
 विलक्षणं विधिफलाद्विद्याफलमिहोच्यते ॥ ७० ॥
 उत्पत्तिराप्तिः संस्कारो विकारश्च विधेः फलम् ॥
 मुक्तिर्विलक्षणैतेभ्यस्तेनैहानर्थको विधिः ॥ ७१ ॥
 अनन्यायत्तसंसिद्धेर्निरविद्यात्मवस्तुनः ॥
 न क्रियात्वं फलत्वं वा नापि कारकरूपता ॥ ७२ ॥
 अतोऽत्र विध्यभावोऽयं न कथं चन दूषणम् ॥

एवाक्यार्थज्ञानादेवात्मज्ञस्य सकार्याऽविद्या व्येति नश्यतीत्यर्थः
 ॥६७॥६८॥६९॥ चतुर्थं निरस्यति* न विद्येति ॥ ७० ॥ वैल-
 क्षण्यमेव व्यनक्ति* उत्पत्तिरिति ॥ न तावन्मुक्तिरूपत्तिरुत्पाद्या
 वा । अक्रियात्वाद्नादित्वाच्च । नाप्याप्तिगण्या वा । असम्ब-
 द्धत्वात्प्राप्तरूपत्वात् । नापि संस्कारः संस्कार्या वा । अ-
 गुणत्वाद्नायेयातिशयत्वाच्च । नापि विकारो विकार्या वा । अ-
 कार्यत्वादपरिणामित्वाच्च । तस्मान्न विधिफलं मुक्तिरित्यर्थः ।
 फलितमाह * तेनेति ॥ ७१ ॥ ज्ञाने विध्यसम्भवाद् ब्रह्मणस्तद-
 शेषत्वेऽप्युपास्तिविधिसम्भवात्तच्छेषताऽस्त्वत आह* अनन्येति ।
 न हि ब्रह्म उपास्तिविधिशेषः, तच्छेषत्वप्रयोजकीभूतक्रियादेस्त-
 स्मिन्दुःसाधनत्वात् । न तावत्कारकाधीनात्मलाभत्वं ब्रह्मणो-
 ऽस्ति, अनन्याधीनसिद्धिकत्वात् । नाप्यविद्यावत्कारकत्वं,
 निरविद्यत्वात् । नापि फलत्वं, क्रियाजन्यत्वाभावात् । तस्मा-
 द्ब्रह्मणो नोपासनाविधिशेषत्वमपीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ विधिशेष-
 त्वाभावे वेदान्ताप्रामाण्यं मन्वाना वेदोपरा वेदान्ता इति केचित्
 तान् प्रत्याह * अत इति ॥ सति विद्या शुद्धे ब्रह्मणि वेदान्त-
 प्रामाण्यायोगात्तदभावे पुमर्थब्रह्मवाधित्वाद्युक्ता प्रशंसतेति भावः

अलङ्कृतिरियं साध्वी वेदान्तेषु प्रशस्यते ॥ ७३ ॥

चोदनाभिर्नियुक्तोऽहं तथा ब्रह्माहमित्यपि ॥

परस्परविरुद्धत्वादेकदैक्यं न द्वयम् ॥ ७४ ॥

स्वामी सन्न हि श्रुत्येन स्वामिनेव नियुज्यते ॥

सम्बोधनीय एवासौ सुप्तो राजेव बन्दिभिः ॥ ७५ ॥

यत्रैतस्यात्मभावेन श्रुत्या ब्रह्मावबोधयते ॥

न तत्र करणापेक्षा नेतिकर्त्तव्यता तथा ॥ ७६ ॥

यत्र त्वेष विधिस्थाने प्रहितः स्यात्फलेच्छया ॥

इतिकर्त्तव्यता तत्र करणादानमेव च ॥ ७७ ॥

॥ ७३ ॥ किंच ज्ञानविधिषु विद्वान्नियोज्यो विविदिषुर्वा ? नाथः

इत्याह *चोदनाभिरिति ॥ ७४ ॥ न द्वितीय इत्याह *स्वामीति ।

विविदिषुः संसारमार्गादुत्तीर्णत्वाद्देदस्य स्वामी ततस्तेन नासौ

प्रेर्यते किंतु 'देहादिसाक्षी त्वं ब्रह्मैवासि' इति वेदैरसौ बोधनी-

यस्तस्मान्नियोज्याभावान्न नियोग इति वेदान्तेषु न विधिरिति

भावः ॥ ७५ ॥ वेदान्तेषु नियोगाख्यविधिनिरासेन ब्रह्मण-

स्तच्छेषत्वाभावेऽपि भावनाख्यविधिसम्भवात्तच्छेषत्वं तद-

वस्थमित्याशङ्क्याह *यत्रेति ॥ यत्राम्नाये तत्पदलक्ष्यं ब्रह्म त्वं-

पदलक्ष्यप्रत्यक्तेन तच्चमादिश्रुत्या बोध्यते, तत्र ज्ञातब्रह्मत-

त्त्वस्यापेक्ष्यमाणफलांशाभावान्न करणेतिकर्त्तव्यतापेक्षा युक्ता-

ऽतो न वेदान्तेष्वंशत्रयवती भावनेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ननु तेषु

नास्ति चेदंशत्रयवती भावना कुतस्तर्हि तस्याः सम्भावनेति त-

त्राह *यत्रेति ॥ ज्ञातविध्यर्थः पुमान्यत्र वाक्ये स्वर्गादीच्छ-

या प्रेरितः स्याद्यत्र करणेतिकर्त्तव्यतयोरुपादानं भाति तत्रां-

शत्रयसम्भवात्तद्वान्भावनाख्यो विधिरपि विधिस्थाने युक्त इति

भावः ॥ ७७ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थधियोऽपि कर्मवाक्यार्थधीवत्पु-

आप्ताशेषपुमर्थस्य त्यक्तानर्थस्य च स्वतः ॥

अनात्मनीव नेच्छेयं कथं चित्स्यादिहात्मनि ॥ ७८ ॥

तन्निवृत्तौ निवर्त्तते इतिकर्त्तव्यसाधने ॥

निरन्तरायतो ऽशेषपुमर्थस्यात्मरूपतः ॥ ७९ ॥

ननु मोहान्तरायायां मुक्तावस्तु यथोदितम् ॥

एकदेशो विकारो वा संसारीति मने कथम् ॥ ८० ॥

विकारावयवावेतौ वास्तवौ यदि सम्मतौ ॥

तदा न कर्मणा मुक्तिर्नापि ज्ञानेन कर्हिचित् ॥ ८१ ॥

यदा त्वविषयाऽध्यस्तं संसारित्वं न वास्तवम् ॥

तदा ह्यविद्याविध्वस्तावधिकारो न कर्मणि ॥ ८२ ॥

मर्थहेतुत्वात्तादिच्छया प्रवृत्तेरितिकर्त्तव्यताद्यादानद्वारा वेदान्ते-
ष्वंशत्रयवती भावना स्यादित्याशङ्क्याह * आप्तेति । वाक्यात् ज्ञा-
ततत्त्वस्याप्तानन्दत्वात्त्यक्तानर्थत्वाच्चाणात्मनि स्वर्गादाविवापवर्गे
नेच्छा सङ्गच्छते तस्यात्मत्वेनाप्तत्वादित्यर्थः ॥ ७८ ॥ एवं फलेच्छा-
निवृत्तौ तदविनाभूतकरणाद्याकाङ्क्षानिवृत्तिमाह * तन्निवृत्तावि-
ति ॥ मुमुक्षोः कथमाकाङ्क्षाऽभावः मुमुक्षुत्वव्याघातात्तत्राह ॥
* निरन्तरायत इति ॥ तत्तदाकाङ्क्षायामपि ज्ञाततत्त्वो न किञ्चि-
त्कामयते । ज्ञानविधिः खल्वत्र निराचिकीर्षित इति भावः ॥ ७९ ॥
उक्ताया मुक्तेः कर्मानपेक्षत्वेऽपि ब्रह्माविकारस्तदंशो वा जीव
इति पक्षे ज्ञानस्याकारकत्वाज्जीवस्य परैक्यं कैवल्यं क्रियासा-
ध्यमिति अभिसन्धाय शङ्कते * नन्विति ॥ ८० ॥ अस्मिन्पक्षे
तयोः संसारित्वं वास्तवमध्यस्तं वा ? नाद्यः, अग्न्याण्यवत्स्वा-
भाविकधर्मस्य केनाप्यनिवृत्तेरित्याह * विकारेति ॥ ८१ ॥
द्वितीये ज्ञाततत्त्वस्य कर्मणि नाधिकार इत्याह * यदेति ॥ ८२ ॥

तदा तु कल्पनाः सर्वा विकारावयवादिकाः ॥
 वृथैवैताः ह्यविद्यैव सर्वाः सम्पादयिष्यति ॥ ८३ ॥
 स्वतो निःश्रेयसं पूर्णं तदपूर्णमविद्यया ॥
 आभासते वृथैवास्याः प्रध्वंसो विद्यया भवेत् ॥ ८४ ॥
 प्रध्वस्तायामविद्यायां पूर्णमेवावशिष्यते ॥
 अनर्थको विधिस्तस्मात्सर्वो निःश्रेयसं प्रति ॥ ८५ ॥
 निःशेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्युपरमान्मिका ॥
 ब्रह्मनिष्ठेह वेदान्तैः पुंसः सम्पद्यते भृशम् ॥ ८६ ॥
 ब्रह्मात्मतत्त्वव्युत्पत्तिमात्रेणात्राधिकारिना ॥
 भवत्येव हि जिज्ञासोर्विरक्तस्य मुमुक्षतः ॥ ८७ ॥
 ननूपक्रमसंहारपर्यालोचनया बुधैः ॥

किंचास्मिन्पक्षे ऽखण्डस्यैवाविद्यया संसारित्वोपपत्तौ विकारा-
 दिकल्पना मुधेत्याह * तदा त्विति ॥ ८३ ॥ एवं पूर्णब्रह्मणोऽ-
 विद्यया विद्यमानसंसारित्वप्रतीता तस्याः विद्यामात्रनिरस्य-
 त्वाद्विधिवैयर्थ्यमित्याह * स्वत इत्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ य-
 थोक्तं ज्ञानमुपनिषद्ग्रो न सिध्यति अधीतोऽनिषदामपि के-
 षांचिदनुपलम्भात्तस्मादुक्तफलमसम्भावितमिति तत्राह * निः-
 शेषेति । इह मुमुक्षूणां मध्ये यस्य पुंसः स्वाभाविकशेषव्या-
 पारोपरमरूपा भृशं ब्रह्मनिष्ठा तन्मात्रपरताऽस्ति तस्य वेदा-
 न्तैः सम्पद्यते विद्येत्यनुषङ्गः ॥ ८६ ॥ ननु तत्त्वविदो वा
 ज्ञानहेतुष्वधिक्रियते ? नाद्यः तस्य जिज्ञासोपरमात् । न द्वितीयः ।
 अज्ञाते जिज्ञासाऽयोगः दित्याशङ्क्य अधीतसाङ्गस्वाध्यायजन्यव्यु-
 त्पत्तिश्रद्धितापातज्ञानवतोऽत्राधिकार इत्याह * ब्रह्मेति ॥ ९७ ॥
 विधान्तरेण काण्डयोरधिकारभेदमाक्षिपति * नन्विति ॥ इषेत्वे-

वेदस्यैकार्थतात्पर्यमेकवाक्यतयोदितम् ॥ ८८ ॥

तेन निःशेषवेदोक्तकर्मानुष्ठानशालिनः ॥

विद्याधिकारो न ब्रह्मव्युत्पत्त्यादेर्हि केवलात् ॥ ८९ ॥

मैवं निःशेषवेदार्थमनुष्ठानं नरः कथम् ॥

पुमायुषाऽपि शक्तः स्याद्येन ज्ञानेऽधिकारिता ॥ ९० ॥

ततोऽधिकार्यभावेन वेदान्तानाममानता ॥

प्रसज्येत ततः शुद्धचित्तो विद्याधिकारभाक् ॥ ९१ ॥

संस्कारमात्रकारित्वं सर्वेषामपि कर्मणाम् ।

संस्कारः पच्यते पुंसः पूर्वजन्मकृतैरपि ॥ ९२ ॥

एवमत्रैकवाक्यत्वं नानुष्ठेयसमाप्तिः ॥

त्यागुपक्रमस्य “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” इत्यादेरुपसंहारस्य चालोकनया वेदस्यैकवाक्यतयैकार्थपरत्वं निश्चितमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ततः किमित्यत आह * तेनेति । तेन एकवाक्यत्वहेतुना । दर्वाहो-
ममारभ्य यावत्सत्रं कर्मानुष्ठितवतो ज्ञानाधिकारिता ततो निः-
शेषकर्मानुष्ठानानन्तरं ज्ञाननियोगमनुतिष्ठतो मुक्तिर्न जिज्ञासो-
रित्यर्थः ॥ ८९ ॥ वेदोक्तसकलकर्मकारिणो ज्ञानाधिकारित्वे
तत्करणस्याशक्यत्वाज्ज्ञानाधिकार्यसिद्धेस्तन्नियोगो निराधिका-
रः स्यादिति दूषयति * मैवमिति ॥ ९० ॥ इहैव सर्वकर्मका-
रिणो ज्ञानानधिकारित्वे फलितमाह * तत इति ॥ ९१ ॥
सर्ववेदस्यैकवाक्यत्वमुक्तमन्यथयति * संस्कारेत्यादिना ॥ ब्रह्म-
ज्ञानोपकारकचित्तसंस्कारहेतुत्वात्कर्मणामर्थद्वारोपकार्योपकारक-
त्वमात्रेण काण्डयोरैकवाक्यत्वं, तथाचार्तातजन्मकृतसुकृतैरपि
विषयनैराश्यान्मकसंस्कारोत्पत्तिसम्भवेन जिज्ञासयैव मोक्षेऽधि-
क्रियते इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ अपि चास्मन्मते ऽधिकारिचिन्तैव न
कार्येत्यभिसन्धाय विकल्पयति * किंचेति । विकल्पस्य प्रकृता-

बैराग्यादिमतः पुंसस्तेन विद्याधिकारिता ॥ ९३ ॥

किञ्च ज्ञानमदृष्टार्थमुत दृष्टार्थमुच्यताम् ॥

कस्मिन्तस्यत्र किं ते स्यादिति चेद् भाष्यते शृणु ॥ ९४ ॥

ब्रह्मज्ञानमदृष्टार्थमग्निहोत्रादिवद्यदि ॥

ततोऽधिकारचिन्ता स्यात्कृतेऽप्यफलशङ्कया ॥ ९५ ॥

कामिनाऽप्यग्निहोत्रादि शूद्रेणानधिकारिणा ॥

कृतमप्यफलं तेन यत्नासत्र निरूप्यताम् ॥ ९६ ॥

दृष्टार्थत्वेऽपि तद्दृष्टम् अविद्यानाशमात्रकम् ॥

ततोऽपि चाधिकं किञ्चिदलभ्यमधिकारतः ॥ ९७ ॥

अविद्यानाशमात्रं तु विद्योत्पत्त्यैव लभ्यते ॥

पुमर्थस्य समाप्तत्वादधिकं नार्थ्यतेऽण्वपि ॥ ९८ ॥

अविद्याघस्मरज्ञानजन्ममात्रावलम्बिनः ॥

पुमर्थादधिकं धीमान्किं वा कामयते परम् ॥ ९९ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्याद्यपि च यत्फलम् ॥

नृपयोगमाशङ्काह * कस्मिन्निति ॥ ९४ ॥ ज्ञानस्यादृष्टार्थत्व-

पक्षेऽधिकारिनिश्चयं विना कामनामात्रेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्ते-

स्तत्राधिकारचिन्ता सफलेत्याह * ब्रह्मेति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

दृष्टार्थत्वं विकल्पयति * दृष्टार्थत्वेऽपीति ॥ तद् दृष्टम् तस्य ज्ञानस्य

फलं दृष्टमित्यर्थः ॥ ९७ ॥ आद्ये आह * अविद्येति । अयं भावः

अस्मिन्कल्पे ऽन्वयव्यतिरेकसिद्धफलत्वाच्छ्रुत्यादिज्ञानवदात्म-

ज्ञानस्य फलवत्त्वं निश्चित्य तत्कामस्याधिकारसिद्धेस्तद्विचारो

मृषैवेति ॥ ९८ ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति * अविद्याघस्मरेति ।

शास्त्रादविद्याध्वंसिज्ञानलाभमात्राधीनपुरुषार्थस्य सम्भवेऽधि-

कमदृष्टफलं नार्थ्यते इत्यर्थः ॥ ९९ ॥ अविद्यानाशव्यतिरेकेण

हृदयग्रन्थ्यादिनाशोऽपि ज्ञानफलमिति द्वितीयफलमाशङ्क्य तस्या-

अविद्यानाश एवैतदन्तर्भवति नो पृथक् ॥ १०० ॥
 नासङ्गात्मविदा किञ्चिद्वन्धिरात्मनि बाध्यते ॥
 अन्योन्याध्यासरूपस्य ग्रन्थेर्बोधे निवर्त्तनात् ॥ १ ॥
 नन्वविद्यानाशमात्रं दृष्टं विद्याफलं यदि ॥
 अधीतवेदवेदार्था मुच्येरन्नखिलास्तदा ॥ २ ॥
 मैवं विद्योदयो नास्ति प्रतिबन्धक्षयं विना ॥
 अधीतवेदवेदार्थोऽप्यन एव न मुच्यते ॥ ३ ॥
 प्रतिबन्धोऽप्रस्तुतश्चेद्बोधस्योदय ऐहिकः ॥
 आमुष्मिकोऽन्यथेत्याह व्यासः सूत्रेण निर्णयम् ॥ ४ ॥
 प्रतिबन्धक्षयो भूतो भवन्भावी त्रिधा मतः ॥
 वामदेवशुकादीनां भूतो गर्भेऽवबोधनात् ॥ ५ ॥
 वर्त्तमानोऽस्मदादीनां शृण्वन्तोऽपीह जन्मनि ॥
 ये तत्त्वं नैव बुध्यन्ते तेषां भावीति निश्चयः ॥ ६ ॥

विद्यानिवृत्तिनान्तरियकतया न पृथक्फलत्वं, अतस्तत्रापि ना-
 धिकारिचिन्तेत्याह * भिद्यत इति ॥ १०० ॥ आत्मनि कर्तृ-
 त्वाध्यामस्याविद्यानिवृत्त्या निवृत्तिं विद्वदनुभवेन द्रव्यति * ना-
 सङ्गेति ॥ १ ॥ ज्ञानस्य दृष्टफलत्वे ऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्य परिहरति
 * नन्वित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ अवगतशास्त्रार्थस्यापि प्रतिब-
 न्धात् साक्षात्कारो नोदेति इत्यत्र “ऐहिकमप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्”
 इति व्याससूत्रं संवादयति * प्रातेबन्ध इति ॥ ४ ॥ * प्रसङ्गात्
 प्रतिबन्धक्षये कालनियममाह *प्रतिबन्धेति ॥ ५ ॥ * अस्मदा-
 दीनामिति ॥ श्रवणानन्तरं येषां ज्ञानोदयः तेषां प्रतिबन्धना-
 शोऽनुवर्तमानः, येषां तु जन्मान्तरश्रुतवाक्यस्मरणद्वय-
 स्तेषां भूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदानीन्तनानामप्रतिबद्धज्ञाना-

न चास्मदादिबोधस्थ बोधाभासत्वं शङ्क्यते ॥
 प्रतिबन्धः कल्पनीयोऽनुमृतिः शङ्क्यते कथम् ॥ ७ ॥
 असंदिग्धाविपर्यस्तबोधः शास्त्राभिजात्मनि ॥
 उदितश्चेत्ततोऽप्यथा काऽनुमृतिः प्रार्थ्यते यद् ॥ ८ ॥
 बोधेऽप्यनुभवो यस्य न कर्त्तव्यमन जायते ॥
 तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लोष्टं नरसमाकृतिम् ॥ ९ ॥
 यस्य त्वनुभवे शङ्का प्रतिबन्धीऽस्तु तस्य सः ॥
 किं नश्छिन्नमशङ्कस्य बोधस्तेन न वार्यते ॥ १० ॥
 रागो लिङ्गमबोधस्येत्युक्तं यत्तत्तथैव हि ॥
 आत्मधर्मतया रागं मन्वानो न हि तत्स्वचित् ॥ ११ ॥
 रागो जडस्य धर्मश्चेत्किमायातं विदात्मनि ॥

भावमाशङ्क्य किमसंदिग्धाविपर्यस्तज्ञानमेव नास्ति आधुनिका-
 नामिति प्रतिबन्धः कल्प्यते, उत ज्ञाने सत्यप्यनुभवाभावाद्यथा
 परकीयं दुःखं तद्वाक्याज्ज्ञानतोऽपि न तदनुभवस्तद्वदिति, आहो
 त्विदमेव संशयदर्शनात्, रागाद्यनिवृत्तेर्वा ? नाद्यः, तादृशज्ञानस्य
 स्वानुभवसिद्धस्य दुरपगृह्यत्वादित्याह * अनुभूतिरिति ॥ ७ ॥
 द्वितीयं प्रत्याह * असंदिग्धेति । निजात्मनि इत्यस्यायमर्थः-
 परकीयदुःखस्य परोक्षतया तज्ज्ञाने सत्यपि साक्षात्कारपर्य-
 न्तानुभवाभावस्तत्र सम्भवति, प्रकृते त्वात्मनो नित्यापरोक्षत्वेन
 तन्निश्चयव्यतिरेकेण नाभुभव इति ॥ ८ ॥ अपरोक्षवस्तुज्ञानव्य-
 तिरेकेणानुभवो नेति मन्यमाना अतिमन्दा इत्याह * बोध
 इति ॥ ९ ॥ तृतीयकल्पम् अङ्गीकरोति * यस्य त्विति ॥ १० ॥
 चतुर्थमनुवदति * राग इति । उक्तम्, अभियुक्तैरिति शेषः ॥ अ-

रागादिहीन आत्मैव बोध्योऽस्माभिर्न चेतः ॥१२॥
 बोधात्पुराऽपि नीराग आत्मेति यदि मन्यसे ॥
 स्वस्ति तेऽस्तु नमस्यामो यथाशास्त्रार्थवादिनम् ॥१३॥
 पुरेत्थं चेन्न जानासि जानीष्यथ श्रुतेर्मुखात् ॥
 यदावरकमज्ञानं तद्बोधेन विनश्यति ॥ १४ ॥
 आत्मन्यतिशयः कश्चेन्न कोऽपीत्येतदुत्तरम् ॥
 चित्ते वाऽतिशयः कश्चेद्बोध एवेति विद्धि भोः ॥१५॥
 न रागो नष्ट इति चेदत्यल्पमिदमुच्यते ॥
 जाड्यं यच्चित्तगं नैतन्नष्टमित्यपि चोदय ॥ १६ ॥
 स्वभावश्चेद्विद्वो जाड्यं रागः किं परतो भवेत् ॥
 रागाख्यवृत्तिः परत इति चेत्परमीरय ॥ १७ ॥
 भोग्यसौन्दर्यविज्ञानं तत्परं रागकारणम् ॥
 यदि तर्हि विजानीहि भोग्यदोषं प्रमाणतः ॥ १८ ॥
 गुणदोषदृशौ भोग्यरागवैराग्यकारणे ॥

भियुक्तवचनस्य तान्पर्यमाह *आत्मनि ॥११॥१२॥अथान्तः कर-
 णनिष्ठतया रागानुवृत्त्यङ्गीकारे आत्मनोऽपि सदा नीरागत्वाद्वो-
 धवैयर्थ्यमिति शङ्कते *बोधादिति । आत्मनो वस्तुतो नीरागत्व-
 मङ्गीकरोति * स्वस्तीति ॥ १३ ॥ तर्हि बोधवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य
 अन्यधर्मस्य रागादेरात्मन्यारोपनिमित्ताज्ञाननिवर्तकज्ञानाभावे
 आत्मनि नीरागताया दुर्ज्ञानत्वान्मैवमित्याह *पुरेति ॥ चेच्छ-
 न्दोऽवधारणार्थः ॥ १४ ॥ * न कोऽपीति ॥ अविद्यानिवृत्तेः
 स्वरूपमात्रत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रागस्य
 कादाचित्कधर्मतया जाड्यवैलक्षण्येऽपि तस्मिन्निप्रयोजकवि-
 षयदोषदर्शनमेव कार्यं न तु तदनुवृत्तिमात्रेणोपपन्नबोधे

ब्रह्मबोधात्पुरा सिद्धे बोधादूर्ध्वं च तत्तथा ॥ १९ ॥
 परमानन्दबोधे तु तदन्यस्यास्ति दुष्टता ॥
 अर्थासिद्धेति चेन्मैत्रमल्पानन्दाविचारणात् ॥ २० ॥
 न हि लब्धगजेनापि राज्ञाऽश्वस्त्यज्यते क्वचित् ॥
 रुग्णोऽश्व इति जानंस्तु त्यजेदेव न संशयः ॥ २१ ॥
 ब्रह्मबोधो ब्रह्मनत्त्वं बोधयेन्नान्यवस्तुषु ॥
 दोषं बोधयते तस्य तद्बोधाविषयत्वतः ॥ २२ ॥
 मिथ्यात्वदोषो बुद्धश्चेद्रागोऽप्येष विबुध्यते ॥
 रागः सत्यो भोग्यजातं मिथ्येति न हि शास्त्रधीः ॥ २३ ॥
 मिथ्यैवागामिजन्मापि प्रसज्येतेति चेन्न ते ॥
 भोग्यं तद्रागजन्मानि मिथ्येत्येवं विजानतः ॥ २४ ॥
 सन्त्वनेकानि जन्मानि शास्त्रात्तत्त्वमजानतः ॥
 ज्ञानाज्ञानकृते मोक्षजन्मनी इति हि स्थितिः ॥ २५ ॥

ऽसम्भावना कार्येत्यभिप्रायेणाह * यदीति ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ननु निरतिशयानन्दं दृष्टवतः क्षुद्रसुखाभिलाषायोगात् भो-
 ग्यदोषदृष्टिः कार्येति शङ्कते * परमेति ॥ अधिकानन्दवतोऽपि
 दोषदृष्टिं विना स्वल्पानन्दरागो न निवर्तते इत्यन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां दर्शयति * मैवमित्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥ किञ्च
 किं ब्रह्मज्ञानेन विषयदोषस्यापि विषयीकरणात्तद्दृष्टिर्न पृथक्का-
 र्येत्युच्यते, किं वा तेन विषयमिथ्यात्वनिश्चयात् । नाद्यः, तस्य
 ब्रह्ममात्रविषयत्वादित्याह * ब्रह्मेति ॥ २२ ॥ द्वितीये राग-
 मिथ्यात्वस्यापि निश्चितत्वात्तदनुवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकमित्याह ।
 * मिथ्यात्वेति ॥ २३ ॥ मिथ्याभूतस्यापि रागस्यानुवृत्तौ बा-
 धकमाशङ्क्य ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तस्याकिञ्चित्करतेत्याह * मि-

इयत्ताऽपि प्रयासेन रागः सम्पाद्य एव किम् ॥
 इति चेन्न वयं रागं सम्पादयितुमुद्यताः ॥ २६ ॥
 रागं द्विवन्भवान्ब्रह्मनिष्ठां त्यक्तुमिहोद्यतः ॥
 तस्य ते ब्रह्मनिष्ठायास्तं त्यागं वारयाम्यहम् ॥ २७ ॥
 वृश्चिकावपसर्पन् यः सद्यः सर्पेण मार्यते ॥
 सोऽपि वृश्चिकोत्पन्नं दुष्णं जीवत्वसौ नरः ॥ २८ ॥
 ब्रह्मनिष्ठामवाप्तस्य रागाद्यवसरः कुतः ॥
 इति चेत्स्वस्ति ते ब्रह्मनिष्ठायास्तु विरागिणे ॥ २९ ॥
 बोधात्प्रागेव संसारदोषदृक्चेद्विरज्यते ॥
 विरज्यत्वथ पापेन रागश्चेत्स चिकित्स्यताम् ॥ ३० ॥
 दोषदृष्टिब्रह्मनिष्ठादयमत्र महौषधम् ॥
 कर्मजस्याचिकित्स्यस्य भोगादेव निराक्रिया ॥ ३१ ॥
 कादाचित्कं रागलेशं चिकित्सितुमशक्नुवन् ॥

ध्यैवेत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ *तस्य त इति । अय-
 मर्थः । यस्तु ब्रह्मज्ञाने जातेऽपीषद्रागानुवृत्तिमात्रेण ज्ञाने सन्दि-
 हानस्तदनादृत्य व्यापारान्तरे प्रवर्तते तस्य पुरुषार्थभ्रंशो मा-
 भूदिति रागाद्यनुवृत्तिमात्रेण ब्रह्मज्ञानेऽनादरो न कार्यः किंतु-
 त्पद्यमानरागादिप्रतीकारपूर्वकं ब्रह्मनिष्ठाऽभिधेयतश्चिन्तनादिना
 तदेकपरतैव कार्येत्युपदिश्यत इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ ननुक्त-
 ब्रह्मनिष्ठयैव रागनिवृत्तिसम्भवात्किं प्रतीकारान्तरेणेति चे-
 दोमित्याह * ब्रह्मेति ॥ २९ ॥ बोधात्पूर्वमेव त्यक्तरागादे-
 स्तदन्तरं कथमनुवृत्तिरित्याह कर्मणां वैचित्र्यात्यक्त्वा-
 प्यनुवृत्तिर्यदते इत्याह * बोधादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उक्तमे-

यो ब्रह्मबोधे सन्देहि कदा स्यात्तस्य निश्चयः॥३२॥
 अज्ञश्चाभ्रधामश्च संशयात्मा विनश्यति ॥
 इत्युक्ताः प्रतिबन्धस्य सूचकाः संशयादयः ॥ ३३ ॥
 यो जानाति भ्रष्टाति निश्चिनोति च शास्त्रतः ॥
 प्रतिबन्धो न तस्यास्ति माहसास्य कदाचन ॥ ३४ ॥
 प्रतिबन्धविहीनस्य ज्ञानेनाज्ञाननाशनम् ॥
 दृष्टं फलं विजानीयावृत्तिर्भोजनतो यथा ॥ ३५ ॥
 लभ्यमाने दृष्टफले कृत्स्नकर्मानुष्ठितेः ॥
 नाधिकारो निवार्योऽथ जिज्ञासोर्मुक्तिकामिनः॥३६॥
 ननु मानादविज्ञाता विमुक्तिः काम्यते न हि ॥
 ज्ञातायां स्वात्मरूपत्वात्सुतरां नास्ति कामना ॥३७॥
 न युक्तं कामना मुक्तौ पुंसां नास्तीति भाषितुम् ॥

वार्थं पुनः सङ्ग्रहेण दर्शयति *कादाचित्कमित्यादिना ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ज्ञानस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह * ल-
 भ्यमानमिति ॥ ३६ ॥ ननु ज्ञानाधिकारिणो मोक्षकामना
 विशेषणं, सा चाज्ञाते वा मोक्षे स्याज्ज्ञाते वेति शङ्कते *नन्विति ॥
 आद्यं प्रत्याह * मानादिति ॥ अनुश्रूते कामनेति स्थितेरि-
 त्यर्थः ॥ द्वितीयं निराह *ज्ञातायापिति ॥ आत्मरूपत्वेन ज्ञा-
 ता मुक्तिरात्मत्वाच्च कामनामर्हति । अप्राप्ते स्मर्यमाणे काम-
 नासम्भवादिति भावः ॥ ३७ ॥ न स्वत्वात्मनो ब्रह्मत्वसंज्ञा
 मुक्तिरज्ञाता स्वप्रकाशत्वात् । नापि ज्ञानोदयात् प्राक् मानतो
 ज्ञाता मानान्तराविषयत्वात्, अतश्च सामान्यरूपेण ज्ञाते मा-
 नतश्चाज्ञाते मोक्षे कामना सम्भवतीति परिहरति *न युक्तमिति ॥

देशकालानवच्छिन्नसुखाद्यर्थित्वदर्शनात् ॥ ३८ ॥
 प्रीत्युत्कर्षो नरैर्लोके काम्यमानोऽभिवीक्ष्यते ॥
 दृष्टादृष्टार्थसम्बन्धविषयेष्वविशेषतः ॥ ३९ ॥
 नान्यत्र परमानन्दादुत्कर्षः पर्यवस्यति ॥
 परमानन्दरूपा हि विमुक्तिः श्रुतिसम्मता ॥ ४० ॥
 आत्यन्तिकसुखप्राप्तिदुःखविच्छेदकाङ्क्षिणः ॥
 अर्थतो मुक्तिमेवामी कामयन्ते ऽखिला जनाः ॥ ४१ ॥
 स्वर्गादिकाम्यपि जनो मुक्तिं कामयते ग्वलु ॥
 मुक्तिं कामयमानोऽन्यत्कटाक्षेणापि नेक्षते ॥ ४२ ॥
 तत्र साधनसाध्यत्वात्ताशि स्वर्गादिकं सुग्वम् ॥
 अभिव्यञ्जकनन्त्रस्तु मोक्षस्तेनाक्षयो मतः ॥ ४३ ॥
 ननु नाशिसुखप्राप्तिः पुमर्थो नेष्यते यतः ॥

किंच “निरवधिकसुखं मे स्यात्कदापि दुःखं मा भूत्”इति सर्व-
 प्राणभृतां प्रार्थना प्रतीयते । सा चानवच्छिन्नानन्दाशेषानर्थो-
 च्छेदात्मनि मोक्षेऽर्थात्पर्यवस्यतीत्याह *देशेत्यादिना ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ननु स्वर्गकामस्यापि मुमुक्षुत्वे कर्मज्ञानयोर-
 धिकारभेदो न स्यादित्याशङ्क्य तत्कामनाया अर्थान्मोक्षविष-
 यत्वेऽपि मुमुक्षुः स्वर्गादिकं न वाञ्छतीति भेदमाह * मुक्ति-
 मिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्वर्गकामनाया एव मोक्षकामनात्वे
 स्वर्गस्यापि नित्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य अखण्डब्रह्मसुखस्यापि वि-
 षयसम्पर्कजन्यवृत्तिविशिष्टत्वेन जातस्यैव स्वर्गशब्दार्थत्वाम्यै-
 वमित्याह * तत्रेति । मुक्तेस्तद्वैलक्षण्यमाह * अभिव्यञ्जके-
 ति ॥ ४३ ॥ स्वर्गशब्दस्य वृत्तिविशिष्टसुखलेशवाचित्वमप-
 ष्यमाणः शङ्कते * नन्विति । प्रेक्षावत्कामनाया मोक्षेतरतु-

तृष्णया साधयन्प्रीतिं न प्रीतिलषमिच्छति ॥ ४४ ॥
 न हि प्रीतेरियत्तायाः स्वर्गशब्दोऽस्ति वाचकः ॥
 परमानन्दरूपेण स्वर्गशब्दार्थलक्षणात् ॥ ४५ ॥
 यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च अस्तमनन्तरम् ॥
 अभिलाषोपनीतञ्च सुखं स्वर्गपदस्पदम् ॥ ४६ ॥
 तस्मात्स्वर्गस्य मोक्षत्वादग्निहोत्रादिकर्मणाम् ॥
 मोक्षसाधनतैवेति मतं चेत्तन्न युज्यते ॥ ४७ ॥
 सप्तजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥
 इत्यादिश स्त्रतः कर्मफलेयत्ताऽवधार्यते ॥ ४८ ॥
 यत्रापि स्वर्गशब्देन न विशेषोऽवधारितः ॥

च्छमुखाविषयत्वे इतुमाह * यत इति ॥ तृष्णया प्रेरितः प्रीतिं
 सम्पादयन्नल्पामापादयितुं यतो नेच्छति ततः स्वल्पप्रीतेर्ने-
 ष्यमाणतेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ननु स्वर्गकामवाक्ये स्वर्गशब्दस्या-
 ल्पतरसुखविशेषवाचित्वात्कथं तस्य मोक्षवाचित्वमित्याशङ्क्या-
 ह * न हीति । प्रीतेरियत्ता परिमाणं तस्य स्वर्गशब्दो न वा-
 चकः इयत्तापरिच्छिन्नप्रीतिविशेषाणामानन्त्यात्, तत्र शक्तेरयो-
 गात्सामान्यगृहीतशक्तेरविशेषितसुखमात्रवाचित्वादपवर्गस्य च
 तावन्मात्रत्वाद्युक्तं स्वर्गशब्दस्यापवर्गेकवाचकत्वमित्यर्थः ।
 अर्थवादोक्तस्वर्गशब्दार्थस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि तस्य मोक्षवा-
 चित्वमित्याह * परमेति । स्वर्गपदस्य मोक्षवाचित्वे फलित-
 माह * तस्मादिति ॥ ४७ ॥ स्वर्गपदस्यैव वा इयत्तानवच्छि-
 न्नप्रीतिवाचित्वं कर्मफलवाचिपदमात्रस्य वा । नान्त्यः, कर्मफ-
 लविशेषे इयत्ताश्रवणादित्याह * सप्तेति ॥ ४८ ॥ आद्यं प्र-
 त्याह * यत्रापीति * शास्त्रान्तरेणेति । क्रतुफलस्यापीन्द्राद्यान-

शास्त्रान्तरेण तत्रापि सविशेषोऽवधार्यताम् ॥ ४९ ॥
 तृष्ण्या साधकः प्रीतिलबमन्यत्र बाञ्छति ॥
 पशुवृष्ट्यादिकामानां भूयसामिह दर्शनात् ॥ ५० ॥
 अनर्थकोऽन्यथा चित्राकारीर्योऽपि विधिर्भवेत् ॥
 स्वर्गलक्षणमप्यस्ति सोमलोकादिभूमिषु ॥ ५१ ॥
 कृष्ट्यादिवत्कर्मजन्यस्वर्गस्य क्षयसंश्रवात् ॥
 न मोक्षरूपता तस्मात्कर्म त्याज्यं मुमुक्षुणा ॥ ५२ ॥
 प्रत्यक्षश्रुतिविध्यन्तविहितानामकारणात् ॥
 त्यागेऽनिसाहसं मन्यं ननु यागादिकर्मणाम् ॥ ५३ ॥
 प्रत्यक्षोपनिषद्वाक्यविहितायास्ततोऽपि च ॥

न्दस्य शतगुणतारतम्यादिवाचिनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ यदुक्तं तृ-
 षण्या साधयन्नित्यादि तद् दूषयति * तृष्णयति । अन्यत्र,
 मोक्षादिति शेषः ॥ ५० ॥ यदुक्तं यन्न दुःखेनेत्यादिना स्वर्ग-
 शब्दस्य मुक्तिवाचित्वमिति तत्प्रत्याह * स्वर्गेति । सोमलो-
 कादिषु, जायमानसुखस्येति शेषः । न च सोमलोकादेरानि-
 त्यत्वान्न च प्रस्तमनन्तरमिति कथमिति शङ्काम् । मानुष्य-
 सुखवत्क्षणिकं न भवतीत्येवंपरत्वात्तस्येति ॥ ५१ ॥ “यत्कृ-
 तं तदनित्यम्” इति व्याप्त्या कर्मजन्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वं
 दुर्वारमित्याह * कृष्ट्यादिवादिति । स्वर्गमोक्षयोर्भेदे फलितमाह
 * तस्मादिति ॥ ५२ ॥ अर्थवादवाक्येभ्यो विधिवाक्यस्य बली-
 यस्त्वात्कर्मणोऽपि मुक्तिहेतुत्वमिति शङ्कते * प्रत्यक्षेति ॥ विधि-
 रेव विध्यन्तः “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” इत्यादिः । स च
 प्रत्यक्षश्रुतिषु दृष्टस्तेन विहितानामग्निहोत्रादीनां विना हेतुं त्या-
 नस्य साहसमात्रत्वात्कर्मसमुच्चितानाधीनो मोक्ष इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

ऐकात्म्यज्ञाननिष्ठयास्त्यागोऽतीव हि साहसम् ॥५४॥

विचार्यमाणे यत्नेन कर्मत्यागस्य सम्भवात् ॥

न किं चित्सहसं त्वस्ति प्रत्यक्षश्रुतिवाक्यतः ॥५५॥

तस्मात्सिद्धोऽधिकारोऽत्र ब्रह्मरूपं विविक्षतः ॥

जिज्ञासोरेव कर्तुंस्तु न सिषाधयिषोरिति ॥ २५६ ॥

इति वार्तिकसारे ऽधिकारिपरीक्षाप्रथमप्रकरणं
समाप्तम् ॥

शमादिवाक्ये विरक्तस्य संन्यासो विहितः । तस्यैव श्रोत-
व्यादिवाक्ये श्रवणाद्यावृत्त्या ब्रह्मनिष्ठोक्ता, तस्यास्त्यागः समु-
च्चयपक्षे स्यात् । न चानेकोपनिषत्प्रसिद्धस्य त्यागो युक्तः, कर्म-
त्यागादपि तस्यागस्यातिसाहसत्वात् । तस्मादैकात्म्यज्ञानमात्रं
मोक्षहेतुरिति भिद्धान्तयति * प्रत्यक्षोपनिषदिति ॥ ५४ ॥ व-
स्तुतस्तु “त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” “ब्राह्मणो निर्वेदयायात्”
“यदि वेतरथा” “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” इत्यादिश्रुतिश्रवणेभ्यः
संन्यासविधानात्कर्मतत्यागयोर्विरक्ताविरक्तविषयत्वेन व्यव-
स्थासम्भवाच्च साहसशङ्कैव नास्तीत्याह * विचार्येति ॥ ५५ ॥
परमप्रकृतमुपसंहरति * तस्मादिति * विविक्षत इति । प्रवेष्टुं
मिच्छत इत्यर्थः ॥ २५६ ॥

इति वार्तिकसारव्याख्यायाम् अधिकारिपरीक्षा-
प्रथमप्रकरणं समाप्तम् ॥

सिद्धेऽधिकारे वेदान्तसम्बन्धोऽथाभिधीयते ।

असम्बन्धे तु शास्त्रेऽस्मिन्नधिकार्यप्रवृत्तिः ॥ १ ॥

तस्यास्य कर्मकाण्डेन सम्बन्धं श्रुतिरब्रवीत् ॥

तमेतामिति वाक्येन साध्यसाधनलक्षणम् ॥ २ ॥

वेदानुवचनं यज्ञस्तेपो दानमनाशकम् ॥

आत्मतत्त्वं विविदिषां जनयन्तीति हि श्रुतम् ॥ ३ ॥

वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानवाञ्छने ॥

नित्यानां विधिरित्येवमेकं तावदिदं मतम् ॥ ४ ॥

यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् ॥

वेदः स्यात्सर्व एवात एकात्म्यज्ञानसिद्धये ॥ ५ ॥

प्लवा ह्येते यज्ञरूपा अदृढा इति निन्दनान् ॥

काम्यैर्विविदिषोत्पत्तिर्नेति चेन्न विधानतः ॥ ६ ॥

पूर्वोत्तरग्रन्थयोः सङ्गतिमाह * सिद्ध इति । अधिकारविचारानन्तरं सम्बन्धविचारं हेतुमाह * असम्बन्ध इति । कर्मानुष्ठानानन्तरमेव ज्ञाने प्रवृत्तिनियमस्तयोः सम्बन्धं विना न घटत इति तद्द्वारा काण्डयोरपि सम्बन्धो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥ * तस्यास्येति । वक्तव्यसम्बन्धस्य ज्ञानकाण्डस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ तमेतमितिशक्यमर्थतः पठन्नुक्तसम्बन्धं व्यनक्ति * वेदेति ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ नित्यैर्नमित्तिकानामेव विविदिषाहेतुत्वं यज्ञेनेत्यादिवाक्येनोच्यते इति मतमुक्त्वा यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतेः काम्यानामपि कर्मणां विविदिषाद्वारा विद्याहेतुत्वमिति मतान्तरमाह * यद्वेति ॥ ५ ॥ निन्दाश्रुतेः काम्यानां कार्यतैव नास्ति कुतस्तु र्थाहेतुत्वमिति शङ्कते * प्लवा इति । काम्यानामकार्यत्वं न युक्तं विहितत्वादिति परिहरति * न विधानत इति ॥ ६ ॥ नि-

काम्यान्यपि विधीयन्ते विधिभिर्नित्यकर्मवत् ॥
 काम्यैश्चातोऽस्ति धीशुद्धिः फलासक्तिस्तु निन्द्यते ॥७॥
 कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥
 इत्यादि कृष्णगीतायामुक्तमासक्तिवर्जनम् ॥ ८ ॥
 आसक्त्या दुष्टचित्तस्य कर्मजा शुद्धिरप्यसौ ॥
 भोगायैवोपयुक्ता स्यान्न विवेकाय कर्हिचिद् ॥ ९ ॥
 विद्वराहादिदेहेन न ह्येन्द्रं भुज्यते पदम् ॥
 अतो भोगोऽपि तां शुद्धिं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते ॥१०॥
 अनासक्तौ तु भोगोऽयं प्राप्नोति न विरुध्यते ॥
 नित्यकर्मस्विवेतेषु शुद्धिप्राधान्यसम्भवात् ॥ ११ ॥
 नित्येषु शुद्धेः प्राधान्याद्भोगोऽप्यप्रतिबन्धकः ॥
 भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्ध्यनुरोधतः ॥ १२ ॥
 कर्मणा पितृलोकः स्यादित्येवं नित्यकर्मणाम् ॥
 फलं श्रुतं तथाप्येतैर्वेदेनेच्छाऽपि जायते ॥ १३ ॥
 यस्याकृतौ प्रत्यवायस्तस्मिन् नित्यं काम्यमन्यथा ॥

न्दावचनस्य तर्हि का गतिः ? तत्राह *फलेति । ब्रह्मार्पणबुद्ध्या-
 ऽनुष्ठितानां काम्यानामपि कर्मणां विविदिषाहेतुत्वमित्यर्थः
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथासक्तिपूर्वकृतानामपि कर्मणां विहितत्वाच्छु-
 द्धिजनकत्वमप्यस्तीत्याशङ्क्य तथापि तज्जन्या शुद्धिरासक्त्या
 प्रतिबद्धत्वाद्विवेकाय नालमित्याह * आसक्त्येति ॥ ९ ॥ वि-
 वेकाजनकत्वे सा शुद्धिर्दृश्येति नेत्याह * विद्वराहेति ॥ १० ॥
 अनासक्त्या तु कृतानां काम्यानां नान्तरीयकभोगहेतुत्वेऽपि
 शुद्धिहेतुत्वमाह * अनासक्ताविति ॥११॥ नित्यकर्मस्विवेत्युक्तं
 दृष्टान्तं प्रकटयति * नित्येष्विति ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वकर्मणा-

इत्थं सकाम्यनित्यानां ज्ञानेच्छाहेतुता स्थिता ॥१४॥
 अभिचारादिकाम्यं तु विहितत्वेऽपि निन्दितम् ॥
 फलदोषेण दुष्टत्वाज्ज्ञानार्थत्वं न तस्य हि ॥ १५ ॥
 काम्यं ससङ्गं ज्ञानाय यदि नालं तथापि च ॥
 पुंसां वैराग्यहेतुत्वादुपकार्येव तन्मतम् ॥ १६ ॥
 असङ्गदुःखफलतः स्वकार्यविनिवृत्तिकृत् ॥
 विरक्तिहेतुः कर्म स्यात्प्रतिषिद्धं यथा तथा ॥ १७ ॥
 अपि काम्यं कृतं सर्वं दुःखात्मकफलत्वनः ॥
 आविरिञ्चयान्स्वकार्येभ्यः स्यादेव विनिवृत्तये ॥१८॥
 उपासनं तु यत्किञ्चिद्विद्याप्रकरणे श्रुतम् ॥

मासक्तिशून्यानां ज्ञानहेतुत्वेऽहि नित्यकाम्यविभागः कथम् ? इ-
 त्याशङ्काह * यस्येति । अकृतौ अकरणे ॥१४॥ * फलदोषे-
 णेति । ज्ञेयनादीनां हिंसाफलकत्वाद्विसायाश्च निषिद्धत्वान्निषि-
 द्धफलकानां तादृशानां न ज्ञानहेतुत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तेषां
 ज्ञानहेतुत्वे कर्मकाण्डकदेशस्य ज्ञानकाण्डमन्बन्धेऽपि न कृत्स्नस्य
 तेन सङ्गतिरित्याशङ्का, तेषामपि परम्परयोपकारित्वमाह * का-
 म्यमिति । ससङ्गं दुष्टफलकम् ॥ १६ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्ट-
 यति * असङ्गमिति । यथा निषिद्धं हननादिकर्म इवशूकराद्याप्तिरूप-
 दुःसहफलत्वान्निषेधशाल्कार्यज्ञानवतस्ततो वैराग्यहेतुतया स्वयम-
 ननुष्ठीयमानं स्वफलात्पुंसो निवर्त्तकं, तथा ज्ञेयानापि परम्प-
 रया दुःखहेतुत्वाद्वाैराग्यहेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ नित्यनैमित्तिकाना-
 मेव धीहेतुत्वपक्षे सर्वेषामपि काम्यकर्मणामेवमेवोपकारित्वमित्या-
 ह * अपीति । काम्यकर्मफलाद्देवत्वादेरपि विवेकिनो विरक्ति-
 र्घटने तस्यानित्यत्वादिवहुदोषदुष्टत्वादिति भावः ॥१८॥ * एवं

तदप्यैकात्म्यविज्ञानयोग्यत्वायैव कल्प्यते ॥ १९ ॥
 चित्तस्यैकाग्र्यजननाद् ब्रह्मलोकाप्तितोऽथवा ॥
 ज्ञानएवोपासनानि पर्यवस्यन्ति सर्वथा ॥ २० ॥
 एवं चाखिलवेदस्य वेदनार्थत्वकारणात् ॥
 श्रुतं विविदिषार्थत्वं यज्ञदानादिकर्मणाम् ॥ २१ ॥
 यद्वा कर्माणि पुरुषं संस्कुर्वन्ति स्मृतेर्बलान् ॥
 अष्टाचत्वारिंशदिति स्मृतिः संस्कारवादिनी ॥ २२ ॥
 यस्यैतदुक्तसंस्काराः सम्पद्यन्ते यथाविधि ॥
 स ब्रह्मणः सलोकत्वं सायुज्यं वा समाप्नुयात् ॥ २३ ॥
 विशेषः को विविदिषौ संस्कृते वेनि चेच्छृणु ॥
 अवश्यं भाविनी सिद्धिराद्येऽन्यत्र तु पाक्षिकी ॥ २४ ॥

चेति । एवमुक्तप्रकारेण वेदोदितसकलकर्मणां ज्ञाने विनियोग-
 सम्भवाद्यज्ञादिकर्मणां विविदिषाद्वारा ज्ञाने हेतुत्वं विविदिषावा-
 क्ये श्रुतम्, उपपद्यत इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ एवं विविदि-
 षाद्वारा कर्मणां ज्ञानहेतुत्वमुक्त्वा तेषां संस्कारद्वारा तज्जेतुत्वमिति
 पक्षान्तरमाह *यद्वेति । “गर्भाधानादयः सहधर्मचारिणीसंयो-
 गान्ताश्चतुर्दश, पञ्चमहायज्ञाः, सप्तहोमसंस्थाः, सप्तहविःसंस्थाः,
 सप्तपाकसंस्थाः, एते मिलित्वा चत्वारिंशत्, अनभनूसेहिता-
 ध्ययनं, प्रायणं, कर्मजपः, उक्तामणं, दैहिकं, मस्यसमूहर्नः, अ-
 स्थिसञ्चयनं, श्राद्धानि, एतेऽष्टौ । यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अ-
 ष्टावात्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामामोति” इति स्मृतिं
 तत्र प्रमाणयति * अष्टेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ पक्षद्वयेऽपि कर्मणां
 ज्ञानार्थत्वेऽपि द्वारभेदादवान्तरफलभेदमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति
 *विशेष इत्यादिना ॥ २४ ॥ अखिलसाधनं श्रवणतत्साधन-

जाता विविदिषाऽवश्यं सम्पाद्याखिलसाधनम् ॥

स्वफलं जनयेदाशु बुभुक्षादिर्यथा तथा ॥ २५ ॥

प्रतिबन्धकपाप्मानं नाशयेषिससंस्कृतिः ॥

साधनानि तु बोधस्य सम्पाद्यानि प्रयुक्तः ॥ २६ ॥

वर्णाश्रमादिशास्त्रेण प्रेरितो ऽकरणे भयम् ॥

पश्यन्करोति यत्कर्म तत्संस्कारकमुच्यते ॥ २७ ॥

तमेतामिति वाक्येन प्रेरितो बोधवाञ्छया ॥

अन्तर्यामिण्यर्पयेद्यस्तस्याद्विविदिषाकरम् ॥ २८ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २९ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः

इत्थं विविदिषाकारि कर्म कृष्णेन वर्णितम् ॥ ३० ॥

आश्रमार्थप्रयुक्तानां कर्मणामीश्वरार्पणम् ॥

कार्यं पृथक्प्रयोगस्तु नेति सूत्रकृदब्रवीत् ॥ ३१ ॥

वाक्याद्वदनसौन्दर्यबोधाद्विविदिषाजनिः ॥

गुर्वादिकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ यावज्जीवादिविधिप्रयुक्त्या ऽकर-

णे प्रत्यवायभिया ऽनुष्ठितकर्मणां संस्कारहेतुत्वं, विविदिषा-

वाक्यप्रयुक्त्या ब्रह्मार्पणनृद्ध्याऽनुष्ठितकर्मणां विविदिषाहेतुत्व-

मिति प्रयुक्तिभेदमप्याह * वर्णेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

यावज्जीवादिव्यविहिताग्निहोत्रादीनामाश्रमार्थत्वेन कृतानामे-

वेश्वरार्पणं कार्यं न ज्ञानार्थत्वेनापि पृथक्कार्यमित्यत्र व्यास-

सम्पत्तिमाह * आश्रमेति ॥ “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि” इति सूत्रे-

णामुमुक्षूणामपि तत्तदाश्रमकर्माण्यनुष्ठेयानीत्युक्त्वा “सहकारि-

त्वेन च” इत्युत्तरसूत्रेण तेषामेव विद्याहेतुत्वमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विषयसौन्दर्यमात्रलभ्यत्वादिच्छायाः कथं कर्मसाध्यत्वमित्याश-

यद्यप्यथाप्यात्मबोधे सम्पाद्या कर्मणा रुचिः ॥ ३२ ॥
 दुग्धे पित्तव्रतोऽस्तीच्छा रुचिर्नास्ति ततोऽनयोः ॥
 रुचीच्छयोर्महान्भेदो रुचिर्विविदिषाऽत्र हि ॥ ३३ ॥
 महापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते ॥
 इति पौराणिकाः प्राहुः पुण्यसाध्या ततो रुचिः ॥ ३४ ॥
 रुचिद्वारोपकुर्वन्ति कर्माण्यात्मविमुक्तये ॥
 अज्ञानस्याविरोधित्वात् साक्षादात्मबोधवत् ॥ ३५ ॥
 अविद्याया न चोच्छिस्तौ ज्ञानादन्यदपेक्ष्यते ॥
 ज्ञानोत्पत्तौ न चैवान्यच्छमादिभ्यो ह्यपेक्ष्यते ॥ ३६ ॥
 शमाद्युत्पत्तये नान्यद् बुद्धिशुद्धेरपेक्ष्यते ॥
 बुद्धिशुद्धौ च नित्यादिकर्मभ्यो नान्यदिष्यते ॥ ३७ ॥
 पारम्पर्येण कर्मैव वेदनायोपयुज्यते ॥
 साधनं कर्म तेनैतत्साध्यं ब्रह्मात्मवेदनम् ॥ ३८ ॥
 इत्येवमभिसम्बन्धः कर्मविज्ञानकाण्डयोः ॥
 इतोऽन्यथाऽभिसम्बन्धे न किञ्चिन्मानमीक्ष्यते ॥ ३९ ॥

अथ तस्यास्तदसाध्यत्वेऽपि ज्ञाने रुचिः कर्मभिः साध्यत इति
 तयोर्भेदमाह * वाक्यादित्यादिना । “तरति शोकमात्मवित्” इ-
 त्यादिवेदनसौन्दर्यबोधकवाक्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ कर्मणां
 परम्परया मुक्तिहेतुत्वमुपपाद्य तेषां साक्षान्मुक्तिहेतुत्व-
 त्वं दूषयति * अज्ञानस्येति । आत्मबोधवन्नोपकु-
 र्न्तीत्यनुषङ्गः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 ये तु कामप्रविलयनेन वा प्रपञ्चविलयनेन वा सोपानमार्गगत्या
 ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चयेन वा काण्डद्वयस्य सम्बन्धं वदन्ति तेषां
 तमप्रामाणिकत्वादनादेयमित्याह * इतोऽन्यथेति ॥ ३९ ॥

अन्ये त्वास्तुर्न शक्नोति कामसन्दूषिताशयः ॥
 व्रष्टुं परममद्वैतं सर्वकामासमाप्तिनः ॥ ४० ॥
 कर्मभिर्बिम्बिधैर्धीमान् सविराडाद्युपासनैः ॥
 वैराजान्तं फलं भुक्त्वा तदैकात्म्यं प्रपश्यते ॥ ४१ ॥
 सर्वभोगोपभोगेन कृत्स्लकामलयाध्वना ॥
 यान्ति मुक्तेरानुगुण्यं कर्माणि निखिलान्यपि ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मानन्दः श्रुतोऽप्यत्र साक्षादविषयीकृतः ॥
 दृष्टानन्दाभिलाषं स न मन्दीकर्तुमप्यलम् ॥ ४३ ॥

तदप्रामाणिकत्वं स्पष्टयितुं तत्राद्यपक्षमुत्थापयति * अन्ये
 त्विति । कामध्वस्तेर्ज्ञानाधिकारहेतुत्वं साधयति * नेत्या-
 दिना । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कामध्वस्तेरात्मधीहेतुत्वमि-
 द्धिरित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अस्तु तर्हि प्रथममेव काम-
 ध्वस्त्या ज्ञानाधिकार इत्याशङ्क्याह * सर्वभोगेति । सर्वे का-
 माः स्वर्गादयस्तद्भोगसमाप्ता तेभ्यो रागपरावृत्तिः नत्वा-
 दावेव तदप्राप्तेस्तद्भोगस्य तेभ्यो रागध्वस्तिहेतोरसत्त्वादित्यर्थः ।
 तर्हि स्वर्गादीनामादावेवाप्तिद्वारा कामध्वंसोऽपि स्यादत आह
 * कर्माणीति । दर्वीहोममारभ्य सत्रान्तानि कर्माणि विराट्मूत्रो-
 पासनासहितैर्मनुष्यत्वमारभ्य मूत्रान्तं फलं क्रमेण प्राप्य सौत्रान्
 भोगान् भुक्त्वा तदेहमानी सन् तदन्यानुपभुक्तकामयितव्यकर्म-
 फलाभावात्सर्वतो निवृत्तकाम आत्मरूपमनुभवति एवं कर्मणां
 कामलयमृत्वेन धीहेतुत्वे द्वारं प्राजापत्यपदमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननु
 श्रुतो ब्रह्मानन्द एव रागं निरुन्ध्यात् किं तत्प्रविलयनेन ? अत
 आह * ब्रह्मेति । स श्रुतोऽप्यननुभूतः नानुभूतसजातीय-
 फलरागप्रसरं मन्दीकर्तुमपि पारयति ॥ ४३ ॥ भोगस्य राग-

कामप्रविलयायातो विषयः कर्मकाण्डनाम् ॥

प्रलीनकामो विज्ञानकाण्डे अधिक्रियते पुनान् ॥ ४४ ॥

नैवं न कामसम्प्राप्त्या तन्नाशोऽवशतैरपि ॥

तत्सेवातो विवृद्धिः स्याद्विद्वत्सिद्धौषदर्शनात् ॥ ४५ ॥

न जानु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥

हविषा कृष्णवस्त्रैश्च मृग एवाभिवर्द्धते ॥ ४६ ॥

नादोषदृष्टेर्वा

सर्वक्लेशोपशान्तिर्यमात्मज्ञानं समाश्रयेत् ॥ ४७ ॥

कामाश्रितो विधिः कामं दोषवन्न विलापयेत् ॥

कामुकः सन् प्रवर्तेत नात्मज्ञाने कथञ्चन ॥ ४८ ॥

उद्विजेताथवा ज्ञानात्सर्वपुण्यभोगश्चरन् ॥

तथाच रागिगीताभ्यां पठ्यन्ते वचनं त्विदम् ॥ ४९ ॥

अपि धृन्दावने शून्ये शृगालत्वं स इच्छति ॥

न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गीतम् ॥ ५० ॥

वृद्धिहेतोर्न तन्निवर्तकत्वमिति दूयति * नैवमिति ॥ ४४ ॥

४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ विषयेषु गुणदोषदृष्टिदृष्टिमतः भव-

णादौ प्रवृत्तिः सम्भाव्यत इत्युक्त्वा कामप्रविलयायै कर्मानु-

ष्ठितस्तत्प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीत्याह * कामेति । “एवैकाम

एतत्कुर्यात्” इति श्रूयमाणो विधिर्विषयदोषदर्शनाभावे त-

त्रैव पुनः पुनः रागमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ न केवलं

ज्ञाने प्रवृत्त्यभावः विषयवासनाऽऽविष्टचित्तस्य वैषमिक्यस्य भोग-

नाशकात् ज्ञानाच्चीतञ्च भवतीत्याह * उद्विजेतेति ॥ ४९ ॥ विज्ञ-

नाशकात् ज्ञानाच्चीतञ्च भवतीत्याह * उद्विजेतेति ॥ ४९ ॥ विज्ञ-

वैराजान्तं फलं मुक्ता मुच्येतेति यदीरितम् ॥
 क्रममुक्तौ तत्तथाऽस्तु न तु सद्यो विमोचने ॥ ५१ ॥
 द्वारं न नियतं मुक्तेः प्राजापत्यं पदं भवेत् ॥
 न स्युपाधिषु तत्त्वस्य विशेषः कश्चिदीक्ष्यते ॥ ५२ ॥
 नाकाशस्याविशेषोऽस्ति कुम्भद्रोण्याशुपाधिषु ॥
 दूरान्तिकादिभिन्नेषु कल्पिताकल्पितेष्वपि ॥ ५३ ॥
 अतः प्रजापतौ तत्त्वं कृमौ वा न विशिष्यते ॥
 तर्कादागमनश्चापि तद्योय इति हीदृशात् ॥ ५४ ॥
 प्रत्यबुध्यत देवानां मध्ये योऽयं स एव तत् ॥
 अभवन्नान्य इत्याह श्रुतिर्वैषम्यवारिणी ॥ ५५ ॥
 एको देवः सर्वभूतेष्विति चाहापरा श्रुतिः ॥
 अतश्चोपाधिवैशेष्यान्नात्मतत्त्वं विशिष्यते ॥ ५६ ॥
 सद्यो मुक्तिं वाञ्छतोऽनो दोषदृष्ट्या विलीयते ॥
 कामोऽतः कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं नैव तल्लये ॥ ५७ ॥
 अन्ये तु मन्वते केचिद्गम्भीरन्यायवादिनः ॥
 भेदस्य विलयो वेदे गम्यते कस्य चित्कचित् ॥ ५८ ॥

हीति तर्कादित्यन्तेन ॥ ५२ ॥ कल्पिताकल्पितेषु उत्पन्नो-
 त्पत्त्यमानेषु ॥ ५३ ॥ द्वितीयं प्रत्याह * आगमत इति ।
 न विशिष्यत इत्यनुपङ्गः ॥ ५४ ॥ प्रपञ्चविलयद्वारा कर्मका-
 ण्डस्येतरशेषत्वमिति मतमुत्थापयति * अन्ये त्विति । प्रप-
 ञ्चाभावपरत्वे शास्त्रस्य प्रपञ्चो नास्तीत्येतावता ऽलं किं बहु-
 वाक्येनात आह * भेदस्येति । निषेध्यबाहुल्यान्निषेधकवेद-
 स्यापि युक्तं तथात्वमिति भावः ॥ ५८ ॥ कर्मविधयस्तत्कार्यतां

देहात्मभावविलयः स्वर्गकामपदे स्वलु ॥
 देहाद्भिन्नोऽधिकारिश्च स्वर्गभोग्यवगम्यते ॥ ५९ ॥
 रागाद्युत्थप्रवृत्तिनां निषेधेषु लयोऽञ्जसा ॥
 विधिष्वपि लयस्नासां कार्यान्तरवियोगतः ॥ ६० ॥
 लोकेऽपि चानभिप्रेतात्पथः साक्षान्निवारणम् ॥
 मार्गान्तरोपदेशाद्वा वेदेऽप्येवं प्रतीयताम् ॥ ६१ ॥
 एवं रागादिहेतूत्थप्रवृत्तिलयवर्त्मना ॥
 आत्मज्ञानाधिकारार्था निःशेषविधयः स्थिताः ॥ ६२ ॥

बोधयन्ति न प्रपञ्चाभावमत आह *देहेति॥ ननु यागस्य स्वर्ग-
 साधनत्वपरमिदं न कस्याचिद्व्यपपरमित्याशङ्क्याह *देहादिति। अत्र
 कालान्तराधिगतस्वर्गभोगशक्तोऽधिकारी सिद्धः, स च देहाद्भि-
 न्नो, देहस्यात्रैव भस्मीभूतस्य तद्भोगायोगात्, अतो देहात्मलये
 प्रमातव्ये तत्रैव वाक्यतात्पर्यं, यागस्य स्वर्गसाधनत्वं तु देवताधि-
 करणन्यायेनान्यपरादपि वाक्याच्छक्यं प्रमातुमिति भावः॥५९॥
 काम्यविधीनां लयपरत्वमुक्त्वा निषेधवाक्यानामपि तत्पर-
 त्वमाह * रागादीति ॥ नित्यनैमित्तिकविधीनां तात्पर्यमाह
 *विधिष्विति ॥ कथं तर्हि विधिनिषेधयोर्भेदः ? तत्राह *कार्ये-
 ति ॥ “सायं प्रातर्जुहुयात्” इत्यादिव्यापारान्तरोक्तिमुखेन त-
 त्काले कार्यान्तरं वारयन्तः तदभावे नित्यादिविधयः पर्यव-
 स्यन्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥ कल्पनालाघवात्तेऽपि कस्मादभावमेव
 नाभिदधीरभित्याशङ्क्य ईदृशाया अपि वाक्यप्रवृत्तेर्लोकसि-
 द्धत्वात्त दोष इत्याह * लोकेऽपीति ॥ ६१ ॥ उक्तमर्थं निगम-
 यति *एवमिति । प्रवृत्तिलय इति देहादिलयस्याप्युपलक्षणम् ।
 अधिकारो नियोगः । विधिष्वदो निषेधोपलक्षणम् ॥ ६२ ॥

मैवं किं वेदाधिकारी विधीनां फलकाह्वया ॥
 तात्पर्यादिभ्रमबोधस्य हेतुत्वाद्वाऽप्र कल्प्यते ॥ ६३ ॥
 नायस्नामसत्तां ऽप्येवा न कर्मविधयः फलात् ॥
 स्वभाव्यावगमतात्किमिदपेक्षन्ते फलान्तरम् ॥ ६४ ॥
 तात्पर्यं च विधीनां स्मात्कर्मानुष्ठान एव हि ॥
 भ्रमत्वेन स्वानुष्ठानं स्वर्गपदवाचसम्भवात् ॥ ६५ ॥
 श्रुतेर्विलयतात्पर्यं फलमाकस्मिकं भवेत् ॥
 कलार्थे चेल्लयो न स्यान्नोभयं वाक्यभेदतः ॥ ६६ ॥
 श्रुतेऽपि स्वर्गतात्पर्यं कल्पना चेल्लयेऽर्थतः ॥
 तस्य प्रत्यक्षवचनदेहादिलयसिद्धितः ॥ ६७ ॥
 साक्षादस्मिन्नि दृष्टेऽपि न हि हस्तिपदानुया ॥
 अस्यूतादिवचः साक्षादेहादिप्रतिषेधकृत् ॥ ६८ ॥
 नात्मबोधोऽपि भेदस्य लयाद्भवति कुत्रचित् ॥

किं भेदल्यो विध्यपेक्षिताविनाशिकफलसिद्ध्यर्थं विधिकाम्पदार्थ-
 त्वेन कल्प्यते, विधेर्लक्ष्यपरत्वाद्वा, लयस्यात्मार्थहेतुत्वादेति वि-
 कल्प्यमिति * किमिति ॥ ६३ ॥ तत्रार्थं निरस्य द्वितीयं प्र-
 त्वाह । * तात्पर्यमिति ॥ अनुष्ठानतात्पर्यहेतुमाह * अन्तरे-
 चेति ॥ ६५ ॥ लयप्रवर्त्ते वाचकमप्याह * श्रुतेरिति ॥ कलार्थे
 कलस्वरूपे तात्पर्यवित्यनुवक्तुः ॥ ६६ ॥ श्रुतेः फलप्रवर्त्तप्रतीत्यावशि-
 ष्टेऽदिष्ठमे तत्कल्प्यते ऽप्येवाऽऽमुष्मिके कर्मणि पुरुषं प्रवर्त्तकि-
 लुपवाधध्यादिवि शक्तिर्या परिहरति * श्रुतेऽपीति ॥ ६७ ॥ हे-
 दादिकस्य शब्दात्वे सम्भवत्याधिकं च कल्पमित्यत्र वा-
 क्यस्यलक्षणात् * साक्षादिति ॥ ६८ ॥ तृतीयेऽपि वक्तव्यं,
 किं भेदल्यः साक्षात्कल्पनात्वेदुर्भेदकारप्रतिषेधनद्वारा वा ?

अलयेऽप्युपपन्नत्वाल्लये सुप्तान्वर्तमानान् ॥ ६९ ॥
 गुरुशास्त्राद्यविलये बोधोऽयमुपपद्यते ॥
 लयमात्रेण बोधोऽयः सुप्तौ केन निवार्यते ॥ ७० ॥
 सर्पाभासलयेऽप्ययं रज्जुस्तमसि वेद्यते ॥
 प्रत्युनाभाससर्पोऽयं लीयते रज्ज्ववेक्षणान् ॥ ७१ ॥
 अथ प्रपञ्चनाशेन नाशयते भेदकारणम् ॥
 नैवं न कार्यनाशेन कारणं नाशयति कश्चिद् ॥ ७२ ॥
 कारणं किमविद्या स्याद्वस्तु वा तत्त्वबोधतः ॥
 अविद्यानाशानं तत्र प्रपञ्चविलयोऽकलः ॥ ७३ ॥
 वास्तवोऽयं प्रपञ्चश्चेत्स विलाप्यो न केनचिद् ॥
 अन्यथा स्वात्मनस्वस्य विलयो नैव वार्यते ॥ ७४ ॥
 किञ्च कृत्स्नस्य विलयः कर्तुं शक्यो न जन्माभिः ॥
 लयस्तु जायते स्वापे स्वत एव न शास्त्रतः ॥ ७५ ॥
 किञ्च भावी न चोच्छेद्यो भूतोऽप्युपरतः स्वतः ॥
 प्रपञ्चो वर्तमानस्तु कार्यत्वात्तद्वयति स्वतः ॥ ७६ ॥
 किञ्च भेदलयेनैव सर्वानर्थप्रहणतः ॥

मायः, अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादित्याह * नात्मेति ॥ ६९ ॥
 उक्तमेव व्यनक्ति * गुर्विति ॥ ७० ॥ जाग्रत्यन्वयव्यभि-
 चारमाह * सर्पेति । किञ्च भेदलपस्य न बोधहेतुत्वं बो-
 धस्यैव तद्धेतुत्वदर्शनादित्याह * प्रत्युतेति ॥ ७१ ॥ द्वितीय-
 मन्वय प्रत्याह * अथेति ॥ ७२ ॥ प्रपञ्चकारणमविद्येति वक्तुं
 दूषयति * तात्मेति ॥ माशमं, स्वादिति श्लेषः ॥ ७३ ॥ स्वस्य
 स्वस्ये तत्कार्यप्रपञ्चास्वाभि स्वस्वत्ववियोगात्तल्लय इव य-
 भावमि ह्यस्तमेव कारणलय इत्याह * वास्तव इति ॥ ७४ ॥

पुरुषार्थस्य संसिद्धोर्विद्यानैष्कल्यमापयेत् ॥ ७७ ॥
 अत एकात्म्ययाथात्म्यज्ञानादज्ञानहानतः ॥
 सिद्धं पुमर्थे विलयकल्पना निष्प्रयोजना ॥ ७८ ॥
 इष्टसाधनता बोध्या विधिभिः सकलैरपि ॥
 अनिष्टसाधनत्वं तु निषेधैरिति हि स्थितिः ॥ ७९ ॥
 सोपानपाङ्क्तिगत्येव हर्म्यपृष्ठाधिरोहणम् ॥
 अशेषकर्मक्रमतोऽधिकारं केचिदूचिरे ॥ ८० ॥
 संध्याचन्दनमारभ्य क्रमानुष्ठितकर्मभिः ॥
 सहस्रवर्षसन्त्रान्तैर्ज्ञानितामधिरोहति ॥ ८१ ॥
 यथैव नगराध्वस्थग्रामगत्युपदेशनम् ॥
 नगराध्वोपदेशस्य शेषत्वं प्रतिपद्यते ॥ ८२ ॥
 तथैव मोक्षमार्गस्थस्वर्गादिगतिभाषणम् ॥
 मोक्षमार्गोपदेशस्य शेषत्वं किं न गच्छति ॥ ८३ ॥

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ विधीनां भेदलयपरत्वाभावे
 कुत्र तात्पर्यम् ? अत आह * इष्टेति ॥ ७९ ॥ यथा प्रासा-
 दशिखरमारुरुधुः सोपानपूर्वक्रमेण तदारोहति, एवं मृमुक्षुरपि
 स्वर्गादिद्वारा मोक्षमारोक्ष्यति अतः स्वर्गादिहेतुसर्वकर्मनुष्ठा-
 नानन्तरं ज्ञानाधिकारितेति मतान्तरमाह * सोपानेति ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥ सोपानगमनस्य हर्म्यारोहणशेषत्वं प्रत्यक्षं, नैवं स्व-
 र्गादिकर्मणां ज्ञानशेषत्वं प्रामाणिकमित्यत आह * यथैवेति
 द्वाभ्यां ॥ विमताः ज्ञेयशेषाः तदर्थिनं प्रत्युपदिश्यमानत्वा-
 द्यदेवं तदेवं यथा नगरजिगमिषुं प्रति मार्गग्रामगत्युपदेशो
 नगरगतिशेष इति भावः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ तत्रैव पक्षान्तरमा-

यद्योपच्छन्दनार्थानि स्वर्गादीनि विमुक्तये ॥

नगराप्त्यै तदध्वस्थग्रामादिगुणगीरिव ॥ ८४ ॥

एवं च सति दृष्टेन द्वारेणैवोपकारिणः ॥

आत्मज्ञानाधिकारस्य विधयः सकला अपि ॥ ८६ ॥

मैवं ग्रामगतेः पुंसोऽनर्थत्वादस्तु शेषता ॥

स्वयमेव पुमर्थत्वात्स्वर्गादेः शेषता कथम् ॥ ८६ ॥

यदुपच्छन्दनार्थत्वं नृवाक्ये तत्समञ्जसम् ॥

वेदे तु वक्तुराहित्यादभिप्रायाद्यसम्भवः ॥ ८७ ॥

यद्वा तत्रैव तात्पर्यं यद्योपच्छन्द्य नीयते ॥

इ * यद्वेति । यथोपच्छन्दनेन बालं नगरं निनीषुः तं मार्ग-
स्थग्रामेष्वन्नपानादिभोगोपकरणानि वर्णयति तथा सांसारि-
कसुखविलक्षणमोक्षकामिनां मुक्त्यर्थप्रवृत्तये प्ररोचनाय कर्म-
विधयोऽपि स्वर्गादीन्यादिभ्यः तद्भोगेन तत्र वैराग्यभाजो ज्ञा-
नाधिकरितामापाद्य मोक्षे पर्यवस्यन्तीत्यर्थः * दृष्टेनेति ॥ त-
द्भोगानन्तरं तत्कर्मप्रवृत्तिनिरोधद्वारेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
नगरमार्गस्थग्रामगतेर्नगरं जिगमिषोरनार्थतत्वात्तदुक्तेः स्वार्थे
विफलत्वात्फलवन्नगरगत्युक्तिशेषता युक्ता, स्वर्गादेः पुमर्थ-
त्वाच्च मुक्तिशेषत्वं, तथा चांक्तानुमाने स्वार्थे फलविधुरत्वमु-
पाधिरित्यभिसन्धाय दूषयति * मैवमिति ॥ ८६ ॥ मुमुक्षु-
प्रवृत्तये प्ररोचनार्था विधय इत्युक्तं तत्प्रत्याह * यदिति ॥ ८७ ॥
वक्तुरभावेऽप्यभिप्रायमङ्गीकृत्य दूषयति * यद्वेति । यथा बालः
ग्रामादिगुणोक्तेस्तत्रैव तात्पर्यं प्रत्येति नगरप्राप्त्यभिप्रायस्या-
ज्ञातत्वान्न ज्ञाताज्ञातयोः शेषशेषिता, तद्विधीनामपि स्वर्ग-
परत्वमेवेति भावः । तत्रैव तात्पर्यं, यतः प्रतिपक्षा प्रत्येतीति

सम्बन्धसिद्धौ वेदान्तप्रामाण्यं चिन्त्यतेऽधुना ॥
 अप्रामाण्ये तु सम्बन्धः पूर्वोक्तः प्रविलीयते ॥ १ ॥
 केचित्कार्यैकनिष्ठत्वं कृत्स्नवेदस्य मन्वते ॥
 ततो ब्रह्मणि सिद्धार्थे वेदान्तानाममानता ॥ २ ॥
 न प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां शून्यस्य वचसो यतः ॥
 कचिदर्थोऽत्र दृष्टोऽतो वस्तुनि स्यादमानता ॥ ३ ॥
 उत्तमप्रोक्तशब्दार्थे मध्यमव्यवहारतः ॥
 बालो व्युत्पद्यते तस्माद् व्युत्पत्तिरपि कार्यगा ॥४॥
 शुक्लां गामानयेत्युक्ते कं चिद्गोर्कर्मिकां क्रियाम् ॥
 कुर्वाणमपि वीक्ष्याज्ञः कुरुते कारणानुमाम् ॥ ५ ॥
 ज्ञातं ध्रुवमनेनैतद्यद्गोर्कर्मकमीक्ष्यते ॥

प्रवृत्त्ययोगाच्च न समुच्चय इत्याह * ऐकात्म्येति ॥ १०० ॥
 १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

इति वार्तिकसारटीकायां सम्बन्धपरीक्षा प्रकरणं समाप्तम् ।

वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धवत्कृत्य तस्य पूर्वकाण्डेन सम्बन्धो
 दर्शितः, इदानीं तदेव प्रामाण्यं दर्शयति *सम्बन्धसिद्धाविति ।
 उक्तसम्बन्धसिद्धिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ पूर्वपक्षमाह * के-
 चिदिति ॥ २ ॥ ३ ॥ पुमर्थहेतुप्रवृत्त्यजनकवस्तुबोधित्वेन
 निष्फलत्वाद्देदान्तानामप्रामाण्यमुक्त्वा प्राथमिकव्युत्पत्तौ कार्या-
 न्विते पदानां शक्तिनिश्चयादपि तदमानत्वमाह * उत्तमेति॥४॥
 व्युत्पात्तिप्रकारमभिनयति * शुक्लामिति द्वाभ्याम् । * कारणानु-
 मापिति ॥ गोकर्मकानयनप्रवृत्तिः स्वविषयज्ञानसाध्या प्रेक्षावत्प्र-
 वृत्तित्वात् मत्प्रवृत्तिवादित्यनुमाय, ज्ञानं च वाक्यजन्यं वाक्ये
 सति जातत्वात्पूर्वमभावादिति निश्चित्य वाक्यस्य गोकर्मकान-

तत एतस्य वाक्यस्य गवानयनबोधिता ॥ ६ ॥
 कार्यार्थैव सद्भावाद् व्युत्पत्तिपुरुषार्थयोः ॥
 विधेय एव वेदार्थो न सिद्धः कोऽपि कुत्रचित् ॥ ७ ॥
 मन्त्रार्थवादनाम्नां च कार्यार्थानुप्रवेशतः ॥
 प्रामाण्यं न स्वतस्तस्मात्कार्ये वेदस्य मानता ॥ ८ ॥
 वेदान्तानामतो वाच्यं कार्यार्थानुप्रवेशनम् ॥
 प्रामाण्यं वा निषेद्धव्यमत्र प्रतिविधीयते ॥ ९ ॥
 किं मेयाभावतः प्रोक्ता वेदान्तानाममानता ॥
 किं वा मीमांसकम्मन्यतया कार्यैकरागतः ॥ १० ॥
 न मेयाभावशङ्काऽस्ति सर्वव्याप्तिसाक्षिणः ॥
 चिदात्मनोऽपलापे तु जगदान्ध्यप्रसङ्गतः ॥ ११ ॥
 निःशेषमातृतद्वृत्तिजन्मनां सर्वदाऽस्ति हि ॥

यनपरत्वं जानातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कार्यस्यैव वेदा-
 र्थत्वे सिद्धबोधिमन्त्रादीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य तेषां तच्छे-
 षत्वेन प्रामाण्यमाह * मन्त्रेति ॥ ८ ॥ सर्ववेदस्य कार्यार्थत्वे फ-
 लितमाह * वेदान्तानामिति ॥ ९ ॥ व्युत्पत्तिफलयोरनुपपत्ति-
 मात्रं वेदान्ताप्रामाण्यप्रयोजकमुत प्रयोजकान्तरमप्यस्ति ? ना-
 थः, तस्य तुच्छत्वात्परिहरिष्यमाणत्वाच्चेत्याभिसन्धाय द्वितीयं
 विकल्पयति * किमिति ॥ मीमांसकम्मन्यता नाम कार्यार्थत्वं श्र-
 द्धानां स्वभाव इत्यभिनिवेशः ॥ १० ॥ * नेति । साक्षिण एव मे-
 यत्वादिति शेषः ॥ ११ ॥ सर्वव्यवहारसाक्षित्वमुपपादयति * निः-
 शेषेति ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं व्याचष्टे * लिङ्गेत्यादिना ॥ १३ ॥
 १४ ॥ १५ ॥ नन्वात्मनो विकारादहते बुद्ध्यादिव्याप्तौ बुद्ध्या-
 देरपि विना विकारं बाह्यान्तरविषयाकारभासनं स्यात्

स्वप्रकाशात्मचैतन्यव्याप्तिर्बस्तुस्वभावतः ॥ १२ ॥

लिङ्गदेहः प्रमाताऽत्र कामाद्यास्तस्य वृत्तयः ॥

चैतन्येन वियुक्तास्मा जायन्ते न कदाचन ॥ १३ ॥

लिङ्गतद्वृत्तिसम्भूतौ सत्यां चिद्व्याप्तये न हि ॥

कश्चिद्धेतुरपेक्ष्योऽस्ति स्वव्याप्तौ कलशेषिविव ॥ १४ ॥

आकाशवस्तुस्वाभाव्यमात्रादेव न कारकात् ॥

वियक्ता पूर्णता कुम्भस्यैवं दृक्पूर्णता धियाम् ॥ १५ ॥

घटदुःखादिरूपित्वं धियां धर्मादिहेतुतः ॥

निर्हेतुस्तु स्वतःसिद्धदृग्व्याप्तिर्नित्यसन्निधेः ॥ १६ ॥

बुद्धितद्वृत्तिभावस्तदभावश्चाप्यनन्यमात् ॥

यतः सिद्धायने सोऽर्थो ज्ञेयः सिद्धः स्वतः सदा ॥ १७ ॥

ननु प्रमाणविरहात्स्वतःसिद्धो यदीक्ष्यते ॥

वाक्यस्य बुद्धबोधित्वादप्रामाण्यं प्रसज्यते ॥ १८ ॥

बोद्धृत्वाविशेषादिति चेत्, नेत्याह * घटेति । बुद्धे-
र्घटाद्याकारभजनमदृष्टकृतं न स्वारसिकं बुद्धितद्वोध्योः प-
रिच्छिन्नत्वात्, अतो युक्तं बुद्धेर्विकारद्वारा विषयाकारत्वमित्य-
र्थः । बुद्धेः प्रत्यगाकारभजनं तु न धर्मादिकृतमित्याह * नि-
र्हेतुरिति । तत्र हेतुमाह * नित्येति ॥ १६ ॥ स्वतःसिद्धा
दृग्व्याप्तिरित्युक्तं, दृशः स्वतःसिद्धत्वं कथमित्याशङ्क्याह
* बुद्धीति ॥ बुद्धितद्वृत्तिभावाभावां यतो भासेते सोऽर्थः सदा
ज्ञेय इति सम्बन्धः । तस्य स्वप्रकाशत्वे मानान्तरानपेक्षत्वं हे-
तुमाह * अनन्यमादिति । स्वविषयमानं विना भानादित्य-
र्थः ॥ १७ ॥ बुद्ध्यादिसाक्षी कूटस्थस्वप्रकाशो वेदान्तमेव इत्यु-
क्तं, तर्हि तत्र तेषामनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति शङ्कते * नन्विति ॥

मैवमप्रतिबद्धत्वाच्चिदेकरसवस्तुनः ॥

तद्व्युत्पत्तेः पुराऽपञ्चाद्बोधो व्युत्पत्तिमात्रतः ॥१९॥

बांधाबोधौ नृभिर्दृष्टौ स्वानुभूत्यैव वस्तुनः ॥

दृष्टे चानुपपन्नत्वं किञ्चलादभिधीयते ॥ २० ॥

वेदान्तशान्त्रव्युत्पत्तेः पुरा कः प्रतिबुध्यते ॥

को वा व्युत्पत्तितस्तूर्ध्वं बुद्धिमात्रं विबुध्यते ॥२१॥

एवं सार्वजनीनौ तौ बांधाबोधौ चिदात्मनः ॥

अपहोतुं कथं नाम शक्यौ स्यातां कुनार्किकैः ॥२२॥

स्वप्रकाशोऽप्यसम्बुद्धः सुप्त्यादावनुभूयते ॥

अस्वप्रकाशतायां तु सुप्त्यादिः केन सिध्यति ॥ २३ ॥

असम्बुद्धस्तदा बांधहेतुमात्राद्यभावतः ॥

अत एव न मानेन सुषुप्त्यादिः प्रसिध्यति ॥ २४ ॥

प्रमाणविरहात्तद्विनाभावादिति यावत् ॥ १८ ॥ वाक्योत्थज्ञा-

नात्पूर्वं “मामहं न जानामि” इति सार्वजनीनानुभवेनैव स्वप्र-

काशस्याप्यज्ञातत्वान्न बुद्धबोधित्वेनाप्रामाण्यमिति परिहरति

*मैवमिति । तर्ह्यज्ञातत्वेऽपि कदाचित् ज्ञानं न स्यादित्याशङ्क्य

व्युत्पत्तिशब्दितश्रवणादिना अपरोक्षबोधोदयान्मैवमित्याह

*पश्चादिति ॥ १९ ॥ स्वप्रकाशे कदाचित्कं ज्ञानमनाद्यज्ञानं

चायुक्तमित्याशङ्क्याह * बोधेति ॥ २० ॥ नृभिर्दृष्टावित्युक्तं

व्यनक्ति * वेदान्तेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ न केवलमुक्तानुभावा-

देवात्मा स्वप्रकाशः किन्त्वनुभवान्तरादपीत्याह * स्वप्रकाश

इति ॥ सुप्तोत्थितस्य “अस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषम्” इति पराम-

र्शस्तत्कालीनस्वप्रकाशानुभवं विना न सिध्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उक्तानुभवेनात्मनः स्वप्रकाशत्वेऽपि कथमज्ञातत्वं तत्राह * अस-

म्बुद्ध इति ॥ तदा प्रमात्राद्यभावादेव योग्यानुपलम्भात्स्वापा-

सुषुप्त्यादेश संसिद्धिर्मात्रादिविरहेऽपि या ॥
 सा त्विहान्तरसम्बुद्धस्वप्रकाशविदाश्रयात् ॥ २५ ॥
 न चाभावप्रमाणात्सा सति मातर्यभावमा ॥
 मात्राद्यभावसंसिद्धिः कथं मात्रादिपूर्विका ॥ २६ ॥
 एवं सर्वव्यवहृतिप्रसाधकविदात्मनि ॥
 सति स्पष्टेऽत्र वेदान्ता मेयहीनाः कथं वद ॥ २७ ॥
 सर्वमानस्वभावस्य परीक्षायां विदात्मनि ॥
 मेये कैमुतिकन्यायसिद्धा वेदान्तमानता ॥ २८ ॥
 यमप्रमाय मानानि नानात्मानं प्रमिन्वते ॥
 वस्तुवृत्तानुरोधेन कथं तत्राप्रभावः ॥ २९ ॥
 चैतन्यमनभिष्यज्य चेत्यं व्यञ्जयितुं न हि ॥

दिसिद्धिरिति मतमप्यपास्तमित्याह * अत्र एवेति ॥ २४ ॥
 ज्ञानविरोध्यज्ञानमनुभवमाश्रित्य तन्प्रमादात्कथं सिध्यति ? न हि
 विरोधिनः साधकत्वमाश्रयत्वं चेत्याशङ्क्याह * सुषुप्त्यादेरि-
 ति ॥ मात्राद्यभावेऽपि या स्वापमूर्च्छादेः स्फूर्तिः साऽर्पाह व्यव-
 हारभूमौ भवन्ती प्रत्यग्भूताज्ञानानुभवात्मकवस्त्ववष्टम्भाद्भवति ।
 तथाच ज्ञानविरोधिस्वापादिसिद्धिवत्तद्विरोध्यज्ञानसिद्धिरप्यनुभ-
 वादेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ योग्यानुपलम्भात्तात्साद्धिर्नेत्युक्तं विवृणो-
 ति * न चेति । किंच मात्राद्यभावः स्वापादिस्तस्य स्फूर्तिर्न मा-
 त्रादिनिमित्ता स्वस्य स्वाभावासाधकत्वादतोऽनुभवादुक्तस्वापा-
 दिसिद्धिवदज्ञानसिद्धिरपीत्याह * मात्रादीति । न च निवर्तक-
 स्याज्ञानाश्रयत्वायोगः, वाक्योत्थबोधस्यैव निवर्तकत्वादिति
 भावः ॥ २६ ॥ साक्षिणो वेदान्तमेयत्वमुक्तमुपसंहरति * एवमि-
 ति ॥ २७ ॥ कैमुतिकन्यायमेव दर्शयति * यमप्रमायेति ॥ २८ ॥

शक्नुवन्ति प्रमाणानि चैतन्यं व्यञ्जयन्त्यतः ॥ ३० ॥
 प्रकाशमगृहीत्वा न प्रकाश्यं रूपमीक्षते ॥
 चक्षुः, तेन प्रकाशस्य ग्रहणं रूपतः पुरा ॥ ३१ ॥
 तथैव चिदभिव्यक्तिश्चेत्याभिव्यक्तितः पुरा ॥
 अनात्मग्राहकैर्मानैरत आत्मा प्रमीयते ॥ ३२ ॥
 चिदात्मबोधनायैव प्रवृत्तायाः भुतेऽभितीति ॥
 मानत्वं किमु वक्तव्यं प्रकाशग्राहिनेऽभवत् ॥ ३३ ॥
 मीमांसकम्मन्यताऽपि मानवृत्तानभिज्ञताम् ॥
 तच्च प्रकटयत्यत्र कार्यरामे निमज्जनः ॥ ३४ ॥ ३९ ॥
 मानं हि व्यञ्जकं तच्च समानं सिद्धकार्ययोः ॥
 अतः सर्वस्य वेदस्य बोधकत्वात्प्रमाणता ॥ ३५ ॥
 वेदान्तबचसां स्वार्थे प्रामाण्यं न विहन्यते ॥
 मानलक्षणसङ्गादाऽप्योतिष्ठोमादिवाक्यवत् ॥ ३६ ॥
 यद्वेतुकं प्रमाणत्वं वेदान्तानां समर्प्यते ॥
 तेनैव हेतुना कर्मकाण्डस्यापि प्रमाणता ॥ ३७ ॥
 वेदान्तानाममानत्वं येन वा हेतुनोच्यते ॥

२९॥ अमुमेव श्लोकं विवृणोति * चैतन्यमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 आलोकाद्यभिव्यक्तरूपादिग्राहिणश्चक्षुरादेः प्रथममालोकादिग्रह-
 णवच्चिदभिव्यक्तचेत्यग्राहिमानानामपि चिदात्मबोधकत्वेऽन-
 न्यविषयतत्त्वमादेः प्रतीचि प्रामाण्यमवश्यम्भावीत्याह
 * चिदात्मेति ॥ ३३ ॥ द्वितीयं पक्षमनूद्य दूषयति * मीमांसक-
 मिति ॥ ३४ ॥ मानस्वभावमेव प्रकटयति * मानं हीति ॥
 व्यञ्जकम् अज्ञातार्थबोधकम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ * यद्वेतुकमिति ॥
 प्रामाण्यहेतोरज्ञातज्ञापकत्वस्य तुल्यत्वाच्चदपि तयोस्तुल्यमित्य-

तेनैव हेतुना कर्मकाण्डस्यापि प्रसज्यते ॥ ३८ ॥
 बोधकत्वेन मानत्वं काण्डयोरुभयोः समम् ॥
 अकार्यबोधेनामात्वं कर्मकाण्डेऽप्यवारणम् ॥ ३९ ॥
 कार्यं कालत्रयास्पर्शि त्वदभीष्टं न तत्कथितम् ॥
 कर्मकाण्डेऽपि सम्भाष्यं दृष्टृणादविशेषतः ॥ ४० ॥
 अतः समीहितोपायतया वस्तुवबोधनात् ॥
 कर्मकाण्डस्य मानत्वं कार्यं प्रेरणया न तु ॥ ४१ ॥
 तथाच वस्तुयाथात्म्यशीपनेन प्रमाणता ॥
 वेदान्तानां कुतो न स्यात्प्रत्यक्षादी तदीक्षणात् ॥ ४२ ॥
 मन्त्रादेः कार्यशेषत्वं त्वयोक्तं तत्सथैव तम् ॥
 अथापि त्वदभीष्टं यत्कार्यं तन्मानवर्जितम् ॥ ४३ ॥

र्थः । कर्मकाण्डविरोधाज्ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमित्याशङ्क्य वैपरीत्या-
 पत्तेर्मेवमित्याह * वेदान्तानामिति ॥ ३८ ॥ तथापि सिद्धव-
 स्तुमात्रबोधिवेदान्तानाममानत्वमिति शङ्कते * कार्येति । तर्हि
 इष्टसाधनताबोधककर्मकाण्डस्याप्रामाण्यापत्तिरित्याह * कर्मेति
 ॥ ३९ ॥ इष्टसाधनत्वस्यैव तदर्थत्वं वक्तुं पराभिमतनियोगं दू-
 पयति * कार्यमिति ॥ ४० ॥ तस्माच्छ्रेयःसाधनत्वं यागादे-
 र्बोधयतो विधेरिव वस्तुतत्त्वबोधकतत्त्वमादिवचसोऽपि प्रा-
 माण्यमविरुद्धमित्याह * अत इत्यादिना ॥ ४१ ॥ बोधकमेव
 मानं न प्रेरकमित्यत्र दृष्टान्तमाह * प्रत्यक्षादिविति ॥ ४२ ॥
 अपिच मन्त्रवत्सिद्धबोधिवचनानामपि प्रामाण्यमविरुद्धमिति
 वक्तुं तेषां पराभिमतकार्यशेषत्वेन प्रमाणत्वमुक्तं निरस्यति * म-
 न्त्रादेरिति ॥ ४३ ॥ * अत इति । स्वर्गादिसाधनत्वेन कृतिसा-

अतो यदेव साध्यार्थसाधनत्वेन गम्यते ॥
 वेदास्तदेव साध्यत्वात्कार्यं नान्यस्ततः पृथक् ॥ ४४ ॥
 कार्यशेषोऽप्यर्थवादो न स्वार्थेऽत्यन्तमप्रमा ॥
 गुणानुवादमृतार्थरूपैस्त्रैविध्यसम्भवात् ॥ ४५ ॥
 विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ॥
 मृतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ ४६ ॥
 आदित्यो यूप इत्यत्र प्रत्यक्षेण विरोधतः ॥
 आदित्य इव पूनत्वगुणको यूप उच्यते ॥ ४७ ॥
 अग्निर्हिमस्य भैषज्यमिति लोकप्रसिद्धितः ॥
 अनृणार्थमिमं तेन विधिं प्रत्युपयुज्यते ॥ ४८ ॥
 मेधातिथिं जहारेन्द्र इत्यपूर्वार्थबोधनात् ॥
 एति मात्वमिहाभावादनुवादविरोधयोः ॥ ४९ ॥
 मन्त्रनाम्नोरयं न्यायो योज्यः सिद्धप्रमाणे ॥
 इत्थं सिद्धाऽन्यशेषाणामपि स्वार्थे प्रमाणता ॥ ५० ॥
 किमुतानन्यशेषाणां वेदान्तानां चिदात्मनि ॥
 मात्वं, तेनास्ति नैवान्यन्मानमैकात्म्यबोधकृत् ॥ ५१ ॥
 ननु सर्वप्रमाणानि स्वस्वमेयावभासने ॥

ध्यत्वेन च प्रतीयमानयागाद्यतिरिक्तं कार्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
 तथाप्यन्यशेषस्य मन्त्रादेः कथं स्वार्थे प्रमाणत्वमित्याशङ्क्य अन्य-
 परस्यापि वाक्यस्य मानान्तरविरोधाभावे प्रतीयमानार्थे प्रामा-
 ण्यं सम्भवतीति देवताधिकरणोक्तं न्यायं वक्तुमुपक्रमते * का-
 र्येति ॥ ४५ ॥ त्रिविधमप्यर्थवादं सोदाहरणं विशदयति * विरो-
 धे इत्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अभूतार्थवादस्यैव विधिशेषत्वेन
 प्रमाणत्वमुक्त्वा भूतार्थवादस्याज्ञातज्ञापकत्वेन विरोधाभावाच्च

आत्मानं व्यञ्जयन्त्यादाविति पूर्वं स्वयेरितम् ॥ ५२ ॥
 बाहं चिन्मात्रमखिलैः प्रमाणैर्व्यज्यतामिति ॥
 अद्वितीयात्मतत्त्वं तु वेदान्तैरेव मीयते ॥ ५३ ॥
 यदप्युक्तं प्रवृत्तिं वा निवृत्तिं वा बिना ऽऽगमे ॥
 पुमर्थो नेति, तत्रैव मोक्षस्य पुरुषार्थतः ॥ ५४ ॥
 निःशेषसुखसम्प्राप्तेः सर्वानर्थहृतेस्तथा ॥
 मुक्तिरेव पुमर्थः स्यात्पुष्पिर्नाथ्यो ऽतथाविधः ॥ ५५ ॥
 कृत्स्लेष्टार्थस्य सम्प्राप्तिः कृत्स्नानर्थहृतिस्तथा ॥
 आत्मस्वरूपान्यान्यत्र सम्भाष्येते प्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 व्युत्पत्तिरपि कार्येऽर्थे नियन्तुं नैव शक्यते ॥
 पुत्रस्ते जात इत्यादौ सिद्धे व्युत्पत्तिरिदृश्यते ॥ ५७ ॥
 श्रोतुर्मुखविकासेन वाक्यार्थं हर्षकारणम् ॥
 निश्चित्य तद्विशेषं तु पश्चाद् व्युत्पद्यते शनैः ॥ ५८ ॥
 न च सिद्धार्थवाक्यस्य लोके स्यादपुमर्थता ॥
 पुत्रजन्म श्रुतवतः पितुरानन्ददर्शनात् ॥ ५९ ॥

स्वार्थे मानतामाह * मेधेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ वेदान्तैकवेद्यत्वे
 ब्रह्मणः सर्वप्रमाणवेद्यत्वात्किं विरुद्धं नेति शङ्कते * नन्विति ॥
 ५२ ॥ सोपाधिकस्य सर्वप्रमाविषयत्वेऽपि निरुपाधिकस्य वे-
 दान्तैकविषयत्वमविरुद्धमिति परिहरति * बाधमिति ॥ ५३ ॥
 पूर्वपक्षोक्तदृष्टाभासावनूय निराकरोति * यदपीत्यादि ॥
 ५४ ॥ * मुक्तिरेवेति ॥ न प्रवृत्तिनिवृत्ती पुमर्थ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥
 * तद्विशेषमिति ॥ प्रयोगान्तरेष्वावाप्योद्धारक्रमेणेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
 ननु लोके सिद्धबोधिवाक्यानां न पुमर्थहेतुत्वं दृष्टमतो वेदा-
 न्तस्यापि न तदेतुतेत्यत आह * न चेति ॥ ५९ ॥ * नि-

किञ्चाध्यस्तादिदृष्टस्य तद्विषय्यासत्वेतसः ॥

अगियं न कणीत्युक्ते दृष्टा विषयनिराक्रिया ॥ ६० ॥

कुतूहलवतां तद्विषयसाक्यान्मात्रतः ॥

दृष्टा नराणां निःशेषकुतूहलनिराक्रिया ॥ ६१ ॥

व्युत्पत्तिः पुरुषार्थस्य सिद्धे सम्भवतः स्वतः ॥

वेदान्तानां प्रमाणत्वं निर्विघ्नं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ ६२ ॥

केचिदाहुः पदार्थत्वात्प्रमाणान्तरगम्यता ॥

आत्मनो नागमात्सिद्धिर्ब्रह्माद्यन्यपदार्थवत् ॥ ६३ ॥

ब्रीह्याज्याग्निसमिद्भ्याः क्रियाकाण्डे समीरिताः ॥

पदार्था लोकतः सिद्धास्तथैवात्मेति गम्यताम् ॥ ६४ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिः ॥

विविच्यात्माऽवगन्तव्यः प्रत्यभिज्ञानतस्तथा ॥ ६५ ॥

सदा व्यभिचरन्त्येव जाग्रदाद्याः परस्परम् ॥

वृत्तेति । भारतकथाद्यैरित्यर्थः । व्युत्पत्तिरित्युपलक्षणं विषया-
दिसम्भवाच्चेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सिद्धेऽप्यर्थे व्युत्पत्त्यादि-
सम्भवाद्देदान्ताः प्रमाणमित्युक्तं, सम्प्रति वेदान्तेषु जागरादि-
वासनानिरोधस्य मनोनिरोधस्य चाभिधीयमानत्वाच्चत्परा
एव ते, न मानान्तरासिद्धात्मनि प्रमाणमिति मतमाह * के-
चिदिति । आत्मनो ब्रीह्यादिवत्सिद्धार्थत्वेन मानान्तरयोग्य-
त्वाच्चत्संवादाविसंवादाभ्यां न वेदान्तगम्यता इत्यर्थः । आत्म-
न इत्यनन्तरमत इत्यध्याहार्यम् ॥ ६३ ॥ दृष्टान्तं स्पष्टयति
* ब्रीहीति ॥ ६४ ॥ किं तदात्मगमकमानमत्राह * अन्वयेति
॥ ६४ ॥ उक्तमेव व्यनक्ति * सदेति ॥ ६५ ॥ येषु व्यावर्त्त-
मानेषु यदनुवर्त्तते तत्तेभ्यो भिन्नं यथा कुसुमेभ्यः सुगन्धः, इति

तत्र व्याभिचरत्येतन्न चैतन्यं कदाचन ॥ ६६ ॥

व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तस्य विवेकः सार्वलौकिकः ॥

तनाभिज्ञाप्रदादिभ्यो विविक्तेत्यनुमीयते ॥ ६७ ॥

यः पुरा स्वप्नमद्राक्षमस्वाप्सं चापि मूढधीः ॥

सोऽहं जागर्मीति पुंसां प्रत्याभिज्ञाऽऽत्मगोचरा ॥ ६८ ॥

प्रत्यभिज्ञानुमानाभ्यामात्मन्यवगते सति ॥

मान्यापारसमाप्तेर्न भूयो मानमपेक्ष्यते ॥ ६९ ॥

मानान्तरेण तस्मिद्धेर्नात्र व्याप्रियते वचः ॥

वासनानां निरोधे ऽतः पुमान् श्रुत्या नियुज्यते ॥ ७० ॥

अनिरोधे वासनानामन्तकालेऽनुवर्त्तनात् ॥

भावि जन्मानिवार्यं स्यादन्त्यप्रत्ययकारितम् ॥ ७१ ॥

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥

तं तमेवेति कौन्तय सदा तद्भावभाविनः ॥ ७२ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या याश्चानात्मार्थवासनाः ॥

निराधर्नीयास्ताः सर्वा विभ्यता भाविजन्मनः ॥ ७३ ॥

अनात्मप्रत्ययानन्तरितत्वात्मैकभावना ॥

कार्या, तथा निरुध्यन्ते वासना जन्महेतवः ॥ ७४ ॥

व्याप्तिमभिसन्धायाह * व्यावृत्तेभ्य इति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

* माव्यापारेति । मानव्यापारस्यात्मस्फुरणस्य तदज्ञानहानेर्वा प्रत्यभिज्ञानादिना प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ ६८ ॥ आत्मनो माना-

न्तरयोग्यत्वे कलितमाह * नात्रेति । कुत्र तर्हि वेदान्तवचसो

व्यापारस्तत्राह * वासनानामिति ॥ ६९ ॥ तन्निरोधस्यावश्यक-

तामाह * अनिरोधे इत्यादिना ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ तत्रोपायमा-

ह * अनात्मेति ॥ ७४ ॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकमात्मव-

तिवादकसत्यादिवाक्यानामुपयोगमाह * उपासीतेति ॥ ७५ ॥

उपासीत स्वमात्मानामिति साक्षाद्विधिभृतिः ॥
 तत्राङ्गभाषसिद्ध्यर्थं विदात्माऽनूयते श्रुतौ ॥ ७५ ॥
 आत्मैकप्रत्ययो यावत्स्वभावात्सन्ततो भवेत् ॥
 कुर्यादुपासनं तावत् क्षीयन्ते वासनास्ततः ॥ ७६ ॥
 अन्यदृष्ट्या जाग्रदाद्याः कल्प्यन्तां क्षणवासने ॥
 विदुष्ययं, स्वदृष्ट्या तु स्वात्मनोऽन्यन्न पश्यति ॥ ७७ ॥
 देहं विनश्चरमवस्थितमुत्थितं वा
 सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥
 दैवानुपेतमथ दैववशादपेतं
 वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ ७८ ॥
 तस्मादशेषवेदान्ता वासनानां निरोधने ॥
 नियुञ्जन्ते हि पुरुषमात्मोपासनमार्गतः ॥ ७९ ॥
 अथवा मनसो रोधे मुमुक्षन्तं नियुञ्जते ॥
 तस्मिन्निरुद्धे निखिला निरुध्यन्ते हि वासनाः ॥ ८० ॥
 तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावद्गतं क्षयम् ॥
 इति श्रुतिर्मनोरोधं विदधाति विमुक्तये ॥ ८१ ॥
 पातञ्जलं योगशास्त्रं मनोरोधे समाप्यते ॥
 प्रवृत्तमनसो बन्धस्तान्निवृत्तौ विमुक्तता ॥ ८२ ॥
 वासनामात्रहेतुत्वादात्मनोऽनर्थसङ्गतेः ॥

उक्तोपासनाया अवधिमाह * आत्मेति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ क्षीणवासनस्य
 विदुषो देहप्रतीतिर्नेत्यत्र भीमज्जागवतश्लोकं संवादयति * देह-
 मिति ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ पक्षान्तरमाह * अथवेति ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ वा-
 सनामनसोर्नाशादेव मुक्तिरित्यत्र युक्तिमप्याह * वासनेति
 ॥ ८३ ॥ आत्मनः प्रत्यभिज्ञादिना चिन्मात्रसिद्धावपि तद-

अन्योपायोऽस्तु वा मा वा निरोधादेश मुक्तता ॥८३॥
 स्वयञ्ज्योतिःस्वभावत्वात्किद्वस्त्वान्तवासनः ॥
 प्रमान्तरानपेक्षो हि स्वयमात्मा प्रकाशते ॥ ८४ ॥
 एवं कार्यमुखेनैव ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् ॥
 वेदान्तानां प्रमाणत्वं नाक्षय्यस्तुनीप्यते ॥ ८५ ॥
 इति व्याचक्षते मन्दा नियोगार्थैकराणिनः ॥
 नैतत्साध्वभ्यधारयन्न नियोगस्यानपेक्षणात् ॥ ८६ ॥
 कामितार्थस्य संसिद्धेलौकिकादेश मानतः ॥
 वैदिकेन नियोगेन किं कार्यं वद बुद्धिमन् ॥ ८७ ॥
 मनसो वासनानां च भावे ऽनर्थोऽस्ति जायति ॥
 तदभावे सुषुप्त्यादावनर्थो नैव वीक्ष्यते ॥ ८८ ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरोधो ऽनर्थवारणे ॥
 उपाय इति विज्ञानः किमपूर्वं विधीयते ॥ ८९ ॥
 अन्तरेणापि वेदोक्तं बौद्धादेरिव सिद्ध्यति ॥

द्वितीयन्वमिद्वये वेदान्तापेक्षा नेत्याह * स्वमिति । निरस्तम-
 मस्तमनोवामनो निष्प्रत्यनीकतया स्वयमेव प्रकाशते । अद्वय-
 त्वस्यापि तावन्मात्रत्वात्मान्यापेक्षेति भावः ॥८४॥८५॥ वासना-
 निरोधान्मोक्षपक्षे नियोगं विनाऽपीष्टार्थसिद्धेर्वेदवचसो वैयर्थ्य-
 मिति दूषयति * नैतदिति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ लौकिकमानादेश
 तत्सिद्धिमुपपादयति * मनस इति ॥८८॥८९॥ वैदिकवचो
 विनैव मोक्षाख्यपुण्यस्य तद्धेतोर्मनोनिरोधस्य च लिङ्गादिना
 सिद्धत्वे बौद्धादेरिव तवापि वेदानर्थक्यमिति फलितमाह
 * अन्तरेणेति ॥९०॥ बौद्धादेरिवेति दृष्टान्तं स्पष्टयति * शू-
 न्यमिति । अयमर्थः । अहवदमिति सन्तानपतितानि विज्ञाना-

पुरुषार्थो विमोक्षाख्यो वेदान्तो निष्कलो भवेत्॥९०॥
 शून्यं स्वलक्षणं दुःखं क्षणिकं चेति भावनान् ॥
 तदन्यबासनारोधे मुक्तिः स्यादिति सौगतः ९१ ॥
 त्यक्त्वाऽपि वैदिकं मार्गं बासनानां निरोधतः ॥
 न सम्पादयितुं मोक्षं शक्तोऽप्येवानिरूपणात् ॥ ९२ ॥
 बासनाशब्दबाध्याः किं संस्काराः स्मृतिहेतवः ॥
 नेत्रादिव्यवहारो वा, नाद्ये तद्रोधसम्भवः ॥ ९३ ॥
 व्यतीतानेकजन्मोत्थबासनानामनन्ततः ॥
 तासां निरोधो ऽसम्भाव्यो जन्मन्येकत्र मानवैः॥९४॥
 कासां चिदप्यसम्भाव्य उपायस्यानवेक्षणात् ॥
 चिरव्यवहितोऽप्यर्थो ऽकस्मात्समर्पतएव हि ॥९५॥
 किञ्च यां बासनां रोद्धुमिच्छेत्तद्विषये मनः ॥
 सदेव सावधानं सद् दृढं प्रत्युत वासयेत् ॥ ९६ ॥

नि स्थायित्वानुमन्धानकल्पनाभ्यां रागादिदोषैर्विषयैश्चोपप्लु-
 तान्युत्पद्यन्ते तत्र सर्वं क्षणिकमिति भावनया स्थायित्वा-
 दिकल्पना निवर्तते, स्वलक्षणभावनया द्रव्यगुणादिविशेषण-
 विश्लेष्यकल्पना नश्यति, दुःखमिति भावनया रागादिदोषप्रवृ-
 त्तिमुखदुःखोपप्लवाः क्षीयन्ते, शून्यमिति भावनया वि-
 षयोपप्लवविगमः, ततः सर्वोपप्लवरहितविज्ञानोत्पत्तिर्मुक्तिरि-
 ति ॥ • अनिरूपणादिति । अशक्यत्वादित्यर्थः ॥९१॥९२॥
 अशक्यत्वमुपपादयितुं विकल्पयति • वासनेति । आद्येऽपीदं
 वक्तव्यं— किं सकलबासनानां निरोधो मुक्तिहेतुः कासां चिदेव
 वा ? तत्रार्थं प्रत्याह • नेति ॥९३॥९४॥ द्वितीयं प्रत्याह •
 कासां चिदिति॥९५॥९६॥ नेत्रादिव्यवहारो वासनेति पक्षेऽपि

निवारयितुमिच्छन्तश्चतुर्थीचन्द्रदर्शनम् ॥
 कस्मादपि गृहच्छिद्रात्पक्षयन्त्येव यथा तथा ॥ ९७ ॥
 नेत्रादिव्यवहाराभ्येवासनाः स्युस्तथापि च ॥
 तन्निरोधान मोक्षोऽस्ति विना ब्रह्मात्मदर्शनम् ॥ ९८ ॥
 वासनानामभावेऽपि सुषुप्त्यादी न मुक्तता ॥
 मानव्यापारविरहात् प्रतीतिर्द्वात्मनः ॥ ९९ ॥
 हेतुश्चात्मानर्थसङ्गे ह्यविद्यैव न वासना ॥
 वासनानामपि युतौ सैव यस्मादपेक्ष्यते ॥ १०० ॥
 आविद्यामन्तरेणात्मन्यसङ्गे वासनायुतिः ॥
 अनर्थसङ्गतिर्वैषा शक्तितुं न च शक्यते ॥ १०१ ॥
 न वासनानिरोधेन नापि चित्तनिरोधतः ॥
 शक्योच्छेत्तुमविद्यैषा विनैकात्म्यावबोधनम् ॥ १०२ ॥
 सति त्वात्मावबोधेऽस्मिन्नविद्याया निवृत्तिनः ॥
 वासनाऽनर्थसङ्गोऽयं स्वतोऽसङ्गास्त्रिवर्त्तनं ॥ १०३ ॥
 साक्षादात्मावबोधेन प्रत्यग्ध्वान्ताच्छिदा न चेत् ॥

तस्य दुर्निरोधत्वमुदाहरणमुखेनाह * निवारयितुमित्यादिना ।
 वासनानिरोधस्य शक्यत्वेऽपि न तावन्मुक्तिः, प्रतीचाऽद्वयान-
 न्दत्वबोधकमानाभावे तत्स्फुरणायोगादित्याह * तथापीत्यादि-
 ना ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ किञ्चात्मनः प्रमादृत्वाधारोपनिमित्तमज्ञानं
 तावदङ्गीकर्त्तव्यम् अन्यथा कामादीनामपि तन्नारोपायोगात् । न
 च तेषामात्मधर्मत्वं शङ्क्यम् असङ्गत्वव्याघातात्, एवं सति ज्ञानं
 विनाऽज्ञाननिवृत्त्ययोगाच्चेन तन्निवृत्तौ वासनानामप्यात्मन्यारो-
 पनिवृत्तेर्विरोधवैयर्थ्यमिति मत्वाऽऽह * हेतुरित्यादिना ॥ १०० ॥
 १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ ऐक्यभावनयैवाज्ञानमपि निवर्ततां तथा न

दुःखादिवासनाध्वस्ता कथं तद्वासना नुदेत् ॥१०४॥
 उपासनाभिसरोधविधी पाशुदितौ स्वया ॥
 तौ स्तां तथैव बोधस्य हेतुस्वेनान्युपैमि तौ ॥ १०५॥
 लौकिकव्यवहारेषु प्रवृत्तां धीरुपासनात् ॥
 अन्तर्मुखा सती स्वात्मविचारक्षमतां व्रजेत् ॥१०६॥
 शब्दस्पर्शादिरहितमात्मानं स्थूलधीर्न हि ॥
 ब्रह्मं शक्नोति सूक्ष्मार्थं धीनिरोधो विधीयताम् ॥१०७॥
 एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ॥
 दृश्यते स्वग्न्या बुद्ध्या सूक्ष्मयेति श्रुतेर्बचः ॥१०८॥
 अन्तर्मुखा सूक्ष्मबुद्धिः शास्त्रजन्यविवेकतः ॥
 पश्यत्यद्वैतमात्मानं न पुनर्वीक्षतेऽन्यथा ॥ १०९ ॥
 प्रमितस्यात्मतत्त्वस्य बाधाभावात्सदा तथा ॥
 अर्थात्सिद्धा वासना स्यादन्त्यबुद्धिश्च नान्यथा ॥११०॥

विधिवैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह * साक्षादिति । प्रमाणजन्यज्ञानेन
 प्रत्यगज्ञानोच्छेदो यदि न स्यात्तदा चिरानिरुद्धनिबद्धदुःखादिवा-
 सनाभिर्ध्वस्ताऽल्पकालीनैक्यवासना कथमज्ञानं नुदेत् ! न कथञ्चि-
 दित्यर्थः ॥१०४॥ तर्हि तावदेव निरोद्धव्यमित्यादिविधेः का गतिः ?
 तत्राह * उपासनेति ॥ १०५ ॥ वाक्येनैव ज्ञानोत्पत्तिसम्भ-
 वात् तदेतत्त्वेनापि तद्विधानमित्याशङ्क्य तयोर्ज्ञानोपयोगं दर्श-
 यति * लौकिकेत्यादिना ॥१०६॥ ऐकान्त्यं विना आत्मयाथा-
 त्म्यज्ञानमसम्भवीत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति * एष इति । अग्रया एका-
 ग्रया विवेकतः कर्तृत्वाद्यसम्पृक्ततया ॥१०७॥१०८॥ एवंविधज्ञा-
 नोत्पत्तावात्मवासनाया आमरणं स्वभावादेवानुवृत्तिसम्भवाद-
 न्यप्रत्ययार्थमपि न बोधानन्तरं निरोधविधिरित्याह * प्रमितस्ये-

भन्त्यबुद्धेरन्यथास्वात्मन्येव जन्म भाष्यपि ॥
 न भवेद्विबुधस्तस्माज्ज्ञानिनोऽनर्थको विधिः ॥ १११ ॥
 ननु सार्धो विधिर्यस्मात्सिद्धो देहं न पश्यति ॥
 भविषीं चित्तवाञ्छत्याद् दृश्येतैव स्वकं वपुः ॥ ११२ ॥
 नैतत् किं वासनारोधात्किं वा चित्तनिरोधतः ॥
 अद्वितीयात्मबोधाद्वा देहादर्शनमुच्यताम् ॥ ११३ ॥
 नायौ हलोके तयोस्तत्र हेतुत्वानभिधानतः ॥
 यतोऽध्यगमदित्येवं बोधो हेतुतयोच्यते ॥ ११४ ॥
 अज्ञानेऽन्यदिब स्याद्येत्तन्नान्योऽन्यत्प्रपद्यति ॥
 ज्ञानेऽभुत्सर्वमात्मैव केन कं कोऽत्र पश्यति ॥ ११५ ॥
 यस्मिन्त्सर्वाणि भूतानि स्यात्तैवाभूद्विजानतः ॥
 तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ११६ ॥
 इत्याद्याः श्रुतयो बोधादज्ञानप्रविलापनात् ॥
 अनात्मदृष्टिशोकादीन्धारयन्ति न रोधतः ॥ ११७ ॥
 चित्तस्य वासनानां वा निरोधाद् यो न पश्यति ॥
 सुषेष्टकारवत्तस्य विद्यया न विलापनम् ॥ ११८ ॥

ति॥१०९॥११०॥१११॥एवमप्यनात्मप्रदर्शननिवृत्त्यर्थं तद्विधान-
 मिति शङ्कते *नन्विति॥११२॥भागवतश्लोके ज्ञानादेव देहाद्यदर्शन
 मुच्यते न निरोधादतस्तदर्थमपि न बोधानन्तरं निरोधविधिरित्याह-
 *नैतदित्यादिना॥११३॥ज्ञानादेवानात्मधीनिवृत्तिरित्यत्र “यत्र
 वा अन्यदिब स्यात्” इति श्रुतिमपि प्रमाणयति *अज्ञान इति॥११४॥
 ११५॥११६॥११७॥ किञ्च रज्जुज्ञानेन सर्पलयवत्प्रत्यक्षस्वसा-
 तात्कारेण द्वैतलभ्यो यदि न स्यात्तदा वासनानिरोधात्तदप्रतीतिर्न
 वृत्तिरेतुरित्याहवेनाह * चित्तस्येति ॥ ११८ ॥ सुषेष्टकारव-

निद्राभिभूतचित्तस्य यदन्यादर्शनं न तत् ॥
 बोधप्रयुक्तं तद्वत्स्याद्विषणारोषवादिनः ॥ ११९ ॥
 इष्टवासक्तमनस्केन अन्यचित्ततया पुरः ॥
 सैन्यं न दृश्यते तद्वत्स्यासनारोषवादिनः ॥ १२० ॥
 उपासनाव्यग्रतया यदन्यादर्शनं न तत् ॥
 बोधप्रयुक्तं योषादिचिन्तायामपि सम्भवात् ॥ १२१ ॥
 बोधलीनो भ्रमः पूर्वसंस्कारादनुवर्तते ॥
 स्वप्नभ्रान्त्योर्बाधितयोरपि स्मृतिरुदेति हि ॥ १२२ ॥
 बाधितस्यानुवृत्तिस्तु न जन्मानर्थकारणम् ॥
 भ्रष्टबीजोपमा सर्वमोक्षशास्त्रेषु शिणिहमः ॥ १२३ ॥
 अनुवृत्तिं च ये सोढुमशक्तास्ते निरोधने ॥
 मनसो वासनानां वा प्रवर्तन्तां निजेच्छया ॥ १२४ ॥
 ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥

दित्युक्तं दृष्टान्तद्वयं क्रमेण व्यनक्ति * निद्रेत्यादिना ॥ ११९ ॥
 प्रत्यक्तत्त्वबोधं विना ऽन्यासक्ततया यत्प्रपञ्चादर्शनं तन्निष्कलं
 कामुकैऽपि तत्सम्भवादित्याह * उपासनेति ॥ १२० ॥ १२१ ॥
 ननु बोधबाधितोऽपि प्रपञ्चो बाधितस्वप्नगजादिवत् पुनः
 कदाचित्प्रतीयेत तन्निवारणाय निरोधविधिरित्याशयेन श-
 क्यते * बोधेति ॥ भ्रमशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या प्रपञ्चपरः ॥ १२२ ॥
 किं तत्प्रतीतेर्जन्मादिहेतुत्वाच्चमिरासाय निरोधविधिकत्वं दृष्ट-
 दुःस्वहेतुत्वाद्वा ? आद्यं प्रत्याह * बाधितस्येति ॥ १२३ ॥ द्वि-
 तीयेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्र ब्रह्मचित्सम्भवाद्विधिवैय-
 र्थ्यमित्याह * अनुवृत्तिमिति ॥ १२४ ॥ एवं वेदान्ता-
 नां निरोधविधिपरत्वाभावे ऽद्वितीयात्मपरत्वं सिद्धयतीत्याह

नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ १२५ ॥

ज्ञानेऽधिकारसिद्ध्यर्थमुपासार्थानिरोधयोः ॥

विधेः सिद्धेऽधिकारेऽथ वेदान्ता आत्मबोधिनः ॥ १२६ ॥

ब्रीह्यादिबत्पदार्थत्वाद्योक्ता मान्तरगम्यता ॥

तत्र हेतुरसिद्धः स्यादवाच्यत्वाज्जिज्ञात्मनः ॥ १२७ ॥

न पदार्थो न वाक्यार्थ आत्माऽयं वस्तुवृत्ततः ॥

तत्प्रत्याख्यानश्रुत्यैव तथाथात्म्यावबोधनात् ॥ १२८ ॥

यदनभ्युदितं वाचा वाग्येनाभ्युच्यते सदा ॥

ब्रह्म विद्धि तदेव त्वं न त्विदं यदुपासते ॥ १२९ ॥

इति वाग्विषयत्वं तु प्रत्याख्यायाथ साक्षिणः ॥

वाक्प्रेरकत्वमात्रेण याथात्म्यमवबोधयते ॥ १३० ॥

प्रत्यभिज्ञानुमानाभ्यां चिद्वस्त्ववगमे सति ॥

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वरूपत्वं नावबुध्यते ॥ १३१ ॥

* ज्ञान इति । ज्ञाने योग्यतासिद्ध्यर्थं ज्ञानशेषत्वेन निरोधविधेः

प्रवृत्तौ सिद्धायामित्यर्थः ॥ १२५ ॥ पूर्वपक्षोक्तदूषणमनूय प्र-

त्याह * ब्रीहीति ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ पदार्थत्वहेतोरसिद्धिमेवाह

* नेति । तर्हि कथमस्य वेदान्तार्थत्वं ? तत्राह * तदिति ।

पदार्थत्वादिसर्वो विशेषस्तच्छब्दार्थः । द्वितीयस्तच्छब्द आत्म-

विषयः ॥ १२८ ॥ उक्तंऽर्थं यद्वाचेत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति * यदि-

ति ॥ १२९ ॥ १३० ॥ यदुक्तं प्रत्यभिज्ञानादिनाऽऽत्मनो ज्ञातत्वाच्च

वेदान्तवेद्यतेति तत्राह * प्रत्यभिज्ञेति । सति सत्यपि । अस्व-

प्धानन्दत्वेन ज्ञातस्यैवात्मनः पुमर्थत्वादिति भावः ॥ १३१ ॥ ननु

वेदान्ता नियोगनिष्ठाः शब्दप्रमाणत्वाज्ज्यांतिष्ठोमादिवाक्यवत्,

ततो न ते विध्यस्पृष्टमात्मानं बोधयन्तीति तत्सिद्धौ नियो-

गापेन्नादुर्वारेति नेत्याह * न हीति ॥ १३२ ॥ उक्तमर्थं प्रप-

वेदान्तानामतो वस्तुन्यक्षवन्मात्त्वमीक्ष्यताम् ॥
 न हि कार्यव्यपेक्षाऽस्ति कार्यसाधकसाक्षिणः ॥ १३२ ॥
 स्वानुभूतिबलादेव भवताऽपि विभाव्यते ॥
 कार्यादिनिखिलो मयो नानुभूतिस्तु कार्यतः ॥ १३३ ॥
 यस्याप्रसिद्धिर्नाज्ञानात्प्रसिद्धिर्नापि मानतः ॥
 तस्यानुभवतत्त्वस्य कुतो ऽन्यापेक्षनोच्यते ॥ १३४ ॥
 स्वप्रकाशात्मदृष्ट्यैव स्वात्मतत्त्वं प्रसिध्यति ॥
 तद्व्युत्पत्त्यै परापेक्षा नानुभूत्यात्मवस्तुनः ॥ १३५ ॥
 अविद्याया निवृत्त्यर्थमेव व्युत्पत्त्यपेक्षिता ॥
 स्वसत्तास्फूर्तिसिद्धिरर्थं नान्यत्किञ्चिदपेक्ष्यते ॥ १३६ ॥
 असञ्जडमपि हेतं यद्योगादस्ति भाति च ॥
 तत्सच्चिद्रूपमन्यस्मात्कथं सिद्धिमपेक्ष्यते ॥ १३७ ॥
 नन्वदृष्टं पुमर्थत्वमनुभूते कदाचन ॥
 दृष्टाऽनुभूयमानस्य स्वर्गादेः पुरुषार्थता ॥ १३८ ॥

अयति * स्वानुभूतीति । नियोगवादिनाऽपि चिदात्मवशादेव
 नियोगादिजहोऽर्थोऽवगम्यते तथाच तत्साधकचिदातुः स्व-
 सिद्धौ न नियोगाद्यपेक्षते, न हि सविता रूपादिप्रकाशकः
 तदपेक्षया प्रकाशत इति भावः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ ज्ञानाज्ञाना-
 भ्यां प्रमिद्ध्यप्रसिद्धयोरभावे वेदान्तमेयत्वमात्मनो व्याहन्येतेत्यत
 आह * स्वप्रकाशेति द्वाभ्याम् । अनुदितानस्तमितकूटस्थबोधैक-
 रसस्य सिद्धावन्यानपेक्षत्वेऽपि तदावरकाज्ञाननिवृत्त्यै व्युत्प-
 त्तिश्चिद्वेदान्तजन्यापरोक्षबाधस्यापेक्षितत्वाच्चोक्तविरोध इति
 भावः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ आत्मनो नियोगानपेक्षत्वमुपसंहरति
 * असदिति । तथा चोक्तानुमानप्रयोजकं मन्त्रादौ व्यभिचारि
 चेति भावः ॥ १३७ ॥ एवमप्यपुमर्थस्यात्मस्वरूपानुभवस्य कथं

ततो ऽपुमर्थरूपां तामनुभूतिं भ्रुतिः कथम् ॥
 प्रतिपादयतीत्येतद्योगं मूढेषु घोभते ॥ १३९ ॥
 प्रमाणमूलभूतत्वादनुभूतेः पुमर्थता ॥
 अनुभूतिप्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणव्यापृतिर्भवेत् ॥ १४० ॥
 स्वर्गानुभूतिरेषाध्या पुम्भिर्न स्वर्गमाश्रयम् ॥
 नो चेत्स्वर्गोऽन्यदीयोऽपि सर्वदाऽध्येत मानवैः ॥ १४१ ॥
 दुःखानुभूतेरर्थ्यत्वं न दृष्टमिति चेत्तदा ॥
 सुखस्यापि पुमर्थत्वहेतुत्वमनुमन्यताम् ॥ १४२ ॥
 अनो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति भ्रुतिरब्रवीत् ॥
 या प्रतीतिर्घटादीनां तद्विज्ञानमिदं मतम् ॥ १४३ ॥
 प्रतीतेर्माफलत्वेन कथं मेवैकनिष्ठता ॥

वेदान्तमेयत्वमिति शङ्कते * नन्विति । कस्य तर्हि पुमर्थता ?
 तत्राह * दृष्टेति ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ चोद्यस्य मोहमूलत्वमेव दर्शयति
 * प्रमाणेति । यत्रपूर्वं नृत्पादिसामग्रीसम्पादनात्तस्याः पुमर्थते-
 त्यर्थः ॥ १४० ॥ स्वर्गादेः पुमर्थत्वमुक्तं दूषयति * स्वर्गेति
 ॥ १४१ ॥ अनुभूतेः पुमर्थत्वेऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्य सुखानुभवस्यैव
 पुमर्थत्वं, स च कचित्सुखविषयः कचित्सुखाभिन्न इत्यभिसन्धा-
 याह * दुःखेत्यादिना ॥ १४२ ॥ यतो ज्ञानसुखयोरन्यतरस्य
 न पुमर्थत्वमतो ब्रह्मणः पुमर्थत्वं दर्शयितुं तस्य भ्रुतिरुभय-
 रूपतामाहेत्यर्थः ननु स्वरूपानुभवस्योक्तश्रुत्या पुमर्थत्वासे-
 द्धावपि प्रमाणफलभूतत्वादिति पूर्वोक्तहेतुना कथं तत्सिद्धिः ?
 न हि नित्यानुभवस्य मानजन्यत्वं तत्राह * या प्रतीतिरिति ।
 घटविज्ञानमेवेदं श्रुत्युक्तं स्वरूपज्ञानमित्यर्थः ॥ १४३ ॥ घटनिष्ठस्य
 घटज्ञानस्य कथं स्वरूपज्ञानाभेदस्तत्राह * प्रतीतेरिति । न

माक्रियाफलयोगोऽयं युक्तो मातरि भोक्तुरि ॥१४४॥

लौकिको वैदिकः सर्वो व्यवहारो जगत्स्यपि ॥

भोक्तृर्ह एव तेनास्य प्राधान्यं भोक्तुरिष्यते ॥१४५॥

न वा अरे पत्युरिति तदेतत्प्रेय इत्यपि ॥

निखिलेऽपि जगत्स्यत्र प्राधान्यं स्वात्मनः श्रुतम् ॥१४६॥

न प्रमाता प्रमाणं वा क्रिया मेयफलानि वा ॥

प्राधान्यायेह दृश्यन्ते च भोक्तृत्वेन हेतुना ॥ १४७॥

आत्मनः कर्तृवस्थाऽपि भोक्तृर्हेति विनिश्चयः ॥

मानजन्यं मानफलं किन्तु तज्जन्यवृत्त्यभिव्यक्तघटाद्यवच्छिन्न-
स्वरूपज्ञानमेव, अतो न तस्य मेयनिष्ठेत्यर्थः । ननु फल-
स्यास्वातन्त्र्यादाश्च यो वाच्यः, तत्र परिशेषान्मेयाश्रितत्वं, ने-
त्याह * माक्रियेति । मानस्य हि फलं मातारमाश्रयते, क्रि-
याफलं तु भोक्तारं, न च तौ भिद्येते ऽतो मानक्रियाया यदाभि-
व्यक्तानुभवाख्यं फलं तस्य तत्तन्मेयोपहितत्वेनात्मनिष्ठत्वमु-
पपद्यत इत्यर्थः ॥ १४४ ॥ निरतिशयमुखस्वरूपे चिदात्मानि वे-
दान्तमानतेस्वैव सर्वप्राधान्यं हेत्वन्तरमाह * लौकिक इति
॥ १४५ ॥ प्रतीचो निखिलव्यवहारशेषित्वेन प्राधान्यमुक्त्वा
तस्य निरतिशयमुखत्वे प्रमाणं वदन् तेनापि प्राधान्यमाह * न
वा इति ॥ १४६ ॥ मात्रादौ प्रधाने सति कथं भोक्तृप्राधान्यं
तत्राह * नेति । इह व्यवहारभूमौ ॥ १४७ ॥ ननु कर्तृवस्था
क्रियाश्रयत्वात्प्रधानं तत्कथं भोक्तुरेव प्राधान्यं तत्राह * आ-
त्मन इति । ननु विषयाभिनिवेशवान् पुमान् पुत्राद्येव प्रधानं
मन्यत इत्यत आह * यत इति । कर्तृत्वस्य भोक्तृत्वे यदन्य-
त्पुत्रादि तत्सर्वं तदर्थमेव, अन्यथाभिनिवेशस्तु भ्रान्तेरिति

यतोऽतोऽपरमप्येतद्भोक्तृं विनियुज्यते ॥ १४८ ॥
 क्रिययोपहितः कर्त्ता माता मानोपधानतः ॥
 अनुपाधिश्चिदात्मा तु भोक्तेत्यत्र विवक्षितः ॥ १४९ ॥
 भुजिक्रियावेशतो यो भोक्ताऽसावत्र कर्त्तरि ॥
 अन्तर्भूतः, प्रधानत्वं चिन्मात्रस्यात्र इष्यते ॥ १५० ॥
 न चात्मानुभवादप्यो विषयः कैश्चिदिष्यते ॥
 अपि सर्वप्रमाणानां किमु वेदान्तशासने ॥ १५१ ॥
 चिदात्मानं विना नैव वस्त्वन्यन्मानभूमिगम् ॥
 इत्येषोऽर्थोऽतियत्नेन सुपरिष्ठात्प्रवर्तते ॥ १५२ ॥
 तदित्थं सर्ववेदान्ता न निरोधविधायिनः ॥
 किं त्वात्मानं प्रमिमत् इत्येतदिह सुस्थितम् ॥ १५३ ॥
 चित्ततद्भासनारोधनात्पर्येऽत्र निराकृते ॥
 प्रतिपत्तिविधौ शास्त्रतात्पर्यं केचिदूचिरे ॥ १५४ ॥

भावः ॥ १४८ ॥ नन्वेवं भोक्तुरेव प्राधान्ये तत्रैव वेदान्ताः
 पर्यवस्येयुर्न युद्धे इत्यत आह * क्रिययेति ॥ १४९ ॥ विव-
 क्षायां हेतुमाह * भुजिक्रियेति । अन्तःकरणाद्युपहितस्य
 सुखदुःखानुभवितुः कर्तृकोटिप्रविष्टस्य कल्पितत्वादुक्तप्राधा-
 न्यसिद्ध्यर्थं भोक्तृपदेन चिन्मात्रं विवक्षितामित्यर्थः ॥ १५० ॥
 अपि च सर्वमानमेयस्यात्मनो वेदान्तमेयत्वं कैमुतिकन्यायसि-
 द्धमित्याह * न चेति । वेदान्तेष्वनुभवात्मनो ऽप्यो विषयो
 नेति किमु वक्तव्यं तस्यैवाज्ञातत्वादिन्यर्थः ॥ १५१ ॥ तस्य स-
 र्वमानमेयत्वं मेयपरीक्षायां च बह्व्यत इत्याह * चिदिति ॥
 १५२ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति * तदिति ॥ १५३ ॥ वृत्तानु-
 वादपुरःसरं मतान्तरमाह * चित्तेति ॥ १५४ ॥ विधिपरत्व-

आत्मा द्रष्टव्य इत्येवं प्रतिपत्तिविधिः श्रुतः ॥
 कोऽसावात्मेति वीक्षायां सर्वमात्मेति वर्ण्यते ॥ १५५ ॥
 सत्यज्ञानादिवाक्यानि तत्त्वमस्यादिकान्यपि ॥
 विधिशेषतया ब्रह्म स्वात्मत्वेनार्पयन्ति हि ॥ १५६ ॥
 विधिशेषतया यूपाहवनीयाश्लौकिकम् ॥
 शास्त्रेणैवार्प्यते यद्वस्तु ब्रह्माप्यश्लौकिकम् ॥ १५७ ॥
 यद्वा स्वरूपवाक्यानि स्वरूपविधिमार्गनः ॥
 बोधपर्यवसार्यानि ततो बोधविधिर्मतः ॥ १५८ ॥
 कर्मोत्पत्तिविधिर्यद्वत् कर्मबोधे व्यवस्थितः ॥
 आत्मतत्त्वविधिस्तद्वदात्मबोधेऽवतिष्ठताम् ॥ १५९ ॥
 अष्टाकपाल आग्नेय इत्यत्र द्रव्यदेवते ॥
 कर्मस्वरूपम्, उत्पत्तिविधिनाऽनेन बोध्यते ॥ १६० ॥

मेव प्रतिपादयति * आत्मेति ॥ १५५ ॥ वेदान्तानां विधिप-
 रत्वेऽश्लौकिकब्रह्मणो मानान्तरेणाप्यसिद्धेः कथं तद्विशेषित-
 दर्शनविधानमित्याशङ्क्य यथा यूपादिरश्लौकिकार्थो “यूपे पशुं
 बध्नाति” इत्यादिविधिशेषतया “यूपं तक्षति” इत्यादिना-
 ऽर्प्यते तथा ब्रह्मणोऽपि द्रष्टव्यविधिशेषत्वेन सत्यज्ञानादिवाक्ये-
 नार्पणमित्याह * सत्येत्यादिना । तथाच वस्तुन्यवान्तरतात्पर्य-
 मिति भावः ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ तत्रैव पक्षान्तरमाह * यदेति ॥ १५८ ॥
 कर्मणीव वेदान्तेषु विधिद्वयमङ्गीकृत्य स्वरूपबोधकसत्या-
 दिवाक्यानां ज्ञातव्यपदाध्याहारेणोत्पत्तिविधित्वं तावदाभिधाय
 उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति * कर्मेति ॥ १५९ ॥ दृष्टान्ते उत्पत्ति-
 विधेर्बोधपर्यवसायित्वं दर्शयति * अष्टेति ॥ १६० ॥ तत्रैवाधि-

स्वर्गकामो यजेतेति विधिरप्रोऽधिकारिणम् ॥

उत्पत्तिविधिबुद्धेऽस्त्विकनुष्ठानं प्रवर्त्तयेत् ॥ १६१ ॥

तथा द्रष्टव्य आत्मेति प्रेरयन्वीक्षणमिदम् ॥

अधिकारविधिस्तत्रेव प्रतिपत्तौ अभिप्रेत्यति ॥ १६२ ॥

अबुद्धं बोधयंस्तद्वदप्रवृत्तं प्रवर्त्तयेत् ॥

उत्पत्त्याख्योऽधिकाराख्यो विधिरेव द्विरूपकः ॥ १६३ ॥

एवं विधिमिहेच्छन्ति विध्ययोग्येऽपि वस्तुनि ॥

विधिरागवशात्केचित् तान्प्रतीदमथोच्यते ॥ १६४ ॥

प्रतिपत्तिविधिस्तावन्मात्रा द्रष्टव्य इत्ययम् ॥

विधेर्भाव्यार्थनिष्ठत्वाद्बस्तुन्यनुपपत्तिः ॥ १६५ ॥

किमैकात्म्यं विधेयं स्यात् किं वा तद्दर्शनं वद ॥

बोध्यत्र विधिर्युक्तः पुंस्यापारानधीनतः ॥ १६६ ॥

सिद्धेऽसिद्धेऽथ वैकात्म्ये विधिनैवोपपद्यते ॥

नाकाशे नापि तत्पुष्पे विधिः सम्भाव्यते कश्चित् ॥ १६७ ॥

कारविधेर्योपारं दर्शयन् तन्न्यायेन द्रष्टव्य इत्यादेरप्यधिका-

रविधित्वमाह * स्वर्गेत्यादि । प्रतिपत्तौ प्रेरयन्निति सम्बन्धः

॥ १६१ ॥ १६२ ॥ उत्पत्त्यधिकारविध्योः स्वरूपं क्रमेण दर्शयति

* अबुद्धमिति ॥ १६३ ॥ उक्तविधिद्वयमप्यत्र न घटत इति स-

माधत्ते * तान्प्रतीति ॥ १६४ ॥ पुरुषकृतिसाध्यभात्वर्थस्यैव

विधिविषयत्वादात्मतज्ज्ञानबोरतथात्वात्मात्मज्ञाने विधिरित्याह

* प्रतिपत्तीति ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ उभयत्र साधारणमुक्त्वा

अत्येकं दोषमाह * सिद्ध इति । अन्योन्याश्रयमेव विज्ञादय-

ति * दर्शनादित्यादिना । ब्रह्मविशेषितज्ञानस्य विधेयत्वे

विधेः पूर्वं ब्रह्मज्ञानं वाक्यं, तच्च ज्ञानविधिवादिनो विध्यन्तरय-

नुष्ठानद्वारा सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १६७ ॥ यदुक्तं सत्त्वादिकाभ्या-

न विधिर्दर्शनेऽपि स्यादन्योन्याभयदोषतः ॥
दर्शनाद्विधिसंसिद्धेर्विधेर्दर्शनसिद्धितः ॥ १६८ ॥
पुंसाऽऽत्मदर्शने ज्ञाते विधिना प्रेर्यते पुमान् ॥
अज्ञाते विषये तच्च प्रेरणा नैव युज्यते ॥ १६९ ॥
ज्ञायमाने दर्शनेऽर्थादात्मा दृश्यतया तदा ॥
ज्ञातोऽतो दर्शने सिद्धे पश्चात्सिध्यति तद्विधिः ॥ १७० ॥
विधिना प्रेरितो मर्त्योऽमुनिष्ठति ततः परम् ॥
दर्शनं सिध्यतीत्येवमन्योन्याभय ईरितः ॥ १७१ ॥
न च यूपादिबन्धक्यं वेदेनैव समर्पणम् ॥
ऐकात्म्यस्य स्वतःसिद्धं साध्यत्वापूपबस्तुनः ॥ १७२ ॥
सिद्धं चेद्दर्शयेद्देदः प्रसिद्धं दर्शनं तदा ॥
तस्मिन्मेव वाक्यं स्यात् का वाऽस्य विधिशेषता ॥ १७३ ॥
तस्माद् द्रष्टव्य इत्येष प्रतिपत्तिविधिर्न हि ॥
बहिर्मुखत्वद्वयावृत्तिर्विधेरर्हार्थताऽथवा ॥ १७४ ॥
नापि स्वरूपवाक्यानि विधातुं बोधमीशते ॥
विधिप्रयोजनस्यात्र दुर्निरूपत्वहेतुतः ॥ १७५ ॥

वृ अत्राप्यो विधिषेपतयाऽर्पणमिति तच्चाह * नेति ॥ १६८ ॥
॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ सिद्धस्यापि ब्रह्मणो यूपादि-
बद्विधिषेपतया समर्पणे को दोषः ? इत्याह ब्रह्म कूटस्थं ब्रह्म
यदि वेदो बोधयेत् तर्हि तस्योपक्रमादिषड्विधलिङ्गैस्तत्परत्वमेव
स्यान्न विधिपरत्वं तदाऽऽत्मन्यतमेव प्रकर्षेण सिद्धं भवतीत्याह
* सिद्धमिति । स्वप्रधानतया प्रतीतस्यान्वेषत्वकल्पनमनु-
चितमिति भावः ॥ १७३ ॥ स्वमते द्रष्टव्य इत्यादेरर्थं वदन्नधि-
कारविधिनिराकरणमुपसंहरति * तस्मादिति ॥ १७४ ॥ स्व-
रूपविधिमपि प्रत्याह * नापीति ॥ १७५ ॥ दुर्निरूपत्वं द-

किं विधिर्वस्तुसिद्ध्यर्थः किं वा विज्ञानसिद्ध्ये ॥
 यद्वा निश्चयसिद्ध्यर्थं विवक्षासिद्ध्येऽथवा ॥ १७६ ॥
 पुमर्थसिद्ध्ये वा त निरपेक्षत्वसिद्ध्ये ॥
 पदानामन्वयार्थं वा सर्वथाऽपि न युज्यते ॥ १७७ ॥
 न तावद्वस्तुसिद्ध्यर्थं क्रियते व्यावृत्तिविधेः ॥
 सर्वमात्मेत्येव वाक्यादक्षवद्वस्तुसाधनात् ॥ १७८ ॥
 आत्मा ब्रह्मेति विज्ञानं विधिं नैव व्यपेक्षते ॥
 यस्मात्तच्छ्रुतवाक्यस्य स्वयमेवोपजायते ॥ १७९ ॥
 यजेतेति विधिज्ञानं वाक्यात्स्यान्न विधेर्यलात् ॥
 विधिज्ञाने विधेः क्लृप्तावनवस्था प्रसज्यते ॥ १८० ॥
 अथैतद्विधिविज्ञानं वेदाधीतिविधेर्यलात् ॥

शीयितुं विकल्पयति * किमित्यादिना ॥ १७६ ॥ १७७ ॥
 आद्यं दूषयति * न तावदित्यादिना ॥ १७८ ॥ विधिविधुरवा-
 क्याद्वस्तुमद्भावमात्रमिद्धावपि वस्तुनः प्रत्यगभिन्नत्वज्ञानाय
 विधिरिति द्वितीयकल्पं प्रन्याह * आत्मेति ॥ १७९ ॥ अ-
 धिकारिणां विध्यनपेक्षाद्वाक्यादेव ज्ञानमुत्पद्यते इत्यत्र दृष्टान्त-
 माह * यजेतेति । ननु स्वर्गकामवाक्यं यागकार्यताज्ञानमपि
 विधिमपेक्ष्यैव जायत इति चेत्, किं तदेतद्वाक्यस्थमपि विधि-
 मपेक्ष्य जन्यते विध्यन्तरं वा अध्ययनविधिं वा ? नाद्य इत्याह
 * न विधेरिति । “यागः इष्टसाधनम्” इति वाक्यादपि तज्ज्ञा-
 नोत्पत्तिदर्शनादिति भावः । * विधीति । तत्रापि विध्यन्तरं
 विना तदर्थज्ञानायोगादिति भावः ॥ १८० ॥ तृतीयमुत्पापय-
 ति * अयेति । यद्यपि वाक्यस्य स्वार्थबोधकत्वं नान्यापेक्षं
 तथापि तदभ्युपेत्य अध्ययनविधेः काण्डद्वयसाधारणत्वात्तेनैवा-

तर्ह्यात्मबोधस्तेनैव विहितो नात्र तद्विधिः ॥ १८१ ॥
 स्वपरोऽभयनिर्बाहसामर्थ्याङ्गीकृतेरिह ॥
 वेदाधीतिविधेरर्थज्ञाने विध्यन्तरं न हि ॥ १८२ ॥
 वस्तुतस्त्वर्थबोधो न कश्चिद्विधिमपेक्षते ॥
 मानस्य मेयबोधित्वस्वाभावाद्वाक्षलिङ्गवत् ॥ १८३ ॥
 अथ निश्चयसिद्ध्यर्थं विधिरित्येतदप्यसत् ॥
 स निश्चयो वः किं शब्दादुत्तान्यस्मादिर्नार्यताम् ॥ १८४ ॥
 शब्दाद्येति निश्चयो जातो विधिस्तत्र निरर्थकः ॥
 अन्यस्मान्निश्चयः स्याच्चेत्सापेक्षत्वं प्रसज्यते ॥ १८५ ॥
 अथार्थस्य विवक्षार्थं विधिरित्यप्यसङ्गतम् ॥
 स्वतो विवक्षितार्थाः स्युः शब्दा असति बाधके ॥ १८६ ॥
 विध्यर्थस्य विवक्षार्थमन्यथाऽन्यो विधिर्भवेत् ॥
 विवक्षा लौकिकेऽप्यर्थे दृश्यते हि विधिं विना ॥ १८७ ॥
 मतं पुमर्थसिद्ध्यर्थं ज्ञानस्य विधिरिष्यते ॥

तज्ज्ञानोत्पत्तेर्नात्र विधिकल्पनमित्याह * तर्हीति ॥ १८१ ॥
 अधीतिविधेरप्यन्याशङ्कां वारयति * स्वपर इति ॥ १८२ ॥
 अभ्युपगमं त्यजति * वस्तुत इति । अन्यथाऽधीतिविधेरप्य-
 न्यापेक्षा दुर्वारेति भावः ॥ १८३ ॥ शब्दाद् ब्रह्मज्ञाने जाते-
 ऽपि विषयानिश्चयाय विधिना प्रवर्त्यते पुमानिति तृतीयकल्प-
 मनुभाष्य दूषयति * अथेति द्वाभ्याम् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥
 वाक्यस्य वस्तुनि तात्पर्यज्ञाने विधिः कल्प्यत इति चतुर्थमनूय
 प्रत्याह * अथार्थस्येत्यादिना ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ पञ्चमकल्प-
 म्प्रस्थापयति * मतमिति । यागादौ फलस्य विध्यधीनत्वा-
 द् ब्रह्मज्ञानस्यापि फलत्वोपगमात्पुमर्थसिद्धये विधिः तदनभ्यु-

फलस्य विध्यधीनत्वादुपेक्षाफलताऽन्वया ॥ १८८ ॥

ज्ञेयव्यक्त्यनिरंकेण न विज्ञानात्फलान्तरम् ॥

इष्यते, कर्मवन्नातस्तदर्थं विधिकल्पना ॥ १८९ ॥

कर्मणो बोधमात्रेण न स्वर्गः प्राप्यते पितुः ॥

अनुष्ठानात् अतस्तन्नानुष्ठानाय विधिर्मतः ॥ १९० ॥

तत्त्वावबोधमात्रेण मुक्तिः सिद्धा न तत्र तु ॥

अनुष्ठानं किमप्यस्ति किमर्था विधिकल्पना ॥ १९१ ॥

ज्ञेयाभिव्यक्तिरेवात्र फलं सा च प्रमाणजा ॥

न वैधीनि पुमर्थोऽत्र सिद्धयत्येव विधिं विना ॥ १९२ ॥

अथ मान्तरसापेक्षा सिद्धवाक्यस्य मानता ॥

निरपेक्षं विधेर्मात्वं तदर्थो विधिरित्यसत् ॥ १९३ ॥

वस्तु मान्तरयोग्यं चेद्विधौ सत्यपि तत्तथा ॥

हरीतकीं भक्षयेति विधिर्मूलमपेक्षने ॥ १९४ ॥

आयुर्वेदवचो मूलं विधेर्विहितभक्षणे ॥

तदपेक्ष्य भिषक्प्रांस्तविधिः प्रामाण्यमात्रजेत् ॥ १९५ ॥

वस्तु चेन्मान्तरायोग्यमविधौ च प्रमा वचः ॥

पगमे तस्याविवक्षितफलता स्यादित्यर्थः ॥ १८८ ॥ वाक्या-

दस्वप्नाकारबोधोत्पत्तिमात्रेण सकलपुरुषार्थसिद्धेर्न तदर्थं तत्र

विधिरिति दूषयति * ज्ञेयेति ॥ १८९ ॥ कर्मवदित्युक्तदृष्टा-

न्तं विद्वन्बन्दाद्वैतिकमात्रेण स्पष्टयति * कर्मण इत्यादिना ॥

१९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ वेदान्तानां नानान्तरनिरपेक्षत्वाय

विधिरिति वृष्टमनूय दूषयति * अवेति ॥ १९३ ॥ वाक्यस्य

सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वे प्रतिपाद्यवस्तुमौ यामान्तरयोग्यत्वायो-

ग्यत्वकृते न तस्य सिद्धत्वसाध्यत्वकृते इत्युदाहरणमुत्तेज

प्रतिपादयति * वस्तिवत्यादिना ॥ १९४ ॥ १९५ ॥

सहस्राक्षो मोक्षभिषेत्पर्यं ब्रह्मः स्वतः प्रमा ॥१९३॥
 अद्वैतं मान्तराद्योग्यं वेदो दोषविचर्जितः ॥
 अतस्तद्दोषिवेदस्य निरपेक्षप्रमाणाता ॥ १९७ ॥
 न चान्वयो विध्यपेक्षः क्रियामात्रेण सिद्धितः ॥
 तत्त्वमस्यादिवाक्येषु साऽऽस्पेक्षास्यादिका क्रिया ॥१९८॥
 पराभिमतसत्ताऽत्र नासिद्धान्दार्ढ्यं इष्यते ॥
 सत्ताजातेर्जडत्वेन सिदात्मत्वविरोधतः ॥ १९९ ॥
 नामूनं भवनं चार्थो नित्यत्वादात्मवस्तुनः ॥
 चिद्रूपमेव शून्येन वैलक्षण्यात्समुच्यते ॥ २०० ॥
 शब्दाद्यगोचरोऽप्यर्थो लक्षणापाश्रयान् श्रुतौ ॥
 सदित्यादिपदैः साक्षादात्माऽस्माकमितीर्यते ॥२०१॥
 १९६ ॥ फलितमाह * अद्वैतमिति ॥ १९७ ॥ य-
 दानामन्वयसिद्धये विधिरिति सप्तमं दूषयति * न चेति ।
 * क्रियामात्रेणेति । विधिं विनेत्यर्थः । यद्यपि क्रियां विनाऽपि
 “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादावभेदान्वयः सिध्यति अथाप्यनन्त्ये-
 दमुक्तमिति ध्येयम् ॥ १९८ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य क्रि-
 याकारकानेकार्थबोधित्वे ऽस्वणार्थत्वसतिरित्याशङ्क्य क्रियाप-
 दवाच्यत्वेनाभिमतसत्तादेरभेदान्वयायोग्यस्य तदर्थत्वेनानभ्युप-
 गमाशोक्तदोष इत्याभिसन्धायाह * परेत्यादिना ॥ १९९ ॥
 अस्यादिशब्दस्य कस्तर्कभिमतोऽर्थः ? तत्राह * चिद्रूपमिति
 ॥२००॥ अन्यवाचकशब्दस्य कथमन्यबोधकत्वं ? तत्राह * श-
 ब्देति । निःसामान्यविशेषे ब्रह्माणि शक्तिब्रह्मयोगात्सर्वपदार्था-
 न्नां तत्र लक्षणावृत्तिरिष्टा तत्रः क्रियापदमपि लक्षणया स-
 त्यत्वं बोधयतीत्यर्थः ॥ २०१॥ वृत्तानुवादपूर्वकं ज्ञाने विधि-
 र्नास्तीत्यत्र दूषणान्तरमाह * उत्पत्तादित्यादिना । अत्र क-

उत्पत्ताधिकारे च यद्विधिद्वयमीरितम् ॥

कर्मदृष्टान्तसाम्येन न तणुक्तमुदीरितम् ॥ २०२ ॥

कर्मस्वरूपबोधे हि व्यापारो नेष्यते विधेः ॥

किं तु बुद्धमनुष्ठातुं पुरुषं प्रेरयेद्विधिः ॥ २०३ ॥

तथाऽऽत्मतत्त्वबोधेऽपि न काचिद्व्यापृतिर्विधेः ॥

कर्मस्थानीय आत्मा हि नानुष्ठेयः कदाचन ॥ २०४ ॥

ब्रीह्यादिविषयं यद्व्ययत्नेनापि निरूपितम् ॥

प्रत्यक्षज्ञानमीषच्च न विधिस्पर्शमर्हति ॥ २०५ ॥

नात्मबोधस्तथावेदवाक्यजन्यो विधिं स्पृशेत् ॥

किन्त्वैन्द्रियकविज्ञानमिव सिद्धार्थनिष्ठतः ॥ २०६ ॥

एवं च सति वेदान्ता ब्रह्मतत्त्वमलौकिकम् ॥

प्रबोधयन्ति विध्वस्तनिम्बिलद्वैतमन्ययम् ॥ २०७ ॥

ऐकात्म्यवस्तुयाथात्म्यप्रकाशनपटीयसः ॥

वचसस्त्वतिरेकेण किं मानं तदधुरं बहेत् ॥ २०८ ॥

शान्दज्ञानविधावेवं वेदान्तेषु निराकृते ॥

अपरे पण्डितम्मन्या विध्यन्तरमिहोच्चरे ॥ २०९ ॥

अन्योऽप्यनुभवोपायो मननध्यानलक्षणः ॥

रूपतो विधिः कृत्यसाधये स्वविषये पुरुषं प्रेरयितुमशक्तः

सम्प्रिफलां भवतीति समुदायार्थः ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

॥ २०५ ॥ २०६ ॥ वेदान्तजन्यज्ञानस्य ब्रीह्यादिविधिसंस्पर्श-

मन्तरेण सिद्धार्थनिष्ठत्वे फलितमाह * एवं चेति ॥ २०७ ॥

निर्धर्मब्रह्मणि मानान्तरामृतेश्च तस्य वेदान्तैकवेद्यतेत्याह

* ऐकात्म्येति ॥ २०८ ॥ वृत्तानुवादपूर्वकं ज्ञाने विधिर्नास्तीत्यत्र

चतुष्पान्मानुवादमुत्थापयति * शाब्देति ॥ २०९ ॥ किं त-

द्विध्यन्तरं ? तत्राह * अन्य इति । अनुभवः साक्षात्कारः सो-

सोपायो विहितोऽस्येव प्रतिपत्तिविधिं विना ॥११०॥

अवान्तरमहावाक्यरूपात् सिद्धावबोधकात् ॥

शास्त्राद्रूप्यात्मतामादौ पुरुषः प्रतिपद्यते ॥ २११ ॥

तत्त्वे शास्त्रात्प्रपन्नेऽपि पारोक्ष्यानपहारतः ॥

तत्साक्षात्करणागैव प्रसङ्गयानं विधीयते ॥ २१२ ॥

आवृत्तिर्हि प्रसङ्गयानं शब्दयुक्तोर्दिदं त्विह ॥

मननध्यामरूपत्वात्साक्षात्कारयितुं क्षमम् ॥ २१३ ॥

प्रमाता मापकः शब्दो युक्तिरावृत्तिरित्यमो ॥

अन्वयारोऽपि प्रमाणस्य पादा ऐकात्म्यदर्शकाः ॥ २१४ ॥

प्रत्येकं प्रमितेर्वादिः पादैरेतैः क्रमाद्भवेत् ॥

वृद्धेर्विश्रामभूमिर्गो सा साक्षात्कृतिरैर्यते ॥ २१५ ॥

साक्षात्कृतात्मयाथात्म्यः प्रसङ्गयानं न वीक्षते ॥

नदीमुत्तीर्य नो कश्चिन्नावं कुत्राप्यपेक्षते ॥ २१६ ॥

सम्भूय पादाः सर्वेऽपि ह्यैकात्म्यं बोधयन्त्यमी ॥

पायः समाशङ्कसहितः ॥ २१० ॥ वेदान्तानां विधिपरत्वे व-

स्तुसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तेषां ब्रह्मान्वयपरत्वं तावदाह

* अवान्तरेति ॥ २११ ॥ शास्त्रात्प्रतिपत्तौ पुनः किं वि-

धिनेति तत्राह * तत्त्वं इति ॥ २१२ ॥ किं तत्प्रसङ्गयानमिति

वीक्षायां तदर्थं वदन् तस्य साक्षात्कारहेतुत्वमाह * आवृत्ति-

रिति । विदिततत्त्वस्याहं ब्रह्मेति शब्दवृत्तिरेव ध्यानमिति

भावः ॥ २१३ ॥ मानहेतुकतत्त्वसाक्षात्कारस्य कथं ध्याना-

दिजन्यतेत्याशङ्क्य मानस्य चतुष्पात्त्वं दर्शयन्ध्यानादेरपि

तत्पादत्वमाह * प्रमातेति । मापकः प्रमापकः । आवृत्तिर्ध्या-

नम् ॥ २१४ ॥ पादचतुष्टयस्यापि दर्शनहेतुत्वं व्यतिरेकेणाह

तैलवर्त्यमयो यद्वहीपं सम्भूय कुर्वते ॥ २१७ ॥
 प्रमातारं विना शास्त्रं कस्य स्वार्थावबोधकृत् ॥
 प्रमाताऽपि विना शास्त्रं केनार्थमवबुध्यते ॥ २१८ ॥
 संसर्गकल्पनाशून्यमप्यैकात्म्यं प्रबोधयेत् ॥
 अतद्यावृत्तिः शास्त्रं संसृष्टार्थाभिधायपि ॥ २१९ ॥
 यतो वाचो निवर्तन्ते इति श्रुत्यैव दर्शितम् ॥
 व्यपास्ताशेषसंसर्गकल्पनं ब्रह्म निर्भयम् ॥ २२० ॥
 बोधयित्वाऽपि चैकात्म्यं नान्तरा पर्यवस्यति ॥
 आपुमर्थावधेः शास्त्रमप्रामाण्यभयात्स्फुटम् ॥ २२१ ॥
 परोक्षवृत्त्या शब्दो हि वदन् स्वार्थं स्वभावतः ॥
 सम्भावयन्प्रमाणत्वं युक्तिं स्वीकृत्य वर्तते ॥ २२२ ॥
 न वस्तुदर्शने शक्ता धूमवच्छिर्वीक्षणे ॥

* प्रमातारमिति ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ संसृष्टार्थवाचिनः शास्त्रस्य कथं निर्विशेषवस्तुबोधकत्वं? तत्राह * संसर्गेति । अतद्यावृत्तिरित्युपलक्षणम् । लक्षणया विधिमुखेन चेति द्रष्टव्यम् ॥ २१९ ॥ संसर्गकल्पनाशून्यमैकात्म्यमित्यत्र मानमाह * यत इति ॥ २२० ॥ शास्त्राभिप्यपञ्चात्मबोधे किं युक्त्या तत्राह * बोधयित्वेति द्वाभ्याम् ॥ परोक्षज्ञानजनकः शब्दस्तन्मात्रस्यापुमर्थत्वादपुमर्थे च स्वस्य प्रामाण्यायोगादसम्भावि-
 तदोषतया स्वप्रामाण्यं सम्भावयन् साक्षात्कारफलाय युक्तिं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ तर्हि युक्त्यालं किं प्रसङ्गस्या-
 नेनेत्यत्राह * नेति । सा युक्तिः शास्त्रसहिताऽपि साक्षात्कारे न क्षमते, द्वयोरपि परोक्षवृत्तित्वाविशेषात्, यथा धूमो वाक्यसहा-
 योऽपि साक्षाद्दर्शिनं न बोधयति एवमेवा युक्तिर्ध्यानमपि सहकारि-

आपरोक्षाय सा युक्तिः प्रसङ्गयानमपेक्षते ॥ २२३ ॥
 लोके दर्शनसम्बद्धं प्रसङ्गयानं समीक्षितम् ॥
 वेदेऽपि किं तथा तत्स्यान्न वेत्येतद्विधीयते ॥ २२४ ॥
 सामान्येनौषधं यद्वज्ज्वरनाशोपलक्षितम् ॥
 दृष्टं कष्टतरे ऽप्येतद्विशेषेणोपदिश्यते ॥ २२५ ॥
 यद्यप्यात्मेक्षणारूपं तत्फलं कापि न वीक्षितम् ॥
 अथापि विध्यवष्टम्भात्प्रसङ्गयानात्फलं भवेत् ॥ २२६ ॥
 चित्रया पशुकामोऽयं यजेतति विधेर्बलात् ॥
 फलं निश्चिनुते यद्वत्सद्वदब्रावगम्यताम् ॥ २२७ ॥
 विधिं विना श्रुतैकात्म्यस्तदर्थानुभवाद्दृते ॥

त्वेनादाय वस्तु बोधयतीत्यर्थः ॥ २२३ ॥ ननु प्रसङ्गयानस्य
 साक्षात्कारहेतुत्वे सिद्धे तस्य सहकारित्वं कल्प्येत तदेवासिद्ध-
 मत आह * लोक इति । लोके गार्धर्वशास्त्रादौ दर्शनफलेन
 साधनतया सम्बद्धं प्रसङ्गयानं दृष्टं तद्वेदेऽपि दर्शनसाधनं
 न वेति विशये लोकवदेव दर्शनहेतुत्वेन प्रसङ्गयानं विधीयते
 इत्यर्थः ॥ २२४ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति * सामान्येनेति ।
 यथौषधं कषायपानादि साधारण्येन ज्वरनिवर्तकं लोके दृष्ट-
 मेव विषमज्वरनिवर्तकत्वेन सम्भावनयाऽप्युपदिश्यते तद्वदि-
 त्यर्थः ॥ २२५ ॥ नन्वेवमप्यात्मसाक्षात्कारहेतुत्वेन अनि-
 क्षिते प्रसङ्गयाने तदर्थिनां कथं निष्कम्पप्रवृत्तिरत आह
 * यद्यपीति ॥ २२६ ॥ विधेः फलनिश्चायकत्वं दृष्टान्तेन स्प-
 ष्टयति * चित्रयेति ॥ २२७ ॥ उक्तविध्यनङ्गीकारे बाध-
 कमाह * विधिमिति ॥ प्रसङ्गयानारूपानुभवोपायानभ्यु-
 पगमे तदितरोपायस्याज्ञातत्वाच्छास्त्रमात्रात्तदर्थानुभवाभावात्त-

उपायाज्ञतया कुर्यात् तच्छास्त्रस्यार्थवात्तत्ताम् ॥२२८॥
 विध्येकनिष्ठे शास्त्रेऽपि वस्त्वसिद्धेः प्रमाणात् ॥
 देवताध्यानवद्वाविजन्मन्येतत्फलं भवेत् ॥ १, २२९ ॥
 मानेन विषयासिद्धौ तद्विद्वद्वाधियोगतः ॥
 प्रसङ्गयामविधावस्मिन्नाधिकार्यपि को भवेत् ॥२३०॥
 श्रुतात्मतत्त्ववृत्तस्थाननुभूतमपि स्वकम् ॥
 स्थानकं वाञ्छतः शास्त्रात्प्रसङ्गयामं विधीयते ॥२३१॥
 एवं चैकात्म्यतत्त्वेऽस्मिन्प्रसङ्गयामविधावपि ॥
 तात्पर्यं स्याद्विशिष्टत्वाद्वाक्यभेदोऽपि नापत्तेः ॥२३२॥
 भवणं शान्दविज्ञाने यथोपायस्तथा द्वयम् ॥
 अनुभूतौ च मनननिदिध्यासनरूपकम् ॥ २३३ ॥

स्यामानतामापादयतीत्यर्थः ॥ २२८ ॥ तर्हि विधिनिष्ठमेवास्तु
 शास्त्रं तत्राह * विधीति ॥ शास्त्रस्यैक्यपरत्वाभावे तस्य माना-
 न्तरविरोधेनासिद्धेस्तद्व्यानस्य प्रतीकरूप्यादेरिव पुण्यलोकादि-
 फलता स्यादित्यर्थः ॥ २२९ ॥ किञ्च शास्त्रेण विषयासिद्धौ
 तत्साक्षात्कारेच्छाऽयोगात्तद्वतः प्रसङ्गयामविधिरेव न स्यादि-
 त्याह * मानेनेति ॥ २३० ॥ विषयासिद्धौ न विधिरिति व्य-
 तिरेकमुक्त्वा ऽन्वयमाह * श्रुतेति । अननुभूतम् अप्रत्यक्षीकृ-
 तम् । स्थानकं स्वरूपम् । वाञ्छतः साक्षात्कर्तुमिच्छतः ॥२३१॥
 नन्वेवमुभयपरत्वे वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्य प्रसङ्गयामरूपव्या-
 पारेऽवान्तरतात्पर्यद्वारा शास्त्रस्य स्वार्थबोधित्वाच्च वाक्यभेद-
 इत्याह * एवमिति ॥२३२॥ दृष्टान्तपूर्वकं विधिद्वयस्यावश्यकता-
 न्नपसंहरति * भवणमित्यादिना । द्वितीयस्यानुभवोपायत्वात्त-
 मेवेत्यादिवाक्यस्य प्रसङ्गयामपरत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ २३३ ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत तत्प्रविन् ॥
 इत्यादिना प्रसङ्गयानं विधेयमनुम्रूयते ॥ २३४ ॥
 एवमैकात्म्यतात्पर्ये शास्त्रस्येष्टेऽपि युक्तिभिः ॥
 केचित्कार्यमपीच्छन्ति तदेतन्मैव युज्यते ॥ २३५ ॥
 किमात्मभासनायासावापरोक्ष्याय वाऽथवा ॥
 व्यवधानापनुस्यर्थं मानजन्यफलाय वा ॥ २३६ ॥
 भानलोपस्य शङ्कापनुस्यर्थं बोध मुक्तये ॥
 सर्वथापि प्रयासस्ते विध्यर्थोऽत्यन्तनिष्फलः ॥ २३७ ॥
 प्रमात्रादित्रयं यस्मात्संबिन्मात्रवपुर्मृतः ॥
 भाति पूर्वमभातं सत्तद्भाने किमपेक्ष्यते ॥ २३८ ॥
 अहङ्कारः प्रमाता स्याद्वीर्यमिर्मानमुच्यते ॥
 घटादिकं प्रमेयं स्याद्विज्ञासा भाति तत्प्रयम् ॥ २३९ ॥
 परोक्षमपि देहादि यस्य भासा ऽऽपरोक्ष्यमाक् ॥
 विभात्यात्मेव तस्य स्यादापरोक्ष्यमहेतुकम् ॥ २४० ॥
 अज्ञानमपि निःशेषप्रमेयव्यवधानकृत् ॥

॥ २३४ ॥ २३५ ॥ अयुक्तत्वं दर्शयितुं विकल्पयति * कि-
 मिति । यद्यपि साक्षात्काराय विधिरित्युक्तं तथापि शास्त्राचङ्-
 क्रमणव्यावृत्त्यर्थो विकल्प इति बोध्यम् ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ आर्यं
 मत्याह * प्रमात्रेति * संबिदिति । चिदेकरसस्येत्यर्थः । पूर्वम-
 भातं जडम् ॥ २३८ ॥ उक्तार्थं स्पष्टयति * अहमिति ॥ २३९ ॥
 द्वितीयं मत्याह * धीरोऽपि ॥ अतीन्द्रियमप्यहङ्कारादिर्यत्स-
 म्यन्धात्साक्षादिवात्मेव च स्फुरति, स स्वतोऽपरोक्ष इत्यर्थः
 ॥ २४० ॥ तृतीयं निरूपयति । * अज्ञानमिति । चतुर्थेऽपि
 तत्त्वव्यवधानेनात्मप्रकाशनमज्ञाननिवृत्तिरन्यद्वा विवक्षितमिति विक-

येनाप्यवहितं भाति तत्केन व्यवधीयते ॥ २४१ ॥
 स्वमाहिम्नैव यः सिद्धस्मत्समो हन्ति शास्त्रधीः ॥
 किं ततोऽन्यत्फलं मानजन्यं यद्विधितो भवेत् ॥ २४२ ॥
 मात्रादिभ्रयलोपेऽपि लोपसाक्षितयेष्यते ॥
 यो ऽसावलुप्तचैतन्यस्तल्लोपः शङ्काने कथम् ॥ २४३ ॥
 ऐकात्म्यस्य स्वतो मुक्तोरज्ञानात्तस्य बाध्यता ॥
 ज्ञानादज्ञानहानौ स्यात्किमपेक्ष्यं विमुक्तये ॥ २४४ ॥
 तमोमात्रान्तरापत्वादैकात्म्यारूपस्य वस्तुनः ॥
 असाध्यसाधने तस्मिन्का ऽपेक्षा भावनां प्रति ॥ २४५ ॥
 यदाऽनुभवकामस्य कार्यत्वेन प्रतीयते ॥
 प्रसङ्गयानं तदैकात्म्यतात्पर्यं कथमुच्यते ॥ २४६ ॥
 युक्तं नैकस्य शास्त्रस्य तात्पर्यं कार्यमिद्वयोः ॥
 द्वयस्यापि प्रधानत्वाद्धैशिष्ठ्यं नैव सम्भवेत् ॥ २४७ ॥

ल्य क्रमेण दूषयति * स्वेति ॥ २४२ ॥ पञ्चमपवदति
 * मात्रादीति ॥ २४३ ॥ षष्ठं दूषयति * ऐकात्म्यस्येति । मुक्तः
 स्वतःसिद्धत्वे ज्ञानवैयर्थ्यं तत्राह * अज्ञानादिति ॥ २४४ ॥
 उक्तमेवार्थं स्पष्टयति * तप इति ॥ २४५ ॥ एवं विधेः प्र-
 योजनवत्त्वं निरस्य तदङ्गीकारं बाधकमप्याह * यदेति । सा-
 क्षात्कारमाकाङ्क्षतो यदा प्रसङ्गयाने विधिर्निश्चितस्तदा न
 वेदान्तानामैकात्म्ये तात्पर्यं तेषामुक्तविधिपरत्वादित्यर्थः ॥
 २४६ ॥ उभयपरत्वमुक्तं धुनीते * युक्तमिति । न चास्य प्र-
 सङ्गयानद्वारा वस्तुबोधकत्वं भूतभव्यन्यायेन साध्यस्यैव मा-
 धान्यादैक्यमिद्वयै तत्परत्वाङ्गीकाराच्चेत्याह * द्वयस्यापीति
 ॥ २४७ ॥ ज्ञातेऽपि तत्त्वे पारोक्ष्यानपहारात्तत्साक्षात्काराय

ब्रह्मात्मत्वं यदि ज्ञातं कुतस्तर्हि परोक्षता ॥
 न ज्ञात्मनः परोक्षत्वं मूढोऽपि प्रतिपद्यते ॥ २४८ ॥
 मिनेर्दृष्टिर्मेघवृद्धौ तद्वृद्धिर्मिनिवृद्धितः ॥
 इत्यन्योन्याश्रयत्वेन मिनिवृद्धिः कथं तत्र ॥ २४९ ॥
 पादानामपि सम्भूय न युक्ता दर्शनार्थता ॥
 सम्भूयकारितोत्पत्तौ दृष्टा न त्ववभासने ॥ २५० ॥
 तैलवर्त्यग्रयोऽप्येते प्रदीपोत्पत्तिकारणम् ॥
 जातात्मलाभां दीपोऽर्थं स्वयमेव प्रकाशयेत् ॥ २५१ ॥
 अतः सम्भूयकारित्वं यदि वक्षि तदोच्यताम् ॥
 मानस्वरूपलाभाय, न तु मेघोपलब्धये ॥ २५२ ॥
 मानपादत्वमप्येषां मात्रादीनामसङ्गतम् ॥
 प्रमातुर्मानपादत्वे मानं स्यादप्रमातृकम् ॥ २५३ ॥
 प्रमाणादनिरिक्तो यो मेघं मानेन बुध्यते ॥

विधिरित्युक्तं दूषयति * ब्रह्मेति ॥ २४८ ॥ यदुक्तं प्रमिने-
 र्वृद्धिरित्यादि तत्प्रन्याह * मिनेरिति । विषयगतातिशयमन्त-
 रेण स्वतो ज्ञाने ऽतिशयायोगात्तस्य च ज्ञानातिशयपूर्वकत्वा-
 न्किमपि न सिध्यतीत्यर्थः ॥ २४९ ॥ यदुक्तं तैलवर्त्यग्रिदृष्टा-
 न्तेन पादचतुष्टयस्य मिलित्वा बोधकत्वमिति, तत्र पादानां
 सम्भूय ज्ञानोत्पादकत्वेऽपि नाविशानिवर्तकत्वमित्याह * पा-
 दानामित्यादिना । मानस्वरूपलाभाय ज्ञानोत्पत्तये । तच्च श-
 ब्दमात्रादेव भवतीति भावः ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ मात्रादीनां
 मानपादत्वमङ्गीकृत्य दूषणमुक्तम्, अङ्गीकारं परित्यजति * माने-
 ति । मातुः करणकोटिनिवेशे कर्त्रभावात्कार्याभावः तद्विभत्वे
 मानपादत्वव्याघात इति दूषयति * प्रमातुरिति ॥ २५३ ॥

स प्रमाता कथं तस्य मानपादत्वमुच्यते ॥ २५४ ॥

द्वितीयपादः शब्दाख्य ऐकात्म्यं बोधयेन्न वा ॥

अबोधे मानपादत्वं केन द्वारेण गच्छति ॥ २५५ ॥

बोधे तु तावत्तैवात्र पुमर्थस्य समाप्तिः ॥

अप्रामाण्यभयं कस्माद्येन युक्तिमपेक्षते ॥ २५६ ॥

परोक्षत्वेन शास्त्रेण बुद्धं न त्वनुभूयते ॥

अप्रामाण्यभयं तस्मादिति चेद्युज्यते न तत् ॥ २५७ ॥

मेघस्वभावात्पारोक्ष्यं किं वा शब्दस्वभावतः ॥

आद्ये किं ब्रह्मता तत्र परोक्षा स्यादुतात्मता ॥ २५८ ॥

यत्साक्षादपरोक्षं तद् ब्रह्मेति ब्रह्मणः श्रुती ॥

मुख्यापरोक्ष्यमुदितं पारोक्ष्यं शङ्क्यते कुतः ॥ २५९ ॥

आत्मनस्तत्र पारोक्ष्यं पूर्वमेव निराकृतम् ॥

शब्दः स्वयमुदासीनः परोक्षत्वापरोक्ष्ययोः ॥ २६० ॥

देशादिभिव्यवहितं पारोक्ष्येणावबोधयेत् ॥

इतरत्वापरोक्ष्येण दशमस्त्वमसीतिवत् ॥ २६१ ॥

देशात्कालाद्वस्तुतो वा व्यवधानं मनागपि ॥

॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ यदुक्तं परोक्षवृत्त्या शब्दो हीत्यादिना

तदनुभाष्य दूषयति * परोक्षत्वेनेत्यादिना । परोक्षत्वेन बुद्ध-

मित्यन्वयः ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्ये

परोक्षजनकं वाक्यत्वाज्ज्योतिष्टोमादिवाक्यवादित्याशङ्क्य दे-

शादिव्यवहितबोधित्वमुपाधिः दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्ये व्य-

भिचारश्चेति अभिप्रेत्याह * देशादिभिरिति ॥ २६० ॥ २६१ ॥

तस्य साधनाव्यापकतामाह * देशादिति ॥ २६२ ॥ शब्दस्य

नियमेन परोक्षबोधित्वे बाधकमाह * नियतमिति । अपरोक्षं

एकात्म्यवस्तुनो नास्ति तत्र पारोक्ष्यधीः कुतः ॥ २६२ ॥
 नियतं यदि शास्त्रस्य पारोक्ष्येणैव बोधनम् ॥
 न तर्हि तत्त्वधीः शास्त्राद्याथात्म्यानवबोधकात् ॥ २६३ ॥
 परोक्षं बुद्ध ऐकात्म्ये वस्तुसिद्धिर्न तावता ॥
 अनश्वरूपे बुद्धेऽपि गव्यश्वो न हि सिद्ध्यति ॥ २६४ ॥
 नतः शास्त्रात्तत्त्वधीश्चेन्न परोक्षतयैव धीः ॥
 उदेति तेन युक्त्यादिपादद्वयमनर्थकम् ॥ २६५ ॥
 व्यपास्तानर्थसंदर्भमात्मानमवगच्छतः ॥
 किमाप्यमधिकं तत्र येन युक्त्याद्यपेक्षते ॥ २६६ ॥
 का वा युक्तिः प्रदीपस्य सर्पादिभ्यश्च त्रिकम् ॥
 तज्ज्वादिनत्त्वविज्ञानं कुर्वतः सहकारिणी ॥ २६७ ॥
 शब्देन ज्ञाप्यते यद्यत्तथैव यदि युक्तिभिः ॥

तु परोक्षत्वेन बोधयतः शब्दस्याप्रमाणत्वं स्यादिति भावः ॥ २६३ ॥
 तु शास्त्रम् अपरोक्षविलक्षणं वस्तु बोधयन्प्रतियोगित्वेनापरो-
 मपि बोधयिष्यति अतस्तत्प्रामाण्यमिन्याशङ्काह * परोक्ष
 ते । तत्र दृष्टान्तमाह * अनश्वेति । अश्वविलक्षणे ग-
 । प्रत्यक्षसिद्धेऽपि न ततोऽश्वमितिः तथा परोक्षेऽर्थे शाब्देऽपि
 प्रतियोगिनः शाब्दत्वमतः शब्दादृष्टत्वसिद्धेस्तदप्रामाण्यमेवे-
 त्थः ॥ २६४ ॥ शब्दस्य परोक्षवृत्तित्वानियमे फलितमाह * तत
 ति ॥ २६५ ॥ किञ्च शास्त्रं वस्तु ज्ञापयित्वा फलसिद्ध्यर्थमन्यद-
 क्षते स्वार्थबोधने वा ? नाद्यः, वस्तुज्ञानादधिकफलाभावादि-
 ताह * व्यपास्तेति ॥ २६६ ॥ द्वितीयं दृष्टान्तेन निराह * का
 ति ॥ २६७ ॥ अपिच यावानर्थः शब्देन भास्यते तावानेव
 त्वादिभिरन्यो वा ? नाद्य इत्याह * शब्देनेति । शाब्देऽर्थे

व्यर्थताऽथ विशेषज्ञेत्सम्प्राप्ता भिन्नमानता ॥ २६८ ॥

स्वप्नादियुक्तिमिच्छेत्सल्लौकिकीभिः प्रसाध्यते ॥

अवैदिकं भवेद्वस्तु स्याच्च शास्त्रानुवादता ॥ २६९ ॥

वैदिकत्वेऽपि युक्तीनामागमार्थप्रधानतः ।

अनुवादत्वमेव स्यात्स्याच्च शास्त्रादभिन्नता ॥ २७० ॥

चतुर्थपादआवृत्तिः कुर्यात्साऽतिशयं कथम् ॥

न ह्यावृत्तौ प्रमाणस्य प्रमेयेऽतिशयो मतः ॥ २७१ ॥

यत्रापि चान्धकारादिदोषात्क्रमविनिश्चयः ।

तत्रापि भिन्नमेवत्वान्नैव सम्भूय मानता ॥ २७२ ॥

युक्त्यादीनामकिञ्चित्करनेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * अथेति । मेय-

भेदात्तेषां सम्भूय मानताऽसिद्धिरित्यर्थः ॥ २६८ ॥ प्रत्येकं तेषां

मानत्वेऽपि लोकसिद्धाभिः स्वप्नादिसम्बद्धाभिरन्वयव्यतिरे-

कारूपयुक्तिभिर्ब्रह्म भास्यते वैदिकगम्याभिर्वा ? नाद्य इत्याह

* स्वप्नादीति । अवस्थात्रयं व्यभिचारान्मिथ्या, आत्माऽत्रा-

व्यभिचारादमिथ्येत्येवमादिलौकिकयुक्तिभिर्ब्रह्म भास्यते चेद-

वैदिकत्वं, तत्सिद्धब्रह्मानुवादित्वे च तत्त्वमादेरनपेक्षप्रामाण्या-

सिद्धिरित्यर्थः ॥ २६९ ॥ द्वितीयं प्रत्याह * वैदिकत्वेऽपीति ।

वस्तुप्रकाशकत्वेनेष्टयुक्तीनां वैदिकगम्यत्वेऽपि तासामागमिका-

र्थविषयत्वेनानुवादकत्वाच्च मानांशतेत्यर्थः । युक्तीनां वैदिकत्वे

ऽनुवादकत्वेऽपि दोषमाह * स्याच्चेति । इत्थं च चतुष्पान्मा-

नत्वहानिरिति भावः ॥ २७० ॥ युक्तेः शब्दसहायत्वमप्यथ

प्रसङ्गथानस्यापि तन्निरस्यति * चतुर्थेति । शब्दावृत्तिः शा-

ब्देऽर्थे नातिशयहेतुरित्यत्र हेतुमाह * न हीति । घटादिष्वहृष्टेरि-

ति शेषः ॥ २७१ ॥ मन्दान्धकारे दूरदेशे चावस्थितार्थेषु तदा-

वृत्त्या क्रमेण निश्चयादावृत्तिरर्थवादित्याशङ्क्याह * यत्रेति ॥ २७२ ॥

पूर्वं वस्तिविति विज्ञातं प्राण्ययं मानुषस्तथा ॥
 पुरुषोऽयमथ इयामो हित्य इत्यर्थभिन्नता ॥ २७३ ॥
 अतः प्रमेयएकस्मिन्नावृत्तिः किं करिष्यति ॥
 मितिबृद्धिर्दूषिताऽतः प्रसङ्गध्यानमनर्थकम् ॥ २७४ ॥
 अनुभूतिस्तत्फलं चेत्सकृदेव कृतेर्भवेत् ॥
 ऐकात्म्यानुभवोऽवश्यं शास्त्रार्थस्य कृतत्वतः ॥ २७५ ॥
 अथासकृदनुष्ठानं प्रसङ्गध्यानं न चेतरत् ॥
 तथापि निश्चयो न स्यादवधेरनिरूपणान् ॥ २७६ ॥
 न चात्र चोदितः कालः सङ्ख्या वा येन निश्चयः ॥
 तद्द्वारेण भवेन्नापि संदिग्धे स्यात्प्रवर्त्तनम् ॥ २७७ ॥
 शब्दयुक्त्योः परोक्षत्वस्वभावस्यानपायनः ॥
 ताभ्यामावृत्तियुक्ताभ्यामपि नानुभवो भवेत् ॥ २७८ ॥
 इत्येवं विपरीतार्थनिश्चयस्यात्र सम्भवात् ॥

प्रमेयत्वमुदाहरति * पूर्वमिति ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ प्रसङ्गधा-
 स्य मेयेऽतिशयाजनकत्वेऽपि साक्षात्कारहेतुत्वेनार्थवत्त्वं शङ्कते ।
 अनुभूतिरिति । किं प्रसङ्गध्यानशब्देन ध्यानमात्रं विवक्षि-
 तम् उत नैरन्तर्येण दीर्घकालध्यानं ? तत्राद्यं प्रत्याह * सकृदि-
 ते । इत्थं च फलादर्शनादावृत्तिविधायकशास्त्रमप्रमाणं स्यादि-
 यर्थः ॥ २७५ ॥ द्वितीयमनुवदति * अयेति । अस्मिन्नापि पक्षे
 'सहस्रं लक्षमासंवत्सरं वा वर्त्तयेत्' इति सङ्ख्याकालयोरवध्य-
 नेरूपणे तद्द्वारा फलसन्देहात्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह * तथा-
 मिति ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ फले संशयबीजमुक्त्वा विपर्ययहेतुमप्याह
 * शब्देति ॥ २७८ ॥ * प्रवृत्त इति । असकृत्प्रसङ्गध्यानमनुष्ठाय
 पे तत्त्वादर्थनिरूपणसंवादेन ततो विमुक्तीकृतो मध्ये नि-

प्रवृत्तोऽपि निवर्तेत विसंवादपराङ्मुखः ॥ २७९ ॥
 यदुक्तं विध्यवष्टम्भात्फलं भावीति तत्र ते ॥
 अदृष्टफलता वैधी कल्प्याऽग्निष्टोमवद्भवेत् ॥ २८० ॥
 नातो मानेन विषये बोधितेऽन्वेषणं पुनः ॥
 कार्ययुक्त्योः कचिद् दृष्टं स्वतः प्रामाण्यवादिनः २८१ ॥
 प्रत्यक्षेण घटे बुद्धे का युक्तिः कार्यमेव वा ॥
 नापेक्षेन तथैवात्र किमर्थाऽन्यव्यपेक्षिता ॥ २८२ ॥
 अदुष्टकारणत्वं तु सिद्धं वेदे नृवर्जनान् ॥
 प्रत्यक्षादिविरोधश्च पश्चात्परिहरिष्यते ॥ २८३ ॥
 ऐकात्म्यानुभवोऽनः स्याच्छास्त्रादेवाविरोधतः ॥
 अज्ञातज्ञापनादन्यत्कार्यं नात्रास्ति किञ्चन ॥ २८४ ॥

वर्तेतेत्यर्थः ॥ २७९ ॥ * अदृष्टफलतेति । अस्य ज्योतिष्टोमवि-
 धिवददृष्टार्थत्वे तस्य शेषित्वात्तत्परशास्त्रस्य अध्यक्षादिविरो-
 धवस्तुनि न मानता स्यान्मोक्षहेतुत्वसाक्षात्कारमिच्छतां ज्योति-
 ष्टोमादाविव तत्र न प्रवृत्तिश्चेति भावः ॥ २८० ॥ प्रमङ्गयानाद्य-
 पेक्षत्वे शास्त्रस्य स्वतः प्रामाण्यं ह्यियेनेत्याह * नेति ॥ २८१ ॥
 ॥ २८२ ॥ ननु प्रत्यक्षदृष्टेऽपि घटादीं किमिदं ज्ञानं दृष्टहेतुजं नवेति
 तन्निर्णयाय निकटोपसर्पणाद्यपेक्षावच्छास्त्रदृष्टेऽपि युक्त्याद्य-
 पेक्षा युक्त्याशङ्कार्पास्येयं वेदे पुरुषद्वारकदापाभावात्तज्ज-
 न्ये ज्ञाने तद्वाहित्यस्य सद्गज-वात्रान्यापेक्षेत्याह * अदुष्टेति ।
 नन्वेवमपि तत्त्वमार्देर्नवानुभवहेतुत्वमक्षादिविरोधात् नियोगाङ्गी-
 कारे तु न तद्विरोधस्तस्य सर्वप्रमाणाद् बलवत्त्वादित्याशङ्काह
 * प्रत्यक्षेति ॥ २८३ ॥ स्वस्यानपेक्षत्वमुक्तमुपसंहरति * ऐका-
 त्म्येति ॥ २८४ ॥ शास्त्रस्य युक्त्यनपेक्षत्वे ऽभ्युपगमविरोधः

ननु युक्तिस्त्वयाऽपीष्टा मननाय तथा विधिम् ॥
चतुर्थाध्यायधिकरणे आवृत्तेः सूत्रकृद्भगौ ॥ २८५ ॥
बाह्यमिष्टाऽपि सा युक्तिर्न मानांशतयेष्यते ॥
मानांशत्वे तु वेदस्य निरपेक्षत्वहानितः ॥ २८६ ॥
इतिकर्तव्यरूपेण वेदस्य सहकारिणीम् ॥
युक्तिमाहुर्वेदविदो न मानेऽन्तर्भवेत्ततः ॥ २८७ ॥
धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ॥
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पुरयिष्यति ॥ २८८ ॥
एवं ब्रह्मणि वेदेन मीयमानेऽत्र युक्तिभिः ॥
मेयासम्भावनाख्योऽयं पुंभीदोषो निरस्यते ॥ २८९ ॥
नैतावनोपयागेन युक्तेर्मानत्वसम्भवः ॥
उपयुक्तोऽप्यर्थवादो विध्यर्थं न प्रमापयेत् ॥ २९० ॥
न वायोः क्षिप्रकारित्वाच्छेतालम्भो विभूतये ॥

सूत्रविरोधश्चेति शङ्कते * नन्विति । चतुर्थाध्यायप्रथमाधिकरणे
आवृत्तिविधिं जगौ “आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” इति तां वि-
हितवानिन्यर्थः ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ प्रमाणान्तरगतयुक्तीनां
तन्महकारित्वं दृष्टान्तपूर्वकम् उपपादयति * धर्म इत्यादिना ।
यथाऽग्निहोत्रादिवाक्यानां विचारेणान्यपरत्वे निरस्ते वाक्या-
देव तत्प्रतीतिरेवं मृद्धोहादिदृष्टान्तैर्लौकिकतर्कैश्चासम्भावनादिपुं-
दांषनिवृत्तौ वाक्यादेव तत्त्वधीरुदेतीत्यर्थः । प्रतिबन्धकध्व-
स्त्युपयोगियुक्तीनां न मानान्तर्भावः इत्यत्र दृष्टान्तमाह ।
उपयुक्त इति ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ तदेव दर्शय-
ति * नेति । “वायुर्वै क्षेपिष्ठा” इत्यादिना श्रुताद्वा-
योः क्षिप्रकारित्वाच्च श्वेतालम्भस्य भूतिहेतुत्वं ज्ञाप्यते,

विद्युद्देशात् तत्सिद्धेः शैघ्र्यं तूक्तं प्रवर्तयेत् ॥ २९१ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यो व्यतिरेकेण युक्तिनः ।

दृश्यतां गोत्ववद्यत्तेर्ब्रह्मत्वेऽस्य किमागतम् ॥ २९२ ॥

ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यापि स्वत एव श्रुतिः पुनः ।

सम्भावयति युक्त्या तत्पुंशीदोषं निरस्यति ॥ २९३ ॥

महावाक्यात्पुरा युक्तिस्त्वम्पदार्थं विशोभयेत् ।

पश्चात् तत्पदार्थत्वं सम्भावयति तस्य हि ॥ २९४ ॥

“ वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः ” इत्यस्मादेव तस्य तद्धेतुत्वसिद्धेरार्थवादिकं तु वायोः शैघ्र्यं भूतिकामस्य तत्र प्रवृत्तिहेतुः क्षिप्रकारिदेवताकपश्चालम्भे शीघ्रमेव फलमित्येवमिहापि वाक्याज्ज्ञानोत्पत्तये न युक्त्यपेक्षा, किन्तु तत्प्रतिबन्धध्वंसार्थमित्यर्थः ॥ २९१ ॥ इतश्च युक्तीनां न तत्त्वनिश्चायकतेत्याह * जाग्रदिति । यथा व्यक्तिभ्यो गोत्वमतिरिच्यते, व्यावृत्तादनुवृत्तभेदस्य कुसुममूत्रयोर्दृष्टत्वात्, तथाऽवस्थात्रयान्मिथो व्यभिचारिणः अव्यभिचार्यात्मवस्तुयुक्तिभिर्दृश्यतां नाम, अस्य त्वमर्थस्य तदर्थत्वे वाक्यं विना युक्तिभ्यो न किञ्चिद्भवतीत्यर्थः ॥ २९२ ॥ एवं लोकमिद्धान्वयव्यतिरेकारूपयुक्तीनामसम्भावनानिवृत्तावुपयोगमुक्त्वा दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेनैक्यप्रकाशकैर्वादिषु युक्तीनामपि तत्रैवोपयोगमाह * ब्रह्मत्वमिति ॥ २९३ ॥ उक्तार्थं स्पष्टयति * महावाक्यादित्यादिना । देहादिविलक्षणमवस्थात्रयसाक्षिणं प्रत्यक्षमजानतः तत्त्वमादिवाक्यादैक्यधीरेव नोदेति उक्तात्मज्ञानवत उदितमप्यैक्यज्ञानमनादिप्रवृत्तभेदवासनया प्रतिबद्धं सन्नाविद्यानिवर्तकमिति यावत् । अप्रतिबद्धापरोक्षबाधे युक्त्वाख्याविचारः सफल

वाक्ये पुंसोऽधिकारः स्याद्युक्त्या पूर्वप्रवृत्तया ।
 पश्चात्प्रवृत्तया स्यैवं वाक्यार्थे वाक्यबोधिते ॥२९५॥
 उक्तप्रयोजनं युक्त्या यया स्यात्सैव गृह्यनाम् ।
 वेदार्थस्यानुकूलत्वे स्याल्लौकिक्यपि वैदिकी ॥२९३॥
 आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
 यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ २९७ ॥
 इत्यङ्गीकृतं तर्कं मनुर्वेदोपयोगिनम् ।
 युक्तेर्मानात्पृथक्चेन त्वद्वदोपोऽस्ति नो मम ॥ २९८ ॥
 मानानुग्राहकस्तर्क इति नैयायिकोऽब्रवीत् ।
 पक्षे विपक्षजिज्ञासाविच्छेदस्तदनुग्रहः ॥ २९९ ॥
 आवृत्तिः सूत्रकृत्प्रोक्तेत्युक्तं यत्तत्तथैव हि ।
 न वारयाम आवृत्तिं प्रकारस्तु विभिद्यते ॥ ३०० ॥
 वाक्यार्थावगतेः पूर्वं पदार्थद्वयशुद्धये ।
 आवृत्तिं सूत्रकृत्प्राह तच्छुद्धिरवधिर्मतः ॥ ३०१ ॥
 भ्रान्तांशानां निवर्त्यानां बाहुल्येन पदार्थयोः ।

इति भावः ॥२९४॥२९५॥ तत्रापि वेदाविरुद्धा एव युक्तयो ग्राह्या
 इत्याह * उक्तेति ॥२९६॥ वेदाविरुद्धयुक्तीनामादेयत्वं मनुनाऽप्यु-
 क्तमित्याह * आर्षमित्यादिना ॥ २९७ ॥ एवं सति न मता-
 न्तरोक्तदोपोऽपीत्याह * युक्तेरिति ॥ २९८ ॥ युक्तेर्मानाङ्गत्वं
 गौतमादेरपि सम्मतमित्याह * मानेति । जिज्ञासा विचारः, संशय
 इति यावत् । अनुमानप्रयोगानन्तरं हेतोरप्रयोजकत्वे शङ्किते
 पक्षः साध्यवाञ्छ वेति संशयस्तर्केण निवर्तते इति भावः ॥२९९॥
 सूत्रविरोधं परिहरति * आवृत्तिरिति ॥३००॥ प्रकारभेदमेव
 दर्शयन्नावृत्तेरवधिं च दर्शयति * वाक्येति ॥ ३०१ ॥ वाक्या-

क्रमेण तन्निवृत्त्यर्थमावृत्तिस्तत्र युज्यते ॥ ३०२ ॥

पदार्थयोः शोधितयोरेकतां नेत्रब्रह्मचः ।

सकृदेवावगमयेत्तत्रावृत्तिर्निरार्थिका ॥ ३०३ ॥

रत्नतत्त्वपरीक्षायामपि सूक्ष्मार्थलक्षणे ।

नेत्रस्य प्रसरायैव स्यादावृत्तिर्न दृष्टये ॥ ३०४ ॥

प्रसृते तु क्षणेनैव चक्षुस्तत्त्वं प्रपद्यति ।

एवं जीवस्य वाक्येन मीयते ब्रह्मता क्षणान् ॥ ३०५ ॥

नित्यापरोक्ष्यं जीवस्य तदेव ब्रह्मतां वचः ।

अनुभावयते तत्र नावृत्तिरनुभूयते ॥ ३०६ ॥

व्याधम्मन्यो राजपुत्रो राजतामाप्तवाक्यतः ।

स्वस्यानुभवितुं नैव वाक्यावृत्तिमपेक्षते ॥ ३०७ ॥

योजनात्पूर्वमावृत्तरोच्यकत्वे युक्तिमाह * भ्रान्तेति । कर्तृ-
त्वादिधर्माणामारोपितानां बहुत्वेनैकनावधानेनैकमंशमपेक्षान्ये-
नान्यमिति क्रमेण शुद्धान्मज्ञानी भवतीत्यर्थः ॥ ३०२ ॥ प-
दार्थशुद्ध्यनन्तरमवयवोऽयः सकृद्वाक्यश्रवणादेव भवतीति म-
दृष्टान्तमाह * पदार्थयोरिति ॥ ३०३ ॥ ननु नेत्रस्यापि सन्नि-
कृष्टवस्तुविशेषबोधने आवृत्त्यपेक्षादृष्टेर्न दृष्टान्तनेत्याशङ्काह
* रत्रेति । रत्नगतासाधारणधर्मस्यातिमूक्ष्मनया तेन चक्षुःम-
न्निकर्षायैव तदावृत्तिर्न तज्ज्ञानायेत्यर्थः ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ चक्षुषः
सन्निकृष्टघटबोधकत्ववद्वाक्यस्यान्यानपेक्षतया आत्मनो ब्रह्म-
त्वबोधकत्वेऽपि तदनुभवायावृत्त्यपेक्षेत्याशङ्कापरोक्षवस्तुविष-
यनिश्चयव्यतिरेकेणानुभवो नेति पूर्वोक्तं स्मारयति * नि-
त्यापरोक्ष्यमिति ॥ ३०६ ॥ उक्तमेवार्थमुदाहरणपूर्वकमुपपाद-
यति * व्याधमित्यादिना । वस्तुतः परेशः सन्नविद्यया आत्मानं

जीवन्मन्यः परेशान ईशात्वं वेदवाक्यतः ।
 त्वस्यानुभवितुं तद्वदावृत्तिं न क्षपेक्षते ॥ ३०८ ॥
 पुरा वाक्यार्थसम्बोधाच्छास्त्रावृत्तिर्मयेष्यते ।
 ऊर्ध्वं तु भवताऽतस्ते यो दोषः स न मेऽस्ति हि ॥ ३०९ ॥
 ननु विज्ञाय कुर्वीत प्रज्ञामित्यनुशासनात् ।
 ऊर्ध्वं चावृत्तिरिति चेत्तत्सत्यं न हि संशयः ॥ ३१० ॥
 नैतावताऽवकाशोऽस्ति त्वन्मतस्यात्र कश्चन ।
 नैवानुभूतिसिद्ध्यर्थमिव श्रौतानुशासनम् ॥ ३११ ॥
 विज्ञायेत्यनुभूतिं तां वाक्यजन्यामुपेत्य तु ॥
 विदधाति तदैकाग्र्यं बहिःश्रितनिवृत्तये ॥ ३१२ ॥
 विवक्षितोपयोगोऽत्र वाक्यशेषेण वर्णितः ॥
 तानुध्यायाद्बहुञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ३१३ ॥
 ननु मुक्तौ प्रवृत्तायाः श्रुतेर्दृष्टार्थवर्णनम् ॥

वन्मन्यमान इत्यर्थः ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ एवं सति नात्र
 तत्तदोषोऽपीत्याह * पुरेति ॥ ३०९ ॥ ऐक्यबोधानन्तर-
 १ श्रुत्यैवावृत्तेर्विधानाच्च तदपलापो युक्त इति शङ्कते * न-
 त्ति । साक्षात्कृततत्त्वस्य विसिम्भाचित्तस्य वाक्यार्थे चित्त-
 र्थे विधीयते न ज्ञानाय ध्यानमिति परिहरति * तत्सत्य-
 यादिना ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ उक्तेऽर्थे वाक्यशे-
 नुकूलयति * विवक्षितेति । चित्तस्यान्तर्मुखत्वाभावे
 द्वेयग्लानिः स्यादिति दुःस्वस्यैव तत्फलत्वश्रवणाच्चभिहृ-
 र्णोऽयं विधिरिति निश्चीयते इत्यर्थः ॥ ३१३ ॥ दुःस्वाभा-
 व एवादिबन्तुस्वशेषत्वेन श्रुतेर्मुख्यपुरुषार्थपरत्वे सम्भ-
 १ न दुःस्वाभावपरत्वं युक्तमिति शङ्कते * नन्विति ।

अयुक्तमिति चेन्मैवं जीवन्मुक्त्यर्थमीरणात् ॥ ३१४ ॥
 अबुद्धब्रह्मतत्त्वेऽस्मिन्यद्ब्रज्जन्म भविष्यति ॥
 तद्ब्रह्महिर्मुखे चित्ते स्यादेव ग्लानिरिन्निव्रयैः ॥ ३१५ ॥
 अथासङ्गस्य न ग्लानिरिति चेदिदमेव हि ॥
 पर्यालोचनमत्रोक्तं भृत्याऽक्षग्लानिवारकम् ॥ ३१६ ॥
 बुद्धतत्त्वस्य यस्यैतत्स्वतःसिद्धं न तं प्रति ॥
 विधत्ते ऽन्यं त्वनात्माभिमुखं प्रति विधीयते ॥ ३१७ ॥
 सूत्रकारोऽत एवाह निदिध्यासनरूपिणि ॥

निरतिशयपरमानन्दोद्बोधनद्वारा दुःखनिवृत्त्यर्थत्वाच्चित्तस्यैर्य-
 विधेस्तस्य च सर्वादृष्टमाध्यत्वात्प्रोक्तदोष इति परिहरति
 मैवमिति ॥ ३१४ ॥ आत्मनो वस्तुतो निर्दुःखत्वादारोपितदुःख-
 स्य बोधेन निवृत्तत्वात्कथं पुनर्दुःखानुवृत्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतो
 ब्रह्मीभूतस्यापि जीवस्य बोधाभावे पुनर्जननमवश्यम्भावि एवं
 बुद्धतत्त्वस्यापि चित्तविश्रान्त्यभावे दुःखानुवृत्तिः दुष्परिहरेत्याह
 *अबुद्धेति ॥ ३१५ ॥ तथाप्यसङ्गत्वादात्मनो न दुःखसम्बन्ध
 इति मत्वा तस्य बुद्धस्य किं विधिना इत्याशङ्क्य, उक्तमननस्यै-
 व निरन्तरकरणाय विधिरित्याह * अथेति ॥ ३१६ ॥ प्रत्य-
 क्तत्त्वबोधाय सम्पादितचित्तैकाग्र्यस्य पुंसः तद्बोधानन्तरचि-
 त्तस्थिरीकरणं स्वतःसिद्धत्वाच्च विधेयमित्याशङ्क्य, तथापि
 चित्तैकाग्र्यमसम्पाद्य श्रवणादिभिः स्वरूपं निश्चितवतो बहि-
 र्मुखस्यायं विधिर्यवानित्याह * बुद्धेति ॥ ३१७ ॥ उक्ते-
 ऽर्थे सूत्रकारसम्प्रतिमाह * सूत्रेति । सहकार्यन्तरसूत्रेण पा-
 ण्डित्यबाल्यादिशब्दितश्रवणमननाभ्यां निश्चिततत्त्वस्यापि ब-

गण्डित्यबाल्यवाक्यस्ये मौनेऽस्मिन्पाक्षिकं विधिम् ३१८
 न विध्यहो बुद्धतरव इति चेदासनाबलात् ॥
 अबुद्ध इव संक्लिश्यन्विधिं ध्याने तदार्हति ॥ ३१९ ॥
 अप्रमत्तो यदा योगी तदा मा भूदयं विधिः ॥
 ज्योतिष्टोमो न विहितः स्वर्गस्थपुरुषं प्रति ॥ ३२० ॥
 वासनाभिः क्लिश्यतोऽस्य ध्यानवन्नेव कर्मसु ॥
 विधिः प्रसज्यते यस्मात्कर्म क्लेशं न वारयेत् ॥ ३२१ ॥
 यदि सेवेत कर्माणि तृडासोऽग्निं च सेवते ॥
 तृड्वृद्धिरग्निदाहावेत् क्लेशवृद्धिश्च कर्मतः ॥ ३२२ ॥
 ध्यानं तु सावधानत्वमात्रत्वात् हि दुःस्वकृत् ॥
 प्रत्युतानन्दमुद्बोध्य पूर्वदुःखं तु वारयेत् ॥ ३२३ ॥

मुखत्वनिवृत्तये निदिध्यासनपर्यायमौनविधिमाहेत्यर्थः ॥ ३१८ ॥
 ।दुषो न विधिस्तस्य कृतकृत्यत्वादिति शङ्कते * नेति । किं
 ।द्वच्छब्देन सवासनो निर्वासनो वा विवक्षितः ? । आद्ये वा-
 नानिवृत्तेः सम्पाद्यत्वेन तस्याङ्गवद्विधियोग्यतेत्याह * वास-
 ।बलादिति ॥ ३१९ ॥ निर्वासनस्य विध्ययोग्यत्वमङ्गीक-
 ।ति * अप्रमत्त इति । फले सिद्धे तत्साधने न विधिरत्र दृष्टा-
 ।माह * ज्योतिष्टोम इति ॥ ३२० ॥ विदुषो विध्यङ्गीकारे
 ।ग्निहोत्राद्यपि प्रसज्येतेत्याशङ्क्य कर्मणां वासनावर्द्धकत्वात्
 ।भिवृत्तिकामेन तान्यनुष्ठेयानीति सदृष्टान्तमाह * वासनाभि-
 ।ति ॥ ३२१ ॥ कर्मसूक्तं दोषं ध्याने निरस्यति * ध्यानमि-
 । ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ध्यानस्यापि मानसक्रियात्वात्कथं न दुःस्व-
 ।तुतेत्याशङ्क्य चित्तस्य वाक्यार्थाभिमुख्यमनात्मधीनिवृत्त्यात्म-
 ।मत्र प्रज्ञाशब्देन विवक्षितं न क्रियारूपमतो नोक्तदोष इत्याह

विज्ञाने साधधानत्वमत्र ध्यानं तु न क्रिया ॥

इत्यर्थस्य विवक्षायै प्रज्ञाशब्दः प्रयुज्यते ॥ ३२४ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्येवं निदिध्यासनशब्दतः ॥

उपक्रमोपसंहारे विज्ञानमिति वर्णितम् ॥ ३२५ ॥

निदिध्यासस्वेति गिरा यदुक्तं श्रवणाय तत् ॥

ऐकाग्र्यं याज्ञवल्क्येन विहितं साधनं तु तत् ॥ ३२६ ॥

साधनं फलरूपं च द्विविधं ध्यानमीरितम् ॥

प्रज्ञां कुर्वीत वाक्येन फलाभिमुखतोच्यते ॥ ३२७ ॥

बहुनाऽत्र किमुक्तेन प्रसङ्गध्यानं त्वदीहितम् ॥

नैवात्र विहितं तद्वन्नापि चान्यत्र कुत्रचित् ॥ ३२८ ॥

*विज्ञान इति । उक्तविवक्षायां हेतुः *प्रज्ञेति । अन्यथा तं विज्ञाय ध्यानं कुर्वीतेत्येवं वाक्यप्रयोगः स्यादिति भावः ॥ ३२४ ॥ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यत्र क्रियारूपध्यानविधानवदत्रापि तद्विधिरेवास्त्वित्याशङ्क्य तत्रापि श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेत्युपसंहारवाक्ये निदिध्यासनस्थाने विज्ञानशब्दप्रयोगादक्याभिमुख्यमेव विधीयते इत्याह * मैत्रेयीति ॥ ३२५ ॥ निदिध्यासनशब्दस्यैक्याभिमुख्यपरत्वे “व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्व” इत्यत्र मैत्रेयीं प्रति याज्ञवल्क्यवचनमसङ्गतं स्यात्तया तदा वाक्यार्थस्याज्ञातत्वादित्याशङ्क्य साध्यसाधनरूपोभयविधध्यानवाचिनिदिध्यासनशब्दस्यैवाचित्यादर्शनिश्चय इत्याह * निदिध्यासस्वेति ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ प्रसङ्गध्यानविधिनिराकरणमुपसंहारति * बहुनेति ॥ ३२८ ॥ उक्तमेवार्थं दृढीकर्तुं वृत्तानुद्बन्धपुरःसरमाक्षेपमवतारयति * दूषितमित्यादिना । कार्यविशेषानेव दर्शयति * निरोध इति ॥ ३२९ ॥ आक्षेपप्रकारमा-

दूषितं कार्यसामान्यं तद्विशेषाच्च दूषिताः ॥
 निरोधः प्रतिपत्तिश्च प्रसङ्गस्यानमिति श्रयः ॥३२९॥
 अथ ते निखिलाः कार्यवादिनो ऽखण्डवस्तुनि ॥
 वेदान्तानां प्रमाणत्वमाक्षिपन्त्यतिसम्प्रमात् ॥३३०॥
 अलौकिकत्वात्संसृष्टसंसर्गनियतत्वनः ॥
 अपुमर्थेन वेदस्य मिथ्यात्वाच्च न मानता ॥ ३३१ ॥
 अलौकिकार्थवादित्वादात्मब्रह्माभिधानयोः ॥
 सम्बन्धाग्रहणादात्मा ब्रह्मेति कथमुच्यते ॥ ३३२ ॥
 ज्ञातार्थसङ्गतिः शब्दो वाक्यार्थावगातिक्षमः ॥
 न चात्र सङ्गतिर्ज्ञातुं शक्यतेऽर्थाप्रसिद्धितः ॥३३३॥
 ब्रह्मात्मार्यो प्रसिद्धौ चेल्लोकादेव तदा तयोः ॥
 मान्तरानुप्रवेशेन वाक्यं स्यादनुवादकम् ॥ ३३४ ॥
 वाक्यं संसर्गबोधेवाभिहितान्वयवादिनः ॥
 अन्वितार्थाभिधाने तु संसृष्टस्यैव मेयता ॥ ३३५ ॥
 अखण्डैकरसार्थस्य मेयता न कचिन्मते ॥

इ * अलौकिकत्वादिति ॥३३०॥३३१॥ आद्यहेतुं विवृणोति
 * अलौकिकेत्यादिना ॥३३२॥३३३॥ ब्रह्मात्मानौ मानान्तराद-
 ज्ञातौ ज्ञातौ वा, आद्ये तयोः शब्दशक्त्यग्रहादगृहीतशक्तिकशब्दस्या-
 बोधकत्वादप्रामाण्यमित्युक्त्वा द्वितीयं निरस्यति * ब्रह्मेति ॥३३४॥
 पदाभिहितपदार्थानां संसर्गो वा संसृष्टपदार्थो वा वाक्यार्थ इति-
 मतद्वयस्यैव प्रसिद्धत्वादखण्डार्थस्य मेयत्वमप्रसिद्धमिति द्विती-
 यहेतुं विवृणोति * वाक्यमित्यादिना ॥३३५॥ अपुमर्थत्वादिति
 तृतीयहेतुं व्याचष्टे * पुमर्थ इति ॥ ३३६ ॥ चतुर्थं विभजते
 अखण्डत्वायेति । प्रतीचो ऽखण्डाद्वितीयत्वाय जगतो मिथ्या-

पुमर्थश्चास्ति नाखण्डे हानोपादानवर्जनात् ॥ ३३६ ॥
 अखण्डत्वाय जगतो मिथ्यात्वे सति वैदिकम् ॥
 वचोऽपि मिथ्याभूतं सत्कथं मानं भविष्यति ॥ ३३७ ॥
 अतो वेदान्तमानेन यदखण्डार्थबोधनम् ॥
 तन्मनोराज्यमेवेति जल्पतामिदमुत्तरम् ॥ ३३८ ॥
 प्रसिद्धात्मन्यात्मशब्दप्रयोगात्स हि लौकिकः ॥
 ब्रह्मार्थोऽपि महत्त्वेन प्रसिद्धो व्यवहारतः ॥ ३३९ ॥
 एवं पदात्परिज्ञाते पदार्थे लोकमानतः ॥
 वाक्यार्थोऽनीन्द्रियो वेदवाक्यात्केन निवार्यते ॥ ३४० ॥

त्वस्वीकारात्तदन्तःपातिवेदस्यापि तथात्वाद्ब्रह्मप्रमायां बाष्प-
 स्येव न तस्य ब्रह्मप्रमाहेतुत्वमित्यर्थः ॥ ३३७ ॥ आत्मा ता-
 वन्मालौकिकः विषयोपलब्धत्वेन प्रसिद्धेः तस्मिन्वृद्धैरात्म-
 शब्दप्रयोगात् । नापि ब्रह्माप्रसिद्धम् । वृद्धतिधात्वर्थानुसरणस्य
 वृद्धव्यवहारतोऽनतिशयमहत्त्वेन प्रसिद्धत्वात्मात्मब्रह्मशब्दयोः श-
 क्तिग्रहानुपपत्तिरिति परिहरति * इदमित्यादिना ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥
 तर्हि तत्त्वमादेरनुवादकत्वं तत्राह * एवमिति । पदद्वयाद-
 र्थद्वये लोकव्यवहाराद् दृष्टेऽपि वाक्यार्थोऽखण्डकरसरूपो मा-
 नान्तरागोचरो वाक्यादेव मीयमानो नानुवाद्यतां गन्तुमलमि-
 त्यर्थः ॥ ३४० ॥ उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह * अपूर्वेति । यथा
 स्वर्गापूर्वादिषु लोकसिद्धेषु तत्तच्छब्दानां शक्तिं गृहीत्वा ज्ञात-
 शक्तिपदसंहतिरूपवाक्याद्विशिष्टार्थं वेद भवानेवमात्माद्यर्थे लो-
 कसिद्धेऽपि तदेकरसरूपो वाक्यार्थो वाक्यादेव मम सिद्ध्य-
 तीत्यर्थः ॥ ३४१ ॥ स्वर्गादिपदार्था न वृद्धव्यवहारमात्रात्

अपूर्वदेवतास्वर्गपदार्थोल्लोकमानतः ॥

व्युत्पाद्यालौकिकोऽप्यर्थो वाक्याद्बुद्धस्त्वया यथा ॥३४१॥

अथार्थवादादिबलात्स्वर्गार्थोऽवगम्यते ॥

तर्ह्यवान्तरवाक्येन ब्रह्मार्थोऽप्यवगम्यते ॥ ३४२ ॥

अप्रसिद्धपदार्थोऽपि प्रसिद्धार्थपदैः सह ॥

समभिव्याहृतो बोद्धुं शक्यो मधुकरादिवत् ॥३४३॥

अतो लोकानुसारिण्या व्युत्पत्त्याऽर्थोऽप्यलौकिकः ॥

धर्मब्रह्मात्मकः सिद्धस्तत्र कस्मादमानता ॥ ३४४ ॥

नृविवक्षाव्यवहिते लोके शङ्का भवेदपि ॥

वेदे त्वपौरुषेयत्वात् साक्षात् स्वार्थे प्रमाणता ॥३४५॥

अर्थावबोधकत्वेन दृष्टकारणवर्जनात् ।

सेद्धान्ति किन्तु यन्न दुःखेनेत्याद्यर्थवादादेरतो न ते दृष्टा-
ता इत्याशङ्कते * अथार्थवादादिबलादिति । प्रकृतेऽपि सदेव
प्रामेयेत्युपक्रम्य तत्सत्यं स आत्मेत्यन्तेन ग्रन्थेन वाक्यार्थ-
ज्ञानान्पूर्वं ब्रह्मपदार्थोऽपि सुगम इत्याह * तर्ह्येत्यादि-
ता ॥३४२॥ प्रभैन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवतीत्यत्र प्रसि-
द्धकमलादिपदसमभिव्याहारादप्रसिद्धस्य मधुकरशब्दस्य भ्र-
मरे शक्तिग्रहणवद् ब्रह्मपदस्यापरिच्छिन्नवस्तुनि शक्तिः सुग्रहे-
त्यर्थः ॥३४३॥ व्युत्पत्तिग्रहणसमर्थनमुपसंहरति * अत इति ।
धर्मग्रहणं दृष्टान्तार्थम् ॥ ३४४ ॥ अपिच वक्त्राभिप्रायानुसारिलौ-
किकवाक्येऽप्रामाण्यशङ्कायामपि वेदे तच्छङ्कं न कार्येत्याह
* नृविवक्षेति ॥ ३४५ ॥ तस्मादबोधकत्वसांशयिकत्वविपर्ययहे-
तुनामभावोद्देशान्तानां मानत्वं सुस्थमित्याह * अर्थेति ॥३४६॥
यदुक्तं संसृष्टसंसर्ग नियतत्वत इति तद् दूषयति * अन्यत्रेति ।

अबाधाच्च प्रमाणत्वं वस्तुन्यक्षादिवक्ष्यते ॥ ३४६ ॥
 अन्यत्रेवात्र वाक्यार्थो नैव संसृष्टलक्षणः ॥
 संसर्गलक्षणो वा स्यात्किंत्वस्वण्डार्थलक्षणः ॥ ३४७ ॥
 ब्रह्मणो नात्मतारूपमब्रह्मत्वं तथाऽऽत्मनः ॥
 अज्ञानजं द्वयं ब्राह्म्यां पदाभ्यां विनिवार्यते ॥ ३४८ ॥
 नेहान्यत्रात्मनो ब्रह्म न चात्मा ब्रह्मणोऽन्यतः ॥
 तादात्म्यमनयोस्तस्मात्सीलोत्पलविलक्षणम् ॥ ३४९ ॥
 नीलत्वमुत्पलत्वं च ह्यन्योन्यव्यभिचारिणी ॥
 आत्मब्रह्मत्वयोर्नास्ति व्यभिचारो मनागपि ॥ ३५० ॥
 अब्रह्मानात्मते यद्वदत्राज्ञाननिबन्धने ॥

गामानयेत्यादिवाक्यस्य संसर्गार्थत्वेऽपि तत्त्वमादिवाक्य-
 वदस्वण्डार्थत्वमित्यर्थः ॥ ३४७ ॥ तत्त्वमादेरस्वण्डव्यक्तिपरत्वे
 एकेन पदेन तद्वबोधसम्भवात्पदान्तरवैयर्थ्यमित्याशङ्क्यात्म-
 ब्रह्मणोरारोपिताब्रह्मत्वानात्मत्वनिवृत्त्यर्थं पदद्वयमर्थवदित्या-
 ह * ब्रह्मण इति ॥ ३४८ ॥ यतो ब्रह्मात्मनोरस्वण्डैकव्यक्ति-
 परत्वं ततो नीलोत्पलयोर्भेदसहाभेदवत्तयोर्न तादात्म्यमित्या-
 ह * नेहेति । शास्त्रमिहेत्युच्यते ॥ ३४९ ॥ वैलक्षण्यं स्प-
 ष्टयति * नीलत्वमिति । अतो नान्मब्रह्मणोर्भेदाभेद इत्यर्थः ।
 ॥ ३५० ॥ ब्रह्मणो ऽनात्मत्वमात्मनश्चाब्रह्मत्वमाविद्यामिति व-
 दात्मत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं चात्मनो ऽज्ञानकृतं किं न स्यादित्या-
 शङ्क्याह * अब्रह्मेति । अत्रेत्यात्मनो निर्देशः । भेदस्यान्योन्या-
 भयादिदुष्टत्वात्कल्पितत्वं नाभेदस्येत्यात्मनो ब्रह्मत्वं ब्रह्मण-
 आत्मत्वं स्वाभाविकमित्यर्थः ॥ ३५१ ॥ यथा वस्त्रं यैत्र इत्यत्र
 समानाधिकृतपदद्वयप्रतिपाद्ययोरप्यन्योन्यसंबन्धो यैत्रस्य वस्त्र-

आत्मताब्रह्मते नैवं कल्पिते किन्तु ते स्वतः ॥ ३५१ ॥
 न चात्र नाज्ञोः सम्बन्धे षष्ठी प्रामोत्यभेदतः ॥
 नरस्य वस्त्रमित्यर्थभेदे षष्ठी प्रयुज्यते ॥ ३५२ ॥
 न चात्र भेदः सम्भाव्य एकव्यक्त्युपलक्षणात् ॥
 ब्रह्मात्मार्थपरीक्षायां व्यक्तिरेकोपलक्ष्यते ॥ ३५३ ॥
 प्रत्यक्त्वमात्मता तद्वद्ब्रह्मत्वं चाद्वितीयता ॥
 द्वौ प्रत्यक्षावसम्भाव्यौ तत्रैकस्य पराक्त्वतः ॥ ३५४ ॥
 अतः प्रत्यक्त्वमेवैतद्व्ययत्वं न चेतरत् ॥
 तथाप्यविद्याविभ्रान्तिव्यावृत्त्यर्थं पदद्वयम् ॥ ३५५ ॥

इत्येवं तत्त्वंपदार्थयोरपि सम्बन्धो वाच्यः । तथाचाखण्डार्थ-
 ाहानिरत आह * न चेति । तयोः सम्बन्धाभावे भेदाभावं
 तुमाह * अभेदत इति ॥ ३५२ ॥ तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तरहिते
 करसे तस्मिन् कथं शब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह * ए-
 ति । एकव्यक्तावपि लक्षणया नामसम्बन्धसम्भवादित्यर्थः ।
 योरेकव्यक्तित्वे हेत्वन्तरमाह * ब्रह्मेति । ब्रह्मात्मशब्दयो-
 परिच्छिन्नवस्तुवाचित्वात्तद्वयोः सार्वआत्म्यायोगात्तयोरेकव्य-
 क्तेत्यर्थः ॥ ३५३ ॥ एकव्यक्तित्वे फालितमाह * प्रत्यक्त्व-
 मिति ॥ प्रतीच्यात्मत्ववद् ब्रह्मत्वमाद्वितीयत्वं च स्वतः सिद्धमि-
 पर्थः । किञ्चाद्वितीयब्रह्मणः प्रत्यगाभिन्नत्वाभावे पराक्त्वेन
 टादिवदनित्यत्वप्रसङ्ग इत्याह * द्वाविति ॥ ३५४ ॥ तस्मादु-
 ष्ढोषपरिहाराय प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यमङ्गीकार्यमित्याह * अत-
 ति । तर्हि पदद्वयं व्यर्थमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मार-
 ति * तथापीति ॥ ३५५ ॥ वेदान्तानामखण्डैकरसे ब्रह्मात्म-

आत्मापि सदिदं ब्रह्म मोहात्पारोक्ष्यदूषितम् ॥
 ब्रह्मापि संस्तथैवात्मा सद्धितीयतयेंक्ष्यते ॥ ३५६ ॥
 आत्मा ब्रह्मेति पारोक्ष्यसद्धितीयत्वबाधनान् ॥
 अखण्डे निष्ठितं शास्त्रं पुरुषार्थं समीहिते ॥ ३५७ ॥
 दृष्टाऽखण्डार्थता वाक्यं प्रत्यभिज्ञापके यतः ॥
 तदेतद्देशकालाभ्यां व्यक्तिरेकोपलक्ष्यते ॥ ३५८ ॥
 दृष्टस्य देवदत्तस्य दृश्यमानस्य चैकता ॥
 बुभुत्सिना सोऽयमितिवाक्येन प्रतिपाद्यते ॥ ३५९ ॥
 प्रतिपाद्यौ देशकालौ न तयोरबुभुत्सनान् ॥
 परस्परविरोधाच्च व्यक्त्यैकत्वं तु बोध्यते ॥ ३६० ॥
 एवमत्रापरोक्षस्य प्रतीचोऽन्यनिवारणान् ॥
 ब्रह्मत्वलक्षणोऽखण्डो वाक्येनार्थोऽवबुध्यते ॥ ३६१ ॥
 हानोपादानराहित्येऽप्यपुमर्थो भवेन्न हि ॥

नि समन्वयमुपसंहरति * आत्मापीत्यादिना । ब्रह्मण्यात्मस-
 म्वन्धात्पारोक्ष्यस्य आत्मनि च ब्रह्मसम्वन्धात्सद्व्यत्वस्य नि-
 रासात्परानन्दतया परमपुरुषार्थं वाक्यमैक्यतात्पर्येण पर्यवसि-
 तमित्यर्थः ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ तत्त्वमादिवाक्यस्य सोऽयमादिवाक्य-
 वदखण्डार्थत्वमुक्तं, तत्र दृष्टान्ते विप्रतिपन्नं प्रति तस्याखण्डा-
 र्थत्वमाह * दृष्टेति ॥ देशकालाभ्यां, सम्बद्धेति शेषः ॥ ३५८ ॥
 उक्तमेवार्थं स्पष्टयति * दृष्टस्येति । प्रतिपाद्यते, लक्षणयेति शेषः
 ॥ ३५९ ॥ लक्षणावीजं दर्शयन् सोऽयमित्यादेरखण्डार्थत्वमुपसंहर-
 ति * प्रतिपाद्याविति ॥ ३६० ॥ एवं सति तत्त्वमादिवाक्यस्य क-
 ल्पितभेदनिरासपूर्वकं प्रतीचोऽखण्डब्रह्मत्वबोधकत्वमुपपन्नमि-
 त्माह * एवमिति ॥ ३६१ ॥ अपुमर्थत्वादिति यदुक्तं तत्प्र-

इष्टप्राप्तेरनिष्टार्थनिवृत्तेश्चैह सम्भवान् ॥ ३६२ ॥
 प्राप्तं चाप्राप्तमित्येवं द्विघटं प्राप्तुमिष्यते ॥
 अनिष्टं द्विविधं त्यक्तमत्यक्तं च जिहासितम् ॥ ३६३ ॥
 ग्रामादि किञ्चिदप्राप्तं प्राप्तुमिष्टमिहच्छति ॥
 हेमादि विस्मृतं किञ्चित्करस्थमपि लिप्सते ॥ ३६४ ॥
 अनिष्टं चापरित्यक्तं कण्टकादि जिहासति ॥
 रज्ज्वां सर्पादिकं किञ्चित्त्यक्तमेव जिहासति ॥ ३६५ ॥
 अप्राप्तं प्राप्तुमत्यक्तं त्यक्तुं कर्मैव साधनम् ॥
 लोके वेदेऽप्यतः कर्मविधीनां स्यात्तदर्थता ॥ ३६६ ॥
 अज्ञानारोपितत्वेन सम्प्राप्तत्यक्तयोः पुनः ॥
 याथात्म्यज्ञानतो नान्यत्पुरुषार्थाय कल्प्यते ॥ ३६७ ॥
 त्वं ब्रह्मेति श्रुते वाक्ये सिद्ध्यत्येवाप्रयत्नतः ॥
 अशेषानर्थविच्छेदो ब्रह्मानन्दोऽप्यनुत्तमः ॥ ३६८ ॥

याह * हानेति ॥ ३६२ ॥ हानाद्यविषयस्यापि ब्रह्मणः पुमर्थ-
 वमुक्तं स्पष्टयितुं लोके इष्टानिष्टयोर्द्वैविध्यं दर्शयति * प्राप्तमि-
 यादिना ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ इष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं
 । विभज्य तत्राप्राप्तस्यात्यक्तस्य च प्राप्तित्यागयोरुपायमाह
 * अप्राप्तमिति । तयोः शास्त्रान्वयव्यतिरेकसिद्धोपायसाध्य-
 वाद्विधिनिषेधाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां च साधनभेदं ज्ञात्वा
 । दनुष्ठानेन प्रेप्सिता प्राप्तं प्राप्नोति अपरिहृतं च परिजिहीर्षितं
 । रिहरतीत्यर्थः ॥ ३६६ ॥ अवशिष्टयोः प्राप्तित्यागयोरुपायमाह
 * अज्ञानेति । अप्राप्तत्वादेरिति शेषः ॥ ३६७ ॥ एवं विभागे
 सेद्धे वेदान्तवेद्यस्यापि हानादिकं विना पुमर्थत्वं सिद्ध्य-
 णेत्याह * त्वमिति ॥ ३६८ ॥ ऐक्यस्य पुमर्थत्वे फलितमाह

पुरुषार्थोपदेष्टृत्वाद्यद्वैत्कार्ये प्रमाणता ॥
 तथैकात्म्ये विशेषाद्वा पुमर्थातिशयस्वतः ॥ ३६९ ॥
 न चैकात्म्याभ्युपायस्य मिथ्यात्वमिह बोध्यताम् ॥
 कदा वेदस्य मिथ्यात्वं भवता ज्ञायते वद ॥ ३७० ॥
 ऐकात्म्यप्रतिपत्तेः प्राक् मिथ्यात्वमबाधनात् ॥
 पुमर्थस्य समाप्तत्वादूर्ध्वं वेदेन किं तव ॥ ३७१ ॥
 अज्ञातमपि मिथ्यात्वं प्रागस्त्येवेति चेच्छृणु ॥
 मानसत्यत्वमिथ्यात्वे न मात्त्वामात्वकारणे ॥ ३७२ ॥
 सत्येनाप्यनुपायेन घटेनाग्निर्न मीयते ॥
 असत्येनाप्युपायेन प्रतिबिम्बेन बिम्बधीः ॥ ३७३ ॥
 धूमाभासात्तु वाष्पादेर्यदग्निर्नावगम्यते ॥
 हेतुस्तत्रानुपायत्वमविनाभाववर्जनात् ॥ ३७४ ॥
 वेदान्तानामुपायत्वाद् धूमवत्परमार्थता ॥

* पुरुषेति । वस्तुतस्त्वबाधितपुमर्थबोधित्वार्दक्यश्रुतेरेव त-
 स्त्वावेदनं प्रामाण्यमित्याह * विशेषादिति ॥ ३६९ ॥ मिथ्या-
 भूतवेदनस्य न प्रमापकत्वं बाष्पवदिति यदुक्तं तन्निराचष्टे
 * न चेति । वेदस्य मिथ्यात्वं ज्ञातममानत्वे हेतुरुत स्वरूपेण ।
 ज्ञातं च वस्तुधियः प्रागूर्ध्वं वेति विकल्प्य दूषयति * कदे-
 ति ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ असत्योपायस्यापि
 बोधकत्वे वाष्पादपि बन्धिप्रमा स्यादित्याशङ्क्य तस्य तदुपाय-
 त्वमेव नास्ति तेनाव्यभिचरितसम्बन्धाभावादित्याह * धूमे-
 ति । धूमाभासात् धूमविलसणादिति यावत् ॥ ३७४ ॥ वेदः
 सत्यः उपायत्वात् धूमादिवदित्याशङ्क्याद्वितीयश्रुतिबाधितमनु-

न शङ्कार्हा तदैकात्म्यश्रुतिबाधः स्फुटो भवेत् ॥३७५॥
 बाष्पवन्नापि मिथ्यात्वादनुपायत्वमुच्यताम् ॥
 ऐकात्म्याज्ञानबाधेन सिद्धैवोपायता भवेत् ॥३७६॥
 उपेयबोधनं मुक्त्वा मितेर्नान्याऽस्ति सत्यता ॥
 उपेयैकात्म्यबोधस्तु वेदान्तेषूपलभ्यते ॥ ३७७ ॥
 अतः स्वरूपमिथ्यात्वेऽप्युपायत्वादसत्यता ॥
 नास्तीत्युपायतो वेदादुपेयं ब्रह्म मीयताम् ॥ ३७८ ॥
 सत्यामैकात्म्यसंविस्तौ चरितार्थत्वनः श्रुतेः ॥
 वृथोपायपरीक्षा स्यादुत्तीर्णस्य ह्येव यथा ॥ ३७९ ॥
 बाह्येष्वर्थेष्वनात्मत्वात्काचिच्छङ्का भवेदपि ॥
 अत्रान्मत्वादुपेयस्य का शङ्का मानतां प्रति ॥ ३८० ॥

। नमित्याह * वेदान्तानामिति ॥३७५॥ किञ्च वेदो नोपायः
 । म्थ्यात्वाद्वाष्पवादित्यत्र किं मिथ्यात्वशब्देनाकार्यकरत्वं वि-
 सितं बाधयोग्यत्वं वा ? आद्ये हेत्वसिद्धिः अज्ञाननिवृत्तिरूप-
 र्यकरत्वादित्याह * बाष्पेति ॥ ३७६ ॥ न द्वितीयः, धूमे
 श्चिचारात् । तस्यापि नेह नानेति श्रुतिबाधितत्वादित्याह
 : उपेयेति । मितिशब्देन तज्जनकं मानं लक्ष्यते । उक्तानु-
 दपूर्वकं वेदस्य ब्रह्मबोधोपायत्वमुक्तमुपसंहरति * उपेयेत्या-
 ना ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ऐकात्म्यबोधित्वे सत्युपायस्य सत्यत्वं
 स्मिन् सति तद्बोधित्वम् इति अन्योन्याश्रयमाशङ्क्य नेत्याह
 : सत्यामिति । प्रमितौ सत्यामुपायान्वेषणं वृथेत्यत्र दृष्टान्तमाह
 : उत्तीर्णस्येति ॥ ३७९ ॥ इतश्च श्रुत्यादेः सत्यत्वाभावेऽपि
 । बोधकत्वमित्याह * बाह्येति । अबाधितवस्तुबोधिना मानभावं
 ति शङ्कैव नोत्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ३८० ॥ फलितं दर्शयन् शिष्याव-

बोधकत्वेन मानत्वमखण्डार्थेऽप्यबाधितम् ॥
 वेदान्तानामर्थैतेषां बाधः परिहारिष्यते ॥ ३८१ ॥
 ननु भेदाश्रितैर्वाक्यैर्विधायकनिषेधकैः ॥
 अक्षादिभिश्च नैकात्म्यं बाधितत्वात्प्रमाणवत् ॥ ३८२ ॥
 न चास्यैकात्म्यशास्त्रस्य तैर्विकल्पसमुच्चयौ ॥
 यत एतावसम्भाव्यौ क्रियायामिव वस्तुनि ॥ ३८३ ॥
 ब्रीहिभिर्वा यवैर्वेति यथा यागो विकल्प्यते ॥
 नैवमेकमनेकं वेत्येतद्वस्तु विकल्प्यते ॥ ३८४ ॥
 समुच्चित्यै यथादर्शपूर्णमासौ तथा न तु ॥
 भिन्नाभिन्नात्मना वस्तु समुच्चेतुमिहार्हति ॥ ३८५ ॥
 अत ऐकात्म्यमानस्य भेदमानस्य वा द्वयोः ॥
 एकबाधस्य सम्प्राप्तावैक्यधीर्वाध्यतेऽन्यथा ॥ ३८६ ॥
 नेह नानेति भेदानां निषेधो नान्यबाधकः ॥

धानाद्योत्तरग्रन्थप्रतिपाद्यमर्थमाह * बोधकत्वेनेति ॥ ३८१ ॥
 अध्यक्षादिविरोधं परिहृत्याखण्डे वस्तुनि वेदान्तानां समन्वयं
 दृढीकर्तुं पूर्वपक्षमवतारयति * नन्विति । विधिनिषेधवाक्या-
 न्यक्षादीनि च भेदविषयाणि तैरेक्यस्य बाधान्न तस्य वेदा-
 न्तगम्यतेत्यर्थः ॥ ३८२ ॥ वेदान्तानामप्यविशेषात्प्रामाण्ये तैर्वि-
 कल्पः समुच्चयो वा स्यादतो वेदान्तवेद्यं वाऽक्षादिगम्यं वा
 द्वयमपि वा सत्यमित्याशङ्क्य समाधिमाह * न चेति ॥ ३८३ ॥
 विकल्पसमुच्चयावुदाहरन् वस्तुनि तदसम्भवमाह ॥ ब्रीहिभिरि-
 त्यादिना ॥ ३८४ ॥ वस्तुनि विकल्पाद्यमिद्धौ फलितमाह
 * अत इति ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ नन्वेक्यमानेन भेदमानं वा
 बाध्यतां नेत्याह * नेहेति । तत्र हेतुमाह * वर्णादीनि । प्रत्य-

वर्णादिग्रहणोपायप्रत्यक्षाद्युपजीवनात् ॥ ३८७ ॥
 वर्णान् ग्रहीतुमर्थस्य व्युत्पत्त्यैवापजीवति ॥
 गुतिरक्षानुमाने हे प्रबलत्वं तयोस्ततः ॥ ३८८ ॥
 नेपेधविध्योर्यच्छास्त्रं चित्तशुद्ध्युपकारि तत् ॥
 ऐक्यशास्त्रेणापजीव्यं प्रबलं तेन तन्मतम् ॥ ३८९ ॥
 ननु भेदाश्रयेणैव विधत्ते च निषेधति ॥
 तस्मादभेदशास्त्रस्य बाधो विध्यादिशास्त्रतः ॥ ३९० ॥
 औपचारिकमैकात्म्यशास्त्रं कर्त्तात्मसम्भवात् ॥
 सावकाशं भवेद्यद्वा जपार्थमुपयुज्यते ॥ ३९१ ॥
 भेदसाधकमक्षादि भेदादन्यत्र कुत्र वा ॥
 सावकाशं ततस्तस्य बाधो नैकात्म्यशास्त्रतः ॥ ३९२ ॥
 ऐकात्म्यबोधकत्वेऽपि वेदान्ता बाधितत्वनतः ॥

अदिवर्णपदवाक्यादिग्रहोपायः, न च शास्त्रेण तद्बाधो युक्त-
 तथा सति हेत्वभावाद्वस्तुनि ज्ञानासिद्धेर्मोक्षाभावप्रसङ्गादित्य-
 : ॥ ३८७ ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयन्नादिशब्दगृहीतानुमानस्यापि
 त्पुपजीव्यत्वमाह * वर्णानिति । मध्यमवृद्धप्रवृत्तेरिष्टज्ञान-
 र्वकत्वादिकमनुमाय गृहीतमङ्गतिकस्यैव बोधकत्वाच्छ्रुतेरित्य-
 : ॥ ३८८ ॥ ऐक्यशास्त्रेण कर्मशास्त्रस्याबाधे हेत्वन्तरमाह * नि-
 धेत्यादिना ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ का तर्हि वेदान्तानां गतिस्तत्राह
 : औपचारिकमिति ॥ गत्यन्तरमाह * यद्वेति ॥ ३९१ ॥ “सा-
 काशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवत्” इति न्यायात् द्वैतमाना-
 त् च द्वैतं विना ऽनवकाशानां दर्शितरीत्या सावकाशेनाद्वैतशा-
 णाबाध्यतेत्याह * भेदेति ॥ ३९२ ॥ द्वैतग्राहिमानविरोधाच्च
 वेदान्तानामेकरसे ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह

अप्रामाण्यं भजन्तीति पूर्वपक्षो व्यवस्थितः ॥३९३॥
 उच्यते लोकतः सिद्धं भेदमाश्रित्य चोदना ॥
 प्रवृत्ता पुरुषार्थाय न तु भेदविबुद्धये ॥ ३९४ ॥
 भेदस्य आपुमर्थत्वात्सादर्थ्ये स्यादमानता ॥
 पुमर्थत्वेन चासंग्रहं प्रामाण्यं वेदवादिभिः ॥ ३९५ ॥
 भेदाप्रमापिका ऽप्येषा चोदना भेदमाश्रयेत् ॥
 इति वेदल्पमेवोक्तमैक्यशास्त्रं च तादृशम् ॥ ३९६ ॥
 गुरुशिष्यादिभेदेन विनैकात्म्यावबोधने ॥
 प्रवर्त्तेत कथं शास्त्रं तस्माद्भेदाश्रितं हि तत् ॥३९७॥
 एवं तर्ह्युपजीव्येन विरोध इति मा वद ॥

* उच्यते इति । तत्रादौ कर्मकाण्डविरोधं निराह * लोकत
 इति । कर्मकाण्डं लौकिकं कर्मादिभेदमादायाभ्युदयार्थं प्रवृत्तं
 न तं प्रतिपादयितुं तस्यापूर्वत्वाभावात्तत्रातात्पर्यादित्यर्थः
 ॥३९४॥ भेदशास्त्रस्य तत्रातात्पर्ये हेत्वन्तरमाह * भेदस्येति ।
 “द्वितीयादौ भयं भवति” इति श्रुतेरस्यानर्थत्वात्तन्निष्ठत्वे शास्त्रस्या-
 प्रामाण्यं स्यात्तस्य पुमर्थापूर्वनिष्ठत्वे प्रामाण्यमित्यभ्युपगमवि-
 रोधश्चेति भावः ॥ ३९५ ॥ भेदस्य लोकसिद्धत्वेनापुमर्थत्वेन
 च विधिकण्डं यद्यपि भेदाप्रमापकं तथापि क्रियाकारका-
 दिभेदं विना तत्प्रवृत्त्ययोगादैक्यशास्त्रस्य परम्परया भेदहेतुक-
 त्वं दुर्वारमिति शङ्कते * भेदेति । वेदान्तानामप्युक्तभेदोपजी-
 वनाच्च परम्परया तस्य हेतुत्वं शङ्क्यमित्याह * अल्पमित्या-
 दिना ॥ ३९६ ॥ भेदस्य साक्षादैक्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतुत्वे कथं बा-
 धकत्वमित्याशङ्क्य यो भेद उपजीव्यते ऐक्यश्रुत्या स न बा-
 ध्यते यस्तु बाध्यते स नोपजीव्यत इत्याह * एवमिति ॥

ऐक्यश्रुत्योपजीव्यस्य भेदस्यात्रानिराकृतेः ॥ ३९८ ॥
 मायया कल्पितो भेद उपजीव्यो न वास्तवः ॥
 नेह नानेति शास्त्रेण वास्तवः प्रतिषिध्यते ॥ ३९९ ॥
 दृश्यस्य मायिकत्वेन प्रसक्तिर्वास्तवे कुतः ॥
 इति चेत्तव विभ्रान्त्या प्रसक्तिरिति तुष्यताम् ॥ ४०० ॥
 न भ्रमामीति चेत्तर्हि न त्वां प्रति निषिध्यते ॥
 यो भ्राम्यति विमूढोऽत्र तं प्रत्येव निषिध्यते ॥ ४०१ ॥
 अत्यन्तादृष्टविषयो भ्रमादपि न भासते ॥
 इति चेद्रज्जुसर्पोऽयं क वा दृष्टस्त्वया पुरा ॥ ४०२ ॥
 सत्यः सर्पः पुरा दृष्ट इति चेन्मायिकी भिदा ॥
 किं न दृष्टा पुरा येन न भवेत्सत्यभेदधीः ॥ ४०३ ॥
 सत्यं सर्पं पुरा दृष्ट्वा रज्जुसर्पं यथेक्षते ॥

३९८ ॥ ३९९ ॥ भेदस्य साक्षादैक्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतुत्वे कथं
 तस्य तद्वाधकत्वमित्याशङ्कते * दृश्यस्येति । यस्य भे-
 दभ्रमादस्तुत्वं प्रसक्तं तं प्रति तन्निषिध्यते इत्याह * त-
 वेति ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ अन्यत्रानुभूतमन्यत्रारोप्यते इति
 नियमादननुभूतस्य भेदसत्यत्वस्य कथं भ्रमविषयत्वमिति
 शङ्कते * अत्यन्तेति । भ्रममात्रस्य अपूर्ववस्तुविषयत्वात्
 दोष इति परिहरति * रज्जुसर्प इति ॥ ४०२ ॥ अथापि
 पूर्वदृष्टजार्तीयस्यैव भ्रमविषयत्वमित्याशङ्क्य प्रकृतेऽपि तदस्ती-
 त्याह * सत्य इति ॥ ४०३ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति * सत्यमिति ।
 यद्यपि पूर्वं भेदो मिथ्यात्वेन नानुभूतस्तथापि वस्तुतस्तस्य
 मिथ्यात्वात् मिथ्याभेदं पुरेत्युक्तं, वस्तुतस्तु पूर्वपूर्वभ्रमादुत्तरो-

मिथ्याभेदं पुरा दृष्ट्वा सत्यं भेदं तथेक्षताम् ॥ ४०४ ॥
 अत्यन्तादृष्टसम्बोऽपि सत्यो भेदो ब्रह्मान्वणाम् ॥
 विभातीति स्थितं तस्मात्प्रसक्तं सन्निविद्यते ॥ ४०५ ॥
 आगमो मायिकं भेदं न निषेधति किन्त्विमम् ॥
 मायिको भेद इत्येव प्रत्युत प्रतिपादयेत् ॥ ४०६ ॥
 यद्वदज्ञातमद्वैतं ब्रह्म ज्ञापयते तथा ॥
 भेदमायिकतां पुम्भिरज्ञानां ज्ञापयेच्छ्रुतिः ॥ ४०७ ॥
 न चात्रापुरुषार्थत्वं ब्रह्मबोधाङ्गभावतः ॥
 न मायिकत्वमज्ञात्वा ब्रह्माद्वैतं विबुध्यते ॥ ४०८ ॥
 अद्वैते द्वैतविभ्रान्तिं द्वैते सत्यत्वविभ्रमम् ॥
 आपादयेदियं माया रज्जुसर्पो यथा तथा ॥ ४०९ ॥
 रज्जौ सर्पत्वमारोग्य सर्वेऽस्मिन् रज्जुसत्यताम् ॥

सत्तन्मयः सम्भवतीति भावः ॥ ४०४ ॥ सत्यत्वेनाप्रामितोऽपि
 भेदो यस्मात्पूर्वानुभवसंस्कारात्सत्यतया भाति तस्माद्भेदसत्य-
 त्वमात्रनिषेध उपपद्यत इत्याह *अत्यन्तेति ॥ ४०५ ॥ नेह नाने-
 ति श्रुत्या द्वैतमात्रनिषेधप्रतीतिः कथं भेदस्यानिषिध्यमानत्वं ?
 तत्राह *आगम इत्यादिना ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ मायिकभेद-
 स्य ब्रह्मवदज्ञातत्वफलाभावात् श्रुत्या प्रतिपादयिषितत्वाद्भेदमा-
 मान्यविषयत्वेन प्रतीयमानोऽपि निषेधोऽनुपपत्त्या सत्यभेदवि-
 षयत्वेन कल्प्यते इति भावः ॥ यदि भेदस्य कल्पितत्वं श्रु-
 त्या प्रतिपाद्यते तर्हि तेनैव तत्सिद्धेर्भेदसत्यत्वनिषेधो युधेत्या-
 नङ्ग्य तस्योपयोगं दर्शयितुम् एकस्मिन्नेव विषये मायायाः
 भ्रान्तिद्वयहेतुत्वमाह *अद्वैत इति ॥ ४०९ ॥ रज्जुसर्पदृष्टान्तं स-

सम्बन्धयति, तेनायं सत्यः सर्प इवेक्ष्यते ॥ ४१० ॥
 तथैव ब्रह्मसत्यत्वं द्वैतसम्बद्धमीक्ष्यते ॥
 अतो द्वैतामिदं सत्यमिति मूढैर्विनिश्चितम् ॥ ४११ ॥
 ब्रह्मैव सत्यं द्वैतं तु मायामयमिति श्रुतिः ॥
 प्रतिपादयितुं सत्यं द्वैतमत्र निषेधति ॥ ४१२ ॥
 मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति मायामयं जगत् ॥
 अभ्युपेत्य वियन्मुख्यां सृष्टिं ब्रूते प्रयत्नतः ॥ ४१३ ॥
 श्रुत्या मायामयो भेदो य एषोऽभ्युपगम्यते ॥
 उपजीव्यः स एवातो नोपजीव्यविरोधिता ॥ ४१४ ॥
 निषेधाविधिशास्त्रं च कल्पितं भेदमाश्रयेत् ॥
 तस्मान्न वास्तवाद्वैतशास्त्रं तेनात्र बाध्यते ॥ ४१५ ॥
 अक्षादीनां च मध्ये किं मानं भेदावबोधकम् ॥
 प्रत्यक्षमनुमानं वा मानाभावोऽथर्वेयताम् ॥ ४१६ ॥

दार्ष्टान्तिकमुपपादयति * रज्जावित्यादिना ॥ ४१० ॥ ४११ ॥
 अधिष्ठानस्य सद्व्यत्वम् आरोपितस्य तत्सम्बन्धात्सत्यत्वं च प्रती-
 यतां मायया ततः किं ? तत्राह * ब्रह्मेति । द्वैतस्य प्रतीयमानस-
 त्यत्वमनिषिद्धं तस्य मायामयत्वप्रतिपादनमशक्यमिति तात्प-
 र्येणोऽर्थवानित्यर्थः ॥ ४१२ ॥ केन वाक्येन जगतो मायिकत्वं ?
 तत्राह * मायामिति । मायोपादानजगतो मायिकत्वं सिद्धमिति
 कृत्वा वियदादिसृष्टिमाहेत्यर्थः ॥ ४१३ ॥ कल्पितभेदस्य श्रुतिगम्यत्वे
 फलितमाह * श्रुत्येति ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ऐक्यश्रुतेः कर्मकाण्डेन
 विरोधं परिहृत्याक्षादिविरोधं परिहर्तुं विकल्पयति * अक्षादी-
 नामिति । अनुमानं चेत्तेतदुपमानमर्थापत्तिर्वेति विकल्पद्वयस्या-
 प्युपलक्षणम् ॥ ४१६ ॥ आद्येऽपि तत्किं घटादिबोधनक्षणे तद्गुतं

प्रत्यक्षं वस्तुबोधयेव न तु भेदावबोधकम् ॥
 न च भेदस्य वस्तुत्वं वस्तुतत्त्वाभ्युपगमः ॥ ४१७ ॥
 न सिद्ध्यति विना भेदो भिद्यमानेन वस्तुना ॥
 अतो भेदाश्रयत्वेन वस्तु सिद्ध्यति मानतः ॥ ४१८ ॥
 भित्तिर्वस्तु प्रसाध्याथ न क्षमा भेदसाधने ॥
 विरम्य व्यापृतिर्नास्ति प्रमितेः क्षणिकत्वतः ॥ ४१९ ॥
 वस्तुमात्र उपक्षीणात्प्रत्यक्षात् न तु भेदधीः ॥
 यथा तथा ऽनुमानाच्च परस्परसमाश्रयात् ॥ ४२० ॥
 विरुद्धकर्मधर्मत्वे धर्मिभेदोऽनुमीयते ॥
 एकास्मिन्ननवस्थानं विरोधो धर्मयोर्मतः ॥ ४२१ ॥
 द्विधर्मिस्थत्वानियमाद्विरोधेऽनुमिने सति ॥

भेदं बोधयति क्षणान्तरे वा ? नाद्यः, प्रत्यक्षस्य वस्तुमात्रबो-
 धकत्वदृष्टेरित्याह * प्रत्यक्षमिति । भेदस्यापि वस्तुत्वमाशङ्क्य
 निरस्यति * न चेति । वस्तुस्वरूपस्य निरपेक्षत्वाद्धर्म्यादिसा-
 पेक्षभेदस्य सर्वादिवत्कल्पितत्वाच्च वस्तुनेत्यर्थः ॥ ४१७ ॥
 आद्यपक्षनिरसनमुपसंहरति * अत इति ॥ ४१८ ॥ आद्यद्वि-
 तीयं प्रत्याह * भित्तिरिति ॥ ४१९ ॥ प्रत्यक्षवदनुमानस्यापि
 न भेदबोधित्वमित्याह * वस्त्विति ॥ ४२० ॥ कथं परस्प-
 राश्रयत्वमित्याशङ्क्य किं विमतौ भिन्नौ विरुद्धधर्मवत्त्वात्स-
 म्यतवदित्यनुमीयतेऽनेकधर्मवत्त्वादिति वा ? । तत्राद्यमनुवदति
 * विरुद्धेति । अस्मिन् कल्पे धर्मयोः सहानवस्थितत्वरूप-
 विरोधज्ञानम् इमौ विरुद्धौ नियमेन धर्मिद्वयनिष्ठत्वादित्यनुमा-
 नाधीनं, धर्मिभेदज्ञानं च उक्तानुमानाधीनमित्यन्योन्याश्रयः

अनुमेयो धर्मिभेद इत्यन्योन्यसमाश्रयः ॥ ४२२ ॥
 अथाविरुद्धधर्माभ्यामपि धर्मी विभिद्यते ॥
 तर्हि दाहप्रकाशाभ्यामग्नेर्भेदः प्रसज्यते ॥ ४२३ ॥
 अर्थापत्तिरनेनैव न्यायेनात्र निराकृता ॥
 उपमानमनाशङ्कं तस्य सादृश्यसंक्षयात् ॥ ४२४ ॥
 मानाभावोऽपि नैवात्र भेदं बोधयितुं क्षमः ॥
 मेयाभावैकविषयो वादिभिः सोऽभ्युपेयते ॥ ४२५ ॥
 नन्वन्योन्याभावमेव भेदमाहुर्विपश्चितः ॥
 मानाभावेन मेयोऽतो भेद इत्यप्यसङ्गतम् ॥ ४२६ ॥
 मानाभावस्य मानत्वं मेयाभावस्य मेयता ॥
 न्यायं न सहते ऽतीव तल्लक्षणवियोगतः ॥ ४२७ ॥
 अबुद्धबोधकं मानमिति मानस्य लक्षणम् ॥
 न च पञ्चप्रमाणानामभावो बोधकः कश्चित् ॥ ४२८ ॥

स्पष्ट इत्याह * एकस्मिन्नित्यादिना ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥
 द्वितीयमनूय अतिप्रसक्त्या दूषयति * अथेति ॥ ४२३ ॥ अ-
 र्थापत्त्याऽपि न तत्सिद्धिरित्याह * अर्थेति । अत्रानुमानोक्त-
 दूषणं हेतूकरोति * अनेनेति । सादृश्यमात्रविषयस्योपमा-
 नस्य भेदबोधित्वशङ्कैव नास्तीत्याह * उपमानमिति ॥ ४२४ ॥
 अनुपलब्धेरभावबोधिण्या न तद्विलक्षणभेदबोधित्वमित्यन्त्य-
 पक्षं निराह * मानमिति ॥ ४२५ ॥ भेदस्याभाववैलक्ष-
 ण्यासिद्धेरनुपलब्धिगम्यतेति शङ्कते * नन्विति । न्यायविरुद्ध-
 त्वाभेदं चोर्थं शोभत इत्याह * इत्यपीत्यादिना ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥
 मानाभावस्य मानलक्षणाभावान्मानत्वाभावं वक्तुं तल्लक्षणमाह
 * अबुद्धेति । मानाभावस्य तदनाक्रान्तत्वमाह * न चेति ॥ ४२८ ॥

निरस्तसर्वसामर्थ्याप्यभावप्रमाणता ॥

बन्ध्यापुत्रः प्रमाता स्यात्समत्वान्मातृमानयोः ॥४२९॥

योग्यस्यानुपलब्धिर्या मेयाभावस्य बांधने ॥

तस्याः सामर्थ्यमिति चेन्न तत्सिद्धेरसम्भवात् ॥४३०॥

मेयाभावः प्रमाणानां यद्यभावेन गम्यते ॥

प्रमाणानामभावस्य गमकः को भविष्यति ॥ ४३१ ॥

किञ्चायं सर्वमानानामभावः कीदृगुच्यताम् ॥

स्तौमित्यमात्मनः स्याच्चेत्तद्वस्तुवास्मदीहितम् ॥ ४३२ ॥

तत्र हेतुः *निरस्तेति ॥ सर्वसामर्थ्यहीनस्याप्यभावस्य प्रमापकत्वे दोषमाह *यदिति ॥४२९॥ निरस्तसर्वसामर्थ्यादिति हेतुरसिद्धः योग्यानुपलब्धेरभावर्थाहेतुत्वस्यानुभवासिद्धत्वादिति शङ्कते *योग्यस्येति । अनुभवसिद्धत्वमसिद्धम् अनुपलब्धिसाधकमानाभावेन तस्या एवासिद्धेरित्याह *नेति ॥४३०॥ एतदेव स्पष्टयति *मेयेति । अनुपलब्धिग्राहकमक्षादिज्ञानपञ्चकमुपलब्ध्यभावो वा? नाद्यः, अनङ्गीकृतेः । नान्त्यः, मानमेयत्वस्य भेदापेक्षत्वादिति भावः ॥४३१॥ दुर्निरूपत्वाच्चाभावस्य न मानतेत्याह *किञ्चेति । आत्मनो निर्व्यापारावस्थानं वा भावान्तरं वा भावविलक्षणो वेति कीदृक् शब्दार्थः ? आद्यमनूद्य कूटस्थवस्त्वतिरेकेणोपलब्ध्यभावेनेति स्वपक्षप्राप्तिमभिप्रेत्याह *स्तौमित्यमिति ॥४३२॥ द्वितीयं प्रत्याह *विकल्पेति । अभावस्य भावान्तर्भावे भावाद्वैतापाताद्भावस्याभावान्तर्भावे तदद्वैतप्रसङ्गात्तस्य सत्यत्वायोग्यत्वे फलितमाह * अत इति । तृतीयमनुभवविरोधेन दूषयति * नहीति । तस्माद् दुर्निरूपो भेद इति भावः ॥४३३॥ किञ्चानुपलब्धेः सत्त्वमङ्गीकुर्वाणस्य प्रतियोगिनोऽपि सत्त्वेनैकरूप्यात्तयोर्न

विकल्पमात्ररूपोऽयमभावोऽतो न वास्तवः ॥
 न हि मायातिरेकेण भाववत्सिद्धिमश्नुते ॥ ४३३ ॥
 विश्वं सदेव यस्येष्टं तस्याभावो मितेः कृतः ॥
 तेनाभावद्वारतोऽपि भेद आपाद्यते कथम् ॥ ४३४ ॥
 पावत्किञ्चिज्जगत्यस्मिन्भेदकं वस्तु लक्ष्यते ॥
 अनापन्नादिमध्यान्तं सदेव तदितीक्ष्यताम् ॥ ४३५ ॥
 सदेवेदमिति स्पष्टं सन्मूला इति चापरम् ॥
 श्रुत्योदाहारि नः साक्षात्सदैकात्म्यावबुद्धये ॥ ४३६ ॥
 धर्मभेदावभासेऽपि धर्म्यभेदो यथेष्ट्यते ॥
 तथा गवादेर्भेदेऽपि सन्मात्रं न हि भिद्यते ॥ ४३७ ॥
 न गवादिभिदा मेया गवादेर्व्यभिचारतः ॥
 सदेव मेयं सर्वत्र सद्रूपस्यानपायतः ॥ ४३८ ॥
 सद्रूपमपि सन्त्यज्य भ्रमाद्भेदनिबन्धनाः ॥

वैलक्षण्यं स्यादित्याह * विश्वमिति । भेदस्यान्योन्याभावा-
 न्तर्भावेऽपि मानतस्तदसिद्धिमुक्तवोपसंहरति । * तेनेति ॥ ४३४ ॥
 वस्तुतस्तु न घटादीनामपि मेयत्वं किं त्वत्खण्डसद्रूपस्यैवेति
 वक्तुं सर्वस्य सन्मात्रत्वमाह * यावदिति ॥ ४३५ ॥ तत्र मा-
 नमाह * सदेवेति ॥ ४३६ ॥ गोघटादीनामन्योन्यभेदेन तद्वि-
 शिष्टसतोऽपि भेदात्कथं तस्याखण्डतेत्याशङ्क्य दाहादिधर्मभेदेऽपि
 दहनभेदाभाववद्भवादिभेदेऽपि सतो न भेद इत्याह * धर्मेति ॥ ४३७ ॥
 एवं सतः सर्वं नुस्यूतत्वे सिद्धे तस्यैव मेयत्वं, न भिद्यमानग-
 वादेरित्याह * नेति ॥ ४३८ ॥ सद्रूपस्यानपायत इत्युक्तमेवार्थ-
 प्रपञ्चयति * सद्रूपन्तित्यादिना ॥ द्रव्यगुणाद्यवान्तरनिमित्ता ये
 व्यवहारास्ते सद्रूपात्यागेनैव प्रतीयन्ते तेन द्रव्यादिषु सद्रूप-

व्यवहाराः प्रतीयन्ते सप्तत्वं तेष्ववस्थितम् ॥ ४३९ ॥
 न सप्तत्वं परित्यज्य भ्रान्तिदृष्ट्यदयः कश्चित् ॥
 एकाकारा हि संवित्तिः सद्द्रव्यं सद्गुणस्थितिः ॥ ४४० ॥
 सप्तावगुणितास्तेन सर्वे भावाः सदैव हि ॥
 व्यवहाराय कल्पन्ते भेदो भ्रान्त्याऽवभासते ॥ ४४१ ॥
 प्रमाणैरखिलैश्चात्र सद्यस्त्वेव प्रतीयते ॥
 तस्माद्यस्त्वेकनिष्ठत्वात् भेदोऽक्षादिगोचरः ॥ ४४२ ॥
 घटोऽयमिति संवित्त्वा घट एव प्रतीयते ॥
 न व्यावृत्तिः पटादिभ्यस्त्वताद्रूपेण संविदः ॥ ४४३ ॥
 व्यावृत्तिरूपं चेद्भाति भासेत प्रतियोग्यपि ॥
 प्रतियोगि जगत्सर्वं नासर्वज्ञेन गृह्यते ॥ ४४४ ॥
 घटेतरत्वं सामान्यरूपेण यदि गृह्यते ॥

यवस्थितमास्थेयं, ततो निष्कृष्टानामसत्त्वेन दृष्टादृष्टव्यवहारहे-
 तुत्वायोगात् तथा च सन्मात्रं तत्त्वं तस्मादुद्दिक्तं तस्मिन् कल्पित-
 मिति सर्वकल्पनाधिष्ठानस्य तस्यैव मेयतेत्यर्थः । तस्मादित्य-
 स्य व्याख्या *वस्त्वेकेति । मानानामिति शेषः । भेदपदमत्र
 प्रपञ्चपरम् ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ अस्तु वा
 घटादेरपि मेयता तथापि न तद्वतो भेदः प्रामाणिक इति प्रत्यक्षं
 वस्तुबोध्येवेति सङ्गहेन पूर्वोक्तमर्थं प्रपञ्चयति *घट इति ॥ ४४३ ॥
 घटज्ञानस्य पटादिव्यावृत्त्यप्रकारत्वमसिद्धमिति शङ्कते * व्या-
 वृत्तिरूपमिति । तर्हि व्यावृत्तिप्रतियोगिनो भासेरभित्याह *भा-
 सेतेति । अस्तु को दोषः ? इति चेत्, किं ते विशिष्य भासन्ते
 सामान्यतो वा ? तत्रार्थं प्रत्याह *प्रतियोगीति ॥ ४४४ ॥ अस्त्य-

तर्ह्यन्योन्याश्रयो दोषो न दण्डेन निवार्यते ॥ ४४५ ॥
 व्यावृत्तेः प्रथमं सिद्धावितरत्वं प्रसिद्ध्यति ॥
 इतरत्वे च सिद्धेऽथ तद्व्यावृत्तिः प्रसिद्ध्यति ॥ ४४६ ॥
 तस्माद् घटो निजाकारां जनयेद् बुद्धिसंविदम् ॥
 घट एव तथा ग्राह्यो व्यावृत्तिर्भ्रमकल्पिता ॥ ४४७ ॥
 संवेद्यभेदाभावेऽपि वेदनं तु विमिश्रते ॥
 इति चेत्, संविदो भेदः स्वतो वा परतोऽथवा ॥ ४४८ ॥
 घटज्ञानं पटज्ञानमिति ज्ञेयपुरःसरम् ॥
 भेदभानादयं भेदः संविदो न स्वभावजः ॥ ४४९ ॥
 घटादिभेदोपाधिश्चेत् सुतरां भ्रान्त एव सः ॥
 न पारमार्थिकं कापि रज्जुसर्पविसर्पणम् ॥ ४५० ॥
 सम्यक्संशयमिथ्याख्याः संविद्भेदाः स्वतो यदि ॥

मनूय निराह * घटेति ॥ ४४५ ॥ अन्योन्याश्रयमाह * व्या-
 वृत्तेरिति ॥ ४४६ ॥ अतो मानजन्यघटाकारवृत्तेर्घटमात्रविष-
 यत्वं, भेदस्तु साक्षिमात्रभास्य इत्याह * तस्मादिति ॥ ४४७ ॥
 वेद्यभेदस्याप्रामाणिकत्वेऽपि वेदनभेदस्य प्रामाणिकत्वे बाध-
 काभावाभाद्वैतसिद्धिरिति शङ्कते * संवेद्येति । बाधकाभावो
 ऽसिद्ध इत्यभिसन्धाय विकल्पयति * संविद इति ॥ ४४८ ॥
 आद्यं प्रत्याह * घटेति ॥ ४४९ ॥ द्वितीयं निराह * घट-
 दीति । घटादिभेदस्य कल्पितत्वेन तदुपाधिकतद्दीभेदस्वापि क-
 ल्पितत्वं सिद्धमित्यत्रोदाहरणमाह * नेति ॥ ४५० ॥ प्रकारान्तरेण
 संविद्भेदं शङ्कते * सम्यमिति । अन्तःकरणवृत्तीनां सम्यक्त्वा-
 दिना भिन्नत्वेऽपि चैतन्यस्यासम्बन्धत्वे न कश्चित्सतिरित्याह * त-
 जेति ॥ ४५१ ॥ चितः स्वतो भेदाभावे रज्जुसर्पस्फुरणस्यापि

तन्न, धीवृत्तिधर्मत्वात्सम्यक्त्वाद्या न चिद्गताः॥४५१॥
 स्फुरणं रज्जुसर्पेति न मिथ्या बाधवर्जनात् ॥
 तद्वाधे रज्जुतत्त्वस्य पञ्चात्स्फूर्तिः कथं भवेत् ॥४५२॥
 रज्जुस्फूर्तिः पृथक्सर्पस्फूर्त्सरिति मनं यदि ॥
 कथं तर्हि प्रयुज्येत स्फूर्तिरित्यर्थयोर्द्वयोः ॥ ४५३ ॥
 स्फूर्तित्वजात्यनुगमादिति चेत् स्वस्ति ते यतः ॥
 व्यावृत्तमनुवृत्तं च द्वयमङ्गीकृतं त्वया ॥ ४५४ ॥
 भाषाभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति काश्चिदिहावयोः ॥
 जातिव्याक्ती त्वदीयाख्ये चिद्बुद्धिर्मम भाषया॥४५५॥
 गोत्वादिष्वप्ययं न्यायो योजनीयो विपश्चिन्ना ॥
 सर्वानुगतं ब्रह्म व्यावृत्तिर्मायिकी खलु ॥ ४५६ ॥
 सम्यक्संशयमिथ्याख्या भिन्नाकाराः स्वतो धियः ॥
 मातृमानप्रमित्याद्या अपि तद्वत्समीरिताः ॥ ४५७ ॥

सत्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य ओमित्याह *स्फुरणमिति ॥ आरोपि-
 तसर्पादिस्फुरणस्यापि स्वरूपेण बाधाभ्युपगमे बाधमाह ।
 *तदिति ॥४५२॥ काऽत्र कथंता, अधिष्ठानारोप्यस्फुरणयोर्भि-
 न्नत्वादिति शङ्कते * रज्ज्वति । तयोर्भिन्नत्वे स्फुरणं स्फुरण-
 मित्येकाकारप्रतीतिर्न स्यादित्याह * कथमिति ॥ ४५३ ॥
 अनुगतबुद्धेरन्यथासिद्धिं शङ्कते * स्फूर्तित्वेति । अनुगतबु-
 द्धिविषयस्य कस्य चिदङ्गीकारे तस्य ब्रह्मभिन्नत्वे मानाभावाद-
 स्मदिष्टसिद्धिरित्याह *स्वस्तीत्यादिना॥४५४॥४५५॥ उक्तन्या-
 यमन्यत्राप्यतिदिशति *गोत्वेति । गवादिव्यक्तिष्वनुस्यूतमखण्डं
 सदेव परैर्गोत्वादिभाषया व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥४५६॥४५७॥

सम्यक्त्वादौ प्रमात्रादावपि भेदो घटादिवत् ॥
 कल्पितः, कल्पिताः सर्वे विशिष्यन्ति स्वसंविदम् ॥ ४५८ ॥
 संविदेका स्वतःसिद्धा प्रत्यग्रूपैकलक्षणा ॥
 भावाभावादिरूपाय व्ययहाराय कल्पते ॥ ४५९ ॥
 संवित्तत्त्व उपक्षीणं सर्वं मानं न भेदगम् ॥
 तत ऐकात्म्यशास्त्रस्य न बाध इति सुस्थितम् ॥ ४६० ॥
 बोधकत्वादबाधाश्च प्रामाण्ये निश्चिते सति ॥
 अनुवादत्वशङ्काऽथ वेदान्तानामपोद्यते ॥ ४६१ ॥
 ननु वेदान्तसिद्धान्तमजानन्तोऽपि वादिनः ॥
 लौकिकाश्च निजात्मानं जानन्त्येव स्वमानतः ॥ ४६२ ॥
 मानं प्रत्यक्षमन्यद्वा यद्योग्यं तद्ववेत्ततः ॥
 ज्ञातात्मकथनादेते वेदान्ता अनुवादिनः ॥ ४६३ ॥

व्यावृत्तिशब्देन तद्विशिष्टपदार्था लक्ष्यन्ते, न केवलमन्तःकरण-
 वृत्तीनामेव सम्यक्त्वादिना भेदः, प्रमात्रादिसर्वपदार्थानामपि भे-
 दोऽस्त्येव, परन्तु स कल्पितः । तथा च भिद्यमानपदार्थोपाधिभि-
 र्भेदतन्त्रस्य भिन्नत्वेऽपि सर्वकल्पनाधिष्ठानस्य स्वतोऽभेद इत्याह
 *सम्यगित्यादिना ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ भेदस्य मानागम्यत्वे फलित-
 माह * तत इति ॥ ४६० ॥ उक्तानुवादपुरःसरमुत्तरग्रन्थप्रति-
 पाद्यमर्थमाह * बोधकत्वादिति ॥ ४६१ ॥ यद्यपि वेदान्तानाम्
 अनुवादकत्वं नेति पूर्वमुक्तं, तथापि प्रकारान्तरेणापि तत्पारेर्हर्तुं
 पूर्वपक्षमुत्थापयति * नन्विति ॥ स्वमानतः आत्मबोधकमा-
 नात् ॥ ४६२ ॥ किं तन्मानमित्याशङ्क्य वादिभेदेन प्रत्यक्षम-
 नुमानं वा यत्किञ्चिदस्तु श्रुतेरनुवादकत्वं तावत्सिद्धमित्याह
 *मानमिति ॥ ४६३ ॥ भोक्तुर्मानान्तरगम्यत्वेऽपि वेदान्तानामश-

नैवात्मनोऽन्यदस्त्वेतैर्वेदान्तैः प्रतिपाद्यते ॥

येनापूर्वार्थलाभेन तेषामननुवादता ॥ ४६४ ॥

उच्यते मान्तरात् सिद्धः किं देहात्माऽप्येतरः ॥

माद्ये स्यादनुवादत्वं देहात्माप्रतिपादनात् ॥ ४६५ ॥

न वेदान्ताः कश्चिद्देह आत्मेति प्रत्यपादयन् ॥

यः कोशोऽग्रमयः प्रोक्तस्तत्रास्त्येवानुवादता ॥ ४६६ ॥

देहेतरोऽपि किं कर्त्ता ब्रह्म बोधयथाऽपि च ॥

तयोर्मानान्तराबोधादाशङ्क्या नानुवादता ॥ ४६७ ॥

वादिनो लौकिका वाऽत्र भविष्यदेहयोगिनम् ॥

कर्त्तात्मानं न जानन्ति वेदान्तवचसा विना ॥ ४६८ ॥

देहान्तराभिसम्बन्धो भावित्वास्माक्षगोचरः ॥

लिङ्गसादृश्यविरहास्मानुमा नोपमा तथा ॥ ४६९ ॥

भावरूपात्मबोधाय नाभावोऽपि प्रवर्त्तते

नापाद्यतीतवस्तुबोधिनां नानुवादकत्वमित्याशङ्क्याध्यक्षादिवि-
रोधेन तेषामविवक्षितत्वान्मैवमित्याह * नेति ॥ ४६४ ॥ वि-
कल्पामहत्वाभेदं बोधयिति परिहरति * उच्यत इति । प्रति-
ज्ञातार्थं साधयितुम् आत्मपदार्थं विकल्पयति * मान्तरा-
दिति । आद्यं प्रत्याह * नाद्य इति ॥ ४६५ ॥ “स वा एष
पुरुषोऽग्रमयः ” इतिवाक्यस्य तद्वोधकत्वमाशङ्क्या तस्यानु-
वादकत्वमित्युपेवेत्याह * य इति ॥ ४६६ ॥ द्वितीयं विकल्प्य
दूषयति * देहेति ॥ ४६७ ॥ तत्र कर्त्तात्मनस्तावन्मानान्तर-
गम्यत्वमुपपादयति * वादिन इति ॥ ४६८ ॥ आत्मनो वर्त-
मानदेहादि हित्वा देहान्तरादियोगे मानं बाध्यम्, अन्यथा तद-
सिद्धेः । तत्र च न प्रत्यक्षादि प्रभवतीत्याह * देहान्तरेति ॥ ४६९ ॥
अर्थोपधिरपि भविष्यदेहयोगमात्मनो दृष्टा श्रुता वा बोधयति ?

अर्थापत्तिर्न सम्भाष्या दृष्टकल्पकवर्जनात् ॥ ४७० ॥
 अन्यथाऽनुपपन्नोऽपि श्रुतस्वर्गो न कल्पकः ॥
 श्रुतार्थापत्तितोऽप्यत्र श्रुतिरेव बलीयसी ॥ ४७१ ॥
 योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ॥
 इति वेदान्तवचसा भविष्यदेहयोगधीः ॥ ४७२ ॥
 भविष्यदेहसम्बन्धी वाक्यादात्मा न चेतनः ॥
 चार्वाक इव नो कुर्याददृष्टार्थाः क्रियाः सुधीः ॥ ४७३ ॥
 आगमंन विना साङ्ख्या आत्मानं स्वर्गमोक्षयोः ॥
 अनुगन्तारमबद्धनु मानान्न तत्तथा ॥ ४७४ ॥
 नैव साङ्ख्यानुमासिद्धमसद्भवगच्छतः ॥
 भाविदेहाद्यसम्बन्धे प्रवृत्तिः स्यात्क्रियास्विह ॥ ४७५ ॥
 अहंबुद्ध्याऽनुमानाच्च कर्त्तारं तार्किका जगुः ॥

तत्रार्थं निराह * अर्थापत्तिरिति ॥ ४७० ॥ द्वितीयमनूय
 श्रुतेरेव तद्वोधितत्वाच्च श्रुतार्थापत्तेस्तत्कल्पं गौरवादित्याह
 * अन्यथेति ॥ ४७१ ॥ तादृशश्रुतिं पठति * योनिमि-
 ति ॥ ४७२ ॥ ननु भविष्यदेहसम्बन्धिभोक्तृज्ञानमेवास्तु विधित
 एव क्रियासु प्रवृत्तिसम्भवादिति, नेत्याह * भविष्यदि-
 ति ॥ ४७३ ॥ साङ्ख्यास्तु, अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बः तथाविधवि-
 म्वपुरःसरः प्रतिबिम्बत्वात्सम्मतवदित्यनुमानादात्मानं साधय-
 न्तस्तस्मिन्वेदप्रामाण्यं न गृह्यन्ते, तन्मतमनूय प्रत्याह * आग-
 मेनेत्यादि ॥ असम्बन्धे निश्चिते सतीति शेषः ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ अन्ये
 त्वहङ्कर्तृत्यनुभवेन बुद्ध्यादयः साधयाः गुणत्वाद्गूपादिवादिति
 परिशेषसहितानुमानेन वा स्वाभाविककर्तृत्वविशिष्टात्मसिद्धिमि-
 श्रन्ति । तन्मतमनूय दूषयति * अहमित्यादि । कारकाद्यप्रयो-

मीमांसका अपि तथा न युक्तमुभयोर्मतम् ॥ ४७६ ॥
 नात्मनः कर्तृता युक्ता व्यापिनो निष्क्रियत्वतः ॥
 न चाकर्तुः फलं युक्तमायासो वादिनां वृथा ॥ ४७७ ॥
 पारलौकिकवृत्तान्तमागमादेव वादिनः ॥
 ज्ञात्वा प्रच्छाद्य शास्त्रेषु स्वकीयेष्वन्यथा वदन् ॥ ४७८ ॥
 योगिप्रत्यक्षतो यद्वा जानन्त्येव महर्षयः ॥
 तथापि योगिता श्रौतानुष्ठानादेव नान्यथा ॥ ४७९ ॥
 महर्षिव्यवधानाद्वा साक्षाद्वा श्रुतिरेव हि ॥
 कर्त्रात्मनि प्रमाणं स्यात्स्वर्गादिफलभांस्तरि ॥ ४८० ॥
 ब्रह्मात्मन्यप्यहंबुद्धिर्न मानं स्यात्कथञ्चन ॥
 बोधानुभवसंयित्तिशब्दैर्ब्रह्मात्मवर्णनात् ॥ ४८१ ॥

ज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वं कर्तृत्वं तदात्मनो न भवद्विभुत्वादाक्रियस्या-
 युक्तमित्यर्थः ॥ ४७६ ॥ अकर्तृत्वेऽपि तस्य भोक्तृत्वमाशङ्क्याह
 *न चेति । अकृताभ्यागमप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४७७ ॥ वस्तुतस्तु
 वादिनोऽपि श्रुतेरेवात्मनो देहान्तरयोगं ज्ञात्वा स्वपाण्डित्याय
 तत्रानुमानादिकं वदन्तीत्याह * पारलौकिकमिति ॥ ४७८ ॥
 तथाप्यात्मनः श्रुत्येकमेयत्वमसिद्धमिति शङ्कने * योगीति । अ-
 त्र योगशब्देन निरुद्धं चित्तं विवक्षितम् । एवं चात्मनो देहान्तर-
 योगमृषयो वशीकृतमनसः साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । चित्तवशीका-
 रस्यापि श्रौतधर्मानुष्ठानहेतुकत्वाच्च श्रुत्येकमेयत्वहानिरित्याह
 *तथापीति ॥ ४७९ ॥ उक्तमर्थम् उपसंहरति *महर्षीति ॥ ४८० ॥
 एवं कर्त्रात्मनः श्रुत्येकमेयत्वमुक्त्वा शुद्धात्मनोऽपि तदाह * ब्र-
 ह्मेति । तस्य स्वप्रकाशत्वादिति भावः । बोधः स्वप्रकाशो
 न तु ब्रह्मेत्याशङ्क्य तयोरेक्यमाह * बोधेति ॥ ४८१ ॥ किं

पस्याहंप्रत्ययस्यात्र सिद्धिः स्यादनुभूतिनः ॥
 ततोऽहंप्रत्ययात्सिद्धिमश्नुते ऽनुभवः कथम् ॥४८२॥
 आत्मनोऽहंधियः सिद्धिरात्मसिद्धिरहम्मतेः ॥
 अन्योन्याश्रयतैव स्यादहम्बुद्ध्यात्मनोर्ध्रुवम् ॥४८३॥
 अथाहंधीः स्वप्रकाशा जड आत्मेति मन्यसे ॥
 तर्ह्यत्र भाषाभेदोऽयमावयोः परिशिष्यते ॥ ४८४ ॥
 स्वप्रकाशाज्जडं सिद्ध्येदित्येतदुभयोः समम् ॥
 न जडं ब्रह्म तत्र स्यात्सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः ॥४८५॥
 किञ्च संवित्प्रमेया चेत्संविदन्या फलं भवेत् ॥
 न च संविद्वयं भानि नानुमेयं फलं क्वचित् ॥ ४८६ ॥
 युगपद्व्यवसायानुव्यवसायवदात्मनि ॥

चाहमितिबुद्धिर्नात्मग्राहिका तद्ग्राह्यत्वात् घटवदित्याह * य-
 स्येति ॥ ४८२ ॥ तस्याहंधीग्राह्यत्वे बाधकान्तरमप्याह * आ-
 त्मन इति ॥ ४८३ ॥ स्वप्रकाशेनाहङ्कारसमवेतज्ञानेन जडा-
 त्मसिद्धेर्नान्योन्याश्रयतेति शङ्कते * अथेति । “अत्रायं पुरुषः
 स्वयञ्ज्योतिः” इत्यादिश्रुतिविरोधात्मात्मनो जडत्वमिति गूढाभि-
 सन्धिः परिहरति * तर्हीति ॥४८४॥ तथाप्यहंधियाऽऽत्मसिद्धौ
 कथं त्वदिष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याशयमाविष्करोति * नेति । तत्र
 ब्रह्मात्माहंधियोर्मध्ये । तथाचात्मनैव सर्वव्यवहारसिद्धेर्नाहं-
 धियः स्वप्रकाशत्वमिति भावः ॥ ४८५ ॥ संवित्स्वरूपस्याहं-
 धीगम्यत्वे दूषणान्तरमाह * किं चेति । संविदात्मनि संविद-
 न्तरस्याननुभवेऽपि व्यवहारलिङ्गेन तदनुमेयमित्याशङ्क्यानौ-
 पाधिके स्वप्रकाशे तस्मिन्ननुमानमित्याह * नेति ॥ ४८६ ॥
 घटज्ञानवानहमित्यादिवन्मेयभूतप्रत्यगात्मसंविदोऽप्यन्या सं-

अस्तु संबिदूयामिति प्रतीत्येतत्पराहतम् ॥ ४८७ ॥
 घटादिस्थितसंबिद्वृद्धाद्यामपि संबिदि ॥
 संबिदन्या प्रतीयेत न चासावात्मनीक्ष्यते ॥ ४८८ ॥
 द्रव्यबोधस्वरूपोऽयमात्मा यैरभ्युपेयते ॥
 तेषामपि मते युक्ता नाहंधीगम्यताऽऽत्मनः ॥ ४८९ ॥
 द्रव्यांशो यद्यहम्बुद्धिः स्यात्तदाऽन्योन्यसंश्रयः ॥
 बोधाद् द्रव्यांशसंसिद्धौ द्रव्याद्बोधः प्रसिध्यति ॥ ४९० ॥
 बोधांशश्चेदहम्बुद्धिः किं द्रव्यांशेन ते बद् ॥
 तत्त्यागे स्वप्रकाशोऽयं बोध आत्मेति शिष्यते ॥ ४९१ ॥

वित्, फलमस्तु का हानिरिति शङ्कते * युगपदिति । अनुभव-
 विरोधान्मैवमित्याह * प्रतीत्येति ॥ ४८७ ॥ उक्तमेवार्थं द्रव्य-
 ति * घटेति ॥ ४८८ ॥ आत्मनो द्रव्यरूपेण मेयत्वं बोधरूपेण
 मातृत्वमित्येकस्यैव ब्राह्मग्राहकात्मकस्याहंधिया सिद्धिरिति के-
 चित्, तान्प्रत्याह * द्रव्येति ॥ ४८९ ॥ आत्मसाधकमानत्वेना-
 भिमताऽहम्बुद्धिर्द्रव्यांशो बोधांशो वा ? । नाद्य इत्याह * द्रव्ये-
 ति । अन्योन्याश्रयं स्पष्टयति ॥ बोधादिति ॥ अयमर्थः । न
 तावत् बुद्धेरबुद्धायाः साधकत्वं, प्रकाशो बुद्धिरिति न्यायात्
 दीपवद्ज्ञाने सत्येव तस्याः साधकत्वं, तद्ज्ञानं चानुमानात्साकार-
 मेव, बुद्धिमनुमिमीव इति स्थितेः । अहम्बुद्ध्यनुमानेचात्मज्ञातता
 छिद्गं ततो छिद्गज्ञाने तद्विशिष्टात्मनोऽपि तत्र ज्ञानादात्मनि
 ज्ञातेऽहंधीस्ततश्चात्मधीरिति ॥ ४९० ॥ द्वितीयमनूय प्रत्या-
 ह * बोधेति । प्रकाशात्मकबोधस्यैव किञ्चिदुपाध्यवच्छिन्न-
 स्याहंबुद्धित्वे तेनैव सर्वव्यवहारसिद्धेर्द्रव्यांशाद्वीकरणं ह्युपा,
 तदनव्रीकारे च सिद्धान्तादविशेष इति भावः ॥ ४९१ ॥ आ-

यदि बोधः स्वप्रकाशो वेदान्तैः क्रियतेऽत्र किम् ॥
 इति चेत्तमनूयास्य बोध्यते ब्रह्मरूपता ॥ ४९२ ॥
 यतो मानानि सिद्ध्यन्ति जाग्रदादित्रयं तथा ॥
 असन्त्यपि च सत्त्वेन तत्सद्ब्रह्मेति बोध्यते ॥ ४९३ ॥
 अभातानि यतो भान्ति जडानि निखिलान्यपि ॥
 याऽनन्यदृक् स्वप्रकाशा सा चिद्ब्रह्मेति बोध्यते ॥ ४९४ ॥
 योऽनन्यार्थो यदर्थं च सर्वं जगदिदं प्रियम् ॥
 सर्वं प्रियतमानन्दम् एष ब्रह्मेति बोध्यते ॥ ४९५ ॥
 यमाश्रयति भेदोऽयं भावाभावात्मकोऽखिलः ॥
 न भावो नाप्यभावोऽसावभिन्नश्च निराश्रयः ॥ ४९६ ॥
 प्रमेयादित्रयं त्वेतत्परस्परविलक्षणम् ॥
 यस्मिन् विजृम्भते सोऽयमविकार्यविलक्षणः ॥ ४९७ ॥
 असङ्कुचितचित्पद्मः सुप्तेऽपि स्वप्रबोधवत् ॥

त्मनः स्वप्रकाशत्वेऽपि वेदान्तानामनुवादकत्वं तदवस्थमेवेत्य-
 त आह * यदीति । त्वमर्थं शुद्धमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वबोधना-
 द्वाक्यार्थस्य चाज्ञातत्वात् उक्तदोष इत्यर्थः ॥ ४९२ ॥ वाक्या-
 र्थमाह * यत इत्यादिपञ्चभिः । अध्यक्षादिमानानि जा-
 ग्रदाद्यवस्थाः सर्वाण्यपि जडानि स्वतःसत्तास्फूर्तिहीनानि य-
 त्प्रसादात्ते लभन्ते, यश्च सुखलक्षणाक्रान्ततया सुखत्वेन शास्त्रे
 कथ्यते, यत्र च भावाभावविलक्षणं ऽद्वितीये स्वमहिमस्य कूटस्थै-
 कस्वभावे प्रमात्रादित्रयं कर्तृत्वादित्रयं भोक्तृत्वादित्रयं भावाभा-
 वात्मकः सर्वोऽपि प्रपञ्चो विवर्तते, तेन परमात्मना साक्ष्यैक्यं
 वाक्यबोध्यमित्यर्थः ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ अब-
 स्थात्रयसाक्ष्येव नास्ति स्वापे नित्यानुभवस्याननुभवात् कथं तस्य

१ ते सत्तास्फूर्तौ इत्यर्थः ।

प्रज्ञानघन एवायं सुसबत्सम्बन्धयोः ॥ ४९८ ॥

साक्ष्यसम्बन्धतः साक्षी न स्वतः साक्षिताऽऽत्मनः ॥

प्रत्यक्षात्रैकदृष्टित्वाद्वियां वाचामगोचरः ॥ ४९९ ॥

अस्मत्पक्षे तु कर्तृत्वमविद्यामात्रकल्पितम् ॥

तदभावात् संसारो भूतो भावी न वर्तते ॥ ५०० ॥

स्वाभाविक्यप्यविद्येयमनुभूत्या विभासिता ॥

तमः सूर्योदयेनेव ज्ञानेनोत्कृत्य नाशयते ॥ ५०१ ॥

ब्रह्मत्वं बोध्यते तत्राह * असङ्कुचितेति ॥ जागरादौ स्फुटानुभववत्सुषुमावपि स वक्तव्यः, न हि द्रष्टुरित्यादिश्रुतेः । आत्मनस्तत्र सवितृसन्निधौ सरोजवत्प्रकटितानुभववन्वसिद्धेरित्यर्थः । तर्हि जागरादाविव स्वापेऽपि सविशेषः स्यादित्याशङ्क्यावस्थाद्वये विषयेषु स्थितोऽपि स्वापवन्निर्विशेष एवात्मा, असङ्गो हीत्यादिश्रुतेः । अतस्तस्य सविशेषत्वापादनमयुक्तमित्याह * प्रज्ञानघन इति ॥ ४९८ ॥ साक्षित्वाद् बोधस्य सविशेषत्वमाशङ्क्याह * साक्ष्येति । न ह्याविद्यदृश्यसम्बन्धकृतं साक्षित्वं तस्य वास्तवाविशेषत्वं निहन्तीति भावः । तथापि वागादिविषयत्वाद् बोधस्य सविशेषत्वं घटादिवदित्याशङ्क्यासिद्धिमाह * प्रत्यगिति ॥ ४९९ ॥ नन्वात्मा सविशेषः कर्तृत्वात् राजवत्तत्राह * अस्मत्पक्ष इति । कर्तृत्वादिसम्बन्धस्य कल्पितत्वे फलितमाह * तदभावादिति । सर्वकल्पनाहेतोरज्ञानस्य ज्ञानात् ध्वस्तेस्तद्धेतुको बन्धः सर्वथा ध्वस्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५०० ॥ अनुभवसिद्धमज्ञानमनादित्वादात्मवत् निवर्तते इत्याशङ्क्य हेतोरप्रयोजकत्वं घटाज्ञाने व्यभिचारश्चेति मत्वाऽऽह * स्वाभाविकीति ॥ ५०१ ॥ उक्तव्यभिचारसिद्ध्यर्थं घटाज्ञानस्य

अनाद्यपि तदज्ञानं ज्ञानेनादिमता क्षणात् ॥
 दृश्यते नाशयमानं हि घटाद्यज्ञानबोधयोः ॥ ५०२ ॥
 एवम्भूतः स्वयं प्रत्यक् सर्वाज्ञानादिसाक्ष्यपि ॥
 व्युत्पत्तेः प्राग्विज्ञातः संस्तथैवानुमूयते ॥ ५०३ ॥
 तस्मात्तत्त्वमसीत्यादेरागमादेव नान्यतः ॥
 एकात्म्यवस्तुनः साक्षाद् व्युत्पत्तिरविचालिनी ॥ ५०४ ॥
 कार्यं निरोधः प्रतिपत्प्रसङ्गानमखण्डनम् ॥
 अबाधाननुवादी च प्रामाण्याय विचारिताः ॥ ५०५ ॥

इति बार्त्तिकसारे प्रामाण्यपरीक्षारूपं तृतीय-
 प्रकरणं समाप्तम् ॥

तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्पष्टयति * अनादीति ॥ ५०२ ॥ नन्वेव-
 मपि स्वप्रकाशे तस्मिन्नज्ञानायोगात्प्रमाणाप्रवृत्तिरिति चेत्, नेत्या-
 ह * एवमिति । सर्वबुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वादात्मा स्वप्रकाशो-
 ऽपि प्राक् तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः स्वानुभवादज्ञातः सिद्धोऽतस्तत्र
 मानप्रवृत्तिरपि युक्त्यर्थः ॥ ५०३ ॥ ऐक्यस्य वेदान्तैकवेद्यत्व-
 मुक्तमुपसंहरति * तस्मादिति ॥ ५०४ ॥ इयता प्रबन्धेन
 प्रामाण्याय वेदान्तानामुक्तमर्थं संगृह्णाह * कार्यमिति ॥ निरो-
 धादिविधिपरत्वं निरस्याखण्डार्थत्वादि साधितमित्यर्थः ॥ ५०५ ॥

इति बार्त्तिकसारटीकायां प्रामाण्यपरीक्षा समाप्ता ॥

प्रमाणं मेयसापेक्षं मेयता कस्य युज्यते ॥

इत्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं मेयमत्र निरूप्यते ॥ १ ॥

अविज्ञातः प्रमाणानां विषयो वादिनां मनः ॥

सोऽज्ञानो ऽर्थः प्रमाणार्त्तिक सिद्धेश्च द्वाऽनुभूतिनः ॥ २ ॥

न तावन्मानतः सिद्धिर्मानेन तदपेक्षणात् ॥

न ह्यज्ञातमनुद्दिश्य कश्चिन्मानं प्रवर्तते ॥ ३ ॥

मानसिद्धं समुद्दिश्य यदि मानं प्रवर्तते ॥

आत्माश्रयादिदोषः स्यान्नैष्फल्यं च मितेस्तथा ॥ ४ ॥

अज्ञातत्वक्षतिं कुर्वन्मानं मानत्वमश्नुते ॥

शुद्धब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वं तस्यैवोपहितस्य सर्वमानवेद्य-
त्वमिति प्रमाणनिरूपणप्रस्तावे ऽभिहितं, तदेवोत्तरग्रन्थेनोपपत्ति-
भिः प्रतिपाद्यत इत्याह * प्रमाणमिति ॥ १ ॥ अध्य-
क्षादिमानानां चिद्विषयत्वं साधयितुं सर्वसम्मतमर्थमाह * अ-
विज्ञान इति । उक्तार्थसाधकं प्रमाणं वा साक्षां वेति विमृश-
ति * म इति ॥ २ ॥ आद्यं प्रत्याह * नेति । अज्ञातत्वोपल-
क्षितविषयाभावे मानप्रवृत्तिरेव न स्यात्, तथा च मानप्रवृत्तिहेतु-
त्वेन पूर्वसिद्धस्याज्ञातार्थस्य न मानात् सिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥
अस्तु तर्हि ज्ञातार्थगोचरो मानमित्यापातशङ्कां निरस्यति
* मानेति । मितेर्ज्ञातार्थविषयत्वे विषयविशेषणीभूतं ज्ञानं
स्वस्मादभिन्नं भिन्नं वा ? । आद्ये आत्माश्रयः । अन्त्येऽन्यो-
न्याश्रयादिः स्यादित्यर्थः । अज्ञातत्वस्य मानगम्यत्वे दूषणान्त-
रमाह * नैष्फल्यं चेति ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति * अ-
ज्ञातत्वेति । अज्ञातत्वं मानाज्ज्ञायते चेन्न तत्क्षतिर्मानफलं
स्यात्, तद्वन्म्यस्य तदनिवर्त्यत्वात्, इत्यज्ञानानिवृत्तौ मानवैयर्थ्य-

सा चेदज्ञानता मानास्य कथं निष्फला मितिः ॥ ५ ॥
 अथाज्ञातत्वसिद्ध्यर्थं तन्मिनेः फलमिष्यते ॥
 तर्ह्यज्ञातत्वमेतस्मै केनान्येन निवर्तते ॥ ६ ॥
 न तस्मिन्निवर्तकं मेयं तस्य मेयैकसंश्रयात् ॥
 अज्ञातो घट इत्येवमज्ञातत्वं प्रमेयगम् ॥ ७ ॥
 अज्ञातं मानामित्युक्तेर्मानगं चेति चेन्न तत् ॥
 मानेऽपि मेयताकार एवाज्ञातत्वसंश्रयः ॥ ८ ॥
 यन्मानं पूर्वमज्ञातं तदन्येन प्रमित्सति ॥
 मानेऽतो मेयताकारो घटादाविव विद्यते ॥ ९ ॥
 अज्ञातत्वं मेयगतं मानेनातो निवर्त्यते ॥
 नाज्ञातत्वमतो मानाऽसिद्ध्यतीति विनिश्चयः ॥ १० ॥
 अज्ञातत्वमिदं मानादसिद्धं केन सिद्ध्यति ॥

मित्यर्थः ॥ ५ ॥ अज्ञातत्वस्य मानगम्यत्वेऽपि न मितिर्वै-
 यर्थ्यं तद्व्यवहारादेरेव प्रमाफलत्वादिति शङ्कते * अथेति ।
 मानगम्यत्वे तस्य निवृत्तिरेव न स्यादित्याह * तर्ही-
 ति ॥ ६ ॥ ७ ॥ माननिष्ठत्वेनाप्यज्ञातताया अनुभवाच्च तेना-
 पि तन्निवृत्तिरिति शङ्कते * अज्ञातमिति । माने चाज्ञातत्वा-
 श्रयतावच्छेदकं न मानत्वं किन्तु तद्व्रतमेयत्वमेवेति परिहरति
 * न तदिति ॥ ८ ॥ उक्तेऽर्थे मानमाह * यन्मानमि-
 ति । अन्येन मानगोचरमानेन प्रमातुमिष्टत्वे फलितमाह
 * मानेऽत इति ॥ ९ ॥ तस्मादज्ञातत्वस्य निवर्तकान्तराभा-
 वात्तन्निवृत्तेरनुभवसिद्धत्वाच्च न मानात्तत्सिद्धिरित्याह * नेति
 ॥ १० ॥ अज्ञातार्थसिद्धिः साक्षिणेति द्वितीयं कल्पं प्रश्नपू-
 र्वकं परिशिष्यति * अज्ञातत्वमित्यादिना । ज्ञानोत्तरकालमज्ञा-

इति चेत्, नित्यचैतन्यानुभवेनानुभूयते ॥ ११ ॥
 नाज्ञासिषामिदं पूर्वमित्येवं प्रमिते पटे ॥
 पूर्वाज्ञातत्वविषयः परामर्शोऽस्तिस्फुटः ॥ १२ ॥
 न तस्याननुभूतस्य परामर्शः कथञ्चन ॥
 अनुभूतिर्न प्रमाणाच्चैतन्यं तेन शिष्यते ॥ १३ ॥
 प्रवृत्तं विषये मानं बोधयेद्विषयाकृतिम् ॥
 ज्ञातताज्ञातते भातो न तेनाविषयत्वतः ॥ १४ ॥
 रूपार्थं सम्प्रवृत्तेन नेत्रेण रसगन्धयोः ॥
 अगृहीतिर्यथा तद्वज्ज्ञाताज्ञातत्वयोर्भवेत् ॥ १५ ॥
 नेत्रागृहीतयोरन्यद् ग्राहकं स्याद्यथा तथा ॥
 ज्ञातताज्ञातते ग्राह्ये मानामेये च ते चिता ॥ १६ ॥
 घटोऽपि तर्हि गृह्येत चितैव ज्ञाततादिवत् ॥
 इति चेदिष्टमेवैतद् गृह्येत च घटश्चिता ॥ १७ ॥
 ज्ञातत्वेन घटो भाति सोऽज्ञातत्वेन भासते ॥

तत्त्वपरामर्शोऽन्यथानुपपन्नः सन् तस्य साक्षिवेद्यत्वं कल्पयति
 इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ घटादिबोधकमानस्यैव तद्वत-
 ज्ञातताबोधकत्ववत् प्राक्कालीनाज्ञातत्वबोधित्वसम्भवात् किं
 साक्षिवेद्यत्वकल्पनयेत्याशङ्क्य घटादौ प्रवृत्तं मानं तदनुभव-
 मत्रावसानं नाधिकबोधकमित्याह * प्रवृत्तमिति ॥ १४ ॥
 उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति * रूपेत्यादि ॥ १५ ॥ तयो-
 धिन्मात्रग्राह्यत्वे प्रमित्यगोचरत्वं हेतुमाह * मानामेय इति
 ॥ १६ ॥ उक्तविषया घटस्यापि चिन्नास्यत्वसम्भवात् मानवैय-
 र्थ्यमित्याशङ्कते * घट इति । चिन्नास्यत्वमात्रमङ्गीकरोति
 * इष्टमिति ॥ १७ ॥ तत्रानुभवं प्रमाणयति * ज्ञातत्वेनेति

इत्युक्ते घट एवात्र चिता द्वेवाऽवभास्यते ॥ १८ ॥
 न चैवं मानवैयर्थ्यं ज्ञातृत्वायोपयोगतः ॥
 अज्ञातत्वायोपयुक्तं तत्राज्ञानं यथा तथा ॥ १९ ॥
 मानाज्ञानविहीनस्य कालस्यासत्त्वतो घटः ॥
 ज्ञाताज्ञातत्वनिर्मुक्तः केवलो भाति न कश्चित् ॥ २० ॥
 सर्वथापि चिता भास्यमज्ञातत्वं घटादिषु ॥
 प्रमाणनैरपेक्ष्येण तत्सिद्धेः सर्वसम्मतः ॥ २१ ॥
 स्वतोऽनुभवतः सिद्धां बालोऽप्यज्ञाततां हठात् ॥
 न किञ्चिज्ज्ञातमित्येवं वक्ति पृष्टः प्रमां विना ॥ २२ ॥
 अधानुभूतपूर्वत्वाद् घटादो शङ्कान्ते प्रमा ॥
 अत्यन्ताननुभूतोऽर्थ उदाहार्यस्तथा सति ॥ २३ ॥
 अत्यन्ताननुभूतेषु हिमवत्पृष्ठवस्तुषु ॥
 अज्ञातत्वमशङ्कः सन् परामृशति मानवः ॥ २४ ॥

॥ १८ ॥ मानवैयर्थ्यमुक्तं निरस्यति * न चैवमिति । ज्ञा-
 नात्पूर्वमज्ञातत्वविशिष्टघटादेर्यथा चिद्भास्यत्वं तद्वत् ज्ञानकाले
 ज्ञातत्वविशिष्टस्य तस्य चिद्भास्यत्वमिति विशेषणीभूतज्ञातत्व-
 सिद्ध्यर्थं मानमित्यर्थः ॥ १९ ॥ केवलो घटस्तर्हि केन गम्यत
 इत्याशङ्क्य न केनापीत्याह * मानेति ॥ २० ॥ अज्ञातत्वस्य
 नित्यानुभवसिद्धत्वमुक्तं निगमयति * सर्वथापीति । घटश्चिद्भा-
 स्यो मानभास्यो वा भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ सर्वसम्मतत्वमेवाह
 * स्वत इति ॥ २२ ॥ किञ्च प्रमितवस्तुषु प्राकालेनाज्ञातत्वं
 प्रमया सिध्यति साक्षिणा वेति स्यादपि शङ्का, अत्यन्तादृष्टव-
 स्तुषु तत्सिद्धिः केवलानुभवाधीनेत्याह * अयेति ॥ २३ ॥ २४ ॥
 ननु नानुभवसिद्धमज्ञातत्वम् अनुभवस्यैवाभावादिति तत्राह

न चात्रानुभवो लुप्तो न जानामीति तत्स्मृतेः ॥
 अदृष्टमपि तद्दृष्ट्वा स्मरेन्नाज्ञासिषं तिष्ठति ॥ २५ ॥
 अथेन्द्रियाणां सत्त्वेन कथञ्चिच्छङ्कते प्रमा ॥
 तर्हि लुप्तेन्द्रियावस्था स्यात्सुषुप्तिरुदाहृतिः ॥ २६ ॥
 निःशेषकरणग्रामलयेऽप्यनुभवः स्वतः ॥
 अलुप्तदृक् सुषुप्तेऽस्ति जाग्रद्वोधाविशेषतः ॥ २७ ॥
 पुमान् सुप्तेतिथितोऽतीतमज्ञातत्वं स्मरत्ययम् ॥
 अनुभूतमतः सुप्तां लुप्यतेऽनुभवो न हि ॥ २८ ॥
 नन्विदानीन्तनाद्वोधाज्ञाज्ञासिषमितिदृशात् ॥
 लिङ्गजन्याद् बुद्ध्यभावः सौषुप्तोऽत्रानुमीयते ॥ २९ ॥
 ततः किञ्चिद्भाव रूपमज्ञातत्वं न विद्यते ॥

*न चेति । मेरुगतं वस्तु जानासीत्यन्येन पृष्ठे मैत्रो न जाना-
 मीत्यज्ञातत्वं स्मरति, तस्य पूर्वाननुभूतत्वे तदयोगात्रानुभवा-
 भाव इत्यर्थः । किञ्चादृष्टं वस्तु दृष्ट्वा नैतावन्तं कालमेतद्वेदि-
 षमिति स्वानुभूताज्ञानानुमन्धानात्रानुभवापलाप इत्याह * अ-
 दृष्टमिति ॥ २५ ॥ अपिच स्वापे प्रमाणसामग्रीविरहेऽपि
 नित्यसिद्धविद्वातुरूपोऽज्ञातत्वानुभवः स्वतोऽस्त्येव, अन्यथो-
 त्त्यतस्य नावेदिषमिति परामर्शायोगात् । अतो जागरितेऽप्यज्ञात-
 ताबोधस्य स्वापादविशेषात्तत्र तत्प्रमासामग्रीविरहेऽपि सम्भा-
 वनायामपि साक्षिसिद्धा सर्वत्र सेत्याह *अथेत्यादिना । उक्त-
 परामर्शान्यथानुपपन्न्या सुप्तावपि साक्षिसिद्धौ न नित्यानुभवा-
 भावश्चेत्याह * अतः सुप्ताविति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 सुप्तेतिथितस्य नावेदिषमिति ज्ञानमनुमितिः स्मृतिर्वा ज्ञानाभाव-
 विषयं न भावरूपाज्ञानविषयमिति तार्किकशङ्कां परिहरति *न-

नानुभूतिस्ततः सुप्तावित्यूषुस्नार्किका न तत् ॥ ३० ॥
 न हि सुष्यविनाभूतं लिङ्गमथ निरीक्ष्यते ॥
 येन सौषुप्तवृत्तान्त इदानीमनुमयिते ॥ ३१ ॥
 सौषुप्तबुद्ध्यभावोऽथ स्मार्येतेत्येतदप्यसत् ॥
 सुप्तावननुभूतस्य नेदानीं युज्यते स्मृतिः ॥ ३२ ॥
 गृहीत्वा धर्मिणं स्मृत्वा निषेध्यं प्रतियोगिनम् ॥
 तदभावोऽनुभूयेत सुप्तौ तन्न हि सम्भवेत् ॥ ३३ ॥
 ग्रहणस्मरणे सुप्तौ स्यातां चेज्जागृयात् पुमान् ॥
 अतोऽभावो नानुभूत इदानीं स्मार्यते कथम् ॥ ३४ ॥
 तस्मात्साक्ष्यनुभूतं यदज्ञानं भावरूपकम् ॥
 तत्प्रबुद्धः स्मरत्येष पुमानित्यभ्युपेयताम् ॥ ३५ ॥
 बोधस्य लिङ्गजन्यत्वं यत्त्वयोक्तं तदप्यसत् ॥

नित्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ सुप्तिकालीनज्ञानाभावव्याप्तलिङ्गाभा-
 वात् तस्यानुमेयत्वम् इत्याह * न हीति ॥ ३१ ॥ अस्तु
 तर्हि तस्य स्मर्यमाणत्वमिति शङ्कते * सौषुप्तेति । अननुभूते
 स्मरणायोगान्मैवमित्याह * एतदपीति ॥ ३२ ॥ ननु सुषुप्तौ
 ज्ञानाभावोऽप्यस्तीत्यत आह * गृहीत्वेति ॥ ३३ ॥ अभा-
 वानुभवहेतुत्वेन सुषुप्तावपि धर्मिग्रहणस्य प्रतियोगिस्मरणस्य
 च स्वीकारे सर्वज्ञानोपरमलक्षणसुप्तिरेव न स्यादित्याह * ग्र-
 हणेति ॥ ३४ ॥ ज्ञानाभावस्यानुभूतिस्मृत्यविषयत्वे फलित-
 माह * तस्मादिति ॥ ३५ ॥ यदुक्तम् इदानीन्तनबोधालिङ्ग-
 जन्यात्सुप्तज्ञानाभावोऽनुमीयते इति तदुक्तिरेव न घटत इत्याह
 * बोधस्येत्यादि । घटज्ञानमुत्पन्नमित्यादिप्रतीतेरन्तःकरण-
 वृत्तिविषयत्वाच्चानुभवस्य जन्यत्वं, तथा देशकालादिभेदाच्च त-

सर्वत्र जन्या धीवृत्तिर्नित्यो बोधो न जन्यते ॥ ३६ ॥
 इदानीन्तनबोधोऽयं तदानीन्तन इत्यपि ॥
 भेदोऽयं नित्यबोधस्य कालेन क्रियते कथम् ॥ ३७ ॥
 बोधादेव प्रसिद्ध्यन्ति कालावस्थादयोऽखिलाः ॥
 मातृमानादयश्चैव कुतस्तैरस्य विक्रिया ॥ ३८ ॥
 प्रमातृमानतन्मेयेष्वागमापायिषु त्रिषु ॥
 अलुप्तानुदितो बोधः प्रथते प्रत्यगेकलः ॥ ३९ ॥
 अभिनोऽनुभवाक्रान्ता ज्ञाताज्ञातत्वभूमिषु ॥
 घटादयोऽर्थाः सिद्ध्यन्ति लीयन्तेऽनुभवे पुनः ॥ ४० ॥
 सर्वं वस्तु ज्ञाततया ह्यज्ञातत्वेन वा सदा ॥

स्य भिन्नत्वम् अतस्त्वदुक्तमसङ्गतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नन्व-
 नुभवस्य क्षीरादिवत्कालादिवशात्परिणामोऽस्तीत्यत्राह * बो-
 धादिति । बोधाधीनसत्तास्फूर्त्तिकात्कालादेरादावेव सिद्धानुभ-
 वस्य न तद्वशाद्विकारः, नहि निर्विकारः स्वरसतो विकारतां
 गच्छतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ आत्मानुभवस्यापरिणामित्वे हेत्वन्त-
 रमाह * प्रमात्रिति ॥ आगमापायिमात्रादिसाधकत्वेनागमादि-
 शून्यः प्रत्यगेकस्वभावोऽनुभवो भाति अतो हेत्वभावान्नास्य वि-
 क्रियेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ मात्रादीनामाधारत्वं तेषु सप्तमीप्रयोगात्
 बोधस्याधेयत्वं तत्र प्रथमाप्रयोगात् तत्कथं तस्य प्रत्यगेकलत्वमि-
 त्याशङ्क्याह * अभित इति । ज्ञातत्वेनाज्ञातत्वेन चाक्रान्तार्थ-
 गोचरव्यवहारकाले सर्वतोऽनुभवव्याप्ता घटादयः सत्तां लभ-
 न्ते, न चानुभवादन्यत्र ते तिष्ठन्ति, नाप्यर्थान्तरे लीयन्ते
 अतो मात्राद्यर्थानामनुभवात्मन्येवोत्पत्तिस्थितिलयभावादतिरेके-
 णासत्त्वं, काल्पनिकभेदाच्चाधाराधेयतेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ज्ञातत्वाज्ञा-

साक्षिचैतन्याविषय एवेति ज्ञानडिण्डिमः ॥ ४१ ॥

एवमज्ञाततासिद्धावज्ञातो यः प्रमीयते ॥

सर्वैर्मनैरतश्चिन्त्यं कस्याज्ञातत्वमिदृशम् ॥ ४२ ॥

चेतनो ऽचेतनो वा ऽयमज्ञातो यद्यचेतनः ॥

तन्नाज्ञातार्थकार्यस्य जडस्याज्ञातता कृतः ॥ ४३ ॥

अज्ञातरज्जुकार्यस्य सर्पस्य ज्ञातता न हि ॥

अज्ञातब्रह्मकार्यस्य जडस्य ज्ञातता कथम् ॥ ४४ ॥

रज्जुसर्पं न जानामि बोद्धुमिच्छामि मानतः ॥

इति व्यवहृतिं प्राज्ञा नाङ्गीकुर्वन्ति केऽपि च ॥ ४५ ॥

किञ्चाज्ञातत्वतो लभ्यं तिरोधानं न चेतरत् ॥

स्वयमेव तिरोभूते जडे काऽन्या तिरोहितिः ॥ ४६ ॥

तत्त्वाक्रान्तकाल इत्युक्तेः इतरकाले कथमिति शङ्का स्यात् तां
निरस्याति * सर्वमिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एवं साक्षिसिद्धाज्ञात-
त्वविशिष्टस्यैव मानविषयत्वे सिद्धे तत्कस्य युज्यत इति विमृ-
शति * चेतन इति । घटं न जानामीत्यनुभवाद्वटादेरेव तद्युक्त-
मित्याशङ्क्यानुभवस्यान्यथाप्युपपत्तेर्मेवमिति परिहरति * यदी-
त्यादिना ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रज्जुसर्पादिष्वज्ञातत्वाभावः क-
थमित्याशङ्क्य व्यवहाराभावादित्याह * रज्ज्विति ॥ यद्य-
पि घटादावुक्तव्यवहृतेरुपलम्भादज्ञातता शक्यशङ्का तथापि र-
ज्जुसर्पदृष्टान्तेन कल्पितस्याज्ञातत्वाभावे निश्चिते तदवच्छिन्न-
चैतन्यनिष्ठाज्ञानविषयेणाप्युक्तव्यवहारोपपत्तिरिति भावः ॥ ४५ ॥
एवं जडेष्वज्ञातताकल्पकमानाभावाच्च तेषां तदाभयत्वमित्युक्त्वा
प्रयोजनाभावादपि न तदित्याह * किञ्चेति । स्वतोऽनभि-
व्यक्तात्मकजडस्याज्ञानकृतानभिव्यक्त्या न किञ्चित्प्रयोजनमि-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥ अभिव्यक्तचैतन्ये त्वनाभिव्यक्तरूपविशेषाधा-

आविर्भूतस्वरूपे तु चेतनेऽन्येन निर्मितात् ॥
 तिरोधानाद्विशेषोऽस्ति शुभ्रवस्त्रे मयी यथा ॥ ४७ ॥
 चन्द्रं मलिनयेद्राहुर्नीलमेघं न तु क्वचित् ॥
 एवं चेतनमज्ञानं जडं त्वज्ञानदेहकम् ॥ ४८ ॥
 कार्यकारणरूपं यन्निखिलं जडमीक्ष्यते ॥
 तेन सर्वेण चिद्रूपः स्वप्रकाशस्तिरोहितः ॥ ४९ ॥
 तिरोहितेनोभयं यद्भासते चन्द्रराहुवत् ॥
 लोपः प्रकाशनाशो वा नास्ति चन्द्रवदेष हि ॥ ५० ॥
 राहुग्रस्तत्वमिन्दौ चेदस्मद्दृष्टयैव भासते ॥
 अज्ञातत्वं चित्तस्मद्भूतदृष्टयैव भासताम् ॥ ५१ ॥
 अतोऽनुभव एवैको विषयोऽज्ञातलक्षणः ॥
 अक्षादीनां स्वतःसिद्धो यत्र तेषां प्रमाणता ॥ ५२ ॥

यकत्वादज्ञानं फलवदित्यत्र दृष्टान्तद्वयमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह
 * एवमिति ॥ अज्ञानं मलिनयेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । किञ्चाखिल-
 जडस्याज्ञानकार्यत्वेन तदात्मकत्वादेव न तदाश्रयत्वमित्याह
 * जडन्त्विति ॥ ४८ ॥ तस्मात्सर्वप्रपञ्चात्मकेनाज्ञानेन चिन्मात्रमे-
 व तिरोधीयत इत्याह * तेनेति ॥ ४९ ॥ चित्तस्तिरोहितत्वे
 जगदान्ध्यप्रसङ्गश्चित्प्रकाशस्य विपरिलोपादित्याशङ्काह * ति-
 रोहितेनेति । लोप इत्यस्य व्याख्या प्रकाशनाश इति । वाशब्दो
 स्वधारणार्थो नास्तीत्यनेन सम्बध्यते । चन्द्रे प्रकाशालोपप्रसि-
 द्धिं हिशब्देन सूचयति ॥ ५० ॥ अमलस्यैवेन्दोरस्मद्दृष्ट्या रा-
 हुग्रस्तत्वप्रतीतिः प्रकाशालोपेऽपि चिति कथं तदलोप इति
 शङ्कते । राहुग्रस्तेति । साम्येन समाधत्ते * अज्ञातत्वमिति ॥ ५१ ॥
 अज्ञातत्वाच्चित एव सर्वमानमेयत्वमित्युपसंहरति * अत इति ॥ ५२ ॥

अनुभूतिग्रहायैव प्रवृत्तान्यपि दुष्टया ॥
 सामग्र्याऽखिलमानानि गृह्यते जडसंयुतम् ॥ ५३ ॥
 शुक्तिकाग्रहणायैव प्रवृत्तमपि लोचनम् ॥
 गृह्णाति रजतोपेतं शुक्लंशं दोषयोगतः ॥ ५४ ॥
 वेदान्तेतरसामग्रीं दुष्टैषा चक्षुरादिका ॥
 तज्जर्धरश्च गृह्णाति स्फूर्त्तिं रूपादिसंयुताम् ॥ ५५ ॥
 एवं च सति विभ्रान्तः कल्पिते रजते धियम् ॥
 प्रमाणं मनुते यद्वद्रूपादौ मनुजास्तथा ॥ ५६ ॥
 धर्मिण्यभ्रान्तमखिलं ज्ञानमिच्छन्ति बाधिनः ॥
 सर्वधर्मिणि सद्रूपे प्रमा धीवृत्तयोऽखिलाः ॥ ५७ ॥
 विपर्ययं प्रकारे तु वदन्ति रजतादिके ॥
 तथा रूपादिके बुद्धिः स्याद्विपर्ययरूपिणी ॥ ५८ ॥
 एवं न्यायेन संसिद्धा प्रमाणानां प्रमाणता ॥
 ब्रह्मण्येव तथाऽप्यज्ञा रूपादावेव तां विदुः ॥ ५९ ॥

ननु तर्हि सर्वमानानि चिन्मात्रमेव किमिति न गृह्णन्ति तत्राह
 *अनुभूतीति ॥ ५३ ॥ अन्यार्थं प्रवृत्तमानस्य दोषवशादन्यस्यापि-
 ग्रहणे दृष्टान्तमाह * शुक्तिकेति ॥ ५४ ॥ तत्र चक्षुषि काचा-
 दिवद्रूपादिग्राहकमानेषु दोषाभावात्कथं विपरीतग्राहकत्वमित्या-
 शङ्क्य नेहनानेति श्रुत्या बाधितार्थबोधकत्वेन वेदान्तातिरिक्त-
 ज्ञानसामग्रीमात्रस्य दुष्टत्वाद्विपरीतधीरूपपद्यते इत्याह * वे-
 दान्तेति ॥ ५५ ॥ नन्वेवंसति रूपादिज्ञाने प्रमात्वप्रसिद्धिः
 कथमिति तत्राह * एवं च सतीति ॥ ५६ ॥ भ्रान्तिज्ञानगोच-
 रचितिरपि तर्हि मिथ्या स्यादित्याशङ्क्याह * धर्मिणीति ॥ उ-
 क्तमेषार्थं दृष्टान्तमुखेन स्पष्टयति * सर्वधर्मिणीति ॥ ५७ ॥ चा-
 क्षुषज्ञानस्य न रूपाद्यंशे भ्रमत्वं श्रुतिविरोधादिति शङ्कते * ५-

धर्मिण्येव प्रमाणं सदपि ज्ञानविमूढधीः ॥
 रजतग्राहकं मानमिति विद्यायथा तथा ॥ ६० ॥
 ब्रह्मण्यक्षादिमानत्वमिति न्यायविदां मतम् ॥
 रूपादावेव तन्मात्वमिति मूढाधियो जगुः ॥ ६१ ॥
 पराञ्चि खानि व्यतृणदिति श्रुत्यैव दर्शितम् ॥
 रूपादौ मात्वमक्षादेरिति चेत्तदसङ्गतम् ॥ ६२ ॥
 बुद्धिबृत्तिं विहायान्यन्न किञ्चिन्मानमिष्यते ॥
 नेत्रादीनि तु सामग्री दुष्टा तस्य इतीरितम् ॥ ६३ ॥
 श्रुतिश्च दुष्टसामग्रीं लोकसिद्धामनूय ताम् ॥
 निषेधनि न नेत्रादेर्मानत्वाय प्रवर्तते ॥ ६४ ॥
 मृत्योः स मृत्युमाप्नोति योऽत्र नानेव पश्यति ॥
 इति नेत्रादिजन्यं यद् दर्शनं तन्निषेधनि ॥ ६५ ॥
 अतो मूढप्रसिद्ध्यैव नेत्रादीनां प्रमाणता ॥
 तत्प्रसिद्ध्यैव रूपादेर्ज्ञातनाज्ञानते अपि ॥ ६६ ॥
 ननु पूर्वं चित्तोऽप्येतन्मूढदृष्ट्यैव वर्णितम् ॥

राञ्चीति । श्रुत्यर्थानभिज्ञो भवानित्याह ॥ तदिति ॥ ६२ ॥ रूपा-
 धंशेऽपि प्रमात्वेनाभिमतं ज्ञानमन्तःकरणवृत्तिरन्यद्वा ? नान्त्यः
 अनुपलम्भादित्याह * बुद्धीति ॥ आद्ये तस्याः उक्तविधया
 दुष्टसामग्रीजन्यत्वान्न मात्वशङ्केत्याह * नेत्रेति ॥ ६३ ॥ कस्तर्हि
 श्रुतेरर्थ इत्याशङ्क्य चक्षुरादीनां रूपादिग्राहकत्वं लोकसिद्ध-
 मनूय ज्ञानस्यानर्थहेतुत्वं वदन्ती अर्थात्तस्य यथार्थविषयत्वं
 निषेधतीत्याह * श्रुतिरिति ॥ ६४ ॥ निषेधकवाक्यम-
 र्थतः पठति * मृत्योरिति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ चैत-
 न्ये रूपादौ चाज्ञातत्वादेर्मूढबुद्धिकल्पितत्वे चैतन्यमेवाज्ञातं न-
 रूपादीति व्यवस्था कथमिति शङ्कते * नन्विति ॥ मूढद्वैविध्या-

अज्ञातत्वं सत्यमेवमस्ति भेदोऽत्र मूढयोः ॥ ६७ ॥
 अप्रबुद्धो बुध्यमानः प्रबुद्धश्च त्रयो नराः ॥
 प्रबुद्धं प्रति मूढो ब्रह्मार्थो मूढस्तयोर्मतः ॥ ६८ ॥
 अज्ञातत्वं प्रबुद्धस्य न कदाचिच्चिदात्मनि ॥
 ज्ञातताज्ञातते तस्मिन्ध्यायमानोऽभिमन्यते ॥ ६९ ॥
 न्यायेन बुद्ध्यमानोऽसावप्रबुद्धस्य विभ्रमम् ॥
 परीक्षमाणो मूढत्वमापादयति तं प्रति ॥ ७० ॥
 अज्ञाते ब्रह्मचैतन्ये रूपमज्ञातमित्ययम् ॥
 भ्रान्त्या रूपविषोधाय नेत्रं मानमपेक्षते ॥ ७१ ॥
 दोषस्थानयिनेत्रेण जन्या धीर्ब्रह्मवस्तुनि ॥
 आरोप्यरूपं ब्रह्मैव गृह्णात्यर्थात्तु रूपधीः ॥ ७२ ॥

अ दोष इति परिहरति * सत्यमिति ॥ ६७ ॥ मूढस्वरूपं
 वक्तुं लोके मनुष्यत्रैविध्यं दर्शयति * अप्रबुद्ध इति । अज्ञातब्र-
 ह्मतत्त्वाः, केवलं श्रुतब्रह्मतत्त्वाः, साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वा इति लो-
 के त्रिविधा नरा इत्यर्थः । तत्राद्यमध्ययोरन्त्यापेक्षया मूढत्वम्
 आद्यस्य तु मध्यमापेक्षयापि मूढत्वमित्याह * प्रबुद्धं प्रतीति
 ॥ ६८ ॥ एवं सति बुद्धतत्त्वदृष्ट्या चिति अज्ञातत्वादि कालत्रये-
 ऽपि नास्तीत्याह * अज्ञातत्वमिति । श्रुतब्रह्मतत्त्वस्तु न्याय-
 पूर्व विचारयैतन्ये ऽज्ञातत्वादि कल्पयित्वा रूपादौ तत्कल्पय-
 तोऽबुद्धतत्त्वस्य मूढतामापादयतीत्याह * ज्ञाततेत्यादिना ॥ ६९ ॥
 तस्य मूढत्वापादनप्रकारव्याजेन ब्रह्मविचारसर्वस्वं दर्शयति
 * अज्ञात इति । अज्ञातत्वं रूपादौ परिकल्प्य तज्ज्ञानाय मानव्या-
 पारं कुर्वन् ब्रह्मग्राहकमानेनारोपितरूपादिष्वपि दोषवशाज्ज्ञा-
 तेषु ज्ञातत्वमपि तत्र कल्पयतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ क्लृप्तः कल्पितः अ-

ज्ञाते ब्रह्मणि तद्रूपं ज्ञातमित्यभिप्रन्यते ॥

धिया भाते ब्रह्मतत्त्वे घटः कलृसोऽवतिष्ठते ॥ ७३ ॥

यथा लोके लोचनेन भासिते शुक्तिखण्डकम् ॥

दोषेणापादितं तत्र रजतं केवलं स्थितम् ॥ ७४ ॥

नाज्ञातं रजतं पूर्वं कलृसेः प्राप्तदसरवतः ॥

ज्ञाताज्ञातत्वचिन्तेयं न ह्यस्ति नरशृङ्गके ॥ ७५ ॥

अज्ञातत्वं विना चक्षुर्न तद्बोधं प्रवर्तते ॥

किन्त्वज्ञानं शुक्तिखण्डमेव ज्ञापयति स्वतः ॥ ७६ ॥

चक्षुर्दृष्टे शुक्तिखण्डे दोषाद्रूप्येवकल्पिते ॥

नान्तरीयकभानत्वाद्रूप्यं ज्ञातामिनि भ्रमः ॥ ७७ ॥

अश्वारूढे राजपुत्रे तन्मूर्धस्थितमक्षिकाम् ॥

दृष्ट्वा मूढो वदत्येषा यात्यारूढ्य तुरङ्गमम् ॥ ७८ ॥

अतो न रूप्यमज्ञातं नापि ज्ञातं यथा तथा ॥

न ज्ञातो नाप्यविज्ञातः केवलं कल्पितो घटः ॥ ७९ ॥

वतिष्ठते केवलं न तत्र ज्ञाततेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ कल्पितस्य ज्ञात

त्वाद्यनाश्रयत्वे दृष्टान्तमाह * यथेति । केवलं ज्ञातत्वविधुरम्

॥ ७४ ॥ तत्र हेतुमाह * नाज्ञातमिति । ज्ञातत्वाज्ञातत्वयोरेका-

धिकरणत्वादित्यर्थः । अज्ञातत्वं तस्य कुतो न तत्राह * कलृ-

सेरिति ॥ असतो निर्धर्मकत्वादिति भावः ॥ ७५ ॥ अज्ञात-

त्वाभावेऽपि रजतादौ ज्ञातत्वमस्तु तस्य मानजन्यज्ञान-

विषयत्वादित्याशङ्क्यासिद्धिमाह * अज्ञातत्वमिति ॥ ७६ ॥

कथं तर्हि रजतं पश्यामीत्यनुभवस्तत्राह * चक्षुरिति ॥ ७७ ॥

नान्तरीयकस्यापि मुख्यव्यवहारविषयत्वं भ्रमात्सम्भवतीत्यत्र दृ-

ष्टान्तमाह * अश्वेति ॥ ७८ ॥ उपपादितं दृष्टान्तमनुवदन् दा-

र्ष्टान्तिकमाह * अत इति ॥ ७९ ॥ एवमनात्मन्यज्ञातत्वे निर-

ज्ञानाज्ञाने भावरूपे धीमाये ब्रह्म तद्युतम् ॥
 ज्ञाताज्ञातत्वरूपस्य व्यवहारस्य गोचरः ॥ ८० ॥
 ब्रह्मैव विषयो मायाधियोरिति सुनिश्चितम् ॥
 धीवृत्तिरूपमानानां सर्वेषां ब्रह्म गोचरः ॥ ८१ ॥
 सामग्रीभेदतस्तत्र बन्धमोक्षौ व्यवस्थितौ ॥
 नेत्राद्युपनिषद्रूपे धीसामग्न्यौ धियो जने ॥ ८२ ॥
 स्वत एवाज्ञानहान्यै प्रवृत्तामपि तां धियम् ॥
 नेत्राद्याः प्रतिबन्धपाशु रूपाद्यारोपयन्ति हि ॥ ८३ ॥
 रूपाद्याकुलिता बुद्धिरज्ञानं हन्तुमक्षमा ॥
 अभिभूयैतदज्ञानं क्षणं पश्चान्निवर्तते ॥ ८४ ॥
 स्वत एवाप्रमाणत्वाद्रूपाद्याकुलनादपि ॥
 व्यावहारिकमानत्वं भजते बुद्धिरीदृशी ॥ ८५ ॥

स्ने आत्मन्येव तदिति फलितं दर्शयन् प्रसङ्गान्मायाऽधिययोर्भेद-
 भ्रमं निरस्यति * ज्ञानेति । ज्ञानग्रहणं दृष्टान्तार्थम् ॥ ८० ॥
 उक्तार्थमेव विवृणोति * ब्रह्मेति । विषयपदेन तद्योग्यत्वं वि-
 वक्षितमतो न पुनरुक्तिः ॥ ८१ ॥ ननु सर्वमानानां ब्रह्मविषय-
 त्वे नेत्रादिज्ञानेनापि मोक्षः स्यात्, अन्यथा वेदान्तज्ञानेनापि स
 न स्यादत आह * सामग्रीति । सामग्रीभेदमाह * नेत्रेति ॥ ८२ ॥
 तत्राद्याया बन्धहेतुत्वमाह * स्वत एवेति द्वाभ्याम् । स्वतोऽज्ञान-
 निवर्तनसमर्थमपि ज्ञानं नेत्रादिदोषजत्वादारोपितविषयं सद-
 ज्ञानं क्षणमभिभूय स्वयं नश्यतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ नेत्रा-
 दिजन्यधियो वेदान्तधीवत्स्वनोऽप्रमात्वादुक्तविधया विपरीत-
 ग्रहाच्चाज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि व्यवहारहेतुत्वमस्तीत्याह * स्व-
 त इति ॥ ८५ ॥ श्रुतब्रह्मतत्त्वेनाप्रबुद्धे मूढत्वापादनप्रकारमु-

भतो मूढा एवमाहुरज्ञातस्वविघाततः ॥
 मात्स्वमक्षादयो यान्तीत्येवं तीर्थकरा अपि ॥ ८६ ॥
 नेत्रादिमात्स्वबादेऽस्मिन् घटादेरेव मेयता ॥
 घटादयः प्रमासिद्धा मुञ्चन्त्यज्ञाततां ततः ॥ ८७ ॥
 ननु मानमपेक्ष्यैते मुञ्चन्त्वज्ञाततां जडाः ॥
 चिदात्मा न विना मानं त्यजेदज्ञाततां कुतः ॥ ८७ ॥
 उच्यते साधकत्वेन नाज्ञानं हन्ति सा चितिः ॥
 यत्साधकं न तल्लोके बाधकं कश्चिदिष्यते ॥ ८९ ॥
 मानयोगात्पुरा सिद्धिलौकिकस्यापि वस्तुनः ॥
 संवित्स्वबलादेव तत्तमोव्यवधानतः ॥ ९० ॥
 किमु वक्तव्यमासन्नं तमः सिद्ध्यति चिद्वलात् ॥
 तस्मात्प्रमाणमेवास्य तमसो घातकं न चित् ॥ ९१ ॥

कमुपसंहरति * अत इति । नेत्रादिमानानां व्यवहारहेतुत्वादित्यर्थः * अज्ञातत्वेति । रूपादीनामिति शेषः ॥ न केवलं लौकिका एव भ्रमन्ति अपितु वादिनोऽपीत्याह * एवमिति ॥ ८६ ॥
 एवं मूढद्वैविध्ये सिद्धे भ्रान्तत्वादिकं प्रथममूढदृष्ट्या घटादिनिष्ठमिति न पूर्वोत्तरविरोध इत्याह * नेत्रेति ॥ ८७ ॥
 अज्ञातत्वं जडनिष्ठमिति पक्षे मानानां तन्निवर्तकत्वेन फलवत्त्वेऽपि चैतन्यनिष्ठं तदिति पक्षे तेनैव तन्निवृत्तिमम्भवान्मानवैयर्थ्यमिति शङ्कते * नन्विति ॥ ८८ ॥
 अज्ञानसाधकचैतन्यस्य तदनिवर्तकत्वात्तन्निवृत्तये मानमर्थ्यत इत्याह * उच्यत इति ॥ ८९ ॥
 चित्तेरज्ञानसाधकत्वं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति * मानेति । अज्ञानव्यवहितघटादेरपि साक्षिभास्यत्वमुक्तं किमुताज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ९० ॥
 चैतन्याज्ञानयोरविरोधे फलितमाह * तस्मादिति ॥ ९१ ॥ नेत्रादिजन्यज्ञानमपि तर्हि निवर्तकं स्यादित्वाच्च-

मानं च नेत्राद्युत्थं चेदभिभावकमीरितम् ॥

न दोषदुष्टबुद्ध्या हि तमस्तत्कार्यनिन्दुतिः ॥ ९२ ॥

कृत्स्नमात्राद्युपादानतमोबाधस्तु बोधतः ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थात्पूर्णैकात्म्यस्वलक्षणात् ॥ ९३ ॥

ननु वाक्यजबुद्ध्याऽपि युज्यते न तमोन्नुतिः ॥

नेत्रादिदोषजातस्य तदवस्थत्वदर्शनात् ॥ ९४ ॥

नैष दोषो यतो भिन्ना सामग्री वैदिकं वचः ॥

न ह्यन्धत्वापराधेन शब्दं न शृणुयात्पुमान् ॥ ९५ ॥

अथैकविषये भिन्नसामग्र्यप्येकदा कथम् ॥

विरुद्धबुद्धिमेकस्य जनयेदिति चेच्छृणु ॥ ९६ ॥

किं भिन्नविषयेऽप्यस्ति त्वेकदा धीद्वयं तव ॥

नेति चेदेकशब्देन विशेषयासि किं वृथा ॥ ९७ ॥

अथ तस्य नेहनानेति श्रुत्या बाधितरूपादिविषयत्वेन दोषजन्यत्वस्योक्तत्वाभाज्ज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वमित्याह * मानमिति ॥ ९२ ॥ अतः पारिशेष्यात्तत्त्वमादिजन्यज्ञानस्यैवाज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वमित्याह * कृत्स्नेति । मीयन्त इति मात्रा ग-

गनादयः ॥ ९३ ॥ दोषत्वेनाभिमतद्वैतग्राहकमानानां तदवस्थत्वात्कथमद्वैतज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरिति शङ्कते * नन्विति ॥ ९४ ॥

तथापि वेदवाक्यस्य निर्दुष्टत्वात्तमोनिवर्तकधीजनकत्वमविरुद्धमिति समाधत्ते * नैष दोष इति ॥ ९५ ॥ सामग्रीभेदेऽप्येक-

स्मिन् ब्रह्मणि सविशेषानिविशेषत्वधीरेकदैकस्य कथमिति शङ्कते * अथेति ॥ ९६ ॥ एकस्मिन्विषये युगपद्भीद्वयं न घटत इति

वदतो भिन्नविषये तदनुमतं न वा ? । नाथः, एकं कारणमेकदै-

कामेव क्रियां जनयतीति न्यायविरोधादित्यभिप्रेत्याह * कि-

मिति । द्वितीयमनूय प्रत्याह * नेति ॥ ९७ ॥ एवमेकस्मिन्निति

क्रमेण विषये भिन्नैकस्मिन्नपि धीद्वयम् ॥
 स्वसामग्यनुसारेण भवन्न हि विरुद्ध्यते ॥ ९८ ॥
 ततः सत्येव नेत्रादावद्वैतं बोधयेद्वचः ॥
 अविज्ञातत्वमद्वैते तद्वाधेन निवर्त्यते ॥ ९९ ॥
 तदैव ज्ञातामित्येव व्यवहारस्ततो भवेत् ॥
 अज्ञातत्ववद्वैते ज्ञातत्वं न विरुद्ध्यते ॥ १०० ॥
 अज्ञातत्वं मायिकं चेज्ज्ञातत्वमपि तत्तथा ॥
 विद्यया को विशेषश्चेज्ज्ञाततैवेति निश्चिनु ॥ १०१ ॥
 पुरुषार्थः क इति चेन्मोक्ष एव न चेतः ॥
 श्रुतिं प्रतिभुवं विद्धि ज्ञानमात्रेण मुक्तये ॥ १०२ ॥
 आगामिजन्माभावेऽपि साम्प्रतं लभ्यतेऽत्र किम् ॥
 इति चेत्कृतकृत्यत्वविधिया विश्रान्तिरुत्तमा ॥ १०३ ॥

विशेषणवैयर्थ्यं एकदंकस्य पुंसो बुद्धिद्वयानङ्गीकाराभोक्तश-
 ङ्कावकाश इत्याह * क्रमेणेति । दृष्टान्तार्थं भिन्नविषय इत्युक्त-
 म् ॥ ९८ ॥ तस्मान्नेत्रादां सत्यपि वाक्यजन्याद्वयज्ञानादज्ञाननिवृ-
 त्तिरुपपद्यत इत्याह * तत इति ॥ ९९ ॥ अज्ञाननिवृत्तौ लिङ्गमा-
 ह * तदेति । ननु निर्धर्मके ब्रह्मणि ज्ञातत्वं कथं ? तत्राह * अ-
 ज्ञातत्ववदिति । न च मायायाः नष्टत्वात् कथं मायिकं
 ज्ञातत्वमिति शङ्काम् । प्रारब्धप्रतिबद्धतल्लेशस्य विद्यमानत्वादिति
 भावः ॥ १०० ॥ मायाकार्यस्य यथापूर्वमवस्थाने आत्मनि विद्या-
 कृतविशेषाभावात्तद्वैफल्यमित्याशङ्क्यासिद्ध्या दूषयति * विद्ययेति
 ॥ १०१ ॥ तथापि ज्ञाततायाः अपुमर्थत्वाच्च विद्याफलत्वमित्या-
 शङ्क्य ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेरप्यङ्गीकाराच्च दोष इत्याह * पुरुषेति ।
 * प्रतिभुवमिति । घटकप्रमाणमिति यावत् ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

आस्तां फलविचारोऽयं रूपशब्दादिकल्पकम् ॥
 नेत्रादिकं स्याद्विद्यायां लब्धायामिति चेच्छृणु ॥१०४॥
 कल्पयत्येव रूपादि यथापूर्वं न संशयः ॥
 ऋजुत्वं कः श्वपुच्छस्य कामयेनेह बुद्धिमान् ॥१०५॥
 रूपाद्यकल्पनान्मोक्षः श्रूयते न कचिच्छ्रुतौ ॥
 कल्पयतामत्र रूपादि का ते हानिः प्रकल्पने ॥१०६॥
 मृत्योः स मृत्युमित्येव द्वैतदृष्टिरपांशते ॥
 यदि तर्हि न पश्यामि द्वैतं तस्य प्रमापणात् ॥१०७॥
 निषेधति श्रुतिर्द्वैतदृष्टिमेव न कल्पनम् ॥
 प्रत्युतैतस्य यत्नेन कल्पितत्वं वदत्यसौ ॥ १०८ ॥
 कल्पितत्वावबोधेन कल्पितं न निवर्तते ॥
 मनुष्यत्वावबोधेन मनुष्यस्यानिवर्तनात् ॥ १०९ ॥
 कल्पितं न निवृत्तं चेद्वाचैवाद्वैतमीर्यते ॥
 इति चेत्ते किमद्वैतं कर्त्तव्यं पाणिना वद ॥ ११० ॥
 न कर्त्तव्यं किंतु बुद्ध्या बोद्धव्यमिति चेत्प्रभो ॥
 बुध्यस्वाखिलवेदान्तैः किमुपालम्भसे वृथा ॥ १११ ॥

विद्याफलं यत्किञ्चिदस्तु, आत्मन्यतदारोपो नेत्रादिप्रयुक्तोऽस्ति
 नवेति पृच्छति *आस्तामिति ॥१०४॥ अस्तीत्युत्तरमाह * क-
 ल्पयतीति॥ स्वभावस्यानिवृत्ता दृष्टान्तमाह * ऋजुत्वमिति॥१०५॥
 कथं तर्हि मुक्तिरित्याशङ्क्य कल्पितप्रपञ्चस्य मोक्षप्रतिबन्धक-
 त्वे मानाभावान्मुक्तिर्युक्तेत्याह * रूपेति ॥१०६॥ श्रुत्यैव द्वैत-
 तद्दृष्टेरपोदितत्वात् द्वैतस्य कथं प्रतीतिरित्याशङ्क्य द्वैतसत्यत्व-
 मेष श्रुत्याऽपोद्यते न स्वरूपमित्याह * मृत्योरिति । द्वैतम्,
 अबाधितमिति शेषः ॥१०७॥ य इह नानेत्यादिसामान्यश्रुतेः क

परोक्षमेव वेदान्ता बोधयन्तीति चेन्न तत् ॥
 बोद्धुरात्मानमुल्लिख्य त्वं ब्रह्मेत्यवबोधमान् ॥११२॥
 स्वयं स्वस्य परोक्षश्चेत्कोऽपराधोऽन्य ईर्यताम् ॥
 ब्रह्मात्वं च स्वतो नान्यत्कस्याद्य स्यात् परोक्षता ॥११३॥
 अद्वैतत्वं परोक्षं चेन्नास्य ब्रह्मात्वमाश्रयः ॥
 नहि ब्रह्मातिरेकेण किञ्चिदद्वैतमिष्यते ॥ ११४ ॥
 एवमप्यापरोक्ष्यं ते मनो नाङ्गीकरोति चेत् ॥
 तर्हि वैश्यपिशाच्या त्वं गृहीतस्त्वद्विभेम्यहम् ॥११५॥
 भूयो भूयो बलिं वैश्याः पिशाच्यै ददतेऽनिशम् ॥
 अथापि सा पिशाची तान् बाधतेऽनपराधिनः ॥११६॥
 एवं बहुश्रुतिन्यायबोधितं सन्मनः पुनः ॥
 विसंवदन् एवेति का तत्र स्यात्प्रतिक्रिया ॥ ११७ ॥
 कल्पितं चेत्समुच्छिन्नास्तुष्याम्येतावतेति चेत् ॥
 उच्छेत्स्यामि यदा रज्जुसर्पं मारयसे तदा ॥ ११८ ॥
 मा भूत्तर्हि समुच्छेदः कल्पनं विनिवारय ॥
 इति चेदिन्द्रियाणि त्वं त्यज यास्यति कल्पनम् ॥११९॥
 जीवनायेन्द्रियापेक्षा यदि तर्हि क्षमस्व तत् ॥
 कल्पनं तावता हानिः का तेऽसङ्गच्छिदात्मनः ॥१२०॥
 जातायां रज्जुविधायां सर्पकल्हसिर्न दृश्यते ॥

यं द्वैतसत्यत्वनिषेधपरत्वमपीत्याशङ्क्याह *प्रत्युतेति ॥ कल्पितस्य श्रुतितात्पर्यविषयत्वं प्रतिपादितमथस्तात्, अतो न तन्निषिध्यत इत्यर्थः ॥१०८॥१०९॥११०॥१११॥ बोद्धुरिति ॥ दशस्त्वमसीतिवाक्यवदपरोक्षं वस्तु बोधयतो न परोक्षार्थत्वमित्यर्थः ॥११२॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७

इति चेत् दृश्यतेऽस्माभिर्मन्दे तमसि पूर्ववत् ॥१२१॥
 न तत्र मृत्युमीतिश्चेन्नात्र जन्मभयं पुनः
 यदि तत्र तमोदोषः कर्मदोषोऽत्र तत्समः ॥ १२२ ॥
 किंचानुसृत्य तद्बुद्धिसाम्यमेवमुदीर्यते ॥
 सर्वसाम्यं न दृष्टान्ते प्रार्थ्यते केनचित् कश्चित् ॥१२३॥
 विवक्षितं तु सादृश्यमधिष्ठानं न कल्पितम् ॥
 अवस्वारोप्यमित्येतत्कण्ठं शोषय मा वृथा ॥१२४॥
 कल्पितस्यानुवृत्त्यर्थं दृष्टान्ताश्चेदपोक्षिताः ॥
 प्रतिबिम्बादिदृष्टान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥१२५॥
 स्वानुभूत्यैकसंवेद्या विद्या सर्वेषु वस्तुषु ॥
 यदि तेऽनुभवो नास्ति तर्हि जन्मास्ति ते ध्रुवम् ॥१२६॥
 किं बहूत्या प्रमेयः स्यादज्ञातत्वेन चेतनः ॥
 सर्वेषामपि मानानामज्ञातत्वाभिभाविनाम् ॥१२७॥
 वेदान्तानां विशेषेण निःशेषाज्ञानघातिनाम् ॥
 अज्ञातश्चेतनो मेयो नाज्ञातोऽन्योऽस्ति कश्चन ॥१२८॥
 किं चानन्दासिरूपस्य पुरुषार्थस्य हेतवः ॥
 वेदान्तास्तेन तन्मेय आनन्दात्मा परः पुमान् ॥१२९॥
 ननु दुर्बारसंसारदुःखसन्दर्भहानतः ॥

॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥
 ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ एवं प्रसङ्गागतं समाप्य ब्रह्मणः सर्वमा-
 नमेयत्वमुक्तमुपसंहरति * किमिति ॥ १२७ ॥ चितः सर्व-
 मानमेयत्वे वेदान्तमेयत्वं कैमुत्येनाह *वेदान्तानामिति ॥१२८॥
 ब्रह्मात्मन एव वेदान्तमेयत्वे हेत्वन्तरं *किञ्चेति ॥१२९॥ परमा-
 न्या नानन्दात्मकः दुःस्निवृत्तीतरसुखाभावात् भावाभावयोरै-

किमन्यत्सुखमिष्टं स्याद्यस्यासेः पुरुषार्थता ॥ १३० ॥
 नहि भावः सुखं किन्तु स्यात् दुःखाभाव एव तत् ॥
 लोके हि व्याधिसन्तापविच्छिन्नौ सुखतेष्यते ॥ १३१ ॥
 यदि भावः सुखं तर्हि न प्रवृत्तिर्विरागिणाम् ॥
 तदासत्त्वा प्रवृत्तिश्चेद्भवेत्संसार एव सः ॥ १३२ ॥
 स्वरूपं चेत्सुखं तच्च नावेद्यं पुम्भिरर्थ्यते ॥
 वेद्यत्वे कर्मकर्तृत्वमेकस्यैव प्रसज्यते ॥ १३३ ॥
 तस्मान्न भाव आनन्दो मोक्षे यः प्राप्यते नृभिः ॥
 अतो वेदान्तमेयत्वे आनन्दत्वमसाधकम् ॥ १३४ ॥
 उच्यते सुखदुःखे द्वे भावरूपे गवाश्चवत् ॥
 स्पष्टमेवानुभूयेते सुखस्याभावता कुतः ॥ १३५ ॥
 नदीमग्नार्द्धकायस्य युगपत्सुखदुःखयोः ॥
 शैत्यौष्ण्यजन्ययोर्ग्रीष्मेऽनुभूतिः केन वार्यते ॥ १३६ ॥
 मनसः क्रमबोधित्वात् यौगपद्यं न यद्यपि ॥
 नैतावता उपराधेन दुःखाभावत्वमापनेत् ॥ १३७ ॥

क्यायोगादिति जरत्तार्किकः शङ्कते *नन्विति ॥ १३० ॥ १३१ ॥
 विरक्तानां भावसुखे प्रवृत्तौ दोषमाह * तदेति ॥ इच्छामात्र-
 स्य बन्धहेतुत्वादित्यर्थः ॥ १३२ ॥ किञ्च भावरूपं सुखमसंवे-
 द्यं संवेद्यं वा ? आद्ये ऽज्ञाननिधिवदपुमर्थनेत्याह * स्वरूपमिति ।
 द्वितीयं निराह * वेद्यत्व इति ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ सर्वानुभवविरुद्ध-
 त्वाभेदं मतमादेयमित्याह * उच्यत इत्यादिना ॥ १३५ ॥ १३६ ॥
 एकदा सुखदुःखानुभवो भ्रमः एकस्मात्कारणाद्युगपत्क्रियाद्वया-
 योगादित्याशङ्क्य, तथापि न त्वदिष्टमिद्धिरित्याह * मनस इति
 ॥ १३७ ॥ दुःखोत्तरक्षणे जायमानस्य सुखस्य तदभावत्वशङ्का-

कालभेदेन शङ्का चेद्वैपरीत्यं कुतो न ते ॥
 आनन्दाभाव एवेदं दुःखमित्यपि शङ्क्यताम् ॥१३८॥
 अश्रुपातादिहेतुत्वात् दुःखं भावो यदा तदा ॥
 दृग्विकासादिहेतुत्वात्सुखं भावः कुतो न ते ॥१३९॥
 आहारादिज आनन्दो बुभुक्षादिपुरःसरः ॥
 नियतस्नेन दुःखस्य ध्वंस आनन्द इत्यसत् ॥१४०॥
 तृप्ता अपि च दाक्षिण्याद् भुञ्जानाः सुखमाप्नुयुः ॥
 अनातुरोऽपि चाभ्यङ्गे मर्दनात् सुखमश्नुते ॥ १४१ ॥
 सुखोपायविहीनानां काप्यानन्दमपश्यताम् ॥
 मर्दनादेः पुरा दुःखं कल्प्यमित्येतदप्यसत् ॥ १४२ ॥
 चन्दनादिसुखोपायसम्पन्नाः सुखिनोऽप्यलम् ॥
 पुत्रजन्मादिवार्ताभिः प्राप्नुवन्ति सुखान्तरम् ॥१४३॥
 पुत्राद्यप्राप्तिरूपं च दुःखं तत्र न कल्प्यते ॥
 अप्रतीतेरवेद्यं तु न दुःखं वैरिदुःखवत् ॥ १४४ ॥

यां वैपरीत्यं प्रसञ्जयति * कालेति ॥१३८॥१३९॥ सुखस्य नियमेन
 दुःखानन्तरभावित्वात्तदभावत्वमित्याशङ्क्य नियमासिद्धिमाह
 * आहारेत्यादिना ॥१४०॥१४१॥ तत्रापि मर्दनाद्यभावप्रयुक्तं
 दुःखमस्तीति न नियमभङ्ग इत्याशङ्क्य निर्दुःखसुखिनामपि सु-
 खान्तरदर्शनात् मैवमित्याह * सुखेत्यादिना ॥१४२॥१४३॥ ननु
 यत्र पुंसि पुत्रजन्मादिश्रवणकृतं सुखं जायते तत्रापि पुत्राप्तिनि-
 मिषदुःखध्वंस एव सुखमिति चेत्, नेत्याह * पुत्रादीति ।
 तत्र हेतुः * अप्रतीतेरिति । अननुभूयमानस्यादुःखत्वे दृष्टा-
 न्तः * वैरिदुःखेति ॥ १४४ ॥ अप्रतीतेरिति हेतुरसिद्धः

अपुत्रा दुःखिनः केचिन् इहयन्ते मनुजा यदि ॥
 तथाप्यज्ञानतो दुःखं तिरश्चां नैव विद्यते ॥ १४५ ॥
 तिर्यञ्चोऽपि स्ववत्सानां लाभे प्रीतिं व्रजन्ति हि ॥
 प्रीताः पृथग्जिहासन्ति वेदनां ताडनादिजाम् ॥ १४६ ॥
 दुःखाभावो यदि प्रीतिर्जिहासाप्रेप्सयोर्भिदा ॥
 सुप्येतातः प्रेप्सितैषा प्रीतिर्दुःखं जिहासिता ॥ १४७ ॥
 लौकिकस्य सुखस्यैवं भावत्वे सुस्थिते सति ॥
 वैदिकस्यापि भावत्वमैकाध्याल्लोकवेदयोः ॥ १४८ ॥
 वेदोऽपि शुद्धमात्मानं सुखं मुख्यं प्रदर्शयन् ॥

पुत्रहीननेषु तन्प्रयुक्तदुःखोपलम्भाश्लोक्तव्याप्तिभङ्ग इत्याश-
 क्त्य पशुशकुन्तादिषु व्यभिचारमाह । * अपुत्रा इति ॥ ते-
 षां पुत्राय भावप्रयुक्तं दुःखं नेत्यत्र हेतुः * अज्ञानत इति । अवे-
 द्यं तु न दुःखमिन्त्यनुपदमेवोक्तत्वादिति भावः ॥ १४५ ॥ ननु
 दुःखवत्तेषां तन्प्रयुक्तप्रीतिरपि नास्ति तत्राह * तिर्यञ्च इति ।
 तेषामपि स्ववत्सेषु प्रीतिरस्ति तल्लिङ्गानामुपलम्भादिति भा-
 वः । अपिच सुखमिव्यतिरेकेण दुःखध्वस्तैरिष्टत्वाच्च न दुः-
 खाभावः सुखमित्याह * प्रीता इति ॥ १४६ ॥ यस्मात्सुख-
 दुःखयोः प्रेप्साजिहासे पृथगुपलभ्येते तस्माद् दुःखाभावस्य प-
 श्वादिवत्सुखशेषत्वाच्च सुखान्मकत्वमित्याह * अत इति ॥ १४७ ॥
 लोके सुखपदार्थस्य भावत्वेऽपि वेदे कथं तत्सिद्धिरित्याश-
 क्त्य “य एव लौकिकास्त एव वैदिकाः” इति न्यायेन वेदेऽपि त-
 स्य भावत्वं सिद्धयतीत्याह * लौकिकस्येति ॥ १४८ ॥ आत्म-
 सुखस्य भावत्वं न केवलं न्यायसिद्धं किन्त्वश्ननायायतीतमा-
 त्मानं सुखात्मकं, दुःखं चात्माऽस्पृष्टं भुवन् वेदोऽप्येवमेवमाहे-

अनात्मानं तथा दुःखं तयोर्भावश्चमिच्छति ॥१४९॥
 तदेतत्प्रेय इत्यादिवाक्येभ्योऽनेकधा श्रुतम् ॥
 तथाऽऽत्मनस्तु कामायेत्यनो भावः सुखं भवेत् ॥१५०॥
 यदुक्तं भावरूपत्वे रागात्तत्र प्रवृत्तितः ॥
 मोक्षः संसार एवेति त्वन्पक्षेऽपि समं हि तत् ॥१५१॥
 संसारदुःखद्वयेण दुःखोच्छेदारूपमोक्षके ॥
 प्रवृत्तेः संसृतिव्यं ते मुक्तेः केन निवार्यते ॥ १५२ ॥
 पुरुषार्थाभिसम्बन्धात् द्वेषस्यापि विरागिता ॥
 यदि तर्ह्येष रागोऽपि मिद्व्यं चात्रेति तुल्यताम् ॥१५३॥
 दुःखद्वयो द्वयोस्तुल्यो रागिना तेऽधिकेति चेत् ॥
 तत्रापि गुरुशस्त्रादाविच्छायां किं न रागिता ॥१५४॥
 तस्मादानन्दभावत्वे मोक्षे किञ्चिन्न दृष्यति ॥

त्याऽऽ वेद इति ॥१४९॥ कोऽर्मा वेदः ? इत्याशङ्कयामात्मनः
 सुखत्वे वेदवाक्यान्पुदाहरति * तदिति ॥ श्रुतम्, आत्मनः
 सुखत्वमिति शेषः ॥१५०॥ आत्मसुखरागिणां न मुक्तिः राग-
 मात्रस्य बन्धहेतुत्वादिति पूर्वपक्षोक्तं दोषमनूय प्रतिबन्ध्या परि-
 हरति * यदिति ॥१५१॥१५२॥ नास्मत्पक्षे मिथ्याज्ञाननिमित्तात्
 द्वेषान् मोक्षे प्रवृत्तिः किन्तु विवेकपूर्वकात्, तस्य च पुमर्थहेतुत्वाच्च
 बन्धहेतुत्वमित्याशङ्कते * पुरुषार्थेति । विरागिता बन्धहेतुता ।
 साम्येन समाधत्ते * यदीति ॥ अत्र चेति सम्बन्धः । अस्म-
 त्पक्षेऽपीत्यर्थः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ एवं मोक्षस्य भाव-
 रूपसुखत्वे न कश्चित् दोष इत्युपसंहरति * तस्मादिति ।
 तथापि कथं तस्य परमपुरुषार्थत्वं ? तत्राह * तस्येत्या-
 दिना । आनन्दवत्यां मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं शतगुणत्वेन

तस्यानतिशयत्वेन पुरुषार्थः परो मतः ॥ १५५ ॥
 अथ ये ज्ञानमित्यादिवाक्याच्छतगुणोत्तरः ॥
 उत्कर्षोऽवसितो यत्र मोक्षानन्दः स उच्यते ॥ १५६ ॥
 एष ह्येवानन्दयाति जीवान्सर्वानिति भुमिः ॥
 लौकिलानन्दलिङ्गेन ब्रह्मानन्दं व्यनक्ति हि ॥ १५७ ॥
 न चात्यन्तपरोक्षोऽयमानन्दः प्राणिनां मतः ॥
 स्वकीयः परमानन्दः सुषुप्तावनुभूयते ॥ १५८ ॥
 स्वानन्दाभिमुखः स्वापे बोध्यमानोऽन एव च ॥
 पीड्यते स्रग्पादिमम्पर्कमुखविच्छेदतो यथा ॥ १५९ ॥
 यदुक्तं कर्मकर्तृत्वं वेद्यत्वेऽथापुमर्थता ॥
 अव्ययत्व इतीदं तु नात्र दोषग्रयं भवेत् ॥ १६० ॥
 आनन्दस्य स्वरूपव्याख्यानं तत्र नाध्यते ॥
 निःसम्बोधेऽध्यते सा हि न तु बोधैकलक्षणे ॥ १६१ ॥

वर्णितस्यानन्दस्य यत्र परा काष्ठा स स्वरूपानन्दः तस्य च नि-
 रतिशयत्वात्परमपुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ ब्रह्मणः सुख-
 त्वे हेत्वन्तरमाह * एष इति ॥ स्वप्रतिबिम्बभूतान् जीवानप्यान-
 न्दिनः कुर्वणस्य प्रचुरानन्दत्वं व्यक्तमित्यर्थः ॥ १५७ ॥ प्रत्यक्ष-
 मिद्धत्वाच्च नान्यमुखे विवदितव्यमित्याह * न चेति ॥ १५८ ॥ १५९ ॥
 आत्मनः सुखत्वे बाधकमुक्तमनूद्य प्रत्याह * यदिति ॥ १६० ॥
 प्रतिज्ञानमर्थं साधयति * आनन्दस्येति । * निःसम्बोध इति ।
 अयमर्थः-प्रकाशमानत्वेन सुखस्य पुरुषार्थत्वं न तु प्रकाशविषयत्वेन
 गौरवान्, नच प्रकाशाभिन्नम्यापि सम्भवति, तथाच विषयेन्द्रिय-
 सम्पर्काद् वृत्तिविशिष्टत्वेन जायमानसुखस्य बोधविलक्षणत्वेना-
 तिरिक्तप्रकाशापेक्षायामपि न शुद्धे बोधस्वरूपे तदपेक्षेति ॥ १६१ ॥

अतः प्रकाशमानत्वात्पुमर्थत्वमपि स्थितम् ॥
 पुमर्थत्वेन वेदान्तैस्तात्पर्येण प्रमीयते ॥ १६२ ॥
 सुखस्य लौकिकत्वेन कथं वेदान्तमेयता ॥
 इत्यचोद्यं यतोऽखण्डरूपं लोकास्त सिद्ध्यन्ति ॥ १६३ ॥
 नेति नेत्यादिवाक्येभ्यो योऽर्थोऽनन्यानुभूतिगः ॥
 लौकिकत्वं कथं तस्य सर्वमेयातिलङ्घिनः ॥ १६४ ॥
 यद्यप्यलौकिकानन्दः स्वर्गो जायेत कर्मभिः ॥
 तथापि तदनित्यत्वात्पुरुषार्थो न तावता ॥ १६५ ॥
 निःशेषालहादसम्प्राप्तिः सर्वानर्थन्हुतिस्तथा ॥
 सर्वेषां प्राणिनामेतत्स्वन इष्टं प्रयोजनम् ॥ १६६ ॥
 यथोक्तपुरुषार्थस्य यद्यप्यात्मस्वरूपता ॥

उक्तपर्थमुपसंहरन्नात्मनः पुरुषार्थत्वे फलितमाह * अत इति
 ॥ १६२ ॥ अहं सुखीति सर्वानुभवासिद्धमुखस्य कथं वेदान्त-
 वेद्यतेत्यापातशङ्कामनूय प्रत्यक्षासिद्धनिरतिशयानन्दस्यैव त-
 न्मेवत्वाङ्गीकारात्त दोष इत्याह * सुखस्येति ॥ १६३ ॥ उ-
 क्तमर्थं स्पष्टयति * नेति । सर्वप्रपञ्चनिषेधावधिभूतस्य स्व-
 प्रकाशस्य लोकमानमेयत्वशङ्कैव नास्तीत्यर्थः ॥ १६४ ॥ अ-
 लौकिकानन्दस्य पुमर्थत्वेन वेदान्तमेयत्वे स्वर्गादेरपि
 तन्मेयत्वं स्यादित्याशङ्क्य नित्यपुमर्थत्वस्य हेतुत्वेनानभि-
 यतत्वान्नैवमित्याह * यदीति ॥ १६५ ॥ सर्वाभिलषितत्वाच्च
 मुक्तेरेव मुख्यपुमर्थत्वमित्याह * निःशेषेति । अत एव भूता-
 त्मन एव वेदान्तमेयतेत्यर्थः ॥ १६६ ॥ आत्मनः पुमर्थत्वे तस्य
 नित्यात्मत्वेन हेत्वनपेक्षत्वात्कृतं वेदान्तारम्भेणैत्याशङ्काह * य-

तथाप्यज्ञानमूढेन तदप्राप्तमिवेक्ष्यते ॥ १६७ ॥
 अतः सुखेच्छा दुःखस्य जिहासा चानिवर्तिता ॥
 तन्मूलस्यानिषिद्धत्वात्तन्निषेधाय तत्त्वधीः ॥ १६८ ॥
 अविद्याव्यवधानस्य नात्मज्ञानानिरेकतः ॥
 प्रध्वस्तिः कर्मभिः कर्तुं शक्या तेषाममानतः ॥ १६९ ॥
 व्यञ्जकं धिरहृत्यान्यत्साधनं कारकात्मकम् ॥
 आत्माभिव्यक्तये नालं तन्मोहस्याप्रदाहृतः ॥ १७० ॥
 यावच्च सम्यग्विज्ञानवन्निनाऽसौ न दृश्यते ॥
 न तावात्किञ्चिदप्याप्तं सुखं दुःखेन वर्जितम् ॥ १७१ ॥
 दक्षिणोदगधोगत्या प्रत्यगज्ञानमूढधीः ॥
 बम्भ्रमीत्यनिशं दुःखी पुमान्कर्मपुरःसरः ॥ १७२ ॥
 काम्यैर्दक्षिणमन्वंति ज्ञानयुक्तैस्तथोत्तरम् ॥

धेति ॥ १६७ ॥ अविद्यावृत्तत्वादेव निन्यासयोः सुखदुःखा-
 क्षिपरिहारयोरिच्छाऽपि घटते इत्याह * अत इति । * तदिति
 इच्छाहेत्वज्ञानस्यानिवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ १६८ ॥ अस्तु तर्हि
 कर्मभिरेवाविद्यानिवृत्तिरिति, नेत्याह * अविद्येति ॥ १६९ ॥
 तत्रैव हेत्वनन्तरमाह * व्यञ्जकमिति । कारकात्मकं कर्म तस्य
 मानवदनभिव्यञ्जकत्वात् तमोनिवर्तकत्वावित्यर्थः ॥ १७० ॥ तर्हि
 या ज्ञानं निवर्तिष्य, सत्येव तस्मिन् कर्मणा मोक्षः स्यादित्याशङ्क्या-
 ह * यावदिति । युक्तेः कर्मजन्यत्वेऽनित्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥ १७१ ॥
 कर्मफलस्यानित्यत्वं प्रपञ्चयति * दक्षिणेति त्रिभिः । ज्ञानयुक्तैः
 उपास्तिसहितैः । कर्मसम्भारसम्भृत इत्यस्य सर्वत्र सम्ब-

निषिद्धैश्चाप्यधो जन्म कर्मसम्भारसम्भृतः ॥ १७३ ॥
 धर्माधर्मांशसाम्ये च मनुष्यत्वं प्रपद्यते ॥
 धर्मादिसाधना पुंसामज्ञानां नश्वरी गतिः ॥ १७४ ॥
 ब्रह्माद्या स्थावरान्तैषा प्रत्यगज्ञानहेतुजा ॥
 नामरूपादिचित्राख्या स्वप्नमायेन्द्रजालवत् ॥ १७५ ॥
 अविद्यातिमिराच्छिस्तौ नानानिष्कृतमण्वपि ॥
 कार्यकारणवद्वस्तु नानपास्तं तमोऽप्यनः ॥ १७६ ॥
 यत एवमनः प्रत्यग्याध्यात्म्यप्रतिपत्तये ॥
 प्रारब्धेयं प्रयत्नेन वेदान्तोपनिषत्परा ॥ १७७ ॥
 अधिकारश्च सम्बन्धः प्रामाण्यं मेयनिर्णयः ॥
 चातुर्विध्यं विचार्येदं वेदान्तोऽत्रावतारितः ॥ १७८ ॥

इति वार्तिकमारे मेयपरीक्षा समाप्ता ।

इत्युपोद्धातः समाप्तः ।

न्धः ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ न केवलमनित्यं कर्मफलम्,
 अविद्याकृतत्वात् अनर्थरूपमपि, अतस्तस्माद्विरज्येतेत्याभिसन्धा-
 याह * ब्रह्मेति । एषा कर्मगतिः ॥ १७५ ॥ किञ्चात्म-
 न्यभिव्यक्ते सर्वमभिव्यक्तं भवतीत्यात्मज्ञानस्यैव पुमर्थत्वमि-
 त्याह * अविद्येति ॥ १७६ ॥ आत्मज्ञानात्तदज्ञानध्वस्तावपि
 न कार्यकारणात्मकसमस्तवस्तुव्यक्तिः तदावरणस्य सत्त्वा-
 दित्याशङ्क्याज्ञानध्वस्तावावरणस्यापि नाशान्यैवमित्याह * ना-
 नपास्तमिति । यस्मादात्मनि ज्ञाते सर्वपुरुषार्थसमाप्तिः अ-
 ज्ञाते च सर्वानर्थान्निस्तस्मादात्मज्ञानार्थत्वेन साधनचतुष्ट-

यसम्पन्नमधिकृत्यायं वेदान्तारम्भः सम्भवतीत्याह * यत-
इति ॥ १.७७ ॥ १.७८ ॥

परं सहस्रांशुवि सन्ति मर्त्या-
स्त्वदर्थिनो राम तथापि माह्व ॥
न लभ्यते दीनतमोऽतिदुःखी
पात्रं दयाया इह आत्मदाने ॥ १ ॥

इति बृहद्वार्तिकसारटीकायां मेघपरीक्षा

समाप्ता ॥ ४ ॥

इत्युपोद्घातः समाप्तः ।

प्रकरणचतुष्टयात्मकसम्बन्धवार्तिकसारस्थश्लोकसङ्ख्या १.०४५॥

श्रुतिः॥उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वर्ततः प्रा-
णो व्यासमग्निर्वैश्वानरः संघत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्य-
स्य शीः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पाश्वे
अवान्तरदिशः पर्शवः ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्द्धमासाश्च
पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मा-
सान्युबध्यः सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमा-

विद्यारण्यश्रीचरणस्तान्पर्येणोपवर्णितः ॥

श्रुत्यर्थो यादृशः पूर्वाचार्यवाक्यैर्विभज्यते ॥ १ ॥

* उषा वा इति॥वैश्वः स्मारणार्थः प्रसिद्धं ब्राह्ममुहूर्तं स्मा-
रयति * मेध्यस्य-मेधार्हस्य । व्यासं-विवृतं मुखम् । कव्यादाग्नि-
व्यावृत्त्यर्थमग्निं विशिनष्टि * वैश्वानर इति । शुद्धोऽग्निर्विवृतं
मुखमित्यर्थः । आत्मा-शरीरम् । अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषङ्गार्थं
पुनर्वचनम् । * पाजस्यमिति । वर्णव्यत्ययेन (१) पादा अस्यन्ते
यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽश्वस्तुर उच्यते । दिशश्चतस्रोऽपि
पाश्वे । यद्यपि द्वे दिशौ द्वाभ्यां पाश्वार्भ्यां सम्बध्येते, तथाप्यश्व-
स्य चरिष्णुत्वेन चतुर्दिग्भिरपि सम्बन्धसम्भवात्तत्र दृष्टिरवि-
रुद्धेति भावः । पर्शवः-पाश्वार्स्थीनि । अङ्गानि-अनुक्तावयवाः । प-
र्वाणि-सन्धयः । अहोरात्राणि-ब्राह्मदैवापिन्यमानुषाणि । प्रति-
ष्ठाः प्रतितिष्ठत्येतैरिति पादाः । नभो-नभस्था मेघाः, अन्तरिक्षस्यो-
दरत्वोक्तेः । उबध्यम्-अश्वान्दरस्थमपकमशनम् । सिन्धवो-नद्यः
गुदस्थनाड्यः, बहुवचनात् । यकृच्च क्लोमानश्च हृदयाधस्थौ वसिष्ठो-
त्तरमांसखण्डौ । क्लोमान इति दारशब्दवसित्यबहुवचनम् । उष-
मादित्यः पूर्वार्द्धः । मध्यान्हात् प्राक्तना दृष्टिरश्वस्य नाभेरूर्ध्वभागे

(१) पाजस्यमित्यत्रार्थकाले जकारस्थाने दकारकारणेन

मम पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्मुचन्मूर्ध्ना-
 दौ निम्लोचन् जघनादौ यद्विजृम्भते तद्विद्योतते
 यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य
 वाक् ॥ १ ॥

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पूर्वं
 समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्माहिमाऽन्वजायत तस्या-
 परे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावाभितः
 सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहवाजी गन्धर्वाभर्वा
 कर्तव्येत्यर्थः । निम्लोचन्—अस्तमयन्मूर्धः जघनादौ अश्वस्य ना-
 भेरपरादौ मध्याह्नादनन्तरभाष्यादित्यदृष्टिः कार्या । विजृम्भते
 इत्यादौ प्रत्ययो न विवक्षितः । जृम्भणं—दुस्त्वविदारणम् ।
 विद्योतनं विद्युत्, तत्र तद्दृष्टिः कार्येत्यर्थः । विधूननं—
 गात्रकम्पः । स्तनितं मेघगर्जनम् । मेहनं—मूत्रकरणं दृष्टिः ।
 अश्वस्य हेपितशब्दे आरोपो नास्तीत्याह *वागेवेति ॥ १ ॥
 अश्वं पुरस्तात्संज्ञपनात्पूर्वम् अहर्माहिमा अश्वमन्वजायत, अहर्दृष्ट्या
 संस्कृतो महिमाख्यः सुवर्णग्रहो हवनीयद्रव्याधारपात्रविशेषो
 ऽश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात्तं लक्षयित्वा प्रार्तत इत्यर्थः ।
 तस्य ब्रह्मस्य पूर्वं समुद्रे योनिरासादनस्थानं यत्र ग्रहः स्था-
 प्यते तत्पूर्वसमुद्रत्वेन ध्येयमित्यर्थः । मत्तम्यौ प्रथमार्थे । पूर्वः
 समुद्र इति । एनमश्वं पश्चादेतत्संज्ञपनानन्तरं रात्रिदृष्टिसंस्कृतो
 महिमाख्यराजतग्रहः प्रकृतमश्वं लक्षयित्वा प्रवृत्त इत्यर्थः ।
 * तस्यापर इति ॥ तदासादनस्थाने पश्चिमसमुद्रदृष्टिः कार्ये-
 त्यर्थः । “एतौ वा” इत्याद्युक्तस्य पुनर्वचनमश्वस्तुत्यर्थम् ।
 एवं द्वयो भूत्वेत्यादिरपि स्तुत्यर्थमेव । इय इत्यादयो जाति-
 विशेषाः । देवानवहवत्—देवानां देवत्वं प्रापितवान् प्रजापतित्वा-

निः ॥ २ ॥

इत्युपनिषदि प्रथममश्वब्राह्मणं समाप्तम् ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो
वंशशक्तिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥

बृहदारण्यकश्रुत्या कर्तुमादाबुदीरितः ॥

उपोद्धातोऽथ तात्पर्यास्तद्व्याख्याऽऽरभ्यते स्फुटा ॥ १ ॥

अरण्यध्ययनादेतदारण्यकमुदीर्यते ॥

बृहत्वाद् ग्रन्थतोऽर्थाच्च बृहदारण्यकं मतम् ॥ २ ॥

बृहदारण्यके काण्डत्रयमाद्यं मधु स्मृतम् ॥

द्वितीयं याज्ञवल्क्याख्यं तृतीयं खिलसंज्ञकम् ॥ ३ ॥

उपदेशोपपत्ती द्वे उपास्तिञ्चेति ते द्वयः ॥

अर्थाः क्रमेण काण्डानां प्राधान्येन निरूपिताः ॥ ४ ॥

मधुकाण्डे तु चत्वारोऽध्यायास्तत्राद्ययोर्द्वयोः ॥

प्रवर्यसंज्ञकं कर्म प्रोक्तं नोपनिषत्ततः ॥ ५ ॥

तु । वाजी गन्धर्वानिवहादित्यनुषज्यते * समुद्र इति । समुत्पद्यन्ति लीयन्ते भूतान्यस्मिन्निति समुद्रः परमात्मा । बन्धुः स्थितिहेतुत्वाद्, एतत्सर्वमभिप्रेत्याह * समुद्र इति ॥ २ ॥ इति टीकायां प्रथममश्वब्राह्मणं समाप्तम् ॥ १ ॥

उक्तानुवादपूर्वकं प्रतिज्ञातमर्थं शिष्यावधानाय स्मारयति । * बृहदिति ॥ १ ॥ * अरण्येति । बृहदारण्यकशब्द-निर्वचनेनारण्ये नियमेनोपनिषदमधीत्य तदुक्तान्तरङ्गवाहिरङ्गसर्वसाधनानुष्ठायिनामेव विद्या फलवतीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥ इदानीं शिष्यबुद्धिसौकर्यावोपनिषदि काण्डादिसङ्ख्यां तत्प्रति-

महिमाकयावहोरात्रदृष्टी कुर्यात्तयोः क्रमात् ॥ २० ॥
 समुद्रे बडबा यद्वदुत्पत्त्याभित्य वर्तते ॥
 परात्मनि विराडश्वस्त्यैवेति विचिन्तयेत् ॥ २१ ॥
 अश्वोपास्तिरियं ज्ञेया प्रथमब्राह्मणोदिता ॥
 द्वितीयब्राह्मणे सम्यक् फलमस्याः प्रवक्ष्यते ॥ २२ ॥
 पृथक् फलस्याकथनाद्ब्राह्मणद्वयवर्णितम् ॥
 एकोपासनमेवेति विज्ञातव्यमुपासकैः ॥ २३ ॥
 प्रतीकयोरश्वबह्व्यांविभेदाद्ब्राह्मणद्वयम् ॥
 अश्वप्रतीके वैराजरूपोपास्तिरिहोदिता ॥ २४ ॥

इति बृहदारण्यकवार्तिकसारे प्रथमाध्याये
 प्रथममश्वब्राह्मणं समाप्तम्

द्वितीयब्राह्मणे बन्हेरश्वमंशोपयोगिनः ॥
 उपासनं विराडुत्पत्त्या कार्यत्वेन विधीयते ॥ १ ॥
 अश्वमूर्त्तादिषु यथा पुषःकालादिदृष्टयः ॥
 अग्निमूर्त्तादिषु तथा ज्ञेयाः प्राच्यादिदृष्टयः ॥ २ ॥
 पश्याकारश्चितो योऽग्निः प्राग्दिगापस्त्रिजात्मकः ॥

“अर्वा” इत्यादेरर्थं तात्पर्यतः संगृह्णाति * अश्वेति ॥ २४ ॥

इति वार्तिकसारटीकायां प्रथममश्वब्राह्मणं समाप्तम् ।

उत्तरब्राह्मणसमुदायार्थं संगृह्णाति * द्वितीयेति ।
 ॥ १ ॥ २ ॥ नन्वश्वदग्नेः शिरमायभावात्कार्यं प्रागा-
 दिदृष्टिस्तत्राह * पक्षीति । इदानीं ब्राह्मणद्वय-

सोऽप्सु प्रतिष्ठित इति ध्याताऽपि प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥
 प्रतिष्ठागुणविज्ञानस्यैवैतत्फलमीरितम् ॥
 प्रधानोपासनफलं विराट्प्राप्तिः प्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥
 गुणस्य यस्य सम्प्रोक्तं प्रधानादपरं फलम् ॥
 तद्गुणोपासनं पुंस इच्छयैव विकल्प्यते ॥ ५ ॥
 तद्विशेषफलानिष्ठां विनाऽप्येतं गुणान्तरैः ॥
 प्रधानोपास्तिसम्पूर्णा मुख्योपास्तिकलं भवेत् ॥ ६ ॥
 उषःकालादिवपुषमह्वं प्राच्यादिदेहकम् ॥
 अग्निं चोपासकः स्वात्मस्वरूपत्वेन चिन्तयेत् ॥ ७ ॥
 ननु प्रतीकमेवात्र विराड्बुद्ध्या विचिन्त्यते ॥
 न प्रतीकेऽहंग्रहोऽस्ति सूत्रकारेण वारणात् ॥ ८ ॥
 मैवं फलं विराट्भावः श्रुतः सोऽहंग्रहं विना ॥
 न सिद्ध्येत्सूत्रकारेण तत्कृतुन्यायवर्णनात् ॥ ९ ॥

तिपाद्योपास्तिक्रमं दर्शयिष्यन् प्रधानफलकाङ्क्षिणां फला-
 न्तरसाधनगुणोपासनमैच्छिकमिति दर्शयितुं तत्प्रतिपादि-
 काम् “एषोऽप्सु प्रतिष्ठितः” इत्यादिबध्यमाणश्रुतिमर्थतः पठति
 * सोऽप्सु प्रतिष्ठित इति । प्रतिष्ठालक्षणमेतत्फलं सर्वात्मकोऽग्नि-
 रप्सु प्रतिष्ठित इति यद् गुणोपासनं तस्यैवंत्वर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥
 उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति * गुणस्येति ॥ ५ ॥ ६ ॥
 प्रधानोपास्तिक्रममाह * उष इति ॥ ७ ॥ अश्वान्योः स्वा-
 त्मरूपत्वेन चिन्तनमनुपपन्नं “न प्रतीकेन हि सः” [४-१-४] इति
 सूत्रविरोधादिति शङ्कते * नन्विति ॥ ८ ॥ फलश्रुत्यन्यथानुपप-
 न्याऽहंग्रहोपास्तिरेवेयमिति परिहरति * मैवमिति । तत्र हेतुमाह

यादृक्संकल्पयुक्तः सन्नुपास्ते तादृगान्नुयात् ॥
 कलमित्येष एवात्र तत्कतुन्याय ईरितः ॥ १० ॥
 विराड्भावमसंकल्प्य न विराड् भवति स्वयम् ॥
 अतः श्रुतफलावाप्तौ भवसेव साहङ्गहः ॥ ११ ॥
 सर्वास्मिन्वोपासनेषु कुतोऽहङ्गहवर्जनम् ॥
 अनन्तर्भाष्य चात्मानं कथं सर्वास्मिता भवेत् ॥ १२ ॥
 अतद्भावफलेष्वेव प्रतीकं समुपास्यते ॥
 तद्भावापादकेष्वात्मा गुणैस्त्नैस्तैरुपास्यते ॥ १३ ॥
 आत्मापासनबुद्ध्यैवमश्वामी अत्र वर्णिता ॥
 वाचं धेनुमितीवात्र न प्रतीकप्रधानता ॥ १४ ॥
 प्रतीकस्य प्रधानत्वे निषिद्धोऽहङ्गहोऽन्यथा ॥

* सूत्रेति ॥ ९ ॥ “तत्कतुश्च” [४-३-१५] इति सूत्रावयवस्यार्थमाह
 * यादृगिति ॥ १० ॥ ११ ॥ न केवलमनयोरेव प्रतीकयोरहङ्गहत्वं,
 प्रज्ञेत्येवमुपासितित्यादिनाऽपि तद्वक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह * स-
 र्वेति ॥ १२ ॥ यत्रोपास्यमाप्तिर्न फलं तत्र नाहङ्गहता, यत्र तत्मा-
 प्तिः फलत्वेन श्रूयते तत्राहङ्गहताऽऽवश्यमेति नियममाह * अत
 इति ॥ १३ ॥ तस्मादश्वाग्न्योरात्मत्वेन चिन्तनम् उपपन्नमि-
 त्याह * आत्मेति । तर्हि “न प्रतीक ” इत्यादिमूत्रविरोधः ?
 इत्याशङ्क्य, यत्र “वाचं धेनुम्” इत्यादौ प्रतीकस्यैव प्राधान्यं तस्य
 चात्मत्वेन चिन्तनं निषिध्यते, प्रकृते तदभावात् तन्निषेध इति
 न सूत्रविरोध इत्याह * वाचमिति ॥ १४ ॥ उक्तव्यवस्थानङ्गी-
 कारे बाधकमाह * अन्यथेति । तस्याहङ्गहत्वं सर्वसम्मतमिति

(१) अप्रतीकालम्बनाश्रयतीति बादरायण उभयथा ऽदोषास्त-
 त्कतुश्च इति सूत्रम् ।

प्रणवे ब्रह्मचिन्तायां लुप्येतादृक्प्रहो भुवम् ॥ १५ ॥
 आत्मानमह्वमग्निं च चिन्तयित्वाऽथ तं हयम् ॥
 काललोकादिधर्माणं समालब्धुं समुत्सृजेत् ॥ १६ ॥
 अब्दमात्रं मयोत्सृष्टो विमुक्तप्रग्रहो हयः ॥
 अब्दादूर्ध्वं मदात्मानं मदर्थं हयमालभे ॥ १७ ॥
 मदात्मभ्योऽन्यदेवेभ्यो ददाभ्यन्यपशूनहम् ॥
 अश्वेनान्यैश्च पशुभिरालब्धैरस्मि तर्पितः ॥ १८ ॥
 इति ध्यात्वाऽह्वमेधस्य फलत्वेनोदितं रविम् ॥
 संवत्सरात्मकं ध्यात्वा पुनरग्निं विचिन्तयेत् ॥ १९ ॥
 क्रत्वात्मसाधकत्वेन बन्हिरेषोऽर्कनामकः ॥
 सर्वलोकात्मकस्तौ द्वावश्वमेधार्कनामकौ ॥ २० ॥
 तन्नामानौ भास्कराग्नी फलसाधनरूपिणौ ॥

भावः ॥ १५ ॥ एवं प्रमङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृतमुपास्तिक्रम-
 माह * आत्मानमित्यादिना ॥ १६ ॥ * विमुक्तप्रग्रहो हयः इति ।
 स्वच्छन्द इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ * फलत्वेनोदितमिति । “य एषः”
 इत्यादिवक्ष्यमाणश्रुतेरित्यर्थः * संवत्सरेति । आदित्योद-
 यास्तमयाभ्यामहोरात्रादिद्वारा हि संवत्सरव्यवस्था ततस्तन्नि-
 र्मातुस्तस्य युक्तं तदात्मकत्वमिति भावः ॥ १९ ॥ अग्नि-
 चिन्ताप्रकारमाह * क्रत्वात्मेति । यः क्रतुस्वरूपसाधकत्वेन
 स्थितः प्रागादिदिगात्मत्वेन दृष्टः सर्वलोकात्मकः सोऽर्कना-
 मेति चिन्तयेदित्यर्थः । अग्न्यादित्यौ पुनरश्वमेधत्वेन चि-
 न्तयेदित्याह * तौ द्वाविति ॥ २० ॥ अक्रियात्मनोस्तयोः
 कथमश्वमेधत्वमित्याशङ्क्य साध्यसाधनयोरभेदविवक्षयेत्याह

निवर्तितं स्वाधिकारे पञ्चादेकत्वमहनुतः ॥ २१ ॥
 एकस्वरूपः प्राज्ञात्मा मृत्युशब्दोक्त ईश्वरः ॥
 सोऽहमस्मीत्यभिध्यायेदातादात्म्याभिमानतः ॥ २२ ॥
 इहैव देवो भूत्वाऽसौ शरीरे पतिते ततः ॥
 पुनर्देहं न गृह्णाति मृत्युर्भूत्वाऽवतिष्ठते ॥ २३ ॥
 सर्वदेवसमष्ट्यात्मा द्वैतैकत्वात्मकः प्रभुः ॥
 भवत्युपासकः सोऽत्र मृत्युः संहारहेतुतः ॥ २४ ॥
 उपास्तितत्कले प्रोक्ते निष्कृष्यान्नार्थवादतः ॥
 अर्थवादस्य तात्पर्यमतः परमुदीर्यते ॥ २५ ॥
 अवान्तरं महच्छेति द्विधा तात्पर्यमेतयोः ॥
 महातात्पर्यमत्र स्यादुपास्याग्निप्रशंसनम् ॥ २६ ॥
 अवान्तरं तु तात्पर्यमग्न्युत्पत्तावतो जनिम् ॥
 बन्हेर्हवकुमियं मृष्टेः प्रागवस्थाऽत्र वर्ण्यते ॥ २७ ॥

* तन्नामानाविति । अश्वमेधस्तच्छब्दार्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 एवम्भूताग्न्यादित्यो येन मूत्रात्मना स्वाधिकारान्ते ऐक्य-
 माप्नुतः सोऽहमस्मीति स्वस्य हिरण्यगर्भत्वाभिमानपर्यन्तं
 चिन्तयतः फलमाह * इहैवेति ॥ २३ ॥ मृत्युशब्दस्यात्र वि-
 वक्षितमर्थमाह * सर्वदेवेति । * द्वैतैकत्वात्मक इति । नाना-
 रस इत्यर्थः । मृत्युर्भवतीति सम्बन्धः । हिरण्यगर्भसायुज्यं
 प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्य मृत्युशब्दार्थत्वे हेतुमाह * संहारेति ।
 वाय्वात्मके तस्मिन्नग्न्यादीनां संवरणादित्यर्थः ॥ २४ ॥ वृत्तानु-
 वादपुरःसरमुत्तरग्रन्थप्रतिपाद्यार्थमाह * उपास्तीति । अत्र-प्र-
 कृतब्राह्मणे एवम् अर्थवादस्योभयपरत्वे सत्यग्न्युपास्तिप्रकरणे
 किं “नैवेह किञ्चन” इत्यादिकथनेनेति न शङ्कामित्याह * अत
 इत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रागवस्थाप्रतिपादकवाक्यमर्थतः

नैवेह किञ्चनाग्रेऽमृत्युनैवेदमावृतम् ॥

इति श्रुतौ प्रागवस्था तत्रैतत्प्रविचार्यते ॥ २८ ॥

प्रागवस्था शून्यरूपा सद्रूपा वेति संशये ॥

नैवेह किञ्चनेत्युक्तेः शून्यं स्यादिति केचन ॥ २९ ॥

मैवं यतः श्रुतिः साक्षात्सत्त्वमेवावदत्स्वयम् ॥

कार्यकारणयोः स्पष्टं मृत्युनैवेति सादरा ॥ ३० ॥

मृत्युना कारणेनेदं कार्यं सर्वं समावृतम् ॥

आवृतौ कारकाभावे श्रुतिर्नावश्यदीदृशम् ॥ ३१ ॥

सत्तामात्रस्वरूपं यद् ब्रह्माज्ञातमनत्त्वकम् ॥

मृत्युर्जनिमतः साक्षात्तत्राशेषजगल्लयात् ॥ ३२ ॥

लयो नामात्र नाभावस्तस्य वस्तुविभेदतः ॥

भिन्नत्वेन परैरिष्टो नाभावो वस्तुनः पृथक् ॥ ३३ ॥

पठति * नैवेति । प्रागवस्थास्वरूपं निर्णेतुं विमृश्य पूर्वपक्ष-

यति * तत्रेत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ “मृत्युनैवेदमावृतम्”

इत्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च प्रागवस्थायाः शून्यतेति सिद्धान्त-

यति । * मैवमिति ॥ ३० ॥ उक्तार्थं विवृणोति * मृत्युने-

ति ॥ ३१ ॥ प्रमिद्धमृत्योर्जगद्धेतुत्वाभावात्तेन कथं कार्यस्यावृ-

तिरित्याशङ्क्य अज्ञानोपहितं जगत्कारणं ब्रह्मैव मृत्युशब्देनो-

च्यत इत्याह * सत्तेति । जनिमतः, कारणमिति शेषः ।

जगत्कारणस्य मृत्युत्वे युक्तिमाह * तत्रेति ॥ ३२ ॥ ननु

ब्रह्मणि जगल्लयाङ्गीकारे ध्वंसवत्तत्र तत्प्रागभावस्यापि सम्भवात्

कथं सृष्टेः प्राक् कार्यमत्त्वमिति तत्राह * लय इति । तत्र

हेतुमाह * तस्येति । ध्वंसादेर्भावत्वं च युक्तितो वक्ष्यति । तर्हि

ध्वंसो न भावाद्भिन्न इति निषेधात्पुनरप्यसत्कृत्वात्तत्राह

* भिन्नत्वेनेति ॥ ३३ ॥ तर्हीदानीं घटो नेति व्यवहारो न स्या-

सूक्ष्मं वस्त्वनभिव्यक्तमपहयन् मन्दरक् पुमान् ॥
 नास्तीत्यभावतां वक्ति शून्यता नास्ति तावता ॥ ३४ ॥
 अभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती भावाभावौ तथासति ॥
 नैवेहेत्यनभिव्यक्तिमपेक्ष्य श्रुतिरब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 नाभिव्यक्ते नामरूपे सृष्टेः पूर्वं तथापि च ॥
 विद्येते इत्यभिप्रेत्य श्रुतिरावृत्ततां जगौ ॥ ३६ ॥
 सन्मूलाः सदवस्थानाः सल्लया अखिलाः प्रजाः ॥
 इति कालत्रयेऽप्यस्य जगतः सत्त्वमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 मृदं घटं कपालं च पश्यामस्तच्च वादिनः ॥
 प्रागभावं मृदि प्राहुः कपाले ध्वंसमूचिरे ॥ ३८ ॥
 एवं च वायुमिमतावभावावनुभूतिः ॥
 मृत्कपालात्मकौ भावौ सदर्थेन ततो भवेत् ॥ ३९ ॥

दत्त आह * मूर्क्षमिति ॥ न हि मूढव्यवहारादस्तुसिद्धिर्देहा-
 त्मव्यवहारं प्वदृष्टेरिति भावः ॥ ३४ ॥ स्वमते भावाभावयोः
 स्वरूपं वदन् फलितमाह * अभिव्यक्तीति ॥ ३५ ॥ उक्तार्थं
 स्पष्टयति * नाभिव्यक्त इति । अनभिव्यक्ते इत्यर्थः ॥ यद्य-
 पीति शेषः ॥ ३६ ॥ सृष्टेः प्राकार्यमन्वे “सदेव सोम्येदम्” इत्या-
 दिसदद्वैतश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य मतामपि कार्याणां कारणा-
 र्थिनसत्ताकत्वाभोक्तविरोध इत्यभिप्रेत्य सतो जगदुपादानत्व-
 प्रतिपादिकां “सन्मूलाः सोम्येमाः” इत्यादिश्रुतिमर्थतः पठति ।
 * सदिति । * जगतः सत्त्वमिति । कारणसत्तयेति शेषः ॥ ३७ ॥
 नन्वेवमपि कार्यध्वंसादेरनुभवसिद्धत्वाद्भादयत्वं तत्राह । * मृ-
 दमित्यादिना । मृदादिव्यतिरेकेण घटप्रागभावादेरनुपलम्भा-
 द्वादिवाक्यस्य तदनुभवस्य चाप्रमाणत्वाज्जगद्व्यंसादि सन्मात्र-
 भवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां कार्यकारणयोः

सदेवागमनः सिद्धं प्रत्यक्षाच्च सदीक्ष्यते ॥
 अनुमानाच्च सत्सर्वं यथा तदधुनोच्यते ॥ ४० ॥
 अनुमेयं जगत्सृष्टेः पूर्वं सत्कारणं तथा ॥
 सत्कार्यमुभयं चैतत्प्रयोगेण प्रदर्श्यते ॥ ४१ ॥
 स्रक्ष्यमाणं जगत्सर्वं सत्कारणकमिष्यताम् ॥
 कार्यत्वाद्धटवधेदसिद्धा ऽऽकाशादिकार्यता ॥ ४२ ॥
 अङ्कुरो मृदिते बीजे बीजाभावात्प्रजायते ॥
 इत्ययुक्तं बीजदाहादङ्कुरोत्पत्त्यदर्शनात् ॥ ४३ ॥
 बीजस्यावयवा एव जनयेयुरिहाङ्कुरम् ॥
 बीजं त्ववान्तरावस्था ज्ञेया पिण्डो यथा मृदः ॥ ४४ ॥
 मृत्तिका घटहेतुः स्यान्मृदस्तत्रानुवर्तनात् ॥
 मृदस्त्ववान्तरावस्थापिण्डस्याननुवर्तनात् ॥ ४५ ॥
 पिण्डे घटे कपालादौ याऽनुवृत्ता विभाति सा ॥
 मृदेव सर्वहेतुः स्यात्कार्याः पिण्डादयोऽम्बिलाः ॥ ४६ ॥
 विरुद्धानेकार्याणां युगपज्जन्म नेष्यते ॥

सत्त्वमुक्तमनुवदन्ननुमानेनापि तत्साधयति • सदेवेत्यादि-
 ना ॥ जगन्मात्रस्य पक्षत्वे आकाशादौ भागासिद्धिमाशङ्क्य “आ-
 त्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादिश्रुत्या तस्यापि कार्यत्वं सिद्ध-
 पित्वाह • वेदेति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ बीजादिनाशादङ्कुराद्युत्प-
 त्तिदृष्टेरुक्तानुमानं बाधितमित्यभिप्रायेणाशङ्कते • अङ्कुर इति ।
 बीजनाशाच्च कार्यात्पत्तिरतिप्रसङ्गादिति दूषयति • इत्ययुक्तमि-
 ति ॥ ४३ ॥ केन तर्जङ्गुरजनिस्तत्राह • बीजस्येति ॥ ४४ ॥
 मृत्पिण्डदृष्टान्तं व्यनक्ति • मृत्तिकेत्यादिना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 पिण्डादिनाशस्याहेतुत्वे पिण्डादौ सत्यपि घटाद्युत्पत्तिमा-

एकस्मात्कारणात्तेन पिण्डादेः कमभाविता ॥ ४७ ॥
 पिण्डाद्यखिलकार्येण विना मृत्कापि नेष्यते ॥
 अतोऽसती मृदिनि चेश मानेनोपलम्भनात् ॥ ४८ ॥
 असाधारणरूपेषु व्यावृत्तेष्वितरेतरम् ॥
 बहुष्वेकं यदा भाति प्रत्यक्षं कारणं तु तत् ॥ ४९ ॥
 कारणस्यास्तित्वा तस्मात्सिद्धा कार्योदयात्पुरा ॥
 कार्यस्याप्युदयात्पूर्वं यथा ऽस्तित्वं तथोच्यते ॥ ५० ॥
 सत्त्वपूर्वं जगत्कार्यं तमोऽन्तस्थघटादिवत् ॥
 अभिव्यक्तत्वधर्मित्वादन्यथा स्यान्मृच्छ्रुवत् ॥ ५१ ॥
 सत्यामपि हि सामग्र्यां बन्ध्यापुत्रो ह्यसत्त्वतः ॥
 अभिव्यक्त्यालम्बनत्वं न कदाचित्प्रपद्यते ॥ ५२ ॥
 सदेव चेत् सदा कार्यं घटः पिण्डकपालयोः ॥

शङ्का नेत्याह * विरुद्धेति ॥ ४७ ॥ पिण्डस्यापि कार्यत्वे का-
 र्यावस्थानापन्नमृदोऽनुपलम्भान्मत्कारणवादो न स्यादित्याश-
 ङ्क्यामिद्व्या दूषयति * पिण्डेहि * मानेनेति ॥ अन्वयव्यति-
 रेकानुसन्धानप्रत्ययेन ॥ ४८ ॥ तमेव व्यनक्ति * असाधारणे-
 त्यादिना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कार्यसत्त्वेऽप्यनुमानं रचयति
 * सत्त्वेति * अभिव्यक्तत्वेति ॥ अभिव्यज्यमानत्वादिति यावत् ।
 हेनोरप्रयोजकत्वशङ्कां निरस्यति * अन्ययेति ॥ ५१ ॥ ननु नृ-
 शृङ्गस्यापि अनभिव्यक्तिर्नामत्त्वान् किन्तु सामान्यसत्त्वादिति,
 नेत्याह * मत्यामिति ॥ ५२ ॥ प्रकृतानुमाने मदोपलब्धि-
 प्रसङ्गं बाधकमाशङ्क्या निराह * सदेवेत्यादिना ॥ पिण्डकपालयोः
 काल इति सम्बन्धः । पिण्डावस्थायां कपालावस्थायां चेत्यर्थः ।

कालेऽपि चोपलभ्येनेत्येतद्योगं न युज्यते ॥ ५३ ॥
 विद्यमानत्वमात्रेण नाभिव्यक्तिर्भवेद्यतः ॥
 सद्यस्त्वेवानभिव्यक्तं तत्सामग्र्यां च लक्ष्यते ॥ ५४ ॥
 अविज्ञातो ज्ञातुमिष्टो ज्ञायमानोऽथ विस्मृतः ॥
 स्मर्यते स्मृत इत्येवं सन्नेवं बहुधा च्यते ॥ ५५ ॥
 लोके सामग्र्यभावाद्वा कुड्याद्यावृत्तितोऽथ वा ॥
 सन्घटोऽपि न दृश्येत पिण्डस्थो नेक्ष्यते कुतः ॥ ५६ ॥
 आवृत्तत्वादिति श्रुतः पिण्डेनैव तदावृत्तिः ॥
 न पिण्डस्थो घटः किन्तु सृष्टिष्ठः पिण्डसंवृतः ॥ ५७ ॥
 कुम्भदेशाद्विभ्रदेशं कुड्याद्यावरणं भवेत् ॥
 अभिन्नदेशपिण्डेन कुम्भ आव्रियते कथम् ॥ ५८ ॥
 एकस्मिन्नेव विद्यति चान्द्रं तेजोऽभिभूयते ॥
 सौरं तेजसा तद्वत्पिण्डेनाव्रियतां घटः ॥ ५९ ॥

उक्तोऽर्थे हेतुमाह * यत इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अभिव्यक्तिसा-
 मग्र्यभावे सतो घटादेरपि नाभिव्यक्तिरित्यत्रानुभवं प्रदर्श्य व्य-
 वहारमपि दर्शयति • अविज्ञान इति ॥ ५५ ॥ सतोऽप्यनभि-
 व्यक्तिमुपेत्य प्रकृते पिण्डसन्निकर्षानन्तरम् अपातिवद्सामग्री-
 सत्त्वाद्घटोपलब्धिः स्यादिति शङ्कते * लोक इति ॥ ५६ ॥
 असिद्ध्या दूषयति* आवृत्तत्वादिति ॥ घटोपादानं पिण्डस्तेन स
 कथमाव्रियेतेति तत्राह *नेति ॥ ५७ ॥ पिण्डादि न घटाद्याव-
 रणं तेन समानदेशत्वाच्च यदेवं न तदेवं यथा कुड्यादि इति शङ्कते
 * कुम्भेति ॥ ५८ ॥ उक्तानुमानं दूषयति * एकस्मिन्निति ॥
 सामान्यव्याप्तौ सौरालोके व्यभिचार इत्यर्थः । विशेषव्याप्तौ
 तपसि व्यभिचार उत्पद्यते ॥ ५९ ॥ पिण्डादेः कार्यत्वे घटाव-

एकस्यां मृदि पिण्डाद्याः कार्याः सन्ति सहस्रशः ॥
 यस्याभिव्यक्तिसामग्री स्यात्तेनाभ्येऽन्न संवृताः ॥ ६० ॥
 पिण्डेनाव्रियते कुम्भः कुम्भेनापि कपालकम् ॥
 कपालेनावृतः कुम्भ एवमन्योन्यसंवृतिः ॥ ६१ ॥
 कुम्भेनैव कपालाल्याः कुम्भांशा भ्रान्त्यतो घटः ॥
 न कपालैरावृतश्चेन्न विभक्तैस्तदावृतेः ॥ ६२ ॥
 यदि पिण्डावृतिः कुम्भः कुलालस्तर्हि साधनैः ॥
 भङ्गायैवावृतेर्यत्नं कुर्यान्न घटानिर्मिता ॥ ६३ ॥
 एवं चोदयतस्तेऽन्न कोऽभिप्रायस्तन्मीरय ॥
 किमुत्पत्तिं धारयसे किंवा दण्डादिसाधनम् ॥ ६४ ॥
 आद्य इष्टो द्वितीये तु मा दण्डादि निवार्यताम् ॥
 घटाभिव्यक्तिहेतुत्वाद् ग्राह्यं दण्डादिसाधनम् ॥ ६५ ॥
 अनेकसाधना यस्मादभिव्यक्तिर्जगत्यसौ ॥
 वस्तुभेदादतो लोकसिद्धं साधनमिष्यताम् ६६ ॥
 दीपेन व्यज्यते रूपं न घनीतं तथा घटः ॥
 दण्डादिना ततः सर्वं सदेव व्यक्तितः पुरा ॥ ६७ ॥

स्थायामपि प्रतीतिः स्यादित्याशङ्क्य घटादिर्नैवावृतत्वान्मैवमि-
 त्याह * एकस्यामिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कपालो न घटावरकः
 तद्धानेऽपि घटभानादित्याशङ्क्य कपालशब्देन भिन्नकपालो वि-
 वक्षित इत्याह * कुम्भेनेति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सत
 एव घटादेरभिव्यक्त्यङ्गीकारे दीपेनाप्यभिव्यज्येतेत्याशङ्क्यान्व-
 यव्यतिरेकाभ्यां दण्डादेरेव तद्धेतुत्वान्मैवमित्याह * अनेके-
 ति ॥ ६६ ॥ साधनभेदमुदाहरति * दीपेनेति ॥ फलितमा-
 ह * तत इति ॥ ६७ ॥ दीपेन तमसि नष्टे चक्षुरादि-

तमोविनाशनायैव दीपश्चेदस्तु तावता ॥
 सदेव व्यज्यते सर्वमिति नैवापनुद्यते ॥ ६८ ॥
 भावाभावोत्पन्ननष्टशब्दप्रत्ययभेदधीः ॥
 अभिव्यक्तितिरोभावद्वैविध्यादुपपद्यते ॥ ६९ ॥
 व्यक्तो दीपेन भावः स्याज्ज्ञातो व्यक्तस्तु दण्डतः ॥
 पिण्डावृतस्त्वभावः स्यान्नष्टदृष्टः कपालकैः ॥ ७० ॥
 एवं व्यक्त्यावरणयोर्यहुत्वादेक एव सन् ॥
 उच्यते बहुभिः शब्दैस्तदुदाह्रियते पुनः ॥ ७१ ॥
 कुड्यावृतस्त्वसंस्पृष्टः स्पृष्टो व्यक्तस्तु पाणिना ॥
 मोहावृतस्त्वविज्ञातो ज्ञातो व्यक्तः प्रमाणतः ॥ ७२ ॥
 ननूदाहरणेष्वेषु तत्तदावृत्तिभङ्गनः ॥
 अन्या का स्यादभिव्यक्तिर्यया कार्यं नियम्यते ॥ ७३ ॥
 अभिव्यक्तेरनन्यत्वे शिलया पिण्डभङ्गतः ॥

नैव रूपं व्यज्यते तत्कथं दीपेन रूपव्यक्तिरुक्तेत्याशङ्क्य एवमपि
 सदेवोपलभ्यत इत्यत्र न विवाद इत्याह * तम इति ॥ ६८ ॥
 सत एवाभिव्यक्त्याद्यङ्गीकारे घटो विद्यते उत्पन्नस्तिरोहितो
 नष्टः इति ज्ञानभेदानुभवः कथमित्याशङ्क्य व्यञ्जकभेदेन व्यक्ति-
 तिरोभावभेदाङ्गीकारात्त दोष इत्याह * भावेत्यादिना ॥ ६९ ॥
 ७० ॥ एकस्मिन्नेव घटे आवरणाभिव्यक्तिभेदाज्ज्ञानभेदो व्य-
 वहारभेदोऽप्यस्तीत्याह * एवमित्यादिना ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ नन्वे-
 वमप्युक्ताभिव्यक्तेर्दुर्निरूपत्वात् सत्कार्यमिदिरिति शङ्कते * न-
 न्विति ॥ ७३ ॥ कथं दुर्निरूपत्वमिति चेत्, किम् अभिव्यक्तिरावर-
 णभङ्गादन्याऽनन्या वा ? नाद्यः, अनुपलम्भादित्युक्त्वा अन्त्यं दूष-
 यति * अभीति ॥ ७४ ॥ षट्ज्ञानेन तद्व्यक्त्यावरणनिवृत्त्योः पृथगुप-

अभिव्यज्येत कुम्भोऽयं बिना दण्डादिसाधनैः॥७४॥

उच्यते तावदज्ञातज्ञातोदाहरणेऽन्तिमे ॥

भेदो विशद एवाभिव्यक्त्यावरणभङ्गयोः ॥ ७५ ॥

अज्ञातत्वावसृष्ट्यर्थमादित्सन्ते हि मानिनः ॥

मानानि, मानसम्बन्धादज्ञातत्वं च नश्यति ॥ ७६ ॥

मातुर्मानाभिनिष्पासिर्निष्पन्नं मेयमिति तत् ॥

मेयाभिसङ्गतं तच्च मेयाभस्वं प्रपद्यते ॥ ७७ ॥

मेयाभस्वमाभिव्यक्तिर्नश्येदज्ञातता तथा ॥

घटोऽवगत इत्येतत्ततः सम्पद्यते फलम् ॥ ७८ ॥

एवं दीपप्रकाशेन सप्रकाशो घटो भवेत् ॥

घटनिष्ठप्रकाशांऽयं घटनिष्ठं तमो नुदेत् ॥ ७९ ॥

एवं दण्डादिना मृत्स्थो घटाकारः स्फुटो भवेत् ॥

पिण्डाकारस्तिरोधत्ते ततो दण्डाद्यपेक्ष्यते ॥ ८० ॥

शिलया पिण्डभागे तु व्यज्येतान्यस्तदा मृदि ॥

कार्यं विदलचूर्णादि तेनाप्यामृतता घटे ॥ ८१ ॥

सम्भादनुपलम्भिरसिद्धेति परिहरति * उच्यत इति ॥७५॥ उक्तं

भेदवैशद्यम् उपपादयति * अज्ञातत्वेति ॥ मानिनः—मामाणि-

काः ॥ ७६ ॥ उक्तमर्थं स्पष्टयति * मातुरित्यादिना । साभासबु-

द्ध्याभ्रयं ज्ञानमादावुत्पद्यते, ततश्च विषयं स्पृष्ट्वा तदाकारं भजते,

तदाकारभजनरूपाभिव्यक्त्या तदज्ञाननाश इत्यर्थः॥७७॥ किञ्चा-

वरणनाशो यथा ज्ञाततालक्षणफलाद्भिद्यते एवमभिव्यक्तेरपि,

इत्यभिप्रेत्याह * घट इति ॥७८॥७९॥ उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदि-

शति * एवमित्यादिना ॥ ८० ॥ दण्डाद्यभावे तु पिण्डनाशो

सत्यपि न घटव्यक्तिरित्याह * शिलयति ॥ ८१॥८२॥ दण्डाद्यु-

अतो निपतमेवात्र कार्याभिप्रायितसाधनम् ॥
 सदेव व्यज्यते कार्यं नापूर्वं जायते ततः ॥ ८२ ॥
 भाषामात्रविभेदोऽयमिति चेत्तर्ह्यवैदिकीम् ॥
 त्यक्त्वा भाषां कार्यसत्तां वद वैदिकभाषया ॥ ८३ ॥
 भूतभाविघटौ न स्तस्तव सन्तौ मते मम ॥
 तयोर्ज्ञानं सद्विषयं वर्तमानस्य धीरिव ॥ ८४ ॥
 अतीतानागतोऽर्थो ऽसन्निति यशुच्यते तदा ॥
 अतीतानागतज्ञानं भ्रान्तमेवैश्वरं भवेत् ॥ ८५ ॥
 प्रागभावस्तथा ध्वंस इत्याद्या वाच्यदीरिताः ॥
 अभावाः ब्रह्मकार्यत्वात्सद्रूपाः स्युर्घटादिवत् ॥ ८६ ॥
 भावत्वस्याविशेषेऽपि यथा जलमुबोमिदं ॥
 भावावान्तरभेदाः स्युः प्रागवाशदयस्तथा ॥ ८७ ॥
 लोकप्रसिद्धिसुल्लङ्घ्य किं भावत्वदुराग्रहात् ॥

पादाननयत्ये व्याक्तिशब्देन घटाद्युत्पत्तिरेवाक्ता स्यान्नार्यभेद इति
 शङ्कते *भाषेति । अर्थभेदाभावमुपगम्य परिहरति *तर्हीति ॥ ८३ ॥
 अभ्युपगमं त्यजाते * भूतेति । मम मते सन्ताविति सम्बन्धः ।
 वैलक्षण्यान्तरमाह * तयोरिति । त्वन्मते, असद्विषयत्वमिति
 शेषः ॥ ८४ ॥ कार्यस्य सत्त्वे सर्वदोषं परिहृत्य तदसत्त्वे दोष-
 माह *अतीतेति ॥ ८५ ॥ ध्वंसादेर्भावत्वं तर्केण प्रसाध्य तदनु-
 ग्राह्यमनुमानमाह *प्रागेति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ध्वंसादेर्जलादिवद्भाववि-
 शेषत्वकल्पनं व्यर्थं व्यावहारिकाभावत्वाङ्गीकारेऽपि तवाद्वैतसि-
 द्धेरिति शङ्कते *लोकेति । *कार्यमिति । कार्यशब्दः फलवच-
 नः किंशब्देन सम्बध्यते । श्रुत्युक्तं सदद्वैतमुल्लङ्घ्यातिरिक्ताभा-
 वकल्पनवैयर्थ्यं तत्रापि तुल्यम् अभावव्यवहारस्यान्यथाप्युपप-

कारणस्य तु भावत्वमविवादं मतेऽपि ते ॥ १०० ॥

नन्वत्रैकं स्वतःसिद्धं प्रत्यग्रूपमनन्यदृक् ॥

यस्त्विष्टं वेदसिद्धान्ते किमर्थं कार्यकारणे ॥ १०१ ॥

एवम्भूतात्मबोधार्थं कारणादि प्रसाध्यते ॥

उपायः सोऽवतारायेत्याचार्यैरेतदरिणात् ॥ १०२ ॥

सत्तत्त्वकमिदं सर्वमिति संसाध्य यत्नतः ॥

तस्यापि संविन्मात्रेण पूर्णत्वोच्यते स्वतः ॥ १०३ ॥

कारणादिनिषेधेन नन्वद्वैतमभीप्सितम् ॥

तथाच नेतिनेतीति बोधस्योत्तमता मता ॥ १०४ ॥

बाढं किन्तु निषेधोऽयं नोपादेयतयोच्यते ॥

ऐकात्म्यमात्रबोधेन निषेधस्याप्यपहनवात् ॥ १०५ ॥

णमत्त्वं तु निर्विवादमित्याह * कारणस्येति ॥ १०० ॥ एवमपि त्व
सिद्धान्तहानिरिति चोदयति * नन्विति । किमित्याक्षेपे । साध्येते
इति शेषः ॥ अद्वयत्वविरोधादिति भावः ॥ १०१ ॥ कार्यकारणतद-
भावविलक्षणाद्वितीयब्रह्मासिद्धये कारणादेरतुच्छत्वं साधयतो न
सिद्धान्तहानिरिति परिहरति * एवमिति । तत्त्वज्ञानसिद्धौ
कारणादि हेतुरित्यत्र मृलोहविस्फुलिङ्गेत्यादिवृद्धवाक्यमुदाहरति
* उपाय इति ॥ १०२ ॥ नन्वेवमपि कारणादिसत्त्वे कथमद्वैत-
सिद्धिस्तत्राह * सदिति ॥ १०३ ॥ यदि कारणादिकं ब्रह्मा-
धीनसत्ताकम् इति संसाध्य नेतिनेत्यादिना तदपि निषिध्य
संविन्मात्रतया पूर्णत्वमुच्यते तर्हि मुक्तावन्तरङ्गत्वाभिषेधज्ञान-
मेवोपादेयं स्यादिति शङ्कते * कारणेति । एवं च कारणा-
दिसत्त्वविन्ता मध्येत्यर्थः ॥ १०४ ॥ निषेधबोधस्यान्तरङ्गत्वम-
ङ्गीकरोति * बाढमिति । तस्योपादेयत्वमुक्तं धुनीते * कि-
न्त्विति ॥ १०५ ॥ तर्हि कार्यादिसत्त्वनिषेधबोधयोः किमुपा-

निषेधबोधसद्बोधौ तयोः काऽत्र व्यवस्थितिः ॥

उच्यते नैतयोर्लक्षणेनैव व्यवस्थितिः ॥ १०६ ॥

यथा चूतफले बीजं त्याज्यं ग्राह्यं तद्वत् ॥

नैवं जगति बोधाय त्याज्यं ग्राह्यं च भिद्यते ॥ १०७ ॥

किं तर्हि सर्वं सन्त्याज्यमुपादेयं तथाऽखिलम् ॥

रज्जुसर्पेऽखिलं त्याज्यं ग्राह्यं चाखिलमेव तत् ॥ १०८ ॥

न शिरोभागमुत्सृज्य पुच्छभागं प्रगृह्णत ॥

निखिलां सर्पतां त्यक्त्वा निखिलां रज्जुतां विदुः ॥ १०९ ॥

जगद्भावभ्रमं त्यक्त्वा ब्रह्मत्वेनैति पूर्णताम् ॥

ततः पुरुषचित्सस्य भेदाद्वाच्यौ व्यवस्थितौ ॥ ११० ॥

दृश्याभिसम्बन्धेनैतच्चित्तं चेतस्त्रिवृत्तितः ॥

दृग्मात्रत्वावशंषाय निषेधोऽयं प्रशस्यते ॥ १११ ॥

नानात्वाल्यग्रहग्रसनं चित्तमद्वैतवस्तुनि ॥

प्रवेशयति चिन्तेयं कार्यकारणसत्त्वगा ॥ ११२ ॥

देयमिति पृच्छति * निषेधेति । प्रपञ्चान्तःपातित्वादुभयमपि
 हेयमेवेत्याह * उच्यत इति ॥ १०६ ॥ तत्र व्यतिरेकदृष्टा-
 न्तमाह * बोधयेति । साक्षान्मोक्षमाधनायेति शेषः ॥ १०७ ॥
 तर्ह्युपादेयज्ञानं किमिति पृच्छति * किमिति । प्रपञ्चान्तःपाति-
 सर्ववस्तुत्यागावधिभूतपूर्णतमिज्ञानमेवेत्याह * सर्वमिति । उक्त-
 मर्थं दृष्टान्तेनाह * रज्ज्वत्त्वादिना । निषेधज्ञानमपि हेयं चेत्
 कथं तस्य मुख्यत्वमङ्गीकृतमित्याशङ्क्य पुरुषमतिभेदेनेत्याह
 * तत इति । व्यवस्थितौ, गौणमुख्यत्वेनेति शेषः ॥ ११० ॥
 उक्तव्यवस्थां स्फुटयति * दृश्येति ॥ १११ ॥ द्वैताभिनिविष्ट-
 चित्तस्याद्वैतावतारणार्थत्वाच्च कार्यादिसत्त्वचिन्ताऽपि दृश्येत्याह
 * नानात्वेति ॥ ११२ ॥ ननु पुरुषमतिभेदेन श्रुतिः कारणादि-

त्वम्पदार्थमुखेनायं तत्पदार्थमुखेन वा ॥

पूर्णोऽवशिष्यतां विद्वानित्येतच्छ्रुतिद्वयतम् ॥ ११३ ॥

तस्मात्सत्कार्यमखिलं कारणेन सताऽऽवृतम् ॥

जगतः प्रागवस्थायां नामरूपे न हि स्फुटे ॥ ११४ ॥

प्रागवस्थामुपक्रम्य बहुयुत्पत्त्यवसानया ॥

सृष्ट्या स्तोतुमिमं बहिः सा सृष्टिरिह वर्ण्यते ॥ ११५ ॥

यत्सद्रूपं परं ब्रह्म संविन्मात्रसतत्त्वकम् ॥

अविज्ञातात्मयाथात्म्यं जगतः कारणं हि तत् ॥ ११६ ॥

स्वाज्ञानादेव सद्रूपं प्रसिद्धं प्रभविष्णु च ॥

विनाऽज्ञानमसङ्गस्य कुतः स्यात्सर्वशक्तिना ॥ ११७ ॥

अकारणं सदज्ञानात्कारणत्वं यथा भजेत् ॥

ब्रह्माकारत्वमित्येवं निराकारमपि स्वतः ॥ ११८ ॥

सत्त्वं तन्निषेधं च ब्रवीति चेत् तस्याः कुत्र मुख्यतात्पर्यं तत्राह ।

*त्वमिति ॥ ११३ ॥ नैवेह किञ्चनेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति *तस्मा-

दिति ॥ १४ ॥ “तेजोरसो निरवर्ततामिः” इत्यन्तग्रन्थतात्पर्यं

सङ्क्षिप्य दर्शयति * प्रागवस्थामिति ॥ ११५ ॥ एवं प्रसङ्गमा-

सं चोग्रमपोद्य प्रकृतं मृत्युशब्दार्थमेव पूर्वोक्तमनुवदति * यदि-

ति । यदेवम्भूतं जगत्कारणं प्रसिद्धं तन्मृत्युशब्दवाच्यमि-

त्यर्थः ॥ ११६ ॥ “अविज्ञातात्मयाथात्म्यम्” इत्यनेन स्वाश्रयवि-

षयाविद्यासहितस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वमुक्तमुपपन्नम् । सर्वश-

क्तियुक्तब्रह्मणो विनाऽपि मायां तत्सम्भवादित्याशङ्क्याह * स्वा-

ज्ञानादिति ॥ ११७ ॥ आत्मनोऽसङ्गत्वे जगदात्मत्वं न स्यात्

तथाच “सच्च त्यक्ताभवत्” इति श्रुतिः कुप्येतेत्याशङ्क्यासङ्गत्वे-

ऽपि निष्पन्नस्य ब्रह्मणो वस्तुतो जगदाकारत्वाभावेऽपि मायया

तदपि कारणत्ववत्सम्भवतीत्याह * अकारणमिति ॥ ११८ ॥

स्वावदाभासमग्नौ स्वाभासान्तरादिव ॥
 प्रविष्ट एको बहुधा विषयवृद्धादिषु ॥ ११९ ॥
 घटेषु ये घटाकाशा वास्तवं विषयेषु ते ॥
 घटस्थेषु जलेष्वन्ये स्वाभासाः प्रतिबिम्बिताः ॥ १२० ॥
 तथैव बुद्धिद्विष्टारो जीवा ब्रह्मैव वास्तवम् ॥
 जलीय्यवशिदाभासाः प्राप्ता बुद्धिस्वरूपताम् ॥ १२१ ॥
 अक्षरतापसान्निध्याद्यथा कुम्भजलादिषु ॥
 तापाभासा उदेत्येवं शिदाभासोऽपि बुद्धिषु ॥ १२२ ॥
 शिदाभासेषु नानात्वं दुःखित्वाद्यवभासनात् ॥
 बुद्धिद्विष्टेषु दुःखादेरारोपो सुखतां वृणाम् ॥ १२३ ॥
 अज्ञानानुपमर्देन यत्सृष्टौ द्वैतभासनम् ॥

जम्बेवं चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य सर्वस्य मायिकत्वे जीवानां बु-
 द्धिकलभागित्वं न स्यादत आह * स्वेति । स्वचितः ब्रह्म-
 चैतन्यस्य यस्मिन्नाभासस्तदज्ञानं, तथा च तदनुसारेनेत्यर्थः ।
 वर्ष्मसु-अन्तःकरणादिषु ॥ ११९ ॥ आकाशदृष्टान्तं विकास-
 यति * घटेष्विति ॥ १२० ॥ दार्ष्टान्तिकमाह * तथेति ।
 एवं च घटस्वजलप्रतिबिम्बिताकाशवद् बुद्धिस्वाभासस्य कल्पि-
 तत्वेऽपि तदधिष्ठानसाक्षिणो घटाकाशवत्सत्यत्वात्प्राप्त्युक्तिभा-
 वत्वमित्यर्थः । जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वे तस्मिन्कर्तृत्वादिबु-
 द्धिः कथमित्याशङ्क्य शिदाभासद्वारा साक्षिणि तदारोपादिति
 कर्तुं बुद्धौ चितः प्रतिबिम्बं तावदाह * जलेति । बुद्धिस्वरूपतां
 बुद्धितादात्म्यम् ॥ १२१ ॥ उक्तमर्थं विवक्षयति । * अक्षरेति ॥ १२२ ॥
 एवं तस्मिन् बुद्धिनिष्ठकर्तृत्वादीनां तदधिष्ठाभासद्वारा तद्वद्दृष्ट्या-
 रोपादिविवेकिनां तत्प्रतीतिरूपवत्त इत्याह * चिदिति ॥ १२३ ॥

स्वप्रविज्ञानवशेदं वस्तुतत्त्वावभासकम् ॥ १२४ ॥

अथापि तत्त्वविज्ञानहेतुत्वं द्वैतमुच्यति ॥

निद्रां हित्वा यथा स्वापासिमिसादपि बुद्ध्यते ॥ १२५ ॥

साध्यसाधनतां तस्मादज्ञानैकव्यपाश्रयाम् ॥

उच्चैरनूय तत्तत्त्वं वेदान्ताः प्रत्यपादयन् ॥ १२६ ॥

अकारणमकार्यं सत् कार्यकारणतामगात् ॥

मोहादेव, ततः शास्त्रं मोहांश्चित्त्यै प्रवर्तते ॥ १२७ ॥

नामरूपादिना येयमसत्येवावभासते ॥

ननु दुःखादिप्रपञ्चस्य सत्यत्वमेवास्तु नाहं दुःखाद्यादिबाध-
कज्ञानानुपलम्भादित्यत्राह * अज्ञानेति । प्रत्यगज्ञाने स्थिते

जगति यद्यज्ञानमस्ति तत्सर्वं न वस्तुविषयं, न हि सत्यामेव

निद्रायां प्रवृत्तं स्वप्रज्ञानं तत्कालेऽबाधितमिति कृत्वा वस्तु

गोचरयति, एवमज्ञानकालेऽध्यक्षेणाबाधितमपि द्वैतं वस्तु न

भवतीत्यर्थः ॥ १२४ ॥ स्वप्रवज्जाग्रतोऽपि मिथ्यात्वे श्रुत्या-

देरपि मिथ्यात्वात्कथं ततो ब्रह्मधीरित्याशङ्क्याह * अथेति ॥

द्वैतं-वेदान्तादिकम् । स्वापादसत्यव्याघ्रादिदर्शनात् ॥ १२५ ॥

ननु सृष्ट्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वात्कार्यकारणभावस्य वस्तुत्वमिति

तत्राह * साध्येति । उक्तन्यायेनानाद्यज्ञाननिमित्तकार्यकारणतां

सृष्ट्यादिवाक्यैरनूय कल्पितकार्यादिः स्वरूपं प्रत्यग्ब्रह्ममात्रमिति

तत्त्वमसीत्यादयो वेदान्ताः प्रतिपादयितुं प्रवृत्ताः न सृष्ट्या-

दिस्तत्र विवाक्षितः, अपूर्वत्वाभावादफलत्वाच्चेति भावः ॥ १२६ ॥

उक्तार्थं संक्षिप्याह * अकारणमिति । सत् ब्रह्म ॥ १२७ ॥ मोहो-

देवेत्युक्तः कोऽसौ मोहस्तत्राह * नामेति । अनिर्वचनीया या

माया नामरूपात्मनाऽध्यक्षं भासते तत्कारणीभूतापञ्चकृतमहाबु-

माया तस्याः परं सौक्ष्म्यं मोहशब्देन भण्यते॥१२८॥
 निगीर्णाशेषसंसारं शुद्धं संस्कारसंश्रयम् ॥
 अव्याकृतमिति ब्रह्म मोहयोगेन भण्यते ॥ १२९ ॥
 एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
 त्वं वायुर्ज्योतिरापञ्च भूमिर्विश्वस्य धारिणी ॥१३०॥
 श्रुतिः । नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत्
 अशनायया अशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी
 स्यामिति सोऽर्चन्नचरत्स्यार्चत आपोऽजायन्त ॥

तावस्थ्यातिरिक्ततदुपादानं मोह इत्यर्थः ॥ १२८ ॥ ननु तदे-
 दमित्यत्राव्याकृतस्य जगदेतत्वं श्रूयते तत्कथं मोहयुक्तं ब्रह्म
 तत्कारणमिति तत्राह * निगीर्णेति ॥ शुद्धं ब्रह्म व्यावर्त्तयति
 *संस्कारेति ॥ संसारिब्रह्म व्यावर्त्तयति *शुद्धमिति॥१२९॥मू-
 लकारणादेव सर्वसृष्टिरित्यत्रार्थवर्णश्रुतिं संवादयति * एत-
 द्मादिति ॥ १३० ॥

नैवेहेत्यादिश्रुतेरक्षरार्थस्तु—इह संसारमण्डले सृष्टेः
 प्रागभिव्यक्तनामरूपं किञ्चिदपि नासीत् । नामरूपयो-
 स्तदा कुतो नाभिव्यक्तिस्तत्राह * मृत्युनेति । मृत्युना कार-
 णेनावृतमासीत् । मूलकारणे मृत्युशब्दप्रवृत्तौ हेतुः *अशना-
 ययेति । अशनायावत्प्राणहेतुत्वादित्यर्थः । प्राणस्य च मृत्युत्वं
 प्रसिद्धमित्याह *अशनाया हि मृत्युरिति । अयं भावः—अशना-
 याशब्देन तद्वाग्प्राणो लक्ष्यते । प्राणस्य चाध्यात्मवागादीनाम-
 धिदैवान्यादीनां च संवरणान्मृत्युत्वमुक्तं, तत् प्राणकारणे पर-
 मात्मन्यप्युपचर्यत इति । तथाच मृत्युशब्दलक्ष्ये जगत्कारणे
 सर्वं जगत् सूक्ष्मरूपेण स्थितमित्यर्थः ॥

तत्रादी सृज्यवस्तूनां प्राणादीनां विचारणे ॥
 वक्षं मनोऽसृजस्तेन वेदे सृज्यं व्यचारयत् ॥ १३१ ॥
 न चास्य मनसः सृष्ट्यै प्रसज्येत मनोऽन्तरम् ॥
 न हीदमतिगम्भीरं शक्यं तर्कयितुं बुभिः ॥ १३२ ॥
 स तेन मनसा स्वास्मिन्लीनान्वेदाननुस्मरत् ॥
 समन्वालोचयद्बो वेदोक्तां सृष्टिपद्धतिम् ॥ १३३ ॥
 सृष्टिः सर्वा मनस्यस्य प्रादुरासीत्थापयम् ॥
 हिरण्यगर्भ एषोऽभूद्वीशो मानससृष्टितः ॥ १३४ ॥
 भुतिः॥अर्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कः

तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरर्थमाह वार्तिककारः *तत्रेति ।
 तादृशेति मनसो निर्देशः । प्रकृतो मृत्युर्मनःशब्द-
 वाच्यं वक्ष्यमाणसंकल्पं कृतवानित्यर्थः ॥ १३१ ॥ सं-
 कल्पस्यापि कार्यत्वाच्चद्वोचरं संकल्पान्तरं स्यादित्यनव-
 स्यामाशङ्क्य श्रुतितात्पर्यविषयेऽर्थे न कृतर्कावतार इत्याह * न
 चेति । संकल्पव्यतिरिक्तकार्याणि संकल्पपूर्वकाणीति भुतिवशा-
 दङ्गीकार्यमिति भावः ॥ १३२ ॥

संकल्पं कृतवानित्युक्तं, तमेव संकल्पं दर्शयति
 भुतिः * आत्मन्वी स्यामिति ॥ लिङ्ग्यत्ययश्छान्दसः ।
 आत्मवान् विषदादिप्रपञ्चैः शरीरी स्यामिति । सोऽर्चन् सृ-
 ष्टिपद्धतिमालोचयन् अचरत् आलोचनं कृतवान् इति या-
 वत् । तस्यार्चतः आलोचयतः सम्बन्धिन्यः आपोऽजायन्त, आप
 इति सर्वभूतोपलक्षणम् । मूलकारणादपञ्चीकृतभूतोत्पत्त्या तदु-
 पाधिकहिरण्यगर्भो जातः ॥

एतदभिप्रेत्याह * स तेनेत्यादिना ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

इ वा अहम् भवति य एवमेतद्वर्कस्यार्कत्वं वेद-
आपो वा अर्कस्तथादपाश्चर आसीत्तस्मिन्महम्यत सा
पृथिव्यमवत्तस्यामभ्राम्यत्तस्य तत्तस्य तेजोरसो
निरवर्त्सताग्निः ॥ २ ॥

अश्वमेधादभूताग्नेरर्कनामत्वेनाप्युपासनां वक्तुं तन्ना-
म्यस्तत्र प्रवृत्तौ बीजमाह श्रुतिः * अर्चत इति । षष्ठ्य-
र्थे चतुर्वी । सूत्रसृष्ट्यनन्तरमीदृशः एवमन्यत अर्च-
तौ मे मत्सम्बन्धि कं जलं भूतान्तरसहितं सूत्ररूपमभूदिति
तत्तस्मादेवमीश्वरस्य मननादेव अर्चतिपदावयवेन अर्-
इत्यनेन कञ्चम्दसंयोगात्सूत्रात्मा अर्कनामा जातस्तस्यार्कस्य
सूत्रात्मनोऽर्कत्वमेव तत्सृष्ट्यपार्थिबाधेरप्यर्कनामत्वे हेतुरिति
शेषः ॥ य एवं यथोक्तमर्कस्याग्नेरर्कत्वं वेदोपास्ते कं सुखं इ
वा इत्यवधारणे, भवत्येवेति ॥ १ ॥ इदानीं भुत्यन्तरसिद्धपञ्ची-
कृतभूतेभ्यः सूत्रकर्तृकां विराडुत्पत्तिं वक्तुम् उक्तं सूत्रमनुवद-
ति * आपो वा अर्कः । भूतान्तरसहितानामर्पां सूत्ररूपाणा-
मर्कत्वोक्तेः । तच्च सूत्रस्य विरादसिसृष्टायां सत्यामर्पां पञ्ची-
कृतभूतान्तरसहितानां यः शरः उच्छ्वनत्कावस्थाऽऽसीत्स शरः
समहम्यत कार्याभिमुखं, कारणं परस्परं सङ्घातमापद्यतेत्यर्थः ।
छिन्नव्यत्ययश्छान्दसः । स सङ्घातो येयं पृथिवी सा अभवत् । पृ-
थिवीशब्दोऽण्डपरः, पञ्चभूतेभ्योऽण्डं जातमित्यर्थः । तस्यां पृथि-
व्यां सृष्ट्यायां सत्यां प्रजापातिरभ्राम्यत् भ्रान्तो जातः महत्कार्यकर-
णात् । तस्य भ्रान्तस्य तत्तस्य स्त्रिभ्रस्य तेजोरसस्य ज्ञानक्रियात्म-
कस्य विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । अभिलैल्लोक्यात्मा प्रथमशरीरी
निरवर्त्तत सूत्रात्मा विराद्देहावच्छिन्नस्तदभिमानविशिष्टो निर्देह

स चेवाऽऽत्मानं व्यकुर्वतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयं
 स एव प्राणस्त्रेवा चिहितः तस्य प्राची दिक् शिरःऽसौ
 चासौ चेर्मौ अधास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ
 च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीचीच पादर्वे यौः पृष्ठमन्त-
 रिक्षमुदरमियसुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क चेति
 तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत् द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा
 वाचं मिथुनं सम्भवत् अशनाया मृत्युः तद्यत्रेत आ-
 सीत्स संबत्सरोऽभवत् ॥

इत्यर्थः ॥२॥ स सूत्रात्माऽऽत्मानं कार्यकरणसङ्घातमुपासनार्थं त्रे-
 वा व्यभजत् । अत्र अग्निं तृतीयमित्यपि द्रष्टव्यम् । इत्थमसौ शु-
 क्कजन्माऽग्निरश्वमेधाद्भूतः पश्याकारेण चितः सर्वात्मत्वेनोपास्य
 इत्याह * तस्याग्नेः प्राची दिक् शिरः असौ चासौ च ऐशा-
 न्याग्नेय्यौ ईर्मौ बाहू । अथ-शिरसि बाहोश्च प्राच्यादिदृष्टि-
 करणानन्तरं पुच्छं जघन्यभागो ऽसौ चासौ वायव्यनैर्ऋत्यौ स-
 कथ्यौ पृष्ठनिष्ठोन्नतास्थिद्वयं सक्थिष्वद्वयार्थः । इयं पृथिवी । स
 एव लोकात्मकोऽग्निरप्सु भूतान्तरसहितासु प्रतिष्ठितस्तासां सर्व-
 णोक्तकारणत्वात् ॥ अग्रेरप्सु प्रतिष्ठितत्वगुणविज्ञानफलमाह ।
 * यत्र क च यस्मिन्कस्मिंश्चिदेशे एति गच्छति तत्रैव प्र-
 तिष्ठां लभत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं सङ्ग्रहेण सूत्रकर्तृकां वि-
 राट्सृष्टिमुक्त्वा तामेव सप्तकारां दर्शयति श्रुतिः । * स सूत्रात्मा
 एवं कामयित्वा मनसा ज्ञानेन वाचं वेदलक्षणां मिथुनं हृन्दभा-
 वं सम्भवत् सम्भवनं कृतवान्, त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं ज्ञानेनालो-
 कयदित्यर्थः । उक्तालोचनकर्तृत्वं विराजो व्यावर्तयति ॥ * अ-

क्रियाविज्ञानशास्त्रात्मा सूक्ष्मादृष्टशरीरमृत् ॥

स्थूलभूतानि सूक्ष्माऽत्र रेतो विन्यदधात्स्वकम् ॥ १३५ ॥

द्वैतैकत्वात्मकज्ञानकर्मणी पूर्वसाक्षिते ॥

भावना च तयोरेतत् अयं रेतोऽभिधीयते ॥ १३६ ॥

सूतानां सार एकञ्च सङ्गीमूपाय रंतसा ॥

यतोऽण्डमभवत्तेन विधाता गर्भवानमृत् ॥ १३७ ॥

हिरण्यगर्भगर्भो यः स संवत्सरतामगात् ॥

श्रुतिः ॥ न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं
कालमभिभर्यावान् संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य पर-
स्तादसृजत तं जातमभिध्याददात्स भाणमकरोत्सै-
व बागभवत् ॥ ४ ॥

अनायेति ॥ अशनायापदलसितो मृत्युरित्यर्थः ॥ तच्च
मिथुने यदेत आसीत्तद् भूतेषु विसृष्टवानिति शेषः ॥

एतत् सर्वमभिधेत्याह *क्रियाविज्ञानेति । *स्थूलभूतानीति ॥

अदृष्टद्वारेति शेषः ॥ १३५ ॥ प्रकृते विवक्षितं रेतःशब्दार्थमाह

*द्वैतैकत्वेति । उपास्यस्य नानारसत्वात्तदुपास्तेरपि नानात्वम्
उपचर्यते । प्रजापतेर्जगत्सृष्टिबीजं जन्मान्तरार्जितं यज्ज्ञानादित्रयं
रेतःशब्दितं ग्रन्थालोचनेन प्रादुरभूत्तेन भूतेष्वण्डजननशक्तिमु-
त्पादयामासेत्यर्थः ॥ १३६ ॥ एवं रेतःसेकानन्तरं यद्वृत्तं
तदाह * भूतानामिति ॥ १३७ ॥ स संवत्सरोऽभवदित्यस्था-
र्थमाह * हिरण्यगर्भेति ।

ननु गर्भस्य कथं कालात्मत्वं तत्राह श्रुतिः * न ह
पुरेति । ततः—विराडुत्पत्तेः पूर्वं हिरण्यगर्भकाले स संवत्सरो नाम
नासीत् विराडन्तर्भूतस्य संवत्सरानिर्मातुः सूर्यस्याभावात् । तं गर्भं

हिरण्यगर्भः कालेन हीनोऽण्डं कालसंयुतम् ॥१३८॥

अण्डं भिन्नान्तरसूजद्विराजं पुरुषं प्रभुः ॥

क्रियाविज्ञानशक्तात्मा विराजोपहितो बभूव ॥१३९॥

नामरूपादिमद्देहसम्बन्धात्तद्विलक्षणम् ॥

अरूपोऽपि हि सूक्ष्मात्मा लक्ष्यते रूपवानिष ॥ १४०॥

सूक्ष्मस्थूलशरीराभ्यां विदाभाभ्यामविद्यया ॥

युतः कूटस्थ ईशोऽपि सशरीरो बभूव ह ॥ १४१ ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्मोपास्य हरेरितः ॥१४२॥

अज्ञानायादिमत्त्वात्स स्वभावबलचोदितः ॥

हिरण्यगर्भस्तं पुत्रमसुं दारितवान्मुखम् ॥ १४३ ॥

यावानिह संबत्सर इति प्रसिद्धस्नावन्तं कालमविधः पृतवान् ।

तथाच संबत्सरोऽभवदिति संबत्सरमात्रं गर्भे स्थित इत्यर्थः ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह ॥ * हिरण्यगर्भ इति ॥ १३८ ॥

तमेतावत् इत्यादेरर्थमाह * अण्डमिति ॥ उक्तमर्थं वि-

शदयति * क्रियेति ॥ १३९ ॥ सूत्रस्य स्थूलदेहावच्छे-

दफलमाह * नामेति ॥ १४० ॥ एतावता किं फलमुक्त-

मित्याशङ्क्य भेयस्कामानामनायासेनोपास्तिः सिध्यतीत्यभि-

प्रेत्य ईश्वरस्य विशेषणाभिव्यक्तत्वाद्देहद्वयावच्छिन्न ईश्वर एवे-

त्याह * सूक्ष्मस्थूलेति * विदाभाभ्यामिति ॥ वित आभाऽभि-

व्यक्तिर्वयोस्ते तथोक्ते । अपिः अवधारणे ॥ १४१ ॥ फलितमाह

* स वा इति ॥ १४२ ॥ तं जातमभिव्याददादित्यस्वार्थमाह

* अज्ञानायेति ॥ स्वभावबलचोदितः अनादिवासनापेरितः ॥ १४३ ॥

भिनसि सर्वमर्यादां नान्वयाद्यप्यपेक्षते ॥

अस्य दग्धोदरस्यार्थे को न कुर्यादसाम्प्रतम् ॥१४४॥

स्थूलदेहविहीनस्य कथं सुखविदारणम् ॥

इत्यथौयं यतः स्वप्न इव स्यात्प्रतिभासतः ॥ १४५ ॥

जन्मान्तरसमभ्यस्तविद्याकर्मादिहेतुतः ॥

जन्यकर्मप्रयुक्तः सन् शिशुर्भीतस्तदाऽरुदत् ॥१४६॥

स्वभावप्रेरितो ह्येष प्राण्यदृष्टवशानुगः ॥

रोदनोत्थरवन्नस्तः स्वभावं चिच्छिदे भयात् ॥१४७॥

अत्यन्तमपि शूराणां स्वस्वभावैकहेतुतः ॥

तिसिरादिसमुत्पाते वेपथुर्जायते भयात् । १४८ ॥

इत्थं विचारयामास विरतः पुत्रभक्षणान् ॥

अन्नबीजं विराड्देहस्तन्न भक्ष्यं फलार्थिना ॥ १४९ ॥

क्षुधितः प्रजापतिरपि पुत्रं भक्षयति, अन्यः किं पुनरन्यन्न क-
रोतीत्याक्रोशति * भिनत्तीति । * यत इति । सङ्कल्पादे-
वेति शेषः ॥१४४॥१४५॥ स भाणमकरोदित्यस्य सहेतुकम-
र्थमाह * जन्मेति । जनिष्यमाणप्राणिकर्मणश्च तत्र हेतुत्वमाह
* जन्येति । भाणित्यसंस्कृतशब्दकरणे हेतुमाह * शिशुरिति
॥ १४६ ॥ किमिति मृत्युस्तं न भक्षितवान् ? तत्राह * स्वभावे-
ति । स्वभावो हिंस्रत्वम् ॥ १४७ ॥ सर्वसंहर्तुरतिशूरस्य प्रजा-
पतेः शिशुशब्दश्रुतिमात्रात्कथं त्रासः स्यात् ? तत्राह * अत्यन्त-
मिति । श्रुतौ सैव वागभवत्—स्रक्ष्यमाणशब्दप्रपञ्चहेतुरभूदित्य-
र्थः ॥ १४८ ॥ स ऐसतेत्यादेरर्थमाह * इत्थमिति । विचार-
प्रकारमाह * अन्नबीजमिति । फलार्थिना—बहुभक्षकामिना
तद्वृबीजं न भक्ष्यमित्यर्थः ॥ १४९ ॥ स तयेत्यादेस्तात्पर्यमाह

विचार्य तेन बीजेन भोक्तृभोग्ये ससर्ज सः

अग्न्याया इह भोक्तारो वेदयज्ञादि भोग्यकम्॥१५०॥

स्वरूपानुपमर्देन स विराट् देवतात्मभिः ॥

आत्मानं व्यभजत्स्थूलैस्त्रिधा वायव्यभिमानुभिः॥१५१॥

श्रुतिः ॥ स ऐक्षत यदि वा इममभिमंश्ये कनीयोऽन्नं

करिष्य इति स तथा वाचा तेनात्मनेदं सर्वमसृ-

जत यदिदं किञ्च यजूंषि सामानि छदांसि यज्ञा-

न्प्रजाः पशून् स यद्यदेवासृजत तत्सदनुमध्रियत सर्वं

वा असीतितददिनेरदितित्वं सर्वस्यैतस्यात्ता भवति

सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददिनेरदितित्वं वेद ॥५॥

* विचार्येति ॥ १५० ॥ सिंहावलोकनन्यायेन स त्रेधाऽऽत्मानमित्यादेरर्थमाह * स्वरूपेति ॥ १५१ ॥

स ऐक्षतेत्यादिश्रुतेरेषोऽक्षरार्थः—स कुमाररवभीतः प्रजापतिरालोचयत् यदि वै इममभिमंश्ये, अभिपूर्वा मन्यतिः हिंसार्थः हिंसिष्य इत्यर्थः, कनीयोऽल्पमन्नं करिष्ये। एतद्वारा बहु भोग्यजातं सम्पाद्यमिति तद्भक्षणादुपररामेत्यर्थः। स तथा—कुमारवक्त्रोद्गतया शब्दप्रपञ्चहेतुभूतया। तेनात्मना—कुमारेणार्थप्रपञ्चनिमित्तेन। ननु विराजः सृष्ट्या स्थावरजङ्गमात्मनो जगतः सृष्ट्वात्किं पुनः सृष्ट्येत्याशङ्क्य सर्वशब्दस्य सङ्कोचमाह * ऋच इति। गायत्र्यादीनि। प्रजाः यज्ञकर्त्रीः। पशून् यज्ञाङ्गभूतान्। स प्रजापतिः स्वसृष्टं सर्वमनु भक्षयितुम् अध्रियत मनो धृतवान् सर्वं भोग्यं वै इति यस्मादति तस्माददितेः प्रजापतेरदितित्वं प्रसिद्धम्। तथाच मन्त्रः—अदितिर्यैरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः। विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना

इत्थं महाभाग एष वह्निस्तेन विराड्विधा ॥

उपास्य इति संस्तौति ध्येयोऽश्वः स्तूयते तथा ॥१५२॥

स विराडश्वमेधेन यजेयेति व्यचारयत् ॥

विराजः प्राण उत्क्रान्तो विचारश्रमकर्षितात् ॥१५३॥

प्राणोत्क्रान्तौ विराजोऽस्य देह उच्छूनतां गतः ॥

श्रुतिः ॥ सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति
सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य
यशोवीर्यमुदक्रामत् प्राणा वै यशोवीर्यं तत्प्राणोक्-
त्क्रान्तेषु शरीरः श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन
आसीत् ॥६॥ सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यने-
न स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वसन्मेध्यमभूत्
इति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ।

अदितिर्जातमादितिर्जनित्वमिति । प्रजापतेरदितिनामत्वगुण-
ध्यानफलमाह * सर्वस्येत्यादिना ॥ ५ ॥

वृचानुवादपूर्वकमुत्तरकण्डिकातात्पर्यमाह * इत्यमिति ॥१५२॥
सोऽकामयतेत्यादेरर्थमाह * स विराडित्यादिना । भूय-
सेत्यस्य व्याख्या अश्वमेधेनेति । तस्य भूयोदक्षिणाक-
त्वाद् भूयस्त्वम् । जन्मान्तरकारणापेक्षया श्रुतौ भूयःशब्द-
प्रयोगः । स तपोऽतप्यत श्रमात् खेदमापद्यत इत्यर्थः । यशो-
वीर्यमित्यादेरर्थमाह * विराज इति । प्राणानां यशोवीर्यत्वं
तद्धेतुत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ १५३ ॥ तत्प्राणोचित्यादेरर्थमाह
* प्राणेति ।

तस्येत्यादिश्रुतेरयमर्थः—तस्य शरीराभिर्गतस्यापि प्रजापते-
स्तस्मिन्नेव मन आसीत्स इदं शरीरं मेध्यं यज्ञियं स्यादनेन श्व-

यतोऽश्वयस्ततोऽश्ववाक्यां वैराजो वेद आप्तवाक् ॥१५४॥

सोऽकामयत मेध्यं मे शरीरं स्यादिति प्रभुः ॥

कामयित्वा विवेशास्मादमेध्यं मेध्यतामगात् ॥१५५॥

अश्वयन्मेध्यमभवदश्वमेधस्ततो विराट् ॥

अश्ववाश्वमेधौ स्तूयेत ज्ञानकर्मप्रवृत्तये ॥ १५६ ॥

अश्ववाश्वमेधवह्नीनामर्थवादेन संस्तवात् ॥

ज्ञानकर्मविधानेन तस्य स्यादेकवाक्यता ॥ १५७ ॥

इति वार्तिकसारे प्रथमाध्याये द्वितीयमग्नि-

ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

रीरेणात्मन्वी स्यां शरीरी स्यामिति कामितवान् ।

ततोऽश्वः समभवदित्यत्र तच्छब्दापेक्षितमुत्तरवाक्य-
मनुपञ्जयंस्तदर्थमाह * यत इति ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

* अश्वयदिति । यस्माद्यशोर्वीर्यहीनमश्वत् अश्वयत् उच्छ्र-
तामापद्यत प्रजापतिप्रवेशाच्च मेध्यमभूत् अभवत्तदेव तस्मा-
देवाश्वमेधस्य प्रजापतेरश्वमेधत्वं निष्पन्नमित्यक्षरार्थः । श-
रीरस्याश्वमेधत्वनिर्वचनेन तत्तादात्म्यापन्नप्रजापतेस्तन्निर्दे-
शफलमाह * अश्वेति । एतेन प्रजापतेः कर्मानधिकारिणः कथं
यजेयेत्याशंसनमित्यादिविरोधशङ्का न कार्येत्युक्तं भवति ॥१५६॥
एवमश्ववादित्वनादेकफलोद्देशेन ज्ञानकर्मविधायिब्राह्मणद्वय-
स्यैकवाक्यत्वं पूर्वमुक्तं युक्तमित्याह * अश्वमेधेति । त-
स्येति बुद्धिस्थं ब्राह्मणद्वयं परामृश्यते ॥ १५७ ॥

एतदेवाभिप्रेत्य एष ह वेत्याद्युत्तरश्रुतिः प्रवृत्ता । अस्या अ-
यमर्थः—यः कश्चिदेनं प्रजापतित्वेनोक्तमश्वमग्निं च एवं वक्ष्य-
माणप्रकारेण विस्पष्टं वेद स एषोऽश्वमेधं वेद तस्मादेवं

श्रुतिः ॥ एष ह वा अश्वमेधं वेद य एममेधं वेद
तमनवरुद्धेयामन्यत तः संवत्सरस्य परस्तादात्मन
आलभत पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहन् तस्मात्सर्वदे-
वत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते ॥

एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य
संवत्सर आत्मा अयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मा-
नस्तावेतावर्काश्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति
मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युरामोति मृत्यु-
रस्यात्मा भवति एतासां देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥
इत्युपनिषादि द्वितीयमग्निब्राह्मणं समाप्तम् ॥

वेदितव्यमित्यर्थः । तत्राश्वविषयं दर्शनमाह । प्रजापतिरात्मा-
नमेवाश्वं कल्पयित्वा तमश्वमनवरुद्धेयामन्यत, मया मुक्तो-
ऽश्वः स्वच्छन्दोऽन्दमात्रं विचरति इत्यचिन्तयत् । तमश्वं संव-
त्सरस्य परस्तादात्मार्थमालम्भनं कृतवान् पशून् ग्राम्यारण्यान्
स्वावयवभूताभ्यो देवताभ्यः प्रत्यौहत् प्रतिगमितवान् एवमन्यो-
प्युपासीतेत्यर्थः । तत्प्रकारश्चाधस्तादुक्तः । यस्मादेवमुक्तवान्
प्रजापतिस्तस्मात्तत्कार्यभूतयाज्ञिकाश्च प्रोक्षितं मन्त्रसंस्कृतं तुरगं
सर्वदेवत्यं प्राजापत्यमालभन्ते । सर्वदैवतत्वे हेतुः *प्राजापत्य-
मिति । तस्य सर्वात्मत्वात् । एवमुपास्तिमुक्त्वा तत्फलमाह *एष
इति । उ हैतावदश्वमेधक्रिया मानसी कायिकी च, द्विविधक्रियाऽपि
फलरूपेण स्थिता सवितैवेत्यर्थः । स संवत्सरत्वेन चिन्त्य
इत्याह * तस्येति । तस्य रवेः संवत्सरः शरीरं ताभिर्वर्त्य-
त्वात् । एवं क्रतोरर्कत्वमुक्त्वा तदङ्गस्याग्निरपि तदाह * अयम-
ग्निरर्क इति । अयं पूर्वोक्तचित्त्योऽग्निरर्क एवेति चिन्तयेदित्य-

र्थः । कथं क्रत्वङ्गस्याग्नेः क्रतुफलादित्यनामत्वामित्याशङ्क्य
 तस्य प्राची दिगित्यादिना सर्वात्मत्वोक्तेरर्कनामत्वं युक्तमित्याह
 * तस्येमे लोका आत्मान इति । तस्य चित्याग्नेरित्यर्थः ।
 तावेतौ यथा विशेषितौ अर्काकौ अग्न्यादित्यावश्वमेधौ भवत-
 स्तयोरश्वमेधत्वम् अग्नेस्तत्साधनत्वाद्भवेस्तत्फलत्वादुपचर्यत इत्यु-
 क्तम् । तावग्न्यादित्यौ । * सो पुनरिति । सा उ इतिच्छेदः ।
 पुनर्भूयः स्वाधिकारान्ते एकैव देवता भवति । तच्छब्दस्य वि-
 धेयदेवतापेक्षया स्त्रीत्वम् । का सा देवता यया ऐक्यं प्राप्नुतः ?
 तत्राह * मृत्युरेवेति । हिरण्यगर्भ इत्यर्थः । पूर्वोक्तक्रमेणो-
 पासनस्य फलमाह * अपपुनरिति । तस्यैव व्याख्या नैनमि-
 ति । तत्र हेतुः * अस्येति । अग्न्यादिदेवताप्रेष्यत्वं वारय-
 ति * एतासामिति । वर्त्तमानदेहपातानन्तरमग्न्यादिभेदभिज्ञा-
 नां देवतानामात्मनाऽभिज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति वार्त्तिकसारटीकायां प्रथमाध्याये द्वितीयमग्नि

ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ २ ॥

तृतीयब्राह्मणे प्राणः शुद्ध्यादिगुणसंयुतः ॥
 हिरण्यगर्भप्राप्त्यर्थमुपास्यः प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥
 आध्यात्मिकपरिच्छेदं परित्यज्याधिदैविके ॥
 रूपे स्वरूपबुद्धिर्या सा तत्प्राप्तिरितीर्यते ॥ २ ॥
 अश्वाग्न्युपासनस्यापि फलमेतन्न चेतरेत् ॥
 तथाप्युपास्यभेदेन भिन्नैवोपास्तिरिष्यते ॥ ३ ॥
 एकत्वेऽपीश्वरस्यास्य गुणभेदेन भिन्नता ॥
 स्थूलसूक्ष्मशरीराख्यौ विराट्प्राणौ हि तौ गुणौ ॥ ४ ॥
 पूर्वस्य स्थूलमुख्यत्वमिह सूक्ष्मस्य मुख्यता ॥
 तथाच सूक्ष्मदेहोत्थाद्भवेत्स्थूलाद्विवेचितः ॥ ५ ॥
 आत्मविद्याधिकारेऽस्मिन्नुपास्त्यादि यदुच्यते ॥
 तद्विवेकोपयोग्येव तस्मात्प्राणो विविच्यते ॥ ६ ॥
 स्थूलस्य सुविवेचत्वादादौ मन्दं प्रतीरितम् ॥

उद्गीथब्राह्मणार्थं संगृह्णाति * तृतीयेति ॥ १ ॥ प्राप्त्यर्थ-
 मित्यत्र प्राप्तिशब्दार्थमाह * आध्यात्मिकेति ॥ २ ॥ ३ ॥ फ-
 लैक्ये कथमुपास्यभेदस्तत्राह * एकत्वेऽपीति । यथा सायु-
 ज्यरूपफलाभेदेऽपि परमेश्वरोपास्तिर्मेनोमयत्वादिगुणभेदाद्भि-
 द्यते, एवं सूत्रोपास्तिरपि समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीराख्यगुणभेदा-
 द्भिन्नेत्यर्थः ॥ ४ ॥ सर्वात्मकोऽहमित्येवंरूपोपास्तेः कथमेक-
 शरीरालम्बनत्वं ? तत्राह * पूर्वस्येति । एवंसति फलान्तरमपि
 सिद्ध्यतीत्याह * तथा चेति ॥ ५ ॥ सूक्ष्मदेहस्य स्थूलाद्विवेचनं
 चार्थादुक्तमित्यत्र कल्पकाभावादुपास्तिमात्रपरमेवास्तु वाक्य-
 मित्याशङ्क्य प्रकरणविरोधान्मैवामित्याह * आत्मेति ॥ ६ ॥
 तथासति पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः क्रमोऽप्यनुगुणः स्यादित्याह

उत्तमं प्रत्यसौ प्राणो दुर्बिषेष्वां विविच्यते ॥ ७ ॥
 पौर्वापर्यमतो युक्तं विरादप्राणारूपविषयोः ॥
 मुख्यं प्राणमुपासीत शुद्ध्यादिगुणसंयुतम् ॥ ८ ॥
 वागादयो न शुद्धाः स्युर्विषयासङ्गदूषिताः ॥
 मुख्यप्राणस्तु शुद्धः स्याद्विषयासङ्गवर्जनात् ॥ ९ ॥
 मुख्यप्राणोऽहमस्म्येष आसुरैरप्रधर्षितः ॥
 हिरण्यगर्भदेवस्य त्रीणि रूपाणि सन्ति मे ॥ १० ॥
 अयास्य इति नामैकं तथाऽऽङ्गिरस इत्यपि ॥
 दूरित्येतानि नामानि तेषामर्थो मयि स्थितः ॥ ११ ॥
 अयमास्येऽन्तरस्तीति देवा मां प्राणमूचिरे ॥
 तेनायास्योऽभवं सर्वप्राणिबन्धस्थितत्वतः ॥ १२ ॥
 अज्ञानां सारभूतत्वादहमाङ्गिरसोऽभवम् ॥
 पाप्मनो दूरभूतत्वात् दुर्नाम प्राप्तवानहम् ॥ १३ ॥
 वागादिदेवताभ्योऽहं पाप्मानमपहत्य ताः ॥

*स्थूलस्येत्यादिना । एवमुपास्तिभेदं प्रदर्श्य प्राणोपास्तिक्रमं
 वक्तुमुपक्रमते * मुख्यमित्यादिना । वागादेर्विषयासङ्गादशुद्धिः
 मुख्यप्राणस्य शुद्ध्यादिगुणाश्चाक्षरव्याख्यानावसरे स्पष्टं वक्ष्यन्ते
 ॥७॥८॥९॥१०॥११॥ नामत्रयवाच्यत्वेन रूपत्रयमुपपाद्य स्व-
 स्मिन्नयास्यादिनाम्नां प्रवृत्तौ श्रुत्युक्तं निमित्तमाह * अयमि-
 त्यादिना । इदं च स्पष्टं वक्ष्यते । अग्न्यादिदेवैरन्विष्टः सर्वे-
 षां मुखविलवती प्राणस्तैरयमास्येऽन्तरित्युक्तत्वेनायास्यना-
 मत्वम्, अज्ञानां रसत्वादाङ्गिरसत्वं, पापलक्षणमृत्योर्दूरीकरणाद्
 दुर्नामत्वमिन्वर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सा वा एषा देवता एतासां
 देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्यादिश्रुत्यर्थमाह * वागादी-

अग्न्यादिभावमनयं ते यथायथमासते ॥ १४ ॥
 मर्दर्थमन्नं सम्पाद्य तद् भुञ्जे तेन देवताः ॥
 वागादयो मदात्मानस्तृप्यन्त्वहमिवेतराः ॥ १५ ॥
 भर्ता श्रेष्ठः पुरो गन्ता ह्यन्नादोऽस्मि तथाऽधिपः ॥
 ऋग्यजुःसामरूपोऽहं सा चामश्चेति साम तत् ॥ १६ ॥
 संति वाचांऽभिधानं स्यादमः प्राणाभिवा तथा ॥
 सामेत्युभयमत्रोक्तं समत्वाद्वाऽथ साम तत् ॥ १७ ॥
 पुत्तिका मशको नागो विराट् सूत्रमितीरिताः ॥
 ये देहास्तैः समोऽहं स्यां लिङ्गैर्नैषां प्रपूरणात् ॥ १८ ॥
 उद्गीथोऽहं प्राण उत् स्याद्वाग्गीथाऽहं ह्यात्मकः ॥
 प्राणप्रधानया वाचा करोम्यौद्गात्रमध्वरे ॥ १९ ॥
 साम्नां मम धनं कण्ठमाधुर्यं वर्णमौष्ठवम् ॥

ति ॥ १४ ॥ आत्मनेऽन्नाद्यमागायदित्यादेरर्थमाह *मर्दर्थमि-
 ति ॥ १५ ॥ भर्ता स्वानां श्रेष्ठ इत्यादेरर्थमाह *भर्तेति । एष
 उ एव बृहस्पतिरित्याद्यर्थमाह *ऋगिति । एष उ एव सा-
 मेति सामपदं व्याचष्टे *सा चेति । सेत्येतस्य वागभिधायकत्वे
 अमशब्दस्य प्राणवाचकत्वे कथं प्राणस्य समस्तसामशब्दवाच्य-
 त्वमित्याशङ्क्य वागुपसर्जनः प्राणः सामशब्दित इत्याह *सामे-
 त्युभयमिति । सर्वशरीरेषु समत्वेन वर्तमानत्वाद्वा सामत्वं प्रा-
 णस्येत्याह *समत्वादिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उद्गीथशब्दार्थमाह
 *उद्गीथ इति । प्राणस्योच्छब्दमात्रवाच्यत्वेऽपि गीथाशब्दार्थस्य
 वाचस्तस्मिन्नुपसर्जनतया सम्बन्धाद्वागुपसर्जनप्राण उद्गीथश-
 ब्दित इत्याह *प्राणेति ॥ १९ ॥ तस्य स्वर एव स्वमित्यादि-
 श्रुत्यर्थमाह *साम्न इति ॥ तस्य वागेव प्रतिष्ठेत्यादेरर्थमाह

सुवर्णं मे, प्रतिष्ठा तु वाग्देहो वा भवेदिह ॥ २० ॥
 अभ्यारोहजपस्याहं देवता प्राणविग्रहः ॥
 इत्युपासीन एवेममभ्यारोहं जपेत्पुनः ॥ २१ ॥
 इत्युपास्तिप्रकारोऽयं यथावदिह वर्णितः ॥
 प्रधानगुणभेदेन फलमत्र विभज्यते ॥ २२ ॥
 ऐहिकामुष्मिकत्वाभ्यां प्रधानस्य फलं द्विधा ॥
 तदभ्यारोहमन्त्रेषु द्वाभ्यामादौ प्रदर्शितम् ॥ २३ ॥
 प्राणात्मत्वाभिमानेन साक्षात्कारोऽयमैहिकः ॥
 स आसुरासङ्गपापनाशो भवति नान्यथा ॥ २४ ॥
 लोष्टः पाषाणभेदाय क्षिप्तश्चूर्णी भवेद्यथा ॥
 नश्येदासुरपाप्मैवं प्राणोपासनशालिनः ॥ २५ ॥
 उपासनविरोधिन्यो रागाद्याश्चित्तवृत्तयः ॥
 आसुर्यो दूरतो यान्ति दुर्नामप्राणचिन्तनात् ॥ २६ ॥

*प्रतिष्ठा त्विति ॥ २० ॥ असतो मा सद् गमयेत्यादिमन्त्रप्रका-
 श्या प्राणदेवतेत्याह *अभ्यारोहेति । प्राणोपास्त्युक्तम-
 न्त्रजपं समुच्चिनोति *अभ्यारोहमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥
 प्रथमं प्रधानफलं तावद्विभजते *ऐहिकेति । फलद्वैविध्ये मानमा-
 ह *तदभ्यारोहेति । असतो मा सदित्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रत्रये-
 ष्वाद्याद्वितीयाभ्यां क्रमेण फलद्वयं दर्शितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ किं
 तदैहिकं फलं ? तदाह *प्राणेति । उक्तफले प्रयोजकं दर्श-
 यन् न केवलं साक्षात्कारः फलं किन्तु तत्प्रयोजकः प्रतिबन्ध-
 विरहोऽपीत्याह * स इत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ कोऽसा-
 वसुरपाप्मेति तत्राह * उपासनेति । एवं च प्राणस्य दु-
 र्नामचिन्तनं प्रधानफले हेतुत्वात् गुणोपासनमित्युक्तं भव-
 ति ॥ २६ ॥ ननु स्वाभिमतवस्तुध्यानेनापि इतरनिवृत्तिसम्भवात्

नैरन्तर्यप्रवृत्तेषु ध्यानेष्वन्येष्वपि क्षयः ॥
 कामादेरस्त्यथाऽप्यत्र त्वरा स्यात्प्राणवीर्यतः ॥२७॥
 आध्यात्मिकपरिच्छेदं मृत्युं वागादिदेवताः ॥
 तीर्त्वा बह्व्यादिभावेन ध्यानानिष्ठस्य भान्त्यमूः ॥२८॥
 अहं मनुष्य इत्येतद्भावं त्यक्त्वाऽथ चिन्तकः ॥
 हिरण्यगर्भ एवास्मीत्यात्मानमभिमन्यते ॥ २९ ॥
 आध्यात्मिकपरिच्छेदः प्राकृतज्ञानहेतुकः ॥
 युक्तोऽस्य बाधः शास्त्रीयाद्देवतात्माभिमानतः ॥३०॥
 जीवाविष्ट उपास्योऽत्र देवताविग्रहः सदा ॥
 प्राणो हिरण्यगर्भात्मा यावत्तदभिमानता ॥ ३१ ॥
 भावनोपचयाज्ज्ञात्परिच्छेदं स्वमासुरम् ॥
 न सकृत्प्राणविज्ञानमात्रेण ब्रह्मबोधवत् ॥ ३२ ॥

तस्य प्राणचिन्तनमात्रफलत्वमित्याशङ्क्य श्रुतिप्रामाण्यात्प्राणाचि-
 न्तकस्य कामादिक्षयस्तूर्णमेव भवतीति विशेषमाह *नैरन्तर्येति
 ॥२७॥ ऐहिकफलं साक्षात्कार इत्युक्तं, तस्य लक्षणमाह *आध्या-
 त्मिकेति द्वाभ्याम् ॥ २८॥ २९ ॥ नन्वहं मनुष्य इति परिच्छिन्न-
 त्वाभिमानस्य कथमपरिच्छिन्नत्वभावनया बाधः वैपरीत्यसम्भ-
 वादिति तत्राह *आध्यात्मिकेति । प्राकृतज्ञानं प्रकृतिसन्द-
 बाच्यमायाजन्यमिध्याज्ञानम् ॥ ३० ॥ प्राणस्योपास्यत्वमु-
 क्तं तस्य कथं हिरण्यगर्भतादात्म्याभिमानः फलत्वेनोच्यते
 तत्क्रतुन्यायविरोधादित्याशङ्क्य प्रकृते प्राणशब्दस्य विवक्षितार्थ-
 माह * जीवेति । उपास्तेरवधिं पूर्वोक्तं स्मारयति * या-
 वदिति ॥ ३१ ॥ शास्त्रीयज्ञानस्य बलवत्त्वे हिरण्यगर्भोऽहमि-
 ति सकृत्प्रत्ययेनापि परिच्छिन्नभ्रमो निवर्त्ततेत्याशङ्क्य नेत्या-
 ह * भावनेति । तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह * ब्रह्मेति ॥ ३२ ॥

भावनातोऽन्यदेवात्मसाक्षात्कारादयं पुमान् ॥

देवो भूत्वेह तच्चित्तो मृत्वा देवोऽभिजायते ॥ ३३ ॥

ब्रह्मैव सन् वस्तुतः स्यादब्रह्माज्ञानमाश्रितः ॥

ज्ञानादज्ञानमुच्छिन्त्याद्भावना तत्र नाध्वयं ॥ ३४ ॥

हिरण्यगर्भता पूर्वमसती भावनाबलात् ॥

लब्धव्या तेन तद्भावाभिमानो ध्यानजो मनः ॥ ३५ ॥

देवात्मत्वाभिमानो यः स साक्षात्कार ऐहिकः ॥

आद्याभ्यारोहमन्त्रेण प्रार्थयते फलरूपतः ॥ ३६ ॥

हिरण्यगर्भरूपत्वं स्वस्यैवामुष्मिकं फलम् ॥

प्रार्थ्यं द्वितीयमन्त्रेण तृतीयैर्नाभयं पुनः ॥ ३७ ॥

सायुज्यमपि सालोक्यं स्याद् द्विधाऽऽमुष्मिकं फलम् ॥

भावनाया विचित्रत्वाद् द्वयं पुरुषभेदनः ॥ ३८ ॥

मनुष्यत्वव्यवहर्तेर्यावत्स्यात् दृढविस्मृतिः ॥

तावच्चेद्भावनां कुर्यात्तदा सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ३९ ॥

उक्तेऽर्थे हेतुमाह * भावनात इति । अन्यात्मनोऽन्यं प्रत्य-
तीन्द्रियत्वात्तत्तादात्म्याभिमानलक्षणसाक्षात्कारस्य दीर्घकाल-
भावनां विना दुःसम्पादत्वात् तथैव तत्सम्पाद्य तथैव आमृति भा-
रयन्नन्ते तत्सायुज्यं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मबोधवदित्युक्तदृ-
ष्टान्तं स्पष्टयति * ब्रह्मेति ॥ ३४ ॥ दाष्टान्तिके तद्वैषम्यमाह * हि-
रण्येति ॥ ३५ ॥ ऐहिकफलमुक्तमृषसंहरति * देवेति । साक्षात्का-
रस्य सुखदुःखाभावविलक्षणस्य कथं फलत्वमित्याशङ्क्य सुख-
साधनस्यापि पुम्भिरर्थायमानत्वात्फलत्वमस्तीत्याह * आद्ये-
ति ॥ ३६ ॥ हिरण्यगर्भप्राप्तिरामुष्मिकफलमित्याह * हिरण्ये-
ति ॥ ३७ ॥ अभ्यारोहमन्त्रप्रार्थ्यं फलमुक्त्वा पुनरप्यामुष्मिक-
फलतत्साधनभेदानाह * सायुज्यमित्यादिना ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

देवात्मतायाः प्राचुर्यं मर्त्यत्वं च कदाचन ॥
 भाति चेत्तर्हि सालोक्यं तदप्येवमनेकधा ॥ ४० ॥
 हिरण्यगर्भो यः पूर्वः सायुज्यं तत्प्रवेशनम् ॥
 सत्यलोकप्रवेशस्तु सालोक्यमिति कथ्यते ॥ ४१ ॥
 सारूप्यसार्ष्टिसामीप्यभेदा अन्तर्भवन्ति हि ॥
 सालोक्य एव तत्रापि यथाध्यानं फलं मतम् ॥ ४२ ॥
 हिरण्यगर्भो भूयानं भाविसृष्टौ जगत्सृजन् ॥
 इति सङ्कल्पयुक्तश्चेत्तथैव भवति ध्रुवम् ॥ ४३ ॥
 इत्थमुक्तं मुख्यफलं गुणानां फलमुच्यते ॥
 न दूर्गुणफलं पापदूरत्वं तस्य मुख्यतः ॥ ४४ ॥
 वागादिपोषकत्वं यत्प्राणस्य तदुपासनात् ॥
 ज्ञातीनां पोषकां भूत्वा श्रेष्ठ्यादिगुणवान्भवेत् ॥ ४५ ॥
 अस्य वैरी स्वपांष्याणां पांषणाय न शक्नुयात् ॥
 अस्य शिष्यश्च भक्तश्च शक्नुतां ज्ञातिपोषणे ॥ ४६ ॥
 स्वसुवर्णप्रतिष्ठानध्यानात्स्वादिकलं भवेत् ॥

॥ ४० ॥ सायुज्यादिलक्षणमाह * हिरण्यगर्भ इत्यादिना ।
 सार्ष्टिः—समानैश्वर्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ उक्तोपासनस्यैव सङ्क-
 ल्पानुरोधात्साक्षाद्विरण्यगर्भत्वमपि फलमित्याह *हिरण्येति ।
 *न दूरिति । साक्षात्कारहेतुत्वात्पापनिवृत्तेस्तत्फलकं दूर्ना-
 मध्यानं न गुणोपासनमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्राणस्य वा-
 गिन्द्रियपोषकत्वं नाम कश्चिद् गुणः तच्चिन्तनफलमाह *वा-
 गित्यादिना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ साम्नो मम धनमित्यादि-
 पूर्वोक्तगुणत्रयध्यानफलमाह *स्वसुवर्णेति । यद्यपि गुणो-
 पास्ति विनापि प्रधानफलं सिध्यति तथापि प्रधानोपास्तौ
 तीव्रश्रद्धोत्पादकत्वादेतदपि कर्तव्यमेवेत्याह *एतैरित्यादि-

एतैर्गुणफलैर्मुख्ये फले विद्वांस उद्भवेत् ॥ ४७ ॥
 मुख्यात्फलं चिरेण स्यादचिरेण गुणात्फलम् ॥
 अतो गुणफले दृष्टे पुंसः श्रद्धा विवर्द्धते ॥ ४८ ॥
 गुणमुख्यफले उक्ते फलभागश्च चिन्त्यते ॥
 कर्म्येव फलभागश्च कर्मकाले विधानतः ॥ ४९ ॥
 प्रस्तोता प्रस्तुयात्साम यस्मिन्काले तदा जपः ॥
 कार्योऽभ्यारोह उद्गात्रा स च प्राणविदीरितः ॥ ५० ॥
 एष एवंविदुद्गाता यं कामं कामयेत तम् ॥
 स्वार्थं वा यजमानार्थं सम्पादयति सर्वथा ॥ ५१ ॥
 इति श्रुतेरन्यतरो यजमानर्त्विजोः फलम् ॥
 परकर्मप्रवेशोऽपि वचनादृत्विजः फलम् ? ॥ ५२ ॥
 तस्मात्स्यादेव भावासिर्ज्ञानकर्मसमुच्चयात् ॥
 कर्महीने तु विदुषि स्यान्न वेत्यत्र शङ्क्यते ॥ ५३ ॥

ना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ *फलभागिति । उपासनादेरुद्गातृकर्तृकत्वात्
 कर्मणो याजमानत्वादेवभावः कस्येति विचार्यते इत्यर्थः ॥ उ-
 द्गातुर्यजमानेन क्रीतत्वाच्चज्ञानेन ज्ञानी यजमानः अतस्तस्य
 समुच्चयादेवभावावाप्तिरित्याह *कर्माति ॥ ४९ ॥ कर्मकाले
 विहितत्वमेव दर्शयति *प्रस्तोतेति । एष एवंविदुद्गाता
 आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत तदागायतीति
 श्रुत्या प्राणविद एवोद्गातृत्वमुक्त्वा तस्य स्वार्थमप्यागानवि-
 धानादृत्विजो यजमानस्य वा गुणफलमित्याह *स चे-
 त्यादिना ॥ ५० ॥ यजमानेन क्रीतस्यापि ऋत्विजो वचना-
 त्फलभावत्वं युक्तमित्याह *परेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ *शङ्क्यते
 इति । फलस्य समुच्चयहेतुकत्वश्रवणादिति भावः ॥ ५३ ॥ तदे-

१ प्राप्नुयादिति शेषः ।

तदेतत्प्राणविज्ञानं कर्महीनमपि ध्रुवम् ॥
 स्वफलप्रदमेवेति श्रुत्या शङ्का निवार्यते ॥ ५४ ॥
 इहैवासुरभावस्य प्राणोऽस्मीत्यभिमानतः ॥
 प्रध्वस्तत्वात्कृतः शङ्का भवेद्वेतुविचर्जनात् ॥ ५५ ॥
 मनुष्योऽस्मीति धीर्यस्य भवेदासुरपाप्मतः ॥
 तन्मूलात्तस्य शङ्का स्यात्सत्यप्यस्मिन्समुच्चये ॥ ५६ ॥
 न च धीजन्ममात्रेण परमात्मप्रबोधवत् ॥
 सम्भाव्यां देवभावोऽस्य देवो भूत्वेति संश्रयात् ॥ ५७ ॥
 इहैव देवो भूत्वाऽसौ भावनोपचयादथ ॥
 मृत्वा देवानवाप्नोतीत्याह न्यायेन वेदवाक् ॥ ५८ ॥
 न्याय आसुरनाशाख्यः स च साक्षात्कृतेर्मेवेत् ॥
 साक्षात्कृतिः स्यात्सन्तत्या सन्ततिश्च न कर्मिणः ॥ ५९ ॥
 समुच्चयादेवभाव आगमादेव निश्चितः ॥

तदित्यस्य श्रुत्येत्यनेन सम्बन्धः । तर्द्धेतल्लोकजिदेवेति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ न्यायतोऽपि केवलप्राणविज्ञानस्य फलप्रदत्वशङ्का न भवतीत्याह *इहैवेति ॥ ५५ ॥ प्रत्युत समुच्चयात्फलमिति मतमेवोक्तन्यायविरोधाच्छङ्कास्पदमित्याह । *मनुष्य इति । प्राणदर्शनस्याभ्यारोहजपेन समुच्चयेऽङ्गीकृते सति ज्ञानसन्तत्ययोगादासुरस्य परिच्छेदाभिमानस्यानिरुत्तत्वादेवभावशङ्का स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥ ननु सकृत्प्रत्ययादेव ब्रह्मभाववदेवभावोऽप्यस्त्विति नेत्याह *न चेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तर्हि समुच्चयान्न देवभावः स्यादित्याशङ्क्य वचनेन न्यायबाध इत्याह *समुच्चयादिति । फलितमाह *अत इति । अस्य समुच्चयानुष्ठायिनः शङ्क्यमानो देवभाव

अतोऽस्य शङ्कमानोऽपि न शङ्कः प्राणदर्शिनः ॥ ६० ॥

यस्तु कर्मजविक्षेपं सोढ्वा प्राणात्मभावदृक् ॥

तस्याप्यशङ्कितोपास्तिबलादेव न कर्मणः ॥ ६१ ॥

कर्मकाले चिन्तयतो देवावाप्तिः समुच्चयात् ॥

निरन्तरं चिन्तयत इहैव प्राणरूपता ॥ ६२ ॥

उपासकप्रयोज्यत्वादभ्यारोहजपो न तु ॥

सूत्रितः कल्पसूत्रेषु विद्याप्रकरणोक्तिः ॥ ६३ ॥

ज्ञानकर्मसमुच्चेतुर्जप आवश्यको मतः ॥

प्राणात्मदर्शनेनैव नियम्येतोर्ध्वरेतसः ॥ ६४ ॥

ध्यानं फलं फली चेति त्रय इत्थं निरूपिताः ॥

सुस्थितं विधितात्पर्यमर्थवादो निरूप्यते ॥ ६५ ॥

इत्यनुषङ्गः ॥ ६० ॥ केवलप्राणदर्शिनः फलशङ्का नैत्युक्तं त-
देव दर्शयति *य इति । तस्यापि ज्ञानकर्मसमुच्चेतुरपि देव-
भावाप्तिरुपास्तिबलादेवाशङ्कितेत्यर्थः । अयमाशयः—समुच्चय-
क्षे जायमानाऽपि शङ्का उपास्या देवभावाप्तिरस्ति उत कर्म-
विक्षेपाज्ज्ञानासन्तत्या न वेत्येव जायते । एवञ्च निरन्तरप्रा-
णचिन्तकस्य फलशङ्कालंशोऽपि नास्ति शङ्ककोटिप्रविष्टदेवभा-
वाप्तेर्ज्ञानफलवत्त्वस्याभयवादिमिद्वत्त्वादिति ॥ ६१ ॥ तस्मादा-
गमप्रामाण्यान्पक्षद्वयमप्यादेयमित्याह *कर्मति ॥ ६२ ॥ ननु
मन्त्रजपस्य न फलहेतुत्वं तन्मूत्रयज्ञिगपस्तम्बादिभिरमूत्रित-
त्वात् तत्राह *उपासकंति ॥ ६३ ॥ विद्याप्रकरणपठितस्य म-
न्त्रस्य प्राणवित्प्रयोज्यत्वेन नित्यकर्मवदमूत्रितत्वेऽपि गृहस्थे-
न स जप्तव्य इत्याह *ज्ञानेति । इतराश्रमाणां प्राणदर्शनमेव
फलहेतुरित्याह *प्राणेति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अर्थवादसमुदाया-
र्थमाह *देवेति ।

देवासुरारुपाधिकया प्राणशुद्धिः परीक्ष्यते ॥

श्रुतिः ॥ द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः
कानीयसा एव देवा ज्ञायसा असुरास्त एषु लोके-
ष्वस्पृद्धन्त ते ह देवा ऊचुः हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथे-
नात्ययामेति ॥ १

सात्त्विक्यो वृत्तयो देवास्तामस्योऽसुरसंज्ञकाः ॥६६॥

प्रजापतिस्वप्राप्स्यर्थमुपासीनस्य वृत्तयः ॥

वागादिजन्या द्विविधास्तत्राल्पा एव देवताः ॥ ६७ ॥

दैवं वृत्तं यन्नसाध्यमासुरं सहजं ततः ॥

देवाः कियन्त एव स्युरनन्ता असुरा नृणाम् ॥६८॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तलोकेष्वेनमुपासकम् ॥

यथायथं नयामेति ते ऽस्पृद्धन्त परस्परम् ॥ ६९ ॥

अधोलोकफलेष्वेव प्राकृतासङ्गकर्मसु ॥

द्वयाः द्विपकाराः । वर्त्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यद्वृत्तं तद-
वद्योतको ह्यशब्दः । प्रजापतेर्यजमानावस्थस्यापत्पानि प्राजापत्या
इत्यक्षरार्थः ।

देवासुरशब्दयोरत्र विवक्षितमर्थमाह *सात्त्विक्य इत्या-
दिना ॥ ६६ ॥ ततः कानीयसा इत्यादेरर्थमाह *तत्रे-
ति । तत इत्यस्य व्याख्या *तत्रेति ॥ तयोर्मध्ये-
इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ देवानामल्पत्वेऽसुराणां बहुत्वे च हेतुमा-
ह *दैवमिति । देवताध्यानादिसात्त्विकवृत्तीनामल्पत्वं कामा-
दीनां बाहुल्यं च सर्वप्राणिषु दृष्टमित्यर्थः ॥ ६८ ॥ एतेषु लो-
केष्वस्पृद्धन्तेत्यस्यापोक्षितं पूरयन्नर्थमाह *ब्रह्मादीति ॥ ६९ ॥
यथायथमित्येतत्स्पष्टयन्नसुराणां देवैः स्पृद्धां कुर्वतामाशयमा-
ह *अधोलोकेति *प्राकृतेति । स्वाभाविकेषु दृष्टप्रयोजन-

यन्नादासञ्जनीषोऽयं पितेत्यासुरनिश्चयः ॥ ७० ॥

प्राकृतासङ्ग्रहानेन पिताऽयं देवसाधनैः ॥

उत्कृष्टव्यो यथाशक्तीत्येवं देवचिकीर्षितम् ॥ ७१ ॥

यद्यप्यचेतनत्वेन न स्पर्द्धेन्निघृत्सिषु ॥

अथापितासां साकल्याद्देवानां वाऽभिमानिनाम् ॥ ७२ ॥

यदोद्भवति शास्त्रोत्था दैवी वृत्तिरथासुरम् ॥

बलं नश्यत्यशेषेण स देवानां जयो भवेत् ॥ ७३ ॥

भासुरी तु यदा सेना कामक्रोधपुरःसरा ॥

जृम्भतेऽथ जयं प्रापुरसुरा देवनाशनः ॥ ७४ ॥

स्वाभाविकत्वादासुर्या भूयस्या सेनयाऽर्दिताः ॥

देवा असुरविध्वंसहेतुं बुद्ध्या व्यचारयन् ॥ ७५ ॥

उपास्योद्धानकर्त्तारं जेष्यामां निखिलासुरान् ॥

कर्मस्वित्यर्थः । पिता यजमानः ॥ ७० ॥ सुराणामाशयमाह

*प्राकृतेति । देवसाधनैः शास्त्रीयज्ञानकर्मभिः ॥ ७१ ॥

अचेतनवृत्तीनां कथं स्पर्द्धेत्याशङ्क्य स्पर्द्धाशब्दार्थमाह *य-

द्यपीति *साकल्यादिति । उद्भवाभिभवात्स्पर्द्धेत्युपचर्यत इत्य-

र्थः । पक्षान्तरमाह *देवानामिति । वागादिजन्यवृत्तिशब्देन

वागाद्यभिमानिन्यां देवता लक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ श्रेय-

स्कार्मेर्देवानां जये पराजये चामुराणां यतितव्यामित्यभिप्रेत्य

तयोर्जयपराजयस्वरूपमाह *यदेत्यादिना ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अस्पर्द्धन्तेत्यतदन्तवाक्यार्थमनूय ते देवा इत्यादेरर्थमाह *स्वा-

भाविकत्वादिति ॥ ७५ ॥

ते देवा दैतेयैरभिभूयमानाह किल ऊचुः परस्परं समालो-

चयमित्यर्थः ।

इन्तेत्यादेरर्थमाह *उपास्येति ।

इन्त इदानीमस्मिन्वक्त्रे ज्योतिष्टोमे उद्गीथेनोद्गात्र-

श्रुतिः-ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागु-
दगायथो वाचि भोगस्तं देवेभ्यो आगायथत् कल्याणं
वदति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येव्यन्तीति
तमभिद्रुत्य पाप्मना ऽविध्यन् स यः स पाप्मा यदेवे-
दमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

इति मत्वा वाचमादौ कर्तृत्वेनात्र वग्नरे ॥ ७६ ॥

यत्तु लोकेऽत्र कर्तृत्वं वागादिद्वारमात्मनः ॥

ईक्ष्यते तदविशोत्थं निरविशं निषेधनः ॥ ७७ ॥

जीवस्य तमसैवेह देहाद्यनुविधानतः ॥

कर्मणा उद्गातुः सकाशात्बलु यजमानः स्वाभिलषितं प्राप्नो-
ति, आत्मने यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागाय-
तीति श्रुतेः । एवं यजमानस्थानीयाः करणदेवता उद्गातारमा-
श्रित्यात्ययाम परिच्छेदाभिमानं हित्वा स्वं स्वं देवभावं प्रति-
पद्येमहीत्यालोचयन्निति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

ते ह वाचमित्यादेरर्थमाह *इति मत्वेति । वाचं वागभिमा-
निर्नी देवतां नोऽस्मभ्यम् उदगाय औद्गात्रं कर्म कुर्वित्युद्गातृत्वेन
वरयामासुरित्यर्थः ॥ ७६ ॥ ते ह वाचमित्याद्यर्थवादस्य वागादि-
गतत्वेन सर्वव्यवहारं वदतस्तात्पर्यमाह *यस्त्विति । प्रतीयमानं
कर्तृत्वादि जाग्रत्सुप्त्योरन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकं, स्वत-
स्तस्य नित्यमुक्ते परस्मिन्नयोगादित्यर्थः ॥ ७७ ॥ तत्र तदभावेऽपि
जीवे दृष्टत्वात्तदेष्टव्यमित्याशङ्कोष्टापत्तिरित्याह *जीवस्येति ।
अविद्यया बुद्ध्यादिचेष्टाऽनुसारित्वाद्युक्ता तत्र कर्तृत्वादि-
र्धारित्यर्थः । तर्हि कर्तृत्वादिमानेकः तद्रहितोऽभ्य इति द्वैत-
माशङ्क्याह *कूटस्येति । परस्मिन्नेव प्रतीचि विशिष्टादारा

कूटस्थात्मातिरेकेण रूपमन्यन्न लभ्यते ॥ ७८ ॥

वाक्कर्तृत्वमतः सिद्धमुदगायदियं च वाक् ॥

कल्याणोच्चारणं कीर्त्तिर्द्वयमुद्गानतो भवेत् ॥ ७९ ॥

कीर्त्तिं निखिलदेवेभ्यो दत्त्वा कल्याणभाषणम् ॥

स्वार्थं जग्राह तत्सर्वमविद्वन्नसुरास्तदा ॥ ८० ॥

उद्गातारमुपास्येनं देवाः कल्याणवादिनम् ॥

जेष्यन्त्वस्मानिति भयादविध्यन्नसुरा अमुम् ॥ ८१ ॥

आसङ्गशस्त्रविद्धेयं वाक्कल्याणाभिमानभाक् ॥

स्वाविद्यारोपितं कर्तृत्वादिकमित्युक्तमिति भावः ॥ ७८ ॥

अथैवादरूपाख्यायिकातात्पर्यमुक्त्वा तेभ्यो वाग्मुदगायदि-
त्यस्यार्थमाह *उदगायदिति । यो वाचि भोग इत्यादेरर्थमाह
* कल्याणेत्यादिना । कल्याणवदनं नाम व्याकरणादिशा-
स्त्रोक्तप्रकारेणोच्चारणमाप्यर्थम् । उच्चारणक्रियया यः सर्वकरणा-
नामुपकारः स वाचि भोगः स एव कीर्त्तिरित्युच्यते ॥ ७९ ॥
उपोतिष्ठोमे द्वादश स्तोत्राणि । तत्र पवमानाख्येषु त्रिषु यज-
मानमुद्गानं, कर्मफलस्योत्सर्गनो यजमानगामिन्यात् । परिशिष्टेषु
नवसु स्तोत्रेष्वान्विज्यमुद्गानम्, उद्गातुः फलसम्बन्धस्यात्मने-
ऽन्नाद्यमागायदिति वाचनिकत्वात् । वाग्देवता चोद्गात्री यजमान-
स्थानीयेभ्य इतरदेवेभ्यः कीर्त्तिं दत्त्वा कल्याणवदनं स्वस्य गृ-
हीतवतीत्यर्थः । ते ह विदुरित्यादेरर्थमाह *तत्सर्वमित्यादिना ।
उद्गातारमागम्य स्वेनासङ्गलक्षणपाप्मना संयोजितवन्त इत्य-
र्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ असुरासङ्गप्रस्तानां वैदिकज्ञानकर्मभ्यो वै-
श्वस्यं स्यादित्यभिप्रेत्य स यः स पाप्मेत्यस्यार्थमाह * आस-
ङ्गेति । आसङ्गशस्त्रवेधोऽपि वाचः कल्याणवदनस्य स्वीयत्वेन

असंभ्यान्तर्नीभत्सायुक्तं वक्ष्यवशा सती ॥ ८१ ॥

पूर्वजन्मन्यभूदेतद्वर्त्तमानप्रजापतेः ॥

अतस्तत्सृष्टजीवानां वाचि दोषोऽयमिक्षियते । ८३ ॥

श्रुतिः—अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तेभ्यः प्राण उदगाययः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगाययत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना ऽविध्यन् स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगाययश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगाययत्कल्याणं पश्यति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना ऽविध्यन् स यः स पाप्मा यदेवमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह ओ-

स्वीकृतत्वादित्याह *कल्याणेति ॥ ८२ ॥ *पूर्वेति । पूर्वकल्पे यजमानावस्थस्य तत्सम्भवादिति भावः ॥ ८३ ॥ श्रुतौ स एव पाप्मेति । यः प्रजास्वसभ्यादिना पाप्मा दृष्टः यश्च तासां हेतुभूतमूत्रवाहनेष्टः स एव सः । तथा चाद्यसकाराभ्यां कारणस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यत्वमुक्तम् । उत्तराभ्यां तु कार्यस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमुच्यत इति ततो भेदः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अथ ह प्राणमित्यादिपर्यायचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह *क्रमेणेति । अत्र प्राणशब्दो घ्राणवचनः, जिघ्रतीति लिङ्गात् । *एवमु खल्विति । एवं वागादिदेवता अनुक्ता अपि त्वगादिदेवताः कल्याणाकल्याणस्पर्शनादिकार्यदर्शनात्पाप्मभिरुपास्यन् पापसंसर्गं कुतश्नतः इत्यर्थः ।

अमृशुः स्वप्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायथः
 श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायथत्कल्याणं शृणो-
 ति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येव्य-
 न्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा
 यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा
 ॥ ५ ॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति
 तेभ्यो मन उदगायथो मनसि भोगस्तं देवेभ्य
 आगायथत्कल्याणं सङ्कल्पयति तदात्मने ते विदुर-
 नेन वै न उद्गात्राऽत्येव्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना
 ऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं सङ्कल्पयति
 स एव स पाप्मैवमु त्वत्वेना देवताः पाप्मभिरुपासृज-
 ज्ञेयमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥

क्रमेणान्येन्द्रियाण्येवं विध्वा प्राणं मुखस्थितम् ॥

विष्यत्सन्तोऽसुरा नष्टाः पाषाणक्षिसलोष्ठवत् ॥ ८४ ॥

मुख्यं प्राणं पृथगेव वक्तुम् असुरविद्रुमाणप्रकरणमुपसंहर-
 ति श्रुतिः ऋग्वेदेनाः पाप्मना ऽविध्यन्निति ॥ ६ ॥ एवं वागादिदे-
 वताः क्रमेण परीक्ष्य कल्याणवदनाद्यासङ्गहेतोरासुरपाप्मसंसर्गे-
 णोद्गीयादिनिर्वर्तनादनुपास्यत्वं निश्चित्य अथानन्तरं ह इममि-
 त्यभिनयदर्शनार्थम् । आसन्यम् आस्यमध्यगतं प्राणमुचुः त्वन्न
 इत्यादि पूर्ववत् ।

तमभिद्रुत्य पाप्मना विष्यत्सन्नित्यादेरर्थमाह वार्तिककारः
 ऋग्वेदेनाः मुखस्थितमित्यादिना । विष्यत्सन्तो व्यध्नं कर्तुमिष्टव-
 ताः । दोषासंसर्गिणं मुख्यप्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संपोक्तुमिच्छ-
 न्तो ऽसुराः स्वयमेव विनष्टाः ॥ ८४ ॥

श्रुतिः—अथ हेममासन्यं प्राणमूषुस्त्वं न उद्गायेति
तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत् ते विदुरनेनैवोद्गात्रा-
ऽत्येष्ट्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना ऽविष्यत्सन् स य-
थाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवऽहैव विध्वंसमा-
ना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा,
भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं
वेद ॥ ७ ॥

यदप्यन्नादनं देहधारणं चेति तद्वयम् ॥

तत्र दृष्टान्तमाह श्रुतिः *स ययेति । स दृष्टा-
न्तो यथा स्पष्टं भवति तथोच्यत इत्यर्थः । अश्मानमृत्वा
प्राप्य । विष्वञ्चो नानागतयः । तत आसुरविनाशादेवा वागादयो
ऽभवन् परिच्छेदाभिमाननिवृत्तौ शास्त्रोक्तं स्वंस्वमग्न्यादिभावमभ-
जन्नित्यर्थः । किञ्च प्रतिपक्षभूता असुराः परा, अभवन्नित्यनुवर्त्तते ।
पराभूता नष्टाः । एवंविधप्राणचिन्तकस्य फलमाह *भवतीति ।
यथा पूर्वकल्पे कश्चिज्जमानः सूत्रपदमेषुस्तामसवृत्तिभिरभिह-
न्यमानस्तन्निवृत्तये वागादिदेवताः परीक्ष्यासङ्गपाप्मदोषवत्त्वेन
तामां जपमन्त्रप्रकाश्यत्वं प्राधान्येनानुपास्यत्वं च निश्चित्या-
दोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपास्याध्यात्मिकपिण्डपरिछिन्ना-
त्माभिमानं हित्वा वैराजं पदं प्राप्तः, एवमन्योऽपि यः कश्चिद्देह
पूर्वजमानवच्छुद्धं प्राणमुपास्ते स विराडात्मना भवति विराट्-
स्वरूपो भवतीत्यर्थः । किञ्च मजापतित्वप्रतिपक्षभूतासङ्गलस-
जपाप्या भ्रातृव्यः पराभवति, लोके ऽदृष्टापि कश्चिच्छुक्कुले
जातो भ्रातृव्यो भवति, अयं तु पाप्मा सकलपुमर्याविघातकत्वाद्दे-
ष्टा शत्रुरित्याह *द्विषन्निति । एवम्भूतपाप्मा नश्यतीत्यर्थः ॥७॥
मुख्यप्राणस्य शुद्धत्वेन जपमन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं चासिद्धम्

अमृचुः त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः ओअमुदगायथः
 ओअ भोगस्तं देवेभ्य आगायथत्कल्याणः शृणो-
 ति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येव्य-
 न्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा
 यदेवेदमप्रतिरूपः शृणोति स एव स पाप्मा
 ॥ ५ ॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति
 तेभ्यो मन उदगायथो मनसि भोगस्तं देवेभ्य
 आगायथत्कल्याणः सकल्पयति तदात्मने ते विदुर-
 नेन वै न उद्गात्राऽत्येव्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना
 ऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपः सकल्पयति
 स एव स पाप्मैवमु स्वत्वेना देवताः पाप्मभिरुपासृज-
 ज्ञेयमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥

क्रमेणान्येन्द्रियाण्येवं विध्वा प्राणं मुखस्थितम् ॥

विष्यत्सन्तोऽसुरा नष्टाः पाषाणक्षिसलोष्टवत् ॥ ८४ ॥

मुख्यं प्राणं पृथगेव वक्तुम् अमुरविद्रप्राणप्रकरणमुपसंहर-
 ति श्रुतिः ऋएवमेनाः पाप्मना ऽविध्यन्निति ॥ ६ ॥ एवं वागादिदे-
 वताः क्रमेण परीक्ष्य कल्याणवदनाद्यासङ्गहेतोरासुरपाप्मसंसर्गे-
 णोद्गीथादिनिर्वर्तनादनुपास्यत्वं निश्चित्य अथानन्तरं ह इममि-
 त्यभिनयदर्शनार्थम् । आसन्यम् आस्यमध्यगतं प्राणमुचुः त्वन्न
 इत्यादि पूर्ववत् ।

तमभिद्रुत्य पाप्मना विष्यत्सन्नित्यादेरर्थमाह वार्तिककारः
 ऋप्राणं मुखस्थितामित्यादिना । विष्यत्सन्तो व्यध्नं कर्तुमिष्टव-
 म्ताः । दोषासंसर्गिणं मुख्यप्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संपोक्तुमिच्छ-
 म्ताऽसुराः स्वयमेव विनष्टाः ॥ ८४ ॥

श्रुतिः—अथ हेममासन्यं प्राणमूषुस्त्वं न उद्गायेति
तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत् ते विदुरनेनैवोद्गात्रा-
ऽत्येव्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना ऽविष्यत्सन् स य-
थाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विष्वक्सेतैव ऽहैव विष्वक्समा-
ना विष्वक्त्रां विनेशुस्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा,
भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं
वेद ॥ ७ ॥

यदप्यस्मादनं देहधारणं चेति तद्वयम् ॥

तत्र दृष्टान्तमाह श्रुतिः *स ययेति । स दृष्टा-
न्तो यथा स्पष्टं भवति तथोच्यत इत्यर्थः । अश्मानमृत्वा
प्राप्य । विष्वक्त्रां नानागतयः । तत आसुरविनाशादेवा वागादयो
ऽभवन् परिच्छेदाभिमाननिवृत्तौ शास्त्रोक्तं स्वंस्वमन्यादिभावमभ-
जन्मित्यर्थः । किञ्च प्रतिपक्षभूता अमुराः परा, अभवन्नित्यनुवर्त्तने ।
पराभूता नष्टाः । एवंविधप्राणचिन्तकस्य फलमाह *भवतीति ।
यथा पूर्वकल्पे कश्चिज्जमानः सूत्रपदमेष्वस्तामसवृत्तिभिरभिह-
न्यमानस्तन्निवृत्तये वागादिदेवताः परीक्ष्यासङ्गपाप्मदोषवच्चेन
तामां जपमन्त्रप्रकाश्यत्वं प्राधान्येनानुपास्यत्वं च निश्चित्या-
दोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपास्याध्यात्मिकपिण्डपरिछिन्ना-
त्माभिमानं हित्वा वैराजं पदं प्राप्तः, एवमन्योऽपि यः कश्चिद्देह
पूर्वजमानवच्छुद्धं प्राणमुपास्ते स विराडात्मना भवति विराट्-
स्वरूपो भवतीत्यर्थः । किञ्च प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतासङ्गलक्ष-
णपाप्मा भ्रातृव्यः पराभवति, लोके ऽद्वेष्टापि कश्चिच्छत्रुकुले
जातो भ्रातृव्यो भवति, अयं तु पाप्मा सकलपुमर्थाविघातकत्वाद्दे-
ष्टा शत्रुरित्याह *द्विषन्निति । एवम्भूतपाप्मा नश्यतीत्यर्थः ॥७॥
मुख्यप्राणस्य शुद्धत्वेन जपमन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं चासिद्धम्

मुख्यप्राणेन कर्तव्यं सर्वार्थं स्यात्तथापि तत् ॥८५॥

स्वार्थं आसक्तविषयो नास्ति कश्चिदनोऽसुरैः ॥

अप्रघृण्या विशुद्धेयमभ्यारोहस्य देवता ॥ ८६ ॥

श्रुतिः—ते होषुः क नु सोऽभूयो न इत्थमसक्तं त्ययमा-
स्येऽन्तरिति सोऽयास्य आक्षिरसोऽङ्गानां हिरसः ॥८॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरस्थस्या मृत्युर्दूरं ह
वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ सा वा ए-
षा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यच्चा-
सां दिशामन्तस्तद्गमयाश्चकार . तदासां पाप्मनो
विन्यदधात् तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं
मृत्युमन्ववायानतीति ॥ १० ॥

उपास्यमाना सा देवैस्तत्पापं ध्यानवर्जिते ॥

जनं तदीये देशे च न्याक्षिपत्तौ विवर्जयेत् ॥ ८७ ॥

श्रुतिः—सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं
मृत्युमपहत्यार्थेना मृत्युमप्यवहत् ॥ ११ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमप्यमु-
च्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रा-
न्ता दीप्यते ॥ १२ ॥

आत्मनेऽन्नाद्यमागायदिन्यादिना ऽऽत्मार्थमागानेन वागादिवत्पा-
प्यवेधसम्भवादित्याशङ्क्याह *यद्यपीति द्वाभ्याम् ॥८५॥ ८६॥

उक्तस्यैव प्राणस्यायास्यत्वादिगुणान्विधातुमुपक्रमते श्रुतिः
*ते होचुरित्यादिना । ते प्राप्ताग्न्यादिभावा वागादयो मुख्यं
प्राणमृचुः । किमित्यत्राह *क न्विति । न इत्थम् असक्त आस-
ञ्जितवान् देवभावं प्रापितवान् क नु कुत्राभूदिति । स्मरन्ति हि

अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स
वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमातिक्रान्तः
पवते ॥ १३ ॥

अथ अक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आ-
दित्योऽभवत्सो ऽसावादित्यः परेण मृत्युमातिक्रान्त-
स्तपति ॥ १४ ॥

लोके कृतोपकारिणं, तद्वत्स्मरन्तो वागादयः देह एव तं पश्यन्तः
उचुः * अयमास्येऽन्तरिति । मुखाकाशमध्ये ऽयं प्रत्यक्षो वर्त्तन इति
यावत् । यस्मादेवं देवैरुक्तस्तस्मात्प्राणः अयास्यनामा बभूवेत्यर्थः ॥
नामान्तरमाह * आक्षिरम इति । तत्र हेतुः * अज्ञानामिति । प्राण-
स्याक्षरमत्वं श्रुतिरेवोपपादयिष्यति ॥८॥ नामान्तरमाह * सेति ।
या प्रजापतिशरीरस्थाऽयमास्येन्तरिति देवैर्निर्धारिता सैवैषा देव-
ता, देवतात्वं चास्या उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात् ।
अस्या दूरिति नामप्राप्ती हेतुः * दूरं शब्दा इति । अस्याः प्राणदेव-
तायाः मृत्युरामङ्गलक्षणपाप्मा दूरम् असंश्लेषाद् दूरभूत इत्यर्थः ।
एवं विदुषः फलमाह * दूरं ह वा इति ॥९॥ सा वा एषेत्युक्तार्थः ।
एतासां वागादीनाम् । मृत्युशब्दव्याख्या * पाप्मानमिति । अप-
इत्य यत्रासां प्राच्यादीनामन्तस्तत्र गमयाश्चकार, तत्र गम-
यित्वा, आसां पाप्मन इति द्वितीयाबहुवचनम् । विन्यदधादि-
विधं स्थापितवती ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्याह । उपास्यमानेति । न जनमित्यादे-
रर्थमाह * तौ विवर्जयेदिति । श्रुतिस्मृत्याचाररहितं जनं ने-
याश्च गच्छेत्सम्भाषणादिभिर्न संसृज्येत तादृशजनाश्रितदेशं च
न गच्छेदित्यर्थः ॥८७॥

अथ ओषमत्यवहस्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दि-
शोऽभवत्सा इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः॥१५॥

अथ मनोऽत्यवहस्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स
चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो
भात्येवं ह वा एनमेवा देवता मृत्युमतिवहति य एवं
वेद ॥ १६ ॥

एवं प्राणः स्वयं शुद्धः शुद्धं कुर्यादुपासकम् ॥

अतो वागादिकं त्यक्त्वा प्राणं ध्यायेत्प्रतर्पकम् ॥ ८८ ॥

तद्गमने दोषमाह श्रुतिः *नेदिति । निपातः परिभवार्ये । ता-
दृशजनसंसर्गेऽवश एव पाप्मानमन्ववायानि अनुगच्छेयमित्येव-
म्भीतो जनमन्तं च नेयादिति पूर्वणान्वयः ॥ १० ॥ सा वा एवेत्यादि
पूर्ववत् । अयोपासनानन्तरम् उपासकप्राणः एना वागादिदेवताः
मृत्युमत्यवहत् भावनासामर्थादुपासकोपाधिभूतवागादीनां परि-
च्छेदाभिमानलक्षणमनिबन्धं निरस्याग्न्यादिभावं नीतवानित्य-
र्थः ॥ ११ ॥ सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्याह *स वै वाचमित्यादिना ।
स प्राणः प्रथमाद्गुहाने प्रधानामित्यर्थः । सा वाग्यदा मृत्युमत्य-
मुच्यत मोचिता तदा स्वरूपभूतमग्निभावं प्राप्तः सोऽयमतिक्रा-
न्तोऽग्निः परेण मृत्युं मृत्योः परस्तादीप्यते । प्राणो वायुरभवत्स
तु पवते । चक्षुरादित्योऽभवत्स तु तपति । श्रोत्रं दिशो-
ऽभवन् दिशः प्राच्यादिविभागेन स्थिताः । मनश्चन्द्रमा
भाति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवं ह वा इत्यादे-
रर्थमाह *एवं प्राण इति ॥ ८८ ॥

य एवमुक्तवक्ष्यमाणगुणविशिष्टं प्राणं प्राधान्येन वेद
आसाक्षात्कारमुपास्ते एनमुपासकम् एषा प्राणदेवता मृ-
त्युमतिवहति, परिच्छेदाभिमानं निरस्य सर्वात्मत्वं प्रापय-
तीत्यक्षरार्थः ॥ १६ ॥ *अथेति । वागाद्युपाधिकस्य यज-

श्रुतिः॥अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यदि किञ्चाक्षमयतेऽने-
नैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

ते देवा अभुवन्नेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासी-
रनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति
तथेति तं समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमस्ति॥

तर्पयत्येष वागादीन् स्वभुक्ताग्नेन सर्वशः ॥

मानस्याभ्युदयार्थमागानं त्रिषु पवमानेषु कृत्वाऽप्यनन्तरमवशि-
ष्टेषु नवस्तोत्रेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यम् अन्नं चाद्यं च, अन्नशब्देन भोज्यसा-
मान्यमुच्यते, आद्यशब्दः संस्कृतान्नपरः। आगानफलमात्विज्यं च
वचनादित्युक्तम्। आत्मार्यमन्नाद्यं गीतमित्यत्र हेतुमाह *यद्दीति ।
हिः हेतौ। यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किञ्चिदन्नसामान्यमद्यते तदने-
न प्राणेन, अनशब्दः प्राणपर्यायः, प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः।
किञ्चेह शरीराकारपरिणतेऽन्ने प्रतितिष्ठति प्राणः तस्मा-
त्प्राणेनात्मार्यमन्नाद्यं गीतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु प्राणे-
नैव तदद्यत इत्यवधारणमयुक्तं, वागादीनामप्यन्ननिमिचोपका-
रदर्शनादित्याशङ्क्य तदुपकारस्यापि प्राणद्वारत्वं दर्शय-
ति* ते देवा इत्यादिना । ते वागादयो देवा मुख्यप्राण-
मभुवन् यदिदं शरीरद्वयस्थितिकरमद्यते एतावदेवान्नं नान्य-
दस्ति तत्सर्वमात्मार्यमागासीरागीतवानसि गानेनात्मसात्कृत-
मित्यर्थः । वयं चान्नं विना स्यातुमशक्ताः, अतोऽनु पश्चाद-
स्मानस्मिन् त्वदीयेऽन्ने आभजस्वात्समांश्चान्नभागिवः कुरु । आ-
भजयस्वेति वक्तव्ये णिचो लोपश्छान्दसः । प्राण आह
ते यूयम् अन्नार्थिनो मामेवाभितः संविशतेति । एवमुक्तवति प्राणे
तथेति तं प्राणं परि समन्तात् न्यविशन्त प्राणं परिवेष्ट्य निवि-

इत्यर्थस्य कुतः सिद्धिरिति चेदुच्यते शृणु ॥ ८९ ॥
 भुक्तं त्रिधा भवत्यन्नं स्थूलमध्यमसूक्ष्मकैः ॥
 भागैः स्थूलो बहिर्याति मध्यमाद्देहपोषणम् ॥ ९० ॥
 अणीयान्सूक्ष्मनाडीस्थो देवताः पोषयत्ययम् ॥
 पुष्टेन्द्रियैः सुखोत्पत्तिर्या जीवात्मन एव सा ॥ ९१ ॥
 ता एता देवताः सप्तदश ज्ञानक्रियात्मकाः ॥
 सोऽयं सप्तदशग्रामो भोक्तुः करणलक्षणः ॥ ९२ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥
 वायवः पञ्च बुद्धिश्च मनः सप्तदशं विदुः ॥ ९३ ॥
 त्यक्तेऽपि स्थूलदेहेऽस्मिन्भूतपञ्चकमाश्रयः ॥

एवन्त इत्यर्थः । त्यक्तप्राणस्याग्नेन वागादिस्थित्यनुपलब्धेः
 प्राणद्वारैश्च वागादेस्तृप्तिरित्युपसंहरति * तस्मादिति । अने-
 नानशब्दितप्राणेन यदन्नमस्ति लोकस्तेनाग्नेन प्राणद्वारैश्च वा-
 गादयस्तृप्यन्ति ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्याह * तर्पयतीति । नन्विदमयुक्तं, न हि
 चैत्रे भुक्तवति मैत्रस्तृप्यतीत्याशङ्का परिहरतीति । * अर्थस्ये-
 ति ॥ ८९ ॥ भुक्तान्नभागानां प्रकृतोपयोगिविनिर्योगविशेषमा-
 ह * स्थूलो बहिर्यातीति । पुंरीपत्वेनेति शेषः । * मध्यमा-
 दिति । त्वगादिक्रमेण स्थूलदेहपुष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥ ९० ॥
 देवताः वागादीन् । पुष्टिवत्तज्जन्यमुखस्यापीन्द्रियधर्मत्वशङ्कां
 निरस्यति * पुष्टेति ॥ ९१ ॥ अणिष्ठो रसो या देवताः पोषयति
 तासां स्वरूपमाह * ता इति । तासां स्वातन्त्र्यं वारयति
 * सोऽयमिति ॥ ९२ ॥ तमेव करणग्रामं परिगणयति * बु-
 द्धीति ॥ ९३ ॥ अस्य लिङ्गदेहस्य स्थूलदेहस्यत्वात्तन्मात्रे निरा-
 श्रयस्यानवस्थानात् मुक्तिरित्याशङ्का सूक्ष्मावस्थस्य पञ्चीकृत-

लिङ्गं सप्तदशग्रामं प्राहुः पञ्चकसंयुतम् ॥ ९४ ॥
 पयोम्भोवदिदं लिङ्गं नानारूपैः समान्वितम् ॥
 आविर्भावतिरोभावैः कारणात्मनि वर्त्तते ॥ ९५ ॥
 एकीभूते क्षीरनीरे यथा ज्ञानक्रिये तथा ॥
 एकीभूते स्थिते लिङ्गे रूपेणानेकशक्तिके ॥ ९६ ॥
 यथा वा घेनुभिः पीनं नीरं क्षीरीभवेत्तथा ॥
 साभासमाहश्चिन्निष्ठो लिङ्गीभूयावभासते ॥ ९७ ॥
 आविर्भावतिरोभावौ बहुशः पटचित्रवत् ॥
 पटे विकाससङ्कोचाविव बोधसुषुप्तकं ॥ ९८ ॥
 कूटस्थबोधनन्माहचिदाभासत्रयात्मना ॥
 सङ्कोच्य जागरस्वप्नौ लिङ्गं सुप्तौ निरोभवंत् ॥ ९९ ॥

भूतस्यैव तदाश्रयत्वाभेदमित्याह *त्यक्त इति । “ तदन्त-
 रप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः ” (३-१-१) इति सूत्रे
 भाष्यकारैरेवमेवोक्तमित्याह * लिङ्गमिति ॥ ९४ ॥ लिङ्गदेहस्य
 मूलकारणमाश्रय इति पक्षान्तरमाह *पयोम्भोवदिति ।
 यथा पयसोऽम्भसश्च दध्यादिना हिमादिना च नानारूपत्वमेवं
 समष्टिव्यष्ट्यात्मकनानाविधाकारोपेतं लिङ्गमपि मूलकारणे
 तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ आविर्भावतिरोभावैरित्युक्तं, तत्र
 तिरोभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *एकीभूत इति । लिङ्गात्मके
 ज्ञानक्रिये क्षीरनीरवदेकीभूयानेकशक्तिके मूलकारणे स्वरूपेण
 कारणात्मना स्थिते यदा तदा तिरोभाव इति शेषः ॥ ९६ ॥
 आविर्भावमाह *यथेति ॥ ९७ ॥ सत एवाविर्भावादित्यत्र
 दृष्टान्तान्तरमाह *आविर्भावेति ॥ बोधो जाग्रत्स्वप्नः ॥ ९८ ॥
 लिङ्गस्य सुप्तौ सङ्कोचमाह *कूटस्थेति ॥ ९९ ॥ लिङ्गस्य विस्त-

अपास्ताशेषवाच्यार्थं तज्जवासनयाऽन्वितम् ॥
 लिङ्गमाविर्भवेत्स्वप्ने प्रसार्याम्बिलवासनाः ॥ १०० ॥
 जाग्रत्काले विशेषेण स्थित्वा हृदयसन्निधि ॥
 ब्राह्मणसहितसहस्राणि नाहीन्याप्यावतिष्ठते ॥ १०१ ॥
 स एष परमात्मैव स्वात्ममोहसहायवान् ॥
 ज्ञानशक्त्या क्रियाशक्त्या जानन्कुर्वन्वपुःस्थितः ॥ १०२ ॥
 आपादमस्तकं व्याप्तं लिङ्गेनास्मद्वर्ग्यथा ॥
 तथा देवादिदेहाश्च लिङ्गं सर्वात्मकं ततः ॥ १०३ ॥
 एकमेव यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति समापितम् ॥
 प्रतिदेहं समाप्यास्ते तथैका लिङ्गदेवता ॥ १०४ ॥
 लिङ्गं क्षुद्रशरीरेण पुत्तिकाकूपेन तत्समम् ॥
 मशकेन गजेनापि विराट्पिण्डेन तत्समम् ॥ १०५ ॥
 वायुगौतम तत्सूत्रमित्युक्तं र्वायुदेहभृत् ॥

तपटवत्स्वप्नजाग्रतोर्विकाममाह * अपास्तेति ॥ १०० ॥ १०१ ॥ ए-
 वमवस्थात्रये लिङ्गस्थितिमुक्त्वा तदवच्छिन्नजीवस्य परेण वास्तव-
 भेदशङ्कां धुनीते * स एष इति ॥ ज्ञानशक्त्या जानन् क्रियाशक्त्या
 कुर्वन् वपुषि स्थित इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ ननु लिङ्गदेहः परिच्छिन्नो
 ऽपरिच्छिन्नो वा । नाद्यः, पुत्तिकादिशरीरपरिमितस्य गजशरीर-
 ग्रहणे तज्यापित्वं न स्यात् । नान्त्यः, देहाद्वहिरपि सुखाद्युप-
 लब्धिप्रसङ्गादित्याशङ्क्या हिरण्यगर्भलिङ्गं विना इतरेषां परिच्छि-
 न्नं, तेषामपि कचिदपरिच्छिन्नोक्तिरुपामनार्था, परिच्छिन्नानामपि
 तेषां सङ्कोचाविकासाद्गजादिशरीरव्याप्तिरुपपद्येत्याह * आपादेति ॥
 मोत्वदृष्टान्तोक्तिर्व्यष्टिसमष्टयोः कार्यकारणलिङ्गदेहयोरभेदविव-
 क्षयेति ध्येयम् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ हिरण्यगर्भलिङ्गं तच्छरीरस-

हिरण्यगर्भस्तेनापि लिङ्गमेतत्समम्मतम् ॥ १०६ ॥
 समस्तव्यस्तदेहेषु समष्टिव्यष्टितामगात् ॥
 लिङ्गं समस्तदेहोऽयं वायुर्व्यस्ता गजादयः ॥ १०७ ॥
 धेन्वां गर्भस्थवत्से च यथा गोत्वं समं तथा ॥
 सूत्रात्मन्यस्मदादौ च लिङ्गसाम्यं श्रुतीरितम् ॥ १०८ ॥
 समायामपि जिह्वायां नरो वक्ति पशुर्न तु ॥
 सत्यसङ्कल्पता तद्वत्सूत्रादौ नास्मदादिषु ॥ १०९ ॥
 अभ्यासेन वचःपानाद्यथा वक्ति शुकस्तथा ॥
 योगाभ्यासेन धर्मात्मा सत्यसङ्कल्पवान्नरः ॥ ११० ॥
 प्रबोधसुप्तिवत्सृष्टिसंहृतयोः सूत्रविग्रहे ॥
 आविर्भावतिरोभावौ लिङ्गमाप्नोति मोहजम् ॥ १११ ॥
 चिदात्मव्यवहारार्थमुपाधिर्लिङ्गमीरितम् ॥
 लिङ्गोपहित आत्मैष बहुधा व्यवनिष्ठते ॥ ११२ ॥
 प्रतिप्राणि परिच्छेदो ज्ञानकर्मानुरोधतः ॥

यमिति वक्तुं तस्यापि लिङ्गातिरिक्तं वाय्वात्मकं शरीरमस्तीत्याह
 *वायुरिति ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ लिङ्गसाम्यं तच्छीरव्यापित्वम् ॥ १०८ ॥
 १०९ ॥ वचः वेखण्ड इति भाषायाम् ओषधी तस्याः वचनस्य
 वा पानात् राम रामेति शिक्षणात् ॥ ११० ॥ जाग्रत्सुप्त्योरुक्तन्यायं
 सृष्टिप्रलययोरिति दिशति *प्रबोधेति ॥ सूत्रविग्रहेऽप्यङ्गीकृ-
 तभूते तस्य लयेऽपि सूक्ष्मरूपेणावस्थानादिति भावः ॥ १११ ॥
 जीवव्यवहारहेतुं लिङ्गदेहं निरूप्य तत्प्रसङ्गाच्चदुपाहितात्मस्वरूपं
 निरूपयति *लिङ्गोपहितेति ॥ बहुधा ब्रह्मादिपुत्तिकान्त-
 शरीरेषु तत्तद्रूपेणेत्यर्थः ॥ ११२ ॥ एकस्यैवात्मनः सर्वशरीर-
 चर्चित्वे प्राणिनां व्यवहारवैचित्र्यं कथमित्याशङ्क्याह *प्रति-

धर्माधर्मानपेक्षः सन्नानन्त्येनावतिष्ठते ॥ ११३ ॥
 एवं च सति सूत्रात्मा वर्त्तमानः पुरातनात् ॥
 भनुष्ठितज्ञानकर्मसाधनात्स्रष्टृतामगात् ॥ ११४ ॥
 एकापूर्वप्रयुक्तत्वात्समस्तव्यस्तरूपिणाम् ॥
 प्राणिनां व्यवहारोऽयं स्रष्टृभिप्रायतो भवेत् ॥ ११५ ॥
 प्रातिस्विकान्यपूर्वाणि प्राणिनां यानि तान्यपि ॥
 तत्रैवान्तर्भवन्त्यस्य तादृक्सङ्कल्पयोगतः ॥ ११६ ॥
 सर्वात्मप्राणरूपाऽस्मीत्येवं सङ्कल्प्य तत्फलम् ॥
 प्राप सूत्रादिदेहेषु पुस्तिकान्तेष्ववस्थितः ॥ ११७ ॥
 एकमेव जगद्बीजमीशाभिप्रायहेतुनः ॥
 मूरिनानाप्रदेशेन प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते ॥ ११८ ॥
 कुर्यान्मेरावणुधियमणौ मेरुधियं तथा ॥

प्राणि परिच्छेद इति । परिच्छेदो व्यवहारः । उपाधिविनिर्मुक्तस्य
 तस्य स्वरूपमाह *धर्माधर्मेति॥११३॥जीवव्यवहारस्य कर्माधीन-
 त्वे हिरण्यगर्भसृष्ट्यादिव्यवहारोऽपि तथा स्यादित्याशङ्क्याङ्गीक-
 रोति *एवं च सतीति ॥ ११४ ॥ नन्वेवं तस्यानीश्वरत्वात्त-
 दभिप्रायानुसारेण जीवानां व्यवहारो न स्यात्तत्राह *एके-
 ति ॥ ११५ ॥ जीवव्यवहारस्यैकापूर्वप्रयुक्तत्वमसिद्धं प्रतिजीव-
 मपूर्वभेदादित्याशङ्क्याह *प्रातिस्विकानीति द्वाभ्याम् । सर्वात्म-
 भावनया वैराजं पदं प्राप्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादीशतुल्यनेति
 भावः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ आत्मस्वरूपनिरूपणमुपसंहरति *ए-
 कमिति ॥ यद्यपि जगत्कारणमनाद्यनिर्वाच्यमेकं तथापि तत्
 ईशस्य तस्मिन्नाभिप्रायाधिदाभासस्तदनुसारेण बहुविधहेतुभेदेन
 फलभेदेन प्रतिजीवं भातीत्यर्थः ॥ ११८ ॥ प्रत्यगज्ञानं साभास-

सर्वत्राप्रतिघात्येव प्रत्यगज्ञो महेश्वरः ॥ ११९ ॥
 अतत्त्वज्ञस्य तमसो रज्ज्वज्ञानोरगादिवत् ॥
 अष्टावस्थाप्रभेदेन मिथ्याऽज्ञानं प्रजायते ॥ १२० ॥
 देहेन्द्रियमनःप्राणविराट्सूत्रेशशक्तयः ॥
 अष्टावस्था इमाः प्रोक्ताश्चिदेकरसवस्तुनः ॥ १२१ ॥
 प्रत्यगज्ञानविध्वस्तो रज्ज्वज्ञानहृताविव ॥
 तत्कल्पितनिवृत्तिः स्याच्छिष्यते केवलः परः ॥ १२२ ॥
 समस्तव्यस्ततैषेह प्रत्यगज्ञानभूमिगा ॥
 न त्वपास्तसमस्तान्ध्ये नेतिनेति परात्मनि ॥ १२३ ॥
 इत्थं प्राणस्य सर्वाक्षतर्पकत्वप्रसङ्गतः ॥

मपि कथमविद्यमानं भेदमावेदयोदित्याशङ्क्याह *कुर्यादिति ।
 अघटितघटनापटीयस्त्वेन प्रसिद्धाज्ञानस्य साभासस्य न
 किञ्चिदपि प्रतिहतिरित्यर्थः । चिदात्मनः प्राधान्येन
 निर्देशोऽज्ञानस्यास्वातन्त्र्यज्ञापनायेति द्रष्टव्यम् ॥ ११९ ॥ के-
 चित् द्वैतस्य नाज्ञानजत्वम्, अष्टावस्थस्य तस्य वस्तु-
 त्वादित्याहुस्तान्प्रत्याह *अतत्त्वेति द्वाभ्याम् ॥ १२० ॥
 ॥ १२१ ॥ अवस्थानां कल्पितत्वे मानमाह *प्रत्यगिति ।
 यत्र त्वस्य सर्वमित्यादिश्रुत्या मुक्तौ द्वैताभावात्, अज्ञाने सति
 द्वैतं तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जगत् अज्ञानजम् । वि-
 मतम् अज्ञानजं तदन्वयव्यतिरेकाद्रज्जुसर्पवादित्यनुमानादित्य-
 र्थः ॥ १२२ ॥ समस्तव्यस्तात्मकं ब्रह्मस्वभाव इति केचित्,
 तन्मतं श्रुतिविरोधादनादेयमित्याह *समस्तेति । न तु वास्तवीति
 शेषः ॥ तत्र हेतुः *अपास्तेति । नेति नेतीति निरस्तसप्रस्तजडे
 परस्मिन्नानारसताया अयोगादिति भावः ॥ १२३ ॥ परमप्रक-

उक्ता तत्त्वस्थितिः प्राबल्यस्तर्पको ध्येय इष्यताम् ॥१२४॥
 शुद्धिं शुचिर्नार्थवादस्तत्त्वस्थितिमसूचयत् ॥
 अतः प्रतीयमानेऽर्थे प्रमाणमविरोधतः ॥ १२५ ॥
 ननूपास्तिविधिं नैव पश्यामो ब्राह्मणे कश्चित् ॥
 अभ्यारोहजपस्यैव विधिरन्नावलोक्यते ॥ १२६ ॥
 मैवमासुरपापस्य नाशोक्तौ तद्विधिभुतेः ॥
 य एवं वेद स प्राणो भवेत्पाप्मा तु नश्यति ॥१२७॥
 वागादिनिन्दया मुख्यप्राणोपासा न चेदिह ॥
 विधित्सिताऽथ तस्मिन्दा व्यर्था प्राणस्तुतिस्तथा ॥१२८॥
 ऐहिकामुष्मिकफले पूर्वोक्ते जपमात्रतः ॥
 न सिध्यतस्ततो नास्य जपशेषार्थवादता ॥ १२९ ॥

तमुपसंहरति । * इत्यमिति ॥ १२४ ॥ प्रसङ्गात्तत्त्वावस्थितिरु-
 क्तेत्युक्तम् । प्रसङ्गेव व्यनक्ति * शुद्धिमिति ॥ वागादिनिष्ठत्वेनो-
 द्दानादिकर्तृत्वं वदताऽर्थवादेनात्मनो वस्तुतः कर्तृत्वादिकं नेति
 सूचितमित्युक्तमिति भावः । विधिशेषस्यार्थवादस्य कथं शुद्ध्या-
 दिप्रमापकत्वं तत्राह * अत इति । अबाधिताज्ञातार्थबाधित्वेन
 तस्यापि प्रामाण्यमविरुद्धमिति भावः ॥१२५॥ एवं शुद्ध्यादिगुण-
 विशिष्टप्राणस्योपास्यत्वमुक्तं, तदेव स्थूणानिखननन्यायेन द्रढ-
 यितुमाक्षिपति * नन्विति ॥ १२६ ॥ उपास्तिविधेः श्रवणात्त-
 त्परं वाक्यमिति परिहरति * मैवमिति ॥ १२७ ॥ वेदेत्यस्य
 विधित्वाभावे बाधकमाह * वागिति ॥ “यत्स्तूयते तद्विधीय-
 ते ” इति न्यायादत्र विधिः कल्प्यत इति भावः ॥ १२८ ॥
 जपविधिशेषत्वेनार्थवादत्वमुक्तं प्रत्याह * ऐहिकेति । जपस्य
 साक्षात्कारहेतुत्वं च न्यायविरुद्धमित्युक्तमिति भावः ॥१२९॥

उपास्त्या तु फलं सिद्ध्येदन्तरेणापि तं जपम् ॥
 इत्यर्थो गम्यते लोकजिदेवेति श्रुतत्वतः ॥ १३० ॥
 शुद्ध्यादिप्राणमाहात्म्यं विधिशेषार्थवादतः ॥
 न सिध्यतीति नो वाक्यं बाधस्यानुपलम्भनात् ॥ १३१ ॥
 मुख्यस्थित्यादयः प्राणे गुणा दृष्टा न तेष्विह ॥
 योषामिस्त्वादिवत्कश्चिद्विरोध उपलभ्यते ॥ १३२ ॥
 अक्षाद्यविषया ये तु गुणा आगमतो मताः ॥
 शुद्ध्यक्षतर्पकत्वाद्याः कुतस्तेषां मृषार्थता ॥ १३३ ॥
 मृषात्वसाधकं मानं न किञ्चिदिह विद्यते ॥
 न च कारणदोषोऽत्र वेदे सम्भाव्यते क्वचित् ॥ १३४ ॥
 अद्वैतश्रुतिबाधेन मृषात्वमिति चेन्न तत् ॥
 प्राणोऽस्ति शुद्धिर्मध्येति नैवमाह श्रुतिः क्वचित् ॥ १३५ ॥
 सत्यासत्यविभागोऽयमविभागात्मवस्तुनि ॥

उपास्तेर्विधित्सितत्वे वाक्यशेषमप्यनुकूलयति *उपास्त्येति ।
 प्राणोपास्तिविधिपञ्चीकृत्य प्राणो न शुद्ध्यादिगुणो मानाभावाद्वा-
 क्यस्य विधिपरत्वादिति शङ्कते *शुद्ध्यादीति ॥ देवताधिकरण-
 न्यायेन [१-३-२६] परिहरति *बाधस्येति ॥ १३१ ॥ आस-
 न्यत्वादिगुणेषु प्रत्यक्षासिद्धेष्वविरोधं तावदाह *मुख्येति ॥
 मुख्यास्थितिर्मुखबिलवर्त्तनमासन्यत्वमित्यर्थः । आदिपदेन आ-
 क्लिरसत्वादिग्रहः ॥ १३२ ॥ श्रुतिमात्रगम्यानामिन्द्रियपुष्टिजन-
 कत्वादीनामध्यक्षादिविरोधशङ्कैव नास्तीत्याह *असत्त्वादि-
 ना ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ अद्वैतश्रुतिविरोधात् शुद्ध्यादेरसस्वमाशङ्क्य
 परिहरति *अद्वैतेति । प्राणस्य सत्यत्ववच्छुद्धितत्त्वस्याभ्यु-
 पगमेऽपि नाद्वैतसतिरिति भावः ॥ १३५ ॥ प्रतीयमानस्य
 सर्वस्यापि नित्यत्वाभ्युपगमे किं परं तर्हि नेह नानेति वाक्यं ?

प्रत्यगज्ञानहेतूत्थः पृथक् नास्तिरपि भाषत ॥ १३६ ॥

स्वाभासकलकारूढस्तदज्ञानजन्मिषु ॥

तत्स्थोऽपि तदसम्बद्ध ईशाः प्राणादितां गतः ॥ १३७ ॥

तदज्ञानं तदुत्थं च जगत्कृत्स्नं तदात्मकम् ॥

यतो आस्तदनुयाह सदेवेदमिति धृतिः ॥ १३८ ॥

प्राणो वा तस्य शुद्धिर्वा सर्वं सत्सत्त्वमित्यसौ ॥

अद्वैतश्रुतिराचष्टे न तु किञ्चिन्निषेधति ॥ १३९ ॥

नृशृङ्गाद्यपि सत्सत्त्वमित्यभ्युपगमः श्रुतेः ॥

प्राणशुद्ध्यादिसत्सत्त्वमिति वक्तव्यमत्र किम् ॥ १४० ॥

तत्राह * सत्येति । आत्मा सत्यः प्रपञ्चोऽसत्य इति विभा-
गो मोहजन्यः प्रपञ्चमन्यताया अप्यात्मस्वरूपत्वात् । निषेधश्रु-
तिरात्मसत्तातिरिक्तां द्वैतसत्यतामपवदति न तु द्वैतरूपमिति भा-
वः ॥ १३६ ॥ ननु प्राणादिसत्ताया आत्मस्वरूपत्वमनुपपन्नम्
असङ्गस्य तेन सम्बन्धाभावात्तत्राह *स्वेति ॥ स्वस्यात्मन
आभासः प्रतिबिम्बो यस्मिन्नज्ञाने तत्तथा तस्मिन् फलके समा-
रूढोऽविद्याद्वारेत्यर्थः ॥ आत्मनः प्राणादिभिर्वास्तवसम्बन्धा-
भावेऽपि व्यवहारदशायामाविद्यकं तादात्म्यमविरुद्धमिति भावः
॥ १३७ ॥ आत्मसत्तातिरेकेण द्वैतसत्ता नेत्यत्र श्रुतिं प्रमाण-
यति *तदिति । कार्यस्य कारणस्य सर्वस्य प्रतीचि कल्पित-
त्वेन तन्मात्रत्वादिदमिति तदनुवादेन सदेवेत्यद्वयं वस्तु निःसं-
दिग्धं श्रुतिराहेत्यर्थः ॥ १३८ ॥ निषेधवाक्यतात्पर्यं निगम-
यति *प्राण इति ॥ १३९ ॥ एवं श्रुतितात्पर्यं शुद्ध्यादिसत्य-
ता कैमुतिकन्यायसिद्धेत्याह *नृशृङ्गेति ॥ नृशृङ्गशब्देन प्राति-
भासिकं वस्तु लक्ष्यते तदपि नासत् असत्त्वेऽनुपलम्भप्रसङ्गादि-
ति भावः ॥ १४० ॥ फलितमाह *यादृशमिति ॥ किञ्च प्रा-

यादृशं प्राणसत्यत्वं तादृशी शुद्धिसत्त्वता ॥
 अनर्थकारि शास्त्रं स्यादयथावस्तुबोधने ॥ १४१ ॥
 नाम ब्रह्मेत्येवमादावयथावस्तुधीर्भवेत् ॥
 शास्त्रेणेति न वक्तव्यं तद्वृत्तेर्गौऽणता यतः ॥ १४२ ॥
 यद्वन्निर्यातभेदेऽपि विष्णुधीरुपलात्मनि ॥
 विधीयते तथा नान्नि ब्रह्मबुद्धिर्विधीयते ॥ १४३ ॥
 अज्ञातरज्जुतत्त्वो हि रज्जुसर्पधियेक्षते ॥
 नामादौ न तथा तस्माद्गौणी धीर्न तु सा मृषा ॥ १४४ ॥
 ब्रह्माख्यं न हि वस्त्वस्ति बुद्धिरेवास्त्यतो मृषा ॥
 इति चेन्न यतो गौणबुद्धिर्मुख्यार्थपूर्विका ॥ १४५ ॥
 गौणस्य मुख्यापेक्षत्वान्मुख्यं ब्रह्म विना न तत् ॥
 गौणं ब्रह्म यथा गौणो वह्निर्मुख्याग्निपूर्वकः ॥ १४६ ॥
 विध्यभावाद्वह्न्यवाक्यमाभास इति चेन्न तत् ॥

णस्याशुद्धत्वे शुद्धत्वेन तं वदन्वेदोऽप्रमाणं स्यादित्याह *अ-
 नर्थेति ॥ १४१ ॥ अयथावस्तुबोधिनोऽपि शास्त्रस्य प्रामाण्य-
 माशङ्क्य परिहरति *नामेति ॥ १४२ ॥ नामादौ ब्रह्मधियो
 गौणत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *यद्वदित्यादिना ॥ १४३ ॥ १४४ ॥
 नामादावविद्यमानब्रह्मण एवारोपान्न तद्दृष्टिर्गौणीति शङ्कते
 *ब्रह्मेति ॥ सत्यादिवाक्यस्य विधिविधुरत्वाच्च ब्रह्मणि मानते-
 त्यभिमानः । ऋगादिषु पृथिव्यादिदृष्टिविधानवक्ष्यामादेर्गुही-
 तभेदस्यैव सतो ब्रह्मणस्तत्र दृष्टिविधानानियमान्न ब्रह्मदृष्टे-
 रगौणत्वमिति मत्वा परिहरति *नेति ॥ एवं तद्दृष्टेर्गौणत्वे
 विनाऽपि श्रुतिं ब्रह्म सिध्यतीत्याह *यत इति ॥ १४५ ॥
 उक्तमेव व्यनक्ति *गौणस्येति ॥ १४६ ॥ विधिविधुरत्वात्स-
 त्यादिवाक्यं न ब्रह्मणि मानमिति तदनूद्य प्रत्याह *विध्यभा-

क्रियावाक्यसमानत्वाद्विधावाक्यस्य सर्वतः ॥१४७॥
 असन्दिग्धाविपर्यस्तधीः समा वाक्ययार्थयोः ॥
 मानत्वे तावता सिद्धे विधिः किं ते करिष्यति ॥१४८॥
 अकार्ये ऽपि हि मेवादावस्ति मेरुर्निराणत् ॥
 सम्यग्धीर्जायते यद्वत्तथा तत्त्वमसीत्यतः ॥ १४९ ॥
 वेदेऽप्यस्ति विना कार्यं निषिद्धार्थावबोधनम् ॥
 पलाण्ड्वादावकरणान्नान्या धीर्जायते श्रुतेः ॥ १५० ॥
 मृगतोये प्रवृत्तस्य तृष्णार्तस्योषरे क्षणात् ॥
 तमोऽध्वस्तौ निवृत्तिः स्यान्निषेधेषु तथेक्ष्यताम् ॥१५१॥
 इदं हितमिति भ्रान्त्या प्रवृत्तस्य निषेधतः ॥
 भ्रान्तिनाशो निवृत्तिः स्यात्पलाण्ड्वादेरभक्ष्यतः ॥१५२॥
 तस्मान्निषेधशास्त्रस्य शुद्धभूतार्थनिष्ठता ॥
 पुंन्यापारस्य गन्धोऽपि न तत्रास्तीति निश्चयः ॥१५३॥
 आत्मयाथात्म्यविज्ञाननिष्ठता तद्वदीक्ष्यताम् ॥
 तत्त्वमस्यादिवाक्यानां नानुष्ठेयं मनागपि ॥ १५४ ॥

वादित्यादिना ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ किन्तु अकार्यबो-
 धिनोऽपि “लघुनं न भक्षयेत्” इत्यादिनिषेधवाक्यस्य यथा प्रा-
 माण्यं तद्वद्वेदान्तस्यापि किं न स्यादित्याह *वेदेऽपीति । निषे-
 धवाक्यानामपि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधाभेदप्रसङ्गात् । नञः स्व-
 सम्बन्धभावबोधने मुख्यार्थस्यार्थान्तरवृत्तौ लक्षणापाताद्वागा-
 दिप्रसक्तभक्षणादिक्रियानिवृत्त्युपलक्षितौदासीन्यादन्या धीरनु-
 स्तेयविषया नोदेतीत्यर्थः ॥१५०॥ हितबुद्ध्या हननादौ प्रवृत्तस्य
 निषेधश्रुत्या तत्राहितत्वे बोधिते औदासीन्यव्यतिरेकेण ना-
 नुष्ठेयं किञ्चिदिति दृष्टान्तपूर्वकमाह * मृगेत्यादि ॥ १५१ ॥
 ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ *पूर्वं प्रवृत्तेति । कर्मकाण्डिनः कर्त्त-

न केवलमनुष्ठेयस्याभावः किन्तु वेदनात् ॥
 पूर्वं प्रवृत्तकर्मापि बाध्यं पुंसो निषेधवत् ॥ १५५ ॥
 अकर्त्रात्मधिया कर्म लौकिकं वैदिकं तथा ॥
 बाध्यं निषेधशास्त्रेण कलञ्जादिप्रवृत्तिवत् ॥ १५६ ॥
 अथ कृष्यादिबाधेऽपि न बाधः श्रौतकर्मणः ॥
 मैवमज्ञानहेतूत्थानर्थार्थत्वसमत्वतः ॥ १५७ ॥
 हितत्वभ्रान्तिनरकौ कलञ्जादाविवात्मनः ॥
 कर्तृत्वभ्रान्तिदेहाप्ती समाने श्रौतकर्मसु ॥ १५८ ॥
 शास्त्ररागादिजन्यत्वात्काम्यानामेवमस्तु तत् ॥
 शास्त्रमात्रनिमित्तत्वाभित्यानां नेति चेन्न तत् ॥ १५९ ॥
 स्वर्गादिकामिनो यद्वदग्निहोत्रविधिस्तथा ॥
 मोहकामादिदुष्टस्य नित्यं कर्म विधीयते ॥ १६० ॥
 अकर्त्तारं स्वमात्मानं कर्तृत्वेनाभिमन्यते ॥
 नित्यकर्माधिकार्यस्मान्मोहदोषोऽधिकारिणः ॥ १६१ ॥
 सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादि श्रुतौ स्फुटम् ॥
 कामदोषः प्रत्यपादि सर्वकामाधिकारिणाम् ॥ १६२ ॥
 व्यतया निश्चितेऽप्यौदासीन्यं स्यादित्यर्थः ॥ १५५ ॥ उक्तमेव
 व्यनक्ति *अकर्त्रेति ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ साम्यमेवोपपादयति *हि-
 तत्वेति ॥ निषेधशास्त्राज्ञानात्तदविश्वासाद्वा इननादौ हितत्व-
 भ्रमः तत्करणफलं नरकपातः, एवमात्मनः तत्त्वाज्ञानात्कर्तृ-
 त्वादिभ्रमस्तत्फलं च देहान्तराप्तिः । आत्यन्तिकपुमर्थत्वाभावा-
 ष्छ्रौतकर्मणां कृष्यादितुल्यतेति भावः ॥ १५८ ॥ *शास्त्रे-
 ति ॥ शास्त्रं च रागादि च तदुभयनिमित्तत्वादित्यर्थः । नि-
 त्यानां, त्याग इति शेषः ॥ १५९ ॥ १६० ॥ नित्यकर्मकर्तुरपि-
 मोहं कामं च क्रमेणाह *अकर्त्तारमिति द्वाभ्याम् ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

आविरिञ्ज्यादिरक्तोऽपि मुक्तिं कामयते ततः ॥
 तत्प्रवृत्तिश्च काम्येति चेत्तर्ह्येवाऽपि बाध्यताम् ॥ १६३ ॥
 आत्माज्ञानैकहेतुत्वाद्वाङ्मनःकायकर्मणाम् ॥
 आत्मज्ञानेन तद्धानात्समाप्तिः सर्वकर्मणाम् ॥ १६४ ॥
 कर्मोपयोगाभावेऽपि वृथाकालक्षयाद्वरम् ॥
 कर्मानुष्ठानमिति चेन्न प्रवृत्तेरसम्भवात् ॥ १६५ ॥
 न चोच्छिन्नात्ममोहस्य सदैवात्मधियः स्मृतेः ॥
 अल्पोऽप्यवसरोऽस्तीह वाङ्मनःकायकर्मणाम् ॥ १६६ ॥
 कर्मणोऽवसरश्चेत्स्यात्त्वद्विक्षावसरो यथा ॥
 मैवं क्षुधादिदोषैकहेतुत्वेनानिवारणात् ॥ १६७ ॥
 कर्मापि मोक्षकामादिमूलं चेद्यो विमुह्यति ॥
 स करोत्येव कर्माणि को ह्यज्ञं विनिवारयेत् ॥ १६८ ॥

नन्वेवंसति श्रवणादिप्रवृत्तिरपि बाध्येत, तस्या अपि मुक्तिकामना-
 प्रयुक्तत्वात्तथा च आसुप्तेरामृतेरित्यादिशास्त्रविरोध इति शङ्कते ॥
 आविरिञ्ज्यादिति । इष्टापत्त्योत्तरयति *तर्ह्येति । साक्षात्कार-
 हीननरविषयत्वेनोक्तस्मृत्युपपत्तिरिति भावः ॥ १६३ ॥ उ-
 क्तमेव विशदयति *आत्मेति ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ प्रवृत्त्यसम्भवमु-
 पपादयति *न चेति । स्मृतेः, प्रवाहरूपेणेति शेषः ॥ १६६ ॥
 विदुषो भिक्षाटनादिवत्कर्मचरणं स्यादिति शङ्कते *कर्मण इति ।
 विद्वच्छब्देन साक्षात्कृततत्त्वः केवलविवेकी वा विवक्षितः ?
 आद्ये तस्य भिक्षाप्रवृत्तौ मुख्यकारणीभूतक्षुधादिवत्कर्मप्रवृ-
 त्तिहेतुकामादिदोषाभावाच्च तत्र प्रवृत्तिरिति परिहरति *मै-
 वमिति । भिक्षाटनादेरिति शेषः ॥ १६७ ॥ द्वितीयमनुवदति
 *कर्मैति ॥ इष्टापत्त्योत्तरयति *न इत्यादिना ॥ १६८ ॥

अनिवार्यक्षुधेवायं मोहो यस्यानिवारणः ॥
 तस्मिन्कुर्वत्यमूढस्य किं छिन्नं ब्रह्मवेदिनः ॥ १६९ ॥
 क्षुधितो भुङ्क्ते इत्येवं भुङ्क्ते तृप्तो न कुत्रचित् ॥
 मूढः कुरुत इत्येवं नैव कुर्यादमूढधीः ॥ १७० ॥
 उच्छिन्नस्य न मोहस्य ह्यकस्मात्पुनरुद्भवः ॥
 येन मूढः प्रवर्त्तत नित्यकर्मसु तत्त्ववित् ॥ १७१ ॥
 कर्मब्रह्मधियोः कालभेदेनावसरो यदि ॥
 मैवं वस्तुनिमित्तत्वाद्ब्रह्मबुद्धेः सदा स्थितेः ॥ १७२ ॥
 न वस्त्ववसरापेक्षं स्वतःसिद्धत्वकारणात् ॥
 क्रियैवावसरापेक्षा तस्याः कारकतन्त्रतः ॥ १७३ ॥
 यदोद्भवेत्क्षुधेवास्य प्रयत्ना मोहवासना ॥
 तदा कृतं न नित्यं स्यात्तस्य यादृच्छिकत्वतः ॥ १७४ ॥
 दोषजन्येऽपि भिक्षादौ कालादिनियमः श्रुतः ॥

अनिवारणो दुर्निवारः ॥ १६९ ॥ १७० ॥ अज्ञानस्य नष्टस्यापि
 पुनरुद्भवात् ज्ञानिनोऽपि कर्मावकाशमाशङ्क्य ज्ञानध्वस्तस्य त-
 स्योत्पात्तिकारणाभावाग्निर्हेतुकोत्पत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गान्मैवमित्याह
 *उच्छिन्नस्येति । मूढः, सन्निति शेषः ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ ब्रह्म-
 धियो वस्तुनिमित्तत्वेऽपि कालापेक्षाऽस्तु को दोषस्तत्राह *नेति ।
 वस्तुनः कालापेक्षा जन्मनि ज्ञप्तौ वा न युक्ता नित्यत्वात्स्वप्रका-
 शत्वाच्चेत्यर्थः ॥ कस्य तर्हि कालापेक्षा तत्राह *क्रियेति ॥ १७३ ॥
 विदुषामपि व्युत्थानदशायां कार्यानुष्ठानमुपलभ्यमानं विध्य-
 भावेऽनुपपन्नं स्यादित्याशङ्क्य न विधिकृतं तत् किन्तु वासनाकृतं
 बालक्रीडावदित्याह * यदेति ॥ १७४ ॥ न विदुषो विध्यभावः
 चातुर्वर्ण्यं चरेज्ज्ञेयमित्यादिविधिभ्रवणादत आह * दोषे-

विधिः स यत्र विदुष इति चेन्न तद्विद्यते ॥ १७५ ॥
 विदुषः नियमोऽस्माकं परिसङ्ख्या हि सा यतः ॥
 नो चेद्विहितकालेऽस्य भिक्षात्यागो न शक्यते ॥ १७६ ॥
 एवं चेत्परिसङ्ख्या ते कालेऽभुक्त्वा तु तत्स्ववित् ॥
 प्रत्यवेयादिति प्राप्तं बाधमस्य न दुष्कृतम् ॥ १७७ ॥
 मोहवासनया कृत्वा विहितं सुकृती यथा ॥
 निषिद्धानिक्रमेणैवं दुष्कृती न भवेत्कृतः ॥ १७८ ॥
 अश्लेषवचनाप्रास्य सुकृतं लेपकं यदि ॥
 दुष्कृतं च तथेत्येवं सन्तोष्यं विपश्चिता ॥ १७९ ॥
 तस्मात्कर्माधिकाराणां निषेधायात्मधीवचः ॥
 निषेधवाक्यवत्तेन कार्या शङ्का न काचन ॥ १८० ॥
 तथा चात्र निषेधेऽपि शुद्ध्यादौ वेदमानता ॥
 ब्रह्मणीव ततः प्राण उपास्यो गुणसंयुतः ॥ १८१ ॥

त्यादिना । नियमविधित्वे बाधकमाह * नो चेदिति ॥ अस्य
 विदुषः ऋतौ भार्यामगच्छतो गृहस्थस्येव भोजनाकरणे प्र-
 त्यवायः स्यादित्यर्थः ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ परिसङ्ख्यायामप्यवि-
 हितकाले भुञ्जानस्य विदुषः प्रत्यवायः स्यादिति शङ्कते
 * एवं चेदिति । विदुष्येवंविधदुष्कृतसद्भावेऽपि न तस्य तस्मि-
 न्फलजनकत्वमित्याह * बाधमिति । सुकृती भवति, विद्वानिति
 शेषः ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ “इतरस्याप्येवमसंश्लेषः” इति न्यायात्कृत-
 मपि सुकृतं न विदुषः फलजनकमित्याशङ्क्य साम्येन समाधत्ते
 * अश्लेषेति ॥ १७९ ॥ विधिहीनमपि प्रत्यक्तत्त्वधीजनकं तत्स्वमा-
 दिवाक्यं सर्वव्यवहारोपरमहेतुरित्युपसंहरति * तस्मादिति ॥ तस्य
 सिद्ध्यर्थोपहित्वे फलितमाह * तेनेति ॥ १८० ॥ परममकुतमु-

विध्यर्यवादन्यायानां पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे यथा ॥

सङ्ग्रहस्तद्वदपि तृतीयब्राह्मणे कृतः ॥ १८२ ॥

इति वार्तिकसारे तृतीयम् उद्गीयब्राह्मणं समाप्तम् ।

श्रुतिः—तेनैतास्तृप्यन्त्येव९ ह वा एन९ स्वा अभिसंवि-
शान्ति भर्ता स्वाना९ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिप-
तिर्य एवं वेद य उ हैवंविद९ स्वेषु प्रतिबुभूषति न हैवा-
लं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवतियो वै तमनु
भार्यान्बुभूषति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

पसंहरति *निपेधेत्यादिना ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

इति वार्तिकसारटीकायां तृतीयब्राह्मणं समाप्तम् ।

इयमत्र श्रुतिशेषपदयोजना । तेनैतास्तृप्यन्तीति
प्राणस्याक्षतर्पकत्वमुक्तं, तच्चिन्तनफलमाह *एवमिति ।
एवम् उक्तगुणोपासकं स्वाः ज्ञातयः एवं वागादयः प्राण-
मिवाभितः संविशन्ति ज्ञातीनामाश्रयो भवतीत्यर्थः । आ-
श्रितानां स्वानां भर्ता भरणसमर्थोऽपि भवति तेषां गुणतः
श्रेष्ठश्च पुर एता अग्रगण्यश्चान्नादोऽरोगी च भवतीत्यर्थः । अ-
धिपतिरधिष्ठाय पालकोऽपि भवति । किञ्च य एवंविदं प्रा-
णविदं प्रति स्वेषु ज्ञातीनां मध्ये प्रतिः प्रतिकूलः सन् बुभूषति
प्रतिस्पर्द्धीभवितुमिच्छति स भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो नालं महद्-
द्वेषेण निःश्रीको रक्ष्येषु रक्षां विधातुमशक्तो भवतीत्यर्थः । अथ
पुनर्ज्ञातीनां मध्ये एनं प्राणविदम् अनु अनुगतो भवति यश्चैनं
प्राणविदम् अनुवर्त्तयन्नेव भार्याभरणीयान् बुभूषति भर्तुमिच्छ-
ति स भार्येभ्योऽलं हृत्यान् रक्षितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वा
अङ्गानां रसः प्राणो हि वा अङ्गानां रसस्तस्माद्य-
स्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष
हि वा अङ्गानां रसः ॥ १९ ॥

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष
पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष
पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

प्राणस्याङ्गिरसत्वमुक्तं सोऽयास्य आङ्गिरस इत्यत्र तदुपपत्त्या
साधयितुमुक्तमनुवदति श्रुतिः *सोऽयास्य इति ॥ प्राणस्याङ्गिर-
सत्वं प्रसिद्धमित्याह *प्राणो हीति । तस्माच्छब्दः एष हीत्यु-
परितनवाक्येन सम्बध्यते । द्विशब्दमूचितप्रसिद्धिमुपपादयति ॥
यस्मात्कस्माद्यतः कुतश्चिच्चाङ्गादित्यर्थः । सति प्राणे हस्ताद्य-
ङ्गं रसवदन्यथा नीरसमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्याङ्गिरसत्वं
सिद्धमित्युपसंहरति *तस्मादेष हीति ॥ १९ ॥ देहेन्द्रिया-
द्यात्मत्वकथनेन प्राणस्य रूपप्रपञ्चात्मत्वमुक्तं, नामप्रपञ्चात्म-
त्वमप्याह *एष इत्यादिना । एष प्राण एव बृहस्पतिः । तत्र
हेतुः *वाग्वै बृहतीति । वागित्यनेन वाग्विशेषा ऋचो लक्ष्यन्ते,
सर्वासाम् ऋचां बृहत्याख्यशब्दविशेषेऽन्तर्भूतत्वाद् बृहतीत्वं, त-
स्या ऋगात्मकत्वाच्च, एष, प्राणः पतिः पालकः प्राणेन हि पा-
ल्यते वाक् अप्राणस्य शब्दोच्चारणासामर्थ्यात् । तस्मादु बृहस्प-
तिः ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ॥ २० ॥ तथा यजुषामपीत्याह *एष
इति । अत्रापि वागित्यनेन यजूंषि लक्ष्यन्ते, यजुषां ब्रह्मश-
ब्दितवेदेन सामानाधिकरण्यं तदेकदेशत्वादुपपन्नमिति ध्येयम् ।

एष उ एष साम वाग्वै साऽमैष सा चामश्चेति त-
त्साम्नः सामत्वम् । यद्वेद समः प्लुषिणा समो मश-
केन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन
सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां
य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन ह्रीदं सर्व-
मुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥

यजूंषि वाग्विशेष एव तस्या वाच एष प्राणः पतिः पूर्ववत् ॥ २१ ॥
सामात्मत्वमाह *एष इति । सामशब्दस्य प्राणे प्रवृत्तौ निमि-
त्तमाह *वाग्वै सेति । सर्वनाम्ना सन्निहिता वागभिधीयते इत्य-
र्थः । *अमैष इति । एष प्राणोऽमशब्देनोच्यत इत्यर्थः । तथाच
सा चामश्चेतिपदद्वयात्मकसामशब्देन वागुपसर्जनप्राणोऽभिधीयत
इत्युक्तम् । यस्मादेवं तस्मादेव साम्नो वाक् प्राणनिर्वर्त्यगीतिवि-
शेषस्यापि सामत्वं प्रसिद्धं लोके इत्यर्थः । यदु एव यस्मात्स-
र्वेण समस्तुल्यस्तस्माद्वा सामेत्युत्तरवाक्येन सम्बन्धः । प्लुषिणा
पुत्तिकाशरीरेण । त्रिभिर्लोकैः सम इति विराट्देहेन साम्यमु-
क्तम् । समोऽनेनेति हिरण्यगर्भदेहेन । तस्यापि वाग्वात्मकदेहो-
ऽस्तीति उक्तम् । सामाख्यं प्राणं य आत्मत्वेनोपास्ते तस्य भाव-
नातारतम्येन फलभेदमाह *साम्न इति ॥ २२ ॥ एष प्राणः उ-
द्गीथः । उद्गीथशब्दस्य प्राणे प्रवृत्तौ निमित्तमाह *प्राण इति । उ-
त्तब्धं विधृतम् । तथाच धृतिक्रियावाचिन उच्छब्दस्य क्रियाश-
क्तिमति प्राणे प्रवृत्तिरित्यर्थः । गीथाशब्दार्थमाह *वागिति ।
गीयतेऽनयेति व्युत्पत्त्या गीथा वाक् । एवं च वागुपसर्जनप्राण
उद्गीथशब्दित इत्याह *उच्च गीथा चेति ॥ २३ ॥ स उच्च-

तद्वापि ब्रह्मदत्तचैकितानेयो राजानं भक्षयन्नु-
वाचायं त्स्यस्य राजा मूर्द्धानं विपातयतायादितोऽयास्य
आङ्गिरसोऽन्धेनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन
चोदगायदिति ॥ २४ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं
तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं कारिष्यन्वाचि
गीथ उद्गाननिर्वर्तकत्वाद्वागुपसर्जनप्राण एवोद्गीथदेवतेत्यु-
क्तार्थदाढ्यायाख्यायिकाऽऽरभ्यते ॥ *तत्तत्रोक्तार्थं ह अपि
आख्यायिका श्रूयते इत्यर्थः । ब्रह्मदत्तो नामतश्चिकितानस्यापत्यं
चैकितानस्तदपत्यं युवा च चैकितानेयो राजानं सोमरसम् ।
तद्वचनप्रकारमेवाह *अयमिति । अयं राजा मया भक्ष्यमाणसो-
मरसस्तस्य तस्य मेमूर्धानं विपातयतु यद्यहं वागुपसर्जनः प्राण
उद्गानदेवतेति मिथ्यावादी स्यामित्यर्थः । न मया मिथ्योच्य-
ते मद्वचनस्याप्तमूलत्वादित्याह *यदिति । यद्यदि अस्माद्वागु-
पसर्जनप्राणादन्धेन देवतान्तरेण आयास्याङ्गिरसनामोदगायत्त-
तोहमनृतवादी स्यामिति । अयं भावः—ब्रह्मदत्तो नाम कश्चिःक-
स्यचिद्यज्ञे उद्गाता बभूव तत्रागतानामृषीणामुद्गीथदेवतामुद्दिश्य
प्रतिपत्तिरासीत्तदा यः पूर्वं नैमिषाणां सत्रे प्राणोपास्या त-
द्भावमापन्न अतएवायास्याङ्गिरसनामा विद्वदग्रणीः प्राणोपसर्ज-
नवाचा तेषामुद्गानं कृतवान् तस्य वाक्यं प्रमाणं मत्वा शपथद्वारे-
णेष्टदेवतां निर्धारितवानिति । इममेवाख्यायिकानिर्णीतमर्थमर्थवा-
दाद्युत्थाय उपसंहरति श्रुतिः*वाचा चेति॥२४॥ तस्यैव प्राणस्य
स्वमुवर्णप्रतिष्ठाख्यगुणत्रयं विधत्ते कण्डिकात्रयेण * तस्येति ॥
तस्य ऋगाद्यात्मत्वेनोक्तस्य प्राणस्य साम्नः सामशब्दवाच्यस्य
यः स्वं धनं वेदास्य विदुषः स्वं धनं भवति । किं तत्साम्नः

स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्नयाऽऽर्त्विज्यं कुर्या-
त्समायज्ञे स्वरवन्तं दिदक्षन्त एव अथो यस्य स्वं
भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य
सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं
य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह ति-
ष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि स्वत्वेष
एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥

स्वमिति तत्राह *तस्य साम्नः स्वरः कण्ठमाधुर्यमेव स्वं भूषणं
यस्मादेवं तस्मादुद्गानं करिष्यन् तैलपानादिना वाचि स्वरं स-
म्पादयेदिति प्रसङ्गाद्विधत्ते । कण्ठमाधुर्योपेतमुद्गातारं सर्वे द्रष्टु-
मिच्छन्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह *अथो इति ॥ अथो अपि यस्य
स्वं धनमस्ति तं धनिनं द्रष्टुमिच्छन्तीति लोकेऽपि प्रसिद्धमि-
त्यर्थः । उक्तं गुणमुपसंहरति । भवति हेति । तस्य स्वर एव
सुवर्णमित्यत्र स्वरशब्देन लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं तदुच्चारणमु-
च्यते । शेषं पूर्ववत् *प्रतिष्ठामिति । प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्र-
तिष्ठा तां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतिष्ठां लभत इत्यर्थः ॥ प्रा-
णप्रतिष्ठास्वरूपमाह *वागिति । वाग्छन्देन जिह्वामूल्यक-
ण्ठदन्तोष्ठनासामूर्द्धतालूनि लक्ष्यन्ते । एतान्यष्टौ स्थानानि ।
प्राणस्य प्रतिष्ठेत्यत्र हेतुमाह *वाचीति ॥ उक्तस्थानेषु प्रति-
ष्ठितः एष प्राण एतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यत इत्यर्थः । अग्रे
शरीरे प्रतिष्ठितः सन् प्राणो गीतिभावमापद्यत इति उ ह
कोचिदाहुरतो वाग्वा अन्नं वा प्रतिष्ठेत्युपास्तौ विकल्प इत्य-
र्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्सदेतानि जपेत्, असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति, स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवै-

अथ प्राणविज्ञानविध्यनन्तरम् * अतः प्राणवित्प्रयोज्यत्वात्तच्छेषत्वेनाभ्यारोहनामा जपो विधीयत इत्यर्थः ॥ जपकालमाह * पवमानानामिति । ज्योतिष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि सन्ति तत्र त्रीणि पवमानारूपाणि याजमानफलानीत्युक्तं, तत्पठनसमये जपेदित्यर्थः । तत्रापि कालसङ्कोचमाह * स वै खलु प्रसिद्धः प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्साम प्रारभेत तदा एतानि असतो मासदित्यादीनि त्रीणि यजुषि जपेत् अस्याभिमुख्येनारोहति अनेन जपकर्मणैवंविदेवभावमित्यभ्यारोहसंज्ञा । मन्त्रार्थं स्वयमेवाह श्रुतिः * स इति । स मन्त्रः यदाहासतो मा सद्गमयेति तस्यार्थं उच्यत इत्यर्थः । मृत्युर्वा असत् स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्यते तत् असत् अत्यन्ताधोभावहेतुत्वात्, सत्-शास्त्रीयकर्मविज्ञाने अमृतमपरणहेतुत्वात् तस्मान्मृत्योरासुरज्ञानादेर्मा व्युत्थाप्यामृतं शास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय । एवं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह * अमृतं मा कुरु इत्येवैतदाहेति । द्वितीयमन्त्रं व्याख्यातुं सङ्कष्टहति * तमस इति । मृत्युर्वै तम इति तत्तमः । शास्त्रीयकर्मविज्ञाने मृत्युः सातिशयविनाशिफलत्वात् तज्ज्योतिःप्राजापत्यं पदममृतं तद्धेतुत्वान्मृत्योर्माऽमृतं गमयेति मृत्योः

तदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवा-
स्ति अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमाणा
येतस्मादु तेषु वरं वृणति यं कामं कामयेत त एष
एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं का-
मयते तमागायति तच्चैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्य-
ताया आशाऽस्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥

इत्युपनिषदि तृतीयब्राह्मणं समाप्तम् ।

शास्त्रीयकर्मविज्ञानान्मां व्युत्थाप्य तत्साध्यं फलं गमयेत्यर्थः ।
वाक्यार्थमाह *अमृतमिति । मन्त्रद्वयोक्तार्थ एव पुनः सङ्ग्रेह
तृतीयमन्त्रेणोच्यते ऽतः स न व्याख्येय इत्याह *नात्रेति । उ-
क्तमन्त्राणां तात्पर्यमुक्तमधस्तात्तदप्यनुसन्धेयम् । एवं त्रिषु
पवमानेषु याजमानमुद्गानं कृत्वाऽयानन्तरमवशिष्टेषु नवसु
स्तोत्रेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्प्राणविदुद्गाता, यथा प्राणः यजमा-
नस्थानीयेन्द्रियाणामागानं कृत्वा स्वार्थमन्नाद्यमागायत्तद्वदि-
त्यर्थः ॥ तस्मादित्यस्य स एष एवंविदित्यनेनान्वयः । यस्मात्स
एष उद्गाता एवंवित्प्राणोपास्त्या प्राणवित् प्राणभूतस्तस्मादा-
त्मने स्वामिने वाऽभीष्टमागातुं समर्थः । अतस्तेषु नवसु स्तोत्रे-
षु गीयमानेषु यजमानो यं कामं कामयेत तं कामं वृणीत
प्रार्थयेदिति योजना । एवं कर्माधिकारिणां कर्मकाण्डीयप्राण-
दर्शनेन जपेन च प्राणात्मापत्तिरुक्ता । ऊर्ध्वरेतसां तु केवलप्रा-
णदर्शनात्तदापत्तिमाह *तद्वै तदिति । तदेतदुक्तप्राणदर्शनं कर्म-
हीनमपि लोकजिदेव लोकसाधनमेवेत्यर्थः । न हैवालोक्यतायै
अलोकार्हत्वाय आशा मनोरथोऽपि नैवास्ति, निरन्तरं प्राण-
ध्यानेनात्मानं हिरण्यगर्भत्वेनानुभवतः पुंसो मम हिरण्यगर्भप्रा-
प्त्यभावे कीदृशं जन्म स्यादिति मनोरथोऽपि नोदेतीति भावः ।
एवमेतत्साम वेदोपास्ते । उपास्तिक्रमश्च पूर्वं प्रतिपादितः ॥ २८ ॥
इति टीकायाम् उद्गीयतृतीयब्राह्मणव्याख्या समाप्ता ॥ ३ ॥

चतुर्थे ब्राह्मणे पूर्वज्ञानकर्मफलार्जितम् ॥

अव्याकृतं व्याकृतं च विद्याविद्ये च ब्रह्मसौ ॥ १ ॥

श्रुत्वा फलोर्जितिं भीमां तद्दोषानखिलान्विधया ॥

अवेक्ष्य शुद्धया तस्माद्विरक्तोऽथ मुमुक्षति ॥ २ ॥

अव्याकृतोक्त्वा वेदान्तप्रमेयं कथितं भवेत् ॥

व्याकृतोक्त्वा ब्रह्मबोधद्वारं जीवोऽत्र वर्णितः ॥ ३ ॥

आदेयहेयनिर्देशो विद्याऽविद्याबोधद्वयात् ॥

एतावता च शास्त्रार्थः संक्षेपेणात्र पूर्यते ॥ ४ ॥

यद्वैराजं पदं पूर्वज्ञानकर्मफलं हि तत् ॥

चिदात्मैव विराड् रूपो यथा स्यादुच्यते तथा ॥ ५ ॥

पुरुषविधब्राह्मणप्रतिपाद्यमर्थं संगृह्य दर्शयति *चतुर्थे इति । *पूर्वेति । पूर्वं ब्राह्मणत्रयप्रतिपादितं ज्ञानकर्मफलोत्कर्षमसौ श्रुतिर्वक्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ एवमत्र श्रुतिप्रतिपाद्यं प्रमेयपञ्चकमुक्त्वा तत्प्रतिपादनफलं क्रमेण वर्णयन् प्रथमं ज्ञानकर्मफलोत्कर्षप्रतिपादनस्य फलमाह *श्रुत्वेति । *तद्दोषानिति । कर्मज्ञानयोर्यदुत्कृष्टं फलं वैराजं पदं तत्प्राप्तस्यापि भयारत्यादिदोषान्वन्ध्यमाणानित्यर्थः ॥ २ ॥ अव्याकृतव्याकृतोक्तेस्तत्त्वम्पदार्थधीः फलमित्याह *अव्याकृतेति ॥ ३ ॥ अवशिष्टयोः कथनस्य फलमाह *आदेयेति । नन्वेवं शास्त्रार्थस्यात्र प्रतिपादने उत्तरग्रन्थवैयर्थ्यं स्यात्तत्राह *एतावतेति । तथा चायमेवोत्तरत्र विस्तरेण प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ ४ ॥ नन्वादौ कर्मज्ञानफलमुच्यत इत्युक्तमयुक्तम्, आत्मैवेदमित्यात्ममात्रस्योक्तत्वात्तत्राह *यदिति । पूर्वोक्तज्ञानकर्मफलत्वेन प्रसिद्धं यद्वैराजं पदं तत् विराडुपहितचिदात्मैव, अयमर्थो यथास्पष्टं स्यात्तथैवोच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुमात्मैवेत्यत्रात्मपदार्थमाह

प्रत्यग्रूपः पराग्रूपाद् व्यावृत्तोऽनुभवात्मकः ॥
 प्रथते यः स आत्मेति प्राहुरात्माविदो बुधाः ॥ ६ ॥
 आत्मात्मीयादिरूपं यन्नामरूपादिमज्जगत् ॥
 तस्य यद्वास्तवं रूपं स प्रत्यङ्मुखायस्तथा ॥ ७ ॥
 नानात्वेनैव यद्भाति तत्प्रत्यग्दृष्टिशास्त्रिणां ॥
 प्रत्यङ्मात्रे विलीनं स्यात्परागेवैति चित्रताम् ॥ ८ ॥
 अपामार्गलतेषां विरुद्धफलदो भवः ॥
 प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय संसाराय पराग्दृशाम् ॥ ९ ॥
 अग्रादधो मार्जने सा न लग्ना कण्टकैः करे ॥
 मूलादूर्ध्वं मार्जने तु लग्ना स्याद् बहुधा करे ॥ १० ॥
 एवमन्तर्मुखस्यायं संसारो नैव दुःखदः ॥
 बहिर्मुखस्तु संसारे दुःखाद् दुःखतरं व्रजेत् ॥ ११ ॥
 प्रबुद्धोऽन्तर्मुखस्तिष्ठेदप्रबुद्धो बहिर्मुखः ॥

*प्रत्यगिति ॥ ६ ॥ इदंशब्दार्थमाह *आत्मीयेति ॥ आत्मैवेदमि-
 तीदमा निर्दिष्टस्य जगत आत्मसामानाधिकरण्यायोगादिदंशब्देन
 जगत्यनुस्यूतसत्तां लक्षयित्वाऽवधारणफलमाह *तस्येति ॥ ७ ॥
 आत्मनोऽद्वितीयत्वे विद्वदनुभवं प्रमाणयति *नानात्वेनैवेति ।
 प्रपञ्चस्य प्रतीतस्य प्रतीचि लीनत्वेन पुनस्तत्प्रतीतिर्न स्यादि-
 त्याशङ्क्याद्दृष्ट्या प्रतीयत इत्याह *परागिति । अत्र दृष्टिशा-
 स्त्रिणामित्यनुषज्यते । चित्रतां नानात्वम् । पराग्दृष्टिशास्त्रिणां ना-
 नात्वेन प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाह *अपामार्गे-
 ति ॥ संसाराय दुःखाय ॥ ९ ॥ दृष्टान्तं स्पष्टयति *अग्रा-
 दिति ॥ १० ॥ दार्ष्टान्तिकमाह *एवमिति ॥ ११ ॥ अन्तर्मु-
 खस्य दुःखं नेत्युक्तं, तदन्तर्मुखत्वं च केन लभ्यत इत्याशङ्क्या-

बहिर्मुखेन न ज्ञातं प्रत्यक्षत्वं विना मितिम् ॥ १२ ॥
 कदज्ञातं परं तत्त्वं तच्छ्रुतं कारणं श्रुतौ ॥
 आऽन्त्यात्कार्यासदेव स्यात्सर्वकार्यस्य कारणम् ॥ १३ ॥
 तेन तेनात्मकार्येण विशिष्टः सन् सृजेत्प्रभुः ॥
 स्वात्माभासतमोयुक्तस्तेजोबलानि मायया ॥ १४ ॥
 ज्ञानकर्मादितन्त्रं सत्सूत्रं जज्ञे ततो विभोः ॥
 ज्ञानक्रियाशक्तिमत्स्वात्मब्रह्मं जगदाहितम् ॥ १५ ॥
 विराडपि ततो जज्ञे त्रैलोक्यात्मकदेहवान् ॥
 यथोक्तज्ञानकर्मभ्यामेवं प्रत्यग्विराडभूत् ॥ १६ ॥

तत्तत्त्वज्ञानादेवेत्याह *प्रबुद्ध इति ॥ सम्भावनायां लिङ् ॥
 तत्त्वज्ञानमनोनाशयोरिवाङ्गत्वबहिर्मुखत्वयोर्मिथः साधनतामाह
 *बहिर्मुखेनेति ॥ मितिं विनेति, विवेकाभावादित्यर्थः ॥ १२ ॥
 एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतं पुरुषविधशब्दार्थं दर्शयितुम्
 अज्ञातं ब्रह्मैव सर्वजगत्कारणमित्याह *यदिति । परस्य मूलका-
 रणत्वेऽपि वियदाद्यवान्तरकारणमिति, नेत्याह *आऽन्त्यादि-
 ति ॥ अन्त्यं कार्यं पृथ्वी, तावत्पर्यन्तस्य सर्वकार्यस्य तेन ते-
 नोपाधिनोपहितं ब्रह्मैव कारणमित्यर्थः ॥ कथं निर्विकारस्य
 ब्रह्मणः कारणता ? तत्राह *स्वात्मेति । स्वात्मनश्चिदातोरा-
 भासो यस्मिन् तमसि तत्तया । उपाधिभूततमसो जगज्जनौ प्रा-
 धान्यं दर्शयितुं माययेत्युक्तम् ॥ असृजत् इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ब्रह्मण एव हिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह *ज्ञानेति ॥ ततः सूक्ष्मभू-
 तोपहिताद्ब्रह्मण इत्यर्थः । कर्मविज्ञानफलभूतस्य सूत्रस्य लक्ष-
 णमाह *ज्ञानेति ॥ १५ ॥ सूत्रोपहितब्रह्मणो विराडुत्पत्ति-
 माह *विराडिति ॥ फलितमाह *एवमिति ॥ १६ ॥ उक्त-

स एष परमोऽप्यात्मा कोशपञ्चकधारणात् ॥
 संवृतः पुरुषाकारः कामाविद्यागुणप्लुतः ॥ १७ ॥
 सोऽनुवीक्ष्यात्ममोहोत्थं वैराजं रूपमात्मनः ॥
 नापश्यदपरं किञ्चित्सोऽहमस्मीत्यथाम्यघात् ॥ १८ ॥
 अहमित्येव नामास्य सम्पन्नं तेन लौकिकाः ॥
 तत्सृष्टाः स्वं स्वमात्मानमहमित्यभिचक्षते ॥ १९ ॥
 कोशपञ्चकयुक्तस्य प्रत्यक्तत्त्वस्य नाम तत् ॥
 विराजा कृतमित्येतत्सर्वसाधारणं मतम् ॥ २० ॥
 असाधारणदेहस्य तत्तत्पित्रादिना कृतम् ॥
 देवदत्तादिकं नाम जघन्यं पूर्वनामतः ॥ २१ ॥
 कस्त्वमित्यपि पृष्ठः सन्नादावहमिति ब्रुवन् ॥
 पञ्चाज्जघन्यनामेदं वक्ति जिज्ञासवे जनः ॥ २२ ॥

मेव व्यनक्ति *स एष इति । एवं चेदं घटादिकार्यम् अ-
 ग्रेऽवान्तरप्रलये विराड्भावापन्नात्मैवासीदिति ज्ञानकर्मफल-
 स्य विराज एवेत्युक्तत्वान्न पूर्वोक्तविरोध इति भावः ॥ १७ ॥
 सोऽनुवीक्ष्येत्यादेरर्थमाह *सोऽन्विति ॥ १८ ॥ ततोऽहंना-
 माऽभवदित्यस्यार्थमाह *अहमिति ॥ प्रजापतिरहमित्युक्त्वाऽहं-
 नामाऽभूदित्यत्र कार्यलिङ्गमनुमानमाह श्रुतिस्तस्मादिति । तद्याच-
 ह्ते *तेन लौकिका इति ॥ १९ ॥ नन्वेवमपि पित्रादिकृतना-
 मकथनात्पूर्वमेवाहमित्युक्तौ को हेतुस्तत्राह *कोशेति ॥ २० ॥
 २१ ॥ तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि योजयति *कस्त्वमिति । तस्मा-
 दिराजा साधारणनामकरणादेतर्ह्याप्यामन्त्रितः कस्त्वमिति
 पृष्ठोऽयं जनोऽहमित्युक्त्वाऽथानन्तरं यदस्य भवति पित्रादिकृतं
 नाम तद् कृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अथोदस्यापीयमवस्था अहो अ-

विदेकरस आत्मैव कश्मले कोशापञ्चके ॥

एकतामभिसम्पन्नोऽहङ्करोत्यभिमानतः ॥ २३ ॥

बहवो भीतिकल्पेऽन्ये आसन्न्यद्यप्युपासकाः ॥

तथापि भावनाधिक्यादेक एव विराड्भूत् ॥ २४ ॥

निःशेषेणासुरं पापं दग्धवान्बहुजन्मभिः ॥

ततो विराड्भूदन्योऽप्येवं दग्ध्वा भवेद्विराट् ॥ २५ ॥

श्रुतिः ॥ आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवी-
क्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् ततो
ऽहं नामाऽभवत्तस्मादप्येत्तर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र
उक्त्वाऽधान्यं नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मा-
त्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह
वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति स हायमीक्षां चक्रे

ज्ञानादित्याक्रोशति *चिदिति ॥ स यदित्यादेस्तात्पर्यमाह
*बहव इत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥

अक्षरार्थस्तु—स विराट् यजमानानवस्थायां यद्यस्मादुपासक-
सङ्घातात्पूर्वः प्रथमः सन्नौषत् अदहत् अत एव पूर्वम् औषदिति
पुरुषाख्योऽभूत् । पुरुषत्वगुणविराडुपासनफलमाह *औष-
दिति । यः अस्माद्विदुषः पूर्वं प्रजापतित्वं बुभूषति भवितु-
मिच्छति तं विद्वानोषति वै दहत्येवेत्यर्थः ॥ अयम्भावः—अहम-
हमिकया प्राथम्येन प्रजापतित्वमेप्सूनां मध्ये प्रथमत एव भाव-
नाद्यतिस्रयाद्यस्माज्जावं गतवान् तेनेतरे दग्धवज्जिता भवन्तीति
॥ १ ॥ सोऽविभेदित्यत्र विराजो भयकारणमाह *दग्धेति ॥
*अभ्यग्न्यतेति । अहमिति शेषः ॥ अस्मदादिवदिति सहजान्तं

यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेतीति तत एवास्य
भयं वीयाय कस्मात्त्वभेदयद् द्वितीयादौ भयं भ-
वति ॥ २ ॥

दग्धपापोऽप्यनात्मज्ञो देहादावभ्यमन्यत ॥

ततः स्वनाशमाशङ्क्य सोऽविभेदस्मदादिवत् ॥ २६ ॥

स्रज्यर्हि कल्पयित्वाऽऽस्ते तद्भयादाकुलेन्द्रियः ॥

एवं नद्वरदेहादिं प्रतीच्यारोप्य कम्पते ॥ २७ ॥

आलोचयेत्स्रजस्तत्त्वं भीतिध्वस्तौ यथा नरः ॥

विराडालोचयत्स्रजप्रतीचस्तत्त्वमादरात् ॥ २८ ॥

आलोचयन् यथा तत्त्वमपास्तध्वान्ततद्भयम् ॥

अनन्यानुभवं साक्षाद्दर्शकात्म्यमात्मनि ॥ २९ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानशिखिप्लुष्टमहातमाः ॥

आप्ताशेषपुमर्थोऽथ सोऽमन्यत ततो विराद् ॥ ३० ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिभावाभावादिसाक्षिणः ॥

प्रतीचोऽन्यत्किमप्यत्र नास्ति कस्माद्विभेदमहम् ॥ ३१ ॥

दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति *स्रज्जीति ॥ २६ ॥ २७ ॥ स हायमीक्षां

चक्र इत्यस्यार्थमाह *आलोचयेदिति ॥ २८ ॥ आलोचनफ-

लमाह *आलोचयन्निति ॥ २९ ॥ ऐकात्म्यसाक्षात्कारफलमाह

*प्रत्यगिति ॥ अमन्यत अद्याप्ताशेषपुमर्थोऽस्मीति शेषः ॥ ३० ॥

तस्मादित्यादिश्रुतेरयमर्थः—यस्माद्विराद् भीतवान् तस्मा-

दद्याप्येकाकी विभेति कार्यस्य भयलिङ्गेन कारणेऽपि विराजि

तदनुमेयमिति भावः ॥ *स हायमिति ॥ सोऽयं विराडी-

क्षितवान् ॥

यन्मदन्यदित्यादेरर्थमाह *देहेन्द्रियेति ॥ ३१ ॥ एवम-

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वमात्मानं यदा पुमान् ॥
 प्रतीच्येवानुसन्धत्ते ब्रह्मास्मीति तदैक्षत ॥ ३२ ॥
 प्रत्यगदृष्ट्या तदज्ञानं न तज्ज्ञं चेक्षते स्वतः ॥
 ब्रह्मप्रतीचोरैकात्म्यात्तदूरीकृत्य गर्जति ॥ ३३ ॥
 प्रत्यक्ता ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मता चात्मनः स्वतः ॥
 एवं सति कुतो मे भीरिति विद्वांस्रपायते ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मविद्यामृते नान्यद्वयहेतुविनाशकृत् ॥
 अतोऽत्र बोधादेवास्य भयं वीयाय सर्वतः ॥ ३५ ॥
 कस्मादभेष्यदीशोऽयं द्वितीयात्स्वलु तद्वयम् ॥
 द्वितीयो नेश्वरस्यास्ति ततो निर्भय एव सः ॥ ३६ ॥
 ननु प्रजापतेरैक्यदर्शनं कुत उद्भवौ ॥
 शास्त्राचार्यादितद्वेतोरमत्त्वात्तदसम्भवः ॥ ३७ ॥
 यदि जन्मान्तराभ्याससंस्कारोत्थमिदं तदा ॥

न्यस्याप्यधिकारिण आत्मानमालोचयतः साक्षात्कारः सुलभ
 इत्याह *अन्वयेति ॥ ३२ ॥ साक्षात्कृततत्त्वस्य प्रजापतिव-
 द्भीतिनिवृत्तिश्च भवतीत्याह *प्रत्यगिति ॥ तत्त्वज्ञानादज्ञान-
 तत्कार्यादर्शने हेतुमाह *स्वत इति ॥ तदज्ञानं दूरतो निरस्य
 सन्तुष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ उक्तमेव व्यनक्ति *प्रत्यक्तेति ।
 त्रपायते किमर्थं भीतोऽहमिति लज्जावान्भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥
 तत एवेत्यादेरर्थमाह *ब्रह्मेति । वीयाय विस्पष्टमपगतवत्
 ॥ ३५ ॥ कस्मादित्यादेरर्थमाह *कस्मादिति ॥ अभेष्यत्
 भीतोऽभवत् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्प्रजापतेर्भयध्वस्तिर-
 युक्ता तस्य तद्ज्ञाने हेत्वभावादित्याक्षिप्य समाधत्ते *नान्वित्या-
 दिना ॥ ३७ ॥ *नैरर्थक्येति । पूर्वजन्मोत्पन्नविद्या चेद्विदानीं सं-

नैरर्थक्यप्रसक्तिः स्यात्सम्यग्ज्ञानस्य सर्वतः ॥ ३८ ॥
 स्वभ्यस्ताऽप्यात्मविद्येयं पूर्वजन्मनि तत्तमः ॥
 नाधाक्षीयेन वैराजं देहं स्वीकृत्य वर्त्तते ॥ ३९ ॥
 उच्यते महता पुण्यपुञ्जपाकेन तत्पदम् ॥
 वैराजं लब्धवांस्तेन ज्ञानमस्योद्भवौ स्वतः ॥ ४० ॥
 ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ॥
 ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धमिति स्मृतिः ॥ ४१ ॥
 “सहैव सिद्धं चेज्ज्ञानं तद्विवर्त्य भयं कथम् ॥
 उदेति” इति न वक्तव्यं, भीतेरुर्ध्वं विद्योदनात् ॥ ४२ ॥
 सहसिद्धत्ववचसा परापेक्षा निवार्यते ॥
 न जन्मकाल एवास्य ज्ञानमद्भाव उच्यते ॥ ४३ ॥
 आचार्यनिरपेक्षत्वे शुश्रूषादिरनर्थताम् ॥
 प्राप्नोति चत्स्वयम्भातवदानामस्त्वनयना ॥ ४४ ॥
 मार्जारो रूपविज्ञाने प्रकाशं न लपेक्षते ॥
 नापेक्षन्ते योगिनश्च लाञ्छनं चित्तमाधनम् ॥ ४५ ॥
 एवं यत्साधनफलं सिद्धं यस्यान्यमाधनात् ॥
 तस्य तत्साधनं व्यर्थमितरस्य च सार्थकम् ॥ ४६ ॥
 नावेदविद् बृहन्नं तं मनुने कश्चिदित्यसौ ।

स्कारद्वारा स्मर्यते इदानीं विराट्देहस्वीकरणात्तदानीं सा वि-
 द्या अविद्यां न अदहदिति वक्तव्यं, तथाच सति सर्वं सम्य-
 ग्ज्ञानं व्यर्थं स्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अप्रतिघं
 निरङ्कुशम्, एतच्च प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 प्रजापतेः शुश्रूषाद्यनपेक्षत्वेऽप्यस्माकं तदपेक्षा सम्भवतीत्यत्र
 दृष्टान्तद्वयमाह ॥ मार्जार इति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ नन्वेवं प्रमाणे-

श्रुतिर्ब्रह्मात्मविज्ञाने वेदादन्यं निषेधति ॥ ४७ ॥
 नातो विकल्पते वेद एक एवात्मवेदने ।
 अन्यानि तु विकल्पन्ते साधनानि यथायथम् ॥ ४८ ॥
 एवं सति स्वयम्भातवेदत्वाद् बुद्धवान्स्वयम् ॥
 बोधध्वस्तात्ममोहस्याप्यरतिः समजायत ॥ ४९ ॥
 स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः ॥
 अरतिः सा सिसृक्षोः सा बध्वलाभादजायत ॥ ५० ॥
 ननु विज्ञानविध्वस्तावधिषायाः कुतोऽरतिः ॥
 ध्वस्तान्ध्यस्यापि सा चेत्स्यादनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥ ५१ ॥
 अरत्युद्भूतिलिङ्गन नास्ति विद्येति कल्प्यताम् ॥
 द्वितीयवैर्यभावस्य बोधाद्भीतिरपैष्यति ॥ ५२ ॥
 समीचीनाऽपि विद्येयं प्रकृतानुचितत्वतः ॥
 अकालकुसुमानीव नैव प्रीतिकरी सताम् ॥ ५३ ॥
 पिण्डसृष्टौ प्रवृत्तायां ज्ञानस्यावसरोऽत्र कः ॥

ऽपि विकल्पः स्याद्वेदादनुमानादेर्वा प्रमाणं विना वा ज्ञानोत्प-
 सिरिति, नेत्याह *नावेदवदित्यादिना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ उ-
 पसंहरति *एवमिति । स वै नैव रेमे इत्यस्यार्थमाह *बो-
 धेति ॥ ४९ ॥ अरतिशब्दार्थमाह *स्वेति ॥ ५० ॥ प्रकारा-
 न्तरेण विराजस्तत्त्वज्ञानमाक्षिपति *नन्वित्यादिना ॥ त-
 त्वज्ञानाभावे पूर्वोक्तभयापगमो न स्यादित्याशङ्क्य तस्यान्य-
 चासिद्धत्वमाह *द्वितीयवैरीति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ किञ्च प्रकरण-
 विरोधाच्च नात्र परविद्योक्तिरित्याह *समीचीनेति ॥ अपिः
 अनुचितत्वत इत्यनेन सम्बध्यते ॥ ५३ ॥ प्रकरणविरोधं स्फो-
 रयति *पिण्डेति ॥ पिण्डशब्देन मन्वादिदेहो गृह्यते । उक्तं

इति चेशुक्तमेवात्र ज्ञानं प्रकरणत्वतः ॥ ५४ ॥
 आरब्धोपनिषत्सर्वा विद्यार्थैव तथासति ॥
 त्वद्विद्याऽऽक्षेप एवायमकालकुसुमायते ॥ ५५ ॥
 पिण्डसृष्टेर्निन्यतया तन्निन्दायै भयादिगीः ॥
 तद्गीतिव्यस्तिहेतुत्वगिरा विद्या प्रशस्यते ॥ ५६ ॥
 लोकेऽपि महतीं भीतिमापन्नाः परमेश्वरम् ॥
 तूर्णं शिव शिवेत्येवं स्मरन्ति भयहारिणम् ॥ ५७ ॥
 विराजो जगदीशस्य भीतावन्यः परात्मनः ॥
 को वा स्मार्यस्ततो विद्या स्वकालकुसुमायते ॥ ५८ ॥
 न विराजो वैरिशङ्का न तादृक् पूर्ववासना ॥
 सर्वात्मको विराडस्मीत्येवं पूर्वमुपासनात् ॥ ५९ ॥
 अथ वैरी स्वस्य पिता भक्षणाय प्रवर्तितः ॥
 तर्ह्युक्तो भीतिनाशो द्वितीयस्यात्र संस्थितः ॥ ६० ॥
 अविज्ञातात्मवृत्तान्तो देहनाशात्स्वाविच्युतिम् ॥
 मत्वा भीत्या प्रबुद्धोऽभून्निर्भीरिति तु युज्यते ॥ ६१ ॥

चोद्यमनूय परिहरति *इति चेदिति ॥ ५४ ॥ *त्वद्विद्याऽऽक्षेप इति ।
 स्वया कृतः “अप्रस्तुतं परविद्याकथनम्” इत्याक्षेप इत्यर्थः ॥ ५५ ॥
 उपनिषदां विद्यार्थत्वे विराजो भयादिकथनं व्यर्थमत आह
 *पिण्डेति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ पिण्डसृष्टेः शरीरग्रहणस्येष्टसृष्टिं
 विनाऽपि ममात्र वैरी नास्तीति बुद्ध्या भयनिवृत्तिरुपपद्येति उक्त-
 मयुक्तमित्याशङ्क्य, विराजो वैरी हिरण्यगर्भोऽन्यो वा ? न चरम
 इत्याह *न विराज इति ॥ ५९ ॥ आद्यमनूय प्रत्याह *अथेति ॥ ६० ॥
 तस्मात्पूर्वोक्तमेव साध्वित्याह * अविज्ञात इति । प्रबुद्धः सन्
 स्वस्य प्रव्युत्तिभयं हित्वेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तर्हरतिर्न स्यादि-

अप्युत्पन्नात्मबोधानामाऽधिकारसमासितः ॥

अरत्यादि यथादृष्टं तथैव स्यात्प्रजापतेः ॥ ६२ ॥

अधिकारो यस्य यागान्भुक्ते भोगे स तावति ॥

कुतो न मुच्यते मुक्तिप्रतिबन्धस्य संक्षयात् ॥ ६३ ॥

सत्यामप्यात्मविद्यायां दोषो न विनिवर्तते ॥

तेन दोषेणानुमेयोऽधिकारो विदुषामसौ ॥ ६४ ॥

विराजोऽधिकृतिः सृष्टौ व्यासादेः शाम्भानिर्मितौ ॥

अस्मदादौ यथानोर्यं कार्यान्कारणमूह्यताम् ॥ ६५ ॥

दोषोऽस्तीत्येव त्रिव्येयं नास्तीत्येवं न शक्यते ॥

वक्तुं, न ह्यनुमेयाऽसौ, दृष्टेया घटबोधवत् ॥ ६६ ॥

चार्वाक्यत्वस्य देहं पुण्यात्तपि न वैदिकः ॥

व्यतिरिक्तात्मविज्ञानविहीन इति कथ्यते ॥ ६७ ॥

व्यतिरिक्तात्मबोधस्य शङ्काने न पराक्षता ॥

स्युक्तमिति तत्राह *अर्पति । उत्पन्नात्मबोधानाम्, अस्मदादी-
नामिति शेषः । अधिकारः प्रारब्धं कर्म ॥ ६२ ॥ तत्त्वधियोऽपि
भयाद्यनिवर्त्तकत्वे निवर्त्तकान्तराभावात्कदाऽपि मुक्तिर्न स्या-
दित्याशङ्क्य भयादिप्रारब्धकर्मनिवृत्त्या तन्निवृत्तिसम्भवान्मैव-
मित्याह *अधिकार इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ दोषहेतुभूतक-
र्मविशेषानुदाहरति *विराज इति ॥ ६५ ॥ दोषे सत्यपि
स्वानुभवासिद्धं ज्ञानं दुरपह्वमित्याह *दोष इति ॥ ६६ ॥ विदुषा-
मीषदोषानुवृत्तिमात्रेणाज्ञत्वापादने देहादिपोषणपराणां वैदि-
कानां नास्तिकतापात इत्याह *चार्वाकेति ॥ ६७ ॥ ननु
त्रेषां देहातिरिक्तात्मधीः परोक्षैव, नेत्याह *व्यतिरिक्तेति ।
*मानसमिति । मनोजन्यधियः प्रत्यक्षत्वं सर्वसम्मतमिति

अहं देहीत्यापरोक्ष्यान्मानसं सर्वसम्मतम् ॥ ६८ ॥
यथाऽनिरिक्तात्मबोधेऽप्यरतिः कर्मिणीक्ष्यते ॥
तथा ब्रह्मात्मबोधेऽपि विदुष्यरतिरीक्ष्यताम् ॥ ६९ ॥
नायं दोषः कर्मिणि स्याद्भोक्तृत्वादिति मन्यसे ॥
भोक्तृत्ववारतिस्तर्हि विद्वद्भेदेऽपि नो चिति ॥ ७० ॥
अभोक्तृत्विद्विबोधेन बाधिता भोक्तृत्वेति चेत् ॥
अनिरिक्तात्मबोधेन देहान्मा किन्न बाधितः ॥ ७१ ॥
बाधितोऽपि यथापूर्वं वर्त्तते स्वस्वभावनः ॥
इत्येतत्कर्मिविदुषां स्वस्थाने सममुत्तरम् ॥ ७२ ॥
देहानिरिक्तकर्तारं कर्मा जानात्ययं पुनः ॥
कर्तृरप्यधिकं ब्रह्मेत्येतावन्मात्रभिन्नता ॥ ७३ ॥
कर्त्रात्मानं विदुष्यामौ करोतीति मतं यदि ॥
तर्ह्यकर्त्रात्मबोधेन न करोतीति तन्समम् ॥ ७४ ॥
किं बहूक्तेन बोधौ द्वौ स्वस्वबोध्यावभासने ॥

भावः ॥ ६८ ॥ फलितमर्थं दार्ष्टान्तिकेऽप्याह *तथेति ॥ ६९ ॥
आत्मनि भोक्तृत्वाध्यामस्यानिवृत्तेः कर्मिणां देहपोषणं न
दोषायेति शङ्कते *नायमिति । गूढाभिमन्धिरुत्तरमाह *भो-
क्तरीति । प्रारब्धं कर्म निवृत्ताविद्यस्यापि भोगैकनाशयमित्युक्त-
मित्याशयः । *नो चितीति । शुद्धचैतन्ये नास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥
आशयमजानानस्य चोद्यमनूय तमुच्चाटयति *अभोक्तृत्वि-
दित्यादिना ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ तर्हि विद्वत्कर्मिणोः को भेदस्तत्राह
*देहेति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तस्मात्कर्त्रात्मशुद्धात्माभियोः स्वस्वगो-
चरमकाशकत्वं तु तुल्यं, तथाच कर्मिण इव विदुषोऽपि प्रार-
ब्धकर्माधीनव्यवहारो दुर्निवार इत्याह *किं बहूक्तेनेति

शक्तौ, व्यवहृतिर्नश्येत्स्वाधिकारनिवृत्तिः ॥ ७५ ॥

अरतेरुद्धये भीतिः कुतो नोद्भवतीति चेत् ॥

भये नाधिकृतः किन्तु सृष्टावेति तदुत्तरम् ॥ ७६ ॥

नियामकोऽधिकारांस्तः कापि नानिप्रसञ्जनम् ॥

अनिप्रसङ्गभरिः किमधिकारं नियच्छति ॥ ७७ ॥

ईश्वरोऽप्यनुसृत्येव प्राणिकर्म जगत्सृजेत् ॥

नियन्तृमानिनस्तं त्वं सामर्थ्यं वेत्सि नो वयम् ॥ ७८ ॥

आत्मक्रीडश्चात्मरतिरिति रत्यन्तरं श्रुतिः ॥

धारयेदिति चेत्तर्हि व्यवस्थाऽस्तु श्रुतिद्वये ॥ ७९ ॥

प्रबलारब्धविषयं विज्ञेयमरतेर्वचः ॥

इतरद् भ्रान्तिविषयरत्यन्तरनिवारकम् ॥ ८० ॥

विनाऽपि प्रबलारब्धमविवेकभ्रमार्पिताः ॥

ये रागास्ते विलीयन्ते विवेकेन न संशयः ॥ ८१ ॥

॥ ७५ ॥ प्रजापतेरेवंमति भयानुवृत्तेरपि सम्भवाज्ज्ञानात्तन्नि-
वृत्तिकथनं वृथेत्याशङ्क्य प्रारब्धकर्मणां विचित्रफलत्वाभेदं चोद्यं
शोभत इत्याह *अरतेरित्यादिना । *भये नाधिकृत इति ।
भयानुवृत्तिहेतुप्रारब्धकर्म नास्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ नियन्तुं
न शक्यते कर्मेत्यत्र हेतुमाह *ईश्वर इति । एवंविधमपि कर्म
नियच्छामीति वदतस्तत्र शक्तिं त्वमेव जानासि न वयमित्याह
*नियन्त्रिति ॥ ७८ ॥ विदुषोऽपि दोषानुवृत्त्यङ्गीकारे श्रुत्य-
न्तरविरोधमाशङ्क्य परिहरति *आत्मेति ॥ ७९ ॥ व्यव-
स्थायेवाह *प्रबलेति । इतरद् आत्मरतिरित्यादिवाक्यं भ्रान्ति-
जन्यरागादिनिषेधपरमित्यर्थः ॥ ८० ॥ दुर्बलप्रारब्धमापितस्य
भ्रान्तिप्रयुक्तस्य च रागादेर्भोगं विनाऽपि निवृत्तिः सम्भवती-
त्याह *विनाऽपीति ॥ ८१ ॥ इममेवात्मानमित्यादेस्तात्पर्य-

प्रबलारब्धवैगेन कामुकः सन्प्रजापतिः ॥

एकं देहं स्वभौगार्थमसृजन्मिथुनात्मकम् ॥ ८२ ॥

तं द्वेधा ऽपातयद्देहमभूतां दम्पती उभौ ॥

मनुः पुमान् वधूर्ज्ञेया शतरूपाऽत्र नामतः ॥ ८३ ॥

तयोः सम्भोगतो जाता मनुष्या, दम्पती पुनः ॥

नानादेहानगृहीतां ताभ्यां द्वन्द्वानि जज्ञिरे ॥ ८४ ॥

गवाश्चरासभाजाविप्रमुखा आपिपीलिकम् ॥

प्राणिनो मिथुनात्मानो जाताः कर्मानुसारतः ॥ ८५ ॥

श्रुतिः—स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्विती-
यमैच्छत् सहैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ सम्परिष्व-
क्तौ स इममेवात्मानं द्वेधा ऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी
चाभवतां तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह
याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तां
समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

माह *प्रबलेत्यादिना ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

तस्मादेकाकीत्यादिश्रुतेरयमर्थः— कार्यनिष्ठारत्या कारणे-
ऽप्यरतिरनुमेयेत्याह श्रुतौ *तस्मादिति । स प्रजापतिररत्य-
पनोदनाय द्वितीयं स्त्रीवस्त्वैच्छत् । सहैतावानिति सामान्यत उ-
क्तमेव विवृणोति श्रुतिः *स यथेति । स प्रजापतिरात्मानं स्त्री-
परिष्वक्तं कल्पयित्वा लोके स्त्रीपुमांसौ सम्परिष्वक्तौ यथा
यावत्परिमाणौ स्यातां तावत्परिमाणपिण्डवानास सङ्कल्पमात्रा-
दित्यर्थः । स इमं स्त्रीपुम्परिमाणपिण्डमात्मानमात्मस्वरूपं द्वेधा
अपातयत्, द्विधा कृतवान् । एवकारणोत्पन्नपिण्डस्यैव द्विधाक-
रणं न स्वरूपस्येत्युक्तं भवति । ततो द्विधा पातनात्पातिश्च पत्नी
चाभवताम् । अर्धौ वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः ।

सो हेयमीक्षां चक्रे कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्ताः समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त बड्वेतराऽभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताः समेवाभवत्तत एकशफमजायत अजंतराऽभवद्वस्त इतरोऽन्निरितरा मेव इतरस्ताः समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहः ५ ह्रीदः ५ सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याः हास्यैतस्यां भवति य एव वेद ॥ ५ ॥

मनुः शतरूपा चाभवदित्यर्थः । यस्मात्स्त्री शरीरार्द्धं तस्मादिदं शरीरम्, स्व इति पृष्टवर्त्य, मास्य पुंसो विवाहात्पूर्वमर्द्धवृगलमिव द्विधाकृतवेषणुदलादिकमिव निष्ठतीति ह स्म किल याज्ञवल्क्यनामा ऋषिः ह इति इत्थमाह स्म उक्तवान् । यस्मादयं स्त्री-शून्यः पुमानर्द्ध आकाशस्तस्माद्विवाहेन स्त्रिया स्यर्द्धेन पूर्यते तां स्त्रियं मन्वास्वयः प्रजापतिः समभवन्मिथुनपुपगतवान् ततस्तस्मादुपगमनान् मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ *सो हेयमिति । सा उ ह इयमिति छेदः । मेयं शतरूपा एवमाशोचितवती मा-मात्मन एव जनयित्वा कथं नु सम्भवति जुगुप्सितं दुहितृगमनं कथं करोति । यद्यप्ययं निर्घृगः अहं हन्त इदानीं तिरोऽसानि जात्यन्तरेण तिरस्कृता भवामीत्येवमीक्षित्वा सा गौरभवदुत्पत्त्यमानप्राणिकमेवशात् सोऽपि ऋषभो भूत्वा तां समभवदेव । वस्त इति मेपावान्तरजातिविशेषः ॥ ४ ॥ *सोऽवेदिति । स प्रजापतिरहं वाव अहमेव सृष्टिरस्मीत्येव निश्चितवान् । सृष्टिशब्दः कर्म-

अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृ-
जत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतो ऽलोमका हि यो-
निरन्तरतस्तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमे-
तस्यैव सा विसृष्टिरेष उ खेव सर्वे देवा अथ यत्किंचे-
दमार्त्रं तद्वेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदं सर्वमग्नं
चैवास्मादश्च सोम एवाग्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽ-
तिसृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानमृजनाथ यन्मर्त्यः सन्नमृतान-
मृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति
य एवं वेद ॥ ६ ॥

मुखयाहूरुपादेभ्यो बहून्द्रवसुभूमयः ॥

व्युत्पत्त्या जगद्वचनः । स्वस्य जगदभेदे हेतुमाह । अहं हीदं स-
र्वमसृक्षि सृष्टवानस्मि अतः स्वकार्यस्य स्वाभेदो युक्त इत्यर्थः ।
यतोऽहं सृष्टिरित्युवाच प्रजापतिस्तस्मात्सृष्टिनामाऽभवत् । य एवं
सर्वं जगदहमेवेति वेद सोऽप्यस्य प्रजापतेरेतस्यां सृष्ट्यामेतास्मि-
न्जगति तद्देव स्रष्टा भवति ॥ ५ ॥ स प्राणिसृष्टेरनन्तरं तदनु-
ग्राहकाग्न्यादिदेवताः सिसृक्षुरथेत्यभ्यमन्थत् । अथेति शब्दद्वय-
मभिनयप्रदर्शनार्थम् । अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभिमु-
ख्येन मन्थनं कृतवानेवं कृत्वा मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च यो-
निभ्यामग्निमसृजत तस्मादाहकार्यमियोनित्वादेतदुभयं हस्तौ मु-
खं चान्तरतो लोमवर्जितम् । प्रसिद्धयोन्या च साम्यमाह *अ-
लोमकेति । अलोमका हि योनिरन्तरतः स्त्रीणाम् ।

यद्यप्यत्र ब्राह्मणदेवताया अपरेव मुखादुत्पत्तिरुक्ता, त-
थापि क्षत्रादिदेवतासर्गं वक्ष्यमाणं बुद्धिसौकर्या योक्तवदुपसंहर-
ति तद्यदिदमित्यादिश्रुतिरित्याह वास्तिककारः *मुखे-

देवता असृजद्भस्मा चातुर्बर्ण्यमियामिकाः ॥ ८१ ॥
 तत्रेन्द्रादीन् भिन्नदेवान्मन्यन्ते यागभूमिषु ॥
 कर्मिणस्तदसञ्ज्ञेयं विराडेवास्तिला इमे ॥ ८७ ॥
 अविद्वदधिकारित्वात्कर्मणां भिन्नदेवताः ॥
 उच्यन्तां कर्मकाण्डेन वस्तुतस्तु न तत्तथा ॥ ८८ ॥
 विराजो जीवतामाहुः केचिदन्ये परात्मताम् ॥
 उभयं युक्तमैवैतद्विवक्षायां विशेषतः ॥ ८९ ॥
 सोपाधिकविवक्षायां जीव एव विराड् भवेत् ॥
 निरुपाधिविवक्षायां परमात्मैव नेतरः ॥ ९० ॥
 वयमप्येवमेवेति यशुच्येत तथाऽस्तु तत् ॥
 सृष्ट्वा विराड्भोक्तृवर्गं भोग्यमन्नमर्चकलृपत् ॥ ९१ ॥

ति ॥ ८६ ॥ तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षरार्थमाह *तत्रेति ॥ ८७ ॥

तत्र कर्मप्रकरणे यदिदं वचनमाहुरमुमप्रिममुमिन्द्रं यजे-
 त्यादिना एकैकमन्यमन्यमित्यर्थः ॥ तत्र यस्मात्पूर्वोक्ता द्विवि-
 धा सृष्टिरग्न्याद्या एतस्य विराज एव स्वरूपं तस्मादेव विराडेव
 सर्वे देवाः कार्यकारणयोरभेदादेकैव देवतेति भावः ।

आत्मव्यतिरिक्तस्य कल्पितत्वात्तद्व्यतिरिक्तदेवतान्तरं ना-
 स्तीति पक्षान्तरमाह *अविद्वदिति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ *वय-
 मिति । न चास्पदादितुल्यत्वे विराजः श्रुत्यादिषु कथं प्रायेण
 परत्वकथनमिति वाच्यम् । परस्य रजउपाधिकस्य प्रजापतिश्च
 रीरे विशेषतोऽभिव्यक्तत्वादिनि दिक् । अथ यदित्यादेरर्थमा-
 *सृष्टेति ॥ ९१ ॥

अथ भोक्तृसृष्ट्यनन्तरं यत्किञ्चेदं लोके आर्द्रात्मकं तत्रेतः
 सकाशादसृजत । अत्र प्रसङ्गात्किञ्चिदुपासनं विधत्ते, तद्वद्भा-

पूर्वजन्मनि मर्त्यः सन्कृत्वाऽसौ ज्ञानकर्मणी ॥

अमृतानसृजदेवान्यथप्येतन्महाद्भुतम् ॥ ९२ ॥

सृष्ट्वाऽखिलमक्षयमहमस्यखिलं जगत् ॥

ईदृशो महिमा ज्ञेयः कृतयोर्ज्ञानकर्मणोः ॥ ९३ ॥

वर्णितेत्थं प्रयत्नेन ज्ञानकर्मफलोर्जितिः ॥

उपासितुः प्रवृत्त्यर्थं निवृत्त्यर्थं सुमुक्षतः ॥ ९४ ॥

सृष्ट्यैश्वर्ये स्वतन्त्रत्वं तत्कामी बहु मन्यते ॥

त्मकं सर्वं सोमः एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च नातोऽधिक-
बलः । तथाच यद्यदद्यते तदन्नं सोम एवेति चिन्तयेत् । य
एवान्नादो अत्ता सोऽग्निरेवेति चिन्त्यः । एवमग्नीषोमात्मकं
जगदिति ध्यायन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते इति भावः । सैषा
देवसृष्टिर्ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । तत्र हेतुर्यच्छ्रेयस इति । यद्यस्माच्छ्रे-
यसोऽतिप्रशस्तान्दवानसृजत तस्मादियमतिसृष्टिरित्यर्थः । तत्रैव
पक्षान्तरमाह श्रुतिः *अथेति । अथवेत्यर्थः ।

प्रजापतेर्देवत्वात्कथं मनुष्यत्वमिति शङ्कां परिहरन्नुक्तश्रुतिं
व्याचष्टे *पूर्वेति । यद्यपीत्यत्रापिरवधारणे । यदि यत् एतदे-
वाद्भुतम्, अतिसृष्टिरित्यर्थः ॥ ९२ ॥

देवसृष्टिं स्तुत्वा तच्चिन्तनफलमाह श्रुतिः *अतिसृष्ट्यामिति ॥ ६ ॥

अस्य वाक्यस्य सो ऽवेदहमिति पूर्वोक्तवाक्येन तुल्यार्थतां
मन्वानस्तद्वाक्यार्थमाह *सृष्ट्वाऽखिलमिति । उक्तां विराड्विभूति-
मुपसंहरति *ईदृश इति ॥ ९३ ॥ ननु ब्रह्मप्रकरणे श्रुत्यां
विराड्विभूतिः किमर्थमुक्ता ? तत्राह *वर्णितेति । उपासितुः क्रम-
शुक्तिकामस्य ॥ ९४ ॥ ननु सर्वसृष्टौ विराजः स्वातन्त्र्यकथने
ब्रह्मसोऽपि तत्साधने प्रवृत्तिरेव स्यान्न निवृत्तिरित्यत आह

दोषानेव विवेक्यत्र बहूनुत्प्रेक्षने धिया ॥ ९५ ॥
 अविद्यापटसंवीतचक्षुषामियदेव हि ॥
 वैदिकं साधनं ज्ञेयं ज्ञानकर्मस्वभावकम् ॥ ९६ ॥
 तच्च कर्त्रादिसापेक्षं विरिञ्च्यन्तफलप्रदम् ॥
 जन्मादिविक्रियाषट्कयुक्तं सातिशयं जडम् ॥ ९७ ॥
 दुःखानि च विचित्राणि सन्त्येतद् बहुजन्मसु ॥
 अनेकक्लेशयुक्तेन दुर्लभं तपसा विना ॥ ९८ ॥
 कथं चित्साधिनेऽप्यस्मिन्परानन्दघनं प्रभुम् ॥
 अन्तर्भाव्य विराट्पिण्डे स्थातव्यं हि जुगुप्सिते ॥ ९९ ॥
 न केवलं पिण्डवासस्तादात्म्यं चाभिमानिना ॥
 ततो भयं भक्षणाय पितुर्मुखविदारणात् ॥ १०० ॥
 चण्डालानां च नेयं भीः किन्तु पन्नगजन्मनः ॥
 को भेदः स्याद्विराड्जन्मन्युरगात्पुत्रभक्षिणः ॥ १०१ ॥
 कृच्छ्राद्भये प्रशान्तेऽपि जग्राह्यारतिग्रहः ॥
 क्रियमाणे प्रतीकारे गर्दभादिशरीरताम् ॥ १०२ ॥
 एकयोनौ सकृज्जातः क्लेशं सोढुं न शक्नुयात् ॥
 अनन्तयोनिष्वसकृज्जायमानस्य का कथा ॥ १०३ ॥

*सृष्ट्यैश्वर्य इति । मुमुक्षोरतिनिर्मलचित्तत्वाद्भक्ष्यमाणदोषान-
 नुसन्धाय ततो निवृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ तत्र दोषो-
 त्पेक्षाप्रकारमाह *अविद्येत्यादिना ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ एतद्-
 बहुजन्मसु एतदर्थं विराट्प्राप्त्यर्थम् अनेकजन्मसु, स्वीक्रिय-
 माणेष्विति शेषः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ *अथा-
 रतिग्रह इति । अथ भीनिवृत्तिक्षण इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

निस्तरेद्विद्यया चेत्किं वक्तव्यप्रयासतः ॥
 अथ विद्यामुपेक्ष्योर्ध्वं किं विद्यां प्रार्थयिष्यते ॥ १०४ ॥
 क्लेशेन महतोपास्य बहुयोनिं प्रविश्य च ॥
 विद्यान्वेषणतः श्रेय इदानीमेव वेदनम् ॥ १०५ ॥
 एवं विचार्य बहुशस्तूर्णमेव मुमुक्षति ॥
 निवृत्तः सर्वबाह्यार्थप्रमेयं मातुमर्हति ॥ १०६ ॥
 अधिकारी साधितः स्यादेवं फलविचारतः ॥
 तेन प्रमातुं यथोग्यं तदिदानीं निरूप्यते ॥ १०७ ॥
 ननु शास्त्रं प्रमाणत्वात्प्रमापयतु वस्तु तत् ॥
 प्रमातुं योग्यता त्वादौ यत्नेन किमितीर्यते ॥ १०८ ॥
 न कर्मशास्त्रं यत्नेन कर्मणो मानयोग्यताम् ॥
 कचिद् ब्रूते तथा साऽत्र न वक्तव्येति चेन्न तत् ॥ १०९ ॥

विराजः “सहमिदं चतुष्टयम्” इति वचनेन ब्रह्मज्ञानावश्यम्भा-
 वात्तेन सर्वदुःखनिवृत्तिर्भवति “तत्र को मोहः कः शोकः” इति
 श्रुतेरित्याशङ्क्य, हन्त तर्हि ब्रह्मज्ञानमेव सम्पादनीयं विराट्प्रा-
 प्तिप्रयुक्तसुखस्यापि ब्रह्मानन्दलेशत्वादिति मत्वाह * निस्तरे-
 दित्यादिना । अथ विद्यामित्यत्राथशब्देन वैदिककर्मप्रवृत्त्यन-
 त्तरभाव्युपासनकाल उच्यते । ऊर्ध्वं विराट्प्राप्त्यनन्तरम् ॥
 १०४ ॥ * बहुयोनिमिति । उपास्तेर्बहुजन्मसाध्यत्वादिति भावः
 ॥ १०५ ॥ ॥ १०६ ॥ फलितमर्थं दर्शयन्नुत्तरग्रन्थस्य पूर्वेण सम्ब-
 धमाह * अधिकारीति ॥ १०७ ॥ नन्वधिकारिणः पुमर्थो
 वाच्यः न तु प्रमातुं योग्यत्वं मानस्य मेयबोधकत्वस्वाभाव्यात् ।
 कर्मशास्त्रे तथा दृष्टत्वाच्च । अतः तदेदमित्यादिवाक्यमसङ्गतमित्या-
 क्षिपति । * नन्वित्यादिना ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ वैषम्येण प-

कर्मशास्त्रव्यवहृतिलौकिकव्यवहारवत् ॥

साध्यसाधनरूपेण प्रसिद्धा न विलक्षणा ॥ ११० ॥

वेदान्तप्रतिपाद्यं तु न साध्यं नापि साधनम् ॥

अलौकिकत्वात्पुम्बुद्धिर्नैतत्सम्भावयत्यपि ॥ १११ ॥

सम्भावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ॥

इति न्यायेन तन्मेयमादौ सम्भाव्यते श्रुतौ ॥ ११२ ॥

उपादेयस्य मेयस्य वाच्या सम्भावना यथा ॥

हेयसंसारहेतुश्च वक्तव्यो यन्नतस्तथा ॥ ११३ ॥

संसारारूपमहाव्याधेः किं मूलमिति चिन्तिते ॥

तदुध्वस्तये चिकित्सेयं तदा फलवती भवेत् ॥ ११४ ॥

अविज्ञातनिदानेन भिषजा यच्चिकित्सितम् ॥

तद् अनर्थकरं यद्वत्प्रकृतेऽप्यवगम्यताम् ॥ ११५ ॥

मायामूलं द्वैतमेतदित्यज्ञाते कथं त्विदम् ॥

रिहरति * न तदित्यादिना । * साध्येति । ग्रीष्मादिसाधनस्य तत्साध्यक्रियायास्तन्निष्ठेष्टसाधनत्वस्य च दृष्टसजातीयत्वादित्यर्थः । नापि साधनं, वस्तुत इति शेषः ॥ ११० ॥ १११ ॥ सम्भावितेऽर्थे एव मानं प्रवर्त्तत इत्यत्राभियुक्तसम्प्रतिपादः * सम्भावित इति । पर्वतो वह्निमानित्युक्ते तत्र वह्नेः सम्भावितत्वेन हेत्वाकाङ्क्षायां धूमवत्त्वादिना वह्निः साध्यते, नैवं इदादाविति भावः । किञ्चास्मिन्वाक्येऽव्याकृतमित्यज्ञानमप्युच्यते ॥ तच्चावश्यं वक्तव्यं तन्मूलकसर्वानर्थनिरासाय, तस्मादपीदं वाक्यमत्र सङ्गतमित्याह * उपादेयस्येत्यादिना ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ अद्वैतं बुद्धिं कथमारोहेन कथञ्चिदित्यर्थः । अद्वैते बुद्ध्यनाकळे दोषप्राह * स्यादत इति । अतोऽद्वैतादन्यत्र द्वैते आकुलः स्याद्वि-

भवेत्तं बुद्धिमारोहेत्स्यादतोऽन्या तु नैव धीः ॥११६॥
 देहादृष्टक्रियाकर्तृरागाध्यासार्थसप्तकात् ॥
 द्वारा संसारहेतुः स्यादात्माज्ञानं तु लोकवत् ॥११७॥
 आत्माज्ञानमनर्थानां मूलं लोकेऽपि नेतरत् ॥
 स्वपराक्रममज्ञात्वा युध्यन्म्रियन् एव हि ॥ ११८ ॥
 एवं स्वात्मानमज्ञात्वा संसारानर्थमाप्नुयात् ॥
 अनर्थाज्ञानयोः कार्यकारणत्वं प्रपञ्च्यते ॥ ११९ ॥
 जिहासितस्यानर्थस्य हेतुः स्यात्सशरीरता ॥
 न प्रियाप्रियविच्छेदः सशरीरस्य कस्य चित् ॥१२०॥
 धर्माधर्मौ च देहस्य योनिरित्यागमोऽब्रवीत् ॥
 विहितं प्रातिषिद्धं च कर्म मूलं तयोरपि ॥ १२१ ॥
 कर्तुरेव भवेत्कर्म रागद्वेषाच्च कर्तृता ॥
 शोभनाशोभनाध्यासी रागद्वेषप्रयोजकौ ॥ १२२ ॥

स्वर्यः ॥११६॥ अज्ञानं नानर्थहेतुः स्वापादौ तस्य तद्धेतुत्वाद-
 र्शनादित्याशङ्क्य शरीरादिद्वाराऽनर्थहेतुत्वमाह *देहेति । द्वारस-
 म्रक्तं स्वयमेव वक्ष्यति ॥ ११७ ॥ लोकवादित्युक्तं दृष्टान्तं सदा-
 र्ष्टान्तिकं स्फुटयति *आत्मेत्यादिना ॥ ११८ ॥११९॥ तत्रा-
 ज्ञानस्य देहद्वाराऽनर्थहेतुत्वं तावत् दर्शयति *जिहासितस्येति ।
 हातुमिष्टस्यानर्थस्य दुःखस्य ॥ १२० ॥ अदृष्टशब्दितधर्मादेर्देह-
 हेतुत्वमाह *धर्मेति । आगमः—यथाकर्म यथाश्रुतमित्यादिः ।
 क्रियाया धर्माधर्महेतुत्वमाह *विहितमिति ॥१२१॥ कर्तृत्वस्य
 क्रियाहेतुत्वमाह *कर्तुरिति । कृतिमत्स्वरूपकर्तृत्वे रागादेर्हेतु-
 त्वमाह *रागेति । अध्यासशब्दितसङ्कल्पादे रागादिहेतु-
 त्वमाह *शोभनेति ॥ १२२ ॥ तत्रापि स्वातिरिक्तार्थसङ्गाव-

वक्ताध्यासोऽध्यव्यवस्तुसङ्गात्तस्यास्य बोधयथा ॥

वस्तुवन्तरस्य सङ्गात् आत्माज्ञानेन कल्पितः ॥ १२३ ॥

एवं वेदादिष्वस्तवन्तस्तकस्यवधानतः ॥

संसारावर्धहेतुः स्यादात्माज्ञानं जगत्सृजन् ॥ १२४ ॥

प्रत्यग्याचात्म्यसंभोहाजगत्सदिव भासते ॥

प्रत्यग्याचात्म्यसम्बुद्धौ न सत्तत्तासदुच्यते ॥ १२५ ॥

अज्ञोपानर्धरूपस्य प्रत्यगज्ञानरूपिणः ॥

एवमसौ एवस्तिरनर्थाजानानन्दश्च समाप्यते ॥ १२६ ॥

निरस्तीतिशयानन्दरूपता प्रत्यगात्मनः ॥

यो वै भूमा तत्सुखं स्यादित्यादिभ्रुतिमम्मता ॥ १२७ ॥

स्वन आनन्दयाथात्म्येऽप्यबोधाद् दुःस्वमंप्नुतिः ॥

स बोधोऽनर्धहेतुत्वाग्निर्हेष्टव्यञ्जिकिस्मितुम् ॥ १२८ ॥

अबुद्धमात्मनस्तत्त्वं प्रमातुं योग्यमागमैः ॥

निर्देष्टव्यं तदप्यत्र सम्मात्रयितुमशुभा ॥ १२९ ॥

धीर्भूलमित्याह *उक्तेति ॥ तत्राज्ञानं हेतुरित्याह *वस्तुवन्तर-

स्वेति ॥ १२३ ॥ उपमंहरति *एवमिति ॥ जगत्सृजन्-जगदा-

त्पनि कल्पवृक्षज्ञानं तद्द्वारा दुःखहेतुः स्यादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

एवमज्ञानस्य दुःखहेतुत्वमुक्त्वा तन्निवृत्त्या सर्वानर्थनिवृत्तिर्याह

*प्रत्यगित्यादिना । न केवलतन्निवृत्त्या सर्वानर्थनिवृत्तिः किन्तु

निरतिशयानन्दावाप्तिरित्याह *आनन्दश्चेति ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

आत्मन उक्तमुत्तरूपत्वे श्रुतिं प्रमाणयति । *निरस्तेति ॥ १२७ ॥

आत्मनः सुखरूपवेऽप्यारोपितदुःखप्रतीतिरुपपद्यत इत्याह

*स्वन इति ॥ अज्ञानस्यात्र वक्तव्यत्वम् अज्ञातवस्तुन आगमैः प्र-

मातुं योग्यतायाश्च निर्देष्टव्यत्वमुक्तं कमेणोपसंहरति *स इत्या-

दित्वा ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ननुमयं वक्तव्यं चेदत्र केन कथेन

नमसोर्ध्वं नमस्य केनान्वयानुवर्तिनः सुनिः ॥
 निरदिशन्नुतिः सा तु न्यायेनात्त विनाये ॥ १३० ॥
 नन्देनं नन्दमिदं नन्दमिदं नन्दमिदं नन्दमिदं ॥
 इत्येतत्त्रिंशत्तन्मन्त्रान्ते प्रहर्षिताप्रहर्षिते ॥ १३१ ॥
 अद्यावत्तन्मन्त्रान्ते प्रहर्षिताप्रहर्षिते ॥
 तन्मन्त्रान्ते प्रहर्षिताप्रहर्षिते ॥ १३२ ॥
 अद्यावत्तन्मन्त्रान्ते प्रहर्षिताप्रहर्षिते ॥
 बुद्धत्वं यति पारोक्ष्यान्मन्त्रान्ते प्रहर्षिताप्रहर्षिते ॥ १३३ ॥
 ऐनिष्ठात्तन्मन्त्रान्ते प्रहर्षिताप्रहर्षिते ॥
 तर्केणोत्तरी चियः केनः परमाण्वनुमानवत् ॥ १३४ ॥
 अचिन्त्याः सन्तु वे आद्या व तांस्तर्केण योजयेत् ॥
 नाप्रतिष्ठिततर्केण सम्मीरार्थस्य निश्चयः ॥ १३५ ॥
 नास्मरूपादिभिर्कृतं पराव्याजेन भासितम् ॥
 इदंशब्देन निश्चितं जगदेतदुदीर्यते ॥ १३६ ॥
 सामानाधिकरण्येन तद्विदम्पदयोः शुद्धम् ॥

बहुवचन इति तदाह अतमवोपमिति । निरदिशत् निर्दिष्टवती ।
 अन्यायेनेति । प्रदार्थक्यनानन्तरमिति शेषः ॥ १३० ॥ एवं
 वाक्यमसङ्गतिबुद्ध्या वाक्यस्यपदानि व्याख्यातुमुपकथ्यते अद्वैत-
 मिति ॥ १३१ ॥ तन्मन्त्रार्थमाह अद्यावतेति ॥ १३२ ॥ एवं
 जगतो यतोक्तस्य परोक्षस्य । तदाह अद्यावत्तन्मन्त्रान्ते ॥ १३३ ॥
 निजान्वयमाह ॥ अरेति ॥ १३४ ॥ न केनचनं तर्कोक्तौ चियः
 केनः, तेनान्वयमाह अद्यावत्तन्मन्त्रान्ते जगत् सिद्धयति चेत्याह अचि-
 न्त्या इति ॥ अतः परोक्षस्य सुप्रतीतिविज्ञानीनेति शब्देन वक्त-
 व्यमिति आद्यः ॥ १३५ ॥ इदंशब्दार्थमाह । अतमेति ॥ १३६ ॥

कार्यकारणयोरैक्यं व्याकृताव्याकृतात्मनोः ॥ १३७ ॥
 एकस्य जगतोऽवस्थे व्याकृताव्याकृतात्मिके ॥
 अवस्थयोर्विभेदेऽपि तद्वर्मी न हि भिद्यते ॥ १३८ ॥
 वास्ययीवजमेदेऽपि देवदत्तो न भिद्यते ॥
 ततो जगद्विभेदेन सामानाधिकरण्यधीः ॥ १३९ ॥
 नामरूपाद्यभिव्यक्तेः प्राक्तनः काल उच्यते ॥
 तर्हीत्यनेन शब्देन, स कालो लोककल्पितः ॥ १४० ॥
 यद्यप्यव्याकृते कालव्यक्तिर्नास्ति तथाऽप्यमी ॥
 लोकाः प्रलयकालस्वव्यवहारं प्रकुर्वते ॥ १४१ ॥
 जगतोऽप्यनभिव्यक्तिरव्याकृतगिरोच्यते ॥
 न जगत्प्रागवस्थायां व्यक्तं गर्भस्थपुत्रवत् ॥ १४२ ॥
 आसीदिति च सप्तस्वमधिष्ठानतपोदिनम् ॥
 तथाच भावरूपत्वाज्जगद्व्याकृतिमर्हति ॥ १४३ ॥
 अव्याकृतं च वस्तुवैवमवतार्यास्य वर्णिताः ॥
 पदार्था, अथ वाक्यार्थो न्यायेनैव निरूप्यते ॥ १४४ ॥

पदद्वयसामानाधिकरण्यफलमाह #सामेति ॥ १३७ ॥ का-
 र्यकारणयोरत्यन्ताभेदे कारकव्यापारवैयर्थ्यादिदोषमाशङ्क्या-
 ह #एकस्येति ॥ १३८ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टय-
 ति #वाच्येति ॥ १३९ ॥ तर्हीपदार्थमाह #नामेति ।
 अविद्योपहितचिद्यतिरेकेण तन्निष्ठकाले मानाभावात्कथमनेन
 पदेन तद्वृत्तिरित्यत्राह #स काल इति ॥ १४० ॥ १४१ ॥
 अवच्छिष्टपदयोरर्थमाह #जगत इत्यादिना ॥ १४२ ॥ जगत
 उत्पत्तेः प्रागधिष्ठानसदात्मनाऽवस्थाने फलितमाह #तथाचेति
 ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ प्रतिज्ञातमर्थं निरूपयितुं सिद्धान्त्यभि-

मन्वस्याकृतवस्तुष्व वाक्यार्थस्तस्य च स्वयो ॥
 प्रमेयत्वं कारणत्वमित्याकाराद्युभौ मती ॥ १४५ ॥
 भास्तां कारणताऽऽकारः प्रमेयत्वं निरूपय ॥
 अज्ञातमात्मा मेयमेवाज्ञानस्यानिरूपणात् ॥ १४६ ॥
 ज्ञानाभावः किमज्ञानं किंवा अनिर्वाच्यरूपमृत् ॥
 आद्ये तवापसिद्धान्तो द्वितीये तु न सम्भवः ॥ १४७ ॥
 अनिर्वाच्यं किमज्ञानं मीयतेऽथ न मीयते ॥
 आद्ये मानानिबन्धं स्यात्तेतरस्तदसिद्धितः ॥ १४८ ॥
 अप्रमेयं तदज्ञानं भासते वा न भासते ॥
 भानं च किं स्वतःसिद्धमात्मचैतन्यतोऽथ वा ॥ १४९ ॥
 जडस्य न स्वतो भानमात्माऽप्येतन्न भासयेत् ॥
 तद्भासनेऽस्य तत्सद्भादसङ्गत्वं विहन्यते ॥ १५० ॥
 विधूनाशेषसम्बन्धम् अनन्यानुमवात्मकम् ॥
 कूटस्थसंविन्मात्रैकं ब्रह्मात्मेति मतं तव ॥ १५१ ॥
 स्वतोऽवबुद्धं तद्यस्मान्निरावेद्यमतः सदा ॥

तार्थानुवादपूर्वकमासेपमवतारयति *नन्वित्यादिना ॥ १४५ ॥
 *निरूपयेति । तच्च दुर्निरूपमिति भावः । दुर्निरूपत्वासिद्धिं शङ्कते
 *मज्ञात इति । अज्ञाने निरूपिते तद्विशिष्ट आत्मा वेदान्तप्रमेयः
 स्यात्, तदेव दुर्निरूपं विकल्पासहत्वादित्याह *नेत्यादि ॥ १४६ ॥
 ॥ १४७ ॥ अनिर्वाच्यमिध्याज्ञानस्यासम्भवं प्रकटयितुं विकल्प्य
 दूषयति *अनिर्वाच्यमित्यादिना ॥ आत्मभास्यमज्ञानमिति पक्षे
 ऽप्यात्मा स्वसम्बद्धं भासयति असम्बद्धं वा ? अन्त्येऽतिप्रसङ्गं
 मत्वाऽऽद्यं दूषयति *तद्भासने इति ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ आ-
 त्मनो ऽसङ्गत्वाद्वाङ्मनोकारे ऽप्यसिद्धान्तमाह *विधूतेति ॥ १५१ ॥

सङ्गनिर्भिरविद्यस्य भाविद्यमिति नैवेति ॥ १५२ ॥

नातोऽसङ्गेन भाते तदभाते तु न सिध्यति ॥

नैष्कल्याच्च तदज्ञानं नैव कल्प्यं विद्यात्मनि ॥ १५३ ॥

अतिरोद्भूतसंविद्यः सदाऽनस्तमयीदयः ॥ •

निःसामान्यविशेषोऽयं तज्ज्ञानेन किं कलम् ॥ १५४ ॥

अत्रोच्यते किमज्ञाने विचारासहतोऽवते ॥

किंवा स्वानुभवामात्र आद्यः सिद्धान्त एव ये ॥ १५५ ॥

अविचारितसंसिद्धिमविद्यां भूय आत्मनि ॥

स्वभावव्यतिरेकाभ्यां ध्वान्तसिद्धेरसम्भवात् ॥ १५६ ॥

न विदात्मस्वभावः स्यादविद्या जाड्यरूपतः ॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वाङ्गीकाराच्च न

इत्याह अस्वत इति ॥ १५२ ॥ फलितमाह अमात इति । यतो

ऽसङ्गे ज्ञानं नास्वततो ऽसङ्गेनात्मना तत्र मातमित्यर्थः । न भा-

सत इति पक्षं दृश्यति अमातमिति । किञ्चाज्ञाने कल्पिते

प्रकाशलाभां वाच्यः, न च न सम्भवति, तस्य नित्यत्वात् अतः

कल्पितमप्यज्ञानं दृश्येवेत्याह नैष्कल्यादिति ॥ १५३ ॥ अ-

ज्ञानस्य स्वरूपसंविदावरकत्वाच्च नैष्कल्पमित्याह सङ्ग, संविता-

मान्यमाहुषोति उन तद्विशेषं वा ? नाद्यः, तस्य सदाऽयमिति अथ

मतेरित्याह अनिरोद्भूतेति । द्वितीयं निराह अनिःसामान्येति

॥ १५४ ॥ सर्वानुभवसिद्धमज्ञानं युक्त्या दुरपह्नवमिति समापद्ये

अज्ञोऽवत इति ॥ किञ्च उक्तरीत्या विचारासहत्वमात्रमुच्यते

एतानुभवामात्रोऽपीति विकल्पार्थः ॥ १५५ ॥ स्वसिद्धान्तमेव

प्रकटयति अविचारितेति । तत्र हेतुः अस्वभावेति । आत्मा-

भिन्नतया, तन्निवृत्त्येन, स्वतन्त्रतया वा तदसिद्धिरित्यर्थः ॥ १५६ ॥

नापि चात्मातिरेकेण स्वतः सिद्ध्यति जायतः ॥१५७॥
 न द्वितीयो यतः स्वात्मभविष्यत्वाऽनुभूयते ॥
 स्वानुभूतिर्न वेद्यीति दृष्टा प्रागेक्यबोधतः ॥ १५८ ॥
 विधूताक्षोषसम्बन्धमित्यादि यदुद्दीरितम् ॥
 तत्तथैवाभ्युपैष्यत्र भासते विवदामहे ॥ १५९ ॥
 निरविद्योऽप्यसङ्गोऽवमज्ञानः स्वात्स्वमायतः ॥
 तत्रोद्भूतमपेक्षैव न तु वास्तववृत्ततः ॥ १६० ॥
 यादृक्वस्तुमि मर्यादा न तादृक् स्यात्तमस्वसौ ॥
 दृश्यते स्वशिरश्छंदो निद्राणेन तमस्विना ॥ १६१ ॥
 वस्तुमर्यादया स्वात्मा निरविद्योऽपि सन्नसौ ॥
 तमोमर्यादया कस्मात्साविद्यो न भविष्यति ॥ १६२ ॥
 मर्यादयोर्धदि ज्ञानं विद्यामकभिहेच्छसि ॥

एतदेव स्फुटयति ॥ नेति ॥ १५७ ॥ अनुभवमात्रमसिद्ध्या
 दूषयति ॥ न द्वितीय इति । अनुभवमभिनयति ॥ स्वेति
 ॥ १५८ ॥ यदुक्तमात्मनोऽसङ्गत्वं तदङ्गीकरोति ॥ विदुषेति
 ॥ १५९ ॥ निरविद्यस्यापि कल्पिताविद्यावस्तुमविच्छिन्ना-
 त्याह ॥ निरविद्य इति । स्वभावत इत्युक्तं हेतुं व्याकरोति
 ॥ तत्र इति । अज्ञानो वस्तुतः शुद्धत्ववत्कल्पिताज्ञानवत्स्वमपि स्व-
 भाव इति भावः ॥ १६० ॥ सत्यवस्तुनि वा मर्यादा का क-
 ल्पिते नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ अदृश्य इति ॥ १६१ ॥ ॥ क-
 ल्पयति ॥ विदुस्वभावयोरेपि विद्यसत्ताकयोरेकवृत्तित्वं कु-
 र्यादिति भावः ॥ १६२ ॥ एकमर्यादाभेदे वा किं विद्यामकम् ?
 इत्याह ॥ प्रतिबन्धोचरयति ॥ मर्यादयोरित्यादिना । ॥ नीत्यादा-
 यिति । किञ्चिज्ज्ञानं हिमकरकादिकम् कठिनं, किञ्चिद् द्रव्यत्वं,

ब्रह्मकाठिन्ययोस्तर्हि जीरादौ तदुदीर्यताम् ॥ १६३ ॥
 तादृक्स्वभावभेदश्चेत्समोऽसौ ब्रह्ममाययोः ॥
 स्वभाववादापत्तिश्च समानैवावयोर्भयोः ॥ १६४ ॥
 अनुभूत्या समाधानमुभयोरपि तत्समम् ॥
 एवं च युक्तिहीनत्वं शङ्कितुं च न शक्यते ॥ १६५ ॥
 वस्तुस्वभावानुभवानुसृत्योपपाद्यते ॥
 यन्मतं युक्तियुक्तं तद्ब्रह्मवादश्च तादृशः ॥ १६६ ॥
 तर्हि स्वभाववादोऽयं कुतो विप्रैर्निषिध्यते ॥
 धर्माधर्मस्वभावस्य लङ्घनादिति विद्धि भोः ॥ १६७ ॥
 स्वभावो लौकिको यद्वैदिकोऽपि तथा यदि ॥
 चार्वाकेणाभ्युपेतः स्यान्नासौ दृश्यस्तथासति ॥ १६८ ॥
 ब्रह्मणो निरविद्यत्वस्वभावस्त्वनुभूयते ॥
 ज्ञानात्मतत्त्वं जानाति त्रिकालं निरविद्यताम् ॥ १६९ ॥
 अविद्यायाः स्वभावश्च ब्रह्मावरणलक्षणः ॥

तत्र नियामकवदेत्यर्थः ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ नन्वेवं सति
 स्वभावमनुभवं चानुसरतश्चार्वाकस्य मतं युक्तियुक्तत्वाद्वैदिकैः किम
 र्थं निषिध्यत इति पृच्छति * तर्हीति । वेदस्वभावातिलङ्घनादि-
 त्याह * धर्मेति ॥ १६७ ॥ यदि लोकस्वभाववद्देवोऽप्यन्वय-
 व्यतिरेकायसिद्धितसाधनत्वबोधकस्वभाव इति तेनाङ्गीकृतः
 स्यात्तदा स न दृश्यत एवेत्याह * स्वभाव इति ॥ १६८ ॥ ब्र-
 ह्मणः शुद्धस्वभावत्वमभिदं तथाऽनुपलम्भादित्याशङ्क्यासिद्ध्या
 दूषयति * ब्रह्मण इति ॥ १६९ ॥ विद्वदनुभवमिदं ब्रह्मस्व-
 भावमुक्त्वा ऽविद्वदनुभवमिदोऽविद्यास्वभाव इत्याह * अवि-
 द्याया इति ॥ १७० ॥ ब्रह्मणः स्वमकाशत्वेन सदा प्रकाश इति

अनुमूयत एवेह प्राकृतैरखिलैर्जनैः ॥ १७० ॥

अत एव न वैकल्प्यमविद्यायाश्चिदात्मनि ॥

अतिरोभूतसंविन्वाविकं तत्त्वविदां दृष्ट्वा ॥ १७१ ॥

इत्थमात्मा स्वतोऽसङ्गोऽप्यविज्ञातोऽनुमूतितः ॥

सिद्धोऽस्यार्थस्य दार्ढ्यार्थमनुमूतिः परीक्ष्यते ॥ १७२ ॥

ननु कैवाऽनुमूतिः स्याद्याऽविद्यायाः प्रसाधिका ॥

किं मानजन्या धीवृत्तिश्चिदात्मा वाऽथ वेतरः ॥ १७३ ॥

नाथो नामाद्यभिष्यक्तेः प्राग्धीवृत्तेरसम्भवात् ॥

ऊर्ध्वं च मानहेयत्वाच्च मानेन प्रमीयते ॥ १७४ ॥

किञ्च माद्यापुपादाने कथं मानं प्रवर्तते ॥

अव्याकृतैकदेशत्वाद्याविद्यायां कुतो मितिः ॥ १७५ ॥

व्यवहारमामग्न्यां सत्यां न प्रकाशत इति विपरीतव्यवहारदर्शनेन तद्योग्यत्वलक्षणावरणसिद्धौ फलितमाह *अत एवेति । यदुक्तं चित्सामान्ये तद्विशेषे वाऽऽवरणं न सम्भवतीति तत्राह *अतिरोभूतेति । संवित्सामान्यप्रतीतावप्यखण्डानन्दात्मत्वेनाप्रतीतेर्विद्वद्दृष्ट्या निःसामान्यविशेषस्याप्यङ्गहृष्टिकल्पितविशेषांशसम्भवाच्चत्रावरणमुपपद्यत इति भावः ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ अज्ञानसाधकानुभूतिं निर्णेतुं षड्भाष्यत्वापयति *नन्विति ॥ १७३ ॥ आद्येऽपि नामरूपात्मनाऽभिष्यक्तेः पूर्वं धीवृत्तिरविद्यां साधयति ऊर्ध्वं वा ? नाथः, अव्याकृतस्यातीन्द्रियत्वेनाक्षमानाविषयत्वादित्याह *नामादीति ॥ द्वितीयं निराह *ऊर्ध्वमिति ॥ षटादिभिर्यस्तदज्ञाननिवर्तकत्वहरेरिति भावः ॥ १७४ ॥ धीवृत्तिमात्रस्याज्ञानसाधकत्वे युक्त्यन्तरमाह *किञ्चेति ॥ प्रमात्रादिविभागात्पूर्वं सुप्तौ प्रमितेरेवायोगादिति भावः । तत्रैव हेत्यन्तरमाह *अव्याकृतेति ॥ १७५ ॥ अव्याकृतैकदेशस्य मेवत्ये

अव्याकृतमविज्ञानं प्रमाणाविषयं विदुः ॥

प्रमाणामभिसम्बद्धं प्रमाणाच्चेति साहसम् ॥ १७६ ॥

प्रमात्रादिनिषेधेन पदव्याकृतमुच्यते ॥

तस्य मानामभिसम्बन्धो न बालेनापि शङ्क्यते ॥ १७७ ॥

तद्वेदमित्यनेनापि वाक्येनाव्याकृतं नहि ॥

प्रमीयते, किन्तु तत्त्वबोधायैतदनूयते ॥ १७८ ॥

न द्वितीयमिदात्माऽप्यप्रविकारी न साधयेत् ॥

न तृतीयो बुद्धिचिह्न्यां को वाऽन्योऽनुभवो भवेत् ॥ १७९ ॥

अत्रोच्यते विदात्माऽप्यप्रविकार्येण भासयेत् ॥

न विक्रियन्ते सूर्याणां जगतोऽस्यावभासने ॥ १८० ॥

स्वरूपसत्तामात्रेण योऽन्यस्यापकरात्त्वसी ॥

न विक्रियत एवात्र प्रयत्नामुपयोगतः ॥ १८१ ॥

को दांपस्तत्राह * अव्याकृतमिति । तस्य व्याख्या * अविज्ञान-
मिति । प्रमाणाविषयत्वं साधयति * प्रमाणेति । प्रमित्युत्प-
त्तिनान्तरीयकतया नष्टस्याज्ञानस्य तत्सम्बन्धायांगादित्यर्थः ।
प्रमाणाद्, ज्ञानमिति शेषः ॥ १७६ ॥ तस्मात् प्रमात्रादिविभागशु-
भ्यस्याव्याकृतस्य मानगम्यत्वशङ्क्युपसंहरति * प्रमात्रादीति
॥ १७७ ॥ प्रमात्रादिविभागानन्तरमव्याकृतवाक्येन तत्सिद्धि-
वाक्येन तस्य हेतुपरत्वाज्ञानप्रमापकत्वमित्याह * तद्वे-
दमिति ॥ १७८ ॥ अज्ञानसाधकः साक्षीति पक्षं प्रत्याह * न द्वि-
तीय इति । तद्वद्व्याकृतमविज्ञानं ज्ञानान्तरं तत्साधकमिति पक्षं
निराह * नेति ॥ १७९ ॥ मध्यमं पक्षमादाय समाधत्ते * अ-
त्रेति ॥ निर्विकारस्यापि साक्षिणस्तत्त्वज्ञातकत्वं दृष्टान्तद्वयेनो-
क्त्याव्यक्ते * नेत्यादिना ॥ १८० ॥ १८१ ॥ अज्ञानं साक्षिणा

यथा प्रमाप्रमाभासरागादीनामज्ञोपपत्तः ॥
 स्वार्थानन्यप्रमाणात्स्यात्प्रसिद्धिस्तमस्तथा ॥ १८१ ॥
 न मामानि स्वतो भान्ति जडत्वाच्च परस्परम् ॥
 भासयन्ति पृथक्कालवर्तिस्वाङ्गान्त्यतोऽन्यता ॥ १८२ ॥
 संदेहमिदवाज्ञानाद्यौ प्रमाभासौ न मानतः ॥
 भातो माननिवर्त्यत्वादतोऽन्यद्भासकं तयोः ॥ १८३ ॥
 धीवृत्तिरूपा रागाद्याः प्रमीयन्ते न मानतः ॥
 वृत्तिद्वयस्य युगपदभावाङ्गान्त्यतोऽन्यतः ॥ १८४ ॥
 तच्चान्यत्स्वार्थमेव स्यान्नो चेन्मेयत्वमापनेत् ॥
 मेयत्वे चानवस्था स्यादतः स्वार्थमनन्यगम् ॥ १८५ ॥
 तमेसां मानमेयत्वं दूषितं पूर्वपक्षिणा ॥
 भानि चेत्तत्ततस्तस्मात्साक्षिणैव विभाति तत् ॥ १८६ ॥
 तस्मादात्मानमाश्रित्य स्वतःसिद्धमनन्यगम् ॥

सिध्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह *यथेति *स्वार्थेति । स्वार्थं स्वत-
 न्त्रम् अनन्याधीनसिद्धिकमिति यावत् । अनन्यत्वं वस्तुतः-
 र्णं यत् प्रमार्जं साद्वारूपं तस्मादित्यर्थः ॥ १८२ ॥
 यमितीनां चिन्नास्यत्वं तावदुपपादयति । *नेति ॥ १८३ ॥
 प्रमाऽऽभासयोस्तदुपपादयति *संदेहेति ॥ १८४ ॥ रागादेर-
 पि तदाह *धीवृत्तीति ॥ १८५ ॥ ननु तेषां ज्ञानान्त-
 रभास्यत्वेऽपि न साक्षिभास्यत्वसिद्धिस्तत्राह *तथेति ॥ स्वार्थं
 स्वमकाशम् । तत्र हेतुमाह *अनन्यगमिति । संविदुपमित्व-
 र्थः ॥ १८६ ॥ एवं प्रमाणादिरदृष्टान्तेन तमसः साक्षिवेषत्वमुपस्था-
 परिशेषाच्च तदाह *तमस इति ॥ १८७ ॥ यस्यात्साक्षिसिद्धं तमः
 तस्मात्कार्यमपि तेनैव सिध्यतीति प्रसङ्गादाह *तस्मादिति

भावाभावात्मकं विषयं सर्वमेतत्प्रसिध्यति ॥ १८८ ॥

नहि संविदनारुहः प्रमात्रादिः प्रसिध्यति ॥

संविन्मात्रैकयाथात्म्यात्प्रमात्रादेरनात्मनः ॥ १८९ ॥

प्रमात्रादिवियुक्तैषा संविष्कुत्रानुभूयते ॥

इति चेत्, सुप्तिकाले सा विस्पष्टमवभासते ॥ १९० ॥

प्रत्यक्षकुम्भवत्साक्षात्सुषुप्तेऽनन्यबोधनम् ॥

आत्मा ह्यात्मानमैकात्म्यादात्मना वेश्यकारकः ॥ १९१ ॥

न चावस्थान्तरेऽप्यात्मा न विविक्तोऽनुभूयते ॥

अज्ञानसंशयादीनां प्रबुद्धेनानवेक्षणात् ॥ १९२ ॥

प्रत्यक्षप्रवणया दृष्टया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥

नैवाज्ञानं मृषाज्ञानं संशयज्ञानमीक्ष्यते ॥ १९३ ॥

पराक्षप्रवणया दृष्टया विमृदो मोहमात्मनि ॥

॥ १८८ ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन व्यनक्ति *न हीति ॥ तत्र हेतुः

*संविदिनि ॥ १८९ ॥ प्रमात्रादेः तत्र कल्पितत्वेन तन्मात्रत्वमु-

क्तमयुक्तं, तदधिष्ठानमाक्षिणस्तद्विविक्ततया कदाऽप्यप्रतीतेरिति

शङ्किन्वा परिहरति *प्रमात्रादीनि ॥ १९० ॥ उक्तमेव व्यनक्ति

*प्रत्यक्षेति । अनन्यबोधनम् अधिष्ठानान्तरशून्यम् आत्मानं स्वापे

आत्मना आत्मा साक्षादेत्तीन्यन्वयः । कर्मकर्तृभावं व्यावर्त्तयति

*अकारक इति । वस्तुनः कर्तृत्वादिशून्य इत्यर्थः । तत्र हेतुः *ऐ-

कात्म्यादिति । सुप्तौ स्वप्नमहिमस्थः स्वयमेव प्रयत इति भावः ॥ १९१ ॥

किं चात्मा विदुषां सदा विविक्त एव भातीत्याह *न चेति ।

तत्रात्मास्फुरणसंशयविपर्ययाभावं हेतुमाह *अज्ञानेति ॥ १९२ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति *प्रत्यगित्यादिना ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ ननु विद्वद्-

दृष्ट्याऽपि सुप्तावज्ञानमस्ति, अन्यथा उत्थितस्य तस्य नावेदिवि-

स्रकाष्ण्यवत्कल्पयतु विद्वद्दृष्टेः किमागतम् ॥१९४॥

विदुषोऽविदुषश्चापि सुप्तावज्ञानमात्मनि ॥

अस्त्युत्थाने परामर्शादिति चेत्, नैतदिष्यते ॥१९५॥

न सुषुप्तगमोहस्य नाज्ञासिषमिति स्मृतिः ॥

अनतीतात्मगतत्वेन मोहेऽस्मिन्स्मृत्यसम्भवात् ॥१९६॥

न भूतकालस्पृक् प्रत्यङ् न चागामिस्पृगिष्यते ॥

अन्यथा वर्तमानेऽस्मिन्काले प्रत्यङ् न सम्भवेत् ॥१९७॥

कापि प्रत्यक्षविज्ञानाज्ञात्मनस्त्वं समीक्ष्यते ॥

नानुमानादयः सन्ति मिथ्याज्ञानमतां भवेत् ॥१९८॥

नि परामर्शो न स्यादिति शङ्कते अविदुष इति । दृष्टान्तार्थमविदुष इत्युक्तम् । नायं परामर्शः सुप्तिकालाज्ञानसाधक इति परिहरति अनेतदिति ॥ १९५ ॥ नेयं सुप्तिकालीनमोहगोचरस्मृतिरित्यत्र हेतुमाह अनतीति । आत्मनः कालव्यवधानाभावेन तद्वताज्ञानस्यापि व्यवधानाभावात् स्मृतिविषयत्वमिति भावः ॥१९६॥ विद्वद्दृष्ट्या प्रत्यक्तत्त्वस्य कालव्यवधानं नेत्युक्तमेव प्रपञ्चयति अन भूतेति । अन्ययेति । विदुषोऽपि मूढवद् ब्रह्म न प्रकाशत इति प्रतीतिः स्यादिति भावः ॥१९७॥ नावेदिषमित्यस्य स्मृतित्वाभावेऽपि सुप्तिकालीनाज्ञानसाधकत्वमाशङ्क्य, किं तत्प्रत्यक्षमुत परोक्षं ? नायः, तस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वादित्याह केति । द्वितीयं निराह अनेति । अतीतत्वस्याश्वशृङ्गवदसत्त्वेन साधनसामानाधिकरण्याद्ययोगात् मानगम्यतेति भावः । का तर्हि नाज्ञासिषमिति व्यवहारस्य गतिस्तत्राह मिथ्येति । यतोऽज्ञानं पूर्वकालश्च न स्तोऽतो नाज्ञासिषमिति तद्वोचरज्ञानं मिथ्याविकल्परूपमित्यर्थः । तदुक्तमभियुक्तैः-
“शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः” इति ॥ १९८ ॥ विदु-

तस्मात् तिसृष्ववस्थासु कालत्रयवर्तीकृतः ॥
 अवित्युसस्वप्रकाशं दृगात्मानं सदेक्षते ॥ १९९ ॥
 यथा कालमिदं प्रत्यक्षटाक्षेणापि नेक्षते ॥
 एवं देशविभेदोऽपि न प्रतीक्युपपद्यते ॥ २०० ॥
 देशत्रययुताः सर्वे देशाद्याः पारतन्त्र्यतः ॥
 स्वतन्त्रं प्रवृत्तास्मान् देशास्तेन समाक्षिताः ॥ २०१ ॥
 यत्तत्त्वं स्थाय्यवस्तु न तत्तद्विधीयते ॥
 नाज्ञानरज्जुजः सर्पो रज्जुबुल्लक्ष्यं वर्जते ॥ २०२ ॥
 तस्मात्तानाशरीरिषु सन्पोन्यस्यभिचारिषु ॥
 प्रत्यक्षचैतन्यमेवेकं सर्वग्राह्यभिचारवत् ॥ २०३ ॥
 सर्वर्षाबिद्धिपामाक्षिण्येवं सिद्धे स्वतो दृशौ ॥
 कार्यं येऽनुभवं प्राहुस्ते वार्याः श्रुतिगुक्तिभिः ॥ २०४ ॥
 न जायतेऽज इत्यादि विज्ञानघन इत्यपि ॥

पां परपरिकल्पितावस्थात्रयेऽप्यात्मस्फुरणवृत्तं निगमयति * त-
 स्मादिति ॥ १९९ ॥ कालपरिच्छेदाभाववदात्मनो देशप-
 रिच्छेदाभावमप्याह * यथेति ॥ २०० ॥ कथं तर्ह्यस्मिन्
 परिच्छेदस्यवहार इत्याशङ्क्याह * देशत्रययुता इति । परिच्छि-
 मधीविषया इत्यर्थः । तथाचात्मानं देहाद्युपाधिकृतः परिच्छेद-
 इति भावः ॥ २०१ ॥ प्रतीचो देहाद्याश्रयत्वे सद्वितीयत्वमाशङ्क्याह
 * यदिनि । कल्पितस्याधिष्ठानापरिच्छेदकत्वे दृष्टान्तमाह * नेति
 ॥ २०२ ॥ साक्षिणां निश्चयासकत्वमुपसंहरति * तस्मादिति ॥ २०३ ॥
 एवं कालाद्यपरिच्छिन्नस्याद्वितीयत्वेन निरूप्यत्वे सिद्धेऽप्यहङ्कार-
 भासकत्वन्यस्यानित्यत्वं केचिदाहुः, तन्मतं श्रुतिविरुद्धत्वादुक्त-
 वक्ष्यमाणयुक्तिविरुद्धत्वादानादेयमिति आह * सर्वधीति ॥ २०४ ॥

अशेषाभावसाक्षित्वात्प्रागभावो न संबेदः ॥२१०॥
तस्याच्चेत्प्रागभावः स्यात्सिद्धयेभिःसाधकः कथम् ॥
प्रध्वंसासम्भवोऽप्येवं तस्मात्सिद्धैव सिद्धवेत् ॥२११॥
स्वात्मसाक्षिकतां मुक्त्वा भावाभावाकथयस्तुतः ॥

श्रुतिमुदाहरति अन जायत इति ॥ २०२ ॥ युक्तिमप्याह अ-
वाप्तादीति ॥ २०६ ॥ बादिभिरप्यनुभवानुसारीभिः सुतो
प्रमात्राण्यभावः स्वीकार्य इत्याह अयमेति । तर्हि ज्ञानवृत्त्य-
वित्यादिव्यवहारः कथमित्याह उपाध्युत्पत्त्या तदुपाहितावि-
तोऽप्युत्पत्त्यवृत्त्युपचारादित्याह अतस्मादिति ॥२०७॥ उक्तमेव
व्यनक्ति अप्रमेय इति । क्रिया मानमेयसन्निकर्षः । अथ जाय-
मानेत्यन्वयः । सत्यां सामर्थ्यां वृत्तिरूपज्ञानोत्पत्तौ तदवच्छिन्न-
चित्तोऽप्युत्पत्त्यवृत्त्यवृत्तीतिरूपपद्यत इति भावः ॥ २०८ ॥ अतएव
स्वतमेतन्मनाशो नेत्याह अतदिति ॥ २०९ ॥ चित्तो नित्यत्वे
युक्त्यन्तरमाह अकार्यत्व इत्यादिना ॥२१०॥२११॥ अन्वयमा-

यतोऽसिद्धिरतः प्रत्यक्षिरस्ताखिलविक्रियः ॥ २१९ ॥
 याऽविद्यायाः साधिका स्यात्साऽनुभूतिः परीक्षिता ॥
 याऽनुभूत्या साध्यमाना साऽविद्याऽथ परीक्ष्यते ॥ २११ ॥
 नन्वविद्या स्वतो बुद्धे न कथं च न सम्भवेत् ॥
 विरोधादविरोधे तु केन सैषा निवर्त्यते ॥ २१४ ॥
 न तन्निवर्त्तकं मानं तत्कार्यत्वाद्बुद्धादिवत् ॥
 विद्यागामाशकं तच्चेच्चिदेवास्तु निवर्त्तिका ॥ २१५ ॥
 असम्भवे त्वविद्यायास्तत्कार्या संसृतिः कुतः ॥
 तदभावे मेघचिन्ता काकदन्तपरीक्षणम् ॥ २१६ ॥
 उच्यते किं तमस्वयेवं बोद्धयेदुत तत्त्ववित् ॥
 नाथो मूढस्य बोधार्थं ईदृग्व्युत्पत्त्यसम्भवात् ॥ २१७ ॥
 स्वतो बुधे कुतो ऽविद्या तामृते संसृतिः कुतः ॥
 इति बुद्धात्मतत्त्वस्य गीरियं न तमस्विनः ॥ २१८ ॥
 अयुक्तांपालम्भनं स्यात्तत्त्वज्ञस्यात्र बोद्धने ॥
 न तं प्रति वयं तत्त्वपरीक्षामारभामहे ॥ २१९ ॥

बाधेवात्मानुभवस्य विकारान्तराणि न सन्तीत्याह *स्वात्मेति ।
 सर्वविक्रियासाक्षिणो न काऽपि विक्रियेत्यर्थः ॥ २१२ ॥ या
 ऽविद्याया इति । अविद्याभामकमाक्षी निरूपितः, इदानीं तज्ज्ञास्या
 ऽविद्या विचार्यत इत्यर्थः ॥ २१३ ॥ तत्र पूर्वपक्षमुत्थापयति
 *नन्विद्यादिना । स्वतो बुद्धे स्वप्रकाशे । *चिदेवेति । वृत्तेः
 नटत्वेन सहकारित्वेनाप्यानिवर्त्तकत्वादिति भावः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥
 ॥ २१६ ॥ विकल्पामदन्वाच्यं बोध्यं बोधन इति परिहरति *उ-
 च्यत इति । तमस्वी आत्मनस्त्वानभिज्ञः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ अस्तु
 यदि तत्त्वविद एवेदं बोध्यं तत्राह *अयुक्तेत्यादिना ॥ २१९ ॥

तमस्विनं प्रति त्वेषा परीक्षा, तस्य दृष्टितः ॥
 स्वप्नकाशाद्यप्रसिद्धं तमसा तदपह्नुतेः ॥ २२० ॥
 यथोच्छिन्नात्ममोहोऽयं गुर्वादीनपि निहनुते ॥
 तथा तमस्वी बोधात्प्रागैकात्म्यमपि निहनुते ॥ २२१ ॥
 काकोत्कृकनिशेषायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः ॥
 या निशा सर्वभूतानामित्यबोचत्स्वयं हरिः ॥ २२२ ॥
 सत्येव तस्ये व्युत्पत्तेः प्राञ्चोहादीक्ष्यते यतः ॥
 तस्मात्त वस्तुनस्तत्त्वं तद्व्युत्पत्त्यापनोदकृत् ॥ २२३ ॥

न चात्मनः स्वप्नकाशत्वादज्ञम्यापीदं बोधमुपपन्नं तत्राह अत-
 स्येति ॥ २२० ॥ २२१ ॥ विद्वद्दृष्ट्या गुर्वादेः, अविद्वद्दृष्ट्याऽत्म-
 तत्त्वस्यासत्त्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह काकेति । काकादीनां प्रसि-
 द्धा निशा तस्यामुत्कृकां जागर्ति, तद्दृष्ट्या साऽपह्न्यते, यदा
 काकादयो जाग्रति तदा नक्तं हंशां निशेति काकादिदृष्ट्या सा-
 ऽपह्न्यते यथा, एवमज्ञदृष्ट्याऽत्मतत्त्वस्य विद्वद्दृष्ट्या संसारस्या-
 सत्त्वमित्यर्थः । तत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति अया निश्चेति । या
 ब्रह्मावस्था सर्वमाणिनां निशाऽसत्कल्पा स्यात् तस्यां विद्वान्
 जागर्ति, यस्यामविद्यावस्थायां सर्वमाणिनो जाग्रति सा निहन्ता-
 विद्यस्यासत्कल्पेति दृष्टिभेदेन सत्त्वादिविभागं भगवानप्याहैत्य-
 र्थः ॥ २२२ ॥ यद्यपि वस्तुयाथात्म्यमज्ञस्य न स्फुरति तथापि
 स्वप्नकाशे चेदविद्या तर्हि निवर्त्तकाभावात्सा न निवर्त्ततेत्या-
 दि तेनापि शङ्कितं शक्यत एवेति तत्परिहारो वाच्य इत्याशङ्क्य
 स्वप्नज्ञानस्य निवर्त्तकत्वमङ्गीकरोति असत्येवेति । व्युत्पत्तिः
 प्रमाणज्ञानम् । मोहादित्यादिना प्रमादुत्पादिग्रहः ॥ २२३ ॥

प्रमाणसूहतां लब्ध्वा इत्थयविद्याद्यहोवतः ॥
 ब्रह्मविद्भिरतो यन्मात्प्रमाणमिह संश्रितम् ॥ २२४ ॥
 तृणादेर्भासिकाऽप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत् ॥
 सूर्यकान्तमुपाकृष्य तन्व्यायं चिति योजयेत् ॥ २२५ ॥
 नैतावता प्रमाणस्य प्राधान्यमिह शाङ्कते ॥
 विषयस्य महिम्नैव प्रमाणानां प्रमाणता ॥ २२६ ॥
 अबाधितात्मयाथात्म्यसमुल्लेखनसंश्रयात् ॥
 तन्मानमत्र मानत्वं लभते न तु केवलम् ॥ २२७ ॥
 चिन्मात्रमेव याथात्म्यं प्रत्यगात्मत्वकारणात् ॥

केवलचितेरबोधाद्यनिवर्तकत्वेऽपि बुद्ध्यायुपाकृढायास्तस्या-
 स्तन्निवर्तकत्वमाह *प्रमाणेति ॥ प्रमाणजन्यस्याज्ञानध्वंसित्वा-
 देव वेदान्तानां ब्रह्मणि प्राप्यं मूत्रकारादिभिराहतमित्याह
 *ब्रह्मविद्भिरिति ॥ २२४ ॥ अज्ञानमाधकमपि चैतन्यं हृद्युपाक-
 रं सत्तन्निवर्तयतीत्याह *तृणादेरेति ॥ २२५ ॥ यदुक्तं वृत्तेर्जड-
 त्वेन यटादिबद्धज्ञानादाहकत्वमिति । तत्र वक्तव्यं किं वृत्तेः प्रा-
 धान्येन तदाहकत्वमुत सहकारित्वेनापि ? नान्यः, सूर्यकान्ता-
 दिब्रह्महस्यापि तत्सम्भवादिन्यभिप्रेत्याद्यमङ्गीकरोति *नेति
 ॥ २२६ ॥ उक्तमेव स्फुटयति *अबाधिनेति । आत्मयाथात्म्यस-
 मुल्लेखनं तदाकारमजनम् । तदाश्रयात् आत्मप्रतिबिम्बब्रह्मा-
 दिति बाधन् । तन्मानं वाक्यजन्यज्ञानम् अत्र व्यवहारभूयो ब्रह्मा-
 नध्वंसित्वात् मानत्वं लभते, न केवलं जडरूपेणेत्यर्थः ॥ २२७ ॥
 ननु यटादिज्ञानवदात्मज्ञानस्यापि मात्रादिहेतुकत्वात्कथं चि-
 न्मात्राकारत्वं तत्राह *विदिति । यटादिषु ज्ञानोत्पत्तिका-
 लवत्काळान्तरेऽपि मात्रादिभेदोऽस्ति, प्रतीचि तु ज्ञानोदयकाले
 सद्यपि तज्जन्यनाम्नरीयकत्वेन बाधितस्य मात्रादिजन्यमात्रस्य

पराश्चिन्न न भेदोऽस्ति प्रकृतौः प्रकृतस्तत्त्वमि ॥२२८॥
 कूटस्थोऽपि स्वतः प्रकृतप्रकृत्यवच्छिन्नतात्त्विकः ॥
 स्वादिदाभाससहितमोहद्वारा कर्तुने मातृतात् ॥२२९॥
 चिन्मात्रस्यैव प्रस्तुतेऽप्यसाध्यज्ञानमात्मनि ॥
 प्रथमे स्वात्मनैतन्यात्स्वरूपेणाविरीयतः ॥ २३० ॥
 कार्यकारणरूपाभ्यामनन्ताविधतात्त्विका ॥
 आत्मविधौ सर्वत्र प्रथमे स्वात्मसाक्षिका ॥२३१॥
 मयाऽप्यक्षणे प्रकृतिः सुप्रते सचराचरम् ॥
 इति श्रीमत्सुन्दरस्य वाक्यमेवं समञ्जसम् ॥ २३२ ॥
 अविद्यायाऽथ तत्कार्यं न भेदाभास्यभेदनः ॥
 निरूप्यते यतोऽतः स्यादविचारितमिदिकम् ॥२३३॥
 स्वमहिम्ना न संसिद्धेज्जडस्वात्मनः पृथक् ॥

प्रत्यक्षपेणावसानादुत्तरसणे स नास्तीति भावः ॥ २२८ ॥
 नन्वेवमपि प्रतीतः प्रमाकर्तृत्वेन कूटस्थवद्वानिस्तथाह कूट-
 स्थ इति । स्वकीयविदाभाससहितमोहद्वारा कर्तुने तात्त्विक-
 कूटस्थवद्वानिरिति भावः ॥ २२९ ॥ सातिभास्यत्वेन साधित-
 ज्ञानं निमित्तयति चिदिति ॥ २३० ॥ वक्तारिद्यैवानिर्वच-
 नीत्वा कार्यकारणेषां वर्धत इत्याह कार्येति ॥ इत्यभ्यावे-
 लीत्वा । अतश्चाविधेति । आत्मवत् सत्या किं त्वनिर्वचनी-
 येत्यर्थः । तत्त्वावविधकसंसारनिवृत्त्यर्थं वेद्यचिन्ता सफलेति
 भावः ॥ २३१ ॥ जगतो सत्याकार्यत्वे भगवद्वाक्यं प्रमावयति
 मयेति ॥ २३२ ॥ अविद्यास्तकार्ययोरनिर्वचनीयत्वं युक्तितोऽप्याह
 अविधेति ॥ २३३ ॥ उक्तयेव स्पष्टयति स्वेत्यादिना । यतो

अत एव जडत्वात्त चिदभेदं समर्हति ॥ २३४ ॥

जडत्वभावाच्चैवान्यमूर्धं कार्येषु गम्यते ॥

तमश्च चिद्विभातत्वात् आत्ममतिवर्त्तते ॥ २३५ ॥

यथा नीलोत्पलार्धं त्वं द्विरंफोदरवत्तमः ॥

तं तमस्तज्जं च वीक्ष्यताम् ॥ २३६ ॥

स्वानुभूत्या भासितत्वात्ताविद्या स्वरशृङ्गवत् ॥

विचारबाधितत्वेन नाप्यविद्या चिदात्मवत् ॥ २३७ ॥

अनुभूतावविद्याया विवादो नैव कस्यचित् ॥

न वेद्मीति व्यबहृतेराऽङ्गनाथालपण्डितम् ॥ २३८ ॥

प्रमात्रादिविविक्तार्थमनुभूयोत्थितस्ततः ॥

नावेदिषमिति ग्राह स्वानुभूत्यनुसारतः ॥ २३९ ॥

प्रमात्राणुत्थितेः पूर्वं चिदन्यानन्वयात्तमः ॥

चेतन्येनैव तद्भास्यं ननु मानेन केनचित् ॥ २४० ॥

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥

नात्मनः इत्यन्वयः ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ द्वैतस्य कल्पितत्वे

दृष्टान्तमाह *यथेति । “आलोकाभावस्तमः” इति मते

निर्दग्धनान्तरमाह *द्विरंफेति । नीरूपयोराकाशतमसोर्यथा

नैतल्यं कल्पितम् एवमविद्यातत्कार्यमपीत्यर्थः ॥ २३६ ॥ अवि-

द्यायाः सदसद्विकृतिगणत्वमेव प्रपञ्चयति *स्वानुभूत्येत्यादिना

॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ मानागोचरत्वादप्यविद्याऽनिर्वाच्येत्याह

*प्रमात्रादिति । स्वापादौ चिद्यतिरिक्तवस्त्वभावेन तमसस्तेन

सम्बन्धाभावादित्यर्थः ॥ २४० ॥ अज्ञानस्य मानागम्य-

त्वं तद्गमकमनुवचनविरुद्धमित्याशङ्क्याह *आसीदिति । प्रा-

गवत्त्वस्य जगतोऽप्रत्यक्षत्वमाह *अप्रज्ञातमिति । अनु-

इति स्मृत्या न तन्मेयमनुभूतं त्वनूयते ॥ २४१ ॥
 सुप्तिस्मृतिर्यथाऽस्माकमनायासेन सिद्ध्यति ॥
 अनायासात्तथा सिद्ध्येन्मन्वादेः प्रलयस्मृतिः ॥ २४२ ॥
 न मानास्तिष्ठत्यतो लोके ज्ञातताऽज्ञातते अपि ॥
 मूलाविद्या न प्रमेयेत्येवं वक्तव्यमत्र किम् ॥ २४३ ॥
 अज्ञातत्वं न मानेभ्यो ज्ञातत्वं तत्कृतं यतः ॥
 तैरप्यज्ञातता चेत्स्यात्काऽतिहीतिर्मितेर्भवेत् ॥ २४४ ॥
 ज्ञातत्वमपि मानेन क्रियते ननु मीयते ॥
 ज्ञातत्वं मानतः पूर्वमस्तन्मीयते कथम् ॥ २४५ ॥
 ज्ञातोऽयमर्थोऽज्ञातो चेत्पतत्साक्ष्यवभासयेत् ॥
 ज्ञानाज्ञाने अपि तथा भास्येते साक्षिणैव हि ॥ २४६ ॥

मानाद्यविषयत्वमाह * अलक्षणमिति ॥ २४१ ॥ ननु प्र-
 लयकालस्य स्मृत्यगोचरत्वात्तत्काळेऽनुभूतमज्ञानं कथमनूयते
 इति तत्राह * सुप्तीति । ईश्वरप्रसादादिति शेषः ॥ २४२ ॥
 किंचाविद्याद्वारा साक्षिण्यध्यस्ते ज्ञातत्वाज्ञातत्वे साक्षिमात्रभास्ये
 किम् वक्तव्यं साक्षादिदध्यस्नाविद्यायाभिन्मात्रभास्यत्वमित्याह
 * नेति ॥ २४३ ॥ अज्ञातत्वस्य मानापेक्षा कृतो नास्तीत्या-
 ख्यम्, किं तदुत्पत्तौ मानमपेक्षते ज्ञप्तौ वा ? नाद्यः इत्याह
 * अज्ञातत्वमिति । न मानेभ्यो, भवतीति शेषः । विपक्षे दो-
 षमाह * तैरिति ॥ किं मानैरज्ञाततामात्रं क्रियते किंवा ज्ञातता-
 ऽपि । नाद्ये मानवैकस्य, प्रागेव तत्सिद्धेः । द्वितीये त्वज्ञातत्वस्य
 ज्ञातत्वाभ्यतिरेकः स्यात् मानकार्यत्वात्, तद्वद्विस्वर्षः ॥ २४४ ॥
 अस्तु तर्हि ज्ञातत्ववदज्ञातत्वस्यापि ज्ञप्तौ मानापेक्षेत्स्यात्तद्वत्त्वा-
 द्वासिद्ध्या दूषयति * ज्ञातत्वमिति ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ ज्ञातत्वादीनां

प्रथमे यः स्वयं साक्षादज्ञातत्वादिभूमिषु ॥

अप्रमेयं स्वयञ्ज्योतिः प्राक् असिद्धेः प्रमाणत्वात् २४७ ॥

स्वयम्प्रकाशतस्वीऽपि स्वाविद्यायाः प्रमाणम् ॥

अनिवृत्तेरविज्ञातः स प्रमाणमपेक्षते ॥ २४८ ॥

असाधारणमज्ञानं प्रतीक्येव यतः स्थितम् ॥

ततोऽप्यमेवाज्ञानत्वात्मानमेवो न चेतरः ॥ २४९ ॥

अज्ञानकार्यमखिलं न तस्याज्ञानता भवेत् ॥

न स्वङ्गधारा स्वङ्गेन प्रवृत्ता कुत्रचिद्भवेत् ॥ २५० ॥

अज्ञान आत्मा यः पूर्वं सङ्गहेणोपपादितः ॥

चिदाविद्यापरीक्षाभ्यां स एवेत्यं प्रपञ्चिता ॥ २५१ ॥

साक्षिमात्रमास्यत्वे मानानां विषयाभावादमानतेत्याशङ्क्य अज्ञा-
तत्वोपलक्षितप्रतीचो विषयमानान्मवमित्याह *प्रयत इति ।

स्वयं प्रयमानत्वे प्रत्यक्षसंविद्रूपत्वं हेतुमाह *साक्षादिति ।

कथमस्य मृत्वात्मन्वनस्याध्यक्षादिविषयत्वं ? तत्राह *अज्ञा-
तत्वादीति । आदिना संदिग्धत्वादिग्रहः । उक्तं स्वप्रकाशत्व-

ममूय तत्र हेत्वन्तरमाह *स्वयञ्ज्योतिरिति । *प्रागिति ॥ मा-

त्रादिविभागात्पूर्वमान्यनः स्वापादौ मथनादपि स्वप्रकाशत्व-

सिद्धिः ॥ २४७ ॥ ननु स्वप्रकाशस्य कथं मानापेक्षा ? तत्राह

*स्वयमिति ॥ प्रमाणत इत्यत्र प्रागित्यनुषङ्गते । स्वाविद्यायाः

अनिवृत्तेरिति सम्बन्धः ॥ २४८ ॥ आत्मन एव सर्वमानमेव-

त्वहुक्तमुपसंहरति *असाधारणमिति ॥ २४९ ॥ आत्मन एव

मेवत्यासिद्धयर्थं नदेषु अज्ञातत्वाभावं साधयति *अज्ञानेति ॥ २५० ॥

मेवपरीक्षायामेवास्य कथितत्वात् पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तार्थे

सु युक्तान्तरेणात्र पुनः साधनाय

॥ २५१ ॥ वृत्तामुद्भवजपुरःसरहुत्तरप्रवृत्तात्पर्यमाह *अज्ञान

अज्ञानावृत्तचैतन्यं प्रमेयमिति साधितम् ॥

परवादिप्रमेयं यत् तद्विदानीं निरूप्यते ॥ २५२ ॥

अविज्ञातार्थगन्तृणि प्रमाणानीति वादिनाम् ॥

सर्वेषां सम्मानिस्तत्र प्रमेयोऽर्थो विचार्यते ॥ २५३ ॥

ज्ञातोऽयमर्थोऽज्ञातो वा ज्ञानाज्ञातात्मकोऽयम् ॥

यदि वानुभवात्माऽयं चतुर्द्वाऽपि न युज्यते ॥ २५४ ॥

आद्ये ज्ञानत्वमर्थस्य न तावद्ब्रह्मसंविदः ॥

अनभ्युपगमाच्चापि प्रमाणाद्वकबन्धनः ॥ २५५ ॥

ज्ञानत्वमादौ सम्पाद्य ज्ञातमर्थं प्रमापयत् ॥

मानं न वकबन्धस्य प्रयासमनिवर्त्तते ॥ २५६ ॥

स्वत एव प्रमेयोऽर्थो यदि ज्ञानस्तथापि च ॥

अनन्यायत्तसंसिद्धेर्मैयत्वं किञ्चिबन्धनम् ॥ २५७ ॥

नहि दीपान्तरादीषो भारूपत्वं प्रपश्यते ॥

तद्वत्स्वतो ज्ञानघटो मानेन नहि मीयते ॥ २५८ ॥

इति ॥ २५२ ॥ परपक्षे सर्वव्यवहारासिद्धिरिति वक्तुमनेकम-
तसिद्धमर्थमाह *अविज्ञातेति ॥ २५३ ॥ विचारं दर्शयति *ज्ञात
इति । अयं साहस्यस्य पक्षे, अज्ञान इति वैशेषिकादेः, तृती-
यस्तु योगाचारस्य, सम्भावनोपनीतश्चतुर्थः कल्प इति द्रष्टव्यम्
॥ २५४ ॥ ज्ञातार्थो मेय इत्यत्राप्यर्थगतं ज्ञातत्वं किं ब्रह्मचैतन्येन
निष्पन्नम् उत मानमेव स्वप्रवृत्त्यर्थं पूर्वं तत्र ज्ञातत्वं सम्पादयति अथ
वा स्वतःसिद्धम् । नायः, इत्याह *आद्य इति । न द्वितीय इत्याह
*नापीति । वकबन्धन्यायापातादित्यर्थः ॥ २५५ ॥ तमेव स्प-
ष्टयति *ज्ञातत्वमिति ॥ २५६ ॥ तृतीयं दृश्यति *स्वत इत्या-
दिना ॥ २५७ ॥ ॥ २५८ ॥ वैशेषिकादिमतमनूय विकल्प्य दृश्यति

अथाज्ञातो घटाद्यर्थस्तदाप्यज्ञातता कुतः
 स्वतो वा परतो वा स्यात् स्वतश्चेद्वाप्यते कथम् ॥ २५९ ॥
 नहि सृन्मयता बाध्या घटस्याज्ञातता तथा ॥
 किञ्चाज्ञाते कल्पितं स्याज्ज्ञातत्वं रज्जुसर्पवत् ॥ २६० ॥
 नच यज्ञास्तवं रूपं तदध्यासेन बाध्यते ॥
 रज्जुसर्पधिया लोके न रज्जुरिति धीहनुतिः ॥ २६१ ॥
 परतोऽपि कुतो न्वेतदज्ञातत्वं घटे भवेत् ॥
 अनिर्वाच्याज्ञानतो वा ज्ञानाभावाद्युत्तेर्यताम् ॥ २६२ ॥
 आद्ये तवापसिद्धान्तो द्वितीये कूर्मलोमवत् ॥
 अज्ञातत्वं प्रसज्येत न ज्ञाभावात्सतो जनिः ॥ २६३ ॥
 यदाऽस्यन्ताभावरूपमज्ञातत्वं तदा तब ॥
 स्वतः सर्वज्ञैव स्यान्न वस्तुवज्ञातमस्ति हि ॥ २६४ ॥
 साधकाभावतश्चेद्गज्ञातत्वं न सिध्यति ॥
 नच मानात्प्रसिद्धिः स्यात्कूर्मलोमादिवस्तुनः ॥ २६५ ॥
 ज्ञानाज्ञातोभयात्मत्वं पर्यायेणैकदाऽथवा ॥
 पर्यायेऽनुगतं वस्तु न तयोर्वस्तुरूपता ॥ २६६ ॥

* भवेति ॥ २५९ ॥ स्वाभाविकस्याबाध्यत्वे दृष्टान्तमाह * नही-
 ति । अज्ञाततायाः स्वाभाविकत्वे तद्विरुद्धज्ञाततायास्तन्नाशोपो
 बाध्यः, तथा चागोपितज्ञातत्वेन तच्चिह्नितरेव न स्यादिति
 दृष्टान्तरमाह * किञ्चेत्यादिना ॥ २६० ॥ २६१ ॥ द्वितीयं वि-
 कल्प्य दूषयति * परत इत्यादिना ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ अ-
 स्तु तर्हि अज्ञातत्वमप्यसद्वेति तत्राह * यद्वेति । अभावस्य दो-
 षाद्वचनः ॥ २६४ ॥ अज्ञातत्वमसदिति वक्ष्ये दोषान्तरमाह
 * साधकेति ॥ २६५ ॥ योगाचारयतं विकल्प्य दूषयति
 * ज्ञातज्ञातेति ॥ २६६ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति * नेति ।

न देवदत्तस्यात्मानौ क्रमभाविगमागमी ॥
 ज्ञातताऽज्ञातते तद्वज्रजतो न घटात्मनाम् ॥ १६७ ॥
 शीतोष्णवद्विरुद्धत्वाद्योगपद्यं न युज्यते ॥
 नापि चानुभवात्मत्वं विविक्तस्यानुदाहृतेः ॥ २६८ ॥
 ज्ञातताऽज्ञाततेत्युक्त्वा घटमात्रं त्वया क वा ॥
 उदाह्रियेतावगत एव स्यात्तदुदाहृतौ ॥ २६९ ॥
 ज्ञानताऽज्ञातते यस्य स तयोरनुगच्छति ॥
 व्यावृत्ताभ्यां विभिन्नोऽयमिति चेत्तत्र का प्रमा ॥ २७० ॥
 सर्वावभासकः साक्षी त्वया वेदविरोधिना ॥
 उपेक्षितोऽन्यः को नाम तत्सर्वं तव भासयेत् ॥ २७१ ॥
 चतुर्विधविकल्पानामभावेऽप्यानिरूपितः ॥
 यद्यज्ञानस्तदाऽवश्यं भवेन्मे मतमेव ते ॥ २७२ ॥

यथा पर्यायेणोत्पन्नयोंगमनागमनयोर्देवदत्तशरीरमनुस्यूतं भव-
 ति न तु क्रियाया देहस्वरूपत्वम्, एवं ज्ञातत्वाज्ञातत्वयोः प-
 र्यायेऽङ्गीक्रियमाणे धर्मिणस्तयोरनुस्यूतिरेव स्यात् पुनस्तयो-
 र्धर्मिरूपत्वमित्यर्थः ॥ २६७ ॥ एकदेति पक्षं दूषयति *शी-
 तेति । चतुर्थकल्पं निराह *नापीत्यादिना ॥ २६८ ॥ *अवगत
 एवेति । मेयज्ञानाभावे तदुदाहरणायोगादित्यर्थः ॥ २६९ ॥
 क्रमभाविनोर्ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरनुगतधर्मिणस्ताभ्यां भिद्यत्वा-
 दनुभवात्मत्वमिति शङ्कते *ज्ञाततेति । क्रमभाविनोस्त-
 योर्भासकाभावाच्चाप्यं पक्षः साधुरिति दूषयति *तत्रेत्यादिना
 ॥ २७० ॥ २७१ ॥ ननु दुर्निरूपमप्यज्ञातं वस्त्वनुभववत्तादङ्गीका-
 र्यमिति चेत्, ओमित्याह *चतुर्विधेति ॥ २७२ ॥ अज्ञानस्य सा-

सर्वथा न तवाज्ञानं प्रमाणेन प्रसिध्यति ॥

अज्ञानं न यथा मानान्मिध्याधीसंशयो तथा ॥ २७३ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणानामज्ञानादिप्रसिद्धये ॥

नेक्ष्यतेऽन्यतमं मानं स्वप्रकाशं न वर्त्तते ॥ २७४ ॥

विषयेन्द्रियसम्बन्धविरहाद्वाद्यमक्षजम् ॥

नास्ति दुःखादिधीवत्स्यात्प्रत्यक्षं नापि मानसम् ॥ २७५ ॥

ज्ञानाभावाख्यमज्ञानं मानसे सति तत्कथम् ॥

अयौगपद्यात्प्रत्यक्षं संशयादेर्न मापकम् ॥ २७६ ॥

सिगम्यत्वमुपसंहरति *सर्वथेति । उक्तन्यायमन्यत्राप्यनिदिश-
ति* अज्ञानमिति । मानादित्यत्र न सिध्यतीत्यनुपपन्नते ॥ २७३ ॥

साक्षिसिद्धस्याज्ञानस्यान्यतोऽपि सिद्धिसम्भवात्साक्षिमात्रभा-
स्यत्वमनुपपन्नं येन तददृष्टान्तेन संशयादेरपि तत्स्यादित्या-

शङ्क्य, किं मानेन तत्सिद्ध्यति उत स्वप्रकाशतया ? नाद्य इत्या-
ह *प्रत्यसेति । निर्धारणे पृष्ठी । द्वितीयं प्रत्याह *स्वप्रका-

शमिति । अनात्मत्वादित्यर्थः ॥ २७४ ॥ स्वतःसिद्धत्वाभा-
वेऽपि कथं तत्साधकमानानीक्षणमित्याशङ्क्य किं तत्राध्यक्षं

मानम् उतानुमानादि? आद्येऽपि किं तद्वाङ्मेन्द्रियजन्यम् उत मनो-
जन्यं ? नाद्य इत्याह *विषयेति । सम्बन्धविरहाद्वाज्ञाने कदापि

चाक्षुषत्वादेरननुभवादिति ध्येयम् । आद्यद्वितीयं प्रत्याह *दुः-
खादीति । दुःखादिधियः साक्षित्वेन मानसत्वासिद्धेरिति भावः

॥ २७५ ॥ किंच परैर्ज्ञानसामान्याभावव्यतिरेकेणाज्ञानानङ्गीकारा-
त् तस्य च मानसज्ञाने सत्ययोगाच्च तद्वोचरत्वमित्याह *ज्ञाने-

ति । अस्तु तर्हि संशयादेर्मानसत्वं तत्राह *अयौगपद्यादि
ति ॥ २७६ ॥ एतदेव व्यनक्ति *नेति । एवं करणमेकैकामे-

न ज्ञानयोगपथं स्वप्नमेऽस्ति युगपत्कथम् ॥
 ग्राह्यग्राहकविज्ञाने स्यात्तां संशयमानसे ॥ २७७ ॥
 प्रत्यक्षार्थवदेवेदमज्ञानाद्यनुभूयते ॥
 नाशकृतेऽनुमानादि यतः पारोक्ष्यबोधकम् ॥ २७८ ॥
 मिथ्याज्ञानादिसंस्मृतौ क उपाय इतीर्यताम् ॥
 इति चेत्, शरणं गच्छ साक्षिणं सर्वभासकम् ॥ २७९ ॥
 यथेह घटविज्ञाने घटाकारोऽनुभूयते ॥
 विशदः साक्षिणस्तदज्ञानाद्यनुभूयते ॥ २८० ॥
 इत्थं साधनदोषाभ्यां स्वपक्षपरपक्षयोः ॥
 प्रमेयं साधितं तस्य जगत्कारणतोच्यते ॥ २८१ ॥
 कार्यकारणभावोऽयं शास्त्रयुक्तिपरीक्षणे ॥
 अविचारितरम्यः सन् भासते ननु वास्तवः ॥ २८२ ॥
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥
 इति वास्तवजन्मादि शास्त्रेणैव निराकृतम् ॥ २८३ ॥

न क्रियां जनयतीति नियमादिति भावः । उक्तनियमासिद्धौ क-
 लितमाह *युगपदिति ॥ २७७ ॥ सुखादिवदध्यक्षेणानुभूयमा-
 नाज्ञानादेः परोक्षमानगम्यत्वशङ्का नास्तीति द्वितीयं कल्पं
 निराह *प्रत्यक्षेति ॥ २७८ ॥ अतः परिशेषात्तेषां साक्षिमा-
 त्रभास्यत्वमनिच्छताऽपि स्वीकार्यमिति प्रश्नपूर्वकमाह *मिथ्ये-
 ति ॥ २७९ ॥ २८० ॥ *इत्थमिति । स्वपक्षसाधनेन परपक्षदोषेण
 चेत्यर्थः । *प्रमेयमिति । अज्ञातं ब्रह्म प्रमेयमिति साधितमित्य-
 र्थः ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ जगतोऽनिर्वचनीयत्वात्तत्कारणमपि तथेत्यत्र
 शास्त्रं तावदुदाहरति *नेति । असतोऽनुत्पन्नस्य भाव उत्पत्तिर्वस्तु-
 तो नास्तीत्यत उत्पन्नस्य विनाशोऽपि न वास्तव इत्यर्थः ॥ २८३ ॥

युक्तिश्चान्योन्यसापेक्षा कार्यकारणतेस्त्यसी ॥

मुधात्वमाह न तयोरेकस्याप्यनपेक्षता ॥ १८४ ॥

नाकुर्वत्कारणं दृष्टं कार्यापेक्षा ततो भवेत् ॥

कार्यं नाक्रियमाणं स्यात्कारणापेक्षता ततः ॥ १८५ ॥

अविचारितरम्यश्लेदज्ञानात्मैकहेतुकः ॥

स्यात्, स्वप्नस्य तथा दृष्टा अज्ञातात्मैकहेतुता ॥ १८६ ॥

अज्ञातात्मानिरेकेण भुवतो जगतो जनिम् ॥

सम्यग्ज्ञानात्तु मुक्तिः स्यात्तु ज्ञानं वस्तुनुरूपितम् ॥ १८७ ॥

कर्मभ्योऽपि न मुक्तिः स्यात्कर्मापि नहि वस्तुनुरूपम् ॥

ततो ज्ञानेन मुक्त्यर्थमज्ञातात्मैकहेतुता ॥ १८८ ॥

प्रथमे वैद्वरूप्येण यस्याविद्यैव सर्वदा ॥

तत्र युक्तिमाह *युक्तिश्चेति॥१८४॥ कार्यकारणयोर्मृपात्वापादकं परस्परापेक्षत्वं प्रकटयति *नाकुर्वदिति । कार्यविषयव्यापाररहितस्य कारणत्वे सदा कार्योत्पत्तिः स्यात्, एवं कारकव्यापाराविषयस्यापि तत्कार्यत्वे पटोऽपि दण्डादिकार्यं स्यादिति कारणसिद्धौ कार्यसिद्धिः कार्यसिद्धौ तत्सिद्धिरित्येकमपि न सिद्ध्येदिति भावः ॥१८५॥ अस्मत्पक्षे कार्यकारणभावोऽपि प्रायिकत्वात्स्वप्नादिवदुपपन्न इत्याह *अविचारितेति ॥ १८६ ॥ किञ्च कर्तृत्वादिप्रपञ्चस्याज्ञानकार्यत्वामावे ज्ञानेन कर्मणा वा सत्यस्य निवृत्त्ययोगादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याह *अज्ञातेत्यादिना ॥ १८७ ॥ तस्मात् 'तरति शोकमात्मविद्' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याय प्रपञ्चस्याज्ञानकार्यत्वमास्थेयमित्याह *तत इति । वक्तव्येति शेषः ॥१८८॥ नन्वज्ञातात्महेतुकोऽपि प्रपञ्चस्ततोऽत्यन्तमभिन्नो भिन्नो वा, आद्येऽज्ञातात्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चो नास्तीत्युक्तं स्यात् । अन्ये उपा-

तन्मतेऽनुपपत्तिः का नोपालम्ब्यो भ्रमः कश्चित् ॥२८९॥
 वस्तुवृत्तमपेक्ष्यैतन्न स्वतः परतस्तमः ॥
 तज्जं वाऽतस्तमोदृष्ट्या तमस्तत्कार्ययोर्बन्धः ॥२९०॥
 तमाश्विदाभासयुतं नाज्ञासिधिमितीक्षणात् ॥
 जगज्जन्मस्थितिलयास्तस्मादज्ञातआत्मनि ॥ २९१ ॥
 तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानमश्विदात्मनाम् ॥
 परः कारणनामेति जडाजडमिदा ततः ॥ २९२ ॥
 तत्तत्प्राणिकूनैस्नैस्नैर्भावनाज्ञानकर्मभिः ॥
 देवतिर्यक्मनुष्यादिवैचित्र्यमुपपद्यते ॥ २९३ ॥
 तत्तज्जात्युदिते क्षित्ये भूयोऽभ्यासेन वासना ॥
 कौशलातिशयाकृपा या भावनेत्युच्यते हि सा ॥२९४॥

दानोपादेयभावो न स्यात् अद्वैतहानिष्येति तत्राह *प्रयत इति ।
 वैश्वरूप्येण कार्यकारणमित्यनेकाकारेणेत्यर्थः । *नोपालम्ब्य
 इति । नहि भ्रान्तेर्लक्षणं नास्तीति भावः ॥ २८९ ॥ द्वैतस्य
 भ्रमविषयत्वमेव स्फुटयति *वस्तिवति । यस्मादद्वितीयवस्तुस्व-
 रूपमपेक्षयाज्ञानतत्कार्ये न भेदेनाभेदेन वा सिध्यतः, तस्मादे-
 वाविद्भ्रमकल्पितत्वं तयोरित्यर्थः ॥ २९० ॥ अस्तु तर्ह-
 ज्ञानमेव साधवाज्जगत्कारणमिति तत्राह *तम इति । यस्मा-
 चित्संबलितमेषाज्ञानमनुभूयते तस्माद्विशिष्टस्यैव हेतुत्वमित्य-
 र्थः ॥ २९१ ॥ विशिष्टस्यैव कारणत्वे कार्ये जगति चेतनाचे-
 तनविभागभानं कथमित्याशङ्क्य कारणेऽपि विभागमाह *तम
 इति ॥ २९२ ॥ नन्वेवमपि चेतनेष्वेवावान्तरवैलक्षण्यं कथमि-
 ति तत्राह *तच्चदिति ॥ २९३ ॥ भावनाज्ञानकर्मप्रवृत्तानामभिधे-
 तार्यं क्रमेण व्यनक्ति *तत्तज्जात्युदितेत्यादिना ॥ २९४ ॥

शास्त्राभ्यासोपासनादिज्ञानमप्यभिधीयते ॥

विहितं प्रतिषिद्धं च कर्म नैश्चित्रजन्मना ॥ २९५ ॥

यद्वाकृतगतं किञ्चिद्भावनादि समीक्ष्यते ॥

तदन्याकृतरूपेण स्थितं व्यज्येत सृष्टये ॥ २९६ ॥

तद्वक्तौ तम एवात्र निमित्तं लोकदृष्टिः ॥

लोके कार्यविशेषाणां तम एव नियामकम् ॥ २९७ ॥

तैलशक्तिस्त्रिले कस्माद् दधिशक्तिः कुतो नहि ॥

इति पृष्ठो न जानामस्येवं प्रत्युत्तरं वदेत् ॥ २९८ ॥

तन्नियामकमज्ञानमिति तेनोदितं भवेत् ॥

प्रष्टुश्च तावता तत्र गच्छत्येव पिपृच्छिषा ॥ २९९ ॥

वक्तुर्नाकौशलं शङ्कां कुशलैश्चैवमीरणात् ॥

अन्यथा कुशलस्मन्यस्त्वमेवाप्रोत्तरं वद ॥ ३०० ॥

सर्वेषामविवादेन प्रश्नोत्तरतया वचः ॥

यद्विभाति न तद्ज्ञानं किन्तु वस्तु तथैव तत् ॥ ३०१ ॥

॥ २९५ ॥ ईश्वरस्य कर्माद्यपेक्षया हेतुत्वे प्रलये तदस्ति न वा ।

आद्ये सर्वलयाभिद्धेः । चरमे तदपेक्षस्याकारणत्वमिति तत्राह

•यदिति ॥ २९६ ॥ अनभिव्यक्तकर्मादीं सृष्टिकालेऽभिव्यक्तौ

को हेतुरित्याशङ्क्य प्राणिनां भोगकालाभिज्ञेश्वरमंकल्पवशा-

नच्छङ्क्या तमसैव तद्व्यज्यते इत्याह •तद्व्यक्ताविति ॥ २९७ ॥

अज्ञानस्यैव कारयेति विशेषहेतुत्वं लोके दृष्टमिन्पुक्तमुदाहरणेन स्फु-

टयति •त्रिलेन्यादिना ॥ २९८ ॥ पिपृच्छिषा प्रष्टुमिच्छा ॥ २९९ ॥

न जानामीत्युक्तेरन्यथापि सम्भवार्जतावता तस्य हेतुत्वसिद्धिरि-

त्याशङ्क्य किमपामर्थान्नदुक्तिकत भ्रान्त्या ? नाद्य इत्याह •व-

क्तुरिति । •अन्यथेति । त्रिले दधिशक्तिः कुतो नेत्युक्तं न वेत्तीति

व्यतिरेकेण त्वयाऽप्युत्तरं वक्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ ३०० ॥ द्वि-

ईशस्तमःप्रधानः सन्नियम्यानां नियामकः ॥

तेष्वेव चित्प्रधानः सन् साक्षिताश्चतिपद्यते ॥३०९॥

तमोनियमिताः कर्मभावनायास्तमस्विनम् ॥

जीवं बध्नन्ति नो मुक्तं कारणानतिवृत्तितः ॥३१०॥

यथा कार्यो घटः कोऽपि मृत्तिकां नातिवर्तते ॥

तमःकार्यं भावनादि नातिक्रामेत्तमस्तथा ॥ ३११ ॥

जल्लूका व्रणगा रक्तं दुष्टमेव बिबेक्षयेत् ॥

तथाऽऽत्मगतकर्मादि लब्धात्मानं बिचिन्तयेत् ॥३१२॥

स्वकर्तृरुपभोगार्थं कर्माव्याकृतरूपकम् ॥

व्यक्तीभवत्प्रयुक्ते तद् भूतभौतिकदृग्जगत् ॥ ३१३ ॥

पगमे ऽद्वैतहानिरित्याशङ्क्य तयोः कल्पितावान्तरभेदमाह *ईश इति ॥३०९॥ नन्वव्याकृतात्मना स्तीनाः कर्माद्या ईशेन चेदभिव्यञ्जन्ते तर्ह्यविशेषान्मुक्तानपि बध्नीपुरिति नेत्याह *तम इति *तत्र हेतुमाह *कारणेति ॥ ३१० ॥ कर्माद्या मूढकार्यत्वाच्चमतिक्रम्य न वर्तन्त इत्यत्र दृष्टान्तमाह *यथेति । तमःशब्दो मूढवचनः ॥३११॥ किञ्च यथा व्रणसम्बन्धाज्जल्लूका स्वभावादेव शुद्धशोणितं विहाय दुष्टशोणितमेव पृथक्कृत्य पिबति तद्वत् स्वभावादेव कर्मादयो जीवमाभ्रयन्तीत्याह *जल्लूकेति । *लब्धात्मानमिति । लब्ध आत्मा स्वरूपं यस्मात्स तथोक्तस्तस्य कर्त्तारमित्यर्थः ॥ ३१२ ॥ एवं तमसो भावनाद्यभिव्यक्तिहेतुत्वमुपपाद्य तदभिव्यक्तेः फलमाह *स्वेति ॥ पूर्वकल्पे जीवेन कुतमव्याकृतात्मना स्थितं यत्कर्म तदेव व्यक्तं सत् जीवभोगाद्यभूतभौतिकात्मकं जगत्प्रजतीत्यर्थः ॥ कर्मशब्दो हानादेरुपकल्पकम् ॥३१३॥ कर्मादिना जगज्जन्म चेत् तस्य सदा भावात्सदा

अव्यक्तजगतो व्यक्तिरन्तर्यामिप्रभावतः ॥
 भवन्ती देशाकाशादिव्यवस्थां प्रतिपद्यते ॥ ३१४ ॥
 यथा नियमयत्येष तथा भवति तज्जगत् ॥
 नियन्ता सर्वजगतो नान्यः सम्भाव्यते प्रभोः ॥ ३१५ ॥
 न चोपालब्धुमस्माभिः शक्यते परमेश्वरः ॥
 अतो विमुक्त्य चोद्यानि भूयतां महिमैश्वरः ॥ ३१६ ॥
 अन्तर्यामी यदा कर्म नोद्बोधयति संहतिः ॥
 तदा भवेद्यदोद्बोधं कुर्यात्सृष्टिस्तदा भवेत् ॥ ३१७ ॥
 अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् ॥
 अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥ ३१८ ॥
 तादृशो ब्रह्मणोऽकस्मात्कर्मोद्बोधे प्रवर्तकम् ॥
 तथा कर्मोपसंहारे नेश्वरोऽन्यदपेक्षते ॥ ३१९ ॥
 बानि वायुर्यथा ऽकस्मादकस्माच्चोपशाम्यति ॥

जगज्जायेतेति प्रलयादिव्यवस्था न स्यात्तत्राह *अव्यक्तेति ।
 जगच्छब्दः कर्मादिपरः ॥ ३१४ ॥ उक्तमेव व्यनक्ति *यवेति ।
 ईशोऽपि किमिति कदाचिदेव जगद् व्यनक्ति न सर्वदेत्याश-
 ङ्ग्य स्वतन्त्रत्वात्तस्य न चोद्यावकाश इत्याह *नियन्तेति ॥
 ३१५ ॥ ३१६ ॥ संहतिः प्रलयः ॥ ३१७ ॥ नन्वीदृक्शक्तिसम्पन्नं
 चेद् ब्रह्म तर्हि तस्यैव जगद्धेतुत्वसम्भवात् किं तमसो जडस्य
 तद्धेतुत्वकल्पनयेत्याशङ्क्य तम एव तच्छक्तिरिति पूर्वोक्तं स्मार-
 यति *अस्य द्वैतेति ॥ ३१८ ॥ जगद्व्यवस्था ईश्वरकृता चेत्तस्य
 तर्हि सञ्चारीरत्वं स्यात् लोकेश्वरवत्तत्राह *तादृश इति । अज्ञान-
 सहितस्येत्यर्थः । अकस्माद अज्ञानातिरिक्तेतुं विना ॥ ३१९ ॥
 ईशस्य देहं विनाऽपि प्रवर्चकत्वे दृष्टान्तमाह *वातीति ।

निर्निमित्ते तथैवयात्कर्मोद्घोषोपसंहृती ॥ ३२० ॥
 उत्थास्यामि मुहूर्तेऽहं ब्राह्म इत्यभिसन्धत् ॥
 शयानो नियमेनैव तदोत्तिष्ठेत्तथेक्ष्यताम् ॥ ३२१ ॥
 संहरन्नभिसन्धत्त इयत्तां संहृतेस्ततः ॥
 तावत्याः संहृतेरन्ते सिम्भोदेति सस्वरम् ॥ ३२२ ॥
 अज्ञानमात्रोपहितं ब्रह्माकाशस्य कारणम् ॥
 आकाशोपहितं वायोर्वायूपहितमर्चिषः ॥ ३२३ ॥
 अग्निरोपहितं चापां जलेनोपहितं भुवः ॥
 एवमुत्तरकार्येषु ततः सर्वकृदुच्यते ॥ ३२४ ॥
 कार्यकारणरूपेण स्थितं यज्जगदीक्ष्यते ॥
 ओतं प्रोतं तदीशोऽस्मिन्कार्पासे तन्तुबन्धवत् ॥ ३२५ ॥
 प्रतिबिम्बतया कार्येऽर्च्यो नानात्वमात्रजेत् ॥

दृष्टादि चालयतीत्यर्थः ॥ ३२० ॥ तस्य नियतकालसृष्टौ दृष्टा-
 न्तमाह उत्थास्यामीति । स्वतन्त्रधेतनः स्वसङ्ख्यानुरोधेन य-
 या कृत्यं निर्वहति तथा निरङ्कुशस्वातन्त्र्ययुक्तः परमेश्वरोऽपि
 सङ्ख्यानुरोधेन नियमेन सृष्ट्यादिकं करोतीत्यर्थः ॥ ३२१ ॥
 ॥ ३२० ॥ कर्मादीनामपि जगदेतन्त्रे ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वस-
 र्वधारत्वहानिस्तत्राह अमहानेति ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ तत्तत्कार-
 यस्वरूपेण स्थितं ब्रह्मैव सर्वकारणमित्युक्त्वा तथैव सर्वाधा-
 रत्वं सदृष्टान्तमाह अकार्येति ॥ ३२५ ॥ नन्वेवमपि कथं
 ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं जीवानां पृथक्त्वेनोपलभ्यात् इत्याशङ्क्य त-
 ज्ञेदस्योपाधिकत्वं दृष्टान्तेनाह प्रतिबिम्बेति । “ आदिस्था-
 जायते दृष्टिः ” इति स्मृतेरादित्योत्सृष्टा दृष्टिधारा इत्यर्थः

स्वोत्सृष्टतोषधारास्तु प्रतिबिम्बैर्यथा रविः ॥ ३२६ ॥
 अपास्ताज्ञान ईशो ऽसावस्थूलाशुक्तिगोचरः ॥
 साभासाज्ञानयुक्तः सन्साक्ष्यन्तर्यामितां व्रजेत् ॥ ३२७ ॥
 हिरण्यगर्भो बुद्धिस्थो रजःसम्बतमोगुणैः ॥
 ब्रह्मा हरिः पिनाकी स्यादेवमर्त्यादयस्तथा ॥ ३२८ ॥
 तत्तत्सोपाधिजन्मैवं जन्मात्मन इहोच्यते ॥
 अजनेर्विद्यतो जन्म यथा कुम्भादिजन्मना ॥ ३२९ ॥
 असाधारणरूपैव सृन् स्वकार्ये बहुत्वतः ॥
 सामान्यरूपनामेति स्वकार्येस्वीद्वरस्तथा ॥ ३३० ॥
 अद्यावृत्ताननुगतमपि ब्रह्म तमोवशात् ॥
 व्यावृत्तानुगतात्मत्वमिस्थं प्राप्तमिवेक्ष्यते ॥ ३३१ ॥

॥ ३२६ ॥ तत्रैव दृष्टान्तान्तरमप्याह *अपास्तेत्यादिना ।
 यथाऽयमेव परमात्मा निरुपाधिकः सन्निर्गुणं ब्रह्मेत्युच्यते,
 स एव साभासाज्ञानयुतश्चिन्मधानतयाऽऽत्मा साक्षी, तमःप्रधा-
 नतयाऽन्तर्यामीति च व्यपदिश्यते । यथा वा समष्टिबुद्ध्युप-
 हितः स एव हिरण्यगर्भ इति, गुणत्रयोपहितः सन् ब्रह्म-
 विष्णुरुद्रा इति च व्यपदिश्यन्ते । एवं व्यष्टिबुद्धिषु प्रतिबि-
 म्बितः सन् जीव इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ अत एव
 जीवस्य जनिरूपोपाधिकीते सदृष्टान्तमाह *तत्तदिति ॥ ३२९ ॥
 ननु कारणत्वेन विशेषात्मना स्थितस्य ब्रह्मणः सर्वानुस्यूत-
 सद्वृत्तेण कथं सामान्यात्मकत्वमेकरसत्वविरोधात्तत्राह *अ-
 साधारणेत्यादिना ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ नन्वज्ञानमनादि उत सादि ?
 आद्ये तन्निवृत्तिर्न स्यात् । अन्त्ये तन्मूलसंसारस्याकस्मिकत्वं
 स्यादत आह *अनादीति । तत्र हेतुः *तज्जेति । अज्ञान-

अनादि तत्तमो ज्ञेयं तज्जकालाद्यनाप्लुनेः ॥
 आगन्तु चेदिहाज्ञानमनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥ ३३२ ॥
 न चानादेरनुच्छित्तिरनाद्यज्ञाननाशने ॥
 मानानां मानतां सर्वे आश्रयन्ति हि बादिनः ॥ ३३३ ॥
 मान्तरैः पूर्वमज्ञातं वस्तु मेयमितीर्यते ॥
 यद्वस्तुबोधादज्ञाननाशकं मानमुच्यते ॥ ३३४ ॥
 उक्ताज्ञानप्रधानत्वे कार्यकारणता चितः ॥
 चित्प्रधान्यविवक्षायां कार्यकारणसाक्षिना ॥ ३३५ ॥
 साक्ष्ये अज्ञानतत्कार्ये अपेक्ष्य ज्ञान्तबुद्धिभिः ॥
 कूटस्थो निर्बयोऽप्यात्मा साक्षीत्यध्यस्यते जडैः ॥ ३३६ ॥

जन्तवान्कालादेस्तस्य तेनापरिच्छेदादित्यर्थः *अनिर्मोक्ष इति
 नष्टस्यापि पुनः उत्पत्तिसम्भवादिति भावः ॥ ३३२ ॥ अना-
 दिभावस्यात्मवदनुच्छित्तिमाशङ्काह *न चेति । मानतां हे-
 तुनामिति यावत् । मानेनाज्ञाननिवृत्तेरनुभवात्तस्यास्तत्फलत्वं वा-
 दिभिरङ्गीकार्यम् । अन्यथा मानवैफल्यप्रमत्तादिति भावः ॥ ३३३ ॥
 एतदेव स्पष्टयति *मान्तरैरिति । पूर्वं कदापि मानान्तराद-
 ज्ञातं यद्वस्तु तस्य मेयत्वमङ्गीकृत्य तद्वबोधकमानस्य तदज्ञान-
 निवर्तकत्वं वदन्निरनाद्यज्ञानानिवृत्तेरानिफलत्वमङ्गीकृतम्, अतो
 ऽनादेरपि प्रागभाववन्निवृत्तिः सम्भवतीति भावः ॥ ३३४ ॥ ई-
 श्वरस्य सर्वान्मत्वे “मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः” इत्यादिवचनवि-
 रोध इत्याशङ्क्य विवक्षाभेदेनोपयोपपात्तिमाह *उक्तेति ॥ ३३५ ॥
 ननु चित्प्रधानत्वे साक्षित्वस्याविद्यत्वं न स्यादिति नेत्याह
 *साक्ष्येति ॥ ३३६ ॥ इयांस्तु विशेषः—अज्ञानमात्राज सा-
 क्षित्वं किन्तु अज्ञानाभासेनापि भाष्यमित्याह *मोहेति ।

मोहतत्कार्यनीहं यत्कूटस्थाभासरूपकम् ॥
 ज्ञानं तदाविनामृतः परः साक्षीति भण्यते ॥ ३३७ ॥
 कूटस्थस्य न साक्षित्वं द्वितीयासङ्गनेर्भवेत् ॥
 नाशिनोऽपि न साक्षित्वं साक्ष्येणाव्यतिरेकतः ॥ ३३८ ॥
 अज्ञानमाश्रहेतौ तु सर्वमंतस्समञ्जसम् ॥
 कर्तृत्वाद्यन्यथाज्ञानहेतुत्वास्य चास्मिन् ॥ ३३९ ॥
 नचाज्ञानस्य वस्तुत्वं शक्यते शङ्कितुं बुधैः ॥
 तेन साक्षित्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादेरवस्तुता ॥ ३४० ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरस्मदीपरिमोषणात् ॥
 तमोरूपमिवाभाति भानुर्नक्तंहशामिव ॥ ३४१ ॥

अज्ञाने तत्कार्ये च स्थितं यच्चिदाभासात्मकं ज्ञानं तेन तादा-
 त्म्यं गतः परमात्मा साक्षीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३३७ ॥ *कूटस्थ-
 स्पेति । साक्ष्येण सम्बद्धः साक्षी, असङ्गस्य तदयोगादित्यर्थः ।
 *नाशिन इति । प्रमातुरपि साक्ष्यावच्छिन्नत्वेन तत्कोटिनि-
 विष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३३८ ॥ सामञ्जस्यमेवाह *कर्तृत्वादिति ।
 अज्ञानस्यात्मनि दर्शनकर्तृत्वात्मकमासित्वारोपहेतुत्वादारोपितं
 तदुपपन्नमिति भावः ॥ ३३९ ॥ अज्ञानकार्यस्यापि सासित्वादेः
 सत्यत्वमस्त्वित्याशङ्क्य अज्ञानस्य स्वप्रकाशात्मनो भेदेनाभेदेन
 वा दुर्निरूपस्यासत्यत्वे सिद्धे तत्परिणामस्य जगतः सत्त्वशङ्कैव
 नास्तीत्याह *न चेति ॥ ३४० ॥ आत्मनः स्वप्रकाशत्वे तद-
 भिन्नब्रह्मानुभवः सदा किमिति न स्यादत आह *ज्योतिषा-
 मिति । आदित्यादिप्रकाशकं ब्रह्म यद्यपि स्वप्रकाशं तथाप्य-
 शुद्धबुद्धीनामस्वप्रकाशमसदिव भाति उलूकादीनामिवादित्व
 इत्यर्थः ॥ ३४१ ॥ तर्हि स्वप्रकाशब्रह्मणो मोहस्य कः सम्ब-

आत्मात्मवस्वसम्बन्ध आत्मात्माज्ञानयोर्मतः ॥
 ईश. दिविषयान्तं यत्तदविद्याविजृम्भितम् ॥ ३४२ ॥
 मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥
 इति वेदशिरःसूक्तिरुक्तार्थं युज्यते स्फुटम् ॥ ३४३ ॥
 दैवी शेषा गुणमयी मम मायेति च स्मृतिः ॥
 वैष्णवी स्वस्वियं मायेत्येवं लोके च गीयते ॥ ३४४ ॥
 इत्थमव्याकृतस्यास्य जगत्कारणतोदिता ॥
 प्रमेयत्वं पूर्वमुक्तं द्वैविध्यं तत्र सुस्थितम् ॥ ३४५ ॥
 चित्प्रधानं प्रमेयत्वे हेतुत्वे मोहमुख्यता ॥
 मेयत्वात्तदुपादेयं हेतु तत्कारणत्वतः ॥ ३४६ ॥
 तस्मिन्नव्याकृते ब्रह्मभागः शान्त्रेण मीयते ॥
 मोहभागोऽनर्थमूलं ब्रह्मबोधेन बाध्यते ॥ ३४७ ॥
 यतां बिभ्यति भूतानि संसारारूपादनर्थतः ॥

न्यस्तत्राह * आत्मेति । आन्मात्मवस्वमाध्यासिकं तादात्म्य-
 म् । ब्रह्मानिरिक्तस्य मायिकत्वमुक्तमुपमंहरति * ईशादीनि
 ॥ ३४२ ॥ तत्र श्रुत्यादि प्रमाणयति * मायामिति ॥ ३४३ ॥
 ॥ ३४४ ॥ एवमुपपादितार्थस्य निरवयवत्वमाह * इत्यमित्या-
 दिना ॥ ३४५ ॥ द्वैविध्यकथनस्य फलमाह * मेयत्वादिति ।
 प्रमातुं योग्यत्वान् तन् चित्प्रधानमव्याकृतम् उपादेयं प्रमितव्यम् ।
 मोहप्रधानमव्याकृतमनर्थहेतुत्वादेयं ब्रह्मज्ञानेन प्रविलाप्यमित्य-
 र्थः ॥ ३४६ ॥ एतदेव स्फुटयति * तस्मिन्निति ॥ ३४७ ॥
 सम्भावितप्रतिज्ञायां संसारारूपमहाव्याधेः किं मूलमित्यादि-
 ना प्रमेयसम्भावनायाः अनर्थमूलत्वस्य च वक्तव्यत्वमुक्तत्वा-
 तदुपयकथनायाव्याकृतवाक्यं प्रवृत्तमित्युक्तम् । इदानीमनर्थ-

तन्मूलं मोह इत्युक्ते स्यादुच्छेद्यत्वसम्भवः ॥ ३४८ ॥

आगता बहवश्चोरा इति श्रुत्वाऽतिविह्वलः ॥

स्वप्नप्रलापं तं ज्ञात्वा भवेत्स्वस्थो यथा तथा ॥ ३४९ ॥

महासम्भ्रमसंसारदुरुच्छेदत्वशङ्कया ॥

विह्वलो मूलशैथिल्यं ज्ञात्वोच्छेदे प्रवर्तते ॥ ३५० ॥

स्वात्मैव मेय इत्युक्ते बोधसौलभ्यसम्भवात् ॥

भवेदभिमुखो यन्नाकृतमव्याकृतं ततः ॥ ३५१ ॥

इत्यव्याकृतवाक्यार्थो न्यायेन सुनिरूपितः ॥

अथ व्याकृतवाक्यार्थः कमप्राप्तो निरूप्यते ॥ ३५२ ॥

व्याकृतं द्विविधं देहसृष्टिर्देहप्रवेशनम् ॥

देहादिर्विषयत्वेन प्रवेशात्पूर्वमुच्यते ॥ ३५३ ॥

अव्याकृतं यत्पुरोक्तमनामकरूपकम् ॥

श्रुतिः—तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव

व्याक्रियत ॥

वार्त्तिकम्—तदिदं नामरूपाभ्यामेव

मूलमज्ञानमित्युक्तेः प्रयोजनमाह अयत इति ॥ ३४८ ॥ उ-

क्तमर्थं दृष्टान्तपूर्वकमुपपादयति अआगता इत्यादिना । चोरा-

गमनवाक्यस्याप्तोक्तत्वभ्रमादुत्पन्ना भीतिर्यथा तस्य सुप्तप्रलपि-

तत्वज्ञानाभिवर्त्तते एवं दुःस्वहेतुरपि संसारो दुरुच्छेद इति

भ्रमस्तस्य निर्मूलत्वज्ञानाभिवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥

आत्मनो मेयत्वोक्तेः फलमाह अस्वेति । अश्रुतमिति । यस्मा-

न्मेयत्वाज्ञानयोरुक्तिः सफला तस्मादर्थान्मुत्सतश्च तदुभयं व-

क्तुमव्याकृतवाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ अदे-

हादिरिति । प्रवेक्ष्यं विना प्रवेशानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३५३ ॥

व्याक्रियते स्वयम् ॥ ३५४ ॥

सुषुप्तादुत्थिनी राज्ञः स्वयमेव यथा तथा ॥

जग्वाशेषजगन्मूर्तेरव्यक्ताद्याकृतिर्मुहुः ॥ ३५५ ॥

नामरूपे तु शब्दार्थौ न ताभ्यामतिरिच्यते ॥

जगत्किञ्चिद्वटादौ हि द्वयमेव समीक्ष्यते ॥ ३५६ ॥

प्रक्रियानियमो नात्र पुंश्व्युत्पत्तिप्रधानतः ॥

अतः श्रुतिषु सृष्ट्यादिविगानं बहुधेक्ष्यते ॥ ३५७ ॥

यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ॥

सा सैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वी सा चानवस्थिता ॥ ३५८ ॥

तन्नामरूपाभ्यामित्यादेरर्थमाह *अव्याकृतमिति ॥ ३५४ ॥

अज्ञातप्रत्यग्धातोर्बाह्वनिमित्तानपेक्षस्य सप्तृत्वे दृष्टान्तमाह *सु-

पुप्तादिति । यद्यपि बन्दिभिर्बोध्यते राजा तथापि कदाचित्स्व-

यमेव प्रतिबुध्यमानो दृश्यत इति दृष्टान्तसिद्धिः । *मुहुरिति

संसारस्यानादित्वं सूचयति ॥ ३५५ ॥ तन्नामरूपाभ्यामित्यत्र

नामरूपशब्दयोरर्थं वदन्मवधारणस्याप्यर्थमाह *नामेति ॥ ३५६ ॥

नामरूपाभ्यां सकारणेऽपि व्याक्रियमाणतत्त्वानि कियन्तीत्या-

शङ्क्या सृष्टेरविवक्षितत्वाच्च सृज्यमानसङ्ख्याऽन्वेषणमित्याह *प्र-

क्रियेति । अविवक्षितत्वे हेतुः * पुंश्व्युत्पत्तीति । पुंशो व्युत्प-

त्तिर्ज्ञानं तत्परत्वात्सृष्टिश्रुतेरित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह

*अत इति । कचिदाकाशादिका कचिदग्न्यादिका कचिदक्रमे-

णेति विरुद्धमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३५७ ॥ का तर्हि सृष्टिरेष्टव्या ?

*ययेति । इहेति श्रुतौ मार्गाक्तिः । साध्वीति फलवत्त्वकथ-

नम् । व्यवस्थिता तर्हि मेत्याशङ्क्याधिकारिवुद्धितारतम्याच्चैव-

मित्याह *सा चेति ॥ ३५८ ॥ व्याक्रियतेति पदस्यार्थमाह

विस्पष्टत्वं व्याकृतत्वं शुक्तिकारजतादिबन् ॥
 स्पष्टमव्याकृतान्मोहान्मिथ्याज्ञानमिदं जगत् ॥३५९॥
 ननु सामान्यविज्ञानविशेषाज्ञानसंश्रयात् ॥
 जातरूप्यस्मृतेर्लोके मिथ्याज्ञानं प्रसिध्यति ॥३६०॥
 यन्नाद्यासो यदध्यस्तं भेदश्चापेक्षितस्तयोः ॥
 या मिथ्याज्ञानसामग्री सा त्वैकात्म्येऽति दुर्लभा ॥३६१॥
 उच्यतेऽनिर्वाच्यवादे श्रितपात्र मृषा मतिः ॥
 अपि त्वज्ञानमेवैकं भ्रान्तिरूपेण वत्स्यति ॥ ३६२ ॥
 येनानिर्वाच्यमज्ञानमुपेक्ष्यान्यदुपेयते ॥
 मिथ्याज्ञानं मते तस्य श्रितयं भ्रान्तिकारणम् ॥३६३॥
 अवस्तुत्वादनिर्वाच्यं कथं संसारकारणम् ॥
 मिथ्याज्ञानं तु वस्तुत्वाच्चेतुः स्यादिति चेन्न तत् ॥३६४॥

*विस्पष्टत्वमिति । किमपेक्षया स्पष्टत्वं ? तदाह *स्पष्टमव्याकृता-
 दिति । मिथ्याज्ञानशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या विषयवचनः । मिथ्या-
 ज्ञानविषयः प्रपञ्चः शुक्तिरजतवत् स्पष्टो बभूवेत्यर्थः ॥ ३५९ ॥
 दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते *नन्विति । दृष्टान्ते कारणत्रयमस्ति
 दार्ष्टान्तिके तन्न दृष्टम् आत्मनो निःसामान्यविशेषत्वाद्नात्मनश्च
 नित्यमासिवेषत्वेन स्मृत्ययोगादित्यर्थः ॥ ३६० ॥ किञ्च
 भेदाग्रहोऽध्यासव्यापकः तदभावाभानात्माध्यास इत्याह *व-
 त्रेति । अद्वैतवादे भेदस्यैवाभावादिति भावः । ततः सामान्य-
 भावादध्यासासम्भव इत्युपसंहरति *या मिध्येति ॥ ३६१ ॥
 कारणत्रयाभावात् भ्रान्तिरित्युक्तं तावत् चोद्यं समाधत्ते *उ-
 च्यत इत्यादि ॥३६२॥३६३॥अज्ञानस्य संसारहेतुत्वे सिद्धे तदेव
 मिथ्याज्ञानरूपेणापि वर्तते तदेवासिद्धमिति शङ्कते *अवस्तु-
 त्वादिति । किं तर्हि तत्कारणं तत्राह *मिध्येति ॥ ३६४ ॥

वस्तुप्रमित्या हेयस्य मिथ्याज्ञानस्य वस्तुता ॥
 न युक्ता वस्तुनो मानहेयत्वे शून्यशेषता ॥ ३६५ ॥
 मिथ्या च वस्तु चेत्येतत्कथं न क्वाहन्तं वचः ॥
 न च त्रिनयजन्यत्वं मिथ्याज्ञानस्य युक्तिमत् ॥ ३६६ ॥
 व्योमनैल्ये दिग्भ्रमे च रविप्राग्याननिद्रयोः ॥
 अङ्गीकर्त्तव्यमेवैतन्मिथ्याज्ञानमृते अयात् ॥ ३६७ ॥
 व्योमन्यबाधुवे नैल्यभ्रमश्चाधुष ईक्ष्यते ॥
 न च सामान्यविज्ञानं चाधुषं तत्र सम्भवेत् ॥ ३६८ ॥
 नीरुपदिग्विभेदेषु प्राच्यादिव्यत्ययेक्षणम् ॥
 पश्चाद्गच्छत्सु मेघेषु रवौ प्राग्गतिविभ्रमः ॥ ३६९ ॥
 स्वप्ने नानाप्रपञ्चाख्यं मिथ्याज्ञानमवेक्ष्यते ॥
 न सम्पादयितुं शक्यं तत्र तत्रोचितं त्रयम् ॥ ३७० ॥
 सम्यग्ज्ञाने च मिथ्यात्वं स्यात्तत्र त्रयसम्भवात् ॥
 सोऽयं घट इति ज्ञाने सम्भवत्युदितं त्रयम् ॥ ३७१ ॥

संभारेहेतुत्वेनाभिमतं मिथ्याज्ञानम् अधिष्ठानज्ञानेन बाध्यते
 न वा ! आद्यं न तस्य वस्तुत्वमित्याह *वस्त्विति । सत्य-
 स्यापि माननिवर्त्यत्वे दोषमाह *वस्तुन इति ॥ ३६५ ॥ द्वि-
 तीयं निराह *मिथ्या चेति । अधिष्ठानज्ञानादीनां मिथ्याज्ञा-
 नहेतुत्वमभ्युपेत्य अनिर्वचनीयत्वादेन तदपेक्षेन्युक्तम्, इदानीम-
 भ्युपगमं त्यजति *न चेत्यादिना ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ गगननैल्या-
 दिभ्रमवतुष्टयस्याधिष्ठानज्ञानाद्यहेतुत्वं क्रमेणोपपादयति *व्यो-
 मनीत्यादिना ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ किञ्च न सामान्यज्ञाना-
 दित्रयजन्यत्वं भ्रमत्वं सम्यग्ज्ञानेऽतिव्याप्तेरित्याह *सम्यगिति
 ॥ ३७१ ॥ *विशेष इति । घटाद्यन्तःप्रवेशेन चक्षुःसन्निक-

कालद्वयेऽप्यनुगतं सामान्यं भास्यथान्तरे ॥
 विशेषो नैव भास्यसि तत्रांशो स्मरणं तथा ॥ ३७२ ॥
 मिथ्याधियः स्मृतित्वेन वस्तुत्वं ये प्रचक्षते ॥
 तन्मतं च न सम्भाष्यं पुरोवर्तित्वभासनात् ॥ ३७३ ॥
 अनालिक्रितबाष्पार्थो बुद्धावेव स्मृतिर्भवेत् ॥
 इदं रजतमित्येतद्भाति बाष्पार्थगोचरम् ॥ ३७४ ॥
 वस्तुत्वं वस्तुबाधित्वान्मिथ्यासंशययोरेदि ॥
 सम्यग्ज्ञानात्तयोर्भेदस्तदा तं केन हेतुना ॥ ३७५ ॥
 अतोऽनिर्वचनीयं तदज्ञानं भावरूपकम् ॥
 रजताद्यन्यथाज्ञानकारणं युक्तिगौरवात् ॥ ३७६ ॥
 अहमस्य विषयेमि सन्दिहानोऽधवा न मे ॥
 अस्त्यत्र ज्ञानमित्याहुस्तयोरज्ञानहेतुनाम् ॥ ३७७ ॥
 मिथ्याज्ञानातिरेकेष्वं ये त्वज्ञानं न मन्वते ॥
 तेषां दोषद्वयं ब्रह्मसमानं केन वार्यते ॥ ३७८ ॥
 किं न्वेतदिति जिज्ञासोर्नेदं रजतमित्यतः ॥

र्षाभावादिति ॥ ३७२ ॥ अन्ये तु मिथ्याज्ञानस्य स्मृतित्वाच्च
 भ्रमत्वमित्याहुः, तान्वत्याह *मिथ्येति । तस्य स्मृतित्वाभावे
 हेतुः *पुर इति ॥ ३७३ ॥ स्मृतिवैकल्यण्यमेवाह *अना-
 लिक्रितेति । अनालिक्रितोऽविषयीकृतो बाष्पार्थः सन्निकृष्टवि-
 चयो यथा ॥ ३७४ ॥ मिथ्याधीसंशययोरुभयोरपि सत्यवस्तु-
 विषयत्वं केचिदाहुः, ताभिराह *वस्तुत्वमिति ॥ ३७५ ॥
 परिशेषादनिर्वाच्यत्वाद् एव श्रेयानित्युपसंहरति *अत इति
 ॥ ३७६ ॥ अनुभवानुसारित्वाच्चेदं यतमुपादेयमित्याह *अह-
 मिति ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ दुष्परिहरं दोषद्वयमुदाहरति *किं न्विति

प्रतिषेधादस्तुनश्च द्रुष्येताज्ञानहानतः ॥ ३७९ ॥

रजतभ्रमयुक्तस्य शुक्तिरूपेति वाक्यतः ॥

शुक्तिबोधो भवेन्नैव मिथ्याज्ञानानिषेधतः ॥ ३८० ॥

अज्ञानमेव हेतुः स्याद्यदि ज्ञानान्तेस्तदा कथम् ॥

रूप्यधीनियमः शुक्ताविति चेत्तंऽपि तत्समम् ॥ ३८१ ॥

अथ ते शौक्ल्यसाम्येन रौप्यधीर्यदि तर्हि ते ॥

वस्तुत्वसाम्यतः शुक्तौ गजधीरपि नो कुतः ॥ ३८२ ॥

अस्तु शौक्ल्येन नियमस्तस्य वा रूप्य एव कः ॥

पक्षपातो विना हेतु बलाकाज्ञानकृत् किम् ॥ ३८३ ॥

अदृष्टेनास्य नियमे समो मायामतंऽपि सः ॥

यद्वा दुर्घटकारिण्यां मायायामेव सम्भवेत् ॥ ३८४ ॥

द्वाभ्याम् । अधिष्ठानसाक्षात्कारात्पूर्वं किमेतच्छुक्तिका वा रजतं वेति ज्ञातुमिच्छतो नेदं रजतमि-याप्तोपदेशानन्तरं शुक्तिनश्चसा-क्षात्कारं विनाऽपि जिज्ञासा निर्वर्तेत, त्वदभिमतज्ञानस्य वा-क्यादेव नष्टत्वात् । एवमिदं रजतमिति पुरोवर्त्तिनि रूप्यभ्रमव-तीयं शुक्तिरेवेत्याप्तवाक्याच्छुक्तिनश्चधीनोदियान्, नेदं रजतमिति त्वदभिमतज्ञानानिषेधादित्यर्थः । सिद्धान्ते त्वयं शुक्तिरिति वाक्याच्छुक्तिनश्चे ज्ञाते तन्मान्तरीयकतया तदज्ञाननिवृत्तिः, नेदं रजतमित्येतत्तदनुवादकमिति भावः ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥

*वस्तुत्वेति । वस्तुत्वस्य सामान्यत्वेन शौक्यात्मागेव ग्रहणादि-त्यर्थः ॥ ३८२ ॥ *अस्तिविति । शौक्यस्य बलाकादिभिरपि सम्ब-न्धाच्छुक्तौ बलाकाज्ञानं वा किमिति न करोतीत्यर्थः ॥ ३८३ ॥

शुक्तौ नियमेन रूप्यभ्रमेऽदृष्टस्य हेतुत्वमङ्गीकृत्य साम्येन परिहृतम्, इदानीमङ्गीकृतं परित्यजति *यद्वेत्यादिना । मायायां, सत्त्वादेव भ्रमनियम इति शेषः ॥ ३८४ ॥ मायाबोधे

कस्माददृष्टमप्येतन्नान्वयेन नियच्छति ॥
 मायाद्योये वस्तुवादी कथं परिहारिष्यति ॥ ३८५ ॥
 न जानामीति चेन्नक्ति मायावायेन तर्हि सः ॥
 तस्मादज्ञानएवैव विभ्रमः पर्यवस्यति ॥ ३८६ ॥
 अज्ञातशुक्ती रजतभ्रान्तिर्यद्वस्तुधाऽऽत्मनि ॥
 अविज्ञाते नामरूपे विभ्रमाद् द्वैतलक्षणम् ॥ ३८७ ॥
 पदार्थान्तरसङ्गावमपेक्ष्यान्यस्य वस्तुनः ॥
 यस्य सिद्धिर्मृषा तत्स्याद्रज्जुसर्पद्विचन्द्रवत् ॥ ३८८ ॥
 प्रमात्रादीह यत्किञ्चित्सर्वं प्रत्यगात्मनः ॥
 सत्तामपेक्ष्य संसिद्ध्येतस्मात्तत्स्वप्नबन्धुवा ॥ ३८९ ॥
 अनन्यापेक्ष आत्माऽयं स्वमहिम्नैव सिद्ध्यति ॥
 नहि भावमपेक्षन्ते लोका अहमितीक्षणे ॥ ३९० ॥
 अस्य द्वैतस्य वस्तुत्वं यद्विभाति प्रतीतितः ॥
 तदात्मवस्तुसम्बन्धाङ्गानि तत्र नतु स्वतः ॥ ३९१ ॥
 रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः प्राग्विवेकतः ॥

मायावादिद्योये इत्यर्थः ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ शुक्तिरनतस्या-
 ज्ञानकार्यत्वे सिद्धे दृष्टान्तवैषम्याभावादज्ञानकार्यनायरूपात्मक-
 द्वैतस्य मिथ्यात्वं सिद्धमित्याह *अज्ञातेति । अविज्ञाते
 आत्मनीति सम्बन्धः । विभ्रमाद् स्फुरतीति शेषः ॥ ३८७ ॥
 किञ्च जगत् कल्पितं सापेक्षत्वाद् रज्जुसर्पवदित्याह *पदार्थेति
 ॥ ३८८ ॥ सापेक्षत्वमेवाह *प्रमात्रादीति ॥ ३८९ ॥
 उक्तदेतोरुत्पत्तिं व्यभिचारमाशङ्क्य अमादिस्वप्नकायस्वात्मन
 उत्पत्तौ ह्यसौ वा नान्यापेक्षेत्याह *अनन्येति ॥ ३९० ॥ ननु
 सन् पदः इत्यादिना सत्यत्वेन प्रतीयमानद्वैतस्य कथमसत्यत्वं ?

स्वतो निरात्मकं तस्यात्सात्म्येन तथाऽऽत्मना ॥३९२॥
 यस्याद्यस्मिन्नविज्ञाते ज्ञाते तस्मिन्न तद्भवेत् ॥
 स्वतो निरात्मकं तस्यादिदं द्वैतं च तादृशम् ॥ ३९३॥
 अहं ब्रह्मेत्यविज्ञाते द्वैतमेताद्विभासते ॥
 ज्ञाते स्वविद्याविध्वंसात् कश्चिद्भेदधीर्भवेत् ॥ ३९४ ॥
 विद्यात्पक्षावविशेषं विरुद्धत्वेन बाध्यते ॥
 नातः पृथगपेक्षाऽस्ति मिथ्याधीबाधनं प्रति ॥३९५॥
 मिथ्याधियोऽस्याः सद्भावः स्यादविशैकमूलतः ॥
 मूलध्वस्तौ हतैवैषा भाताऽप्यस्मान्न बाधते ॥३९६॥
 मूले ऋकचसंदूने सुमहानपि पादपः ॥

तत्राह *अस्येति ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ जगतः स्वसत्ताशून्य-
 त्वेऽनुमानमाह *यस्यादिति । विमतं सत्ताशून्यं ज्ञान-
 निवर्त्यन्वान् सम्पन्नवदित्यर्थः ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ज्ञानस्याज्ञा-
 ननिवर्त्तकत्वेऽपि न प्रपञ्चनिवर्त्तकत्वं, ज्ञानतत्त्वस्यापि तत्प्र-
 तीत्यनुवृत्तेः । अतो ज्ञानानन्तरभाविज्ञाननिवर्त्यत्वं वक्तव्यमिति
 नोक्तहेतुना तस्य मिथ्यात्वमिदिरित्याशयेन शङ्कते *विद्यो-
 त्पक्षाविति ॥३९५॥ तत्त्वान्यन्वाभ्यां दुर्निरूपस्य द्वैतस्याविद्या-
 मूलत्वस्य वक्तव्यन्वाज्ज्ञानेनैव तस्मिन्नास्ति, तत्त्वाधियः सविला-
 साज्ञाननिवर्त्तकत्वदृष्टेः । अतो न हेत्वमिदिरिति परिहरति *मि-
 थ्याधिय इति । कथं तर्हि ज्ञानानन्तरं तदनुवृत्तिस्तत्राह *भा-
 ताऽपीति । बाधितस्यापि प्रारब्धकर्मवशादनुवृत्तिसम्भवात्तज्ज्ञा-
 नादेव नाशोपपत्तेर्न ध्यानादिनाऽयत्वं कल्प्यमिति भावः ॥३९६॥
 मूलनाशे सति कार्यनाशे न हेत्वन्तरापेक्षेत्यत्र दृष्टान्तमा-

यथापूर्वं फलं नैव दत्ते शुष्यति कालतः ॥ ३९७ ॥
यत्राध्यासो यदध्यस्तं भेदो भाति तयोरिति ॥
यदुक्तं तदसङ्गेद एवाध्याध्यस्यते यतः ॥ ३९८ ॥
न भेदभेदिनोर्लोके भेदान्तरमपेक्ष्यते ॥
तस्मादध्यस्यते भेदो निर्भेदात्मन्यविधया ॥ ३९९ ॥
ईश्वराद्याकृतप्राणविराड्भूतेन्द्रियादिष्विः ॥
नाविद्योपाश्रयं मुक्त्वा सम्भाष्या प्रत्यगात्मनि ॥ ४०० ॥
प्रत्यग्याथात्म्यदृष्ट्या तन्निपुणोऽपि न बीक्षते ॥
नच प्रत्यग्विषयं मुक्त्वा पराबुद्धिर्मितिर्भवेत् ॥ ४०१ ॥
पराञ्चि स्वानीत्येतच्च सादोपमभिधीयते ॥

इ *मूलेति ॥ ३९७ ॥ भेदग्रहाभावादात्मन्यनात्माध्यासो
नेति पूर्वपक्षोक्तमनूय निराकरोति *यत्रेति ॥ ३९८ ॥
उक्तमेव व्यनक्ति *नेति ॥ वस्तुस्वरूपव्यतिरेकेण भे-
दस्य दुर्निरूपत्वादिति भावः ॥ ३९९ ॥ अत एवे-
श्वराद्यष्टावस्थं जगत् मत्यमिति मतं निरस्तमित्याह * ईश्व-
रेति ॥ अन्तर्यामिसाक्षिणौ ईश्वरश्चिदितौ । भूतशब्दो भौ-
तिकस्याप्युपलक्षणम् ॥ इन्द्रियशब्देन देवतोच्यते । आदिना
जातिः ॥ ४०० ॥ उक्तेऽर्थे हेत्वन्तरमाह *प्रत्यागिति ॥ त-
थापि परादृष्ट्या दृष्टत्वात् द्वैतस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्याह *न-
चेति ॥ ४०१ ॥ आत्मनोऽपि तर्हि पराबुद्धिर्बोध्यत्वान्मि-
ध्यात्वं, स हि सर्वप्रत्ययवेद्योऽभ्युपेयते, नेत्याह *पराञ्चीति ॥
एतत् प्रत्यग्विष्टरूपमानमात्रगम्यत्वमात्मनो वेदान्तेषु पराञ्ची-
त्यादिश्रुत्या सतात्पर्यमुच्यते, नहि तस्य सोपाधिकस्य सर्व-

प्रत्यक्ष्मानैकमेयत्वं वेदाग्नेष्वात्मवस्तुनः ॥ ४०२ ॥
 नित्यशुद्धस्तथा बुद्धो मुक्तः सत्यः परः स्वतः ॥
 प्रत्यग्दृष्ट्याऽवसेयोऽसौ सवेदान्तोक्तिमानतः ॥ ४०३ ॥
 एवम्भूतोऽप्यसम्बुद्धस्वात्मतत्त्वो महेश्वरः ॥
 आपदे कारणात्मत्वं नामरूपादिसर्जने ॥ ४०४ ॥
 नामरूपाद्यास्त एवं व्याकृतः प्रतिपादितः ॥
 प्रवेश्यः, तत्र जीवस्य प्रवेशः प्रतिपाद्यते ॥ ४०५ ॥
 श्रुतिः-असौनामाऽयमिदं रूप इति, तदिदमप्येतर्हि
 नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदं रूप
 इति, स एव इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः ॥

प्रत्ययवेष्यत्वेऽपि निरुपाधिकस्य तथात्वमिति योजना ॥ ४०२ ॥
 तर्हि प्रत्यक्ष्मानमात्रगम्यात्मा कीदृशः ? तत्राह * नित्य इति ।
 * मदिति । निर्दुष्टापरूपेयवेदान्तवाक्यादित्यर्थः ॥ ४०३ ॥ एव-
 म्भूतस्यापि परस्याविद्यावशान्कारणत्वं सम्भावयति * एव-
 मिति ॥ ४०४ ॥ व्याकृतवाक्यार्थमुपसंहरन्नुत्तरवाक्यस्यानेन
 सङ्गतिमाह * नापेति ॥ ४०५ ॥

असौनामाऽयमित्यादिभुतेरयमर्थः— असाविति नि-
 पातः, तेन नामसामान्यं व्यपदिशति । चैत्रो यैत्र
 इति यो नामास्येत्यसौनामा । अयमिति रूपसामान्य-
 निर्देशः । शुक्लं कृष्णं वा रूपमस्येतीदं रूपमव्याकृतवस्तु
 नामरूपसामान्यात्मना तद्विशेषात्मना च निमित्तवशाद्यस्तीव-
 र्भूतस्यर्थः । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्तमित्येतस्मिन्प्र-
 बुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति—तदिदमव्याकृतं वस्तु मुक्तिकाळीन-
 मेव । एतर्हि प्रबोधकाले ।

वा० सर्वशास्त्रारम्भ एव यदर्थस्तद्विबुधये ॥
 स एव इह देहेषु प्रविष्ट इति गीयते ॥ ४०६ ॥
 आत्मज्ञानावतारार्थः सर्वशास्त्रसमुद्भवः ॥
 संसारोच्छेदमेवामी फलं शास्त्रकृतो भुवन् ॥ ४०७ ॥
 स्वत एव मनुष्याणां प्रवृत्तिर्भोगसिद्धये ॥
 तन्मानुवादि शास्त्रं स्याद्विबुत्तावेव तन्मितिः ॥ ४०८ ॥
 विरोधः सर्वशास्त्रेषु पदार्थानां व्यवस्थितौ ॥
 युक्तस्तात्पर्यहीनत्वाच्च नो सृष्टिविगानवत् ॥ ४०९ ॥
 अपि वात्स्यायनादीनां शास्त्राणां द्वारभेदनः ॥
 प्रामाण्यमविरुद्धं स्यादेकात्म्यज्ञानजन्मवे ॥ ४१० ॥

स एव इहेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह * सर्वेति ॥ ४०६ ॥
 यदर्थं सर्वशास्त्रारम्भ इत्युक्तं विवृणोति * आत्मेति । तत्र हेतुः
 * संसारेति ॥ ४०७ ॥ अन्यार्थत्वेन प्रवृत्तशास्त्राणां कथं
 संसारनिवृत्तिफलकत्वमित्याशङ्क्य, स्वर्गादिबोधित्वेन तदुपाय-
 बोधित्वेन वा तेषां प्रवृत्तिः ? नाद्य इत्याह * स्वत एवेति ।
 भोगसिद्ध्यर्थमिच्छात्मिकायाः प्रवृत्तेः स्वतःसिद्धत्वात्तद्वबोधक-
 त्वेन प्रवृत्तं शास्त्रमनुवादकं सत् अप्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ द्विती-
 यं प्रत्याह * निवृत्ताविति । स्वर्गादेः पुमर्थाभासत्वात्तत्रापर्य-
 यस्यच्छास्त्रं रागादिनिवृत्तिद्वारा संसारोच्छेदपरमित्यर्थः ॥ ४०८ ॥
 सर्वशास्त्रारम्भस्य संसारनिवृत्त्यर्थत्वे मिथो विरोधः शास्त्राणां
 स्यादित्याशङ्क्य अबिबक्षितांश्च विरोधेऽपि विवक्षितसंसारनि-
 वृत्तौ न विरोध इत्याह * विरोध इति ॥ ४०९ ॥ वात्स्याय-
 नीयशास्त्रास्त्रीसम्भोगे प्रवृत्तस्य ततो निवृत्तिहेत्वभावात्क-
 यात्म्यज्ञानपरत्वं तस्येत्याशङ्क्याह * अपीति ॥ ४१० ॥ द्वार-

प्रवर्त्तमानः कामेषु शास्त्रदीपितवर्त्तमाना ॥
 दुर्लभत्वादिकान्दोषान्दृष्ट्वाऽतो विनिवर्त्तते ॥४११॥
 अनित्यदुःखशून्यत्वं पदार्थानां स्फुटं मुबन् ॥
 बुद्धोऽपि रागाद्युच्छिस्तौ यतने नात्मनिहनुतौ ॥४१२॥
 यथा वेदस्य कृत्स्नस्य स्वात्मज्ञानार्थतोदिता ॥
 निष्ठन्तवनात्मवादास्ते किञ्चिन्तैस्तैः प्रयोजनम् ॥४१३॥
 स एषोऽज्ञानस्वाप्नेभ्यः प्रविष्ट इति वेदगीः ॥
 व्याख्यायतेऽसौ पदश आदौ सीमांस्थते स्वथ ॥४१४॥
 स इत्यनेन शब्देन प्रकृतार्थावलेहिना ॥
 अव्याकृताव्यञ्ज आत्मा यः पुरोक्तः स उच्यते ॥४१५॥
 ननु व्याक्रियतेत्येव शब्दः स्यात्कर्मकर्त्तरि ॥

भेदमाह *प्रवर्त्तमान इति ॥ ४११ ॥ नन्वेवमपि वैनाशिक-
 शास्त्रस्य कथं तदर्थता तस्य नैरात्म्यपरन्थात्तत्राह *अनित्ये-
 ति ॥ ४१२ ॥ यथोक्तन्यायेन सर्वशास्त्राणामात्मज्ञानार्थत्वे
 मुमुक्षूणां क्षणकादिमतेष्वपि यथेच्छया प्रवृत्तिः स्यादित्यरुचेराह
 *यद्वेति । ॥४१३॥ * स एष इति । स एष इत्यादौ पदार्थः
 कथ्यतेऽनन्तरमयमर्थः उपपद्यते न वेति विचार्यत इत्यर्थः ॥
 ४१४ ॥ ४१५ ॥ स इति पदेनाव्याकृतसाक्षी परामृश्यते इत्यु-
 क्तमाक्षिपति * नन्विति । अव्याकृतशब्दितस्य तमःप्रधाना-
 त्मन एव प्रकृतत्वेनाप्रकृतः साक्षी कथं परामृश्येत । न चा-
 व्याकृतपरिणामनिमित्तत्वेन सोऽपि प्रकृत इति वाक्यम् ।
 व्याक्रियत इति कर्मकर्तृप्रयोगेण जगत्कर्तुरविवक्षितत्वात् साक्षी
 प्रकृत इत्यर्थः । कर्त्तारं विना कार्यायोगादस्ति साक्षिणः प्र-
 कृतत्वमिति समाश्रमे * नार्येति । कर्मकर्तरिष्ठकारस्तु स्व-

नांक्तोऽनोऽध्यक्ष इति चेन्नार्थाक्षिसत्त्वसम्भवात् ॥४१६॥

अव्याकृतेदम्पदयोः सामानाधिकरण्यतः ॥

व्याकृताव्याकृतेकत्वादध्यक्षांश्चैव कल्प्यताम् ॥४१७॥

इदं जगत्त्रियन्त्रादिविभिन्नानेकरूपवत् ॥

यथाऽधुना तथा पूर्वमव्यक्तत्वं विशिष्यते ॥ ४१८ ॥

नामरूपाद्यभिव्यक्तं प्रागव्यक्तापह्नवेऽप्यमृत ॥

अव्यक्ताध्यक्ष आत्मैका व्यक्तं यत्साक्षिकं जगत् ॥४१९॥

अध्यक्षांश्चार्थाक्षिप्त एव न शाब्द इति चेन्न तत् ॥

जगदन्तर्गतत्वेन शाब्दत्वस्यापि सम्भवात् ॥४२०॥

तत्सम्भवप्रकारश्च विशदः प्रतिपाद्यते ॥

यमेव लूयते केदार इतिवन् व्याकरणमुक्तत्वापेक्षयाक्त इति भावः ॥४१६॥ अध्यक्षस्य प्रकृतत्वे हेतुवन्तरमाह * अव्याकृतेति । अथ व्याकृतावस्थायां यथा स्वसाक्षिकं जगत् एवमव्याकृतावस्थायामपि तस्य साक्षी कल्प्यः, तयोरेकत्वादित्यर्थः । एकत्वे हेतुः * व्याकृतेति । इदमव्याकृतमस्मीदिति सामानाधिकरण्यात्तस्य चाभिन्नार्थश्रुतिव्यादित्यर्थः ॥ ४१७ ॥ अथैव कल्प्यतामित्युक्तं निवृणोति * इदमिति ॥ ४१८ ॥ ननु पूर्वावस्थायां जगतो व्यक्तत्वाभाववन्माक्ष्यभावोऽप्यस्तु, तत्राह * नामेति । अभिव्यक्तं जगत् येन साक्षिणाऽनुभूयते स तदुत्पत्तेः पूर्वं तदपह्नवात् ऊर्ध्वं चाव्यक्तसाक्षित्वेनापि वर्तते इति वक्तव्यम्, अन्यथा तस्याभिदिप्रसङ्गात् साक्षिपदे मानाभावाच्चेत्यर्थः ॥४१९॥ एवमपि साक्षी न तच्छब्देन परापहर्तुं योग्यः तस्याशाब्दत्वात्, शाब्दी साक्षात्ता शब्देनैव शाम्यतीति न्यायादित्याशङ्क्यासिद्धिमाह * अध्यक्ष इति ॥ ४२० ॥ एवमव्याकृतपदस्यानेकार्थ-

ग्रामादिवदनेकार्थो जगच्छब्दो विवक्षया ॥ ४२१ ॥
 ग्रामः शून्य इति प्रोक्ते निवासस्थलमुच्यते ॥
 ग्राम आगत इत्युक्ते निवासिजन उच्यते ॥ ४२२ ॥
 ग्रामः सुस्थित इत्युक्ते द्वयमप्यभिधीयते ॥
 अर्थत्रयं जगच्छब्दे ग्रामशब्दवदिष्यते ॥ ४२३ ॥
 जगन्नश्वरमित्युक्ते जडमेवाभिधीयते ॥
 जगदव्यक्तमित्युक्ते चिन्मात्रमभिधीयते ॥ ४२४ ॥
 व्याकृतं वाऽव्याकृतं वा जगदित्यभिधानतः ॥
 आत्मानात्मोभयार्थेव विवक्षेत्यभिगम्यताम् ॥ ४२५ ॥
 तर्ह्यव्याकृतवाक्येऽस्मिन् द्वयस्य प्रकृतत्वनः ॥
 परस्यैव परामर्शः कथमत्रेति चेच्छृणु ॥ ४२६ ॥
 जगज्जनिस्थितिध्वंसनृत्तसाक्षिणर्माश्वरम् ॥
 मुक्त्वाऽन्यस्य प्रवेदयत्वात्प्रवेष्टा शिष्यते परः ॥ ४२७ ॥
 अथवा भयनाशाय विराजः स्वात्मवीक्षणे ॥

त्वाभावात्कथं साक्षिणः शब्दन्वसम्भवस्तत्राह *तत्सम्भव इति
 ॥ ४२१ ॥ विवक्षाभेदेन ग्रामादिशब्दस्यानेकार्थत्वं वा कथ-
 मित्याशङ्क्य तदिवरणपूर्वकं दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति *ग्राम इत्या-
 दिना ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ अव्याकृतपद-
 स्योभयथाऽभिधायकत्वे साक्षिमात्रपरामर्शो न स्यादित्याशङ्कते
 *तर्हीति ॥ ४२६ ॥ उभयोः प्रकृतत्वेऽपि योग्यतावशादेकस्यै-
 व परामर्शः सम्भवतीत्याह *जगदिति ॥ ४२७ ॥ अस्तु वा-
 ऽव्याकृतवाक्ये परस्याप्रकृतत्वं तथापि यन्मदन्यत् नास्तीत्यत्र
 प्रकृतत्वात्तस्यात्र शब्देन परामर्शो युक्त इत्याह *अथ वेति

तच्छब्देनोदितः साक्षी स परामर्शमर्हति ॥ ४२८ ॥

यद्वा विराडधिष्ठानं ब्राह्मणादाबुदीरितम् ॥

आत्मशब्देन तस्यात्र परामर्शो भविष्यति ॥ ४२९ ॥

तच्छब्देन परामृष्टः साक्ष्यव्याकृतभासकः ॥

एतच्छब्देन कार्यस्थः प्रत्यक्षमुपदिश्यते ॥ ४३० ॥

अद्वितीयमधिष्ठानं कार्यस्थः सद्यस्तयोः ॥

स एष इत्यभेदोक्तिर्दृष्टकरेति न चांशताम् ॥ ४३१ ॥

अज्ञातवस्तुतत्त्वस्य दुष्करं नास्ति किञ्चन ॥

नीलीकृतं नभः पश्य चक्षुषा नीलवस्त्रवत् ॥ ४३२ ॥

योग्यायोग्यव्यपेक्षेयं मानव्यवहृतौ भवेत् ॥

॥ ४२८ ॥ तत्रैव पक्षान्तरमाह *यदेति । *आत्मशब्देनेति ॥

आत्मवेदमग्र इत्यत्रेत्यर्थः ॥ ४२९ ॥ सर्वथाऽपि युज्यते तच्छब्देन

साक्षिपरामर्श इत्याह *तच्छब्देनेति । एतत्पदार्थमाह *एतदि-

ति । कार्यस्थः बुद्धिस्थः प्रत्यगान्येति यावत् ॥ ४३० ॥ स एष

इति सामानाधिकरण्यात्तत्त्वम्पदार्थयोरुक्तमैक्यमाक्षिपति *अ-

द्वितीयमिति । द्वैतस्याविद्यातो भानाद्वस्तुतो विरोधासिद्धेः सा-

मानाधिकरण्यलब्धमैक्यमविरुद्धमिति परिहरति *न चांशता-

मिति ॥ ४३१ ॥ अज्ञानादपि कथमैक्यविरुद्धद्वैतधीरित्याश-

ङ्क कुर्यान्मेरावणुधियमित्यत्रोक्तं स्मारयति *अज्ञातोति ॥ तत्र

दृष्टान्तमाह *नीलीकृतमिति ॥ ४३२ ॥ चक्षुरयोग्यस्य नभसः

कथं चाक्षुषत्वं तत्राह *योग्येति । आविद्याव्यवहारेषु योग्या-

योग्यविभागापेक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह *कल्पनेति । अज्ञान-

भूमयो विभ्रमास्तेषु न योग्यायोग्यविभागापेक्षा तेषां प्रतिभा-

कल्पनामात्रनिष्पत्तेर्नापेक्षाऽज्ञानभूमिषु ॥ ४३३ ॥
 इहेत्यनेन सूत्रादिस्थाणुपर्यन्तविग्रहाः ॥
 उच्यन्ते, तेषु जीवांऽयं विस्पष्टमुपलभ्यते ॥ ४३४ ॥
 प्रविष्ट इति शब्देन चिदाभासतमोन्विता ॥
 जीवत्वेनोपलब्धिर्या चितः सैषाऽभिधीयते ॥ ४३५ ॥
 चिदाभासप्रवेशस्तु प्रत्यक्षमोहे स्वतो भवेत् ॥
 तत्कार्येण्वनुवृत्तः स उपाधिश्चित्प्रवेशने ॥ ४३६ ॥
 जपाकुसुमरक्तत्वं स्फटिकं कल्प्यते यथा ॥
 चिदाभासप्रवेशोऽयं चित्तपदधारोप्यते तथा ॥ ४३७ ॥
 सूत्रादिस्थाणुपर्यन्तं जगत्सृष्ट्वा स्वमायया ॥
 स्वाभासैकसहायेन स एव प्राविशन्परः ॥ ४३८ ॥
 आनन्वाग्रेभ्य इत्युक्त्या मर्मादाऽस्य प्रवेशने ॥

समावदेहत्वादित्यर्थः ॥ ४३३ ॥ इहेतिपदस्यार्थमाह *इहेति ।
 उक्तेऽर्थे हेतुमाह *नेतिविति ॥ ४३४ ॥ प्रविष्टपदार्थमाह *प्र-
 विष्टेति । चैतन्यस्याविद्यादारा वृद्ध्युपाधौ प्रतिविम्ब एव प्रवेश
 इति भावः ॥ ४३५ ॥ साभासतमःसाहितस्य चैतन्यस्यैव जी-
 वत्वेनोपलब्धिरः प्रवेश इत्युक्तमुपपादयति *चिदाभासेति । मो-
 हकार्येषु वृद्ध्युपादिषु चित्प्रतिविम्बे उपाधिभूतो यः साभासमो-
 हः सोऽप्युपादानन्वात्तैवन्वेतीति वृद्धिस्थर्जावस्य तमःसाहि-
 त्यमुपपन्नमिति भावः ॥ ४३६ ॥ तर्हि चिदाभासस्य प्रवेशो
 न चित इति परस्य प्रवेशकथनमप्युक्तमिति तत्राह *जपाकु-
 सुमिति ॥ ४३७ ॥ प्रवेशवाक्यार्थमुपसंहरति *सूत्रादिति ॥
 स्वाभासैकसहायेन तद्द्वारंति यावन् ॥ ४३८ ॥ आनन्वाग्रेभ्य

उक्ता, स्पर्शेन चैतन्यं नस्वाप्तावधि लभ्यते ॥४३९॥

श्रुतिः—यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भ-
रो वा विश्वम्भरकुलाये ॥

वा० सामान्येन विशेषाच्च चित् देहं व्याप्य वर्तते ॥

दृष्टान्ताभ्यां कुर्या वृत्तिर्द्विविधाभ्यामिहोच्यते ॥४४०॥

दारु कृत्स्नमभिव्याप्य यथाऽग्निर्दरुणि स्थितः ॥

संव्याप्य तद्वदखिलं देहमात्मा व्यवस्थितः ॥ ४४१ ॥

तस्यावसंव्याप्य यथा क्षुरपात्रं क्षुरस्तथा ॥

श्रोत्रादिनाडीमध्यस्थस्तनुमव्याप्य संस्थितः ॥४४२॥

क्षुरपात्रं स्थानभेदाद्विभिद्यन्ते यथा क्षुराः ॥

चैतन्यानि विभिद्यन्ते तथा नाडीविभेदतः ॥ ४४३ ॥

प्राप्नोति वृत्तां ह जीवः स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥

सामान्यवृत्तिमेवैकां सुषुप्तेः प्रतिपद्यते ॥ ४४४ ॥

इत्यस्यार्थमाह *भानत्वेति । तत्रोपपत्तिमाह *स्पर्शेनेति ॥४३९॥

उक्तमर्थमुदाहरणेन स्पष्टयति श्रुतिः *यथेति । यथा लोके
क्षुरधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्करण-
पात्रे क्षुरोऽवहितः प्रवेशितः स्यात् । यथा वा विश्वम्भरो जाठरा-
ग्निरूपेण विश्वस्य भरणाद्विश्वम्भरः कुलाये नोडे काष्ठादावव-
हितः स्यादित्यनुवर्तते ॥

दृष्टान्तद्वयकथनस्य तात्पर्यमाह *सामान्येति ॥४४०॥ उक्त-
मेतार्थं श्रुतिव्याख्यानेन स्पष्टयति *दार्ढ्येति ॥४४१॥४४२॥ क्षुर-
पात्रस्थक्षुरवर्चतन्यस्य शरीरैकदेशस्थत्वमनुपपन्नम् आनस्वाग्रमु-
पलम्भादित्याशङ्का तस्यार्थान्तरमाह *क्षुरपात्रेति ॥४४३॥ सामा-
न्येन विशेषेण च जीवचैतन्यस्य देहे सर्वदाऽभिव्यक्तौ सुप्तावपि
स्पर्शोपलम्भः स्यादिति तत्राह *प्राप्नोतीति ॥४४४॥ वृत्तिद्वय-

सामान्यवृत्तिर्या साऽत्र जीवनायोपयुज्यते ॥
 विशेषवृत्तयो देहे शब्दाद्या लोचनोद्यताः ॥ ४४५ ॥
 प्रवेशवाक्यं पदशस्तात्पर्याच्च स्फुटीकृतम् ॥
 तदनुग्राहको न्याय इदानीं प्रविचार्यते ॥ ४४६ ॥
 किं देवदत्तगृहवत्प्रवेशो ऽधोपलादिषत् ॥
 जलार्कबिम्बवर्त्तिका यद्वा द्रव्यगुणादिषत् ॥ ४४७ ॥
 फलबीजवदाहोस्वित्, नाद्यः सर्वगतत्वतः ॥
 देवदत्तः परिच्छिन्नः सांशश्चात्मा तु नो तथा ॥ ४४८ ॥
 अव्यावृत्ताननुगतपाथात्म्यादात्मवस्तुनः ॥
 परिच्छेदाद्यसम्भाव्यं नेतिनेतीति धारणात् ॥ ४४९ ॥
 नातोऽनवच्छिन्नतनोर्निर्विभागात्मवस्तुनः ॥
 पूर्वस्थानविधेयेन नृवत्स्थानान्तरागमः ॥ ४५० ॥
 न द्वितीयोऽपरिणतेरश्मान्तः सर्परूपतः ॥
 भूतानि परिणम्यन्ते न त्वात्मा परिणामवान् ॥ ४५१ ॥

स्याप्यावश्यकतामाह ॥ सामान्येति ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ * किमिति । दे-
 वदत्तस्य वहिःस्थितस्य गृहे प्रवेशवदित्यर्थः । * उपलादिवदिति ।
 पाषाणस्य सर्पाद्याकारेण परिणामवत्परस्य जीवरूपेण परिणामः
 प्रवेश इत्यर्थः ॥ जलेऽर्कप्रतिबिम्बवत्, द्रव्ये गुणादेः
 प्रवेशवत्, फले बीजानां प्रवेशवदित्यर्थः ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥
 ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ * न द्वितीय इति । अपरिणतेः, आत्मन
 इत्यनुपपन्नः । अश्मादिरूपेण स्थितभूतपञ्चकस्याश्मान्तः
 सर्पाद्याकारेण परिणामवद्भ्रान्त्यनः परिणामः सम्भवतीत्यर्थः ॥
 तदेव व्यतिरेकेणाह * न त्विति । निर्विकारत्वभ्रुतेरिति भावः

न तृतीयोऽर्कजलयोरिव देहविदात्मनोः ॥
 न संयोगविभागौ स्तां येन तद्वत्प्रवेशनम् ॥४५२॥
 न चतुर्थोऽपारतन्त्र्यात्, द्रव्यतन्त्रा गुणादयः ॥
 न स्वात्मा देहतन्त्रोऽयं सर्वेश्वर इति श्रुतेः ॥४५३॥
 न पञ्चमोऽविक्रियत्वाद्बीजं विक्रयया युतम् ॥
 यद्भाषविक्रियाहीन आत्मा शास्त्रेषु सम्मतः ॥४५४॥
 आधाराधेयता सर्पशिलयोः फलबीजयोः ॥
 अंशांशितेति वैषम्याच्च तत्र पुनरुक्तता ॥ ४५५ ॥
 परिच्छिन्नो जीव एव देहेषु प्रविशत्स्वतः ॥
 न दोष इति चेन्मैवं स्रष्टुरेव प्रवेशनात् ॥ ४५६ ॥
 तन्मृष्टाऽथ तदेवानु प्राविशन्स इति श्रुतेः ॥
 स्रष्टृप्रवेष्टोरेकत्वं स्याद् भुक्त्वा व्रजनीतिवत् ॥४५७॥
 ततः केनाप्युपायेन प्रवेशो घटने नहि ॥
 इति प्राप्तं पूर्वपक्षे प्रवेश उपपाद्यते ॥ ४५८ ॥
 अप्रविष्टस्वभावोऽयं दिग्देशाद्यनभिप्लुतेः ॥
 कल्पितोऽस्य प्रवेशः स्याज्जलपात्रार्कविम्बवत् ॥४५९॥

॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ न चतुर्थ इति । आत्मन इत्यनुषङ्गः ।
 अपारतन्त्र्यमेव व्यनक्ति न त्विति । अविक्रियत्वादा-
 त्मन इत्यनुषङ्गः ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ अस्तु
 तर्हि जीवस्यैव प्रवेशः उक्तदोषाभावादित्याशङ्क्य निरा-
 करोति नपरिच्छिन्न इत्यादिना ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ किं
 परस्य वास्तवप्रवेशो निषिध्यते काल्पनिको वा ? तत्राद्यम-
 ङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह नकल्पित इति ॥ ४५९ ॥ य-
 द्भुक्तप्राधिबिम्बयोः संयोगाद्यभावे तत्र न प्रतिबिम्ब-

विभागाद्यंशवैषम्येऽप्यस्ति साम्यं विवक्षितम् ॥
 उपाधिर्योपलब्ध्यादि साम्यं केन निवार्यते ॥ ४६० ॥
 उपाधावुपलभ्यत्वमन्यथात्वेन भासनम् ॥
 बहुत्वभानमित्येतत् दृष्टदाष्टान्तयोः समम् ॥ ४६१ ॥
 तेजोऽधिकं रवेर्विष्वमशक्यं द्रष्टुमश्रमा ॥
 तथापि जलमध्ये तद्विष्यं सम्यगवेक्ष्यते ॥ ४६२ ॥
 स्वयम्प्रकाश आत्मैवं नोपलभ्योऽनुपाधिकः ॥
 जडदेहाद्युपाधौ तु विस्पष्टमुपलभ्यते ॥ ४६३ ॥
 दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननम् ॥
 प्राप्नुवन्त्याप्तिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखम् ॥ ४६४ ॥
 देहाद्युपप्लुतैवं धीरात्मानं व्याप्नुवत्यसौ ॥
 अविक्रियं विक्रियाभिर्युक्त इत्येव भासयेत् ॥ ४६५ ॥
 एकोऽप्यनेकधा भाति तरणिः पात्रभेदतः ॥

सम्भव इति, तत्राह *विभागादीति ॥ ४६० ॥ विवक्षितां-
 शसाम्यमेवोपपादयति *उपाधिविति । *दृष्टेति । दृष्टान्तदाष्टी-
 न्तिकयोरित्यर्थः ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ उपाधावुपल-
 भ्यमानत्वमात्मनो दृष्टान्तपूर्वकमुपपाद्यान्यथान्वेन भासनं
 दर्शयितुं दृष्टान्ते तदुपपादयति *दर्शयेति । वाच्यार्थग्रहणाय
 प्रवृत्ता दृष्टिः सन्निकृष्टदर्पणेन स्वच्छद्रव्येण प्रतिहता व्यावृत्य
 ग्रीवास्थमेव मुखं व्याप्नुवती तदेव मुखं दर्पणस्थत्वेन साभि-
 मुखत्वेन च दर्शयेदित्यर्थः ॥ ४६४ ॥ दाष्टान्तिके विपरीतभानं
 दर्शयति *देहादीति । शुद्धात्मानं ग्रहीतुं प्रवृत्ता धीरज्ञानारो-
 पितदेहद्वयमनिबद्धा सती उपहितमात्मानं व्याप्नुवती तं विप-
 रीततया दर्शयेदित्यर्थः ॥ ४६५ ॥ बहुत्वभानं सदृष्टान्तमुपपा-

एवं नानादेहभेदाद् भ्रान्त्याऽऽत्मैकोऽप्यनेकवा ॥ ४६६ ॥

निर्देताशेषनानात्वतद्देतुरविभाजनाम् ॥

अनन्यसाक्षिकोऽपीदृक् स्यात्प्रवेशसमादयम् ॥ ४६७ ॥

ब्रह्मादिरूपरहितः प्रत्यगात्माऽभवत्पुरा ॥

नामरूपजनी सत्यां द्रष्टृत्वादियुतो भवेत् ॥ ४६८ ॥

द्रष्टृश्रोत्रादिरूपो यो ब्रह्म ब्रह्मादिबर्जितः ॥

बुद्धितत्कारणोपाधी क्षेत्रज्ञेश्वरभञ्जको ॥ ४६९ ॥

जिघ्राणीममहं गन्धमिति यो वेश्यविक्रियः ॥

स सर्वसाक्षी पूर्वाभ्यामुपलक्षणमर्हति ॥ ४७० ॥

दयति *एक इति । ॥ ४६६ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति *निर्धूतेति ।

तस्य नानात्वस्य हेतुर्धर्मिग्रहादिः । निर्देतम् अशेषं नानात्वं

तद्देतुश्च यत्र स यथा । केवलभेदाभावेऽप्यभेदमहितस्य भेदस्य

सत्त्वमाशङ्क्याह *अविभागवानिति । प्रकाश्यप्रकाशकत्वेनापि

न भेद इत्याह *अनन्येति ॥ ४६७ ॥ उक्तमर्थमनुवदन् “ईदृक्

स्यात्” इत्युक्तं व्याचष्टे *द्रष्ट्रादीति । सर्गात्पूर्वभेकरसमेव ब्रह्म

उत्तरकालं बुद्ध्यादिसम्बन्धाज्जीवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४६८ ॥

तर्हि नामभेदात्तयोर्वस्तुतः भेदः स्याद् घटपटवादित्यत आह

*द्रष्टृति । बुद्ध्युपाधिकस्य प्रमातुः कारणोपाधिकस्य च पर-

स्यौपाधिकभेदादेव संज्ञाभेदा इत्यर्थः ॥ ४६९ ॥ ननु कार्यकार-

णोपाधिविशिष्टयोर्जीवेश्वरत्वे तयोर्जडत्वेन बुद्ध्यादिमासकत्वं

न स्यात्तत्राह *जिघ्राणीति । अहं जिघ्राणीति गन्धधीकर्तृत्वेन

स्थितमात्मानम् अविक्रियः सन् यो वेत्ति स एव बुद्ध्यादिसाक्षी,

विशिष्टस्याप्रकाशकत्वेऽपि पूर्वोक्तोपाधिद्वयोपलक्षितं चैतन्यं बु-

द्ध्यादीभासकमित्यर्थः ॥ ४७० ॥ विशिष्टदुपलक्षितो विज इत्ये-

अप्याश्रोत्थापिताङ्गानोर्दिषि भानुर्यथेक्ष्यते ॥

सर्वसाक्षी तथा धीस्थात्कर्तृभोक्त्रादिलक्षणान् ॥ ४७१ ॥

प्रकाशात्मा यथा चन्द्रः शास्त्राग्रादतथाविधात् ॥

लक्ष्यस्तथा चिदात्मापि कारणोपाधितो जडात् ॥ ४७२ ॥

जीवत्वभ्रान्तिरेषैवं प्रत्यग्बोधोपयोगतः ॥

जलपात्रार्कसाम्येन प्रवेश इति कल्प्यते ॥ ४७३ ॥

दिग्देशकालशून्यस्य प्रवेशो बिलसर्पवत् ॥

न त्वजस्य परस्यास्ति तेनाविद्याप्रकल्पितः ॥ ४७४ ॥

अविद्यया तु साक्ष्येण केवलोऽप्यविवेकतः ॥

बुद्ध्यादिकार्यगैर्धर्मैः प्रतिबिम्बवदिष्यते ॥ ४७५ ॥

अग्निः सूर्यो मरुच्चेति दृष्टान्ताः श्रुत्युदीरिताः ॥

अप्रविष्टस्वभावोक्ताः कार्यमात्माऽऽविशज्जगत् ॥ ४७६ ॥

अग्निर्यथैको भुवनं काष्ठलोष्टादिरूपकम् ॥

प्रविष्टः प्रतिरूपोऽभूदप्रविष्टोऽपि सन्स्वतः ॥ ४७७ ॥

तद् दृष्टान्तमुखेन दर्शयति *अप्यात्रेति । भानोः, भिन्नत्वेनेति शेषः ॥ ४७१ ॥ नन्वीश्वरमाक्षिणोर्भेदं जगत्कारणत्वादिकं न

साक्षिलक्षणं स्यात्, तथा चाद्वितीयब्रह्मलक्षकजन्मादिमूत्रमसङ्गतं स्यात्तत्राह *प्रकाशेति ॥ ४७२ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति *जी-

वत्वेति ॥ ४७३ ॥ प्रवेशः किमर्थमाविद्यकः कल्प्यते ? तत्राह

*दिग्देशेति ॥ ४७४ ॥ तस्य आविद्यत्वेऽनवद्यतामाह *अवि-

द्ययेति । यथा मृत्वं स्वतः श्यामत्वादिहीनम् उपाधियोगात्प्रति-

बिम्बद्वारा श्यामतादिशालिवत् दृश्यते; तथा शुद्धोऽप्यात्माऽवि-

द्यया बुद्ध्यादितादात्म्यापन्नः कर्त्रादिमान् दृश्यते इत्यर्थः ॥ ४७५ ॥

आत्मनः कल्पितप्रतिबिम्बाख्यप्रवेशे दृष्टान्तत्वेनोक्तकठ-

वल्लीवाक्यान्युदाहरति *अग्निरित्यादिना ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥

वायुर्यथैको भुवनं नानाव्यजनरूपकम् ॥
 प्रविष्टो बहुरूपोऽभूदप्रविष्टोऽपि सन्स्वतः ॥ ४७८ ॥
 सूर्यो यथोदपात्रेषु प्रविष्टो बहिरेव सत् ॥
 तथाऽऽत्माप्यप्रविष्टः सन्प्रविष्ट इति कल्प्यते ॥ ४७९ ॥
 यथा सृष्ट्यादयः कल्पाः प्रवेशोऽपि तथेक्ष्यताम् ॥
 युक्त्वा नैवोपपद्यन्ते सृष्ट्याद्याः कल्पिताः स्वतः ॥ ४८० ॥
 नासतो जन्मना योगः सतः सत्त्वं न चेप्यते ॥
 कूटस्थे विक्रिया नास्ति दस्मादज्ञानतो जनिः ॥ ४८१ ॥
 रूपं रूपमितीयं तु स्पष्टमृक्प्रत्यगात्मनः ॥
 याथात्म्यदर्शनायैव सृष्ट्यादीन्यभ्यभाषत ॥ ४८२ ॥
 क्षुरपात्राख्यदृष्टान्ताद्विशेषणं प्रवेशनम् ॥
 इन्द्रियेणैवतिविस्पष्टमुपलभ्यत्वमात्मनः ॥ ४८३ ॥
 यदग्निकाष्ठदृष्टान्तात्सामान्येन प्रवेशनम् ॥
 तदधिष्ठानरूपेण कार्यव्यापित्वमुच्यते ॥ ४८४ ॥
 अधिष्ठानाराण्यभावमन्तरेण न कुत्रचित् ॥

॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ किञ्च प्रवेशः कल्पितः अविक्रियब्रह्मकर्तृत्वात्
 सृष्ट्यादिवदित्याह *यथेति । साध्यैवैकल्पपरिहाराय दृष्टान्ते
 कल्पितत्वं साधयति *युक्त्वेति ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ किमर्थं तर्हि
 श्रुतौ सृष्ट्यादिकथनमित्याशङ्क्य श्रुत्यैव तत्प्रयोजनं चोक्तमित्याह
 *रूपमिति । अस्या ऋचोऽर्थभूतुर्थे वक्ष्यते ॥ ४८२ ॥ पूर्वक्षुरपात्र-
 दृष्टान्तेनाग्निकाष्ठदृष्टान्तेन च जीवचैतन्यस्यानस्वाग्रं त्वगिन्द्रिया-
 दौ विशेषतः उपलभ्यमानत्वं विशेषेण प्रवेशनं, सामान्यतो देहं
 व्याप्य वर्तमानत्वं सामान्यप्रवेशः, इति यदुक्तं तत्र
 द्वितीयदृष्टान्ते चैतन्यस्य देहव्यापित्वमुपपादयितुमुक्तार्थमनु-

व्याप्यव्यापकयोः कृत्स्नस्वरूपक्यमस्तिरीक्ष्यते ॥४८५॥
 अत्यन्ताभिन्नयोर्व्याप्तिर्नहि दृष्टा मन्वाहकयोः ॥
 नाप्यत्यन्तमभिन्नस्य, व्याप्यव्यापकवर्जनात् ॥४८६॥
 भेदाभेदौ वास्तवौ तु दुर्लभौ तेन शिष्यते ॥
 अभिष्ठानास्तेपितयोरेव व्यभिचर्यलादिषु ॥ ४८७ ॥
 तमसैव यथा सर्पे स्रक् प्रविष्टा नतु स्वतः ॥
 प्रत्यमज्ञानकार्याणि स्वात्मैकमायसा ऽऽविशत् ॥४८८॥
 व्यापित्वमुपलभ्यस्वमिति वेषा प्रवेशनम् ॥
 सिद्धं, प्राविष्टात् यं दोषास्मादिराचक्ष्महेऽधुना ॥४८९॥
 पर एव प्राविष्टभेत् प्राविष्टानामनेकतः ॥
 तदनन्यत्वतः प्रापन्महेशस्याप्यनेकता ॥ ४९० ॥
 नैषदोषोऽस्य चोद्यस्य विपरीतस्वसम्भवात् ॥
 बहुनामेकतदात्म्यादेकत्वं किं न चोद्यते ॥ ४९१ ॥
 नियामकस्त्वाममोऽत्र स च भेदं निवारयेत् ॥

वदति श्चुरेत्यादिना ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥
 अभिष्ठानस्वारोप्येष संयोगाद्यसम्भवात्कथं तस्यापित्वमि-
 त्याशङ्क्य कल्पिततादात्म्येनाधिष्ठानस्यैवारोप्यव्यापित्वं ना-
 न्यस्येत्याह श्चअधिष्ठानेति ॥ ४८७ ॥ दृष्टान्तावष्टम्भेन
 प्रवेष्टविचारमुपसंहरति श्चतमसेति । स्वाज्ञानादेव स्रजो
 भुजङ्गे प्रवेष्टवन्मतीचांऽपि स्वाज्ञानात्थे जमत्यज्ञानादेव प्रवेशो-
 न परमार्थत इत्यर्थः ॥४८८॥ प्राविष्टाद्धेतोः, प्राविष्टं परमुपजीव्य
 तस्मिन्नात्वादुःखित्वादिदोषा ये वादिभिरापाद्यन्ते ते निराक्रि-
 यन्त इत्यर्थः ॥४८९॥४९०॥४९१॥ एकस्य बहुभिरभेदादनेक-
 त्वं बहुनामेकस्मादभेदादेकत्वं वेति विशये श्रुतिश्रुतिभ्यामेव-

कल्प्यैः सर्पादिभिर्भेदैर्न तु स्वप्नैर्बिम्बिते ॥ ४९२ ॥

एको देवो निविष्टोऽत्र बहुषेति श्रुतिरिष्यत् ॥

वियद्वदेक एवैव ईश्वरोऽभ्युपमम्यताम् ॥ ४९३ ॥

संसारित्वात्प्रविष्टानां परस्य तद्वमेव नः ॥

संसारित्वं प्रसक्तं चेत्, न, क्षुधाद्यत्ययश्रुतेः ॥ ४९४ ॥

सुखदुःखविमोहादिदर्शनाच्चेति चेत्, न तत् ॥

न लिप्यते लोकदुःखैर्लोकबाह्य इति श्रुतेः ॥ ४९५ ॥

उपाविजनिता योऽयं विदाभासोऽवभासते ॥

दुःखाद्यनुभवस्तत्र सावकाशो भाविष्यति ॥ ४९६ ॥

दुःखी यदि भवेदात्मा कः साक्षी दुःखिनो भवेत् ॥

दुःखिनः साक्षिता नैव साक्षिणो दुःखिता तथा ॥ ४९७ ॥

नतं स्यात् विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः ॥

धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥ ४९८ ॥

मेवेति निश्चय इत्याह *निष्ठापक इत्यादिना ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥

*न क्षुधेति । “अश्वत्थवापिमासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति”

इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४९४ ॥ अनुभवमनुसृत्य श्रुतेः *सुखे-

ति । न, क्षुधादिर्विधुर्यमिति शेषः ॥ ४९५ ॥ का तर्ह्यनुभवस्य

*गतिस्तत्राह *उपाधीति ॥ ४९६ ॥ ननु साक्षिण्येव दुःखित्वं

किम् स्यादित्यत आह *दुःखीति । दुःख्येव कथित् दुःखिनः

साक्षीत्यशङ्काह *दुःखिन इति । तथा इत्युक्तेति यावत् ॥ ४९७ ॥

—दुःखित्वसाक्षित्वयोरैकवाक्ये हेतुमाह *नेति । परिणामित्वं

विना न दुःखितेत्यर्थः । परिणामित्वेऽपि साक्षित्ववित्पाशङ्काह

*साक्षितेति । तस्य जाड्यादसाक्षितेत्यर्थः । विकारिणोऽसा-

क्षित्वे फलितमाह *धीविक्रियेति ॥ ४९८ ॥ दुःखादेः सा-

शरीरेन्द्रियसङ्घाते आत्मत्वेनाभिमानिनीम् ॥
 विदामासयुतां बुद्धिं विशिष्यन्ति सुखादयः ॥४९९॥
 उदासीनो यथा पश्येदण्डिनं कलहोदितम् ॥
 सुखदुःखादिमद्बुद्धिं साक्षी तद्वदसंहतः ॥ ५०० ॥
 एवं सति पराक्षयेव दुःखं प्रत्यक्षामिष्यताम् ॥
 प्रतर्क्यात्मनि वेदोऽयमक्षादीनि निषेधति ॥ ५०१ ॥
 विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतिः ॥
 विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति च श्रुतेः ॥ ५०२ ॥
 अहं सुखीति विज्ञानमात्मच्छायेककर्मकम् ॥
 आत्मन्यारोप्यते भ्रान्तैर्विद्वद्भिश्चोपचर्यते ॥ ५०३ ॥
 नासिकामे महद्दुःखं पादाङ्गुष्ठाम इत्यपि ॥
 देहावयवगं दुःखं दृष्टमात्मनि तत्कथम् ॥ ५०४ ॥

भासबुद्धिनिष्ठत्वमुक्तमेव प्रपञ्चयति *शरीरेति ॥ ४९९ ॥
 किञ्चोदासीनस्यैव साक्षित्वात्तस्य कर्तृनिष्ठदुःखादिना न सम्ब-
 न्ध इति सदृष्टान्तमाह *उदासीन इति ॥५००॥ आत्मनो दुःखि-
 त्वाभावे सिद्धेऽहं सुखीति सुखविशिष्टत्वेनानुभवादात्मन इन्द्रि-
 याद्यगोचरत्वश्रुतिरुपचरितार्येति कैश्चिदुक्तमपास्तं; तयोर्भिन्न-
 विषयत्वेनाविरोधादित्याह *एवं सतीति ॥ ५०१ ॥ आत्मनः
 प्रत्यक्षाद्यविषयत्वबोधकश्रुतिमुदाहरति *विज्ञातारमिति । त-
 त्रैव श्रुत्यन्तरमाह *विदितेति । श्रुतेः, नाक्षगोचर आत्मेति
 शेषः ॥ ५०२ ॥ कथं तस्याविशेषेणाविदुषां विदुषां चाहं
 सुखीत्यात्मनिष्ठतया सुखित्वव्यवहारस्तत्राह *अहमिति
 ॥ ५०३ ॥ आत्मनो दुःखित्वाभावे इत्यन्तरमाह *ना-
 सिकेति ॥ ५०४ ॥ किञ्च दुःखमात्मनि व्याप्यहासि न

प्रतीचि चेद्भवेद् दुःखं व्याप्नुयाद्दोषवद्भयः ॥
 चिद्भवेद् द्रष्टृस्वरूपत्वात्प्रतिकूलं च नो भवेत् ॥५०५॥
 आत्मनस्त्वेव भोगाय सर्वं प्रियमिति श्रुतेः ॥
 सुखमात्मैकविषयमिति चेत्, तन्न युज्यते ॥ ५०६ ॥
 यत्र वाऽन्यस्य कल्मसिः स्यात्तत्रान्याऽन्यत्प्रपश्यति ॥
 इति भ्रान्तात्मविषयं श्रुतं द्वैतं सुखात्मकम् ॥ ५०७ ॥
 यत्र त्वात्मैव सर्वं स्यात्तत्र कं केन पश्यति ॥
 इति बुद्धात्मनि द्वैतं सुखदुःखादि वारितम् ॥ ५०८ ॥
 तुभ्यं न रोचते पापात् मया त्वित्यनुमूयते ॥
 प्रत्यक्प्रवणया दृष्ट्या संसारः कोऽपि नात्मनि ॥ ५०९ ॥
 इच्छाद्वेषादिमानास्मेत्येवं समयबन्धनम् ॥
 तार्किकैः क्रियतां, तत्तु नैव युक्त्योपपद्यते ॥ ५१० ॥

वा ! आद्ये देहाद्गहिरपि तद्दीः स्यादित्याह #प्रतीचीति ।
 अन्त्ये आत्मनः प्रदेशाभावात्, कल्पितप्रदेशाश्रयत्वे दुःखमपि
 तथा स्यादिति भावः । अपिच दुःखस्यात्मधर्मत्वे ज्ञानवत्प्रति-
 कूलवेदनीयत्वं न स्यादित्याह #चिद्भवेदिति ॥ ५०५ ॥ श्रु-
 तिवशात्सुखस्य तावदात्माश्रयत्वं वक्तव्यम्, अतस्तद्विनाभूत-
 दुःखमपि तत्रैव स्यादित्याशङ्कते #आत्मन इति । आत्मन्यावि-
 श्यकसंसारानुवादेन परमानन्दत्वप्रतिपादकम् “आत्मनस्तु का-
 माय” इति वाक्यं, नतु तस्य सुखित्वप्रतिपादकमिति मत्वा सप्ता-
 धसे #तमेति ॥ ५०६ ॥ तत्र गमकमाह #यत्रेति ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥
 विद्वत्प्रत्यक्षविरोधाच्च नात्मनः संसारितेत्याह #तुभ्यमिति
 ॥ ५०९ ॥ आत्मनोऽसंसारित्वं तार्किकसमयविरुद्धमित्याशङ्क्य
 श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वात्समय एवानुपपन्न इत्याह #इच्छेति ॥ ५१० ॥

शरीरेन्द्रियसङ्घाते आत्मत्वेनाभिमानिनीम् ॥
 विदाभासयुतां बुद्धिं विशिषन्ति सुखादयः ॥४९९॥
 उदासीनो यथा पश्येदण्डिनं कलहोदितम् ॥
 सुखदुःखादिमद्बुद्धिं साक्षी तद्वदसंहतः ॥ ५०० ॥
 एवं सति पराच्येष दुःखं प्रत्यक्षामिष्यताम् ॥
 प्रतीच्यात्मनि वेदोऽयमक्षादीनि निषेधति ॥ ५०१ ॥
 विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतिः ॥
 विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति च श्रुतेः ॥ ५०२ ॥
 अहं सुखीति विज्ञानमात्मच्छायैककर्मकम् ॥
 आत्मन्यारोप्यते भ्रान्तैर्विद्वद्भिर्भोषचर्यते ॥ ५०३ ॥
 नासिकाग्रे महद्दुःखं पादाङ्गुष्ठाय इत्यपि ॥
 देहावयवगं दुःखं दृष्टमात्मनि तत्कथम् ॥ ५०४ ॥

भासबुद्धिनिष्ठत्वमुक्तमेव प्रपञ्चयति *शरीरेति ॥ ४९९ ॥
 किञ्चोदासीनस्यैव साक्षित्वात्तस्य कर्तृनिष्ठदुःखादिना न सम्ब-
 न्ध इति सदृष्टान्तमाह *उदासीन इति ॥५००॥ आत्मनो दुःखि-
 त्वाभावे सिद्धेऽहं सुखीति सुखविशिष्टत्वेनानुभवादात्मन इन्द्रि-
 याद्यगोचरत्वश्रुतिरुपचरितार्थेति कैश्चिदुक्तमपास्तं; तयोर्भिन्न-
 विषयत्वेनाविरोधादित्याह *एवं सतीति ॥ ५०१ ॥ आत्मनः
 प्रत्यक्षाद्यविषयत्वबोधकश्रुतिमुदाहरति *विज्ञातारमिति । त-
 न्नैव श्रुत्यन्तरमाह *विदितेति । श्रुतेः, नाप्तगोचर आत्मेति
 शेषः ॥ ५०२ ॥ कथं तस्याविशेषेणाविदुषां विदुषां चाहं
 सुखीत्यात्मनिष्ठतया सुखित्वव्यवहारस्तत्राह *अहमिति
 ॥ ५०३ ॥ आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वन्तरमाह *ना-
 सिकेति ॥ ५०४ ॥ किञ्च दुःखमात्मनि व्याप्यहासि न

प्रतीचि चेद्भवेद् दुःखं व्याप्नुयाद्दोषवद्भुः ॥
 चिद्भुद् द्रष्टृस्वरूपत्वात्प्रतिकूलं च नो भवेत् ॥५०५॥
 आत्मनस्त्वेव भोगाय सर्वं प्रियमिति श्रुतेः ॥
 सुखमात्मैकविषयमिति चेत्, तन्न युज्यते ॥ ५०६ ॥
 यत्र वाऽन्यस्य कल्मसिः स्यात्तत्रान्याऽन्यत्प्रपद्यति ॥
 इति भ्रान्तात्मविषयं भुतं ज्ञेयं सुखात्मकम् ॥ ५०७ ॥
 यत्र स्वात्मैव सर्वं स्यात्तत्र कं केन पश्यति ॥
 इति बुद्धात्मानि ज्ञेयं सुखदुःखादि वारितम् ॥ ५०८ ॥
 तुभ्यं न रोषते पापात् मया त्वित्यनुमूयते ॥
 प्रत्यक्प्रवर्णया दृष्ट्या संसारः कांऽपि नात्मनि ॥ ५०९ ॥
 इच्छाद्वेषादिमानास्मेत्येवं समयबन्धनम् ॥
 तार्किकैः क्रियतां, तत्तु नैव युक्तोपपद्यते ॥ ५१० ॥

वा ? आद्ये देहाद्बहिरपि तद्दीः स्यादित्याह #प्रतीचीति ।
 अन्त्ये आत्मनः प्रदेशाभावात्, कल्पितप्रदेशाश्रयत्वे दुःखमपि
 तथा स्यादिति भावः । अपिच दुःखस्यात्मधर्मत्वे ज्ञानवत्प्रति-
 कूलवेदनीयत्वं न स्यादित्याह #चिद्भुदिति ॥ ५०५ ॥ श्रु-
 तिवशात्सुखस्य तावदात्माश्रयत्वं वक्तव्यम्, अतस्तदविनाभूत-
 दुःखमपि तत्रैव स्यादित्याशङ्कते #आत्मन इति । आत्मन्यावि-
 यक्तसंसारानुवादेन परमानन्दत्वप्रतिपादकम् “आत्मनस्तु का-
 माय” इति वाक्यं, नतु तस्य सुखित्वप्रतिपादकमिति मत्वा समा-
 धत्ते #तत्रेति ॥ ५०६ ॥ तत्र गमकमाह #यत्रेति ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥
 विद्वत्प्रत्यक्षविरोधाच्च नात्मनः संसारितेत्याह #तुभ्यमिति
 ॥ ५०९ ॥ आत्मनोऽसंसारित्वं तार्किकसमयविरुद्धमित्याशङ्क्य
 श्रुतिपुक्तिविरुद्धत्वात्समय एवानुपपन्न इत्याह #इच्छेति ॥ ५१० ॥

नित्यानुमेय आत्मा चेन् मनसा तस्य दुःखिना ॥
 न भावान्, दृश्य आत्मा चेद् द्रष्टृमात्रः प्रसज्यते ॥५११॥
 द्रष्टृत्वं दृश्यता चास्य निरंशत्वात् युज्यते ॥
 सांशत्वे स्यादनिर्णयत्वं नानो दुःखित्वमात्मनः ॥५१२॥
 अदुःखित्वे परस्पर्येष्टे तदन्यस्याप्यभावतः ॥
 कस्य दुःखनिवृत्त्यर्थमारब्धोपनिषत्प्रया ॥ ५१३ ॥
 प्रत्यगज्ञानहेतूत्थदुःखित्वादिभ्रमो ऽत्र यः ॥
 तदुच्यं समात्रसिद्ध्यर्थमारब्धोपनिषत्प्रया ॥ ५१४ ॥
 नवसङ्ख्येयमात्रेक्षी दशमा विभ्रमाणथा ॥
 न वेत्ति दशमोऽस्मीति स्वीक्षमाणोऽपि ताक्षव ॥५१५॥
 निःशेषानात्मवृत्तद्वदनिर्ज्ञानात्मतत्त्वकः ॥

संसार्येवान्मा नित्यानुमेयश्चेति केचित्, तन्मतमनूय विकल्प्य
 निराह *नित्येति ॥ ५११ ॥ महाजडत्वादात्मनो दृश्यत्वं द्रष्टृ-
 त्वं चोपपद्यत इत्याशङ्क्य, किमात्मा निरंशः सांशो वा ? नाथः
 इत्याह *द्रष्टृत्वमिति । अन्यं निराह *सांशत्व इति । स्वपक्षं
 निगमयति *नात इति ॥ ५१२ ॥ आत्मनो निर्दुःखत्वे तद्व-
 तिरिक्तस्य दुःखिनोऽप्यभावाद् दुःखोच्छेदाय त्वन्मते शास्त्रा-
 रम्भो वृथेति शङ्कते *अदुःखित्व इति ॥५१३॥ आत्मन्यारो-
 पितदुःखोच्छेदार्थमस्मन्मते शास्त्रारम्भः, इति परिहरति *म-
 त्यगिति ॥ ५१४ ॥ आत्मनो ऽविद्यासंसारनिवृत्त्यर्थं सास्त्रमि-
 त्येतत् दृष्टान्तेन साधयिष्यन्नादौ तस्याविद्यावत्त्वे दृष्टान्तमाह
 *नवेति । *स्वीक्षमाणोऽपीति । स्वातिरिक्ताभाव पुरुषात्म्यस्य-
 न् स्वज्ञानं प्राप्तमपि न लभते ऽज्ञानमाप्यर्थादित्यर्थः ॥५१५॥
 दार्ष्टान्तिकमाह *निःशेषेति । स्वातिरिक्तानहङ्कारादीनस्मना

न वेत्तीकात्म्यमस्मीति स्वीक्षमात्रोऽप्यमात्मनः ॥ ५१६ ॥
 दशमोऽस्मीति वाक्योत्पत्त्यस्य गङ्गानातलार्थिना ॥
 प्लुष्टाऽऽत्मदशमाज्ञानं दशमोऽस्मीति वीक्षते ॥ ५१७ ॥
 तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्योत्पत्त्यज्ञानवह्निना ॥
 प्लुष्टाऽज्ञात्मतमस्तज्जं वैकात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ५१८ ॥
 प्रत्यक्षज्ञानहेतुत्वात्प्राचाचार्यादिसाधनः ॥
 तद्विरुद्धं निजैकात्म्यं प्रत्यपद्यत मायया ॥ ५१९ ॥
 प्रविष्टमुपजीव्यापि दोषः कांऽपि न वादिभिः ॥
 इहापादयितुं शक्यः प्रवेशास्तेन सुस्थिरः ॥ ५२० ॥
 श्रुतिः—तं न पश्यन्ति ॥
 वा० नन्वेवं पर एवात्र प्रविष्टमेतदा जनाः ॥
 पश्यन्ति तं विना शास्त्रमिति शास्त्रं वृथा भवेत् ॥ ५२१ ॥
 अहं प्राणिम्यहं बद्धिं पश्याम्येतच्छृणोमि तत् ॥
 मन्वेऽहमित्यहम्बुद्ध्या दृष्ट एवास्मिन्नैः परः ॥ ५२२ ॥

तह साक्षात्कुर्वन्नपि ब्रह्माहमस्मीत्यनेन प्रकारेण न वेत्तीत्य-
 र्थः ॥ ५१६ ॥ परस्याविद्यां दृष्टान्तेनोक्त्वा तद्विषयां बह्वच-
 समपि दृष्टान्तपूर्वकमाह अदसम इत्यादिना । प्लुष्टा दग्ध्वा
 ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ उक्तमर्थं सोपस्करमुपसंहरति अमत्यगिति ।
 अज्ञानकृतशास्त्राचार्यादिद्वारोत्पन्नया मायया ब्रह्मविषया माया-
 तत्कार्यविरुद्धमैक्यं यदा पुमान्प्रतिपन्नवान्, तदा तस्य सर्वान-
 र्थव्यतिरेक इति शेषः ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ तं न पश्यन्तीति श्रुतिं
 व्याचिक्कीर्षुस्तत्रावर्त्या शङ्कामाह अनन्विति । इतिशब्दो हेतौ ।
 यस्माज्जनाः परं शास्त्रं विना पश्यन्ति तस्मात्तद् वृथा स्मादित्यर्थः
 ॥ ५२१ ॥ परवर्त्तव्यमभिनयति अभिमिति ॥ ५२२ ॥ शङ्कोच-

उच्यते तं न पश्यन्ति प्रविबिभुं स्वतो जनाः ॥
 नोच्छ्वासभाषणे दृष्टिश्रुती वास्तोऽस्य नो मतिः ॥५२३॥
 प्रविष्टस्यास्ति चेच्छ्वासभाषणाद्यस्तु तावता ॥
 प्रवेष्टरि किमायातं शास्त्रबोध्यः स एव हि ॥५२४॥
 प्रविष्टस्य प्रवेष्टुश्च रूपाभेदेऽपि भिन्नताम् ॥
 प्रविष्टत्वाप्रविष्टत्वधर्माभ्यां को निवारयेत् ॥५२५॥
 प्रविष्टं ये प्रपश्यन्ति नाप्रविष्टममी बिबुः ॥
 व्याधत्वेन प्रपश्यन्तो न बिबू राजपुत्रताम् ॥ ५२६ ॥
 व्याधोऽयमित्यसावुक्तियोजयेत्प्राणसङ्कटे ॥
 राजदेवादिकोक्तिस्तु भवेद्दुःफलप्रदा ॥ ५२७ ॥

रत्वेन श्रुतिमवतारयति *उच्यत इति । तं परं प्रविबिभुं प्रवेष्टु-
 मिच्छन्तं बिम्बात्मानमित्यर्थः । पूर्वोक्तानुभवस्य परमात्मावि-
 षयत्वे हेतुमाह *नोच्छ्वासेति । दृष्टिश्रुती वा न स्तो, न भवत
 इत्यर्थः । नो मतिरस्य, मतिरपि नास्तीत्यर्थः ॥ ५२३ ॥ पर-
 स्यैव प्रविष्टत्वात्प्रविष्टे चोच्छ्वासादिप्रतीतेः कथं परस्मिन् तद-
 सम्भव इति शङ्कते *प्रविष्टस्येति । जीवपरयोर्वास्तवाभेदेऽपि प्रवि-
 ष्टत्वप्रवेष्टृत्वरूपोपाधिकभेदसत्त्वात् परस्मिन् प्राणनादिव्यापारः
 इति गूढाभिसन्धिः परिहरति *अस्त्विति । प्रवेष्टरि बिम्बा-
 त्मानि ॥ ५२४ ॥ आशयमजानानस्य बोधमनूय तदुद्घाटयति
 *प्रविष्टस्येति ॥ ५२५ ॥ परमपि जीवत्वेन पश्यन्तो न पर-
 दर्शिन इति सदृष्टान्तमाह *प्रविष्टमिति । जीवत्वेनेति शेषः
 ॥ ५२६ ॥ किञ्चात्मन एकत्वेऽपि तस्य जीवत्वेन दर्शनमन-
 र्थहेतुः, परत्वेन ज्ञानं पुमर्थहेतुरित्यत्रापि स एव दृष्टान्त इत्या-
 ह *व्याधोऽयमित्येति ॥ ५२७ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह *सद्वदिति

तद्वत्प्रविष्टदृष्टिर्या सा संसारे नियोजयेत् ॥
 अप्रविष्टात्मदृष्टिस्तु मोक्षयेत्सर्वसङ्कटात् ॥ ५२८ ॥
 अतोऽप्रविष्टदृष्ट्यर्थं निन्यतेऽत्र प्रविष्टदृक् ॥
 प्रविष्टदर्शनं यत्स्यान्न तद्दर्शनमात्मनः ॥ ५२९ ॥
 अब्यावृत्ताननुगतं प्रत्यग्वस्तु स्वतो मितेः ॥
 तद्विरुद्धेह या दृष्टिर्मिथ्यारूपैव सा मता ॥ ५३० ॥
 अयं मेयः प्रमाताऽहं मानमेतदितीक्ष्णो ॥
 मिथ्याज्ञाने जनस्तुष्टः स्वप्नमायेन्द्रजालवत् ॥ ५३१ ॥
 नन्वत्र तं न पश्यन्तीत्यनेन वक्षसोच्यते ॥
 प्रविष्टदर्शनाभावः प्रविष्टस्यैव सन्निधेः ॥ ५३२ ॥
 परात्मदर्शनाभावपरत्वेन कथं त्वया ॥
 व्याख्यातमिति चेदत्र तच्छब्देनेति विद्धि भोः ॥ ५३३ ॥
 स एष इति पूर्वत्र तदेतच्छब्दयोः क्रमात् ॥

॥ ५२८ ॥ तं न पश्यन्तीति श्रुतितात्पर्यमुपसंहरति *अत
 इति । *न तद्दर्शनमिति । किन्तु मिथ्याज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ ५२९ ॥
 तस्य मिथ्याज्ञानत्वं वक्तुमात्मनो वास्तवं रूपमाह *अ-
 ब्यावृत्तेति । प्रतीचः स्वत एकरसत्वे हेतुः *मितेरिति । वि-
 द्बदनुभवादित्यर्थः । उक्तस्वरूपविपरीतविषयत्वात्प्रविष्टदृष्टि-
 मिथ्येत्याह *तदिति ॥ ५३० ॥ मात्रादिप्रपञ्चस्य तुष्टिहेतुत्वद-
 र्ष्टेर्न तस्य मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य, मिथ्याधियोऽपि तुष्टिहेतुत्वं
 दृष्टमिति सदृष्टान्तमाह *अयमिति ॥ ५३१ ॥ एवमपि तच्छ-
 ब्दस्य सन्निहितजीवपरामर्शित्वाच्च पश्यन्तीति श्रुरिरयुक्तेति
 शङ्कते *नन्विष्यादिना ॥ ५३२ ॥ स एष इतिवाक्ये तच्छब्दो-
 पस्थापितपरस्यापि प्रकृतत्वेन तत्परामर्शसम्भवाच्चोक्तदोष इति

अप्रविष्टप्रविष्टौ द्वौ धाक्यार्थादुपवर्जितौ ॥ ५३४ ॥
 एतच्छब्दं परित्यज्य तच्छब्देनात्र वर्णनात् ॥
 अप्रविष्टं परात्मानं प्रत्याभिज्ञापयेच्छ्रुतिः ॥ ५३५ ॥
 प्रविष्टदर्शनाभावोऽनुभूत्या च विरुध्यते ॥
 अप्रविष्टादर्शनं तु प्राकृतैरनुभूयते ॥ ५३६ ॥
 नन्वेकस्य परस्यैव प्रविष्टत्वं दशान्तरम् ॥
 ततः प्रविष्टदृष्टौ स्यात्परस्यैवात्र दर्शनम् ॥ ५३७ ॥
 राजानं भूषितं दृष्ट्वा न दृष्ट इति लौकिकाः ॥
 न मन्यन्ते, परस्तेन दृष्ट एवात्र पामरैः ॥ ५३८ ॥
 दृष्टान्तो विषमोऽन्ये तु दृष्टान्ताः प्रकृतोचिताः ॥
 श्रूयन्तां दोषदुष्टार्था इहोदाहरणोचिताः ॥ ५३९ ॥
 गङ्गोदकं पूतमपि श्वदृतौ धारितं पुनः ॥
 अगङ्गोदकमित्याहुर्न हि तस्यास्ति पूतता ॥ ५४० ॥

समाधत्ते *अत्र तच्छब्देनेति ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥
 किञ्च जीवपरामर्शं न पश्यन्तीति श्रुतेर्वाधिताविषयत्वेनाप्राप्ता-
 ण्यप्रमङ्गाद्योग्यतया व्यवहितोऽपि परः परामृश्यत इत्याह *प्र-
 विष्टेति ॥ ५३६ ॥ समाहितमपि चोद्यं दृष्टान्तावष्टम्भेन पुनरु-
 त्थापयति *नन्विति ॥ ५३७ ॥ *दृष्ट इति । राजेति शेषः
 ॥ ५३८ ॥ भूषितस्यापि राज्ञो निर्दुष्टत्वात् जीवस्य पुनरज्ञाना-
 रोपितकर्तृत्वादिमलैर्दुष्टत्वान्न दृष्टान्तसाम्यम्, इति परिहरति ।
 *दृष्टान्त इति । के तर्हि प्रकृतोचिता दृष्टान्तास्तत्राह *श्रू-
 यन्तामिति ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ *पूरयेदिति । आशीर्वादेन
 कथनमिति शेषः । शुद्धोऽप्यग्निः श्मशानसम्बन्धाद्ययाऽशुद्धः,
 यथा हीनवेषधरो राजा ऽराजेत्येवमाद्युदाहार्यमित्याह *अ-

नमस्कृतोऽष्टुविधिप्रो नमस्कारवर्ता नहि ॥

पूरयेदेवमेवाऽन्यं ऽप्युदाहार्या दिशाऽनया ॥५४१॥

श्रुतिः-अकृत्स्नो हि स प्राणमेव प्राणो नाम भवति
वदन्वाक् पश्यः अक्षुः शृण्वच्छ्रोत्रं मन्वानो मनः ॥

वा० स्वतः परोऽपि देहादौ प्रविष्टोऽकात्स्न्यदोषतः ॥

दूषितो दर्शनं तस्य न भवेत्परदर्शनम् ॥ ५४२ ॥

अकृत्स्नत्वं यथाऽस्य स्याद्व्यवहारे तथोच्यते ॥

इवास्योगात्प्राणिता स्याद्वक्ता वदनयोगतः ॥५४३॥

ब्रष्टा दर्शनयोगेन श्रोता श्रवणयोगतः ॥

मन्ता मननयोगेन स्पष्टादौ योजयेत्तथा ॥ ५४४ ॥

एवं चाहं प्राणितेति ज्ञाते वक्त्राद्यसद्ब्रह्मः ॥

वक्ताऽहमित्यपि ज्ञाते प्राणित्रादेरसद्ब्रह्मः ॥ ५४५ ॥

यतिदीक्षितचोरादिभूमिका धारयेन्नरः ॥

भ्येऽपीति ॥५४१॥ तं न पश्यन्तीत्यनेन प्रविष्टदर्शनस्य आरो-
पितविषयत्वाच्च परविषयत्वं, तत्र श्रुत्या हेतुः उक्तः *अकृ-
त्स्नो हीति ॥ तद्याचष्टे *स्वत इति ॥५४२॥ प्रविष्टस्याकृत्स्न-
त्वं च स प्राणमेवेत्यादिश्रुत्योक्तं, तद्याचष्टे *अकृत्स्नत्वमिति
॥ ५४३ ॥ वदनादिशब्दोऽनुक्तन्द्रियव्यापारोपलक्षणमित्याह
*स्पष्टेति ॥ ५४४ ॥ नन्वात्मनः प्राणनादिक्रियाकर्तृत्वेन ला-
वकपाचकादिष्वप्राणनादिसंज्ञाऽस्तु, तथापि कथम् अकृत्स्नत्वं ?
तत्राह *एवं चेति ॥५४५॥ प्राणनादिक्रियाविशिष्टात्मदृष्टेर्वदन-
क्रियाविशिष्टात्माविषयत्वादेकैकक्रियाविशिष्टस्य अकृत्स्नत्वमि-
त्येतत् दृष्टान्तेनाह *यतीति । कश्चिच्छैलूषो भिक्षुदीक्षितादिवे-
धान् क्रमेण धत्ते, तत्र दीक्षितदर्शनस्य यस्यादिविषयत्वं यथा

तत्र दृष्टे दीक्षितेऽग्नौ दृष्ट्या यत्पादयो महि ॥५४६॥
 यस्मिन्दृष्टे दृष्टयोऽग्नौ दृष्टव्यः शिष्यते तथा ॥
 अदृष्टेऽप्यन्यदृष्टिः स्यादकृत्स्नस्तादृशुच्यते ॥५४७॥
 प्रत्येकं दीक्षितायाश्च प्राणिनायाश्च तादृशाः ॥
 अतोऽकृत्स्ना इमे ज्ञेयास्तद्वदृष्टिस्तेन नात्मदृक् ॥५४८॥
 अथ केचिन्महात्मानोऽकृत्स्नत्वेन विनिन्दन्तात् ॥
 अशेषोपाधिसंयुक्तः परात्मैति प्रचक्षते ॥ ५४९ ॥
 मृत्योः स मृत्युमाप्नोति योऽत्र नानेव पश्यति ॥
 इत्यादिना विरुद्धं तन्महतामेव शोभते ॥ ५५० ॥
 कर्त्राणुपाधयः कृत्स्नाः परस्परविभेदिनः ॥
 निरुपाधिक आभान्ति आगमापायसाक्षिणि ॥५५१॥

नास्ति तद्वद् इत्यर्थः ॥ ५४६ ॥ अकृत्स्नो हीत्यादेः
 स योऽत इत्यस्मात्पाक्तनसन्दर्भस्य तात्पर्यमुक्त्वाऽकृत्स्नपदा-
 र्थमाह *यस्मिन्निति । यस्मिन्भगवत्पादपक्षे दृष्टेऽदृष्टोऽग्नौ
 मुत्सेन्दुर्दृष्टव्यत्वेन शिष्यते, तथाऽन्यदृष्टिरपि । यस्तु द्रष्टव्यत्वेन
 शिष्टो मुत्सेन्दुः पूर्वदृष्टादन्यस्तज्ज्ञानमप्यदृष्टे स्याददृष्टविषयं स्यात्,
 मुत्सेन्मात्रगोचरं स्यादिति यावत् । तादृशः पादपक्षो मुत्सेन्दुश्च
 प्रत्येकमकृत्स्न इत्यर्थः ॥ ५४७ ॥ उक्तमकृत्स्नत्वं पूर्वोक्तदृ-
 ष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्योजयति *प्रत्येकमिति । फलितमाह
 *अत इति । प्राणिनादेरकृत्स्नत्वे तद्वदृष्टिर्यथा भूतात्मगोचरा
 न भवतीत्यर्थः ॥ ५४८ ॥ अकृत्स्नो हीत्यादिश्रुतेः स्वाभिमत-
 मर्थमभिधाय परोक्तमर्थमनुभाष्य दूषयति *अत्रेत्यादिना
 ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ तस्मात्कर्तृत्वादेः कल्पितत्वमेव युक्तमि-
 त्याह *कर्त्रादीति । अकृत्स्नत्वे हेतुः *परस्परेति ॥ ५५१ ॥

साक्षिकं स्वतःसिद्धं सर्वेष्वप्यभिचारतः ॥

कर्मादयः स्वतोऽसिद्धाः बहुधा व्यभिचारतः ॥५५२॥

देशतः कालतो रूपादवस्थातोऽर्थैर्धर्मैतः ॥

सदा व्यभिचरन्त्यन्यं कर्माद्याः प्रत्यगात्मनि ॥५५३॥

अज्ञातायां यथा रज्ज्वां तदध्यस्तैकरूपिणाम् ॥

व्यभिचारः अगादीनां प्रतीक्येवमनात्मनाम् ॥५५४॥

श्रुतिः—तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव ॥

बा० संयुक्तो नामरूपाभ्यां प्राणनादिषु कर्मसु ॥

लक्ष्यते मोहतः प्रत्यग्रज्जुः सर्पादिभिर्मया ॥ ५५५ ॥

प्राणादिकं तस्य नाम, रूपं इवासादिधारणम् ॥

न केवलं मृत्योः स मृत्युमित्यादिश्रुत्या ईतस्य कल्पितत्वं किन्तु युक्तेरपीत्याह *साक्षीति ॥ ५५२ ॥ बहुधा व्यभिचारमेवाह *देशत इति । यस्मिन्देहे काले च यत्सत्तदन्यत्र नास्ति, यदेकस्य स्वरूपं तन्नान्यस्य भवति, यदेकस्य जन्मावस्था तदन्यस्य नावस्था, एकस्यार्थस्य धर्मो नान्यस्यास्तीत्येवं व्यभिचरन्तीत्यर्थः । न च तत्र मानाभावः, उक्तव्यभिचारस्य साक्षिसिद्धत्वादिति मत्वाऽऽह *प्रत्यगात्मनीति ॥ ५५३ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेनापि साधयति *अज्ञातायामिति ॥ ५५४ ॥ तान्यस्यैतानीत्यादेरर्थमाह *संयुक्त इति । प्राणनादिकर्मसु सत्सु आत्मा नामरूपाभ्यां संयुक्तो लक्ष्यत इत्यर्थः । आत्मनो नामरूपत्वस्य श्रौतत्वे ब्रह्मब्रह्मत्वमिति, नेत्याह *मोहत इति । यथा सर्पादिहीनाऽपि रज्जुर्मोहतः सर्पादियुक्तेषु लक्ष्यते, एवं मोहतो नामरूपाभ्यां संयुक्तैव लक्ष्यत इत्यनुषङ्गः । न च तस्य श्रौतत्वेन सत्यत्वं, श्रुतेरनुवादकत्वादिति भावः ॥ ५५५ ॥ उक्तना-

व्योम्बीच तरबो मैने सज्जाव्यमो विहात्मवि॥५५६॥

अनन्यमेव तन्मात्रमात्र कस्त्वविभागवत् ॥

अमेयमानमात्रेण तदास्मेति प्रचक्ष्महे ॥ ५५७ ॥

यत एवमविद्योत्थं प्राणायस्यातदात्मनः ॥

नामरूपमनस्माभ्यां पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ५५८ ॥

श्रुतिः—स यो ऽत एकैकमुपास्ते ॥

वार्त्ति० ॥ प्राणनादिकृतां मध्ये एकैकं यः समीक्षते ॥

न स जानात्यकृत्स्नत्वादेतदीक्षितवस्तुनः ॥ ५५९ ॥

सर्वेषां मेलनं त्वच्च कृषितं महतां मतम् ॥

मरूपे अनुवदन्नात्मस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि तयोस्तत्र क-
ल्पितत्वमिति सहृष्टान्तमाह *प्राणादिकमिति ॥ ५५६ ॥ विह-
जनप्रसिद्धमात्मस्वरूपमेव दर्शयति *अनन्येति । अन्यन्मेयमस्य
नास्तीत्यनन्यमेयं तदेव स्वरूपं मानं मातृ चेति तन्मानमातृ, अ-
नन्यमेयं च तन्मानमातृ चेति विग्रहः । तस्य सत्यतामाह
*वस्त्विति । एकरसत्वमाह *अविभागवदिति । उक्तमेव पुनः
सकृष्टं दर्शयति *अमेयेति ॥ ५५७ ॥ नामरूपस्य कल्पितत्वे
फलितमाह *यत इति । एवं व्यभिचारादात्मस्वरूपपर्यालोच-
नया ज्ञातदात्मनो नामरूपपरहितस्य यतः प्राणादिनामरूपमवि-
द्योत्थमित्यन्वयः । इत्यम्भावे तृतीया । पश्यन्नपि, आत्मानमिति
शेषः ॥ ५५८ ॥ स योऽत इत्यादेरर्थमाह *प्राणनादीति । प्राणना-
दिकृतां मध्य इति श्रुतिमतानः सङ्ख्याख्या । *एतदीक्षितवस्तु-
नः इति । उपासकविदित्वात्मन इत्यर्थः ॥ ५५९ ॥ अस्तु तर्हि
कृत्स्नस्वैवासास्त्वमिति, नेत्याह *सर्वेषाविति । किञ्चात्मनः
कृत्स्नत्वं स्वामाविकं चेत् पुनपदेव प्राणनादिर्गन्धस्पर्शमाहारः इति-

न चाक्षेपं मेलयित्वा व्यवहर्तुं क्षमो नरः ॥ ५६० ॥
 अतो यः प्राणिमीत्यादि स्वरूपं यावदीक्षते ॥
 अक्रियाकारकं वस्तु न तावद्वेद तत्त्वतः ॥ ५६१ ॥
 यज्ञात्प्रवेशः श्रुत्युक्तः पुनः श्रुत्या स निन्यते ॥
 इत्यग्राभिप्रायभेदः को ऽसाविति स ईर्यते ॥ ५६२ ॥
 ब्रह्मबोधद्वारतया प्रवेशः प्रतिपादितः ॥
 द्वारं ब्रह्मणया भ्रान्त्या यं विदुस्मान्बिनिन्दन्ति ॥ ५६३ ॥
 विद्याभासोऽप्योदितः स्यात्कर्तृदर्शननिन्दनान् ॥
 इत्युक्तं व्याकृतं सर्वं जडाजडविभागवत् ॥ ५६४ ॥
 श्रुतिः—न स वेदाकृत्स्नो ज्ञेयो ऽत एकैकेन भवति ॥

तत्त्वानिष्टमिन्याह *न चेति ॥ ५६० ॥ उपास्तेर्ज्ञानत्वात् य एक-
 कमुपास्ते न स वेदेति श्रुतौ व्याघातं परिहरन्नुक्तमुपसंहरति
 *अत इति । अयं जनो यावत्प्राणनादिकर्तारमात्मानं वेद न
 तावत्तत्त्वतो वेत्ति, यतो वस्तु अक्रियाकारकमिति योजना ॥ ५६१ ॥
 तं न पश्यन्तीत्यादिश्रुत्या प्रविष्टदर्शनं चेन्निन्यते तर्हि प्रवेश-
 कथनं मुधा स्यात् “प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्”
 इति न्यायादित्याशङ्कते *यत्नादिति ॥ ५६२ ॥ प्रवेशश्रुति-
 तात्पर्यमाह *ब्रह्मेति । निन्दाश्रुतितात्पर्यमाह *द्वारमिति ।
 चिदाभासद्वारा ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रवेशश्रुतितात्पर्यमज्ञात्वा द्वारमेव
 ब्रह्मत्वेन ये भ्रमन्ति तान् निन्दतीत्यर्थः ॥ ५६३ ॥ निन्दायाः
 फलमाह *विद्येति । परमप्रकृतमुपसंहरति *इतीति ॥ ५६४ ॥

श्रुतौ स वेदेत्यत्र हेतुः *अकृत्स्न इति । तत्र हेतुः *ज्ञेय इति ।
 एष प्राणनादिनां मध्ये हि यस्मादेकैकेन विज्ञेयेण विशिष्टो भवति
 तस्मादकृत्स्न इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

वार्त्ति० प्रमेयं प्रमितिद्वारं प्रमाभासविनिन्दनम् ॥
 अयमुक्त्वा प्रमित्यर्थं विद्यासूत्रमबोध्यते ॥ ५६५ ॥
 प्रायेणारोप एवान्न तृतीयेऽध्याय ईर्यते ॥
 तथापि तदमुख्यत्वज्ञप्स्यै विद्या च सूचिता ॥ ५६६ ॥
 अन्यथाऽऽरोप एवान्न प्रतिपाद्य इति भ्रमः ॥
 प्राप्नुयात्, तद्व्युदासार्थं विद्यां मुख्यामसूत्रयत् ॥ ५६७ ॥
 भ्रुतिः—आत्मेत्येवोपासीत ॥
 वार्त्ति० आत्मेत्येवमुपासीतित्येतत्सूत्रमुदाहृतम् ॥
 अपरेऽत्र विकल्पेन चतुर्षां सूत्रमूचिरे ॥ ५६८ ॥
 आत्मेत्येकमिदं सूत्रं कण्डिकादयमेव वा ॥
 अध्यायो वा समस्तोऽयमध्यायद्वयमेव वा ॥ ५६९ ॥
 अव्याकृतप्रवेशात्मपदनीयप्रियोक्तयः ॥
 पञ्चसूत्राणि गीतानि कैश्चित्तान्यपि सन्तु वा ॥ ५७० ॥
 यथोक्तानां तु सूत्राणामाशास्त्रार्थसमापनात् ॥
 वृत्तिः स्यादुत्तरो ग्रन्थस्तत्र चैषां समापनात् ॥ ५७१ ॥
 सर्वथाऽध्यात्मसूत्रेऽस्मिन्निवादा नान्ति कुत्रचित् ॥
 तत्सूत्रेण निवर्त्या या शङ्का सा तावदुच्यते ॥ ५७२ ॥

विद्यासूत्रस्य पूर्वेण वाक्येन सम्बन्धमाह *प्रमेयमिति । अ-
 व्याकृतं प्रमेयम् । प्रविष्टः परः प्रमाद्वारम् । प्रविष्टः प्रमा-
 भासः । प्रमित्यर्थं, परस्येति शेषः ॥ ५६५ ॥ विद्यायाः
 विस्तरतो बक्ष्यमाणत्वादध्यारोपकथनमध्ये सूत्ररूपेण तस्याः
 कथनं किमर्थमित्याशङ्क्याह *प्रायेणेत्यादिना ॥ ५६६ ॥
 ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ मतान्तरमाह *अव्याकु-
 तेति ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ परमतोपन्यासफलमाह *सर्वथा-
 ऽपीति ॥ ५७२ ॥ ननु प्रतिपादितमात्मतत्त्वं जागरादौ न स्फुर-

व्याकृते हेतुकार्याभ्यामव्यक्ते कारणेन तत् ॥
तिरोहितं वस्तुतत्त्वं कथं तत्त्वं विबुध्यताम् ॥ ५७१ ॥
कार्यकारणबन्धौ ताविद्येते विद्वद्वैजसौ ॥
प्राज्ञः कारणबद्धः स्यादिति नैगमिकं वचः ॥ ५७४ ॥
तुरीये तूक्तबन्धौ तौ न सिद्ध्यत इतीरणात् ॥
तुरीयत्वेन बोद्धव्यमिति चेत्तत्कदा वद ॥ ५७५ ॥
विस्फारिताक्षो जानाति शब्दाद्येव न तत्परम् ॥
आपीतकरणग्रामः शब्दाद्यपि न वेत्ति हि ॥ ५७६ ॥
एतच्छब्दानिवृत्त्यर्थमात्मेत्येवंति सूत्रणम् ॥
उक्त्वा पदार्थं शङ्काया उत्तरं योजयिष्यते ॥ ५७७ ॥
यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्छासि विषयानिह ॥
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते ॥ ५७८ ॥
व्याप्नोत्यनवशयेन सर्पादीन्ब्रगिवाखिलान् ॥

ति अतः कथं सिद्धिरिति शङ्कामेवाह #व्याकृत इति । व्याकृते जाग्रत्स्वप्नयोरज्ञानतत्कार्याभ्याम्, अव्यक्ते सुप्तेऽज्ञानेन च तिरो-
हितं वस्तुतत्त्वं यस्मात् अतस्तत्त्वं कथं बुध्यतामित्यर्थः ॥ ५७१ ॥
जागरादावज्ञानतत्कार्याभ्यां, स्वाप्तेऽज्ञानेन प्रतिबद्धं तत्त्वमित्यत्र
मानमाह #कार्येति ॥ ५७४ ॥ “द्वौ तु तुर्ये न सिद्ध्यतः” इत्युच-
रवावयवलाभ्युर्ध्वं तत्त्वबोधं शङ्कते #तुरीय इति । तुर्यावस्थाया
एव दुर्लभत्वाच्च तत्र तत्त्वधीरिति समाधत्ते #तत्कदेति
॥ ५७५ ॥ तत्र हेतुमाह #विस्फारितेति । जागरादौ तत्त्ववि-
रुद्धशब्दादिज्ञानात्स्वाप्ते च ज्ञानस्यैवाभावात् दुर्लभा तत्त्वधी-
रिति भावः ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ आत्मपदार्थमाह #वचेति ।
यच्छब्दचतुष्टयं यस्मादर्थे । चशब्दाः सङ्ख्यये ॥ ५७८ ॥ इव-

कल्पनाधिष्ठानतया प्रत्यङ्मुखात्मा भवेत्ततः ॥५७९॥

सर्वाधिष्ठानसन्मात्र इत्यशेषजगत्प्रति ॥

अधिष्ठानतया व्याप्तिं भ्रुतिर्भूते सदाऽऽत्मनः ॥५८०॥

स्वचिदाभासमोहेन तदुत्थानखिलान्यतः ॥

आदत्ते ऽनात्मनः प्राज्ञस्ततश्चात्मेति तं विदुः ॥५८१॥

पर आत्मनि सर्वेऽपि सम्प्रतिष्ठन्त एकले ॥

पृथिव्याद्या अनात्मान इति चार्थवर्णे वचः ॥ ५८२॥

आत्माभासाः परार्चीना धावृत्तीर्विषयोन्मुखाः ॥

प्रत्यङ्मुक्ति यतोऽनो ऽस्मावात्मेत्युक्तो मनीषिभिः ५८३॥

विद्वां हि स्थूलभुङ्गित्यं तैजसः प्रविबिक्तभुक् ॥

आनन्दभुक् तथा प्राज्ञ इति चागमशासनम् ॥५८४॥

मेवार्थं विवृण्वन् यस्मादाप्नोति तस्मादान्मेत्येतस्यार्थमाह #व्या-

प्नोतीति ॥ ४७९ ॥ उक्तेऽर्थे मानमाह #सर्वेति ॥ ५८० ॥

यदादत्ते इत्यस्यार्थमाह #स्वेति । स्वकीयचिदाभासव-

ता मोहेन तस्मादेव मोहादुत्पन्नानशेषाननान्यनो यस्मादा-

दत्ते तस्मात्तमान्मेति विदुरिति योजना । आदत्ते स्वात्मन्येव

संहरतीति यावत् । प्राज्ञः स्वापादाविन्यर्थः ॥ ५८१ ॥ अत्रापि

प्रश्नोपनिषदं प्रमाणयति #पर इति । सम्प्रतिष्ठन्ते लीयन्ते

॥ ५८२ ॥ यच्चात्मीन्यादेरर्थमाह #आन्मेति । आत्मन आ-

वासो यासु तास्तथोक्ताः । परार्चीनाः इत्यस्य व्याख्या विष-

योन्मुखा इति । अति सामान्तरातीति यावत् ॥ ५८३ ॥

अत्र माण्डूक्यभ्रुतिं पठति #विश्व इति । बाह्येन्द्रियोपनीतत्वं

विषयाणां स्थूलं, वासनामात्रोपस्थापितत्वं प्रविबिक्तत्वमिति

भेदः । आनन्दब्रह्मेन कारणकोशो वृक्षते, तं ब्रह्मे पश्यतीत्या-

नन्दब्रह्मव्यतं सौषुप्तः पुरुषः ॥ ५८४ ॥ यच्चास्येत्यादेरर्थमाह

अव्यावृत्ताननुगतः पूर्णः स्वात्मन्यवस्थितः ॥
 यतोऽस्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति पठ्यते ॥ ५८५ ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रोऽपि विष्णुस्तत्परमं पदम् ॥
 चक्षुर्बुधाततं व्याग्नि व्याचष्टे प्रत्यगात्मानि ॥ ५८६ ॥
 चतुर्विधनिरुक्ताऽश्च चत्वारोऽर्थाः प्रकीर्तिताः ॥
 आंधष्ठानं कारणत्वं जीवभावां विमुक्तता ॥ ५८७ ॥
 यन्मुक्तरूपं साक्षित्वाद्याकृतेऽव्याकृतेऽपि तत् ॥
 अतिरोहितमन्त्रात्मशब्देनैतद्धि मुञ्चितम् ॥ ५८८ ॥
 प्रत्यक्तया यः प्रयते स्वयञ्ज्योतिःस्वभावकः ॥
 निरांधीयेत यद्येष जगदान्धं तदा भवेत् ॥ ५८९ ॥
 जिघ्राणीममहं गन्धमिति यो वेद्यविक्रियः ॥
 स आत्मा तत्परं ज्योनिरिति वेदशिरो वचः ॥ ५९० ॥

अव्यावृत्तेति ॥ ५८५ ॥ तद्विष्णोः परमं पदमिति मन्त्रं प्रमा-
 णयति अतदिनि । परमं कार्यकारणमिति यावत् । अदिवीच
 चक्षुराततमित्येतदर्थतः पठति अक्षुर्बुदिति । आकाशे यथा
 सर्वतो विप्रसृतं तथा परस्य स्वरूपं प्रतीच्येव व्याप्तप्रत्यग-
 र्थाभावादिति मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ५८६ ॥ उक्तमर्थं सह-
 गृह्य दर्शयति अचतुर्विधेति ॥ ५८७ ॥ एवमात्मपदार्थमुक्त्वा,
 यदुक्तमात्मनो ऽवस्थात्रयेऽपि मानायोगात्कथं तस्य सिद्धिरिति,
 तत्रोत्तरत्वेनात्मशब्दं योजयति यन्मुक्तेति ॥ ५८८ ॥ व्य-
 क्ताभ्यक्तजगति साक्षित्वेन स्वप्रकाशात्मभानानङ्गीकारे बाध-
 क्त्वाह प्रत्यक्तयेति ॥ ५८९ ॥ यो वेदेदं जिघ्राणि स आ-
 त्मेत्यादिवाक्यमपि साक्षिण्यात्मानि मानमित्याह जिघ्राणीति
 भवत्वात्मा जगत्साक्षी ब्रह्मणस्तु किमायातम् ? इत्याशङ्क्य तस्य
 ब्रह्मत्वं भुक्तैकगम्यमिति मत्वाह तत्परमिति ॥ ५९० ॥

आत्मशब्दधियो रात्मा विषयो नेति भावितुम् ॥
 सूत्रेऽस्मिन्निति शब्दोऽयं यथैतस्यास्योच्यते ॥ ५९१ ॥
 व्यवहर्तुं शक्य एष न च माण्डूक्यवाक्यतः ॥
 अमात्रो यच्चतुर्थः सोऽप्यवहार्य इतीदृशात् ॥ ५९२ ॥
 अभिज्ञा चाभिवदनमुपादानमिति त्रिधा ॥
 व्यवहार उपादानं सर्वगो सम्भवेन्न हि ॥ ५९३ ॥
 यतो वाचो निवर्तन्ते ह्यप्राप्य मनसा सह ॥
 स ब्रह्मानन्द इत्युक्ते व्यवहारान्तरं च न ॥ ५९४ ॥
 अथापि बोधासिद्ध्यर्थं यदि व्यवहजिहीर्षितः ॥
 प्रत्यक्तदा मनोवाग्भ्यामात्मेत्युपचरेदमुम् ॥ ५९५ ॥
 यत्रेति परशब्दः स्यात्तत्रोपचरितं वचः ॥
 उपेष्टं पिनेति पश्यन्तीत्यादावेवमवज्ञानात् ॥ ५९६ ॥
 अवाग्यनसगम्यत्वमिति शब्देन सूचितम् ॥

इति शब्दार्थमाह * आत्मशब्देति । ननु विरुद्धमिदमुच्यते, त-
 त्राह * यथैतदिति ॥ ५९१ ॥ * अमात्र इति । कार्यकारणा-
 न्यतरेष्वहितस्यैव शास्त्रधीनम्यत्वं न निरुपाधिकस्य विद्या-
 तोरिति भावः ॥ ५९२ ॥ व्यवहारासम्भवमेव तज्ज्ञेदप्रदर्शन-
 पूर्वकमाह * अभिज्ञा चेत्यादिना ॥ ५९३ ॥ ॥ ५९४ ॥ आ-
 त्मनः शब्दागम्यत्वे. आत्मानमुपदिशेत्यादिव्यवहारयोगात्तद्व-
 बोधो न स्वादित्वाशङ्क्य लक्षणया शब्दगम्यत्वाङ्गीकृतैर्बोधि-
 त्याह * अवेति । बोधाय प्रत्यग् व्यवहर्तुमिष्टशब्दमात्मादिश-
 ब्देर्लक्षणया व्यवहरेदित्यर्थः । इति शब्दशिरस्कं पदं लक्षणयैव
 प्रयुज्यते ॥ ५९५ ॥ प्रयुज्यत इति दृष्टान्तमाह * उपेष्टमिति ॥ ५९६ ॥
 उक्तमर्थं द्रवयितुमाक्षिपति * अवागिति । इति शब्देनात्मेतीत्यत्रस्ये-

अन्यत्र च श्रुतं साक्षात्तथाऽप्येतन्न युज्यते ॥ ५९७ ॥
 का वाचोऽतो निवर्तते न तावल्लीकिकोक्तया ॥
 अप्रसक्तेः, वेदवाचां निवृत्तौ तद्वचो वृथा ॥ ५९८ ॥
 यतो वाचां निवर्तन्ते इत्येतद्वैदिकं वचः ॥
 ब्रह्मणो विनिवृत्तं सत्किमन्यत्प्रतिपादयेत् ॥ ५९९ ॥
 शृणवात्मनि वचस्त्वेतद्वाच्यत्वं प्रतिषेधति ॥
 नात्मानं वक्तव्यमैतदात्मनो विनिवर्त्यते ॥ ६०० ॥
 तथैवाशब्दमस्पर्शमिति शब्दाद्यपह्नुतिः ॥
 यथा चास्थूलमित्यादि तथा वाच्यत्ववारणम् ॥ ६०१ ॥
 अस्थूलादिबचां यद्यत् स्थूलत्वादिनिषेधतः ॥
 पर्यवस्येद्ब्रह्मतत्त्वे तथा वाच्यत्वनुबन्धः ॥ ६०२ ॥
 निषेध्यविषयत्वेन निषेधवचनैर्नहि ॥
 ब्रह्मवाच्यमपि त्वेतल्लक्ष्यते विषयमुक्तिवत् ॥ ६०३ ॥
 विषयं भुङ्क्ष्वेति वाक्येन नोच्यते मुक्तिवारणम् ॥

न । अन्यत्र यतो वाच इत्यादिश्रुतौ ॥ ५९७ ॥ कथं न युज्यते
 इत्याशङ्क्य किं लौकिकस्य वैदिकस्य वा वचसो ब्रह्मबोधकत्व-
 मिति विकल्प्य दूषयति *का वाच इत्यादिना ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥
 यत इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि वाच्यत्वमात्रनिषेधेन तत्र पर्यवसानं,
 न तद्वैयर्थ्यमिति समाधत्ते *शृण्विति ॥ ६०० ॥ उक्तमर्थं ह-
 द्दान्तेन स्पष्टयति *यथेति ॥ ६०१ ॥ यथा चास्थूलामित्युक्तं
 विवृणोति *अस्थूलादीति ॥ ६०२ ॥ अस्थूलादिबचसामपि
 ब्रह्मवाचकत्वमेवेत्याशङ्क्य, नेति, सरष्टान्तमाह *निषेधेति ॥ ६०३ ॥
 विषयमुक्तिवदित्येतद्व्याचष्टे *विषयमिति । शृणुषुहे भोजननिवृत्ति-
 परत्वेन प्रयुक्तं विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवाक्यं न मुख्यवृत्त्या तद्बोधकं

पदार्थासङ्गतेः किन्तु तत्तात्पर्येण लक्ष्यते ॥ ६०४ ॥
 अवाच्यब्रह्मणो वाक्यं निवृत्तमपि सार्धकम् ॥
 यतो लक्षणयाऽप्यत्र वाक्येन ब्रह्म बोध्यते ॥ ६०५ ॥
 निषिद्धे सति वाच्यत्वे सत्यज्ञानादिकान्यपि ॥
 लक्षयन्त्येव नो तत्त्वं भुवते तदसम्भवात् ॥ ६०६ ॥
 स्थूलत्वादियथा नास्ति निषेध्यत्वात्तथाऽऽत्मनि ॥
 सत्यत्वाद्या वाच्यधर्मा न सन्त्येषां निषेधतः ॥ ६०७ ॥
 कल्प्यस्थूल्यनिषेधस्य वाच्यस्य द्वारता तथा ॥
 कल्प्यधर्मविधिर्वाच्यो द्वारं ब्रह्मोपलक्षणे ॥ ६०८ ॥
 आरोप्याधिष्ठानभावः सम्बन्धो द्वारलक्ष्ययोः ॥
 यः सर्पो रज्जुरेवेति यथा तद्वदितीष्यताम् ॥ ६०९ ॥

तत्र तद्वदोपपदाभावान् किन्तु तात्पर्यानुपपत्त्या तल्लक्षकमित्य-
 र्थः ॥ ६०४ ॥ नन्वेवमपि कथमस्थूलादिश्रुतिर्वैयर्थ्याभावस्तत्राह
 *अवाच्येति ॥ ६०५ ॥ अस्थूलादिवाक्यानां स्थूलत्वाद्यभावाभि-
 धायिनां तदुपलक्षितब्रह्मलक्षकत्वमुक्त्वा सत्यादिवाक्यानामपि
 तल्लक्षकत्वमाह *निषिद्ध इति ॥ ६०६ ॥ ब्रह्मणः सत्यादिपदवा-
 च्यत्वासम्भवमेवोपपादयति *स्थूलत्वेति ॥ ६०७ ॥ वाच्यमम्ब-
 न्धस्यैव लक्ष्यत्वात्तत्सत्यादिपदवाच्यसत्यत्वादेर्ब्रह्मण्यभावे तस्य
 लक्ष्यत्वमेव न स्यादिन्याशङ्क्य वास्तवधर्माभावेऽपि तत्र कल्पि-
 तधर्माङ्गीकारान्मेवमिति सहष्टान्तमाह *कल्प्येति । कल्पितं
 यत्स्थूलत्वादि तदभावस्येत्यर्थः ॥ द्वारता, यथेति शेषः । *क-
 ल्प्यधर्मविधिरिति । आरोपितभावधर्म इति यावत् ॥ ६०८ ॥ तर्हि
 वाच्यलक्ष्ययोः कः सम्बन्धस्तत्राह *आरोप्येति ॥ ६०९ ॥ ए-
 वमपि वाच्यपदवाच्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्वपदलक्ष्यत्वमसिद्धमिति

कथं लक्ष्यत्वमत्यन्तावाच्यस्येति न चोच्यताम् ॥

अत्यन्तावाच्यशब्देन लक्ष्यस्यैवात्र सम्भवति ॥ ६१० ॥

अत्यन्तावाच्यशब्दोऽयं निरर्थकस्त्वयेति ॥

सुसोन्मत्तप्रलापः स्यात्सार्थत्वेऽर्थः स कीदृशः ॥ ६११ ॥

वाच्यत्वे व्याहृतिः स्पष्टा लक्ष्यत्वे स्यात्समीहितम् ॥

मिदं भवत्यवाच्यस्य लक्ष्यत्वाङ्गीकृतेरिह ॥ ६१२ ॥

प्रतिवादिभ्रमस्यायमनुवाद इति त्वया ॥

न मन्तव्यं यतोऽत्यन्तावाच्यशब्दस्तु लौकिकः ॥ ६१३ ॥

कौ तर्हि मुख्यलक्ष्यार्थो लौकिकाविति चेच्छृणु ॥

मुख्यो वाच्यत्वधर्मस्य निषेधः शब्दसङ्गतेः ॥ ६१४ ॥

इधुर्क्षीरादिमाधुर्यविशेषो लक्ष्यमिष्यते ॥

तत्रात्यन्तावाच्यशब्दस्तात्पर्यान्पर्यवस्यति ॥ ६१५ ॥

इधुर्क्षीरगुहार्दानां माधुर्यस्यान्तरं महत् ॥

शङ्कते *कथमिति । असिद्ध्या दूषयति *न चोच्यता-

मिति ॥ ६१० ॥ किञ्चात्यन्तावाच्यशब्दः किं निरर्थकः सा-

र्थको वा ? । आद्येऽवाच्यमिति त्वदुक्तानुवादां न घटेत् ।

द्वितीये यथाऽस्थूलादिशब्दस्य स्थूलार्थत्वे व्याघातः एवमवाच्य-

पदस्य वाच्यार्थकत्वे व्याघातात्तस्य लक्ष्यार्थकत्वमनिच्छता-

ऽपि त्वयाऽङ्गीकार्यमित्याह *अन्यन्तेति ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥

ननु निरर्थक एवावाच्यशब्दः, न चानुवादायोगः, निरर्थकस्या-

प्यसदेवेदमिति वदनुवादमम्भवादिति शङ्कते *प्रतिवादीति ।

अस्थूलादिशब्दवत्प्रमिद्वार्थत्वादवाच्यशब्दस्य न भ्रमसिद्धत्व-

मिति परिहरति *नेति ॥ ६१३ ॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकमु-

पपादयति *कौ तर्ह्येत्यादिना । *शब्दसङ्गतेरिति । अवाच्यशब्द-

स्य वाच्यत्वाभावेन सह वाच्यवाचकत्वसम्बन्धसत्त्वादित्यर्थः

तथापि न तदाक्यातुं सरस्वत्याऽपि शक्यते ॥६१६॥

युक्तं माधुर्यमेवस्य लक्ष्यत्वं यदि भासमानम् ॥

ब्रह्मापि तर्हि भातत्वाच्छास्त्रेणाप्रोपलक्ष्यताम् ॥६१७॥

लक्ष्यत्वधर्मस्तत्र स्यादिति चेदस्त्वदर्थ्यवत् ॥

अदीर्घमित्यपह्नुत्यामन्यमेति व्यपोष्यते ॥ ६१८ ॥

॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ मानसिद्धस्वैव लक्ष्यत्वनिय-

मादनुभवमिदमाधुर्यविशेषस्य लक्ष्यत्वेऽपि मानासिद्धत्वाद्ब्रह्मणः

कथं लक्ष्यत्वमिति शङ्कते * युक्तमिति । असिद्ध्या दूषयति * ब्र-

ह्मेति । शबलबोधकसत्यादिवाक्यैरेव शुद्धब्रह्मणोऽपि विशेष्यत-

या भातत्वादिति भावः । अत्र कश्चिदाह-विशिष्टवाचकतत्त्व-

मादिपदरेव शुद्धब्रह्मणोऽपि विशेष्यतया भाने योग्यतया वि-

शेष्ययोः शक्यपुपस्थितयोरैवाभेदान्वयसम्भवाच्च तदर्थं लक्षणा

कल्प्या, यथा "गेहे घटः" इति वाक्ये वाच्यैकदेशघटगंहव्य-

क्तोरेव योग्यतावशादाधाराभेयभावान्वयस्तद्वदिति, तदसन् ।

घटगेहव्यक्तोराधाराभेयभावान्वयेऽपि यथा घटत्वगेहत्वयोस्तदव-

च्छेदकतया * ऽन्वयस्तथा तत्रैवपदवाच्ययोर्विशेषणयोरप्यन्वयो

वाच्यः, पदोपस्थितानां पदार्थानां साक्षादवच्छेदकतया वा-

ऽन्वयनियमान्, तथा चौद्वतहानिरिति शुद्धोपस्थित्यर्थं लक्षणाया

आवश्यकत्वादिति दिक् ॥ ६१७ ॥ ब्रह्मणि लक्ष्यत्वाङ्गीकारे-

ऽप्यद्वैतहानिमाशङ्क्य परिहरति * लक्ष्यत्वेति । अदीर्घमित्यादि-

वाक्ये दीर्घत्वाद्यपह्नुतो यथाऽदीर्घत्वादिधर्मा अभ्युपगता-

स्तद्वल्लक्ष्यत्वाङ्गीकारेऽपि न दोषस्तेषां कल्पितत्वादिति भावः ।

तेषां कल्पितत्वे मानमाह * अन्यमेति । न ह्येतस्मादिति नेत्य-

न्यत्परमस्तत्पि न सर्वधर्मनिषेधात् तत्र कल्पिता इत्यर्थः ॥६१८॥

* तदवच्छेदकतया-आधेयत्वाधारत्वावच्छेदकतयेत्यर्थः ।

नाभावोऽपि प्रसज्येत नेतिनेतीति वीप्सया ॥
 भावाभावोभयान्यादिसर्वदृश्यनिषेधनात् ॥६१९॥
 सर्वदृश्यनिषेधे तु कीदृगब्रह्मेति चेच्छृणु ॥
 पृच्छयते वा ऽऽक्षिप्यते वा प्रहने तावदिदं वद ॥६२०॥
 ब्रह्मानुभववाञ्छा किं यद्वा दृष्टान्तकामना ॥
 आणो त्वमेव ब्रह्मासि दृष्टान्तस्तु न तत्समः ॥६२१॥
 मयि देहादयो वाच्या दृश्यन्त इति चेत्तदा ॥
 हित्वा वाच्यानवाच्यं त्वं द्रष्टारं ब्रह्म विद्धि भोः ॥६२२॥
 आक्षेपेऽनुपपत्तिः का यदि बुद्ध्याप्रवेशनम् ॥
 तस्मात्प्रक्षेप्तुकामस्य तव बुद्धेः प्रवेशनात् ॥ ६२३ ॥
 आक्षेपाय विशेषार्थं पुरुषार्थाय नेति चेत् ॥
 अहो वत महत्पुण्यं कलितं जन्मकोटिमिः ॥ ६२४ ॥
 तस्माद्ब्रह्माभिधानानि प्रयुक्तान्युपलब्धये ॥
 सर्वाण्यनभिधायैव निवर्त्तन्ते विबोध्य च ॥ ६२५ ॥

तर्हि कल्पिताभावस्य परमार्थत्वात्कथं नाद्वैतज्ञातिरित्याशङ्क्य
 अभिष्ठानातिरिक्ताभावानभ्युपगमान्मैवमित्याभिप्रायेणाह *नेति
 ॥६१९॥६२०॥६२१॥ मम ब्रह्मत्वमनुपपन्नम्, अहम्पदवाच्यैक-
 देशादङ्गारादेर्जडत्वेन ब्रह्माभेदाभावादित्याशङ्क्य भागत्यागलक्ष-
 णया त्वम्पदलक्ष्यं ब्रह्मत्वेन जानीहीत्याह *मयीति ॥६२२॥६२३॥
 *अहो वतेति । मलिनभियस्तत्राप्रवेशेऽपि पुमर्थाय शुद्धभियस्तत्र
 मविशन्तीति भावः ॥ ६२४ ॥ यतो वाच इत्यादिवाक्यार्थं निग-
 मयति *तस्मादिति ॥ ६२५ ॥ ननु धर्मिसमानसत्ताकधर्मव-
 त एव लक्ष्यत्वदृष्टेरतयाविधब्रह्मणः कथं लक्ष्यत्वमित्याशङ्क्य
 मायाया दुर्घटकारित्वान्मैवमित्याह *इन्द्रजालमित्यादिना । अल-

इन्द्रजालमिदं शब्दा अवाक्यं वक्तुमुद्यताः ॥
 अलक्ष्यं लक्षयन्तीनि वक्षि चेश्वरमबुधगयाः ॥ ६२६ ॥
 जगन्मायेन्द्रजालस्य हेतुं मार्गां पुरा श्रुताम् ॥
 चोद्यन्त्याजेनाधुना त्वं युक्तिर्धम्मामपेक्षसं ॥ ६२७ ॥
 माहात्म्यमेतच्छब्दस्य यदबुद्धप्रसोधनम् ॥
 लोके सार्वजनीनं तत्सुपुस्रनरसोधनं ॥ ६२८ ॥
 अगृहीत्वैव सम्बन्धमभिधानाभिधेययोः ॥
 हिन्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः ॥ ६२९ ॥
 न शृणोति नरः सुप्तौ जामर्तीवाक्षराण्यपि ॥
 भेरीध्वन्यादिभिर्विधानसम्बन्धग्रहणं कुतः ॥ ६३० ॥
 दुर्बलत्वादविशया आत्मत्वाद्बोध्ययन्तुनः ॥

स्य वस्तुतो लक्षयन्वर्धशून्यम् ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ननु
 ब्रह्मणि शब्दो गृहीतमस्यन्धो न वा । आद्ये वागविषयत्वानुप-
 पत्तिर्द्वितीये तस्य शब्दप्रमाणकत्वायोगेन तद्भानाभावात् तद-
 ज्ञानध्वस्मिन्प्राह ॥ माहान्म्यमिति । यथा सुप्तबोधकशब्दः
 सम्बन्धज्ञानानपेक्षस्य बोधमादधाति, तथा तत्त्वमादिशब्द-
 स्य शब्दे ज्ञानशक्तेः प्रतिपाद्येऽर्थे शक्तिरीतिरपेक्षस्यैव लक्ष-
 णया ज्ञानं जनयत एव महिमा यदज्ञाननिगमिन्वम् । अतो युक्त-
 मनभिधेयस्य ब्रह्मणः शब्दप्रमाणकत्वमिति भावः ॥ ६२८ ॥
 सार्वजनीनमिन्पुक्तं व्यनक्ति ॥ अगृहीत्वेत्यादिना ॥ ६२९ ॥
 ॥ ६३० ॥ ब्रह्मणि वाक्याद्भानेऽपि कथं तदुद्भानमज्ञानं नि-
 यतेयति वैपरीन्यं कुतो न ? अत आह ॥ दुर्बलत्वादिति । अविश्या-
 दीर्बल्यं शुक्लादीं दृष्टमिति भावः । स्फुरणरूपस्यात्मनो वृष्युपा-
 कृतस्य तदाहकत्वमस्यवाच्येऽप्याह ॥ आत्मत्वादिति । शब्दशक्ते-

शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वादिशस्तन्मोहहानतः ॥ ६३१ ॥

लक्षकत्वेऽपि वेदान्तशब्दा एवात्मलक्षकाः ॥

लक्ष्यं गङ्गेत्येव तीरं बालुकेति तु न कश्चित् ॥ ६३२ ॥

प्रचुरव्यवहारभेदज्ञादौ विनियामकः ॥

वेदान्तव्यवहारस्य प्राचुर्यं ब्रह्मणीक्ष्यताम् ॥ ६३३ ॥

एवञ्च प्रकृतेऽप्यात्मशब्दोऽयं वस्तुलक्षकः ॥

न वाचकां वाचकत्वहेनोरात्मन्यसम्भवात् ॥ ६३४ ॥

पट्टीगुणक्रियाजानिरूढयः शब्दहेतवः ॥

नात्मन्यन्यतमोऽमीषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥ ६३५ ॥

आप्नोतीत्यादिधात्वर्थाश्चत्वारो व्यावहारिकाः ॥

आत्मशब्दस्य वाच्यार्थाः प्रतीचि परिकल्पिताः ॥ ६३६ ॥

मैत्रादिशक्तिवद् दुर्ज्ञानत्वादित्याह *शब्देति । उक्तहेतुभिस्तं प्र-
त्यञ्चं मोहशब्दितविरुद्धांशनिरामद्वारा लक्षणया शब्दादेव
विदुम इत्यर्थः ॥ ६३१ ॥ आत्मनो वाचकपदाभावेऽपि यात्कि-
ञ्चिन्पदं तल्लक्षकमस्तु, नेत्याह *लक्षकत्वेऽपीति ॥ ६३२ ॥
मिकतायां घोष इति वृद्धप्रयोगाभावाच्च तस्य तीरलक्षकत्व-
मिति शङ्कते *प्रचुरेति । आपनिषदत्वश्रुतेर्वेदान्तानामेव ब्रह्म-
लक्षकत्वमित्याह *वेदान्तेति ॥ ६३३ ॥ फलितमाह *एवं चे-
ति ॥ ६३४ ॥ हेत्वभावं स्पष्टयति *पट्टीति । रूढिः अनादि-
व्यवहारसिद्धमन्वन्धविशेषः । गोमाश्रीलोत्पलं पाचको घटः
आकाश इत्यादिशब्दानां तत्तदर्थप्रवृत्तौ क्रमेण पश्यादयो हे-
तवः तेऽसङ्ग आत्मनि न सम्भवन्तीति न निर्विशेषस्य वाच्यते-
त्यर्थः ॥ ६३५ ॥ किं तर्ह्यात्मपदस्य वाच्यमात्मतत्त्वस्य लक्षणाद्वा-
रमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति *आप्नोतीत्यादिना ॥ ६३६ ॥

तैर्ज्ञैरैरात्मनस्तत्त्वं यथाचक्षुषलभ्यते ॥
 तदेतद्वागगम्यस्वमिति शब्देन सूचितम् ॥ ६३७ ॥
 मनोऽपि दृश्यविषयं न दृशं मन्तुमर्हति ॥
 दृशा मनो दृश्यतेऽतस्तेन दृग् दृश्यते कथम् ॥ ६३८ ॥
 मनुते यन्न मनसा येन त्वाहुर्मनो मनम् ॥
 ब्रह्म विद्धि तदेव त्वमित्युवाचापरा भुनिः ॥ ६३९ ॥
 ब्रह्म मन्तुं प्रवृत्तं सन्मनोऽप्राप्य निवर्तते ॥
 वेदनं चामनत्वं च द्वयं तेनोपपद्यते ॥ ६४० ॥
 वेदान्तोत्थमनोवृत्त्या ब्रह्मविद्याभिधानया ॥
 विद्धीत्यनेन यत्प्रोक्तं वेदनं तत्प्रमित्त्यानि ॥ ६४१ ॥
 यदि मन्तव्यताधर्मो ब्रह्मणि स्यात्तदा मनः ॥
 ब्रह्माप्नोत्येष न त्वास्ति तस्माद्ब्रह्मामनं च तत् ॥ ६४२ ॥
 यथा बाह्यत्वलक्ष्यत्वे विना वाग्ब्रह्म बांधयेत् ॥

निर्विशेषस्य वागगम्यत्वमुक्तं निगमयति नदिति ॥ ६३७ ॥
 मनोऽगम्यत्वमाह मन इति । स्वभावतो दृश्यविषयत्वाच्च म-
 नसो ह्यमांशरतेन्युक्तत्वा दृश्यत्वाच्च रूपादिवच्च दृश्यते-
 त्वाह दृश्येति ॥ ६३८ ॥ उक्तेऽर्थे भुनिमाह मनुत इति ॥ ६३९ ॥
 ब्रह्म विद्धीति ब्रह्मणो वेदनविषयत्वात्कंन मनुत इत्यमतत्त्वो-
 क्तिरयुक्तं, नेत्याह ब्रह्मेति ॥ ६४० ॥ उपपद्यत इत्युक्तं
 चनक्ति वेदान्तेति । न मनुत इति ब्रह्मणि मन्तव्यत्वधर्मो
 वास्तवो निषिध्यतेऽतो न वृत्तिविषयत्वविरोध इति भावः
 ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ननु समकारकधिय एवाहाननिवर्त्तकत्वात्कथं
 निष्कारकधिया तस्मिन्वृत्तिरित्याह ब्रह्मान्यत्र तथा दृष्ट्वेऽपि
 भुतिवशाभिर्धर्मकधियोऽपि तस्मिन्वर्त्तकत्वमविरुद्धमिति स-

मन्तव्यत्वं विना तद्वदज्ञानं तु निरस्यति ॥ ६४३ ॥
 अन्यत्रैव मनोवाचौ व्याप्रियेते यथायथम् ॥
 निर्धर्मकं तु ब्रह्मातो न बाह्यनसगम्यता ॥ ६४४ ॥
 एतत्सर्वं द्योतयितुमिति शब्दमसूत्रपत् ॥
 व्यावृत्तिरेवकारेण व्याकृताव्याकृतात्मनोः ॥ ६४५ ॥
 विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शास्त्राग्नीः ॥
 व्याकृताव्याकृतात्मभ्यां तत्त्वं व्यावर्तयत्यसौ ॥ ६४६ ॥
 न व्याकृताव्याकृतयोः सत्त्वं वेत्तत्त्वरूपता ॥
 मृपात्त्वमेवानात्मत्वादिचारे शिष्यने तयोः ॥ ६४७ ॥
 आत्मनो भिद्यतेऽनात्मा यदि वा नैव भिद्यते ॥
 भिद्यत्वे निःस्वरूपस्य नैव सिद्धिः स्वपुष्पवत् ॥ ६४८ ॥
 स्वरूपमात्मशब्दोक्तं ततो यदि विभिद्यते ॥
 निःस्वरूपः कथं न स्यादभेदे त्वात्ममात्रता ॥ ६४९ ॥
 अनात्मा सत्स्वरूपत्वमिच्छंश्चेह्लीन आत्मनि ॥

दृष्टान्तमाह यथेति । अतः, तस्येति शेषः ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ इति श-
 ब्दार्थमुपसंहरति एतदिति । अवधारणपदस्यार्थमाह व्यावृत्ति-
 रिति ॥ ६४५ ॥ अकार्यकारणतत्त्वमिदं भुक्त्यन्तरं संवा-
 दयति विदितेति । उक्तमेव व्यनक्ति व्याकृतेति । असौ-एव-
 कारः ॥ ६४६ ॥ उपपन्नं चैतदित्याह नेति । जडाजडयोरै-
 क्यायोगादिति भावः । तयोरैकत्वाभावे फलितमाह मृपात्त्वमि-
 ति ॥ ६४७ ॥ विचारमेव दर्शयति आत्मन इति ॥ ६४८ ॥
 जडस्यात्मभिन्नत्वेऽपि कथं निःस्वरूपत्वमित्याह ब्रह्मात्मस्वरूप-
 शब्दयोः पर्यायत्वादित्याह स्वरूपमिति । न भिद्यते इति पक्षं
 दृष्यति अभेदेति ॥ ६४९ ॥ तदेव व्यनक्ति अनात्मेति । अस्य

तदात्मनाऽस्य जगत्स्वात्मनात्मा सिध्यतां कथम् ६५०
 आत्मन्यन्तर्भवशेष सिद्ध्यतीति मतं यदि ॥
 कथं विरुद्धयोरात्मानात्मनोः सहवासिता ॥ ६५१ ॥
 यद्यनात्मैव शिष्येत सर्वं शून्यं भवेत्तदा ॥
 आत्मैकशेषेऽनात्मा ऽयं भवेत्तज्जलाञ्जलिः ॥ ६५२ ॥
 आत्मैषोऽनात्मतां नैव सहते नं परित्यजेत् ॥
 स्वयं संद्भुमशक्तोऽयमनात्माऽतो मृषा भवेत् ॥ ६५३ ॥
 शक्नोति सर्वः संसेद्भुं स्वरूपमवलम्ब्य हि ॥
 यः स्वरूपेऽपि निर्भार्यः कथं सोऽन्यत्र सिद्ध्यति ॥ ६५४ ॥
 व्यक्ताव्यक्तविभागोऽतः सिद्ध्येदात्मन्यतश्च ॥
 अहोरात्रविभागोऽयं भानौ तद्रहिते यथा ॥ ६५५ ॥

जगत्स्वादिनि । आत्ममात्रतया परिशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ ६५० ॥
 आत्मनादान्म्यादनात्मसिद्धिं शङ्कते ॥ आत्मनीति । किं भिन्न-
 योस्तादान्म्यमभिन्नयोर्वा । नायः, अश्वमहिषयोस्त्रि तद्यो-
 गादिन्याह ॥ कथमिति ॥ ६५१ ॥ द्वितीये आत्मनोऽनात्म-
 न्यन्तर्भावो वैर्ष्यान्त्यं वा ? नोभयथाऽपीत्याह ॥ कथमीति । द्विती-
 यं निराह । आत्मेति ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ स्वयं संद्भुमशक्त इत्येत-
 द्वाचष्टे ॥ शक्नोतीति । यः स्वरूपभागशून्यः स स्वपुण्यवशं सि-
 द्ध्यतीत्यर्थः ॥ ६५४ ॥ कथं तर्हि कार्यकारणविभागः इत्याशङ्क्या-
 ज्ञानकल्पित एवेति दृष्टान्तेनाह ॥ व्यक्तेति । यथाऽऽदित्ये प्रका-
 शैकस्वभावे दर्शनादग्नेनाभ्यामहोरात्रविभागस्तद्दीने कल्प्यते
 एवं कार्यकारणशून्ये चिति तद्विभाग आविद्यक इत्यर्थः ॥ ६५५ ॥
 आत्मानात्मविभागवत्कार्यकारणविभागः सारयोऽस्त्विति चेत्, न
 दृष्टान्तामम्यतेरित्याह ॥ आत्मेति । आत्मास्पर्शित्वे दृश्यत्वं हे-

आत्मानात्मविभागोऽपि नायमात्मस्पृगिष्यते ॥
 अज्ञातात्मैकसाक्षित्वाद्ज्ञानोत्थं न वस्तुगम् ॥६५६॥
 तस्मान्नानात्मनोऽस्यात्मानाप्यनात्माऽऽत्मनःस्वतः॥
 आत्मनस्तु स्वतःसिद्धिर्भ्रान्तेः सिद्धिरनात्मनः॥६५७॥
 श्रुतिगुर्वायनात्मानमपेक्षयात्मा प्रसिद्ध्यति ॥
 इति चेत्तदपेक्षाऽपि न स्वरूपस्य सिद्ध्यति ॥ ६५८ ॥
 गुरुशास्त्रादयो भ्रान्तिं वारयन्त्येष केवलम् ॥
 न त्वात्मानं साधयन्ति स्वयं तेनात्मवक्षतः ॥ ६५९ ॥
 गुर्वादयो हि सात्मान आत्मनैव भवन्ति हि ॥
 विनाऽऽत्मानं निःस्वरूपाः कथं ते साधयन्ति तम्॥६६०॥
 साध्यसाधनभावस्ते यदीष्टस्तर्ह्यनात्मनः ॥
 प्राप्य सात्मतामात्मा साध्येदिति युज्यते ॥६६१॥

तुमाह *अज्ञातेति । आत्मसाक्षित्वादिति यावत्॥६५६॥अतस्त-
 योः परस्परसम्बन्धोऽपि वस्तुतो नास्तीत्याह *तस्मादिति ।
 कथं तर्हि जडभानमित्याशङ्क्य स्वप्रकाशात्मना कल्पितसम्ब-
 न्धादित्याह *आत्मन इति ॥ ६५७ ॥ अनात्माधीनसिद्धि-
 त्वादात्मनः स्वतःसिद्धत्वमसिद्धमिति शङ्किन्वा परिहरति
 *श्रुतीत्यादिना ॥ ६५८ ॥ गुर्वादीनामात्मासाधकत्वे हेतुमाह
 *तेनात्मवक्षत इति । आत्मना स्वस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥६५९॥
 उक्तमेव स्पष्टयति *गुर्वादय इति ॥ ६६० ॥ तर्हि तेषामुपल-
 ष्विसाधनत्वं तस्यास्तत्साध्यत्वं वा कथमित्याशङ्क्य आत्मैव तान्
 स्वसत्तया सत्तावतः कृत्वा साध्यसाधनभावयोग्यान् क-
 रोतीत्याह *साध्येति ॥ ६६१ ॥ आत्मनस्तु स्वतः

बुद्ध्यादेर्विषयात्मन्य स्वसामर्थ्यादमिष्यतः ॥

आत्मना सह सम्बन्ध आत्मात्मीयत्वलक्षणः ॥६६२॥

अवाध्यत्वात्स्वरूपत्वाद्वाध्यनानात्मना सह ॥

अव्याकृताननुगतं सङ्गतं रज्जुसर्पवत् ॥ ६६३ ॥

व्याकृताव्याकृते इत्थं कल्पिते हि विचारतः ॥

एते वारायितुं सूत्रे एषकारमसूत्रयत् ॥ ६६४ ॥

उपेति सामीप्यवाची तन्निष्ठा प्रत्यगात्मनि ॥

कार्यकारणरूपाभ्यां प्रत्यङ् नेदीय ईक्ष्यते ॥ ६६५ ॥

व्याकृताव्याकृतात्मभ्यां भ्रान्तः प्रत्यङ् विभिद्यते ॥

प्रत्यक्तत्त्वधिया इत्वा तावुपेत्यात्मतन्त्रताम् ॥६६६॥

बोधोद्ध्यं यथा प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकता तथा ॥

पुराऽपि ब्रह्म, सामीप्यं तेन विश्रान्तमात्मनि ॥६६७॥

मिदिरित्यादिनाऽऽन्मानान्मनाः कल्पिततादान्मयमम्बन्ध इति

सङ्गहेणोक्तं प्रपञ्चयति *बुद्ध्यादेरिति । *स्वसामर्थ्यादिति ।

जडस्य प्रकाशनशक्तिविधुरन्त्वादिति भावः ॥ ६६२ ॥ अन-

नुगतम्, आन्मतस्त्वमिति शेषः । रज्जुसर्पेणैवेत्यर्थः ॥ ६६३ ॥

उपसंहरति *व्याकृतेति ॥ ६६४ ॥ उपेत्युपमगस्य वाक्यार्थ-

माह *उपेतीति । तस्य लक्ष्यार्थमाह *तदिति । सामीप्यं

प्रतीचि पर्यवसितमित्यर्थः । तत्र हेतुः *कार्येति । प्रतीचो नेदी-

यस्त्वमत्यन्तमश्रिकृष्टत्वम् । तत्र मानमाह *ईक्ष्यत इति ॥६६५॥

कार्यकारणाभ्यां पृथक्करणप्रतीचः सद्दयन्त्वमाशङ्क्याह *व्या-

कृतेति । भ्रान्तः अहः । उपेति प्राप्नोति ॥६६६॥ सामीप्यं न

प्रतीचि पर्यवस्यति, तस्य ब्रह्मावेदात्पूर्वं जीवमाक्षिन्नप्रत्येवा-

तिसभिहितत्वादिति, तत्राह *बोधोद्ध्यदिति । ब्रह्म प्रत्यगेवेति

शेषः । उपसर्गार्थमुपसंहरति *सामीप्यमिति ॥६६७॥ जीवस्य

वाक्यं तत्त्वमसीत्यादि प्रसिद्धं निखिलागमे ॥
 आसीतेति तु शब्देन कूटस्थत्वमसूत्रयत् ॥ ६६८ ॥
 व्युत्थाय कारणात्कार्यात्तत्त्वज्ञानवर्धना ॥
 उपेत्य कूटस्थमजमासीतापरिणामवान् ॥ ६६९ ॥
 मातृत्वकञ्चुकां यददात्माऽनात्मानमीक्षते ॥
 दृष्टिमात्रैकरूपत्वात् तथाऽऽत्मानमीक्षते ॥ ६७० ॥
 कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं द्रष्टुर्दृष्टरिनिश्रुतिः ॥
 दृष्टिरेव तु यो द्रष्टेत्याह दृष्टिविशेषणम् ॥ ६७१ ॥
 इत्यात्मसूत्रवाक्येऽस्मिन्पदार्थः प्रविशेन्नितः ॥
 वाक्यार्थोऽप्यत्र निरूपणः सङ्क्षेपेण प्रदर्शयते ॥ ६७२ ॥
 वाच्यमन्तव्यताहीनो व्यक्ताव्यक्तविलक्षणः ॥
 अभिन्न आत्मा कूटस्थ इति वाक्यार्थ इत्यतः ॥ ६७३ ॥

सर्वदा ब्रह्मरूपत्वे मानमाह * वाक्यमिति । आसीतेत्यस्यार्थ-
 माह * आसीतेति । आमनादिव्यवहारव्यावृत्त्यर्थं तु शब्दः श-
 ब्देनेत्यनेन सम्बध्यते ॥ ६६८ ॥ उक्तं चित्तं विवृणोति * व्युत्थाये-
 ति । कार्यकारणस्वरूपभूतप्रत्यग्यायात्म्यधिया ताभ्यां व्युत्था-
 यते शिथिलीकृत्याऽकार्यकारणमानमानमुपेत्याविकारः समासी-
 तेत्यर्थः ॥ ६६९ ॥ आत्मनो निर्विकारत्वमसिद्धं ह्युक्तावपि स्व-
 विषयज्ञानहेतुत्वात् अन्यथा स्वस्वासिद्धिरत आह * मातृत्वक-
 ञ्चुक इति । मातृत्वोपहित इत्यर्थः ॥ ६७० ॥ अनुपहितस्य
 द्रष्टृत्वभावे मानमाह * कर्तृत्वेति । न हि द्रष्टुरित्वादिश्रुतेष्वी-
 दृष्टा स दृष्टिरेवेति समानाधिकरणपट्टया दृष्टिद्रष्टुर्विवेक्षणं दृष्ट-
 नकर्तृत्वनिषेधार्थमाहेति योजना । न चात्मासिद्धिः, स्वप्नहिमेव
 वस्तुत्वेरिति भावः ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ वाक्यमन्त-

व्याकृताव्याकृताभ्यां तद्वस्तुतत्त्वं तिरोहितम् ॥

इति यच्छब्दकृतं तन्न स्वरूपस्यातिरोहितेः ॥६७४॥

स्वस्वरूपं तिरोधानुं नहि केनापि शक्यते ॥

विस्फार्यतामिहाक्षाणि किमक्षैरपराध्यते ॥ ६७५ ॥

आपादयेयुः शब्दादीन्ययक्षाणि तथापि ते ॥

का हानिस्तस्य शब्दादेरेव तत्त्वं विबुध्यताम् ॥६७६॥

तैः शब्दादितया भाति तत्स्वरूपतया ननु ॥

इति चेदन् एवैतद्वेदवाक्येन बुध्यताम् ॥ ६७७ ॥

न परोक्षत्वमाशङ्क्यं स्वस्वरूपत्वहेतुतः ॥

शब्दादितत्त्वं यदोद्भूतः स्वरूपं तन्न चेतरेत् ॥ ६७८ ॥

एकस्याप्यत्र चित्तस्य सहकारिविभेदतः ॥

तीतः प्रपञ्चविलक्षण एकरस आत्मा वाक्यगम्यश्चेत्तर्जनेन पूर्वोक्तशङ्कायाः कथं परिहार इत्याशङ्क्य तन्मकारं वक्तुं शङ्कामनुवदति #व्याकृतेति । जाग्रदादीं चिन्मात्रं तिरोहितं तस्य ब्रह्मत्वं वा ? नाय इत्याह #नञेति ॥ ६७४ ॥ यदुक्तं विस्फारिताक्षो जानार्तात्यादिना जागरादीं तत्त्वविरुद्धशब्दादिज्ञानाच्च तत्त्वबोध इति, तत्राह #विस्फार्यतामिति ॥ ६७५ ॥ #तत्त्वं विबुध्यतामिति । शब्दः सञ्ज्ञिति सद्रूपान्मनोऽपि सहैव प्रतीतेरित्यर्थः ॥ ६७६ ॥ द्वितीयमनूय प्रत्याह #तैरिति ॥ ६७७ ॥ ब्रह्मणः परोक्षत्वात्कथं शब्दादिसत्ताया ब्रह्मस्वरूपत्वमित्याशङ्क्याह #नेति ॥ ६७८ ॥ नन्वेवमपि शब्दाद्याकारेण परिणतमनसः कथं तत्सत्तायां ब्रह्मधीहेतुत्वम्, एकस्योभयाकारत्वविरोधात्तत्राह #एकस्येति । अक्षादिसहकृतं मनः शब्दादि श्रुतीत्वाऽनन्तरक्षणे तत्सत्तायां ब्रह्मत्वं श्रुत्या निश्चिनोतीत्यर्थः

कमेण ग्रहणं तत्त्वे शब्दादौ च कुतो नहि ॥ ६७९ ॥
 इति शङ्कोत्तरं प्रोक्तमेतत्सूत्रेण सूचितम् ॥
 स्वरूपवाच्यात्मशब्दादतिरोधानमासनात् ॥ ६८० ॥
 यद्वोपासीतेतिशब्दो न कूटस्थं ब्रवीत्ययम् ॥
 किन्तु जानातिधात्वर्थं विवक्षित्वा प्रयुज्यते ॥ ६८१ ॥
 ततो वाक्यार्थं एवं स्यादात्मशब्दोपलक्षितम् ॥
 वस्त्वित्येष विजानीयादुपेक्ष्य प्राणनादिकम् ॥ ६८२ ॥
 रसगन्धादियुक्तेऽपि द्रव्ये दृष्ट्या विविच्यते ॥
 रूपमेव यथा तद्वद् बुद्ध्या तत्त्वं विविच्यताम् ॥ ६८३ ॥
 एवं सत्युक्तशङ्कायाः साक्षादुक्तमिहोत्तरम् ॥
 व्याकृते सूक्ष्ममनसा तुरीयं बुध्यतामिति ॥ ६८४ ॥
 इति सूत्रस्य तात्पर्यं यथावत्प्रतिपादितम् ॥
 अथ पक्षाभिराकुर्वं वाक्येऽस्मिन्प्रतिवादिनाम् ॥ ६८५ ॥
 उपासीतेति वचनं श्रुत्वा केचिदुपासनम् ॥

॥ ६७९ ॥ वाक्यार्थमुपसंहरति *इतीति । अस्मिन्सूत्रे केन
 पदेन तत्सूचितं तत्राह *स्वरूपेति । तत्र हेतुः *अतिरोधानेति ।
 स्वरूपस्येत्यनुषङ्गः ॥ ६८० ॥ अथात्मपदेनैवालं तावता शङ्का-
 याः परिहारात्किमवशिष्टसूत्रस्यपदेनेत्यरुच्या पक्षान्तरमाह
 *यद्वेति ॥ ६८१ ॥ उपास्तेर्ज्ञानार्थत्वविवक्षायां वाक्यार्थनिष्प-
 तिप्रकारं दर्शयति *तत इति । आत्मशब्देन लक्षणया प्रति-
 पादितं यदस्वप्नेकरसं वस्तु तदेव तत्त्वं, न पूर्वोक्तप्राणनादीति
 विविच्य जानीयादित्यर्थः ॥ ६८२ ॥ अनात्मसहितमपि तत्त्वं
 सूक्ष्मबुद्ध्या विवेक्तुं शक्यत इति दृष्टान्तेनाह *रसेति ॥ ६८३ ॥
 व्याकृते जाग्रदादौ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ चिन्ताश्रयिष्यमेवाह *किमिति

विधीयत इति प्राहुर्भिनता तत्र त्रिधा मता ॥६८६॥
 किमुपास्यं किं विधेयं को विधिश्चेति सा त्रिधा ॥
 आत्मोपास्योऽथवाऽनात्मेत्युपास्यस्यात्र संशयः ॥६८७॥
 इतिशब्दो विरूपत्वं निषेधश्चेति हेतवः ॥
 अनात्मन उपास्यत्वं साधयन्ति प्रियादिवत् ॥६८८॥
 प्रियमित्येवमित्यत्र प्रियदृष्ट्या प्रियेतरः ॥
 उपास्यते यथा प्राणस्तथाऽनात्माऽऽत्मदृष्टितः ॥६८९॥
 इतिशब्दशिरस्कत्वं प्रियवाक्ये यथा श्रुतम् ॥
 आत्मेत्येवेति वाक्येऽपि तथैव श्रूयते स्फुटम् ॥६९०॥
 आत्मानमेव लोकं त्वित्यान्मोपास्तिर्द्वितीयया ॥
 श्रुताऽन्यत्रेह न तथा विरूपत्वमिदं मतम् ॥ ६९१ ॥
 तं न पश्यन्तीति वाक्ये निषिद्धा प्रकृतात्मदृक् ॥
 अनात्माऽत उपास्यः स्यादिति चेन्नैवमित्यते ॥६९२॥
 आत्मोपासनमेवदं वाक्यशोषालोकने ॥

॥६८६॥६८७॥ आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्रात्मशब्दादात्मा उपास्यः,
 वस्येतिशब्दशिरस्कत्वादानात्मा वेत्युपास्यसंशयं प्रदर्श्य तत्र पूर्व-
 पक्षमाह *इतीति ॥६८८॥ प्रियादिवदित्युक्तं *वनक्ति *प्रिय-
 मित्यादिना । यथा प्रियमित्येनदुपासीतेत्यत्रानात्मत्वेनाप्रिये-
 ऽपि प्राणे प्रियदृष्टिर्विधीयते तद्वदनात्मदृष्टिर्विधीयत इत्यर्थः
 ॥६८९॥६९०॥वैरूप्यं प्रकटयति*आत्मानमिति । आत्मन उ-
 पास्यत्वे तद्वदपि द्वितीया स्यादिति भावः ॥ ६९१ ॥ निषेधं
 स्फुटयति *तच्चेति ॥ ६९२ ॥ अन्यथासिद्धवाक्यशोषालो-
 कस्यैवोपास्य इति सिद्धान्तयति *आत्मेति । तदेतत्पदमीदं
 प्रियमुपासीतेति वाक्यशोषस्यानात्म-

पदनीयान्तरतरप्रियात्मोपासमोक्तितः ॥ ६९३ ॥

अवाक्यनमगम्यत्वमिनिशब्देन वर्णितम् ॥

वाक्यशेषोऽयमात्मानमेवेति न पृथग्वचः ॥ ६९४ ॥

निषेधो ऽकृत्स्नविषयो ननु कृत्स्नात्मगोचरः ॥

तस्मादुपास्य आत्मा स्याद्विधेयं चिन्त्यतेऽधुना ॥ ६९५ ॥

शाब्दज्ञानं विधेयं किं निरोधो वाऽथ सन्ततिः ॥

इति त्रिधा संशयं सत्यायः पश्चोऽभिधीयते ॥ ६९६ ॥

विद्युपास्त्योरिहैकार्थक्रियात्वात्प्रयंशसम्भवात् ॥

शेषित्वान्मुक्तिहेतुत्वाच्छाब्दज्ञानं विधीयते ॥ ६९७ ॥

यद्यप्युपास्तिरावृत्तिस्तथाऽप्यत्र तु वेदनम् ॥

अवेष्टिष्याप्रकरणात्सतो ज्ञानविधिर्मनः ॥ ६९८ ॥

परस्त्वेन नेतुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ६९३ ॥ अनङ्गिन

उपास्त्वस्वे उक्तहेतूनन्यथयति *अवागित्यादिना । *न पृथ-

गिति । तथा च न वैरूप्यमिति भावः ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥

निरोधो, मनस इति शेषः । सन्ततिर्ज्ञानमन्तानम् । *आय

इति । शाब्दधीर्विधेयेति प्रथमः पूर्वपक्ष उपपाद्यत इत्यर्थः ॥ ६९६ ॥

अत्र ज्ञानवाचकपदाभावादिह्याविलक्षणत्वेन ज्ञानस्य विध्यवो-

ग्यत्वादिध्यवेषितांशत्रयाभावाच्च न धीविधिसम्भव इत्याहङ्ग

सर्वत्राभिदिमाह *विद्युपास्त्योरिति । इह विद्याप्रकरणे ।

ज्ञानोपासनशब्दयोरिहैकार्थत्वादित्यर्थः । अपि च विध्यभावे

वेदान्तानामानर्थक्यप्रसङ्गात्सिद्धार्थवाक्यशेषित्वेन धीविधिरे-

ष्टव्य इत्याह *शेषित्वादिति । यामादिवत्पुनर्थहेतुत्वाच्च ज्ञानं

विधेयमित्याह *मुक्तीति ॥ ६९७ ॥ आयहेतुं विवृणोति *य-

यपीति ॥ ६९८ ॥ क्रियात्वादिति हेतुं व्याचष्टे*वपदिति

वषट्करिष्यंस्तां ध्यायेदिति ध्यानं यथा तथा ॥
 क्रियैव मानसी विद्या तथाऽस्ति विधियोग्यता ॥६९९॥
 किं केन कथमित्यंशा आत्मचित्तशमादयः ॥
 अतोऽत्र भावना श्र्यंशा शाब्दज्ञानेऽपि सम्भवत् ॥७००॥
 ये तु सिद्धार्थवेदान्तास्ते शेषाः शेष्यं विधिः ॥
 अतः सिद्धार्थवेदान्तैर्वेदार्थत्वं विधेर्नहि ॥ ७०१ ॥
 स्वातन्त्र्ये सिद्धवाक्यानां भवेदपुरुषार्थता ॥
 अत्रोच्यते ऽननुष्ठानादकार्यत्वादकर्तृनः ॥
 विध्यानन्त्याक्षरपेक्षयादशक्तेर्नात्र धीविधिः ॥७०२॥
 जीवब्रह्मैक्यविज्ञानं वाक्यश्रवणमाश्रितः ॥
 सिद्ध्यत्येवेत्यनुष्ठानं न तदर्थमपेक्षते ॥ ७०३ ॥
 यथाऽग्निहोत्रयाथात्म्यविज्ञानव्यतिरेकतः ॥

॥ ६९९ ॥ तृतीयहेतुं विभजते * किमिति । आत्मनो मुक्तिरूपेण
 साध्यत्वमुपेत्य किमंशशब्दितफलांशत्वं द्रष्टव्यम् । भावनापे-
 क्षितमंशत्रयं सम्भवत्येवातो भावनाख्यो विधिरप्यत्र सम्भ-
 वतीत्यर्थः ॥ ७०० ॥ शेषित्वादिन्युक्तं हेतुं व्यनक्ति * ये त्वि-
 ति । विधेः शेषित्वादेव विधेयधियः पुमर्थहेतुत्वमपि सिध्य-
 तीत्याह * अत इति । वेदार्थत्वं पुमर्थहेतुत्वम् । विधेर्ज्ञाननियो-
 गस्यैव मुक्तिहेतुत्वं, न सिद्धार्थवेदान्तैः, मुक्तिरिति शेषः ॥७०१॥
 कार्यानन्वितसिद्धवाक्यानामपुमर्थत्वं लौकिकवाक्येऽपि दृष्टमि-
 त्याह * स्वातन्त्र्य इति । विधिविधुरत्वं स्वातन्त्र्यम् । सप्तद्वीपा व-
 सुमतीत्यादिवाक्यस्य प्रवृत्त्याद्यज्ञापकत्वेनापुमर्थत्वं दृष्टमिति
 भावः ॥ उक्तहेतूनामुत्तरत्र दूषणं वक्ष्यामीत्यभिप्रेत्यधी-
 विध्यभावसाधकहेतून्सङ्गृह्णाति * अत्रेति ॥ ७०२ ॥ आ-
 यहेतुं विभजते * जीवेति द्वाभ्याम् । ज्ञानं न विधेयं स्वविषया-

न दनुष्ठानमस्येवं नात्मबोधेऽस्ति किञ्चन ॥ ७०४ ॥

मुमुक्षुपुरुषार्थस्य मोहमात्रान्तरायतः ॥

ज्ञानात्तन्मोहविध्वस्तौ किं वा कार्यं विधीयते ॥ ७०५ ॥

यदुत्पत्त्यादियोग्यं सदेतुं कश्चिदपेक्षते ॥

तद्वानुष्ठानसाफल्यं नानुत्पाद्ये विमोक्षणे ॥ ७०६ ॥

सम्भावितात्मकर्तृत्वो ब्राह्मण्याद्यधिकारवान् ॥

विधिभुक्तेः प्रवर्त्तत नतु कर्तृत्ववर्जितः ॥ ७०७ ॥

अपूर्वानपरायाद्यं ब्रह्मास्मीति विजानतः ॥

कर्तृत्वं नैव सम्भाव्यं तद्वेत्त्वज्ञानहानतः ॥ ७०८ ॥

आत्मनो ब्रह्मना सिद्धा ब्रह्मणोऽप्यात्मता स्वतः ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थबोधाच्चेत्किमनीहते ॥ ७०९ ॥

अन्तरेण विधिं वाक्यं श्रवणायापि नेहने ॥

नुष्ठानं विना जायमानत्वात् व्यतिरेकेणाग्निहोत्रवदित्यर्थः ॥ ७०४ ॥

अकार्यन्वादिनि हेतुं विवृणोति *मुमुक्ष्विति । ज्ञानस्य वि-
धेयत्वे तत्साध्यं फलं किञ्चिद्वक्तव्यम् । अज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानमात्र-

फलत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यस्य नित्यसिद्धत्वाच्चात्र विधेयक्रियाजन्यफ-
लमस्तीति न ज्ञाने विधिरित्यर्थः । कार्यं, साध्यमुद्दिश्येति शेषः

॥ ७०५ ॥ अत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह *यदिनि । ज्ञानं न वि-

धेयं साध्यफलविधुरत्वात् उत्पत्त्याग्निविकृतिसंस्काराणामन्यत-
मफलकक्रियावदित्यर्थः ॥ ७०६ ॥ तृतीयहेतुं व्याचष्टे *सं-

भावितेति ॥ ७०७ ॥ विदुषः कर्तृत्वाभावे हेतुमाह *अपू-

र्वेति ॥ ७०८ ॥ विदुषो भिसाटनादिप्रवृत्तिवद्दधी प्रवृत्तिरप्य-

स्त्वित्याशङ्क्य, तद्वदत्र दृष्टफलाभावान्मैवमित्याह *आत्मन

इति । चेच्छब्दो निश्चयार्थः ॥ ७०९ ॥ ज्ञानोत्पत्तिरेव ज्ञान-

इति श्रुवाणं प्रब्रूयादनिष्टं श्रूयते कुतः ॥ ७१० ॥

अधिक्षेपं शृणांत्येव विनाऽपि विधिना पुमान् ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यानां श्रवणं न तथा कुतः ॥ ७११ ॥

वैदिकत्वाद्विध्यपेक्षा यदि तर्हि विधेरपि ॥

श्रवणे विध्यपेक्षायां विध्यानन्तर्यं प्रमज्ज्यते ॥ ७१२ ॥

उत्पन्नस्यापि बोधस्य विध्यपेक्षामुदीरयन् ॥

किं वा प्रयोजनं प्रयात्तद्विचार्य प्रयत्नतः ॥ ७१३ ॥

प्रयोगार्थं बोधनार्थं मात्वार्थं मेयसिद्धये ॥

आत्मन्वायानिरोहित्यै निरुपाध्यनुभूतये ॥ ७१४ ॥

सम्भवार्थं तमोनुत्तयै ज्ञानवृत्तिनिवृत्तये ॥

तमोहानिनिवृत्तयै वा, सर्वथाऽपि न युज्यते ॥ ७१५ ॥

स्वरूपलाभमात्रेण हान्ति विद्या तमस्तनः ॥

नापेक्षते प्रयोगं तु लब्धरूपा कुटारवत् ॥ ७१६ ॥

विधिफलं यागाद्यनुष्ठानाय विध्यतिरेकेणाप्रवृत्तवज्ज्ञानान्पादकवाक्यश्रवणाय न विना प्रवृत्त्ययोगादिति शङ्कते *अन्तरेणेति । शब्दस्य श्रवणमात्रे विध्यपेक्षा उत वैदिकशब्दश्रवणे ? नाद्यः, इत्याह *इतीति ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ द्वितीयमनूय चतुर्थेहेतुं विवृण्वन्दूषयति *वैदिकत्वादिति ॥ ७१२ ॥ पञ्चमं हेतुं प्रपञ्चयति *उत्पन्नस्येत्यादिना ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ यथोत्पन्नोऽपि बोधः कुटाराद्यनुष्ठानं विना काष्ठार्दा द्वैधीभावादिमिद्धये नाकं; तथा ज्ञानमप्यननुष्ठितं न मोक्षाय पर्याप्तमिति तदनुष्ठानाय विधिरिति प्रथमकल्पं दृष्टान्तवैषम्येण दूषयति *स्वरूपेति । लब्धस्वरूपा विद्या फलाय कुटारवत् व्यापारमपेक्षते किन्तुत्पन्नमानैव ब्रह्मावाप्तिहेतुरित्यर्थः ॥ ७१६ ॥ यथा रत्नज्ञानमुत्पन्नमपि

स्वप्रकाशात्मनस्तत्रैव तमोनाशानिरेकतः ॥

पोधनं नैव सम्भाव्यं घटादौ तज्जडे भवेत् ॥ ७१७ ॥

नद्यास्तीरे फलानानि नृवचांस्यदपेक्षते ॥

प्रामाण्याय, तथा वेदवाक्यं नान्यदपेक्षते ॥ ७१८ ॥

प्रमाणमप्रमाणं च प्रमेयो निश्चिनिस्तथा ॥

यत्सान्निध्यात्प्रमिध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्षते ॥ ७१९ ॥

इदमेवमिदं नैवमिति बुद्धिरनात्मिका ॥

येनात्मवत्येष आत्मा स्वत एव न चान्यतः ॥ ७२० ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु तद्भावाभावमाक्षिणः ॥

तद्वान्तरविशेषज्ञानाय सामान्यन्तरमपेक्षते, एवमान्मधीरपि-
विशेषज्ञानाय विधिमपेक्षते इति द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिपति *स्व-
प्रकाशेति । आत्मनो निःसामान्यविशेषत्वादिति भावः ॥ ७१७ ॥

यथा पौरुषेयवाक्यजन्यज्ञानं प्रमात्वाय मूलप्रमाणमपेक्षते, एवं
वेदान्तधीरपि तदर्थं विधिमपेक्षत इति तृतीयं निराह *नद्या-
इति । अपौरुषेयवाक्यस्य स्वतःप्रमाणत्वादिति भावः ॥ ७१८ ॥

अनभ्यामदशापन्नदृग्स्थजलज्ञानं यथा स्वविषयमंशयादिनि-
वृत्तयेऽन्यदपेक्षते तद्वदिति चतुर्थं प्रत्याह *प्रमाणमिति । प्रती-
चोऽतिमन्निहितत्वेन तत्र पुंमः मंशयायोगादिति भावः ॥ ७१९ ॥

यथा घटादिज्ञानं परमते स्वविषयसत्यत्वाय गुणजन्यत्वमपेक्षते,
तद्वदिति पञ्चममपवदति *इदमिति । घटादि पृथुबुद्धोदराकार-
त्वादिमयुक्तं न तथा पटादीति या बुद्धिः सा स्वतःसत्ताशून्या-
ऽपि येनात्मना सत्तावती लक्ष्यते । एषः स्वत एव सत्यस्वरूप
इत्यर्थः ॥ ७२० ॥ पष्ठेऽपीदं वाक्यं चिदंशस्थावरणनिवृत्तये
ज्ञानं विधिमपेक्षते उत आनन्दांशस्थावरणनिवृत्तये? नाहः, तत्रा-

नास्ति तस्य तिरोधानमन्यथा जगदन्धता ॥ ७२१ ॥

कर्त्रादिव्यापृतेः पूर्वमसंकीर्णमुपाधिभिः ॥

अविक्षिप्तमसंसुप्तं स्वानुभूत्यैव गम्यते ॥ ७२२ ॥

प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च ॥

कुर्वन्त्येष प्रमां यत्र तदसम्भावना कृतः ॥ ७२३ ॥

शैत्यापनोदने वह्निर्यथा नान्यदपेक्षते ॥

विरोधित्वास्तथा विद्या निरपेक्षा तमोहतौ ॥ ७२४ ॥

या तमोघानिनी विद्यावृत्तिः सा स्वयमेव हि ॥

नश्यत्प्रविश्या साद्वै हत्वा रोगमिवौषधम् ॥ ७२५ ॥

प्रत्यङ्मात्रावशेषो यः स तमोहानिरुच्यते ॥

वरणस्यैवाभावादित्याह *जाग्रदिनि । द्वितीये दीपादिवदु-
त्पद्यमानमेव ज्ञानं तन्निवर्तयतीति भावः ॥ ७२१ ॥ अन्तःक-
रणाद्युपाधिनिवृत्तये विध्यपेक्षेति सप्तमपक्षेऽपि किं तन्निवृत्तिर-
नान्यन्तिकी आन्यन्तिकी वा विवक्षिता ? नाद्यः, सुप्त्यादौ तस्य
स्वतःसिद्धत्वादित्याह *कर्त्रादीति । द्वितीये अज्ञाननिवृत्त्यैव
तन्निवृत्तेर्नान्यापेक्षेति ध्येयम् ॥ ७२२ ॥ विषयामम्भावनानि-
वृत्त्यर्थं विधिमपेक्षते इत्यष्टमं निराचष्टे *प्रमाणमिति । प्रमा-
भामः संशयः । एतानि दृश्यत्वेन द्रष्टरि प्रमां कुर्वन्ति दृश्यस्य
द्रष्टारमन्तरेणायोगात्तत्र नासम्भावनेत्यर्थः ॥ ७२३ ॥ नवमं
प्रत्याख्याति *शैत्येति । शुक्लज्ञाननिवृत्तौ विध्यपेक्षाऽदृष्टेऽपेक्षेति
भावः ॥ ७२४ ॥ अविद्यानिवर्तकं ज्ञानं स्वनाशाय विधिमपे-
क्षते इति दशमं निरस्यति *या तम इति ॥ ७२५ ॥ अविद्या-
ध्वंसनिवृत्तये विध्यपेक्षेत्यन्त्यः पक्षोऽपि न साधुरित्याह *प्र-
त्यगिति । अविद्यानिवृत्तेरधिष्ठानमात्रत्वात्तस्य च नित्यत्वात्त-

अनश्वरी तमोहानिर्नाश्रातो विध्यपेक्षिता ॥ ७२६ ॥

पश्येदात्मानमित्येष विधिरत्र निरर्थकः ॥

अशक्यत्वाद्बस्तुतन्त्रं नेच्छया कर्तुमीक्ष्यते ॥ ७२७ ॥

दर्शनं बस्तुतन्त्रं स्यात्कर्तृतन्त्रं नहि क्वचित् ॥

कर्तृतन्त्राधियोपास्यं यत्स्यात्तद्ब्रह्म नैव हि ॥ ७२८ ॥

मनुते यं न मनसा मतं येन मनः सदा ॥

ब्रह्म विद्धि तदेव त्वं न त्विदं यदुपासते ॥ ७२९ ॥

इति शृङ्गमाहिकया श्रुत्योपास्यस्य वारिता ॥

ब्रह्मता, साक्षिणस्त्वस्य ब्रह्मत्वं स्फुटमीरितम् ॥ ७३० ॥

हेतवः पूर्वपक्षस्य ये प्रोक्तास्तेषु सम्मतम् ॥

स्मिन्नपि पक्षे विध्यपेक्षा नेत्यर्थः ॥ ७२६ ॥ अशक्तेरित्युक्तं

हेतुं व्याख्याति *पश्येदिति । अशक्यत्वमुपपादयति *बस्त्व-

ति । बस्तुतन्त्रं यद्वस्तु तत् इच्छया कर्तुमकर्तुं वा न प्रभवामे-

त्यर्थः ॥ ७२७ ॥ *कर्तृतन्त्रमिति । अनिच्छतोऽपि दुर्गन्धा-

द्युपलम्भादिति भावः । तर्ह्युपास्तिरूपज्ञानस्य कर्तृतन्त्रत्वादेव

विधेयत्वमित्याशङ्क्य ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वान्मैवमिति आह *क-

र्तृतन्त्रेति ॥ ७२८ ॥ उक्तोऽर्थे मानमाह *मनुत इति ॥ ७२९ ॥

ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वेऽपि साक्षिणि किमायातं ? तत्राह *साक्षिण

इति । तत्त्वमादिवाक्यैरिति शेषः ॥ ७३० ॥ एवं शब्दादुत्प-

न्नब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य पुंठ्यापारानपेक्षत्वादिधेयव्यापारसाध्या-

दर्शनादनुष्ठातुरभावाद्ध्यानन्त्याज्ज्ञानाधीनप्रयोजनस्य विध्य-

नपेक्षत्वादपुंठ्यतन्त्रत्वेन विधातुमशक्यत्वाच्च न तत्र विधिरित्यु-

क्तम् । इदानीं ज्ञाने विधिरस्तीत्यत्र पूर्वोक्तहेतून् क्रमेण दृष-

यति *हेतव इति । *सम्मतमिति । तयोरेकार्थत्वे सुक्तहेतुभ्यो

विद्युपास्त्योरिहैकार्थं क्रियात्वं नतु सम्मतम् ॥७३१॥
 यागे यहेवताध्यानं नृतन्त्रत्वाक्रियास्तु सा ॥
 प्रमाणमेयतन्त्रत्वादिशेषा स्यात्कथं क्रिया ॥७३२॥
 सर्वाकाङ्क्षामूलहेतोरज्ञानस्यैव बाधनात् ॥
 अंशत्रयमनाकाङ्क्षं कथं सा भावनोदियात् ॥ ७३३ ॥
 स्वतन्त्रा ब्रह्म वेदान्ता बोधयित्वा विमुक्तिदाः ॥
 अतः शब्दज्ञानविधिर्न कथञ्चन युज्यते ॥ ७३४ ॥
 न योगशास्त्रसंसिद्धो निरोधोऽपि विधीयते ॥
 विमुक्तिसाधनत्वेन तस्यानधिगमाच्छ्रुतेः ॥ ७३५ ॥
 अनुष्ठातुमशक्यश्च प्रत्यग्बोधं विना न सः ॥
 प्रत्यग्ज्ञाने निरुध्यन्ते चित्ततद्वृत्तयोऽग्निलाः ॥७३६॥
 वस्तुतस्तु निरोधोऽस्तु सा वाऽस्त्वेनेन किं तव ॥
 प्रत्यग्बोधमृते नान्यन्मुक्तेरस्तीह साधनम् ॥ ७३७ ॥
 विधेयस्तीर्हि सन्तान इति चेत्, तत्र को विधिः ॥
 अपूर्वो नियमो वा स्यात्परिमङ्गलाऽथवाच्यताम् ॥७३८॥

न ज्ञानविधिसम्भव इत्यर्थः । क्रियान्वादित्येतदमिच्छा दूषयति
 *क्रियान्वमिति ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ अंशसंभवादित्युक्तं धुनीते
 *सर्वेति ॥ ७३३ ॥ शेषित्वं मुक्तिहेतुत्वं च सिद्धब्रह्मबोधि-
 वाक्यानामप्यस्तीत्याह *स्वतन्त्रा इति । न च सिद्धबोधवा-
 क्यानामप्युपमर्शनाः नायं मर्ष इत्याप्तवाक्ये तदर्शनादिति भावः
 ॥ ७३४ ॥ चित्तनिरोधो विधेय इति द्वितीयं पक्षमनूय निरा-
 करोति *न योगन्यादिना ॥ तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतेर्ज्ञानमेव
 मुक्तिहेतुः, श्रुतिविरोधे योगशास्त्रस्थान्यपरत्वादिति भावः
 ॥७३५॥७३६॥७३७॥ श्रीमन्ततिरुपा क्रिया विधीयते इति पक्ष-
 मनूय विकल्पयति *विधेय इति ॥ ७३८ ॥ अस्य विधेर-

अपूर्वोऽत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ॥
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्याविधीयते ॥ ७३९ ॥
अत्र स्वन्त्यन्तमप्राप्तमात्मोपासनमन्यतः ॥
अपूर्वविधिरवातो यथैतत्स्यात्तथोच्यते ॥ ७४० ॥
एकार्थोल्लेखिवृत्तीनामातादात्म्याभिमानतः ॥
आवर्तनं हि शब्दार्थः सर्वत्रोपासनश्रुतेः ॥ ७४१ ॥
विष्णुपास्तेरिहैकत्वं यदि तर्हि विदेरपि ॥
अर्थ आवृत्तिरेवास्तु पूर्वब्राह्मणवाक्यवत् ॥ ७४२ ॥
पूर्वत्रैतत्साम वेदेन्येवं वेदेति शब्दतः ॥
उपासनं व्यवहृतं तथा श्रुत्यन्तरं पवपि ॥ ७४३ ॥
विश्याप्रकरणं चात्र न विरुद्धमुपास्तितः ॥

पूर्वत्वं वक्तुं विधित्रयस्यापि लक्षणमाह *अपूर्व इति ॥ ७३९ ॥
*यथैतदिति । यथा ज्ञानसन्नतिविधेरपूर्वत्वं स्यात्तथा सा-
ध्यत इत्यर्थः ॥ ७४० ॥ तन्माधनायोपोसनशब्दार्थमाह *ए-
केति । विजातीयप्रत्ययानन्तरितमजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणम्
उपास्यमाक्षात्कारावमानं, सर्ववेदेषूपसीनेति श्रुतेः । श-
ब्दार्थः वाक्यार्थ इति यावत् । तथा चाप्तं तदेव विधीयत
इति भावः ॥ ७४१ ॥ न स वेदेति पूर्ववाक्ये ज्ञानस्य प्र-
कृतत्वादुपासीतित्यस्यापि समानार्थत्वादत्रावृत्तिविधिरनुपपन्न
इति शङ्कते *विष्णुपास्त्योरिति । ज्ञानस्य प्रकृतत्वमसिद्धं न स
वेदेत्यत्राप्यावृत्तेरभिधानाद्यत्स एवमेतत्साम वेदेत्यत्र वेदनश-
ब्दस्यावृत्त्यर्थत्वेन प्रकृतत्वादित्याह *तर्हीति ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥
ननु वेदनशब्दस्यावृत्त्यर्थत्वे प्रकरणविरोधः स्यादिति, नेत्याह

अपरोक्षब्रह्मविद्याजन्मनः सुलभस्वतः ॥ ७४४ ॥
 नहि सिद्धार्थवाक्योत्थज्ञानमात्रेण कश्चन ॥
 ब्रह्मानुभवितुं शक्तस्तस्यावाक्यार्थरूपतः ॥ ७४५ ॥
 नात्रापदार्थसंसृष्टरूपं वाक्यात्प्रतीयते ॥
 ब्रह्मासंसृष्टरूपत्वाच्च वाक्येनानुभूयते ॥ ७४६ ॥
 न चावेदार्थता शङ्का वेदोक्तोपासनोत्थितात् ॥
 साक्षात्काराद्ब्रह्म भाति तस्माद्वेदार्थतैव हि ॥ ७४७ ॥
 देवो भूत्वा देवमेतीत्यादिश्रुत्यनुरोधतः ॥
 साक्षात्कारं ध्यानजन्यमन्तरेण न मुच्यते ॥ ७४८ ॥
 शब्दाद् ज्ञाने समुत्पन्ने आसाक्षात्कृतिभावना ॥
 प्रत्ययावृत्तिरूपा या न प्राप्तत्वाऽन्यमानतः ॥ ७४९ ॥
 सिद्धार्थशब्दात्स्वाध्यायविधितो वाऽन्यतोऽथवा ॥
 तत्प्राप्तिः शङ्काने तत्र सिद्धार्थो न विधायकः ॥ ७५० ॥
 अक्षरार्थज्ञानमात्रावसाद्यध्ययने विधिः ॥
 न चान्यदत्र सम्भाव्यमप्राप्तोपासना ततः ॥ ७५१ ॥
 अपूर्वविधिरेवातः स्मृतिसन्तानगोचरः ॥

*विद्येति ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वाभावमाह
 *नानेति ॥ ७४६ ॥ तर्ह्यपनिषद्वविरोध इत्याशङ्कोपनिष-
 दर्थज्ञानजन्यसाक्षात्कारविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तत्र विरुध्यते इत्याह
 *न चेति ॥ ७४७ ॥ ध्यानसाक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुत्वे श्रुति-
 मप्यनुकूलयति *देवो भूत्वेति ॥ ७४८ ॥ ननु ज्ञानसन्ततिः
 प्राप्तत्वाच्च विधेयेति, नेत्याह *मन्देति ॥ ७४९ ॥ अप्राप्तत्वम-
 सिद्धमिति ब्रह्मन्तं प्रति तत्प्राप्तिः कनेति विकल्प्य दूषयति
 *सिद्धार्थेत्यादि ॥ ७५० ॥ अक्षरग्रहणमर्यादबोधमात्रं वाऽब-

इति प्रथमपक्षो यस्तस्य दूषणमुच्यते ॥ ७५२ ॥
 नापूर्वविधिरेव स्यात्प्राप्तत्वात् स्मृतिसन्ततेः ॥
 अनुभूते हि विषये स्मृतिः प्राप्ता विधिं विना ॥ ७५३ ॥
 स्मर्यन्त एव पित्राद्याः श्राद्धाद्यर्थं तदा तदा ॥
 अनुभूतो निजात्माऽयं कुतो न स्मर्यते वद ॥ ७५४ ॥
 न शाब्दज्ञानमात्रेणानुभूतं ब्रह्म तद्भवेत् ॥
 अवाक्यार्थात्मकत्वेनेत्येतदत्र न मङ्गतम् ॥ ७५५ ॥
 अवाक्यार्थात्मकं ब्रह्मेत्येतदाक्येन गम्यते ॥
 अन्येन वा, यदा वाक्यात्तदा वाक्यार्थता भवेत् ॥ ७५६ ॥
 अथान्येनानुभूतं तदवाक्यार्थात्मकं तदा ॥
 तावन्नैव कृतार्थत्वाद् व्यर्थं ध्यानादिचेष्टितम् ॥ ७५७ ॥
 ब्रह्म संसृष्टरूपं चेदाक्यादध्यवर्त्तयते ॥
 संसृष्टरूपं तन्निति गीर्वाणैरपि दुर्लभम् ॥ ७५८ ॥
 घटाकाशो महाकाश इति वाक्ये यथा तथा ॥
 तत्त्वमस्यादिवाक्येषु कुतोऽखण्डार्थधीर्न ते ॥ ७५९ ॥
 साक्षात्कारो ध्यानजन्य इत्युक्तं यत्तदप्यसत् ॥

सानं यस्य स तथोक्तः ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ यदुक्तं
 शब्दाद्ब्रह्मानुभवितुमशक्यमिति तदनूय निराह *न शाब्दज्ञाने-
 ति ॥ ७५५ ॥ कथमसङ्गतमित्याशङ्क्य ब्रह्म वाक्यार्थरूपं नेति वदता
 न तज्ज्ञातमिति वक्तव्यम् । न ज्ञातं केनेति विकल्प्य दूषयति
 *अवाक्येत्यादिना ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ वाक्यादेव परोक्षतया
 ज्ञाते ब्रह्मण्यापरोक्ष्यार्थं ध्यानादिकमर्थवदित्याशङ्क्य वाक्यस्य
 संसृष्टार्थबोधकत्वे ब्रह्मणोऽखण्डत्वमेव न सिद्ध्येदिति वाक्यस्यै-
 व तद्बोधकत्वं वाच्यमित्याह *ब्रह्मेति ॥ ७५८ ॥ वाक्यस्या-

ध्यानं क्रिया न प्रमाणं कानुभूतिरमानतः ॥ ७६० ॥
 यथा वस्तु तथा बुद्धिरनुभूतिरतो भवेत् ॥
 भ्रान्तैव ध्यानजन्या धीर्मृतपुत्रापरोक्षवत् ॥ ७६१ ॥
 किं च वाक्येन यदुद्धं तद्धान्तं ते मते ततः ॥
 तद्ध्यानं कोपयुज्येत स्रक्सर्पध्यानसाम्यतः ॥ ७६२ ॥
 अथ सिद्धार्थवाक्येन ब्रह्मानुभव इष्यते ॥
 अनुभूतिध्वस्तमोहः कुतः स्मृतिमपेक्षते ॥ ७६३ ॥
 मानोत्थानुभवेनान्ममोहो यदि न नश्यति ॥
 तर्ह्येष स्मृतिमात्रेण सर्वथा नैव नश्यति ॥ ७६४ ॥
 अपि पाशुपताम्त्रेण विद्वश्चेन्न ममार यः ॥
 स निष्फलेपुतुष्ठाङ्गो नश्यतीत्यनिदुष्करम् ॥ ७६५ ॥

स्वण्डार्थबोधकत्वं दृष्टान्तेन साधयति *यथेति ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥
 मानाजन्यस्याप्रमानत्वं दर्शयितुं प्रमालक्षणमाह *यथेति ।
 अनुभूतिः प्रमा । ध्यानजन्यधीभ्रान्तिरेवेति सदृष्टान्तमाह *मृ-
 तेति ॥ ७६१ ॥ ध्यानजन्यधियाऽपि विषयाबाधान्प्रमात्वमा-
 शङ्क्य दूषणान्तर्गमाह *किञ्चेति ॥ ७६२ ॥ यद्यपि तत्त्वमा-
 दिवाक्यमेवास्वण्डार्थबोधकं तथापि तन्माप्तात्काराय तत्सन्त-
 तिर्विधीयत इति शङ्कते *अथेति । यन्साक्षादित्यपरोक्षं करसे
 ब्रह्मणि वाक्येनापि वस्तुवृत्तमनुमन्य साक्षाद्बोधसम्भवादात्म-
 नि स्मृतेरफलत्वाच्च तन्मन्ततिर्विधीयत्यभिप्रेत्याह *अनुभूती-
 ति ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ मानजन्यधिया मोहानिवृत्तावृत्तं बाधकं
 दृष्टान्तेन स्पष्टयति *अपीति । चेदित्यवधारणे । क्रियापदादुपरि
 सम्बध्यते । तुल्यत्वं पीडितन्वम् । निष्फलत्वं नैशित्यरादि-
 त्यम् ॥ ७६५ ॥ साक्षात्कारे जाते स्मृतेरफलत्वाच्च सन्तति-

आत्मन्यवगते साक्षात्प्रमाणार्थसमाप्तिः ॥
 किमन्यत्स्मृतिसन्तानात्प्रार्थ्यते भवता फलम् ॥ ७६३ ॥
 भविष्यत्कालसम्बन्धि फलं स्यान्नहि नाकवत् ॥
 धीजन्मन्येव तत्सिद्धयेदग्निजन्मनि दाहवत् ॥ ७६७ ॥
 किञ्चानुभव एवात्र नित्यं सान्निहितत्वतः ॥
 सम्भवेत्सर्वदा तस्मान्न स्मृत्याऽस्ति प्रयोजनम् ॥ ७६८ ॥
 आस्तां दूषणमालेपं स्मृतिर्वाऽनुभवोऽपि वा ॥
 स्वतः प्राप्नोति नापूर्वाविधिस्तेनात्र सन्ततेः ॥ ७६९ ॥
 नन्वेवं तर्हि सन्ताने भवेन्नैयमिको विधिः ॥
 आत्मोपासनमप्राप्तं पक्षे तेन नियम्यते ॥ ७७० ॥
 अनुभूतेऽपि पित्रादौ नियमेन स्मृतिर्नहि ॥
 दृष्टा, तथाऽऽत्मतत्त्वेऽपि नैरन्तर्येण तत्स्मृतिः ॥ ७७१ ॥
 यदप्यव्यवधानेन स्मृतेर्विप्रो न कश्चन ॥

विधेयेत्युक्तमेव प्रपञ्चयति *आत्मनीति ॥ ७६६ ॥ दृष्टफला-
 भावेऽप्यदृष्टफलाय विधिरित्याशङ्काह *भविष्यदिति । ना-
 कवादिति व्यतिरेकदृष्टान्तः । तत्र हेतुः *धीजन्मनीति । यथा
 ऽग्निजन्मसमकालमेवैधसां भस्मीभावः, एवं ज्ञानोदयसमका-
 लमेव सर्वकामावाप्तिरूपकैवल्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७६७ ॥ स-
 न्ततेरविधेयत्वे हेत्वन्तरमाह *किञ्चेति । ब्रह्मविदो विषयान्त-
 राभावेन प्रत्यग्बोधस्य सदा प्राप्तत्वात्स्मृतिसन्तानविधिव्य-
 र्थ इत्यर्थः ॥ ७६८ ॥ अपूर्वविधिनिराकरणमुपसंहरति *आ-
 स्तामिति ॥ ७६९ ॥ द्वितीयमुत्थापयति *नन्विति ॥ ७७० ॥
 वासिकमाप्तिमाह *अनुभूत इति ॥ ७७१ ॥ विदुषो विषया-

तथाऽऽप्यारब्धदोषेण बलाद्विस्मर्यते पुमान् ॥ ७७२ ॥
 मोचकाप्रबलैर्मुक्तो बाणस्तु न निवार्यते ॥
 प्रवृत्तत्वात्तथाऽऽरब्धं कर्म ज्ञानाद्य नश्यति ॥ ७७३ ॥
 बाह्मनःकायचेष्टानामभावे कर्मणः फलम् ॥
 भोक्तुं न शक्यते तेन मनोविक्षिप्यते बलात् ॥ ७७४ ॥
 विक्षिप्तचित्तः पुरुषस्तत्त्वं संस्मृतिवर्जितः ॥
 अविद्वानिव संसारदुःखरेषोऽभिभूयते ॥ ७७५ ॥
 अविक्षेपे स्मृतिः प्राप्ता विक्षेपे न तु सा ततः ॥
 पाक्षिकायां स्मृतिसम्प्राप्ता तत्सन्तानो नियम्यते ॥ ७७६ ॥
 उपस्थितं यदा दुःखं तदा तस्योपशान्तये ॥
 आनन्दान्नकर्मणैर्न स्मरेद्ब्रह्म पुनः पुनः ॥ ७७७ ॥
 इत्येवं मृदुचिन्तानां मतं भाष्यकृतस्तथा ॥
 अङ्गीकृत्य भरं चक्रुर्पूर्वविधिवारणं ॥ ७७८ ॥
 अथैव स्मृतिरायानु कल्पान्तनिचयेन वा ॥

न्तराभावादान्मवोधो नित्यं स्वतःप्राप्त एवेत्युक्तमनूय परि-
 हरति *यद्यपीति ॥ ७७२ ॥ आरब्धं कर्मान्मज्ञानापेक्षया
 प्रबलमित्येतद् दृष्टान्तमुखेनाह *मोचकादिति ॥ ७७३ ॥
 ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ किमयं नियमाविधिः सर्वनरसा-
 धारण इत्याशङ्क्य नेति व्यवस्थायाह * इत्येवमिति । मृदुचि-
 त्तानाम्-अवर्गीकृतमानमानाम् । कथं तर्ह्यविक्षेपेण भाष्यकृत्त्रि-
 यमविधिमाङ्गीचकारेत्याशङ्क्य तद्वचनस्यापूर्वविधिनिराकरणपर-
 त्वाच्च दोष इत्याह *अङ्गीकृत्येति । भरं चक्रुः यत्र कृतव-
 न्तः ॥ ७७८ ॥ वशीकृतचित्तानां त्वात्मधियो नित्यप्राप्त-
 त्वाच्च नैयमिकोऽपि विधिरित्याह *अथैवेत्यादिना । ननु

इत्यादिधीरचित्तानां नित्यप्राप्तिरथोच्यते ॥ ७७९ ॥

यत्साक्षादिति वाक्योत्थप्रत्यग्याथात्म्यलोहिना ॥

ज्ञानेन तमसो दाहान्नित्यप्राप्तैव तत्स्मृतिः ॥ ७८० ॥

देहादिभाषनालिङ्गादहम्बुद्धेश्च यं पुरा ॥

सदेक्षते तमेवाय श्रुत्या ब्रह्मनयेश्चने ॥ ७८१ ॥

सर्वेषामपि विदुषामात्मनो नित्यप्राप्तिः किं न स्यादविशेषा-
दविद्यानिवृत्तेरिति चेन्, अयं भावः—यस्तूपास्यदेवतासाक्षा-
त्कारपर्यन्तं सगुणांपासनं विधाय विद्यायां प्रवृत्तः तस्य विचारेण
ज्ञानोत्पत्तौ विक्षेपाभावादात्मधीर्नित्यप्राप्तैव । यः पुनरूपासनम-
कृत्वा श्रवणाद्यनुष्ठाय तत्त्वं निश्चिनोति तस्य चित्तवशीकरणा-
भावे विक्षेपसम्भवात्तं प्रति नियमविधिः । न च तत्त्वज्ञाने-
नाज्ञानस्य नष्टत्वाद्विधिर्वैयर्थ्यं, चित्तवशीकरणाभावे शास्त्रे-
ण नश्यत्परमार्थरूपमित्यज्ञाने परमार्थत्वांशनाशेऽपि जन्महे-
त्वज्ञाननाशयोगात् । अन्यथा वेदान्तेषूपान्तिविधीनामैका-
ग्यद्वाराऽद्वितीयब्रह्मपरत्वं न स्यात् अनस्तेषां श्रुत्यन्तरप्रसिद्ध-
प्रणवोच्चारणपूर्वकप्रतिबद्धसाक्षात्काराय निरन्तरं निर्गुण-
ब्रह्मभावनं कार्यम् । अत एवाधस्तनग्रन्थेषु विदुषो विधि-
र्नास्तीत्युक्त्वा पुनर्विद्वानज्ञवद्विधिर्महति, ब्रह्मानिष्ठा विधीयत
इत्याद्युक्तिर्न विरुध्यते । सर्वत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थास-
म्भवादिति ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ किञ्च तत्त्वधियः पूर्वमप्यात्मा-
नुभवो नित्यप्राप्त एवेत्याह *देहादीति । भावनाशब्दो ज्ञा-
नपरः । देहः स्वातिरिक्तद्रष्टृकः दृश्यत्वादित्यनुमानेनाहमित्य-
ध्यक्षेण च सदेक्षत इत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः—यं पूर्वं कर्तृत्वे-
नापश्यत्तमेवाकर्तृत्वेन पश्यतीत्याह *तमेवेति ॥ ७८१ ॥ अ-

ततश्च प्राकृतो यद्वत्कर्त्रात्मानं सदा स्मरन् ॥
 अस्ति विद्वांस्तथा ब्रह्म स्मरत्त्वेन विधिं विना ॥ ७८२ ॥
 दुःखात्मनि विदाभासे सत्यायातं किमात्मनि ॥
 विदाभासे भोजते स्यादारब्धचरितार्थता ॥ ७८३ ॥
 नष्टो मोहस्त्वात्मतत्त्वे भोगं मन्येत न कश्चित् ॥
 नहि नाम विनिद्रोऽपि सुप्तवत्स्वप्नमिक्षते ॥ ७८४ ॥
 बलाद्विक्षिप्यते चित्तमित्यादि यदुदीरितम् ॥
 अस्त्वेवैतत्तावताऽत्र नित्यप्राप्तिर्न वार्यते ॥ ७८५ ॥
 विक्षिप्तमपि तच्चित्तमनात्मग्रहणोद्यतम् ॥
 प्रत्यगर्थमनालिङ्ग्य न परारब्धाधनक्षमम् ॥ ७८६ ॥
 आत्मानं सर्वदोषास्ते तत्प्रत्ययसमन्वयात् ॥
 निःशेषानात्मबुद्धीनां यथैतस्यासथोच्यते ॥ ७८७ ॥
 प्रत्यङ्मोहः सर्वदैव भास्वच्चैतन्यविम्बितः ॥

नुभवात्स्मृतेरपि नित्यप्राप्तिमाह *तत इति । उक्तानुभवादित्य-
 र्थः ॥ ७८२ ॥ आत्मनि स्मृत्यनुभवयोरन्यतरस्य नित्यप्रा-
 प्तत्वे प्रारब्धप्रापितभागो न स्यादित्याशङ्क्याह *दुःखात्मनी-
 ति । दुःखमोक्तीत्यर्थः ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ चित्तविक्षेपे सत्यात्म-
 स्मृत्यसम्भवात् तस्य निन्यप्राप्तिरिति यदुक्तं तदनूय प्रत्याह
 *बलादिति ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ उक्तमेव विशदयति *आत्मेति ।
 तत्र हेतुः *तत्प्रत्ययेति । सर्वानात्मबुद्धीनामात्मचैतन्यव्याप्तत्वा-
 दित्यर्थः । उक्तहेतुं साधयितुं प्रतिजानीते *यथेति ॥ ७८७ ॥
 प्रत्यगाश्रयमङ्गानं तावत्सर्दबापरोक्षचैतन्यव्याप्तम् अतस्तत्कार्य-
 वृत्तयोऽपि तद्वैतन्यव्याप्ता एवेत्याह *प्रत्यगिति । द्वयो-

बुद्धितद्वृत्तयश्चैव तप्तायोविस्फुलिङ्गवत् ॥ ७८८ ॥

प्रागप्यनात्मसम्बन्धाज्जन्मप्रभृनिवृत्तयः ॥

आत्मना पूरिताः सत्यः सम्यग्ज्ञाः स्युरनात्मनि ॥ ७८९ ॥

खपूर्ण एव सन्कुम्भो द्रव्यैर्नानाविधैर्युतम् ॥

वियोगं वा यथा गच्छेच्चैतन्येद्वास्तथा धियः ॥ ७९० ॥

एवं सत्यर्थतः प्राप्ता सदात्मस्मृतिसन्ततिः ॥

विमूढस्यापि तुल्या चेदस्तु नः किं विनङ्गयति ॥ ७९१ ॥

यदि मोहाविनाशेन सत्यप्येयाऽतिनिष्फला ॥

विदुषस्तर्ह्यमूढस्य सफलेत्यभ्युपेयताम् ॥ ७९२ ॥

यः किं फलमिति प्रश्नो विधिपक्षेऽप्यसौ समः ॥

विधावदृष्टमिति चेदविधावपि तत्समम् ॥ ७९३ ॥

श्चेतन्यव्याप्ता दृष्टान्तः *तप्ताय इति ॥ ७८८ ॥ उक्तमेव व्यन-
क्ति *प्रागिति ॥ ७८९ ॥ विषयसम्बन्धात्पूर्वं वृत्तीनां चैत-
न्यव्याप्तावपि नोर्ध्वं तद्व्याप्तिः विषयसम्बन्धेर्नवानाकाङ्क्षादि-
त्याशङ्क्याह *त्वेति । यथा कुम्भो नभोव्याप्त एव दध्यादिभिः
संयोगविभागावनुभवति, तथा बुद्धिवृत्तयोऽपि चिद्व्याप्ता एव
विषयैः संयोगादि प्रतिपद्यन्ते । नहि कदाचिदपि चिद्व्याप्तं
किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ७९० ॥ फलितमाह *एवमिति । य-
द्यपीयं स्मृतिर्मूढानामप्यस्ति तथापि चितिव्याप्ता वृत्तिरितिबु-
द्धमावात्तेषां निष्फला, विदुषस्तु तद्दीसम्भवात्साफल्यमाह
*विमूढस्येत्यादिना ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ आत्मस्मृतेर्वस्तुस्वाभाव्या-
दर्पजनकत्वस्य सर्वैर्वक्तव्यत्वात्तत्फलचिन्ता न कार्येत्याह *यः
किमित्यादिना ॥ ज्ञानसन्ततेर्विधेयत्वपक्षेऽपि साक्षात्कारान-
न्तरमात्मस्मृतिजन्यादृष्टस्य वैफल्यं तुल्यमिति भावः ॥ ७९३ ॥

प्रासङ्गिकनदीस्नानाभाहृष्टं नहि जन्यते ॥

अथ सिद्धब्रह्मचिन्ताऽप्येवं पुण्यं प्रदापयेत् ॥ ७९४ ॥

जन्महीनस्य किं पुण्यैरिति चोद्यं समं द्वयोः ॥

अनिर्वान्धा वस्तुशक्तिरिति तुल्यं तदुत्तरम् ॥ ७९५ ॥

देहात्माचिन्ता मूढानां नित्यप्राप्ता यथा तथा ॥

विदुषां ब्रह्मचिन्ताऽपि नाता नैयमिको विधिः ॥ ७९६ ॥

नन्वेषा परिसङ्ख्या स्यादुभयत्र प्रसङ्गतः ॥

यथाऽऽत्मनि स्मृतिः प्राप्ता प्राप्ताऽनात्मनि सा तथा ७९७ ॥

श्रुत्याऽनुभूतमद्वैतं द्वैतमक्षादिमानतः ॥

उभयोरविशेषेण प्राप्यते स्मृतिसन्ततिः ॥ ७९८ ॥

द्वैतस्मृतिनिवृत्त्यर्थमद्वैतस्मृतिसन्ततिः ॥

विधीयते, विधेर्द्वैतस्मृतिरोधः फलिष्यति ॥ ७९९ ॥

मैवं किं वास्तवद्वैतस्मृतिः प्राप्तात बाधिता ॥

नाथो वेदान्तवाक्योत्थज्ञानेन द्वैतबाधनात् ॥ ८०० ॥

सम्यग्ज्ञानाग्निनिर्दग्धे प्रत्यङ्मोहे सबान्धवे ॥

७९४॥७९५॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तमुखेनोपमंहरति *देहेति ॥ ७९६ ॥

तृतीयमुत्थापयति *नन्विति ॥ ७९७ ॥ उभयत्र स्मृतौ

सामग्रीसद्भावं दर्शयति *श्रुत्येति । आत्मानात्मनोः स्मृतिप्राप्ति-

मभिधाय तत्र विधेयं तत्फलं चाह *द्वैतेति ॥ ७९८ ॥ विकल्पा-

सहत्वाभायं पक्षः साधुरिति दूषयति *मैवमिति ॥ ७९९ ॥ ब्रह्मधी-

बाधितद्वैते वास्तवधीर्नोदेत्येतत्स्पष्टयति *सम्यगिति । सकार्ये-

मोहे नष्टेऽन्यत्रानात्मनि वस्तुत्वेन स्मृतिर्नादेतीत्यर्थः ॥ ८०० ॥

ननु द्वैतज्ञानमेवाद्वैतज्ञानबाधकं किं न स्यादिति तत्राह *माने-

ति । अज्ञानं तत्कार्यं च मानापेक्षाया दुर्वीरत्वाच्चेन बाध्यं

मुक्त्वा ब्रह्मस्मृतिं नान्यद्वस्तुस्मृतिरुदेति हि ॥८०१॥
मानाननुविधानेन स्मृतिरन्या न बाधिका ॥
प्रमाणानुविधायिन्या तत्त्वस्मृत्या तु बाध्यते ॥८०२॥
लौकिकानुभवो बाध्यो वैदिको बाधको यथा ॥
तज्जन्ययोरपि स्मृत्योर्बाध्यबाधकता तथा ॥ ८०३ ॥
स्वास्थ्यस्वास्थ्यप्रदे यस्माद्ब्रह्मानात्मस्मृती ततः ॥
मुक्त्वाऽनात्मस्मृतिं ब्रह्मस्मृतिमेषाश्रयेत्ततः ॥८०४॥
ब्रह्मधीप्रचुरत्वेऽपि बाधितद्वैतधीः कश्चित् ॥
कदाचिज्जायते सैषा निरोद्धव्येत्यसङ्गतम् ॥ ८०५ ॥
जीवनार्थं द्वैतभानं निरोधे जीवनं कथम् ॥
अतोऽशक्यतया नात्र परिसङ्ख्याविधिर्भवेत् ॥८०६॥
तव श्रद्धाजडत्वं यत्तन्निवृत्त्यै प्रवर्त्तिता ॥
विधिचिन्ता, वस्तुतत्त्वस्थितिं संक्षेपतः शृणु ॥८०७॥

मानं पुनर्वलवत्त्वेन बाधकमिति रज्ज्वादिज्ञानेन निर्धारितं, तेन
प्रमाजन्त्यसंस्कारजस्मृतेरपीतरस्मृतिबाधकत्वमिति भावः ॥८०१॥
॥ ८०२ ॥ तत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह *लौकिकेति । देहात्मबुद्धे-
स्तदतिरिक्तान्मज्ञानबाध्यत्वं सर्वसम्मतमिति भावः ॥८०३॥ अपि
च ब्रह्मस्मृतिसन्ततिर्न विधेया तस्याः मुखविषयत्वेन तत्र स्व-
त एव प्रवृत्तिसम्भवादित्याह *स्वास्थ्येति ॥ ८०४ ॥ बाधित-
द्वैतस्मृतिनिवृत्त्यर्थं ब्रह्मधीसन्ततिर्विधेयेति द्वितीयं पक्षमनुभा-
ष्य दृषयति *ब्रह्मेत्यादिना ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ एवमात्मस्मृ-
तिमङ्गीकृत्य तत्र विधिनिराकृतः । वस्तुतत्त्वस्वात्मस्मृतिरेव न
सम्भवतीत्याह *तत्र भद्रेति ॥ ८०७ ॥ वस्तुस्थितिमेवाह
*सकृदिति । आत्मानि स्फुरणविस्मरणयोः सम्भावना नेत्यत्र

सकृद्विभाते चित्तस्ये रबौ रात्र्यहनी यथा ॥
 स्मृतिर्वा विस्मृतिर्बैते सम्भाष्येते तथा नहि ॥८०८॥
 उपासीतेतिवाक्योक्ताविध्यर्थे यदि पृच्छसि ॥
 तस्यर्थे द्विविधं विद्धि शब्दलक्षणलक्षितम् ॥ ८०९ ॥
 अज्ञातज्ञापनं तद्वदप्रवृत्तप्रवर्त्तनम् ॥
 विध्यर्थे द्वयमेतत्तु वाक्येऽस्मिन्योजयिष्यति ॥८१०॥
 अज्ञाता ज्ञाप्यते तस्ये प्रत्यक्कूटस्थरूपता ॥
 उपासीतेतिशब्देन, तथा प्राक्प्रतिपादितम् ॥८११॥
 कोऽहं कस्य कुतोऽभूवं कथं वेति विचारकम् ॥
 प्रवृत्तयेदप्रवृत्तमुपासीतेति गीरियम् ॥ ८१२ ॥
 तथोत्पत्तिस्थितिध्वंसो जगतोऽस्य कुतो न्विति ॥
 विचारोऽत्र विधेयः स्यादुपासीतेति शब्दतः ॥८१३॥
 विजिज्ञासस्व तपसा ब्रह्मन्यन्यत्र च श्रुतम् ॥

हेतुः *सकृद्विभात इति । स्वप्रकाश इत्यर्थः । तत्रैव दृष्टान्तमाह
 *रवाविति । नोदेता नास्तमेतेति श्रुतेर्न दृष्टान्तासिद्धिः ॥८०८॥
 एवमुपासनशब्दस्य परोक्तमर्थं निरस्य स्वीकृतमर्थं सोपपत्तिक-
 मुपसंहर्तुं प्रश्नपूर्वकं विधायकशब्दस्य सम्मतमर्थमाह *उपासी-
 तेत्यादिना ॥ ८०९ ॥ *अज्ञातेति ॥ आत्मनः प्रसिद्धत्वेऽपि
 तस्याद्वितीयकूटस्थत्वमज्ञातमुपासनशब्दितमुक्तमित्यर्थः ॥८१०॥
 ॥ ८११ ॥ अप्रवृत्तप्रवर्त्तनार्थत्वं तस्य दर्शयति *कोऽहमिति ।
 विचारकं मुमुक्षुम् ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ उपासीतेत्यस्य जीवज-
 गत्परमात्मविचारविधायकत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति *विजि-
 ज्ञासस्वेति । श्रुतं विचारविधानमित्यनुषङ्गः । ननु न तत्र विचा-
 रविधिः तपस एव ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वश्रवणात्, तत्राह *अन्वयेति

अन्वयव्यतिरेकाख्यो व्यापारोऽत्र तपो मतम् ॥८१४॥

पर्यालोचनवाच्येष तपःशब्दः श्रुतौ मतः ॥

सन्तापार्थे वृथैव स्याद्ब्रह्मलक्षणवर्णनम् ॥ ८१५ ॥

यतो भूतानि जायन्ते तद्ब्रह्मेति समीरितम् ॥

लक्षणं च विचारार्थञ्चैव तत्रोपयुज्यते ॥ ८१६ ॥

एवं चोपास्तिरत्रात्मविचारः स विधीयते ॥

सूत्रानुग्राहको न्याय इत्युक्तोऽन्यव्युदासतः ॥८१७॥

ननु प्राणाद्यपूर्णात्मबोधोऽकात्स्न्येन कृषितः ॥

सोऽकात्स्न्यदोषः शुद्धात्मबोधे कस्मान्न सम्भवेत् ८१८॥

इत्याशङ्कापनुत्तर्यर्थमग्रेदं श्रूयते स्फुटम् ॥

अत्र ह्येतं सर्व एकं भवन्तीति श्रुतेर्वचः ॥ ८१९ ॥

प्राणाद्युपाध्युपहिताः सर्वे ऽप्यात्मान ईश्वरे ॥

शुद्धात्मन्येकतां यान्ति पुत्रभ्रात्रादयो यथा ॥८२०॥

॥ ८१४ ॥ उक्तमेव व्यनक्ति *पर्यालोचनेति । तत्र तपः-

शब्दस्य प्रसिद्धार्थं विहाय विचारार्थकत्वकल्पने को हेतुरित्या-

शङ्काह *सन्तापेति । तपस एव ब्रह्मभीहेतुत्वे अभं प्राण-

श्चक्षुरित्यादिना ब्रह्मोपलब्धिद्वारकथनमनन्तरं यतो वेत्यादिना

ब्रह्मलक्षणवर्णनं च व्यर्थं स्यादित्यर्थः ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ तस्य

विचारार्थत्वे फलितमाह *एवं चेति । प्रकृतमुपसंहरति *सू-

त्रेति ॥ ८१७ ॥ उत्तरसूत्रव्यावर्त्यामाशङ्कामाह *नन्विति ।

प्राणाद्यपूर्णत्वं तदुपाहितत्वम् । *कस्मादिति । शुद्धस्यापि परा-

ग्यावृत्तत्वादिति भावः ॥८१८॥८१९॥ तात्पर्यमुक्त्वा श्रुत्य-

सराणि योजयति *प्राणादीति ॥ ८२० ॥ दृष्टान्तं विवृ-

णोति *पुत्र इति । ययैक एव नरो ज्येष्ठपुत्रेण या कनिष्ठः,

पुत्रो भ्राता पितेत्येको भिद्यते प्रतियोगिभिः ॥
 पुत्रादयस्तु एकस्मिंस्तस्मिन्यान्त्येकतां स्वतः ॥८२१॥
 आत्मनो ऽनवशेषेण सम्बन्धोऽनात्मवस्तुनः ॥
 रज्जुसर्पादिवस्नातः प्रतीचः शिष्यते पराङ् ॥ ८२२ ॥
 सर्वमज्ञानमेव स्याद्यस्मिन्नज्ञानआत्मनि ॥
 ज्ञाते ज्ञातं च कृत्स्नोऽसौ तावच्चात्सर्ववस्तुनः ॥८२३॥
 युक्त्या निरूप्यमाणस्य ह्यात्मा तत्त्वमनात्मनः ॥
 प्रत्याख्यातः स चेत्तेन त्वनात्मा शिष्यतां कथम् ॥८२४॥
 अनात्मनोऽप्य यत्तत्त्वमात्मनाऽपह्नुतं च तत् ॥

पुत्रापेक्षया पिता, पित्रापेक्षया पुत्रः, इति बहुधा भिन्नोऽपि
 ज्येष्ठादिप्रतियोग्यविवक्षायां स्वन एक एव, तद्वदित्यर्थः ॥८२१॥
 एवमपि कथं नात्मनोऽकृत्स्नत्वं घटादिपराग्व्यावृत्तत्वादत
 आह *आत्मन इति । यथा रज्जुः सर्पतादान्मयमनुभवति
 तस्य पृथगवशेषं न मृष्यते, तथैवात्मनो ऽनात्मना सम्बन्धो
 निरवशेषेणैवेष्ट्यते । तथाच प्रतीचः सकाशादवशिष्टस्य परा-
 चोऽभावात्तस्य कृत्स्नतेत्यर्थः ॥ ८२२ ॥ किञ्च येनाश्रुत-
 मित्यादिवाक्यमापण्यादात्मनोऽद्वयत्वसिद्धिरित्याह *सर्वमि-
 ति । तत्र युक्तिमाह *तावच्चादिति । आत्मनः सर्वोपादा-
 नत्वात्तावन्मात्रत्वं सर्वस्येत्यात्मज्ञानेन सर्वज्ञानसिद्धिरित्य-
 र्थः ॥ ८२३ ॥ अपि च दृश्यत्वादियुक्त्या विविच्यमानस्या-
 नात्मनः सर्पादेः रज्जुवदान्त्यैव तत्त्वमिति वक्तव्यम् । अतो युक्तं
 तस्याद्वयत्वमित्याह *युक्त्येति । विपक्षे दोषमाह *प्रत्या-
 ख्यात इति ॥ ८२४ ॥ एतदेव स्पष्टयति *अनात्मन इति

निस्तम्बोऽयमनात्माऽतः कथं सिद्ध्यतु कुत्र वा ॥८२५॥
 स्वरूपप्रदमात्मानं सेवित्वा सेवधुमर्हति ॥
 तदकारुण्यरोगस्य किमन्यद्भेषजं भवेत् ॥ ८२६ ॥
 ज्ञातायां स्राजि तन्मोहकल्पितानां यथैकता ॥
 प्रतीच्येवं तदज्ञानक्षिप्तानामेकतेष्यते ॥ ८२७ ॥
 एवं व्यवस्थितं वाक्यं केचिद्वाचक्षतेऽन्यथा ॥
 समस्तव्यस्तरूपेण कृत्स्नात्मा प्रोच्यते किल ॥८२८॥
 विशेषसामान्यरूपो व्यक्तिजात्यात्मधेनुवत् ॥
 आत्मावस्था इमे भेदा बाल्याद्या वपुषो यथा ॥८२९॥

॥ ८२५ ॥ तस्मादात्मप्रमादादेवानात्मसिद्धिरित्याह *स्वरूपे-
 ति । नन्वन्यदेव अनार्षसाधकमस्तु, अत आह *तदिति । आ-
 त्मानात्मभ्यामर्थान्तराभावादात्माऽपि चेत्कृपया स्वरूपं न द-
 द्यात्तदाऽनात्मसिद्धिरेव न स्यादित्यर्थः ॥ ८२६ ॥ श्रुति-
 युक्तिभ्यामात्मनोऽद्वयत्वमभिधाय अत्र हीत्यादिवाक्यंसदृष्टान्त-
 मुपसंहरति *ज्ञातायामिति ॥८२७॥ भर्तृप्रपञ्चमतमुत्थापयति
 *एवमिति । अत्रात्मशब्दाभिधेये एते पूर्वोक्तप्राणनादिव्या-
 पाराः सर्वे एकीभवन्तीति व्याचक्षत इत्यर्थः । कथं तर्हि
 ब्रह्मणः कृत्स्नता ? तत्राह *समस्तेति । स्वाभाविकानामपि
 दृष्ट्वादिविशेषाणामात्मन्यन्तर्भूतत्वात्तदन्तर्गतविशेष आत्मनि
 या बुद्धिः सा कृत्स्नग्राहिणीत्यर्थः ॥ ८२८ ॥ नन्वेकस्यो-
 भयात्मकत्वं विरुद्धं ? न, दृष्टान्तेषु दृष्टत्वादित्याह *विशेषेति ।
 यथा गोशब्दवाच्यं वस्तु गोत्वेन सामान्यरूपं, खण्डमुण्डत्वा-
 दिना विशेषरूपम्, एवं ब्रह्मापि प्रत्यक्त्वेन सामान्यरूपं, द्रष्टृत्वा-
 दिभिर्विशेषरूपमित्यर्थः । परमात्मा अवस्थावान् द्रष्टृत्वादयोऽव-
 स्था इति वा कृत्स्नत्वमिति सदृष्टान्तमाह *आत्मेति ॥८२९॥

भूम्याद्या आत्मनः कार्या मृदो यद्वद्वटादयः ॥
 नाभिनेम्यरथचक्रस्यात्मनोशा इमे मताः ॥ ८३० ॥
 एवं वृक्षादिदृष्टान्तैः समस्तव्यस्तनाऽऽत्मनः ॥
 वास्तव्येव श्रुतेत्याहुस्तदेतन्नैव युज्यते ॥ ८३१ ॥
 समस्तव्यस्तना किन्ते ज्ञेयत्वेनोपदिह्यते ॥
 उपास्यत्वेन वा द्वेषाऽप्यशक्यानुष्ठितिर्भवेत् ॥ ८३२ ॥
 अनन्तत्वात्पदार्थानां क्रमशो ऽक्रमशोऽथ वा ॥
 ज्ञानोपास्ती अशेषेण कर्तुं शक्ये न केनचित् ॥ ८३३ ॥
 नचैकदेशविज्ञाने कृत्स्नत्वं लभ्यते कश्चित् ॥
 तस्मादशेषवेदान्ता निर्विशेषात्मनि स्थिताः ॥ ८३४ ॥
 न समस्तं न च व्यस्तं नोभयं प्रत्यगात्मनि ॥
 प्रत्यक्प्रवणया दृष्ट्या ईक्ष्यतां यदि शक्यते ॥ ८३५ ॥
 विशेषाणां कल्पितत्वान्निर्विशेषस्य वस्तुता ॥

ब्रह्म कारणं जगत्कार्यमिति वा तस्य कान्तर्यमिति सदृष्टान्त-
 माह *भूम्याद्या इति । यथा रथचक्रस्यावयविनो नाभिर्ने-
 मिरराश्च अवयवाः, यथा वा एक एव वृक्षः शाखादिना नाना-
 विधः एवमेकस्यात्मनः समस्तव्यस्तरूपत्वमविरुद्धमित्याह *ना-
 भीत्यादिना ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ अयुक्तत्वमेव दर्शयितुं विकल्पयति
 *समस्तेति ॥ ८३२ ॥ ज्ञानोपास्त्योरशक्यत्वमाह *अनन्तत्वा-
 दिति । सामान्यादीनामसङ्ख्यत्वात्पुरुषायुपस्य च परिमितत्वा-
 चक्ष्वानं दुःशकमित्यर्थः ॥ ८३३ ॥ *न चेति । एकदेश-
 ध्यानेन पूर्णब्रह्मसाक्षात्कारायोगादित्यर्थः ॥ ८३४ ॥ ब्रह्मणो
 नानारसत्वं विद्वदनुभवविरुद्धं चेत्याह *नेति । उभयं वा ने-
 त्यनुषज्यते ॥ ८३५ ॥ तस्मादेकरसं ब्रह्मैव कृत्स्नमित्युपसं-

अतोऽकात्स्न्यमनाशङ्कं विशुद्धात्मविबोधने ॥८३६॥
 प्रमाभासत्वमेतेन वाक्येनास्य निवारितम् ॥
 मात्वं सम्भाव्यते तस्य पदनीयत्ववाक्यतः ॥८३७॥
 श्रुतिः-तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा ॥
 वार्त्ति० अस्य सर्वस्य जगत आत्मेति यदुदीरितम् ॥
 तदेतत्पदनीयं स्यादिति वाक्यस्य योजनम् ॥८३८॥
 पदनीयेतिशब्देन प्रमातुं योग्यतोच्यते ॥
 अज्ञातत्वात्पुमर्थत्वात्प्रमातुं योग्यताऽऽत्मनः ॥८३९॥
 अव्याकृतव्याकृतयोरज्ञानात्मकता यतः ॥
 अत आत्मातिरेकेण नाज्ञातार्थोऽस्ति कश्चन ॥८४०॥
 ज्ञेयार्थानर्थयोरेस्मात्समाप्तिः प्रत्यगात्मनि ॥
 परमः पुरुषार्थोऽत आत्मा भवति नेतरः ॥ ८४१ ॥
 अज्ञातत्वं पुरा प्रोक्तमव्याकृतगिरा यथा ॥
 ज्ञेयार्थस्य समाप्तिं तां वक्ष्येनेनेति वाक्यतः ॥ ८४२ ॥

हरति *विशेषाणामिति ॥ ८३६ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमुत्तर-
 वाक्यतात्पर्यमाह *प्रमेति ॥ ८३७ ॥ तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि
 योजयति *अस्येति ॥ ८३८ ॥ अन्वयमुक्त्वा पदनीयपदार्थ-
 माह * पदनीयेति ॥ ८३९ ॥ अज्ञातत्वमाह *अव्याकृतेति ।
 अज्ञानतत्कार्ययोरज्ञानाश्रयविषयत्वलक्षणाज्ञातताया असम्भवा-
 दात्मैवाज्ञातार्थ इत्यर्थः ॥ ८४० ॥ पुमर्थत्वमुपपादयति । *ज्ञेये-
 ति ॥ ८४१ ॥ आत्मनः पुमर्थत्वसिद्धये आत्मनि ज्ञाते ज्ञा-
 तव्यान्तराभावो निरतिशयानन्दत्वं चेत्युक्तहेतुद्वयपरतयोत्तर-
 वाक्यं योजयिष्यमात्मनः पदनीयसाधकत्वेनोक्तमज्ञातत्वं स्मा-
 रयति *अज्ञातत्वमिति । तत्राद्यहेतुपरम् अनेन ज्ञेयत्वसर्वं वेदेति

श्रुतिः-अनेन ह्येतत्सर्वं वेद ॥

वार्त्ति० अनेन तद्वेद सर्वमित्यात्मज्ञानमाश्रयः ॥

सार्वभ्यमुक्तमानन्दसमाप्तिस्तु प्रवक्ष्यते ॥ ८४३ ॥

अन्यज्ञानेन नान्यस्य कचिदस्त्यवबुद्धता ॥

आत्मज्ञानेन सर्वस्य ज्ञानं कथमुदीर्यते ॥ ८४४ ॥

सत्यमेवं भवेदेतद्यथात्माऽप्यन्य इत्यते ॥

आत्माऽसावन्य इति च नानुन्मत्तस्य गीरियम् ॥ ८४५ ॥

अनन्यत्वे तृतीयेपमनेनेति कथं भवेत् ॥

साधनार्थेति चेदस्तु तर्हीत्यम्भूतलक्षणा ॥ ८४६ ॥

आत्मारूपं यज्जगद्रूपं तेन रूपेण तज्जगत् ॥

ज्ञानं तत्त्वविदा तस्य प्रत्यङ्मात्रसत्त्वतः ॥ ८४७ ॥

उपलब्धौ जगत्सर्वमुपलभ्यं प्रकल्पितम् ॥

वाक्यमित्याह *यथेति ॥ ८४२ ॥ वाक्यं योजयन्नुक्तमर्थं स्पष्टयति *अनेनेति ॥ ८४३ ॥ आत्मनि ज्ञाने सर्वं ज्ञानं भवतीत्युक्तमाक्षिपति *अन्येति ॥ ८४४ ॥ अन्यज्ञानेनान्यत् नावबुद्धमित्यङ्गीकरोति *सत्यमिति । यद्यात्मा ऽनात्मनो वस्तुतो भिद्येत तदाऽऽत्मज्ञानादनात्मा न ज्ञायेत । नर्चैवमस्ति, आत्मत्वेऽन्यत्वायोगादित्याह *यदीति ॥ ८४५ ॥ एवं तर्धनेनेति करणार्था तृतीया कथमिति शङ्कते । *अनन्यत्व इति । तस्या इत्यम्भावावर्थत्वात् दोष इत्याह *अस्त्विति ॥ ८४६ ॥ तृतीयाया इत्यम्भावावर्थत्वे वाक्यार्थनिष्पत्तिप्रकारमाह *आत्मारूपमिति । तत्र हेतुमाह *तस्येति ॥ ८४७ ॥ जगतः प्रत्यक्तत्त्वमात्रत्वं कथमिति तत्राह *उपलब्धौ इति । तत्र हेतुः *प्रतीयत इति । अयं सर्प इत्यधिष्ठानरज्जुधीपूर्वं प्रतीयमानमुज्ज्वलत्स-

प्रतीयते जगत्समाधिष्ठानपुरःसरम् ॥ ८४८ ॥
 उपलब्धोऽस्मि सन् कुम्भो लम्बोष्ठो देशकालवान् ॥
 पूर्वपूर्वातिरेकेण नोत्तरार्थोऽनुमूयते ॥ ८४९ ॥
 मात्रादिव्यापृतेः पूर्वं संविद्स्वात्मन्यवस्थिता ॥
 अकस्माद्वदिता बुद्धिः कुम्भादींस्तत्र कल्पयेत् ॥ ८५० ॥
 अक्रियेऽपि यथा व्योम्नि ह्युद्भूतिस्थितिहानिभिः ॥
 जगन्नर्नति मयेवं सदसद्विश्वरूपधृक् ॥ ८५१ ॥
 श्रुतिः-यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं वि-
 न्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥
 वार्तिप्रत्यक्तत्त्वे परिज्ञाते जगत्तत्त्वं प्रबुध्यते ॥
 इत्यत्र पददृष्टान्तो यथावत्स्म विविच्यते ॥ ८५२ ॥
 एकं पदं यथाऽश्वस्य दृष्ट्वाऽश्वत्वमशेषतः ॥
 दृष्टवानेव भवति दृष्टोऽश्व इति वर्णनान् ॥ ८५३ ॥

सास्फूर्तिपुरःसरं प्रतीयमानं जगदपि तत्र कल्पितमित्यर्थः ॥ ८४८ ॥
 जगतः सत्तादिपूर्वकप्रतीतिमभिनीय दर्शयति *उपलब्ध-
 ति ॥ ८४९ ॥ चित्तोऽधिष्ठानत्वसिद्ध्यर्थं प्रमात्राचारोपात्मा-
 गप्यवस्थानं दर्शयति *मात्रादीति । पूर्वं स्वापादौ । अकस्मात्
 अविद्यातिरिक्तहेतुं विना ॥ ८५० ॥ सक्रियस्यैव श्रुत्यादेराधि-
 ष्ठानत्वदृष्टेरक्रियस्य प्रतीचो नाधिष्ठानतेत्याशङ्क्य व्यभिचारमाह
 *अक्रिये इति । जगत् गन्धर्वनगरमिति यावत् । नर्नसि नृत्यति
 ॥ ८५१ ॥ यथा ह वै पदेनानुविन्देदित्यस्य तात्पर्यमाह *प्र-
 त्यगिति । प्रतिज्ञापूर्वकमक्षराणि योजयति *यथावदित्यादि-
 ना ॥ ८५२ ॥ उक्तस्यैव गमकमाह *दृष्टोऽश्व इति ॥ ८५३ ॥

एवं स्वदेहमात्रस्थे साक्षितत्वेऽवलोकिते ॥
 अशेषजगतस्तत्त्वं लभ्येतैव न संशयः ॥ ८५४ ॥
 ज्ञानार्थे प्रकृतेऽप्यत्र लाभार्थेनोपसंहृतिः ॥
 युक्ता ब्रह्मात्मतत्त्वेऽस्मिन्नेकाध्याद् ज्ञानलाभयोः ८५५ ॥
 नित्यलब्धस्वरूपस्याप्यज्ञानात्स्यादलब्धता ॥
 ज्ञानमात्रं तस्य लाभः कण्ठचामीकरादिवत् ॥ ८५६ ॥
 कीर्त्तिं च शिष्यसङ्घं च लभते ब्रह्मवेदनात् ॥
 नित्यानुवादोऽप्येषोऽत्र प्रवृत्त्यर्थमुदीर्यते ॥ ८५७ ॥
 आनन्दस्य समाप्तिर्या प्रत्यगात्मनि सृजिता ॥
 सा वर्ण्यतेऽनुभूत्याऽत्र स्पष्टं सार्वजनीनया ॥ ८५८ ॥
 वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रान्पिण्डः पिण्डात्तथेन्द्रियम् ॥
 इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राण आत्मा प्रियतरस्ततः ॥ ८५९ ॥

श्रुत्युक्तं दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं योजयति *एवमिति ॥ ८५४ ॥ अ-
 नेन ह्येतदित्यत्र वेदेति ज्ञानोपक्रमाद् ज्ञानार्थं प्रकृतेऽनुविन्देदिति
 श्रुतौ लाभार्थत्वात्किर्युक्तेत्यत्राह *ज्ञानार्थ इति ॥ ८५५ ॥
 ज्ञानलाभयोरैक्यमाह *नित्येति ॥ ८५६ ॥ एवं कीर्त्तिमिन्वा-
 देरर्थमाह *कीर्त्तिं चेति । सर्वकामस्यात्मज्ञानफलंऽन्तर्भूतत्वेना-
 स्यापि प्राप्ते नेदं फलं वक्तव्यमिति तत्राह *नित्येति ॥ ८५७ ॥
 यदुक्तमात्मनः पदनीयत्वात्त्या पुमर्थत्वं सृजितं तस्यानतिश-
 यानन्दरूपत्वादिति, तदेवानन्दत्वं सर्वजनानुभवसिद्धत्वेन सा-
 धयत्युत्तरा श्रुतिरित्याह *आनन्दस्येति ॥ ८५८ ॥ आत्मा-
 ऽऽनन्दरूपः प्रियतमत्वादिन्यभिप्रेत्य परिशेषानुभवाभ्यां प्रि-
 यतमत्वं साधयति *वित्तात्पुत्र इति ॥ ८५९ ॥ आत्मनि
 प्राणादौ च प्रीतेः समत्वात्कथमात्मनः प्रियतमत्वं तत्राह

स्वात्मभोगस्य हेतुत्वात्प्राणादौ प्रीतिरिष्यते ॥

न स्वतोऽतो न सा मुख्या ह्यात्मप्रीतिर्यथा तथा ॥ ८६० ॥

प्रतीचि निर्निमित्तैव सर्वावस्थासु वीक्ष्यते ॥

प्रीतिरन्यौष्ण्यवसस्मान्मुख्याऽसाविनि गम्यताम् ८६१

सर्वान्तरतत्त्वेन युज्यते निर्निमित्तता ॥

बाह्येषु सनिमित्तत्वं प्रीतेः स्पष्टं गवादिषु ॥ ८६२ ॥

व्याध्याद्युपद्रुतो लोके मृतिमप्यभिवाञ्छति ॥

निर्निमित्तप्रियत्वे तु देहादेस्तत्र युज्यते ॥ ८६३ ॥

अनात्मा प्रिय इत्येवं यो विमुह्यति पामरः ॥

विनाशित्वमुदाहृत्य मृदं न बोधयेद् बुधः ॥ ८६४ ॥

अनात्मा भोगकालेऽप्य सुखं यावत्प्रयच्छति ॥

तत्सहस्रगुणं दुःखं नाशकाले ददाति हि ॥ ८६५ ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ॥

व्युत्थाप्य विषयेभ्यस्तां प्रतीच्येव निवेशयेत् ॥ ८६६ ॥

विषया इव न प्रत्यक्कदाचिदपि नश्यति ॥

*स्वात्मेत्यादिना ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ आत्मप्रीतेर्निर्निमित्तत्वं साधय-

ति *सर्वान्तरंति । आत्मा निर्निमित्तप्रीतिविषयः सर्वान्तरत्वा-

व्यक्तिरंकेण गवादिवदित्यर्थः ॥ स्वभोगसाधने गवादौ प्रीति-

रन्यत्र नेति सनिमित्तत्वं स्पष्टमित्याह *बाह्येष्विति ॥ ८६२ ॥

प्राणादिषु प्रीतेरमुख्यत्वे हेत्वन्तरमाह *व्याध्यादीति ॥ ८६३ ॥

स योऽन्यमात्मन इत्यादेरर्थमाह *अनात्मेत्यादिना ॥ ८६४ ॥

॥ ८६५ ॥ आत्मानमेव प्रियमित्यादेरर्थमाह *या प्रीति-

रिति ॥ ८६६ ॥ न हास्य प्रियमित्यादेरर्थमाह *विषया

अतो दुःखप्रदत्वं तु शङ्कितुं न च शक्यते ॥ ८६७ ॥

इत्यानन्दज्ञेयवस्तुसमाप्तिभ्यां पुमर्थता ॥

सिद्धा प्रतीचः, स प्रत्यकरदनीयो भवेदनः ॥ ८६८ ॥

कृत्स्नं च पदनयिं च स्वात्मनस्त्वं गतस्तनः ॥

यदात्मविद्यासूत्रं तद्व्याख्यातुं याग्यनामियात् ॥ ८६९ ॥

इति ॥ ८६७ ॥ विद्यासूत्रमारभ्य भवतीत्यन्तमुत्तरोत्तरहेतुत्वेन व्याख्यातमर्थमुपसंहरति *इत्यानन्देत्यादिना ।

तदेतदित्यादेरयमक्षरायः—तदेतदात्मनस्त्वं प्रेयः प्रियतर-
मन्यस्मादिति । यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्यान्तस्त्वस्मादि-
न्ययः ॥ आत्मनः प्रियतरत्वे सर्वान्तरत्वं हेतुमाह *अन्तरतर-
मिति । अन्तरतमत्वेऽप्यात्मत्वं हेतुरित्याह *यदयमान्मेति । य-
देतदात्मनस्त्वमित्यर्थः । एवमान्मनः प्रियतरत्वे सिद्धे सर्वो यः
कश्चिदात्मप्रियवार्ता आत्मनोऽन्यं प्रियं घृणाणमनात्मा प्रीतिवि-
षय इति भ्रान्त्या वदन्तम् इत्थं घृणात् हे अनान्मप्रियवादिन्
तवाभिमतं प्रियं गोत्स्यति नदृक्ष्यतीति यावत् । आत्मप्रियवा-
दिनोऽन्यं प्रत्येवंवदने हेतुमाह *ईश्वर इति । समर्थः अतो-
ऽन्यदार्त्तमित्यादिश्रुत्यर्थभिन्न इति यावत् । अतस्तदुक्तं सर्वं
तथैव स्यान्मन्यं भवेदित्यर्थः । एवमान्मनः प्रियत्वाभावं
प्रियमुपासीत य एवमुपास्ते विषयेषु स्वरमतो विद्यमानं प्रीतिं
तत आकृष्यान्मन्येव निवेशयति अस्य प्रियं प्रमायुकं मरणशी-
लं न भवति, आत्मनो नित्यत्वादिति ।

ननु विद्यासूत्रस्योत्तरग्रन्थो वृत्तिरित्युक्तं, तथाच सूत्रस्थप-
दानामर्थ एवोत्तरग्रन्थेन वक्तव्यः, किमिदमुच्यते तदाहु रित्य-
नेनेत्याशङ्क्य अस्यापि प्रकृतत्वं दर्शयितुं व्याख्यानलक्षणमाह

श्रुतिः—तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो विस्वात् प्रेयोऽन्यस्मा-
त्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः
प्रियं ब्रूवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव
स्यात् आत्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेवं प्रि-
यमुपास्ते न ह्यस्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥

वार्त्ति०पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ॥

आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् ॥८७०॥

पदच्छेदादयः सूत्रे विस्पष्टत्वादुपेक्षिताः ॥

तत्राक्षेपसमाधाने क्रियेते बुद्धिशुद्धये ॥ ८७१ ॥

श्रुतिः—तदाहुर्यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो म-
नुष्या मन्यन्ते किमु तद् ब्रह्मविद्यस्मात्तत्सर्वमभव-
दिति ॥ ९ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा-
स्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् ।

वार्त्ति०सूत्रार्थज्ञमनुष्णाणां मतिं विज्ञाय केचन ॥

मुमुक्षवो गुरुं प्राप्य चादयन्त्यतिसम्भ्रमात् ॥८७२॥

यद्ब्रह्मविद्यया सर्वभावाप्तिं मन्वते नराः ॥

तद् ब्रह्म किं विदित्वाऽभूत्सर्वमित्येतदीर्यताम् ॥८७३॥

एवं मुमुक्षुभिश्चोद्ये कृते करुणया गुरुः ॥

*पदच्छेद इति ॥८७०॥ क्रियेते, श्रुत्येति शेषः ॥८७१॥ एवं
प्रकृतत्वमुपपाद्य तदाहुरित्यस्यार्थमाह *सूत्रेति ॥ ८७२ ॥
आक्षेपवाक्यतात्पर्यं सङ्ग्रहेणाह *यदिति । विद्यासूत्रे ब्रह्म-
णः कृत्स्नत्वाभिधानाद्ब्रह्मविद्यायाः कृत्स्नभावाप्तिर्भवतीति के-
चिन्मनुष्या यन्मन्यन्ते तन्मतं विरुद्धं, कर्तृकर्मणोर्दुर्निरूपत्वेन

अनायासेन तद्योगं परिहर्तुं वचोऽब्रवीत् ॥ ८७४ ॥
 ब्रह्मैव बोधात्प्राग्जीवो भूत्वाऽत्मानमवेत्पुनः ॥
 अहं ब्रह्मेति तद्बोधात्सर्वात्मकमभूत्तदा ॥ ८७५ ॥
 न्यायेनैते विचार्येते शिष्यचोगगुरुत्तरे ॥
 तद्विचारेण सूत्रार्थो व्याख्यातो विशदीभवेत् ॥ ८७६ ॥
 अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मगिरोच्यते ॥
 मुख्यो बृहन्निधात्वर्थ एवं सत्युपपद्यते ॥ ८७७ ॥
 तद्यथा वेद्यते बुद्ध्या वेदवाक्येन जन्यया ॥
 ब्रह्मविद्येति तां साक्षाच्छेमुषीं प्रतिजानते ॥ ८७८ ॥
 विद्यायाः कृत्स्नभावाप्तौ साधनत्वं तृतीयया ॥
 भुनं, तस्मादकृत्स्नत्वमविद्याकल्पितं मतम् ॥ ८७९ ॥

ब्रह्मज्ञानस्यैवासम्भावितत्वादिति भावः । ब्रह्मेत्यत्र तद् अनुप-
 पन्नमिति शेषः ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ अनुपपत्तिं वक्ष्यति । उक्ताक्षे-
 पपरिहारपरस्य “ब्रह्म वा” इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं संक्षिप्य
 दर्शयति *ब्रह्मैवेति ॥ ८७५ ॥ एवं सङ्क्षेपेणोक्तमर्थं प्रपञ्चयि-
 तुं प्रतिजानीते *न्यायेनेत्यादिना । न्यायतः प्रतिपादने
 फलमाह *तदिति ॥ ८७६ ॥ यद्ब्रह्मविद्येत्यत्र यच्छब्दस्य म-
 न्यन्त इत्यनेनान्वयमभिप्रेत्य ब्रह्मपदस्यार्थमाह *अव्यावृत्तेति ।
 ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादिवोधकत्वं किञ्च स्यात्, तत्राह *मुख्यः
 इति । मुख्यः सन्नुपपद्यत इत्यन्वयः ॥ ८७७ ॥ विद्यापदस्य
 प्रातिपदिकार्थमाह *तदिति । उक्तलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । श्रेमुषीं
 बुद्धिं ब्रह्मधीवृत्तिम् ॥ ८७८ ॥ तस्य प्रत्ययार्थमाह *विद्याया
 इति । तस्या मुक्तिहेतुत्वात्कार्थिकमर्थमाह *तस्मादिति ॥ ८७९ ॥
 विद्याया मुक्तिहेतुत्वेऽपि कथमकृत्स्नत्वस्य विकल्पितत्वं त-

द्योतिकैव भवेद्विद्या कारिका न यतस्ततः ॥
 सर्वात्मभावः सर्वेषां सिद्धः प्रागपि बोधतः ॥८८०॥
 दृष्टार्थत्वात् विद्याया नाग्निहोत्राधिकारवत् ॥
 अधिकारो वैधहेतुरपेक्ष्यः कश्चिदिष्यते ॥ ८८१ ॥
 विहिताः शान्तिदान्त्याद्या दृष्टादृष्टोपकारिणः ॥
 स्त्रीशूद्रा अपि शान्त्यादियुक्ताश्चेदधिकारिणः ॥८८२॥
 अग्निहोत्रमिवैतेषां नैव विद्या निषिध्यते ॥
 वेदाधिकृत्यभावेऽपि पुराणेष्वधिकारतः ॥ ८८३ ॥
 मनुष्यमात्रो विद्यायामधिकारी भवेद् ध्रुवम् ॥
 यतोऽनः सर्वभावाप्तिं मनुष्या इत्युदीरितम् ॥८८४॥
 कर्मभ्य इव विज्ञानात्फलप्राप्तिं मुनिश्चिनाम् ॥

ब्राह्म *द्योतिकेति । सिद्धस्यैव द्योतकत्वं दीपादीं दृष्टमिति
 भावः । तस्मात्सर्वं भविष्यन्त इति वाक्यस्य अविद्यापि-
 हितं विद्यमानमेव कृत्स्नत्वं कामयमाना इत्यर्थः फ-
 लतीत्याह *सर्वेति ॥ ८८० ॥ मनुष्यग्रहणस्य तात्पर्यमाह
 *दृष्टेत्यादिना । विद्यायाः शोकादिनाशालयदृष्टफलत्वात्तत्का-
 यो विवेकादिसाधनसम्पन्नः सर्वोऽप्यत्र विद्यायामधिकारी,
 न त्वग्निहोत्राधिकारवदत्र तन्नियमोऽस्ति इत्यर्थः ॥ ८८१ ॥
 ॥ ८८२ ॥ नन्वेवमपि शूद्रादीनां वेदाध्ययनाभावादुपायाभावेन
 न ब्रह्मविद्याधिकारस्तत्राह *वेदेति । *पुराणेष्विति । श्रावये-
 चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इत्यादीति भावः॥८८३॥ एवं च
 सर्वभावाप्तिं त्रैवर्णिका इच्छन्तीति वक्तव्ये उक्ताभिप्रायेण मनुष्य-
 ग्रहणमुपपन्नमित्याह *यतोऽत इति । सर्वभावाप्तिम्, इच्छन्त
 इति शेषः ॥८८४॥ मन्यन्त इत्यस्य तात्पर्यमाह *कर्मभ्य इवे-

मन्यन्त उभयत्रापि श्रुतिमानाविशेषतः ॥ ८८५ ॥
 मनुष्यवेषं यद् ब्रह्म तदकृत्स्नं मतं यदि ॥
 बृहत्पर्यायविहीनत्वादमुख्यार्थः प्रसज्यते ॥ ८८६ ॥
 मुख्यं ब्रह्मैव चेन्न स्याद्गौणं ब्रह्माप्यसम्भवि ॥
 गौणस्य मुख्यपूर्वत्वात्तिरर्था ब्रह्मगीर्भवेत् ॥ ८८७ ॥
 अथ कृत्स्नं ब्रह्म तर्हि स्वतो वा परतोऽधवा ॥
 तत्कृत्स्नत्वं, स्वतस्त्वे तु ब्रह्मविद्या निरर्थिका ॥ ८८८ ॥
 परतोऽपि च कृत्स्नत्वे ब्रह्मत्वं दुःस्थसिद्धिकम् ॥
 क्रियातो ज्ञानतो वा तथाद बोभयसंश्रयात् ॥ ८८९ ॥
 न क्रियातो ब्रह्मता स्यादुत्पत्त्यादिप्रसङ्गतः ॥

नि । कर्मफले स्वर्गादी यथा भेदेहो नास्ति एवं ज्ञानफले-
 ऽपीत्यत्र हेतुमाह *उभयत्रेति ॥ ८८५ ॥ किमु तद् ब्रह्म-
 त्यत्र यन्मुमुक्षुभिर्वेषं तन्किं परिच्छिन्नमुत नेति विकल्प्याश-
 मनुष्य प्रत्याह *मनुष्येति ॥ ८८६ ॥ ब्रह्मशब्दस्य मुख्या-
 र्थाभावात्परिच्छिन्नं ब्रह्मापेयमिति शङ्कामनूय दूषयति *मुख्य-
 मिति । *निरर्थेति । अतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तव्य इति
 स एव ब्रह्मपदेन ग्रहणमर्हतीति भावः ॥ ८८७ ॥ द्वितीयमनूय वि-
 कल्पयति *अथेति । आद्यं दूषयति *स्वतस्त्वं इति । ब्रह्माति-
 रिक्तचेतनस्य ब्रह्मविद्याकर्तृत्वे ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मत्वा-
 योगात् ब्रह्मैव विद्याकर्त्रिति वाच्यम् । तथाच विद्याफलस्य कृ-
 त्स्नत्वस्य स्वतःसिद्धत्वे विद्यावैफल्यं स्फुटमिति भावः ॥ ८८८ ॥
 द्वितीयं निरस्यति *परत इति । ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वरूपस्या-
 न्याधीनत्वे तदव्यवस्थितं स्वर्गादिवदनित्यं स्यादित्यर्थः ।
 उक्तमेव स्पष्टयितुं विकल्पयति *क्रियात इति ॥ ८८९ ॥

नाद्यन्तौ ब्रह्मणो युक्तावपूर्वाजादिशास्त्रतः ॥८९०॥

परस्परविरोधेन ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

पुरैव दूषितः पश्चादप्यसौ दूषयिष्यते ॥ ८९१ ॥

अथ ज्ञानात्कृत्स्नता स्यात्तदा ज्ञेयं तु कीदृशम् ॥

किं स्वस्वरूपमन्यद्वा, स्वरूपत्वं विरुध्यते ॥ ८९२ ॥

स्वयं ज्ञाता स्वयं ज्ञेयमित्येकस्मिन्कथं भवेत् ॥

नहि स्वस्कन्धमारोहं निपुणोऽपीह शक्नुयात् ॥८९३॥

ब्रह्मणो ज्ञेयमन्यच्चैतत्किं ब्रह्मान्तरं भवेत् ॥

अब्रह्म वा,ऽग्रिमे कल्पे ह्यनवस्था प्रसज्यते ॥ ८९४ ॥

द्वितीये ब्रह्मणः कात्स्न्यं भवेद्ब्रह्मविद्यया ॥

आद्यं प्रत्याह *नेति ॥ अस्तु तर्हि ब्रह्मणो जन्मादिमत्त्वं तत्रा-
ह *नाद्यन्ताविति ॥ ८९० ॥ ज्ञानकर्मभ्यां ब्रह्मत्वं माध्यमि-
ति कल्पं दूषयति *परस्परिति ॥ ८९१ ॥ मध्यमे कल्पमनुव-
चदति *अथेति । ब्रह्मत्वस्य ज्ञानसाध्यत्वे ज्ञानान्पूर्वं तस्यैव
संसारित्वं वक्तव्यं, तथाच ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वादिवहुश्रुति-
विरोध इति भावः । किञ्च ब्रह्मण एव ज्ञानत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य
विषयो दुर्निरूप इत्याह *तदा ज्ञेयमिति । दुर्निरूपत्वं दर्शयितुं विकल्पयति *किमिति । आद्यं निराचष्टे *स्वरूपत्व-
मिति ॥ ८९२ ॥ विरोधमेवाह *स्वयमिति ॥ ८९३ ॥
द्वितीयमनूय विकल्पयति *ब्रह्मण इति । ब्रह्मान्तरस्य ज्ञेय-
त्वे तस्य च ब्रह्मणो ब्रह्मान्तरज्ञानादेव ब्रह्मत्वं वाच्यमित्ये-
वं ब्रह्मानवस्था स्यादिति दूषयति *अग्रिम इति ॥ ८९४ ॥
चरमे दोषमाह *द्वितीय इति । ब्रह्मज्ञेयमब्रह्मेति पक्षे त-
स्य कृत्स्नत्वमप्यब्रह्मज्ञानादेवेति वाच्यम्, इत्थं चास्मदादीना-

तथा सत्यस्मदादेश्च ब्रह्मविद्या निरार्थिका ॥ ८९५ ॥
 इत्यादिखण्डनैरेव चोदयन्ति मुमुक्षवः ॥
 एतावता च विद्याया आक्षिप्ते कर्तृकर्मणी ॥ ८९६ ॥
 कृत्स्नाकृत्स्नविकल्पाभ्यां विद्यायाः कर्म दूषितम् ॥
 स्वरूपान्यविकल्पाभ्यां विद्याकर्त्तापि दूषितः ॥ ८९७ ॥
 श्रुतौ किंशब्दमावर्त्य चोद्यद्वायमुदीरयेत् ॥
 किं तद्ब्रह्मेत्येवमेकं किमवेदिति चापरम् ॥ ८९८ ॥
 शिष्यचोद्यस्य तात्पर्यमेवं तावद्वावस्थितम् ॥
 गुरुत्तरस्य तात्पर्यं यथावत्प्रतिपाद्यते ॥ ८९९ ॥
 यो गुरुत्तरवाक्यादौ ब्रह्मशब्दोऽस्त्यनेन कः ॥
 उक्तोऽर्थः किं विराद् किंवा मर्त्यो वा परमेश्वरः ॥ ९०० ॥
 विराद् स्यात्स परब्रह्मविद्याकर्त्तेति युज्यते ॥
 यतोऽपरब्रह्मविद्याफलं सर्वमवाप्तवान् ॥ ९०१ ॥
 मैवं न परविद्यार्थं शास्त्राद्यधिकृतिर्भवेत् ॥

मपि ब्रह्मत्वप्राप्त्यर्थं ब्रह्मविद्या न प्रार्थनीयेत्यर्थः ॥ ८९५ ॥
 उक्तं चोद्यं संक्षिप्याह *एतावतेति ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ उ-
 क्ताक्षेपपरत्वेन श्रुत्यक्षराणि योजयति *श्रुताविति ॥ ८९८ ॥
 ॥ ८९९ ॥ ब्रह्म वा इदमितिवाक्यस्थब्रह्मपदस्य स्वाभि-
 मतमर्थं विवक्षुः सम्भावितानर्थान्विमृशन्ति *य इति ॥ ९०० ॥
 पूर्वपक्षमाह *विराडिति । तत्र हेतुमाह *यत इति । फ-
 लपर्यन्तयाऽपरब्रह्मोपासनया निरस्तकामकर्मादिवन्धत्वाद्दि-
 राजः परब्रह्मविद्याकर्तृत्वं युक्तमिति भावः ॥ ९०१ ॥ प्र-
 करणविरोधेनाद्यपूर्वपक्षं प्रतिक्षिप्य द्वितीयं परिशेषयति
 *मैवमिति । ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यस्य विद्यामूत्रविवरण-

विराजः किं त्वनायासात्परविद्योदिता सतः ॥९०२॥
 उपासीतेनिसूत्रस्य व्याख्यानत्वादिचारणा ॥
 प्रस्तुताऽधिकृतिस्तत्र मनुष्यस्य भविष्यति ॥ ९०३ ॥
 चोद्यवाक्ये मनुष्याणां विचाराधिकृतिः श्रुता ॥
 तस्मान्मर्त्यो ब्रह्मभावी ब्रह्मशब्देन भण्यते ॥ ९०४ ॥
 भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य प्रयोगो दृश्यते यथा ॥
 ओदनं पचंतत्यादिस्तथेहापि भविष्यति ॥ ९०५ ॥
 इति व्याचक्षते केचित्सदप्यत्र न युज्यते ॥
 अब्रह्मत्वं स्वतः किंवा कल्पितं ब्रह्मभाविनः ॥ ९०६ ॥
 स्वतस्त्वे विद्यया नैतन्निवर्त्तत कदाचन ॥
 ब्रह्मत्वं चेत्तयोत्पाद्यं मुख्यनित्यत्वमापनेत् ॥ ९०७ ॥
 अब्रह्मत्वं कल्पितं चेत्स्वतः स्याद्ब्रह्मता तदा ॥

त्वात्तत्र चोपासीतेति विचाराधिकारिण एव प्रकृतत्वाच्च सह-
 सिद्धज्ञानस्य विराजः परविद्याकर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥
 अत्र मनुष्य एव ब्रह्मशब्दवाच्य इत्यत्र हेत्वन्तरमाह *चो-
 द्येति । कथं तर्हि ब्रह्मपदवाच्यता मर्त्यस्येति शङ्कां निरस्यन्नुप-
 संहरति *तस्मादिति ॥ ९०४ ॥ भाविनीं वृत्तिमाश्रित्यापि शब्द-
 प्रयोगोऽस्तीत्येतद् दृष्टान्तेन साधयति *भाविनीमिति ॥ ९०५ ॥
 अयुक्तिमेव स्फुटयितुं विकल्पयति *अब्रह्मत्वमिति ॥ ९०६ ॥
 आद्यं निराह *स्वतस्त्व इति । स्वाभाविकधर्मस्याग्नौष्य
 वन्निवृत्त्ययोगादित्यर्थः । किञ्चाब्रह्मत्वस्य स्वाभाविकत्वे ब्रह्म-
 भावस्यागन्तुकत्वमुक्तं स्यात् तथा च तस्यापुमर्थता स्यादि-
 त्याह *ब्रह्मत्वमिति ॥ ९०७ ॥ द्वितीयमनूय प्रत्याह
 *अब्रह्मत्वमित्यादिना । ब्रह्मभाविजीवो ब्रह्मेति या कल्पना

कल्पनैवं वृथैव स्याद्ब्रह्मभावीति या कृता ॥ ९०८ ॥
 योधात्पूर्वमपि ब्रह्म सर्वो जन्तुः स्वभावतः ॥
 अब्रह्मत्वमविद्योत्थं विद्यया तस्मिन्वर्तते ॥ ९०९ ॥
 अतः सन्त्यज्य मुख्यार्थं ब्रह्मभावीति कल्पने ॥
 श्रुतार्थहानिरत्र स्यादश्रुतार्थस्य कल्पना ॥ ९१० ॥
 अनुत्पन्नाविनाशेकभास्वद्विज्ञानमात्रके ॥
 ब्रह्मण्यविद्याऽविद्या न सम्भाव्येति चेन्न तत् ॥ ९११ ॥
 अविद्याविषयत्वं किमसम्भाव्यमुतात्मनः ॥
 अविद्याकर्तृता, तत्र नाद्यां विद्याविधानतः ॥ ९१२ ॥
 अविद्यारहितत्वे तु ज्ञातं ब्रह्म सदा ततः ॥
 विद्याविधानं विज्ञाते पिष्टपेषणवद्भवेत् ॥ ९१३ ॥
 न वेद्मीत्यनुभूतश्च सर्वेषां स्वान्मसाक्षिका ॥

कृता सा व्यथा स्यान्मुख्यस्यैव ब्रह्मणो ग्रहणसम्भवादित्य-
 र्थः ॥ ९०८ ॥ सर्वस्यापि ब्रह्मत्वं स्वतःमिदं चेदकूत्स्नत्वा-
 नुभवविरोधो विद्यावैयर्थ्यं चेति तत्राह *अब्रह्मत्वमिति ॥ ९०९ ॥
 तस्माद्ब्रह्मभाविकल्पनं ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थन्यागादयुक्तमिति
 निगमयति *अत इति ॥ ९१० ॥ ब्रह्मण्यविद्याध्वास्तिर्विद्या-
 फलमित्यत्र चोदयति *अनुत्पन्नेति । कूटस्थस्वप्रकाशज्ञप्ति-
 मात्रत्वाद्ब्रह्मणस्तत्राज्ञानमयुक्तं, ज्ञानाज्ञानयोर्विरुद्धत्वादित्य-
 र्थः । तत्त्वमसीति ब्रह्मणि विद्याविधानान्यथानुपपत्त्या ब्रह्म-
 ण्यज्ञातत्वं सिध्यतीति समाधत्ते *न तदिति ॥ ९११ ॥ उ-
 क्तमेव विकल्पपूर्वकमुपपादयति *अविद्येति ॥ ९१२ ॥ विद्या-
 विधानेऽपि कथं तत्राज्ञानसिद्धिस्तत्राह *अविद्येति । अज्ञा-
 तार्थगन्तृत्वान्प्रमाणानामिति भावः ॥ ९१३ ॥ किञ्चानुभव-

कुम्भानुभूतिवत्समाधैवाविद्याऽपलप्यताम् ॥९१४॥
 द्वितीये ब्रह्मकर्तृत्वं वार्यते वाऽन्यकर्तृता ॥
 आपाद्यते चेष्टमेव ब्रह्मकर्तृत्ववारणम् ॥ ९१५ ॥
 अकार्याया अविद्यायाः कर्त्रपेक्षा कृतो भवेत् ॥
 अन्यकर्तृत्वमप्यत्र तदन्यासम्भवान्नहि ॥ ९१६ ॥
 नहि ब्रह्मातिरेकेण कश्चिच्चेतन इष्यते ॥
 नान्योऽनोऽस्तीति शास्त्रेण द्रष्टव्यन्तरवारणात् ॥९१७॥
 ननु शास्त्रोपदेशोऽयमेवं सत्यफलो भवेत् ॥
 नामौ ब्रह्मणि साफल्यं नाप्यन्यस्मिन्समश्नुते ॥९१८॥
 उपदेशानपेक्षं तद्ब्रह्मत्वं परमात्मनः ॥
 असम्भवात्तदन्यस्य व्युपदेशोऽफलो भवेत् ॥ ९१९ ॥
 ज्ञाने ब्रह्मण्युताज्ञाने शास्त्रवैफल्यमुच्यते ॥
 आद्य इष्टो, द्वितीये तु बाधः शास्त्रात्फलित्यति ॥९२०॥

विरोधाच्च न ते युक्तिरुल्लेखेदित्याह *नेति ॥ ९१४ ॥ अ-
 ज्ञानकर्तृत्वमसम्भाव्यमित्यत्रापि किं ब्रह्मणो ज्ञानकर्तृत्वमात्रं
 निराचिकीर्षितमुत तदन्यस्य तत्कर्तृत्वं सिपाधयिषितमिति
 विकल्प्य क्रमेण दूषयति *द्वितीय इत्यादिना ॥ ९१५ ॥
 ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ब्रह्मणोऽन्यस्य चेतनस्याभावे शास्त्रार-
 म्भानर्थक्यमिति शङ्कते *नन्विति । कथमित्याशङ्क्य स ब्रह्म-
 ण्यन्यत्र वा फलवानिति विकल्प्य क्रमेण निरस्यति *नेति
 ॥ ९१८ ॥ उभयत्र वैफल्यमुपपादयति *उपदेशेति । ब्रह्म-
 णोऽन्यस्यासम्भवः सिद्धो मानयुक्तिभ्यामिति वक्तुं हिशब्दः ।
 अतः शास्त्रारम्भवैवार्थमिति फलितमाह *उपदेश इति ॥९१९॥
 सिद्धान्ती ब्रह्मणि तत्साफल्यं विकल्पपूर्वकमुपपादयति *ज्ञात

नच बोधस्य वैयर्थ्यं तेनाबोधनिवर्त्तनात् ॥
 तन्नितृप्तिस्तु दृष्टत्वास्माद्वैतेऽपि विरुध्यते ॥ ९२१ ॥
 न दृष्टेऽनुपपन्नत्वं शङ्काया अवसानतः ॥
 आशङ्कते तावदेव यावत्स्वानुभवो नहि ॥ ९२२ ॥
 अबुद्धत्वं विबोधात्प्रागनुभूतं यथा तथा ॥
 बोधादूर्ध्वमबोधस्य नितृप्तिरनुभूयते ॥ ९२३ ॥
 ननु जीवेशवाक्याभ्यां कर्त्रकर्त्रोर्विबोधनात् ॥
 तर्कशास्त्रप्रसिद्धेऽप्यस्माज्जीवो ब्रह्मणः पृथक् ॥ ९२४ ॥
 दुःस्वापनयनार्थत्वाच्छास्त्रेऽधिक्रियते हि सः ॥
 तथाच ब्रह्मभावीति युक्तैवैषाऽत्र कल्पना ॥ ९२५ ॥
 मैवं ब्रह्मोपदेशार्थशास्त्रानर्थक्यसक्तिः ॥

इत्यादिना ॥ ९२० ॥ अध्यस्तसंसारित्वस्याद्वितीयवस्तुस्वरूपे-
 णाविरोधाच्छास्त्रजन्यज्ञानस्य च जडत्वात्कथमबोधनितृप्तिरि-
 त्याशङ्क्य स्वानुभवसिद्धेऽर्थे न चाद्यावतार इत्यनुभवमवलम्ब्य
 परिहारमाह *तन्नितृप्तिरित्यादिना । वृत्त्युपाख्यं चेतन्यमविद्या-
 दाहकमिति प्रागुक्तपरिहारोऽप्यनुमन्ध्यः ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥
 ब्रह्मभाविपुरुषो ब्रह्मेति पक्षं निरस्तमपि पुनर्युक्त्यन्तरापजी-
 वननोत्थापयति *नन्विति । एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोतेत्यादि-
 ना जीवस्य कर्तृत्वं, स एष नेति नेत्येष आत्माऽपहतपाप्मे-
 त्यादिना चेश्वरस्याकर्तृत्वं बाध्यत इत्यर्थः । जीवपरयोर्भेदे स-
 र्ववादिप्रसिद्धमप्यनुकूलयति *तर्कति ॥ ९२४ ॥ तत्रोपपत्ति-
 माह *दुःस्वापनयनेति । दुःखनितृप्तिकामः शास्त्राधिकारी, ने-
 श्वरस्य दुःखमस्त्यतस्तयोर्भेद इत्यर्थः ॥ ९२५ ॥ ब्रह्मभावि-
 नो जीवस्य ब्रह्मशब्दत्वे ब्रह्मोपदेशानर्थक्यमिति दूषयति

संसारिविषयैवास्य पुरुषार्थसमापनात् ॥ ९२६ ॥

ब्रह्मभाविनिजात्मानमेवावेद्धि धिया तथा ॥

अभूत्सर्वमिति प्राप्तः पुमर्थो जीवविषया ॥ ९२७ ॥

ततश्च सत्यज्ञानादिवाक्येन ब्रह्मबोधनम् ॥

व्यर्थं स्याद्ब्रह्मविद्यायाः फलान्तरविवर्जनात् ॥ ९२८ ॥

अथ ब्रह्मण्यविज्ञाते ब्रह्मास्मीत्यात्मनीदृशी ॥

सम्पत्कर्तुमशक्या स्यात्तस्मिन्ज्ञाते तु शक्यते ॥ ९२९ ॥

ब्रह्मविज्ञानमात्रेण न कस्यापि कृतार्थता ॥

पारार्थ्येनैव सर्वत्र विज्ञानं फलवन्मतम् ॥ ९३० ॥

नैतदेवं भट्टपादैर्ब्रह्मज्ञानातिरेकिणः ॥

*मैवमिति । तदुपपादयति *संसारीत्यादिना । यदत्र ब्रह्म-
शब्दं तज्ज्ञानादेव मुक्तिरिच्छेता, तदात्मानमित्यादिश्रुतेः ।
अतो जीवो ब्रह्मशब्दश्चेज्जीवज्ञानादेव तत्सिद्धेः सत्यज्ञानादि-
ब्रह्मोपदेशो वृथा स्यादित्यर्थः ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ *फलान्तरेति ।
ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना श्रुतं ब्रह्मप्राप्तिफलं विहाया-
ऽन्यफलकल्पने मानाभावादिति भावः ॥ ९२८ ॥ उपास्ति-
विधिशेषतया ब्रह्मोपदेशस्यार्थवत्त्वं शङ्कते *अथेति । अहं
ब्रह्मेत्युपास्तेरपि तज्ज्ञानापेक्षत्वं व्यतिरेकमुक्त्वा तत्रैवान्वयमाह
*तस्मिन्निति ॥ ९२९ ॥ ननु तत्त्वमादिवाक्याज्ज्ञानं चेदुत्पन्नं
तर्हि तेनैव कृतार्थस्य किं सम्पदा, तत्राह *ब्रह्मेति । ब्रह्मधीर्न
स्वतन्त्रा पुमर्थहेतुः ज्ञानत्वादाज्यादिज्ञानवदित्यर्थः ॥ ९३० ॥
ज्ञानत्वहेतो रज्ज्वादिज्ञाने व्यभिचारात् भट्टाचार्यवचनविरोधा-
च्चात्मज्ञानस्य नान्यशेषताऽतो न सम्पच्छेषत्वेन ब्रह्मोपदेशः इति
समाधत्ते *नैतदिति । सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ।

ज्ञानस्यैव परार्थत्वमिति स्पष्टमुदीरितम् ॥ ९३१ ॥
 सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन निश्चितम् ॥
 पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम् ॥ ९३२ ॥
 अतो ब्रह्मणि विज्ञाने तावतैव कृतार्थता ॥
 सम्पत्पक्षे त्वहं ब्रह्मेत्येतद्गौणं प्रसज्यते ॥ ९३३ ॥
 सामानाधिकरण्योक्तिर्वैक्ये मुख्यतां व्रजेत् ॥
 खं छिद्रमुत्पलं नीलमित्यादौ तदवेक्षणात् ॥ ९३४ ॥
 अन्यस्यान्यत्र सम्पत्स्यात्सिंहस्य पुरुषे यथा ॥
 सामानाधिकरण्यं च गौणं सिंहः पुमानपि ॥ ९३५ ॥
 ब्रह्मैव भवतीत्यादि ब्रह्मभावफलं च यत् ॥
 सम्पत्तौ तन्न युज्येत नान्यदन्यद्भवेत्कचित् ॥ ९३६ ॥
 सम्पदाऽपि ब्रह्मभावः स्यादाक्यादिति चेन्मतम् ॥
 न मानसक्रियामात्रादमानादस्त्वसिद्धितः ॥ ९३७ ॥

पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेति स्पष्टमुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥
 आत्मधियः स्वतन्त्रत्वे फलितमाह *अन इति । अहं ब्रह्मास्मीति
 सम्पदमङ्गीकृत्य तच्छेषत्वं ब्रह्मोपदेशस्य निरस्य सम्पदमेव
 निरस्यति *सम्पदिति ॥ ९३३ ॥ एकवस्तुबोधिपदयोरेव मुख्यं
 सामानाधिकरण्यमित्यत्रोदाहरणमाह *त्वमिति ॥ ९३४ ॥ सम्प-
 त्पक्षे तस्य गौणत्वमुदाहरणमुत्वेनाह *अन्यस्येति । अन्यत्र,
 आरौप इति शेषः ॥ ९३५ ॥ किञ्च सम्पत्पक्षे ब्रह्म वेद ब्रह्मैव-
 भवतीत्यादिफलवचनविरोधः स्यादित्याह *ब्रह्मैवेति ॥ ९३६ ॥
 ब्रह्मोपास्तेरपि तद्भावः फलं स्याद्वचनवत्त्वादिति शङ्कते *सम्प-
 दाऽपीति । सम्पत्तेरमानत्वात् तद्वत्त्वादित्यन्यत्वसिद्धिरिति
 दूषयति *नेति । अमानत्वे हेतुः *मानमेति ॥ ९३७ ॥ अमाना-

अन्यथा योषितोऽग्नित्वं सिद्धं स्याद् ध्यानमात्रतः ॥
 ब्रह्मत्वं ध्यानजन्यं चेदनित्यं स्वर्गवद्भवेत् ॥ ९३८ ॥
 तमोमात्रान्तरायत्वादासमप्याप्यते तु तत् ॥
 नच सम्पत् तमो हन्ति मिथ्याज्ञानात्मकत्वतः ॥ ९३९ ॥
 नच सम्पत्सिमात्रेण दुःखिनो दुःखसंक्षयः ॥
 आनन्दरूपता वाऽनः फलशास्त्रस्य बाधनम् ॥ ९४० ॥
 अहं ब्रह्मेत्यतो नैव सम्पत्तिः किन्तु तादृशम् ॥
 ब्रह्मात्माखण्डवस्त्वत्र शास्त्रेण प्रतिपाद्यते ॥ ९४१ ॥
 कौटस्थ्यान्मम देहादौ ब्रह्मता न मदन्यता ॥
 साक्षित्वाद् ब्रह्मनत्त्वस्य तस्मात्प्रत्यङ्मन भिद्यते ॥ ९४२ ॥
 कौटस्थ्यं ब्रह्मणो रूपं साक्षित्वं प्रत्यगात्मनः ॥

दपि वस्तुसिद्धावतिप्रसङ्गमाह *अन्यथेति । यद्यपि माना-
 दपि न वस्तुमिद्विस्तथापि नान्यदन्यद्भवति इत्यत्र तात्पर्यम् ।
 तत्रैव दोषान्तरमाह *ब्रह्मन्वमिति ॥ ९३८ ॥ ब्रह्मत्वस्य स्वतः-
 सिद्धत्वेऽप्यस्मन्मते विस्मृतमृवर्णवज्ज्ञानात्तदाप्तिर्न विरुद्धेत्या-
 ह *तम इति । तर्हि तमानिवृत्तिहेतुः सम्यदेष्टव्यः, तत्राह *न
 चेति ॥ ९३९ ॥ किञ्च सम्पदो मिथ्याज्ञानत्वेन दुःखनि-
 वृत्त्याद्यहेतुत्वात्तरति शोकादित्यादिफलवचनबाधः स्यादि-
 त्याह *न च सम्पत्तीति ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ अखण्डस्यैव
 शास्त्रगम्यत्वमुक्तं द्रवयितुं जीवब्रह्मणोरन्योन्यात्मत्वमुपपादय-
 ति *कौटस्थ्यादिति । देहादिष्वागमापायिषु सत्सु निर्वि-
 कारब्रह्मधर्मस्य कौटस्थ्यस्य देहद्वयाधिष्ठाने आत्मनि दृष्टेरा-
 म्ना ब्रह्म, तद्धर्मस्यापरोक्षत्वस्य यत्माक्षादिति ब्रह्मणः श्रु-
 तेर्ब्रह्म आत्मेत्यर्थः ॥ ९४२ ॥ एतदेव विशदयति * कौटस्थ्यमि-

अन्योऽन्यव्यत्ययेनैतद् दृष्टं तेनैकता तयोः ॥ ९४३ ॥
 अव्यावृत्ताननुगमस्वण्डं ब्रह्म चेत्तदा ॥
 तद्विद्यायां समालयेषा ब्रह्मविद्येति निश्चिता ॥ ९४४ ॥
 सम्पत्तौ ब्रह्मविद्यैषा जीवविद्याऽथ वेत्ययम् ॥
 सन्देह एव पुंसः स्यात्संशयात्मा विनश्यति ॥ ९४५ ॥
 सर्वथा ब्रह्मभावीति कल्पना नैव युज्यते ॥
 परब्रह्मैव विद्यायामधिकार्यत्र वर्णितम् ॥ ९४६ ॥
 परब्रह्मण्ययुक्तैषा साधकत्वप्रकल्पना ॥
 इति चेत्, श्रुतिमेवैवं त्वमुपालभसे न माम् ॥ ९४७ ॥
 विद्याधिकारिणि ब्रह्मशब्दं प्रायुङ्क्ते वेदवाक् ॥
 उपालम्भस्त्वदीयोऽत आगमे पर्यवस्यति ॥ ९४८ ॥
 अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने ॥
 किं न पश्यति संसारं तत्रैवाज्ञानकाल्पितम् ॥ ९४९ ॥

ति ॥ ९४३ ॥ किञ्चाहं ब्रह्मास्मीत्यस्यास्वण्डवस्तुबोधकत्वे
 तद्विद्यायां ब्रह्मविद्येति संज्ञा निर्णीता स्यात्, सम्पत्पक्षे तु
 नैवमित्याह *अव्यावृत्तेत्यादिना ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ फलि-
 तमाह *परब्रह्मेति ॥ ९४६ ॥ परस्याज्ञातृत्वमयुक्तं तस्य
 ज्ञानमूर्तित्वादिति शङ्कते *परेति । शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वा-
 दि दर्शयति, तच्चार्यारूपेयमदोषं नोपालम्भार्हम् अतस्तस्मिन्नवि-
 द्यासाधकत्वादि स्वीकार्यमित्याह *श्रुतिमेवेत्यादिना ।
 ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ सर्वस्यापि ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्तदन्तर्भूतसा-
 धकत्वं तत्राध्यस्तमित्यभ्युपगमे नानुपपत्तिरित्याह *अक्षमेति
 ॥ ९४९ ॥ ननु संसारस्य जीवनिष्ठत्वानुभवाच्च ब्रह्मनिष्ठेति,
 नेत्याह *अनात्मेति । न तावज्जीवपदवाच्यः संसारी संसारान्त-

अनात्मवस्तु यत्किञ्चित् ब्रह्मानवबोधतः ॥
 ब्रह्मण्येव समध्यस्तं शुक्तिकारजतादिवत् ॥ ९५० ॥
 यद्योयं वादिभिः प्रोक्तं कृत्स्नाकृत्स्नादिखण्डनम् ॥
 तत्र ग्राह्यः कृत्स्नपक्षो न दोषोऽत्र मनागपि ॥ ९५१ ॥
 न कात्स्न्यग्राहिमानेन द्वैतापत्तावकृत्स्नता ॥
 शङ्कनीया, यतो मानं मेयस्पर्द्धिं न कुञ्चित् ॥ ९५२ ॥
 ऐकात्म्यस्यैव मेयत्वात्तत्तथैवावबोधनात् ॥
 अन्यथा स्यादमानत्वमयथावस्तुबोधिनः ॥ ९५३ ॥
 अवास्तवत्वान्मानस्य द्वैतं नैतत्प्रसज्यते ॥
 अवस्तुनोऽपि मानत्वं वस्तुनत्वावबोधनात् ॥ ९५४ ॥
 प्राग्बोधान्मानमात्रादेर्वस्तुत्वमवभासताम् ॥
 ऊर्ध्वं नैव तु वस्तुत्वं भासते बाधितत्वतः ॥ ९५५ ॥
 स्वतो वा परतो वेति कृत्स्नत्वे यद्विकल्पनम् ॥

र्भावाज्जीवपदलक्ष्यो ब्रह्मैवेति तत्रैव स्वाज्ञानादनात्मवस्त्वध्यस्त-
 म् अनात्मत्वात्सम्मतवदित्यर्थः ॥ ९५० ॥ पूर्वपक्षोक्तचोद्यमनू-
 द्य परिहरति *यदिति ॥ ९५१ ॥ ननु कृत्स्नत्वग्राहिमानमस्ति
 न वा ? अन्त्ये तदासिद्धिरिति मत्वाऽऽद्ये दोषमाह *नेति । न
 कारस्य शङ्कनीयेत्यनेन सम्बन्धः । मानस्याद्वितीयवस्तुबोधक-
 त्वात् द्वैतप्रसक्तिरिति परिहरति *यत इति ॥ ९५२ ॥ उक्तमेव
 व्यनक्ति *ऐकात्म्यस्येति ॥ ९५३ ॥ एवमपि मानस्य व-
 स्तुपरिच्छेदकत्वात्कृत्स्नत्वासिद्धिरिति, नेत्याह *अवास्तवत्वा-
 दिति । अवस्तुत्वे बाध्यवदमानत्वमाशङ्क्याह *अवस्तुन इति
 ॥ ९५४ ॥ बाधानुपलम्भात्प्रमात्रादेर्वस्तुत्वमाशङ्कासिद्धिमा-
 ह *प्रागिति ॥ ९५५ ॥ चोद्यान्तरमनूद्य समाधत्ते *स्वत इ-

तत्र स्वतस्त्वमादेयं न च विद्या निरर्थिका ॥ ९५६ ॥
 स्वतः कृत्स्नमपि ब्रह्म स्यादकृत्स्नमविद्याया ॥
 तदविद्यापनुत्त्यर्थं ब्रह्मविद्योपयुज्यते ॥ ९५७ ॥
 अहमेव परब्रह्मेत्यस्यार्थस्याप्रबुद्धता ॥
 अविद्येति वयं ब्रूमो येह नास्ति सदात्मनि ॥ ९५८ ॥
 परात्मनि च चैतन्यं नित्यं स्याच्छशिशैत्यवत् ॥
 अविद्या न तथा तत्र युक्ता चन्द्रे यथोष्णता ॥ ९५९ ॥
 अविद्यमानैवाविद्या वस्तुनस्त्वविचारिणाम् ॥
 अविचारेण मूढानां वज्रादपि दृढायते ॥ ९६० ॥
 बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥
 बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ९६१ ॥
 बुद्धतत्त्वो हि संसारिलोकचेष्टाविडम्बकः ॥
 संसारिलोकोऽप्येतस्य बोधभाषाविडम्बकः ॥ ९६२ ॥

त्यादिना ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ अविद्यायाः विद्याऽपनोद्यत्वयो-
 ग्यतां वक्तु तत्स्वरूपमाह *अहमेवेति । तस्याः विद्यया निवृत्तिं
 विद्वदनुभवेन साधयति *येह नास्तीति ॥ ९५८ ॥ प्रकाशा-
 प्रकाशयोर्विरुद्धत्वेनात्मन्यविद्याया एवायोगान्न तन्निवर्तक-
 त्वेन ब्रह्मविद्याया अर्थवत्त्वमिति शङ्कते *परात्मनीति
 ॥ ९५९ ॥ किमात्मनि वास्तव्यविद्याऽनुपपन्ना उत कल्पिताऽपि,
 नाद्यः, इष्टत्वादित्याह *अविद्यमानेति । द्वितीयं प्रत्याह *अवि-
 चारेणेति । युक्त्यसहत्वेऽप्यविचारदशार्था न जानामीत्यनुभ-
 वसिद्धत्वात्कल्पिता सा दुरपह्वेति भावः ॥ ९६० ॥ विद्वद्-
 दृष्ट्याऽविद्यमानाऽप्यविद्याऽज्ञानां वस्तुवज्रासत इत्यत्र गमक-
 माह *बुद्धेति ॥ ९६१ ॥ तस्याचेष्टा*बुद्धतत्त्व इति ॥ ९६२ ॥

तरमादुत्पन्नतत्त्वस्य माऽस्त्वविद्या चिदात्मनि ॥

अव्युत्पन्नस्य दृष्ट्यैषा न वेद्म्यित्यनुभूयते ॥ ९६३ ॥

नालुप्तचित्त्वाविद्येति यो ब्रवीति दुराग्रहात् ॥

सोऽलुप्तचित्त्वं वेत्त्यस्य केनेति तदुदीर्यताम् ॥ ९६४ ॥

मानेन चेत्, तदा मानमज्ञानार्थं विना नहि ॥

ततो बलादविद्येयमङ्गीकार्या चिदात्मनि ॥ ९६५ ॥

अङ्गीकृताऽप्यवस्तुत्वाद्वाधिका नेति चेन्न तत् ॥

अवस्तुतामजानानां बाधेनैवाहिवस्तुवत् ॥ ९६६ ॥

रज्जुसर्पोऽप्यप्रबुद्धं भीषयेत्तात्त्विकाहिवत् ॥

विद्यावैयर्थ्यदोषोऽतो नैवास्मान्प्रति ढौकते ॥ ९६७ ॥

अनादेरपि बाधोऽस्ति तमसो विद्ययाऽन्यथा ॥

प्रमाणानां प्रमाणत्वं न कचिद्वः प्रसिद्ध्यति ॥ ९६८ ॥

अज्ञानज्ञापकं मानमनाद्यज्ञानबाधया ॥

घटादावपि मानत्वं लभते किमुतात्मनि ॥ ९६९ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति *तस्मादिति ॥ ९६३ ॥ किञ्च चिद्रूपे ब्रह्मण्य-

विद्याऽनुपपन्नेति वदता मानेन तज्ज्ञातमिति वक्तव्यं, मानं विना

मेयासिद्धेः । मानं चाज्ञातवस्तुबोधीति तत्रानिच्छताऽप्यज्ञानं

स्वीकार्यमित्याह *नेत्यादिना ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ कल्पिता

ऽप्यविद्या यावदधिष्ठानसाक्षात्कारं भासत एवेत्यत्र दृष्टा-

न्तमाह *रज्जुतर्प इति । विद्ययाऽविद्यानिवृत्तौ फलित-

माह *विद्येति । न ढौकते न स्पृशति ॥ ९६७ ॥

अनाद्यज्ञानस्यात्मवदनिवृत्तिमाशङ्क्यातिप्रसङ्गेन प्रत्याह *अ-

नादेरिति । लौकिकवैदिकसर्वप्रमाणानां स्वविषयाज्ञानानि-

वर्त्तकत्वं नैव प्रामाण्यादिति भावः ॥ ९६८ ॥ तदेव स्पष्टय-

ति *अज्ञातेति ॥ ९६९ ॥ उक्तमर्थं बुद्धिसौकर्याय पुनः स-

एतावता मुमुक्षूणां चोद्ये यत्कर्तृदूषणम् ॥
 तन्निराकृत्य विद्यायाः कर्तृ ब्रह्मेति साधितम् ९७० ॥
 ब्रह्मणो ज्ञानकर्तृत्वं यदुक्तं तदिहाधुना ॥
 ब्रह्म वा इदमग्रेऽभूदिति वाक्येऽपि योज्यते ॥९७१॥
 निर्णीतो ब्रह्मशब्दार्थो वैशब्देऽवधृतौ भवेत् ॥
 दृश्यमानं जीवरूपमिदंशब्देन कथ्यते ॥ ९७२ ॥
 विद्यायाः प्राक्तनः काल उक्तोऽग्रइति शब्दतः ॥
 अभूतभवनं चैवमासीदितिपदोदितम् ॥ ९७३ ॥
 मुख्यब्रह्मैव बांधान्प्राङ्गामरूपप्रवेशनात् ॥
 जीवरूपमभूत्तेन विद्यायाः कर्तृ तद्भवेत् ॥ ९७४ ॥ *
 एवं स्थितेऽत्र वाक्यार्थे वैशब्देनावधारणात् ॥
 सूचितं जीवमिधयात्वं यत्तत्सपष्टमुदीर्यते ॥ ९७५ ॥
 जीवभावदशायां च ब्रह्मैव न तदन्यथा ॥

क्लिप्य दर्शयति *एतावतेति ॥ ९७० ॥ एवं ब्रह्मपदार्थक-
 थनप्रसङ्गाद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति वाक्यार्थं मङ्गेपतोऽभि-
 धाय उक्तार्थपरत्वेन वाक्यं योजयितुं प्रतिजानीते *ब्रह्मण इति ।
 परकीयचोद्यनिरामानन्तरं वाक्ययोजनावसरं दर्शयति *अ-
 धुनेति ॥ ९७१ ॥ वाक्यस्थपदानि क्रमेण विभजते *निर्णीत-
 इत्यादिना ॥९७२॥९७३॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह *मुख्ये-
 ति ॥ फलितमाह *तेनेति । येनापरिच्छिन्नं ब्रह्मैवाविद्यातत्कार्य-
 योः प्रतिबिम्बरूपेण प्रविश्य तद्धर्मानात्मन्यारोप्य स्वस्वरूपभू-
 तविम्बाज्ञानान्मुह्यति तेनेत्यर्थः ॥ ९७४ ॥ उक्तार्थस्य ब्रह्मेदमिति
 सामानाधिकरण्येनैव सिद्धे किमवधारणवाचिना वैशब्देनेति,
 तत्राह *एवमित्यादिना ॥ ९७५ ॥ *अनिर्णीतेति । एवं च

अनिर्ज्ञातात्मतत्त्वं सदब्रह्मैव विभाति तत् ॥९७६॥
 अज्ञानतज्जजीवत्वसङ्गतिर्ब्रह्मणोऽत्र का ॥
 कार्यकारणताऽहो स्विदात्मात्मीयत्वलक्षणा ॥९७७॥
 ब्रह्माकार्यमनादित्वादधिकारादकारणम् ॥
 आत्मात्मीयत्वसम्बन्धो ब्रह्मणेतरेवस्तुनः ॥ ९७८ ॥
 स्वतो निरात्मनोर्ब्रह्म भवेदज्ञानकार्ययोः ॥
 स्वरूपं तेन सम्बन्ध आत्मात्मीयत्वलक्षणः ॥९७९॥
 निरात्मा सात्मकत्वाय स्वात्मप्रदमपेक्षते ॥
 तेनाविद्या स्वयं सेदधुं ब्रह्मनैवमपेक्षते ॥ ९८० ॥
 कूटस्थत्वादसङ्गत्वान्मोहतत्कार्यसङ्गतिम् ॥
 ब्रह्म नापेक्षते नापि ताभ्यां युज्येत कर्हिचित् ॥९८१॥

जीवपरभेदो वास्तव एव विद्यया निवर्त्तन इति मतप्रधारणेन
 निरस्तमिति भावः ॥ ९७६ ॥ अज्ञानतत्कार्यप्रतिविम्बितं
 ब्रह्मैव मोहाज्जीवत्वमापन्नमित्यनुपपन्नं तस्यासङ्गतस्य जडं
 सम्बन्धायोगादित्याक्षिपति *अज्ञानेति । सम्बन्धायोगं प्र-
 कटयितुं विकल्पयति *कार्येति ॥ ९७७ ॥ आद्यं प्रत्याह
 *ब्रह्मेति । द्वितीये जडस्य चेतनसम्बन्धापेक्षत्वेऽपि ब्रह्मणस्तत्स-
 म्बन्धानपेक्षत्वाच्च तेन सम्बन्धसिद्धिरित्याह *आत्मेति ॥९७८॥
 अनात्मनो ब्रह्मसम्बन्धापेक्षामुपदर्शयति *स्वत इत्यादिना ।
 जडस्य ब्रह्माधीनसत्ताकत्वात्तत्सम्बन्धाभावे शून्यत्वापातात्स्व-
 सिद्ध्यर्थमेव जडं ब्रह्मसम्बन्धमपेक्षत इत्यर्थः ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥
 ब्रह्मणो जडसम्बन्धानपेक्षत्वे हेतुमाह *कूटस्थत्वादिति । अ-
 नन्याधीनसिद्धिकत्वादित्यर्थः । न केवलं सम्बन्धानपेक्षा ऽस-
 ङ्गस्यान्यसम्बन्धोऽपि न घटत इत्याह *नापीति ॥ ९८१ ॥

नीलत्वेन विद्ययोगः स्ववृत्तापेक्षया न सन् ॥
 आत्मनैवं तमोयोगो नात्मविद्यानुरोधतः ॥ ९८२ ॥
 अविद्यावृत्तबीक्षायामन्यसङ्गतिरात्मनि ॥
 आत्मात्मात्मीयरूपेण स्याज्जगत्सात्मकं ततः ॥ ९८३ ॥
 प्रत्यग्रूपातिरेकेण नान्यद्रूपमनात्मनः ॥
 वादिभिर्युक्तिभिः शक्यं क्वचित्साधयितुं सदा ॥ ९८४ ॥
 स्वरूपशब्दवाच्योऽयं सर्वत्रात्मैव नेतरः ॥
 तथा चात्मानिरेकेण स्वरूपं कस्य सम्भवेत् ॥ ९८५ ॥
 अतोऽविद्यामहानिद्रासंवीतमनसामसौ ॥
 जन्मादिविक्रियापट्टस्वप्नदर्शनविभ्रमः ॥ ९८६ ॥ .

आत्मनो वास्तवतादात्म्याभावेऽपि काल्पनिकं तदुपपद्यत
 इति दृष्टान्तमुखेन परिहरति *नीलत्वेनत्यादिना । यथा
 वियतो वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि नीलं नभ इति तादात्म्या-
 नुभवात्तयोर्योगः कल्प्यते, एवमात्मनो जडतादात्म्यानुभवा-
 दविद्यासम्बन्धो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ९८२ ॥ चिज्जडयोरितरे-
 तरतादात्म्ये फलितमाह *जगदिति । अन्यथा सन् घट इति
 सामानाधिकरण्यबुद्धिर्न स्यादिति भावः ॥ ९८३ ॥ आत्मा-
 तिरेकेणानात्मनो न निरात्मत्वं, वादिभिस्तस्य वस्तुत्वाङ्गीका-
 रादिति, तत्राह *प्रत्यगिति ॥ ९८४ ॥ अशक्तिमेवापपादय-
 ति *स्वरूपेति ॥ ९८५ ॥ जगतो जन्मादिदृष्टेर्ब्रह्मणोऽर्थान्त-
 रत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य तस्य ब्रह्माव्यतिरेकत्वेन सत्त्वस्य सदे-
 व साम्येत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाज्जन्मादिधीः स्वप्नधीवद् भ्रान्ति-
 रित्याह *अत इति । जगज्जन्मादिरूपविक्रियापट्टकमधि-
 कृत्य स्वप्नदर्शनवद्विभ्रमो जगत्पविवेकिनामिति योजना ॥ ९८६ ॥

ब्रह्मैव सत्स्वनः साक्षात्तदबोधैकहेतुनः ॥
 इदंरूपं समापेदे रशनेवाहिरूपताम् ॥ ९८७ ॥
 अविद्याफलकारुढं वस्तु विद्याधिकारिताम् ॥
 वेद्यबोदितृरूपेण द्वैविध्यात्प्रतिपद्यते ॥ ९८८ ॥
 स्वतो मुक्तं ब्रह्म यस्मात्तस्माद्वेद्यत्वमर्हति ॥
 संसारित्वमविद्यातो मुमुक्षुत्वं ततोऽर्हति ॥ ९८९ ॥
 ब्रह्म वा इदमग्रेऽभूदिति वाक्ये गुरुत्तरे ॥
 श्रुतं विद्याधिकारित्वं यत्तद् ब्रह्मणि सुस्थितम् ॥ ९९० ॥
 किमबोदिति वेद्यस्य य आक्षेप उदीरितः ॥
 तं समाधित्सुराहैतत्तदात्मानमबोदिति ॥ ९९१ ॥
 स्वरूपस्यैव वेद्यत्वं स्वस्कन्धारोहदूषणम् ॥
 यदुक्तं तदसत्, तस्मात्सोपाधिर्वेदिता तनः ॥ ९९२ ॥
 अवेत्सोपाधिरात्माऽयमात्मानं निरुपाधिकम् ॥
 ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदान्न दोषोऽत्र मनागपि ॥ ९९३ ॥
 अविविक्तस्तु देहाद्यैरात्मा भवति वेदिता ॥

एवमवधारणार्थमुपपाद्य वाक्यार्थमुपसंहरति *ब्रह्मैवेति ।
 कथमबोधादपि विरुद्धाकारता तत्राह *रशनेति ॥ ९८७ ॥
 एवं वाक्यार्थनिष्पत्तौ फलितमाह *अविद्येत्यादिना ।
 परं हि ब्रह्मानाद्यविद्याख्यं फलकमधिरोहति । तदेव पुनर्बु-
 द्ध्याद्युपहितं सत् अनुपहितब्रह्मविद्यायामधिकारित्वमधिगच्छ-
 तीत्यर्थः ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ उक्तवाक्यार्थस्य निरवयवतामा-
 ह *ब्रह्मेति ॥ ९९० ॥ उत्तरवाक्यतात्पर्यमाह *किमिति
 ॥ ९९१ ॥ आत्मन एव ज्ञेयत्वे यद् दूषणमुक्तं तदनूय निरा-
 चष्टे * स्वरूपस्येति ॥ ९९२ ॥ उक्तमेव व्यनक्ति *अबोदि-

विविक्तात्मा वेदितव्यो धीवृत्तिर्वेदनं भवेत् ॥९९४॥

यो वेदिता घटादीनामात्मनोऽप्येष वेदिता ॥

घटादीनामात्मनश्च बुद्धिरेव हि वेदनम् ॥ ९९५ ॥

वेद्यं वेदनसामग्रीत्युभयं तु विशिष्यते ॥

प्रत्यक्षादीनि सामग्री घटादौ श्रुतिरात्मनि ॥९९६॥

यद्गोचरा स्यात्सामग्री ज्ञानं तद्गोचरं यथा ॥

रूपगोचरदृग्जन्यवेदनं रूपगोचरम् ॥ ९९७ ॥

तथाऽऽत्मगोचरश्रुत्या जन्या धीरात्मगोचरा ॥

स्वाभाविकात्मा वेद्योऽत्र सर्वोपाधिर्विवर्जितः ॥९९८॥

प्राणित्यपानिति व्यानित्युदानिति समानिति ॥

प्रविश्य देहं यः सोऽयमात्मा स्वाभाविको मतः ॥९९९॥

प्राणनादिक्रियैवात्र विस्पष्टा ऽऽत्मा तु न स्फुटः ॥

ति ॥ ९९३ ॥ ज्ञानादिभेदमाह *अविविक्त इति ॥ ९९४ ॥

किञ्चानात्मद्रष्टुरेव ब्रह्मविद्याकर्तृत्वान्न ज्ञेयाभेदशङ्केत्या-

ह *य इति । तत्र हेतुमाह *घटादीनामिति । घटादि-

ज्ञानवदात्मधियोऽपि बुद्धिपरिणामत्वादुभयोरेव कर्तृत्वमिति

भावः ॥ ९९५ ॥ एवं ज्ञातृज्ञेययोरविशेषेऽप्यात्मानात्मधियोर्न

साङ्कर्यमित्याह *वेद्यमिति । सामग्रीभेदं दर्शयति *प्रत्यक्षादी-

नीति ॥ ९९६ ॥ ज्ञानस्य स्वतो विशेषाभावे नियताविषयत्वं

न स्यादिति, नेत्याह *यदिति । उक्तमर्थमुदाहरणेन स्फुटय-

ति *यथेति ॥ ९९७ ॥ श्रुतिजन्यधीविषय आत्मा कीदृशस्त-

ग्राह *स्वाभाविकेति । आत्मतत्त्वस्यासकृदुक्तत्वेऽपि तस्य दु-

र्बाधत्वात्पुनः प्रसङ्गं सम्पाद्य बोध्यत इति बोध्यम् ॥ ९९८ ॥

कोऽसावात्मा स्वाभाविकस्तग्राह *प्राणितीति ॥ ९९९ ॥

इति चेत्, तर्ह्यसौ द्रष्टा श्रोता मन्तेति निश्चिनु ॥ १००० ॥
 ज्ञानशक्तिषु चैतन्यमाविर्भवति यद्यपि ॥
 तथापि तदुपाधित्वाच्च शुद्ध इति चेच्चमृणु ॥ १००१ ॥
 स्पृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मन्तेर्मन्तेति गम्यताम् ॥
 अनित्यदृग्घटद्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टा तु नित्यदृक् ॥ १००२ ॥
 घटः कालविभेदेन दृश्यते च न दृश्यते ॥
 न कदाचिन्न दृश्यन्ते दृष्टिश्रुत्यादिवृत्तयः ॥ १००३ ॥
 स्पृश्यमाने घटे रूपं नेक्षते पिहितेक्ष्णः ॥
 अपश्यतो रूपदृष्टिरनित्येत्यवगम्यते ॥ १००४ ॥
 दृष्टिश्रुत्यादिविषया या दृष्टिः सा त्वनाशिनी ॥
 विषयव्यभिचारेऽपि नैव व्यभिचरत्यसौ ॥ १००५ ॥

प्राणनादिक्रियाव्यतिरिक्तत्वेनात्मा स्पष्टं न स्फुरतीति श-
 क्त्वा प्रकारान्तरेण बोधयति *प्राणनेति ॥ १००० ॥
 दर्शनादिक्रियाशक्तिमत्स्वरूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासा न शाम्य-
 तीति शङ्कते *ज्ञानेति ॥ १००१ ॥ तर्हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेन
 आत्मानं बुद्ध्वा तुष्यतु भवानित्याह *दृष्टेरिति । ननु घटादि-
 द्रष्टृपेक्षया तद्ज्ञानद्रष्टरि को विशेषस्तत्राह *अनित्यदृगिति
 ॥ १००२ ॥ घटद्रष्टुरनित्यत्वमुपपादयति *घट इति । घटा-
 देः स्वसत्तायां ज्ञायमानत्वनियमाभावात् न तद्द्रष्टा नित्य-
 द्रष्टृ इत्यर्थः ॥ दृष्टिद्रष्टरि ततो विशेषं दर्शयति *नेति । बुद्धि-
 वृत्तयो विद्यमानदशायां सदा दृश्यन्त एवेत्यर्थः ॥ १००३ ॥
 अमुमेव श्लोकं व्याकरोति *स्पृश्यमान इत्यादिना ॥ १००४ ॥
 *विषयेति ॥ विमता दृष्टिर्नित्या अव्यभिचारित्वात्परेषामात्मव-
 दिति प्रयोगोपपत्तेरिति भावः ॥ १००५ ॥ स्वप्नसाक्षित्वेना-

घटाद्याभासदृष्टिस्तु स्वप्नेऽन्वस्यापि विद्यते ॥
 चक्षुर्दृष्टिबिनाशोऽपि या दृष्टिः सा चिदात्मदृक् ॥ १००६ ॥
 वासनाप्रत्ययौ दृष्टौ स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥
 ययाऽसौ नित्यदृष्टिः स्यात्सा सुप्तौ च न नश्यति १००७
 द्रष्टुर्दृष्टेर्न लोपोऽस्ति मुग्धानां लोपविभ्रमः ॥
 दृश्यलोपकृतो नो चेत्सुप्तिः केन प्रसिद्ध्यति ॥ १००८ ॥
 सुप्त्यादिसाधिका दृष्टिरेव रूपं चिदात्मनः ॥
 बह्वेरिवौष्ण्यमात्मानमेतमेवाधिकार्यवेत् ॥ १००९ ॥
 अधिकारित्वमापन्नं ब्रह्म सोपाधिरूपधृक् ॥
 नित्यदृश्यूपमात्मानमेवावेन्निरुपाधिकम् ॥ १०१० ॥
 विज्ञातारं न विज्ञानेर्विजानीया इति श्रुतेः ॥

ऽपि तस्य नित्यत्वमाह *घटादीनि ॥ अपिशब्दादनन्धो गृ-
 ह्यते । या स्वप्नकल्पितघटाशुपलब्धिः सैव स्वप्रकाशात्मचेतन्य-
 मित्यर्थः । कथं तर्हि स्वप्नघटादां चाक्षुषत्वानुभवस्तत्राह *च-
 क्षुरिति । तदेन्द्रियाणामुपगतत्वान्सोऽपि भ्रम एवेति भावः
 ॥ १००६ ॥ जाग्रत्स्वप्नकालिकमाक्षिणः मृत्पत्यवस्थायाम-
 प्यवस्थानमाह *वामनेति ॥ १००७ ॥ तत्र मानमाह *द्रष्टु-
 रिति । कथं तर्हि सुप्तौ ज्ञानं नास्तीत्यनुभवस्तत्राह *मुग्धाना-
 मिति । सुप्तौ चेतन्यान्नीकारे दण्डमाह *नो चेदिति ॥ १००८ ॥
 चेतन्यस्य नित्यत्वेऽपि सुप्तुर्भवेद्यं ब्रह्म किंरूपं ? तत्राह *सु-
 प्त्यादीति ॥ १००९ ॥ उक्तमेव विवृणोति *अधिकारि-
 त्वमिति ॥ १०१० ॥ वाक्यशेषविरोधं चोदयति *विज्ञाता-
 रमिति । किमात्मनां वृत्तिविषयत्वं विरुध्यते किंवा चिद्विष-
 यत्वं ? नाद्य इत्याह *न तथेत्यादिना । बुद्धिदृष्टिसाक्षिचेत-

नैवात्मा वेदितुं शक्य इति चेत्, न, तथेक्षणात् ॥ १०११ ॥

विज्ञानेरपि विज्ञाता न विज्ञेयः कदाचन ॥

इत्येवं वेदने ब्रूहि स्यादशक्तिस्त्वयात्र का ॥ १०१२ ॥

नैतावता स्फुरत्यात्मा स्फोरकज्ञानवर्जनात् ॥

इति चोद्यमचोद्यं स्यादन्यज्ञानानपेक्षणात् ॥ १०१३ ॥

नित्यदृग्रूप आत्मेति धीवृत्तिः शास्त्रतो यदि ॥

असन्दिग्धा समुत्पन्ना तदाऽस्य स्फोरकेण किम् ॥ १०१४ ॥

निश्चिनोति यदा शास्त्रादात्मनोऽस्फोर्यरूपताम् ॥

तदा स्फोरकमाकाङ्क्षन्नुन्मत्तः कथं भवेत् ॥ १०१५ ॥

नाविद्यमाने विषये स्यादाकाङ्क्षाऽत्र धीमनः ॥

दृगात्मस्फोरिका दृष्टिर्न सम्भवति कुत्रचित् ॥ १०१६ ॥

हे एव दृष्टी धीवृत्तिरात्मा चेत्यनयोर्न धीः ॥

शक्ताऽऽत्मानं स्फोरयितुमात्मना स्फोर्यते यतः ॥ १०१७ ॥

आत्मदृष्टिश्च नात्मानं स्फोरयेदविकारतः ॥

स्फोरकासम्भवाद्धीमात्र स्फोरकमपेक्षते ॥ १०१८ ॥

न्याविषयब्रह्मैवाहमित्येवमाकारवृत्त्यङ्गीकृतौ विरोधाभावात्,

चिद्विषयत्वं तु नाङ्गीकृतमिति भावः । तर्हि वृत्तेर्जडत्वादात्म-

स्फोरकं ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमिति कुतो न विरोध इति श-

ङ्कित्वा परिहरति *नेति ॥ १०११ ॥ १०१२ ॥ १०१३ ॥ उक्त-

हेतुं विवृणोति *नित्येति ॥ १०१४ ॥ अपि चात्मनः स्फु-

रणविषयत्वाभावे शास्त्राभिश्चिते तद्विषयस्फुरणाकाङ्क्षा व्याघ-

तादेव नोदेतीत्याह *निश्चिनोतीति ॥ १०१५ ॥ आत्म-

स्फोरकज्ञानस्य असम्भावितत्वादपि न तद्विषयाकाङ्क्षेत्याह *ने-

ति ॥ १०१६ ॥ दृष्टिविभागपूर्वकं तस्यासम्भावितत्वमेव वि-

शदयति । *हे एवेति ॥ १०१७ ॥ १०१८ ॥ आत्मनो

अवधारोपनिहनुम्यै तमात्मानमवेदिति ॥
 आत्माभिमुखधीवृत्तिरात्मवेदनमुच्यते ॥ १०१९ ॥
 आत्मानमेव तदवेदित्युक्तादेवकारतः ॥
 निर्माल्यवत्पारित्याज्यं देहादीत्यवगम्यते ॥ १०२० ॥
 त्यज्यमाने तु देहादावात्मैवैकोऽवशिष्यते ॥
 परित्यक्तुमशक्यत्वादात्मानं निहनुनेऽत्र कः ॥ १०२१ ॥
 अन्योऽन्यं विवदन्ते ये वादिनस्तेऽस्मदात्मनि ॥
 संवदन्ते हि सर्वेऽपि तस्यानुभवरूपतः ॥ १०२२ ॥
 साधनं दूषणं सर्वमनुभूतिबलाश्रयात् ॥
 सिद्धायते वादिनां साऽनुभूतिस्तेन सम्मता ॥ १०२३ ॥
 अभावो येन भावेन ज्ञायते शून्यवादिना ॥
 तस्य भावस्य सद्भावो वद केन निवार्यते ॥ १०२४ ॥
 व्यभिचारि न यत्रास्ति प्रमाणं सर्ववादिनाम् ॥

वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वानङ्गीकृतेन वाक्यशेषविरोध
 इत्युपमंहरति *अविद्येति ॥ १०१९ ॥ १०२० ॥ इदं नेदं नेति
 देहादेरनात्मत्वनिश्चये फलमाह *त्यज्यमान इति ॥
 ॥ १०२१ ॥ सर्ववादिसम्मतत्वाच्चास्मदभिमततात्मा दुरपहव
 इत्याह *अन्योऽन्यमिति ॥ १०२२ ॥ भवदभिमततात्मनोऽनु-
 भवरूपत्वेऽपि कथं तत्र वादिनां सम्मतिस्तत्राह *साधन-
 मिति । स्वमतसाधनार्थं परमतदूषणार्थं च योऽनुभवः सर्व-
 वादिभिरुपन्यस्यते तस्यैवास्माभिरात्मत्वेनाङ्गीकारादिति भा-
 वः ॥ १०२३ ॥ शून्यवादिनाऽनुभवस्याप्यनङ्गीकारात्कथं त-
 त्सम्मतिस्तत्राह *अभाव इति । अनुभवानङ्गीकारे तदभिमत-
 तश्चून्यस्याप्यसिद्धिः स्यादिति भावः ॥ १०२४ ॥ सर्वप्रत्यय-

स्वमहिम्ना च यत्सिद्धं तदपहनूयते कथम् ॥ १०२५ ॥

अनुभूत्यवसानानि सर्वमानानि मानताम् ॥

लभन्ते, नान्यथा, नातो व्यभिचारः कथञ्चन ॥ १०२६ ॥

सिद्ध्यन्ति सर्वमानानि यत्प्रसादात्तदन्यतः ॥

कस्मात्सिद्ध्येदतस्तत्तु स्वमहिम्नैव सिद्ध्यति ॥ १०२७ ॥

अप्राप्तः प्राप्यते योऽयमत्यक्तस्त्यज्यते तथा ॥

जानीयात्तमनात्मानं बुद्ध्यन्तं वपुरादिकम् ॥ १०२८ ॥

त्यज्यमानेऽपि न त्यक्तः प्राप्यमाणेऽपि नाप्यते ॥

आगमापायसाक्षी यः स आत्माऽनुभवात्मकः ॥ १०२९ ॥

सासित्वाच्चात्मानुभवो दुरपह्व इत्याह *व्यभिचारीति ।

आगमापायशीलं वादिनां मम्मत्तं प्रत्यक्षादि यद्विषये नास्ति

यत्साधकं न भवतीति यावत् । तस्य प्रमित्युत्पत्तिसाक्षित्वे-

न पूर्वमेव सिद्धत्वादिति भावः । केन तर्हि तत्सिद्धिस्तत्रा-

ह *स्वेति । चोऽवधारणे ॥ १०२५ ॥ प्रमित्युत्पत्तिसाक्षिणो

ऽप्यनन्तरं विनाशात्कथं दुरपह्वत्वं तत्राह *अनुभूतीति । प्रमि-

तिस्थितिकालेऽपि तत्साधकानेत्यसाक्ष्यनभ्युपगमे तस्याः प्रमा-

त्वमेव न सिद्ध्येत्, साधकान्तराभावादिति भावः । फलितमाह

*नात इति । व्यभिचारो नाशः, साक्षिण इति शेषः ॥ १०२६ ॥

उक्तमेव व्यनक्ति *सिद्ध्यन्तीति ॥ १०२७ ॥ किञ्चात्मनो यथा

प्राप्तत्वं नास्ति तथा त्याज्यत्वमपि नेति वक्तुं तयोरना-

त्मविषयत्वमाह *अप्राप्त इति । यः प्रलयादावनाप्तः सन्पश्चा-

दाप्यते योऽयं विवेकादिदं नेदं नेति पृथक् क्रियते तद्देहादि-

बुद्धिपर्यन्तं पञ्चकोशमप्यनात्मानं विद्यादित्यर्थः ॥ १०२८ ॥

आत्मनि तद्वैलक्षण्यमाह *त्यज्यमान इति । आत्मन आप्ति-

त्यागाभावे हेतुमाह *आगमेति ॥ १०२९ ॥ एकारार्थवृत्त

उत्सार्यानात्मनः सर्वानन्वयव्यतिरेकतः ॥

प्रत्यक्प्रधानया दृष्ट्या निजात्मानमवेत्परम् ॥१०३०॥

अहं ब्रह्मास्मि नो जीव इत्यवेद्वत्स्वरूपताम् ॥

शोधितस्याहमर्थस्य युज्यते ब्रह्मरूपता ॥१०३१॥

ब्रह्मता नात्मनोऽन्यत्र नात्मता ब्रह्मणोऽन्यतः ॥

तद्याथात्म्याप्रबोधात् तयोरेष विपर्ययः ॥ १०३२ ॥

अब्रह्मनात्मताहेतौ प्रत्यग्ध्वान्ते निवर्त्तिते ॥

आत्मानमेव ब्रह्मेति निर्विघ्नं प्रतिपद्यते ॥ १०३३ ॥

अविश्वासोऽत्र विघ्नश्चेन्न तस्याविषयत्वतः ॥

सर्वविश्वासहेतुत्वादविश्वासः क आत्मनि ॥१०३४॥

सर्वोऽप्यात्मानि विश्वस्य ततोऽनात्मनि तद्वशात् ॥

आविद्वदङ्गनाथालं विश्वसित्यनपेक्षतः ॥ १०३५ ॥

चैतन्यमात्ररूपोऽयं सदाऽनस्तमयोदयः ॥

मुपसंहरति *उत्सार्येति ॥ १०३० ॥ आत्मवेदनमभिनीय दर्शयन्नहं ब्रह्मास्मीत्यस्यार्थमाह *अहमिति । परिच्छिन्नस्य जीवस्य कथं ब्रह्माभेदः ? तत्राह *शोधितेति ॥ १०३१ ॥ आत्मन्यब्रह्मतायाः ब्रह्माणि चानात्मतायास्तर्हि कथं प्रथा तत्राह *तद्याथात्म्येति ॥ १०३२ ॥ विपर्ययबीजमुक्त्वा तस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिमाह *अब्रह्मेति ॥ १०३३ ॥ वाक्यबोधितमप्यात्मनो न ब्रह्मत्वं निश्चेतुं शक्यतेऽविश्वासप्रतिबन्धादिति शङ्कते *अविश्वास इति । आत्मानि स्वत एव प्रकाशमाने नाविश्वाससम्भव इति परिहरति *नेति ॥ १०३४ ॥ *सर्वोऽपीति । आत्मन्यादौ विश्वासं कृत्वा तद्वशादनात्मनि सर्वलोको विश्वासं करोति, कुतस्तस्याविश्वासविषयतेत्यर्थः ॥ १०३५ ॥ आत्मन्यब्रह्मत्वारोपहेत्ववि-

अविद्यामस्पृशन्नास्ते निष्क्रियो ऽकारकोऽफलः॥१०३६॥
 आत्मस्थामप्यविद्यां नामसङ्गो न स्पृशत्यसौ ॥
 वृष्टयातपौ विद्यन्निष्ठावस्पृष्टी विद्यता यथा ॥ १०३७ ॥
 न वृष्टया क्लिद्यते व्योम नातपेनापि शुष्यते ॥
 अविद्यया विद्यया वा नात्मन्यनिजयस्तथा ॥ १०३८ ॥
 प्रत्याख्याताऽप्यात्मनेयमाश्रयान्तरवर्जनात् ॥
 अविद्या सिध्यतीवात्मन्यङ्गैरेव प्रकल्पिता ॥ १०३९ ॥
 कल्पिताया अविद्याया हानिः कल्पितविद्यया ॥
 यादृग्यक्षो बलिस्तादृगिति न्यायविदो विदुः ॥ १०४० ॥
 विद्याया अप्यविद्यायाः कल्पितत्वे समं सति ॥
 आत्मनो ब्रह्मता तुल्या भवेत्संसारमोक्षयोः ॥ १०४१ ॥
 निवर्त्यभेदाद्भिन्नोऽर्थो ब्रह्माहम्पदयोर्भवेत् ॥

याङ्गीकृतौ तत्सम्बन्धस्यानादेः कथं ज्ञानान्निवृत्तिरित्याशङ्क्यावि-
 द्यातत्कार्याभ्यामात्मनः स्वाभाविकसम्बन्धाभावात्कल्पितस्या-
 विद्यावन्निवृत्त्युपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह *चेतन्येति । अविद्यास्पर्श-
 वत्तत्कार्येणापि स्पर्शो नास्तीत्याह *निष्क्रिय इति ॥ १०३६ ॥
 उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *आत्मस्थामिति ॥ १०३७ ॥ १०३८ ॥
 आत्मनोऽविद्यया सम्बन्धाभावे साविद्यजगदसिद्धेर्वन्धासिद्धि-
 रित्याशङ्क्याह *प्रत्याख्यातेति । आत्मनि अविद्यासम्बन्धो-
 ऽप्यविद्यानिमित्त इति इवशब्दार्थः ॥ १०३९ ॥ सर्वस्याप्या-
 त्मनि कल्पितत्वे शास्त्रजन्यतत्त्वज्ञानस्यापि तथात्वाच्च तेनाज्ञा-
 नहानिः स्यादिति तत्राह *कल्पिताया इति ॥ १०४० ॥
 अविद्यादेरवास्तवत्वे फलितमाह *विद्याया इति ॥ १०४१ ॥
 नन्वेवं सत्येकेनैव पदेनैकरसार्थे सिद्धेऽलं पदान्तरेणेत्यत्रा-

अत्र ब्रह्मानात्मने वार्ये एकस्मिन्नपि वस्तुनि ॥ १०४२ ॥
 स्वानुभूत्यवसेयेऽस्मिन्प्रतीच्यब्रह्मतां जनः ॥
 आरोप्य शास्त्रगम्येऽस्मिन्ननात्मत्वमकल्पयत् ॥ १०४३ ॥
 अनुभूत्यवसेयोऽहं ब्रह्म शास्त्रसमर्पितम् ॥
 अस्मीति बोधादारोपद्वयमत्र निवर्त्तते ॥ १०४४ ॥
 त्यक्त्वाऽऽरोपद्वयं वस्तु ब्रह्माहम्पदलक्षितम् ॥
 अद्वयप्रत्यगात्मत्वरूपेण व्यवतिष्ठते ॥ १०४५ ॥
 अनन्यापेक्षमात्मत्वमहंशब्देन लक्ष्यते ॥
 तथैव ब्रह्मशब्देन प्रतीचोऽस्याद्वयात्मता ॥ १०४६ ॥
 अस्मीति वर्त्तमानोक्तेर्विद्याकालैव मुक्तता ॥
 सिद्धाऽतोऽसौ न साध्या स्यादग्निहोत्रादिकार्यवत् १०४७
 तस्मात्तत्सर्वमभवदिति वाक्येन वेदनात् ॥

इ *निवर्त्येति । निवर्त्यभेदमेव स्फुटयति *अब्रह्मेति । वार्ये
 निवर्तनीये ॥ १०४२ ॥ एकस्मिन्वस्तुनि विरुद्धोभयारोपः
 कथमित्याशङ्क्य विम्बप्रतिविम्बभावेन द्विधा भिन्ने एकस्मि-
 न्नैतन्ये उभयारोप उपपद्यत इत्याह *स्वेति ॥ १०४३ ॥
 आरोपमुक्त्वा तन्निवृत्तिप्रकारमाह *अनुभूत्यवसेय इति । अह-
 म्प्रत्ययविषय इत्यर्थः ॥ १०४४ ॥ निवृत्तस्याप्यब्रह्मत्वादेः
 पुनरारोपादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तद्वैतविद्याऽभावान्मैवमि-
 त्यभिप्रायेणाह *त्यक्त्वेति ॥ १०४५ ॥ ब्रह्माहम्पदयोर्लक्ष्यार्थ-
 माह *अनन्यापेक्षमिति । निष्कृष्टाहंकारादिरूपमित्यर्थः ॥ १०४६ ॥
 अस्मीतिपदेन मुक्तेर्ज्ञानेन तुल्यकालत्वासिद्धौ फलितमाह
 *अत इति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह *अग्निहोत्रेति ॥ १०४७ ॥

उच्यते सर्वभावाप्तिरसर्वत्वापवादतः ॥ १०४८ ॥
 स्वतः सर्वात्मकं ब्रह्म भात्यसर्वमिव भ्रमात् ॥
 विद्याया भ्रान्तिबाधेऽस्य सर्वत्वमवाशिष्यते ॥ १०४९ ॥
 विद्यायां सर्वभावाप्तिहेतौ ये कर्तृकर्मणी ॥
 मुमुक्षुभिरिहाक्षिप्ते गुरुणा ते समाहिते ॥ १०५० ॥
 नन्वसौ सर्वभावाप्तिर्न विद्यामात्रतो भवेत् ॥
 विनोत्तमत्वानुष्ठानकालदेवाद्यनुग्रहम् ॥ १०५१ ॥
 विप्रस्य फलदो वेदो न शूद्रस्याधमत्वतः ॥
 देवादेरुत्तमस्यैव तथा विद्या फलप्रदा ॥ १०५२ ॥
 यागज्ञानमनुष्ठानादिना न स्वर्गदं यथा ॥
 ब्रह्मज्ञानमनुष्ठानादिना सर्वाप्तिदं कथम् ॥ १०५३ ॥
 गर्भाधानमृतावेव नान्यकाले तथोत्तमे ॥
 विद्या कृतयुगे सर्वभावं यच्छति नान्यथा ॥ १०५४ ॥
 राज्ञा कृषिफलं यद्वत्करार्थं प्रतिबध्यते ॥
 सर्वभावस्तथा देवैर्यागभुग्भिर्निवार्यते ॥ १०५५ ॥
 तस्मादनुत्तमे जन्मन्यननुष्ठायिनः कलौ ॥

॥ १०४८ ॥ १०४९ ॥ १०५० ॥ तद्यो य इत्याद्युत्तरवाक्य-
 व्यावर्त्यामाशङ्कामाह *नन्विति ॥ १०५१ ॥ उत्तमत्वं देवादि ।
 अनुष्ठानम् अहं ब्रह्मेति भावना । कालः कृतयुगादिः । देवादेरेव
 विद्या फलति नान्यस्येत्येतद् दृष्टान्तेन उपपादयति *विप्रस्ये-
 त्यादिना ॥ १०५२ ॥ १०५३ ॥ १०५४ ॥ देवाद्यनुग्रहस्या-
 प्यावश्यकतां निदर्शनपूर्वकमुपपादयति *राज्ञा कृषिफलमिति
 ॥ १०५५ ॥ उक्तं चोद्यमुपसंहरति *तस्मादिति । अनुत्तमे
 अधमे । *देवाद्यनुग्रह इति । जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणवा

युगे देवाद्यृणवतो न विद्या सर्वभावदा ॥ १०५६ ॥

इति चोदयितुर्गोऽथ चत्वारश्चोद्यहेतवः ॥

तयो य इत्यादिवाक्यैश्चतुर्भिस्ताक्षिरस्यति ॥ १०५७ ॥

न तावदुत्तमं जन्म सर्वभावप्रयोजकम् ॥

उत्तमस्यापि देवादेः सर्वत्वं ब्रह्मबाधतः ॥ १०५८ ॥

श्रुतिः ॥ तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव-
त्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नुषिर्वा-
मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ।

वार्त्तिः ॥ यो यो देवेष्टृषीणां वा मध्ये ब्रह्म व्यबुध्यत ॥

अमावसावेव सर्वमभून्नान्यस्तु कश्चन ॥ १०५९ ॥

मनुष्याणां तथा मध्ये ब्रह्मवित्सर्वभावभाक् ॥

विद्याविद्ये एव तस्मात्सर्वत्वान्यत्वकारणे ॥ १०६० ॥

ब्रह्म वा इदमग्रेऽभूदिति विद्याधिकारिता ॥

श्रूयते ब्रह्मणो ब्रह्म सर्वजानिषु तत्समम् ॥ १०६१ ॥

जायत इति श्रुतेः ब्राह्मणा देवाद्यृणवन्त इत्यर्थः ॥ १०५६ ॥

उक्तचोद्यपरिहारपरः उत्तरवाक्यमंदर्भ इत्याह ॥ इतीति ॥ १०५७ ॥

किं सर्वभावार्त्तो देवन्वादिजानिर्ग्वे हेतुरुत ब्रह्मविद्याऽपि नाशः,
मानाभावात् । द्वितीयं ब्रह्मविद्यैव सर्वत्वहेतुरस्तु किं जात्या ।

तथाच मनुष्याणामपि विद्यया तद्भावां न विरुद्ध इति मत्वा-
ऽऽह ॥ नेति ॥ १०५८ ॥ श्रुत्यक्षराणि योजयन्नुक्तमेवार्थं विश-
दयति ॥ य इति द्वाभ्याम् ॥ १०५९ ॥ ॥ सर्वत्वेति । सर्वत्वाम-
र्वत्वकारणे इत्यर्थः ॥ १०६० ॥ उपक्रमपर्यालोचनयाऽपि स-
र्वाधिकारकं ब्रह्मज्ञानमित्याह ॥ ब्रह्मेति । बुद्ध्यायुपहितं ब्रह्मैव
विद्याधिकारीत्युक्तं, तच्च सर्वजन्तुषु सममित्यर्थः ॥ १०६१ ॥

न पश्वादेः सर्वभावप्रसङ्गो बोधवर्जनात् ॥
 शूद्रजानिस्तु विदुरः सति बोधे त्वमुच्यत ॥ १०६२ ॥
 यागविद्येवात्मविद्या नानुष्ठानमपेक्षते ॥
 फलदान इति ज्ञेयं वामदेवनिदर्शनात् ॥ १०६३ ॥
 ब्रह्मात्मत्वं वामदेवः पश्यन्मन्वादिरूपताम् ॥
 प्रतिपेदे अनुष्ठानावसरस्तस्य को वद ॥ १०६४ ॥
 प्रयोजनं च विद्याया अनुष्ठानेन किं भवेत् ॥
 किमन्तरायापगमः किंवा जन्मनिरोधनम् ॥ १०६५ ॥
 पुमर्थावसितिः किंवा यद्वा बाह्यार्थबाधनम् ॥
 अन्यद्वा किञ्चिदत्र स्यात्सर्वमेतदसम्भवि ॥ १०६६ ॥
 ब्रह्मप्राप्त्यन्तरायस्य प्रत्यक्संमोहरूपिणः ॥
 प्रत्यग्विज्ञानतो ध्वस्तौ कोऽन्तरायोऽन्य उच्यताम् ॥ १०६७ ॥

सर्वभावान्तेः सर्वाधिकारत्वेऽतिप्रसङ्गादाह #नेति ॥ १०६२ ॥
 यदुक्तं यागज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमप्यनुष्ठानं विना न फलप्रदमिति,
 तन्निराचष्टे #यागविद्येति । यागज्ञानमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे हेतुः
 #वामदेवेति ॥ १०६३ ॥ तद्धेतुदित्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नु-
 क्तहेतुं स्पष्टयति #ब्रह्मेति ॥ १०६४ ॥ किञ्च विद्योत्पत्त्यनन्तरं
 तदनुष्ठानप्रयुक्तप्रयोजनाभावादपि न तदपेक्षेत्याह #प्रयोज-
 नमिति । अत्र विदुषि प्रयोजनाभावं स्फुटयितुं विकल्पयति
 #किमित्यादिना ॥ १०६५ ॥ १०६६ ॥ आद्यं प्रत्याह #ब्र-
 ह्मेति । ब्रह्मप्राप्तावज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावात्तस्य च ज्ञा-
 नादेव नष्टत्वात्तदर्थमनुष्ठानं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १०६७ ॥ द्वि-
 तीयं प्रत्याह # सकृदिति । आत्मप्रसूत्या आत्माभिमुख्येना-
 नात्मविषयीकरणेनेति यावत् । विद्यैव सविद्यासाविद्यानि-

सकृदात्मप्रसूतैव निरुणद्ध्यखिलं भवम् ॥
 विद्या मोहानिरासेन रोद्धव्यं जन्म किं ततः ॥१०६८॥
 अविद्याध्वंसमात्रेण पुमर्थश्च समाप्यते ॥
 आनन्दस्य स्वरूपत्वादर्थनीयान्तरं नहि ॥ १०६९ ॥
 नाबाधित्वेह बाधयार्थं बाधको बाधकात्मताम् ॥
 लभते ऽतः स्वलब्धैव विद्या बाध्यं प्रबाधते ॥१०७०॥
 सम्यग्ज्ञानशिखिप्लुष्टमोहतत्कार्यरूपिणः ॥
 अपेक्ष्यं शिष्यते नान्यदतः स्यादननुष्ठितिः ॥ १०७१ ॥
 अनात्मबुद्धिसत्यत्वनिवारणमपेक्षते ॥
 अनुष्ठित्येति चेन्मैवं सत्यत्वस्याप्रसक्तिनः ॥ १०७२ ॥
 ध्वान्तादिघस्मरे प्रत्यगद्वैतात्मावबोधने ॥
 प्रत्यर्थिनि स्थितेऽनात्मधियां स्यात्सत्यता कुतः ॥१०७३॥
 तस्मात्पश्यन्वामदेवः प्रतिपेदे इतीरणात् ॥
 विद्याकालैव सर्वाग्निर्न विलम्बादिनीक्ष्यताम् ॥१०७४॥
 वामदेवस्य मन्वादिरूपाग्निर्न विरुध्यते ॥

वृत्तां कुतो जन्मप्रसक्तिरिति भावः ॥ १०६८ ॥ तृतीयं प्रत्या-
 ह *अविद्येति ॥ १०६९ ॥ चतुर्थं प्रत्याह *नेति ॥ यदि वि-
 द्याऽविद्यामबाधिन्योत्पद्येत तर्थाविद्यायाः बाधिकैव न स्याद-
 तोऽन्धकारमिव प्रदीप उत्पत्तिमात्रेण तां बाधत इत्यर्थः ॥१०७०॥
 पञ्चमं प्रत्याह *मम्यगिति । निवृत्ताविद्यस्यापेक्षाऽभावे फलित-
 माह *अतः स्यादिति ॥ १०७१ ॥ प्रकारान्तरेण प्रयोजनं
 शङ्कते *अनात्मेति ॥ १०७२ अप्रसक्तिमेव व्यनक्ति *ध्वा-
 न्तादिघस्मर इति । अविद्यातत्कार्यनिवर्त्तके इत्यर्थः ॥१०७३॥
 *तद्वैतदिति । वाक्यार्थप्रपञ्चहरति *तस्मादिति ॥ १०७४ ॥

उपाधिमात्रभेदेन वस्तुतत्त्वैक्यसम्भवात् ॥ १०७५ ॥
 वामदेवो मनुः सूर्य इति शब्दैरुपाधयः ॥
 मूढव्यवहृतौ भान्ति विद्वद्व्यवहृतौ तु चित् ॥ १०७६ ॥
 न चितो वामदेवे वा मनौ वाऽन्येषु वा भिदा ॥
 तेन मन्वादिचिद्वामदेवेन प्रत्यपद्यत ॥ १०७७ ॥
 यत्तु पुण्ययुगे सर्वभावो न तु कलाविति ॥
 तदसत्, बोधसाध्यस्य पुण्यकालानपेक्षणात् ॥ १०७८ ॥
 न सूर्यग्रहणापेक्षो बाधान्निद्राक्षयः कचित् ॥
 तथा न सर्वभावोऽयं कालभेदमपेक्षते ॥ १०७९ ॥
 श्रुतिः ॥ तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति
 स इदं सर्वं भवति ॥
 वार्त्ति० ॥ य एतर्ह्यपि वेदाहं ब्रह्मास्मीति सदैव सः॥
 इदं सर्वं भवत्येव यदिदं जगदीक्ष्यते ॥ १०८० ॥
 अविचारितरम्यस्य नामरूपात्मकस्य यत् ॥

वामदेवस्य विद्यया निरुपाधिकचैतन्यात्मत्वेऽपि मन्वादिस्वरू-
 पप्राप्तिः कथमत आह *वामदेवस्येति । मन्वाद्युपाधेः कल्पितत्वे-
 न तदुपहितचैतन्यस्य वास्तवभेदाभावाच्छास्त्रदृष्ट्या तद्रूपप्राप्तिर्न
 विरुद्धेति भावः ॥ १०७५ ॥ १०७६ ॥ १०७७ ॥ यदुक्तं कृतयुगा-
 दावेव ब्रह्मविद्या फलवती, तदनुभाष्य दूषयति *यच्चिति । ज्ञा-
 नफलस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च पुण्यकालापेक्षेत्यर्थः ॥ १०७८ ॥
 एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति *नेति ॥ १०७९ ॥ तदिदमित्या-
 देरर्थमाह *य इति । श्रुतौ तदिदंशब्दाभ्यां प्रकृतं ब्रह्म निर्दि-
 श्यत इति ध्येयम् । एतर्ह्यस्मिन् काले इदं सर्वमिहात्र, इदंप-
 दार्थं विवृणोति *यदिदमिति ॥ १०८० ॥ जडप्रपञ्चात्मत्वे

जगतो वास्तवं रूपं सत्तत्त्वं ब्रह्म तद्वचेत् ॥ १०८१ ॥
 तादृग्ब्रह्माहमस्मीति साक्षात्कृतवत् ॥ १०८२ ॥
 सर्वभावे विवादः स्यात्सर्वारूपं ब्रह्म नेतरत् ॥ १०८३ ॥
 नामरूपे तु नो सर्वे तयोर्मायामयत्वतः ॥
 ब्रह्मैव वास्तवं सर्वं ज्ञानेनैव तदाप्यते ॥ १०८४ ॥
 ब्रह्मैव निखिलो जन्तुर्बोधात्प्रागपि वस्तुतः ॥
 अब्रह्मत्वमबोधात्स्याद्बोधात्तु ब्रह्मता ततः ॥ १०८५ ॥
 ब्रह्मबोधात्सर्वभावो भवेत्कृतयुगेन किम् ॥
 न निवारयितुं शक्यः सर्वभावः कलावपि ॥ १०८६ ॥
 नराणामधमर्णित्वात्सर्वभावं दिवौकसः ॥
 वारयन्ति हविर्भोक्तुं तैर्दत्तमिति चेन्न तत् ॥ १०८७ ॥
 श्रुतिः । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशत आत्मा
 ह्येषां स भवति ॥

विदुषो जाड्यं स्यादित्याशङ्क्य अविद्याकल्पितनामरूपात्मकप्रप-
 ञ्चस्याधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावान्कल्पितप्रपञ्चाधिष्ठानचिदान्मत्व-
 मेव सर्वभावाप्तिरतो नोक्तदोष इत्येतदुपपादयति *अवि-
 चारितेति ॥ १०८१ ॥ १०८२ ॥ १०८३ ॥ अपिच सर्वत्वस्य स्वतः-
 सिद्धत्वात्तद्व्यवधायकज्ञाननिवृत्तौ पुण्यकालापेक्षाशङ्क्य नेत्याह
 *ब्रह्मेत्यादिना ॥ १०८४ ॥ १०८५ ॥ मर्त्यानां देवादीन् प्रति
 ऋणित्वाच्च तदनुग्रहं विना सर्वभावाप्तिरिति यदुक्तं तद-
 नुग्रहं निराचष्टे *नराणामिति ॥ १०८६ ॥ तस्य हे-
 त्यादिवाक्यमुक्तशङ्कानिरासपरतया योजयति *तस्येति । ज्ञा-
 नयोग्यमधिकारिणमाह *यतेरिति । श्रुतिगतस्य चनेत्यस्य
 व्याख्या *अपीति । देवाः चन इति छेदः । अभूत्या इति

वार्त्ति० तस्य ज्ञातात्मतत्त्वस्य प्रध्वस्ततमसो यतेः ॥
 इन्द्रादयोऽपि नैवालं सर्वभावासिवारणे ॥ १०८७ ॥
 यद्यपीशा नृणां देवास्तथापि ब्रह्मवेदिनः ॥
 अनीशाः प्रत्युतैतेषामात्मा भवति तत्त्ववित् ॥ १०८८ ॥
 ईशोशितव्यसम्बन्धः प्रत्यगज्ञानहेतुजः ॥
 ज्ञानी ज्ञानात्समोऽध्वस्तावीश्वराणामपीश्वरः ॥ १०८९ ॥
 अधमर्णो भवेदज्ञो देशादेर्नतु तत्त्ववित् ॥
 देवाद्यैश्वर्यविषयव्यतिक्रान्तत्वहेतुतः ॥ १०९० ॥
 नन्वज्ञस्य न विस्त्रम्भः कर्मानुष्ठान आपतेत् ॥
 देवपित्राद्युत्तमर्णैः फलवारणसम्भवात् ॥ १०९१ ॥
 नैवं, देवेशकालादीनापेक्ष्यैव कृतत्वतः ॥

पदव्याख्या *सर्वभावेति ॥ १०८७ ॥ अभूत्यै देवा न समर्था
 इत्यनुपपन्नं, तेषां स्वतन्त्रत्वादिनि शङ्कते *यद्यपीति । अज्ञान
 प्रति तेषामीश्वरत्वेऽपि ते विदुषो नेशा इत्याह *तथाऽपीति ।
 उक्तेऽर्थे आत्मा ह्येषां स भवतीति श्रुत्युक्तं हेतुमाह *प्रत्युतेति
 ॥ १०८८ ॥ एतदेव विवृणोति *ईशेति । *ईश्वराणामिति । स-
 र्वात्मत्वे परतन्त्रो न भवतीत्यर्थः ॥ १०८९ ॥ देवादीनामै-
 श्वर्यप्रतिपादकवाक्यविरोधमाशङ्क्य तस्यान्यत्र सावकाशत्वा-
 न्न विरोध इत्याह *अधमर्ण इति । विदुषो विद्याफलावाप्तौ
 विघ्नकरणे देवादीनां न शक्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह *देवादी-
 ति ॥ १०९० ॥ अज्ञानप्रति देवादीनामिशत्वेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते *न-
 न्विति । विस्त्रम्भो विश्वासः । उत्तमर्णैः ऋणदातृभिः । तथाच क-
 र्मकाण्डाप्रामाण्यादुपनिषदामपि तद्वदप्रामाण्यमिति भावः ॥ १०९१ ॥
 देवादीनां कर्मस्वरूपसिद्धिहेतुत्वेन तत्फलप्राप्तावनुकूलत्वाच्च

कर्मणः फलदानायानुकूला ईश्वरादयः ॥ १०९२ ॥
 प्रतिबध्नन्ति यत्रैते फलं तच्चान्यकर्मणः ॥
 प्रबलस्य फलं दातुमेवैतद्वज्रानते ॥ १०९३ ॥
 अतः कर्मप्रधानत्वं श्रुतिस्मृतिषु सम्मतम् ॥
 तत्तच्छास्त्रेषु कालादेरपि प्राधान्यमीरितम् ॥ १०९४ ॥
 कर्मकालेश्वरादीनां फलदानविवक्षया ॥
 प्राधान्यं, वस्तुतः सर्वं सर्वत्रापि व्यपेक्ष्यते ॥ १०९५ ॥
 सत्यप्युणित्वे देवाद्या नाज्ञानां कर्मणः फलम् ॥
 प्रतिबध्नन्ति, वक्तव्यमनृणज्ञानिनां किमु ॥ १०९६ ॥
 न चेहाविदुषोऽपि स्यादुणित्वं हेत्वसम्भवात् ॥

विघ्नकरत्वमिति समाधत्ते *नैवमिति ॥ १०९२ ॥ ननु ते-
 षामप्रतिबन्धकत्वे कारीर्याद्यनुष्ठानानन्तरमपि नियमेन फलो-
 त्यप्तिः कुतो न स्याच्चत्राह *प्रतिबध्नन्तीति । यत्र फलप्रति-
 बन्धो दृश्यते तत्र पूर्वकृतप्रबलकर्मफलदानाय तदुपेक्षन्ते, न
 तु घ्नन्तीत्यर्थः ॥ १०९३ ॥ तस्मात्कर्मोत्पत्तिहेतूनां तेषां न त-
 त्फलविघातकत्वमित्युपमंहरति *अत इति । कर्म हैवेत्यादि-
 श्रुतयः । कर्मणा बध्यते जन्तुरित्याद्याः स्मृतयः । एवं कर्मणः
 प्रधानत्वे सिद्धे कचित्कालादेः प्राधान्यकथनं तेषामपि फलो-
 त्यप्तौ सहकारित्वमस्तीत्येवम्परमित्याह *तत्तदिति सार्धे-
 न । कर्मादीनां मध्ये एकैकस्य कचिद्यत्प्राधान्यमीरितं त-
 त्सर्वं सर्वत्रापेक्ष्यत इत्येतावन्मात्रविवक्षयोक्तमिति योजना
 ॥ १०९४ ॥ १०९५ ॥ एवं सति विदुषां विद्याफले विद्याभावः कै-
 श्रुतिकन्यायेन सिद्ध्यतीत्याह *सत्यपीति ॥ १०९६ ॥ व-
 स्तुतस्त्वज्ञानामप्युणित्वं नेत्याह *नचेति । हेत्वसम्भवः क-

न किञ्चित् सूरैः प्रप्तमृणित्वं येन नो भवेत् ॥१०९७॥
 शास्त्रादृणित्वमिति चेत्, न, शास्त्रस्यार्थवादतः ॥
 अबदानविधेरर्थवादो ऋणिवचः श्रुतौ ॥ १०९८ ॥
 पूर्वमप्यनृणः पश्चाद्देवानामन्तरात्मताम् ॥
 गतो बोधादस्य देवाः कथं स्युः प्रतिबन्धकाः ॥१०९९॥
 इत्थं ये सर्वभावस्य वारकाश्चोद्यहेतवः ॥
 उन्मूलितास्ते निर्विघ्नः सर्वभावो भवेत्ततः ॥११००॥
 अत्र केचित्सर्वभावो जीवतो नेति मन्वते ॥
 विद्यासन्तत्यभावाच्च रागादिप्रत्ययोत्थितेः ॥ ११०१ ॥
 जीवतो यद्यविद्येयं निवर्तेत तदा ऽऽनिशम् ॥

यमित्याशङ्क्य, किं देवादिभ्यो धनग्रहणान्मर्त्यानामृणित्वम् उत
 शास्त्रमामाण्यात्, नाद्य इत्याह *नेति । प्रप्तं दत्तम् ॥ १०९७ ॥
 द्वितीयमनूद्य प्रत्याह *शास्त्रादिति । जायमानो वै ब्राह्मण इ-
 त्यादिशास्त्रादित्यर्थः । हृदयस्याग्रेऽवद्यतीत्याद्यबदानविधिष्वे-
 षत्वेनास्य स्वार्थपरत्वाभावादिति भावः ॥ १०९८ ॥
 ऋणवचसोऽतत्परत्वे फलितमाह *पूर्वमिति ॥ १०९९ ॥ उक्ता-
 र्थमनुवदन्फलवचनस्य निरवयवतामाह *इत्यमिति ॥ ११०० ॥
 फलवचनस्य परोक्तमर्थं दूषयितुं तन्मतमनुभाषते *अत्रेति ।
 तत्र हेतुः *विद्येति । सन्तत्यभावे हेतुः *रागादीति । विमतो
 न निवृत्ताविद्यः रागादिमत्त्वादङ्गवादिति भावः ॥ ११०१ ॥
 उक्तसाध्याभङ्गीकारे हेतूच्छित्तिर्वाधकस्तर्कः *इत्याह *जीवत

* निवृत्ताविद्यत्वाभावरूपसाध्यस्यानङ्गीकारे हेतोः रागादिम-
 त्स्योच्छित्तिः अभावः बाधकस्तर्कः, यदि निवृत्ताविद्यः स्यात् तर्हि
 रागादिमान् न स्यात् इत्येवंरूपस्तर्कः निवृत्ताविद्यत्वाभाव—रागा-
 दिमत्त्वयोर्व्याप्तिसाधक इत्यर्थः ॥

सन्ननुयासेः

दृश्यन्त एवामरणं रागाद्या विदुषामपि ॥

अतोऽन्त्य एव बोधोऽयमविद्याविनिवर्तकः ॥११०३॥

नवानिवृत्ताविद्यस्य सर्वभावोऽस्ति जीवितः ॥

तस्मान्मरणकालीनाविद्या सर्वतो भवेत् ॥ ११०४ ॥

मैवं, बोधः किमन्त्यत्वादविद्याया निवर्तकः ॥

ब्रह्मैकविषयत्वाद्वा किंवाऽन्त्यब्रह्मधीत्वतः ॥११०५॥

अनैकान्तिकमन्त्यत्वमज्ञानिसृष्टिबोधने ॥

ब्रह्मैकविषयत्वं च प्रथमे ब्रह्मबोधने ॥ ११०६ ॥

अन्त्यब्रह्ममतिव्यस्य न दृष्टान्तोऽस्ति कश्चन ॥

केवलव्यतिरेकित्वं न, सपक्षस्य सत्त्वतः ॥ ११०७ ॥

इति ॥ ११०२ ॥ वाक्यजन्यधियोऽविद्यानिवर्तकत्वाभावे फ-

लितमाह *अत इति । *अन्त्य एवेति । चरमकालीनसाक्षा-

त्कार इत्यर्थः ॥ ११०३ ॥ नन्वेवमपि सर्वभावप्राप्त्यभा-

वे किमायातं तत्राह *नचेति । तथात्वेऽश्रुतवेदान्तस्यापि तत्प-

सङ्गादिति भावः । पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति ॥११०४॥

विकल्पामहन्वाच्यायं पक्षः साधुरिति दूषयति *मैवमिति ।

अज्ञस्य मरणकालीनज्ञानेऽन्त्यप्रत्ययत्वमस्ति, न तस्याविद्या-

निवर्तकत्वमिति प्रथमहेतोस्तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ११०५॥

द्वितीयहेतोरहं ब्रह्मेति प्राथमिकमाक्षात्कारे व्यभिचारमाह *ब्र-

ह्मैकेति ॥ ११०६ ॥ तृतीयं निराह *अन्त्येति । तथाच प-

क्षमात्रवृत्तिन्वादस्य हेतोरसाधारणानैकान्तिकतेति भावः ॥ सति

सपक्षे पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः । अस्य हेतोः सपक्षाभावा-

त्केवलव्यतिरेकित्वमाशङ्क्य सपक्षाभावोऽसिद्ध इत्याह *केवले-

ति ॥ ११०७ ॥ हेतोरनैकान्तिकत्वमुपसंहरति *अनध्यवसित

अविद्याघातिनी शुक्तिर्धीः सपक्षो भवेदिह ॥
 अनध्यवसितो हेतुः सपक्षावर्त्तनाद्भवेत् ॥ ११०८ ॥
 यथेकैकोऽन्त्य आद्यो वा बोधोऽविद्यां न नाशयेत् ॥
 विद्यासन्ततिरेवास्तु तर्ह्यविद्यानिवर्त्तिका ॥ ११०९ ॥
 अविच्छिन्नैवामरणं सन्ततिः किं निवर्त्तिका ॥
 विच्छिन्ना वा तत्र तावदविच्छिन्ना न सम्भवेत् ॥ १११० ॥
 सति भोजनसुप्त्यादावविच्छेदः कथं भवेत् ॥
 भोजनादिनिरोधेऽपि धीग्लान्या नास्ति सन्ततिः ॥ ११११ ॥
 यदि विच्छिन्नसन्तानः स्यादविद्यानिवर्त्तकः ॥
 तदा मरणकालीनः प्राचीनो वेति कथ्यताम् ॥ १११२ ॥
 मरणे तु न विश्वासो हिकिकावशवर्त्तिनः ॥
 ज्ञानसन्ततिनिष्पत्तौ तमोमात्रसमाप्तिः ॥ १११३ ॥
 प्राचीनोऽप्येष सन्तानो निश्चितः किमियत्तया ॥
 उतानिश्चित आद्ये तु नास्ति निश्चयकारणम् ॥ १११४ ॥

इति । अनेकान्तिक इत्यर्थः ॥ ११०८ ॥ उक्तविधयाऽन्त्यप्रत्ययस्य
 तमोनिवर्त्तकत्वाभावे ब्रह्मधीसन्ततिस्तन्निवर्त्तिकेति शङ्कते *य-
 दीति । आद्यो वेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् ॥ ११०९ ॥ अविद्यानि-
 वर्त्तकत्वेनाभिपतां धीसन्ततिं विकल्प्य दूषयति *अविच्छिन्ने-
 त्यादिना ॥ १११० ॥ ११११ ॥ सुप्तिभोजनातिरिक्तकालीना सन्त-
 तिस्तमोनिवर्त्तिकेति द्वितीयमनूय विकल्पयति *यदीति ॥ १११२ ॥
 आद्यं प्रत्याह *मरणेति । हिकादिमरणाव्यभिचारिचिह्नविश्ले-
 षेण परवशस्य निबिडे तमोमात्रे ममत्वादात्मधीसन्तत्युत्पत्तौ
 न विश्वास इत्यर्थः ॥ १११३ ॥ द्वितीयं विकल्पयति *प्राचीन
 इति । प्रथमे दोषमाह *आद्य इति ॥ १११४ ॥ निश्चयहेत्वभावे

सन्तत्यारम्भकधियामियत्तानवधारणात् ॥
 इयता मुक्तिरित्येष न स्याच्छास्त्रार्थनिर्णयः ॥१११५॥
 अस्वनिश्चितसन्तानो मोक्षोऽप्यत्रास्त्वपाक्षिकः ॥
 ततः कृत्वा कर्म कार्या कर्मच्छिद्रेण सन्ततिः ॥१११६॥
 इति मत्वा कुर्वते ये कर्मच्छिद्रेषु सन्ततिम् ॥
 मूनं ते नासिकाग्रेण वीक्षन्ते सूर्यमण्डलम् ॥ १११७ ॥
 वस्तुतन्त्रा तत्त्वविद्या नृतन्त्रा नैव तेन सा ॥
 वृभिः कर्तुमकर्तुं वा स्वेच्छया नैव शक्यते ॥ १११८ ॥
 यत एवमतो यो नः प्रत्यक्संमोहहानिकृत् ॥
 आद्योऽन्त्यः सन्ततोऽन्यो वा स बोधः सर्वभावदः १११९
 नचानिवर्त्तको बोधो मोहस्येत्यपि शङ्क्यताम् ॥

किं बाधकं तत्राह *सन्ततीति । एतावज्ज्ञानारम्भा सन्ततिर-
 ज्ञानध्वमिनीति शास्त्रार्थनिर्णये शास्त्राप्राप्त्यापत्तिरित्यर्थः ।
 ॥ १११५ ॥ द्वितीयमनुवदति *अस्त्विति । नच शास्त्रार्थ-
 निर्णये तदप्राप्त्यापत्तिः, आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुत्या तद्दी-
 सन्ततिमात्रसद्भावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्वस्ति सम्भवादि-
 त्याह *मोक्ष इति । एवंच प्रत्यहं नित्यकर्म समाप्यान्तराले
 वीसन्ततिः कार्येत्याह *तत इति ॥ १११६ ॥ ज्ञानस्येच्छया
 कर्तुमशक्यत्वाभेयं कल्पना शोभत इति दूषयति *इतीति
 ॥ १११७ ॥ ज्ञानस्यापुं तन्त्रस्त्वमेवोपपादयति *वस्तुतन्त्रे-
 ति ॥ १११८ ॥ यस्माद्वीसन्ततेर्नाविद्यानिवर्त्तकत्वं त-
 स्मादप्रतिबन्धः प्रत्यक्तत्त्वसाक्षात्कार एवाविद्यानिवर्त्तनद्वारा
 सर्वभावाप्तिहेतुरित्युपसंहरति *यत इति ॥ १११९ ॥ ज्ञान-
 स्यापि मोहनिवर्त्तकत्वं न सम्भवति तत्कार्यरागाद्यनुवृत्तिद्वर्ध-

यतोऽनुभूयते मोहनिवृत्तिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ११२० ॥
 विद्यासन्तत्यभावो यो जीवतः पूर्ववादिना ॥
 प्रागुक्तस्तत्र सन्तानमात्रं तावद्वारणम् ॥ ११२१ ॥
 प्रमेयमानसम्बन्धे धारावाहिकसन्ततिः ॥
 केन वारयितुं शक्या सर्वमेयेषु दर्शनात् ॥ ११२२ ॥
 यावज्जीवमविच्छिन्ना सन्ततिश्चेन्न शक्यते ॥
 मा शक्यतामविच्छिन्नसन्तत्या किं फलं तव ॥ ११२३ ॥
 तादृकसन्ततिहीनस्य पुनर्भ्रान्त्युदये सति ॥
 रागद्वेषानिरोधेन न मुक्तिरिति चेच्छृणु ॥ ११२४ ॥
 मुक्तिरायुःक्षयात्पूर्वं पश्चाद्वा तव सम्मता ॥
 नाथः, प्रारब्धभोगस्य देवैरप्यनिवारणात् ॥ ११२५ ॥
 पश्चात्तनी तु या मुक्तिः सा केनापि न वार्यते ॥
 रागादिभिर्वार्यते सत्येतत्स्याद्दालभाषितम् ॥ ११२६ ॥

नादिति चोद्यं विद्वदनुभवविरोधेन प्रत्याह *नचेति ॥ ११२० ॥
 यदुक्तं विद्यासन्तत्यभावाद्वाविद्यानिवृत्तिरिति तदनुवदति
 *विद्येति । तत्र किं धीसन्ततिमात्रं नास्तीत्युच्यते उताविच्छि-
 न्नसन्ततिः ? नाथः, तत्सामग्रीसञ्ज्ञावादित्याह *तत्रेत्यादिना
 ॥ ११२१ ॥ ११२२ ॥ द्वितीयमनुद्य प्रत्याह *यावदिति
 ॥ ११२३ ॥ अविच्छिन्नसन्तत्यभावे बाधकं शङ्कते *तादृ-
 गिति ॥ ११२४ ॥ किं रागाद्यनिरोधे ज्ञानानन्तरमेव शरीर-
 पातलक्षणा मुक्तिः प्रतिबध्यते उत प्रारब्धक्षयानन्तरमिति
 पृच्छति *मुक्तिरिति । आद्ये नानिष्टं किञ्चिदित्याह *नाथ
 इति ॥ ११२५ ॥ द्वितीयं प्रत्याह *पश्चादिति । *वालेति । प्रार-
 ब्धनाशेन नष्टस्य रागादेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥ ११२६ ॥

सञ्चितारब्धयोर्ज्ञानभोगाभ्यां कर्मणोः क्षये ॥
 जन्महेतोरसङ्गावान्मुक्तिरेवावशिष्यते ॥ ११२७ ॥
 रागादिजन्येनागामिकर्मणा द्रिष्टव्यते नहि ॥
 प्रियाप्रिये ज्ञातयोऽस्य जगृहुः पुण्यपातके ॥ ११२८ ॥
 ब्रह्मात्मबोधमात्रेण शास्त्रार्थस्य समाप्तिः ॥
 रागादयः सन्तु कामं न तद्भाषोऽपराध्यते ॥ ११२९ ॥
 रागादिरोधाद्यं मुक्तिमाहुस्ते प्रलये कुतः ॥
 न मुक्तास्तत्र रागादेर्निरोधोऽभूदशेषतः ॥ ११३० ॥

मुक्तिः केनापि न निवार्यत इत्युक्तमेव विशदयामि *सञ्चिते-
 ति ॥ ११२७ ॥ रागाद्यनिवृत्तौ तन्मयुक्तकर्मभिः पुन-
 र्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याश्लेषवचनान्मैवमिन्याह *रागादीति ।
 *आगामीति ॥ ज्ञानोत्तरभाविकर्मणेत्यर्थः ॥ तस्य पुत्रा
 दायमिन्यादिश्रुतेश्च विदुषः कर्माश्लेष इत्याह *प्रियेति
 ॥ ११२८ ॥ एवं सत्यप्रतिबद्धसाक्षात्कारवतो रागाभामानु-
 वृत्त्या न किञ्चिद् बाधकमिन्याह *ब्रह्मेति । नर्चनावता विदुषो
 यथेष्टचेष्टा, तन्मापककर्मरूपे फलपर्यन्तज्ञानानुपपत्तेः । न नि-
 यामकाभावः, यथेष्टचेष्टोपनायकाधर्मरूपे देहं तथाविधचेष्टा-
 संस्कारविशिष्टस्याभुदबुदेस्तद्विद्वद्ज्ञानहेतुसमाप्त्युपपत्त्यनुपपत्त्या
 तदयोगस्यैव नियामकत्वात् । श्रुतिस्मृत्युपदर्शितविद्वल्लक्षण-
 स्य यथेष्टचेष्टाप्रतिस्पष्टित्वात् । ज्ञानादूर्ध्वं तन्मापकस्य दूर्वच-
 नत्वात् । यथेष्टचेष्टया तदन्वारब्धकर्मकल्पने तद्वतोऽप्रतिबद्धसा-
 क्षात्कारवत्त्वस्यासम्मतत्वात् पापाश्लेषवाक्यस्याज्ञानकृतर्हिसा-
 दिजन्यपापविषयत्वेनोपपत्तिरिति दिक् ॥ ११२९ ॥ रागादि-
 निरोधो मुक्तिहेतुरिति केचिन् । तत्र तन्निरोधमात्रं हेतुरुत ब्रह्मबो-

तावानपि न पर्याप्तो निरोधो मुक्तये, कथम् ॥
 अल्पीयांऽहःसमभ्यस्तां निरोधोऽलं विमुक्तये ॥ ११३१ ॥
 बोधाभावाद्मुक्तिश्चेत्प्रलये तर्हि बोधनः ॥
 मुक्तिरित्येव वक्तव्यं कोऽर्थो रागादिरोधतः ॥ ११३२ ॥
 रागादिष्वनिरुद्धेषु बोध एव न सम्भवेत् ॥
 यदि तर्हि निरुध्यन्तामाबोधं ते बुभुक्षुभिः ॥ ११३३ ॥
 पश्चात्तु यदि बोधेन बाध्यन्तेऽस्तु तथैव तत् ॥
 अथारब्धेन जन्येरन्जन्यन्तां भोगमिदं ॥ ११३४ ॥
 निरोद्धुं नहि शक्यन्ते रागाद्या भोगहेतवः ॥
 बुभुक्षुबुद्धमृदानां मध्ये केनापि धामना ॥ ११३५ ॥
 अभोगहेतवो ये स्युरावधारैकनिर्मिताः ॥
 ते तु बुद्धबुभुक्षुभ्यां निरुध्यन्ते विचारतः ॥ ११३६ ॥
 ये भोगहेतवस्तेऽपि प्रबुद्धे भ्रष्टर्थाजयन् ॥

धोऽपीति विकल्पाद्यमन्य मत्याह *रागादीन्यादिना
 ॥ ११३० ॥ ११३१ ॥ द्वितीयमनुभाष्य दूषयति *बोधा-
 भावादिति । आवश्यकबोधादेव मुक्तिमम्भवे रागादिनिरोध-
 स्यापि तदेतुन्वकल्पने मानाभावादिति भावः ॥ ११३२ ॥
 बोधोत्पत्तिपर्यन्तं तदेतुत्वेन रागादिनिरोधमङ्गीकरोति *य-
 दीति । ते रागादयः ॥ ११३३ ॥ बुद्धस्यापि बोधवा-
 धितत्वात् रागाद्युत्पत्तिरित्यासङ्गा तदप्यङ्गीकरोति *पश्चा-
 दिति । किमर्थं तर्हि "रागादयः सन्तु कामम्" इति तदङ्गीकार-
 स्तत्राह *अयेति ॥ ११३४ ॥ ११३५ ॥ प्रबलारब्धकर्मभाषि-
 तरागादेर्दुर्निरोधत्वेऽप्यविवेकप्रापिताः विवेकिभिः निरोद्धुं श-
 क्या इत्याह *अभोगेति ॥ ११३६ ॥ प्रारब्धप्रापितरागाद्याश्च
 विदुषे दग्धबीजत्वादविद्यमानसमा एवेति शङ्कते *य इति ।

इत्ययन्ते बोधदग्धाभेसीरागादिः सुखी भवेत् ॥ ११३७ ॥

भागमात्रेद चेदस्य ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥

कलावस्थस्य च सतः काऽतो रागादिसम्पत्तिः ॥ ११३८ ॥

ज्ञाततत्त्वस्य न पुनर्भ्रान्त्युत्पत्तिरहेतुनः ॥

विशेषाज्ञानजा भ्रान्तिर्विशेषज्ञानिनः कुतः ॥ ११३९ ॥

यः सामान्यग्रहो यच्च विशेषाग्रहणं तथा ॥

आरोप्यस्यैव संस्कारस्तस्त्रयं भ्रान्तिकारणम् ॥ ११४० ॥

चिदात्मत्वं तु सामान्यं विशेषो ब्रह्मरूपता ॥

भवेदारोप्यसंस्कारो घनादिर्बैतवासना ॥ ११४१ ॥

तत्र ब्रह्मात्मविज्ञाने निर्हेतुर्विभ्रमः कथम् ॥

उदेति, वैतर्थास्तेषां बाधिनैवानुवर्त्तते ॥ ११४२ ॥

इष्टापत्तिमाह ० नीरागादिरिति । अयं भावः—बोधोत्पत्त्यनन्तरं रागादि न सम्भवन्तीति वदन्तं प्रति जीवन्मुक्तिमतिपादकशास्त्रान्यथानुपपत्त्या विदुषोऽपि रागानि वृत्तिरस्तीत्येतावन्माधितं, तद्वागस्य गात्रयात्रायात्रनिमित्तमवृत्तिहेतुत्वंऽपि निषिद्धमवृत्तिजननाममर्थत्वादायामन्वमिष्टमेवेति ॥ ११३७ ॥ मारब्ध-
प्रापितस्यापि विद्वद्वागादेरायामन्वे युक्तिमाह ० भागमादिति । ब्रह्मास्मीति ज्ञानादृष्ट्याभूतस्य रागाद्यसंमर्गाच्च तस्य यथापूर्वं प्रवृत्तिजनकत्वमित्यर्थः ॥ ११३८ ॥ यदुक्तं रागाद्यनुवृत्तौ भ्रमोऽपि पुनर्भवोदिति तत्राह ० ज्ञानेति । अहेतुत्वं विवृणोति ० विशेषे-
ति ॥ ११३९ ॥ न केवलं विशेषाज्ञानाभावः किन्तु हेतुवन्नरमपि ने-
ति वक्तुं सर्वमस्मत्तां भ्रममापन्नीं दर्शयति ० य इति ॥ ११४० ॥
ब्रह्मणि प्रपञ्चारोपेऽप्युक्तहेतुत्रयपञ्चावमाह ० चिदिति ॥ ११४१ ॥
ज्ञाततत्त्वस्य हेतुनिवृत्त्या द्वैतभ्रमानुवर्त्तने यथापूर्वं तदनुवृत्ति-
रित्याह ० तत्रेति ॥ ११४२ ॥ द्वैतानुवृत्तौ विदुषः सर्वभाषाभिः

तयाऽनुवृत्त्याऽऽरब्धस्य शेषोऽप्यत्रोपभुज्यते ॥
 विषया सर्वभावश्च भुज्जानेनानुमूयते ॥ ११४१ ॥
 देहादिरेव भोगस्य हेतुर्न त्वस्य वस्तुता ॥
 अनुमनेनापि भोगोऽस्ति स्वप्ने देहादिना यतः ॥ ११४४ ॥
 वस्तुत्वमेव विषयेयं बाधते नानुतात्मनाम् ॥
 नादर्शस्थमुत्वं बाध्यं स्वमुखैकत्वविषया ॥ ११४५ ॥
 वास्तवांशस्य दृश्यत्वात्प्रतीत्या भोगसम्भवात् ॥
 जीवन्मुक्तिकथा प्रोक्ता प्रारब्धान्तमनिन्दिता ॥ ११४६ ॥
 तस्मात्त जीवतः सर्वभावः कापि विकल्पते ॥
 अहं ब्रह्मेति यो वेति सद्यः सर्वं भवत्यसौ ॥ ११४७ ॥
 आत्मेत्येवेति विषयायाः मृच्छं यस्मृत्रितं पुरा ॥
 तद्याकयानामिदं श्रुत्या सङ्क्षेपेण समापितम् ॥ ११४८ ॥
 इत्थमादेवविषयायाः मृच्छवृत्ती उदाहृते ॥
 हेयाविषयां स्वकार्येण युक्तां मृत्रयति श्रुतिः ॥ ११४९ ॥
 श्रुतिः-अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽस्तावन्योऽह-
 मस्मीति न स वेद ॥

कथं स्यादित्याशङ्क्य सर्वैकविराट्पिद्वैतमन्यन्वांशस्य विषया
 बाधितत्वादमन्यन्वांशानुवृत्तिमात्रेण प्रारब्धभोगसम्भवाच्च
 विरोध इत्याह नयाऽनुवृत्त्येति ॥ ११४३ ॥ उक्तमर्थं स्पष्टान्त-
 मुपपादयति देहादिरिति ॥ ११४४ ॥ ११४५ ॥ ११४६ ॥
 परमतनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ११४७ ॥ तदा-
 दुरित्यादिश्रुतितात्पर्यं निगमयति अत्रात्येति ॥ ११४८ ॥
 तद्वानुवृत्त्यपूरःसरम् अथ योऽन्यामित्यायाविषयामृत्रमवतारयति
 इत्यमिति ॥ ११४९ ॥ अथशब्दस्य विषयानुमानन्तर्यं स्पष्टं यत्वा

वार्त्ति० स्वस्मादग्यां देवतां य उपास्ते एवं न वेद् सः ॥
 इति सूत्रमविद्यायाः सकार्यायाः श्रुतीरितम् ॥११५०॥
 स्वब्रह्मत्वापरिज्ञानमविद्याऽनर्थकारिणी ॥
 अन्योपास्या पारमन्थ्यमिद्वानर्थ इतीर्यते ॥ ११५१ ॥
 नन्वग्याकृतमज्ञानं ग्याकृतं कार्यमीरितम् ॥
 तदेव द्वयमत्रापि भूयः कस्मादुदीर्यते ॥ ११५२ ॥
 शृणु विद्याकले पुंसां विमंवादभ्रमोदयम् ॥
 विनिवारयितुं बोधविनिवर्त्यं विविच्यते ॥ ११५३ ॥
 अध्यात्ममाभिदैवं च जीवत्वेश्वरकल्पिका ॥
 विद्या शक्तिरविद्याया द्वैविध्यं तद्विविच्यते ॥११५४॥
 स्वाश्रयं मोहयेयाऽसौ शक्तिर्जीवत्वकल्पिका ॥
 साऽस्य ब्रह्मत्वमावृत्त्य जनयेज्जीवनाश्रमम् ॥ ११५५ ॥
 जीवाऽहमिति मृदोऽन्यामुपास्ते देवनामयम् ॥

स्वशिष्टाक्षराणि योजयति स्वस्मादिति । स्वम्-आत्मन-
 स्वम् ॥ ११५० ॥ अविद्याया उक्तहेतुत्वमिदमेतत्स्वरूपक-
 थनपूर्वकं तत्कार्यं प्रकटयति अस्वेति । स्वस्य ब्रह्मत्वाज्ञान-
 मेवाविद्या सा चानर्थहेतुस्तत्कृतानर्थश्च पारमन्थ्यमेवेत्यर्थः ।
 ॥ ११५१ ॥ तदेदं तद्विद्यादिवक्तव्येनाविद्यासूत्रस्य पौनः-
 क्यमाशङ्क्य परिहरति अर्त्तवित्यादिना ॥ ११५२ ॥ अविमं-
 वादेति । अव्याकृतप्रसिद्धिमायातत्कार्ययोर्ब्रह्मबोधानन्तरम-
 प्यनुवृत्त्या तयोर्गतिवर्त्यन्वेन वैयर्थ्यशङ्कायां बोधविनिवर्त्यस्व-
 रूपविवेचनेनेदं वाक्यमर्थवदित्यर्थः ॥ ११५३ ॥ निवर्त्यस्वरूपं
 विवेचयितुं शक्तिद्वैविध्यमाह अध्यात्ममिति ॥ ११५४ ॥ त-
 त्र तावज्जीवत्वापादकशक्तिं तत्कार्यं च दर्शयन्विद्याया तद्वि-

संयं मोहकरी शक्तिर्विद्ययैव निवर्त्तते ॥ ११५६ ॥
 न मोहयति या शक्तिः स्वाभयं साविदैविकी ॥
 भाविर्भावनिरोभावी व्याकृताव्याकृतानिधी ॥ ११५७ ॥
 प्रतिभासत एवैषा विदुषोऽप्यत्र जीवतः ॥
 तस्याः प्रारब्धभागान्नं प्रतिभासो निवर्त्तते ॥ ११५८ ॥
 तामाविदैविकीं शान्तमाहुर्मार्गिणि केचन ॥
 आप्यास्मिहीं मोहकरामविश्यां प्रचक्षते ॥ ११५९ ॥

इतिमाह *स्वाभयमित्यादिना ॥ ११५६ ॥ ११५६ ॥
 ईश्वरापादिकां शक्तिमाह *नेति । पूर्वोक्ताव्याकृतेनैव प्र-
 पञ्चान्पश्युपपत्तेः किमाविदैविकशक्तिकल्पनयेत्याशङ्क्यास्वा एव
 सृष्टिमलययाव्याकृताव्याकृतानिध्वन्वाभावानिरिकं किञ्चित्कल्प्य-
 त इत्याह *भाविर्भावेति ॥ ११५७ ॥ अस्याः शक्तेर्ब्रह्मणी-
 निवर्त्यन्वाभावाद्दिदृषांऽप्येतज्ज्ञानमविरुद्धमित्याह *प्रतीति ।
 तज्ज्ञानावधिमाह *तस्या इति । अयं भावः—मूलप्रकृतिरेव
 विशेषशक्तिमाधान्यादाविदैविकशक्तिर्मायेति चाभिधीयते, सेवा-
 वरणशक्तिमाधान्यादध्यात्मशक्तिरविद्येति च कथ्यते । आवरण-
 शक्तयश्च प्रतिजीवं भिक्षाः, तथाच एकस्मिन्जीवे विद्योत्पत्तौ
 तदावरणनिवृत्त्या तत्र प्रकृतौ जीवत्वापादकाविद्यात्वनिवृत्त्या-
 वपि जीवान्तरसंसारहेतुमायास्वरूपं न निवर्त्तते, तत्प्रारब्ध-
 प्रतिबद्धत्वात् । तथापि विदुषो देहपातानन्तरमसङ्गशुद्धचित्तयेनै-
 कीभूतस्य सम्बन्धाभावात्तत्मायातत्कार्यमतिभास इति ॥ ११५८ ॥
 एकदेशिनस्तु—मायाऽविद्ययोरात्मन्तिकभेदमाहुः, तन्मतमनुब्रु-
 त्ति *तामिति ॥ ११५९ ॥ “माया चाविद्या च स्वयमेव भवति”

अविद्यामाययोर्भेदमात्यन्तिकमपाकरोत् ॥

यन्नाद्विवरणाचार्य ऊचे त्वाकारभिन्नताम् ॥ ११६० ॥

सृष्टिप्रकरणे तत्र मायाकारः पुरोदितः ॥

अव्याकृतगिरा तस्य कार्यं व्याकृतमीरितम् ॥ ११६१ ॥

कर्मप्रकरणे त्वास्मिन्नाविद्याकार ईर्यते ॥

स्वस्माद्विज्ञा देवतेति धीरविद्याविकृम्भिता ॥ ११६२ ॥

श्रुतिः—यथा पशुरेवं स देवानां, यथा ह वै बहवः प-

“मायैवाज्ञानशब्देन पञ्चाने मुनिमत्तम” इत्यादिश्रुतिस्मृतिवि-
रोधात्, मायाऽविद्याभेदव्यवहारस्योक्तविधयाऽऽकारभेदमात्रे-
णाप्युपपत्तेन तयोरान्यन्तिकभेद इति श्रीप्रकाशात्मचरणैरेव
तन्मतस्य निराकृतत्वास्माभिस्तत्र यन्त्यत इत्याह *अवि-
द्येति ॥ ११६० ॥ एवं प्रकृतेर्द्विविध्यमुपपाद्य पौनरुक्त्यं प-
रिहर्तुमव्याकृतवाक्योक्तमर्थमनुवदति *सृष्टीति ॥ ११६१ ॥
अविद्यामूत्रार्थमाह *कर्मणि । तथा ज्ञानेन वाक्येन ज्ञानानि-
वर्त्याज्ञानशब्दिनाविद्यान्वाञ्जनिरूपणाच्च पौनरुक्त्यमिति भावः ।
आस्मिन्वाक्ये न स वेदेन्यनेनाविद्यान्वाञ्जः कथितः, अवशि-
ष्टेन तत्कार्यमिति विवेकः ॥ ११६२ ॥

यथा पशुरित्यादिश्रुतेरयमर्थः—यथा गवादि बह-
नदोहनाद्युपकारिरूपशृङ्ग्यने एवमविद्यानिष्वाद्यनेकोपकारै-
रुपभोग्यत्वाद्देवानां पशुतुल्य इत्यर्थः । उक्तमेव व्य-
नक्ति *यथा ह वा इति । यथा लोके बहवो गवाद-
यो मनुष्यमान्मनोऽधिष्ठानां शृङ्ग्युः पालयेयुरेवं पशुस्थानीय
एकैकोऽविदान् देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं स्तुतिनमस्का-
रेभ्योऽदिना मुनक्ति पालयति ।

शाखो मनुष्यं मुख्यरेवमेकैकः पुठवो देवान्मुनक्ति ॥
 वार्त्ति० ॥ स्वस्य तत्त्वमभिज्ञाय यागदानादिकर्मभिः ॥
 स्वतोऽन्यदेवताः पानि ज्ञानद्वान्वाणिजं यथा ॥११६३॥
 श्रुतिः ॥ एकस्मिन्नैव पशावादीयमाने ऽप्रियं भवति
 किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विषुः ॥१०॥
 वार्त्ति० अपि मृगिपशोः पुंस एकस्मिन्नपि तत्करैः ॥
 ह्रियमाणे पशोर्दुःखं किमु सर्वापहारतः ॥ ११६४ ॥
 सर्वस्वतुल्ये नृपशौ ब्रह्मधीपरिमोषिणा ॥
 ह्रियमाणे महद्दुःखं स्यात्सर्वेषां दिवौकसाम् ॥११६५॥
 तस्मादेषां तन्न प्रियं यःमनुष्या विजानते ॥
 ब्रह्मात्मस्वमतो देवाः प्रतिबध्नन्ति बाधजम् ॥ ११६६॥
 प्रमादिनां बहिर्ब्रिन्ताः पिशुनाः कलहं त्सुक्ताः ॥
 संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसंदृष्टिताशयाः ॥ ११६७ ॥
 मुमुक्षुः कर्मभिर्देवानाराध्यं यामनुग्रहात् ॥

एतन्मर्षमभिप्रेत्याह ॥ स्वस्येति । स्वतः स्वस्मात् ॥११६३॥
 एकस्मिन्नन्यादिवाक्यं व्याचष्टे ॥ अपीति ॥ ११६४ ॥ तस्मा
 देशमित्यादेरर्थबाह ॥ सर्वसंन्यादिना । परिमोषिणा तत्क-
 रेण । ब्रह्मज्ञाने जाते कर्माधिकारहेत्वभिमानस्य मन्त्यस्मात्-
 स्वेनावसानात्परिमोषित्वं ब्रह्मधियः स्फुटमित्यर्थः ॥ ११६५ ॥
 देवानामपीतो को दोषस्तत्राह ॥ ब्रह्मेति ॥ ११६६ ॥ तन्न
 लिङ्गमाह ॥ प्रमादिन इति । भ्रवणादिषु मनःसमाधानवैधुर्ब
 प्रमादः, स च चेतसो बाह्यार्थमावण्ये हेतुस्तच्च परोत्कर्षासहि-
 ण्यत्वे कारणं, तच्च कलहकुतूहलित्वे निदानं, प्रमादे च हेतुर्दे-
 वादिभिरनाराधितैरवज्ञानैर्दूषितत्वमिति विभागः ॥ ११६७ ॥

अन्तःस्थितो वेत्ति चेत्स्वं पारतन्त्र्यानिवर्तते ॥ ११६८ ॥
 यो देवपारतन्त्र्यस्य हेतुर्माहश्चिदात्मनः ॥
 ब्रह्मत्वबुद्ध्या हेतो ऽसावित्येवमदिह वर्ण्यते ॥ ११६९ ॥
 प्रामाण्यं कर्मकाण्डस्य देवानां प्रभुता तथा ॥
 पशुकल्पेषु मूढेषु भवेन्न तु विवेकिनि ॥ ११७० ॥
 इत्थमाध्यात्मिकाज्ञानं कर्माधिकृतिकारणम् ॥
 बोधहेयं जगद्धेतोरव्यक्तात्प्रविशेषितम् ॥ ११७१ ॥
 नन्वब्रह्मत्वधीर्यद्वदहं ब्रह्मेति बोधनः ॥
 निवर्तते, तथा द्वैतधीरप्यद्वैतबोधनः ॥ ११७२ ॥
 ततश्च जीवतो बोधहेयं किञ्चिदधेतरत् ॥
 मुक्तभोगस्य देहान्ते न ह्ययतीत्यसदीरितम् ॥ ११७३ ॥
 नैषदोषो यतो बोधः कृत्स्नाज्ञानं दहन्नपि ॥

देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्मज्ञानस्याप्रियत्वे तन्मुमुक्षा विफलं न्या-
 शाच्च देवाप्रियवाक्येन ध्वनिन दर्शयति ऋमुमुक्षुरिति । चित्तशु-
 द्धिपर्यन्तं देवादीन स्वकर्मभिराराध्यान्नमुखां भूत्वा स्वस्वरूपं
 पश्यतः फलमाह ऋपारतन्त्र्यादिति ॥ ११६८ ॥ देवादियशु-
 स्त्वेनाह निन्दावचनस्य तात्पर्यमाह ऋ इत्यादिना ॥ ११६९ ॥
 ॥ ११७० ॥ अविद्यामृत्राद्येमुपमंहरति ऋन्यमिति ॥ ११७१ ॥
 उक्तमेवार्थं दृढयितुमाक्षिपति ऋनन्विति । अद्वितीयब्रह्मज्ञाना-
 दब्रह्मत्ववत्सर्वद्वैतमपि बाधयेत् विरोधित्वाविशेषादित्यर्थः
 ॥ ११७२ ॥ अस्तु ते किमायानं नत्राह ऋतन्यमेति । सर्वद्वैत-
 निवृत्त्युपगमेऽविद्यात्वांशो बोधनिवर्त्यः, मायाकार्यं तु यावन्मा-
 रुढं प्रतिभासत इति त्वदुक्तमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ११७३ ॥
 अद्वैतब्रह्मज्ञानं विरोधित्वाविशेषेऽप्यब्रह्मत्वमेव दहति न पार-

न देहेन्द्रो गेहेतुत्वं मारुतप्रतिबन्धनः ॥ ११७४ ॥
 मण्यादयो यथा बद्धेः प्रतिबन्धन्ति दग्धुनाम् ॥
 न तु प्रकाशसामर्थ्ये तथांशप्रतिबन्धनम् ॥ ११७५ ॥
 भांगोपयुक्त देहादि यावत्तावत्त वाध्यते ॥
 विद्ययाऽनुपयुक्तस्तु वाध्यते जीवताम्रमः ॥ ११७६ ॥
 ननु देहाभिमानेन विना भांगो न दृश्यते ॥
 सुप्ती, तेनात्र भागाय जीवन्नान्तिरपेक्षिता ॥ ११७७ ॥
 मैवं, देहाभिमानस्य जीवन्नान्तः पृथक्त्वतः ॥
 कर्मजन्योऽभिमानः स्याद् भ्रान्तिस्त्वज्ञानमात्रजा ॥ ११७८ ॥
 कर्मभ्रमेऽभिमानोऽयं सुषुप्तौ प्रवर्त्तयते ॥
 पुनः कर्मोद्भवे सोऽयमुदेत्येव हि जागरे ॥ ११७९ ॥
 लिङ्गदेहस्थूलदेहसम्बन्धो लिङ्गकर्मजः ॥
 कर्माभावाद्ब्रह्मणस्तु जीवता नैव कर्मजा ॥ ११८० ॥

अथभोगसाधनं द्वैतं तेनैव प्रतिबद्धत्वादिनि परिहरति अनेति । देह-
 अपि दग्धुं समर्थोऽपीत्यर्थः ॥ ११७४ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तपूर्व-
 कमुपपादयति अमणीत्यादिना ॥ ११७५ ॥ ११७६ ॥ जीवत्वभ्र-
 मस्य भोगानुपयुक्तत्वमसिद्धमिति शङ्कते अनन्विति ॥ ११७७ ॥
 आरब्धभोगहेतुदेहाभिमाने सन्यस्यविद्यापयुक्तजीवत्वभ्रम-
 निवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकं तयोरेक्यासिद्धेरिति परिहरति
 अयमिति ॥ ११७८ ॥ अभिमानस्य कर्मजन्यत्वमुपपाद-
 यति अकरोति ॥ ११७९ ॥ एवं जीवस्य देहद्वयाभि-
 मानः कर्मजन्यो, ब्रह्मणि जीवत्वारोपो न कर्मजन्य
 इत्याह अलिङ्गेति । अलिङ्गकर्मज इति । लिङ्गोपहिता-
 त्यककर्मजन्य इत्यर्थः ॥ ११८० ॥ ननु किमिदं जीवत्वं को

लिङ्गदेहस्य साक्षिण्यादविबेकेन जीवता ॥

प्राणधारणरूपैषा भ्रमाद्व्यभिचारी कल्पिता ॥ ११८१ ॥

अविबेककृतं यत्तद्विवेकेन विलीयते ॥

कर्मापादितसम्बन्धो लीनः स्यात्कर्मणः क्षये ॥ ११८२ ॥

अज्ञानजत्वात्कर्मापि बाध्यं यद्यपि विद्यया ॥

तथाऽप्यतीतकर्मैतद्बाध्यते विद्यया कथम् ॥ ११८३ ॥

फलं नारभते यावत्सावत्कर्म स्वरूपतः ॥

वर्तते, फलमुत्पाद्य निवर्त्ततेव बीजवत् ॥ ११८४ ॥

यथोत्पाद्याङ्कुरं बीजं जहात्येव हि बीजताम् ॥

सोऽङ्कुरो वृक्षरूपेण वर्द्धते न विनश्यति ॥ ११८५ ॥

तथा देहादिमुत्पाद्य युक्तं कतिपयायुषा ॥

कर्म त्यजति कर्मत्वं देहादिरनुवर्त्तते ॥ ११८६ ॥

मुक्तो बाणो यथा वेगश्रये पतति नान्यथा ॥

असौ देहस्तथैवायुःक्षये शाम्यति नान्यथा ॥ ११८७ ॥

वा ब्रह्मणि तदारोपहेतुमन्वाह *ल्लिङ्गेति ॥ भ्रमशब्दस्तद्दे-

त्वनादिवासनावचनः ॥ ११८१ ॥ एवं जीवन्वदेहाभिमानयो-

र्भेदे मिदं कल्पितमाह *अविबेकेति ॥ ११८२ ॥ अज्ञाननि-

वृत्तौ तत्कार्यकर्मणः स्थित्ययोगान्कथं तदधीनदेहाभिमा-

नानुवृत्तिरिति शङ्कते *अज्ञानेति । मारब्धकर्मणो ज्ञानोत्प-

त्तिकालेऽभावाच्च तन्निवर्त्यन्त्वमिति परिहरति *तथाऽपीति

॥ ११८३ ॥ कर्मणोऽतीतत्वमुपपादयति *फलमिति ॥ ११८४ ॥

बीजदृष्टान्तं विवृणोति *यथेति । कतिपयायुषा युक्तं देहादिक-

मित्यन्वयः ॥ ११८५ ॥ ११८६ ॥ कथं तर्हि देहनाश इत्याशङ्क्य सह-

शान्तमाह *मुक्त इति । असौ देहः, इदं मारब्धशरीरम् ॥ ११८७ ॥

यावदायुस्तावदेव भुङ्गे भ्रमविचर्जितः ॥

अन्तरेणापि जीवत्वभ्रमं भोगोऽत्र सम्भवति ॥११८८॥

सुखदुःखविकाराद्यधियः साक्ष्यवभासता ॥

भोगः प्रोक्तः, स भोगश्च समानो मूढबुद्धयोः ॥११८९॥

भोक्तृत्वमपि कर्तृत्वं विदाभासगतं चिति ॥

मूढ आरोग्येद् बुद्धो नेति वैषम्यमेतयोः ॥ ११९० ॥

इत्युक्तयुक्तितस्तस्य तावदेव चिरं त्विति ॥

भुतेर्ज्ञान्यनुभूतेश्च भोगो बाध्यो न बोधतः ॥ ११९१ ॥

कर्माधिकारिजीवस्य भ्रान्तिकृच्छ्रद्वन्द्वम् ॥

तद्बोधबाध्यं तद्भावे याति देवाद्यधीनता ॥ ११९२ ॥

ननु बोधात्पुराऽप्यात्मा न देवादिबन्धं गतः ॥

देहादि तूर्ध्वमप्यस्ति यदेवादिबन्धानुगम् ॥ ११९३ ॥

जीवत्वभ्रमशून्यस्यापि भोगसम्भवमुक्तं निगमयति अथाव-
दिति ॥ ११८८ ॥ भोगस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि विदुषस्त-
त्सम्भवमाह असुखेति ॥ ११८९ ॥ कस्तर्हि मूढाद् बुद्धस्य
विशेषस्तत्राह भोक्तृत्वमिति ॥ ११९० ॥ विदुषो यावत्पार-
म्यभोगोऽस्ति इत्यत्र युक्त्यनुग्राहं मानमाह अस्तीति ॥ ११९१ ॥
एवं सति ब्रह्मज्ञानं भोगानुपयुक्तकर्तृत्वादिभ्रान्तितत्साधनमात्रं
बाधत इत्युक्तमित्याह अर्पेति । कर्तृत्वादिभ्रमनिवृत्तेः फलमाह
अयातीति । निवर्तत इत्यर्थः ॥ ११९२ ॥ विदुषो देवादिपारत-
न्त्र्यं नेत्युक्तमयुक्तं विदुष्यदाभिधेयदेहद्वयस्य देवाद्यधीनत्वादा-
त्मनस्तदभिधेयत्वे तस्य सर्वदा स्वतन्त्रत्वादिति ब्रह्मते अन-
न्वित्यादिना ॥ ११९३ ॥ विदुषो ब्रह्मीभूतस्य भाविब्रह्माभा-
वनिबन्धात् कर्षणि महतिः, मूढस्तु वस्तुतः स्वतन्त्रोऽप्यात्मनि

तथाच सत्यबुद्धस्य कर्मित्थं न विवेकिनः ॥

इति व्यवस्थापयितुं न शक्यमिति चेत्, न तत् ॥ ११९४ ॥

मुक्तोऽहमात्मा देहादिरारब्धान्ते विलीयते ॥

भाविजन्म न कस्यार्पात्येवं ज्ञाने कुतः क्रिया ॥ ११९५ ॥

अवाप्स्याम्युत्तमं देहमित्यध्यस्यात्ममोहतः ॥

तदेहमाधने पुण्ये यथाशास्त्रं प्रवर्त्तते ॥ ११९६ ॥

अतः कर्मप्रकरणे कर्महेतुमवेदनम् ॥

सूत्रयित्वाऽथ तत्कार्यं पारतन्त्र्यादि वर्णयते ॥ ११९७ ॥

स्पर्ष्टाकृतं पारतन्त्र्यं पशुदृष्टान्ततो नृणाम्—॥

श्रुतिः ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न

द्य भवत् तच्छ्रेयो रूपमन्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देव-

पारतन्त्र्यपारोप्योनमजन्मप्रेषया कर्म करोतान्युक्तव्यवस्था

सम्भवतीति ममाधने अत नदिन्यादिना ॥ ११९४ ॥ ११९५ ॥

॥ ११९६ ॥ तस्मादविद्यामृत्रार्थः पूर्वोक्तो निरवयव इत्युपसं-

हरति अत इति ॥ ११९७ ॥ कस्मिन्वाक्ये पारतन्त्र्यवर्ण-

नमिति तत्राह अस्पर्ष्टाकृतमिति— ।

ब्रह्म वा इदमिन्यादिश्रुतेरपमर्थः—योऽस्यां देवतामिन्यादिना

सह कार्यणान्विया मृत्रिना तामेव प्रपञ्चाप्यस्रव्यवहितोक्तक-

र्माधिकारिभिद्वये अविद्याविवर्तनातुल्येर्षमृष्टिं तावदाह ।

अत्र यद्यपि अथेन्यध्यपन्थादित्यत्र प्रजापतिमृष्टिपरिपूर्तये

सकलदेवसर्गापिलक्षणत्वेन प्रधानभूतामिमृष्टेरुक्तत्वात् पुन-

रिन्द्रादिमर्गा वक्तव्यस्तथापि तस्याप्यविद्यात्वमिच्छार्थं पु-

नर्वचनमिति ध्येयम् । ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् यदग्निं सृष्ट्वाऽग्नि-

रूपायसं ब्राह्मणजात्यभिमानवद् ब्रह्मैव्युच्यते । अग्रेरपि देव-

त्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति, तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमप्यस्मादुपास्ते राजसूये, क्षत्र एव तद्यशो दधानि, सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि

ब्राह्मणत्वादिदं सत्रियादिजातमग्रे सत्रादिमृष्टेः पूर्वं ब्रह्ममात्रं संवृतमित्यर्थः । एकमेव सत्रादिभेदो नास्तीति । तद्वत् एकं सत्रादिपरिपालयितृशून्यं मम व्यभवत् कर्मणं नालमामीन्, चातुर्वर्ण्यमाध्यन्वान्कर्मण इति भावः । तद्वत् आत्मनः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपं सत्रं सत्रियजानिमित्तयेनामृजत मृष्टवत् । तामेव व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति-यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु सत्राणि । तत्राप्यभिषिक्तान्विशेषतो निर्दिशति ॐ इन्द्र इत्यादिना ॥ इन्द्रो देवानां राजा, वरुणो यादवा, सोमो ब्राह्मणानां, रुद्रः पशूनां, पर्जन्यो विभुर्दादीनां, यमः पितॄणां मृत्युरोगादीनाम्, ईशानो भामामिन्येवमादीनि देवसत्राणि मृष्टाऽनन्तरं मनुष्यसत्राणि पुरुरवः प्रभृतीनि मृष्टवदेवेति द्रष्टव्यानि । तदर्थं एव देवसत्रसर्गः प्रस्तुतः । यस्मादतिशयेन मृष्टं सत्रं तस्मान् तस्मान्परं नास्ति, ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृत्वादिति भावः ॥ सत्रस्योत्कर्षे हेत्वन्तरमाह ॐ तस्मादिति । राजसूयाभिषिक्तेन यज्ञिकायां स्थितेन राज्ञा ब्रह्मभित्यामन्त्रित ऋन्विक् तं प्रतिवदति त्वं राजन्ब्रह्मासीति, तदेतदाह ॐ सत्र एव तदिति । तद् ब्राह्मण्यारूपं यज्ञः सत्रिये स्थापयतीत्यर्थः ॥ एवं ब्राह्मणस्य सत्रं यति नीचस्वोपगमेऽपि एषा प्रकृता यद्वत् ब्राह्मणजातिः सा सत्रस्य योनिरेव, पुरोहितं विना सत्रासम्भवादिति भावः । त-

राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां
 योनिं य उ एव हि नस्ति स्वां योनिमृच्छति स
 पापीयान्भवति यथा श्रेयांसः हिंसित्वा ॥ ११ ॥ स
 नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि
 गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा
 मरुत इति ॥ १२ ॥ स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृ-
 जत पुण्यामिव वै पूषं हिदि सर्वं पुष्यति यदिदं
 किञ्च ॥ १३ ॥ स नैव व्यभवत्सच्छ्रेयारूपमत्यसृजत
 धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्ति ।

स्मान् क्षत्रस्य ब्राह्मणाधीनत्वाद्यपि राजा परमतां राजसू-
 याभिषिक्तगुणं प्राप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततः कर्म-
 समाम्नायुपनिश्रयति, पुंगेहितं पुनः सन्निधत्त इत्यर्थः । यः
 पुनर्वलाभिमानान्स्वां योनिं ब्राह्मणम् उ एनं हि नस्ति न्यग्भा-
 वेन पश्यति स स्वां योनिमृच्छति ममवं विनाशयति, स
 एतच्छ्रुत्वा पापीयान्भवति पापनरो भवति यथा लोके श्रे-
 यामं हिंसित्वा परिभूय पापनरो भवति, तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥
 क्षत्रे मृष्टेऽपि स ब्राह्मणोऽस्मीति अभिमानी पुरुषः पूर्ववत्
 व्यभवत्, कर्ममाधनविनोपार्जयितुरभावात् । विश वैश्यम् । कः
 पुनरसौ विद् ? यान्येतानि देवजातानि य एते देवजातिभेदा
 इत्यर्थः । गणशः गणं गणं कथयन्ते वसवोऽष्टमहूरूपो गणः एका-
 दश रुद्राः, द्वादशादित्याः, त्रयोदश विश्वेदेवाः, मरुतः सगणाः ॥ १२ ॥
 स परिवारकाभावात्पुनरपि न व्यभवत् । शूद्र एव शूद्रः स्वार्थेऽण्
 वृद्धिः । कः पुनरसौ पूषा ? शूद्रवर्ण इति निर्दिशति अयमिति ।
 पृथिवीत्यर्थः ॥ स्वयमेव निर्वचनमाह अयं हीति ॥ १३ ॥ स

अथो अवलीयान्वलीयाः समाहाः सते धर्मेण यथा रा-
जैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्त-
माहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्त २ सत्यं वदतीत्येव-
ज्जोषेतदुभयं भवति ॥ १४॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् शत्र-
स्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रि-

चतुरो वर्णान् सृष्ट्वाऽपि न व्यभवत् । सत्रस्य नियन्तृत्वेऽपि कृ-
त्वाचस्यापि नियन्तृभावे कर्मानुष्ठानामम्भवादिनि भावः । त-
च्छ्रेयोरूपमित्यत्र सप्त ब्रह्म तच्छब्दार्थः । तदेतच्छ्रेयोरूपं सृष्टं
सत्रस्य सत्रं नियन्तृ यो धर्मस्तस्माद्ग्रसत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्-
र्मस्य वैशिष्ट्यमित्यर्थः लोकप्रसिद्धिं दर्शयति *अथो इति ।
आशंसते कामयते, जेतुमिति शेषः । धर्मेण धर्मबलेन । यथा
राज्ञा स्पर्द्धमानः कुटुम्बिकां दुर्वलोऽपि शूयं जेतुमुत्सहते
एवमित्यर्थः ॥ सत्याभिन्नत्वादपि धर्मः सर्वनियन्तृत्यभिमे-
त्य तदभेदमाह *यां वा इति । तत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाण-
यति *तस्मादिति । यथाशक्तं निर्णेतुं व्यवहियमाणोऽग्नि-
होत्रादिः सत्यमित्युच्यते, स एवानुष्ठीयमानो धर्म इति ॥
ज्ञानानुष्ठानयोश्च कार्यकारणरूपत्वान्मृद्वयवत्सत्यधर्मयोरैक्य-
मित्याह *एतज्ज्येव तदिति ॥ उभयमप्यभिन्नमित्यर्थः । तथाच
सत्यसत्त्वो धर्मः शास्त्रज्ञानमपि नियमयति इति भवति सर्वनि-
यन्तेति भावः ॥ १४ ॥ उक्तां सृष्टिमुपसंहरति *तदेतद्ब्रह्मेत्या-
दिना ॥ देवेषु सत्रादिब्रह्मणं मनुष्येषु सत्रादिकं च दर्शयति *त-
दग्निनेत्यादिना ॥ यत्सप्त ब्रह्म देवेष्वपि सृष्ट्वा तदात्मनाऽभ-
वत्तदेव मनुष्येषु च ब्राह्मणात्मनाऽऽसीत्, तदेवोभयकृतेण
विकृतात्मना इन्द्रादिदेवसत्राय पिष्टिमानुष्यसत्रायात्मनाऽप्य

येण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्मस्मादस्मादेव
देवेषु लोकमिरुच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्या ५ हि
रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् ॥

वार्त्तिकः०॥ वर्णाश्रमादितर्कमसृष्टिः कर्मार्थमारिता ११९८
नन्वेवं तर्हि मुक्तिश्च स्यादेवात्माधिपं विना ॥

अज्ञानकर्मणो भुज्या चादरेणोपवर्णनात् ॥ ११९९ ॥

मैवमात्मा किमज्ञानो मुक्तिदः कर्म वा बृहत् ॥

भूदिनि ब्रह्मैव सर्वात्मकं ज्ञातमन्यथः ॥ एवमविकृतस्य
ब्रह्मणोऽन्यादिना विकृतस्येन्द्रादिनाऽवस्थानमुक्तम्, इदानीम-
विकृतब्रह्मणोऽन्यादिरूपेणावस्थानफलमाह *नस्मादिन्या-
दिना ॥ यस्मादाकाशाद्यात्मना विकृतमपि ब्रह्म सत्रादिरूपे-
णाविकृतमेवाग्न्यात्मना मनुष्यब्रह्मणात्मना चाभवत्तस्मादेवेषु
देवानां मध्ये ऽग्नीं अग्निसम्बद्धमेव कर्म कृत्वा मनुष्याणां म-
ध्ये ब्राह्मण्यमयुक्तजप्यादिमात्रं कृत्वा लोके कर्मफलमिच्छन्ते
कामिन इति योजना ॥ तदुक्तम् जप्येनैव तु संमिच्छ्येद्ब्राह्मणो
नात्र मंशयः । कुर्यादन्वयं वा कुर्यान्मन्त्रो ब्राह्मण उच्यते
इति । मैत्रः सर्वभूताभयप्रदः । अथ यो ह वै न्यादिवाक्यमवता-
रयितुं सृष्टिभ्रुतितात्पर्यमाह *वर्णेति ॥ ११९८ ॥ उत्तरग्रन्थ-
व्यावर्त्या शङ्कायाह *नन्विनि । अविद्याया वर्णाश्रमादिसृ-
ष्टेश्च कर्मार्थत्वेनाभिधाने भ्रुतितात्पर्यगम्यत्वेन तयोरेव मुक्ता-
वपि हेतुत्वमस्मवान्कृतं ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ ११९९ ॥ तयोर्मुक्ति-
हेतुत्वमनुपपन्नमिति दूषयति *मैवमिति । कुतोऽनुपपत्तिरि-
त्याह *किमविदितोऽपि परमात्मा वस्तुतः पुरुषार्थत्वात्स्व-
रूपत्वाच्च जीवस्य पुमर्थहेतुरिति तद्विशेषणीभूतावेदनमपि
पुमर्थहेतुरित्युच्यते उताऽवमेधादि कर्मवेति विकल्पमाह *आत्मा

आम्नायकृषिविज्ञायमज्ञातात्मा फलप्रदः ॥ १२०० ॥

अनर्थातां यथा वेदो नार्थज्ञानेन पालयेत् ॥

अकृता वा कृषिः पाति नाकर्त्तारं फलार्थिनम् ॥ १२०१ ॥

श्रुतिः ॥ अथ यो ह वा अस्माद्भोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा

प्रेति स एनमविदितां न मुनाक्त यथा वेदो वा अनृ-

क्तोऽन्यथा कर्माकृतम् ॥

वार्त्ति० ॥ तथा स्वात्माऽप्यविज्ञातो मुमुक्षुं मोक्षदानतः ॥

न पालयत्यतो मुक्तिरज्ञस्य न हि कस्यचित् ॥ १२०२ ॥

स्वात्माकृत्वलोकमज्ञात्वा यो देहादस्वलोकतः ॥

प्रेत्यसौ पुनरप्यन्यं देहलोकं व्रजेद् दृढम् ॥ १२०३ ॥

श्रुतिः ॥ यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति

तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव ॥

वार्त्ति० ॥ अनात्मविन्महत्पुण्यमश्वमेधादिकं यदि ॥

कुर्यान्नित्यपदायैतदथाप्यन्तं विनश्यति ॥ १२०४ ॥

किमिति ॥ अज्ञातात्मनो मुक्तिहेतुत्वं न सम्भवति सर्वस्यापि

नित्यमुक्तत्वमसङ्गादिति यत्वा पाठक्रममनारब्धं तत्रैव यथा

वेदो वेत्यादिना श्रुत्युक्तदृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे *आम्नायेत्यादि-

ना ॥ १२०० ॥ १२०१ ॥ स एनमित्यादिदार्ष्टान्तिकश्रुतिं व्या-

चष्टे *तथेति । फलितमाह *अत इति ॥ १२०२ ॥ अज्ञस्य न

मोक्ष इत्ययमेवाथ यो ह वेत्यत्र निपातत्रयार्थ इति यत्वा स्व-

सिष्टाक्षराणि योजयति *स्वात्माकृतेति । *अस्वलोकत इति ।

अनात्मभूतादित्यर्थः । अपेक्षितं पूरयति *असौ पुनरिति

॥ १२०३ ॥ यदिह वेत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्कर्मेव मुक्तिहेतु-

रिति द्वितीयकस्य यस्याह *अनात्मविदितादिना । नित्यपदाव

कृतस्य हि क्षयोऽवश्यं गोष्ठागारादिवद्भवेत् ॥
 न मोक्षयादरस्तरमाच्छ्रुतावज्ञानकर्मणोः ॥ १२०७ ॥
 किन्तु जीवन्मुक्तिकाले बोधहेयं विवेचिनम् ॥
 मुक्तिस्तु विद्यामृतेण मूर्ध्निना स्याद्विचारतः ॥ १२०८ ॥
 श्रुतिः ॥ आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मान-
 मेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्ध्ये-
 बात्मनो यशस्कामयते तत्तन्मृजते ॥ १५ ॥
 वार्त्तिः ॥ आत्मानमेव निर्द्वैतं स्वप्रभं प्रविचारयेत् ॥
 विचारयति यस्तस्य फलं न क्षीयते कश्चित् ॥ १२०७ ॥
 कामी कामयते यशन्मुखं स्वर्गादिजं पुमान् ॥
 अस्मादेवात्मनस्तत्तन्मृजते कर्मप्राजनात् ॥ १२०८ ॥

मोक्षाय ॥ १२०७ ॥ कर्मफलस्यानित्यत्वे फलितमाह अनेति ।
 यस्मात्कर्मजन्यत्वे मुक्तेरनित्यत्वं दूरीतं तस्माच्छ्रुता मोक्षहेतुत्वे-
 नाज्ञानकर्मणोऽस्मान्पर्येण प्रतिपादनं नाम्नीत्यर्थः ॥ १२०७ ॥
 किमपरं तर्ह्यविद्यातत्कार्यबोधिवचनमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति
 अकिञ्चिदिति । कस्तर्हि मुक्तिहेतुरित्याशङ्क्य विचारतो ज्ञानद्वारा
 मुक्तिरित्युक्तमेवेत्याह अमुक्तिरिति ॥ १२०८ ॥ विद्यामृते-
 वरणरूपमात्मानमेवेत्यादिवाक्यं व्याख्याति आत्मानमिति ।
 य आत्मानमित्यादेरर्थमाह अविचारयतीति । कर्मपदव्याख्या
 अफलमिति । विचारवाचिकर्मशब्दस्त्वप्योऽयं विद्याफलं लक्षण-
 या वर्तते इति भावः ॥ १२०७ ॥ अस्माद्ध्येवेत्यादेरर्थमाह अका-
 मीति । मृजते प्राप्नोति । प्रत्यक्त्वस्य परमानन्दरूपत्वात्तदेव
 तत्कर्मनुसारेण जायमानं विद्यानन्दरूपमित्यर्थः ॥ १२०८ ॥

अविनाशोऽखिलानन्दहेतुत्वं चेत्पदो द्रव्यम् ॥

न कर्मणां फले युक्तं, युक्तं विद्याफले तु तत् ॥१२०९॥

सिद्धस्य व्याप्तिका विद्या व्याक्तात्मा फलमुच्यते ॥

न आत्मनो विनाशोऽस्ति नित्यं विद्याफलं तत् ॥१२१०॥

सार्धसौमादिकाः प्रोक्ता उत्तराक्षरवृद्धिनः ॥

हिरण्यगर्भपर्यन्ता आनन्दा आत्मविन्दवः ॥ १२११ ॥

ब्रह्मानन्दस्य भूतानि मात्रां यान्तीन्युदीरणात् ॥

तत्तत्कर्मानुसारेण ब्रह्मानन्दः स्फुरेन्नृणाम् ॥ १२१२ ॥

तत्तद्विषयकामेन चित्तेऽस्मिन् व्याकुलीकृते ॥

आनन्दः स्वात्मभूतोऽपि स निरोधायते नृणाम् ॥१२१३॥

पुण्येन विषये लब्धं चित्ते स्वास्थ्यमुपागते ॥

आत्मानन्दः स्फुरेत्तावदावद् व्याकुलतान्तरम् ॥१२१४॥

एवं न हास्य कर्म क्षीयते इत्यादिनाऽक्षयत्वविषयानन्दहेतुत्व-
वचनात्कर्मशब्दो विद्याफलपर इत्युक्तम् । केचित्तु कर्मशब्दः
कर्मफलपर इत्याहुः तद्युक्तं, वाक्यशेषविरोधादिन्याह *अवि-
नाश इति । अदो द्रव्यम् इदं द्रव्यम् । अमुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते इत्यादिभ्रुतेः कर्मफलस्यानित्यत्वावगमानस्य विषया-
नन्दाहेतुत्वाच्च न कर्मशब्दस्य कर्मफलपरत्वं युक्तमित्यर्थः ।
स्वमते उक्तहेतुदोषपत्तिमाह *युक्तमिति ॥ १२०९ ॥ तत्र
विद्याफलस्य नित्यत्वमुपपादयति *सिद्धस्येति ॥१२१०॥ तस्य
विषयानन्दहेतुत्वमाह *सार्धसौमामेति ॥ १२११ ॥ एतस्यैवानन्द-
स्येत्यादिभ्रुतिं तत्र प्रमाणयति *ब्रह्मेति । ननु ब्रह्मणोऽस्मत्स्व-
रूपत्वात्तदानन्दः सर्वदा किमिति न स्फुरेत् ? तदाह *तत्तद्विद्या-
दिना ॥१२१२॥१२१३॥१२१४॥ उपसंहरति *इत्यत इति ।

एवं च विषयानन्दा ब्रह्मानन्दस्य चिन्दवः ॥

सर्वानन्दनिधिर्विद्याफलमित्यत ईरितम् ॥ १२१५ ॥

आनन्दचिन्दमिष्यस्तिहेतुकर्मप्रसिद्धये ॥

ब्रह्मक्षत्रादिवर्णानां सृष्टिर्यत्नेन वर्णिता ॥ १२१६ ॥

श्रुतिः ॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः ॥

वार्त्ति० ॥ वर्णाश्रमाभिमानी सन्नतस्वज्ञः पराङ्मतिः ॥

देवादीनामाश्रयः स्यात्सर्वेषामापिपीलिकम् ॥ १२१७ ॥

श्रुतिः ॥ स यज्जुहोति ययजते तेन देवानां लोका-

ऽथ यदनुग्रहे तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणानि

यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते

यदेभ्योऽज्ञानं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्य-

स्नृणोदकं चिन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु इवापदा

वयाऽभ्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः ॥

यस्माच्छ्रुत्युक्तहेतुद्वयं विद्याफले महच्छनेऽतः कर्मपदं विद्याफ-

लपरमिष्युक्तमित्यर्थः ॥ १२१५ ॥ विद्याफलमेवं चेदत्र विवक्षितं

किमर्थं तर्हि श्रुत्या कर्माधिकारमिदं चातुर्वर्ण्यसृष्टिकृत्ता

वत्राह *आनन्देति ॥ १२१६ ॥ उत्तरकण्ठिकातान्पर्यमाह

*वर्णेति ॥ १२१७ ॥

श्रुतावयोऽन्ययं वाच्यारम्भार्थः । अयं प्रकृतकर्माधि-

कारी शरीरेन्द्रियादिविशिष्टान्मेन्युच्यते । सर्वेषां भूतानां लोको

भोम्य इत्यर्थः ॥

कैः पुनः कर्मविशेषैरपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक

इत्याशङ्क्य तद्विभागप्रदर्शनपरं स यज्जुहोतीत्यादिकं व्या-

चष्टे *देवानामित्यादिना । देवनोदंशेन द्रव्यस्यागो यानः,

वार्ति० ॥ देवानां यागहोमाभ्यामुषीणां वेदपाठनः ॥
 पितॄणां भ्रातॄणां नृणां वस्त्राण्यगृहदानतः ॥ १२१८ ॥
 कर्मणाऽनर्जितो यस्मात्तु कश्चिदुपकारकृत् ॥
 गृही देवादिभिस्तस्मादर्जितोऽमृतस्त्वकर्मभिः ॥ १२१९ ॥
 पशूनां तृणनीराभ्यामुच्छिष्टकणधान्यतः ॥
 यथाऽऽबुद्धिद्विष्टममुक्यानामेवं सर्वाश्रयो गृही ॥ १२२० ॥
 स्वस्वकर्माजितत्वेन देवाणाः स्वस्वदेहवत् ॥
 अधिनाशं सदेष्टन्ति गृहिणः स्वोपकारिणः ॥ १२२१ ॥
 तत्त्वं बुद्ध्याऽननुष्ठानं नाशोऽयं गृहिणो महान् ॥
 एष देवादिभिः सर्वैर्नेहि शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १२२२ ॥
 कर्मणामननुष्ठानं मृतिरोगादिना तु यत् ॥
 नामावात्यन्तिको नाशो यस्मात्प्रश्नात्करिष्यति ॥ १२२३ ॥
 सा मृत्युर्वस्वहानिर्नो ब्रह्मयाथात्म्यविशया ॥

स एव देशविशेषप्रसेपावधिको होमः ॥ १२१८ ॥ श्रुतो
 निवृणाति इत्यस्य प्रयच्छतीत्यर्थः । विन्दति लब्धय-
 तीत्यर्थः ॥ यथोक्तहोमादिभिर्देवादीन्प्रन्युपकुर्वतो गृहिणो-
 ऽपि विद्यायां सत्यां तथा प्रतिबन्धमम्भवात्तदुपकारित्व-
 व्यावृत्तिरित्याशङ्क्य गृहस्थशरीरस्य स्वशरीरवन्स्वकर्माजित-
 त्वात्तत्त्ववर्तकब्रह्मविद्यां प्रतिबन्धनीत्यभिप्रेत्य तस्य स्वकर्मा-
 र्जितत्वं साधयति ऽकर्मणेति ॥ १२१९ ॥ १२२० ॥ तस्य
 कर्माजितत्वे फलितं दर्शयन् यथाहेन्यादिवाक्यतात्पर्यमाह
 ऽस्वस्वेति ॥ १२२१ ॥ गृहस्थस्य विनाशमनिच्छता देवा-
 दीनां तद्गोमादिप्रतिबन्धकत्वमवबोधितं नतु विद्यामतिबन्धकत्व-
 मित्याशङ्क्य गृहिणा स्वस्य बोधेन कर्मत्याग एव बुद्धिचित्स-

इति देवादयो ज्ञेयां प्रतिबध्नन्ति यज्जनः ॥ १२२४ ॥

श्रुतिः ॥ यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेव हे-
बन्विदे सर्वाणि भूतान्यारिष्टिमिच्छन्ति तदा एतद्वि-
दितं मीमांसितम् ॥ १६ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सांस्कामयन् जाया मे
स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्यायेति ॥
वार्त्ति० ॥ नन्वनर्थकरे केन गृही त्वेवं प्रवर्त्तितः ॥
पारतन्त्र्यमृते नैव धीमानत्र प्रवर्त्तते ॥ १२२५ ॥

सर्वस्वविनाशो देवानां नतु तस्य शरीरप्राणवियोगादिभिन्याह
ऋतस्वामिन्यादिना ॥ १२२२ ॥ १२२३ ॥ १२२४ ॥

यथा हेन्यादिश्रुतेरन्यथैः स्वाय लोकाय स्वस्मै देहाय । अ-
रिष्टं शुभम् । एवंविदे कर्तृत्वाभिमानिने । यथोक्तं कर्म कुर्यात् यद्यपि
देवादीन्प्रत्युपकरोति तथापि न तत्कर्तव्यत्वमानव्यक्तं माना-
भावादिभ्याशङ्काह ऋतद्रा एतदिति । तदेतत्कर्मकर्तव्यत्वं पञ्च
वा एते महायज्ञाः अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् अहरहर्दद्यादित्यादि-
श्रुतिस्मृतिषु विदितमित्यर्थः । श्रुतमपि विचारं विना नानुष्ठेय-
म् । नहि रुद्रगोदनादि श्रुतमित्येवानुष्ठीयत इत्याशङ्काह ऋषीमां-
सितमिति । विचारणाप्यधिकाश्रिता कर्मावश्यं कार्यमिति निर्णी-
तम् । ऋणर्त्ता जायते जायमानो योऽस्तीत्याद्यर्थेवादेनेत्यर्थः ।

आत्मैवेत्याद्युत्तरप्रत्यक्षस्य पाननिकां करोति ऋतन्वि-
ति । उभयत्र प्रवर्त्तिकस्य सामर्थ्यं नून्ये निवृत्तिमार्गे त्यक्त्वा
प्रवृत्तिमार्गे सर्वानर्थमृते केन प्रवर्त्येत इत्यर्थः । हेतुं विना
तर्हि पुरुषस्य प्रवृत्तिर्नेत्याह ऋपारतन्त्र्यमृते इति । बलात्कृत्य
प्रवर्त्तकं विनेत्यर्थः ॥ १२२० ॥ कर्मणो जन्यहेतुत्वं प्रदर्शय-

देवादिपारतन्त्र्यं तु गृहिणामधिकारिणाम् ॥

मिथ्यार्थमाग्रहेतुत्वात्प्राप्यविद्या प्रवर्त्तिका ॥ १२२६ ॥

तर्हि प्रवर्त्तकं प्रमः काम एव प्रवर्त्तकः ॥

काम एव क्रोध एव इत्यादिस्मृतिवाक्यतः ॥ १२२७ ॥

अकामतः क्रिया काचित् दृश्यते नेह कस्यचित् ॥

यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ १२२८ ॥

तस्मात्कामयते पूर्वं ब्रह्मचारी चतुष्टयम् ॥

जाया मे म्यादधापत्यमथ विस्रमथ क्रिया ॥ १२२९ ॥

श्रुतिः ॥ एतावान्यै कामो नेच्छंश्चनानां भूयो विन्दे-

न्तदाधिकारिणां परतन्त्रत्वं साधयति ऋदेवादीति । पारतन्त्र्यं,

स्फुटमिति शेषः । अकरणे प्रत्यवायश्रवणादिति भावः । प्रत्य-

गविद्या यथोक्ताधिकारिणां नियमेन प्रवृत्त्यनुगमे हेतुः, तत्राह

ऋमिथ्येति । अविद्याया वस्त्वावरणमाग्रत्वाद्भूतुनि मिथ्याधी-

जनकत्वमेव, न स्वरूपेण प्रवर्त्तकत्वं, स्वापादावदग्नेनादित्यर्थः

॥ १२२३ ॥ कर्मण्येव नियमेन प्रवृत्ता काम एव हेतुरिति श्रु-

त्यभिप्रायं सममाणमह ऋतर्हीति ॥ १२२७ ॥ अनुवचनमपि

तत्र प्रमाणयति ऋअकामत इति ॥ १२२८ ॥ उक्तेऽर्थे श्रुतिं

पातयति ऋतस्मादिति ॥ १२२९ ॥

दारमम्बन्धान्पूर्वं कार्यकरणमज्ञातलक्षणो ब्रह्मचारी

श्रुतावात्मपदेनोच्यते । इदं जायादिभेदरूपं तस्मादात्मनः

पृथग्भूतं नामीत्किन्तु स एक एवासीत्यत्रापतिः । जायाया हे-

तुस्वरूपापकोऽयमशब्दः । प्रजाया अनुप्यवित्तान्तर्भावमभ्युपेत्य

द्वितीयोऽयमशब्दः, तृतीयस्तु वित्तस्य कर्मानुष्ठानहेतुत्वविवक्षये-

ति विभागः ॥

तस्मादप्येतर्ह्येकाकी, कामयते जाया मे स्यादथ प्र-
जायेगाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावद-
प्येतेषामेकैकं न प्राप्तोत्पकुम्भ एव तावन्मन्यते ॥

वार्त्ति० एतावानेव संसारे कामो नातोऽधिकः कश्चित् ॥

लोकान्तरं कर्मफलं कर्मोत्सयेवेरितं भवेत् ॥ १२३० ॥

असम्भवे तु जायादेर्मनोवागादिषु कमात् ॥

आत्मा जायादि सङ्कल्प्य ध्यायेत्तायादिसिद्धये ॥ १०३१ ॥

श्रुतिः ॥ तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया

प्राणः प्रजा अधुमानुषं वित्तं अध्रुया हि तद्धिन्दते ओ-

त्रं दैवं ओत्रणैव तच्छृणोत्यान्मैवास्य कर्म आत्मना हि

एतावान्ने काम इत्यादेरर्थमाह *एतावानिति । कामाना-
मेतावन्मात्रमिति सूच्यम् उक्तव्यतिरिक्तस्वगादिकामनाया विद्य-
मानत्वादित्याशङ्क्य कर्मकामनाया अर्थतस्तत्फलविषयत्वात्मेव-
मित्याह *लोकान्तरमिति ॥ १२३० ॥

एतदभिप्रायेणैव श्रुतिः *नेच्छन्निति । चन अपि ।
यस्मादिच्छन्नपि अत्र उक्तकामाद् भूयोऽधिकतरं न वि-
न्देन्न छमेन तस्मादेतावानेव काम इति पूर्वेण सम्बन्धः ।
उक्ते ऽर्थे लिङ्गमाह श्रुतिः *तस्मादिति । यस्माद्विद्वान्पूर्व-
मेवं कामयामास तस्मादेतर्हि एतस्मिन्काले । *स यावदिति ।
स एवं कामयमानो यथोक्तजायादीनां मध्ये एकैकमपि
यत्किञ्चिदपि यावन्न प्राप्तोति तावदकुम्भोऽसम्पूर्णोऽस्मीत्या-
त्मानं मन्यते पारिशेष्यात्ममत्तानिर्देशान्यदा सम्पादयति तदा-
ऽस्य कृत्स्नता परिपूर्णता भवति ॥

उत्तरश्रुतिनाप्यर्थमाह *असम्भवे स्थिति ॥ १२३१ ॥

कर्म करोति स एव पात्रो यज्ञः पात्रः पशुः पात्रः
पुरुषः पात्रमिदं सर्वं यदिदं किञ्च तदिदं सर्वमाप्नो-
ति य एवं वेद ॥ १७ ॥

इत्युपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणं
समाप्तम् ।

वा० एवं कामप्रेरितः सन् याति कर्माधिकारिणाम् ॥
अवकम्बन्ति गृहिणं देवाद्या अधिकारिणम् ॥ १२३२ ॥
इत्यादिशाम्ना उक्तोऽनर्थो यत्नेन विस्तृतः ॥
अयं निवर्त्यो विदुषा ज्ञातुनेति श्रुतेरिति ॥ १२३३ ॥

इति वार्त्तिकसारे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं
पुरुषविधब्राह्मणं समाप्तम् ॥

श्रुतौ तस्य उ इति छेदः । तस्याकुन्स्नन्वाभिमानिनः कुन्स्नना
चक्षुषमाणमस्पदुषामनेन भवतीत्यर्थः । सम्पत्तिप्रकारं विशद-
यति श्रुतिः—यन एवास्यात्मा, स्वस्य मनसि यजमानदृष्टिः
कार्येत्यर्थः । एवं वाचि जायादृष्टिः, माणे पुत्रदृष्टिश्च कार्या ।
चित्तं द्विविधं मानुषं देवं च, तदुभयदृष्टिः कमेण चक्षुःश्रोत्र-
योः कार्या । तत्र हेतुमाह *चक्षुषेति । हि यस्मात्तन् मानुषं
चित्तं गोहिरण्यादि चक्षुषा विन्दते उपलभते, यस्माच्च देवचित्तं
देवाप्तिसाधनविज्ञानं शब्दद्वारा श्रोत्राधीनं तस्मादुभयत्र तद्वृष्टिः
कार्येत्यर्थः । आत्मशब्दितशरीरे उक्तसाधननिर्वर्त्यकर्मदृष्टिः
कार्येत्यत्र देहस्य कर्मनिर्वर्त्यकत्वं हेतुमाह *आत्मना इति । स
एव आध्यात्मिको ध्यानयज्ञः यश्च पशुपुरुषसाध्यो वाक्पशुश्च
पात्रः पञ्चभिर्निर्वर्त्यः, एवं वाक्पशुसाधनपशुः पुरुषश्च पात्र एव,
पूर्वोक्तमनआदिपञ्चयोगित्वात् । किम्बहुना यच्च किञ्चिद्वराचरं

जीवतः कर्मकर्तृत्वलक्षणोऽनर्थ इरितः ॥
 मृतस्याविदुषः कर्मफलानर्थ इहोच्यते ॥ १ ॥
 पूर्वजन्मन्यनुष्ठाय कर्मोपास्ती अनात्मवित् ॥
 जगत्सप्ताक्षरूपेण सृजत्युत्तरजन्मनि ॥ २ ॥
 चतुर्थब्राह्मणोक्तं यद्यपि ज्ञानकर्मणोः ॥
 फलं तथापि वैषम्यमस्ति जीवेशरूपतः ॥ ३ ॥
 उत्कृष्टज्ञानकर्मभ्यां वैराजं पदमाप्य यत् ॥

तत्सर्वं पञ्चभूतकार्यन्वान्पाङ्गम् । एवं साध्यं साधनं च पाङ्गं सू-
 त्रान्मना ज्ञान्वा तच्च पाङ्गं सूत्रमान्मन्वेनानुमन्धेयं, यतस्तदाप्तिरेव
 फलं तत्कृतुन्यायादिन्यर्थः ॥ १ ॥ अविद्यातत्कार्यमुपमंहरन् तन्म-
 तिपद्मकभ्रुनितास्पृश्यमाह *एवमित्यादिना ॥ १२३२॥ १२३३॥

इति वार्तिकमारुप्याख्याने प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं

पुरुषविधब्राह्मणं समाप्तम् ।

वृत्तानुवादपूर्वकं सप्ताक्षब्राह्मणनान्पर्यमाह *जीवत इति ।
 *कर्मफलेति वक्ष्यमाणज्ञानफलस्याप्युपलक्षणम् ॥ १ ॥
 अस्मिन्ब्राह्मणे प्रथमकण्डिकांक्तमन्त्रान् द्वितीयकण्डिकामारभ्य
 श्रुतिरेव व्याकरोति । तत्र प्रथममन्त्रब्राह्मणे मेधया हीन्यत्र हि-
 शब्दमूचिनं यत्सप्ताक्षानीन्यादिमन्त्रार्थं स्फुटयति *पूर्वेति ।
 श्रुतौ मेधानपःशब्दो ज्ञानकर्मपरी प्रकरणात्तदाह *कर्मोपा-
 स्ती इति । ताभ्यां च लौकिकं वैदिकं देवतादर्शननमस्त्रीदर्शन-
 कर्म ज्ञानं यागकलत्रमज्ञादि कर्म च वृत्ताने । पितृशब्दो जीवव-
 चनः तस्य जगज्जनकत्वात्, तथाच जीवः पूर्वजन्मकृतकामकर्म-
 भ्यां सप्ताक्षात्मकं जगद्यदजनयत्तस्य पितृत्वाद्युक्तमिति श्रुत्व-
 विमोक्षोऽर्थः ॥ २ ॥ उक्तार्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरति *चतुर्थे-

जगत्सृजति तत्प्रोक्तं चतुर्थब्राह्मणे पुरा ॥ ४ ॥
 निकृष्टज्ञानकर्मभ्यां मनुष्यादिपदं गतः ॥
 स्वभोग्यं सृजते यस्तत्पञ्चमेऽस्मिन्नुदीर्यते ॥ ५ ॥
 मृष्ट्या क्रीडस्यविभ्रान्त ऐन्द्रजालिकबहिराद् ॥
 स्वप्नदृष्टयेव विभ्रान्तः मृष्ट्या क्लिष्टानि मानवः ॥ ६ ॥
 येन यद् दृश्यते तत्तु तेन सृष्टं स्वकर्मणा ॥
 दृश्यस्य भ्रान्तिरूपत्वादृशनं सृष्टिरुच्यते ॥ ७ ॥
 सृष्टं जगद्विराजेदं सदेवपशुमानुषम् ॥
 मर्त्येनापि जगत्सृष्टं सविराणनरदेवतम् ॥ ८ ॥
 तेन तेनेक्षितः स्वप्नस्तत्तत्कर्मानुसारतः ॥

ति ॥ ३ ॥ वैषम्यमेवाह *उत्कृष्टेति ॥ ४ ॥ स्वभोग्यं भोग्यत्वाका-
 रम् ॥ ५ ॥ साधनवैषम्यमुक्त्वा फलवैषम्यमाह *सृष्टयेति
 ॥ ६ ॥ ईश्वरेण माप्ताद् विराट्द्वारा च सर्वमपञ्चस्य सृष्टत्वा-
 लभ्यतिरिक्तजीवसृष्टयमपञ्चानुपलब्धेः कथं तस्य सृष्टिकर्तृत्वमि-
 त्याशङ्क्य स्वभोग्यं सृजत इत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन्नाह *येनेति ।
 भ्रान्तिरूपत्वं प्रतिभासमात्रत्वम् । अयं भावः—मपञ्चस्वरूप-
 स्थेश्वरसृष्ट्येऽपि तत्र हेयोपादेयत्वादेः स्वप्नमपञ्चवत्प्रतिभा-
 सिकत्वेन जीवकर्तृत्वालदिशिष्टेनाकारेण विषदादेरपि जीव-
 कर्तृकत्वमिति । एतच्च द्वैताविवेके प्रमाणयुक्तिभ्यां प्रपाञ्चितामेति
 नाम प्रयस्यते ॥ ७ ॥ अमुमेवार्थं स्फोरयति *सृष्टिमिति ।
 मपञ्चस्वरूपमात्रस्य विराट्कर्तृकत्वेऽपि भोग्याकारविशिष्टः
 कार्यकारणात्मकः सर्वोऽपि मपञ्चो जीवकर्तृक इत्यर्थः ॥ ८ ॥
 एवं जीवस्य सृष्टिकर्तृत्वमुक्त्वा तत्सृष्टजगतो दुःखादिहेतुत्वं
 सनिर्दर्शनं दर्शयति *तेनेति । जीवसृष्टमपञ्चस्य प्रतिभास-

सुखदुःखे तस्य तस्य यथा दसे तथा जगत् ॥ ९ ॥
 ब्रह्मादिस्त्वम्बपर्यन्तं जीवानां स्रष्टृणा समा ॥
 सप्ताक्षान्यत्र मृदोऽजः सृजतीत्याभूयते ॥ १० ॥
 एकं व्रीहियवाणसं सर्वसाधारणं तु तत् ॥
 द्वे दर्शपूर्णमासारूपे देवानामेष ते मते ॥ ११ ॥
 क्षीरमेकं पशूनां तत्, मनोवाक्प्राणरूपकम् ॥
 अन्नत्रयं विदात्मायं तेन व्यवहरत्ययम् ॥ १२ ॥
 नन्वन्नान्यत्र भुज्यन्ते कुमूलस्थितधान्यवत् ॥
 कस्मात्तेषां श्रयो न स्यादिनि चेत्तदुद्धार्यते ॥ १३ ॥
 भुज्जानः पुरुषो भूयः करोति ज्ञानकर्मणा ॥
 शास्त्रीये अप्यशास्त्रीये अनुच्छिन्नं ततो जगत् ॥ १४ ॥
 एवं प्रबन्धरूपेण साध्यसाधनलक्षणम् ॥
 अविद्यावृत्तदृष्टीनां जगत्त्रिभ्यामवेक्ष्यते ॥ १५ ॥
 इह जन्मनि कर्तृत्वं भाविजन्मानि भोक्तृता ॥
 पुनस्तत्रापि कर्तृत्वं तत् ऊर्ध्वं च भोक्तृता ॥ १६ ॥
 तत्र कर्तृत्वविस्मयः पूर्वब्राह्मण ईरितः ॥

मात्रशरीरत्वेन मृज्जुमर्षवन्मतिर्जीवं मिदन्वात्तत्कर्मानुसारेण
 दुःखादिहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्यां सृष्टावविशेषेण
 सर्वजीवानामपि कर्तृत्वमाह ऋषोऽपि । प्रथममन्त्रार्थद्वयसं-
 रति ऋस्येति ॥ १० ॥ एकमस्येत्यादिवाक्यं विभजते ऋ-
 कमित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ कस्मात्तानीत्यादिरर्थमाह
 नन्विति ॥ १३ ॥ पुरुषो वा असितिरित्यादस्तात्पर्यमाह
 भुज्जान इति ॥ १४ ॥ एवं प्रवाहानादिभ्येन जगतो वि-
 छिन्नपभावादिव तत्र मृदानां नित्यत्वञ्चम इत्याह ऋषमिति

इह भोक्तृत्वविस्मय इत्यविद्या द्विबोदिता ॥ १७ ॥
 श्रुतिः । यत्सप्ताक्षानि मेधया तपसा ऽजनयत्पिता ।
 एकमस्य साधारणं, द्वे देवानभाजयत्, त्रीणात्मने ऽकु-
 रत्, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च
 प्राणिनां यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽश्मनानि
 सर्वदा । यो वै तामाश्रितिं वेद सोऽश्ममस्ति प्रतीकेन । स
 देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवनीनि श्लोकाः ॥ १ ॥
 यत्सप्ताक्षानि मेधया तपसा ऽजनयत्पितेति मेधया
 हि तपसा ऽजनयत्पिता एकमस्य साधारणमिति ।
 इदमेवास्य तत्साधारणमस्य यदिदमयते । स य
 एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ज्ञेयम् । द्वे
 देवानभाजयदिति कृतं च प्रकृतं च तस्मादेवेभ्यो जु-
 ह्वति च प्र च जुह्वस्यथा आहुर्दशपूर्णमासाविति । तस्मा-
 क्षेष्टिपाजुकः स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्प-
 यः । यथा शेषाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चापजीवन्ति त-
 स्मात्कुमारं जानं घृतं वै वाऽग्रं प्रलिङ्गयन्ति स्ननं
 वाऽनु धापयन्त्यथ बत्सं जानमाहुरनृणाद इति । त-

॥ १८ ॥ प्रबन्धरूपेणेत्युक्तं व्यनक्ति अहोति ॥ १९ ॥ १७ ॥

अक्षरार्थस्तु—एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं व्याचष्टे अहो-
 वेति । यदिदमयते सर्वप्राणिभिरहरहर्होऽयते तदिदमस्यस्य भो-
 क्तृवर्गस्य साधारणमकल्पयत् पितेति योजना । यो—यः कश्चिस्सर्व-
 प्राणिस्थितिकारणमस्यमुपास्ते । अत्रोपासनं नाम तत्परत्वं, केवलं
 स्वोदरपोषणमात्रप्रदानो भवतीत्यर्थः । स एवभूतः पाप्मनो न
 व्यावर्तते न मुरुयते । तत्र हेतुः कमिश्रं ज्ञेयमिति । हिमयेन “केच-

साधो भवति केवलादी” “नास्मार्थ पाचयेदन्नम्” इत्याद्यजमावा-
रणत्वमतिपादकभ्रुतिस्मृती सूचयति । द्वे देवानभाजयदिति म-
न्त्रपदं व्याचष्टे अहुतं चेति । हुतमित्यग्नौ हवनं, प्रहुतं हुत्वा
बलिहरणम् । तयोर्देवाभ्यन्वे लिङ्गमाह अतस्मादिति । यस्माद्-
हुतप्रहुते अग्ने पिता देवानभाजयत्तस्मादेतस्मिन्नपि काले
गृहिणो देवेभ्यो जुहति प्रजुहति च हुत्वा बलिहरणं च
कुर्वत इत्यर्थः । पूर्वत्रास्वरमात् मतान्तरमाह अभयो अपि
अन्ये आहुः, देवेभ्यो दत्ते अग्ने न हुतप्रहुते, किं
तर्हि ? दर्शपूर्णमासाभिति । द्विन्वध्रवणाविशेषेऽपि दर्शपूर्ण-
मासयोः श्रान्तत्वेन स्मार्तहुतप्रहुतापेक्षया प्रधानत्वाच्चयोरैव
ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । अतस्माग्नेष्टियाजुकः स्यादिति । यस्माद्दर्श-
पूर्णमासयोः प्रधानत्वं तस्मात्तद्विधानककाम्येष्टिप्रधानो न भवे-
दिति भावः । त्रिषप्तात्मने ऽहुत्वेन्यस्य विस्तीर्णविषयत्वात्पाठ-
क्रममुल्लङ्घयान्वाविषयं पशुभ्येकमित्यादिमन्त्रपदं व्याचष्टे
अतप्य इत्यादिना । हि यस्मादग्ने जन्मोत्तरकालं पय एव पशव
उपजीवन्ति तस्मात्पयोरूपमन्नं तेभ्यः पित्रा दत्तमित्यर्थः । पशवो
द्विपादश्चतुष्पाद इति श्रुतेः मनुष्याणामपि पशुभ्य एकमिति पशुश-
ब्देन सहृदः कृत इति मन्त्राऽऽह अयस्मादिति । यस्मात्पश्वन्नं
पयस्तस्माच्छोकं कुमारं ज्ञानं ज्ञानकर्मणि स्वर्णमहितं पयोवि-
कारं घृतमग्ने प्रमिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्ननं वा ऽनु घृतासम्भवे
प्रापयन्ति पाययन्ति । अय वन्ममिति द्विपात्पश्वधिकारविच्छे-
दार्योऽयमशब्दः । ज्ञानं वत्तम् “किपत्प्रमाणस्ते वत्तम्” इत्यन्येन
पृष्टा “अनुजाद” इत्याहुः, कृष्णं नाति पयसैवाद्यापि वर्तते इत्य-
र्थः । तस्मिन्मित्यादिमन्त्रं व्याचष्टे अपयसीति । स्यावरज-
मात्मकं सकलं जगत्कथं पयसि प्रतिष्ठितमिति वक्ष्यामि हि शब्देन

स्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च नेति पयसि
हृदि२ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च न । तथादिदमा-
हुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न त-
था विद्यायदहरेव जुह्वति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं
विद्वान्सर्वं२ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि
न श्रीयन्तेऽन्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः ।

व्यावर्तयति । अयमर्थः—अग्निहोत्रे हूयमानं पयोऽपूर्वमयं
नेत्राद्वाराऽऽदित्यमुपमर्षति ततो वृष्टिरूपेण जायते ततो
व्रीह्यादिरूपेण परिणतं सद् रेतोद्वारा प्रजाभावमापद्यते ।
तदुक्तं मनुना—अग्नी प्रास्ता ऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ इति ।

यथाच पयःपरिणामत्वाज्जगतः “तस्मिन्निदं जगन्ममम्” इति
सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये शास्त्रान्तरयिमनं
निन्दितुमनुवदति अयदिदमिति । नच संवत्सरं पयसाऽग्नि-
होत्रमात्रेण कथं मृत्युजय इति शङ्काम् । संवत्सरावधिकेऽग्नि-
होत्रे मायम्पानराहुतिभेदेन प्रयोगभावाद्भिन्नत्युत्तरमसन्नतस-
ङ्ख्याः सन्ति ताश्चाहुतीश्चित्यग्न्यवयवभूतयानुष्मतीसङ्ख्येकह-
काः तद्वेपणाहुतीर्ध्यायन् सङ्ख्यासामान्यान्पुरुषनाडीस्थसङ्ख्या-
सामान्येन तस्मादीस्तान्येवाहोरात्राणि सम्पाद्य नाक्यहो-
रात्रयानुष्मतीनां परस्पराभेदसम्पादनद्वारा पुरुषसंवत्सरवि-
त्यानां समत्वमापाद्य “अहमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेव”
इति ध्यायतो विद्यासहितहोमवशान्मृत्युजयस्य विवक्षितत्वादि-
ति । एकीयमतनिन्दापूर्वकं महान्तरमाह अत्र तथेति । तथा न
द्रष्टव्यं किन्तु हूयमाने पयसि ममं जगदिति पयो ध्यायन्नग्निहोत्रं

स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति
 पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते
 कर्मभिर्यद्वैतन्न कुर्यात्क्षीयेत् ह सोऽन्नमसि प्रतिक्रियेति
 मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्, स देवानपि गच्छति स ऊर्ज-
 मुपजीवतीति प्रशङ्सा ॥ २ ॥

तेन जुहदेकयैवाहुन्या जगद्वपं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपम्रयति
 सकृन् मृत्वा पुनः परिच्छिन्नं शरीरं न पृच्छतीत्यर्थः । तत्र हे-
 तुमाह असर्वं हीति । ययो जगदान्मकं पश्यन्पयसा जुहदेक
 यैवाहुन्या सर्वं जगदेवेभ्योऽन्नायं प्रयच्छन् देवानां वृक्षिमा-
 पाय तदनुग्रहवन्नात् मृत्युं जयतीति भावः । विदुषो भावनासा-
 मर्थादिकयैवाहुन्या देवेभ्यो जगदर्पणमामर्ष्यमस्तीति वक्तुं
 हि शब्दः । कस्मादिन्यादिमन्त्रमन्त्रपदं व्याचष्टे अपुरुष इति
 पुरुषस्यास्यत्वेऽप्यस्यत्वे किमायानं ? तत्राह अस हीद-
 मिति । स जीवो यस्मादिदं भुज्यमानं समविधासं ज्ञानकर्मभ्यां
 भूयो भूयो जनयते तस्मादक्षीणेन पुरुषेण सृज्यमानास्य-
 स्याप्यस्यत्त्वमित्यर्थः । अस्यहेतुत्वगुणकमसास्मान्मकप्रजाप-
 तिरूपपुरुषोऽयमकस्य फलं वक्तुं यो वै तामिन्यादिमन्त्रमवता-
 र्य फलोक्तेः पूर्व पुरुषो वा अक्षितिर्गिन्यादिनोक्तमर्थं पुनरुप-
 पायोक्तोऽयमकस्य फलप्रतिपादकं सोऽन्नमसीति मन्त्रं व्या-
 चष्टे अमुस्त्विति । मुखेन मुखेन प्राधान्येनास्यमसि विद्वान-
 ज्ञानात्मभूतो भोक्तृव न भोग्यतामापायत इत्यर्थः । स देवा-
 नपि गच्छन्मूर्तममृतत्वं चापजीवतीति । यदुक्तं सा प्रशंसामासं
 सोऽन्नमसीत्यत्रैव देवभावानन्दः भिदेत्पूर्वाधीभावाद्विद्यास्तुति-
 रेवेति भावः ॥ २ ॥ श्रीव्यात्मनेऽङ्कुरतेति मन्त्रब्राह्मणतास्य-

वार्ति० एवमाध्यात्मिकाविद्यामग्नस्याप्याविदैवतम् ॥
 विराट्त्वं वाञ्छतः पुंसस्यज्ञात्मोपास्तिरीर्यते ॥१८॥
 सूष्टो यद्यपि मर्त्येन वर्तमानो विराट् स्वयम् ॥
 तथाऽप्यस्येहवरो मूर्खा भाति तादृशकर्मणा ॥१९॥
 स्वस्वमकल्पितो राजा शुक्रा स्वनिग्रामकः ॥
 यथा तथा विराहेव स्वस्वद्वारं नियच्छति ॥ २० ॥
 स्वप्नेऽहमेव राजेति ब्रष्टा सर्वं नियच्छति ॥
 न त्वन्येन नियम्यः स्यात्स्वविराट्त्वं तथा भवेत् ॥२१॥
 विनोपास्ति विराहेव स्वाभिन्नत्वेन कल्प्यते ॥
 उपासकस्य स्वत्वेनेत्येवा कल्पकयोर्मिदा ॥ २२ ॥
 कर्मोत्कर्षापरकौ च स्वस्वमिन्नत्वकारणम् ॥
 नस्मादुपासनात्कृष्टा वर्ण्यते स्वस्वसिद्धये ॥२३॥
 अहवापुपासने पूर्वं स्वस्वार्थं यद्यपीरितम् ॥
 तथाऽप्यविद्याकार्यत्वसिद्धयेऽप्युदीर्यते ॥ २४ ॥

यथाह *एवमिति ॥ १८ ॥ विराजो भोग्यत्वाकारविशिष्ट-
 त्वेन जीवकल्पितत्वाच्छेस्तस्य शुक्तिरजतादिबद्धपुपास्वत्वं स्वा-
 दिति शङ्कते *सूष्ट इति । कल्पितस्यापि स्वामित्वेन प्रतीत-
 वानस्योपास्यत्वमविकटम्, इति ममावशे *तथाऽपीति ॥ १९ ॥
 उक्तमर्थं महान्तदुपपादयति *स्वप्नेत्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥
 — एवं कल्पितस्याप्युपास्यत्वमभिधाय तदुपास्तेरपि कल्पना-
 भेदेन कलवत्वमाह *विनेत्यादिना ॥ २२ ॥ कर्मोत्कर्षः
 कलवर्वन्तोपासनम् ॥ २३ ॥ उक्तोपास्तेः पुनरुक्तिवाचक्या-
 ह *अथेति ॥ २४ ॥ एवमग्नचात्मोपासनोक्तेः ब्रह्मत्व-
 मभिधाय तदुपासनमकारं वक्तुं तस्य सर्वव्यापित्वमाह *व-

अद्यात्ममधिभूतं च विज्ञेयमधिदैवतम् ॥
 उपासनाय व्यापित्वं विराजोऽक्षय्यात्मनः ॥ २५ ॥
 अक्षय्यस्य संख्यासिरव्यात्मं स्वानुभूतितः ॥
 शास्त्रैकगम्यमन्यच्च तत्राद्यात्मं प्रदर्शयते ॥ २६ ॥
 अनुमेयं मनोरूपं साक्षिबेद्यास्तु वृत्तयः ॥
 कादाचित्कार्थविज्ञानं लिङ्गं तद्वाविशेषधीः ॥ २७ ॥
 आत्मेन्द्रियार्थसाक्षिष्ये सन्ततेऽप्यर्थबेदनम् ॥
 क्षणिकं दृश्यतेऽतस्तदन्तःकरणपूर्वकम् ॥ २८ ॥
 लोचनागोचरे पृष्ठे त्वच्चाऽस्य स्पर्शबेदनम् ॥
 पादस्य स्पर्श इत्येष विशेषो ज्ञायते धिया ॥ २९ ॥
 लिङ्गद्वयानुमेयेऽस्मिन् चित्ते कामादिवृत्तयः ॥

ध्यात्ममिति । मनोवाकमानान्मकविराजो यदध्यात्मादित्रयं
 वक्ष्यमाणमस्ति तेषु व्यापित्वं विज्ञेयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ अक्ष-
 य्यात्मकविराजः सर्वव्यापित्वज्ञापकमानमाह ॥ अक्षेति ॥ २६ ॥
 प्रतिज्ञातमर्थमाह ॥ अनुमेयमिति । विंशत्पर्षीरपि, लिङ्गमित्य-
 नुषङ्गः ॥ २७ ॥ कादाचित्कार्थविज्ञानं लिङ्गमित्युक्तं वि-
 ह्नोति ॥ आत्मेति । विमतमर्थबेदनम् आत्मादित्रयातिरिक्ता-
 साधारणकारणापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वात् घटवदि-
 ति त्रयो गो द्रष्टव्यः ॥ २८ ॥ विंशत्पर्षीलिङ्गमित्युक्तं स्प-
 ष्टयति ॥ लोचनेति । विमतम् असाधारणकारणजन्यं विशेषज्ञा-
 नत्वाद्रूपज्ञानवदित्यर्थः । नच त्वग्निन्द्रियेणार्थाग्निरस्य तस्य,
 स्वर्गसामान्यग्रहोपसीनत्वात्, विशेषस्य स्वर्गस्य चेतसोऽवधा-
 नाभावेऽनुपलब्धमात्रस्तिष्ठिरिति भावः ॥ २९ ॥ साक्षिषा-

मास्यन्ते साक्षिणा रूपं नेत्रेणेवापरोक्ष्यते ॥ ०३ ॥

अनेन मनसा रूपप्रपञ्चोऽत्रोपलक्ष्यते ॥

बाणिन्द्रियेण निष्पाद्यं नाम बाणिह गीयते ॥ ३१ ॥

पञ्चदृश्यात्मकात्माणादिह कर्मोपलक्ष्यते ॥

नामरूपक्रिया एवमध्यात्मं सुप्रवर्णिताः ॥ ३२ ॥

देहंन्द्रियादिसङ्घातरूपा एतास्त्रिदण्डवत् ॥

एकीभूता इहाध्यात्मं चिन्तनीया उपासकैः ॥ ३३ ॥

श्रुतिः ॥ अर्चिण्यात्मने ऽकुरुनेति मनो वाचं प्राणं ता-

न्यात्मने ऽकुरुनान्यन्नमना अभूचं नादर्शमन्यन्नमना

अभूचं नाभ्रौषमिति मनसा शेष पश्यति मनसा श्र-

त्यास्तु वृत्तय इत्युक्तं प्रकटयति अलिङ्गेति ॥ ३० ॥ अन्नत्र-

यस्याध्यात्मव्यापित्वे मानमुक्त्वा मनो वाचं प्राणमित्यत्र मनो-

वाक्प्राणशब्दौषवसितमाह अनेनेत्यादिना । मनसा मनःसब्दे-

नेत्यर्थः । बाग्, इतीति शेषः ॥ ३१ ॥ अपञ्चेति । पञ्चदृश्यात्मक-

प्राणवाचकशब्दादित्यर्थः । इहेति पुनः पुनः कथनं वाच्यनः-

प्राणशब्दानां नामरूपक्रियालक्षणकत्वमवश्यं प्रकृतब्राह्मणे व-

क्तव्यमिति सूचनार्थं, मूलपार्थक्ये वक्ष्यमाणब्रह्मेन विरोधप्रस-

ङ्गादिति ध्येयम् । उक्तमर्थमुपसंहरन् अध्यात्ममन्त्रबोपासनमकार-

माह अनामेत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अर्चिण्यात्मन इत्यादेरवमन्त्रार्थः-

अर्चिः सत्तामानि सृष्ट्वा चत्वारि योक्तृभ्यो विभक्त्य अर्चिणा-

त्पार्थ कृतवानिति मन्त्रार्थमभिप्रेत्याजत्रयं विभज्यते श्रुतिः

अमनो वाचं प्राणमिति ॥ अथात्मने-उपासनद्वारा स्वस्य वि-

रादृश्यमाप्तये । मनःसंज्ञावेऽनुमानमाह अमन्यवेति । मनो-

मस्तु मानेव दर्शितः । किञ्च सर्वोऽपि लोको वचसैव

जोति । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा भ्रदा ऽभ्र-
दा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीक्ष्ण्येनत्सर्व मन एव तस्मा-
दपि पृष्ठत उपसृष्टो मनसा विजानाति यः कञ्च श-
ब्दो बागेव सा एषा अन्तमायसैया हि न प्राणो ऽपानो
व्यान उदानः समानः ।

पश्यति मनसा शृणोति तद्व्यग्रत्वेन तददर्शनात्, तस्मादन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां मनो नाम किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ एवं मनसो
ऽस्मित्वं प्रसाध्य तत्स्वरूपमाह एकाम इत्यादिना । वि-
वाधिलापः कामः, सामान्यतो दृष्टे शोभनत्वाध्यवसायः
कामहेतुः सङ्कल्पः, विचिकित्सा संशयः, अदृष्टार्थे कर्मा-
दिष्वास्तिक्यबुद्धिः भ्रदा, तद्विपरीतबुद्धिरभ्रदा, धृतिर्धारणं
देहाधुत्तम्भनम्, तद्विपर्ययोऽधृतिः, हीर्षिञ्चा, भीः प्रहा, भी-
र्ययमित्येवमादिकं सर्वं मन एव, मनोवृत्तिस्त्वात्तद्वृत्त्येवेत्यर्थः ॥
मनसोऽस्मित्वे पृष्ठलग्नकरादिस्पर्शविशेषधीरपि लिङ्गमित्याह
एतस्मादधीति । मनःमन्त्रावादेवेत्यर्थः । इत्थं च मनो निरूप्य
क्रममात्मा वाचं निरूपयति अथ इति । यः कडिबल्लोकं पश्यो
प्यन्वात्मको वर्णात्मकश्च सर्वोऽपि बागेव । एवं वाचः स्व-
कथमुक्त्वा तत्कार्यमाह । एषा वाग् यस्मादन्तमभिधेयनिर्ध-
रणावकाशोऽभिधेयप्रकाशिकंति यावत् । प्रकाशिकाऽपि वाग्
अन्वयप्रकाश्या चेदनवस्थेति ब्रह्मा परिहरति श्रुतिः अथा
हि न इति ॥ एषा वाक् दीपवत्प्रज्ञानीयप्रकाशमनपेक्ष्य प्र-
काशकत्वाच्चान्वयप्रकाश्या, तथाच प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्य-
मित्यर्थः ॥ अथ वाचं निरूपयति । मुख्यनामिकासञ्चरणबोध्यो
हृदयवदिवत्सुष्कामहेतुः वाचः, नाभ्यादिस्थानोऽकोहसिर्ब्रह्म-

अथ इत्येतत्सर्वं प्राण एतन्मयो वा अयमात्मा
वाच्यो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

वार्तिः॥ अधिमूर्तं तथोपास्या चार्त्तमनःप्राणशब्दिताः ।
नामरूपक्रियाः—

एतन्मयहेतुरपानः, सर्वशरीरव्यापिर्धीयन्त्यर्थहेतुर्ध्यानः, उ-
त्साहपूर्वकक्रियाहेतुः कण्ठादिस्थान उदानः, आश्रितपीतस-
मीकरणहेतुः कांठ्यादिस्थानः समानः । एवं प्राणादिपञ्चहृत्पीर-
भिधाय हृत्पिण्डाद्युत्तरपथाद् अथ इति । एतन्मयं प्रा-
णादिहृत्पिण्डात् प्राण एव, अत्रत्यप्राणशब्दोऽनन्तराक्तानवि-
षयः, प्राणहृत्तेः सर्वात्मत्वानुपपत्तेरिति बोध्यम् । अत्रत्या-
त्मकाविराज उपासनायाध्यान्मादिभ्यापिन्वं वक्तुमुपक्रम्य प्रस-
ङ्गान्मनआदिस्वरूपं तत्कार्यं च वर्णितम् । इदानीमध्या-
त्मशब्दिने शरीरेऽसन्नयव्याप्तिं दर्शयति एतन्मयो वा अय-
मात्मेति । आत्मा शरीरम् । एतन्मय इत्युक्तं विवृणोति अवा-
च्य इत्यादिना ॥ नच शरीरस्य कथं वागादित्रयविकारित्व-
मिति वाच्यम् । एतादृशपरिहारायैव वागादीनां नामरूपक्रि-
यालक्षणत्वस्योक्तत्वाद् । नन्वेवमपि शरीरस्य कथं नावविका-
रित्वमिति चेदुच्यते । अत्र नावशब्देन प्रकाशकमात्रं विवक्षितं
कथशब्देन च प्रकाशकमात्रं, तथा च यद्यत्प्रकाशकमिन्द्रियादि-
तत्सर्वं नायैव यद्यत्प्रकाश्यं शरीरादि तत्सर्वं रूपमेव । प्राणश-
ब्दिताक्रियायाः प्रकाश्यत्वेऽप्युपासनार्थं पृथक्त्वमिति ॥ ३ ॥

एवमाभिदैविकनामादिकार्यं शरीरेन्द्रियादावनुगता
वक्रियाः सम्पिण्डितादिदृष्टवदेकीभूता इति ध्यातव्या इत्युक्तम् ।
ध्यानीं प्रवो लोक इत्यादिकण्डिकास्तस्य तात्पर्यं सत्त्वरादि

श्रुतिः । अथो लोका एत, एव बागेबायं लोको
मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ अथो वेदा
एत एव, बागेवर्बेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥
देवाः पितरो मनुष्या एत एव, बागेव देवा मनः पि-
तरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव,
मन एव पिता बाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञानं
विजिज्ञास्यमविज्ञानमेत एव, यत्किञ्च विज्ञानं बाच-
स्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता बागेन तद् भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥
यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं
मन एनं तद् भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥ यत्किञ्चाविज्ञानं प्राणस्य
तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञानः प्राण एनं तद् भूत्वाऽवति ॥ १० ॥

✽ अभिभूतमिति ॥

अथो लोकाः भूर्भुवःस्वर्गास्वाः । एते बागादय
एवेत्युक्तं स्वयमेव विभजते श्रुतिः ✽ बागेवेत्यादिना । ए-
वबृत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । यत्किञ्च विज्ञानं बाचस्तद्रूपमित्यत्र
हेतुं स्वयमेवाह ✽ बाग्धीति । प्रकाशकत्वादित्यर्थः ॥ वा-
ग्धिभूतिविदः कलमाह ✽ बागेनमिति । यथाक्तवाग्धिं त-
द्विज्ञानं भूत्वाऽवति विज्ञानरूपमेवास्य भोग्यतामापद्यत इत्य-
र्थः । ✽ मनो हीति । मनःसङ्कल्पात्मकत्वाग्न्यातुमिष्टं सर्वं मनो-
रूपमित्यर्थः । ✽ प्राणो हीति । निकृष्टं चानिकृष्टं चेत्यादौ
प्राणोऽनिकृष्टपर्वयाविज्ञानत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । न च
लोके विज्ञानस्यैव भोग्यत्वोपपन्नमान्यन एनं तद् भूत्वाऽवती-
त्यादौ मनःप्राणयोः सन्दिग्धमानस्वेनाविज्ञानरूपत्वेन च भो-
ग्यत्वकथनमप्युक्तमिति वाच्यम् । यथा शिष्यैरविवेकितः स-

वार्त्तिकं ॥ शास्त्रप्रोक्तलोकादिरूपनः ॥ ३४ ॥

अधिदैवं तु पृथिवी बागाधिष्ठानगोलकम् ॥

अग्निर्वायुः स्वरूपं स्यान्मनो रविरिहोष्यते ॥ ३५ ॥

श्रुतिः ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमय-
मग्निस्तथावत्येष वाक्तावन्ती पृथिवी तावानयम-

न्दिष्यमाना अपि गुरवस्तेषां योगहेतुतामापद्यमाना दृश्यन्ते,
यथा वा बालैरविज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषां भोग्यत्वमापद्य-
न्ते, तथा मनःप्राणयोरपि भोग्यत्वसम्भवादिति । यद्यपि
भूरादिध्वैकैकत्र विज्ञानादित्रयं सम्भवति तथापि बागादिषु
वचनबलादेव विज्ञानादिदृष्टिर्लोकदृष्टिष्वप्यवस्थिततया कर्तव्ये-
ति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एतदधिभेत्त्याह ॥ अत्रात्रेति ॥ ३४ ॥ एवमत्रयोपासकस्या-
ध्यात्मशब्दितस्वदेहे ध्यानप्रकारमुपस्थाऽधिभूतशब्दितेषु स्वा-
तिरिक्तस्थावरजङ्गमात्मकसर्वेश्वरीरेषु बागादिशब्दकृतिता वा
नामरूपक्रियाः सन्ति तासु लोकादिदृष्टिं विधायाधिदैविक-
बागादिविभूतिप्रदर्शनपरा तस्यै वाच इत्याद्युत्तरश्रुतिरित्याह
॥ अधिदैवमिति ॥ ३५ ॥

भूतस्रारार्थस्तु-तस्या अनन्तत्वेन प्रस्तुताया अधिदैवश-
ब्दितस्य प्रप्रापतेर्वाचः वाक्यदाधिभेदवाग्निन्द्रियतदधिष्ठान-
गोलकयोर्मध्ये इयं पृथिवी शरीरं वाग्निन्द्रियाधिष्ठानगोलकवि-
त्यर्थः ॥ अयं प्रसिद्धोऽधिज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं गोलकाधेय-
वाग्निन्द्रियमित्यर्थः । एवं वाक्यदवाच्यार्थमुक्त्वा तस्या आधिदैवि-
कवाचः स्वकार्येष्वध्यात्माधिभूतेषु व्यापित्वं दर्शयति ॥ तथाव-
त्येवेति । तत्राध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना वाक् वायवी वत्तारेवाणा

ग्निः ॥ ११ ॥ अथैनस्य मनसो यीः शरीरं ज्योती-
रूपमसावादित्यस्तथाबदेव मनः तावती यीस्तावा-
नसावादित्यस्तौ मिथुनः समेतां ततः प्राणोऽजायत
स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो विनीयो वै सपत्नो नास्य स-
पत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

रव्यग्नियोगादुत्पन्नो वायुरेषोऽन्तरिक्षगः ।

इन्द्रोऽसपत्न इत्येवं व्यातुर्वैरी न सम्भवेत् ॥ १३ ॥

भवति तावती पृथिवी तावानयमग्निः यदध्यात्मादिषु वाग्निन्द्रियं
तद्गोचरं चास्ति तत्र प्रजापतेर्वाग्निन्द्रियरूपोऽग्निस्तदज्ञाधिगोच-
करूपा पृथिवी च व्याप्य वर्तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ आधिदै-
विकवाह्निरूपजानन्तरं मनो निरूप्यत इत्याह *अथेति ।
अथस्तु पूर्वब्रह्मोध्यः । अत्र यद्यपि चन्द्रस्तत्राधिदैवतमित्या-
दिभूतो मनसश्चन्द्राधिष्ठितस्वभ्रवणाचन्द्ररूपत्वं वक्तुमुचितं न
आदित्यरूपत्वं तेन सम्बन्धाभावात्, तथापि सविता बुद्धिदे-
वतेति गायत्रीविदां पर्यादामङ्गीकृत्य बुद्धिमनसोरैक्यं विव-
क्षित्वा मनस आदित्यरूपत्वमुक्तमिति ध्येयम् ।

तौ मिथुनः समेतौ मिथ्यादिश्रुतस्नात्पर्येवाह *रव्यधीति ॥ १२ ॥
अयमर्थः । अध्यात्मं मन एवास्यात्मा वाग्नाया प्राणः प्रजेत्युक्तम् ।
तथाऽप्रिभूते च मन एव पिता वाह्यमाता प्राणः प्रजेत्युक्तम् ।
तथाऽधिदैवमुपासनार्थं प्राणश्चिदित्यस्य कस्यचिद्वायोः प्रजात्वं
दर्शयति श्रुतिः *तौ मिथुनमिति । तौ वाह्यमनस्त्वेन वि-
दिष्टावगम्यादित्यौ मिथुनमन्योन्यसंसर्गं समेतां ग्राह्यौ, ततः
त्तोरौत्वनिमित्तयोस्तथायोर्योगात्प्रकृत्याप्रातिरिक्तः प्राणश्चिद-

श्रुतिः ॥ अथैनस्य प्राणस्यापः शरीरं उयोनीस्य-
मसौ चन्द्रस्तथावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसी
चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः ।
वार्त्तिः ॥ चन्द्रोऽधिदैवं प्राणस्य न एतेऽग्राधिदैविकाः ॥
अध्यात्ममधिभूतं च सर्वं व्याप्य व्यवस्थिताः ॥३७॥

तोऽन्तरिक्षगो वायुरजापत । ननु कालपरिपाकहेतोरादित्यस्य
कालात्मत्वेन सर्वोत्पत्तिहेतुत्वेऽपि कथमनेन स्तद्धेतुत्वमिति
चेत्, उच्यते । उत्पत्तिर्नाम मत एव वस्तुनोऽभिव्यक्तिः, सा च
प्रकाशव्याप्तिः, प्रकाशश्चाग्निः इत्येतावताऽस्यापि हेतुत्वमस्ती-
ति श्रुत्यभिप्रायः । तं वायुमिन्द्रन्वामपन्नन्वगुणविशिष्टत्वेन य
उपास्ते तस्यामपन्नत्वं कल्पामन्याह ऋम इन्द्र इति । अमपन्न-
शब्दार्थं स्पष्टयितुं सपन्नशब्दार्थमाह ऋद्वितीय इति । प्रतिप-
त्तभूत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ एतन्सर्वमधिप्रव्यायंतस्येत्यादेस्तान्प-
र्यमाह ऋचन्द्र इति ।

एवं प्रामादिकमुपासनमुक्त्वाऽस्मत्त्वेन प्रस्तुताधिदैविकमा-
जाविभूतिमाह श्रुतिः ॥ अथेति । ब्राह्मणमोर्निभूतिवर्णनानन्तर-
मेतस्य प्रजापतेः प्राणस्यापः शरीरमधिष्ठानम् असौ चन्द्रः
उयोनीरूपं ध्येयं प्राणस्वरूपमित्यर्थः । प्राणस्य तदधिष्ठानस्य
च पूर्ववत्सर्वव्याप्तिमाह ऋनयेति । त एत इत्यादेरर्थमाह ऋत
एत इति । आधिदैविकवागादीनामस्तत्वे भूतौ हेतुरुक्तः
ऋसमा इति ।

तत्र समशब्दार्थमाह ऋअध्यात्ममिति । सर्वव्यापित्वं
यस्मात्तस्मादधिदैवतप्रजापतिमन्त्रविवागादीनामस्तत्वमित्यर्थः
॥ ३७ ॥ अस्मिन्प्रकरणे पूर्ववद्वागादिशब्दा नामाद्युपलक्षका

नामरूपक्रियास्मरमादनन्ता अधिदैवतम् ॥

विराड्रूपा इति ध्यात्वा ध्यायेत्कालात्मतां पुनः ॥ ३८ ॥

श्रुतिः ॥ स यो हैताननन्तवत् उपास्तेऽनन्तः स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकं जयति ॥ १३ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवाग्न्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्णतेऽप्य च क्षीयते सोऽमावास्याः रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताः रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्त्यादाय कृकलासम्येतस्या एव देवताया अपचिन्त्ये ॥ १४ ॥

वार्त्तिः ॥ कालात्मको विराटेष चन्द्रः षोडश तत्कलाः ॥

इति मन्त्रोक्तं श्रुतामरूपेति ।

परिच्छिन्नोपास्तिनिन्दापूर्वकं तेषामश्रवणेनापास्तिमाह श्रुतिः ० स य इत्यादिना । अपरिच्छिन्ननामरूपक्रियान्मकोऽहमिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ एतदभिप्रायेणैवाह कविराड्रूपा इति । स एष संवत्सर इत्याद्युक्तस्त्वष्टनात्ययमाह अध्यायेदिति । अत्र पाठक्रममुल्लङ्घ्य सकलोपास्तिरुक्तं न पुनर्ध्यानकथनमनुपपन्नमिति ध्येयम् । स एष उपास्मान्मन्त्रेन प्रकृतप्रजापतिः संवत्सरकालात्मक इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवं विराजं कालात्मन्त्रेन ध्यात्वा पुनस्तमेव चन्द्रन्त्रेन ध्यायेदिति मन्त्राऽऽह श्रुतिः कषोडशकल इति । तस्य रात्रय एवंन्यादेरर्थमाह कतिपय इति । रात्रिपदं तिथि-

निधयः प्रतिपन्मुक्त्याः कलाः पञ्चदशोरिताः ॥ ३९ ॥

आगमापायरूपास्ता ध्रुवैका षोडशी कला ॥

तथा सर्वं प्राणजानं दर्शं विजानि चन्द्रमाः ॥ ४० ॥

श्रुतिः ॥ यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलो-
ऽयमेव स योऽयमेवंविद्युत्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश क-
ला आत्मैवास्य षोडशा कला स वित्तमेवैवा च पूर्वमे-
ऽप्य चर्त्तायते । तदेतन्नस्य यदयमात्मा प्रथिवित्तं तस्मा-
द्यद्यपि सर्वज्यानि जायत आत्मना चेज्जिवानि प्रथि-
नाऽमादित्येवाहूः ॥ १० ॥

लक्षकमिति भावः ॥ ३९ ॥ सोऽमात्रास्यामित्यादेरर्थमाह अत-

येति ॥ ४० ॥ सोमस्य प्राणभन्तु पविष्टन्वादेव प्राणिनां प्राणवि-

च्छेदं न कुर्यादिति प्रमह्नादाह श्रुतिः अ तस्मादिति । कृकला-

सो हृष्टोऽप्यमद्वल्लहेतुमिति कुन्वा प्राणिभिः स्वभावेनैव हिंस्य-

ते तस्मिन्दिन तस्यापि हिंसा न कार्या इत्याह अभपि कृक-

लामस्येति । एतस्याः सोमदेवतायाः अपचित्यं पूजार्थं । यद्य-

पि न हिंस्यादिति शास्त्रेण सामान्यतो हिंसा निषिद्धा तथापि

सोमदेवतापूजार्थममात्रास्त्रायां ब्रह्महत्यादिवद्विज्ञेयतः परिहरे-

द्विसामात्रमिति भावः ॥ १४ ॥ यो वै स संवत्सर इत्यादेरर्थमाह

अति ध्यात्वेति । यः प्रजापतिः संवत्सरान्मन्वेन पुनश्चन्द्र-

त्वेन च ध्यातः सोऽयमेवेति श्रुतियोजना । अभयमेवेति । सा-

मान्येनाक्तं विशिष्य दर्शयति श्रुतिः अयोऽयमेवंविदिति । अ-

नेन प्रकृतस्य आत्मकोपासक उत्पत्ते । चन्द्रत्वेन सम्पादितो

यः प्रजापतिः सोऽहमिति भावयेदिति वाक्यार्थः । तस्य

वित्तमेवेत्यादेरर्थमाह अदेह इति । चन्द्रत्वेन सम्पादितस्य प्रजा-

वा० इति ध्यात्वाऽथ चन्द्रस्य स्वामिन्स्वाम्यादयेदुषः ॥

देहो ध्रुवा कला विलं कलाः पञ्चदशोरिताः ॥ ४१ ॥

आपूर्यते क्षीयते च क्रमाद्विज्ञेन विग्रहः ॥

स्वामी देहोऽस्य तद्विलं ध्रुवा इत्यत्र चिन्तयेत् ॥ ४२ ॥

श्रुतिः ॥ अथ अयो वाच लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोकां विजया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्त्वस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

पनेयाः पञ्चदश कलास्मा एव गवादिविलमेवोपचयापचयव-
त्त्वादिति स्वविने पञ्चदशकलादृष्टिं कृत्वा ध्रुवां पौदगी क-
लां स्वदेहं कल्पयित्वा पौदशकलः प्रजापतिरहमेवेत्युपासी-
तेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदेतन्नभ्यमिन्यादेर्यमाह स्वामी देह इति

॥ ४२ ॥ देहस्य स्वामिन्ने विलस्य परिवारन्ने चक्रहृष्टान्तेन
स्पष्टयति श्रुतिः अयदयं योऽयमान्मा शरीरं तदेतल्लोकप्रसिद्धं
नभ्यं नाभ्यमिति यावत् । चक्रपिण्डकानामिस्थानीयं शरीरमि-
ति वाक्यार्थः । प्रथिवितमिव परिवारस्थानीयं विलं चक्र-
स्येवार्त्तस्यादिरित्यर्थः ॥ तस्माच्छरीरस्य स्थचक्रपिण्डिका-
स्थानीयत्वाद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते सर्वस्वापहरणं प्राप्नोति
तथाऽप्यात्मना शरीरेण चेज्जीवति प्रथिना परिवारणागात्सी-
णोऽभूत् यथा चक्रमरनेमिवियुक्त इत्येव वदन्ति । तथाच श-
रीरविलयोः स्वामिभृत्यदृष्टिकरणमुपपन्नमिति भावः ॥ १५ ॥

वृत्तानुवादपूर्वकमूलरम्बुदतान्पर्यमाह अस्यश्रुतिः । पुत्रधादि-
होत्रादि कर्म च विराटायुपासनं च पुत्रकर्मोपासनानि तेषामि-

वार्त्ति०॥अथ ब्राह्मोपासनं प्रोक्तं तत्कलोक्तिप्रसङ्गतः॥
 पुत्रकर्मोपासनानां फलं वक्ति यथायथम् ॥ ४३ ॥
 पुत्रेण जन्मो लोकोऽयं पितृलोकस्तु कर्मणा ॥
 विधया देवलोकोऽनो ब्राह्म्यां विद्या प्रज्ञास्यने ॥ ४४ ॥
 क्रियात्वाद्धोक्तेतुत्वं युज्यते कर्मविधयोः ॥
 द्रव्यात्मनस्तु पुत्रस्य कथमित्युच्यते शृणु ॥ ४५ ॥
 प्रव्रजिष्यन्मरिष्यन्वा पिता कर्तव्यमात्मनः ॥
 पुत्रेऽध्ययनयागादि सर्वमप्यर्पयन्ममौ ॥ ४६ ॥
 भुतिः ॥ अथातः सम्प्रतिर्षदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्र-
 माह त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याह ब्रह्मा-
 हं यज्ञोऽहं लोक इति यष्टं किञ्चानूक्तं तस्य सर्वस्य
 ब्रह्मैक्येकता ये वै केच यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ
 इत्येकता ये वै के च लोकाः तेषां सर्वेषां लोक

त्यर्थः ॥ ४३ ॥ भावमुक्त्वाऽभ्यर्थमाह ०पुत्रेणेति । द्वाभ्यां
 पुत्रकर्मध्याम् । श्रुतावयेति प्रारम्भार्थः ॥ त्रयो वावेत्यवधा-
 रणार्थः ॥ ४३ ॥ कर्मविधयोरुक्तं फलमङ्गीकुर्वन्मनुष्यलोकः
 पुत्रेणैव जन्मो नान्येनैत्युक्तमाक्षिपति ०क्रियात्वादिति । कथं
 लोकहेतुत्वमित्यनुपपन्नः । पुत्रस्य लोकहेतुत्वाभावे हेतुः ० द्रव्येति ।
 फलस्य क्रियासाध्यत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥ उक्तासेष-
 रिहारत्वेनोत्तरखण्डनान्पर्यमाह ०प्रव्रजिष्यन्निति ॥ ४६ ॥

अभ्यर्थस्तु—अथ कर्मोपासनयोरनुष्ठानानन्तरम् अतः वक्ष्य-
 माणविधया पुत्रस्य मनुष्यलोकहेतुत्वात्सम्प्रतिपक्षकं स्नात-
 पुरुषवत्संस्काररूपं कर्म विधीयते इत्यर्थः । तत् कस्मिन्काले
 कर्तव्यं ? तत्राह ०स पिता यदा प्रैष्यन्मरिष्यन् प्रव्रजिष्यन्वा म-

इत्येकतैनावद्या इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितो ऽभु-
नजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेन-
मनुशासति स यदैवंविदस्माह्लोकात्प्रेत्यथैभिरेव
प्राणैः सह पुत्रमाविशति स पश्यनेन किञ्चिदक्षणाया
कृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मा-
त्पुत्रो नाम, स पुत्रेणैवास्मिह्लोकं प्रनिनिष्ठन्यथैनमेते
दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥

न्यते परणं च ज्योतिःशब्देन निश्चेतुं शक्यत इति भावः ॥
अथ तदा पुत्रमाह्वारं न्वं ब्रह्मेत्यादि । स पुत्रः पूर्वमेवानु-
शिष्टो जानामि न्वयतन्कलव्यमिति मन्वाह ऋषे ब्रह्मेति ॥

उक्तवाक्यत्रयं स्वयमेव व्याकरोति श्रुतिः ऋषे कि-
ञ्चानूक्तमित्यादिना ॥ यन्किञ्चानूक्तमधीतमनधीतं चावशि-
ष्टं तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्नाद एकत्वं, यो वेदविषयो-
ऽध्ययनव्यापार एतावन्नं कालं मम कलव्यः आसीत्स इत-
उर्ध्वं ब्रह्म त्वन्कर्तृकोऽस्तु इत्यर्थः ॥ एवं मन्कर्तृक्यज्ञविष-
यव्यापारः सर्वोऽपि त्वन्कर्तृकोऽस्तु, लोकस्त्वया जेतव्य इ-
त्यर्थः ॥ पदार्थेस्तु पूर्ववत् । पदार्थेमुक्त्वा वाक्यार्थमाह श्रु-
तिः ऋषेतावदा इदं सर्वमिति ॥ इदं गृहिणा कलव्यम् अध्ययन-
व्या वेदा, यष्टव्या यज्ञा, जेतव्या लोका इत्येतावदेवेत्यर्थः ।
न च यज्ञे गृहीते तन्फलस्यापि ग्रहणाद्ये वै के च लोका इति
पुनरुक्तिरिति वाच्यम् । लोकानामुपमर्जनत्वेन काव्यकर्म-
णोऽविवाहितत्वनुन्यर्थं पृथग्ग्रहणादिति । ऋषे तन्मा सर्वमिति ।
अत्र चिकीर्षुमिति पदमध्याहार्यम् । अयं पुत्र एतन्मदुक्तं सर्वं
चिकीर्षुस्मश्रितो ऽस्मान्मनुष्येदेहतो मा माम् अमृतजन्पालयि-

वार्त्ति० ॥ यागाध्ययनकाम्यानि कुर्वन्पुत्रः पितुर्गृहे ॥
वसत्येतावता पुत्रजितोऽयं लोक उच्यते ॥ ४७ ॥
पुत्रकर्मोपासनानां प्रसङ्गान्फलमरितम् ॥

प्यर्त्ताति मन्वा पुत्रमाह पितेन्यन्वयः । यस्मादनुश्रिष्टः स-
मादिष्टमध्ययनादि चिकीर्षति पुत्रस्तस्मादनुश्रिष्टं पुत्रं लोकं
लोकहितं पितुराहुः ब्राह्मणाः तस्मादेनं पुत्रमनुश्रामति लो-
कयोऽयं स्यादिति पितरः । स कृतमम्भनिक एवंविदिता-
दुपासको यदा प्रति श्रियतेऽथ मरणानन्तरमेव हि प्रजापति-
रर्म्भति संस्कृतेवागादिभिः सर्वत्र प्रविशतिः सह पिता पुत्र-
माविशति । ननु कोऽयं प्रवेशः ? नहि विश्रिष्टस्य केवलस्य वा
सर्वादिविलादाविव प्रवेशः सम्भवति । उच्यते । पिता पूर्वम-
धेनव्या वेदा इत्यादियाहमहमहन्त्यवानामीनाहममहन्त्य-
स्तस्मिन्प्रवेश्यमानः स्वमुते विदुः प्रवेश इत्युपचर्यते इति । इ-
दानीं पुत्रनिवेचनमाह कस्य यदि कदाचिदनेन पित्रा कर्त-
व्यमपूण्या छिद्रितं कृतं भवति तस्मान्कर्मच्छिद्रान्मुञ्चति मो-
चयति । यस्मान्पूरणेन पितरं प्रायति तस्मान्पुत्रो नाम, य-
द्यपिप्रा पूर्वमध्ययनं प्रमादात् कृतं तस्य सर्वस्याहं ब्रह्मा-
हं यज्ञ इत्यनुश्रामनग्रहणेन पूरणाः पुत्रस्य पुत्रतेत्यर्थः । स पिता
एवंविधपुत्रेणास्मिन्लोके प्रतिनिष्ठति । एवमप्यक्रियारूपस्य पुत्र-
स्य मनुष्यलोकप्राप्तिहेतुत्वं कथमिति शङ्कायाः कः परि-
हार इत्याशङ्क्य त्वण्डममुदायतापर्यं स्फुटयति यागाध्ययने-
ति । यागशब्दो नित्यनैमित्तिककर्ममात्रपरः । पित्रनुशासनग्र-
हणेन तत्कर्मच्छिद्रं पूरयित्वा पित्राऽर्जितगृहे वसतः पुत्रस्य पि-
तुरस्मिन्लोके प्रीतिहेतुत्वमात्रेणैतल्लोकजयहेतुत्वमिति भावः

अथात्मोपासकस्यापि विराट्पासिकदीर्घने ॥ ४८ ॥

पूर्वसिद्धविराजो वाक् पृथिव्यग्न्यात्मिका सती ॥

उपासिता तत्प्रसादाद्देवी वागाविशत्यमुम् ॥ ४९ ॥

मनःप्राणौ तथा देवौ विशन्तौ ऽन उपासकः ॥

सर्वेषामपि भूतानां भवत्यात्मा विराट्देव ॥ ५० ॥

श्रुतिः ॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वागाविशति
सा वै देवी वागयया ययदेव वदति तत्सद्भवति ॥ १८ ॥

दिवर्धनमादित्याश्च देवं मन आविशति तस्मै देवं
मनो येनानन्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥ अद्वयर्धनं
चन्द्रमसश्च देवः प्राण आविशति स वै देवः प्राणो यः
सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिप्यति स एव
एवंचित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अथनाम्न्यादस्तान्पयमाह ऋपूर्वत्यादिना ॥ पूर्वसि-
द्धविराजो वा वागस्ति सा पृथिव्यग्न्यात्म्यन्वनां पामिता सती देवी
वाग्भुत्वाऽमुमुपासकमाविशतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एनं कृतमम्प-
त्तिकम् । श्रुतावयवशब्दः पुत्रप्रकरणविच्छेदायः । देवा देवात्मकाः
अमृता अजन्याः प्राणाः वागादय आविशन्ति, सूत्रेषु प्राणेषु आ-
त्मभावनाकरणात्तेषु परिच्छिन्नाभिमानो निवर्त्तन् इत्यर्थः । एवं
सामान्यत उक्तमर्थं विशिष्य दर्शयति श्रुतिः ऋपृथिव्यै चेति ।
पृथिव्या इत्यर्थः । देव्या वाचः स्वरूपमाह ऽमा वा इति । अ-
मोघेऽन्यर्थः ॥ आनन्येव मुक्त्येव भवति । अथो अपि न शोच-
ति सञ्चरन्मङ्गलेषु अमञ्चरन् स्थावरेषु न व्यथते दुःखनिमि-
त्तेन भयेन न घुड्यते न रिप्यति न हिंसायापद्यते स यथोक्त-
म्यथात्मदर्शी सर्वभूतात्मा भवति । सर्वभूतात्मत्वे कलितमाह

वार्त्ति० ॥ सर्वभूतात्मभूतोऽसौ सर्वानन्यत्वेदेनः ॥
जगदुत्पत्तिसंहारैः क्रीडाशिव विवेष्टने ॥ ५१ ॥
ननु पूर्वविराज्येष विंशद्दिन्दुरिवोदधी ॥
विराडन्तरूपेण जायते बांभयं न तत् ॥ ५२ ॥
नोपास्मिकार्यता स्वाये विराजः पूर्वसिद्धितः ॥
द्वितीये द्विगुणीभूतो विराट् दृश्येन जन्तुभिः ॥ ५३ ॥
नैषदोषः कल्पनायां द्वैगुण्यस्याप्रमङ्गलः ॥
न रज्जुसर्पा द्विगुणो भानि छाभ्यां प्रकल्पितः ॥ ५४ ॥
विराट् स्वभ्यां ऽन्य इभ्यं कल्पयन्त्यनुपासकाः ॥
उपासकाः कल्पयन्ति स्वयमेव विराडिति ॥ ५५ ॥
तद्यथा कल्पयते येन तत्तथा तेन वीक्ष्यते ॥
अन्येन कल्पितं स्वभ्यां न कश्चिर्वाक्षितुं क्षमः ॥ ५६ ॥
कल्पितस्य फलत्वं च युज्यते स्वप्रभोगवत् ॥
कल्पितं निखिलं दृश्यमिति वेदान्तद्विण्डिमः ॥ ५७ ॥
तस्मादुपास्मिजन्योऽयं विराट् तस्योपमा धुनी ॥

*सर्वभूतेति ॥ ५१ ॥ उपामकस्य सर्वात्मभावापत्ति निर्ने-
तुमाप्तिपत्ति अनन्विति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ द्वितीये पञ्चमादाय समाच-
ते *नैषदोष इति । तत्रोक्तं दोषं धुनीति *कल्पनायापि-
ति ॥ उक्तं तान्दधस्ताम्भोग्यत्वाकारविशिष्टत्वेन तत्तज्जी-
वकल्पितप्रपञ्चो नानेति । तथा बांभासकेनोपासनमहि-
म्ना स्वाभिज्ञत्वेन कल्पितः स्वस्वप्रकल्पितरामस्ववस्त्वस्वैव
प्रतीयते नान्यस्येति न कस्यापि द्वैगुण्यभानप्रसक्तिरिति
भावः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ विराट्भासेः उपास्मि-
फलकत्वमुक्तमुपसंहरति *तस्मादिति । यथेत्यादिभ्युत्पत्तेस्त-

हमिति वाग्दमे द्रव्याम्यहमिति चक्षुः श्रोत्र्याम्यह-
मिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म, तानि
सृत्युः भ्रमो भूत्वोपयेमे तान्यामोत् ॥

तान्याप्त्वा सृत्युरवाकन्धत्, तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्
आम्यति चक्षुः आम्यति श्रोत्रमथेममेव नामोच्यो
ऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दधिरे यं वै नः श्रेष्ठो
यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथतेऽथा न रिष्यति ह-
न्तास्यैव सर्वे रूपमसामेन न एतस्यैव सर्वे रूपम-
भवंस्नस्मादेते एतेनारुपायन्ते प्राणा इति तेन ह

स्पर्द्धाप्रकारमेवाह ॐ वादिष्यामि स्वव्यापारादुद्वेगकपादनुपगत-
वाहं स्यामिति वाग्दमे धृनवती । ॐ यथाकर्मिति । यद्यस्य कर्म
तत्करोषीति सर्वाणि करणानि मनो दधिरे इत्यर्थः । तानि
करणानि सृत्युर्वाकः अवकृषी भूत्वापयेमे उपमन्त्राह ।
उक्तमेव प्रपञ्चयति ॐ तानि करणानि सृत्युरामोदुक्तमकपेजा-
त्मानं दक्षितवान्, आप्त्वा च तान्यवाकन्धत् स्वकर्मभ्यः प्रव्या-
वित्तवानित्यर्थः । मन्त्रापनेवागादिषु अवद्वा । स्वकर्मप्रवृत्ति-
रासीदित्यत्र तत्कार्यमज्ञास्वपि नदर्शनं लिङ्गमित्याह ॐ तस्मा-
दिति । अथ वागादीनां निर्धारणानन्तरमियमेव मुख्यं वाणं
अवकृषी सृत्युर्नामोक्तमाप्तवान् । अत्रापि कार्यलिङ्गकानुमानमाह
ॐ योऽयं प्राणिषु मध्यमः प्राण इदानीमपि न आम्यनीत्यर्थः ।
वानि करणानि मुख्यप्राणं ज्ञातुं मनो दधिरे । ज्ञानार्थमनुस-
न्धानप्रकारमेवाह ॐ अयं वै मुख्यप्राण इव नोऽस्माकं मध्ये
मेतुः ॥ अमेतुत्वे हेतुः ॐ इति । तस्य अमेतुत्वे कलितमाह ॐ हस्त
इदानीमस्यैव प्राणस्य सर्वे कर्माणि प्राणमात्मानं च यद्ये-

बाव तत्कुलमाचक्षते च तस्मिन्कुले भवति य एवं
वेद य उ ईशविदा स्पर्द्धते अनुशुष्य ईवान्ततो म्रि-
यत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥

अथाधिदेवतं उचलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्देवं तस्या-
म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या
देवता यथादेवतं स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण
एवमेतासां देवतानां वायुः, श्लोचान्तं अन्या देवता
न वायुः, सैषाऽनस्तामिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

अथैव श्लोकां भवान्-यतश्चोदेति मृग्योऽस्मि यत्र
महि । एवं निश्चित्य तथैवाभवन, तस्यादेते वागादय एतेन
प्राणनाम्ना प्राणा इत्यादिशीयन्ते । य एवं सर्वकरणानां प्राणा-
त्मतां प्राणशब्दाभिधेयत्वं च वेत्ति तेन ह बाव तेनैव
विदुषा तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले विद्वान्ज्ञानस्तादृशान्मैव
प्रथितं भवति । य इह यस्तु एवंविदा स्पर्द्धते मोऽस्मिन्नेव ज-
रीरे शोचं गन्वाऽन्ते म्रियते । तथा च प्राणविदा सह स्पर्द्धा
न कार्येति भावः । इत्यध्यात्ममित्युक्तोपसंहारः ॥ २१ ॥
अथाध्यात्मदर्शननिर्णयानन्तरमधिदेवतं देवेषु कस्य देवता-
विशेषस्य व्रतधारणे भेष इति विचार्यत इत्यर्थः । तदर्थं
पूर्ववदालयागिकामाह अज्वालिष्यामीत्यादिना । एवमे-
तासां मध्ये वायुः स्वेन वायुव्रतेनाभ्यन्वतो-
ऽयुदिति शेषः । उक्तमेव व्यनक्ति अम्योचन्तीति । स्वक-
र्म्मस्य उपरमन्ते अन्यादिदेवताः न वायुः, कुतः ! सैषाऽनस्त-
मिता देवता यद्वायुर्यो वायुः ॥ २२ ॥ अथास्मिन्नर्थ एव श्लोको
मन्त्रो भवति । यतश्चेत्यादिमन्त्रः तस्योत्तरमाह अथाप्याह एव
उदेति । यथा पुरुषस्य स्वापसमये वागादयः प्राणे विली-

अमुष्माभ्यगन्त तदवाप्यश कुशान्त तस्मादेकमेव व्रतं
चरेत् प्राण्याद्यैवापान्याच नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नु-
यादिति यद्युच्येतस्मादेवैवापि संतो एतस्य देवताया
सायुज्यं सलोकता जयति ॥ २३ ॥

यन्ने प्रबोधमये च पुनर्जायन्ते तथा भानुरपि वायावेवो-
दयास्तमयो प्राप्नोति, मृत्यु इत्याग्न्यादीनामुपलक्षणम् । तथाच
श्रुतिः यदा मूर्खोऽस्त्वप्येत वायुवेवावेसीत्यादि । तथाचाध्या-
त्ममधिदेवतं च प्राणवायुव्रतं धारयामिति भावः । मन्त्रस्य
पूर्वार्द्धं व्याख्याय तं देवा इत्याद्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे श्रुतिः
अयदा इति । यस्याणादिव्रतमस्ति तदेव वागादयः अमूर्हि
अमृष्मिन्नापि काले अधिपन्त व्रतमद्यापि कुर्वन्ति । अयमर्थः
तं प्राणवायुव्रतलक्षणं धर्मं देवा वागादयोऽग्न्यादयश्चक्रिरेत्या-
पि स धर्मः क्रियते इवो भविष्यत्कालेऽपि क्रियते नहि
वागादयोऽग्न्यादयो वा परिस्पन्दराहित्याः स्यादुपहन्ति ते, ते-
न प्राणादिव्रतं तेः मदाप्नुवन्त्येत इति । यस्मादेवं तस्माद-
न्योऽप्येकमेव व्रतं चरेत्तदेवाह अप्राण्यादपान्याच प्राणनापान-
नव्यापारं कुशान्त, अग्न्यादयो वागादयश्च मदाम्बका अहं प्राण-
वाय्वान्मा सर्वपरिस्पन्दकृदिति व्यापेदिन्यर्थः । नेच्छद्दहः प-
रिभवे । यद्यस्माद्दृतादहं प्रच्युतः स्यां तदा पाप्मा मृत्युः
अमरूपी मामाप्नुवदपानुयादिति मन्त्रस्तो भूत्वा प्राणव्रतमाप-
रणमनुतिष्ठेदिति भावः । यदि कदाचिदिदं व्रतमुच्येतस्मारभेत
तर्हि समापयितुमिच्छेत्तेन उ इति छेदः तेनापरणं व्रतधार-
णेन उ एव एतस्या एव प्राणदेवतायाः ॥ २३ ॥ एतत्सर्वं

शुभानिवाहं नृनायाध्यायस्य पञ्चमः

[॥

वार्त्ति०॥ वागादयः श्रमग्रस्ता न प्राणस्तेन तेऽविलाः॥

प्राणरूपमनुप्राप्य प्राणनाम्ना प्रकीर्तिताः ॥ ६७ ॥

इन्द्रियेषु परिस्पन्दः प्राणांशोऽर्थगृहीतयः ॥

इन्द्रियार्थस्मृतः प्राणः सर्वरूपः प्रशस्यते ॥ ६८ ॥

प्राणोऽध्यात्म यथा लब्धायुः श्रेष्ठोऽधिदैवतम् ॥

प्राणवायुस्वरूपाऽहं प्राणिर्मध्येव चिन्तयेत् ॥ ६९ ॥

‘आमृत्यनन्यस्यापारिभ्रन्तयन्प्राणदेवताम् ॥

याति सायुज्यमालोक्य ध्यानांत्कर्तुंनुसारतः॥७०॥

पूर्वोक्ताया विराट्प्राप्तेरनुवादोऽयमिष्यते ॥

उपासनान्तरं चेदं भवेन्पृथगुपक्रमतः ॥ ७१ ॥

इत्यनात्मविदां भार्या संसारः सर्व ईरितः ॥

पञ्चमे ब्राह्मणे तेन हेयोऽर्मा लब्धविशया ॥ ७२ ॥

इति वार्त्तिकसारे प्रथमाध्यायस्य पञ्चमं समाप्त-

ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

सङ्कटेण वर्णयन्वादिष्यामीत्याद्याख्यायिकायाः तात्पर्यमाह

•वागादय इति ॥६७॥ इन्द्रियाणां प्राणान्मन्त्रप्राप्तां लिङ्गमाह

•इन्द्रियेष्विति । अर्थगृहीतिरर्थप्रकाशकत्वम् । इन्द्रियाणां

प्राणान्मकत्वे फलितमाह •ततः प्राण इत्यादिना ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ प्राणोपास्तेरुक्तानुवादकत्वे अस्वरसं दर्शयन्

पक्षान्तरमाह •उपासनेति ॥७१॥ एतद्ब्राह्मणतात्पर्यमुपसंहरति

•इत्यनात्मविदामिति ॥ ७२ ॥

इति वार्त्तिकसारटीकायां प्रथमाध्यायस्य पञ्चमं समाप्त-

ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

अबिद्यासूत्रमारभ्यसार्द्धब्राह्मणवर्णितम् ॥
 विद्यासूत्रात्पुरोक्तं च जगत्सङ्क्षिप्य वर्णयते ॥ १ ॥
 अल्पत्वे सति तस्यागं सम्भावयति धार्ढ्यणाम् ॥
 षष्ठेऽस्मिन्ब्राह्मणे तेन जगत्सङ्क्षिपति श्रुतिः ॥ २ ॥
 श्रुतिः ॥ अयं वा इदं नाम रूपं कर्म ॥
 वार्त्तिकः ॥ ब्रह्मादिस्थावरान्तं यज्जगत्तत्त्वमेव हि ॥
 नाभ रूपं कर्म चेति नास्ति वस्तुवन्तरं कश्चित् ॥ ३ ॥
 श्रुतिः ॥ तेषां नाम्नां वागित्येतदेवामुक्थमनो हि
 सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेवाः सामंतद्वि सर्वैर्ना-
 मभिः सममेतदेवा ब्रह्मंतद्वि सर्वाणि नामानि
 विभर्ति ॥ १ ॥
 वार्त्तिकः ॥ नामानि नामसामान्ये सर्वाण्यन्तर्भवन्ति हि ॥
 उद्भूतस्थितिनाशेषु न विंशत्याः पृथक्स्थिताः ॥ ४ ॥
 सामान्याश्चैवपृथग्भूता मृत्पृथग्भूता ते सदा ॥
 ततो नामविंशत्याणां तत्सामान्येन सहस्रहः ॥ ५ ॥
 रूपकर्मविंशत्याणां सहस्रं योजयेत्तथा ॥

ननु कृतमस्मात्तिस्य प्राग्विदो ब्रह्मविद्यायां मुख्याधि-
 कारिणः संन्यासानन्तरमुपास्तिविधानं किमर्थमिति चेत्,
 उच्यते । नात्र मुमुक्षोरुपासनं विधीयते किन्तु ब्रह्मलोककायस्य
 कुटीरकादेस्तस्य च देवो भूवेत्यादिवचनादापरणमुपासनं विना
 तदसिद्धेस्तं प्रति तद्विधानमुपपन्नमित्युत्तरब्राह्मणतात्पर्यमा-
 ह *अविद्येति *सार्द्धेति । चतुर्थशेषेण पञ्चमब्राह्मणेन चेत्य-
 र्थः ॥ १ ॥ सङ्क्षिप्य पुनर्जगतो वर्णनस्य प्रयोजनमाह *अल्पत्व
 इति ॥ २ ॥ अस्यैवार्थमाह *ब्रह्मेति ॥ ३ ॥ अयं वा इदमिति ।

श्रुतिः—अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेवामुक्तयमतो
हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेवां सामेतद्वि सर्वं रू-
पैः सममेतदेवां ब्रह्मेतद्वि सर्वाणि रूपाणि विमर्शि ॥२॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेवामुक्तयमतो हि सर्वाणि

इदं व्याकृताव्याकृतौत्मकं विश्वं नाम रूपं कर्षति त्रितयमेवेत्यर्थः ।
तेषां नाम्नामिन्यादेरर्थमाह अनामानिन्यादिना ॥४॥॥॥ श्रुतौ
वागित्येतदित्यनेन नामसामान्यमुच्यते । तेषां नाम्नां सामा-
न्यविशेषात्मकानां मध्ये एतत् नामसामान्यमेषां नामविशेषा-
णामुक्तयमुपादानमिति योजना । तत्र हेतुः अतो हीति ।
नामसामान्याद्वि सर्वाणि विशेषनामानि चैत्रो यत्र इत्यादीन्यु-
त्तिष्ठन्त्युपपद्यन्ते । तथाच कार्याणामुपादानाव्यतिरेकास्मा-
विशेषाणां नामसामान्येऽन्तर्भाव इति भावः । तत्रैव हेत्व-
न्तरमाह अतदिति । एतस्मान्सामान्यमेषां नामविशेषाणां
साम सामान्यं कल्पनाधिष्ठानमिति यावत् । तथाच नामविशे-
षाणां तन्सामान्यं कल्पितत्वेन तन्मात्रतयर्थः । तत्रैव हेत्व-
न्तरमाह अतदेवां ब्रह्मेति । एतस्मान्सामान्यमेषां नामविशे-
षाणां ब्रह्म आत्मा स्वरूपमिति यावत् । तस्मान्सामान्यं हि
यस्माद्विशेषनामानि विमर्शि स्वरूपवन्ति करोति । सामान्या-
स्पृष्टकृतस्य विशेषस्य स्वरूपान्तराभावादिति भावः । एवं
कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषवत्त्वोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च
नामविशेषाणां नामसामान्यमाश्रिता सिद्धाः एवमुत्तरयोरपि सर्वं
योजयम् ॥१॥ अथ नामव्याकरणानन्तरं रूपाणां रूपविशेषाणां
प्रकाश्यविशेषाणामिति यावत् । चक्षुःशब्देनापि प्रकाश्यसामान्यं
लक्षयते । एषां रूपाणामेतच्चक्षुरुक्तयमित्यन्वयः ॥२॥ अथ कर्मणा-

कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येनदेवां सौमनादि सर्वैः कर्मभिः
समन्तेनदेवां ब्रह्मैनादि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति ॥

वा० शब्दस्पर्शादयः सर्वे रूपात्मानो निरूपणात् ॥६॥

नामादित्रितयस्यापि स्यात्सङ्घातेन सङ्ग्रहः ॥

त्रिदण्डविष्टम्भ इव वपुष्येकीभवेन्नयम् ॥ ७ ॥

श्रुतिः-तदेतत्त्रयः सदेकमयमात्माऽऽत्मा वा एकः
सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतं सत्यं न चछन्नं प्राणो वा अमृतं
नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

इत्युपनिषदि तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

इति तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

मित्यत्राप्यान्वयशब्देन शरीरवाचिना लभितं क्रियागामान्यं तद्वि-
शेषाणां कारणमित्यर्थः । एतन्मवमभिप्रेत्योक्तन्यायमन्यत्र । अरू-
पकमति । रूपशब्दः प्रकाशवमात्रपर इत्यभिमन्धायाह अशब्द-
स्पर्शादय इति ॥ ६ ॥ अत्र उपस्थानप्रक्रियोक्तं सर्वमन्वयेयम् ।
तदेतन्नयमित्याद्यवतारयति अनामादीति । सङ्ग्रहोक्तस्यापि
नामादित्रयस्य पुनः सङ्ग्रह उच्यते इत्यर्थः । एवं वाक्यमवतार्य
तदर्थमाह अत्रिदण्डेति ॥ ७ ॥

तदेतन्त्रितयं संज्ञं सदेकं धवतीति श्रुत्यन्वयार्थः । के-
नान्मना एकत्वमिति तत्राह श्रुतिः अयमात्मेति । अयं
पिण्डः कार्यकरणसङ्घातो नामादित्रयविकारः तद्वान्मक
इत्यर्थः । नामादित्रयस्य देहमात्रतो कथं व्यवहारा-
साङ्ग्यमित्याशङ्क्याह श्रुतिः आत्मा वा एकः सन्ने-
तन्नयमिति । आत्मा उ वै इति पदच्छेदः । आत्मा देहः
एकः सन् देहत्वेनाकारेण एकोऽप्येतत्त्रयं नामादित्रयात्मको-

वार्त्ति० अध्यात्मं देह उद्दिष्टोऽधिदैवं तु विराडिति ॥
 वपुष्यस्तःस्थितः प्राणश्छन्नोऽध्यात्माधिदैवयौ ॥ ८ ॥
 नित्यः प्राणो लिङ्गरूप आसंसारविमोक्षणात् ॥
 सोऽनित्यपिण्डस्याधारो गृहस्मरम्भवदान्तरः ॥ ९ ॥
 सोऽयं देहादिसङ्घातो नामादित्रयसङ्ग्रहः ॥
 सङ्घाते दृश्यते नामरूपकर्मज्ञं जनैः ॥ १० ॥
 एतद्दृष्टान्ततः केचिद्देवाभेदा परात्मनि ॥
 आहुः, तन्तु न युक्तं स्यात्परस्परविरोधतः ॥ ११ ॥

ऽपि भवतीति न व्यवहारमाह्वयेमित्यर्थः । तदेतदमृतमि-
 न्यादेर्यं वक्तुमाध्यात्माधिदैवशब्दयोरर्थमाह *अध्यात्ममिति ।
 तदेतदित्यादिवाच्यतात्पर्यमाह *वपुर्वाति ॥ ८ ॥ श्रुतौ
 सन्त्येन च्छन्नममृतमित्यस्य व्याख्या प्राणो वा अमृतमिति ॥ ३ ॥
 तत्र प्राणशब्दार्थं वदन् तस्यामृतत्वे हेतुमाह *नित्यः प्राण
 इति ॥ ९ ॥ नामरूपे इत्यादेर्यं वाचः—पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्का-
 र्यान्मकं सर्वं वैराजशरीरं सन्त्यं, सच्च त्वच्चेति व्युत्पत्तेः । तच्च
 वैराजशरीरम् अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यान्मककरणभूतसप्त-
 दशलिङ्गस्य सूत्राख्यस्याच्छादकं तन् सत्त्वनात्माऽपि स्थूलदे-
 हच्छन्नत्वाद् दुर्ज्ञानं, तेनापि च्छन्नं प्रत्यग्वस्तु मुनरापिति तज्ज्ञा-
 नेऽवहितर्भाष्यमिति ।

प्रकृतमुपसंहरति *सोऽयमिति । देहस्य त्रयात्मत्वं
 न केवलं वाच्यार्थं, प्रत्यक्षमपीत्याह *सङ्घात इति ॥ १० ॥
 केचित्तु—अथ जगतो भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वात् तथा देहो देहत्वेना-
 भिन्नोऽपि नामादिना भिन्न इति वदन्ति, तन्मतमनूय वैषम्येन
 दूषयति *एतादित्यादिना ॥ ११ ॥ ब्राह्मणार्थमुपसंहरति *तदि-

दृश्यस्य मायिकत्वेन न विरोधोऽस्ति कश्चन ॥

तदेवं ब्राह्मणे पष्ठे जगत्सङ्ग्रह ईरितः ॥ १२ ॥

ब्रह्मण्यध्यारोप एवं तृतीयेऽध्याय ईरितः ॥

मुमुक्षुभिर्निवर्त्योऽयं तत्त्वगोचरविषया ॥ १३ ॥

वेसहस्रे तथा सप्त शतान्यथ तु षाडशा ॥

सङ्ख्याताः सङ्ख्यया चलोकास्तृतीयाध्यायसङ्ग्रहे ॥ १४ ॥

इति वार्तिकसारे प्रथमाध्यायस्य पष्ठं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

ति ॥ १२ ॥ अध्यायनान्तर्यं निगमयति ॥ ब्रह्मणीति ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति वार्तिकमारुन्वात्माने प्रथमाध्यायस्य पष्ठं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

योऽध्यारोपस्तृतीयोक्तञ्चतुर्थेऽभावपोषणे ॥
विशामृत्रस्य तात्पर्यमथ बाऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥
मन्ति यद् ब्राह्मणान्यत्र प्रथमं ब्राह्मणत्रयम् ॥
अपवादप्रधानं सद्ब्रह्मनस्वनिरूपकम् ॥ २ ॥
चतुर्थे त्वात्ममृत्रस्य साक्षात्तात्पर्यविस्तृतिः ॥
फलानुसारी सर्वात्म्यविस्तारः पञ्चमं स्मृतः ॥ ३ ॥
विद्यावंशस्य विस्तारो जपार्थं षष्ठ ईरितः ॥
जपाद् गुरुननुस्मृत्य विद्यां प्राप्नोति सुस्थिराम् ॥४॥
अपवादप्रधानं यद्ब्राह्मणत्रयमीरितम् ॥
तत्राद्येनात्मना तावत्प्राणादीनामपोषणे ॥ ५ ॥
अतः प्राणात्मवाद्यत्र बालाकिः पूर्वपक्ष्यभूत् ॥
ब्रह्मात्मतत्त्वविद्राजा सिद्धान्ती प्रतिबक्ति तम् ॥६॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

साष्टाङ्गनत्यैव वरानभीष्टानष्टाङ्गसाध्यान्स्वपदं च दास्ये ॥
इतीव सन्दर्शितबोधमुद्रो दयासमुद्रोऽवतु रामभद्रः ॥ १ ॥
चतुर्थाध्यायमतिपाद्यमर्थं सहृष्टह्वाति ॥ योऽध्यारोप इति
॥ १ ॥ ब्राह्मणानामपि सङ्ख्याकथनपूर्वकं क्रमेण तात्पर्यमाह
॥ सन्तीत्यादिना ॥२॥३॥४॥५॥ आद्यब्राह्मणेन प्राणादेरात्मत्वं
निरस्यते इत्यत्र किङ्कर्माह ॥ अतः प्राप्तेति ॥ ६ ॥ आरूपायिका-

सुखाद्युदये यथा अद्याप्यारादिसिद्धये ॥

आकषायिका, सुखादोष उक्तिप्रत्युक्तिनां भवेत् ॥ ७ ॥

अपृष्टोऽपि ब्रह्म तेऽहं ब्रवाणीति यदुक्तवान् ॥

गार्ग्यस्तेनाजानशत्रोः श्रद्धालुत्वं प्रतीयते ॥ ८ ॥

श्रद्धालुरधिकारी यो जिज्ञासुर्बिनयान्वितः ॥

अपृष्टेनापि वक्तव्या तस्मै विधेति शास्त्रतः ॥ ९ ॥

विप्रोपसर्ति यद्राजा निषिषेध ततोऽधमः ॥

उत्तमश्चैवमाचार इति विज्ञापितं भवेत् ॥ १० ॥

प्रद्वनोत्तरे स्वयं राजा यदुवाच ततो गुरुः ॥

अबुद्धमपि सच्छिष्यं नापेक्षेनेति गम्यते ॥ ११ ॥

श्रुतिः—हमबालाकिहानुचानां गार्ग्य आस स होवा-
चाजानशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचा-

रूपेण प्रवृत्तायाः श्रुतेस्तान्पर्यमाह *सुखेति । तस्याः सुखाद्य-
बोधहेतुत्वं श्रद्धाहेतुत्वं च क्रमेणोपपादयति *सुखादिन्यादि-
ना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आचारविशेषप्रदर्शनार्थत्वं दर्शयति *विधेति ।

उप त्वा यानीति बालाकिकृतमुपगमनं निषिध्य राजा केव-
लमुपदेशान्—उत्तमादधमेन प्रणिधानोपमदनद्वारा विद्या प्राप्ता,
अधमादुत्तमेन तद्व्यतिरेकेण श्रद्धादिमात्रेण सा लभ्येति ज्ञापना-
र्थं चायमारम्भः ॥ १० ॥ नृष्णीम्भूतं गार्ग्य प्रति राजा एव प्रद्वनप्र-
तिवचनोक्तेरर्थान्तरमपि प्रतीयत इत्याह *प्रद्वनेति ॥ ११ ॥

श्रुतो *हमेति । हमो गर्वितः । अमय्यग्रह्याविश्वान् । बला-
काया अपत्यं बालाकिः, हमश्चामी बालाकिमेति तथा ।
अनूचानो वाग्मी । गार्ग्यो गोव्रतः । आस बभूव । स कदाचि-
दजातश्चतुनामानं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म तुभ्यं ब्रवाणीभ्यु-

जानशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दस्यो जनको जनक
इति ये जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवामावादिन्ये पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजानशत्रुर्मा मैतस्मिन् संब-
दिष्टा अनिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजेति वा

वाच स एवमुक्तो राजा एतस्यां वाचि निमित्तं गवां महसं ददे
इत्युवाच । ब्रह्म ते ब्रह्मर्णानि वाहमात्रं निमित्तीकृत्य गोम-
हस्रपदाने राज्ञोऽभिप्रायं श्रुतिरेवाह जनक इति । जनको दाता,
जनकः श्रोता वक्तुं च ब्रह्मशुश्रूषतां विवशवः प्रतिजिघृ-
क्षवश्च जना धावन्ति तन्मर्ममयं मय्यपि सम्भावितवानिति
मागुक्तवागेव महस्रपदाने निमित्तम् ॥ १ ॥ एवं राजानं शुश्रूषुं
स गार्ग्य उवाच य एवामावादिन्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति । अयमर्थः आदिन्ये चक्षुषि च एकांशभिप्रायी स
चक्षुर्दृष्ट्वा हृदि प्रतिष्ठोऽस्मिन्देहं कर्त्ता भोक्ता चेति व्यवस्थि-
तः । एतमादिन्यं चक्षुर्बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्याहं ब्रह्मेत्यु-
पासं स्वमप्येवमुपास्वेत्येवमुक्तो राजा मा मेति हस्तेन निवा-
रयन्प्रत्युवाच । एतस्मिन्ब्रह्मणि मा संवदिष्टाः संवादं मा-
कार्षीः । मयाऽप्येतज्ज्ञातव्यदेव वाच्यमिति भावः । ब्रह्म-
मात्रं त्वं जानीषे न तद्विशेषणोपासनफलानीति च न मन्त-
व्यम् । एतदपि मया ज्ञायत एवेत्याह । अतीत्य सर्वाणि
भूतानि तिष्ठन्तीत्यनिष्टाः, सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा शिरः, राजा
दीप्तिगुणोपेतत्वात् एतैर्विशेषणैर्विशिष्टमादित्यारूपं ब्रह्माहमे-
वेत्येतं पुरुषमुपास इति । एवं त्रिभिर्गुणैर्विशिष्टं ब्रह्म जानामी-
त्युक्त्वा तदुपासकस्य फलमपि दर्शयति कस्य य एतमित्या-

अहमेतमुपासं इति स य एतमेवमुपास्तेऽ तिष्ठाः स
वैष्वां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

स होवाच गाग्यो य एवामौ चन्द्रे पुरुष एतमे-
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि-
न्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डुरवामाः सोमो राजेति वा अह-
मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेहरहर्ह सुतः प्रसु-
तो भवति नास्यासं क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गाग्यो य एवामौ विष्णुति पुरुष एतमे-
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि-
न्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनीहास्य प्र-
जा भवति ॥ ४ ॥

दिना । यथागुणोपासनमेव फलं, तं यथायथोपासने तदेव
भवतीति श्रुतेः ॥२॥ संवादोपेणादित्यग्रमणि प्रन्यासवाने ब्र-
ह्मान्तरमाह गाग्यः । य एवामौ चन्द्रे मनसि बृद्धौ च एकः
पुरुषः, शेषं पूर्ववत् । बृहद् भानुमण्डलाद् द्विगुणं चन्द्रमण्डलमिति
प्रसिद्धेः । पाण्डुरं शुक्रं वामो यस्य सः चन्द्राभिधानी प्राणः,
आपो वासः प्राणस्येति श्रुतेः । सोमशब्देन सोमलतागपि सू-
च्यते, चन्द्रलता मनोबुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्याहमुपासे, य एव-
मुपास्ते तस्याहरहः सोमो ऽभिपूतः प्रकृती, प्रसूतश्च विकृती ।
यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यान्प्रकयागानुष्ठानसामर्थ्ये ली-
लालभ्यमित्यर्थः ॥३॥ विष्णुति त्वाचि हृदये वैका देवता तस्या-
स्तेजस्वीति विशेषणं, तत्फलं तेजस्वी ह भवति, अस्य प्रजा
च तेजस्विनी भवति ॥ ४ ॥ आकाशे इषाकाशे वैका देवता ।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशो पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजानशत्रुर्मा मैतस्मिन्संव-
दिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माहो-
कात्प्रजां हनेन ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमे-
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजानशत्रुर्मा मैतस्मि-
न्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता मेनेति वा अह-
मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापरा-
जिष्णुर्भवत्यन्यतस्तयजार्थी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमे-
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजानशत्रुर्मा मैतस्मि-
न्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स
य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हा-
स्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

पूर्णमप्रवर्तीति विशेषणद्वयम् । अप्रवर्तिन्त्वप्रक्रियन्त्वम् ।
पूर्णत्वविशेषणफलं ॥ पूर्यते इत्यादि । अक्रियन्त्वविशेषणफलं
॥ नेत्यादि । प्रजासन्तानविच्छित्तिर्नेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वायौ
प्राणे हृदि चैका । इन्द्रः परमेश्वरः वैकुण्ठो अप्रसभः न परै-
र्जितपूर्वा सेना यकता गणत्वप्रमिद्वेः सेनान्वम् । जिष्णुर्जयनशी-
लो, अपराजिष्णुः न परैर्जितस्वभावः, अन्यतस्यानां सपत्नानां
जयनशीलो भवतीति विशेषणत्रयस्य क्रमेण फलत्रयमिति
ध्येयम् ॥ ६ ॥ अग्नीं वायि हृदि चैका । विषासहिः परे-
षां वर्षयिता ॥ ७ ॥ अप्सु रेतसि हृदये चैका । मतिरूपोऽनु-
रूपः, श्रुतिस्मृत्यमतिकूल इत्यर्थः । मतिरूपं श्रुतिस्मृतिशास-

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजानशत्रुर्मा मैतस्मिन्संब-
दिष्टाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपः ह वै ननुपगच्छति नाप्रतिरू-
पमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शो पुरुष एतमे-
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजानशत्रुर्मा मैतस्मि-
न्संबदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स
य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्दे भवति रोचिष्णुर्हीस्य प्र-
जाभवन्त्यथोयैः सन्निगच्छति सर्वास्तानतिरोचने ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दो-
ऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजानशत्रु-
र्मा मैतस्मिन्संबदिष्टा अचुरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वे देवास्मिँल्लोक आ-
युरेति नैनं पुरा कालान्प्राणो जज्ञानि ॥ १० ॥

नानुरूपमेवैनमुपगच्छति न विपरीतम् । अम्पाद् उपामितुम्न-
थाविध एव जायते ॥ ८ ॥ आदर्शो हार्दो मच्चगुद्धिस्वाभावे चका ।
रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः ॥ ९ ॥ यन्तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः
पृष्ठतोऽनूदेति, अध्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणस्वपेकीकृत्याह
* एतमेवाहमिन्द्रादिना । तस्य गुणः अनुः प्राणो जीवनहेतुरिति ।
तस्य फलं सर्वमायुरस्मिँल्लोके एतीति । तस्यैव व्याख्यानम्-एवं
रोगादिभिः पीड्यमानमपि प्राणव्यकालान्प्राक् प्राणो न जज्ञा-
तीति ॥ १० ॥ दिक्षु कर्णयोः हृदि चका देवताऽनियुक्तस्वभावाव-
तिबन्तौ । गुणस्त द्वितीयवत्त्वम् अनपगन्वमन्योन्यमवियुक्तत्वं, दि-

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमे-
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
स्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपम इति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति ना-
स्माद्गणद्विच्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुषः
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मै-
तस्मिन्संवदिष्टा मृत्युगिति वा अहमेतमुपास इति
स य एतमेवमुपास्ते सर्वः हैवास्मिँद्भोक्त आयुरिति
नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संव-
दिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एत-
मेवमुपास्ते आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा
भवति स तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

शामद्विनोऽथैवंथमेवात् । गणाविच्छेदः साधुभृत्ययुक्तत्वम् ॥ ११ ॥
छायायां वाद्यतमपि अध्यात्मं चावरणान्मकाज्ञाने हृदि चैका ।
मृत्योरनागमने रोगाद्यभावः शब्दब्रह्मोपासकादस्य विशे-
षः ॥ १२ ॥ व्यष्ट्युपास्तिमुक्त्वा समष्ट्युपास्तिमाह—प्रजापतौ
बुद्धौ हृदि चैका देवता । आत्मन्वीति विशेषणम् । फलं तु आत्मन्वी
आत्मवान्वश्यात्मा भवतीति यावत् । अस्य प्रजा च तादृशी
भवति स्वयं परिज्ञातत्वेन । एवं क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु
गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानस्तूष्णीमवाक्शिरा आस ॥ १३ ॥ तथा-
भूतं गार्ग्यमालक्ष्य राजोवाच *एतावन्नु३ इति । विचारार्थे-

स होवाचाजानहापुरेतावन्नु१इत्येतावद्धीति ॥
 वार्ति० अध्यात्ममधिदैवं च ब्रह्म स्यात्प्राणदेवता ॥
 समष्टिव्याष्टिरूपाऽसाविति गार्ग्यस्य निश्चयः ॥१२॥
 रव्याद्या व्यष्टयः प्रोक्ताः समष्टिस्तु विराट् भवेत् ॥
 न मुख्यब्रह्मनैतेषामिति राज्ञो विनिर्णयः ॥ १३ ॥
 अज्ञाने जगदज्ञानं ज्ञाने ज्ञानं तु यच्च तत् ॥
 तदेव ब्रह्म पूर्णत्वाच्च रव्याद्या अकृत्स्नतः ॥ १४ ॥
 अव्यावृत्ताननुगते स्वतःसिद्धात्मवस्तुनि ॥
 मुख्यार्थो ब्रह्मशब्दोऽतो वेदितव्यं तदेव हि ॥ १५ ॥
 प्रतीचि साक्षाद्विज्ञाने ज्ञेयं सर्वं समाप्यते ॥
 निःशेषतस्तमोर्ध्वस्तेः पुमर्थश्च समाप्यते ॥ १६ ॥
 ब्रह्म विद्धि तदेव त्वं नत्विदं यदुपासते ॥
 इति श्रुतिरूपास्यस्य मुख्यब्रह्मत्ववारिका ॥ १७ ॥

प्लुतिः । किमेतावद् ब्रह्म विज्ञानम् आहोस्विदधिकमप्यस्ति ?
 इति । गार्ग्य आह *एतावद्धीति । अजातशत्रुः 'एतावता वि-
 दितेन न ब्रह्म विदितं भवति'इत्याह ।

एत्सर्वमभिप्रेत्य एवमुक्तवतोर्गार्ग्यराज्ञोराक्षयं स्फुटय-
 ति *अध्यात्ममिन्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ गार्ग्योक्त-
 ब्रह्मणाममुख्यत्वं राज्ञा निश्चीयते चेत्, किं तर्हि तदभिप्रेतं
 ब्रह्म ? तदाह *अज्ञान इति ॥ १४ ॥ पूर्णमेव ब्रह्मेत्यत्र निमित्त-
 माह *अव्यावृत्तेति । एवंविधब्रह्मणो मुख्यत्वे फलितमाह
 *अतो वेदितव्यमिति ॥ १५ ॥ ब्रह्मणि ज्ञाते कथं जगद् ज्ञातं भव-
 ति, न ह्यन्यस्मिन् ज्ञातेऽन्यज्ञानमुपलभामहे इत्याशङ्क्य तद्वाक्य-
 तात्पर्यमाह *प्रतीचीति । उक्तेऽर्थे हेतुमाह *निःशेषेति ॥ १६ ॥

तस्मादुपासको गार्ग्यो न मुख्यं ब्रह्मवेत्स्यतः ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां बोधयामास तं वृषः ॥ १८ ॥

श्रुतिः—नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैतद्यद्राक्ष्यः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा क्षपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषः सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोम राजानिति स नोत्तस्थौ तं पाणिनाऽऽपेक्षं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

गार्ग्योक्तब्रह्मणाममुख्यत्वे श्रुतिमपि संवादयति *ब्रह्मेति ॥१७॥
उक्तमर्थमुपसंहरति *तस्मादिनि ।

श्रुतौ—नैतावता विदितं भवतीति वदता राज्ञा 'अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्ति' इति दर्शितं भवति । तच्चानुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाह *उप त्वा यानि, त्वामुपगच्छामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रतिलोमं विपरीतं यद् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या 'ब्रह्म मे वक्ष्यति' इत्येतद् आचारविधिशास्त्रविरुद्धम् । शास्त्रे कचिद्विषयापि राज्ञोपगमनविधानम्—आपदि योगक्षेमार्थमिति द्रष्टव्यम् । तस्मात्तिष्ठ त्वमाचार्य एव सन्, विज्ञापयिष्याम्येव त्वामहम् । ततः सलज्जं गार्ग्यमालक्ष्य तस्य विश्रम्भजननाय तं हस्ते गृहीत्वा उत्थितवन्तौ विप्रराजौ, कचिद्राज्ञः गृहप्रदेशे सुप्तं पुरुषमागतौ, तं च पुरुषं राजा बृहन्निसादिनामभिर्बोधितवान् । एवं बोधितोऽपि सुप्तो नोत्तस्थौ । तमप्रबुध्यमानं पाणिना आपिष्य बोधितवात् । तेन स चोत्थितवान् । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह *अन्वयेति । बो-

वार्त्ति०-स्याविज्ञानमयो भोक्ता न प्राण इति जागरे ॥

विवेको दुःशको यस्मादत्र द्वावपि सुस्थितौ ॥ १९ ॥

यो विज्ञानमयः सुप्तावसावुपरति गतः ॥

वर्तते पूर्ववत्प्राणो विवेकः सुशकस्तदा ॥ २० ॥

तस्मात्सुषुप्तं पुरुषमामन्य प्राणनामभिः ॥

अप्रबोधादभोक्तृत्वं प्राणस्यास्पृश्यन्वृषः ॥ २१ ॥

यदि भोक्ता भवेत्प्राणो जाग्रदच्छब्दमागतम् ॥

अश्रोण्यन्नाशृणोत्तस्मान्न स्याद्भोक्तोपलादिवत् ॥ २२ ॥

न विज्ञानमयोऽप्येनदशृणोदिति चेत्तथा ॥

अस्त्वश्रवणमेतस्य प्राणमात्रानहङ्कृतः ॥ २३ ॥

न बुध्यते देवदत्त आहृतोऽङ्गुलिनामभिः ॥

तावन्मात्रानहम्मानादेवं प्राणस्य नामभिः ॥ २४ ॥

धनार्थं प्रयुक्तनामाश्रवणाद् आपेपणाच्चोत्थानाद्वाग्यस्य भोक्तृ-
त्वेनाभिमतप्राणव्यतिरिक्तो विज्ञानमयो भोक्तेति बोधितवानि-
त्यर्थः ॥ १८ ॥ उक्तप्रबोधनार्थं सुप्तपुरुषगमने निमित्तमाह
*स्यादिति त्रिभिः । अत्र जाग्रदवस्थायाम् ॥ १९ ॥ २० ॥
अस्पृश्यत् स्पृष्टीकृतवान् ॥ २१ ॥ *यदीति । विमतो न भोक्ता
स्वनामश्रवणासमर्थत्वात् पापाणवदित्यर्थः ॥ २२ ॥ अत्र जीवे
व्यभिचारं शङ्कते *न विज्ञानेति । काश्येष्टात्मनः सर्वकार्य-
करणाभिमानित्वादङ्गुलीस्थानीयप्राणनाम्नां स्वनामत्वमेवा-
सिद्धमिति परिहरति *अस्त्वित्यादिना । यथा हस्तः पादोऽङ्गु-
लिरित्यादिनामोक्तैर्देवदत्तो नोत्तिष्ठति, सर्वदेहाभिमानित्वेन
तन्मात्रानभिमानित्वात्, तद्वज्जीवोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुप्तौ
यथा जीवेन स्वनामान्यपि न गृह्यन्ते एवं प्राणस्यापि संहत-

स्वनामान्यपि नो जीवः सुप्तो वेत्तीति चेत्तदा ॥
 जीवो नामात्र चिन्मात्रः सोपाधिर्वेति गम्यताम् ॥ २५ ॥
 बोधाबोधौ चित्तेर्नस्तः कूटस्थज्ञसिमावृतः ॥
 उपाधिलां पात्सोपाधिर्न वेत्तीति तु युज्यते ॥ २६ ॥
 श्रोत्रादीनामुपाधीनां सुप्ताद्युपरतत्त्वतः ॥
 यथा जीवां न वेत्त्येवं प्राणोऽपीत्यसदुच्यते ॥ २७ ॥
 नेन्द्रियाणां भवेत्स्वापो यदि प्राणप्रधानता ॥
 नामात्या शरते यस्माद्वाज्ञि स्वामिनि जाग्रति ॥ २८ ॥
 स्वापः प्राणस्य नाशङ्को यतः स्वप्नसुषुप्तयोः ॥
 कुर्वाणस्तुमुलं शब्दं प्राण आस्ते प्रबोधवत् ॥ २९ ॥
 तस्मादभोक्तृतैवास्य स्वनामाप्रतिबोधने ॥
 हेतुर्वाच्यस्तथा प्राणदेवताया अभोक्तृता ॥ ३० ॥
 देवताप्रतिषेधार्थं बोध्यते चन्द्रनामभिः ॥

करणत्वात्स्वनामाग्रहो, नाभोक्तृत्वादिति मत्वा शङ्कते *स्वना-
 मानीति । विषमो दृष्टान्तः इति वक्तुं जीवशब्दार्थं पृच्छति
 *जीव इति ॥ २५ ॥ द्वितीये स्वनामाश्रवणमुपपद्यत इत्याह
 *उपाधीति ॥ २६ ॥ उपाधिलोपादित्युक्तं व्यनक्ति *श्रो-
 त्रिति । संहृतकरणत्वादेव जीववत्प्राणस्यापि स्वनामाग्रह-
 णमिति पराभिमतशङ्कां धुनीते *ययेति ॥ २७ ॥ प्राणस्य
 भोक्तृत्वे करणोपसंहारासम्भवं दृष्टान्तेन स्फोरयति *ने-
 ति ॥ २८ ॥ अस्तु तर्हि प्राणस्याप्युपरतत्वात्सुप्तां स्वनामाग्रह-
 णमिति चेत्, न । अनुभवविरोधादित्याह *स्वाप इति ॥ २९ ॥
 प्राणो यथाऽभोक्ता एवं प्राणाधिष्ठात्री चन्द्रदेवताऽपि नास्मिन्देहे
 भोक्तीत्याह *तथा प्राणेति ॥ ३० ॥ देवताया अभोक्तृत्वसिद्ध्यर्थ-

तदबोधोदभोक्तृत्वं देवतायाः सुनिश्चितम् ॥ ३१ ॥
 प्राणस्याभोक्तृतां गार्ग्यो व्यबुध्येत ततो नृपः ॥
 विज्ञानमयबोधाय चक्रे यत्नमुपायतः ॥ ३२ ॥
 आपिष्यापिष्य बहुशः सुप्तं राजा व्यबोधयत् ॥
 आपेषणोत्थसङ्क्षोभात्ततोऽसौ प्रत्यबुध्यत ॥ ३३ ॥
 आपेषाल्लीनबुध्यादिसमुत्पत्तौ परात्मनः ॥
 घटाकाशवदुत्पत्तिर्या प्रबोधोऽयमिष्यते ॥ ३४ ॥
 अत आपेषणाद्योऽसावुत्थितः करणः सह ॥
 राजेव सचिवैः सार्द्धं स भोक्तव्यवसीयताम् ॥ ३५ ॥
 क्रोधहर्षभयोऽग्रे गज्ञानधर्मेर्विशेषयन् ॥
 शरीरं यः समुत्तस्थौ स भोक्तव्यवसीयताम् ॥ ३६ ॥
 मृतकल्पमिमं देहं स्वाचिन्ताऽऽवेशयन्निव ॥

मेव बृहन्नित्यादिचन्द्रनामभिः सम्बोधनं कृतमित्याह *देव-
 तेति । नच-तर्हि प्राणस्य प्राणनामभिरसम्बोधनादेवानुत्थानं
 नाभोक्तृत्वादिति शङ्काम् । प्राणस्यापः शरीरं ज्यांती-
 रूपमसौ चन्द्रमा इत्यत्र चन्द्रप्राणयोरैक्योक्तंस्तन्नान्न एव
 तन्नामत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ तं पाणिनाऽऽपेषमित्यादे-
 स्तात्पर्यमाह *प्राणस्पेत्यादिना ॥ ३२ ॥ स होत्तस्थावित्य-
 स्यार्थमाह *आपेषणेति ॥ ३३ ॥ ननुत्थानं नामात्मनः
 सुप्तेरुद्बोधः, तस्य स्वरूपत्वेनानुत्पत्तेः किं पाणिपेषणेन ? इत्यत
 आह *आपेषादिति । स्वापेऽज्ञाने प्रतीचि लीनस्य बुद्ध्यादे-
 र्जाग्रद्वेतुकर्मादिना परस्मादुत्पत्तौ 'प्रबोधो जातः' इति केवलं
 व्यवह्रियते, घटोत्पत्तौ तदाकाशोत्पत्तिवदिन्यर्थः ॥ ३४ ॥ तस्मात्पु-
 रुषस्यैव भोक्तृत्वं सिद्धमिमाह *अत इति त्रिभिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ज्वलन्निव समुत्तस्थौ यः स भोक्तेति गम्यताम् ॥ ३७ ॥
 देह एवास्तु भोक्तेति न वक्तव्यं जहत्त्वतः ॥
 स्पर्शपेषणवैषम्यादप्यभोक्तृ भवेद्वपुः ॥ ३८ ॥
 ईषत्स्पर्शादबुद्धोऽपि पेषणेन विबुध्यते ॥
 एतच्च देहादन्यस्य युक्तं सम्बन्धभेदतः ॥ ३९ ॥
 देहादन्यस्य देहोऽस्मिन्सम्बन्धः कर्मभिः कृतः ॥
 अभिमानात्मकः सोऽपि कर्मभेदादनेकधा ॥ ४० ॥
 तीव्राभिमानवेलायामीषत्स्पर्शेन बुध्यते ॥
 अन्यचित्तत्ववेलायां दृढस्पर्शमपेक्षते ॥ ४१ ॥
 स्वप्नान्पश्यन्प्रबोधाय पाणपेषमपेक्षते ॥
 सुषुप्तः पेषणाभ्यासाद्बुध्यते शुचितं हि तत् ॥ ४२ ॥
 देहस्य भोक्तृतायां तु कस्य कुत्राभिमानिता ॥
 ततां बोधस्य वैषम्यं किंकृतं स्पर्शपेषयोः ॥ ४३ ॥
 करणानामभोक्तृत्वं प्रत्येकं स्मृत्यसम्भवात् ॥
 चक्षुर्दृष्टं नहि स्मर्त्तुमन्येषां शक्तिरिष्यते ॥ ४४ ॥
 सङ्घातस्य परार्थत्वादभोक्तृत्वं गृहादिवत् ॥

॥ ३७ ॥ प्राणस्याभोक्तृत्वेऽपि पुरुषस्य भोक्तृत्वं न-
 सिद्ध्यति, देहादेरपि तत्सम्भवादिति शङ्कित्वा परिहरति
 *देह इति ॥ ३८ ॥ स्पर्शपेषणवैषम्यादित्युक्तं व्यनक्ति *ईषदि-
 ति ॥ ३९ ॥ सम्बन्धभेदत इत्युक्तं व्याचष्टे *देहादिति ॥ ४० ॥
 कर्मभेदात्तत्कृतसम्बन्धभेदोऽस्तीत्येतदनुभवेन प्रकटयति *तीव्रे-
 त्यादिना । *ईषत्स्पर्शेनेति । ईषद्देहनाजनकमित्यर्थः । स्पर्शतारतम्ये
 नजायमानबोधस्य देहाभिमानतारतम्यप्रयुक्तत्वसिद्धौ तदतिरि-
 क्तस्यैव भोक्तृत्वमुचितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ करणानां

स्याद्विज्ञानमयो भोक्ता प्रोक्तदोषविचर्जनात् ॥ ४५ ॥
 सुखदुःखानुसन्धानं भोगश्चिति स उच्यते ॥
 न जडेष्विति निर्णीतमन्वयव्यतिरेकतः ॥ ४६ ॥
 नान्वयो व्यतिरेको वा यद्यप्यद्वैतवस्तुनि ॥
 पुंड्युत्पत्तिरथाप्याभ्यां भवति व्यावहारिकी ॥ ४७ ॥
 अध्यस्तयाऽपि व्युत्पत्त्या कृत्स्नप्रान्तिनिवर्तते ॥
 स्वप्नताडनदाहादिभीत्या स्वप्ननिवर्तनात् ॥ ४८ ॥
 अतोऽन्वयेन विज्ञानमयो भोक्ता ऽत्र वर्ण्यते ॥
 चिदन्वयो हि भोग्येषु निम्बिलेष्वनुभूयते ॥ ४९ ॥

प्रत्येकं भोक्तृत्वमिति मतं निरस्य मिलितानां तभिराकरोति
 *सङ्घातस्येति । करणानि स्वानिरिक्तभोक्तृभोगमाधनानि संह-
 तत्वाद् गृहादिवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ भोगस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि
 न जडस्य भोक्तृतेरन्याद् *सुखेति । दुःखादिधिय एव भो-
 ग्यत्वात्तस्य च चेतनधर्मत्वेन प्रतीतिश्चित एव भोक्तृत्वं यु-
 क्तमित्यर्थः । विज्ञानमयस्यैव भोक्तृत्वमुपसंहरति । *इति नि-
 र्णीतमिति ॥ ४६ ॥ अद्वैतवादे प्रत्यग्व्यतिरिक्तवस्तुन एवाभा-
 वात् कथमन्वयव्यतिरेकयोर्निर्णायकत्वमिति शङ्कते *नेति ।
 कल्पितभेदमाद्यान्वयादिप्रवृत्तावपि नार्हतप्रतिरिति परिहरति
 *पुंड्युत्पत्तिरिति । आभ्याम्-अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । यद्यपि
 व्युत्पत्तिश्चिद्विज्ञानं वाक्यग्रन्थं तथाऽप्यनयोरपि प्रतिबन्धनिव-
 र्तकत्वेन तत्रोपयोग इति भावः ॥ ४७ ॥ कथमज्ञानादिनिवर्त-
 कत्वमिति शङ्कित्वा दृष्टान्तेन प्रत्यासृष्टे *अध्यस्तयेति ॥ ४८ ॥
 कीदृशान्वयव्यतिरेको ? तत्राह *चिदिति ॥ ४९ ॥ ननु सर्वा-
 नुस्यूतप्रत्यक्चैतन्यस्याविकारित्वात्कथं विज्ञानमयत्वं ? तत्राह

भोग्यानां व्याभिचारोऽपि भोक्ता त्वय्यभिचारवाद् ॥
 विज्ञानमयता तस्य विज्ञानप्रचुरत्वतः ॥ ५० ॥
 विज्ञानमन्तःकरणं तस्मिन्नात्मोपलभ्यते ॥
 राहुश्चन्द्रे यथा तद्वद्विज्ञानमयता ततः ॥ ५१ ॥
 स्वाभासबदविषोत्थबुद्ध्यादिव्याप्तिविभ्रमात् ॥
 तदात्मत्वाभिमानां सन्नहमित्युपलभ्यते ॥ ५२ ॥
 यदोपलब्धिमात्रोऽपि विज्ञानाद्युपलकर्तृताम् ॥
 प्राप्योपलब्धा स्यात् तेन विज्ञानमय उच्यते ॥ ५३ ॥
 स्फटिको रक्ततां प्राप्य जपाकुसुमकल्पिताम् ॥
 पद्मरागायने तद्वदुपलब्धृत्वमात्मनः ॥ ५४ ॥
 यदोपलभ्यो देहादेर्विज्ञानेन विवेचितः ॥
 स्याद्विज्ञानमयस्तेन पुरुषः परिपूरणात् ॥ ५५ ॥
 अशेषान्कल्पितानेष विज्ञानादीननात्मनः ॥

*विज्ञानेति । तथाच मयटो न विकारार्थेति भावः ॥ ५० ॥
 विज्ञानप्रचुरत्वमुपपादयति *विज्ञानमिति ॥ ५१ ॥ नन्वेवम-
 पि कथमपरिच्छिन्नस्याहमिति परिच्छिन्नत्वधीस्तत्राह *स्वाभा-
 सेति । प्रत्यगाभासवती या ऽविद्या तदुत्थबुद्ध्यादिसम्बन्धकृत-
 परिच्छेदविभ्रमादिव्यर्थः । *तदान्मत्वेति । बुद्ध्यादितादात्म्या-
 पन्न इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ मयटः प्राप्यार्थत्वे हेत्वन्तरमाह *यदो-
 पलब्धीति ॥ ५३ ॥ बुद्धस्याप्यात्मनोऽन्यसेसर्गादन्यथापतीति
 दृष्टान्तेनोपपादयति *स्फटिक इति ॥ ५४ ॥ देहेन्द्रियादिभ्यो
 विज्ञानशब्दितबुद्ध्या पृथक्कृतः सत्तात्मा यस्मात्प्रकाशते तेन
 वा तस्य विज्ञानमयतेत्याह *यद्वेति । विज्ञानमयः पुरुष
 इत्यत्र पुरुषशब्दार्थमाह *पुरुष इति ॥ ५५ ॥ एतदेव व्याचष्टे

आत्मा पूरयति प्रत्यक् सर्पादीन् रक्षता यथा ॥५६॥

श्रुतिः—स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैव एतत्सुप्तोऽभूत्
एष विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदाऽभूत्कुत एतदागा-
दिति तनु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

वा०—यो विज्ञानमयस्तस्य द्वैतधीः स्वप्नजाग्रतोः ॥

अस्ति, सुप्तौ तु सा नास्ति स्वभावोऽस्यास्य को भवेत् ५७
तस्य स्वभावं निर्णेतुं सुप्तौ कामूदयं पुनः ॥

कुत आगादिमं देहमित्येतदिह चिन्त्यते ॥ ५८ ॥

विहायैतच्छरीरं किं सुप्तौ देशान्तरं गतः ॥

धिनष्टो वाऽथवा ऽप्राप्ते विशेषज्ञानवर्जितः ॥ ५९ ॥

देहप्राणाविह त्यक्त्वा गच्छेन्निःसाधनः कथम् ॥

नाशे बोधः पुनर्न स्यात्, न स्थितौ ज्ञानवर्जनम् ॥ ६० ॥

* अशेषानिति ॥ ५६ ॥

इयमत्र श्रुत्यक्षरयोजना—पत्र पाणिपेपापूर्वकाले य
एष विज्ञानमय एतत्स्वप्नं यथा भवति तथा सुप्तोऽभूत् तदैष
पुरुषः क कस्मिन् अधिकरणेऽभूत्, कुतश्चापादानादेष आत्मा एत-
दागमनमागादिति राज्ञा पृष्ठो गार्ग्यस्तदुभयं न ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

कैषेत्यादिप्रश्नवाक्यस्य प्रकृतत्वं दर्शयितुमात्मतत्त्वे सं-
शयं तन्वीजं चाह *यो विज्ञानेति ॥ ५७ ॥ जाग्रदा-
दौ कर्तृत्वादिप्रतीतेरात्मनः संसारित्वं स्वभावः उत सुप्तौ त-
दप्रतीतेरसंसारितेति विशेषानवधारणात्संशये प्रश्नपूर्वकं निर्णेतुं
प्रश्नवाक्यं प्रकृतमित्याह *तस्येति ॥ ५८ ॥ तात्पर्यमुक्त्वा कैष
इत्यत्र सूचितान् विकल्पानाह *विहायेति ॥ ५९ ॥ आद्यं
प्रत्याह *दंदेति । द्वितीयं निराह *नाश इति । तृतीयं नि-

ब्रह्मभावोऽत्र तिष्ठेद्येदमिमन्येत विग्रहम् ॥
 औपाधिकोऽभिमानश्चंदुपाधेः क गतिस्तदा ॥ ६१ ॥
 उच्यते कर्मभिर्जीवः सुखदुःखोपमुक्तये ॥
 जाग्रत्स्वप्नावबोधोति क्षीणकर्मा सुषुप्सति ॥ ६२ ॥
 अक्रियस्याप्यवस्थासु सञ्चारो बुद्ध्युपाधितः ॥
 घटोपाधिवशाद्यद्वैदाकाशस्य गमागमौ ॥ ६३ ॥
 बुद्धेर्ज्ञानकार्याणां स्थानं हृदयमिष्यते ॥
 तत्रेन्द्रियाणि सर्वाणि बुद्धिनन्त्राणि सर्वदा ॥ ६४ ॥
 गोलकेन्द्वेषु धीस्नानि नाहिभिः कर्मणो वशान् ॥
 प्रसारयत्यधिष्ठाय मन्त्रजालकवद्बुद्धिः ॥ ६५ ॥
 बुद्धावक्षेषु चात्मायं चिद्रूपः प्रतिबिम्बानि ॥
 तादृग्वुद्धीन्द्रियोपाधिर्जागर्त्यात्मनेति गम्यते ॥ ६६ ॥

रम्यति अनेति ॥ ६० ॥ सुप्तो ज्ञानात्मजीवावस्थाने विशेष-
 धीरपि स्यादित्युक्तं विशदयति ब्रह्मस्वभाव इति । क गति-
 रिति । आधोऽमुपाधेरविनाशादिति भावः ॥ ६१ ॥ उक्तश-
 ब्दापरिहारत्वेनोत्तरश्रुतिं व्याख्यास्यन् जीवस्यावस्थात्रयनि-
 मित्तमाह उच्यते इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एवमुपाधिवशाज्जी-
 वावस्थात्रयसञ्चारमुपपाद्य तत्र जागरितस्य तावत्प्रसङ्गमाह
 बुद्धेरित्यादिना । सुप्तिकाले इन्द्रियैः साकं बुद्धिरज्ञाने ली-
 ना तिष्ठति, पुनश्च जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्बोधे सतीन्द्रियैः सह
 हृदये उद्भवति, सा च धीः स्वपरतन्त्राण्यक्षाणि तत्तद्गोलकेषु
 नाडीद्वारा प्रसारयति, तेषु प्रतिबिम्बितस्यात्मन इन्द्रियैरर्चोपल-
 ष्ठिर्जागरितामित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ सुषुप्तिस्वरूपमाह क-
 र्मस्य इति । स्वाश्रयाननु-स्वोपाधिलयानन्तरमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

कर्मक्षये बुद्धिरक्षीः सहाज्ञाने विलीयते ॥

वैतन्यप्रतिबिम्बाश्च लीयन्ते स्वाभयाननु ॥ ६७ ॥

श्रुतिः—स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैव एतत्सुप्तोऽभूय
एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेवां प्राणानां विज्ञानेन वि-
ज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते ॥

वा०—तदेन्द्रियाणां विज्ञानं धीविज्ञानेन संयुतम् ॥

विज्ञानमय आदत्त इति श्रुत्योपवर्ण्यते ॥ ६८ ॥

धीविज्ञानोपसंहारे विज्ञानमयताक्षरता ॥

निर्विकारात्मवैतन्यं केवलं पराशिष्यते ॥ ६९ ॥

एतदेव विवक्षित्वा प्रतिपादयति श्रुतिः ॥

एषोऽन्तर्हृदयाकाशस्तस्मिञ्छेते इतीदृशी ॥ ७० ॥

बुद्धिर्हृदयशब्देन ह्यभिप्रेतत्वाविवक्ष्यते ॥

आसमन्तात्काशनेऽयमित्याकाशोऽत्र चिद्वपुः ॥ ७१ ॥

बुद्धेरन्तः प्रतीचोऽन्यो नार्थः सम्भाव्यते यतः ॥

तस्मादाकाशशब्देन प्रत्यगात्मैव गृह्यते ॥ ७२ ॥

प्राणादीनां यतो जन्म वक्ष्यते प्रत्यगात्मनः ॥

तस्माच्छाकाशशब्देन ब्रह्मैवात्राभिधीयते ॥ ७३ ॥

अधिष्ठानत्वमन्नस्त्वमपरिच्छिन्नवस्तुनः ॥

एवमुपोद्धानत्वेनावस्थादयस्वरूपमुक्त्वा शङ्कोत्तरत्वेनैषां प्राणा-
नामित्यादिश्रुतिं व्याख्याति नन्दति ॥ ६८ ॥ य एषोऽन्त-
रित्वादेस्तान्पर्यमाह *धीविज्ञानेत्यादिना ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तत्र हृदया-
काशशब्दयोरर्थमाह *बुद्धिरिति ॥ ७१ ॥ आकाशपदस्य सु-
ख्यार्थं विहाय चिन्मात्रपरत्वे हेतुमाह *बुद्धेरिति द्वाभ्याम्
॥ ७२ ॥ ७३ ॥ उक्तमेव पुनः सहस्रिण्याह *अधिष्ठानत्व-

अन्तर्बहिर्बिकारोऽयं न मुख्य उपपद्यते ॥ ७४ ॥
 पराक्रमेयभूमिभ्यो मनासि व्युत्थितं सति ॥
 अनन्यबोधमात्यक्षाद्य एव इति भण्यते ॥ ७५ ॥
 स्वतोऽवगमरूपेऽस्मिन् कूटस्थे निर्द्वयात्मनि ॥
 कात्स्न्येनावस्थितिर्भोक्तुः शक्त इत्यभिधीयते ॥ ७६ ॥
 घटभङ्गे यथाऽऽकाशो महाकाशात् मिश्रते ॥
 विज्ञानलांघे विज्ञानमयस्यैवं परात्मना ॥ ७७ ॥
 देहाद्यध्यक्षतां हित्वा सुप्तौ स्वात्मनि वर्तते ॥
 इत्येतत्साध्यते श्रुत्या समाख्यायाश्च युक्तिः ॥ ७८ ॥
 स्वप्नस्य स्वपितृत्येषा समाख्या सर्वसम्पत्ता ॥
 निरास्तिमाहुश्छन्दोगाः स्वमपीन इतीदृशीम् ॥ ७९ ॥
 अतः समाख्याया सुप्तौ स्वाभाविक्यात्मना स्थितिः ॥

मिति । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेत् इति सर्वान्तर-
 त्वं जीवाधिष्ठानत्वं चाक्तम् । अस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे
 लांका इत्यादावन्तर्बहिःकार्यहेतुत्वं वक्ष्यति । एतन्नयमाकाशपद-
 स्य मुख्यार्थपरिग्रहं न घटत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ विदुषां स्वप्न-
 काशत्वेन स्फुरणाद् य एव इति प्रत्यक्षवाचिपदद्वययोग इत्या-
 ह ॥ परागिति ॥ ७५ ॥ शयनशब्दार्थमाह ॥ स्वत इति
 ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ जीवस्य परैक्यमाप्तौ सुप्तावेव युक्तिः स्या-
 दित्याशङ्क्य देहद्वयाधिमानराहित्यमात्रमत्राभेदसम्बन्धेन विव-
 क्षितमित्याह ॥ देहादीति । उक्तार्थसाधनपरत्वेन तानि य-
 देत्यादिभुक्तिं व्याचष्टे ॥ इत्येतदिति ॥ ७८ ॥ समाख्यायाह
 ॥ स्वप्नस्येति ॥ ७९ ॥ तद्वृत्तीति एवेत्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ युक्ति-

युक्तिश्चोपाधिसंहारः संसारित्वनिवृत्तये ॥ ८० ॥

वागाद्युपाधिसम्बन्धात्संसारित्वमिवेक्ष्यते ॥

ते तूपसंहृताः सर्वे ततोऽसंसारिताऽऽत्मनः ॥ ८१ ॥

श्रुतिः— तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति
नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति, गृहीता बाग्गृहीतं
श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

वा०—सुप्तौ काभूदिति प्रश्नो यः स एवं विचिन्तितः ॥

तेनासंसारितैतस्य स्वभाव इति निश्चितम् ॥ ८२ ॥

सुप्तः प्रबुद्ध इत्येव स्वप्नं पश्यति चेति यः ॥

विकल्प एव भूतानामविशारात्रिशापिनाम् ॥ ८३ ॥

चित्तसम्प्लोहमात्रेऽस्मिल्लोकोऽयं परिस्मिरते ॥

दिङ्मोहाकुलविज्ञानो नष्टमार्ग इवाध्वगः ॥ ८४ ॥

इति प्रपञ्चमिध्यात्वं विस्पष्टयितुमञ्जसा ॥

महाराजादयः श्रुत्या लोकाः स्वप्ना उदाहृताः ॥ ८५ ॥

श्रुति ॥ ८० ॥ ८१ ॥

अस्यार्थस्तु—तानि वागादिविज्ञानानि यदा गृह्णाति
अथ तदा—पुरुष इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तस्य स्वपित्येत-
न्नाम प्रसिद्धं भवति, तद् तदा स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भव-
ति । प्राण इति प्राणेत्रिगं, वागादिप्रकरणान् । अन्वयव्यतिरे-
काभ्यां वागाद्युपाधिकमान्मनः संसारित्वमिति युक्तितोऽप्यात्म-
नोऽसंसारित्वमिति भावः ॥ १७ ॥

प्रकृतमुपसंहरति ऋमुमाधिति ॥ ८२ ॥ अवस्थात्रय-
स्यापि मृषात्वसाधनपरा स यत्रेत्यादिश्रुतिरित्याह ऋमुस इ-
त्यादिना ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ देशातिरिक्तात्मसाधनेनै-

पाणिपेषप्रबोधेन देहादीनामनात्मता ॥
यद्यप्युक्ता, तथाऽप्यात्मविशुद्धिस्तावता नहि ॥८६॥
सिद्धा देहादिनादात्म्यमात्रस्यैव मृषात्मता ॥
ननु देहस्य मिथ्यात्वं, तेन सङ्गोऽस्य शङ्काने ॥८७॥
स्पष्टं देहात्मनोर्मदमभ्युपेत्यापि तार्किकाः ॥
रागादिसङ्गमिच्छन्ति तन्निवृत्तये प्रयत्नान् ॥ ८८ ॥
असङ्गत्वस्वभावांऽस्य सुप्तौ यद्यपि वर्णिनः ॥
तथाऽपि स्वप्नमालम्ब्य मांऽसिद्ध इति शङ्काने ॥८९॥
सर्वेन्द्रियवियोगेऽपि सुखिदुःखित्वमात्मनः ॥
स्वप्ने दृष्टमनः सङ्ग आत्मनस्तात्त्विको भवेत् ॥९०॥
मैवं मृषात्वात्स्वप्नस्य मनोमात्रविजृम्भणान् ॥
बाह्येन्द्रियविलोपेऽपि न मनो लुप्यते तदा ॥ ९१ ॥
महाराजादयः स्वस्य स्वप्नानुभवगोचराः ॥
न वास्तवा इति ज्ञेयाः शयानेभ्यः पृथक्त्वतः ॥९२॥

व देहनादात्म्यस्य मिथ्यात्वमिच्छाऽऽत्मनो ऽसङ्गत्वमिदं प्र-
पञ्चमृषान्वसाधनं दृष्टेति शङ्किन्वा परिहरति *पाणिपेषेत्यादि-
ना ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ देहातिरिक्तात्मवादिभिरङ्गीकृतकर्तृ-
त्वादिसङ्गस्याप्यात्मनः सुप्तावसंसारित्ववर्णनेनैव निरस्तत्वान्कि-
प्रपञ्चमृषान्वसाधनेनेति शङ्कते *असङ्गत्वेति स्वप्नावस्थाया-
मान्मनः संसारित्वोपलम्भात्तस्य च मृषात्वासाधने उक्तमप्यसं-
सारित्वं न मिश्र्यतीत्याह *तथाऽपीत्यादिना ॥ ८९ ॥ ९० ॥
स्वप्नस्य सत्यत्वसम्भावनायाऽऽत्मनो ऽसंसारित्वाभावचोपे पूर्व-
वादिषुस्वेनोपपाद्य तत्र समाधिमाह *मैवमिति ॥ ९१ ॥ विम-
ता राज्ञादयो न सन्नाः अपोम्बदेशवृत्तित्वाद्गज्जुसर्पवदिति-

गृहे शयाना ये दृष्टास्ते तु स्वप्ने वनं गताः ॥
 जाग्रदृष्टं मृषा स्वप्ने स्वप्नस्थं जागरे मृषा ॥ ९३ ॥
 अन्योऽन्यव्यभिचारित्वात्स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥
 मिथ्यात्वमित्यसावर्थः स्वप्नश्रुत्या विवक्षितः ॥ ९४ ॥
 स्वप्ने देहाद्बहिर्गत्वा तत्तद्वस्त्ववलोकनात् ॥
 व्यभिचारो नेति चेत्, न, निस्तनोर्गत्यसम्भवात् ॥ ९५ ॥
 अन्तः कुतः पर्वताद्या इति चेत्, अत एव हि ॥
 आदायाशेषजगतो वासनाः स्वप्नमीक्षन्ते ॥ ९६ ॥
 वासनासु च वस्तुत्वर्धारविद्याविजृम्भिता ॥
 इत्यात्मनां विशुद्धत्वं स्वप्ने श्रुत्योपवर्णितम् ॥ ९७ ॥
 श्रुतिः—स यत्रैतन्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्त-

प्रयोगमभिप्रेत्याह *महाराजादय इति ॥ ९२ ॥ शयानेभ्यः पृथक्-
 त्वत् इत्येतद्विज्ञोति *गृह इति । गृहे शयानानां राजादीनां
 बहिर्निष्ठतया पर्वतेरित्यर्थः । स्वप्नदृष्टानां जाग्रदृष्टादर्थान्तर-
 त्वेन मिथ्यात्वे, जाग्रदृष्टानामपि स्वप्नदृष्टादन्यत्वेन मृषात्वं
 स्यादित्याशङ्क्य तदपि श्रुत्यभिप्रेतत्वादप्रमेवेत्याह *जाग्रदि-
 त्यादिना ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ देहाद्बहिरेव स्वप्नदृष्ट्यङ्गीकाराद्यो-
 ग्यदेशवृत्तिन्वमसिद्धमिति शङ्किन्वा परिहर्ति *स्वप्न इत्यादि-
 ना ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

अक्षरार्थस्तु—सः प्रकृत आत्मा यस्मिन्काले स्वप्नवृत्त्या
 वर्तते तदा ऽस्य ते लोकाः कर्मफलानि । के ते । तत्र उतापि उच्चं
 देवत्वादि अवचं निर्यक्त्वादि च निगच्छति । अस्य महाराजत्वा-
 द्यो लोका मूर्धन, इवशब्दप्रयोगान् । यथा महाराजो जनपदे
 भवान् राजावकरणभूतान् मृत्पादीन् मूर्धान् आसीयदेशे

तुनेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उत वोचा-
वचं निगच्छति, स यथा महाराजो जानपदान् गृही-
त्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्ततेवमेवैष एतस्या-
णान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥ १८ ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद
हिता नाम नाभ्यो ह्यासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरी-
तनमभिप्रतिष्ठन्ते तामिः प्रत्यवमृष्य पुरीतनि शेते
स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा
ऽतिग्रीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

व्यतिरेकं विशुद्धिञ्च जागरस्वप्नयोः श्रुतिः ॥

प्रदृश्याप्यव्यानन्दरूपं सुप्तौ ब्रवीत्यमौ ॥ १८ ॥

यद्यपि द्वैतमिध्यात्वात्सिध्यत्यव्ययताऽऽत्मनः ॥

भात्येवाधाऽपि तदूर्ध्वं स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥ १९ ॥

द्वैतभावप्रतीत्याऽपि हीनं सुप्तावदर्शयत् ॥

पूर्वं यद्यप्यथाऽप्यत्र विस्पष्टीक्रियते पुनः ॥ १०० ॥

स्वेच्छया परिवर्त्तते । एवमेवैव जीवः एतद् ग्रहणं यथा भव-
ति तथा इन्द्रियाणि गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य
स्वशरीर एव वर्त्तते न बहिरिति ॥ १८ ॥

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरकण्डिकानात्पर्यमाह #व्यतिरेकमि-
ति ॥ १८ ॥ द्वैतमिध्यात्वसाधनेनात्मनः सुप्तौ निष्पञ्चत्व-
कथनेन च मिदृशैवाद्यस्य पुनः सम्भावितसङ्गानिरा-
करणेन स्पष्टीकरणाय पौनरुक्त्यमित्याह #यद्यपीत्यादि-
ना ॥ १९ ॥ १०० ॥ #दृश्यमिति । द्रष्टृताया वास्तवस्य त-
स्या वास्तवदृश्यसापेक्षत्वात्कथं दृश्यस्य यथात्वमिति शङ्क्य अ-

दृश्यं मिथ्याऽस्तु तद्वद्रप्सुर्द्रष्टृता वास्तवी ततः ॥
 दृश्यं साऽपेक्षतेऽप्येषा शङ्काऽत्र विनिवार्यते ॥१०१॥
 न किञ्चन यदा वेद तदा सुप्त इतीरणात् ॥
 आत्मनो ज्ञानकर्तृत्वं सुप्तौ नास्मीति गम्यते ॥१०२॥
 साभासबुद्धिज्ञानस्य कर्त्री तत्सन्निधानतः ॥
 स्कटिके पद्मरागत्वमिव स्याज्ज्ञातृताऽऽत्मनि ॥१०३॥
 परप्रयुक्तं ज्ञातृत्वं परलोपे विलुप्यते ॥
 अतोऽसंसारिता सुप्तावात्मनः स्वानुभूतितः ॥१०४॥
 न यथा श्रोत्रविज्ञानं रूपेणैति समागमम् ॥
 संसारेण तथैवात्मा कौटस्थ्यान्नेति सङ्गतिम् ॥१०५॥
 निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विनाशिना ॥
 आत्मनोऽनात्मना पांगो वास्तवो नोपपद्यते ॥१०६॥
 सुप्तौ केन क्रमेणायमुपाधिः प्रविलीयते ॥
 तत्कमस्यावबोधाय हृदयादि विविच्यते ॥ १०७ ॥
 आनाभितस्तथा कण्ठाहृदयं मध्यतः स्थितम् ॥
 सनालपद्मकांक्षाभं पञ्चच्छिद्रमधोमुखम् ॥ १०८ ॥

यं यदेत्यादिभ्रान्त्या निवार्यत इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ यदा न कस्य-
 चन वेदेत्यस्यार्थं बद्धन्तुक्तशङ्कानिराकरणप्रकारमाह अनेति
 ॥१०२॥ कथं तर्हि जाग्रदादावात्मनः कर्तृत्वादिप्रतीतिः ? तत्राह
 साभासेन्यादिना ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ आत्मनः कामायसम्बन्धं
 दृष्टान्तेन स्पष्टयति अत्र यथेति ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ हिता नाम
 नाड्य इत्यादेराकाङ्क्षापूर्वकं नान्तर्यमाह अनुभाविता ॥ १०७ ॥
 तत्र हृदयस्य स्थानमाह आनाभित इति ॥ १०८ ॥ हितसंज्ञ-
 कानां दासप्रतिमहस्रसङ्ख्याकानां नाडीनां स्वरूपमाह

कदम्बकुसुमोद्भूतकेसरा इव सर्वतः ॥
 प्रमृता हृदयाक्षाब्धो बह्वक्षरसपूरिताः ॥ १०९ ॥
 निर्गत्य हृदयाद् बुद्धिस्तासु स्वप्नं प्रपश्यति ॥
 ताभिर्देहाद् बहिर्गत्वा जाग्रतात्यभिधीयते ॥ ११० ॥
 पुनः प्रत्यवमृष्यैषा पुरीतच्छष्टिने हृदि ॥
 प्रविश्य लीयते देहं व्याप्य सामान्यवृत्तिनः ॥ १११ ॥
 बुद्धेरव्याकृतावस्था वृत्तिः सामान्यशब्दिता ॥
 व्याप्तो देहस्तया सुप्तौ तैलेनेव तिलोऽम्बिलः ॥ ११२ ॥
 व्याकृतोपाधिविलये द्वैतभानं निवर्तते ॥
 स्फुटीभवत्यव्ययत्वं तदानीं प्रत्यगात्मनः ॥ ११३ ॥
 सर्वसंसारदुःस्वानामत्यन्तोपरमात्तदा ॥
 आनन्दस्य परा निष्ठा दृष्टान्तैः सोपमीयते ॥ ११४ ॥
 इन्द्रियस्याप्ररूढत्वात्स्वेष्टप्राप्तेर्विवेकतः ॥
 नीरागाणां बालराजब्राह्मणानां क्रमात्सुखम् ॥ ११५ ॥
 दुःखं रागद्वेषजन्यं तदभावं सुखं स्वतः ॥
 इति व्यासिगृहीत्यर्थं बहुदृष्टान्तवर्णनम् ॥ ११६ ॥

*कदम्बेति ॥ १०९ ॥ ताभिः प्रत्यवमृष्यैषादेरर्थमाह *निर्गत्येत्यादिना *पुरीतदृष्टित इति । पुरीतच्छब्देन हृदयवेष्टन-
 बाधकेन तद्दृष्टितं हृदयं लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ११० ॥ १११ ॥ सु-
 प्तौ का वा बुद्धेः सामान्यवृत्तिस्तथाह *बुद्धेरिति । बुद्धेरा-
 त्यन्तिकनाशाभावेऽपि सुप्तौ मूर्खमत्वात् विशेषधीरिति न पूर्वो-
 क्तशब्दावकाश इति ध्येयम् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ एवं द्वैतप्रतीत्या-
 भावात्सुप्तावात्मनोऽद्वयत्वमुपपाद्य स यथा कुमार इत्यादेरर्थमा-
 ह *सर्वेति ॥ ११४ ॥ दृष्टान्तभूतकुमारादीनां सुखित्वे हेतुमा-
 ह *इन्द्रियस्येति ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

यावत्तावत्प्ररूढत्वं रागादेर्जायते हृदि ॥

तावत्तावत्प्ररूढत्वं दुःस्वस्याप्यभिजायते ॥ ११७ ॥

यावत्तावत्तनुत्वं स्याद्वागादेः प्रत्यगात्मनि ॥

तावत्तावत्तनुत्वं स्याद् दुःस्वस्यापि सुखात्मनि ॥ ११८ ॥

अशेषदुःस्वहेतूनां विलापात्सुप्त आत्मनि ॥

दुःस्वहीने परा निष्ठाऽऽनन्दस्येत्युपपद्यते ॥ ११९ ॥

आनन्दस्यात्मरूपत्वाद्विपर्ययक्रियते न सः ॥

स्वप्रकाशचिदात्मत्वान्स्वयमेव विभात्यसौ ॥ १२० ॥

अद्वयानन्दरूपत्वमित्थं सुप्तौ प्रदर्शितम् ॥

एतावता स्वभावोऽस्य निर्णीतः प्रत्यगात्मनः ॥ १२१ ॥

श्रुतिः—स यथोर्णनाभिरन्तुनोच्चरेत्तथाऽग्नेः क्षुद्रा
विरुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः
सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति ।
तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति, प्राणा वै सत्यं तेषा-
मेव सत्यम् ॥ २० ॥

इत्युपनिषदि चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

अनिघ्नीयमिषयेन दुःस्वदन्व्रीमानन्दस्यावस्थां प्राप्य एत-
च्छयनं यथा भवति तथा ज्ञेय इति श्रव्यसमर्थः ॥ १२ ॥

सुप्तावात्मन आनन्दरूपत्वमुपपत्त्याऽपि साधयति *याव-
दिति त्रिभिः ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ आनन्दस्य
स्वसत्तायां प्रकाशमानत्वनियमान्मुप्तौ सर्वप्रकाशपरमात्म-
स्वरूपस्यानन्दतेत्याशङ्क्य आत्ममुखस्य निम्नप्रकाशाभिन्नत्वेन
प्रकाशमानत्वान्मवमित्याह *आनन्दस्येति ॥ १२० ॥ प्रकृत-
मुपसंहरति *अद्वयेति ॥ १२१ ॥ स यथोर्णनाभिरित्यादिश्रु-

वा०-कामूदेष इति प्रश्नं निर्णीय कुत आगतः ॥

इति प्रश्नं विनिर्णेतुमूर्णनाभ्यादिका श्रुतिः ॥१२२॥

यत्रामुक्तत एवेष आगच्छेदिति यद्यपि ॥

ज्ञायतेऽर्थास्तथाऽप्यत्र तदुक्तिरुपयुज्यते ॥ १२३ ॥

अयम्यवधिमङ्गेद आधाराधेययोर्मिदा ॥

यथा लोके तथा नात्रेयमावर्था विवक्षितः ॥१२४॥

एतदर्थानुकूलो हो प्रश्नो तेनोत्तरं पृथक् ॥

उक्तं, तस्योत्तरस्यैव तात्पर्यार्थ उदीर्यते ॥ १२५ ॥

नान्यत्रामुदयं सुप्तो नान्यस्मादुन्वितः पुनः ॥

सुप्त्युन्धानभ्रमः पूर्णं बुद्ध्युपाधिविज्ञप्तिभ्रमः ॥१२६॥

अथवा दर्शितं मुमावसङ्गत्वं चिदात्मनः ॥

जगद्वेतुतयोन्धाने ब्रह्मता तस्य वर्णयते १२७ ॥

अवास्तवत्वाज्जगतो नास्त्यत्वं विहन्यते ॥

तेस्मात्पर्य वृत्तानुवादपूर्वकं सदृशहानि *काभूदिति ॥ १२२ ॥

१२३ ॥ अवेमिदस्यापि पुनरुक्तेरुपयोगं दर्शयति *अवधीति-

॥ १२४ ॥ लोकमिदन्न्यायेनात्मन्यप्याधाराधेयभेदशङ्का भवती-

त्यत्र प्रश्नवाक्यमनुकूलयति *एतदर्थेति । लोके यस्य य

आधारः स तस्मादाधाराद्विज्ञः, यो यत आगच्छति स च त-

स्मादवधेऽन्यो दृष्टः, एवमयमात्माऽपि स्वस्मादन्यस्मात्कुत आगान्

स्वाव्यस्मिन्कुत्राभूदिति प्रश्नद्वयप्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं प्रश्नता-

त्पर्यमुक्त्वा तदुत्तरत्वेन प्रवृत्तश्रुतिनात्पर्य प्रतिज्ञापूर्वकं विशदय-

ति *तेनोत्तरमित्यादिना ॥ १२५॥१२६॥ अवस्थात्रयविकल-

णत्वेन प्रतिपादितयुद्धत्वंपदार्थस्य जगत्कारणत्वोपलक्षितब्रह्मा-

भेदबोधपरा वाक्तश्रुतिरित्याह *अथवेति । उत्थाने जागरे ॥१२७॥

दृश्यमज्ञानजत्वेन न वस्तु स्वप्नदृश्यवत् ॥ १२८ ॥
 नासतो जन्मना योगः सतः सत्त्वान्न वेद्यते ॥
 कूटस्थे विक्रिया नास्ति तस्मादज्ञानतो जनिः ॥ १२९ ॥
 वास्तवीं जनिमाहुर्गे तैर्वाच्यं सृष्टिकारणम् ॥
 प्रधानं परमाण्वादिः प्रवर्तकमपेक्षते ॥ १३० ॥
 तत्प्रवर्तक ईशश्चेत्सोऽपि केन प्रवर्तितः ॥
 लीनत्वात्कामकर्मादि न प्रवर्तयितुं क्षमम् ॥ १३१ ॥
 शक्तिर्नियामिका चेत्सा केनान्येन निषम्यते ॥
 आविचारितरम्याऽतः सृष्टिरात्मनि कल्पिता ॥ १३२ ॥

जीवस्याद्वितीयब्रह्मणाऽभेदमिद्वयर्थं साधितं प्रपञ्चमिध्यान्वं स्मार-
 रयति • अवाप्तवन्वादिनि । १२८ ॥ किञ्च द्वैतस्यामतः सतो वा
 जन्म नाद्यः । इत्याह • नामत इति । न द्वितीय इत्याह • समत इति ।
 जन्यस्वरूपालोचनया जन्मायोगमुक्त्वा जनकस्वरूपालोचनयाऽपि
 तदयोगमाह • कूटस्थ इति । भासमानजनेस्तर्हि का गतिस्तत्राह
 • तस्मादिति ॥ १२९ ॥ उक्तार्थदाढ्याय मतान्तरमनुद्य दृश्य-
 नि • वास्तवीमिति ॥ १३० ॥ अस्तु परमाण्वादिरन्येन प्रवर्त्ति-
 तो जगःसृष्टिहेतुमिति चेत्, किं प्रधानादिप्रवर्तक ईशस्तच्छक्तिरे-
 व वा ? तत्राद्यमनुवदति • नदिति । किमीशोऽपि निरपेक्ष एव
 प्रवर्तकः कर्मादिमापेक्षो वा ? नाद्यः, सृष्टिमान्तन्यप्रमत्तादि-
 नि मन्वाऽऽह • सोऽपीति । द्वितीयं प्रमाह • लीनत्वादिति । प्र-
 वर्तयितुमिति—प्रवर्तकस्येशस्य सहकारिभवितुम् ॥ १३१ ॥ आ-
 द्यद्वितीयमनुवदति • शक्तिरिति । तस्याः जट्वेन स्वतो न
 प्रवर्तकत्वेत्याह • मेति । अनः परिशेषान्मायापयी सृष्टिरि-
 त्याह • अविचारितेति ॥ १३२ ॥ सृष्टिरवास्तवी चेत्किमर्थं क-

तथाऽप्यकारण्यबोधाय श्रुत्या सृष्टिरुदीर्यते ॥
 बुद्ध्यारोहाय मन्दानां सृष्टौ दृष्टान्त उच्यते ॥१३३॥
 अचेतनो यथा तन्तुरुर्णनाभेः सचेतनात् ॥
 जातश्चिदात्मनस्तद्वत्प्राणलोकाश्चेतनम् ॥ १३४ ॥
 विस्फुलिङ्गा यथा वाऽग्नेर्जायन्ते ऽग्निस्वभावाः ॥
 तथा सुप्तात्मनो जीवा विज्ञानमयनामकाः ॥ १३५ ॥
 प्राणाद्युत्पत्तिभिर्जीवाः उत्पन्ना इति विभ्रमः ॥
 आकाशोत्पत्तिविभ्रान्तिर्यथा कुम्भादिजन्मभिः ॥१३६॥
 प्राणाद्युत्पत्तिरप्यत्र भ्रान्तैवेति मतं यदि ॥
 तथाऽप्यस्ति विशेषोऽत्र तयोः प्राणादिजीवयोः ॥१३७॥
 स्वरूपतो जन्मनश्च प्राणादिर्भ्रान्तिकल्पितः ॥
 जीवस्य कल्पितं जन्म स्वरूपं तु न कल्पितम् ॥१३८॥

उच्यते तत्राह *तथाऽपीति । सृष्टेरवास्तवत्वे स यथोर्णनाभिरित्यादिदृष्टान्तकथनं किमर्थं ? तत्राह *बुद्धीति ॥१३३॥ एवं स यथेत्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याचष्टे *अचेतन इति । यथा प्रसिद्धां लूताकीटः तन्तून् सृष्ट्वा तेनोद्गच्छेत्, न च तन्तुसर्गे गणिक्रियायां वा तस्य स्वभिन्नसाधनान्तरमस्ति । तथा साधनान्तरशून्यस्य चेतनस्यात्मनो ऽप्यचेतनमपञ्चोत्पादकत्वमविरुद्धमिति भावः ॥ १३४ ॥ केवलचेतनाचेतनोत्पत्तिः कथमिति शङ्कानिरासनपरां स यथाऽग्नेरित्यादिभुक्तिं ध्याकरोति *विस्फुलिङ्गा इति । *सुप्तात्मन इति । अज्ञानोपहितब्रह्मण इत्यर्थः । माध्यन्दिनशाखायां सर्व एवात्मान इति पाठोऽस्ति, तदभिप्रायेण जीवोत्पत्तिरित्यं व्याख्यातेति ध्येयम् ॥ १३५ ॥ जीवस्यापि अनिमज्जेऽकुताभ्यागमादिप्रसङ्ग इत्याक्षेपं तज्जनेर्भ्रममात्रकल्पितत्वान्मैवमित्याह *प्राणादीति ॥१३६॥१३७॥१३८॥

उद्भूतिस्थितिनाशाः स्युर्जगतोऽस्य प्रतिक्षणम् ॥

अविद्यामात्रहेतुत्वान्नामीयां विद्यते क्रमः ॥ १३९ ॥

यस्मादविद्ययात्मा प्राणक्षेत्रज्ञरूपभाक् ॥

स्वनोऽतः स परं ब्रह्म तस्योपनिषदुच्यते ॥ १४० ॥

यद् गुह्यं ब्रह्मणो नाम बोधार्थोपासनाय वा ॥

तत्स्यादुपनिषच्छब्दवाच्यं तच्चात्र बुद्धये ॥ १४१ ॥

सत्यस्य सत्यमित्येतन्नाम ब्रह्मावबोधकम् ॥

प्राणा आपानतः सत्याः सत्यं ब्रह्मैव वस्तुतः ॥ १४२ ॥

असत्यां देह उदित एकजन्मन्युपक्षयात् ॥

सत्याः प्राणा लिङ्गरूपा आमांश्चमनुपक्षयात् ॥ १४३ ॥

मोक्षेऽप्यक्षीण आत्मा तु सत्यान्सत्य उदाहृतः ॥

सत्यस्य सत्यं प्रोवाच ब्रह्म बालाकये नृपः ॥ १४४ ॥

एतद्ब्राह्मणतान्पर्यन्विचारस्य प्रसङ्गतः ॥

कृत्स्नशास्त्रस्य तान्पर्यन्विष्टेदानीं निरूप्यते ॥ १४५ ॥

जगज्जन्मादीनां नियतक्रमवत्त्वान्कथयन्नुपनिष्याशङ्क्य दृष्टनष्ट-

स्वभावानां तेषां क्रम एवामिदं इत्याह *उद्भूतीति ॥ १३९ ॥

आत्मनोऽद्वितीयत्वमुक्तमुपसंहरति *यस्मादिति । तस्योप-

निषदिन्यादेर्यमाह *तस्येति । श्रुत्यपेक्षितं पूरयति *उच्यते

इति ॥ १४० ॥ तत्रोपनिषदर्थमाह *तदिति । प्रकृते बोधा-

र्थमेव ब्रह्मणो गुह्यनामकथनमित्याह *अत्र बुद्धये इति ।

॥ १४१ ॥ किन्तद्ब्रह्म्यं नाम ? तदाह *सत्यस्येति ।

उक्तपर्यं स्वयमेव श्रुतिर्याचष्टे *प्राणा वा इति ।

प्राणानां कल्पितत्वात्केः कथं सत्यत्वमित्याशङ्क्य

श्रुतिनान्पर्यं स्पष्टयति *प्राणा इत्यादिना ॥ १४२ ॥

॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ कृत्स्नशास्त्रतान्पर्यन्निर्णयार्थं

संसार्येव किमात्मा स्यादृतासंसार्यपीश्वरः ॥
 स ज्ञो भिषते जीवादध्या नहि भिषते ॥ १४६ ॥
 नानारसप्रभेदेऽपि ब्रह्मैकरसमेव वा ॥
 सति चैकरसेऽन्योक्तविरोधो ऽप्राप्तिर वा न वा ॥ १४७ ॥
 संसार्येवास्ति नेशोऽन्यो यस्मादत्र श्रुतिः स्वयम् ॥
 सुप्तात्संसारिणो जीवान्प्राणायुष्पुत्तिमब्रवीत् ॥ १४८ ॥
 मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्येवं भार्यादिर्प्राप्तिमूचितम् ॥
 संसारिणमुपक्रम्य द्रष्टव्यः स ईर्ष्याने ॥ १४९ ॥
 नचामी मुक्त्यवस्थागामसंसारो भविष्यति ॥
 स्वभावस्यान्यथाभावो यस्मान्न कापि दृश्यते ॥ १५० ॥
 साङ्ख्यादयस्तथेशस्य ह्यभावं बहुयुक्तिभिः ॥

विचारप्रयोजकसंशयबीजभूता वादिविप्रतिपत्तिर्दृश्यति *सं-
 सारीत्यादिना ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ प्रथमं पूर्वपक्षमाह *संसा-
 र्येवास्तीति । अस्मिन्ब्राह्मणे एवमेवास्मादित्यादावागन्तुकज्ञा-
 नवतः स्वाभावस्थान्प्राणादिमकलजगदुत्पत्तिः श्रूयते अतो
 नास्ति जीवाद्ब्रह्मान्यदिन्यथेः ॥ १४८ ॥ तत्रैव ब्राह्मणा-
 न्तरं संवादयति *मैत्रेयीति । संसारविलक्षणस्य वेद्यस्य स-
 र्वे भार्यादिभोगसाधनोपलभितस्य भोक्तुर्द्रष्टव्यत्वोपदेशो
 न स्यादिति भावः ॥ १४९ ॥ संसार्येव जीवो मुक्त्यवस्थायां
 परो भवत्यतो ब्रह्मभावी जीवदर्शनमपि ब्रह्मदर्शनमेवेति
 न द्रष्टव्यत्वाद्युपदेशविरोध इति शङ्किन्वा परिहरति *न चे-
 ति । *स्वभावस्येति । अन्यथा बहिरपि कदाचिच्छीतः स्या-
 दिति भावः ॥ १५० ॥ तत्र वादिमम्मतिमप्याह *साङ्ख्यादय-
 इति । ईश्वरस्य देहित्वेऽस्मदादितुल्यत्वाद्, देहाभावे ह्युक्तवज्ज-

आपादयन्ति यत्नेन तेभ्योऽन्यः कोऽधिको धिया ॥ १५१ ॥
 एवं प्राप्ते वदामोऽत्र बहुभृत्युपजीवनात् ॥
 असंसारी परोऽस्तीशो यस्य सर्वमिदं वशे ॥ १५२ ॥
 यः सर्वज्ञः सर्वविद्य योऽशनायादिवार्जितः ॥
 यः पृथिव्यामिति तथा नेति नेतीति चाग्रमः ॥ १५३ ॥
 ब्रह्म ब्रवाणीत्युक्तत्वादत्रापि ब्रह्मणः श्रुतिः ॥
 प्राणायुत्पत्तिमाचष्टे ननु संसारिजीवनः ॥ १५४ ॥
 सना सोम्येत्यादिशास्त्रात्सुप्तौ ब्रह्मावशेषतः ॥
 जगत्सृष्टिर्युज्यतेऽसौ सृष्टिप्राप्यात्पुराऽऽत्मनः ॥ १५५ ॥
 द्रष्टव्यञ्च परात्मेव सर्वमात्मेति वर्णनात् ॥

गत्कर्तृत्वायोगाज्जीवानामेवाष्टद्वारा तत्कर्तृत्वसम्भवेन तस्या-
 किञ्चित्करत्वादित्यादियुक्तिं सूचयति *ब्रह्मिति ॥ १५१ ॥ आद्यं
 पक्षमाह *एवमिति ॥ १५२ ॥ ईश्वरविषयश्रुतिमाह *य इति
 ॥ १५३ ॥ यदुक्तम्—एवमेवास्मादान्मनः इति जीवादेव जगदु-
 त्पत्तिः श्रूयते इति तद्दूषयति *ब्रह्मेति । ब्रह्म ते ब्रवाणी-
 त्युपक्रमे श्रुतस्य य एषोऽतर्हदय आकाश इति च प्रकृतस्या-
 काशशब्दवाच्यस्य परस्य एतस्मादिति सर्वनाम्ना परामर्शः, न
 जीवस्य प्रकरणविरोधादिति भावः ॥ १५४ ॥ किञ्चेतस्मादा-
 त्मन इत्यन्यत्रैतच्छब्देन सन्निहितमांशुत्वात्परामर्शोऽपि त-
 दा देहद्वयाभिमानशून्यस्य स्वरूपमात्रावशिष्टत्वादज्ञानब्रह्माभे-
 दविषयत्वाऽपि जगदतुल्योक्तिर्युज्यत इति न तावता सर्वभू-
 तिसिद्धेश्वरापलाप इत्याह *मतेति । *सृष्टिप्राप्यात्पुरेति ।
 अन्तःकरणाद्युपाधिसृष्ट्या विश्वतैजसस्त्वमाप्तेः पूर्वमित्यर्थः
 ॥ १५५ ॥ यदुक्तं वाक्यशेषे प्रोक्तारहणकस्य तस्यैव द्रष्टव्यत्वोप-

अभेदाभिप्रायतो ऽथ भवेत्संसार्युपक्रमः ॥ १५६ ॥
जगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यं नेशादन्यस्य तेन ते ॥
साङ्ख्यादयो बुद्धिहीना बुद्धिमन्तश्च तार्किकाः ॥ १५७ ॥
जीवेशभेदमाहुस्ते तस्माज्जीवो महेश्वरम् ॥
आराधयेदहं ब्रह्मत्येवं मत्वा पतत्यसौ ॥ १५८ ॥
नैतदेवं ब्रह्मणोऽत्र मन्त्रब्राह्मणमानतः ॥
प्रवेशः श्रूयते तस्मान्नास्ति जीवेशयोर्भिदा ॥ १५९ ॥
तन्मृष्ट्वा ऽनुप्राविशत्तत्पुरः पुरुष आविशत् ॥
इत्यादीन्यत्र वाक्यानि सन्ति ब्राह्मणमन्त्रयोः ॥ १६० ॥
जीवां ब्रह्मविकारोऽनो ब्रह्म नानारसं ततः ॥

देशास्मातिरिक्तेश्वरसिद्धिरिति, तदप्यन्यययति *द्रष्टव्य इति
॥ १५६ ॥ युक्तितोऽपि जीवस्य न जगदेतुन्वमित्याह *ज-
गदिति । द्वितीयपूर्वपक्षमुन्थापयति *बुद्धिमन्त इति ॥ १५७ ॥
तदस्येश्वरसाधनफलमाह *तस्मादिति । निकृष्टो जीवः वस्तु-
ष्टमीशं स्वामीदासभावेन पूजयेन्न तु 'अहं ब्रह्म' इति भावयेदित्त-
र्थः । विपक्षे दोषमाह *अहं ब्रह्मेति । ययाऽमात्यः स्वात्मानं
राजानं भावयन्प्रत्यवेति तथेशमात्मानं पश्यन्जीवः प्रत्यवे-
यादिति भावः ॥ १५८ ॥ तदस्येश्वरवादिमतमपि निराकरो-
ति *नैतदिति ॥ १५९ ॥ परस्यैव प्रवेशवादिमन्त्रब्राह्मणवा-
दानुदाहरति *तदिति ॥ १६० ॥ सत्यं पर एव स्वसृष्टेषु
प्रविष्टः, किन्तु जीवरूपेणाविकारापन्नः सन्, न तु साक्षादिति
तृतीयपूर्वपक्षमाह *जीव इति । तस्य ब्रह्मविकारत्वे फलितमाह
*अत इति । अयं भावः—ब्रह्मणः साक्षात्प्रवेशे प्रविष्टः संसा-
री न वा ? आये तदभिन्नब्रह्मणोऽपि संसारिता स्यात् । द्विती-

बन्धमोक्षव्यवस्थेति केचित्, तत् न युज्यते ॥ १६१ ॥

घटकेशधीनीय विकारो भवतीति यः ॥

युतमिदः पृथिव्यंशो मृत्पिण्डो घटतां तदेतत् ॥ १६२ ॥

केशस्त्वयुतमिदंशः पलितस्य समदनुते ॥

क्षीरं सर्वं दधि भवेत्तदेतद् ब्रह्म न तु त्रिधा ॥ १६३ ॥

कूटस्थस्याक्षिरंशत्वाद् ब्रह्मणो नास्ति विक्रिया ॥

दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिभूतिवाक्यसहस्रतः ॥ १६४ ॥

विस्फुलिङ्गभूतेर्जीवो ब्रह्मांशः संसरेद्यदि ॥

तर्ज्यशस्कुटनाद् ब्रह्म संयुज्येन घणेन तत् ॥ १६५ ॥

अकायमघ्नं चेति भूतिर्घणनिर्घोषिणी ॥

ये उपदेशानर्धकं, तथा च समुद्रतरङ्गादिन्यायेन जीवस्य ब्रह्म-
णो विद्याभिषन्ने नत्र भेदाच्चेन समास्तिव्यमभेदाच्चेनैव-
श्रुत्युपपत्तिरिति ब्रह्मणो नानात्मत्वे न कोऽपि दोष
इति ॥ १६१ ॥ जीवस्य ब्रह्मविकारिवायोगं दर्शयि-
तुं विकल्पयति ऋगदेत्यादिना । यथा नानात्वयवसमुदाय-
भूतायाः पृथिव्याः पृथक्कृतस्नदेकदेशो मृत्पिण्डो घटाकारेण
परिणमते, एवं परमान्धनस्यैकदेशं नतः पृथग्भूतं मर्जीवाका-
रेण परिणमते उत शरीरस्यैव केशादेः ईर्यायापत्तिबद्धस्य
केशस्य जीवतापत्तिः, अथवा क्षीरवन्पूर्वस्यपरिण्यागेन ब्रह्म
जीवतापपद्यत इति विकल्पार्थः ॥ १६२ ॥ पक्षत्रयमप्यनुप-
पन्नमिति दूषयति ऋगवेदिति । एतेन समुद्रतरङ्गादिन्या-
योऽपि निरस्तो वेदितव्यः ॥ १६३ ॥ निरञ्जन्वहेतोरसिद्धि-
माशङ्क्य परिहरति ऋकूटस्थ इति ॥ १६४ ॥ ब्रह्मणः सांश-
त्वेऽपि भूतिरस्तीति शङ्कते विस्फुलिङ्गिति ॥ १६५ ॥ अस्तु

स्वप्नसंसारवत्तस्माज्जीविसंसार इत्यनाम् ॥ १६६ ॥

विस्फुलिङ्गापुन्यामः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः ॥

एकान्त्यप्रतिपक्षार्थो न जीवं भेनुमर्हति ॥ १६७ ॥

मृष्टोऽविस्फुलिङ्गागोः मृष्टिर्वा चोदिताऽन्यथा ॥

उपायः सोऽवतारापेन्याहुरागमवेदिनः ॥ १६८ ॥

विस्फुलिङ्गो यथोत्पत्तः पूर्वमग्न्यात्मकस्तथा ॥

क्षेत्रज्ञः मृष्टितः पूर्व परमात्मैव नापरः ॥ १६९ ॥

आन्त्या क्षेत्रज्ञता भानि बांधादेषा निवर्तते ॥

इत्यत्र राजपुत्रस्य व्याधता स्यान्निर्दानम् ॥ १७० ॥

राजपुत्रो रोगवशाद्गुन्मत्तः मन्वतं गतः ॥

चिरं व्याधगृहे स्थित्वा व्याधोऽस्मीत्यभिमन्यते ॥ १७१ ॥

उन्मादशान्तावप्येष न तां मस्मार राजनाम् ॥

अभिज्ञः काश्चिदागन्त्य स्मारयामास राजनाम् ॥ १७२ ॥

ततो राज्येऽभिषिक्तः मन व्याधतां नैव मन्यते ॥

ब्रह्मण्येवं योजनीया बन्धमोक्षौ प्रकल्पितौ ॥ १७३ ॥

ब्रह्मणो व्रणयोगोऽपि तत्राह * भकायमिति । कथं तर्हि ब्रह्मण
एकरमत्वे तदभिन्नजीवे संसारमर्तानिस्तत्राह * स्वप्नेति
॥ १६६ ॥ का तर्हि विस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतेर्गतिरित्याशङ्का
यमव्रणमित्यादिवहुश्रुतिविरोधादन्यतरा मेयाह * विस्फुलिङ्गे-
ति ॥ १६७ ॥ उक्तेऽर्थे गौडपादाचार्यसम्प्रतिपाह * मृष्टिति ॥ १६८ ॥
उक्तश्रुतेस्तान्पर्यान्तरमाह * विस्फुलिङ्गो यथेति ॥ १६९ ॥ ननु जी-
वसंसारो भ्रमकल्पित इत्यनुपपन्नं तत्र श्रुत्यनुग्राहकदृष्टान्ताभावा-
दिति, नेत्याह * आन्त्येत्यादिना ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ दृष्टा-
न्तोक्तमर्थं दाष्टान्तिकं योजयति * ब्रह्मणीत्यादिना ॥ १७३ ॥ देहं

ब्रह्मैवाविद्यया देहं प्राप्य रागादिदोषतः ॥
 सदसत्कर्मजन्मादिवन्धमात्मन्यमन्यत ॥ १७४ ॥
 नित्यकर्मविपाकेन रागाद्यपगमे सति ॥
 गुरुशास्त्रोपदेशेन ब्रह्मत्वं स्वस्य बुध्यते ॥ १७५ ॥
 जीवन्मुक्तिं ततः प्राप्य स्वस्य बन्धं न मन्यते ॥
 इत्थं बन्धस्य मिथ्यात्वाद् ब्रह्मैकरसमेव हि ॥ १७६ ॥
 अपूर्वानपरायुक्तेः प्रज्ञानघनशब्दतः ॥
 भेददृष्ट्यपवादाच्च ब्रह्मैकरसमिष्यताम् ॥ १७७ ॥
 केचिदेकरसे तस्यैव विरोधं मानमेवयोः ॥
 बहुधा बोधयन्त्यत्र परिहृतम्न्यतां गताः ॥ १७८ ॥
 सर्वाद्वैतं बोधयेद्येदर्थातोपनिषत्सदा ॥
 स्वप्रामाण्यं कर्मकाण्डप्रामाण्यमपि हन्त्यसौ ॥ १७९ ॥
 गुरुशास्त्राण्यभावेन स्वप्रामाण्यमसम्भवि ॥
 निषेधविध्यभावेन कर्मकाण्डेऽप्यमानता ॥ १८० ॥
 मेयं चाद्वैतवस्त्वत्र सर्वमानैर्विरुध्यते ॥
 भिन्ना रूपादिविषया मीन्यन्ते चक्षुरादिभिः ॥ १८१ ॥

प्राप्येति-अविद्यादां प्रतिविम्बभावं प्राप्येत्यर्थः ॥ १७४ ॥ १७५ ॥
 ब्रह्मणो एकरसत्वमुपसंहरति अन्त्यमिति ॥ १७६ ॥ एवं
 न्यायासिद्धेऽर्थे श्रुतिमप्याह अपूर्वेति ॥ १७७ ॥ असकृ-
 त्परिहृतमपि चतुर्थं पूर्वपक्षमपि प्रकारान्तरेण परिहर्तुंमुत्या-
 पयति केचिदित्यादिना ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ उपनिषदामद्वै-
 तवस्तुबोधयतां काण्डद्वयप्रामाण्यविघातकत्वमेवाह अगुर्विति
 ॥ १८० ॥ किंचाध्यक्षादिविरोधाभाद्वैतं शास्त्रमेवमित्याह अमे-
 वमिति । तत्र नानापदार्थबोधित्वं मत्स्यादीनां क्रमेणाह

मानाऽऽत्मानोऽनुमीयन्ते सुखदुःखव्यवस्थया ॥
 आगमेनापि गम्यास्ते ग्रामकामादिभेदनः ॥ १८२ ॥
 प्रत्यक्षेणानुमानेन शास्त्रेणापि विरुद्धताम् ॥
 एवमुद्गाढयन्त्येते ब्रह्मैकत्वप्रदृष्टकाः ॥ १८३ ॥
 नैव दांप्योऽप्रमाणत्वं कदोपनिषदो वद ॥
 बोधात्प्रागथवा पश्चात् प्राक्तदेवसम्भवात् ॥ १८४ ॥
 गुरुशास्त्रादयः सन्ति बोधात्पूर्वमबाधिताः ॥
 अबोधसंशयभ्रान्तिशङ्का नास्त्यप्रमा कुतः ॥ १८५ ॥
 बोधादूर्ध्वं च नैष्कल्यादमात्वं किं भवेच्छ्रुतेः ॥
 मानान्तरविरोधाद्या मयस्यासम्भवादुत ॥ १८६ ॥
 संसारानर्थहानाख्ये वेदान्तज्ञानजे फले ॥
 प्रत्यक्षेणानुभूतेऽत्र नैष्कल्यं कथमुच्यते ॥ १८७ ॥
 किमेकविषयत्वेन किंवा विषयभेदनः ॥

*भिन्ना इत्यादिना ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति
 *प्रत्यक्षेणेति ॥ १८३ ॥ तत्रोपनिषदप्रामाण्यं तावत्परि-
 हरति *नैष इति । आद्यं प्रत्याह *नेति ॥ १८४ ॥ अप्रामाण्य-
 हेत्वभावमुपपादयति *गुर्विति । उपनिषदां यावद्यवहारमबा-
 धितत्वाङ्गीकारादबोधकत्वादिसङ्कल्प नास्ति कुतोऽप्रामाण्यमित्य-
 र्थः ॥ १८५ ॥ द्वितीयपक्षमनुवदति *बोधादिति । तदानीं श्रु-
 तेरप्रमात्वे निमित्तं पृच्छति *नैष्कल्यादिति । *मानान्तेरेति ।
 कर्मकाण्डविरोधादित्यर्थः ॥ १८६ ॥ आद्यं प्रत्याह *सं-
 सारेति ॥ १८७ ॥ द्वितीयं दूषयितुं विकल्पयति *किमे-
 केति । कुत्स्नवेदस्यैकाध्वेनैकवाक्यत्वे विरोधसङ्कल्प नास्ती-

विरोधः शङ्क्यते, तत्र नैकार्थ्येऽस्ति विरुद्धता ॥१८८॥
 विभिन्नविषयत्वे तु नितरामविरुद्धता ॥
 नैवासम्भवशङ्काऽस्ति सर्वार्थेष्ववभासनात् ॥१८९॥
 प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च ॥
 कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसम्भावना कृतः ॥ १९० ॥
 इष्टः प्रबुध्य ऐकात्म्ये गुरुशास्त्राद्यसम्भवः ॥
 मानस्य चरितार्थत्वात् स्वप्रामाण्यं न हन्त्यतः ॥१९१॥
 कर्मकाण्डस्य मान्वं च हन्यादुपनिषत्कथम् ॥
 काण्डयोरेकवाक्यत्वमथवा भिन्नवाक्यता ॥ १९२ ॥
 उपायोपेययोऽभित्वात्कृत्स्नयेदैकवाक्यता ॥
 यदि तर्ह्यविरुद्धन्यात्कृतः प्रामाण्यघातिता ॥ १९३ ॥
 अथात्र भिन्नवाक्यत्वं सिद्धमाध्यायार्थभेदतः ॥
 तदाऽपि न धिरांशोऽस्ति विभिन्नविषयत्वतः ॥१९४॥
 निषेधनि विधने वा नामानुपनिषद् क्रियाम् ॥

न्याह अत्र नैकार्थ्ये इति ॥ १८८ ॥ काण्डद्वयं भिन्नविषय-
 मिति पक्षं दूषयति अविभिन्नेति । तृतीयमपवादति अने-
 ति ॥ १८९ ॥ आत्मनः सर्वार्थेषु मानमेवामम्भवीत्याशङ्का
 तार्तीयं परिहारं स्मारयति अप्रमाणमिति ॥ १९० ॥ एवं
 हेत्वभावाद्दोषानन्तरमप्युपनिषदा नामाप्रामाण्यमित्युक्त्वा गुर्वी-
 यसम्भवात्तस्मात् मानविघातकत्वमिति यदुक्तं तत्र गुर्वीय-
 भावमङ्गीकृत्य मानविघातकत्वं निरस्यति अष्ट इति ॥ १९१ ॥
 कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकत्वमप्यत एव प्रत्युक्तमित्युक्तमेव प्रप-
 श्यति अकाण्डयोरित्यादिना ॥१९२॥१९३॥१९४॥भिन्नविषय-

प्रत्यक्तत्त्वैकसम्बोधे तद्वाक्योपश्रयो यतः ॥ १९५ ॥

द्वैतेऽस्मिन्वाधिते बोधात्कर्मकाण्डस्य सर्वथा ॥

अपह्नीयेत विषय इति शङ्का न युज्यते ॥ १९६ ॥

न द्वैतसत्यता कर्मकाण्डस्य विषयोऽपि तु ॥

साध्यसाधनसम्बन्धो, न त्वसाविह बाध्यते ॥ १९७ ॥

द्वैतसत्यत्वमिध्यात्वे अविचार्यैव मानवः ॥

इष्टप्राप्तिमनिष्टस्य निवृत्तिमभिव्याञ्छति ॥ १९८ ॥

साध्यसाधनसम्बन्धं तादृशः कामिनोऽर्कवत् ॥

कर्मकाण्डो भ्रामयते कार्मी तत्र प्रवर्तते ॥ १९९ ॥

अकामतः क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कस्यचित् ॥

यद्यदि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ २०० ॥

न निवर्तयितुं शक्ता पुरुषान्कामिनः श्रुतिः ॥ १ ॥

नापि प्रेरयितुं शक्ता विरक्तान्कर्मसु कचित् ॥ २०१ ॥

यथोचितं बोधयन्ती श्रुतिः कामिविरागिणौ ॥

वर्तते कर्मकाण्डस्य मानन्वं हन्यते कुतः ॥ २०२ ॥

त्वेनाविरोधमाह अनिषेयतीति ॥ १९५ ॥ तस्यादृष्टप्रत्यगात्मो-

क्त्युपक्षयेऽपि तद्विरोधाच्च कर्मवाक्यं स्वार्थे प्रमां कुपोदित्याश-

ङ्का परिहरति ऋद्धे इत्यादिना ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ ननु द्वैतगतसत्य-

त्वांशस्य बाधितत्वे साध्यसाधनसम्बन्धज्ञानमात्रात्कथं मिध्या-

भूतयागार्दामृतिस्तत्राह ऋद्धेत्यादिना ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ काम-

मात्रादेव सर्वस्यापि प्रवृत्तिरित्यत्र अनुवचनमाह अकामत इति

॥ २०० ॥ २०१ ॥ कस्तर्हि श्रुतेर्यापारस्तत्राह यथोचितमिति

बोधयन्ती वर्तते इति सम्बन्धः । वेदान्तस्य प्रामाण्याविघातक-

त्वमुपसंहरति अकर्मकाण्डस्येति ॥ २०२ ॥ यदुक्तमद्वयप्र-

नाप्यद्वैतविरोधोऽस्ति रूपादिग्राहकेन्द्रियैः ॥

किं भो ! गवादिभेदेन व्योमैकत्वं विरुध्यते ॥२०३॥

मायाकल्पितरूपादीन्प्राभिप्रांश्चक्षुरादयः ॥

गृह्णन्तेव किमायातमद्वैते परमार्थतः ॥ २०४ ॥

नानाऽऽत्मानोऽनुमीयन्त इत्येतदपि दुर्घटम् ॥

किमप्रमेये नानात्वमाहोस्विन्मेघ आत्मनि ॥ २०५ ॥

अप्रमेयेऽनुमानस्य प्रवृत्तिर्न कथञ्चन ॥

प्रमेयस्य तु नानान्वाङ्मेदोऽस्माभिरपीष्यते ॥ २०६ ॥

ग्रामकामादिवाक्योक्तं भेदं चैवं नयेद् बुधः ॥

इष्टो भेदः प्रमेयाणां काम्यन्तःकरणात्मनाम् ॥२०७॥

णः शास्त्रमेयत्वे अध्यक्षादिविरोध इति, तत्र न तावदध्यक्षवि-
रोध इत्याह *नापीति । कथमविरोध इत्याशङ्क्य किं तदेकत्व-
मध्यक्षविरुद्धं किंवा तद्वयत्वं ? तत्रायं दृष्टान्तेन निराचष्टे
*किं भो इति । यथा सर्वभूतस्थमेकमाकाशमिन्युक्तं न गवा-
दिभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधो भिन्नविषयत्वात् । तथा सर्वभूतस्थमे-
कं ब्रह्मेन्युक्तंऽपि न तन्मन्यक्षविरोध इत्यर्थः ॥२०३॥ कल्पित-
स्याधिष्ठानापरिच्छेदकत्वात् द्वितीयोऽपीत्याह *मायेति ॥२०४॥
अनुमानविरोधमुक्तं धूर्तान्ते *नानेति । तत्रापि स्वप्रकाशवि-
देकरसे नानान्वयमुमीयते उतान्तःकरणविशिष्ट इति विकल्पय-
ति *किमिति ॥२०५॥ आयं धर्मिग्राहकमानविरोधेन दूषयति
*अप्रमेय इति । द्वितीये त्विष्टापत्तिरित्याह *प्रमेयस्येति ॥२०६॥
एवं ग्रामकामादिपदवाच्यानामन्तःकरणविशिष्टानां भेदस्या-
स्माभिरङ्गीकृतत्वात् श्रुतिविरोधोऽपीत्याह *ग्रामेति ॥ २०७ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च प्रत्युताक्षये ॥
 आत्मन्येष प्रमिद्यन्ति सुतरां सुविचारिणाम् ॥ २०८ ॥
 आत्मावभासिकाऽहंभीः सा चैकैव जायते ॥
 निपुणोऽप्यहमित्येषं नानेकप्राभिमन्यते ॥ २०९ ॥
 एकात्मवन्तो देहाः स्युर्विवादो यत्र वर्तते ॥
 शरीरत्वाविशेषत्वात्प्रातिवादिशरीरवत् ॥ २१० ॥
 वेदान्तेष्वग्निलेखात्मवत्स्वंकामिति द्विण्डिमः ॥
 तस्मादेकरसेऽन्योक्तविरोधो नास्ति कश्चन ॥ २११ ॥

इति वार्तिकसारे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं
 ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

एवं प्रत्यक्षादीनां भेदासाधकत्वमुक्त्वाऽभेदसाधकत्वमाह *प्र-
 त्यक्षमिति ॥ २०८ ॥ किं तत्प्रत्यक्षं तदाह *आत्मेति । अ-
 न्तःकरणप्रदेशेषु नियमेन सर्वेषामहममिति जायमाना धीवृत्ति-
 र्गोत्वादिषु द्विवन्किञ्चिदनुगतं वस्तु विषयीकरोति । तच्च
 बुद्धिमकाशकान्मस्वरूपमेवत्यर्थः ॥ २०९ ॥ अनुमानमाह
 *एकात्मेति ॥ २१० ॥ श्रुतेरैकात्म्यबोधकत्वमतिप्रमिद्यमि-
 त्याह *वेदान्तेष्विति ॥ २११ ॥

इति वार्तिकसारटीकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं
 ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे प्राणादन्य आत्मेति विस्तृतम् ॥
 सङ्गृहीतं च तात्पर्यं सत्यसत्येति नामतः ॥ १ ॥
 वस्तुसङ्ग्रहवाक्यत्वात्सूत्रप्रागमिति श्रुतिः ॥
 सत्यशब्दद्वयस्यार्थौ प्राणात्मानावबोचन ॥ २ ॥
 आविष्टिक्येने तावर्थौ क्रमेण ब्राह्मणद्वये ॥
 भवत्येतावता स्पष्टं गार्ग्यराजमतद्वयम् ॥ ३ ॥
 तत्र प्राण उपाधिः स्यादात्मोत्क्रान्तिप्रवेशयोः ॥
 अत आत्मन्वविभ्रान्तिर्षीलाकेरभवत्पुरा ॥ ४ ॥
 आत्मोपाधितयैवास्य प्राणस्य स्यादुपास्यता ॥
 स प्राणस्तदुपाधिश्च ब्राह्मणेऽस्मिन्निवविच्यते ॥ ५ ॥

श्रुतिः—यो ह वै शिशुः साधानः सप्रत्याधानः स-
 स्थूणः सदासं वेद सप्त ह क्षियतो भ्रातृव्यानवरुणश्च
 अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधान-
 मिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणाऽस्रं दाम ॥ १ ॥

वा०—शिशुवक्षिययामङ्गरहितः प्राण इत्यनेन ॥

वृत्तवर्तिन्यप्राणयोः गृह्णति वक्तुं वृत्तमनुवदति *पूर्वस्मि-
 न्निनि दाभ्याम् ॥ तस्योपनिषन्मन्यस्य मन्यमित्युक्त्वा प्राणा
 वा इत्यादिना श्रुत्यैव मन्यशब्दद्वयस्य सङ्ग्रहेणार्थौ वर्णित
 इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ एवं वृत्तमनूय गृह्णतिमाह *प्राविष्टिक्येने
 इति । उक्तार्थप्रपञ्चनफलमाह *भवतीति ॥ ३ ॥ ४ ॥
 गार्ग्यस्य प्राण आत्मन्वभ्रमे युक्तिमुक्त्वा द्वितीयब्राह्मणमनि-
 पाद्यमर्थं सङ्गृह्णति *आत्मेति ॥ ५ ॥ एवं तात्पर्यमुक्त्वा
 यो ह वै शिशुमिष्यत्र शिशुशब्दार्थमाह *शिशुवदिति । वि-
 षयामङ्गरहितत्वात् प्राणः शिशुशब्देनोच्यते इत्यर्थः । हेतो-

वागादीनामिव यतो विषयोऽस्य न दृश्यते ॥ ६ ॥
 शरीरमस्याधानं स्याद्देहमापाद्मस्तकम् ॥
 सामान्यशृण्या संव्याप्य चेष्टयस्यनिशं यतः ॥ ७ ॥
 प्रत्याधानं शिरो ज्ञेयं प्रनिच्छिद्रं व्यवस्थितः ॥
 प्रसारयति नेत्रादीन्प्राणां मृदूर्ध्वं विशेयतः ॥ ८ ॥
 प्राणस्य बन्धनस्तम्भः शरीरं बलमिदमेतत् ॥
 दीर्घलये सति देहस्य प्राणांक्रान्तिर्हि दृश्यते ॥ ९ ॥
 बन्धनायास्य दामाश्रं बन्धनबन्धनरज्जुवत् ॥
 अश्रे अश्राविभिन्नेऽस्मिन्भागाभ्यां वध्यते व्ययम् ॥ १० ॥
 स्थूलभागः पुरीषं स्यान्मध्यमो देहपोषकः ॥
 प्राणं तर्पयते सूक्ष्म इति यद्वं वयुर्हयम् ॥ ११ ॥
 एषं त्रिवेचिनं प्राणं य उपास्ते मृणाद्वि सः ॥
 भ्रातृव्यान्विषयतः सप्त मृदूर्ध्वं छिद्रव्यवस्थितान् ॥ १२ ॥

रमिदिमाशङ्काह अवागादीनामिति ॥ ६ ॥ साधानमिन्यत्रा-
 धानपदमभिष्टानपरामन्याह अशरीरमिति । तत्र हेतुः अदेहमि-
 ति ॥ ७ ॥ स्याद्यानशब्दस्य शिरोवाचकत्वं वदन् तत्र हेतु-
 माह अपतीति ॥ ८ ॥ स्थूणाशब्दार्थमाह अप्राणस्येति । बलस्य
 प्राणबन्धनस्तम्भत्वे हेतुः अदीर्घलये इति ॥ ९ ॥ दामश-
 ङ्गार्थमाह अबन्धनायेति ॥ प्राणदामन्वमश्रयोपपादयितुं दे-
 हद्वयमप्यस्मान्मकरउज्वा वध्यत इत्याह अभ्र इति ॥ १० ॥
 उक्तमेव व्यनक्ति अस्युजेति ॥ ११ ॥ वेदेत्यस्या-
 र्थं वदन् सप्त ह द्विपत इत्यादेरर्थमाह अप्रमिति । के ते सप्त
 द्विषन्तस्तानाह मृदूर्ध्वमिति ॥ १२ ॥ शिरश्छिद्रव्यवस्थितचक्षुरा-
 दिसप्तेंद्रियाणां शशुत्वं कथमिति तत्राह अभ्रातृव्या इति

प्राप्तव्याः स्युः सहोत्पत्तेः शब्दाद्यासङ्गच्छतः ॥

विषन्ति च मुमुक्षुं ताः प्रत्यगृह्यन्वपहारतः ॥ १३ ॥

सेवन्ते ऽक्षि स्थितं प्राणं सप्त कक्षादिदेवताः ॥

अक्षीणा इत्युपास्ते यः सोऽस्माक्षयमुपायमुने ॥ १४ ॥

श्रुतिः-तमेताः सप्ताक्षिनय उपतिष्ठन्ते तथा इमा
अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेन रुद्रोऽन्वायत्तो ऽय
या अक्षस्मापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनिका तथाऽऽ-
दिष्यो यत्कृष्णं तेनाभिर्पच्युक्तं तेनेन्द्रो ऽधरयेन वर्त-
न्या पृथिव्यन्वायत्ता शीरुस्तरया नास्यासं क्षीयते य
एवं वेद ॥ २ ॥

शब्दाद्यासङ्गृह्यतिहेतुश्रोत्रादीनां सहजत्वेऽपि द्वेषित्वं कथं त-
त्राह ऋषिपति चेति ॥ १३ ॥ तमेताः सप्तेत्यादेस्तावपर्यमा-
ह ऋषेवन्त इति ॥ १४ ॥

अक्षरार्थस्तु-यां ह वा इत्यादिरुणद्धीन्यन्तेन सफलामु-
पास्तिमुक्त्वा फलश्रवणेनाभिमुखीभूताय शिशुन्वादिपदार्था-
नाह श्रुतिः अयं वातेत्यादिना । प्राणस्थूणेन्यत्र प्राणशब्दो
बलवचनः । उक्तार्थमन्यत्र ॥ १ ॥

तमेता इति । तं प्राणम् एता वक्ष्यमाणाः सप्तमङ्गयाका
अक्षिनय उपतिष्ठन्ते । काम्ना अक्षिनय इति, उच्यते । तन् तत्र या
इमाः प्रसिद्धा अक्षन् अक्षिणि लोहिन्यां लोहिता राजयो रेखा-
स्ताभिर्द्वारभूताभिरेनं मध्यमप्राणं रुद्रोऽन्वायत्तः अनुगतः ।
अथ रुद्रस्य प्राणवृत्त्यनुगतेरनन्तरं या अक्षिणि आपः धूमादि-
संयोगे व्यज्यमानास्ताभिः पर्जन्यो देवतात्माऽनुगत उपतिष्ठते
इत्यर्थः । कनीनिका ह्रस्वशक्तिः अधरया वर्तन्या पक्ष्मणेत्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव इलोको भवति-अर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्ध्वबु-
धस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासत ऋष-
यः सप्त तीरं वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । अर्वा-
ग्विलक्ष्मस ऊर्ध्वबुध इत्यादं तच्छिर एव अर्वाग्विलक्ष्-
मस ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति,
प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत
ऋषयः सप्त तीर इति, प्राणा वा ऋषयः प्राणानेत-
दाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वागष्ट्यष्टमी ब्र-
ह्मणा संविसे ॥ ३ ॥

तन् तत्र एतस्मिन्नर्थे एव इलोको भवति * अर्वाग्विल इत्या-
दि । इमं मन्त्रमनूय श्रुतिर्मेव व्याकरोति * अर्वाग्विन्यादिना ।
अस्य शिरसः चपमाकाशत्वं कथयित्वागच्छाह श्रुतिः * एष
हीति । एष शिरसदेशोऽर्वाग्विन्यो भवति । मुख्यस्य विलक्ष्म-
न्वाच्छिगमो बुद्ध्याकाशत्वादूर्ध्वबुधश्च भवति । तस्मिन्नित्या-
दि पूर्ववन्मन्त्रानुवादः । यथा सोमश्चपमे - एवं तस्मिच्छिगमि
विश्वरूपं नानारूपं यशो निहितं स्थितम् । किं पुनस्तयज्ञ-
स्तदाह-प्राणाः श्रोत्रादयः वायवश्च सप्तधा तेषु प्रसृतास्तान्
यज्ञ इत्याह मन्त्र इत्यर्थः । तस्य शिरस्तीरे सप्तीपे प्राणाः
परिस्पन्दात्मकास्त एव ऋषय इति प्राणा वा ऋषय इत्येतदाह
मन्त्रः इत्यर्थः । * वागष्टमीति । ब्रह्मणा शब्दराशिना संविदा-
ना संसृष्टा शब्दराशिमुच्चारयन्ती वागष्टमीति यावत् । वाचः स-
प्तमीन्वेनोक्तत्वात्कथमष्टमीन्वामिति तत्राह * वागष्ट्यष्टमी ब्रह्मणा
संविसेति । अतृत्वेन वाचः सप्तमीन्वेऽपि वक्तृत्वेनाष्टमी-
त्वमविरुद्धमिति भावः ॥ ३ ॥

इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भर-
द्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामि-
त्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव व-
सिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा अयमयने ऽस्तिर्ह
वै नामैतद्यद्विरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यासं
भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इत्युपनिषदि चतुर्थाध्याये
द्विर्तीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ २ ॥

वा०-कर्णादिमस्रशिख्रेषु गौतमाशृपिनामकाः ॥
स्थिताः प्राणा इति ध्यायेद्यासं च ब्रह्मवादिनीम् ॥ १५ ॥
हिरण्यगभिस्त्वेण सर्वभुक् स्यादुपासकः ॥

प्राणा वा कृपय इत्यत्र मुखविलम्बितेषु प्राणेषु कृ-
पिदृष्टिः कार्येन्युक्तम् । के ते कृपयस्तानाह *इमावेवेति ।
इमौ कर्णौ दक्षिणकर्णौ गौतमः, उत्तरश्च भरद्वाजः ।
अग्निणि उपदिशन्नुवाच *इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी इति ।
नामिके उपदिशन्नुवाच *इमावेव वसिष्ठकश्यपाविति । अयमे-
वेति दक्षिणोत्तरगर्निर्द्वयः पूर्ववत् । वागेवात्रिः सप्तमः, वाचश्चात्रि-
त्वम् अदनक्रियायोगादिन्यभिप्रेत्य हेतुं साधयति *वाचा
हीति । अतोऽनृन्वादनिरिति ह वै प्रमिद्धं नामैतत्तद्वत्तिरेव
सद्विरित्युच्यते परांशेन ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्याह *कर्णादीनि । *ब्रह्मवादिनीमिति ।
शब्दराशिं वदन्तीमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं प्राणोपासकस्य फलमाह श्रुतिः *सर्वस्येत्यादिना ॥ ४ ॥

इति गार्ग्यमतं ब्रह्म ब्राह्मणेऽस्मिन्प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

इति वार्तिकसारे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ २ ॥

गार्ग्योक्तं ब्रह्म विस्तृत्य नक्षिरासाय साम्प्रतम् ॥

तृतीयब्राह्मणे प्राह राज्ञोक्तं ब्रह्म विस्तृतम् ॥ १ ॥

प्रथमब्राह्मणे राजा ब्रह्म यद्यप्यशेषतः ॥

उवाचाथापि सत्यस्य सत्यता नहि विस्तृता ॥ २ ॥

सत्यसत्यत्वविस्तारमुखेन प्रतिपाद्यते ॥

निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वं तृतीयब्राह्मणे स्फुटम् ॥ ३ ॥

श्रुतिः ॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्ते चैवामूर्त्ते च सत्यं
चामूर्त्तं च स्थितं च यच्च सच्च न्यच्च ॥ १ ॥

वा०-द्वे एव ब्रह्मणो रूपे प्रपञ्चत्वमुपागते ॥

मूर्त्तामूर्त्तात्मके याभ्यामरूपं ब्रह्म रूप्यते ॥ ४ ॥

तदुपपादयति *दृश्येति। ब्राह्मणार्थमुपसंहरति *इतीति॥१६॥

इति वार्तिकसारीकायां द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ २ ॥

वृत्तमनूयोत्तरग्रन्थस्य पूर्वेण सङ्गतिमाह *गार्ग्येति ॥ १ ॥

एवं समुदायतान्पर्यमुक्त्वा निष्प्रपञ्चस्वरूपनिरूपणार्थं प्रतियो-
गिभूतप्रपञ्चमद्ग्रहणं द्वे वावेत्यादिश्रुतिं व्याचष्टे *द्वे एवेति ।

तयोः कथं ब्रह्मरूपत्वं तत्राह *याभ्यामिति । निर्विशेषमपि
ब्रह्म अज्ञानावस्थायां याभ्यां निरूप्यते सविशेषमिव व्यवहियते

इत्यर्थः॥४॥ द्वे ब्रह्मणो रूपे इत्यत्र स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्तद्वासना च
रूपद्वयशब्देन विवक्षितमित्यर्थान्तरमाह *मूर्त्तेति । तस्यैवार्था-

न्तरमाह *सवासनमिति । जडमजडं च रूपद्वयशब्देन विवक्षित-

मूर्त्तामूर्त्तमपञ्च वासना चेति वा ढयम् ॥

सवासनामिदं रूपमनिदं चेति वा ढयम् ॥ ५ ॥

सन्निवेशो नेत्रदृशयो यस्य तन्मूर्त्तमुक्त्यने ॥

क्षिप्यस्त्वस्मिन्नयं मूर्त्तममूर्त्तं स्थितम् ढयम् ॥ ६ ॥

मूर्त्तामूर्त्तस्वभावत्वमज्ञेयजगतीक्षितम् ॥

आविष्टकृतस्वभावो मर्त्येन्वादिविशेषणः ॥ ७ ॥

मूर्त्तं स्थूलवपुर्मेतं सूक्ष्मान्निधनं विनाशनः ॥

अमूर्त्तं सूक्ष्मममृतनामोक्षमविनाशनः ॥ ८ ॥

पाञ्चर्भातिका तुल्या यद्यपि स्थूलसूक्ष्मयोः ॥

मिति भावः ॥ ५ ॥ तत्र मूर्त्तस्य लक्षणमाह *सन्निवेश इति ।

यस्यावयवविन्यासश्चाक्षुषस्तन्मूर्त्तमिति । लक्षणमुक्त्वा लक्ष्यं

निदिशति *क्षिप्यस्मिन्निति ॥ यस्य सन्निवेशो चाक्षुषस्तदमूर्-

त्तमिति मत्वा लक्ष्यं निदिशति अतएव द्वयमिति । वायुश्चान्त-

र्गिष्ठं चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ मर्त्यं चेत्यादिविशेषणकथनप्रयोजनमाह

*मूर्त्तेति । मूर्त्तामूर्त्तयोर्मर्त्यामृतत्वादित्स्वभावानभिधत्ते त-

देतन्मूर्त्तमिदं पृथग्वाक्येन । मूर्त्तामूर्त्तशब्दयोः पञ्चभूतमात्र-

वाचिन्वोक्त्या र्भातिकतपञ्चो न मद्गृहीतः स्यादतस्तन्महद्व्यर्थं

तन्वभावः कथयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ तात्पर्यमुक्तं वा मूर्त्ता-

मूर्त्तशरीरयोर्मर्त्येन्वामृतत्वे उपपादयति *मूर्त्तेमिति । चाक्षु-

षत्वादिलक्षणयोगादधिदैविकमध्यात्मिकं च स्थूलसूक्ष्मशरीर-

द्वयं मूर्त्तामूर्त्तमिदं भवति । तयोश्चापेक्षिके मर्त्येन्वामृतत्वे

उपपद्यते इति भावः ॥ ८ ॥ चाक्षुषत्वादिलक्षणयोगाच्छरीर-

द्वयस्य मूर्त्तामूर्त्तैर्वक्यनमनुपपन्नं तयोः पञ्चभूतकार्ययोः

पञ्चात्मत्वाविशेषेण चाक्षुषत्वादिव्यवस्थाया एवायोगादित्या-

तथा ऽप्यत्र विशेषोऽस्ति प्रधानगुणभावतः ॥ ९ ॥

स्थूलस्य मूर्त्तप्राधान्यावक्षुषा तद्विलोक्यते ॥

अमूर्त्तस्य प्रधानत्वात्सूक्ष्मं नैव विलोक्यते ॥ १० ॥

पाञ्चभौतिकयोः स्थूलसूक्ष्मयोर्मन्येतानामृते ॥

यथा तद्वत्परिच्छेदव्यापित्वे च विशेषणैः ॥ ११ ॥

सादिति त्यादितिप्रोक्तं प्रत्यक्षस्त्वपरोक्षतः ॥

मूर्त्तामूर्त्तं च तादृक्त्वाद्गुणे हे सत्यनामनी ॥ १२ ॥

अध्यात्ममभिर्देवं च यथा सत्यं व्यवस्थितम् ॥

शब्दा परिहरति *पाञ्चभौतिकतेन्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ स्थि-
तं यच्चेति पदद्वयमर्थं वदत तयोऽपि पूर्ववन्मूर्त्तामूर्त्तात्म-
कशरीरद्वयविशेषणनामाह *पाञ्चभौतिकयोगिति । स्थितश-
ब्देन परिच्छिन्नत्वं यच्छब्देन व्यापित्वं चोच्यत इत्यर्थः ।
यद्यध्यात्मिकमसूक्ष्ममेतदस्य न विभुत्वं तथापि कारणाभूतहि-
रण्यगर्भलिङ्गस्य विभुत्वात्कार्यकारणयोगेभट्टविवक्षया अस्या-
पि व्यापित्वमुक्तमिति बोद्धव्यम् ॥ ११ ॥ सच यच्चेति पद-
द्वयं व्याचष्टे *सादिति । चाक्षुषमन्निवेशवत्त्वं मूर्त्तत्वं, गुणक्रि-
यासाधारणपरोक्षत्वं सत्त्वमिति न पौनरुक्त्यमिति ध्येय-
म् । उक्तविशेषणविशिष्टत्वात्स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चयोरपि सत्यच्छब्द-
वाच्यतामाह *मूर्त्तेति ॥ १२ ॥ अत एव देहद्वयमपि स-
त्यच्छब्दार्थमिन्याह *अध्यात्ममिति । तत्तत्स्थूलशरीरावच्छि-
न्नाभिर्देविकलिङ्गव्यतिरेकेणाध्यात्मिकलिङ्गमेव नास्तीति के-
चित्, तन्मतं प्रत्याह *प्रसिद्धमिति । स्थूलपदं दृष्टान्तार्थम् ।
लोकान्तरगत्यनुपपत्त्या “अणवश्च” इत्यादिन्यायाच्च स्थूलदे-

प्रसिद्धमुभयस्यापि स्थूलसूक्ष्मवपुर्द्वयम् ॥ १२ ॥

श्रुतिः—तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोऽध्वान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्य-
मेतन्निश्चयमेतन्मत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य
स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ज्ञेय
रसः ॥ २ ॥

अथामूर्त्ते वायुध्वान्तरिक्षं चैतदमृतमेतन्नदेतस्यं
तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्वस्यैव-
रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ज्ञेय रस

इवदाध्यात्मिकसूक्ष्मदेहोऽपि पृथक्प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अध्वगार्थम् मण्डलेऽप्युक्तमर्थं श्रुतिरेव विभजते ऋतदेत-
दिति । तत्र तयोर्मध्ये एतन्मूर्त्तं प्रथमं विभज्यत इत्यर्थः । तदे-
व विभजते । ऋयदन्यदिति । शिन्वादित्रयं मूर्त्तमित्यर्थः ।
तदेव विशिनष्टि ऋतन्मन्वमित्यादिना । रमन्वेन वक्ष्यमाण-
मण्डलस्य चतुर्विंशेऽपणकभूतत्रयकार्यत्वं न त्वैकैककार्यतेति
श्रुतयितुमुक्तमेव पुनरनुवदति ऋतस्यैतस्यैत्यादिना ॥ य एष
इति । योऽयं मण्डलान्मा मविता तपन्त्येव चतुष्टयविंशेऽपणक-
भूतत्रयस्य रसः सार इत्यर्थः ॥ मण्डलस्य भूतत्रयमारन्वे
हेतुः ऋमतो ज्ञेय रस इति । इमे च हेतुमुत्तरग्रन्थोपपादयिष्यति ।
मूर्त्तादीनामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अथामूर्त्तेमिति । मूर्त्तनिरूपणानन्तरम-
मूर्त्तं निरूपयत इत्यर्थः । य एषः एतस्मिन्निति । योऽयमादिन्यम-
ण्डले पुरुषः करणान्मा हिण्यगर्भः स एष भूतद्वयस्यामूर्त्तादिच-
तुर्विंशेऽपणविशिष्टस्य रसः । हिण्यगर्भल्लिङ्गस्य भूतद्वयमारन्वे हे-
तुः ऋत्यस्य ज्ञेय रस इति । त्वस्यैतस्यैत्यादीनामुपलक्षणम् ।

इत्यभिदैवतम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त्तिं यदन्यस्याणाञ्च यस्याय-
मन्तरात्मन्नाकाशा एतन्मर्त्यमेतन्निश्चयमेतन्मत्स्येत-
स्य मूर्त्तिस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष
रसो यच्चक्षुः सतो ज्ञेय रसः ॥ ४ ॥

वा०- स्थूलसारतया ज्ञेये चक्षुरादित्यमण्डले ॥

मूर्त्तमर्त्यपरिच्छिन्नप्रत्यक्षन्वविज्ञापिते ॥ १४ ॥

अमूर्त्तामृतसंख्याप्रपरोक्षन्वंस्तु संयुतम् ॥

उभयत्र स्थितं लिङ्गममूर्त्तरस उच्यते ॥ १५ ॥

हिरण्यगर्भक्षेत्रज्ञममूर्त्तरसमूर्त्तिरे ॥

केचिन्मेधाकर्ममुख्यादियथावादिमर्जनात् ॥ १६ ॥

इत्यभिदैवतमित्युक्तोपमंहारः ॥ ३ ॥

अथाधुनाऽध्यात्मं मूर्त्तामूर्त्तयोर्विभाग उच्यते इत्यर्थः ।
तदेव विभजते ऋद्धमित्यादिना । योऽभ्यन्तराकाशः शरी-
रस्यथ प्राणः एतद् द्वयं वर्जयित्वा यदेतच्छरीरारम्भकभूतत्र-
यमिदमेव मूर्त्तिमित्यर्थः । समानमन्यत्पूर्वेण ॥ ४ ॥

एतन्मर्त्यमभिधेत्य एष रस इत्यादिव्याकुर्वन् बुद्धिमौक्त्या-
योक्तमर्थं सदृष्टव्यमिति ऋद्धमित्यादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वम-
तमुक्त्वा तत्परिशुद्ध्यर्थं परमतं दूषयितुमनुभाषते ऋहिरण्ये-
ति । मण्डलस्थं सूत्रलिङ्गं विहाय सूत्रक्षेत्रज्ञस्यैवामूर्त्तरसत्वं वदतां
परेषामाशयमाह ऋमेधेति । हिरण्यगर्भक्षेत्रज्ञो हि जन्मान्तरकृत-
ज्ञानकर्मद्वारा प्रथमं त्रियदायुं सृजति अतस्तस्य तत्सारत्वं, लि-
ङ्गग्रहणे पुरुषशब्दप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः ॥ १६ ॥ एक-

नैवं मूर्त्तरमेनास्य विरूपव्यप्रसङ्गतः ॥

वाक्यप्रयुक्तौ तुल्यायां न युक्तार्थविरूपता ॥ १७ ॥

यद्वन्मूर्त्तरमोऽभीष्टश्चतुर्विधविशेषणः ॥

अचेतनस्तथैवायममूर्त्तरम इष्यताम् ॥ १८ ॥

अचेतनोऽप्यसमयां देहः पुरुषशब्दितः ॥

श्रुत्यन्तरे तथा चास्तु लिङ्गं पुरुषशब्दभाक् ॥ १९ ॥

ब्रह्मोपासितस्थानतया रव्यङ्गो रतिसारता ॥

व्यवहारोपाधितया लिङ्गं अपि च सारता ॥ २० ॥

सारासारदुते रूपे मूर्त्तामूर्त्ते उदाशिते ॥

अरूपं ब्रह्म रूपान्यां व्यवहारविरूप्यते ॥ २१ ॥

मूर्त्तामूर्त्तव्यवस्थेयं यथाश्रुत्या उदाशिता ॥

रूपेण प्रवृत्तवास्यद्वयव्यवस्थेयमपि उपाधितं दृष्टव्यं नैव-
मिति ॥ १७ ॥ अर्थविरूपयमेवाह अयदिति । यथा भूत-

त्रयस्य रमो मूर्त्तमेव मण्डलं भूतत्रयसमानजानीयं दृष्टम एवम-
मूर्त्तयोगिणि भूतयोन्तन्ममानजानीयं निवामूर्त्तरमेन भवितुं युक्त-
म्, अमूर्त्तरमस्य चेतनत्वे रमयोर्जान्यं स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

परमते दोषमुक्त्वा स्वमते नदुक्तदोषं धुर्नाने अचेतन इति ॥ १९ ॥

मतो ह्येव रम इत्यादिश्रुत्या मण्डलं गदानां चतुर्णां सारत्वं हि-
शब्देन सूचितमुपपादयति ब्रह्मोपासनीति । उपाधिः कारणं
सर्वव्यवहारस्यापि लिङ्गाधीनत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ उपसंहर-

ति समाश्रिते । उक्तरूपद्वयस्य न वस्तुतो ब्रह्मधर्मत्वमित्यु-
क्तं स्मारयति अरूपमिति ॥ २१ ॥ मूर्त्तामूर्त्तव्यवस्थेति ।

अयं भावः—ब्रह्मणोऽद्वयस्य तत्त्वं निश्चेतुं किल प्रतियोगिर्द्वय-
स्वरूपं मूर्त्तामूर्त्तरूपेण श्रुत्या मण्डल्यते । तथाधिर्देवाध्यात्मयो-

अथ युक्त्यनुसारेण साऽन्यथाऽप्युपवर्ण्यते ॥ २२ ॥
 अमूर्तताऽतिसूक्ष्मेऽत्र समाप्ता मूलकारणे ।
 मूर्तत्वमप्यतिस्थूलं कार्यं ह्यन्तं समाप्यते ॥ २३ ॥
 मध्यकारणकार्याणां मूर्तताऽमूर्तते इमे ॥
 आपेक्षिकयो यथायोग्यमुदाहरणमिष्यताम् ॥ २४ ॥
 अविद्यामात्रं ब्रह्म कारणं बुद्ध्युपाधिगम् ॥
 ज्ञातृनदृश्युपाधिस्थं ज्ञायमानं घटादिकम् ॥ २५ ॥
 एवं च सत्युपाधीनां ह्यासे हसति मूर्तता ॥
 उपाधिवृद्धौ मूर्तत्वं वर्द्धेत्युदितं भवेत् ॥ २६ ॥
 मूर्तामूर्तं ब्रह्मरूपे इति पक्षो निरूपितः ॥
 प्रपञ्चतदासने छे रूपे इत्येष वर्ण्यते ॥ २७ ॥
 प्रपञ्चो नाम पूर्वोक्तमूर्तामूर्तद्वयं भवेत् ॥

रक्तविभागमात्रेण न मद्भृहीतं भवति मूलकारणस्यामद्भृही-
 तत्वात् । तदत्र श्रुतं विभागमुल्लङ्घ्य भर्तृपपञ्चोक्तयुक्त्या
 मूर्तामूर्तविभागः कल्प्यते इति ॥ २२ ॥ तामेव कल्पनां
 दर्शयति *अमूर्तेत्यादिना । अव्याकृते ऽमूर्तत्वं मुख्यम्,
 अमूर्तलक्षणस्य तत्र पूर्णत्वात् । घटादिषु च मुख्यं मू-
 र्तत्वम् । आन्तरालिकेषु मूर्तामूर्तत्वमापेक्षिकत्वाद्ग्राह्यमि-
 त्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ उदाहरति *अविद्येत्यादिना । मायोपहि-
 तब्रह्मण्यमूर्तत्वं मुख्यं, प्रमातुः बुद्धिदृष्टिविषयघटादौ मूर्तत्वं पर्य-
 वसितम् । प्रमातुरव्याकृतापेक्षया मूर्तत्वं घटाद्यपेक्षया ऽमूर्तत्व-
 म् । इत्येवं सर्वत्र मूर्तामूर्तविभागः कल्प्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥
 उपसंहरति *मूर्तेति ॥ २७ ॥ तस्य हेतुस्येत्यादिवाक्यस्या-
 साङ्गस्य परिहर्तुं द्वे वाच्यब्रह्मणो रूपे इत्यस्य वाक्यस्यो-

तद्वासना विचित्राः स्युरनन्ता लिङ्गमाश्रिताः॥२८॥

अनेकवासनाविश्रं तल्लिङ्गं पटभित्तिवत् ॥

मायेन्द्रजालसदृशं व्यामोहास्पदमात्मनः ॥ २९ ॥

एतावन्मात्र आत्मेति तत्र भ्रान्ता निरागमाः ॥

बौद्धकाणादसाङ्ख्यायास्तर्कमात्रोपजीविनः ॥३०॥

एकैकां वासनां तत्र प्रतिक्षणविनश्वरीम् ॥

आहुः क्षणिकमात्मानं बौद्धा विज्ञानवादिनः ॥३१॥

आत्मनो ब्रह्मभूतस्य गुणा बुद्ध्यादयो नव ॥

वासनात्वेन वेदोक्ता इति वैशेषिकादयः ॥ ३२ ॥

चरमुक्तमनूय व्याचष्टे ऋषयश्चेत्यादिना । मूर्त्तामूर्त्तवामना-
नां वस्तुतो जीवधर्मत्वं निरस्यति ऋलिङ्गमाश्रिता इति । अ-
न्तःकरणस्यैव मूर्त्तादिमर्वविषयसम्बन्धात्तन्निमित्तरागादिवास-
नाः सर्वा अन्तःकरणाश्रिता एवेति वक्तव्यम् । एवं च योऽयं
दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति पूर्ववाक्ये पुरुषशब्दिनलिङ्गस्य प्रकृत-
त्वाल्लिङ्गमथानमन्तः करणमेव तस्य हतस्य पुरुषस्य रूपमित्य-
त्रापि पुरुषशब्देन परामुच्यत इति भावः । वक्ष्यमाणानेको-
दाहरणवयधये परिहर्तुं विचित्रा आनन्ताश्चेत्युक्तम् ॥ २८ ॥

अन्तःकरणस्यैव रागादिवामनाश्चेत्कथं पुरुषस्तन्मयो दृश्य-
ते ? इत्याशङ्क्याह ऋअनेकेति ॥ २९ ॥ आत्मनो भ्रान्तेरास्प-

दं निद्रामित्येतद्व्यक्तीकुर्वन्वादिनां भ्रममाह ऋएतावदिति॥३०॥

तत्र तावद्विज्ञानवादिभ्रमनिदानमाह ऋएकैकामिति ॥ वासनां

तदेतुभूतां बुद्धिप्रतिमिति यावत् ॥ ३१ ॥ तार्किकाणामपि

बौद्धादिवद्भ्रान्तिमाह ऋआत्मन इति । बुद्ध्यादिधर्मिणमन्तः-

करणमेवात्मेति भ्रमिन्वा आत्मगुणा एव वासनात्वेन “यथा

माहारजनम्” इत्यादिश्रुत्योच्यत इति वदन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

त्रिगुणं यत्प्रधानं तत्पुरुषार्थेन हेतुना ॥
 प्रवर्तते वासनात्वक्कृत्तिस्तत्रेति कापिलाः ॥ ३३ ॥
 अप्यौपनिषदस्मृत्याः प्राक्रियां कल्पयन्त्यमुम् ॥
 वस्तुनां राशयः प्रोक्ता उत्तमाधममध्यमाः ॥ ३४ ॥
 उत्तमः परमात्मा स्यान्मूर्तामूर्तात्मकोऽधमः ॥
 जीवात्मा मध्यमः साकं वासनाज्ञानकर्माभिः ॥ ३५ ॥
 कृष्णशक्तिरविद्याकया परमात्मन उत्थिता ॥
 विकृत्य परमात्मांशं जीवभावं नयत्यमुम् ॥ ३६ ॥
 यथोपर्यात्मको दोषो भूमेर्जातो विकृत्य तम् ॥
 भूम्यंशमास्ते तद्वत्स्यादविद्येयं परात्मनः ॥ ३७ ॥
 अनात्मधर्म एवेयमविद्या भ्रान्तिलक्षणा ॥

साङ्ख्यानं भ्रान्तिमाह *त्रिगुणमिति ॥ नान्तःकरणमेवात्मा
 किं त्वन्यः स्वप्रकाशस्तस्य भागापवर्गानुगुण्येन हेतुना
 यत्प्रधानमस्ति तदात्मनेव स्थितमन्तःकरणं तत्सर्वधर्मकं प्र-
 वर्तते, तदेव श्रुत्या वासनात्वेनोच्यते इति वदन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
 भर्तृपञ्चप्रक्रियामाह *अपीत्यादिना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तेषामेव
 प्रक्रियाम्बरमाह *कृष्णेति ॥ भगवतः शक्तिरविद्या नैसर्गि-
 क्यपि तस्मादेव व्यक्ता सती तदेकदेशं विकृत्य तत्र स्थित्वा
 तमंशं जीवभावं नयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ परस्मादविद्योत्थिता
 चेत् तमेवाश्रयेण जीवं, कारणमतिक्रम्य कार्यस्यान्वशाद्व्ये-
 रिति शङ्का परिहरन्माह *यथेति । इयं च प्रक्रिया सा-
 ङ्ख्यमतेऽप्यविरुद्धेत्याह *यथेति दृश्याम् ॥ यथा भूम्या उत्थि-
 तोऽप्युपरो भूम्यंशदेसस्यैव धर्मः न भूधर्मः, एवमविद्या न पर-
 स्य धर्म इति विद्याविद्ययोरनात्मधर्मत्वोक्त्वा साङ्ख्यमतमनुसृतं

अंशोऽस्मिन्साङ्ख्यसिद्धान्तमनुवर्त्तामहे ततः ॥३८॥
 वासनाकामकर्माणि लिङ्गस्थान्येष तान्यपि ॥
 लिङ्गादात्मानमायान्ति गन्धः पुष्पपुटं यथा ॥३९॥
 गन्धः पुष्पगुणः पुष्पात्पुटमाश्रित्य तिष्ठति ॥
 कुसुमापगमेऽप्येवं लिङ्गस्था वासनाऽऽत्मनि ॥ ४० ॥
 निर्गुणोऽपि परैकांशो बाष्पाद्भ्यागतेन ह ॥
 कर्मणा सगुणस्तेन कर्त्ता भोक्ता भवत्ययम् ॥ ४१ ॥
 वैशेषिकमतं चैवमंशादनुसृतं भवेत् ॥
 अपाञ्चभौतिकं रूपं चैवमंतत्सवासनम् ॥ ४२ ॥
 इत्यौपनिषदम्मन्यैरुक्तं भर्तृप्रपञ्चकैः ॥
 लिङ्गस्य वामनारूप एवं मुच्यन्ति वादिनः ॥ ४३ ॥
 अश्रौतत्वादुपेक्षयाः स्युः प्रक्रिया वादिकल्पिताः ॥

भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तार्किकमतानुसारेणार्थं तैर्विर-
 चितं प्रक्रियान्तरमाह अवासनेति । आत्मानमपीन्यन्वयः ॥३९॥
 दृष्टान्तं स्पष्टयति अगन्ध इति ॥ ४० ॥ आत्मन्यगुणे कथं
 वासना स्यादित्याशङ्क्याविशया विकृतस्य परमात्मकदेशस्य
 लिङ्गनादान्म्यान्कामाश्रयन्त्वमाविरुद्धमित्याह अनिर्गुण इति ॥४१॥
 उक्तप्रक्रियासिद्धं मध्यमराशिं निगमयति अपाञ्चभौतिकमि-
 ति । एवम् उक्तया रीत्याऽविद्याकृतं वक्ष्यमाणवासनायुक्तं
 भूतभौतिकमिदं जीवस्वरूपं मध्यमराशिरिति शेषः ॥ ४२ ॥
 लिङ्गस्य वामनासु वादिनां विविधभ्रान्तिमुक्तामुपमंहरति अलि-
 ङ्गस्येति ॥ ४३ ॥ बौद्धादिप्रक्रियाणामनिराकार्यत्वमाह अ-
 श्रौतत्वादिति । भर्तृप्रपञ्चमतं दूषयति अराशीन्यादिना ।
 तत्त्वमस्यादिश्रुत्या जीवस्याविकृतब्रह्मात्मत्वात् 'कामः सङ्कल्पः'

राशिचयस्य गमकं वचो नोपलभ्यमानम् ॥ ४४ ॥

जीवो न ब्रह्मणोऽन्योऽस्ति कामसङ्कल्पपूर्विकाः ॥

वासनाश्च मनोधर्मा मध्यमो राशिरश्च कः ॥ ४५ ॥

श्रु०—अथामूर्त्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एत-
दमृतमेतद्यदेतस्य तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य
यत एतस्य त्वस्यैव रसो योऽयं दक्षिणोऽक्षन्पुरुष-
स्यस्य चैव रसः ॥ ५ ॥

तस्य हेतस्य पुरुषस्य रूपम् ॥

वा० एतस्य पुरुषस्येति श्रुतेर्चेतनधर्मता ॥

न वामनानामाशङ्क्या लिङ्गस्य पुरुषत्वतः ॥ ४६ ॥

हृदये चैव रूपाणि, कामा योऽस्य हृदि श्रिताः ॥

इत्यादिभिर्वासनानां श्रूयते लिङ्गधर्मता ॥ ४७ ॥

न पुष्पगन्धवल्लिङ्गवासना जीवमाश्रयेत् ॥

असङ्को हीति जीवस्य सर्वसम्बन्धवारणात् ॥ ४८ ॥

इत्यादिश्रुत्या वासनानां मनोधर्मत्वात्तदुक्तमध्यमराशौ मानं
नास्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मानाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते ऋतस्ये-
ति । तस्य हेतस्य पुरुषस्येत्यादिश्रुत्या वासनानां पुरुषनिष्ठत्वा-
भिधानान्पुरुषशब्दस्य च चेतनवाचित्वादियमेव श्रुतिर्मध्यम-
राशौ मानमित्यर्थः । स वा एष पुरुषोऽक्षरसमय इत्यादौ शरी-
रेऽपि पुरुषशब्दप्रयोगस्य दर्शितत्वाज्ज्ञानया श्रुत्या वासनानां
चेतनधर्मत्वसिद्धिरिति दूषयति ऋतेति ॥ ४६ ॥ वासनानां
मनोधर्मत्वे वाक्यान्तरमाह हृदये इति ॥ ४७ ॥ यदुक्तं पुष्पपु-
टिकान्यायेन मनोधर्मा अपि जीवमाश्रयन्तीति, तत्र तेषां किं
जीवेन वास्तवः सम्बन्धः काल्पनिको वा ? आद्यं दृष्टान्तवै-

अविद्याया समङ्गत्वे त्वाविद्या न त्वर्हातिता ॥
 परात्मनस्तदुत्थाने मुक्तावप्युदियादसौ ॥ ४९ ॥
 अविद्या चेदनिर्वाक्या तथा लिङ्गस्थवासनाः ॥
 आरोप्यन्तां यथाकाममलिङ्गेऽपि विदात्मनि ॥ ५० ॥
 वासना भूरिरूपास्ता लिङ्गस्था लिङ्गसाक्षिणः ॥
 कुर्वन्ति बहुरूपत्वं मणोरास्तरणं यथा ॥ ५१ ॥
 भौतिकं बहुरूपत्वं भूतवासनया कृतम् ॥
 पुष्पवासनया जन्यो गन्धः पीष्पो यथा पुटे ॥ ५२ ॥

यस्येव दूषयति ॥ नेति ॥ ४८ ॥ द्वितीयमनुवदति ॥ अवि
 दयेति । मापि किं वास्तवी उत कल्पिता । नायः । अनिमो-
 क्षमङ्गादिन्याह ॥ अविद्या नेति ॥ ४९ ॥ द्वितीयस्त्वस्मदिष्ट
 एवेत्याह ॥ अविद्या चेदिति ॥ ५० ॥ उक्तमेव सहष्टान्तमु-
 पपादयति ॥ वामना इति ॥ यथा आस्तरणं विप्रकम्बलादिकं
 स्वसम्बन्धिस्फटिकादि विविप्ररूपमिव करोति । एवं लिङ्गस्थवा-
 सना अपि लिङ्गेन सह साक्षिण्यध्यस्ताः साक्षिणं सवासनमिव
 कुर्वन्तीति अस्मिन्पक्षे न विरोध इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ यदुक्तं अपा-
 ञ्चभौतिकं रूपमित्यत्र मध्यमराशित्वेनाभिमतं वामनामहितं
 जीवरूपं भौतिकाविलक्षणमिति तत्र वामनानां भौतिकत्वं सा-
 धयितुं वासनागतनानात्वस्य भौतिकत्वं साधयति ॥ भौ-
 निकमिति । यथा पुष्पवामनया पुष्पकदेशकेतकीवकुलादि-
 पूर्णधिरसम्बन्धाज्जातो नानागन्धः पुष्पजन्यः, एवं पञ्चभू-
 तकार्यलिङ्गदेहेनानादिसम्बन्धाज्जातात्मनानात्वमपि भूतजन्यमि-
 त्थित्यर्थः ॥ ५२ ॥ एवं लिङ्गद्वारा भूतमयुक्तस्यापि स्वगत-

आत्मनानात्ममप्येतद्यदा स्याद्भौतिकं तदा ॥
 भूतलेशस्वरूपाणां वासनानां तु का कथा ॥ ५३ ॥
 भूतभौतिकवस्तूनां यदा संयुज्यन्ते मनः ॥
 तदेवाधीयन्ते शिष्टे तल्लेशात्मकवासनाः ॥ ५४ ॥
 हिङ्गुगन्धो यथा लग्नः करणं न विमुञ्चति ॥
 एवं जगद्वासनाश्च न मुञ्चन्ति धियं सदा ॥ ५५ ॥
 कदाचित्काचिद्बुद्ध्वाध्या कर्मणा भोगसिद्धये ॥
 *भोगकालेऽनलाभ्याः सुप्तास्तिष्ठन्ति मानसो ॥ ५६ ॥
 अनन्तकल्पोपचयादनन्ता एव वासनाः ॥
 उदाहरणमात्रं तु दृष्टान्तेरिह वर्णयते ॥ ५७ ॥
 श्रुतिः—यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डुराधिकं

नानात्वस्य भौतिकत्वे साक्षाद् भूतजन्यानां वासनानां तद्
 कैमुतिकन्यायसिद्धमित्याह *आत्मनेति ॥ ५३ ॥ वासनानां
 साक्षाद् भूतजन्यत्वमेवाह *भूतेति । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी
 ॥ ५४ ॥ वासनानामन्यप्रयुक्तत्वेऽपि यावद्बुद्ध्यभाबित्वमविरु-
 द्धमिति महष्टान्तमाह *हिङ्गुगन्ध इति ॥ ५५ ॥ उत्पन्नाः
 वासनाः बुद्धिं न मुञ्चन्ति चेत्तर्हि सर्ववासनाकार्याणि युगप-
 देव स्युरिति नेसाह *कदाचिदिति । यथा शिशूनामन्नादि-
 वासना विद्यमानाऽपि तज्ज्ञेयप्रापककालस्यानागतत्वाभाविष्य-
 उयते । एवं काचित्कदाचित्कर्मणा व्यज्यत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥
 ननु परिमितदृष्टान्तोक्त्या वासनानां परिमितत्वमपि ने-
 त्याह *अनन्तेति । किमर्थं तर्हि परिमितदृष्टान्तोपादानमित्या-
 शङ्क्योपलक्षणत्वेनेत्याह *उदाहरणेति ॥ ५७ ॥ एवं तस्य हेत्या-

• भोगकालानलाभ्या इति पाठः । अनलाः असमर्थाः इत्यर्थः ।

यथेन्द्रगोपो यथाऽऽन्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्वि-
युक्तं सकृद्वियुक्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेद ॥

वार्ति० हारिद्रं वसनं यद्वत्संसर्गात्पीततां व्रजेत् ॥

तद्वन्नार्यादिसंसर्गाद्विद्रं रागादिमद्ववेत् ॥ ५८ ॥

ईषत्पाण्डुश्च परुषः स्यात् स्वतः इवेतकम्बलः ॥

तथेयच्छ्रद्धया युक्तं स्वतो रागादिभागपि ॥ ५९ ॥

इन्द्रगोपोऽतिरक्तः स्यात्स्वत एव तथा मनः ॥

विविक्तदेशस्थस्यापि विषयप्रवणं कश्चित् ॥ ६० ॥

अग्नेरार्चिर्यथा भास्वदहत्यापि तथा कश्चित् ॥

वेदशास्त्रविदप्यन्यान् बाधेनेर्ष्याद्युपव्रवैः ॥ ६१ ॥

सिताम्भोजं यथा सौम्यं सुगन्धिं मृदु च स्वतः ॥

जन्मनैव तथा चित्तं युक्तं शमदमादिभिः ॥ ६२ ॥

दि व्याख्याय यथा माहारजनं नाम इत्यादिव्याकुर्वेन दृष्टान्तो-
क्तमर्थं दाष्टान्तिकं योजयति इहाग्निमिति । यथा शुभ्रं वसनं
महारजनशब्दिनहारिद्रया संसृष्टं मत्तन्मंसर्गात्पीतं भवति-त-
द्वक्षितमप्यसन्मंसर्गान्मलिनं भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ यथा पा-
ण्डुविक्रमिन्यत्र आपाण्डुपदार्थमाह इषदिति । अस्यैव व्या-
ख्या इपरुष इति । उक्तं क्षमर्गमिहेन-ईषत्यादुस्तु धूमरः इति ।
यथा आविकं अविमम्बान्धिकम्बलादि स्वतः शुभ्रमपि परुषं च
भवति तद्वक्षितमपि कदाचिन्नवनीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ यथेन्द्रगोप इत्य-
स्यार्थमाह इन्द्रेति ॥ ६० ॥ यथाऽऽन्यर्चिरित्यस्यार्थमाह अग्ने-
रिति ॥ ६१ ॥ यथा पुण्डरीकमित्यस्यार्थमाह सिताम्भोजमि-
ति ॥ ६२ ॥ यथा सकृद्विद्युत्तमिति व्याचष्टे तीव्रेति । सकृद्विद्युत्तपद-

तीव्रविशुषथाऽत्यन्तं घनत्वान्तापनोदकृत् ॥
 तथा हिरण्यगर्भस्य सर्वज्ञा वासना भवेत् ॥ ६३ ॥
 तामुपासीन आग्रांति श्रियमत्यन्तमूर्जिताम् ॥
 रजःसत्त्वतमोयोगात् वासनानां विशिष्टता ॥ ६४ ॥
 प्रपञ्चवासने ब्रह्मरूपे इत्येवमीरितम् ॥
 तथेदमनिदंरूपे इति पक्षोऽधुनोच्यते ॥ ६५ ॥
 सवासनं जगत्सर्वं तत्रेदंरूपमीरितम् ॥
 सच्च त्यच्चेति सत्यं तत् प्रोच्यते पाञ्चभौतिकम् ॥ ६६ ॥
 श्रुतिः—अथात आदेशो नेति नेति, न स्यतस्मादिति
 नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति
 प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् ॥ ६ ॥
 इत्युपनिषदि चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

स्य व्याख्या *तीव्रविशुषादिति । इयं च वासना हिरण्यगर्भस्यैव
 भवति नान्यस्येत्याह *नयेति ॥ ६३ ॥ सकृदिन्द्रादिकलांक्ति
 व्याकरोति *नामिति । तां वासनाम् । उक्तवासनावैचित्र्ये को
 हेतुः *रज इति ॥ ६४ ॥ द्वितीयं पक्षमुपसंहरति *प्रपञ्चेति । द्वे
 वात्र ब्रह्मणो रूपे इत्यत्रावधारणसामर्थ्याद्विरूपशब्देन सोपाधिकं
 निरुपाधिकं च ब्रह्मस्वरूपमुच्यत इत्युक्तम्, तृतीयपक्षमवतार्य
 व्याकरोति *नयेति ॥ ६५ ॥ सत्यस्य सत्यमित्यत्र षष्ठ्यन्तनि-
 र्दिष्टसत्यपदाभिधेयप्रपञ्चस्य निष्प्रपञ्चप्रतियोगिनः सकृदं व-
 क्तुमुपक्रम्य कथमप्रकृतमिदंरूपमुच्यते इत्याशङ्क्य तस्य स-
 त्यपदवाक्यत्वमुक्तं स्मारयति *सच्चेति ॥ ६६ ॥ एवं वृत्तं
 सङ्कीर्त्य 'अथात आदेशः' इत्यस्यार्थमाह *सत्यस्येति ।

षष्ठ्यन्तसत्यपदाभिधेयप्रपञ्चनिरूपणानन्तरं प्रयमान्तस-

बा० सत्यस्य सत्यमनिदं वक्तव्यं शिष्यते ततः ॥
 आदेशोऽनन्तरं तस्य क्रियते ऽनन्यमानिनः ॥ ६७ ॥
 आदेशो नेति नेतीति ब्रह्मनस्थावसांधकः ॥
 यथाऽयमुपपद्येत तथा सम्यक् निरूप्यते ॥ ६८ ॥
 इतिशब्देन चिदात्ममनूय प्रतिपिध्यते ॥
 नकारेण, विरुक्तिस्तु वीप्सा कृत्स्ननिषिद्धये ॥ ६९ ॥
 मूर्त्तिं वा यदि वा स्मृत्तमज्ञानं वासनाऽथवा ॥
 अध्यात्ममभिदैवं वा तत्सर्वं प्रतिपिध्यते ॥ ७० ॥
 न चेद्वीप्सा तदा द्वाभ्यां द्वयमेव निषिध्यते ॥
 ततश्च ब्रह्मताशङ्का दृश्येऽन्यस्मिन्प्रसज्यते ॥ ७१ ॥

न्यशब्दिनानिदंरूपस्य वक्तव्यत्वेनावशिष्टत्वात्तदुपदेशः क्रियते
 इति ध्वन्यक्षरार्थः ॥

ब्रह्मणः श्रुत्यवोपदेष्टव्यत्वे हेतुमाह ॥ अनन्येति ॥ ६७ ॥
 ब्रह्म ज्ञापयितुं प्रकम्य नेति नेतीति निषेधोऽनुपपन्नः
 इत्याशङ्क्य निषेधवाक्यस्य ब्रह्मवोचकत्वं प्रतिज्ञापूर्वकमुप-
 पादयति ॥ आदेश इत्यादिना ॥ ६८ ॥ इतिशब्देन दृश्यं
 सर्वमनूय नकारेण निषिध्यते चेत् तर्ह्येकमेव नञाऽन्ते किं
 द्वितीयेनान आह ॥ विरुक्तिरिति ॥ ६९ ॥ सर्वप्रपञ्चनिषेधा-
 र्थं वीप्सेत्युक्तमेव व्यक्तीकुर्वन्वीप्सया निषिध्यमानप्रपञ्चं
 मङ्गुष्ट्य दर्शयति ॥ मूर्त्तेरिति ॥ ७० ॥ वीप्सापक्षे गुणमुक्त्वा
 पक्षान्तरे दोषमाह ॥ नेति । अथ वीप्सा नास्तीति वदता नेति
 नेतीत्येतद्वाक्यद्वयं वाच्यम्, इत्थंच प्रकृतमूर्तामूर्त्ताज्ञानादिरा-
 शिषु मध्ये राशिद्वयमेव वाक्यद्वयेन निषिद्धं स्याद्राशयन्तरस्य
 ब्रह्मस्वरूपत्वशङ्कया शुद्धं ब्रह्म न सिद्ध्यदित्यर्थः ॥ ७१ ॥

वीप्सया सर्वदृश्यस्य निषेधे त्वचाशिष्यते ॥
 अमेयमेकमेवातो यथावद् ब्रह्म बुध्यते ॥ ७२ ॥
 न शून्यं शिष्यतेऽस्यापि दृश्यत्वादेव निहृवात् ॥
 भावाभावनिषेधेऽन्यद् ब्रह्मणः शिष्यतेऽत्र किम् ॥ ७३ ॥
 न ब्रह्मणो निषेधः स्यादिति शब्दासमर्पणात् ॥
 ब्रह्म चेदिति शब्दार्थः किमन्यदनिदं भवेत् ॥ ७४ ॥
 नान्तरेणानिदन्तत्त्वमिदमर्थः प्रसिद्ध्यति ॥
 यत्ने स्यादनिदं तत्त्वं तदेव ब्रह्म मे मते ॥ ७५ ॥
 निषेधोऽपि समाक्षेपे नानः साक्षी निषिष्यते ॥
 यन्निषेद्धुमशक्यं तस्माक्षी ब्रह्मेति गम्यताम् ॥ ७६ ॥
 इति शब्दनकाराभ्यां वाच्यस्य ब्रह्मता नहि ॥
 अतिरिक्तं तु न प्रोक्तं कथं ब्रह्म विबुध्यते ॥ ७७ ॥

वीप्सापक्षे तु न दोष इत्याह *वीप्सयेति । अमेयस्य कस्य-
 चिदवशे फलितमाह *अन इति ॥ ७२ ॥ ननु सर्वदृश्यनिषेधे
 नदभावः शिष्यते, नेत्याह *नेति । वीप्सया सर्वदृश्यनि-
 षेधादभावस्यापि दृश्यत्वाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं नावशिष्यत इ-
 त्यर्थः ॥ ७३ ॥ नन्वेकेन नञा सर्वदृश्यनिषेधोऽपरेण तु ब्रह्मण
 इति किं न स्यादत आह *नेति द्वाभ्याम् । इदंशब्दपर्यायस्य इति-
 शब्दस्य दृश्यस्य दृश्यमात्रानुवादकत्वाद्, दृश्यस्य च द्रष्टारं विना
 ऽसिद्धेस्तद्बुद्धृत्वेनाभिमतं वस्तु ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ निषेध-
 साक्षित्वेनापि ब्रह्मसिद्धिमाह *निषेध इति । निषेधाव-
 धित्वेनापि तत्सिद्धिमाह *यदिति ॥ ७६ ॥ एवमपि निषे-
 धवाक्यस्य ब्रह्मावोधकत्वाद् ब्रह्मणः श्रौतत्वं न सिद्ध्येदिति
 शङ्कते *इतिशब्देति ॥ ७७ ॥ परिहरति *स्वत इति । स-

स्वतः प्रत्यक्परागर्थद्वयेनैषाऽनुरञ्जिता ॥

धीर्निषिद्धा परागर्थात्प्रतीचि लभते स्थितिम् ॥७८॥

कीदृक्तत्प्रत्यगिति चेत्तादृगीदृगितिद्वयम् ॥

यत्र न प्रसरत्येतत्प्रत्यगित्यवधार्यताम् ॥ ७९ ॥

ज्ञानक्रियाभ्यां व्याप्यं तदित्याकाङ्क्षानिबर्त्तनात् ॥

अप्रमित्सित एकस्मिन्धीस्तिष्ठत्यधिकीर्यिते ॥ ८० ॥

दृश्यत्वादिनिशब्दार्थौ प्रमित्सितचिकीर्षितौ ॥

वेस्यापि दृश्यस्य स्वांपादानचिन्मंवलितत्वात् बुद्धिबृत्तिरपि
स्वभावनभिदचिद्विषया भवति, तत्र निषेधवाक्येन सर्वदृश्ये
निषिद्धे चिन्मात्रे ब्रह्मणि धीः प्रतिष्ठिता भवतीति परम्परया
तस्य श्रौतन्वमिति भावः ॥ ७८ ॥ 'अर्मा गौर्यमश्वः' इति-
वद्विशेषेण ब्रह्म न निर्दिष्टं चेत् श्रौतुगाकाङ्क्षाशान्तिर्न स्यादिति
यत्वा शङ्कते *कीदृगिति ॥ इदं तदिति निर्देष्टुमशक्यं ब्रह्म,
इदंशब्दस्य सैनिकृष्ट्वाचिन्वात् तच्छब्दस्य परोक्षवाचिन्वात् ।
अतो निर्विशेषापरोक्षत्वेन तन्मिध्यतीति नात्राकाङ्क्षा सम्भव-
तीति परिहरति *तादृगिति ॥ ७९ ॥ प्रतीचि लभते
स्थितिमिन्पुक्तमेव प्रपञ्चयति *ज्ञानक्रियाभ्यामिति । ज्ञा-
तुं कर्तुं च योग्यत्वात्तज्ज्ञेयं कार्यमिति च येयं दृश्यविषया-
ऽऽकाङ्क्षा सा ब्रह्मणि सर्वदृश्यनिषेधेनैव निवर्त्तते, ततश्च ज्ञान-
क्रिययोरविषये ब्रह्मणि धीः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥
उक्तमेव व्यनक्ति *दृश्यत्वादिति । दर्शनयोग्यत्वादित्यर्थः ।
कर्तुं योग्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । दृष्टुं कर्तुं च योग्यस्य इति-
शब्दानुदितसर्वदर्शनस्य ब्रह्मणि निषेधे ज्ञातव्यकर्तव्ययोरभा-

तस्यागे कृतकृत्यत्वं ज्ञेयकार्यसमाप्तिः ॥ ८१ ॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वाद्बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥

अन्यापह्नवमात्रे सा पर्यवस्यति शान्मर्गीः ॥ ८२ ॥

सर्वप्रत्ययवेधे वा ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते ॥

प्रपञ्चस्य प्रविलयः शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ८३ ॥

इति प्राह ब्रह्मसिद्धिकारो वेदरहस्यवित् ॥

अतोऽत्रान्यनिषेधेन ब्रह्मबोधः समाप्यते ॥ ८४ ॥

पटं घटो निषिद्धः सन्पटादन्यत्र तिष्ठति ॥

इदं जगत्तथाऽन्यत्र स्यादित्येतदसङ्गतम् ॥ ८५ ॥

रूपिद्वयान्निषिद्धं तदप्यनान्यत्र तिष्ठति ॥

रूपं घटस्य भिन्नं सन्नहि काप्युपलभ्यते ॥ ८६ ॥

वान्कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ अत्रैव हेत्वन्तरमाह

आत्मन इति । तत्रैवाक्तहेतुमपि समुच्चिनोति बुद्धेरिति ।

चिदचिद्विषयस्वभावा धीर्दृश्यनिर्णये चेतन्यपक्षे पतति शान्ताका-

ङ्क्षा सती तत्रैव स्थिरा भवतीत्यर्थः । अतः सर्वं वेदवाक्यं

द्वैतनिषेधमात्रपरमिन्याह अन्येति ॥ ८२ ॥ अत्र मण्डनमि-

श्रसम्पत्तिमाह सर्वेति । वाशब्दोऽवधारणार्थः प्रविलय इत्य-

नेन सम्बध्यते ॥ ८३ ॥ तन्मतस्यादेयत्वं दर्शयति वेदेति

॥ ८४ ॥ ब्रह्मणि द्वैतनिषेधेऽपि नाद्वयत्वसिद्धिरित्याशङ्कते

पट इति । विषमो दृष्टान्तः, घटपटयोः परस्परमुपादानोपा-

देयभावाभावादिति मत्वा परिहरति एतदिति ॥ ८५ ॥

अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह रूपीति ॥ ८६ ॥ दार्ष्टान्तिकमा-

ह रूपिण इति । कार्यस्य स्वोपादानादन्यत्र वृत्त्ययोगात्तत्रा-

पि निषेधे सत्यप्रपञ्चो न सिध्यतीति नाद्वैतहानिरिति भा-

रूपिणो ब्रह्मणस्तद्वज्रगद्गुपं निराकृतम् ॥
 न ब्रह्मणि तथाऽन्यत्र स्थानुमर्हति कुञ्जचिन् ॥ ८७ ॥
 घटवज्रगतो भङ्गो नास्तीति यदि मन्यसे ॥
 माऽस्त्वविद्याकल्पितस्य बोधादेव निवृत्तिनः ॥ ८८ ॥
 जगतोऽस्तिस्वमज्ञानं तन्निवृत्तिश्चिदात्मना ॥
 जगतस्तन्निवृत्त्या वा कथं छेदं प्रमज्जने ॥ ८९ ॥
 अयोग्यत्वाद्यथा नीलं रूपं श्रोत्रेण कश्चन ॥
 नामहीनं च गृह्णाति न प्राप्नुयति शब्दवत् ॥ ९० ॥
 तद्वत्सकारणं छेदं प्रत्यक्तत्वावलोकनात् ॥
 प्रतीचि ब्रह्मणस्त्वेऽस्मिन्नाभूदस्ति भविष्यति ॥ ९१ ॥
 तदेवं नेति नेतीति वाक्यादेशात्पुमानयम् ॥
 निवृत्तमर्थवाच्यार्थः सम्यक् निर्व्यायथात्मनि ॥ ९२ ॥
 अथवा नेति नेतीति य आदेशः स योजयताम् ॥

वः ॥ ८७ ॥ यथा मुद्गरादिना यः चूर्णाक्रियते एवं बोधेन
 मपश्चनाश्रयादर्शनान्कथमर्हतिमिद्विगिति शङ्कते अयदिति ॥
 एवंविधनाश्रयावेऽपि रज्जुमर्पणोपादानाज्ञानेन सह द्वै-
 तस्याधिष्ठानमात्रतया ज्ञानेन विलयमभवान्न द्वैतममक्तिरि-
 ति परिहरति अमाऽस्त्विन्यादिना ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ जगदेक-
 दा निषिद्धमपि पुनः उद्भवित्यति सर्वादी तथा दृष्टेगिन्याक्षणा
 दृष्टान्तेन निराचष्टे अयोग्यत्वादिन्यादिनामर्पोपादानाज्ञानस्य
 तदधिष्ठानधियाऽऽन्यन्निकलयाभावान् तत्र तदुत्पत्तिरविरुद्धेति
 भावः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ उक्तमर्थमुपमंहरति अतदिति । आत्मानिर्वा-
 ति सुखान्मना निष्ठनीत्यर्थः ॥ ९२ ॥ निषेधवाक्यं निषेधमात्रपर-
 मित्युक्तम् । इदानीं विधिमुखेन तदेव्यबोधकमिति पक्षान्तरमाह

जीवब्रह्मैक्यासिद्धयर्थमहं ब्रह्मेति वाक्यवत् ॥ ९३ ॥
 अहंशब्दो बुद्धिवाची साक्षिणं लक्षयेद्यदि ॥
 निषेधकां नकारोऽपि साक्षिणं लक्षयेत्तथा ॥ ९४ ॥
 ब्रह्मशब्दो जगद्वेतुवाची चिन्मात्रलक्षकः ॥
 इतिशब्दो जगद्वर्ती तथा चिन्मात्रलक्षकः ॥ ९५ ॥
 अखण्डैकरसे तुल्यो वाक्यार्थो वाक्ययोर्द्वयोः ॥
 उक्तार्थस्यैव दाढ्याय द्विर्नेर्नानि घञः श्रुतम् ॥ ९६ ॥
 अधवाऽत्रेति शब्दो द्वौ जीवेशोपाधिवाचिनौ ॥
 नकाराभ्यामुपाधी द्वौ निषिध्य ब्रह्म लक्ष्यते ॥ ९७ ॥
 यथा मात्रादिसत्तयं प्रत्यक्संविस्तिमाक्षिका ॥

*अथवेति । नेतीतिपदद्वयं कथमक्यवाचकं तत्राशक्तत्वादिन्या-
 शङ्का लक्षणया तद्वोधकत्वं वक्तुं तत्र त्वमर्थलक्षकत्वं दृष्टा-
 न्तपुरःसरं कथयति *अहमिति ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ इममर्थमु-
 च्यत्र स्फुटीकरिष्यति । इतिशब्दस्य ब्रह्मलक्षकत्वं दृष्टान्तपूर्व-
 कमाह *ब्रह्मेति । यथाऽहंब्रह्मेतिवाक्यस्यब्रह्मपदस्य जगन्का-
 रणत्ववाचिनस्तदुपलक्षितचिन्मात्रलक्षकत्वम्, एवं मूर्त्तामूर्ता-
 दिप्रपञ्चवाचकस्येतिशब्दस्य तद्विशेष्यब्रह्मस्वरूपमात्रलक्षकत्व-
 मित्यर्थः ॥ ९५ ॥ एवं सति तत्त्वमादिवाक्यवत् निषेधवाक्येना-
 र्थक्यं सिध्यतीत्याह *अखण्डेति ॥ ९६ ॥ नेति नेतीति
 वाक्यद्वयस्य वैयर्थ्यपरिहाराय पक्षान्तरमाह *अथवेति ।
 ब्रह्मणोपाधिभूतमज्ञानादिकं, जीवोपाधिभूतमन्तःकरणादि च
 क्रमेण इतिपदाभ्यामनूय तदभाववाचकनकारद्वयेन तत्त्वमादि-
 वाक्यवत्लक्षणयाऽखण्डं ब्रह्म बोध्यत इत्यर्थः ॥ ९७ ॥ नञः
 शुद्धस्वरूपलक्षकत्वमयुक्तं वाच्यार्थसम्बन्धाभावादित्याशङ्क्य

प्रमात्रादेरभावेऽपि तथाऽनस्तेन लक्ष्यते ॥ ९८ ॥

अतिरोहितसंवितां दृष्टिमात्रात्मकत्वतः ॥

विनैव वाचकं शब्दं बोध्यो लक्षणयाऽप्यनः ॥ ९९ ॥

अनन्यानुभवेनैव भावाभावात्मभूमिषु ॥

प्रत्यक्कूटस्थमात्मानं पश्यन्नास्ते फलात्मनः ॥ १०० ॥

अतो मात्रादिसम्बन्धो यत्र यत्र निवर्तते ॥

दृष्टान्तपूर्वकं सम्बन्धमाह *यथेति । यथाऽहं ब्रह्मेत्यत्र वाच्या-
र्ययोः प्रमातृत्वेश्वरत्वविशिष्टयोः शुद्धचिद्भास्यत्वेन ताभ्यां
तत्सम्बन्धिर्चैतन्यं लक्ष्यते, एवं नञ्वाच्यस्योपाध्यभावस्यापि
साक्षिभास्यत्वाद्भास्यभासकभावगम्वन्धस्तुल्य इत्यर्थः । एत-
देवाभिप्रेत्य नकारोऽपि साक्षिणं लक्षयेदित्युक्तमिति ध्येयम् ।
सम्बन्धमिदो फलितमाह *अनस्तेनेति ॥ ९८ ॥ आत्मनः
प्रमात्रादिभासकत्वमनुपपन्नम्, प्रमात्राद्यपेक्षामिद्विकत्वादित्या-
शङ्का तस्य स्वप्रकाशकत्वान्मैवमिन्याह *अतिरोहितेति । स्वप्रका-
शत्वं चिदेकगमत्वं हेतुमाह *दृष्टीति । वाच्यस्यैव लक्ष्यत्वदृष्टेः
कथमवाच्यब्रह्मणो नञ्पदलक्ष्यत्वं तत्राह *विनेति । अतः-
शब्देन दृष्टिमात्रात्मकत्वादित्युक्तहेतुः परामृश्यते । एकरम-
त्वेन प्रतीचि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तज्ञान्यादेरभावान्म लक्षणयैव
बोध्यः । नच वाच्यस्यैव लक्ष्यत्वनियमः क्षीरादिमाधुर्येषु
व्यभिचारस्योक्तत्वादिति भावः ॥ ९९ ॥ नन्वात्मनो एकर-
सत्त्वे भावाभावमासित्वं कथं स्यादक्षिणकणुरेव साक्षित्वादत
आह *अनन्येति । आत्मा दृश्यं न पश्यति किन्तु स्वस्वरूप-
मेवेत्युक्तेऽपि दर्शनकर्तृत्वं स्यादिति तत्राह *फलात्मन इति ।
चिदेकरमरूपेणेत्यर्थः ॥ १०० ॥ तस्य फलात्मत्वे फलितमाह

तत्र तत्रैकलः प्रत्यक् स्वमाहिम्नैव सिद्ध्यति ॥१०१॥
 एतद्यस्तु स्वतःसिद्धं प्रमात्राद्यनपेक्षतः ॥
 सर्वस्यैव ततः सिद्धेः कथं सिद्ध्येतदन्यतः ॥ १०२ ॥
 तदित्थं नेति नेतीति वाक्यं ब्रह्मात्मबोधकम् ॥
 जीवेशोपाधिनिहनुन्या लक्ष्यावगृह्यमानतः ॥१०३॥
 अधात आदेश इति प्रतिज्ञायामि सम्भ्रमात् ॥
 निषेधो नेति नेतीति न युक्त इति चेच्छृणु ॥ १०४ ॥
 अत्राहमनमगम्यस्य न निषेधमुन्नं विना ॥
 अस्त्यन्यां मुख्य आदेशो निषेधो युज्यते ततः ॥१०५॥
 इत्येवमनिदं रूपं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् ॥
 निनाम्नस्तस्य नाभैतन्मन्यमन्यमिति श्रुतम् ॥१०६॥

*अत इति । उपाधिमन्त्रिधाने तत्तदुपहितः सन्नुपाधिं पश्यति ।
 निरुपाधिकः सन् स्वयमेव प्रथते । तथा च साक्ष्यमापेक्षस्य सा-
 क्षित्वस्यापि कल्पितत्वाच्च कौटम्ब्यहानिगिति भावः ॥ १०१ ॥
 प्रतीचि स्वप्रकाशत्वं निगमयति *एतदिति । प्रमात्रादेजे-
 हत्वेन चेतन्यमाधकत्वं न युक्तं चेयाह *सर्वस्येति ॥ १०२ ॥
 निषेधवाक्यार्थमुपसंहरति *तदिति ॥ १०३ ॥ नहीन्याद्यवता-
 रयितुं शक्नुते *अत इति ॥ अनियम्भमात् इति ता-
 त्पर्येणेति यावत् ॥ १०४ ॥ आदेशवाक्यस्यायुक्ततां प्रत्याह
 *अत्रागिति ॥ १०५ ॥

*हि यस्मादिति । नेत्येतस्मात्निषेधरूपास्मिर्देशादन्यं नि-
 र्देशनं ब्रह्मणः परं न सम्भवति, तस्मादयमेव निर्देशो युक्त
 इति श्रुत्यसंयोजना ॥ ६ ॥

सद्य त्यद्येति सत्याख्याः प्राणास्ते ब्रह्मणात्मना ॥

आत्मबन्धनस्ततो ब्रह्म सत्यसत्यमिर्नारितम् ॥१०७॥

ध्यातृहारिकमेवैतन्नामोक्तं न तु वास्तवम् ॥

शब्दप्रवृत्तिहेतूनां साक्षाद्ब्रह्मण्यसम्भवात् ॥१०८॥

इति वार्तिकसारे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं

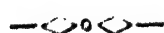
ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

उक्तमर्थमनुवदन्नथ नामधेयमिन्यादि व्याचष्टे इति ॥१०६॥

कथं ब्रह्मणः सत्यमन्यन्वमिन्याशङ्क्य प्राणशब्दोपलक्षित-
तत्त्वस्य मन्यन्वोपपादनपूर्वकं ब्रह्मणस्तदुपपादयति अस-
त्वेति ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

इति वार्तिकमाग्रीकायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं

ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

अपोदिनः समारोप इत्येवं ब्राह्मणस्ये ॥

ओमित्येवंति सूत्रार्थं ब्राह्मणेऽस्मिन्नुदीर्यते ॥ १ ॥

अपोदितं यदि जगद्ब्रह्मणोऽन्यतया स्थितम् ॥

तदा साङ्ख्यमतप्राप्तिरतः सार्वार्थ्यमुच्यते ॥ २ ॥

अथवा ब्रह्म वच्मतीति प्रकस्य ब्रह्मता पुरा ॥

नेति नेत्यनिदंरूपे प्रतीच्येव समापिता ॥ ३ ॥

इह त्वात्मानमारभ्य सृष्टिस्थित्यन्तकारिणि ॥

ब्रह्मणि प्रत्यगात्मत्वं समापयितुमुद्यमः ॥ ४ ॥

वित्तस्य कर्महेतुत्वात्तत्यागो ज्ञानसाधनम् ॥

इति दर्शयितुं प्राह श्रुतिराख्यायिकां शुभाम् ॥५॥

एषणात्रयसंन्यासो वित्तत्यागेन लक्ष्यते ॥

ज्ञानस्य हेतुः संन्यास इति शास्त्रेषु द्विष्टिष्ठः ॥ ६ ॥

श्रुतिः-मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा

वृत्तमनुवदन्नुत्तरब्राह्मणतान्पर्यमाह *अपोदिन इति ॥१॥

ननु दृश्यनिषेधादेव पुमर्थसिद्धेः किं सूत्रार्थप्रतिपादनेन तत्रा-

ह *अपोदिनमिति ॥ २ ॥ अस्यैव तान्पर्यान्तरं वक्तुं वृत्तं

पुनः कीर्तयति *अथवेति ॥ ३ ॥ 'तत्त्वमेव त्वमेव तत्' इतिवदु-

क्तस्यैव जीवेशाभेदस्य व्यतिहारेण दृढीकरणार्थमिदं ब्राह्मण-

मित्याह *इहेति ॥ ४ ॥ एवं ब्राह्मणतान्पर्यमाभिधायारूपा-

यिकातान्पर्यमाह *वित्तस्येति ॥ ५ ॥ पुत्रेषणात्यागा-

भावे वित्तत्यागमात्रस्य कथं ज्ञानहेतुत्वमित्यासङ्काह

*एषणेति । संन्यासस्य ज्ञानाङ्गत्वं "त्यागेनैकेऽमृतत्वमनमृतः"

'त्यसजनेव हि तज्ज्ञेयम्' इत्यादिश्रुतिस्वातिप्रसिद्धमित्याह

*ज्ञानस्येति ॥ ६ ॥

अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्या-
ऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

सा होवाच भैत्रेयी गन्तु इयं भगोः सर्वा पृथिवी
वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति, नेमि हो-
वाच याज्ञवल्क्यो, यथैवापकरणवतां जीवितं तथैव ते
जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

वार्त्ति० ज्ञानादेशामृतत्व स्यादविद्याध्वंसमाश्रयः ॥

अभराथस्तु -याज्ञवल्क्यो नाम कृषिर्भैत्रेयीति स्वभाषोपा-
मंयितवान्, संन्यासो भार्यायनुष्ठापूवक इति दर्शयितुम् । एवं
तामाहूय अरेऽति सम्बोध्य अहमस्माद्वाहस्थानस्थानादस्याम्यन्वै
उन् जन्मं पाश्चात्त्याम्यमाश्रमान्तरे यास्यन्नेवास्मि तदर्थं हन्त
इदानीं ते कात्यायन्या द्वितीयभार्याया सहान्तं परिच्छेदं कर-
वाणि, युवयोर्द्वयेऽमृतत्वत्वाद् 'वृत्तिनिः संविभज्य स्थान भं-
न्यमेतु' इत्यादिशास्त्रतश्च विभागं कृत्वा गमिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥
एवमुक्ता भैत्रेयी ह उवाच 'हे भगो भगवन्' इति यदि नृ इति वितर्कं
कृत्वाचिन्तया पृच्छामीत्यर्थः । इयं सर्वा सागरपरिमिता पृथि-
वी धनेन पूर्णा स्यात्तेन वित्तेन वित्तमाधेन कर्त्तव्येति याव-
त् । न्वर्दायभंन्यामेनेवामृता किं स्याम् ? इति पृष्टः प्रत्युवाच
याज्ञवल्क्यो 'नैव स्याः अमृता, किं तर्हि ? यथैव लोके उपकर-
णवतां साधनवतां जीवितं सुखोपभोगमस्यन्नं तथैव तद्देव तव
जीवितं स्यात्' इति ॥ २ ॥ ३ ॥

एतन्मन्त्रमभिधेय "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" इ-
त्येतद्विभजने अज्ञानादेवेत्यादिना । वित्तपदेन तत्साध्यं कर्म

अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तमाध्येन कर्मणा ॥७॥
 न कर्म कारणं मुक्तं न गतिस्तपस्य भेषजम् ॥
 कर्मभ्यो जन्म निवर्तनं जन्म चेन्निवृत्तिः कुतः ॥ ८ ॥
 श्रुतिः—मा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां कि-
 महं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥
 वा०—छावधः कर्मसंन्यासः फलसाधनमदतः ।
 फलाय ज्ञानिनस्त्यागो जिज्ञासां ज्ञानसिद्धये ॥९॥
 ज्ञानित्वाद्याज्ञयन्कर्मोऽयं जीवन्मुक्तिफलेच्छया ॥
 वित्तविक्षेपयहुलं गार्हस्थ्यं त्यक्तुमिच्छति ॥ १० ॥
 गृहस्थ एव जनको जीवन्मुक्तोऽस्ति यद्यपि ॥
 धीस्वास्थ्यातिशयोऽप्यापि सर्वकर्मन्यजोऽस्ति हि ॥११॥

लक्ष्यत इति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ननु “मा होवाच” इत्याद्युक्त-
 रवाक्ये “यद्येव वितेनाहममृता न स्यां किं तेन कुर्यां यदेव
 भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव ममं ब्रूहि” इति सर्वन्यागपूर्व-
 कं मुक्तिहेतुं मैत्रेयी पृच्छति तदनुपपन्नम्, तस्यास्त्यागेऽनधिक-
 रादिन्याशङ्का तस्य तात्पर्यं वक्तुं संन्यासं विभजने ऋद्विवि-
 ध इति ॥ द्विविध्यमेवाह ऋक्रेति । स्वरूपमुखारिधोरल-
 क्षणकथयित्वेन प्रत्यक्तत्त्वज्ञानार्थत्वेन च कर्मन्यागो द्विधा
 भिद्यते इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ऋज्ञानित्वादिति । वक्ष्यमाणो-
 पदेशादिना तस्य ज्ञानित्वे सिद्धे त-संन्यासः फलायेति नि-
 श्चीयत इत्यर्थः ॥ १० ॥ विनाऽपि संन्यासमुक्तफलदृष्टे-
 र्नास्य तद्धेतुत्वमिति शङ्कते ऋगृहस्थ इति । वित्तविश्रा-
 न्तिकाष्टाप्रामेस्त्यागकमाध्यन्वान्न विद्वत्संन्यासस्य निष्फल-
 वेति परिहरति ऋधीस्वास्थ्येति ॥ ११ ॥ मैत्रेयीसंन्यासस्य

विज्ञानसाधनत्वेन मैत्रेयी विसमप्यजत् ॥

तस्यामे धीसमाधानाज्ज्ञाने स्यादधिकारिणा ॥१२॥

चतुर्थ आश्रमो नार्या नास्ति चेन्माऽस्त्यध्याप्यमी ॥

ज्ञानाङ्गं सर्वसंन्यागमर्हत्येवानियेधकात् ॥ १३ ॥

श्रुतिः—स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती
प्रियं भायस एष्यास्व व्याख्यास्यामि ते, व्याचक्षाणस्य
तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥

ज्ञानार्थत्वमाह अविज्ञानेति ॥ त्यागस्य दृष्टद्वारा विज्ञानोपका-
रिणामाह अतदिनि ॥ १२ ॥ एवमपि संन्यासस्योपवीता-
दिन्यागपूर्वकत्वात्तत्र च स्वाणामनधिकारान्मंत्रस्यासंन्यागमनि-
पादकं वाक्यं कथं यदेतेति शङ्कते अचतुर्थे इति ॥ विविदिषा-
संन्यासो द्विविधः । दण्डधारणाद्याश्रमरूपः केवलः सर्वकर्मफल-
त्यागरूपश्चेति । तत्राद्येऽधिकाराभावमङ्गीकरोति अमाऽस्त्विति ।
'अमतिपिदमनुमनम्' इति न्यायान् । द्वितीये तासामप्यधिका-
रोऽस्तीत्याह अभयेति ॥ १३ ॥

श्रुत्यर्थेऽनु-भार्यापेक्षितं मोक्षोपायं विवक्षुम्नां स्तुवन्नुवाच ।
बलेन्यनुकम्पायाम् । 'अरे मैत्रयी ! नोऽस्माकं पूर्वं प्रिया सती-
दानीमपि प्रियमेव चिन्तानुकूलं भायमेऽन एष्याम्य उपविश
व्याख्यास्यामि तवेदममृतन्वमाचनमान्मज्ञानं कथयिष्यामि,
व्याचक्षाणस्य व्याख्यानं कुर्वतो मे वाक्यानि अथेतो ध्यातु-
मिच्छस्व' ॥ ४ ॥

निदिध्यासनं संन्यासस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धं कथम-
तस्तद्वानुयते न विधीयत इत्याह अनिदिध्यासस्वे-
ति । तस्य दृष्टफलत्वं व्यतिरेकसुखेन दृश्यति अनदी-

वा० ॥ निदिध्यासस्वेति शब्दात्सर्वस्यागफलं जगौ ॥

न ह्यन्यच्चिन्तामत्यक्त्वा निदिध्यासितुमर्हति ॥१४॥

निरन्तरं विचारो यः श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात् ॥

तस्मिन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैकाग्र्येण लभ्यते ॥ १५ ॥

अनात्मन्यरुचिश्चित्ते रुचिश्चात्मनि चेद्भवेत् ॥

पुण्यपुञ्जनं शुद्धं तच्चित्तमैकाग्र्यमर्हति ॥ १६ ॥

शुद्ध्याऽङ्कुरितमैकाग्र्यं विवेकेनाभिवर्द्धयेत् ॥

प्रियाप्रियविवेको ऽतो मैत्रेय्या उपदिश्यते ॥ १७ ॥

श्रुतिः स होवाच नवा अरे पत्न्युः कामाय पतिः

प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न

वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति आ-

त्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । नवा अरे

पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति आत्मनस्तु

कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे विसस्य

कामाय विस्रं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय विस्रं

प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं

भवति आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा

अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति आत्मनस्तु

नि ॥ १४ ॥ अत्र निदिध्यासनशब्देन विवक्षितमर्थमाह

निरन्तरमिति । तत्र मुख्यं साधनमाह तच्चेति ॥ १५ ॥

चित्तैकाग्र्ये को हेतुस्तत्राह अनात्मनीति । पुण्यपुञ्जसा-

ध्या चित्तशुद्धिरैकाग्र्ये हेतुः । एवंविधयुद्ध्युत्पत्तौ लिङ्गं विष-

यनैराश्रयं तीव्रविविदिषा चेत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं प्रासङ्गिकं

समाप्य “न वा अरे” इत्यादिभुनेस्तात्पर्यमाह म्रियेति ॥१७॥

न वा अरे इत्यादिश्रुतौ पतिजायादिषु प्रीतिरौपाधिकी आ-

कामाय क्षत्रं प्रियं भवन्ति । न वा अरे लोकाणां का-
 माय लोकाः प्रिया भवन्ति आत्मनस्तु कामाय लोकाः
 प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया
 भवन्ति आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति ।
 न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि
 भवन्ति आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि
 भवन्ति । न वा अरे सर्वेषु कामाय सर्वं प्रियं
 भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आ-
 त्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्या-
 मितव्यो मैत्रेयवात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्स्या
 विज्ञानेन सर्वमिदं विदितम् ॥ ५ ॥

वाः ॥ प्रतिजायादिभोग्येषु भोक्तृर्वात्मनि चक्ष्यते ॥
 प्रीतिस्तत्र क मुख्यं क चामुख्येति चिन्त्यताम् ॥ १८ ॥

सदा भूयाममेवाहं मा न भुवं कदाचन ॥

इत्यनैषाधिकीप्रीतिः प्राणिनामात्मनश्चक्ष्यते ॥ १९ ॥

स्वसम्यन्धोपाधिभैव भोग्ये प्रीतिर्न तु स्वतः ॥

अन्यथा वैभिभोग्येऽपि भोग्यत्वात्प्रीतिरापन्तेत् ॥ २० ॥

त्मनि तु मुख्येन्युक्तं, तदेवानुभवयुक्तिभ्यां हटीकर्तृत्वान्पनि
 पुत्रादी च प्रीतिविषयत्वं तावन्मर्तानुभवमिद्विषयाह अनी-
 ति ॥ ततः किमिच्छाशङ्का, किमुभयत्र प्रीतिर्मुख्या उक्तं
 गौणी, अन्तेऽपि कस्या गौणत्वम् ? इति विचार्यत इत्याह अत्रे-
 ति ॥ १८ ॥ तत्रान्मर्षान्तेर्मुख्यत्वं साधयति असदेति ॥ १९ ॥
 पुत्रादिप्रीतेरौपाधिकत्वमाह अस्वेति । भोग्यत्वादिप्रयुक्तं
 वत्रापि प्रीतिरिति वदन्तं प्रति बाधकमाह अन्यथेति ॥ २० ॥

ननु द्वेषो ऽपि वैर्यादावात्मसम्बन्धतो भवेत् ॥

वैरिवैरिण्यपि द्वेषः प्रसज्येतान्यथेति चेत् ॥ २१ ॥

बाहं, तथाऽप्ययं दोषो नात्मनि द्वेषसाधकः ॥

प्रत्युत प्रीतिमवात्मन्यसौ द्वेषोऽपि साधयेत् ॥ २२ ॥

वैरिदुःस्वप्रदानेन प्रीतिराच्छादकत्वतः ॥

छिद्यते तेन स द्वेषः प्रीतिरात्मनि कल्पकः ॥ २३ ॥

एवं विचारतः पुंस आत्मा प्रेमाननात्मनः ॥

आत्मसम्बन्धविभागेऽप्येव प्रीतिर्जायते इत्येतावताऽऽत्मनः प्रिय-
यरूपत्वेऽतिप्रसङ्गं गृह्यते अनन्विति । स्वसम्बन्धवैरिष्वेव
द्वेषदर्शनादुक्तन्यायेनात्मनो द्वेषविषयत्वमपि स्वाभाविकं वक्त-
व्यम्, तथाचात्मनो दुःस्वरूपत्वमपि स्यादित्यर्थः । वैरित्वमयु-
क्त एव द्वेष इति वदन्तं मति बाधकमाह वैरीति ॥ २१ ॥
स्वसम्बन्धवैरिष्वेव द्वेष इत्युक्तमङ्गीकरोति शब्दमिति ॥ न-
र्मात्मनः स्वतो द्वेषविषयत्वं स्यादिति, नेत्याह तथाऽपीति ।
अयं भावः—“एषो ऽस्य परमानन्दः” इत्यादिश्रुत्या परमेमास्पद-
त्वलिङ्गेन, “सुखमस्वात्मम्” इति परामर्शेन चात्मनः सुखरूपत्वे
सिद्धे तद्विरुद्धदुःस्वरूपत्वायोगान् । स्ववैरिद्वेषः आत्मनः स्वाभा-
विकद्वेषविषयत्वं साधयितुं नालमिति आत्मनः सुखरूपत्वे
एव वैरिद्वेषोऽपि लिङ्गमित्याह मन्व्युतेति ॥ २२ ॥ वैरि-
द्वेषस्य स्वात्मनः प्रीतिरूपत्वसाधकत्वमाह वैरीति ॥ २३ ॥
यद्यपि वैर्युत्पादितदुःखस्य स्वतो दुःसहत्वादेव वैरिणि द्वेषो, न
तु स्वतःसिद्धात्मप्रीत्याच्छादकत्वेन, नियामकाभावादिति श-
क्यते वक्तुं, तथाऽप्युक्तरीत्याऽऽत्मनः सुखरूपत्वाच्च द्वेषविषय-
त्वमित्यर्थेव तात्पर्यमुक्तविचारफलमाह एवमिति । श्र-
वे-

मूढस्तु तद्विपर्यासात्प्रेयः पुत्रादि मन्यते ॥ २४ ॥
 अविचारेण पुत्रादी या प्रतीतिस्तां विचारतः ॥
 आत्मन्येवोपसंहृत्य चिन्तेकाग्न्यं विवर्द्धयेत् ॥ २५ ॥
 ऐकाग्न्यमवलं कृत्वा निदिध्यासनकारणम् ॥
 आत्मा द्रष्टव्य इत्येतस्मृशं व्याख्यातुमाददे ॥ २६ ॥
 आह्वात्मशब्दः प्रत्यक्षं तथा लोकेऽनुभूतितः ॥
 अनेनात्रात्मशब्देन प्रमेयं निर्दिदिक्षितम् ॥ २७ ॥
 द्रष्टव्य इति निर्दिष्टा प्रमितिर्दर्शिताऽधुना ॥
 अज्ञानज्ञापनं तन्व्यप्रत्ययेनाभिधीयते ॥ २८ ॥
 अज्ञान आत्मा वेदान्तजन्यज्ञानेन मीयते ॥

यानिति । प्रेयस्त्वेन प्रतिभार्तान्यर्थः । अत्रिवेकिभ्रममनुव-
 दंस्तं विचारेण निवर्तयेदित्याह *मूढ इत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रुतां पन्थुः कामायेत्यादी कामशब्दः प्रयोजनवचनः ।
 ब्रह्मणः कामायेत्यत्र ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणजानिवाची । सर्वस्य
 कामायेति अत्र सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थम् ॥ २४ ॥

'आत्मा वा अरे' इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह *ऐकाग्न्यमिति ।
 अनेकजन्मकृतमुक्तैः शुद्धचित्तस्योक्तयुक्तानुभवाभ्यामनात्ममी-
 तिप्रसङ्गसंहृत्य आत्मन्येव वक्ष्यमाणविचारमाधनर्मैकाग्न्यं सम्पा-
 दितवन्तो विद्यामूत्रं विचारितुम् आत्मा वेत्यादिवाक्यं प्रवृत्तमि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्रान्पदार्थमाह *आहेति । वाच्यार्थमुक्त्वा विव-
 र्द्धयतिमाह *अनेनेति ॥ २६ ॥ द्रष्टव्य इत्यत्र प्रकृत्यर्थमाह *द्रष्ट-
 व्य इति । 'तथा लोकेऽनुभूतितः' इत्यत्र याऽऽप्तानुभूतिकृता सा
 द्रष्टव्य इत्यत्र प्रकृत्यंशेनानुदितेत्यर्थमाह *अज्ञान इति ॥ २८ ॥
 वाक्यार्थमाह *अज्ञान आत्मेति । अहमिति प्रतीयमान

इत्येवैवोऽत्र वाक्यार्थो नाप्रवृत्तप्रवर्तनम् ॥ २९ ॥

नन्वहम्यस्येनात्मा वेदान्तश्रवणात्पुरा ॥

विज्ञात इति चेत्, मैवं, सार्वभौम्यान्वयबोधनात् ॥ ३० ॥

लिङ्गदेहपरिकृष्टेदरूपग्राहिण्यहम्मतिः ॥

सार्वभौम्यात्मनस्तत्त्वं तदज्ञातमहंधिया ॥ ३१ ॥

सर्वानुपनिषत्स्वेतत्सार्वभौम्यं प्रतिपाद्यते ॥

कार्यज्ञेयसमाप्तिः स्यात्सार्वभौम्यस्यावबोधतः ॥ ३२ ॥

नाविध्वस्तं तमोऽत्रास्ति नच ज्ञानमनुत्थितम् ॥

नानिवृत्तस्तथाऽनर्थो नानवाप्तं सुखं तथा ॥ ३३ ॥

इत्यज्ञातज्ञापनाकृषां विधिरत्रोपवर्णिताः ॥

अप्रवृत्तप्रवृत्त्याकृषो विधिर्नात्रोपपद्यते ॥ ३४ ॥

विधेयं वा फलं वाऽस्य न सम्भवति किञ्चन ॥

ब्रह्मनर्हीत्यदभ्यास उपायो वा विधीयताम् ॥ ३५ ॥

न ब्रह्म नित्यसिद्धत्वाविधानं शक्यते कश्चित् ॥

आत्मा सर्वान्पत्वेनाज्ञातत्वादेदान्तप्रमेय इत्यस्य वाक्यस्य
विवक्षितार्थ इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां
स्फुटयति *नन्वित्यादिना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आत्मनः सर्वा-
त्मत्वस्याहंधीगम्यत्वाभावं फलितमाह *सर्वास्त्विति । सा-
र्वभौम्याज्ञानफलमाह *कार्येति ॥ ३२ ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति
*नेति ॥ ३३ ॥ वाक्यार्थमुपसंहरति *इतीति ॥ एकदेशि-
मतं निरस्यति *अप्रवृत्तेति ॥ ३४ ॥ तत्र हेतुमाह *विधे-
यमिति । तत्र विधेयासम्भवमुपपादयितुं विकल्पयति *ब्र-
ह्मेति । ब्रह्म वा तत्माज्ञात्कारो वा ब्रह्मधीसन्ततिर्वा तदुच्यानो-
पायो वा विधेय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ आद्यं मस्याह *नेति ।

अभूतमाविषाणादिर्विधिमर्हति नेतरः ॥ ३६ ॥
 नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ॥
 न तयोर्विधियोग्यत्वं स्वपुष्पाकाशयोरिव ॥ ३७ ॥
 तयोर्विधेयस्यस्मिन्नपक्षे धीः केनिकथ्यताम् ॥
 अन्तःकरणवृत्तिर्वा किंवा तत्फलवेदनम् ॥ ३८ ॥
 वृत्तिः प्रत्यक्षिचिदाकारा किंवा सार्वज्ञ्यगोचरा ॥
 आद्ये विधिरपूर्वो वा नियमो वाऽप्यनेतरः ॥ ३९ ॥
 प्रत्यक्षिचिदाकारतायाः प्राप्तत्वाप्तास्यपूर्वता ॥
 समाहिता व्युत्थिता वा वृत्तिः सर्वा चिदाकृतिः ॥ ४० ॥
 न समाहितधीः कश्चित्प्रतीक्षोऽन्यत्प्रपश्यति ॥
 व्युत्थितात्मापि चात्मानं पश्यन्नेवान्यदीक्षते ॥ ४१ ॥
 एवं च नित्यप्राप्तत्वास्त्रियमोऽपि न युज्यते ॥

ब्रह्मणो विध्ययोग्यतां वक्तुं तदयोग्यं वस्तु दर्शयति *अ-
 भूतेति ॥ ३६ ॥ यागादिविलक्षणं तु न विध्यमिति सदृष्टा-
 न्तमाह *नियमिति । तथा च ब्रह्मणोऽपि निन्यमिदन्वा-
 द्विध्ययोग्यत्वं युक्तमिति भावः ॥ ३७ ॥ द्वितीयमनूय शा-
 खाच्चह्रक्रमणव्यावृत्त्यर्थमेकधा विकल्पयति *तदीरित्यादि-
 ना ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रत्यक्तत्त्वगोचरान्तःकरणवृत्तावपूर्ववि-
 धिरिति पक्षं निराह *प्रत्यगिति ॥ निन्यप्राप्तत्वेवाह *स-
 माहितेति ॥ ४० ॥ तत्र समाहितविद्यस्तावत्प्रत्यक्षचिदाकार-
 त्वमविवादमित्युक्त्वा व्युत्थितधियांऽपि तन्माधयति *व्युत्थि-
 तेति ॥ ४१ ॥ बुद्धिवृत्तौ नियमविधिरिति पक्षं दूषयति *एवमिति ।
 व्युत्थानदशायां वृत्तेश्चिदाकारत्वस्याप्राप्तत्वात्तत्र नियमविधि-
 र्युक्त इत्याशङ्क्य व्युत्थितामाऽपि चात्मानं पश्यन्नेवेत्युक्तं

न काचिद् वृत्तिरस्त्यत्र विदाकारविबर्जिता ॥ ४२ ॥
 नानाद्रूपैर्यथा योगे वियोगे च सदा घटः ॥
 वियत्सम्पूर्ण एवास्ते न वियद्वर्जितः कश्चित् ॥ ४३ ॥
 बाह्यशब्दादिभिर्योगं वियोगे च तथा धियः ॥
 प्रत्यक्चेतन्यसम्पूर्णिर्निर्त्येत्येतत्स्वसाक्षिकम् ॥ ४४ ॥
 अनात्मदृष्टिग्राह्यै परिसङ्ख्येति चेत्, न तत् ॥
 न स्वस्वनात्मविभ्रान्ति विधिर्वारयितुं प्रभुः ॥ ४५ ॥
 प्रमाणजन्यज्ञानेन विना विधिशतैरपि ॥
 रज्जुसर्पादिविभ्रान्तिर्नाहि कापि निवर्तने ॥ ४६ ॥
 सार्वज्ञ्यगोचरा वृत्तिरप्यत्र न विधीयते ॥
 यतो पुरुषतन्त्रा सा तस्मादत्र कथं विधिः ॥ ४७ ॥
 कर्तृतन्त्रा यदि भवेत्तदा योपाऽग्निबुद्धिवत् ॥
 क्रिया स्यात्, क्रियया नैव काप्यविद्या निवर्तने ॥ ४८ ॥
 फलसंबेदनं नापि विधातुमिह शक्यते ॥
 संबेदनस्य नित्यत्वात्फलत्वं तूपचारतः ॥ ४९ ॥

सदृष्टान्तमुपपादयति *न काचिद् वृत्तिरित्यादिना ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ बुद्धिवृत्तौ परिसङ्ख्याविधिरिति पक्षं दूषय-
 ति *अनात्मत्वादिना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ प्रत्यक्चेदाकार-
 बुद्धिवृत्तौ विधित्रयमपि निरस्य सर्वात्मत्वगोचरायां तस्यां
 विधिरिति पक्षमनूय प्रत्याह *सार्वज्ञ्येति ॥ ४७ ॥ सा
 र्वज्ञ्यधियोऽपि पुंस्तन्त्रत्वमाशङ्क्य तथात्वे बाधकमाह *क-
 र्त्तृति ॥ अस्तु तर्हि क्रियेवेति तत्राह *क्रिययेति । रज्जुसर्प-
 स्य यंत्रापोपादिना निवृत्त्यदृष्टेरिति भावः ॥ ४८ ॥ वृत्त्याभि-
 व्यक्तं चेतन्यं विधेयमिति पक्षं निरस्यति *फलेति । क-

प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासश्च सर्वदा ॥
 चैतन्याभासितं तच्च चैतन्यं फलमुच्यते ॥ ५० ॥
 मानादिव्याभिचारेऽपि संविदन्याभिचारिणी ॥
 अतो नित्यतया नैतद्विधेयं फलवेदनम् ॥ ५१ ॥
 विधेयोऽभ्यास इति चेन्नाशक्यानुपयोगतः ॥
 अविज्ञाते ब्रह्मतत्त्वे तद्वुक्त्यावर्त्तनं कथम् ॥ ५२ ॥
 ज्ञातेऽप्यविषयप्रत्यगनाकारस्य तस्य धीः ॥
 नैवावर्त्तयितुं शक्या देवतामूर्तिबुद्धिवत् ॥ ५३ ॥
 अभ्यासस्योपयोगोऽपि किं जीवब्रह्मरूपता ॥
 मुक्तौ चेतोऽनुवृत्तिर्वा किंवा ऽविद्यानिवर्त्तनम् ॥ ५४ ॥

थं तर्हि नित्यस्य प्रमाणफलत्वं तत्राह *फलत्वमिति ॥ ४९ ॥
 तस्य मुख्यत्वार्थं कार्यत्वमेव कल्पयताम्, इत्याशङ्क्य फल-
 संवेदनस्य नित्यत्वे युक्तिं षक्तुं तत्र स्वरूपमाह *प्रमाण-
 मिति । प्रमाणादि यच्चैतन्येन स्फुरति तदेव चैतन्यं फलशब्दे-
 नोच्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ तस्य नित्यत्वे युक्तिमाह *माना-
 दीति । मातृमानादीनां तदभावानां च साक्षित्वेन फलचैत-
 न्यस्य नित्यत्वे फलितमाह *अत इति ॥ ५१ ॥ ब्रह्मधी-
 सन्ततिर्विधेयेति पक्षमनूय निरस्यति *विधेय इति । अश-
 क्यत्वादनुपयुक्तत्वाच्चेत्यर्थः । कथमशक्तिरिति चेत्, किमज्ञाते
 ब्रह्मणि सा विधेयोऽज्ञाते ? तत्राद्यं प्रत्याह *अविज्ञात इति
 ॥ ५२ ॥ अन्त्यं निरस्यति *ज्ञातेऽपीति । विषयत्वमङ्गीकृ-
 त्वाप्याह *अनाकारस्येति ॥ ५३ ॥ अशक्यत्वमुपपाद्य अ-
 नुपयुक्तत्वमुपपादयितुं विकल्पयति *अभ्यासस्येति । *जी-
 वस्य ब्रह्मात्मतेति यावत् ॥ ५४ ॥ आद्यं प्रत्याह

न जीवब्रह्मणाऽभ्याससापेक्षा किन्तु सा स्वतः ॥
 न घटादेर्घटादित्वं बुद्ध्यभ्यासमपेक्षते ॥ ५५ ॥
 भावनोपचितं चेतो न कैवल्येऽनुगच्छति ॥
 तस्येहैव समुच्छित्तस्तद्वेत्यज्ञानहानतः ॥ ५६ ॥
 भावनाभावितं चेतो यत्र जन्मान्तरप्रदम् ॥
 तत्र चेतोऽनुवृत्तिः स्यात्सा कैवल्ये कथं भवेत् ॥ ५७ ॥
 ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमविद्यामात्मनि स्थिताम् ॥
 सकृज्ज्ञानं न चेदन्ति ज्ञानमेव न तद्वेत् ॥ ५८ ॥
 एकाश्रयैकविषयौ ज्ञानमोहौ तथासति ॥
 अबाधितं तमोऽत्रास्ते इत्युक्तिर्जडवन्कृता ॥ ५९ ॥
 ज्ञानोपायो विधेयश्चेन्नोपायस्याप्रतीतितः ॥

*नेति । स्वतःमिदस्याभ्यासानपेक्षत्वे दृष्टान्तमाह *न घटा-
 देरिति ॥ ५५ ॥ सगुणेश्वरोपास्या तत्तादान्तर्यं प्राप्तस्य भो-
 गाय चेतसोऽनुवृत्तिवद्ब्रह्मविदोऽपि विहिताभ्यासमहितं चे-
 न्मनो मुक्तावनुवर्तेतेति तदनुवृत्तये ज्ञानाभ्यासे विधिरिति
 द्वितीयं प्रत्याचष्टे *भावनेति । *इहेति ज्ञानमत्तावस्थोक्तिः
 ॥ ५६ ॥ सगुणं ब्रह्म प्राप्तस्य त्वज्ञानानिवृत्तेर्मनोऽनुवृत्ताव-
 रोधाच्च तस्य दृष्टान्ततेत्याह *भावनेति ॥ ५७ ॥ तृतीयम-
 पवदति *ब्रह्मेति ॥ ५८ ॥ जन्ममात्रेणाज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि
 कदाचित्तन्निवर्तकत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानत्वमिति तत्राह *एकेति ।
 न हि यस्मिन्देहे प्रकाशस्तत्रैव तमोऽव्यावृत्तं तद्दृष्टचरमित्यर्थः
 ॥ ५९ ॥ ब्रह्म तद्दीस्तदभ्यासः ज्ञानोपायो वा विधीयत इति
 यद्विकल्पचतुष्टयमुक्तं तत्र चतुर्थमनूय प्रत्याह *ज्ञानेति ।
 अप्रतीतिमेवाह *आत्मेति । अत्र ज्ञानोपायत्वेनाभिमतश्रव-

आत्मा द्रष्टव्य इत्युक्तौ ज्ञानोपायो न भासते ॥ ६० ॥

विधेः फलं च नास्त्येव तत्किं मात्वं पदान्वयः ॥

नैरपेक्ष्यमवच्छेदहानिर्वाऽज्ञानसाधनम् ॥ ६१ ॥

मात्वं मानान्तराप्राप्तवस्तुतत्त्वावबोधतः ॥

सिध्यत्येवापनिषदां प्रामाण्ये विधिनाऽत्र किम् ॥ ६२ ॥

विधेरपीह मानत्वं साध्यसाधनबोधनात् ॥

न विधित्वात्, अन्यथा स्याद्वाधितोऽपि विधिः प्रमा ६३ ॥

आरण्यतिलसम्बन्धियवाग्वा जुहुयादिति ॥

पूर्वपक्षाविधिं वेदोऽनूय बाधितवानमुम् ॥ ६४ ॥

णादिवाचकपदाभावादित्यर्थः ॥ ६० ॥ द्रष्टव्यवाक्यं विधि-

परमित्यत्र विधेयाभावमुक्त्वा फलाभावमप्याह *विधेरि-

ति । तमेवोपपादयितुं विकल्पयति *तत्किमिति ॥ ६१ ॥

कर्मकाण्डे सिद्धबोधित्वाक्तप्रामाण्यार्थं विधिशेषत्वेन प्रामाण्यदृष्टरूपनि-

षदामपि सिद्धबोधित्वात्तत्प्रामाण्यार्थं विधिरित्याद्यः पक्षस्तं

प्रत्याह *मात्वमिति ॥ ६२ ॥ अज्ञानार्थबोधित्वेनैव विधे-

रपि प्रामाण्यं वाच्यमित्याह *विधेरिति ॥ ६३ ॥ बाधितमेवो

दाहरति *अरण्येति । 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्' इत्यत्र अ-

जक्षीरेण जुहोनीत्युक्त्वा अजक्षीरस्यैव होमसाधनत्वात् अ-

रण्यतिलसम्बन्धियवाग्वा होमसाधनत्वमविवक्षितमिति न्या-

यतो(१)निर्णीतम् । विधेरेव प्रमात्वप्रयोजकत्वे तस्यापि

स्वार्थे प्रामाण्यं स्यात् इत्यर्थः । *बाधितवानिति । 'अना-

हुतयो वा एने जर्तिलाः' इति वाक्येनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(१) आग्निहोत्रे भूयते--"जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्, गवीधु-
क्यवाग्वा वा, न प्राम्यान् पशून् दिनसि नारण्यान् । अथो

पदान्वयः क्रियामात्रमाकाङ्क्षति विधिं तु न ॥
 अस्त्यस्यस्मीत्येवमादि सुलभं तत्क्रियापदम् ॥ ६५ ॥
 कर्मवाक्येष्विवैतं वेदान्तेष्वनपेक्षता ॥
 नान्यत्रापेक्षितुं योग्यं सरिस्तीरफलोक्तिवत् ॥ ६६ ॥
 फलानि चक्षुर्योग्यानि योग्यं ब्रह्म तु कस्य ते ॥

पदान्वयार्थं विधिरिति द्वितीयकल्पं निराह *पदेति ॥ ६५ ॥
 तृतीयमनुवदति *कमेति । नास्तीन्यत्र सिद्धबोधित्वा-
 दिति शेषः । ततः किं ? तत्राह *अन्यत्रेति । तथाच
 निरपेक्षत्वाय विधिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥ वेदान्ताः सापेक्षाः
 सिद्धबोधित्वात्, नदीतीरफलोक्तिवत्, इत्युक्तं मानान्तरयो-
 ग्यार्थत्वमुपाधिरित्याह *फलानीति । उपाधेः साधनव्याप-
 कत्वमाशङ्काह *योग्यमिति । किंशब्दमूचिनं विकल्पं

स्त्वबाहुः । अनाहुतिर्वै जर्तिला गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोतीति ।
 पयसा अग्निहोत्रं जुहुयात् ” इति । जर्तिला आरण्यास्तिलाः ।
 गवीधुका आरण्या गोधूमाः । तयोरुभयोरधिकल्पः श्रौत एव ।

“अनाहुतिः”—इति पूर्वयोः दूषितत्वात् होमाभावः तृतीयः
 पक्षः । न च—अत्र ‘जर्तिलगवीधुकयोरनाहुतिः’ इत्यनेन पर्युदासः
 सम्भवति, आहुतिपदान्वितस्य नञ्पदस्य जर्तिलगवीधुकपदा-
 न्वयायोगात् ।

पयोविधिः चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां ग-
 त्यन्तराभावात् षोडशीग्रहणाग्रहणवत् विकल्प इति प्राप्ते—

ब्रूमः—पयोविधिना सह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं यु-
 क्तम् । प्राग्यारण्यपशुहिसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्तिलगवी-
 धुकयोरग्निहोत्रं प्रत्याहुतित्वं नास्ति, पयसस्तु तदस्ति ‘इत्थं
 महाभागं पयः’ इति स्तूयते, तस्मात् अर्थवादः ॥

इति पूर्वकाण्डे दशमाष्टमे अधिकरणमालायामुक्तम् ।

प्रत्यक्षस्यानुमादेर्वा । नाथो, रूपादिबर्जनात् ॥ ६७ ॥
 नेनीत्यस्थूलमित्यादिवाक्याणोऽर्थोऽवगम्यते ॥
 योगिप्रत्यक्षतो वाऽयं कथं गम्येत तद्वद् ॥ ६८ ॥
 यच्चाप्यातिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ॥
 पुरः सूक्ष्मादिदृष्ट्या स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिना ॥ ६९ ॥
 तस्मादिन्द्रियगम्येषु शिल्पं कुर्वन्तु योगिनः ॥
 अतीन्द्रियं ब्रह्मनस्त्वं वाक्यादेव विजानते ॥ ७० ॥
 व्याप्तिग्रहादिराहित्याल्लानुमानादियोग्यता ॥
 नैरपेक्ष्यमतः सिद्धं वेदान्तानां विधेरिव ॥ ७१ ॥
 जीवावच्छेदहानिश्च विधिना नैव सिध्यति ॥
 अवशिष्टा कल्पितस्य विषयैव निवर्तनात् ॥ ७२ ॥
 अज्ञानबाधनं च स्याज्ज्ञानादेव विधेर्न तु ॥

स्पष्टयति *प्रत्यक्षम्येति ॥ ६७ ॥ 'प्रत्यक्षयोग्यं ब्रह्म'
 इत्यत्रापि किमस्मदादिप्रत्यक्षस्य योग्यम् उत योगिप्रत्यक्षस्येति
 विकल्पार्थं निराकुर्वन् योगिप्रत्यक्षस्याप्ययोग्यतां दर्श-
 यितुं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमाह *नेनीत्यस्थूलमिति ॥ ६८ ॥
 निर्विशेषमपि योगिप्रत्यक्षयोग्यं स्यान्, तत्प्रत्यक्षस्यातिशयादि-
 त्याशङ्क्य तस्याप्ययोग्येऽतिशयशून्यत्वमाह *यत्रेति ।
 धर्मब्रह्मादिविषयेऽपि योगिनामिन्द्रियं प्रवर्तते चेत् तेषां रूपेऽपि
 श्रोत्रेन्द्रियप्रवृत्तिः स्यादित्यतिप्रसङ्गमाह *नेति ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 निर्धर्मकत्वादेव ब्रह्म नानुमानादियोग्यमपीत्याह *व्याप्ती-
 ति । तस्य मानान्तरायोग्यत्वे फलितमाह *नैरपेक्ष्य-
 मिति । अतस्तदर्थमपि न विधिरित्यर्थः ॥ ७१ ॥ चतुर्थं
 प्रत्याह *जीवेति ॥ ७२ ॥ पञ्चममपवादति *अज्ञानेति ।

द्वैविध्यमप्यविद्यायां न युक्तं परकल्पितम् ॥ ७३ ॥

अविद्यैका ज्ञानहेया विधिहेया तथेतरा ॥

इम्येवं कल्पयन्त्येनत्तच्चाद्वैते कथं भवेत् ॥ ७४ ॥

विषयस्य विभेदेन ज्ञानानां स्याद्यथा भिदा ॥

अज्ञानस्य तथा वाच्या नाद्वैते विषयेऽस्ति सा ॥ ७५ ॥

विधेयतत्फलाभावादप्रवृत्तप्रवर्तनम् ॥

दुर्घटं, तेन पूर्वोक्तमज्ञानज्ञापनं भवेत् ॥ ७६ ॥

ननु चिद्वहिता वृत्तिर्नास्तीति प्रतिपादितम् ॥

उत्पन्नैव ततो विद्या किं शास्त्रेणेति चेच्छृणु ॥ ७७ ॥

उत्पन्नमपि बिज्ञानं प्रमातृत्वाद्युपग्रहात् ॥

अनुत्पन्नवदाभाति तद्व्युत्पत्तः पुरा नृणाम् ॥ ७८ ॥

ज्ञाननिवर्त्याज्ञानव्यतिरेकेण विधिनिरस्याज्ञानमप्यस्ति अ-
तो विधिरर्थवानिति तत्राह #द्वैविध्यमिति ॥ ७३ ॥ अयुक्त-
त्वमेवोपपादयितुं परपरिकल्पितप्रक्रियामनुवदति #अवि-
द्येति ॥ ७४ ॥ कथंश्चमूचिनामनुपपत्तिं स्फोरयति #वि-
षयस्येति । अज्ञानस्यानादित्वेन कारणकृतभेदाभावात् घट-
पटज्ञानवद्विषयकता भिदा वाच्या सा चाद्वैतविषये नास्तीति
द्वैविध्यकल्पनमयुक्तमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ द्रष्टव्यवाक्यस्य विधि-
परत्वनिरसनमुपसंहरति #विधेयेति । तस्य विधिपरत्वाभावे
कलितमाह #तेनेति ॥ ७६ ॥ विधिनिराकरणसमये बुद्धि-
वृत्तेर्बिदाकारता नित्यप्राप्त्युक्तं, तदनुवदन् तत्पक्षे शास्त्रवैयर्थ्यं
स्यादिति शङ्कते #नन्विति ॥ ७७ ॥ प्रतीचि सदा सिद्धमपि
ज्ञानं विदितश्रवणादिना ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं प्रमातृत्वादियोगात्प-
रिच्छेदाभिमानात्सर्वेषामप्यभासवद्भाति, अतः श्रवणाद्यनुष्ठेयमि-
ति शास्त्रमर्थवदेवेति परिहरति #उत्पन्नमिति ॥ ७८ ॥ उक्तं

व्युत्पाद्यते पुमाञ्छास्त्रादन्वयव्यतिरेकतः ॥

व्युत्पादनमिदं प्रोक्तमज्ञातज्ञापनं बुधैः ॥ ७९ ॥

अविचारितसिद्ध्यन्तदज्ञातज्ञापनं त्वयि ॥

नाद्वैते वास्तवं युक्तमितरव्यवहारवत् ॥ ८० ॥

अव्युत्पत्तिर्बन्धहेतुर्युत्पत्तिर्बन्धमोक्षनी ॥

आत्मव्युत्पत्तये तस्माद्विभक्ते श्रवणादिकम् ॥ ८१ ॥

आत्मेत्येवेति सूत्रस्य द्विधा व्याख्या पुरोदिता ॥

आत्मतत्त्वपरत्वेन तद्विचारपरत्वनः ॥ ८२ ॥

आत्मा द्रष्टव्य इत्युक्त्वा तत्त्वधीरुपदर्शिता ॥

श्रोतव्य इत्यादिना तु विचार उपादिश्यते ॥ ८३ ॥

श्रुत्यधीविष्कृतेर्हेतुः शब्दशक्तिर्विवेककृत् ॥

मेव व्यनक्ति *व्युत्पाद्यत इति । शास्त्रस्य व्युत्पादनार्थत्वे
कथमज्ञातज्ञापनार्थत्वमुक्तमित्याशङ्क्य तदेव तदित्याह *व्यु-
त्पादनमिति ॥ ७९ ॥ व्युत्पादनस्यावश्यकत्वे तस्य सत्यत्वं
वक्तव्यम्, असत्यस्य बाष्पादेः सम्यग्धीजनकत्वादृष्टेः तथाचा-
द्वैतहानिरिति तत्राह *अविचारितेति । *इतरंगेति । स्वप्नव्यव-
हारवदित्यर्थः । नच मन्यम्येव प्रमाजनकत्वनियमः, बाष्पा-
दिजन्यधियोऽपि विषयाबाधप्रमान्वाङ्गीरादिति भावः ॥ ८० ॥
शास्त्रावैयर्थ्यमुपसंहरति *अव्युत्पत्तिरिति ॥ ८१ ॥ 'श्रो-
तव्यः' इति वाक्यं व्याचिख्यामुस्तदुपयोगित्वेन विद्याम्-
त्रार्थमुक्तं स्मारयति *आत्मेति ॥ ८२ ॥ तत्र प्रथमव्या-
ख्यानुसारेण द्रष्टव्यवाक्यं प्रवृत्तं, द्वितीयव्याख्यानुसारे-
ण श्रोतव्यवाक्यप्रवृत्तिरित्याह *आत्मेति ॥ ८३ ॥ एवं
पातनिकामुक्त्वा 'श्रोतव्यः' इत्यस्यार्थमाह *श्रुतीति । ऐ-

श्रुतिलिङ्गादिको न्यायः प्रोक्तः श्रोतव्य इत्यतः ॥८४॥

अर्थासम्भावनोच्छेदी तर्को मननमीरितम् ॥

वेदशास्त्राविरोध्यत्र तर्को ग्राह्यो न चेत्यतः ॥ ८५ ॥

अपरायसंबोधोऽत्र निदिध्यासनमुच्यते ॥

ध्यानाशङ्कानिवृत्त्यर्थं विज्ञानेनेत्युदीरणात् ॥ ८६ ॥

द्रष्टव्य इति विज्ञानमुद्दिश्य श्रवणं तथा ॥

व्यधीमाधनं शक्तितात्पर्यनिर्णायकैः श्रुत्यादिभिर्ब्रह्मात्मनि
वेदान्ततात्पर्यनिरूपणं श्रवणं 'श्रोतव्यः' इत्यनेन विधीयत
इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ 'मन्तव्यः' इत्यत्र मननशब्दार्थमाह *अर्थासं-
भावनेति ॥ ८५ ॥ 'निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र निदिध्यासनश-
ब्दार्थमाह *अपरायतेति । समदमादिमहिते श्रवणम-
नने कृत्वा स्थितस्य वाक्यार्थज्ञानान्तरायहीनस्यानायासेन वा-
क्यीयान्त्वबोधो निदिध्यासनशब्देनोच्यते इत्यर्थः ॥ तस्य
ध्यानवाचित्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य वाक्यशेषविरो-
धान्मवमिन्याह *ध्यानेति । न चोपक्रमानुरोधेन विज्ञानश-
ब्दः करणव्युत्पत्त्या ध्यानार्थ एव किं न स्यादिति शङ्क्यम्,
निर्विशेषवस्तुध्यानस्य निदिध्यासनशब्दवाच्यत्वेनावृत्तत्वात्,
अत्रैव तत्कल्पने 'संदिग्धे तु वाक्यशेषात्' इति न्यायेन ज्ञानवा-
चित्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् । न च विध्यभावे ध्यानस्य ज्ञानसा-
धनत्वासिद्धिः, समाहितो भूत्वेत्यादिश्रुतेस्तत्सिद्धेर्निदिध्या-
सितव्य इति च ध्यानमाहितश्रवणादिफलभूतवाक्यार्थज्ञानोक्ते-
रिति भावः ॥८६॥ निदिध्यासनशब्दस्य ज्ञानार्थत्वेन 'द्रष्टव्यः'
इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादित्याशङ्क्य एतदेव ज्ञानं तत्र साधन-
विधानायातुदितमित्याह *द्रष्टव्यमिति । निदिध्यासनोक्ति-

मननं च विद्यायाथ विज्ञानमवधिं जगौ ॥ ८७ ॥

श्रवणादिक्रिया नावत्कर्तव्येह प्रयत्नतः ॥

यावद्यथोक्तं विज्ञानमाविर्भवति भास्वरम् ॥ ८८ ॥

अनन्यायस्तविज्ञाने श्रवणादेरुपायतः ॥

ज्ञाने नापेक्षने किञ्चित्प्रतीचोऽनुभवात्परम् ॥ ८९ ॥

ऐकात्म्याज्ञानविध्वंसाद्यतिरेकेण नेष्ट्यने ॥

ऐकात्म्यविज्ञानफलं प्राप्तमेव हि तत्स्वनः ॥ ९० ॥

नन्वनात्मा न विज्ञात आत्मदर्शनमाश्रितः ॥

फलमाह *अयेति ॥ ८७ ॥ तस्य ध्यानसहितश्रवणाद्यवमानभूमिन्वमेव स्फोरयति *श्रवणादीत्यादिना । इहेत्यात्मोक्तिः । प्रयत्नः समादिमाहित्यम्, तत्रावृत्तिं सूचयति *यावदिति । भास्वरत्वं फलशिरस्कन्वम् । स्वनः सिद्धान्तज्ञाने लब्धे प्रत्यगानन्दलाभादनन्तरं न किञ्चिद्विज्ञानपेक्षने आत्मलाभस्मृतेरित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ आत्मधियो मुक्तिफलत्वे मुक्तः साधनार्थीनन्वादनित्यने-साशङ्क्याह *ऐकात्म्येति । अज्ञानध्वंसादन्यज्ञानफलानुपगमे हेतुमाह *प्राप्तमिति । ऐकात्म्यं कैवल्यं निश्चयप्राप्तमतस्तदावरकाज्ञानस्य ज्ञानाभिरासान्मुक्तेस्तत्कार्यत्वमापचारिकमित्यर्थः ॥ ९० ॥ 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इत्युत्तरवाक्ये श्रवणादिजन्यज्ञानस्य सर्वविषयत्वमुक्तं तस्याख्यातुं व्यावर्त्यामाशङ्क्यामाह *नन्विति । अनात्माज्ञाने फलितमाह *तत इति । विद्यामूत्रे कृत्स्नतायाः विद्याफलत्वमुक्तं विरुद्धेयं विदुषः सार्वार्थ्यज्ञानाभावादित्यर्थः । उत्तरवाक्यतात्पर्यं दर्शयन्फलितमाह *मैवमिति । कल्पितस्याभिष्ठानव्यतिरेकेणाभावात्सर्वाभिष्ठाने ब्रह्मणि ज्ञाते

ततोऽकृत्स्नत्वदोषश्चेन्मैवं सर्वस्य वेदनात् ॥ ९१ ॥

आत्मनो दर्शनेनेदं दृष्टं स्यादखिलं जगत् ॥

प्रत्यक्षमात्रैकयाथात्म्यात्कार्यकारणवस्तुनः ॥ ९२ ॥

कार्यात्मा कारणात्मा च द्वावात्मनौ परात्मनः ॥

प्रत्यग्वाथात्म्यमोहोत्थौ मोहे नष्टे विनश्यतः ॥ ९३ ॥

मोहतत्कार्ययोर्बाधे प्रत्यक् सर्वमितीर्यते ॥

अतः प्रतीचि विज्ञाने सुलभं सर्ववेदनम् ॥ ९४ ॥

तत्रैवं सति यो मूढः समस्तव्यस्तरूपताम् ॥

ज्ञानव्यां मन्यते तत्तु वेद एव निषेधनि ॥ ९५ ॥

श्रुतिः—ब्रह्म तं परादायोऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद,
क्षत्रं तं परादायोऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद, लोकास्तं
परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद, देवास्तं परादुर्योऽन्य-
त्रात्मनो देवान्वेद, भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो
भूतानि वेद, सर्वं तं परादायोऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं
ब्रह्म वेद क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानि
इदं सर्वं यदयमत्मा ॥ ६ ॥

वार्ति०—यो विप्रजातिञ्चैनन्यादन्यद्वस्त्वभिमन्यते ॥

कैवल्यात्तं पराकुर्याद्विप्रजातिः पराङ्मुखम् ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणोऽहमिति भ्रान्त्या बृहस्पतिसवादिषु ॥

सर्वं वस्तुनस्तत्त्वं ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ 'कार्यका-
रणवस्तुनः' इत्युक्तं विवृणोति *कार्येति । तयोर्मोहजत्वे फ-
लितमाह *मोह इति । वाक्यार्थमुपसंहरति *अत इति ॥ ९३ ॥ ९४ ॥
ब्रह्म तं परादादित्यादिवाक्यमवतारयति *तत्रैवमिति । प्रकृतं
ब्रह्म समस्यर्थः ॥ ९५ ॥ अस्यार्थं योजयति । *य इति ॥ ९६ ॥

अष्टादशेऽध्याये

प्रपुंसो लज्जने जग्मेत्येवैवास्व पराक्रिया ॥ ९७ ॥
 विप्रस्ववत्क्षत्रलोकदेवभूनादिकं जगत् ॥
 स्वस्माद्भेदेन पश्यन्तं श्लेशयेदपराधिनम् ॥ ९८ ॥
 यदस्ति तन्न जानाति यस्नेहास्ति तदीक्षते ॥
 इत्येवमपरोधोऽस्य विद्यते भेददर्शिनः ॥ ९९ ॥
 योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपश्यते ॥
 किं तेन न कृत्वा पापं चौरिणात्मापहारिणा ॥ १०० ॥
 अपोदितत्वाज्जात्यादिदर्शनस्येह किं पुनः ॥
 द्रष्टव्य इत्यतो वक्ति सर्वास्वण्डत्वदर्शनम् ॥ १०१ ॥
 प्रत्यक्त्वेन य आभाति प्रत्यग्बुद्धिप्रमाणकः ॥
 तावन्मात्रैकयाथात्म्यमुक्तं जात्यादि हृदयताम् ॥ १०२ ॥
 एवं श्रोतव्य आत्मा ऽयं समाप्तः श्रवणे विधिः ॥
 कथं मन्तव्य इत्यत्र दुन्दुभ्यादिनिदर्शनम् ॥ १०३ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणजातिरात्मनोऽन्यत्र आत्मनो भिन्नेति यो वेद
 तं सा जातिः कैवल्यात्पराह्मुखं कुर्यादिति श्रुत्यर्थः ॥ ९७ ॥

पराकरणप्रकारमाह *ब्राह्मण इति ॥ ९७ ॥ सत्रं ते परादा-
 दित्यादिवाक्यानामनेन समानार्थनामाह । विप्रत्ववदिति ॥ ९८ ॥
 अपराधं विवृणोति *यदिति । ब्राह्मणत्वादिति सप्तम्यर्थः
 ॥ ९९ ॥ यदस्मीत्यात्मत्वं यन्मास्तीत्यात्मत्वं भेददर्शनमे-
 वापराध इत्यत्र व्यासवचनं प्रमाणयति *य इति ॥ १०० ॥ इदं
 ब्रह्मेत्यादिवाक्यं प्रश्नपूर्वकमादत्ते *अपोदितत्वादिति ॥ १०१ ॥
 अवतारितवाक्यार्थमाह । प्रत्यक्त्वेनेति ॥ १०२ ॥ स यथादुन्दु-
 भेरित्यादिवृत्तानुवादपूर्वकमवतारयति *एवमिति ॥ श्रोतव्यः
 इति यः श्रवणविधिः स बुद्धरीत्या समाप्त इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

श्रुतिः—स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाष्पाञ्छब्दा-
ञ्छकनुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

वा०—स्थितौ जनौ लयेऽप्येतज्जगदात्मातिरेकतः ॥

नास्तीत्येतक्रमेणात्र दृष्टान्तैः प्रतिपाद्यते ॥ १०४ ॥

यथा दुन्दुभिश्चब्दव्यसामान्यादुन्वितान्पृथक् ॥

नादातुं शकनुयात्कश्चिद्विशेषानमिकोशवत् ॥ १०५ ॥

तद्वदात्मातिरेकेण नात्मीयोऽर्थो मनागपि ॥

यतः समीक्षितुं शक्यस्तेनासौ रज्जुसर्पवत् ॥ १०६ ॥

सामान्यं तद्विशेषाश्च तद्विशेषा इति त्रयः ॥

दुन्दुभिस्तस्य चाघातः शब्दश्चेत्येभिरीरिताः ॥ १०७ ॥

सामान्यं दौन्दुभः शब्दो वीरादिरसमंयुतः ॥

दुन्दुभ्यादिदृष्टान्ततान्पयेमाद् अस्थिताविति । “स यथा दुन्दुभेः, स
यथाऽऽर्द्रेशाग्रेः, स यथा सर्वाभ्यामपाम्” इति दृष्टान्तत्रयेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रुतौ स यथेन्यत्र स इति दृष्टान्तायः । आत्मनः स-
र्वान्मन्त्रं दृष्टान्त उच्यते इत्यर्थः ॥ दुन्दुभिर्दृष्टान्तं सदाष्टा-
न्तिकं व्याचष्टे अयमेति द्वाभ्याम् । दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति
पदद्वयेन तज्जगद्व्यसामान्यं लक्ष्यते, ततो जाताः विशेषाः बाष्पाः
शब्दास्तान्निष्कृष्यामिमिव कोशाद्गृहीतुं मुशिक्षितोऽपि नालम्
अतस्ते सामान्ये कल्पिताः, सर्पादिरिव रज्ज्वामित्यर्थः ॥ १०५ ॥
॥ १०६ ॥ स यथेसादि ग्रहणायां व्याख्याय दुन्दुभ्याघाते-
त्यादि व्याचष्टे असामान्यं तदिति । तद्विशेषाः सामान्यं प्रति
विशेषाणामवान्तरं सामान्यानामपि विशेषाः ॥ १०७ ॥ त्रिविधमपि
शब्दमुदाहरति असामान्यमिति । अवीरादिरित्युक्तं नृवरससामा-

विशेषस्तद्विशेषास्तु नीचोच्चादिविभेदिनः ॥१०८॥

नीचादिभेदिनः शब्दा वीरादिरससंयुते ॥

अन्तर्भवन्ति सांख्यन्तर्भूतः स्याद्द्वन्द्वमध्वनी ॥१०९॥

श्रुतिः—स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य न याव्या-
च्छब्दाच्छक्तुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्व-
स्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न याव्याच्छब्दाच्छ-
क्तुयाद् गृहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

वा.-एवं शङ्खेऽपि वीणायां योजयित्वा ततः पुनः ॥

न्ययुक्तः सङ्ख्यामादिगतो भेदादिध्वनिग्वान्तर्गविशेष इत्यर्थः ॥१०८॥

तत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वेस्मिन्नन्तर्भावमाह *नीचेति ॥ १०९ ॥

द्वन्द्वमिश्रितशब्दध्वस्य वा घातपदलक्षितान्तर्गशब्दसामा-
न्यस्य वा ग्रहणेन विशेषशब्दो गृहीतो भवतीति श्रुतियोजना ॥७॥

उक्तरीन्योत्तरवाक्यद्वयमपि योजयामिन्याह *एवमिति ।
तत्रापि शङ्खस्य ध्यायमानस्येति पदद्वयेन शङ्खशब्दसामान्यं
लक्षयित्वा ततो निष्कृष्य तद्विशेषाणां दुग्ग्रहन्वाच्छङ्खशब्दध्व-
ग्रहणेन तद्वान्तर्गसामान्यग्रहणेन वा सर्वशङ्खशब्दविशेषो
गृहीतो भवति, एवमुत्तरवाक्यद्वयमपि योजयामिन्यर्थः । स्थि-
तिकाले ब्रह्मव्यतिरेकेण न जगदस्तीत्यस्यकोदाहरणेन मिद्रेः
शङ्खवीणोदाहरणं व्यर्थमिन्याशङ्का द्वन्द्वभादिशब्दसामान्या-
नामपि केवलशब्दत्वापेक्षया विशेषत्वात्तेषामपि सामान्येऽन्त-
र्भावं वक्तुमुदाहरणत्रयमिन्याह *ततः पुनरिति । अन्यत्र शब्द-

शङ्खदुन्दुभिर्वीणाकपध्वनीनन्यत्र योजयेत् ॥ ११० ॥
 ध्वनित्रयं महाशब्दसामान्येऽन्तर्भवेदिति ॥
 विवक्षया शङ्खभेरिवीणास्तिस्त्र उदीरिताः ॥ १११ ॥
 यथा विशेषसामान्यतन्सामान्यपरम्पराः ॥
 शब्दे स्थिताः, तथा सर्वमुपलब्धिस्थमीक्ष्यते ॥ ११२ ॥
 उपलब्धोऽस्ति मन्कुम्भां लम्बोष्ठो देशकालवान् ॥
 पूर्वपूर्वातिरेकेण नोत्तरार्थोऽनुभूयते ॥ ११३ ॥
 एवं चिदन्वयान्सर्वं चिन्त्यध्यस्तं तथासति ॥
 चिदान्मैवास्य सर्वस्य तात्त्विकं रूपमिदमनाम् ॥ ११४ ॥
 स्थितिकाले यथैकान्त्यं शक्यते ज्ञातुमञ्जसा ॥
 यथोक्तन्यायतस्तद्वृत्त्यन्तावपि शक्यते ॥ ११५ ॥
 धूमार्चिर्विस्फुलिङ्गादिविभागजननाम्पुरा ॥
 अग्निरेव न धूमाद्यास्तथैकान्त्यं जनेः पुरा ॥ ११६ ॥
 स्वार्थमाधनयत्नादीननपेक्ष्य यथाऽमृजत् ॥

त्वसामान्ये ॥ ११० ॥ १११ ॥ दृष्टान्तोक्तमर्थमनूय दार्ष्टान्तिके
 योजयति *यथेति । यथा शब्दन्वसामान्यव्यतिरेकेण तद-
 वान्तरसामान्यं वा तद्विशेषा वा नानुभूयन्ते, एवं सामान्यवि-
 शेषान्मकं जगत् महासामान्यस्थानीयव्रक्ष्यव्यतिरेकेण नानु-
 भूयत इत्यर्थः ॥ ११२ ॥ एतदेव स्फुटयति *उपलब्ध इति
 ॥ ११३ ॥ फलितमाह *एवमिति ॥ ११४ ॥ स यथाऽऽर्द्धभागनेरि-
 त्यादेस्तात्पर्यमाह *स्थितीति । दृष्टान्तत्रयमुक्तन्यायः ॥ ११५ ॥
 अवतारितवाक्ये दृष्टान्ताक्षराणि व्याकुर्वन्दार्ष्टान्तिके योजयति
 *धूमार्चिरिति ॥ ११६ ॥ परस्य कारणत्वे फलेन भाव्यं,
 धीपूर्वकारिणो विफलप्रवृत्त्ययोगात् । न चासहायस्य यत्नादि-

धूमादीन्हुतभुक्त तद्वह्नादीन्प्रमर्गादयम् ॥ ११७ ॥

नार्थं कुत्वा वेदमृष्टिः कालिदामादिवाप्ययम् ॥

किन्तु यवाम इवापस्मात्स्यादतो उपोक्तव्यता ॥ ११८ ॥

मन्त्राश्चतुर्विधा ज्ञेया ऋग्वेदादिगिरादिताः ॥

श्रुतिः—स यथा ऽऽर्द्धधाम्नेरभ्याहितास्पृधम्धूमा वि-
निश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चरन्ति-
मेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वागिरस इति-
हासः पुराणं विद्या उपनिषदः इत्योक्ताः सूत्राण्यनु-

शून्यस्य कारणेनेति भाष्येनमपि किञ्चिद्व्याख्ययत्, तथाचाप्रका-
शमवहानिगिरि केचित्, तान्यपि एतदेव वाक्यमन्तरमिति तान्य-
योनिरमाह *स्वाधोति । तस्य तादस्य व्याख्येयमिति *प्र-
गिति ॥ ११७ ॥ वेदस्येश्वरकृतत्वे कालिदामाद्युक्तिवदानि
न्यन्वमाशङ्का निन्यश्चरन्तिश्रुतिं व्याख्येयमिहगति *नेति
॥ ११८ ॥ ऋग्वेद इत्यादेरर्थमाह *मन्त्रा इति ।

अक्षरार्थस्तु—अत्रापि स इति दृष्टान्तार्थः । उन्पत्तावपि
ब्रह्मव्यतिकरेण जगन्नाम्नीत्यत्र दृष्टान्त उच्यते इत्यर्थः । यथा
ऽऽर्द्धधाम्नेरार्द्धे योषिमिद्धोऽग्निगार्द्धेयाग्निस्तस्मादभ्याहितादभि-
तःपुरतो निक्षिप्तान्, इदं च विशेषणमग्नेर्धूमादिहेतुत्वं सर्वानुभव-
मिद्धमिति पदार्थनार्थम् । प्रथक् नानाप्रकाराः, धूमशब्दोऽर्चिरा-
देरुपलक्षणम् । धूमादयो विनिश्चरन्ति, एवमेवार्धे मन्त्रेयि अस्मिन्पर-
मान्मनः प्रकृतस्य महतोऽनवाच्छिन्नस्य परमार्थस्य निश्चरन्ति
पुरुषानिःश्वामवदप्रन्नेनैव ततो जातमेतन् । किं तन् ? उच्यते
यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वागिरसश्चतुर्विधं मन्त्रजातमिति-
हास इति ब्राह्मणमेव उर्वर्गापूरुषत्वमोः संवादादि 'उर्वशी हाप्स-

व्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवानि सर्वाणि निहव-
मितानि ॥ १० ॥

ब्राह्मणं चेतिहामादिरूपमष्टविधं भवेत् ॥ ११९ ॥

प्रसिद्धेतिहसायाः ऋग्वेदानुपबृंहकाः ॥

निम्बिलाऽपि जगत्सृष्टिः शब्दसृष्ट्यापलक्ष्यते ॥ १२० ॥

प्रज्ञानव्यतिरकेण यथैव स्थितिसर्गयोः ॥

वस्तुवन्तरं न सम्भाव्यं प्रत्ययेऽपि तथोच्यते ॥ १२१ ॥

श्रुतिः—स यथा सर्वासामथाः समुद्र एकायनमेव ॥

सर्वेषां स्पर्शानां स्वर्गकायनमेव ॥ सर्वेषां गन्धानां

नासिके एकायनमेव ॥ सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेव ॥

सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव ॥ सर्वेषां शब्दानां

गः' इत्यादि । पुगणम् 'अमदा इदमग्रभासीत्' इत्यादि । विद्या

देवजनविद्यायाः नृत्यर्गानादिशास्त्रमिति यावत् । उपनि-

षदः 'प्रियमिन्त्यतदुभासीत्' इत्याद्याः । श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा

मन्त्राः 'तदेते श्लोकाः' इत्याद्याः । सूत्राणि वस्तुमङ्गलवाक्यानि

'आन्मेत्येवोपासीत्' इत्येवमाद्यानि । अनुव्याख्यानानि वस्तुम-

ङ्गलवाक्यविवरणानि, यथा विद्यासूत्रस्य चतुर्थाध्यायः । व्या-

ख्यानानि मन्त्रविवरणानि ॥ १० ॥

एतन्मन्त्रमभिप्रेत्याह *ब्राह्मणं चेति । चोऽवधारणे ॥ ११९ ॥

इतिहासादिशब्दा भारतादिवाचकाः तत्रैव प्रसिद्धेः, तेषामपि

व्यासादिद्वारा ईशजन्यत्वाद्देदार्थोपबृंहकत्वाच्चेति पक्षान्तरमाह

*प्रसिद्धेरिति । नामसृष्ट्याऽनुक्तमवसृष्टिरप्युपलक्ष्यत इत्याह—

*निम्बिलेति ॥ १२० ॥ स यथा सर्वासामित्याद्यवतारय-

ति *प्रह्वानेति ॥ १२१ ॥ तत्र समुदायतात्पर्यं वक्तुम् अ-

श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां सकल्पानां मन एकायनमेवः
 सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवः सर्वेषां कर्मणां
 हस्तावेकायनमेवः सर्वेषां मानन्दानामुपस्थमेकायनमे-
 वः सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवः सर्वेषां मन्त्रानां
 पादावेकायनमेवः सर्वेषां वेदानां बागेकायनम् ॥ ११ ॥

स्वाभाविकान्ध्यानिर्का द्वौ प्रलयौ जगत्प्रलयोः ॥

स्वाभाविकः स्यात्कल्पान्ते बाधादात्पन्निको मनः ॥ १२ ॥

समुद्रखिल्यो हृष्टान्तो क्रमात्प्रलयगोमर्ता ॥

लीयतेऽर्थो जलं यद्वत्तथा ब्रह्मणि नञ्जगत् ॥ १२३ ॥

साक्षाद्वाऽथ प्रणाख्या वा जलमर्थो विलीयते ॥

साक्षाद् गङ्गादिका नञ्जगत्प्रणाख्या जलान्तरम् ॥ १२४ ॥

तथैव कारणं यस्तु साक्षाद्ब्रह्मणि लीयते ॥

कार्यं तु कारणद्वारेणैव तद्वत् विवक्षितम् ॥ १२५ ॥

अनञ्जरमकार्याणां स्पर्शादीनां स्वकारणे ॥

स्वगादौ विलयस्तद्वत्स्वगादिञ्च स्वकारणे ॥ १२६ ॥

स्वग्राह्यं स्पर्शसामान्यं त्वकशब्देनोपलक्ष्यते ॥

यनप्रत्ययार्थप्रलयस्य द्वैविध्यमाह *स्वाभाविक इति ॥ १२२ ॥

समुद्रखिल्याविति स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनं स-
 यथा मैत्रवस्त्रिन्य इति वाक्यद्वयोक्ताविन्यर्थः । एवं प्रलय-
 द्वैविध्यमुक्त्वा वक्तृत्वान्तर्यमाह *लीयत इति ॥ १२३ ॥
 हृष्टान्तमुपपादयति *साक्षादेति ॥ १२४ ॥ हृष्टान्तोक्तप्र-
 णादीं ब्रह्मण्यप्याह *तथेत्यादिना । सर्वासामपामर्थो साक्षात्तु-
 यासम्भवेन प्रणाख्याऽपि लयस्य विवक्षितत्वादुत्तरवाक्येषु सा-
 मान्यद्वारा स्वकारणे लयोऽपि विवक्षित इत्यर्थः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

सामान्यास्तद्विशेषाणां जानन्वास्तत्र तद्वयः ॥१२७॥
 कठिनः पार्थिवः स्पर्शः क्षीतोष्णी जलवह्निर्जी ॥
 मृदुर्वीयोरिति स्पर्शविशेषा इह कीर्तिताः ॥ १२८ ॥
 लीयन्ते स्पर्शसामान्ये तद्विशेषा यथा तथा ॥
 गन्धादीनां च सामान्ये तद्विशेषलयो भवेन् ॥१२९॥
 गन्धरूपरसस्पर्शशब्दसामान्यपञ्चकम् ॥
 सकल्प्यते तन्मनसा बुद्ध्या निश्चाय्यते तथा ॥१३०॥
 सकल्पानां तु पञ्चानां मनःशब्दाभिधे लयः ॥
 भवेत्सकल्पसामान्ये निश्चये योजयेत्तथा ॥ १३१ ॥
 सकल्पां निश्चयश्चैतज्ज्ञानशक्तः समुद्भूतो ॥
 ज्ञानशक्त्याख्यसामान्ये लीयते तावुभावापि ॥ १३२ ॥

ननु त्वचः स्पर्शहेतुत्वात्कथं स्पर्शानां त्वचि लय एव तत्राह
 * त्वग्र्याहमिति । त्वकृशब्दस्य स्पर्शत्वलक्षकत्वे उक्तदोषनिवृत्ति-
 माह * सामान्यादिति ॥ १२७ ॥ स्पर्शविशेषान्विभजने * कठिण
 इति ॥ १२८ ॥ सर्वेषां समानां त्रिर्हकार्यनमित्यादिवाक्यचतुष्टयस्य
 त्रिर्हकार्यशब्दः तद्ग्राह्यरमादि सामान्यं लक्षयित्वा तद्विशेषाणां
 सामान्यद्वारा मूलकारणे लय इति पूर्ववाक्येन समानार्थतामाह
 * लीयन्त इति । सर्वेषां सकल्पानामित्यादि व्याचष्टे * गन्धे-
 न्यादिना ॥ १२९ ॥ गन्धादिविषयसकल्पविशेषाणां मनः-
 शब्दवाच्ये सकल्पसामान्ये लयमुक्त्वा गन्धादिविषयनिश्चय-
 विशेषाणां हृदयशब्दवाच्ये निश्चयसामान्ये लय इत्याह * नि-
 श्चये योजयेदिति ॥ १३० ॥ १३१ ॥ श्रुतौ सकल्पविद्याश-
 ब्दितमनोहृदययोरपि हेतुं दर्शयन् तयोरपि स्वकारणे लयमाह
 * सकल्प इति ॥ १३२ ॥ एवं सर्वेषां कर्मणामित्यत्रैवंश-

ज्ञानशक्तिविक्रामानां ज्ञानशक्तौ यथा लयः ॥

क्रियाशक्तिविक्रामानां क्रिया शक्तौ तथा भवेत् ॥ १३३ ॥

आदानव्यागभेदानां कर्मणां हस्तसंज्ञके ॥

आदानव्यागसामान्यान्ते लयाऽन्यत्राप्यस्मी नयः ॥ १३४ ॥

विमर्गानन्दगमनभावणानां लये सति ॥

प्राण गत्यादिसामान्ये पञ्चकं प्रचिर्लपते ॥ १३५ ॥

क्रियाशक्त्यास्यसामान्ये लीयते प्राणपञ्चकम् ॥

ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्याल्लयो ब्रह्मणि मायिनि ॥ १३६ ॥

विषयाणां लयः प्राक्तो नेन्द्रियाणां श्रुताविति ॥

दायमाह *ज्ञानेति ॥ १३३ ॥ अवशिष्टवदानि योजयति

*आदानेति । आदानं ग्रहणं, व्यागो दानम् । एवं हस्तनिर्व-
न्यकमेविशेषाणां हस्तपदलक्षितकर्मसामान्ये लय इत्यर्थः । उ-

क्तन्यायमानन्दादिवाक्यचतुष्टयेऽप्यनिदिशति *अन्यत्राप्यस्मी

नय इति । तत्राप्युपस्थादनिवन्ध्याक्रियाविशेषाणां उपस्था-

दिशब्दलक्षितस्वक्रियामामान्ये लय इत्यर्थः ॥ १३४ ॥ पा-

गुपस्थपादवाक्यनिर्वन्ध्याक्रियाविशेषान्दर्शयन्तेषां तत्तत्क्रियामा-

मान्ये लयानतरं क्रियामामान्यानां प्राणार्थानोत्पत्तिस्थितिक-

त्वान्म्वहेर्ता पञ्चवृत्तिप्राणे लयमाह *विमर्गेति ॥ १३५ ॥

पञ्चवृत्तिप्राणस्यापि स्वकारणे लयमाह *क्रियेति । एवं सङ्क-

ल्पनिश्चयविशेषाणां मनोवृद्ध्यालेयमुक्त्वा तयोर्ज्ञानशक्तौ लय

उक्तः । क्रियामामान्यानां प्राणे लयमुक्त्वा प्राणस्य क्रिया शक्तौ

लय उक्तः । इदानीं तयोः शक्त्याल्लयस्थानमाह *ज्ञानेति ॥ १३६ ॥

एवमपि न सर्वजगन्लयमिद्धिः, श्रुतां चक्षुगादिलयस्थानुक्त-

त्वादिति शङ्कते *विषयाणामिति । त्वगादीनां स्पर्शादि-

जानीयत्वान्स्पर्शादिलयोऽस्या त्वगादिलयोऽप्युक्त एवेति श्रुतेरा-

न मन्तव्यं यतोऽज्ञाणां ब्राह्मजानीयत्वेऽप्यने ॥ १३७ ॥

एकं वाट्वाक्यसामान्यं ब्राह्मग्राहकरूपतः ॥

स्पर्शस्त्वक्चेति भिन्नं शब्दादेवं सर्वत्र योज्यताम् ॥ १३८ ॥

ग्राहकग्राह्यनियम एकजानीत्वसाधकः ॥

ग्राह्यग्राहकयो रूपदीपयोस्तैजसत्वतः ॥ १३९ ॥

सर्वभूतात्मकत्वात् सर्वार्थग्रहणं द्वयोः ॥

अथ इत्याह *नेति ॥ १३७ ॥ करणानां ब्राह्मजानीयत्वमाह
 *एकमिति । अयमर्थः—अव्याकृतादुत्पन्नानि सूक्ष्मभूतानि
 शब्दस्पर्शादिगुणविशिष्टस्थूलभूतान्मना श्रोत्रन्वगान्मना च परि-
 णमितानि श्रोत्रादिकरणानां शब्दादिविषयाणां चैकजानी-
 यत्वमिति । अयमेव सूक्ष्मा वायुः पूर्वोक्तस्पर्शसामान्य-
 शब्देनाप्युच्यते इत्याह *वाट्वाक्यसामान्यमिति । *ए-
 वमिति । सूक्ष्माकाशः शब्दसामान्यपदवाच्यः शब्दविशेषवि-
 शिष्टस्थूलतन्मोरूपेण शब्दग्राहकरूपेण च विभक्तस्तिष्ठति ।
 एवं तैजोब्रह्मान्यपि योज्यानीत्यर्थः ॥ १३८ ॥ शब्दादेः
 श्रोत्रादेश्चैकजानीयत्वे हेत्वन्तरमाह *ग्राहकेति । अयमत्र
 प्रयोगः—चक्षुः तैजसं रूपादिपञ्चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्ज-
 कत्वादीपवत् । घ्राणं पार्थिवं रूपादिषु गन्धस्यैवाभिव्यञ्जक-
 त्वात् कुक्षुमगन्धव्यञ्जकघृतवत् । रसनम् आप्यं रसादिषु रस-
 स्यैवाभिव्यञ्जकत्वाल्लावत् । त्वक् वायवीयं स्पर्शादिषु स्पर्श-
 स्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद्यजनवायुवत् । श्रोत्रं नाभसं रूपादिषु
 शब्दस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद्गुणविवरवदिति सजातीययोरेव ब्राह्म-
 ग्राहकभाव इति नियमः ॥ १३९ ॥ अक्षमयं हीत्यादिश्रुत्या-
 ऽक्षमात्रकार्ययोर्मेनोबुद्ध्यापि शब्दादिग्राहित्वदृष्टेरित्याशङ्क्य

मनोबुध्योरिति शेषमन्यथा तदसम्भवात् ॥ १४० ॥

मनोऽन्नमयमित्येषा श्रुतिः पार्थिवरूपताम् ॥

भूते मनसि नैवान्यभूतात्मत्वं निवारयेत् ॥ १४१ ॥

विषयप्रलयेनाक्षप्रलयस्योदितत्वनः ॥

लयः सर्वस्य जगतो ब्रह्मर्णात्यत्र सुस्थितम् ॥ १४२ ॥

एवं मन्नस्य आत्माऽयमार्थासम्भवनुत्तये ॥

दुन्दुभ्यामृक्तदृष्टान्तन्यायमार्गेण यत्नतः ॥ १४३ ॥

अपरायत्तबोधारूपानिदिध्यासनमित्युच्यते ॥

आत्यन्तिकलयं वक्तुं खिल्यदृष्टान्त उच्यते ॥ १४४ ॥

श्रुतिः—स यथा सैन्यवन्वित्य उदके प्रास्त उदकमेवानु-
विलीयेत न हास्योद्गृहणायेव स्यादन्तो यतस्त्वाददीत
लवणमेवैवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं वि-

तयोरपि पञ्चभूतकार्यत्वमाह *सर्वेति । विभक्ते मनोषुद्धी भूत-
पञ्चकमजातीये तद्वाहकत्वात् यद्यद्वाहकं तत्तन्मजातीयं यथा
रूपग्राहको दीपस्तन्मजातीय इत्यर्थः । अनुभवसिद्धहेत्वनुपपत्ति
विपक्षे बाधकत्वेनाह *अन्यथेति ॥ १४० ॥ तर्हि श्रुतेः का-
गतिरित्याशङ्क्य तत्र तन्मात्रकार्येनाऽनुक्तेरशब्दोऽनुक्तभूतो-
पलक्षणमिन्द्राह *मन इति ॥ १४१ ॥ एवं तेजोमयी वा-
गित्यत्र वाक्शब्दोपलक्षितकर्मेन्द्रियपञ्चकस्य तेजःशब्दो-
पलक्षितपञ्चमूह्यभूतकार्येताकेस्तेषामपि तत्र लय उक्त-
प्राय इति मत्वा श्रुत्या सर्वलयोऽप्युक्त इत्युपसंहरति *वि-
षयेति ॥ १४२ ॥ उक्तं मननस्वरूपमनुबर्त्तनम्फलमाह *ए-
वमिति । यत्नत इत्याहुतिं सूचयति ॥ १४३ ॥ स यथे-
त्याद्यवतारयति *अपरायतेति ॥ १४४ ॥ तत्र सैन्यवन्वि-

ज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विन-
ययति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच
याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

वा० सामुद्रमम्भो लवणक्षेत्रे भानुविपाकतः ॥

लवणोपलतां प्राप्य सैन्धवः स्त्रित्य उच्यते ॥ १४५ ॥

स स्त्रित्य उद्भौ क्षिप्तस्तापशान्तौ विलीयते ॥

अशक्यः पुनरुद्धर्तुं स्त्रित्यरूपेण पूर्ववत् ॥ १४६ ॥

स्त्रित्योद्भृत्यै नीरमन्धावाददीत यतो यतः ॥

तत्र तत्र रसो लभ्यः स्त्रित्यस्त्वेव न कुत्रचित् ॥ १४७ ॥

सामुद्रस्याम्भसस्तापास्त्रित्यनैवं परात्मनः ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जीवता स्यादविशया ॥ १४८ ॥

महद्भूतमनन्तं स्यादपारं चिद्धनं स्वतः ॥

देहांद्रिगारूपभूतेभ्यो जीवत्वेन समुत्थितिः ॥ १४९ ॥

महत्त्वं सर्वगतं स्याद् भूतत्वं नित्यसिद्धता ॥

अनन्तापारशब्दाभ्यां व्याप्तिनित्यत्वसाधनम् ॥ १५० ॥

कार्यकारणराहित्यं यदि वेहोपलक्ष्यताम् ॥

न्यपदयोरर्थमाह *सामुद्रमिति ॥ १४५ ॥ उदके प्रास्त उदकमेवा-

नु विलीयत इत्यस्यार्थमाह *स स्त्रित्य इति । न हा-

स्योद्भृज्जायेत्यस्यार्थमाह *अशक्य इति ॥ १४६ ॥

यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवेत्यस्यार्थमाह *स्त्रित्योद्भृत्या

इति ॥ १४७ ॥ एवं वा अरे इत्यादेस्तात्पर्यमाह *सामु-

द्रस्येत्यादिना ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ तात्पर्यमुक्त्वा पदार्थमाह

*महत्त्वमिति ॥ १५० ॥ अनन्तापारशब्दयोर्व्यापकत्वनित्यत्व-

साधकत्वमुक्त्वा वस्तुतः कार्यकारणत्वरहितं तत्त्वमाभ्यां पदा-

अनन्तस्वमकार्यस्वमपारस्वमहेतुता ॥ १५१ ॥

विज्ञानघन एवेति जात्यन्तरनिषेधनम् ॥

तदिदं वस्तुनस्वरूपं मायिकी या समुत्थितिः ॥ १५२ ॥

अग्निस्थानीयमैकात्म्यं जलस्थानं तु साक्षिचित् ॥

क्षेत्रस्थानं शरीरादि तापस्थानं तु विभ्रमः ॥ १५३ ॥

स्वित्त्वस्थानं चिदाभासयोगात्कर्तृत्वमोक्तृते ॥

द्रष्टा श्रोता द्विजो गौरो धनी गोमान्भवेत्तनः ॥ १५४ ॥

प्रत्यगात्मैव सद् ब्रह्म परोक्षमभवत्तदा ॥

ब्रह्मैव सन्नपञ्चात्मा संसारित्वमवासवान् ॥ १५५ ॥

इत्थं च परवत्त्वं च पञ्चभूताख्यमायया ॥

जीवत्वेन समुत्थाय ततः शास्त्रेण बुध्यते ॥ १५६ ॥

भ्यां लक्ष्यते इत्यर्थान्तरमाह *कार्येति ॥ १५१ ॥ प्रतीचो महत्वा-

दि मोक्षदशायामेवेति शङ्कां वाचयति *तदिदमिति । कथं तर्ह्येवं-

विधस्य सर्वजीवरूपेण समुत्थानं तत्राह *मायिकीति ॥ १५२ ॥

सङ्क्षेपतः कथितं दार्ष्टान्तिकश्रुत्यर्थं प्रपञ्चयति *अर्थान्यादिना ।

स यथा प्रदेशविशेषविशिष्टं जलमग्निशब्दवाच्यं लवगर्भमा-

मिकं सन् आतपेन पिण्डतां गच्छति, एवं सच्चिदानन्दान्मप्रत्य-

वर्तन्त्यं बुद्ध्यादौ प्रतिबिम्बितं सद् भ्रमान्स्वस्मिन्कर्तृत्वादिकमा-

रोपयतीत्यर्थः । एवं कर्तृत्वाद्यारोपेऽनेकानर्थयोगिन्त्वमाह *द्रष्टे-

त्यादिना । वस्तुतः स्वरूपे परोक्षतामारोप्य स्वयं तद्विलक्षणः

संमारी बभूवेत्यर्थः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ एतेभ्यो भूतेभ्यः

समुत्थायेत्यत्र ब्रह्मणो जीवतापनी भूतानां हेतुत्वमुक्तमप्युक्तं,

तेषां सादित्वेनानादिजीवताहेतुत्वायोगादित्याशङ्क्य अत्र भूत-

शब्देन तदुपादानाज्ञानस्य विवक्षितत्वान्मवमित्याह *इतीति ।

तान्येषानु विनश्यतीत्यस्यार्थमाह *तत इति ॥ १५६ ॥ उक्त-

सर्वमात्मनि सम्यग्भीजन्मनैवाविले भ्रमे ॥
 नष्टे नश्यति जीवत्वं जले प्रक्षिप्तस्त्रिस्त्यक्तम् ॥१५७॥
 क्षेत्रज्ञेश्वरभेदेन पुनः संज्ञा न विद्यते ॥
 तद्वेतोऽस्मत्संघं ध्वंसास्त्रिस्त्यक्तानुद्धरणं यथा ॥१५८॥
 दृष्टिमात्रात्म्ययाथात्म्यात्कार्यकारणवस्तुनः ॥
 नाज्ञातं किञ्चिदप्यस्ति नानपास्तं तथा तमः ॥१५९॥
 आत्म्यन्तिकोऽयं प्रलयः पुनर्जन्मविवर्जनात् ॥
 स्वाभावाविकलये शक्तिशेषादस्ति पुनर्जनिः ॥१६०॥
 श्रुतिः—मा होवाच मैत्रेय्यर्षेण मा भगवानमृमुहस्र
 प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरे

मेव व्यनक्ति *सर्वमिति ॥ १५७ ॥

तान्यविद्याशब्दितानि भूतानि यदा ब्रह्मधिया नश्यन्ति
 अनु अनन्तरमेव जीवत्वमपि नश्यतीति श्रुत्यर्थः ॥ १२ ॥

नष्टमपि जीवत्वं पुनरुद्देयनीति शङ्कां न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति
 श्रुतिं व्याकुर्वन् दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे *क्षेत्रज्ञेति । प्रेत्य संज्ञा अयमी-
 शोऽयं जीव इति विशेषसञ्ज्ञा इत्यर्थः ॥१५८॥ अधिष्ठानधिया
 निवृत्तोऽपि रज्जुसर्पो यथा पुनरुदेति एवं जीवत्वमप्युद्देयती-
 त्याशङ्काह *दृष्टीति । जीवत्वादिसकलमपञ्चस्य मूलाज्ञानक-
 ल्पितत्वेन तादृश्या निवृत्तेर्न पुनरुद्भवः । दृष्टान्तेऽज्ञानस्यात्य-
 न्तिकानिवृत्त्यभावात्सर्पोत्पत्तिरविरुद्धेति भावः ॥ १५९ ॥ अज्ञा-
 नस्य निरन्वयनाज्ञादेव मुक्तेरात्यन्तिकलयसंज्ञाऽप्युपपद्येत्याह
 *आत्यन्तिक इति ॥ १६० ॥

एवं प्रबोधिता मैत्रेय्युवाच अत्रैव ब्रह्मण्येव विरुद्धधर्मवत्त्व-
 माचक्षानो भगवान् माममृमुहन्मोहनं कृतवान् । कथं विरोधः ?

ऽहं मोहं ब्रवीत्यलं वा अरे इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

वा० विज्ञानैकघनस्यास्य सञ्ज्ञा नास्तीति यद्वचः ॥

तद्व्याहृतिर्न शास्त्राऽस्य तयोर्विषयभेदतः ॥ १४१ ॥

विज्ञानैकघनोक्त्याऽस्य कृत्स्नैकात्म्यं पुरोदितम् ॥

सञ्ज्ञा नास्तीति चाविद्याजन्या बुद्धिर्निषिध्यते ॥ १४२ ॥

कार्यकारणनाशोऽपि स्वतःसिद्धमनन्यमम् ॥

यद्वस्तु तदलं स्वात्मा संवित्स्मै निरपेक्षतः ॥ १४३ ॥

श्रुतिः-यत्र हि द्वैतामिव भवति तदितर इतरं जिघ्रन्ति,
तदितर इतरं पश्यन्ति, तदितर इतरं शृणोति,
तदितर इतरमभिवदति, तदितर इतरं मनुते, तदितर इ-
तरं विजानाति, यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्केन
कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन

इत्युच्यते । पूर्वं विज्ञानघन एवान्ति प्रतिज्ञाय पुनन प्रत्य सञ्ज्ञा-
ऽस्तीति वदता विरोध उक्तः, अतो मृदाऽस्मीति श्रुत्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तं चोद्यमन्य न वाऽरे मोहं ब्रवीमीति परि-
हारवाक्यतान्पर्यमाह *विज्ञानेति ॥ १४१ ॥ विषयभेदमेव
प्रकटयति *विज्ञानैकेति । *अविद्याजन्येति । अयं जीवः
अयमीशः इत्येवंरूपा धीर्नास्तीत्यर्थः ॥ १४२ ॥ जीवा-
दिसंज्ञा ध्वस्ता चेत्कथं वस्तुज्ञानं हेत्वभावादित्याशङ्क्य अल-
मित्यादेस्तात्पर्यमाह *कार्येति । स्वतःसिद्धत्वसिद्ध्यर्थमाह
*अनन्यममिति । चैतन्यविषयन्वायोग्यमित्यर्थः ॥ १४३ ॥ यत्र
हीत्यादेस्तात्पर्यमाह *ऐकान्त्यमिति । यत्र यस्याप्रवस्थायाप-
ज्ञातमैकात्म्यमस्ति तत्रैव भ्रमान्सद्वितीयमिव भवति, तत्र तस्याप-
्रवस्थायामितरो घाता घातव्यं घ्राणेन जिघ्रतीति कर्त्रादिभेदधीः

कममिदं देवत्वेन कं मन्वीत तत्केन कं विजीयाये-
नेदं सर्वं विजानीति तं केन विजानीयाद्विज्ञा-
तारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इत्युपनिषदि चतुर्थे चतुर्थे ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

वा० एकात्म्यं यद्विज्ञानं तद्द्वैतमिव विभ्रमात् ॥

स्याद्यत्र तत्र पुंसां ऽसौ कर्तृकर्मादिभेदधीः ॥ १४४ ॥

ननु द्वैतमिवेत्येतदुपमानं कथं भवेत् ॥

उपमेयद्वैतवस्तुराहित्यादिति चेच्छृणु ॥ १४५ ॥

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

इत्यादावुपमा दृष्टा स्वस्य स्वेन तथेष्ट्यनाम् ॥ १४६ ॥

यथा लोकं चन्द्रभेदः कल्पितत्वेन सम्मतः ॥

जगद्भेदोपमा ऽसौ स्यान्मिथ्यात्वं तेन सिध्यति ॥ १४७ ॥

समस्तव्यस्वरूपत्वं यो वृत्तीहान्मनः श्रुतेः ॥

तत्पक्षस्य निषेधाय द्वैतमिथ्यात्ववर्णनम् ॥ १४८ ॥

ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपं प्रायः स्वप्ने मृषा यथा ॥

एको व्यवहरत्येवमज्ञो व्यवहरन्मृषा ॥ १४९ ॥

भवतीत्यर्थः ॥ १४४ ॥ यत्र हि द्वैतमिवेत्यत्र वशब्दस्योपमार्थत्वम-

युक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति अनन्वित्यादिना ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

नाप्रोपमानोपमेयविवक्षा, अनयोर्युद्धमनुपममित्येतस्मिन्नर्थे ता-

त्पर्यादित्याशङ्क्या विधान्तरेणोपमानं समर्थयते अयदेति । जग-

द्भेदस्य जलचन्द्रभेदतुल्यत्वे कलितमाह अमिथ्यात्वमिति

॥ १४७ ॥ यत्र हीत्यादिवाक्यात्पूर्वमेव तत्त्वोपदेशसमाप्तेर-

स्य वाक्यस्यानुपयोगमाशङ्क्याह असमस्तेति ॥ १४८ ॥ अ-

द्वितीयाध्यायात्मनः स्वाविद्योत्वभ्रमाज्ञानात्त्वव्यवहारः स-

म्भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह अज्ञातृज्ञानेति ॥ १४९ ॥ यत्र हीत्यादि-

यस्यामविद्यावस्थायां भेदभ्रान्तिस्तदा पुमान् ॥
 घ्रातृघ्राणप्रेयसंज्ञामाप्नोत्यन्यां तथा त्रिधाम् ॥ १७० ॥
 अविद्यायां विनष्टायां घ्रातृघ्राणादिभेदधीः ॥
 विनश्यन्नान्यभिप्रेत्य संज्ञा नास्तीति वर्णितम् ॥ १७१ ॥
 अभिज्ञोऽप्यज्ञवद्भेदं घ्रातृघ्राणादिलक्षणम् ॥
 विजानातीति चेन्मैवं विद्यायां तदसम्भवात् ॥ १७२ ॥
 यस्यां तु विद्यावस्थायामात्मैवास्य भवेज्जगत् ॥
 तदा कः केन कं जिघेदहैनपरवस्तुनि ॥ १७३ ॥
 षष्ठगोचरवत्सर्वं कार्यकारणवज्जगत् ॥
 ध्वस्तात्मान्धस्य विदुषः सम्यग्ज्ञानोदये भवेत् ॥ १७४ ॥
 ग्राहकादिबिभागोऽत्र नास्ति तद्वेत्त्वसम्भवात् ॥
 चिन्मात्रस्य स्वतःसिद्धेर्विज्ञानघनतेरिति ॥ १७५ ॥
 मुक्तस्य व्यवहारस्तु भ्रान्तिवासनया कृतः ॥
 भ्रान्तिनाशोऽपि संस्कारानुवृत्तिर्दृश्यते खलु ॥ १७६ ॥

वाक्यार्थमुपसंहरति *यस्यामिति । ०पुमानिति । स्वप्नदृष्टवन्मृषा
 व्यवहरेदिदं नुपङ्गः ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ यत्र वा अस्येत्या-
 देरर्थमाह *यस्यामिति ॥ १७३ ॥ सर्वस्य जगत् आत्ममा-
 ज्ञत्वे तद्वदेव सत्त्वमाशङ्क्य सर्वमात्मैवेत्यादेस्तात्पर्यमुपसंहरति
 *षष्ठेति । निवृत्तमोहस्य षष्ठेन्द्रियवस्तुतुल्यं जगद्भवतीत्य-
 र्थः ॥ १७४ ॥ ननु बाह्यपञ्चम्यान्पमात्रतया लीनत्वेऽप्यात्मसि-
 द्ध्यर्थं घ्रातृत्वादेरावश्यकत्वात्तस्य विज्ञानघनत्वात्त्वाऽनुपपत्ति-
 रत आह *ग्राहकेति ॥ १७५ ॥ ज्ञानोदयानन्तरं स्वप्नकाशा-
 त्ममात्रातिरिक्तवस्त्वस्फुरणे जीवन्मुक्तिशब्दविराधः स्यात् अत
 आह *मुक्तस्येति ॥ स्वप्नदृष्टे गजादिसंस्कारानुवृत्तेः सर्वा-
 नु-
 भवसिद्धत्वं द्योतयति *खल्विति ॥ १७६ ॥ कथं तर्हि न मे-

वासनामात्रसंज्ञा तु वेहे सति न वार्यते ॥
 वस्तुत्वभ्रान्तिसंज्ञैव प्रबुद्धस्यात्र कार्यते ॥ १७७ ॥
 ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा न संज्ञा विद्यते यथा ॥
 प्रतीक्यपि तथा संज्ञा प्रबुद्धस्य न विद्यते ॥ १७८ ॥
 ज्ञानोत्पत्तौ न संज्ञाऽस्तीत्यास्तां तावदिहात्मनि ॥
 अपि सत्यामविद्यायां न संज्ञाऽस्त्यात्मनीदृशी ॥ १७९ ॥
 ग्राहकादिजगत्सर्वं येन कूटस्थमाक्षिणा ॥
 लांकः सर्वं विजानाति जानीयात्केन नं वद् ॥ १८० ॥
 बोद्धृत्वलोचनेनापि न संज्ञा प्रत्यगात्मनि ॥
 न बोद्धा गृह्यतेऽन्येन बोधेन विषयेण वा ॥ १८१ ॥
 व्यावहारिकसंज्ञाऽसौ संसारिण्यपि दुर्लभा ॥

स्य संज्ञाऽस्तीति निषेध इत्याशङ्क्य विदुषो द्वेने वस्तुत्वभ्रमो
 नास्तीत्येवंपरं संज्ञानिषेधवाक्यमित्याह *वाग्नेति ॥ १७७ ॥
 उक्तमेव व्यनक्ति *ज्ञानृज्ञानेति । विदुषो यथा मात्रादिस-
 र्वमपञ्चे सत्यत्वाकारधीर्नोदेत्येवं प्रतीचि भेदधीर्न भवतीत्यर्थः
 ॥ १७८ ॥ येनेत्यादेस्तात्पर्यमाह *ज्ञानेति । ईदृशी ग्राह-
 कादिविभागग्राहिणीत्यर्थः ॥ १७९ ॥ कैमुतिकन्यायपरं वा-
 क्यमित्युक्त्वा तस्मिन्नर्थे तद्योजयति *ग्राहकादीति । अ-
 विद्यावस्थायामपि सर्वसाक्षी नान्यापेक्षः किमु विद्यावस्था-
 यमित्यर्थः ॥ १८० ॥ विज्ञातारमित्यादेरर्थमाह *बोद्धृत्वे-
 ति । विज्ञातृशब्दितप्रमातृस्वरूपे विचार्यमाणेऽपि तद्ग्राहक-
 विशेषधीर्नोपलभ्यते किमु वक्तव्यं तत्साक्षिणि विशेषसंज्ञा
 नास्तीत्यर्थः । विज्ञातृग्राहकाभावं व्यतिरेकेणाह *नेति ॥ १८१ ॥
 उक्तमेव विशदयति *व्यावहारिकेति । प्रमातृप्रकाशकसा-

किमु विध्वस्तनिःशेषसंसारानर्थकारणे ॥ १८२ ॥

इत्येवमपरायणबोधेनात्यन्तिको लयः ॥

निदिध्यासनरूपोऽत्र फलभूतः प्रकीर्तितः ॥ १८३ ॥

इति वार्तिकसारे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ-
ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

पञ्चमब्राह्मणे विद्याफलं सार्वार्त्म्यलक्षणम् ।

अभिष्वञ्जयितुं वस्तुसर्वार्त्मत्वं प्रपञ्चयते ॥ १ ॥

यो जन्मस्थितिनाशारूपो हेतुः सार्वार्त्म्य ईरितः ॥

तस्यासिद्धिर्वार्यतेऽत्रेत्येवं भाष्यकृतो जगुः २ ॥

प्रतिज्ञायाथ वैकात्म्यं पूर्वमेवोपपादितम् ॥

सीद्धानव्यावृत्त्यर्थं व्यावहारिकसंज्ञेन्युक्तम्, सासिद्धानस्य नि-
र्विकाररूपत्वाच्च विशेषसंज्ञान्वमिति भावः ॥ १८२ ॥ प्रकृ-
तमुपसंहरति *इतीति ॥ १८३ ॥

इति टीकायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणं समाप्तम् ।

वृत्तेन सङ्गतिं दर्शयन्मधुब्राह्मणतान्पर्यमाह *पञ्चमेति ।
चतुर्थब्राह्मणे सार्वार्त्म्यमाप्तिगन्मविद्याफलमिन्युक्तं तदेव
विद्याविषयवस्तुनः सार्वार्त्म्यप्रपञ्चनेनात्र स्पष्टीक्रियत इत्यर्थः
॥ १ ॥ एवं स्वयं सङ्गतिमुक्त्वा आचार्योक्तां सङ्गतिमाह
*यो जन्मेति । भाष्यकृत इति वार्तिककृतामप्युपलक्षणम् । इदं
सर्वं यद्यमात्मेति प्रतिज्ञातात्मसार्वार्त्म्यमिदमे दुन्दुभ्यादि-
दृष्टान्तेरात्मैकस्थिन्युत्पत्तिलयत्वाज्जगत इति यो हेतुरुक्तः

निगमायोत्तरो ग्रन्थ इति चाक्षुरमी पुनः ॥ ३ ॥
 फलं निगमनं वास्तु सार्वार्थ्यं ब्रह्मणः स्फुटम् ॥
 विभाति हेत्वसिद्धिस्तु पुंवाक्य इव नागमे ॥ ४ ॥
 तथापि मन्दाः शङ्कन्त आत्मनानात्वदर्शिनः ॥
 एकात्मनो जगज्जन्मेत्यादिहेतोरसिद्धताम् ॥ ५ ॥
 जगदेकस्य कार्यं स्यादेकमातृजपुत्रवत् ॥
 परस्परौपकारित्वादिति हेतुः समर्थ्यते ॥ ६ ॥
 निदिध्यासनविध्यर्थं कंचिद्ब्राह्मणमूचिरे ॥

तस्यासिद्धिशङ्कानिवारणार्थमेतद् ब्राह्मणमारभ्यत इत्यर्थः । तै-
 रेवोक्तं सङ्ख्यन्तरमाह *प्रतिज्ञायेति । उक्तहेतुनाऽऽत्मनः
 सर्वान्मित्वे मिद्धे सहेतुप्रतिज्ञाया अत्र निगमनं क्रियते, त-
 स्यापि साधनाङ्गनया वादिभिरिष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥ क-
 स्माहं सम्बन्ध आदेय इत्याशङ्क्य श्रुतिप्रतिपाद्यार्थे विमत्य-
 भावात्सर्वे उपपन्ना एवेत्याह *फलमिति । असिद्धिशङ्का-
 ऽनेन वार्यत इति पक्षो अनुपपन्नः, वेदोक्तेऽर्थे तच्छङ्कनया एवा-
 नुदयादिति शङ्कते *हेत्वसिद्धिरिति ॥ ४ ॥ श्रुत्युक्तेऽप्यर्थे
 मन्दमतीनां 'जगद् अनेकात्मजन्यं विवित्रकार्यत्वात्प्रासादादि-
 वात्' इत्यादि मत्यनुमानाभासेनैकात्मजत्वहेयता सम्भाव्यत
 इति परिहरति *तथाऽपीति ॥ ५ ॥ एवं हेत्वसिद्धिशङ्काशुप-
 पाद्यात्र ब्राह्मणे सर्वस्य मधुत्वोक्त्या सूचितमसिद्धिशङ्कावार-
 क्यमनुमानमाह *जगदिति ॥ ६ ॥ भर्तृपपञ्चस्तु श्रोतव्या-
 दिव्येन भवणादिप्रयं विधाय भवणमननस्वरूपं पूर्वव्या-
 ख्यानं, निदिध्यासनं व्याख्यातुमिदं ब्राह्मणमित्याह, तानि-

असत्तद्वरायत्तबोधस्त्वेनास्य चर्चमात् ॥ ७ ॥

श्रुतिः—इयं पृथिवी सर्वेषां मृतातां मरुबस्यै पृथिव्यै-
सर्वाणि मृत्तानि मधु ॥

परस्परोपकारित्वं पृथिव्याः प्राणिनामपि ॥

यत्तन्मधुत्वं विज्ञेयमुपकारस्तु सर्जने ॥ ८ ॥

जन्तुभिः पृथिवी सृष्टा स्वकर्मफलमुक्तये ॥

पृथिव्याऽप्यात्मभोगार्थं सृष्टाः सर्वेऽपि जन्तवः ॥ ९ ॥

पार्थिवानि शरीराणि भुज्यन्ते जन्तुभिस्तथा ॥

पृथिव्याऽपि धरित्रीत्वं भुज्यन्ते जन्तुधारणात् ॥ १० ॥

श्रुतिः—यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
षो यश्चायमस्यात्मः शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो

रस्यति *निदिध्यामनेति ॥ ७ ॥ परोक्तसम्बन्धं निरस्य इयं
पृथिवीत्यादौ मधुशब्दार्थमाह *परस्परेति । मधुशब्द उप-
कारिशब्दपर्याय इत्युक्तं, तत्र सर्वप्राणिनां पृथिव्याश्च को वा
परस्परोपकारः ? तत्राह *उपकार इति ॥ ९ ॥ परस्परसृ-
ष्टिमाह *जन्तुभिरिति । स्वस्वकर्मफलभोगाय सृष्टिरित्युक्तं.
तत्रान्योऽन्यभोगसाधनत्वं दर्शयति *पार्थिवानीति । अत्र
पृथिव्यादिशब्दे तत्तदभिमानिन्यो देवताः उच्यन्ते । तथाचाचे-
तनस्यूतशरीरप्रधाना पृथिवी प्राणिनः प्रति भोग्या, चे-
तनाशप्रधाना भोक्त्री । एवं प्राणिनोऽपि स्यूतशरीरप्रा-
धान्येन तां प्रति भोग्याः, चेतनप्राधान्येन भोक्तारः । यद्यपि
प्राणिनां शरीरं पाञ्चभौतिकं तथाऽपि पार्थिवांशपृथिव्यात्पा-
थिवानीत्युक्तम् ॥ १० ॥ यश्चायमस्यामिस्यादेरर्चमाह *अस्या-
मिति । तेजोमय इत्यस्य व्याख्या *मास्त्वानिति । मास्वत्वं वा-

अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

वा० अस्यां पृथिव्यां यो भास्वानामोक्षमविनष्टवरः ॥

लिङ्गात्मा मध्वसौ सर्वभूतानां तानि तस्य च ॥ १.१ ॥

अध्यात्मं यच्च शरीरो लिङ्गात्मा पार्थिवं शङ्खः ॥

स चापि मधु सर्वेषां सर्वभूतानि तस्य च ॥ १.२ ॥

साध्यात्मं साधिदैवं च साधिभूतामिदं जगत् ॥

एकैकस्यात्मनः कृत्स्नं भोग्यत्वेनाविष्ठितं ॥ १.३ ॥

सर्वं सर्वस्य कार्यं स्यात्सर्वः सर्वस्य भोजकः ॥

इत्येषा मधुविद्याऽत्र वैषम्यल्लेशहारिणी ॥ १.४ ॥

भूतानि भूमिर्ध्वं लिङ्गे इत्युक्तं यत्तुर्विधम् ॥

मध्वऽविद्याकृतं तस्य वस्तुनस्त्वमथोच्यते ॥ १.५ ॥

अयमेव स इत्यत्र मधुरूपश्चतुर्विधः ॥

यमकाशकत्वादिति ध्येयम् । अमृतमय इत्यत्रात्मनिकायतत्त्व-
शङ्कां निरस्यति *आमोक्षमिति । पुरुषशब्दस्य क्षेत्रज्ञपरत्वं
व्यावर्तयति *लिङ्गात्मेति । यद्येत्यत्र चशब्दमूचितमर्थमाह
*मध्वसाधिति ॥ १.१ ॥ यश्चायमध्यात्ममित्यादेरर्थमाह *अ-
ध्यात्ममिति । पृथिव्याः प्राणिनां च स्थूलशरीरप्राधान्येन
परस्परं भोग्यत्वबल्लिङ्गप्राधान्येनापि परस्परं भोग्यतेत्यर्थः
॥ १.२ ॥ कथं चकारस्योक्तार्थमूचकत्वमित्याशङ्क्यानुभवमनुसृ-
त्याह *साध्यात्ममिति ॥ १.३ ॥ वाक्याभ्यां सिद्धमर्थमुप-
संहरति *सर्वमिति । यया मूलकारणं सर्वात्मकमेवं सर्वं
वस्तु सर्वात्मकं सर्वस्य सर्वकारणत्वादतो भेदाभावादात्ममात्रं
सर्वमिति मधुपर्यायाणां सर्वेषां तात्पर्यमित्यर्थः ॥ १.४ ॥
वृत्तमनूयायमेव स इत्याद्यवतारयति *भूतानीति ॥ १.५ ॥

प्रपञ्चोऽयमिति प्रोक्तः स इत्यात्मोक्त्यने परः ॥१६॥

अयमेव स इत्युक्त्या सामानाधिकरण्यतः ॥

प्रत्यङ्गमात्रैक्याध्यात्म्यं प्रपञ्चस्यावबोधयते ॥ १७ ॥

स इत्यनेन निर्दिष्टमतीतग्रन्थवर्णितः ॥

योऽयमित्यादिभिर्वाक्यैश्चतुर्भिः स्मार्त्तने परः ॥१८॥

आत्मा द्रष्टव्य इत्युक्तममृतं चेति वर्णितम् ॥

तान्यर्थमुक्त्वाऽक्षराणि व्याचष्टे *अयमिति । अथवहितपूर्व-
वाक्ये प्रकृत्यान्मपञ्चस्यायंशब्देन परामर्शः । अतीतब्राह्मणेषु
व्याकृतत्वादान्मनः सशब्देन परामर्श इति भावः ॥ १६ ॥

सामानाधिकरण्यार्थमाह *अयमेवेति ॥१७॥ योऽयमात्मेत्यादे-
रर्थमाह *स इत्यनेनेति ॥ १८ ॥

इयमत्र अयमिन्यादिश्रुतेर्भोजना-आत्मा द्रष्टव्य इत्यत्र म-
कृतो योऽयमात्मा स एवाऽयं चतुष्टयमधुमेद इत्यर्थः । *इद-
ममृतमिति । येनाहं नामृता स्यामिन्यादिना ऽमृतत्वसाधनं
पृष्टवत्यै मैत्रेय्यै तन्साधनत्वेनान्मज्ञानमुपदिशता याज्ञवल्क्येना-
र्थीय ब्रह्मामृतमिन्युक्तं तदेवेदं मधुचतुष्टयमित्यर्थः । इदं ब्रह्मेति ।
ब्रह्म ते ब्रवाणि व्येव न्वा ऋषयिष्यामीत्यध्यायादी प्रस्तुत्य
मूर्त्तामूर्तब्राह्मणे नेति नेतीति निर्विशेषं यद् ब्रह्मोक्तं तदे-
वेदं मधुचतुष्टयमित्यर्थः । *इदं सर्वमिति । यन्स्वरूपज्ञा-
नात्सर्वं जगत्पूर्णं ब्रह्माभवादिन्युक्तं तृतीये तदेवेदं मधुचतुष्टय-
मित्यर्थः ॥ १ ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह *आत्मेति द्वाभ्याम् । यो-
ऽयं स्याणुः स पुमानित्यादिवदिदं मधुचतुष्टयं ब्रह्मवेत्युक्ते
*एतत् सत्तामन्तरिक्षमन्ता नास्तीति वाक्यार्थः पर्यवश्य-

नेति नेत्युदिनं ब्रह्म तत्सर्वमभवत्स्थिति ॥ १९ ॥

आत्मामृतब्रह्मसर्वशब्दैः प्राक् प्रतिपादितम् ॥

वस्त्वस्य मधुनस्तत्त्वमिति वाक्यार्थ ईरितः ॥ २० ॥

उत्तरेष्वपि वाक्येषु मधुरूपमिदं जगत् ॥

ब्रह्मापि मधुनस्तत्त्वं योजयेदुक्तवर्त्मना ॥ २१ ॥

श्रुतिः--इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वामामपां सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमाश्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रेतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे दममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्न्वी तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाक्स्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे दममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे दममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयो-

तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इयं पृथिवीत्यत्रोक्तमर्थम् इमा

आप इत्यादिपर्यायान्तरेष्वतिदिशति *उत्तरेष्विति ॥ २१ ॥

*अध्यात्मं रेतस इति । श्रुतौ रेतस्यपां विशेषतो-

ऽमृतमयः पुरुषो ऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्यस्तां दिशाः सर्वा-
णि भूतानि मधु यज्जायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यज्जायमध्यात्मं भ्रातृः प्रातिभृत्कस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषो ऽयमेव स योऽयमात्मेदम-
मृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्यस्य चन्द्रस्य स-
र्वाणि भूतानि मधु यज्जायमस्मिंश्चन्द्रं तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषो यज्जायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्र-
ह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्यस्यै विद्युतः सर्वाणि
भूतानि मधु यज्जायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यज्जायमध्यात्मं तेजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
षोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

ऽवस्थानमुक्तम् । श्रुत्यन्तरमपि आपो रतो भूत्वा शिशने प्रावि-
शन्निति ॥ २ ॥ एवं वाक्यं इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अग्निर्वा-
ग्भूत्वेति श्रुतेः ॥ ३ ॥ *प्राण इति । वायुः प्राणो भूत्वेति
श्रुतेः ॥ ४ ॥ *वाक्षुष इति । आदिम्यश्चक्षुर्भूत्वेत्यादिश्रुतेः ॥ ५ ॥
*भ्रातृ इति । दिशः भ्रातृ भूत्वेति श्रुतेः । तस्य विशेषणं
प्रातिभृत्क इति । प्रतिभृत्कायां प्रतिभवनवेलायां विशेषणः
सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ *मानस इति । चन्द्रमा मनो
भूत्वेति श्रुतेः ॥ ७ ॥ *तेजस इति । तेजसि विशेषणः सन्नि-
हितो भवतीति तेजसस्त्वगिन्यर्थः ॥ ८ ॥

अयस्स्तनयित्तुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तन-
यित्नाः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्री
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मश्चाब्दः
सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽय-
मात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशो तेजोमयो-
ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मश्चाकाशस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
मिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वा-
णि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् धर्मं तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य स-
र्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयो-

*शाब्दः मौवर इति । शब्दे भवः शाब्दः । स्वरे भवः
सौवरः । स्वरविशिष्टे शब्देऽध्यात्मं स्तनयित्तुसन्निहितो भवति
अस्मादेव वचनादिति ध्येयम् ॥ ९ ॥ १० ॥ *अयं
धर्म इति । यद्यपि धर्मः परोक्षस्तथापि तत्कार्यपृथिव्या-
देरपरोक्षत्वात्कार्यकारणयोरभेदोपचारादवमित्युक्तम् ॥ ११ ॥
अस्मिन्पर्याये यश्चायमस्मिन्धर्मं यश्चायमध्यात्मं धर्म इत्युक्तधर्म-

ऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्मिन्मात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तथथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्मात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणा सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

वा० साधारण्यविशेषाभ्यां धर्मो भोगप्रदो द्विधा ॥

अधिदैवं तथा ऽध्यात्ममित्यत्रासौ विभज्यते ॥ २२ ॥

सत्यमानुषयोरेवं विभागं योजयेद् द्विधा ॥

शब्दयोरर्थभेदमाह *साधारण्येति । पृथिव्याद्यारम्भको धर्मः साधारणः, शरीरारम्भको विशेष इत्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तन्यायमुत्तरवाक्ययोरतिदिशति *सत्येति ।

यद्यपि तृतीयाध्याये सत्यधर्मयोरभेद उक्तस्तथापि एषारूपेण भेदं विनाशित्वा सत्यस्य पृथङ्निर्देशः । तत्र

पृथिव्याद्या मनुष्यान्ता विराडंशा उदीरिताः ॥२१॥

अयमात्मेनि निर्देशो विराजोऽभिमतोऽशिनः ॥

हिरण्यगर्भस्तत्रत्य उक्तस्तेजोमयोक्तितः ॥ २४ ॥

विराडहिरण्यगर्भाक्षयः स्थूलसूक्ष्मशरीरगः ॥

जगदारम्भकं शरीरारम्भकं चादृष्टं धर्म इत्युक्तम् । अनुष्ठी-
यमानेन दृष्टेनाचाररूपेण स एव धर्मः सत्यमित्युच्यते ।
अत्र यश्चायमस्मिन्मन्ये इत्यत्र साधारणव्यवस्थाकारणमुच्य-
ते । यश्चायमध्यात्मं सात्य इत्यत्रासाधारणार्थव्यवस्थाहेतुः
सत्यविशेष उच्यते । इदं सत्यं सर्वेषां भूतानामित्यादौ मिलितं
गृह्यते इति भेदः । इदं मानुषमिति मानुषशब्दः सर्वजात्युपल-
क्षणम् । मानुषजातिविशिष्टानामेव परस्पररोपकार्योपका-
रकभावो दृष्टः । मानुषजातिरपि द्विःप्रकारा निर्देष्टुः स्वशरी-
रनिष्ठा जातिराध्यात्मिकी, शरीरान्तराश्रिता तु बाह्येति । तत्र
यश्चायमस्मिन्निति बाह्यजातिरुच्यते, यश्चायमध्यात्ममित्याध्या-
त्मिकी, इदं मानुषमित्यत्र जानिसामान्यमिति विवेकः ॥१२॥१३॥
१४॥१५॥ अयमात्मेतिपर्यायस्य तात्पर्यमाह *पृथिव्याद्या इति ।
इयं पृथिवीत्यारभ्य मानुषपर्यायपर्यन्तेन सन्दर्भेण विरादशब्दा-
भिधेयावयविनः पृथिव्यंस्वग्न्याद्यायेंऽज्ञा उक्तास्तदंगिन अय-
मात्मेत्यादिना निर्देशः क्रियत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ यश्चायमस्मि-
न्नित्यादेरर्थमाह *हिरण्येति । उक्तविराडवयविनं सप्तम्यन्ता-
त्मपदेनानूद्य तेजोमय इत्यादिशब्दैर्हिरण्यगर्भशब्दितो विरा-
जोऽभ्यन्तरो लिङ्गात्मा उक्त इत्यर्थः । तेजोमयोक्तित इति ते-
जोमयादिशब्दौरित्यर्थः ॥ २४ ॥ यश्चायमात्मेत्यादेरर्थमाह
*विरादिति । उपाधिप्राधान्येन विराडादिशब्दवाच्यशरीरद्व-

इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वात्मना श्रुता ॥ ३७ ॥

अत्रापि चक्रदृष्टान्नात्सोपाधिस्तत्त्वविष्णुः ॥

अपूर्वानपरायुक्त्या श्रोष्यते निरुपाधिकः ॥ ३८ ॥

भर्तृप्रपञ्च आह्रात्र समस्तव्यस्तसिद्धये ॥

नाभिरात्मा वपुर्नैमिररा इन्द्रियदेवताः ॥ ३९ ॥

प्रत्येकं प्राणिनां ब्रह्मचक्रमव्यक्तमस्ति हि ॥

तद्व्यक्तये निदिध्यासेत्तद्भावाविष्टर्थाः सदा ॥ ४० ॥

नि॥३६॥तत्रैव तैत्तिरीयकश्रुतिरपि मानमित्याह *अहमिति॥३७॥

अस्तु सोपाधिकस्य सर्वात्मनं प्रस्तुते किमायातं तत्राह *अ-

त्रेति । तथा च सर्वेण कल्पितेन द्वेतेन कल्पितमधिष्ठानभूतं

ब्रह्म प्रत्यग्भावेन पश्यन्विद्वान्सर्वोपाधिस्तत्तद्वेषेण स्थितः स-

र्वो भवतीति विदुषोऽविदुदृष्ट्या कल्पितं सप्रपञ्चत्वं इष्टमेवेति

भावः । परमार्थतत्त्वस्य निष्प्रपञ्चत्वं श्रुतिमाह *अपूर्वेति ।

उपलक्षणमेतन् । अनन्तरमपारं विज्ञानमन एव यत्र-

वाऽस्य सर्वमान्यैवाभून्निति नेत्यस्थूलमनष्वित्यादयोऽप्युदा-

हारीः ॥ ३८ ॥ एकदेशिमत्तं दूयितुमनुभाषते *भर्तृप्रपञ्च

इति । अत्र तद्येन्यादिवाक्ये तस्यान्यथाख्यानानफलं सूचय-

ति *समस्तेति । तस्याख्यानेष्वेव दर्शयति *नाभिरिति । जीवा-

भिः परमात्मा नाभिस्थानीयः शरीरं पञ्चभूतात्मकं च-

क्रान्तिस्थानीयं देवतादिजगदवदान्मनि भूतेषु चार्पितमिति

निदिध्यासेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३९ ॥ किमर्थं तद्व्या-

नं तत्राह *प्रत्येकमिति । ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंनि-

धानं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । एवं निरन्तरं

ध्यायतो ब्रह्माभिध्यक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तद-

तमलोहवदेकत्वं प्राप्य ध्यानादयं पुमान् ॥

अविद्यानिमिरान्धानां ध्येयत्वमुपगच्छति ॥ ४१ ॥

भुज्यश्चरषहिष्ठत्वात् साध्वी चक्रकल्पना ॥

उपास्यं यत् तद् ब्रह्म तत्त्वमित्येव हिण्डिमः ॥ ४२ ॥

समाप्ता ब्रह्मविशेषं कैवल्यावाप्तयेऽम्विला ॥

यथोक्तब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थाऽऽरूपायिकोच्यते ॥ ४३ ॥

दध्यङ्गुडाथर्वणोऽद्विविध्यामुवाच शिविधं मधु ॥

भिन्यक्तौ फलमाह *तमेति ॥ ४१ ॥ तदेतद् दूषयति

*श्रुतीति । ब्रह्मण उपास्यत्वं नेदं यदिदमुपामते इत्यादि-

श्रुतिविरुद्धं चेत्याह *उपास्यमिति ॥ ४२ ॥ तद्येन्या-

दिवाक्यं विस्तरेणोक्त्वा वृत्तं कीर्तयति *समाप्तेति । किमर्थ-

स्तर्पुणरग्रन्यस्तत्राह *यथोक्तेति । *उच्यत इति । प्रवृत्त्यङ्गत्वे-

नेति शेषः । प्रवर्ग्यप्रथमाध्याये हि श्रुत्या आरूपायिकोक्ता ।

दध्यङ्गनाम ऋषिरिमां मधुविद्यामद्विविधां प्रार्थितो दास्यामी-

त्युक्त्वा पुनस्तावद्विदियं विद्याऽद्विनोदित्ता चेत्तव शि-

रश्छेत्स्यामीतीन्द्रोक्तोऽस्मि तद्गयादिमां विद्यां युवयोर्न ब्रवी-

मीति । तां तमूचतुरर्थेव तव शिरश्छित्त्वाऽन्यत्र निःस्रिप्या-

श्वशिरः सन्धाय भोष्यावहे अश्वशिरसा विद्यां मूहीति । त-

थैव स विद्यामुवाच, तत इन्द्रस्तच्छिरश्छिन्देद । अथाश्विनौ

ऋषिशिरः पुनः संधत्तं, ततः स्वशिरसा विद्याशेषमवोचदिति ।

सा आरूपायिकाऽत्र विद्यास्तुत्यर्था ॥ ४३ ॥ इदं वै तन्मध्वि-

त्यादेरर्थमाह *दध्यङ्गुकिंति ॥ ४४ ॥ भुताविदंसन्देन इयं पृथिवी-

त्याद्यव्यवहितोक्तमधु परामुच्यते । तदिति व्यवहृतं प्रवर्ग्यप्र-

प्रवर्ग्याङ्गं रविष्णानं ब्रह्मण्यनमिति द्वयम् ॥ ४४ ॥
 तं वृत्तान्तमृषिः पश्यन्प्राब्रवीदश्विनौ प्रणि ॥
 वृत्तान्तमब्रवीदग्भ्यामृग्भ्यां च ब्रह्मवेदनम् ॥ ४५ ॥
 अश्विनौ युवयोरुग्रं लाभाय गुरुमारणम् ॥
 आविष्करोमि लोकेऽस्मिन्मेघो वृष्टिर्पथा तथा ॥ ४६ ॥
 दध्यङ्कुडार्थवर्षोऽद्वयस्य शिरसा युवयोर्मधु ॥
 यन्प्रोवाच तदप्यत्र जानन्नाविष्करोम्यहम् ॥ ४७ ॥
 छित्वा गुरोः शिरोऽन्यत्र निक्षिप्याद्वयस्य यच्छिरः ॥
 तदाहृत्य गुरोः कण्ठे प्रतिष्ठापयतो युवाम् ॥ ४८ ॥
 श्रुतिः—इदं वै तन्मधु दध्यङ्कुडार्थवर्षोऽद्विबभ्यामुवाच
 तदेतदृषिः पश्यन्प्रोवाचत् ।

तदां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यनुने

व्याध्यायमधुवाहणोक्तम् । वंशब्दः स्मरणार्थः । तदे-
 नृषिः पश्यन्प्रोवाचदिति अस्यार्थमाह अतमिति । श्रुतां तदे-
 तदिति भक्तुं त्रिष्यानार्थमम्वद् कर्मान्यते । तदेवात्र वृत्तान्त-
 शब्देनाप्यभिहितम् । ऋषिर्मन्त्रं पृष्ट्वा धर्मोन्कर्षवशादनयोर्वृत्तान्तं
 पश्यन्प्राब्रवीदित्यादिमन्त्रेणानेनान्यर्थः । कियता मन्त्रेण वृत्ता-
 न्तमुक्तवान्प्रोवाह अवृत्तान्तमिति । ऋग्भ्यां ऋग्भ्येनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 तद्वानित्यादिमन्त्रपदानि व्याचष्टे अश्विनौ ॥ ४६ ॥
 तस्यैवोत्तरार्थं व्याचष्टे दध्यङ्कुडिति ॥ ४७ ॥ आथर्वणाये-
 ति मन्त्रान्तरं व्याचष्टे छित्त्वेत्यादिना ॥ ४८ ॥

इयमत्राक्षरयोजना—तद्वानित्यत्र तत्पदस्य दंस इत्यनेन
 सम्बन्धः । दंस इति कर्मणो नामधेयम् । हे नरा नरा-
 — इति नरा नराणां च नराणां शतमारणक्यं कर्म

दृष्टिं दृश्यं हृदयमन्तर्यामिणोऽदिवन्मामुवाच सीष्णां
प्रपदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्नामाधर्वणोऽदिवन्मामुवाच त-
देतद्दृष्टिः पश्यस्योचत् । आधर्वणायादिवना दधी-
चेऽदृश्यं शिरः प्रत्यैरयतं स वा मधु प्रयोचहतायम्
त्वाहं पश्यामासि कक्ष्यं वामिनि ॥ १७ ॥

सनवे लाभाय विद्यावाप्यर्थं रहसि कुतमप्याविष्कुणोमि मकटी-
करोमि । तन्यतुः पजन्यः । नकार उपमार्थः । यथा वर्धन्व-
नस्तथिवादिष्वर्देदृष्टिं प्रकाशयति तद्दृष्टं युवयोः कूरं कर्मावि-
ष्कुणोमीति सम्बन्धः । दध्यङ्नामाधर्वणः इ इति निरर्थको
निपातः । यं मध्वात्मज्ञानलक्षणं वामऽवशीष्णां शिरसा प्रयतो-
मुवाच ईमिति निरर्थको निपातः । यत्प्रोवाच तदप्याविष्कुणो-
मीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् । हे आश्विनौ
दधीचे आधर्वणाय, अधर्वणान्तरम्यादृश्यं दधीच इति ।
अदृश्यं अन्धसम्बन्धि शिरः प्रत्यैरयतं गमितवन्तौ । गुरोः शिर-
स्मिन्वाऽन्यत्र निक्षिप्य तत्रान्वस्य शिरो युवां स्वापितवन्मा-
वित्यर्थः । स आधर्वणो वां युवाभ्यां तदप्यामीति प्रवि-
ज्ञानं मधु प्रोवाच । किमर्थमेवं जीवितसंदेहमारुह्य मावोचदिति
तत्राह ऋतायन् ऋतं सत्यं पालयितुमिच्छन्, जीवितादपि
सत्यभरिपासनता गुरुतरस्यस्य सिद्धमेतत् । किं तद् मधु प्रो-
वाचेति तदुच्यते । त्वाहं त्वष्टुरादित्यस्य सम्बन्धि प्रवर्ध-
कर्माङ्गभूतं ध्यानं यन्मधु हे दक्षौ रोगाणां प्रसापितादौ । न केवलं
त्वाहं प्रवर्धोचत्, अपि कक्ष्यं रहस्यं परवात्मसम्बन्धि विज्ञानं
यत्तापुत्राणां चोक्तं तच्च वां मावोचदित्यनुग्रहः ।

सत्यप्रतिज्ञः स पुनः सोढाऽप्येतादृशीं व्यवसायम् ॥

मधुव्रयमुवाचेति कथितोऽर्थे चाचोर्द्वयोः ॥ ४९ ॥

मन्वेतयाऽऽक्यायिकाया कथं विद्या स्तुता भवेत् ॥

शृण्वायासेन महता लब्धेति श्रूयते त्वसी ॥ ५० ॥

मधुविद्यामिमामिन्द्रो गोपायितुमिदं जगौ ॥

अन्यस्मै चेदिमां ब्रूयाः शिरर्हिष्ठयामितीदृशम् ॥ ५१ ॥

तथाऽश्नीयं शिरर्हिष्ठत्वा छिन्नं तस्मिन्पुनः स्वकम् ॥

शिरः संस्थाप्य विद्याऽसौ लब्धेत्पापास ईरितः ॥ ५२ ॥

प्रवर्याध्याययोरवसृग्भ्यां तात्पर्यमीरितम् ॥

उत्तराध्याययोरवसृग्भ्यां तात्पर्यमीर्यते ॥ ५३ ॥

कथां चतसृणां सूत्या प्रत्येकमवतारणम् ॥

आदरायेति विज्ञेयमर्थाधिक्यं न किञ्चन ॥ ५४ ॥

श्रुतिः—इदं वै तन्मधु दध्यङ्कार्थवणोऽद्विबभ्यामु-
वाच । तदेतद्विः पश्यन्नबोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः
पुरश्चक्रे चतुस्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुनश्च आ-
विद्यादिति । स वा अयं सर्वासु पुरुषे पुरिषायो नैनेन
किञ्चनानावृत्तं नैनेन किञ्चनानावृत्तम् ॥ १८ ॥

मन्वेद्वार्षस्पृशंसहरति ॥ इति कथित इति ॥ ४९ ॥ आ-
क्यायिकायाः ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थत्वं मदनपूर्वकमुपपादयति ॥
नित्यादिना । ॥ ईदृशमिति । एवमतिरहस्यमिति स्वकम्
इति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ स्तुत्यन्तरमाह ॥ तं
वि ॥ ५२ ॥ इदानीमादपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति ॥
वर्धेति ॥ ५३ ॥ उत्तराध्याययोः तृतीयचतुर्थाध्याययोः ।
वै तन्मधु इत्यादिना पुनः पुनः कथनं किमर्थमित्याह ॥
॥ आदरायेति ॥ ५४ ॥ पुरश्चक्रे इत्यादिवचनप्रदानि व्या-

ईशो मनुष्यपश्यादिदेहाङ्गके पुरा ततः ॥
 स पक्षी लिङ्गरूपेण भूत्वा तान्प्राविशत् पुनः ॥५५॥
 योऽयं पुरुषश्चाब्दोऽस्मिन्मन्त्रे तस्य निरुक्तिः ॥
 जीवब्रह्मैक्यतात्पर्यं मन्त्रस्यास्योपवर्ण्यते ॥ ५६ ॥
 पुरि शेते यतस्तस्मात्पुरुषो जीव उच्यते ॥
 सर्वं पूरयतीत्येवं पुरुषो ब्रह्म भण्यते ॥ ५७ ॥
 अनेन ब्रह्मणा किञ्चिद्बहिर्नानावृत्तं कथित् ॥
 नास्त्यसंवृतमन्त्रश्च पूरणात्पुरुषस्ततः ॥ ५८ ॥
 श्रुतिः—इदं वै तन्मधु द्रव्यकार्यवणोऽधिवभ्यामुवा-

रोति ईशेति ॥ ५५ ॥

द्विपदोपकृतितानि पुरः मनुष्यपक्षिशरीराणि । चतुष्पा-
 दुपकृतितानि पुरः प्रचुरशरीराणि चक्रे । एवं कृत्वा पुरः
 प्रवेशात्पूर्वं पक्षी लिङ्गरूपेण भूत्वा सूक्ष्ममागवान्भूत्येति यावत् ।
 पुरः शरीराणि प्राविशदित्यर्थः ॥

स वा अयमित्याद्यवतारयति *योऽयमिति । मन्त्रस्वपुरुष-
 शब्दनिरुक्त्वाऽस्य मन्त्रस्यैक्यपरत्वं श्रुत्येव वर्ण्यत इत्यर्थः ॥५६॥
 तात्पर्यमुक्त्वा पदानि व्याचष्टे *पुरीति । स वा अयं पुरुषः
 प्रसिद्धो जीवः सर्वासु पूर्वं शरीरेषु वर्चमानः पुरि शेते इति
 व्युत्पत्त्या पुरि शयः सन्पुरुषो भवतीत्यर्थः । नन्वेतावता जी-
 वस्व पुरुषत्वमुक्तं नतु ब्रह्मत्वं तत्राह *सर्वमिति । सर्वं पू-
 रयतीति व्युत्पत्त्या पुरुषशब्दो ब्रह्मणि वर्तते जीवस्यापि
 पुरुषत्वे तदेकवसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५७ ॥ नैनेनेत्यादि व्याकु-
 र्वन् ब्रह्मणः पुरुषत्वसाधकं पूर्णत्वमुपपादयति । *अनेनेति
 ॥ ५८ ॥ उच्यते इति व्याचष्टे *कथं कथं व-

य । तदेतद्विधिः पश्यन्नबोध्यत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो
 यच्च तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः
 पुरुष इयते युक्ता अस्य हरयः शानादशेत्ययं वै
 हरयोऽयं वै दश य महत्त्वाणि बहुनि ज्ञानन्तानि च
 तदेतद्रूपापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म
 सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

इत्युपनिषदि चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ ५॥

रूपं रूपं प्रविष्टः सन्प्रतिबिम्बो भवत्ययम् ॥

तदस्य प्रतिबिम्बत्वं प्रत्यग्यायात्म्यवित्तये ॥ ५९ ॥

चैतन्यात्मादयः शब्दो व्युत्पन्नाः प्रतिबिम्बके ॥

लक्षयन्ति चिदात्मानं तेन याथान्तर्यवेदनम् ॥ ६० ॥

मिथ्याभिमानैः साभासबुद्ध्यादिपरिकल्पितैः ॥

द्रष्टा श्रोताऽहमित्यादिवह्नुरूपो विचेष्टते ॥ ६१ ॥

सन्त्यस्य हरयोऽक्षारूपा हरणाद्विषयान्प्रति ॥

त्युपाधिवाक्यशेषं पूरयति *प्रविष्टः सन्निति । प्रतिबिम्बात्मना-
 ऽनेकधा जलचन्द्रवद्वभूवेत्याह श्रुतिः *प्रति रूप इति । प्रति-
 रूपस्य च व्याख्या *प्रतिबिम्ब इति । किमर्थं प्रत्युपाधि
 आत्मनः प्रतिबिम्बमवनमित्याशङ्क्य तदस्येत्यादेरर्थमाह *त-
 दस्येति । प्रतिचक्षणायेत्यस्य व्याख्या *प्रत्यगिति ॥ ५९ ॥
 प्रतिबिम्बस्य प्रत्यग्यायात्म्यधीर्हितुत्वमुपपादयति *चैतन्ये-
 ति ॥ ६० ॥ एकस्वानेकरूपत्वे किं कारणमित्याशङ्क्य इन्द्र
 इत्यादेरर्थमाह *मिथ्येति । इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्वि-
 ध्यामात्रैः पुरुषः बहुरूप इयते चेष्टते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ईशस्य
 पुरुषरूपत्वे निमित्तवृत्तं साधयन् युक्ता इत्यादेरर्थमाह *स-

प्राणिभेदादभेदास्ते तैस्तु संस्मरतीह वरः ॥ ६२ ॥
 मन्त्रोक्ता हरयोऽध्यस्तास्तत्संख्या च प्रकल्पिता ॥
 एतेषां तस्य मास्मैवेत्याह ब्राह्मणमादरात् ॥ ६३ ॥
 निःशेषमधुकाण्डस्य तदेतदिति वाक्यतः ॥
 सारः संक्षिप्यते साक्षात्करविन्यस्तवित्त्वत् ॥ ६४ ॥
 अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिदं जगत् ॥
 तदेतदित्यनुशात्र तस्य ब्रह्मोति बाध्यते ॥ ६५ ॥
 निष्कारणं तन्निष्कार्यं निश्चिद्रं बाह्यवर्जितम् ॥
 पारोक्ष्यप्रतिषेधार्थमात्मा ब्रह्मोति भण्यते ॥ ६६ ॥
 सर्वानुभव एवायं यतः सर्वानुभूततः ॥
 कात्स्न्यात्सर्वो भवेदेव चिन्मात्रत्वात्तथाऽनुभूः ॥ ६७ ॥
 कर्त्तव्यमेतद्विज्ञानमिति वेदानुशासनम् ॥

न्तीति । यस्य प्रतीचां हरिभन्दतानीन्द्रियाणि युक्तानि पञ्चा-
 नसम्बन्धयुक्तानीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ अयं वै हरय इत्यादेरर्ष-
 माह मन्त्रोक्त इति । हरयस्तत्संख्या यमेवेति तेषामात्ममात्र-
 त्वोक्त्या वस्तुतस्तदभाव उक्त इति भावः । तदेतदित्याद्यव-
 तारयति मन्त्रेषामिति ॥ ६३ ॥ तस्य तात्पर्यमाह निः-
 शेषेति ॥ ६४ ॥ तदसराणि व्याचष्टे मज्ञानमिति । अ-
 ज्ञानादिभेदेन त्रिविधं जगद्ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यात् : स्वा-
 नुः स पुमानिति वद्व्यपत्तिरेकेण वस्तुतो जगच्चास्तीति
 ब्रह्मण एकरसत्वं द्योत्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ अपूर्वमित्यादि-
 पदानि क्रमेण व्याचष्टे निष्कारणमिति । वस्तुतः कारणं वै
 भवतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ सर्वानुभूतिरित्यस्यार्थमाह सर्व इति । कर्त्त-
 परस्य सर्वस्वमनुभवस्त्वं च तत्राह कात्स्न्यादिति ॥ ६७ ॥
 इत्यनुशासनमित्यस्यार्थमाह कर्त्तव्यमिति । ऐक्यज्ञानं भवना-

अस्यातिलङ्घने दोषः संसारानर्धसङ्गतिः ॥ ६८ ॥

कुर्वतस्तु महान्लाभः स्वात्मनः कृतकृत्यता ॥

मधुकाण्डविंसर्वस्वमित्थं भृत्योपसंहृतम् ॥ ६९ ॥

इति वार्तिकसारे द्वितीयाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

भ्रुतिः—अथ वक्षः पौतिमाष्यो गौपयनाङ्गौपयनः
पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपयनाङ्गौपयनः कौशि-
कात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्या-
च्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥

अग्निवेद्यादाग्निवेद्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्ला-
ताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो आन-
भिम्लातादानभिम्लातो गौतमाङ्गातमः सैतवप्राचीन-
योग्याभ्यास्सैतवप्राचीनयोग्यो पाराशर्यात्पाराशर्यो
भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो
भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो वैजवापाय-
नाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥
घृतकौशिकाद् घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्परा-
शर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातुकर्ण्यज्जा-

द्विद्वारा सम्पाद्यमिति वेदाङ्गातिलङ्घनपाठनवोर्गुणदोषौ बहुष्व-
ङ्गत्वेनाह क्वस्येति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

इति वार्तिकसारटीकायां द्वितीयाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

तूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काचासुरायणः कैवलेः
 कैवलिरीपजन्धमेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारवाजा-
 झारवाज आत्रेयादात्रेयो मान्देर्मान्दिनात्तमाङ्गीत-
 मो गीतमाङ्गीतमो वात्स्यादात्स्यः शाण्डिल्यात्
 शाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमार-
 हारितात्कुमारहारितो गालवाङ्गालवो विदर्भीकौ-
 ण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो वाग्नवाग्नत्स-
 नपाद्वाग्नवः पथः सौमरात्पन्थाः सौमरोऽयास्या-
 दाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादामू-
 तिसत्वाष्ट्रो विद्वस्वरूपाश्वाष्ट्राद्विद्वस्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽद्विव-
 भ्यामद्विवनौ दधीच आथर्वणादथर्वङ्कार्थर्वणोऽथर्ववो
 दैवादथर्वादैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युप्राध्वंसनः प्र-
 ध्वंसनात्प्रध्वंसन एकऋषेरेकऋषिर्विप्रश्चिनेर्विप्रश्चि-
 निर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः
 सनगात्सनगः परमंष्टिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्व-
 यम्बुब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

इत्युपनिषदि चतुर्थाध्याये षष्ठं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह ऊच्यते इति ॥ १ ॥ ब्रह्मज्ञानस्य शुद्ध-
 बभुभ्युत्प्रेक्षितत्वसंक्रान्तिदृश्यर्थं ब्राह्मणमित्यर्थान्तरमाह ऊर्ध्व-
 बुद्धिरिति । अत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्तो गुरुरिति वन्त-
 व्यम् । कथमुक्तसङ्गानिहृषिस्तात्राह ब्रह्मणेति ॥ तथा चापौद-
 र्येयत्वेन निर्दुष्टवेदस्येश्वरप्रसादात्प्रजापतौ स्वयमेवाविर्भूतत्वा-
 चम्बुक्तत्वेनाविद्यापोनाक्तं सङ्गावकाश इत्यर्थः ॥ २ ॥

वक्ष्यते मनुकाभ्यां विद्यासुखरम्यरा ॥
 स्तुत्यर्थं ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्या च स्यात्परोक्षमा ॥ १ ॥
 पुंशुद्विकल्पनाशंकानुस्यर्थमवबोधयते ॥
 ब्रह्म स्वयंस्त्विति प्रोक्ता वेदस्यापीकव्ययता ॥ २ ॥
 यस्मादपरतंत्रोऽयं वेदास्मा ब्रह्मशास्त्रितः ॥
 मनोवाकर्मभिस्मस्माकृत्या तस्मै नमो नमः ॥ ३ ॥
 नमोन्तस्त्वेन लिङ्गेन जप्योऽयं वंश इष्यते ॥
 विद्याप्रकरणे पाठाद्विद्याहेतुर्जपो मतः ॥ ४ ॥
 शतानि पञ्चलोकाना ततो हानवतिस्तथा ॥
 चतुर्धाप्यायसारस्य तावद्भिः संग्रहः कृतः ॥ ५ ॥
 ॥ ५०२ ॥

इति वार्तिकसारे द्वितीयाध्याये षष्ठब्राह्मणं समाप्तम् ।

हेतुकथनपूर्वकं त्रिविधं प्रहोषावं नमःशब्दार्थं दर्शयन्ब्राह्मणे
 नम इत्यस्यार्थमाह अयस्मादिति ॥ ३ ॥ ब्राह्मणस्यार्थात्-
 रमाह अनम इति । किमेतज्जपेन ? तत्राह अविद्याप्रकर-
 णेति ॥ ४ ॥ ५ ॥

यत्पादास्त्रस्मृतेर्मृदोऽप्यल्पायामान्कृती भवेत् ॥

स्वानन्दतुष्टस्तं राममानन्दघनमाश्रये ॥ १ ॥

इति वार्तिकसारटीकायां द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणं समाप्तम् ।
 द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

शुभम्भवतु ॐ ॥

षा०-समाप्तो मधुकाण्डोऽयमुपदेशप्रधानकः ॥
 उपपत्तिप्रधानोऽथ याज्ञवल्क्याकथ उपपत्ते ॥ १ ॥
 पदार्थविषया युक्तिर्विषयार्थे उपदेशगीः ॥
 भन्ता न पुनरुक्तत्वं काण्डयोः शेषशेषिणोः ॥ २ ॥
 काण्डोऽयं याज्ञवल्क्याकथः स्यादध्यायइयात्मकः ॥
 जल्पवादकथामेदादध्यायार्था व्यवस्थितौ ॥ ३ ॥
 तत्र जल्पकथारूपिण्यध्याये पंचमे नव ॥
 ब्राह्मणान्यथ एतेषां क्रमेणोपावर्ण्यते ॥ ४ ॥
 आद्यं मृत्योरतिक्रांतिर्दिर्नायं मृत्युनिर्णयः ॥
 तृतीयं संमृतिव्याप्तिस्तुयं प्रत्यग्निर्णयः ॥ ५ ॥
 पञ्चमं ब्रह्मता तस्य षष्ठं तु ब्रह्मकार्यगीः ॥

वृत्तानुद्वेगपूर्वकं सङ्गतिं दर्शयन्मुनिकाण्डस्य पौनरुक्त्यं प-
 रिहरति *समाप्त इति ॥ मधुकाण्डे दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तरूपपत्ति-
 रप्युक्ता, याज्ञवल्क्यकाण्डेऽप्ययमात्मा ब्रह्मेत्युपदिश्यते इत्युच्य-
 यत्र प्रधानपदम् । उपपत्तिप्रधानत्वादेवास्यानन्तर्यत्वमुपपद्यत
 इत्याह *अथेति । प्रमाणोक्त्यनन्तरभाविनी हि तदनुब्राह्म-
 तक्रांतिरिति भावः ॥ १ ॥ आगमस्य युक्त्यपेक्षत्वेऽनपेक्षत्वलक्षण-
 प्रामाण्यसतिरित्याशङ्क्य तयोर्विषयभेदान्मैवमित्याह *पदार्थेति ।
 उत्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डशेषत्वादपुनरुक्ततेत्युपसंहरति *अत
 इति । उभयत्रागमयुक्त्योः प्राधान्यमतःशङ्कार्थः ॥ २ ॥ स-
 म्प्राप्तमयोरपि मुनिकाण्डत्वसंज्ञाभ्रमं निरस्यति *काण्ड इति ।
 *जल्पेति । जयपराजयप्रधाना विजिगीषुकथा जल्पः । तत्त्वबुद्ध्य-
 त्सोस्तत्त्वनिर्णयप्रधाना कथा वादः इति तयोर्भेदः ॥ ३ ॥ प-
 ञ्चमाध्यायब्राह्मणसंख्यां दर्शयन्प्रतिज्ञापूर्वकं शिष्यबुद्धिसौक-

सप्तमे कारणावस्था ब्रह्मतत्त्वमयाहमे ॥ ६ ॥
 नवमे देवविस्तारः संक्षेपभारतः पुनः ॥
 सगुणं निर्गुणं चोक्तं ब्रह्म सर्वाधिकारिणाम् ॥ ७ ॥
 दानं तत्त्वज्ञसंयोगस्तत्संवाद इति ब्रह्मम् ॥
 विद्याप्राप्तेरुपायांऽयमित्याख्यानेन मूर्यते ॥ ८ ॥
 उद्गीथप्रमुखा येऽर्था मधुकाण्डं पुरोदिताः ॥
 तद्विशेषा विशार्यन्ते तस्मात्तरेकवाक्यता ॥ ९ ॥

श्रु०-जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेन तत्र
 ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य

याप तदर्थान्संयुह्वाति अनेन्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 यथोक्तरीत्या काण्डारम्भेऽपि किमिन्याख्यायिका प्रणीयते ?
 तत्राह अदानमिति ॥ ८ ॥ एवमाख्यायिकानात्पर्यमुक्त्वा प्रथम-
 ब्राह्मणस्य सङ्गतिमाह अर्हतिमाह । उद्गीथब्राह्मणोक्तवागादि-
 स्वरूपनिर्णयार्थत्वादस्य ब्राह्मणस्यात्रत्यदर्शनस्य तत्रत्योपा-
 स्तिशेषत्वात्तरेकवाक्यत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

जनको ह इत्यादिश्रुतेरयमर्थः-जनको ह नामा राजा
 विदेहेषु भवो वैदेहः स च बहुदक्षिणेनाश्वमेधेन ईजे अयजन ।
 तस्मिन्यज्ञे निमन्त्रिता अभिसमेताः दर्शनकामाश्च कुरुदेशानां
 पांचालानां च ब्राह्मणाः सङ्गता बभूवुः । तत्र विद्वत्समाजं रष्ट्रा
 तस्य विशेषेण ज्ञातुमिच्छा बभूव । जिज्ञासामकारं दर्शयति-
 तेषां मध्ये कः स्विदनूचाननमः अनिशयेनानुवचनसमर्थ इति ।
 तद्विज्ञानोपायार्थं गवां सहस्रमवकरोष गांष्ठेऽवरोषं कारयामास ।
 ता एव गा विशिनष्टि । पञ्चतुर्याश्वः पादः सुवर्णस्य दश दश
 पादा एकैकस्याः गोरेकैकस्मिन्शृङ्गे पञ्च पञ्च पादा आबद्धा व-

ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेर्षा
ब्राह्मणानामनुचानतम इति । स ह गर्वा सहस्रमवक-
रोध दश दश पादा एकैकस्याः शृंगयोरावद्धा ब-
भूवुः ॥ १ ॥

तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो यो ब्रह्मिष्ठः
स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषु-
रथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सो-
म्योदज सामश्रवा इ इति ता होदाचकार ते ह ब्रा-
ह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति ॥

भूवुः ॥ १ ॥ एवं गा अवरुध्य तानुवाच, हे भगवन्तः ! इत्या-
मन्त्य सर्वे यूयं ब्राह्मणाः वेदाध्ययनमप्यस्मास्तदर्शनिष्ठाश्च वः
युष्माकं मध्ये यो ब्रह्मिष्ठः अनिशयेन वेदार्थनिष्ठः स एता
गा उदजतादुद्गमयत्विति । एवमुक्तास्ते ब्राह्मणाः ब्रह्मिष्ठ-
त्वमात्मनः प्रतिज्ञातुं न दधृषुर्न प्रगल्भाः संहृताः । अयामग-
ल्भेषु तेषु सन्तु याज्ञवल्क्यः स्वीयं शिष्यमुवाच । हे सोम्य
सामश्रवाः ! सामविधिं शृणोतीति सामश्रवाः एता गा उदज
उद्गमयास्मद्गृहानिति । अत्र सामश्रवेत्यनेन याज्ञवल्क्यश्च-
तुर्वेदीति गम्यते, यजुर्वेदिनो घुनेः सकाशात्समविधिश्च वने क-
क्ष्वध्याकृष्टं हि साम गीयते अथर्ववेदस्त्रिष्वन्तर्भवतीति । ता गा
उदाचकार उद्गमयामासाचार्यगृहं मनि । ते ह ब्राह्मणाः चुक्रुधुः
क्रुद्धवन्तः । तेषामभिप्रायमाह । नोऽस्माकं मध्ये कथमयं ब्र-
ह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रवीति, ब्रह्मिष्ठपणस्वीकारात्तथोक्तमिति भावः ।
अथ क्रोधानन्तरं जनकस्य यजमानस्य होता ऋत्विग् आश्व-
सोनाम बभूव स एनं याज्ञवल्क्यं राजाश्रयात्पृष्ठः पपञ्च, हे
याज्ञवल्क्य ! त्वं नु खलु नो ब्रह्मिष्ठोऽसीति । प्लुतिर्भर्त्स-

अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽऽश्वत्थो बभूव
सहैतं पप्रच्छ त्वं नु त्वत् नो याज्ञवल्क्य्य ब्रह्मि-
ष्ठोऽसी ३ इति । स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कु-
र्मो गोकामा एव वयं स्म इति तं ह तत एव प्रष्टुं
दध्रे होताऽऽश्वत्थः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तं सर्वं
मृत्युनाऽभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्य-
त इति ।

वा०—आसुरासंगमृत्युघ्नं प्राणध्यानं पुरोदितम् ॥

मृत्युघ्नमेवं वागादेर्ध्यानि संऽपृच्छदाश्वत्थः ॥ १० ॥

नार्था । याज्ञवल्क्य उवाच नमस्कुर्मो वयं ब्रह्मिष्ठाय इदानीं
तु गोकामा स्म वयमिति । अनेनार्नाद्धयं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति
सूचितम् । तत एव ब्रह्मविष्णुणस्वीकरणादेव तं ब्रह्मिष्ठमतिहं
सन्तं प्रष्टुं दध्रे होताऽऽश्वत्थः ॥ ९ ॥ तत्र प्रथमं मुनेराभिमु-
ख्यमापादयितुं संबोधयति *याज्ञवल्क्येति । यदिदं कर्मणः
साधनजाते मन्त्रन्वितादि सर्वं मृत्युना व्याप्तं, न केवलं व्या-
प्तमभिपन्नं च मृत्युना वशीकृतं च, तस्य कर्मणः साधनस्य
कर्त्ता यजमानः केन साधनेन मृत्योराप्तिं मृत्युगोचरन्वमति-
क्रम्य मुच्यते मृत्योराश्रयो भवतीत्यर्थः ।

ननु मुख्यप्राणध्यानं मृत्योराश्रयसाधनमित्युद्गीथब्राह्मण
एवोक्तत्वादत्र केनेति मन्त्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्य तादृशेषा विवा-
र्यन्ते इत्युक्तमेव व्यक्तीकृत्यम् । *आमुंगति । उद्गीथप्रकरणे
प्राणध्यानं मृत्युघ्नमित्युक्तं वागादेः परिच्छेदकसंज्ञमृत्युघ्न-
व्याघातमवध्यानमुपमर्जनन्वेन तत्र वक्तव्यमपि नोक्तमतस्त-
दर्थोऽयं मन्त्र इत्यर्थः ॥ १० ॥ सर्वं मृत्युनाऽऽप्तमित्यत्र

अध्यात्ममधिभूतं च यजमानस्त्रिगादिषु ॥
 स्वाभाविकः परिच्छेदो मृत्युर्मर्त्यफलार्जनात् ॥ ११ ॥
 कालोऽपि मृत्युः कर्त्रादिमारणात्स्यात्म च द्विधा ॥
 सौरोऽहो रात्रिरूपेण चांद्रः पक्षादिरूपतः ॥ १२ ॥
 जेतुं मृत्युत्रयं ब्रह्मलोकं प्राप्नुं च साधनम् ॥
 प्रश्नश्चतुर्भिः पप्रच्छ देवध्यानं तदुत्तरम् ॥ १३ ॥
 यजमानस्य वागादीन्होत्रादींश्चाधिदैविके ॥
 अग्न्यादावेकतां ध्यात्वा मुच्यते चातिमुच्यते ॥ १४ ॥
 मुक्तिरूपकत्वाऽऽसुरं भावं देवभावस्य चिन्तनम् ॥
 ब्रह्मलोकोऽतिमुक्तिः स्यान्न कैवल्यमुपामनात् ॥ १५ ॥
 आधिदैविकरूपेण धारध्यात्माधिभूतयोः ॥
 ऊष्मा, सर्वत्र तेनांक्ता प्राणविद्याऽभिपूर्यते ॥ १६ ॥

मृत्युशब्दार्थमाह *अध्यात्ममिति ॥ ११ ॥ अर्थक्रमानुरो-
 धेन केन यजमानोऽहोरात्रयोगाग्निमितिमुच्यत इत्याद्युत्तरप्रश्नत्र-
 यस्यापि तात्पर्यं वक्तुमहोरात्राद्यान्मककालानतिक्रमेणोपायम-
 श्नोऽनुपपन्नः, कालस्य पूर्वोक्तलक्षणमृत्युत्वाभावादित्याशङ्क्य
 कालस्यापि मृत्युत्वं साधयति *काल इति । तथापि कालविषयं
 प्रश्नद्वयं व्यर्थमित्याशङ्क्य कालद्वैविध्यं दर्शयति *स चेति ॥ १२ ॥
 एवं कालस्य मृत्युत्वं द्वैविध्यं चोक्त्वा केनेत्यादिप्रश्नचतुष्टयस्य
 तात्पर्यमाह *जेतुमिति । होत्रस्त्रिजेत्यादिप्रतिवचनतात्पर्यमाह
 *देवेति ॥ १३ ॥ ध्यानप्रकारमेवाह *यजमानस्येति । सा मुक्तिः
 साऽतिमुक्तिरित्येतस्याचष्टे *मुच्यत इति ॥ १४ ॥ तदेव स्पष्टयति
 *मुक्तिरिति । अतिमुक्तिशब्दस्य मोक्षवाचित्वं किं न स्यात्तत्राह
 *नेति ॥ १५ ॥ उक्तन्यायमुत्तरवाक्येभ्योतिदिशति *अधिदैवि-
 केति । कलितमाह *तेनेति । उद्गीषब्राह्मण इति शेषः ॥ १६ ॥

श्रुतिः—होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचा, वाचै यज्ञस्य
होता तथेयं वाक् सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः
साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमहोरात्राभ्या-
माप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरा-
त्रयोरात्रिमिति मुख्यत इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषाऽऽदि-
त्येन, चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तथादिदं चक्षुः सोऽमा-
वादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरप-
क्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यज-
मानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरात्रिमिति मुख्यत इत्युद्गात्रर्त्वि-
जा वायुना प्राणेन, प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तथो-
ऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः साऽति-
मुक्तिः ॥ ५ ॥

अस्यार्थस्तु—एवं पृष्ठो याज्ञवल्क्य आह *होत्रर्त्विजाऽग्निना
वाचेति । एतस्यार्थं श्रुतिरेवाह *वाचा इत्यादिना । अत्र
यज्ञशब्दो यजमानवचनः, यज्ञो वै यजमान इति श्रुतेः । यज्ञस्य
या वाक्सर्वत्र होता यदेतद्यज्ञस्य साधनद्रूपमध्वान्तं वाक् अ-
धियज्ञं होता ऋत्विगेनन्साधनद्रूपमधिदैवत रूपेणाग्न्यान्मनोपा-
स्यमानं यजमानस्य मृत्युमिति मुक्तये भवतीत्यर्थः । एवं चक्षुर-
ध्वर्युश्चादिन्वान्मना द्रष्टव्यः । उद्गाता प्राणश्च वाय्वान्मना । एवं
परिच्छेदलक्षणस्य सौरचान्द्रकलालक्षणस्य च मृत्योरत्ययोपाये
कथिते परलोकप्राप्तिसाधनं प्रष्टुमुपक्रमते—यदिदं प्रमिदम् अन्त-
रिक्षमानारम्भणमनालम्बनम् इवश्वादादस्येव तत्रालम्बनं तं

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्भ-
णमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत
इति ब्रह्मणर्विजा मनसा चन्द्रेण, मनो वै यज्ञस्य
ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः
साऽनिमुक्तिरित्यतिमोक्षः, अथ सम्पदः ॥ ६ ॥

वा०-अथ सम्पद उच्यन्ते स्वल्पं कर्मणि कर्मणः ॥

महताश्चिन्तनं सम्पत्तया प्राप्यं महाफलम् ॥ १७ ॥

एवं सत्यद्वयमंशादेः पाटो विप्रैः कृतोऽर्धवान् ॥

न्मर्वनाम्ना केनेति पृच्छति, आलम्बनं विना फलप्राप्तेरसम्भ-
वान् । केनाक्रमेणनावष्टम्भेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमा-
नोऽतिमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मणेत्यादिपूर्ववत् । ब्रह्माणमुन्निजं
मनश्चंद्रान्मना ध्यायंश्चन्द्रं मनसाऽऽलम्बनेन स्वर्गलोकं प्रा-
प्नोति अतिमुच्यत इति भावः । उक्तन्यायेनानुक्तत्वगादयोऽ-
पि वाय्वाद्यान्मना ध्यातव्या इत्यभिप्रेत्योपसंहरति श्रुतिः
*इत्यतिमोक्ष इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ सम्पद इत्यत्रापेक्षितं पूरयन्सम्पत्पदार्थमाह *अयेति ।
दर्शनभेदकथनानन्तरमित्यर्थः । महतोऽश्वमेधादेः कर्मत्वादिकि-
ञ्चित्साहचर्यास्वल्पेऽग्निहोत्रादौ सम्पत्तिः सम्पद् यथाशक्त्वाऽपि-
होत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादि निर्वर्त्यते मयेति ध्यानं सम्पदि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥ अश्वमेधादिफलमप्युक्तध्यानेन लभ्यते इत्य-
त्र मानमाह *एवमिति । विहिताध्ययनस्यार्थज्ञानानुष्ठानादिप-
रम्परया फलवत्त्वमिष्टम् । नचाश्वमेधादौ विषाणामधिकारोऽत-
स्तेषामध्यायनार्थवत्त्वानुपपत्त्या सम्पदादिफलासिद्धिरेष्टव्येत्य-
र्थः । ननु महतो फलस्य कथमलपीयस्या सम्पदाऽऽप्तिस्तत्राह ।

न शास्त्रस्य कुपालम्भः सम्पदैवास्तु तत्कलम् ॥ १८ ॥

श्रुतिः—याज्ञवल्क्येति हांवाच कतिभिरयमग्निम-
होताऽस्मिन् यज्ञं करिष्यतीति निमृभिरिति कतमा-
स्तास्तिस्म इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शास्त्रेण
तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किञ्चिदं प्राणभृदिनि॥७॥

वा०—होतृप्रयुक्तऋजातिवये सम्पादयन्नमून ॥

लोकांश्च लोकयमाप्नोति समन्वाप्तिवसंकषया ॥ १९ ॥

समिन्मांसादिमुख्यानामुज्ज्वलत्वादिसाम्यतः ॥

ॐ न शास्त्रस्येति । नास्तिवचनस्यातिभार इति भावः ॥ १८ ॥

कतिभिर्ऋग्भिर्गियादिश्रुतेरयमग्निः—कतिभिर्ऋग्भिः कति-
संख्याभिः ऋग्जातिभिरयास्मिन्यज्ञे होता ऋन्वि करिष्यति
अस्मं शंसतीत्यर्थः । मुनिराह ऋनिमृभिरिति । आहोतरः ऋ-
नपास्तास्तिस्म इति । संख्येयविषयाऽयं प्रश्नः कतिभिरित्यादिः,
पूर्वेप्रश्नस्तु संख्याविषयः । मुनिराह ऋपुरोऽनुवाक्येन्यादिना ।
तत्र प्राग्यागकालाद् याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सा ऋग्जातिः पुरो-
ऽनुवाक्येन्युच्यते । यागार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सा ऋग्जाति-
र्पाज्या । शस्त्रार्थं याः प्रयुज्यन्ते सा शस्या । याः काश्चन ऋचः
स्तोत्रिया अन्या वा एतास्त्वेवनिमृषु ऋग्जातिष्वन्तर्भवन्ति । किं
ताभिर्जयतीति प्रश्नः यत्किञ्चिदं प्राणभृदित्युत्तरम्॥७॥अननु संप-
दुच्यत इति प्रतिज्ञानमत्र कस्यापि कुत्र चित्संसादनं न प्रतीयत
इत्याशङ्क्य कण्डिकानात्पर्यमाह ऋहोतृप्रयुक्तेति । त्रिलोक्यन्त-
र्भूतप्राणमृच्छन्दापलसितलोकत्रयात्मना ऋग्जातित्रयं ध्यायन्
त्रिलोकीं जयतीत्यर्थः । त्रिलोकां ऋकत्रयः सम्पादने निमित्त-
माह ऋसमत्वादिति॥१९॥उत्तरकण्डिकातात्पर्यमाह ऋसमिदिति ।

देवलोकादिसम्पत्त्या देवलोकादिमाप्नुयात् ॥ २० ॥

श्रुतिः—याज्ञवल्क्येति होवाच कथय मया ध्वर्युरस्मि-
न्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्ति-
स्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति, या हुता अतिनेदन्ते,
या हुता अधिशरन्ते, किं ताभिर्जयतीति या हुता उ-
ज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि
देवलोकः, या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्ज-
यत्यतीति हि पितृलोकः, या हुता अधिशरन्ते मनु-
ष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यथ इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

श्रुता कन्याहुतीरिति कन्याहुतिप्रकारा इत्यर्थः । शेषं पूर्व-
वत् । या हुताः समिदाद्याहुतयः उज्ज्वलन्ति, या हुता मा-
साद्याः अतिनेदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति, या हुताः क्षीरादयः
अधिशरन्ते अधोगन्वा भूमिमधिशरन्ते । किं ताभिराहुतीभिर्ज-
यतीति या हुता उज्ज्वलन्ति ताभिर्देवलोकमेव जयति । तत्र हेतुः
ऋदीप्यत इति ॥ उज्ज्वलन्त्वसामान्येन देवलोकः मया निर्वर्त्यत
इति समिदाद्याहुतीर्देवलोकत्वेन ध्यायन् तमेवाप्नोतीत्यर्थः । मा-
साद्याहुतीनां पितृलोकजयहेतुत्वे हेतुमाह श्रुतिः •अतीव हि
पितृलोक इति । अयमर्थः पितृलोकमेव दानां हि संयमिनीपुरे
यमेन पीड्यमानानां हा हनोऽस्मि मुंच मुंचेति शब्दो भवति ।
मासाद्याहुतयोऽपि कुम्भितं शब्दं कुर्वन्ति तेन शब्दसामान्या-
न्मासाद्याहुतिः पितृलोकत्वेन ध्यायंस्तज्जयतीत्यर्थः । पय
आद्याहुतेः मनुष्यलोकजयहेतुत्वे निमित्तमाह श्रुतिः •अथ इ-
व हीति । मनुष्यलोकस्य पापप्रचुरस्याधोगमनं प्रसिद्धम् ।
अस्ति हि पयआद्याहुतीनामधस्ताद्गमनं, तेन सामान्येन क्षीराद्या-

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिमिरयमथ ब्रह्मा पञ्च
दक्षिगतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा मैकेति
मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव
स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥

वा०—ब्रह्मणो मनसो वृत्तिरनन्तास्वन्तवर्जितान् ।
विश्वान्समस्यादयन्द्देवाननन्तं लोकमाप्नुयात् ॥ ९ ॥

श्रुतिः—याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमथाज्ञाता-
ऽस्मिन्नयज्ञे स्तोत्रियाः स्तोत्र्यर्ताति तिस्र इति कतमा-
स्तोत्र्यस्त्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव
तृतीया कतमास्ता या अस्यान्ममिति प्राण एव पुरो-

हृतापनुष्यत्वाकन्वन भावयन्ते जयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्यान्
होवाचति पूर्ववत् । अथमृत्विग्ब्रह्माऽऽहवनीयस्य दक्षिणतः स्थि-
त्वाः कतिमिर्देवताभिर्गोपायति । अथ प्रतिवादिवृद्धिद्वया-
मोदायः कतिमिति वदवचनम्, जल्यकथायाः प्रस्तुतत्वात् ।
मृत्विगाह एकयेति । कतमा मैकेति । मनसा हि ब्रह्मा व्या-
पियते व्याप्तेन तेन मनःपदेन देवता तथा, मनसा यज्ञं गोपा-
यतीत्यर्थः । एतन्मन्त्रमपि प्रत्यानन्तं वै मन इत्यादि व्याचष्टे
० ब्रह्मण इति ॥ ९ ॥

श्रुता वै प्रमिद्धयः । प्रमिद्धं हि मनसो वृत्तिभे-
देनानन्तं विश्वेदेवानामप्यानन्तम्, अनन्ता वै विश्वेदेवा इति
श्रुत्यन्तरेऽपि प्रमिद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येत्यादि पूर्ववत् ।
एकति स्तोत्रिया इति । कतिपयानामृचां समुदायः स्तोत्रिया
नामेत्यर्थः । प्रतिवचनं तु स्तोत्रियाः शस्या वा याः काश्चन
ताः सर्वाः तिस्र एवेति । प्रगीतमृजानं स्तोत्रम्, अप्रगीतं

ऽनुवाक्याऽपानो याज्या ध्यानः शस्या किं ताभिर्जयती-
ति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्नरिच्छलो-
कं याज्यया शुतोकः शस्यया ततो ह होताइवल उप-
रराम ॥ १० ॥

इत्युपनिषदि प्रथमं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

उक्ताष्टगुजानिपृष्टाग्रा गीयमानासु सम्पदा ॥

लोकत्रयस्य प्राणादेरपि लोकत्रयं व्रजेत् ॥ २२ ॥

कर्मण्यन्ते महाकर्म तत्फलं चानया दिशा ॥

ध्यायेन्महाफलप्राप्त्यै लोकंऽप्येवमुदीर्यते ॥ २३ ॥

गया भूर्ब्राह्मणो विष्णुर्ब्रह्मं ब्रह्मेति सम्पदा ॥

आखे फलाय बाहुल्यं मन्वा सम्पादयन्ति हि ॥ २४ ॥

इति वार्त्तिकसारे तृतीयाध्याये प्रथमं

ब्राह्मणं समाप्तम् ।

शस्त्रम् । कनमा इत्यादि पृथक् । प्रकारान्तरण पृष्ठान्
*कनमास्ता या अध्यात्ममिति । याः पुरोऽनुवाक्यादयोऽधि-
यज्ञमुक्ता अध्यात्मं ताः का इत्यर्थः । उत्तरमाह *प्राण एवे-
त्यादिना ॥ १० ॥

अत्रापि संपदोऽपतीतिः संपत्त्यकारं स्पष्टयति *उक्ता-
स्त्विति । अयं भावः—संख्यासामान्यान्प्राणादित्रयं पुरो-
ऽनुवाक्यादित्रये क्रमेण संपाद्य पुनश्चादित्वमध्यत्वांतन्वसा-
म्प्राप्तत्र भूगदिलोकत्रयदृष्टिं कुर्वल्लोकत्रयं जयतीति॥२२॥उक्तां
सम्पदमुपसंहरति *कर्मणीति । तस्या एव लक्षणान्तरमाह
*तत्फलमिति । फलभूतलोकसम्पादनस्यापि सम्पत्त्येन पूर्ववा-
क्ये उक्तत्वादल्पकर्मणि महत्कर्मसम्पादनवच्चफलसम्पादव-

बन्धाकर्ममृत्युस्तन्मृत्युर्विदुषोऽनुकमस्तथा ॥

प्रयोजकलयो मृत्योः प्रेरकश्चात्र पृच्छयते ॥ १ ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कस्यतिग्रहा इति । अष्टौ
ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावति-
ग्रहाः कतमे न इति ॥ १ ॥

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण पृथ्वात्ताऽपानेन
मपि संपदेवेत्यर्थः । उक्तार्थे शिष्टाचारं प्रमाणयति ऋग्लो-
केऽपीत्यादिना ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति टीकायां तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

आर्तभागप्रश्नान्मंगृह्णति •वन्धेति । द्वितीयब्राह्मणं स-
मस्यर्थः । सर्वं मृत्युनाऽऽप्तमित्यत्र उक्तमृत्युः किं लक्षणः, न
स्य च मृत्युर्गमि न वा, विदुष उन्क्रान्तिर्गमि न वा, नेति
पक्षे प्राणवःप्रयोजकस्य कर्मदेरपि लयोऽस्ति न वा, का-
लकर्मणानां मध्ये बन्धाकर्ममृत्योः प्रेरकं किं वेति पञ्चपदनाः
क्रियन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रुत्यर्थस्तु—अथानन्तरं समाप्तं न गोचर इत्युपरते आश्वते
एनं मूर्तिं जारत्कारवो जारत्कारगात्रः कृतभागस्यापन्यमान-
भागः पप्रच्छ । कति ग्रहाः कस्यतिग्रहाः । इतिगच्छो वाक्यममा-
प्यर्थः । मुनिराह ऋग्लोकाऽष्टौ ग्रहा इत्यादि । कतमे न इति संख्ये-
षविषयः प्रश्नः ॥ १ ॥

ग्रहादिलक्षणस्य मृत्योर्विशेषात्मना दर्शयितुं साप्ता-
न्यलक्षणमाह •अभिभूतेति । अध्यात्मादिपरिच्छेदकरः क्रि-
याकारककलात्मको मोहनिषिधरागाद्यवष्टुभो विषयेन्द्रि-

हि गन्धाजिघ्रति ॥ २ ॥

वाग्वै ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो वाचा
हि नामान्यभि वदति ॥ ३ ॥

जिह्वा वै ग्रहः स रसेनानिग्राहेण
गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणानिग्राहेण
गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनानिग्राहेण
गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाऽऽकृणोति ॥ ६ ॥

मनो वै ग्रहः स कामेनानिग्राहेण
गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥

हस्तो वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्राहेण
गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्रवै ग्रहः स स्पर्शेनानिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टानतिग्रहाः ॥ ९ ॥

यरूपो यथोक्तमृत्युरित्यर्थः ।

श्रुतौ प्राणशब्दो घ्राणवचनः, इन्द्रियप्रकरणान् । अपान-
शब्दोऽपि तद्वायुगन्धप्रपङ्गः । विषयाणामेवातिग्रहत्वाक्तेः घ्राणस्य
ग्रहत्वमाधकं गन्धग्राहित्वमनुभवेनाह श्रुतिः *अपानेन हीति ।
अत्रापानशब्दोऽपश्वासवचनः, अत्राश्वामेनोपसृतं गंधं घ्राणेन स-
र्वलोको निघ्नतीत्यर्थः ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः इष्टानिष्टोक्तिप्रकरणान्
सा वागारुथो ग्रहो नाम्ना व्यक्तव्येन विषयेणातिग्राहेण गृही-
तः । दीर्घिष्ठान्दसः । वक्तव्यासहेन प्रयुक्ता वाक्सर्वार्थैर्युज्यत
इत्यर्थः । समानमन्यत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

वा०-अधिभुताधिपज्ञादिपरिच्छेदकलात्मकः ॥
 मोहासङ्गात्मको मृत्युर्ग्रहानिग्रहबन्धवान् ॥ २ ॥
 ग्रहा प्राणादयो ज्ञेया गृह्णन्ति विषयान्यतः ॥
 घ्राणादिप्रेरकत्वेन गन्धाद्याः मृयुरतिग्रहाः ॥ ३ ॥
 पूर्वब्राह्मणसंप्राप्तध्यानसंयुक्तकर्मभिः ॥
 परिच्छेदविनाशेऽपि मृत्योः सर्वस्य न क्षयः ॥ ४ ॥
 हिरण्यगर्भरूपेऽपि श्रुयन्ते हि ध्रुवादयः ॥
 अनो मृत्योरशेषस्य मृत्युरन्योऽत्र गृह्यते ॥ ५ ॥
 निर्णयो मृत्युतन्मृत्यु बन्धमांशान्वयुद्धये ॥

बन्धवान्वन्धात्मकः ॥ २ ॥ प्राणो वे ग्रह इत्यादेरर्थमाह । ग्रहा
 इति । प्राणादीनां ग्रहत्वे हेतुः *गृह्णन्तीति । विषयाणामतिग्रहत्वे
 हेतुः *घ्राणादीति । गन्धाद्या अनादिबामनया घ्राणादिप्रेरक-
 त्वेन घ्राणादीन्ग्रहानतिक्रम्य स्ववशं नयन्तीत्यतिग्रहाः इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदिदमिन्यादिद्वितीयप्रश्नोऽनुपपन्नः स मुक्तिः साति-
 मुक्तिरित्यत्र मृत्रप्राप्तेर्मृत्युनिवर्तकत्वेनोक्तत्वादित्याशङ्काह
 *पूर्वेति ॥ ४ ॥ मृत्रपदं प्राप्तव्यापि न मवमृत्युनिवृत्ति-
 रित्येतदेव स्पष्टयति *हिरण्येति । हिरण्यगर्भप्राप्तेः सर्व-
 मृत्युनिवर्तकत्वाभावे फलितमाह *अत इति ॥ ५ ॥ न-
 न्वेवमपि मृत्युतन्मृत्युनिश्चयस्यापुमर्थत्वात्तन्निर्णयाय तद्विषय-
 प्रश्नद्वयमप्यनुपपन्नमिति तत्राह *निर्णयानिति । अयं बन्धोऽयं
 मोक्ष इति निश्चयाभावे बन्धनिवृत्तिकामस्य तदुपाये प्रवृत्त्ययो-
 गान्मृत्युतन्मृत्युविषयोऽपि परस्परया सुखहेतुत्वेन पुमर्थत्वमि-
 ति भावः । मृत्युतन्मृत्योः प्रष्टव्यत्वे हेत्वन्तरमाह *दुर्वचा-
 विति । बभ्रुवादेर्यथादेवेन्द्रियत्वेन विषयत्वेन च मसिद्धत्वेऽपि

दुर्वचो च ग्रहादीनां लोकेऽत्यन्ताप्रसिद्धिनः ॥ ६ ॥

ग्रहातिग्रहवद्वन्धो देहोऽप्येव तथाऽप्यसौ ॥

जन्मान्तरं च सञ्चारात्माप्रसिद्धो न दुर्वचः ॥ ७ ॥

एकमेव मनः सर्वजन्मगार्माणि तार्किकाः ॥

अक्षान्तराण्यर्पात्यन्ये तेन सङ्ख्याऽस्य दुर्वचा ॥ ८ ॥

मनोन्यायः समाऽन्येषु तेनाशयविवक्षया ॥

ग्रहातिग्रहवन्ध्यान्मन्वेनाप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ बन्धस्य

निर्णयन्ये देहस्यापि बन्ध्यान्मन्वात्तद्विषयप्रश्नोऽपि स्याद्, विना-

पि प्रश्नं तन्निर्णये ग्रहादिविषयप्रश्नोऽपि व्यर्थः स्यादिति

मन्वा गङ्गते अग्रहाति । विषय्येणात्तरमाह अनयापीति । दे-

हस्य बन्ध्यान्मन्वेऽपि तन्मन्वे तन्मन्वेत्यायां वा विप्रतिप-

त्यभावात्त स दुर्वचः, अत एव प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ग्रहग-

तिदनेन्द्रियसंख्यायां विप्रतिपत्तिं दर्शयन्तस्य दुर्वचस्त्वमुपपादय-

ति एकमिति ॥ अणुपरिमाणं मन एव लोकान्तरं गच्छति,

अन्येन्द्रियाणि तु तत्रैवावस्थादिना नूतनान्युत्पद्यन्त इति के-

चिद्वदन्ति, तत्पक्षे आत्मनो मनःसम्यग्बन्धमात्रे यत्र कार्यः ता-

वन्तव मुक्तिसम्भवान् । आपनिषदास्तु सर्वेन्द्रियाणां सह गम-

नागमनमस्तीत्याहुः । तत्पक्षे सर्वेन्द्रियनिवृत्त्यर्थं यतितव्यमिति

ग्रहादिषु संख्याविषयः प्रश्न उपपन्न इति भावः ॥ ८ ॥ म-

तिवचनान्वयमाह मन इति । विमतानि लोकान्तरं गच्छ-

न्ति इन्द्रियत्वान्मनोवद् विपक्षे तेषां प्रतिभवे उत्पत्त्यादिकल्प-

नागौरवं बाधकमिति मन्वा शेषेन्द्रियाणां बन्धकत्वविवक्षया-

ऽष्टौ ग्रहा इत्युक्तमित्यर्थः । तस्यैकादश ग्रहा इति वक्तव्यं कि-

मित्यष्टौ ग्रहा इत्युक्तं तत्राह अन्येष्विति । अन्येषां पाद-

पर्यग्रहीदक्षसंख्यामन्वेऽन्तर्भावदर्शिताम् ॥ ९ ॥

यस्येन्द्रियस्य योऽर्थोऽस्मिन् जन्मः सत्यत्र तत्तथा ॥

उतान्यथेति सन्देहात्सङ्ख्येयं पृच्छयते पुनः ॥ १० ॥

दृष्टानुसार्यदृष्टं तु कल्पनीयमित्याह ॥

न्यायान्प्राह यथादृष्टामिन्द्रियार्थव्यवस्थितिम् ॥ ११ ॥

बन्धनं विजडीकर्तुं ग्रहातिग्रहकल्पनम् ॥

मोचनीयो ग्रहग्रस्तस्तथैवाज्ञानबन्धनात् ॥ १२ ॥

श्रुतिः—याज्ञवल्क्येति हावाच यदिदं सर्वं मृत्योरक्षं
कास्वित्मा देवता यस्या मृत्युरक्षमित्यभिधं मृत्युः
सोऽयामक्षमप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

वाच—ग्रस्तं हिण्यगमन्ति मृत्युना सकलं जगत् ॥

पायूपस्थानामर्थवान्तर्भाव इत्यभिप्रायेण दर्शितमनुक्तोपलक्ष-
णाधमिति यावत् ॥ ९ ॥ तन्नेवमपि इन्द्रियस्वरूपे कस्यापि
विमन्यभावान्कृतये न इति प्रश्नानुपपत्तिरित्याह तत्रापि
प्रकारान्तरेण सन्देहं सम्भावयति अस्येति ॥ १० ॥ म-
न्युक्तितान्पर्यमाह अदृष्टेति ॥ ११ ॥ प्रथमप्रश्नस्यावश्यकतामु-
पसंहरति अवन्धनमिति । अत एव द्वितीयप्रश्नोऽप्यावश्यक
इत्याह मोचनीय इति । ग्रहग्रस्तस्य मुक्तिः सुप्रादी यद्यपि
स्वतःसिद्धा तस्यापि ज्ञानादज्ञाननिगमेनान्यन्निकमुक्तिः
संपाद्येत्याह अतथेति ॥ १२ ॥ एवं प्रश्नवैकल्यं निरस्य यदिदं
सर्वमित्यादि व्यावृत्ते अग्रस्तमिति ॥ १३ ॥

यदिदं व्याकृतं जगत्सर्वं मृत्योरक्षं मृत्युना ग्रस्तं का-
स्वित्का नु स्यादेवता यस्या देवताया मृत्युरक्षं भवती-
ति श्रुत्युपपत्त्यर्थः ॥ १० ॥ मृत्युरभिप्रायमाह अक्ष्णी-

ग्रहानिग्रहरूपेण मृत्युस्तस्यास्ति वा न वा ॥ १३ ॥
 अस्ति चेदनवस्था स्यादनिर्माक्षोऽन्यथा भवेत् ॥
 इत्यसौ दुर्बलः प्रश्नो दृष्टान्तनापनुयते ॥ १४ ॥
 बह्वेः सर्वाशिनो मृत्योर्यथा मृत्युर्जलं महत् ॥
 बन्धमृत्योस्तथामृत्युरज्ञानं बन्धहृदये ॥ १५ ॥
 अज्ञानमृत्योर्विज्ञानं मृत्युस्तस्यापि तत्तथा ॥
 तत्कालकरजोऽन्यापान्नानवस्थामिहानयत् ॥ १६ ॥
 प्राक्तनान्यपि जन्मानि सम्यग्ज्ञानमपह्नुते ॥
 अपह्नुते स्वामिन्यस्मिन्नर्थे ते का चमत्कृतिः ॥ १७ ॥

ति । यदि मृत्योर्मृत्युं वक्ष्यति तदा तस्यापि मृत्यवन्तरेण
 भाव्यमिन्यनवस्था स्यात्, यदि न वक्ष्यति तर्हि ग्रहादिलक्षण-
 मृत्योर्मुक्तिरेव न स्यादतः प्रतिवचनं कष्टमिति भावः । मृ-
 त्युरस्तीति पक्षमादाय मृत्युक्तिश्रुतिनात्ययेमाह *दृष्टान्त-
 नेति ॥ १४ ॥ अग्निवादित्यादिदृष्टान्तश्रुतिं व्याचष्टे *बह्वे-
 रिति । अग्नेर्मृत्युत्वे हेतुः *सर्वाशिन इति ॥ दार्ष्टान्तिकमाह
 *बन्धेति । लये सुषुप्त्यादावज्ञानस्य मृत्युत्वे हेतुः *बन्धहृदिति ।
 कर्तृत्वादिवर्षबन्धस्य प्रलयादावज्ञानमाश्रयताऽवशिष्टत्वात्त-
 स्य मृत्युत्वमिन्यर्थः ॥ १५ ॥ अज्ञानस्य तर्हि को वा मृत्यु-
 स्तत्राह *अज्ञानेति । ब्रह्मधियोऽपि मृत्यवन्तरसत्त्वेनानव-
 स्था स्यात्, नेत्याह *मृत्युरिति । ज्ञानस्य स्वपरनिवर्तकत्वे
 'दृष्टान्तमाह *तदिति । तस्मादित्यर्थः ॥ १६ ॥ विचित्र-
 शक्तिर्वाच्य ब्रह्मधियः स्वनाशकत्वं नाश्चर्यकरमित्याह *प्रा-
 क्तनानीति । ज्ञानं हि 'कालत्रयेऽपि मम जन्म नास्ति' इति विदुषो
 बुद्धिमुत्पादयति तज्जन्मान्यपि निरस्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इ-

श्रुतिः—पाञ्चवल्क्येति होवाच यत्राप्यं पुरुषो म्रियत
उदस्मात्प्राणाः कामन्त्याहो१नेति, नेति होवाच पा-
ञ्चवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छृण्वत्याध्माय-
स्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

वा०—अथ तत्त्वविदः प्राणा उत्क्रामन्त्यथ वा नहि ॥
स्यात्पुनर्जनिरुत्क्रान्तीष्वनुत्क्रान्तौ मृतिः कथम् ॥ १८ ॥
नोत्क्रामन्ति न तिष्ठन्ति किं तु निर्वातदीपवत् ॥
न कारणं शिष्येनेऽत्र तस्य ज्ञानेन निवृत्ततेः ॥ १९ ॥
अनारब्धफलं कर्म तदुत्क्रान्तेः प्रयोजकम् ॥
स्थितेर्निमित्तमारब्धं ते नष्टे ज्ञानभांगतः ॥ २० ॥
उपादाननिमित्ताभ्यां हीनानामुत्क्रमः कथम् ॥

एतन्तक्यनेनैव ब्रह्मज्ञानं मृत्योरपि मृत्युरित्यर्थादुक्तमिति मत्वा
ज्ञानफलमाह श्रुतिः *अथ पुनरिति ॥ १० ॥ यत्रायमित्यादेरर्थ व-
दन्मश्नतात्पर्यमाह *अथेति । बन्धनिवृत्त्यनन्तरं विद्वान्यस्मि-
न्काले म्रियते तदा उन् ऊर्ध्वमस्माद्ब्रह्मविदः सकाशान्प्राणा
उत्क्रामन्ते न वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ नेनीत्यादिप्रतिषेधनात्प-
र्यमाह *नेति । अत्रैव समवनीयन्त इति श्रुती विदुष्येव प्रा-
णा लीयन्त इत्युक्तं, तत्रावधारणप्रयोजनमाह *नेति । यथा-
ऽज्ञस्य प्राणाः प्रलयादावज्ञाने लीनाः कारणान्मना नि-
ष्ठन्ति नैवं तत्त्वविदः प्राणा इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह *तस्ये-
ति । अज्ञानस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ नोत्क्रामन्ति न तिष्ठन्तीत्युक्त-
मुपपादयति *अनारब्धस्यादिना ॥ २० ॥ उच्छ्रान्तिस्थित्यो-
रभावे कश्चित्तमाह *तस्मादिति ॥ २१ ॥

अन्यथेस्तु—विद्वदेह उच्छृण्वत्युत्पन्नता प्रतिपद्यते । आध्मा-

कथं वा ऽत्र स्थितिस्तस्माद्युक्त आत्यंतिको लयः ॥ २१ ॥

प्राणत्यागेन देहोऽयं म्रियते बाणवायुना ॥

आपूर्णः स्थौल्यमापन्नो निश्चेष्टो दृश्यते यतः ॥ २२ ॥

श्रुतिः—याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते
किमेनं न जहतीति नामेति ।

वा०—प्राणा एव विलीयन्ते किं वा सर्वं प्रयोजकम् ॥

आद्ये प्राणजनिर्भूयो द्वितीयं नाम तत्कथम् ॥ २३ ॥

अप्रयोजकनामैव शिष्येन न प्रयोजकम् ॥

अविद्याकामकर्मादि नोक्तदोषद्वयं ततः ॥ २४ ॥

परवाचाऽभिनिर्व्यसेर्बिदुषो बन्धनं प्रति ॥

नामाप्रयोजकं युक्तस्तच्छेषः परदेहवत् ॥ २५ ॥

यति बाणवायुना पूर्यते आध्मातो मृतो निश्चेष्टः शेते, इति-
वाक्यं प्रत्यक्षमिदं देहमरणानुवादकमिति भावः ॥ ११ ॥

विदुष उक्तमपणाभावे तस्य मरणप्रतिपादकवाक्यशेषविरोधः
स्यादित्याशङ्क्याह *प्राणेति ॥ २२ ॥ किमेनमित्यादि च-
तुर्थमश्नतात्पर्यमाह *प्राणा इति । कस्मिन्सति किं स्वात्त-
प्राह *आद्य इति । *तत्कथमिति । तस्य विदुषो नाम कथ-
मन्यैरुच्चार्येत, दृश्यते हि युक्तो मुक्त इति व्यवहार इति भा-
वः ॥ २३ ॥ द्वितीयकल्पमादाय नामेति प्रतिबचनतात्पर्य-
माह *अप्रयोजकेति । नाम्नः प्राणायप्रयोजकत्वं

प्रयोजकस्वरूपमाह *अविद्येति । विदुषो नाममात्रावशेष-
त्वे फलितमाह *नोक्तेति ॥ २४ ॥ नाम्नोऽप्रयोजकत्वमुपपा-
दयति *परेति । विदुषाम्नः परमरनिर्वर्त्यत्वेनान्यदेहव-
द्बिदुषो बन्धाहेतुत्वान् नामशेषत्वोक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ २५ ॥ कि-

भर्तृप्रपञ्च आह्वय नाममात्रावच्छेपिणः ॥
 पुर्वांतरालेऽवस्थानं द्वयोः संसारमोक्षयोः ॥ २६ ॥
 हिरण्यगर्भपर्यंतः संसारोऽज्ञानकर्मजः ॥
 भोगेन क्षपिते तस्मिन्नित्तं स्याद्वपुर्द्वयम् ॥ २७ ॥
 अविशया परिच्छिन्नो जीव ऊपररूपया ॥
 भवेद्वैतविशायामधिकारी विमुक्तये ॥ २८ ॥
 नामशेषस्तु तेनैतद्व्याख्यानं नहि युज्यते ॥
 यस्माद्वैतविशयां नाधिकारो यपुर्बिना ॥ २९ ॥
 नचाविशया परिच्छिन्ना तमोरूपा हि सा यतः ॥
 न संसारक्षयं कृत्यमन्यद्वैतान्मविशया ॥ ३० ॥

येनमिन्वादिप्रश्नप्रतिवचने व्याख्याय तत्र परोक्तपर्यं दूषयि-
 तुमनुभाषते *भर्तृप्रपञ्च इति । अवस्थानं किमेनमिन्वादि-
 ना प्रतिपाद्यत इति शेषः ॥ २६ ॥ उक्तमेव व्यक्तीकर्तुं त-
 त्प्रक्रियामाह *हिरण्येति । सर्वकर्मानुष्ठानेन क्रमेण तत्फलं
 भुक्त्वा समुत्थानुष्ठानेन मृगपदं प्राप्तव्याप्राप्तभोगाभावात्का-
 यामिच्छया कर्मनिवृत्ता तन्मूलकदेहद्वयं निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ २७ ॥
 देहद्वयनाशे तर्हि मुक्तः स्यादिति नेत्याह *अविशयेति ।
 स्तिन्नरूपस्वदवस्थितान्माविशया परस्मान्परिच्छिन्नो ना-
 यावन्नेवः सन्नन्तरावस्थो भवति तेनायमद्वैतविशायामधिकारी
 न तु मुक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ दूषयति *एतदिति । अपुक्तिमेवापवाद-
 यति *यस्मादिति ॥ २९ ॥ यदुक्तमविशया परिच्छिन्नो जीव इति
 तत्राह *नचेति । तमस आच्छादकत्वमेव हृष्टं न परिच्छेदक-
 त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ सूत्रान्तसर्वभोगेन कामादिनि-
 वृत्त्या देहद्वयनाशमङ्गीकृत्य तावतेव सर्वदुःखनिवृत्तेरद्वैत

नच भोगेन संसारः क्षीयते किंतु वर्धते ॥

ससाम्ब्राह्मणे भोक्तुरुक्ता व्यक्षयहेतुना ॥ ३१ ॥

आगामिकर्मणां ऽश्लेषाद्विबद्भोगां न वृद्धिकृत् ॥

अज्ञस्य भोगकालीनं कर्म संसारकारणम् ॥ ३२ ॥

नांतराले स्थितं तस्मान्नामशेषागिरोच्यते ॥

किन्तु प्रयोजकाशेषलयान्मुक्तिरुदीर्यते ॥ ३३ ॥

श्रुतिः--अनन्तं वै नामानन्ता विद्वदेदेवा अनन्तमेव
स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥

वा०--मुक्तावप्यवशिष्टत्वाद्ब्रह्मात्मनोऽनन्तत्वसाम्यतः ॥

धीर्वैयन्युक्तमङ्गीकारं परित्यजति •न च भोगेनेति । अत्र
पुरुषो वा अक्षितिगिति वाक्यं प्रमाणयति •सममेति । ज्ञान-
कर्मभ्यां भोक्ता भोग्यस्य निरन्तरमुत्पादनात्पुरुषो भोग्यास्तय-
हेतुगिन्युक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कथं तर्हि त्वन्मते वा संसार-
स्तयस्तत्वाद् •आगामीति । भोगो हि संस्कारद्वारा सजा-
तीयभोगमिध्यर्थं कर्मे कारयति कृतमपि तन् कर्म विदुषा
न श्लिष्यते तदधिगमन्यायात् । अतः संसारस्तयोऽस्मन्मते उ-
पपद्यते इति भावः । त्वन्मते तु नैवमित्याह •अज्ञस्येति ॥ ३२ ॥
परमनिराकरणमुपसंहरति •नेति । भोगेन कामादिनि-
वृत्तिद्वारा देहद्वयनिवृत्त्यसम्भवः पञ्चम्यर्थः । त्वदुक्तार्थोऽपि
न सम्भवति अप पुनर्मृत्युं जयतीति पूर्ववाक्य एव विदुषो
मुक्तेरुक्तत्वादित्याशङ्क्य नेत्याह •किंत्विति । तस्यैव विश्वदी-
करणार्थमिदं परिश्लेषादिति भावः ॥ ३३ ॥ अनन्तं वै नामे-
त्यादेरर्थमाह •मुक्ताविति । ब्रह्मास्मीति दर्शनेन विश्वान्देवा-
नात्मत्वेनोपगम्यानन्तं लोकं जयतीति सिद्धानुवादेन ब्रह्मवि-

विश्वान्संवादयन्देवाननंतं लोकमश्नुते ॥ ३४ ॥

ग्रहातिग्रहबंधारूपमृत्योर्गत्यात्प्रयोजकम् ॥

कालकर्मद्वारादीनां मध्ये तत्किमितिगीयताम् ॥ ३५ ॥

अविच्छिद्यैवः प्रश्नो विदुषो जन्मसंक्षयात् ॥

आतत्त्वबोधमज्ञानी बध्यतेऽनंतजन्मभिः ॥ ३६ ॥

श्रुतिः—याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृत-
स्याग्निं वागप्येति वानं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चंद्रं दि-
शः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि
वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते
कायं तदा पुरुषो भवतीति ॥

वा०—अनुपृच्छन्ति वागादीन्स्वांशैरग्न्यादिदेवताः ॥

या स्तूयते इति भावः ॥ ३४ ॥ यत्रास्येत्यादिप्रश्नतात्पर्य-
माह अग्रहेति ॥ ३५ ॥ अत्र विवक्षितं पुरुषशब्दार्थमाह अ-
विद्वादिति ॥ ३६ ॥

अक्षरार्थस्तु—यत्र यस्मिन्कालेऽस्य पुरुषस्याज्ञस्य मृतस्य
वागग्निमप्येति वानं प्राणोऽप्येतीति सर्वत्र सम्बन्धः । आका-
शमात्मेत्यत्रान्मशब्देन हृदयाकाश उच्यते । स आकाश-
मप्येति लोमानि औषधीरपियन्ति अप्सु लोहितं रेतश्च स्या-
प्यते तदा कायं पुरुषो भवतीति ।

पुरुषशब्दस्याज्ञपरत्वे वागप्येतीत्यादिश्रुतिरनुपपत्त्या । ‘वाह-
मनसी दर्शनात्’ इत्यादिन्यायेनाविदुषां वागादिछयाभावादि-
त्याशङ्क्य वागादिशब्देन तत्तत्करणविधित्वाद्देवताशा छ-
स्यन्ते तेषामप्ययो नाम मरणकाले करणभरणं विनाऽग्न्या-
दिस्वरूपेणावस्थानमतो नानुपपत्तिरित्याह अनुपृच्छन्ती-

भोगक्षये मृतौ स्वांशान्संहरन्ति यथायथम् ॥ ३७ ॥

पुंसो देहग्रहणे या देहस्थानेषु देवताः ॥

अंशान् निदधति स्वं स्वं न देहग्रहणान्पुरा ॥ ३८ ॥

अधिष्ठातृविभोगेन न्यस्तदाश्रोपमैर्युतः ॥

वागादिभिरसौ किंस्वित्प्रयोजकमुपाश्रयन् ॥ ३९ ॥

किं कारणात्मनामेति किं वा केनचिदान्मना ॥

अवतिष्ठत एवायं किंवा कर्मैव संश्रितः ॥ ४० ॥

गुणान्वा यदि वेशानं कालं वा दैवमेव वा ॥

ति ॥ ३७ ॥ ननु वर्त्तमानदेहघाते देवतांशानामुपसं-

हारश्चेदेहान्तरग्रहे कर्णान्यधिष्ठातृशून्यानि भोगसाधनानि न

स्युस्तत्राह *पुंस इति ॥ ३८ ॥ स्थूलदेहविगमेऽपि मीमाद-

र्वाजीवस्य लिङ्गाश्रयत्वात् कायमिति प्रश्नानुपपत्तिस्तत्राह

*अधिष्ठात्रीति । यद्यपि जीवो लिङ्गमाश्रितस्तथापि स्थूलदेहा-

भावे भूर्मा निक्षिप्तलविव्रवदधिष्ठातृशूनं वागादि न भोगद-

मिति सतोऽपि तस्यासत्सम्बन्धाद्भोगहेत्वाश्रयप्रश्नो युक्त इ-

त्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रश्नवाक्यं व्याचष्टे *किमिति । स्थूलदेहं

हित्वा स्थितो जीवो स्वाभासप्रत्यगविद्यालक्षणकारण-

रूपतामेतीति जीवस्यापि कार्यत्वमिच्छन्तः स्वयूध्या

वदन्ति । स्थूलदेहे नष्टे प्रतिबन्धाभावादसाधारणेन स्वेन

रूपेण तिष्ठतीत्येके । मीमांसकसारूप्यतार्किकमतानि क्रमेणाह

*किं वा कर्मति ॥ ४० ॥ उपातिर्विदो मतमाह *काल-

मिति । देवताकाण्डाभिप्रायमाह *दैवमिति । लोकायतिकयोगा-

चारमाध्यमिकमतानि क्रमेणाह *यदृच्छामिति । प्राक्सतो

जीवस्य ध्वंसो विनाशः, तं यातीति जीवकार्यत्ववादिनो

यदृच्छां संततिं शून्यं विनाशं वेति भण्यनाम् ॥४१॥

श्रुतिः—आहर सोम्य हस्तमार्गभागाद्यमेतस्य
वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति ।

वा०—प्रश्नेन तुष्टः संन्यस्य विजिगीषां स वादिना ॥

निर्गता विजिगीषुभ्यो मिथो निभगमूचतुः ॥ ४२ ॥

श्रुतिः—तां होत्क्रम्य मंत्रपांश्चक्रात् ॥

वा०—संसारभूमिवर्षित्वास्तैर्वायं कारणाश्रयः ॥

मतान्तरमाह *विनाशमिति । पश्येन् विनिगमयति* भण्य-
नामिति ॥ ४१ ॥ आहरेत्यादेरर्थमाह *प्रश्नेनेति । तुष्टिश्चा-
न्यासाधारणपश्यनकरणादिति ध्येयम् । सन्तोषादेव ह-
स्तग्रहणमपि ।

अभगर्थस्तु—आवापेर्वेतस्य न्वनृष्टस्य वेदितव्यं यत्त-
द्वेदिष्यावो निरूपयिष्यावः कम्पार्त्ता आयोगेनद्वस्तु सतने
जनममुदाये निषेत्तुमुचितं न भवति विद्याया गोप्यत्वादिनि
भावः । तथाच स्मृतः ।

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तशक्तोऽप्येदः साधुः स्वाध्याय्या दश धर्मेतः ॥ १ ॥

विद्यैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि च घोरायां न त्वेनामीरिणे वयेन् ॥

विद्या ब्राह्मणमिन्याह शेषधित्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

अमृतकाय मां मा दास्तदा स्यां वीर्यवर्त्तिमा ॥ इति ॥४२॥

तां होत्क्रम्येत्यादिश्रुतिमूचिने विचारप्रकारं दर्शयन्स्व-
मतयुक्त्यर्थं परपक्षान्दूषयति *मंसारेत्यादिना । जीवस्य का-
रणमात्रतया लीनत्वे कृतनाशस्तदार्पितेरिसादिन्यायविरोधः

कर्मादिपरतन्त्रत्वात्स्वाश्रयोऽयं न चेष्ट्यते ॥ ४३ ॥

जडत्वाद्गुणकालादि न जीवं नेतुमर्हति ॥

इतो यदृच्छा शून्यं तु मानहीनं तथेतरत् ॥ ४४ ॥

देवेश्वरौ स्वतन्त्रौ चेद्विधिशान्त्रमनर्थकम् ॥

अतिः—तौ ह यदृचतुः कर्म हैव तदृचतुरय यत्प्रश-
शंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्म-
णा भवति पापः पापेनेति, ततो ह जारत्कारव आर्त-
भाग उपरराम ॥ १३ ॥

इत्युपनिषदि द्वितीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

वा०—अतोऽसाधारणो जन्महेतुः कर्मावशिष्यते ॥ ४५ ॥

सति कर्मणि वैचित्र्यं देहानामुपपद्यते ॥

देवेशानुगृहीतत्वाज्जाज्यदोषो न कर्मणः ॥ ४६ ॥

इति सर्वं विचार्येतौ कर्मैव प्रशशंसतुः ॥

स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥ कालादीत्यादिशब्देन कर्मणः
स्वातन्त्र्येण भोक्ताश्रयत्वनिरासः । इतशब्दः स्वभाववचनो
यदृच्छापदपर्यायः तस्य प्रयोजकत्वे नियतं हेत्वपादानं न स्या-
दिति भावः । अइतरदिति । सन्ततिं विनाशं वेति पक्षद्वय-
यमपि मानहीनमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ तौ ह यदृचतुरित्यादेरर्थमाह
अत इति ॥ ४५ ॥ जडत्वात् कर्मापि प्रयोजकमित्युक्तं तत्रा-
ह देवेशेति । देवा अग्नादयः, ईशः परमात्मा, ताभ्यामनु-
गृहीतं सद्विचित्रकार्यहेतुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ अथ यत्प्रशशं-
सतुरित्यादेरर्थमाह अतीति । न केवलं कर्मकाण्डमि-
त्युचतुः कालादिहेतूनां मध्ये कर्मैव प्रधानमिति प्रशशंसतुरित्य-
र्थः । उक्तं हि 'वैषम्यनेर्घृण्ये न सापेक्षत्वाद्' इति । पुण्यो वै

देहोत्कर्षापकर्षौ तु पुण्यापुण्यविभेदतः ॥ ४७ ॥

इति वार्तिकसारे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयं
ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

वा०-तृतीये ब्राह्मणे पुण्यफलावधिरुदीर्यते ॥

अश्वमेधः परं पुण्यं ब्रह्मलोकः फलावधिः ॥ १ ॥

प्रत्यक्षः स्थावरत्वारूपः स्पष्टः पापफलावधिः ॥

विज्ञायते ह्ययं ज्ञानादियत्ता ह्यसंमृतेः ॥ २ ॥

आसक्तिराहितं पुण्यं विनोपेतं विमुक्तये ॥

अतः फलावधिर्मोक्षः संसारो नेति केचन ॥ ३ ॥

पुण्येनेसादेर्यमाह *देहेति ॥ ४७ ॥

इति टीकायां तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

कर्मप्रयोजकमित्युक्तं तत्फलस्यावधिः कः ? इत्यपेक्षायां नि-
रूपणायानन्तरं ब्राह्मणमिति सङ्गतिमाह *तृतीयेति । यद्यप्यय-
मर्थ उद्गीयब्राह्मणेऽप्युक्तस्तथापि माध्यं सर्वं स्वाविद्योन्धमित्य-
स्मिन्ब्राह्मणे कथ्यतेऽतोऽप्येवेदादगतायेनेति भावः । सर्वं कर्म-
फलमाविद्यमेवेति वक्तुमुन्मृष्टपुण्यतत्फले दर्शयति *अश्वमेध
इति ॥ १ ॥ पापफलस्याप्यवधिमाह *प्रत्यक्ष इति । ब्रह्मादिस्था-
वरान्तस्य कर्मफलत्वज्ञाने फलितमाह *विज्ञायते इति । उच्य-
यं कर्मफलमिति ज्ञाने ब्रह्मलोकान्तं संसारमध्ययानिवादेय-
त्वेन प्रतिभानीत्यर्थः ॥ २ ॥ उक्तमेव दृढीकर्तुं पूर्वपक्षमाह
*आसक्तीति । अयं भावः-यद्यपि केवलकर्मणः फलं सं-
सारस्तथापि विद्यासहितकर्मणो मुक्तिः फलम् । यथा केवलवि-
षदध्यादिभरणज्वरादिकरमपि मन्त्रशर्करादियुक्तं जीवनपुष्ट्या-
धारयते तद्वत् । अतो ब्रह्मलोको न पुण्यफलावधिरिति ॥ ३ ॥

तद्युक्तं यतः कर्म न मोहस्य निवर्त्तकम् ॥
 मोहानिवृत्तौ तत्कार्यान्संसारान्मुच्यते कथम् ॥४॥
 प्रत्यग्वाथात्म्यसम्मोहः क्रियाकारकरूपवान् ॥
 प्रथमे ऽपास्तनिःशेषक्रियाकारकवस्तुनि ॥ ५ ॥
 प्रत्यग्वाथात्म्यविज्ञानं तन्मोहस्य निवर्त्तकम् ॥
 भविष्यतीति चेत्सर्हि कर्मणा कृत्यमत्र किम् ॥ ६ ॥
 सममज्ञानकार्यत्वं यद्यपि ज्ञानकर्मणोः ॥
 भेदेकान्मानुरोधित्वं तथा ऽप्यनिशयो धियः ॥ ७ ॥
 कर्माविद्यानुरोधि स्यान्न त्वैकान्मानुरोधि हि ॥
 सर्वस्यैकान्म्यमात्रत्वे कः किं केन करिष्यति ॥ ८ ॥
 यथा स्वर्गः कर्मसाध्यस्तथा मुक्तिरपीति चेत् ॥

किं ज्ञानयुक्तं कर्माविद्यानिवर्त्तेनद्वारा मुक्तिहेतुतु साक्षात् ?
 तत्रार्थं प्रत्याह नदिति । द्वितीयं निराह नमोहेति ॥ ४ ॥
 ननु कर्मणो मोहनिवर्त्तकत्वे को दोषस्तत्राह नप्रत्यगिति ।
 निर्विशेषे चिदात्मनि तदविद्याकर्माद्यात्मना विजृम्भतेऽतोऽवि-
 द्याकार्यत्वात्कर्म नाविद्यानिवर्त्तकमिति भावः ॥ ५ ॥ अस्तु
 तर्हि कर्मसहितं ज्ञानं तन्निवर्त्तकमिति शङ्कने नप्रत्यगिति ।
 निरपेक्षस्यैव ज्ञानस्य लोकेऽज्ञाननिवर्त्तकत्वदृष्टेः कर्मसाहि-
 त्यकल्पनं दृष्टेति दूषयति नतर्हीति ॥ ६ ॥ ननु कर्म नाविद्या-
 निवर्त्तकम् अज्ञानजत्वाद्गजुत्सर्पज्ञानवद् इत्युक्तमयुक्तं, ज्ञानेऽपी-
 त्वमनुमानसम्भवादित्याशङ्क्य वस्त्वननुसारित्वमुपाधिरित्या-
 ह नसममिति ॥ ७ ॥ अस्तु तर्हि कर्मणोऽपि वस्त्वनुसारि-
 त्वम्, नेत्याह नकर्मिति । कर्तृत्वादिभेदसापेक्षं कर्म, ज्ञानं तु त-
 द्रूपमदीति विशेष इति भावः ॥ ८ ॥ स्वर्गकामवाक्यात्स्वर्गस्य

मुक्तिस्वभाववीक्षायां न युक्ता कर्मकार्यता ॥ ९ ॥
 उत्पाद्यमाणं संस्कार्य विकार्य च क्रियाफलम् ॥
 नैव मुक्तिर्यत्नस्मात्कर्म तस्या न साधनम् ॥ १० ॥
 कर्मस्वभाववीक्षायामपि कर्म न साधनम् ॥
 एकेन वा भवेन्मुक्तिर्यदि वा सर्वकर्मभिः ॥ ११ ॥
 सकृत्प्रवृत्तैरथवा यावज्जीवप्रयोगतः ॥
 काम्यैर्वा यदि वा नित्यैरुभयैर्वा विमुच्यते ॥ १२ ॥
 श्रौतैर्वा यदि वा स्मार्तैर्यदि बोधयकर्मभिः ॥
 केवलैर्वाऽथवा ज्ञानसंयुक्तैर्वेति भण्यताम् ॥ १३ ॥
 एकस्य मुक्तिदत्त्वे स्यात्कर्मन्तिरमनर्थकम् ॥
 सर्वेषां मुक्तिदत्त्वे तु फलैक्यादेककर्मता ॥ १४ ॥
 सर्वेष्वपि विकल्पेषु मानाभावो व्यतिस्कृतः ॥
 नचाश्रीयं श्रुतेर्वाक्यात्कर्म मोक्षफलं कश्चित् ॥ १५ ॥

कर्मजन्यत्ववद्विविदिषावाक्यान्मोक्षस्य कर्मजन्यत्वं दुर्वारमिति
 शङ्कते अयमेति । मोक्षस्वरूपे कर्मस्वरूपे च विचार्यमाणे त-
 योः साध्यसाधनभावायांगाद्विविदिषावाक्यं शुध्यादिद्वारा ज्ञा-
 नहेतुत्वमात्रपरमिति मत्वा मुक्तैः कर्मजन्यत्वमुपपादयति अमु-
 क्तीत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ तस्याः साधनत्वमेवापपादयितुं
 शास्त्राचङ्क्रमणव्यावृत्त्यर्थं बहुधा विकल्पयति *एकेन वेत्यादि-
 ना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आद्यं प्रत्याह *एकस्येति । द्वि-
 तीयं प्रत्याह *सर्वेषामिति । सर्वकर्मणां मुक्तिलक्षणैकफल-
 हेतुत्वे दर्शादिवदेककर्मतापत्तिः । तथाच कर्मभेदप्रतिपाद-
 कभेदलक्षणविरोधः स्यादिति भावः ॥ १४ ॥ अवशिष्टपक्षा-
 न्दपयति *सर्वेष्विति ॥ १५ ॥ न केवलं तत्र मानाभावः मा-

न तत्र दक्षिणा गान्ति नाबिद्वांसस्तपस्विनः ॥
 न कर्मणोऽप्यादिवाक्यात्कर्म प्रत्युन निन्यते ॥ १३ ॥
 निन्यतां केवलं कर्म तस्यानित्यफलत्वतः ॥
 विद्यासमुच्चिनं नित्यं मुक्त्यर्थमिति चेन्न तत् ॥ १७ ॥
 एकदेशं चैककाले स्थितयोरविक्रययोः ॥
 समुच्चयः फलैक्ये स्यान्न त्वसौ ज्ञानकर्मणोः ॥ १८ ॥
 बाध्यबाधकभावेन पञ्चास्योरणयोरिव ॥
 एकदेशानवस्थानाच्च समुच्चय एतयोः ॥ १९ ॥
 साध्यसाधनरूपत्वादेककालानवस्थितिः ॥
 हेतुस्वरूपकार्येषु विरोधस्त्वनयोः स्फुटः ॥ २० ॥
 अध्यासः कर्मणो हेतुः प्रमाणं बोधकारणम् ॥
 न भामकं कर्मरूपं बोधरूपं तु भासकम् ॥ २१ ॥
 कर्मकार्यं भाविजन्म तन्निवृत्तिस्तु बोधजा ॥
 समुच्चिनात्केवलाद्या नातो मोक्षोऽस्ति कर्मणः ॥ २२ ॥
 अश्वमेधादि यत्पुण्यं महोपासनया युतम् ॥
 तत्फलं संसृतिस्तस्या भुज्युना पृच्छयतेऽवधिः ॥ २३ ॥

नविरोधश्चेत्याह #न तत्रेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ समुच्चितस्यापि
 कर्मणो मुक्तिहेतुत्वं नेत्युक्तमुपपादयितुं समुच्चययोग्यं वस्तु द-
 र्शयति #एकेति । प्रकृते तद्वैलक्षण्यमाह #न त्वित्यादिना-
 ॥ १८ ॥ पञ्चास्यः सिंहः । उरणो मेघः ॥ १९ ॥ प्र-
 कारान्तरेणापि तयोर्विरोधमाह #हेत्विति ॥ २० ॥ हेतुविरो-
 धं व्यनक्ति #अध्यास इति । स्वरूपविरोधं स्पष्टयति #नेति-
 ॥ २१ ॥ कार्यविरोधमाह #कर्मेति । परमतनिरसनमुपसंहर-
 ति #समुच्चितादिति ॥ २२ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमथ हैनमित्या-
 देस्तात्पर्यमाह #अश्वमेधेति ॥ २३ ॥ प्रभतात्पर्यमुक्त्वा प्र-

श्रुतिः—अथ हेनं भुज्युर्लाञ्छायनिः पप्रच्छ याज्ञव-
ल्क्येति होवाच । मन्त्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्ज-
लस्य काप्यस्य ग्रहानैम तस्यासीत् दुहिता गन्धर्व-
गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽह्नि-
रस इति, तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामार्थनमब्रूम क
पारिक्षिता अभवन्निति क पारिक्षिता अभवन्, स त्वा
पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिता अभवन्निति ॥१॥

वा०—ब्रह्माण्डादहिरन्तश्च समष्टिरपष्टिरूपिणः ॥

व्याप्तिर्हिरण्यगर्भस्य संसारस्यावधिर्मतः ॥ २४ ॥

तिवचनान्तर्गते मन्त्रेणेनाह *ब्रह्माण्डादिति । हिरण्यगर्भपदं प्राप्त-
स्य वा बहिरन्तश्च व्याप्तिः सैव कर्मफलस्यावधिरित्यर्थः ॥२४॥
ब्रह्माण्डस्यैवं प्रवृत्तावपि किमिति भुज्युः स्वस्य पूर्वनिवृत्त-
कथामाह इत्याशङ्का अलौकिकत्वादयमर्थो गुरुमुखत एव ज्ञेय
इति प्रदर्शनार्थमित्याह *आगमेति ॥ २५ ॥

अस्यार्थस्तु—भुज्युरिति नामतः लक्ष्म्यापत्यं लाक्षः तस्यापत्यं
लाञ्छायनिः । मन्त्रानाम जनपदास्तेष्वध्ययनार्थं व्रतचरणाचरकाः
पर्यव्रजाम पर्यटितवन्तः । पतञ्जलस्य नामतः काप्यस्य कपि-
गोत्रस्य ग्रहानैम गतवन्तः । तस्य दुहिता गन्धर्वेणामानुषेण केन-
चिदाविष्टाऽऽसीत् तं सर्वे वयं परिवारिताः सन्तो ऽपृच्छाम को-
सीति किं नामा किं सतत्त्वं इति, सोऽब्रवीद्गन्धर्वः सुधन्वा नामत
आह्निरसो गोत्रतः । तं यदा यस्मिन्काले लोकानामन्तानपृच्छामाद्य
तस्मिन्काले एनं गन्धर्वं भुवनकोशपरिमाणज्ञानायाभूय पृष्ठवन्तो
वयं कथं पारिक्षिता अभवन्निति । स च पृष्ठमस्मभ्यमब्रवीत्सो-
ऽहं गन्धर्वास्तु गन्धर्विद्यस्त्वां पृच्छामि क पारिक्षिता अभवन्निति ॥१॥

भागमैकाधिगम्योऽयमर्थ इत्युपदर्शयन् ॥

गन्धर्वाक्यापिकामाह गन्धर्वस्तद्वक्तृस्ततः ॥ २५ ॥

लोकान्तानपि गन्धर्वादश्वमेधकृतां फलम् ॥

श्रुत्वा पारिक्षितोक्त्याऽत्र वादिनं तं व्यमोहयत् ॥ २६ ॥

अश्वमेधकृतो वक्ति भुज्युः पारिक्षिता इति ॥

परितः क्षितिमावेष्टय स्थिता इति विवक्षया ॥ २७ ॥

द्विर्याज्ञवल्क्यमुद्दिश्य प्रश्नोक्तिस्त्रासजन्मने ॥

अत्रस्तोऽतीन्द्रियज्ञानं दर्शयन्निदमुक्तवान् ॥ २८ ॥

श्रुतिः—स होवाचोवाच सांऽगच्छन्वै ते तत्राश्वमेध-
धयाजिनो गच्छन्तीति, क चाश्वमेधयाजिनो गच्छन्ती-
ति, द्वात्रिंशत्तं वै देवस्थाह्वयान्ययं लोकस्तस्मिन्
पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ॥

ननु गन्धर्वोपदिष्टाश्वमेधयाजिनां गतिरत्र पृच्छयते चेन् तेषां
च प्रसिद्धमंज्ञां हित्वा किमित्यप्रसिद्धमंज्ञोपादानं तत्राह *लो-
कान्तानिति ॥ २६ ॥ ननु पारिक्षितशब्दः कथमश्वमेधकृद्वचनस्त-
त्राह *अश्वमेधेति ॥ २७ ॥ व्यामोहार्थमप्रसिद्धमंज्ञाग्रहणेऽपि क
पारिक्षिता अभवन्निति द्विरुक्तिः किमर्था ? तत्राह *द्विरिति । इदं
दिव्यज्ञानं तव नास्ति अतो निगृहीतोऽमीति भर्त्सनार्था द्वि-
रुक्तिरित्यर्थः । स होवाचेत्यादेरर्थमाह *अत्रस्त इति ॥ २८ ॥

इयमत्राक्षरयोजना । एवं भूमितोऽपि निर्भीतः स मुनिरु-
वाच । वैशब्दो गन्धर्वोक्तिस्मरणार्थः । हे भुज्यो स गन्धर्वस्ते
तुभ्यमित्यमुवाच पारिक्षितशब्दितास्तत्रागच्छन्त्राश्वमेधयाजि-
नो गच्छन्तीति ॥

एतत्सर्वं सङ्क्षेपेण दर्शयन्द्वात्रिंशत्तमित्यादिवाक्यमवतार-

वा०-गन्धर्वेण गतिः प्रोक्ता अश्वमेधकृतमिति ॥

भूयः पृष्ठः स्वयं वक्तुं ग्राह्यं लोकस्य विस्तृतिम् ॥ २९ ॥

आदित्यरथगत्याऽऽवामितो यावद्दहर्निशम् ॥

द्वात्रिंशद्गुणितस्तावान्व्याप्तो भानुगमस्तिभिः ॥ ३० ॥

इयानेव प्राणिभोगसिद्धये लोक इष्यते ॥

इतः परस्ताद् द्विगुणा पृथिव्यालोकवर्जिता ॥ ३१ ॥

अन्तरालोकयुक्तः सन्बहिरालोकवर्जितः ॥

लोकालोकगिरिर्मध्यं पृथिव्योरनयोः स्थितः ॥ ३२ ॥

श्रुतिः-तां समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति ॥

वा०-समुद्रो द्विगुणो भूमिर्धनोदारूपो बहिः स्थितः ॥

यति गन्धर्वेणेति । अश्वमेधकृतां गतिरेव पारितस्तशब्दिताना-
मपीति तव गन्धर्वेणोक्तेन्युक्त्वा कन्वश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति
श्रुत्युना पुनः पृष्ठस्तेषां गतिं वक्तुं भुवनकोशपरिमाणमाहे-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ अवतारितवाक्यं व्याचष्टे अदित्येति ।
श्रुतौ देवस्थाहानीन्यत्र देव आदित्यस्तस्य रथगत्या आह्वा य
देशपरिमाणं छिद्यते तदेव रथाहं तद् द्वात्रिंशद्गुणितं देव-
स्थाहानि अहंरात्रमादिन्यरथगत्या यावान्पन्था मितस्तावान्देशो
द्वात्रिंशद्गुणितः तन्किरणव्याप्तः पृथिवीन्युच्यते ।

रविचन्द्रमसोर्यावान्मयुर्वैरवभास्यते ॥

सममुद्रसरिच्छेत्तस्तावती पृथिवी मता ॥ १ ॥

इति स्मृतेरिति भावः ॥ ३० ॥

अयं लोक इत्यस्यार्थमाह अइयानिति । तं समन्तमि-
त्यादेरर्थमाह अइत इति ॥ ३१ ॥ लोकपरिमाणाद्विगुणपरिमाणा
पृथिवी सा ऽऽलोकं परितो व्याप्नोति । न च रविचन्द्रमसोरिति
वचनेन विरोधः, तत्र भागममरुक्तत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

अण्डाद्बहिर्धनोदोऽयमिति पौराणिका जगुः ॥ ३३ ॥
 पुराणं बाध्यते भुत्वा ध्यानार्था वा श्रुतिर्मता ॥
 सर्वथाऽप्यण्डरूपोऽयं घैराजो देह इष्यताम् ॥ ३४ ॥
 योऽण्डाद्बहिःस्थितो वायुः सूत्रात्मेति श्रुतीरितः ॥
 एषोऽहमेधकृत्पुण्यपरिपाको न चापरः ॥ ३५ ॥
 भुरधारायुपमितः सन्धियोंऽण्डकपालयोः ॥
 तेन बाह्यं नयत्येतान्नममेधस्य देवता ॥ ३६ ॥

आलोकस्य व्यवधानाभावे कथं तत्राभाववचनं तत्राह
 *अन्तरिति ॥ ३२ ॥ तामित्यादेरर्थमाह *ममुद्र इति ।
 पृथिवीं समन्तात्ततो द्विगुणशरिमाणं जलं तां व्याप्य तिष्ठ-
 तीत्यर्थः । ननु घनोदारूपसमुद्रोऽण्डाद्बहिरिव श्रूयते, 'दशोत्त-
 रेण पयसः परेयाण्डं च तद्वृतम्' इत्यादौ, तत्कथं तस्याण्डान्तर्व-
 तित्वमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे पुराणवचनं न स्वार्थ-
 साधकमित्याह *अण्डादिति ॥ ३३ ॥ पुराणश्रुत्योरविरोध-
 माह *ध्यानेति । ननु घनोदस्यां तां तर्वन्तित्वप्रतिपादनपरेत्य-
 र्थः । कीदृग्विधस्तर्हि श्रुत्यभिमतो भुवनकोशः ? इत्याशङ्क्य नात्र
 भुवनकोशनिर्णयाय श्रुतिः प्रवृत्ता किन्तु ब्रह्माण्डशरीराद्विराजो
 बहिः सूत्रात्पनो व्याप्तिरस्ति सूत्रात्मत्वं च कर्मफलमेवेत्येताव-
 दिह विवक्षितामित्याह *सर्वथेत्यादिना । सर्वथेत्यनेन घनोदो-
 अण्डांतर्वर्ती भवतु वा मा वेति श्रुतेस्तत्रानास्थां दर्शयति । नच
 तर्हि द्वार्त्रिंशदित्यादिपरिमाणकथनविरोधः, पृथिव्यादेरुक्तपरिमा-
 नेन सूत्रध्यायिनो ध्यानविषयता तदुक्तिरविकृद्देश्युक्तत्वादिति
 भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तयावतीत्यादेरर्थमाह *भुरेति ॥ ३६ ॥

अयमर्थः—लोकादिपरिमाणे एवं स्थिते सति तत्रैव बाधती

श्रुतिः-तथावती धुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः
 पत्रं तावान्तरेण आकाशस्तानिग्रः सुपर्णो भूत्वा वा-
 यवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागम-
 यथाहवमेवयाजिनोऽभवन्निस्पेषमिव वै स वा-
 युमेव प्रज्ञाशस्स तस्माद्वायुरेव स्रष्टिर्वायुः सम-
 छिन्नप पुनर्भूत्युं जयति य एवं वेद, ततो ह मुज्यु-
 र्त्वापानिरुपरराम ॥ २ ॥

इत्युपनिषदि तृतीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

वा० ते वायुभावमापन्नाः समष्टिर्यष्टिरूपतः ॥

अण्डाद्वह्निस्तदन्तश्च तिष्ठन्त्यखिलरूपिणः ॥ ३७ ॥

अध्यात्मादिबिभागेन व्याप्तिर्यष्टिरितीर्यते ॥

यावत्परिमाणं धुरस्य धारा यावद्वा सांख्येण युक्तं मक्षिकायाः
 पत्रं तावान्तरेण आण्डकपालयोर्मध्ये आकाशच्छिद्रं, तेन
 छिद्रेण तान्मेषमेधकृतः इन्द्रः अन्नमेधदेवताहिरण्यगर्भः
 सुपर्णो भूत्वा ज्ञानशक्तिप्रधानः सन् वायवे क्रियाशक्तिप्रधानाय
 प्रायच्छत् । सुपर्णशब्दस्यात्राचित्यात्मप्रवाचित्वम् । सूत्रस्यैव
 वायुत्वेऽपि उक्तावच्छेदकभेदाच्चेद इति च ध्येयम् । अ-
 चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्त्याऽऽण्डकपालसमीपं प्राप्तानन्न-
 मेधकृतः आण्डकपालसंधिना हिरण्यगर्भो बहिर्नयति स्मेत्य-
 र्थः । तान्वायुरित्यादेरर्थमाह ऋते वायिनिति ॥ ३७ ॥

श्रुतौ एवमिव वै एवमेव स गर्धवो वायुमेव प्रसृजंस् अण्डा-
 द्बहिर्भवतो देवतान्तरस्य न गतिरतो देवतानां मध्ये वायुरेव महा-
 निति प्रसृजंसेत्यर्थः ॥ २ ॥ तस्मात् वायुरेवेत्यत्र समष्टिर्यष्टिर्यष्ट्या-
 र्थमाह ऋध्यात्येति । वायोऽर्वायस्त्वेन प्रसृज्यमानत्वादसावे-

तृतीयाध्याये चतुर्थब्राह्मणम्

समस्तत्वेन संख्यासिः समष्टिरिति कीर्तिता ॥ ३८ ॥

समष्टिव्यष्टिरूपेण उपास्तेऽसौ सकृन्मृतः ॥

हिरण्यगर्भो मृत्वाऽथ मुच्यते त्रियने न तु ॥ ३९ ॥

संसारोत्कर्षसीमेत्यं वर्णिता ज्ञानकर्मजा ॥

इतो विरक्तमालक्ष्य वक्ष्यते स्वात्मनिर्णयः ॥ ४० ॥

इति वार्तिकसारं तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं समाप्तम्

चतुर्थब्राह्मणे मोहयोग्यः कर्तृत्ववर्जितः ॥

विषयो ब्रह्मविद्याया अस्यात्मेति निरूप्यते ॥ १ ॥

अहंशीकर्मशास्त्राभ्यां दृष्टेर्दृष्टा न सिध्यति ॥

किंतु दृष्ट्यादिसंयुक्तो ब्रह्मनाऽस्य विरूप्यते ॥ २ ॥

वातव्याप्या व्यष्टिर्बह्व्याप्या समष्टिर्भेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अप

पुनरित्यादेर्यमाह *समष्टीति ॥ ३९ ॥ ब्राह्मणार्थमुपसंहर-

न्नुत्तरब्राह्मणास्यानेन सम्बन्धमाह *संसारेति ॥ ४० ॥

इति वार्तिकसारटीकायां तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

त्वंपदार्थस्वरूपनिरूपणपरमुत्तरब्राह्मणमित्याह *चतु-
र्थेति । अज्ञानोपहितो वस्तुतः कर्तृत्वादिरहितो ब्रह्माभेद-
योग्यः प्रत्यग्भातुः कश्चिद् अस्तीत्यत्र निरूप्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥
वृत्तार्थस्वरूपस्योपनिषदैकगम्यत्वं वक्तुं मत्सत्तादिना कस्ति-
द्विषांका निरस्यति *अहमिति ॥ २ ॥ ब्रह्माभेदयोग्यमत्सक-
स्वरूपस्य यानांतरागोचरत्वे ककितमाह *अत इति ।

अतो ब्रह्मत्वयोग्यस्य प्रतीचोऽत्र पुनस्तथा ॥

अन्य ब्रह्मतामादौ तदर्थे परिहृयति ॥ ३ ॥

श्रुतिः—अथ हैममुचस्तथाकायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्व्यस्य य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरा यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरा योऽपानेनापानति स त आत्मा सर्वान्तरा यो व्यानेन व्यानिनि स त आत्मा सर्वान्तरा य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एव त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

वार्ति०—यत्साक्षादपरोक्षं स्याद्व्यस्य तद्रूपतामयम् ॥

अहेतु सर्वान्तरस्तादृश्य आत्मा ब्रूहि तं मुने ॥ ४ ॥

साक्षादिति पदेनात्र व्यवधानं निवार्यते ॥

स्वर्गलोकादिवद्व्यस्य नातो देशान्तरादिगम् ॥ ५ ॥

अगीणताऽपरोक्षार्था ब्रह्मत्वस्य विवक्षिता ॥

पृच्छतीति । चाक्रायणस्यापत्यं चाक्रायणः उपस्तिरिति नामतः सः पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अनवाक्यं योजयति अयदिति । यद्व्यस्य उपनिबत्तु असिद्धं तद्वेदयोग्यो यस्त्वमर्थस्तं ब्रूहीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्वाक्यस्य साक्षादितिपदं व्याचष्टे असाक्षादिति । साक्षात्पदेन व्यवधाने निवारिते अर्थसिद्धमर्थमाह असंगेति ॥ ५ ॥ अपरोक्षादित्यस्यार्थमाह अगीणतेति । तेन सिद्धमर्थमाह अनामेति । नाम ब्रह्मेत्यादौ नामादौ ब्रह्मत्वं यथा गीर्णं तैवं

मामादेरिव नो गौणं ब्रह्मात्वं प्रत्यमात्मना ॥ ६ ॥
 आधिर्भावोऽपरोक्षत्वं तथास्यव्यवधानतः ॥
 स्वप्रकाशस्वभावत्वादिति वाऽर्थः पदद्वये ॥ ७ ॥
 अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मगिरोच्यते ॥
 अकारणमकार्यं तदित्यनेनोदितं भवेत् ॥ ८ ॥
 अपुमर्थमिदं प्राप्तं न चेदात्मैव तद्भवेत् ॥
 यतोऽत आत्मरूपार्थं य आत्मेति विशेष्यते ॥ ९ ॥
 सजातीयविजातीयद्वितीयार्थनिवृत्तये ॥
 सर्वान्तर इति ग्राह्यं सार्वार्थ्यं तेन सिध्यति ॥ १० ॥
 सार्वार्थ्यं ब्रह्मणो योग्यं तच्च जीवात्मनीरितम् ॥

प्रतीच इत्यर्थः ॥ ६ ॥ अपरोक्षादित्यस्यार्थान्तरमाह *आधि-
 र्भाव इति । साक्षादित्यस्याप्यर्थान्तरमाह *अव्यवधानत इति ।
 यदादिवदन्तःकरणवृत्तिव्यवधानं विनेत्यर्थः । ब्रह्मणो व्यावृत्तिं
 विना स्फुरणमसिद्धम् इत्याशङ्कयानुमानेन साधयति *तथा-
 स्तीति । अत्र हेतुः *स्वप्रकाशेति ॥ ७ ॥ ब्रह्मपदार्थमाह *अ-
 अव्यावृत्तेति । अव्यावृत्तपदेनाकार्यम्, अननुगतपदेन वस्तुतो
 ऽकारणमिति तत्रोक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ यच्छब्दोपात्तं वि-
 श्लेष्यं य इत्यनूयात्मेति विशेष्यतेऽस्याभिप्रायमाह *अपुम-
 र्थमिति । नहि स्वर्गादेरात्यंतिकपुमर्थत्वमतो यथोक्तब्रह्मात्मेति
 निश्चयेन तस्यानतिशयपुमर्थत्वनिर्धारणायात्माविशेषणमित्य-
 र्थः ॥ ९ ॥ विशेषणान्तरव्यावर्त्यमाह *सजातीयेति ॥ सर्वान्त-
 रत्वं सर्वप्रपञ्चाभिष्ठानत्वं कल्पितस्याभिष्ठानापरिच्छेदकत्वादहि-
 तीयत्वेन सार्वार्थ्यत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तमर्थं

मुख्यापरोक्षं जीवस्य योग्यं ब्रह्मणि वर्धितम् ॥ ११ ॥
 अभेदो वास्तवो जीवब्रह्मनोर्ध्वस्थयादनः ॥
 विवक्षितस्तत्प्रसङ्गादादिस्थामोह आर्थिकः ॥ १२ ॥
 आत्मनो ब्रह्मता मुख्या ब्रह्मणोऽप्यात्मता तथा ॥
 प्रत्यग्दृष्ट्या परागदृष्ट्या मिथो ब्रह्मात्मनोर्निदा ॥ १३ ॥
 ब्रह्मत्वमात्मनो रूपं तमसा तस्तिरोहितम् ॥
 आत्मत्वं ब्रह्मणोऽप्येवं ततो जीवेशभेदधीः ॥ १४ ॥
 तमसो बोधविध्वंसे अब्रह्मानात्मनाहनेः ॥
 प्रत्यक्षान्त्रावशेषत्वात्स्यामपूर्वादिमानहम् ॥ १५ ॥
 अमूहो याज्ञवल्क्योऽत्र प्रत्यग्दृष्ट्यो परावृष्टान् ॥
 प्रत्याहंय त आत्मेति तं सर्वान्तरमद्वयम् ॥ १६ ॥
 मुख्यापरोक्षोऽयं प्रत्यक् स्वप्रकाशोऽवभासते ॥

संक्षेपाद् असावार्थमिति ॥ ११ ॥ सार्वात्म्यमापरोक्षं च
 तत्संपदार्थयोरसाधारणधर्मव्यवस्थेन वदतः कोऽभिप्राय
 इत्याशङ्क्य परमतात्पर्यमाह अभेद इति । आवान्तरतात्पर्य-
 माह अनदिति ॥ १२ ॥ जीवेशयोः वास्तवाभेदः कथं, भे-
 दधीविरोधादित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्येन वा-
 स्तवाभेदे सिद्धे प्रत्यक्षादिधीः कल्पितभेदविषयेत्याह आत्म-
 न इति ॥ १३ ॥ अमतांऽपि भेदस्य प्रतीतौ हेतुमाह अब्र-
 ह्मत्वमिति ॥ १४ ॥ द्वयोरज्ञानमात्रव्यवहितत्वे कल्पितमाह
 अतमस इति । अपूर्वादिमान्-कारणादिविलक्षण इति यावत्
 ॥ १५ ॥ एवं प्रश्नतात्पर्यमुक्त्वा प्रत्युक्कितात्पर्यमाह अमू-
 ह इति ॥ १६ ॥ तत्र एषपदार्थमाह अगुरुतेति । नन्वसत्त्व-
 कृष्ट्यैवेत्यदवाक्यत्वात्कथं प्रतीचि तत्प्रयोगस्तत्राह अवि-

एतच्छब्देन तं प्राह विस्पष्टत्वविवक्षया ॥ १७ ॥
 अन्तर्मुखस्य विस्पष्टो नायं सन्देहगोचरः ॥
 इत्यभिप्रेत्य तत्प्रभे बहुमानं तु नाकरोत् ॥ १८ ॥
 वृष्टयन्तस्य त इत्यस्य युष्मद्वृष्ट्युपलक्षितम् ॥
 देहादिसर्वमाग्योन्नो दृश्यमर्थो विवक्षितः ॥ १९ ॥
 आत्मेति च प्रमात्रादेः स्वरूपमभिधीयते ॥
 प्रमात्रायागमापायसाक्षित्वात्तत्स्वरूपता ॥ २० ॥
 यद्यस्मिन्व्यभिचार्येत तत्स्वरूपं न कुत्रचित् ॥
 कुण्डलित्वं यथा पुंसः, साक्षी त्वव्यभिचारवान् ॥ २१ ॥
 व्यभिचारो मिथां यद्वत्प्रमात्रादेः समाक्षिकः ॥
 साक्षिणोऽव्यभिचारस्तु तथा किंसाक्षिको भवेत् ॥ २२ ॥

स्पष्टत्वेति ॥ १७ ॥ नन्वनिर्मुक्तपक्षे कृतेऽपि मुनिः किमिति
 नाभ्यनन्दत्वाद् अन्तरिति ॥ १८ ॥ एष त इत्यत्र त इतिष-
 ट्ठयंतपदमकृत्यंशे तत्सर्वं दृश्यं लक्ष्यत इत्याह ॥ १९ ॥
 वृष्टयंतस्ये-
 ति ॥ १९ ॥ आत्मशब्दार्थमाह ॥ आत्मेति । प्रमात्रादेः
 कल्पनाभिष्ठानं तस्य वास्तवं रूपमात्मेत्यर्थः । तस्य मा-
 त्रादिस्वरूपत्वे हेतुमाह ॥ प्रमात्रादीति ॥ २० ॥ मात्रायधि-
 ष्टानस्यैवात्मत्वमुक्तं व्यक्तीकुर्वन् मात्रादेरनात्मत्वं दृष्टान्तेन
 साधयति ॥ यदिति । यस्मिन्नाधिष्ठाने सत्त्वेन यद्वस्तु तेन विपु-
 लयते तत्तस्याधिष्ठानस्य स्वरूपं न भवतीत्यर्थः । साक्षिणोऽपि
 प्रतिदेहं व्यभिचारादनात्मत्वमाशंक्य हेत्वासिद्धिमाह ॥ सा-
 क्षीति ॥ २१ ॥ तदेव व्यनक्ति ॥ व्यभिचार इति । यथा
 मात्रादिकं तदभावश्च साक्षी पश्यन्नास्ते, तद्वत्साक्षिणोऽभावं
 कश्चिन्न पश्यसतो न तस्य प्रतिदेहं भेदस्तस्यापि साक्षित्वा-

आत्मात्मवचसम्बन्धः षष्ठ्योक्तो जगदात्मनोः ॥
 स्वतो निरात्मकं दृश्यमात्मना सात्मतां ब्रजेत् ॥ २३ ॥
 आत्मा सर्वस्वरूपत्वात्सर्वान्तरगिरेरितः ॥
 सर्पधारादिकल्पेषु रज्जोरान्तरता यथा ॥ २४ ॥
 आत्मनोऽनवशेषेण तदन्यार्थाभिसङ्गतेः ॥
 प्रत्यक्षाद्यतयैवावबोधादात्मनि लीयते ॥ २५ ॥
 अतः सर्वान्तरत्वेन सर्वात्मत्वं विवक्षितम् ॥
 न सर्वेष्वन्वयो यस्मादन्वयादि न चात्मनि ॥ २६ ॥
 व्यतिरेकान्वयाभावाः कार्यकारणवस्तुनि ॥
 अकारणमकार्यं तद्व्यतिरेकादिभाक्कथम् ॥ २७ ॥
 अन्वेति सर्वकार्येषु कारणं तन्तवो यथा ॥

दिति भावः ॥ २२ ॥ एष त इत्यत्र तच्छब्दार्थः पूर्वमुक्तः, इ-
 दानीं षष्ठ्या विवक्षितं सम्बन्धमाह *आत्मेति । यथा जगदा-
 त्मनोराधासिकः सम्बन्धः षष्ठ्यर्थ इति भावः ॥ २३ ॥
 आत्मा सर्वान्तर इत्यत्र सर्वान्तरत्वं सदृष्टान्तमाह *आत्मेति
 ॥ २४ ॥ सर्वान्तरत्वेन चेदात्मा सर्वान्तरस्तर्हि सर्वेष्वनुस्यूतत्वं
 सर्वात्मत्वमिति द्वैतापत्तिरित्याशङ्क्य विवक्षितं सार्वत्रिक्य-
 माह *आत्मन इत्यादिना । कल्पितं सर्वमधिष्ठानेन व्याप्तं
 सदधिष्ठानज्ञानेन तन्मात्रतया ऽवशिष्यते इति कृत्वाऽऽत्मनः
 सर्वात्मत्वमुक्तं नतु सर्वान्वयित्वेन, तस्मिन्नन्वयस्य व्यतिरे-
 कस्य वाऽप्यांगादित्यर्थः ॥ २६ ॥ आत्मन्यन्वयाद्ययोगमेवाह
 *व्यतिरेकेति । व्यतिरेकोऽन्वयोऽभावमेति तथोक्तः । अभा-
 वशब्दः प्रागभावादप्यरः । एते कार्यकारणसम्बन्धिनस्तद्वि-
 सयवस्तानि न सम्भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ कारणादीनामेवा-

व्यतिरेकस्तु कार्यस्य स्पष्टः कार्यान्तरात्मनः ॥ २८ ॥
 प्रध्वंसप्रागभावी च कार्याणां सर्वसम्मतौ ॥
 आत्मनः सत्स्वभावत्वादभावः शङ्कानेऽपि न ॥ २९ ॥
 प्रत्यक्तया समाप्तत्वात्प्रतीचोऽन्यस्य वस्तुनः ॥
 व्यतिरेकैकरूपस्य व्यतिरेको न लभ्यते ॥ ३० ॥
 सर्वस्वरूपभूतस्य कुत्रान्वय इतीर्यताम् ॥
 तस्मात्सार्वभौम्यमेवेह वक्ति सर्वान्तरांक्तिनः ॥ ३१ ॥
 इत्थं स्थानुभवाद्याश्वत्थयः सर्वान्तरं जगौ ॥
 अन्यः संशयमापद्य जिर्गीषुः परिपृच्छति ॥ ३२ ॥
 तत्रात्मैत्युत्तरं दत्तं ममात्माऽत्र त्रिधेक्ष्यते ॥
 देहो लिङ्गं च साक्षीति तेषु सर्वान्तराऽत्र कः ॥ ३३ ॥
 सर्वान्तरत्वं दुःसाध्यमल्पयोर्देहलिङ्गयोः ॥
 सद्भावेऽन्यस्य किं मानमप्रमेयस्य साक्षिणः ॥ ३४ ॥

न्यादिमस्वमुक्तमुदाहरणेन स्पष्टयति *अन्वेनीत्यादिना ।
 तत्र प्रागभावादेरात्मनि प्रमाक्तिरेव नास्तीत्याह *आत्मन-
 इति ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रपञ्चव्यतिरेकात्मनः प्रतीचो व्यति-
 रेकोऽपि दुर्लभ इत्याह *प्रत्यक्तयेति ॥ ३० ॥ आत्मव्य-
 तिरिक्तस्य निःस्वरूपत्वात्तत्रात्मनो वास्त्वान्वयोऽपि न घटत
 इत्याह *सर्वेति । आत्मनोऽन्वयाद्यगोमे फलितमाह *त-
 स्मादिति ॥ ३१ ॥ एव इत्यादेरर्थमनुवदन्कणम इत्यादिप्रभ-
 मवतारयति *इत्थमिति ॥ ३२ ॥ संशयमेव स्फोरय-
 ति *तवेति ॥ ३३ ॥ तेषु यः सर्वात्मत्वयोग्यः स
 सर्वान्तर इत्याशङ्क्य तर्हि परिशेषात्मासीति वाच्यः स
 चाभिदो मानागोचरत्वादित्याह *सर्वेति ॥ ३४ ॥ यः

एवं पृष्ठः स्वानुभूतौ वादिनोऽनधिकारिताम् ॥

मत्वाऽनुमानतः सत्तामात्मनः प्रत्यपादयत् ॥ ३५ ॥

स्वप्रभे मानवैकल्यादप्रमेयत्वमिष्यते ॥

वादिभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं मानोक्तौ हीयतेऽत्र किम् ॥ ३६ ॥

प्राणादिकरणैश्चेष्टा कर्तृपूर्वा क्रियात्वतः ॥

छिदिक्रियावत्कर्तृत्वं न युक्तं देहलिङ्गयोः ॥ ३७ ॥

करणप्रेरकः कर्त्ता करणैः प्रेर्यते वपुः ॥

लिङ्गं तु करणात्मत्वाच्चैवं कर्तृत्वमर्हति ॥ ३८ ॥

मुखसंचारिणा जाग्रदः प्राणनानितीक्षिता ॥

सर्वप्रत्यक्षमः सांऽयमात्मा सर्वान्तरावधिः ॥ ३९ ॥

सुप्तेऽस्मिन्करणग्रामे यो मुसोऽन्तुमदृष्टिकः ॥

सर्वान्सवासनाख्यान्पश्यन्प्राणिनि वायुना ॥ ४० ॥

स्पष्टेषु बहूलिङ्गेषु मानाभावमचुचुदः ॥

इत्युपालब्धये लिङ्गान्यपानादीन्युदाहरत् ॥ ४१ ॥

प्राणनेत्यादिष्वनुक्तिमादत्ते ऋणमिति ॥ ३५ ॥ अप्रमेये

मतीचि कथमनुमानोपन्यासस्तत्राह ऋणमभ इति ॥ ३६ ॥ य

इत्यादिश्रुतिर्मात्रानुमानप्रकारमाह ऋणाणादीति । पञ्च-

ष्टिप्राणेन चक्षुर्गादिकरणैश्च जागमाना देहचेष्टाऽत्र पक्षः । उ-

क्तानुमानस्य स्थूललिङ्गदेहाभ्यामर्थान्तरत्वं निरस्यति ऋक-

र्तृत्वात्मत्वादिना ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रतिवचनस्याभिप्रायमुक्त्वा

प्राणं व्याचष्टे ऋमुखेति । प्राणिनीत्यस्य व्याख्याऽनितीति । यः

साक्षी प्राणं व्यापारयन्नं करोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ य इतिपदं जाग्र-

त्साक्षीपरतया व्याख्याय स्वप्रादिताक्षीपरत्वेनापि व्याचष्टे

ऋमुख इति ॥ ४० ॥ एकेनैव लिङ्गेन विवक्षितमिदं किमप्रा-

एकादशेन्द्रियोत्पन्नचेष्टानामुपलक्षणम् ॥

प्राणान्यदाहृतिस्तेन लिङ्गानां बहुता स्फुटा ॥ ४२ ॥

प्राणादिकार्यकरणः स्वतोऽसंहृत एकलः ॥

तद्येष्टां कुरुतेऽकुर्वन्नयस्कान्तो मणिर्यथा ॥ ४३ ॥

रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनानधिष्ठिते ॥

न दृष्टा, चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्तकः ॥ ४४ ॥

श्रुतिः—स होवाचोपस्तश्चाक्रायणो यथा विष्णुयादसौ
गौरमावइव इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव सा-
क्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याच-
क्षेत्त्येव त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरः ॥

वार्त्तिः—समूत्रदारुपन्त्रेण सदृशं लिङ्गयुग्मयुः ॥

यः प्रेरयत्यसावात्मेत्युक्तोऽन्योऽप्यजहाम तम् ॥ ४५ ॥

प्रतिज्ञाय पुरा साक्षाद्भामहं दर्शयामि ते ॥

नेनेत्याद्यनेकलिङ्गेन ? तत्राह ऋष्यष्टेष्टिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ननु

प्राणनादिहेतुश्चेदात्मा संहृतः, सक्रियश्च स्यात्तत्राह ऋषाणादी-

ति । चेष्टां कुरुते, चेष्टाहेतुरित्यर्थः । अकुर्वन्निति छेदः । मणि-

धिमात्रेणान्यत्र क्रियाहेतुत्वे दृष्टान्तोऽपस्कान्त इति ॥ ४३ ॥

सङ्गातातिरिक्तचिदात्मैव नास्ति कुतस्तस्याक्रियत्वमिहा-

वाङ्मनाह ऋथादाविति । अचेतनप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठानपूर्विका-

प्रवृत्तत्वाद्वादिप्रवृत्तिवदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उक्तमर्थं संक्षिपन्

यथेति पश्यन्प्रवतारयति ऋषमूत्रेति ॥ ४५ ॥ अपहामे हेतुं दर्श-

यम्प्रश्नवाक्यं व्याचष्टे ऋषतिज्ञायेति द्वाभ्याम् । तथा कर्तुं मत्प्र-

स्यितुमिति यावत् । लिङ्गेन यावतादिनेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके लिङ्गेन

अशक्नुवंस्तथाकर्तुं लिङ्गेन प्रतिबोधयेत् ॥ ४६ ॥
 यथा कश्चित्तथैव त्वं प्रतिज्ञाय पुराऽऽत्मनः ॥
 अपरोक्षमनुकृत्वा तल्लिङ्गेनावदयस्यहो ॥ ४७ ॥
 लिङ्गं वाच्यं परोक्षार्थं न त्वात्मनि परोक्षता ॥
 इति मत्वा हेतुकारं पारोक्ष्यस्य निवर्त्तकम् ॥ ४८ ॥
 मुरुयापरोक्ष्यमुक्तं त इति दर्शयितुं पुनः ॥
 प्रत्यग्दृष्टिपरं वाक्यमुत्तरत्वेन वक्तव्यम् ॥ ४९ ॥
 विद्वद्भाषामबुद्धाऽन्यः सरूपादिदिववात्मनि ॥
 अक्षजन्यापरोक्षत्वं मत्वाऽपृच्छत्पुरं तम् ॥ ५० ॥
 दृष्टश्रुतमतज्ञातेष्वेषां सर्वान्तरस्तु कः ॥
 दृष्ट्याद्यगोचरः प्रत्यागति प्रश्नमपाकरोत् ॥ ५१ ॥

माणनादिनेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

यथा कश्चिदसौ गौरिति प्रसङ्गेन दर्शयिष्यामीत्युक्त्वा
 विग्रहादन्यथेव लिङ्गेन ग्रुयादेवमेतदान्वयस्वरूपं त्वया व्यप-
 दिष्टमिति श्रुत्यस्यार्थः ।

यदेवेत्यत्रावधारणान्तर्यमाह अलिङ्गमिति । एवकारमाहे-
 त्यर्थः ॥ ४८ ॥ एतन् आत्मेति प्रतिवचनान्तर्यार्थमाह अमुल्ले-
 खेति ॥ ४९ ॥ कतम आत्मेति पुनः प्रश्नस्य तान्तर्यमाह अविद्व-
 दिति । सरूपादिपित्रव यटादिपित्र ॥ ५० ॥ प्रश्नमुक्त्वा
 तदक्षराणि व्याकरोति अदृष्टेति । दृष्टश्रुतादिषु कतमः सर्वा-
 न्तरः ? मङ्गानादिष्वन्यसतो दर्शयेत्यर्थः । आत्मनो विषयत्वेन
 प्रदर्शनमशक्यमिति न दृष्टेर्व्यादिष्वन्युक्तान्तर्यमाह अदृष्ट्या-
 दीति ॥ ५१ ॥

दृष्ट्याद्यविषयत्वे कथमात्ममिद्विषयमाह अनेकीति । श-
 र्वादिदृष्टयस्तदभावश्च यन्मूर्तस्यैव समादात्मिष्यन्ति स्वमहिम्नैः

श्रुतिः—न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः ॥

वार्ति०—वेक्ष्यति यद्वलाद्वक्ति न वेक्ष्यात्यपि यद्वलात् ॥

योगिनोऽनुभवन्त्येतमगोचरत्वमैव हि ॥ ५२ ॥

उक्तवर्त्मानिरंकेण नात्मवस्तु घटादिवत् ॥

शक्यते प्रतिनिर्द्देश्युं प्रमाणागोचरत्वतः ॥ ५३ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां साश्रिणः स्वप्नस्य तत् ॥

प्रमाणागोचरत्वं तु वस्तुस्वाभाव्यतो भवेत् ॥ ५४ ॥

दृष्टेर्न पश्येर्द्रष्टारमिति प्रत्युत्तरं वचः ॥

वक्ष्यगोचरतामेतच्छक्यं व्याक्रियते स्फुटम् ॥ ५५ ॥

चक्षुर्जन्यमनोवृत्तिश्चक्षुक्ता रूपभामिका ॥

दृष्टिरित्युच्यते, द्रष्टा दृष्टेः कर्त्तेति लौकिकैः ॥ ५६ ॥

अतो दृष्टिद्वयं वाक्यं भाति षष्ठ्यन्तशब्दतः ॥

एका दृष्टिस्तृजन्तेन धातुना ऽन्येति तद्वयम् ॥ ५७ ॥

मयने विद्युद्दमनमामिन्वयः ॥ ५२ ॥ प्रत्यक्त्वेनाविषयतयै-

वात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तमेवोपपादयति *आत्मेति ॥ ५३ ॥

तस्य प्रमाणागोचरत्वं वा कुतस्तत्राह *द्रष्टृमिति ॥ ५४ ॥ प्रतिब-

चनतात्पर्यमुपसंहरन्नक्षरार्थं वक्तुं मतिजानीते *दृष्टेरिति ॥ ५५ ॥

अस्मिन्वाक्ये लौकिकी पारमार्थिकी चेति दृष्टिद्वयं मनीषत इ-

ति वक्तुं दृष्टिशब्दयोर्लोकमिदमर्थमाह *चक्षुरिति । क-

र्त्तेत्युच्यते इत्यनुषङ्गः ॥ ५६ ॥ एवं लौकिकमभिद्धौ फलित-

माह *अत इति । एका दृष्टिरूपेत्यर्थः । द्रष्टारमित्यत्र तृज-

न्तेन धातुना, अन्या आत्मरूपा दृष्टिर्भातीत्यर्थः । दृष्टिद्वयमर्थन-

मुपसंहरति *तद्वयमिति । तस्माद् द्वयमत्र भातीत्यनुषङ्गः ॥ ५७ ॥

दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्र दृष्टेः कर्त्तारमित्येवार्थः, अतो नात्र दृष्टिद्वयं व-

भर्तृपपञ्चो व्याख्यानि वाक्यं दृष्टिद्वयं विना ॥

दृष्टिः षष्ठ्यन्तशब्दोक्तः कर्तृमात्रं तृजन्तः ॥ ५८ ॥

मैवं पदे तृजन्तेऽस्मिन्प्रकृतिप्रत्ययद्वयात् ॥

दृष्टितत्कर्तृमंसिद्धेः षष्ठ्यन्तस्यानपेक्षणात् ॥ ५९ ॥

अतो दृष्टिद्वयं वाच्यं नित्यानिन्यविभेदि तत् ॥

मनोवृत्तिरनिन्याऽन्या साक्षिचैतन्यरूपिणी ॥ ६० ॥

वृत्तिर्जडाऽप्यसावात्मचैतन्यच्छयया युता ॥

चैतन्यवद्भासकत्वाद् दृष्टिशब्दार्थतां व्रजेत् ॥ ६१ ॥

यन्मवैव्यापिचैतन्यं तद्दृष्टिं व्याप्नुयात्तया ॥

दृष्ट्यैकतामुपगतमागन्तुकभिषेक्षयत् ॥ ६२ ॥

व्याप्तस्त्वमेव द्रष्टृत्वं नाक्रिये द्रष्टृता स्वतः ॥

न धूमाग्न्योरिव व्याप्तिः किन्तु स्रक्स्पर्शयोरिव ॥ ६३ ॥

तीयत इत्येकदेशयुक्तमनुवदति *भर्तृपपञ्च इति ॥ ५८ ॥ अ-

स्मिन्पक्षे कर्तारमिन्यस्य दृष्टागमिति पदेनैव सिद्धेर्दृष्टिरितिपदं

निरर्थकं स्यादिति दूषयति *मैवमिति ॥ ५९ ॥ स्वमतमु-

पसंगन्तदृष्टिद्वयं विभजते *अतएति ॥ ६० ॥ जडाया

वृत्तेः कथं दृष्टिपदवाच्यत्वं ? तत्राह *वृत्तिरिति ॥ ६१ ॥

साक्षिचैतन्यस्य निन्यत्वे "इदानीमीक्षते" इति तत्रागन्तुकत्वधीर्न

स्यात्तत्राह *यदिति । दृष्टिं वृद्धिवृत्तिम् ॥ ६२ ॥ नन्वात्म-

नो नित्यदृष्टिरूपत्वे द्रष्टेति व्यपदेशः कथं मिश्रयेत्, दर्शनक्रि-

याकर्तुरेव द्रष्टृत्वात्तत्राह *व्याप्तस्त्वमिति । ननु वृत्तिव्याप्त्यै

चेद् द्रष्टृत्वं तर्हि व्यापकं विना तक्षिरूपितव्याप्याश्रयस्यात्मनो-

ऽवस्थानं न स्यात्तत्राह *नेति ॥ ६३ ॥ लोके व्याप्तिर्दिष्टा मुख्या

गौणी च । तत्राद्या व्याप्यव्यापकयोस्तादात्म्यरूपा । द्वितीया

कात्स्न्येन यच्च वृत्तिः स्याद्व्याप्यव्यापकवस्तुनोः ॥

व्याप्तिस्तत्रैव मुख्या स्यात्स्मरजसर्पादिवस्तुवत् ॥ ६४ ॥

देशकालादिसम्भेदादमाधारणतत्त्वयोः ॥

व्याप्तिर्न मुख्या धूमाग्न्यां हिमवर्द्धिष्वयोरिव ॥ ६५ ॥

क्रियाकाररूपा धीरक्रियाकारकात्मना ॥

व्याप्त्यैव जायते कुंभ आकाशेन यथा तथा ॥ ६६ ॥

व्याप्या दृष्टिर्जन्मवत्त्वादन्त्या व्यापिका त्वियम् ॥

कूटस्थत्वेन माक्षिन्वाक्षिण्या जन्मादिवर्जनात् ॥ ६७ ॥

कूटस्थदृष्टिस्तन्मोहो दृष्ट्याभासं च तन्त्रयम् ॥

साक्षी सर्वजगद्धेतुर्निगन्तेति च भण्यते ॥ ६८ ॥

कूटस्थदृष्टेः माक्षिन्वं स्वमांहाभासवर्त्मना ॥

साक्ष्येणार्थेन सम्बन्धात्सिध्यत्येव स्वतो ननु ॥ ६९ ॥

त्वत्यन्तभिन्नयोर्देशाद्यभेदनिवन्धना । तथाच प्रकृते मुख्यैव सा
विवक्षितेति वक्तुं व्याप्तिद्वयं क्रमेणोदाहरति *कात्स्न्येनेत्या-
दिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तत्राक्रियस्याप्यात्मनो मुख्या व्याप्ति-
रुपपद्यते इति महष्टान्तमाह *क्रियोति ॥ ६६ ॥ एवं दृष्टि-
द्वयं माक्षिणो द्रष्टृत्वं चोपपाद्य "निग्नानित्पाविभेदि तत्" इत्युक्त-
मुपपादयति *व्याप्येति । परिच्छिन्नस्यार्थः । जन्माभावे हे-
तुः *माक्षित्वादिति । तस्य विकारित्वं व्यावर्त्तयति *कू-
टस्थत्वेनेति । तत्र माक्षिन्वं कल्पितमिति भावः ॥ ६७ ॥ सा-
क्षित्वमपि कारणत्वादिवद्वास्तवमेवास्तु तत्राह *कूटस्थेति । अयं
विधो गुणप्रधानत्वेन त्रिषोऽप्यने, तथाच कारणत्वादि चाविद्यमिति
भावः ॥ ६८ ॥ अविकारिणोऽपि माक्षित्वमाह *कूटस्थेति ।
सम्बन्धादेवेत्यन्वयः ॥ ६९ ॥ अनेन्यदृष्टिव्यतिरेकेणोक्तमाक्षिणि

व्यावृत्तत्वेन मात्रादेः सिद्धः साक्षी सुषुप्तगः ॥
 नावेदिषं सुषुप्तोऽहमिति धीर्नान्यथा भवेत् ॥ ७० ॥
 बुध्यादेः प्रविलीनत्वाद्देहादेश्च जडत्वतः ॥
 लोष्टादेरिव नैव स्यान्नाज्ञासिधिमितीक्षणम् ॥ ७१ ॥
 प्रत्यक्षसाक्ष्यतिरेकेण नाभावोऽपि प्रमिध्यति ॥
 किमु भावो जगत्यस्मिन्साक्षी चानन्यसिद्धिकः ॥ ७२ ॥
 शून्यस्यापि हि शून्यत्वं तत्साक्षिणि सतीक्ष्यते ॥
 असाक्षिकं चेत्तत्सिद्धं साक्षिवत्स्यात्स्वयम्प्रभम् ॥ ७३ ॥
 न देशकालावस्थादेरपेक्षा साक्षिसिद्धये ॥
 देशादेः साक्ष्यपक्षत्वात्स्वतः सिध्यति साक्ष्यतः ॥ ७४ ॥
 जन्मनाशादिसाक्षित्वाज्जन्मनाशादिवर्जिता ॥
 साक्षिदृष्टिरियं नित्या मोहजन्या तथेतरा ॥ ७५ ॥

मानाभावमाशङ्क्यानुभवेन साधयति *व्यावृत्तत्वेनेति ॥ ७० ॥
 उक्तमेव व्यनक्ति *बुध्यादेरिति । न देहद्रव्यकृतं सांपुप्तज्ञानमित्य-
 च हेत्वन्तरमाह *देहादेश्चेति । अतः सांपुप्तज्ञानानुभवाभावे
 परामर्शमिद्धिरिति फलमाह *नैवेति ॥ ७१ ॥ किञ्च शून्य-
 वादिभिरपि तत्सिद्धये साक्ष्यभ्युपेयः किमु वक्तव्यमितरैरित्याह
 *प्रत्यगिति । *आभावोऽपीति । शून्यमपीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ शून्य-
 सिद्धेः साक्ष्यधीनत्वमाह *शून्यस्येति । साक्षिणं विना शून्या-
 मिद्धिरस्य स्वप्रकाशत्वे च नाममात्रे त्रिवाद इति भावः ॥ ७३ ॥
 एवं नित्यानुभवं प्रमाध्य स्वतःसिद्धत्वं साधयति *नेति ॥ ७४ ॥
 साक्षिनित्यत्वमुपसंहरति *जन्मेति । अनित्यदृष्टिस्वरूपमाह-
 *मोहेति ॥ ७५ ॥ मोहदृष्ट्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयति *अविचारि-
 तेति ॥ अनिर्वचनीयं साभामपज्ञानं साक्षिसाक्षिधिमित्रेण

अविचारितसंसिद्धिर्मोहोऽयं साक्षिसन्निधेः ॥
 सामासो मातृमानादिर्भवेद्धर्माण्यपेक्षया ॥ ७३ ॥
 स्मृतिनिश्चयसन्देहरागद्वेषादिवृत्तिषु ॥
 अहंरूपेण योऽन्वेति स प्रमाताऽस्यनित्यचित् ॥ ७७ ॥
 स्मराम्यहं निश्चिनोमि संशये रागवानिति ॥
 अहंरूपान्वयः स्पष्टः कर्त्ता भोक्ताऽप्यसौ भवेत् ॥ ७८ ॥
 प्रत्यक्षोहोत्थबुध्यादिर्जडरूपप्रधानतः ॥
 कर्त्तृतां भोक्तृता त्वस्य चिदाभासप्रधानतः ॥ ७९ ॥
 प्रमातुर्जायते वृत्तिश्चक्षुषा रूपराजिता ॥
 द्रष्टव्यं तु तथा रूपं न साक्षी दृश्यते तथा ॥ ८० ॥
 दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं दृष्ट्या पश्येन्न दृश्यया ॥
 इति वाक्यं मुनिर्वाक्त वर्णितन्यायगर्भितम् ॥ ८१ ॥
 येन चक्षुरिदं दृष्टं चक्षुषा यं न पश्यति ॥

प्रमातृद्वारा ज्ञानाद्यकारेण परिणमत इत्यर्थः । तत्र निमित्तमाह *धर्मेति ॥ ७३ ॥ कोऽसौ माता यद्द्वारा ज्ञानादिपरिणामास्तत्राह *स्मृतीति । वृत्तिपदन्तःकरणावच्छिन्ना चित्प्रमातेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ वृत्तिपदहमर्थस्यान्वयेऽनुभवं प्रमाणयति *स्मरामीति । कर्त्तृत्वादिधर्मोऽपि प्रमातुरेवेत्याह *कर्त्तेति ॥ ७८ ॥ कर्त्तृत्वादेर्जडधर्मत्वे दुःखादिभोगस्य चेतनधर्मात्त्वानुभवो न स्यात्तत्राह *प्रत्यक्षिति । तथाच प्रमातुर्जडाजडस्वरूपत्वात्कर्त्तृताया जडप्रधानत्वेऽपि भोक्तृत्वस्य चित्प्रधानत्वात्सोक्तदोष इति भावः ॥ ७९ ॥ अनित्यदृष्टिनिरूपणमुपमंहरति *प्रमातुरिति ॥ ८० ॥ वाक्यार्थमाह *दृष्टेरिति ॥ ८१ ॥ द्रष्टुर्दृश्यज्ञानाविषयत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति *येनेति

ब्रह्म विद्धि तदेव त्वमिति श्रुत्यन्तरे स्फुटम् ॥ ८२ ॥

श्रुतिः-न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीया
न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । एष त आत्मा सर्वा-
न्तरोऽतोऽन्यदात्तं ततो होषस्तस्याकायण उपरराम ॥ २ ॥

इत्युपनिषदि चतुर्थं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

वाः-श्रुतिः श्रोतृजधीवृत्तिस्तस्याः श्रोताऽवभासकः ॥

श्रुत्या शब्दावगाहिन्या श्रोतारं शृणुयान्न तम् ॥ ८३ ॥

ऊहापोहात्मधीवृत्तिर्मातिस्तस्याः प्रकाशकम् ॥

अनूद्यमनपोष्यं तं न मन्वीयास्त्वमेतया ॥ ८४ ॥

अस्पष्ट ऊह्य आत्मा तु विस्पष्टो भानरूपतः ॥

अनपोष्योऽनुपाधित्वादात्मा नापैति कर्हिचित् ॥ ८५ ॥

निश्चयात्मकधीवृत्तिर्विज्ञातिस्तद्विभासकम् ॥

असंदिग्धं तया वृत्त्या न विज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ८६ ॥

दृष्टश्रुतमतज्ञातेष्वित्यमात्मा न कश्चन ॥

किं तर्ह्येष तवात्मेति प्रोक्तः प्रत्यक्तया पुरा ॥ ८७ ॥

यः सर्वं विषयीकुर्वन्विषयी क्रियते नहि ॥

॥ ८२ ॥ न दृष्टदृष्टारं पश्येरित्येतद्विस्तरता व्याख्याय न श्रुतरित्या-

देरर्थमाह *श्रुतिरिति ॥ ८३ ॥ न मतेरित्यादेरर्थमाह *ऊहेति ।

॥ ८४ ॥ आत्मनोऽनूद्यत्वमुपपादयति *अस्पष्ट इति । रत्नादि-

रिति शेषः । आत्मा ऊहात्मकधीवृत्तिगोचरो न भवति स्पष्ट-

त्वादालोकवदित्यर्थः । हेत्वमिद्धिमुद्धरति *भानेति । अनपोष्य-

त्वं साधयति *अनपोष्येति ॥ ८५ ॥ न विज्ञातेरित्यादेरर्थ-

माह *निश्चयेति ॥ ८६ ॥ एष त इत्यादिवाक्यस्य व्या-

ख्याशङ्कामाह *दृष्टेति । तदुत्तरत्वेन वाक्यं व्याचष्टे * प्रोक्त

किन्तु भाति स्वयं सोऽयं सर्वान्तर इतीरितः ॥८८॥

सर्वान्तरत्वं सार्वान्तर्यमन्यस्मिन् सति तत्कृतः ॥

न चेदन्यसदा सर्वशब्दार्थो नेति शङ्किते ॥ ८९ ॥

अतोऽन्यदार्तामित्याह दोषद्वयनिवृत्तये ॥

आरोपितप्रपञ्चस्य तत्त्वज्ञानेन पीडनात् ॥ ९० ॥

सर्पादीनां कल्पितानां रज्जुरात्मा यथा तथा ॥

मायामयस्य सर्वस्य चिदस्त्वात्मेति सुस्थितम् ॥९१॥

इति वार्त्तिकसारे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणं
समाप्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमब्राह्मणं ब्रह्मबोधसंसिद्धिसाधनम् ॥

समुत्पन्ने तत्त्वबोधे मुक्तलक्ष्म च वर्ण्यते ॥ १ ॥

कहोलोषस्तयोः प्रदने पौनरुक्त्यं निवर्तयन् ॥

जीवात्मपरमात्मानौ भिन्नावित्याह कश्चन ॥ २ ॥

इति ॥ ८७ ॥ उक्तमेव स्मारयति *य इति ॥ ८८ ॥ अतोऽन्यद्

इत्यादेः पातनिकामाह* सर्वेति ॥ ८९ ॥ तत्र वाक्यं पातयति

*अतोऽन्यदिति । चितोऽन्यद्विनाशीति श्रुत्यर्थः ॥९०॥ ज्ञाना-

नन्तरं द्वैतनिवृत्तावपि तत्पूर्वं तत्त्वत्वात्तदा कथं सार्वान्तर्यं तदाह

*सर्वेति । कल्पितस्याधिष्ठानापरिच्छेदकत्वादिति भावः ॥ ९१ ॥

इति वार्त्तिकसारटीकायां चतुर्थब्राह्मणं समाप्तम् ॥

उत्तरब्राह्मणनात्यर्थमाह *पञ्चमेति । ब्रह्म च तद्वो-

षसिद्धिसाधनं चेत्यर्थः । लक्ष्म लक्षणम् ॥ १ ॥ स्वाभि-

प्रेतां सकृतिं वक्तुं भर्तृप्रपञ्चोक्तां तामाह *कहोलेति ॥ २ ॥

प्रदनेयोर्विषयभेदमुक्त्वा पञ्चमाध्यायशेषस्य कहोलप्रकरणै-

कहोलब्राह्मणोक्तोऽयमापञ्चमसमाप्तिः ॥

अशनायादिरहितः परमात्मा प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

उपस्तब्राह्मणोक्तस्तु जीवात्माऽयं परेण सः ॥

षष्ठाध्यायेन सर्वेण प्रपञ्च्यत इति स्थितिः ॥ ४ ॥

मैवं प्रश्नस्य साम्येन प्रयुक्तेश्च समत्वतः ॥

आत्मद्वयासम्भवाच्च न जीवपरयोर्भिदा ॥ ५ ॥

साक्षादित्यादिकः प्रश्नो द्वयोरेकविधस्तथा ॥

प्रत्युक्तिश्चैव इत्यादिस्तत्रार्थो भिद्यते कुतः ॥ ६ ॥

एकेनैवात्मना देहे सात्मके सति यः पुनः ॥

द्वितीय आत्मा किं तेन तस्मादात्मद्वयं न हि ॥ ७ ॥

पृष्ठो देहविभेदेन यथात्मा भिद्यते तदा ॥

सर्वान्तरत्ववचनं द्वयोरपि विरुध्यते ॥ ८ ॥

उपस्तपृष्ठादन्यत्वं निवर्त्तयितुमात्मनः ॥

य एव साक्षादित्युक्तावेवकारः प्रयुज्यते ॥ ९ ॥

उपदेशस्य विषयस्त्वमर्थः शोधितः पुरा ॥

कवाक्यतामाह *कहोलेति ॥ ३ ॥ षष्ठाध्यायस्योपस्तप्रश्ने-
नैकवाक्यतामाह* उपस्तेति ॥ ४ ॥ ब्राह्मणद्वये इत्यर्थ-
द्वयं विवक्षितमित्येतदयुक्तमिति दूषयति* मैवमिति ॥ ५ ॥
हेतुत्रयं क्रमेणाह *साक्षादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ उपस्तकहो-
लयोश्च महानभेदादात्मभेदं शङ्कित्वा पारिहरति* पृष्ठ इति ।
मज्जावविशष्टयोः पारिच्छिन्नत्वाद्द्वयोः सार्वआत्म्यायोगाच्चेति भा-
वः ॥ ८ ॥ किंच यदेवेत्येवकारप्रयोगादपि प्रश्नद्वयविषयस्य न
भेदशङ्कावकाश इत्याह* उपस्तेति ॥ ९ ॥ परोक्तमङ्गतिं निरस्य
स्वाभिमतं तावत्प्रश्नवाक्यमवतारयति* उपदेशस्येति ॥ पु-

न ब्रह्मत्वं सम्यगुक्तमिति पृच्छति तत्पुनः ॥ १० ॥

श्रुतिः—अथ हँनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ या-
ज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोच्चाद्ब्रह्म य आ-
त्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वा-
न्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापि-
पासे शोकं मोहं जरां मृत्युमप्येति ॥

षा०—अशनायादिरहितब्रह्मताया अभिषण्णे ॥

न स्यात्सर्वान्तरत्वादि संसारिणि चिदात्मनि ॥ ११ ॥

इत्यभिप्रेत्य तेनोक्तं साक्षादित्यादिकं पुनः ॥

अनूय सर्वं पप्रच्छ कहोला ब्रह्मरूपताम् ॥ १२ ॥

त्वमर्थाच्छोधिनाम्नान्यद्ब्रह्मेत्येतद्विवक्षया ॥

उक्तमेवोत्तरं श्रूय एष इत्याद्यवाचत ॥ १३ ॥

वैत्र त्वमर्थः प्राधान्येनोक्तः, तस्य प्राधान्येन ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थं
कहोलप्रश्न आरभ्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

कहोल इति नामतः, कुषीतकस्यापसं कौषीतकेयः स
पप्रच्छेति श्रुत्यर्थः ॥

आत्मनो ब्रह्मत्वमत्र प्रतिपिपादयिषितं चेत्तदेव प्रश्न-
पूर्वकं प्रतिपाद्यतां, किं यत्साक्षात्सर्वविशेषणस्य पुनः कथने-
नेत्याशङ्क्याह* अशनायेति । अशनायादिरहितं स्वप्रकाशं
यत्सर्वात्मकं ब्रह्म तदभेदयोग्यजीवस्वरूपनिर्धारणायोषस्तेनो-
क्तं साक्षादित्यादिसर्वविशेषणमर्थवदित्युक्तम्, अत्रापि तादृश-
जीवस्वरूपस्य ब्रह्मत्वनिर्धारणाय सर्वं विशेषणमनूद्यत इत्य-
र्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ननु तत्पदार्थे पृष्ठे एष त इत्यादिना
त्वमर्थमेव तदुत्तरत्वेन वदतः कोऽभिप्रायस्तत्राह अत्रामिति

क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यु इतीहवैः ॥
 त्रिभिर्गुणैर्बिंशिष्टानां मध्येऽसी कतमो वद ॥१४॥
 यद्यन्यतम एतेषां तस्य न ब्रह्मणा तदा ॥
 एतेष्वनन्तर्गतस्तु न कोऽप्यात्मा जनैर्मतः ॥ १५ ॥
 विद्वज्जनानुभूत्येष क्षुदादेरवभासकः ॥
 प्रसिद्ध इत्याभिप्रेत्य ब्रह्मत्वेन तमुक्तवान् ॥ १६ ॥
 अत्येति योऽशनायादीन्विचारेण निरूपणे ॥
 क्षुदादिमाक्षी तस्यास्य ब्रह्मत्वं केन याध्यते ॥१७॥
 नन्वेक आत्मा मूढानां विदुषां चेति तं मतम् ॥
 उक्तोर्मिषदकातीतत्वं तद्वन्धश्चास्य तत्कथम् ॥१८॥
 अविचारविचाराभ्यां यथा सर्पत्वरज्जुते ॥
 तथाऽत्मन्यपि संसारभावाभावाविति क्षियताम् ॥१९॥
 क्षुत्पिपासे प्राणधर्मौ शोकमोहौ तु मानसौ ॥

॥ १३ ॥ कतम इत्यादिप्रश्नाभिप्रायमाह *क्षुदित्यादिना ।
 अशनायादिधर्मिणां प्राणमनःशरीराणां मध्ये कस्यचिदात्म-
 त्वमुच्यते चेत्, न तस्य ब्रह्माभेदयोग्यता, एतत्त्रयव्यतिरिक्त-
 स्तु लोकाप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १४ ॥ योऽशनायेत्यादिप्रत्यु-
 क्तिनात्पर्यमाह* विद्वदिति ॥ १६ ॥ क्षुदादिमाक्षिणः प्र-
 सिद्धत्वेऽपि तस्य ब्रह्मत्वोक्तिः कथमित्याशङ्क्याशनायादिरहि-
 तब्रह्मलक्षणलाक्षणत्वादित्याह* प्रत्येतीति । माक्षिणोऽशनाया-
 दिमेषप्रतिपक्षेः कथं तद्राहित्यमित्याशङ्क्यारोपितं तदिति मत्वाह
 *विचारेणेति ॥ क्षुधाद्यागमापायमाक्षित्वात्प्रतीचो न वस्तुनो
 क्षुधादिमत्तेत्याह *क्षुदादीति ॥१७॥ उक्तमर्थमाक्षेपमाधानाभ्यां
 विशदयति *नन्विह्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ नन्वशनायादयो न

जरामृत्यु देहधर्मावात्मधर्मो न कश्चन ॥ २० ॥
 प्राणसंचारबाहुल्याद्गमनादिभ्रमे सति ॥
 क्षुत्पिपासाजनिस्तेन प्राणधर्मत्वमेतयोः ॥ २१ ॥
 इष्टस्य वस्तुनोऽसिद्धौ चेतसो याऽनवस्थितिः ॥
 सशोको मानसो धर्मो मोहश्च विषयभ्रमः ॥ २२ ॥
 जरा देहस्य शैथिल्यं मृत्युः प्राणवियुक्तता ॥
 ते सर्वेऽप्यात्मानि भ्रान्त्या कल्पिता व्योमनैत्यवन् ॥ २३ ॥
 यः स्वकारणसंसर्गः क्षुदादेरत्ययो मतः ॥
 अनात्यन्तिकरूपत्वात्सोऽत्ययोऽत्र न गृह्यते ॥ २४ ॥
 तत्कारणनिषेधो यः स्वमहिम्नैव वस्तुनः ॥

वस्तुन आत्मधर्माश्चेत्कस्य ते धर्मास्तत्राह #क्षुदादि ॥ २० ॥
 तयोः प्राणधर्मत्वे युक्तिमाह #प्राणेति ॥ २१ ॥ शोकमोहशब्द-
 योरर्थं वदंस्तयोरन्तःकरणधर्मत्वमाह #इष्टस्येति । विषयभ्रमः
 विषयमत्यत्वभ्रम इत्यर्थः ॥ २२ ॥ जगामृत्युशब्दार्थं वदंस्तयोः
 स्थूलशरीरधर्मत्वमाह #जरेति ॥ एवं पङ्कर्मिणामनात्मधर्मत्वेऽप्या-
 त्मनि प्रतीतिरुपपद्यते इति सदृष्टान्तमाह #ते इति ॥ २३ ॥
 अत्येतीत्यत्रात्ययशब्दार्थं त्रिवक्षुर्नात्र लोकमसिद्धार्थो गृह्यते
 इत्याह #य इति ॥ यः सुप्तिप्रलययोः क्षुदादेर्नाशः स स्वका-
 रणसंसर्ग इति लोकमम्पनस्तस्यात्राग्रहणे हेतुमाह #अनात्य-
 न्तिकेति ॥ २४ ॥ तस्य त्रिवक्षितमथेमाह #तदिदं ॥ तच्छब्द-
 नाशनायाद्युच्यते मोक्षविधां तत्प्रतिपादने त्रिवक्षिते सतत्यर्थः ॥
 तद्विद्वांसो मोक्षविदः करणायवाहने कार्यस्यात्यन्तिकात्ययायोगा-
 दशनायादिशब्देन वस्तुमाहङ्गैव नित्यनिवृत्तमशनायादिमत्पा-

तमस्यं मोक्षविधौ तद्विद्वांसः प्रचक्षते ॥ २५ ॥
 प्राणहेतुस्त्वमः प्राणधर्माभ्यामुपलक्ष्यते ॥
 सूत्रात्मा शोकमोहाभ्यां जरया मृत्युना विरादः ॥ २६ ॥
 तमः सूत्रं विराजं च योऽप्येत्यात्मा स्वयंप्रभः ॥
 असङ्गस्तत्परं ब्रह्म साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥ २७ ॥
 यथा विशुद्धमाकाशं सति वाऽसति वा मले ॥
 नीहारादौ तथैवात्मा कार्यकारणवस्तुनि ॥ २८ ॥
 परमात्मस्वभावोऽयं कहोलाय प्रपञ्चितः ॥
 तद्बोधसाधनं सर्वकर्मत्याग इहोच्यते ॥ २९ ॥
 उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य संन्यासो लक्षणं यतः ॥
 साधनं च तदुत्पत्तौ संन्यासस्तत्र गम्यताम् ॥ ३० ॥
 श्रुतिः—एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैष-
 णयाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ

णकारणमज्ञानं लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ उक्तमेव व्यनक्ति
 *भाषेति । नन्वेवमापि सर्वकार्यातीतत्वमात्मनो न मिद्व्येदि-
 त्याशङ्क्य तत्तिमध्यर्थं शोकादिपदैः सूत्रविराजौ लक्ष्येते इत्या-
 ह *सूत्रेति ॥ २६ ॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यं योजयति *तम
 इति ॥ २७ ॥ स्वभावादेवात्मनः कालत्रयेऽप्यमङ्गत्वं दृष्टान्तेन
 प्रतिपादयति* तथेति ॥ २८ ॥ वृत्तानुवादपूर्वकमेतं वैतमि-
 त्याद्यवतारयति *परमेति । इहेति प्रकृतब्राह्मणोक्तिः ॥ २९ ॥
 अत्र संन्यासो विधीयत इत्यत्र गमकमाह *उत्पद्येति । अत्र हि
 विद्यासाधनं विद्वल्लक्षणं च प्रतिपादयिष्यते, संन्यासस्योभय-
 रूपान्वान्मोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ वाक्यनात्पर्यमु-

भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥

वार्ति०-ब्रह्मात्मनोर्यदेकत्वं ब्राह्मणद्वयनिश्चितम् ॥

एतं तमिति शब्दाभ्यां तदैकात्म्यमनूयते ॥ ३१ ॥

अत्येति योऽशनायादीन्स आत्मेति गिरोच्यं ॥

तमात्मानं विदित्वाऽथ व्युत्तिष्ठन्त्येषणाश्रयात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मप्रज्ञेन पृष्टं ते तद्वोधफलसाधने ॥

इति मत्त्वोत्तरत्वेन व्युत्थानद्वयमुच्यते ॥ ३३ ॥

पूर्वं विदित्वा पश्चात् व्युत्थायेत्यन्वयाच्छ्रुतात् ॥

विद्वत्संन्यास आभाति ब्रह्मबोधफलात्मकः ॥ ३४ ॥

व्युत्थायाथ विदित्वेति व्यत्ययेनार्थिकान्वयात् ॥

सिद्धो विविदिषात्यागः स्पष्टः श्रुत्यन्तरेऽप्यसौ ॥ ३५ ॥

स्वात्मलाकं स्वामच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वक्ष्यामि ॥

त्यागेनैकेऽमृतत्वं तु प्राप्ता इत्यपरा श्रुतिः ॥ ३६ ॥

क्त्वाऽक्षराणि व्याचष्टे* ब्रह्मेयादिना ॥ ३१ ॥ वाक्यं योजय-

ति* तमिति ॥ ३२ ॥ एवं सामान्यतो वाक्यार्थमुक्त्वा विदित्वा

व्युत्थायेत्यत्रार्थभेदं विवक्षुः प्रकृतवाक्यस्यापृष्टोत्तरत्वशङ्कां

निरस्यति* ब्रह्मप्रज्ञेनेति । अर्थादिति शेषः ॥ ३३ ॥ व्यु-

त्थानद्वयपतिपादनपरत्वेन वाक्यं योजयति* पूर्वमित्यादि-

ना ॥ ३४ ॥ *आर्थिकेति । संन्यामस्य ज्ञानसाधनत्वाद्यां-

ग्यतामहिम्ना व्युत्थानपदं व्यसामेनापि विदित्वेतिपदेनान्वे-

तीत्यर्थः ॥ ननु त्यागस्य बोधहेतुत्वे मिद्धे व्यवहितयोजनया

ऽस्य वाक्यस्य विविदिषात्यागपरत्वकल्पनमुचितं, तदेवाभिद्ध-

मिति नेत्याह *स्पष्ट इत्यादिना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ 'ब्राह्मणः'

इत्यत्र ब्राह्मणशब्दस्यैवार्णिकपर इत्यभिप्रेत्य 'कथं तर्हि भाष्य-

ब्राह्मणग्रहणश्रुत्या विप्राणामेव भाष्यकृत् ॥
 संन्यासेऽधिकृतिं प्राह चतुर्थाश्रमरूप्यसौ ॥ ३७ ॥
 विद्याङ्गनत्फलात्मानं गार्गीविदुरयोरपि ॥
 स्त्रीशूद्रयोर्भाष्यकारः संन्यासमनुमन्यते ॥ ३८ ॥
 पुत्रैषणेति पुत्रार्थं दारस्वीकारवाञ्छनम् ॥
 कर्मणां साधने वित्ते तृष्णा वित्तैषणा मता ॥ ३९ ॥
 लोकैषणेति देवादिलोकार्थोपासनार्थिता ॥
 न कश्चिदन्यः संसार उक्तादस्यैषणाश्रयात् ॥ ४० ॥
 मनुष्यलोकः पुत्रेण पितृलोकस्तु कर्मणा ॥

कृतः संन्यासस्य विपमात्राधिकारित्वमृचुः'इत्याशङ्क्य तेषां ता-
 त्पर्यमाह *ब्राह्मणेति । चतुर्थाश्रमरूपी दण्डधारणादिलिङ्ग-
 सहित इत्यर्थः ॥

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्”

इत्यादिस्मृतेः सर्वकर्मत्यागलक्षणस्तत्फलत्यागरूपो वा संन्या-
 सस्त्रैवर्णिकमाधारणः । लिङ्गधारणं तु विप्राणामेवेति भाष्यकृद-
 भिप्राय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र नियामकमाह *विद्येति । अपशूद्रा-
 धिकरणे रैकवाचक्रवीप्रभृतीनां ब्रह्मविद्यामभ्युपगच्छद्भिः स्त्री-
 शूद्राणामपि सर्वकर्मफलत्यागलक्षणः संन्यासोऽभ्युपगतः, संन्यास-
 स्य ज्ञानहेतुत्वाङ्गीकृतः । तन्न्यायेन क्षत्रियवैश्ययोरपि लिङ्गं विना
 सर्वकर्मत्यागोऽस्तीति भाष्यकृतामपि सम्प्रतिमिति भावः ॥ ३८ ॥
 एषणात्रयशब्दार्थमाह *पुत्रेत्यादिना ॥ ३९ ॥ अत्रैव सर्वका-
 मानामन्तर्भावमाह *नेति । अनात्मलोकमात्रस्यैषणाप्रयविष-
 यपुत्रादिसाध्यत्वादत्रैव सर्वसंसारहेतवः कामा अन्तर्भवन्ती-
 त्यर्थः ॥ ४० ॥ उक्तेऽर्थे वाक्यान्तरं संवादयति *मनुष्येति

विषया देवलोकश्चेत्यब्रवीत्सङ्ग्रहं श्रुतिः ॥ ४१ ॥

न्याय्यां वृत्तिं समुल्लङ्घ्य तद्विरुद्धतया स्थितिः ॥

व्युत्थानमुदितं, राज्ञः सामन्तो व्युत्थितो यथा ॥ ४२ ॥

भिक्षया लक्ष्यते चर्या परिग्रहविवर्जिता ॥

किं भोग्यं परिगृह्णीयात्सर्वभोग्येषु दोषदृक् ॥ ४३ ॥

लोकत्रयार्थेषणाभ्यो व्युत्थानं चापरिग्रहः ॥

द्वयं बाधमहिमैव विदुषां न तु यन्नतः ॥ ४४ ॥

आनन्दैकस्वभावं स्वमात्मानं पश्यतः कुतः ॥

कामः परिग्रहो वा स्याद्योऽकाम इति वक्ष्यति ॥ ४५ ॥

न दुःखहानयेऽप्यस्य साधनानां परिग्रहः ॥

बुभुक्षादिनिषेधेन निर्दुःखात्माऽवबोधनात् ॥ ४६ ॥

॥ ४१ ॥ व्युत्थायेत्यत्र व्युत्थानशब्दार्थमाह *न्याय्यामिति ।
एषणानुगुणतया स्थितिमतिक्रम्य तन्प्रतिकूलत्वेन या स्थितिः
सा व्युत्थानमित्युदितं महद्भिरिति शेषः । तत्र लोकप्रामिद्धि
प्रमाणयति *राज्ञ इति ॥ ४२ ॥ 'अथ भिक्षाचर्यम्' इत्यत्र भि-
क्षाशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह *भिक्षयेति । गात्रयात्रामात्रहेतुभि-
क्षादिष्वतिरिक्तमवभोग्यत्यागो भिक्षाशब्देन लक्ष्यत इत्यर्थः ।
इयं च चर्या विवेकिनामानिसुलभेत्याह *किमिति ॥ ४३ ॥
एवं व्युत्थानमपरिग्रहश्चेति द्वयं विविदिषूणां साधनत्वेनोक्तं
तद्विदुषां स्वतःसिद्धमाह *लोकेति ॥ ४४ ॥ अपरिग्रहादि
विदुषां स्वतःसिद्धमित्यत्रोपपत्तिमाह *आनन्देति । श्रुति-
सिद्धं चैतदित्याह *य इति ॥ ४५ ॥ विदुषः सुखार्थं परि-
ग्रहाभावेऽपि दुःखनिवृत्त्यर्थं परिग्रहः स्यात्तत्राह *नेति । आ-
त्मनः स्वतो निर्दुःखस्य साक्षात्कृतत्वाद् दुःखनिवृत्त्यर्थमापि वि-
दुषोऽप्रवृत्तिः स्वतःसिद्धैवेति भावः ॥ ४६ ॥ नन्वेवं विदुषो

विदुषः कृतकृत्यत्वात्स्मान् संन्यासलङ्घकम् ॥

भाष्य आश्रममात्रैकशरणानामित्तीरितम् ॥ ४७ ॥

न यथेष्टाचारशङ्का तस्येष्टानिष्टवर्जनात् ॥

आरब्धक्षपणायैव तस्य देहः प्रवर्तते ॥ ४८ ॥

फलात्मकोऽयं संन्यासस्तत्त्वविद्यापुरःसरः ॥

दण्डादिपरिग्रहोऽपि न स्यादित्याशङ्क्य, इष्टापत्तिरित्याह *विदुष इति । 'त्रिदण्डेन यतिश्च' इत्यादिस्मृतेः त्रिदण्डादिलिङ्गाभावे कथं तस्य यतित्वम् ! अत्र आह *स्मार्तमिति । 'एकं वैणवं दण्डमाददी-
त' इत्यादिश्रुताविरोधात्स्मान् त्रिदण्डादि मुमुक्षुभिरपि साज्यं किमु विद्वद्भिरिति भाष्यकारैरेवोक्तम् । न च दण्डादिलिङ्गाभावे कथं विदुषां यतित्वम् इति वाच्यम् । 'अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचाराः' इत्यादिश्रुतेस्तेषां विधिनिषेधातीतत्वाल्लिङ्गराहित्यस्यैव विद्वत्संन्यासलङ्घत्वाच्चेति भावः ॥ ४७ ॥ विदुषो विध्यभावेऽति-
प्रमङ्गं शङ्कित्वा परिहरति *नेति । निषिद्धप्रवृत्तिहेतुकामानां समूलमुन्मूलनत्वादिति भावः । विदुषः कामाभावे भिक्षाचरणा-
दात्रापि प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य प्रारब्धपापितकर्मवशात्तत्प्र-
वृत्तिरविरुद्धेत्याह *आरब्धेति । न च प्रारब्धवशादेव निषि-
द्धेऽपि प्रवृत्तिर्गमिष्यति वाच्यम् । निषिद्धकर्मसु बुद्धिपूर्वक-
प्रवृत्तिहेतुवामनायां सत्त्वां सम्यग्ज्ञानमेव नोत्पद्येतेत्युत्तरत्वा-
दिति ॥ ४८ ॥ एवं विदित्वा व्युत्थायेति विद्वत्संन्यासः, व्यु-
त्थाय विदित्वेतिव्यत्यामयोजनया विविदिषासंन्यासश्चेत्यस्मि-
न्वाक्ये व्युत्थानद्वयमुच्यत इति व्याख्यातम् । इदानीं विदि-
त्वस्यत्र वेदनशब्दस्य साक्षात्कारवाचित्वमापातज्ञानवाचकत्वं
च विवक्षित्वा संन्यासद्वयप्रतिपादनपरं वाक्यमित्याह

अन्यो विविदिषात्याग आपातज्ञानरूपकः ॥ ४९ ॥
 ज्ञानद्वयं विवक्षित्वा विदित्वेत्यस्य कीर्तिनात् ॥
 त्यागद्वयं लक्ष्यतेऽत्र व्यत्ययेनान्वयं विना ॥ ५० ॥
 न ज्ञानिवद्विविदिषोस्त्यागः स्वाभाविकस्ततः ॥
 भिक्षाचर्यं चरन्तीति साधनत्वेन तद्विधिः ॥ ५१ ॥
 त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ॥
 इत्यादिश्रुतिषु स्पष्टं साधनत्वमुदीरितम् ॥ ५२ ॥
 फलसाधनभेदेन वाक्यभेदा भवेदिति ॥
 मा शङ्क्यतामपूर्वार्थलाभेनादूषणत्वनः ॥ ५३ ॥
 कश्चिद्यज्ञोपवीतादित्यागं नेच्छत्यसद्वि तत् ॥
 यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वेति स्पष्टमीरणान् ॥ ५४ ॥
 यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेत्यप्सु त्यक्त्वा निरेषणः ॥

*फलेत्यादिना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ वाक्यस्य विविदिषासंन्यासपरत्व-
 पक्षे चरन्तीति पदस्यार्थविशेषमाह *नेति । वाक्यस्य विद्व-
 त्संन्यासपरत्वे विदुषि सर्वस्यागस्य स्वतःसिद्धत्वाच्चरन्तीत्यनु-
 वादो युज्यते, विविदिषोस्तु विधिं विना त्यागस्याप्राप्तेस्तत्सिद्ध्यर्थं
 चरन्तीत्यत्र लेट्परिग्रहः कर्तव्य इति भावः ॥ ५१ ॥ ननु त्या-
 गस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे विधिकल्पनं तदेवामिद्धमिति, नेत्याह
 *त्याग इति ॥ ५२ ॥ उभयपरत्वे वाक्यभेद इत्याशङ्क्यं कार्यत्वाभा-
 वेनैकवाक्यत्वाम्भवे इष्ट एव स इत्याह *फलोति ॥ ५३ ॥ यज्ञो-
 पवीतादित्यागस्याप्रमाणत्वात्परमहंससंन्यास एव नास्तीति कस्य-
 चिन्मन्दमतेर्मतमनूय निरस्यते *कश्चिदिति । त्यक्त्वा गूढश्चरे-
 न्मुनिः' इति श्लोकशेषः ॥ ५४ ॥ श्रुत्यन्तरमपि प्रमाणयति *यज्ञोप-

यतिरात्मानमन्विच्छेदिति जाबालगीः श्रुता ॥ ५५ ॥

यस्तु त्यक्तुं न शक्नोति रागादिप्रबलत्वनः ॥

गार्हस्थ्यादौ स्थितो रागं पाशयत्वेव कर्मभिः ॥ ५६ ॥

कर्मानधिकृता अन्धबधिराद्या यथाहृषि ॥

आश्रमात्मकसंन्यासं गृह्णन्तृत्तमजन्मने ॥ ५७ ॥

अव्रती वा व्रती वेति जाबालोपनिषद्वचः ॥

ब्रूते व्रतादिशून्यानामपि संन्यासमाश्रमम् ॥ ५८ ॥

संन्यास एवं त्रिविधो विद्वद्विविदिषाऽऽश्रमैः ॥

कृतकृत्यस्तु संन्यस्य स्वात्ममात्ररतिर्भवेत् ॥ ५९ ॥

त्यक्त्वा विविदिषुः पुत्रवित्तलोकैषणा अथ ॥

अनुनिष्ठति विशयार्थं श्रवणादीन्यहर्निशम् ॥ ६० ॥

आहुर्हिरण्यगर्भादिध्यानलोकैषणात्मकात् ॥

न व्युत्थानं पुमर्थत्वादिति श्रद्धाजडं किल ॥ ६१ ॥

धीतमिति ॥ ५८ ॥ 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादिवचनस्य

तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य तस्याविरक्तविषयत्वमाह *यास्त्विति ॥ ५६ ॥

एवं विदुषां विविदिषूणां च संन्यासमुक्त्वाऽग्निहोत्राद्यनधिकारि-

णामपि तमाह *कर्मेति ॥ यथारुचि कुटीचकादिष्वन्यतममित्य-

र्थः । उत्तमजन्मने ब्रह्मलोकादिप्राप्तये ॥ ५७ ॥ तेषां त्रिदण्डधारणा-

द्याश्रमरूपसंन्यासाधिकरोऽस्तीत्यत्र मानमाह *अव्रतीति ॥ ५८ ॥

संन्यासत्रैविध्यमुपसंहरति *संन्यास इति । तत्र विद्वद्विविदिषा-

संन्यासयोः परमहंसत्वेनैकत्वात्कथं त्रैविध्योक्तिरित्याशङ्क्य तयो-

रूप्यवान्तरधैलक्षण्यामाह *कृतकृत्य इत्यादिना ॥ ५९ ॥ ६० ॥ या

होवेत्यादिवाक्यमवतारयितुं भूमिकामारचयति *आहुरिति ॥ हि-

रण्यगर्भोपासनात्मकलोकैषणा न त्याज्या पुमर्थत्वादिति यद्

समाना हीतराभ्यां सा नात्मलोकाप्तिहेतवः ॥

इति मत्वैकतां तासामेषणानामवाचत ॥ ६२ ॥

श्रुतिः—या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैष-
णा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥

वा०—कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेष्विनि शास्त्रतः

एषणात्वात्फलं त्याज्यं न तु कर्मादिमाधनम् ॥ ६३ ॥

इति भ्रमं व्युदसितुं प्राब्रवीत् साध्यसाधने ॥

उभे अप्येषणं एव भवतस्त्यागयोर्द्वयोः ॥ ६४ ॥

अविशुद्धधियः कर्मण्यधिकारो, विशुद्धधीः ॥

सत्यां विविदिषोत्पत्तौ तदर्थं कर्म सन्त्यजेत् ॥ ६५ ॥

श्रुतिः—तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन
तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं
च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः ॥

आहुस्तद्वचः श्रद्धामात्रप्रयुक्तमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ कुतस्तत्राह
*समानेति ॥ ६२ ॥

अक्षरार्थस्तु—या पुत्रैषणा सा वित्तैषणा ऽदृष्टफलमाधन-
त्वमाप्नोति, या वित्तैषणा कर्ममाधनभूता सा लोकैषणा, फलार्थैव
सा, सर्वोऽपि जन्तुः फलार्थप्रयुक्त एव हि साधनमुपादत्तेऽतः फ-
लेच्छान्निर्भूतैव साधनेच्छेसकैवैषणेत्यर्थः ॥

उभे ह्येते एषणे इत्याद्यवतार्य व्याचष्टे *कर्मणित्यादिना
॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥

फलं साधनं च एते उभे अपि हि यस्मादेषणे एव भवतस्त-
स्मादुभयं त्याज्यमित्यर्थः ।

फलवत्कर्मणोऽपि त्याज्यत्वे कर्मण्येवेत्याद्युक्तस्मृतिविरोध
इत्याशङ्क्य तस्याविरक्ताविषयत्वान्मैवमित्याह *अविशुद्धेति ॥ ६५ ॥

बार्त्ति० — यस्माद्ब्रह्मविदः पूर्वं कलसंन्यासमाप्नुयुः ॥

तस्माद्विविदिषुः कुर्यात्पाण्डित्यं कलमिदये ॥ ६६ ॥

पाण्डित्यबाल्यमौनानि श्रवणादीनि तैरप्यम् ॥

भवति ब्राह्मणस्तच्च ब्राह्मण्यं ब्रह्मरूपता ॥ ६७ ॥

पण्डेति बुद्धेर्नामैतत्सा जाता पश्य मानतः ॥

स पण्डितस्तस्य कर्म पाण्डित्यं श्रवणं तु तत् ॥ ६८ ॥

आचार्याद्यागमाच्छ्रुत्वा निःशेषं वेदनं ततः ॥

बालभावेन तिष्ठामेगुक्त्या मननतत्परः ॥ ६९ ॥

श्रवणं शास्त्रतात्पर्यनिश्चयो, मननं पुनः ॥

अर्थसम्भावनाच्छिष्यै युक्तीनामनुचिन्तनम् ॥ ७० ॥

असम्भावनया ज्ञाने दुर्बले सत्यधैषणाः ॥

उद्भवन्ति ततो ज्ञानं कुर्वीत प्रबलं सुधीः ॥ ७१ ॥

नैवात्मा बलहीनेन लभ्य इत्यपरा श्रुतिः ॥

अनाविष्करणं बाल्यं दम्भादेरिति सूत्रकृत् ॥ ७२ ॥

पाण्डित्येन विदित्वाऽथ छित्वा बाल्येन संशयम् ॥

तस्माद् ब्राह्मण इत्यादेर्भाष्योक्तमर्थमाह *यस्मादित्यादिना ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ वाक्यतात्पर्यमुक्त्वा ऽक्षराणि व्याचष्टे *पण्डेत्यादिना ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ पाण्डित्यबालशब्दयोः श्रवणमननवाचित्वमुक्तं, किं तच्छ्र-

वणं मननं चेति तत्राह *श्रवणमिति ॥ ७० ॥ श्रवणेनात्मानि निर्णीते

किं मननेनेत्याशङ्क्य तस्याप्यवश्यानुष्ठेयत्वमाह *असम्भावन-

येति ॥ ७१ ॥ तत्र “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः” इति सु-

ण्डकश्रुतिमपि प्रमाणमिति *नेति ॥ एवं बाल्यशब्दस्यैतद्ब्र-

ह्मोक्तमर्थमुक्त्वा “अनाविष्कुर्वन्नन्यात्” इत्यधिकरणोक्तार्थमाह

*अनाविष्करणमिति ॥ ७२ ॥ बाल्यं च पाण्डित्यं च नि-

मुनिर्ध्यानसमाधिभ्यां भवेद्धीवृत्तिशान्तये ॥ ७३ ॥

प्रशान्तवृत्तिके चित्ते परमानन्ददीपके ॥

कृतकृत्यो ब्रह्मभावं गतो ब्राह्मण उच्यते ॥ ७४ ॥

भाष्याभिप्रायतस्त्वेतत्पाण्डित्याद्युपवर्णितम् ॥

अथोच्यते वार्त्तिकोक्तं पाण्डित्यादिचतुष्टयम् ॥ ७५ ॥

पदार्थाधिगतिः पूर्वं ततस्तदभिमङ्गलिः ॥

विरुद्धार्थनुतिः पश्चात्ततो वाक्यार्थबोधनम् ॥ ७६ ॥

ब्राह्मणो बुद्धवाक्यार्थः साक्षादित्यादिलक्षणः ॥

ब्राह्मण्यं गौणमन्यस्य ब्रह्मबोधार्थजननः ॥ ७७ ॥

श्रुतिः-स ब्राह्मणः केन स्यात् ॥

विद्याय मुनिर्गत्वस्यार्थमाह *पाण्डित्येनेति ॥ ७३ ॥ अथ ब्राह्मण इत्यस्यार्थमाह *प्रशान्तेति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

अमौनं श्रवणमननं मौनं निदिध्यासनं च निर्विद्य निष्पाद्य अथ साक्षात्कारानन्तरं ब्राह्मणो भवतीति श्रुत्यर्थः ॥

वार्त्तिककारणतः पाण्डित्यमित्यादिना स्वमर्थशोधनं विधीयत इत्याह अपदार्थेति । अनन्तरं ब्रह्मेनेत्यादिना तत्पदार्थशोधनं विधीयत इत्याह *तत इति । अथ मुनिर्गत्वत्र मुनिशब्देन तत्तमर्थयोर्विरुद्धयोगेऽप्यत्रयन्त्यादीनिवृत्तिरुच्यत इत्याह *विरुद्धेति । एवं शोधनपदार्थद्वयस्य विरुद्धांशपरिहारात् लक्षणया वाक्यादखण्ड्योक्तेरीत्याह *तत इति ॥ ७६ ॥ अनन्तरं यत्साक्षादित्युक्तलक्षणया ब्रह्मभूतो विद्वान् अथ ब्राह्मण इत्यनेनोच्यत इत्याह *ब्राह्मण इति ॥ नच भाष्यवार्त्तिकयोः परस्परविरोधः, उपास्यदेवतामासात्कारपर्यन्तमुपास्ति कृतवतः केवलीविचारज्ज्ञानोदयः, इतरस्य ध्यानादिति व्यवस्थायाः वक्तु-

वार्ति०-प्रश्नः स ब्राह्मणः केनेत्याक्षेपो वाऽत्र पृच्छयते॥
 ब्राह्मण्यसाधनं यद्वा लक्षणं ब्राह्मण्येति ॥ ७८ ॥
 एषणात्यागपाणिहृत्वाशुपायात्साधनान्तरम् ॥
 पृष्टं तस्योत्तरं प्राह येन स्यादिति वाक्यतः ॥ ७९ ॥
 विराड्विरण्यगर्भादिप्रासां सत्यामुपासनात् ॥
 ब्राह्मण्यं लभ्यते यद्वा महता तपसा वरात् ॥ ८० ॥
 प्रयासो बहुलस्तत्र फलं त्वेतावदेव हि ॥
 इत्यभिप्रेत्य येन स्यात्तेनेदृशिति भण्यते ॥ ८१ ॥
 आक्षेपपक्षं केन स्यान्न केनापीति योजना ॥

व्यत्वादिति । ननु ब्राह्मणत्वादिति विषयो ब्राह्मणशब्दः कथं
 विदुषि प्रयुज्यते ? तत्राह *ब्राह्मण्यामात ॥ विप्रजन्मनो ब्र-
 ह्मणीयोग्यत्वात्तत्र ब्राह्मणशब्दो गौणः, विदुषि मुख्य इत्य-
 र्थः ॥ ७७ ॥ स ब्राह्मणः केन स्यादित्यत्र किंशब्दस्य
 सम्भावितपर्यद्वयमाह *प्रश्न इति । प्रश्नपक्षेऽप्यर्थद्वयमाह
 *अत्रेति ॥ ७८ ॥ ननु श्रवणादब्राह्मण्यं प्रति साधनत्वस्य मि-
 द्धत्वात्तन्माधनप्रश्नोऽनुपपन्नस्तत्राह *एवेति ॥ श्रवणादिकं
 मिद्वत्कृत्य साधनान्तरमस्ति चेति पृष्टमित्यर्थः । प्रत्युक्तिमवतार्य
 व्याचष्टे *तस्येत्यादिना । अयमर्थः-यद्यपि तीव्रतपःपसा-
 दितभगवत्प्रमादः, क्रममुक्तिफलकमूत्राशुपासनं च साधनान्तर-
 मस्ति तथापि येन येन साधनेन ब्राह्मणो भवेत्तेन सर्वेणापी-
 दृश एव ब्राह्मणः स्यात् । श्रवणादिलभ्याद् ब्राह्मण्यादधिकं
 ब्राह्मण्यं दुष्करमाधनान्तरेणापि न लभ्यतेऽतोऽतिदुर्लभमिदमेव
 सम्पादनीयमिति ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ केनेत्येतन्माधनप्रश्नपरत्वेन
 व्याख्याय, आक्षेपपरत्वेन व्याचष्टे *आक्षेपेति ॥ ब्राह्मण्यस्य श्रव-

न कर्मणा न प्रजयेत्यन्यसाधननिवृत्तेः ॥ ८२ ॥
 श्रुतिः—येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्त्तं ततो ह
 कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥
 इत्युपनिषदि पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥
 वा०—शङ्कमानेन येन स्यात्तेनेदृङ् न ततोऽधिकः ॥
 सन्त्यज्य निश्चितं कस्माच्छङ्कते साधनान्तरम् ॥ ८३ ॥
 लक्षणप्रश्नपक्षे तु येनेदृक्तेन लक्ष्यताम् ॥
 इत्युत्तरं वचो योज्यं तस्यार्थः प्रविविच्यते ॥ ८४ ॥
 गीतायां कुत्रचित्प्रोक्तं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् ॥
 अन्यत्र विष्णुभक्तस्य गुणातीतस्य च क्वचित् ॥ ८५ ॥
 येन चिह्नेन तत्रायमीदृगेव निरेषणः ॥
 उपलक्षयितुं शक्यस्तदेवास्त्वस्य लक्षणम् ॥ ८६ ॥

णादिव्यतिरिक्तसाधनान्तरं नास्तीत्याक्षेपे हेतुमाह *नेति ॥ ८२ ॥
 येनेत्यादेरर्थमाह *शङ्कमानेनेति । साधनान्तरस्य ब्राह्मण्यसाधन-
 त्वेन शङ्कमानस्याप्येतत्फलादधिकफलाभावात्मवर्मममनं श्रवणा-
 येनानुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ केनेत्यस्य विद्वल्लक्षणप्रश्नपरत्वे
 प्रत्युक्तितात्पर्यमाह *येनेति । वाक्यस्यान्वयमुक्त्वा प्रतिज्ञा-
 पूर्वकमक्षरार्थमाह *तस्यार्थ इत्यादिना । केन चिह्नेन परमहंसो
 ब्राह्मण इति ज्ञातुं शक्यः स्यादिति प्रश्ने कृते, गीतायां
 द्वितीयाध्याये स्थितप्रज्ञस्य यल्लक्षणमुक्तं, द्वादशाध्याये विष्णु-
 भक्तस्य, चतुर्दशाध्याये गुणातीतस्य, तेषां मध्ये येन लक्षणेन
 ईदृशः स्याद् विद्वत्परमहंस इति ज्ञातुं शक्यः स्यात्तेनैव ज्ञातव्यः ।
 अध्यायत्रयोक्तलक्षणानां मध्येऽन्यतमलक्षणयुक्तो ब्राह्मण इति
 ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ केनेत्यस्य विद्वल्लक्षणाक्षेप-

आक्षिप्यते यदा लक्ष्म तदाऽभिप्राय उच्यते ॥

नियतं लक्षणं किञ्चिन्न ह्यस्ति ब्रह्मवेदिनः ॥ ८७ ॥

रागी कश्चिद्विरक्तोऽन्यः क्रुद्धोऽन्यः शान्तिमान्परः ॥

प्रारब्धभोगनानात्वात्कथं लक्ष्म नियम्यते ॥ ८८ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिवर्मानिषोऽत्यवर्त्तत ॥

प्रत्यगात्मैकसम्बोधान्नद्धर्मैर्लक्ष्यते कथम् ॥ ८९ ॥

सर्वसंसारभावोऽस्य न यथा लक्षणं तथा ॥

सर्वाभावोऽपि नैव स्यात्सुषुप्ते व्यभिचारतः ॥ ९० ॥

शोभते श्रद्धावानातां लक्ष्मेतन्न विवेकिनाम् ॥

वेद्यानुरोधतो यस्याद्युज्यते लक्ष्म तद्विदः ॥ ९१ ॥

भावाभावोभयध्वंसि ब्रह्म वेद्यं ततः श्रुतिः ॥

येनेदृगेव तेनेति लक्षणं तद्विदोऽब्रवीत् ॥ ९२ ॥

रत्ने आक्षेपगुभिप्रायं प्रतिज्ञापूर्वकं स्पष्टयति *अक्षिप्यत

इत्यादिना ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ किं मुक्तस्य लक्षणं भावधर्मो वा संसारा-

भावो वा ? नाद्य इत्याह *देहेति ॥ देहादेस्तद्धर्माच्च तत्त्वज्ञानेना-

तीतो मुक्तः, नास्य बुद्ध्यादिधर्मः शमादिलक्षणं वैयधिकरण्या-

दित्यर्थः ॥ ८९ ॥ द्वितीयं प्रत्याह *मर्वेति ॥ ९० ॥ ननु

ज्ञानात्पूर्वं यन्मायनगमानिन्वादि तत्तत्तत्तद्धर्मं ज्ञानिलक्षणमिति

सम्प्रदायविदः, न तदन्यथापितुं युक्तमत आह *शोभत इति ।

साम्प्रदायिकाः श्रद्धालवः मन्तो विदुषो यल्लक्षणमाचक्षते तत्तत्तत्

व्यवहारावस्यस्यैव, न तदतीतस्येत्यर्थः । तर्हि व्यवहारातीतस्य किं

लक्षणमित्याशङ्क्य ब्राह्मणलक्षणमेव तल्लक्षणमित्याह *वेद्येति ॥ ९१ ॥

वेद्यस्वरूपं दर्शयन् येन स्यादित्यादेरर्थमाह *भावेति ॥ ९२ ॥

येनेदृशः स्याद् येन बोधेन परमहंसो भावाभावोभयविलक्ष-

ब्रह्म यादृक्तादृगेव भवेद्विद्वान्निबोधतः ॥

बोधोऽनो लक्षणं तस्य बोधश्च स्वात्मसाक्षिकः ॥ ९३ ॥

अतोऽन्यदार्त्तमित्येष व्यतिरेकस्त्रिधाच्यते ॥

प्रतीचो ब्रह्मतत्त्वोक्ता ततोऽन्यद्यद्विनाशितत् ॥ ९४ ॥

निरेषणत्वं विद्याया हेतुरार्त्ता इहेषणाः ॥

विदुषो लक्षणं बोध आर्त्तं तल्लक्षणान्तरम् ॥ ९५ ॥

इतिवार्तिकसारे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणं
समाप्तम् ॥

षष्ठेऽस्मिन्ब्राह्मणे ब्रह्मकार्यं सर्वं विविच्यते ॥

सर्वान्तरत्वं निर्णयं ब्रह्मणः सर्वनिर्णयात् ॥ १ ॥

णो वेदान्तवैद्यं यत्परमात्मा स्यात्तैव बोधेन लक्षणो भव-
तीति श्रुत्यक्षरार्थः ॥

उक्तमेव स्पष्टयति *ब्रह्मेति । बोधवत्त्वं वा कथं ज्ञातुं श-
क्यत इत्यत आह *बोधश्चेति ॥ ९३ ॥ अतोऽन्यदित्यादेर-
र्थमाह* अत इति । अस्मिन्ब्राह्मणे ब्रह्मात्मैक्यं, तद्वोधमाधनं,
बुद्धलक्षणं चेति त्रयस्यापि प्रकृतत्वादतःशब्देन त्रयमपि
परामृश्य तद्व्यतिरेकस्य हेयत्वमुच्यतइत्यर्थः । तदेव दर्शयति
*प्रतीच इत्यादिना ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

इति वार्तिकमारटीकायां पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वमुक्तं तस्मिन्निर्णयश्च सर्वनिर्णयाधीन इति
सर्वस्य ब्रह्मकार्यस्य निर्णयाय गार्गीब्रह्मणामिति सङ्गतिमाह *ष-
ष्ठ इति ॥ १ ॥ गार्गिप्रश्नस्य व्याप्तिमूलत्वं दर्शयन् अथ हैन-

श्रुतिः—अथ हैनं गार्गी वाचकवी पप्रच्छ याज्ञव-
ल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्सवोतं च प्रोतं च कस्मि-
न्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मि-
न्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका
ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु
गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रो-
ताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु न-
क्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गी-
ति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चे-
तीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओता-
श्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु-
खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु
गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रो-
ताश्चेति ॥

वा०—यद्यत्कार्यं कारणेन व्याप्तमन्नर्थहिश्च यत् ॥

इति तर्केण पप्रच्छ कारणस्य परम्पराम् ॥ २ ॥

पार्थिवं कठिनं सर्वमानप्रोतं द्रवे जले ॥

दधिपिण्डद्रवक्षीरे जलं तत्र तथा स्थितम् ॥ ३ ॥

मित्यादि व्याचष्टे यद्यदिति ॥ २ ॥

गार्गी नामतः वचक्रोर्दुहिता वाचकवीति श्रुत्यर्थः ॥

यदिदमित्यादेरर्थमाह यार्थिवमिति ॥ ३ ॥ ओतप्रोत-

दीर्घतन्तुवदोतत्वं तिर्यक्तन्तोरिवेतरत् ॥

यद्वाऽन्तर्व्याप्तिरोतत्वं प्रोतत्वं तु बहिः स्थितम् ॥ ४ ॥

जलस्य कारणं तेजस्तेजसो वायुराश्रयः ॥

श्रुत्यन्तरादिदं ज्ञेयं, वायोस्तु धियदाश्रयः ॥ ५ ॥

भूम्यादिवियदन्तानां भूतानामुत्तरोत्तरम् ॥

सूक्ष्मताव्यापितं दृष्टे ताभ्यां कारणतोच्यताम् ॥ ६ ॥

पञ्चभूतेभ्य उत्पन्ना अस्मद्देहादयाऽखिलाः ॥

ब्रह्माण्डान्ता इमे देहा भोग्यत्वाल्लोकसंज्ञकाः ॥ ७ ॥

यथैकस्मादिक्षुरसादुत्तरोत्तरपाकतः ॥

गुडादीनि बहूनि स्युर्भूतंभ्योऽण्डादयस्तथा ॥ ८ ॥

नरगन्धर्वमातण्डचन्द्रनक्षत्रदेवताः ॥

शब्दयोरर्थमाह* दीर्घेति । सर्व कार्य स्वकारणेन व्याप्तं दृश्यते,

पार्थिवं धातुजातं चाद्भिर्व्याप्तम्, अन्यथा मक्तुमुष्टिर्वाद्दिशीयेत ।

ता व्यापः केनान्तर्बहिर्व्याप्ता इति पदार्थः ॥ ४ ॥ अत्र तेज-

सि मार्गीति वाक्यं तैत्तिरीयकश्रुतिपर्यालोचनयाऽध्याहार्य-

मित्याह * जलस्येति ॥ ५ ॥ पञ्चभूतानाम् उत्तरोत्तरेहेतुहेतुमद्भावे

युक्तिमप्याह* भूम्यादीनि । श्रुतौ अन्तरिक्षलोकेष्वसत्रान्तरि-

क्षलोकशब्देनाकाशमात्रं ग्राह्यम् ॥ ६ ॥ कस्मिन्नु त्वत्त्वन्तरिक्षलोका

इत्यादौ लोकशब्दैर्विवक्षितमर्थमाह * पञ्चेति ॥ ७ ॥ गन्धर्वादि-

शब्दानामत्र विवाक्षितार्थं वक्तुं पञ्चभूतस्यानेकावस्थाः स-

न्तीति महृष्टान्तमाह * यथेति ॥ ८ ॥ अवस्थाविशेषानेव प्र-

कटपन्नाकयार्थमाह * नरेत्यादिना ॥ ९ ॥

अयमर्थः । भूम्यादिवियत्पर्यन्तस्योत्तरोत्तरेहेतुत्वं श्रुति-
युक्तिभ्यामुपपादितम्, तस्य भूतपञ्चकस्य या मनुष्यशरीरारम्भ-

इन्द्रो विराट् तदण्डश्चेत्येता भूतदशाः स्थिताः ॥ ९ ॥

तत्तद्देहारम्भदशास्तत्तस्मान्ना समीरिताः ॥

स्थूलसूक्ष्मदशास्वास्तु कार्यकारणताक्रमात् ॥ १० ॥

पञ्चीकृतानां भूतानां सूक्ष्मताऽण्डे समाप्यते ॥

भुतिः-स होवाच गार्गी मातिप्राक्षीर्मा तं मूर्द्धा
व्यपसदनतिप्रश्रव्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गी मा-
तिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचकव्युपरराम ॥ १ ॥

इत्युपनिषदि षष्ठं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

वा०-एतावदेव तर्केण गम्यं न तु ततः परम् ॥ ११ ॥

अण्डारम्भकभूतानामपञ्चीकृतभूतजम् ॥

सूत्रं कारणमिच्येतदागमैव गम्यते ॥ १२ ॥

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ॥

कावस्था सा स्थूलतमा, इयमेवावस्था कस्मिन्तु खल्वन्नरिक्षलोक
इत्यत्रान्तरिक्षलोकशब्देन लक्ष्यते । सा च स्वकारणीभूतायां
गन्धर्वलोकशब्दिनगन्धर्वशरीरारम्भकपञ्चभूतदशायां वर्तते, सा
चादित्यशरीरारम्भकभूतावस्थायाम्, एतं चन्द्रादिष्वपि यो-
ज्यम् । इन्द्रशरीरारम्भकभूतदशा प्रजापतिलोकशब्दिनचतुर्मुखशरी-
रारम्भकभूतदशायां सा च ब्रह्मलोकशब्दिनब्रह्माण्डारम्भिकायां
पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतस्यातिमूक्ष्मावस्था तस्यां वर्तते इति ॥ १० ॥
मातिप्राक्षीरित्यादिरर्थमाह *एतावदिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

अक्षरार्थस्तु-हे गार्गी मातिप्राक्षीः, अण्डारम्भकपञ्चभूतकार-
णस्यापञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यात्मकसूत्रस्यागमैकगम्यत्वादानुमानेन
तन्मा प्राक्षीरित्यर्थः । पृच्छन्त्याश्च ते मूर्द्धा मा व्यपसद् विस्पष्टं माप-
तेव । माद्व्योगेनाल्लोपेऽपि तदभावश्छान्दसः । अनतिप्रश्रव्यामिति ।

सूत्रान्तर्याम्यस्तराणि तार्किका नानुमन्त्रते ॥ ११ ॥

तर्कभासो भवेत्सेषु हेतुदृष्टान्तवर्जनात् ॥

अन्यथाप्रतिपत्त्याऽनो मूर्द्धपातं मुनिर्जगौ ॥ १४ ॥

इति वार्तिकसारे तृतीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणं
समाप्तम् ॥ ६ ॥

सप्तमब्राह्मणे तर्कं सन्त्यज्यागममार्गतः ॥

ब्रह्माण्डकारणं सूत्रमन्तर्यामी च वर्णयते ॥ १ ॥

सूत्रान्तर्यामिणौ जानन्गन्धर्वस्योपदेशतः ॥

तर्कान्तिं विवक्षित्वा कथां भुज्युवदुक्तवान् ॥ २ ॥

सूत्रदेवताया आगमैकगम्यत्वात्तेन प्राप्तुं योग्यः तमतीत्यानु-
मानेन प्रश्नोऽतिप्रश्नः स यस्या देवतायाः साऽति-
प्रश्न्या नातिप्रश्न्याऽनतिप्रश्न्या ताम् । केवललगमगम्यां देवता-
मतिपृच्छासि अतो गार्गि मातिप्राक्षीः मर्तुं चेन्नेच्छवीति भावः ।
सूत्रस्य तर्कागोचरत्वे स्मृतिं प्रमाणयति *अचिन्त्या
इति । तत्र वादिसम्प्रतिपत्त्याह *सूत्रेति ॥ १३ ॥ सूत्रादिषु
वादिभिरनुमानाप्रयोगे हेतुमाह *तर्केति । तस्य तर्कागोचरत्वे
सिद्धे मा ते मूर्द्धेत्यादिमुनिवचनमुपपन्नमित्याह *अन्यथेति ॥ १४ ॥

इति वार्तिकसारटीकायां षष्ठं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वनिर्णयायानुमानगम्यं सर्वकार्यं नि-
र्णीतम् । आगमगम्यं निर्णेतुमनन्तरब्राह्मणमिति सङ्गतिमाह *स-
प्तमेति ॥ १ ॥ अस्योपदेशमात्रगम्यत्वे आख्यायिकाप्रणयनम-
पि लिङ्गमित्याह *सूत्रेति ॥ २ ॥

श्रुतिः-अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञव-
ल्क्येति हावाच मद्रष्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य
गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्गार्पा गन्धर्वगृहीता नम-
पृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कथन्थ आर्धवण इति
साऽब्रवीत्पतञ्जल काप्य याज्ञिकाश्च वेत्थ नु त्वं काप्य
तत्सूत्रं येनाय च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भू-
तानि संहन्थानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो
नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञि-
काश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं
परं च लोकः सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति
सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सो-
ऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकाश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं
विश्रान्तं चान्तर्यामिणमिति ॥

अथ हैनमुद्दालको नामतः अरुणस्यापत्यमारुणिः पप्र-
च्छ । मद्रेषु देशेष्ववसाम उपितवन्तः । पतञ्जलो नामतः, कपिगोत्रः
काप्यस्तस्य गृहेषु यज्ञं यज्ञशास्त्रमधीयानाः । तस्यासीदित्यादि
पूर्ववत् । वेत्थेति । हे काप्य तत्सूत्रं वेत्थ अनुजानीषे, किं ? येन सूत्रे-
णायं च लोक इदं च जन्म, परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं जन्म, स-
र्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्वर्गपर्यन्तानि मन्दहन्थानि संग्रथि-
तानि स्रगिव सूत्रेण विष्टब्धानि भवन्ति, तर्हि वेत्थेति पूर्वेण मस्व-
न्थः । एवं पृष्ठः स काप्यः नाहं तत्सूत्रं वेद भगवांस्त्वमीति सं-
पूजयन्नुवाच । सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्वः किं वेत्थ तमन्तर्यामिणम् ।
अन्तर्यामी विशोष्यते य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च
भूतानि अन्तरोऽभ्यन्तरः मन गमयति, दारुयन्त्रमिव भ्रा-
मयति स्वं स्वमुचितव्यापारं कारयतीत्यर्थः ।

वा० सूत्रबद्धं दारुयंअं पुरुषो नर्तयेद्यथा ॥

अन्तर्यामी जगत्सकृत्सूत्रबद्धं नियच्छति ॥ ३ ॥

सूत्रान्तर्यामिणौ सर्वं जगत्पनुगतावतः ॥

तौ विद्वानखिलं वेत्तीत्येतां ज्ञातव्यता तयोः ॥ ४ ॥

श्रुतिः—स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स
भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्त-
दहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांसं चान्त-
र्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति
वेद वा अहं गौतम तसूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति

अत्र सोऽब्रवीदित्यादिना सूत्रतदन्तर्गतान्तर्यामिणोर्विद्वानं
स्तुयते । इममेवार्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णाति *सूत्रबद्धमित्यादिना
॥ ३ ॥ स्तुतिप्रयोजनमाह* अत इति ॥ ४ ॥

श्रुतौ—ब्रह्मवित् परमार्थवित् तन्निष्पन्नभूरादिलोकज्ञश्चाग्न्या-
दिदेवांश्च वेत्ति, सर्वप्रमाणभूतान्वेदानपि जानाति, भूतानि ब्रह्मा-
दीनि, आत्मानं कर्तृत्वादिविशिष्टं, सर्वं च जगत्तेनैवान्तर्यामिणा
नियम्यमानं वेत्तीत्येवमब्रवीत् गन्धर्वः । अहं च तत्सूत्रान्तर्या-
मिद्वयं जाने हे याज्ञवल्क्य, त्वं तदुभयमविद्वांश्चेदब्रह्मवित्स-
न् यदिह ब्रह्मगवीर्ब्रह्मविदां स्वभूता गाः उदजसे उन्नय-
सि अन्यायेन, अतो मच्छापदग्भस्य ते मूर्द्धा वि-
स्पष्टं पतिष्यतीत्येवमुक्तो मुनिराह—वेद वा जानाम्ये-
षाहं गौतम, गौतमेति गोत्रतः । एवमुक्तः प्रत्याह गौतमः
यो वै कश्चित्पाकृत इदं त्वयोक्तं ब्रूयात्कथं वेद वेदेत्या-
त्मानं श्लाघयंस्तस्य किं तेन गर्जितेन, कार्येण तद्दर्शय यथा वे-

यो वा इदं कश्चिद् भूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा
ब्रूहीति ॥ १ ॥

स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौ-
तम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि सदृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं
प्रेतमाहुर्व्यस्रश्मिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम
सूत्रेण सदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतथाज्ञवल्क्यान्तर्या-
मिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥

वार्त्ति०--समाष्टिव्याष्टिरूपेण भुज्युं प्रति य ईरितः ॥

स एव वायुः सूत्रात्मा तेन सर्वं जगद्भूतम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मादिस्तंषपर्यंतं प्राणिकर्म पुरा कृतम् ॥

तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

सदेव्यादिपन्युक्तौ वायुर्वा इत्यादि व्याचष्टे *समष्टी-
ति । भुज्युव्राह्मणे समाष्टिव्याष्टिलिङ्गात्मा यो हिरण्यगर्भः
स एव क्रियाशक्तिप्रधानः सन्वायुरित्युच्यते इत्युक्तम्, स
एवात्र सूत्रशब्देनापि कथ्यते इत्यर्थः । वायुना वै तदित्यादे-
रर्थमाह *नेन सर्वमिति ॥ ५ ॥ कथं तस्य विधारकत्वमित्या-
शङ्क्य लिङ्गात्मकस्य तस्य सर्वविधारकत्वमनुभवमिदमिति वक्तुं
लिङ्गस्वरूपमाह *ब्रह्मेत्यादिना । ब्रह्मणा सूत्रेण यजमानाव-
स्थायां यत्कर्म कृतं, यानि च कर्माणि जन्मान्तरसृष्टिमाधनानि
प्राणिभिः कृतानि, तन्म सर्वं सूत्रात्मना परिणतं यजमानदेहान्ते फल-
दानार्थमभिव्यक्तमिति यावत् । तच्च प्रलये मूलकारणे तदात्मना
स्थित्वा पुनरभिव्यक्तं भवति । एवंविधसूत्रात्मक एवायं सर्वव्याप-
नाश्रयः समाष्टिव्याष्ट्यात्मकलिङ्गदेहः । यत् लिङ्गं पञ्च महाभूतानि
दश बाह्येन्द्रियाणि, पञ्चवृत्तिपाण एकः, चतुर्विधान्तःकरणमेकमिति

वाय्वात्मना परिणतं वर्त्तते कारणात्मनि ॥ ६ ॥

मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणोक्तवासना एतमाश्रिताः ॥

तदात्मकमिदं लिङ्गं यत्सप्तदशमुच्यते ॥ ७ ॥

विष्टब्धो वायुना देह इत्येतन्मरणे सति ॥

अवायोर्बुधो कर्मायोग्यत्वादवसीयताम् ॥ ८ ॥

अपञ्चीकृतभूतानां कार्यं सूत्रमुदीरितम् ॥

अण्डारम्भरुभूतानि प्रोतान्योतानि चात्र हि ॥ ९ ॥

सूत्रादप्यान्तरं तत्त्वमन्तर्याम्यारूपमुच्यते ॥

कार्यकारणभावोऽयं यस्मिन्नुक्ते समाप्यते ॥ १० ॥

भूमिष्ठोऽभ्यन्तरो भूमर्भूम्यज्ञातश्च भूवपुः ॥

नियच्छति भुवं योऽन्तः स आत्माऽन्यस्य तेऽपि मे ॥ ११ ॥

श्रुतिः-यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥

सप्तदशविधत्वेनोच्यते तद् इदं सूत्रात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तस्य लिङ्गात्मकत्वेऽपि कथं विधारकत्वमित्याशङ्क्यानुभवसिद्धं तदिति दर्शयन् तस्माद्वै इत्यादेरर्थमाह *विष्टब्ध इति ॥ ८ ॥

यस्माद्वाय्वात्मकलिङ्गेन सर्वं विधृतं हे गौतम, तस्मादेव पुरुषं प्रेतमुद्दिश्याहुः व्यस्तमिषा विस्रस्तानि अस्य पुरुषस्यांगानीति प्राणात्मकवायौ गते देहस्य कर्मायोग्यत्वदर्शनादगो वायुनेत्यादिना निगमयति श्रुतिः ॥

वृत्तं कीर्तयंस्तत्फलोक्तिपूर्वकं तेनान्तर्यामिप्रश्नस्य सङ्गतिमाह *अपञ्चीकृतेत्यादिना । भूतानां तत्कार्येन्द्रियादेश्च स्वरूपं सूत्रमित्युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ यः पृथिव्यामित्यादेरर्थमाह *भूमिष्ठ इति ॥ ११ ॥ पृथिव्यामिति प्र-

वा०—लोकं धत्ते स्वयं भूमिः स्वान्तर्यामी स्वयं ततः
 इति स्वभाववादादोऽयं भूमिष्ठत्वेन वार्यते ॥ १२ ॥
 अन्तरत्वेन भूमिष्ठपर्वतादिर्निवर्त्तते ॥
 भूदेवतानिष्ठुत्तिः स्याद्यं न जानाति भूरिति ॥ १३ ॥
 नान्तर्यामी विदेहत्वे साधनानामसम्भवात् ॥
 देहिता तु न दृष्टेति न दोषो भूवपुष्मतः ॥ १४ ॥
 भूदेवताया यो देहो देहोऽन्तर्यामिणोऽपि सः ॥
 देवस्य कर्मणेशस्य मायया चार्जितो यतः ॥ १५ ॥

धमावशेषणस्य प्रयोजनमाह *लोकमिति ॥ भूः स्वयं स्वभा-
 वादेव लोकं च धृत्वा स्वात्मानं च नियच्छतीति शङ्कापनुत्त्य-
 र्थमिन्वर्थः ॥ १२ ॥ पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामित्युक्ते गिरिनग-
 रादिमर्वोऽपि तथेति सर्वस्यान्तर्यामिन्वप्राप्तौ पृथिव्यांतर इति
 विशेषणमित्याह *अन्तरत्वेनेति ॥ उक्तविशेषणद्वयस्य पृथिवी-
 देवतायामपि सत्त्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं पृथिवी न वेदेति विशेषण-
 मित्याह *भूदेवेति । सा ह्यहर्मास्म पृथिवित्पित्वात्मानं जानातीति
 तस्माद्वृत्तिरेनन क्रियत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ यस्य पृथिवी शरीरमा-
 त्यस्य व्यावर्त्त्याशङ्कामाह *नेति ॥ अन्तर्यामिणः शरीरमास्ति
 नवा, अन्त्ये देहादिमत एव तक्षादेवत्स्यादिनियन्तृत्वाददृष्टेर्ना-
 स्य नियन्तृता । आद्ये 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादि-
 श्रुतिविरोध इति भावः । उक्तशङ्कानिवर्त्तकत्वेनोत्तरवाक्यं व्या-
 चष्टे *न दोष इत्यादिना । पृथिवीशरीरेण मशरीरः सन्नीश्व-
 रः पृथिवी नियच्छति । यथा भूदेवतायाः स्वकर्मारब्धेन श-
 रीरेणामाधारणः सम्बन्धः, एवमीशस्यापि जगन्मात्रस्य तद-
 विद्याजित्वास्म नियन्तृत्वानुपपत्तिर्गति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

न चैकदेहयोगेऽपि यन्तृयन्तव्यमङ्कुरः ॥

बहिष्ठां देवतां भूमिमन्तस्थेशो नियच्छति ॥ १६ ॥

कार्योपाधिर्बहिष्ठः स्यात्कारणोपाधिरान्तरः ॥

उपाधिमात्रतो भेदो वस्तुनस्तु न भिद्यते ॥ १७ ॥

अतस्ते मेऽखिलस्यापि सांऽन्तर्याम्यात्मतां गतः ॥

अमृतत्वात् जीवत्वमात्मत्वेऽप्यस्य शङ्कते ॥ १८ ॥

सार्वात्म्यं वक्तुमस्यैष बह्वुपाधिषु वर्णितः ॥

सर्वात्मशक्तियुक्तो यः सांऽन्तर्यामीति गम्यताम् ॥ १९ ॥

श्रु०—योऽप्सु तिष्ठन्नङ्ग्यांऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः

शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृ-

तः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः

शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्य-

ननु पृथिवीशरीरेणैवेशस्य शरीरवत्त्वे तस्य नियम्यत्वं नि-

यन्तृत्वं च स्यादिति नेत्याह *न चेति । कार्यकारणतादा-

त्म्यापन्नां भूदेवतां तत्तादात्म्याभिमानरहितो मायोपहितः

परमेश्वरो नियच्छतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ भेदाङ्गीकृतावद्वैतहानि-

माशङ्क्याह *उपाधीति । एतेन यः पृथिवीमित्यादेरर्थ उक्तः

॥ १७ ॥ एष इत्यादेरर्थमाह *अत इति ॥ भेदस्योपाधिकत्वा-

दित्यर्थः । त इति प्रतिवादिवाचकशब्दः स्वस्यान्येषां चोपलक्षण-

मित्याह *ते मेऽखिलस्यापीति ॥ ईशस्य प्रत्यगभिन्नत्वे संमारि-

त्वमाशङ्क्यामृतपदमूर्चितं परिहारमाह *अमृतत्वादिति । एक-

त्वेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बवत्कल्पितभेदमस्येन बन्धमुक्तव्यवस्थोपपत्ते-

र्नेश्वरस्य संमारितेति भावः ॥ १८ ॥ योऽप्सु तिष्ठन्न-

त्याद्यनेकोदाहरणतात्पर्यमाह *सार्वात्म्यमिति ॥ १९ ॥

मृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यम-
 न्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षः शरीरं योऽन्तरिक्षमन्त-
 रो यमत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ
 तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो
 वायुमन्तरो यमत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो
 दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं
 यो दिवमन्तरो यमत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥
 य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद
 यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमत्येष त आ-
 त्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो
 यं दिशो न विदुर्गस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो
 यमत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्चन्द्रता-
 रके तिष्ठन्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारको न वेद
 यस्य चन्द्रतारकः शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यम-
 त्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे
 तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद अस्याकाशः श-
 रीरं य आकाशमन्तरो यमत्येष त आत्माऽन्तर्याम्य-
 मृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठन्स्तमसोऽन्तरो यं तमो
 न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमत्येष
 त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेजसि तिष्ठन्स्ते-
 जसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्ते-
 जोऽन्तरो यमत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्य-
 धिदैवतमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु ति-
 ष्ठन् सर्वेभ्यो भूतभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि
 न विदुर्गस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि

तूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्य-
 वेभूतमथाध्यात्मम् ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन् प्राणाद-
 तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राण-
 न्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो
 वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाक् न वेद यस्य वाक्
 शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्या-
 म्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठन्क्षुषोऽन्तरो यं
 चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यम-
 यत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः श्रोत्रे ति-
 ष्ठन्श्रोत्रादन्तरो यः श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं श-
 रीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृ-
 तः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो
 न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष
 त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठन्त्व-
 चोऽन्तरो यं त्वक् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्व-
 चमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥
 यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद
 यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष
 त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन्
 रेतसोऽन्तरो यः रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं
 यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः

वा०-प्रत्यग्ध्वान्तं चिदाभासं स्वकार्यनियमात्मकम् ॥

केचिन्निरुपाधिकमेव परमन्तर्यामिणमाहुः, तान् प्रत्याह* प्रत्य-
 गिति ॥ चिदाभासाक्रान्तं प्रत्यगज्ञानं स्वकीयविवर्तनियमनरूपमिष्टं,

तदुपाधिर्नियन्तैष परः प्रोक्तो न तु स्वतः ॥ २० ॥

सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्वभुक् सर्वगो ध्रुवः ॥

जगज्जनिस्थितिध्वंसहेतुरेष महेश्वरः ॥ २१ ॥

नारायणाभिधो मंत्र एतस्यैवाभिधायकः ॥

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण शिव इत्येष गीयते ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भं हिरण्यगर्भीया एनमूचिरे ॥

व्यासस्तत्तत्पुराणेषु तत्तद्रूपतयोचिवान् ॥ २३ ॥

श्रुतिः—अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो
विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता
नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष न
ऽन्तर्याम्यमृताऽतोऽन्यदार्त्तं ततो होहालक आरु-
आत्मा गिरुपरराम ॥ २३ ॥

इत्युपनिषदि सप्तमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

तदुपाहितश्च परमात्मा नियन्तेत्युच्यते, न तु स्वतो नियन्तृत्वं
निर्व्यापारत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ निरुपाधिकस्यैव सर्वज्ञत्वा-
दिवदन्तर्यामित्वं किं न स्यात् इत्याशङ्क्य दृष्टान्तामिद्विमाह
*सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञत्वादौ हेतुः *जगदिनि ॥ २१ ॥
ब्रह्मविष्णुरुद्राः सृष्ट्यादिहेतुत्वेन पुराणेषु श्रूयन्ते कथयन्तर्या-
मिणस्तद्देतुत्वमित्याह्वायमेव चतुर्भुजमूर्त्याद्युपाहितो विष्णवा-
दिशब्दैरभिधीयत इत्याह* नारायणेत्यादिना । मन्त्रेणेति उपास्य
इति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

यस्तेजसीत्यत्र तेजःशब्दस्तेजःसामान्यपरः । यो रेतसीत्यत्र
रेतःशब्दः प्रजननवचनः ॥

वार्ति०-भूम्यादिदेवताः कस्मान्न स्वान्तर्यामिणं विदुः ॥

अदृष्टोऽश्रुत इत्याह कारणं तदवेदने ॥ २४ ॥

दृष्टिश्रुतिमानिज्ञातिविषयत्वं चिदात्मनः ॥

उषस्तब्राह्मणं पूर्वं युक्त्या सम्यङ् निवारितम् ॥ २५ ॥

मागांशरातिवर्तित्वान्मातृमानादिसाक्षिणः ॥

दृष्टुरन्यस्य चाभावान्न तं पश्यन्ति देवताः ॥ २६ ॥

अदृष्टत्वाश्रुतत्वादि प्रत्यग्ध्वान्तेऽपि सम्भवेत् ॥

तन्निवृत्त्यै श्रुतिर्द्रष्टा श्रोता मन्तेत्यभाषन ॥ २७ ॥

द्रष्टृत्वश्रोतृतायस्य दृष्टिश्रुत्यादिसाक्षिता ॥

अलुप्तचित्स्वभावत्वान्न विकारो मनागपि ॥ २८ ॥

लोकसिद्धा नियम्यस्य जीवस्य द्रष्टृता तथा ॥

अदृष्टो द्रष्टृत्याद्यवतारयति*भूम्यादीति ॥ २४ ॥ तस्य दृष्ट्या-
द्यविषयत्वं वा कथमित्याशङ्कोक्तमर्थं स्मारयति *दृष्टीति । पृथि-
व्यादिक्षेत्रज्ञानां महाभागत्वेऽप्यन्तर्यामिणो दृष्ट्याद्यगोचरस्वभा-
वत्वात्ते तं न पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अत्रैव हेत्वन्तरमाह *मा-
गोचरेति ॥ शब्दादिहीनत्वात्प्रमात्रादिमाधकस्वप्रकाशसाक्षिण
एकत्वेन स्वमाधकचैतन्यान्तराभावाच्च न ग्राह्यतेत्यर्थः ॥ २६ ॥
ननूक्तशङ्काया अदृष्टोऽश्रुत इत्यादिनैव निराससम्भवार्त्तिकं द्रष्टृ-
त्वादिकथनेनेति तत्राह* अदृष्टत्वेति । दृष्ट्याद्यविषयत्वं सा-
क्षिमात्रभास्येऽज्ञानेऽपि सम्भवात्तस्यान्तर्यामित्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं
श्रुतिर्द्रष्टेसाद्यभाषतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ नन्वात्मनो द्रष्टृत्वे
सविकारत्वमत आह *द्रष्टृत्वेति ॥ २८ ॥ नान्योऽतोऽस्ती-
त्याद्यवतारयति* लोकेत्यादिना ॥ एकस्मिञ्छरीरे द्रष्टृद्वयाभावा-
न्मान्तर्यामिणो द्रष्टृत्वमिति या शङ्का तामुच्छेत्तुमुत्तरवाक्यमित्यर्थः

अन्तर्याम्यपि चेद् दृष्टा देहे भासेन नद्वयम् ॥ २९ ॥
 इतिशङ्कानिवृत्त्यर्थं नान्योऽतोऽस्तीति मण्यते ॥
 लोके जीवतया मूढैरन्तर्याम्येव भाव्यते ॥ ३० ॥
 साधारणो यथा सूर्यो मां प्रत्येवैति पामरैः ॥
 असाधारणरूपेण भाव्यते जीवता तथा ॥ ३१ ॥
 बुद्धिस्थः पर एवात्मा जीवात्मेति निगद्यते ॥
 बुध्यागमापायमाक्षी नियन्तेत्युच्यते परः ॥ ३२ ॥
 सूत्रान्तर्यामिणौ शास्त्रगम्यत्वेन प्रतिष्ठितौ ॥
 अप्रतिष्ठिततर्केण गम्यमानमितां ऽपरम् ॥ ३३ ॥

इति वार्तिकसारे तृतीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणं
 समाप्तम् ॥

॥ २९ ॥ द्रष्टृव्यतिरिक्तान्तर्यामिणोऽपक्वे कथं तद्वेदधीस्तथा-
 ह* लोक इति ॥ ३० ॥ अद्रवश्चिद्रातुः स्वाज्ञानजबुध्याद्यवच्छि-
 न्नो बहुधाऽऽरोपितो मूढैरित्येतद् दृष्टान्तेन साधयति *साधारण
 इति । यथा लोके मत्रितुः सर्वसाधारण्येऽपि मां प्रत्येवायम-
 भिमुख्यस्तिष्ठतीति स्वसाधारण्येन तमारोपयन्ति दृष्टारः, तथा मूढाः
 स्वाविद्योन्मबुध्यादिभिरान्मानं बहुधा कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 अद्वितीयः पर एवात्माऽविद्याद्युपाधिनाऽनेकधा भातीत्युक्तमुपसं-
 हरति *बुद्धिस्थ इति ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणार्थमुपसंहरन्नतोऽन्यदित्या-
 देरर्थमाह* सूत्रेति ॥ ३३ ॥

इति वार्तिकसारटीकायां सप्तमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

वा०-अष्टमब्राह्मणे ब्रह्मन्त्वं सम्पद् निरूप्यते ॥

सूत्रमन्तर्गामिता च यत्रांतप्रोततां व्रजन् ॥ १ ॥

पूर्वत्र गौतमांऽपृच्छत्सुत्रान्तर्गामिवस्तुनी ॥

आंतप्रातात्मनां मार्गी तयोरेवात्र पृच्छति ॥ २ ॥

श्रुतिः-अथ ह वाचक्रव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो ह-

अक्षब्राह्मणतात्पर्यं वदन्मङ्गातिमाह *अष्टमेति ॥ १ ॥ अ-
स्यागतार्थतामाह* पूर्वत्रेति । सूत्रादिस्वरूपमेव प्राहुर्निर्णी-
ते, न तस्य व्याप्यव्यापकभावः । अत्र तु सूत्रस्य व्यापकमा-
काशं तस्य च व्यापकमक्षरं निर्णीयत इत्यर्थभेदमिद्विः ।

श्रुत्यक्षरार्थस्तु-अथ ह वाचक्रव्युवाच पूर्वं याज्ञवल्क्येन
निषिद्धा मूर्द्धपातभाषादुपरता मनी पुनः पटुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थ-
यते । हे ब्राह्मणा भगवन्तः पूजावन्तः इन्त यद्यनुमतिर्भवतामस्ति
तर्हीमं याज्ञाक्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ प्रश्नौ चेन्मम वक्ष्यति
युष्माकं मध्ये जातु कदाचिदपीमं ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति जेता
किञ्चिदपि नैव भवेदित्येवमुक्ताः ब्राह्मणाः अनुज्ञां प्रददुः
पृच्छ मार्गीति । मा लब्धानुज्ञा याज्ञवल्क्यमाह अहं वै त्वा याज्ञ-
वक्य यथा लोके काश्यः काशिषु भवः प्रमिद्धशौर्यः, वैदेहो
वा विदेहानां राजा उग्रपुत्रः शूरान्वय इत्यर्थः । उज्जयमव-
तारितज्याकं धनुः पुनरधिज्यमारोपितज्याकं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ
बाणशब्देन शराश्रयो वंशखण्डो लक्ष्यते, तद्वन्तौ शरौ सपत्ना-
तिव्याधिनौ शत्रूणामतिपीडाकरौ इस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत्समीपतः
आत्मानं दर्शयेद् एवमेवाहं त्वां शरस्थानीयाभ्यां द्वाभ्यां प्रश्ना-
भ्याम उगोदस्थामुपस्थितवत्यास्मि, त्वं ब्रह्मविच्चेन् तौ मे ब्रूहीति ।
आहेतरः पृच्छ मार्गीति ॥ १ ॥

न्ताहमिमं ह्यौ प्रह्नौ प्रक्षयामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वे
जातु युष्माकमिमं कश्चिद्दृष्ट्वांश्च जेत्येति पृच्छ गार्गीति १

सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यपो वा
वैदेहो वोयपुत्र उज्ज्यं धनुरभिज्यं कृत्वा ह्यौ बाणवन्तौ
सामानिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठंदेवमेवाहं त्वां
दाभ्यां प्रह्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे वृक्षीति पृच्छ
गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्
पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च
भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यद-
न्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्च-
ेत्याचक्षते आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥

वा०-अण्डोर्ध्वाधोमध्यदेशान्कालं च व्याप्य तिष्ठति ॥

सूत्रमित्याहुराचार्या ओतं प्रोतं च कुत्रचित् ॥ ३ ॥

अण्डारम्भकभूतानां न पृष्टा सूत्रओतता ॥

स होवाचेत्यादिरर्थमाह* अण्डेति । यद्वस्तु उर्ध्वमुपरि
दिवोऽण्डकपालाच्चाधः पृथिव्या अण्डकपालात् यच्चान्तरा मध्ये
द्यावापृथिव्योरण्डकपालयोरिमे च द्यावापृथिवी यद् भूतं चातीतं
भवच्च वर्तमानं भविष्यच्च लिङ्गगम्यं सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकं
भवति तत्सूत्रसंज्ञकं वदन्ति । तच्च सूत्रं पृथिवीधातुरिवाप्सु कुत्र
ओतश्च प्रोतश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु गार्गीब्राह्मणे ब्रह्मलोकश-
ब्दिताण्डारम्भकभूतपर्यंतस्यैवोतप्रोतत्वोक्तेस्तस्य कुत्र ओतत्वा-
दसिपृष्ट्वा कथं सूत्रस्य ओतत्वादि पृच्छयत इति तत्राह* अण्डे-

सूत्रेण विधृतं सर्वमिति पूर्वत्र निर्णयान् ॥ ४ ॥
 तार्किकत्वनिवृत्त्यर्थमाचार्योक्तिमुदाहरन् ॥
 निःशेषदेशकालोक्त्या सूत्रसर्वात्मनोदिता ॥ ५ ॥
 व्यक्तं सर्वं सूत्ररूपमव्यक्तव्योमसंज्ञिके ॥
 ओतं प्रोतं च विद्धीति ग्राह्यं पृष्ठमनूय सः ॥ ६ ॥
 देशकालौ च सूत्रेण स्यूतौ देशात्मकं ततः ॥
 वियन्नाकाशमत्रेति सूचनायानुवादगतिः ॥ ७ ॥
 आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहंज्जानिम् ॥
 इत्याह कारणं ब्रह्म श्रुतिराकाशशब्दतः ॥ ८ ॥
 आसमन्तात्काशतेऽयमित्याकाशत्वमात्मनः ॥
 जगत्कारणता तस्य सर्ववदान्तसम्भवा ॥ ९ ॥

ति । सूत्रलक्षणकथनेनार्थात्तदापि ज्ञातमित्यर्थः ॥ ४ ॥ आचक्ष-
 त इति परोक्तिरस्यागमैकमभिगम्यत्तसूचनार्थेत्याह * तार्कि-
 कत्वेति । प्रश्नार्थमनुवदन् प्रत्युक्तिं व्याचष्टे * निःशेषेत्यादिना
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननु पृष्ठस्यानुवादः किमर्थस्तत्राह * देशोति । अ-
 स्मिन्वाक्ये आकाशशब्दोऽव्याकृतवचनो न वियद्वाचकः, वि-
 यतोऽपि जगदेकदेशत्वेन जगदात्मकसूत्रेऽन्तर्भूतत्वादिति सूच-
 नाय पुनरनुवादरूपेण सूत्रस्य सर्वात्मत्वोक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ भू-
 ताकाशे रूढस्याकाशशब्दस्य कथं जगत्कारणवाचित्वं तत्राह
 * आकाश इति । नामरूपयोरुत्पत्तिं यस्तु नियमयेत्स आकाशो
 नामेति श्रुयन्तरे दृष्टत्वात्मयोगवाहुल्येनाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि सं-
 भवतीति भावः ॥ ८ ॥ योगवृत्त्याऽपि तत्र तत्सम्भवमाह
 * आसमन्तादिति ॥ ९ ॥ आकाशशब्दितस्य जगत्कारणवाचित्वे
 तस्यैव सर्वान्तरात्कस्मिन्नु खल्वकाश इत्यादि पुनः प्रश्ना-

मायाप्रयुक्तमेवेदं कारणत्वं न वास्तवम् ॥

अपूर्वानपरायुक्तैः कुतो वास्तवहेतुता ॥ १० ॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥

इति मायाप्रयुक्तं तत्कारणत्वं श्रुतिर्जगौ ॥ ११ ॥

व्यावृत्तिविधिरूपाभ्यां तमोवद्भावरूपिणी ॥

मायाऽनुभूयमानेयं प्रत्याख्यातुं न शक्यते ॥ १२ ॥

व्यावृत्तः शुक्लपीतादिरन्धकारोऽनुभूयते ॥

तथा विधिमुखेनापि द्विरेफोदरवत्तमः ॥ १३ ॥

स्वप्नाज्जागरणाच्चैवं व्यावृत्ता सृप्तिरीक्ष्यते ॥

मृदांऽस्मीति विभात्येष मोहो विधिमुखादपि ॥ १४ ॥

अहङ्कारजनः पूर्वं मोहश्चिन्मात्रवर्त्यभूत् ॥

तदुत्पत्तावहङ्कारविशेषणमिवक्ष्यते ॥ १५ ॥

प्रत्यक्तत्त्वं मोहयुक्तं पूर्वं व्यक्तं जगज्जनः ॥

अव्याकृताख्यमभवत्सूत्रं तत्र समाश्रितम् ॥ १६ ॥

एषोऽन्तर्याम्येष योनिरिति श्रुतिसमीक्षणे ॥

नुपपत्तिरित्याशङ्क्याह *पायेति । तत्र हेतुमाह* अपूर्वेत्यादिना-

॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ नन्वात्मनि मायैव नोपपद्यते स्वप्रकाशत्वा-

त्कुस्तत्कारणत्वस्य मायिकतेति तत्राह *व्यावृत्तीति ॥ १२ ॥

व्यावृत्तिविधिरूपाभ्यामनुभवं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *व्यावृत्त

इति ॥ १३ ॥ दार्ष्टान्तिकं तमाह* स्वप्नादिति । सृप्तिरविद्या

॥ १४ ॥ नन्वाश्रयानिरूपणान्मोहोऽनुपपन्नः, स किमात्माश्रयो-

ऽहङ्काराश्रयो वा ? नायः 'अहमङ्गः' इति प्रतीतिविरोधात् । नान्त्यः,

तत्कार्यस्य तदाश्रयत्वायोगादिति तत्राह* अहङ्कारेति । प्रथमप्रज्ञा-

र्थमुपमंहरति *प्रययिति ॥ १६ ॥ केचित्तु-अव्याकृतान्तर्यामिणोर्मिदं

नोक्तान्तर्गमिणः कल्प्यमन्यत्तरवान्तरं बुधैः ॥१७॥

श्रुतिः-सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य
मेम एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥५॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवं यद्वाक् पृथि-
व्या यदन्तरा यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च
भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥३॥

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवं यद्वाक् पृथिव्या यद-
न्तरा यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्य-
च्चेत्याचक्षते आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति ॥

वार्त्ति-०-बाहुं बाधयितुं चेतदत्यन्तं दुःशकं त्विति ॥

विस्मिता प्रणनामासौ तमव्याकृतवादिनम् ॥ १८ ॥

भूयोऽपि पृष्ठमप्रार्क्षीत्प्रधानादिषु शङ्कया ॥

प्रधानादीन्जगद्धेतृन्वादिनः स्थापयन्ति हि ॥ १९ ॥

सावधारणमाकाश एवेत्यन्यनिवृत्तये ॥

आहोत्तरं मूर्द्धपातं सूचयंस्तर्कनिर्णये ॥ २० ॥

कल्पयन्ति तान्प्रत्याह* एष इति ॥ १७ ॥ सा होवाच नमस्ते-
ऽस्तिवत्यादेस्तात्पर्यमाह *बोद्धुमिति ॥ १८ ॥

यो मे मम एतं प्रश्नं व्यवोचः विशेषेणापाकृतवानसि तस्मै
तुभ्यं नमोऽस्तु । अपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व दृढीकुरु
आत्मानमिति श्रुत्यक्षरार्थः ॥ ५ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वमित्यादौ पृष्ठस्य पुनर्वचने हेतुमाह *भूयो-
ऽपीति ॥ १९ ॥ प्रत्युक्तितात्पर्यमाह *सावधारणमिति ॥ नन्वा-
काश एवेत्यवधारणेनापि कथं प्रधानादिव्यावृत्तिः ? तत्राह *मू-
र्द्धेति । तार्किककल्पितप्रधानादेः सूत्राश्रयत्वोक्तौ मूर्द्धपातप्रस-
क्तेरुक्तत्वादागमगम्यं ब्रह्मैवाकाशशब्देनोक्तमित्येवकारेण सू-

यद्वा तन्तुष्विव पटः सूत्रं बहुषु संश्रितम् ॥

इत्याशङ्क्य पुनः प्रश्न एवकारो बहुत्वानुत् ॥ २१ ॥

श्रुतिः—कस्मिन्नु खल्वाकाश आन्तश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

वा०—कस्मिन् खल्वयमाकाश आन्तश्च प्रोत ईर्यताम् ॥

अनोतत्वे स्वतन्त्रत्वात्प्रधानत्वं प्रसज्यते ॥ १२ ॥

सूक्ष्मत्वाद दुर्बलं सूत्रं व्योम सूक्ष्मतरं ततः ॥

व्योमाश्रयः सूक्ष्मतमो न बागांचरमेत्यतः ॥ २३ ॥

वेत्ति चेन्निग्रहस्थानमवाच्यस्योक्तितां भवेत् ॥

अनुक्तौ वादिताहानिरिति गार्ग्या विवक्षितम् ॥ २४ ॥

उक्तदोषद्वयास्पृष्टं प्रत्युत्तरमभाषत ॥

एतद्वा अक्षरं गार्गि प्राहुस्तद्वात्मना इति ॥ २५ ॥

श्रुतिः—स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभि-
वदन्यस्थूलमनपवहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छाय-
मतमोऽवायवनाकाशमसङ्गपरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रो-

चितमिति भावः ॥ २० ॥ तन्वनुमानगम्यप्रधानादेराकाशशब्द-
वाच्यत्वशङ्काऽप्यनुपपन्ना उक्तदोषादेवेत्यरुचेः पक्षान्तरमाह
*यद्वेति । कार्यमात्रस्यानेकाश्रयत्वदृष्टेः सूत्रस्यापि कार्यत्वाद-
व्याकृतानिरिक्तमाश्रयान्तरं सम्भवति, तच्च किम् ? इति भूयः
प्रश्नः कुतः । आकाश एवेत्येवकारेण त्रियदादिमवप्रपञ्चस्या-
प्यव्याकृतमात्रजन्यत्वात्तन्मात्राश्रितत्वमित्याशङ्कामपाकृतवानिति
भावः ॥ २१ ॥ कस्मिन्नु खल्वाकाश इत्यादेरर्थमाह *कस्मि-
न्निति । एवंपृच्छन्त्या गार्ग्यास्तात्पर्यमाह* अनोतत्वं इत्यादि-
ना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिवचनमवतारयति* उक्तेति । दो-
षद्वयास्पृष्टत्वं चानुपदमेव व्यक्तीकरिष्यति ॥ २५ ॥ एतद्वै त-
दक्षरमित्यत्र एतत्पदमुपस्तपन्नोक्तत्वमपदलक्ष्यमाक्षिपरमित्याह

अथवागमनोऽनेजस्कमप्राणमसुखममाश्रमनन्तरमवाह्यं
न तदश्ननाति किञ्चन न तदश्ननाति कञ्चन ॥ ८ ॥

वा०-एतच्छब्देन तस्याह प्रत्यक्साक्षिकतामसौ ॥

प्रत्यक्तया तदैकात्म्यं स्वयमेव प्रतीयताम् ॥ २६ ॥

न व्यावृत्तं विशेषेभ्यो नानुवृत्तं च गोत्ववत् ॥

अव्यावृत्ताननुगतं चैतन्यं केन वीक्ष्यताम् ॥ २७ ॥

यस्मात्प्रसिद्धं नास्त्यन्यत्प्रसिद्धं यन्न कस्य चित् ॥

स्वप्रभत्वादसङ्गत्वाद्धैशब्दस्तत्प्रसिद्धये ॥ २८ ॥

साक्षादित्यादिना पूर्वं योऽशनायादिना तथा ॥

यन्नादभिहितः प्रत्यक् तच्छब्देन स गृह्यते ॥ २९ ॥

क्षराद्विरुद्धधर्मत्वादक्षरं ब्रह्म भण्यते ॥

कार्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते ॥ ३० ॥

ध्वस्तात्माज्ञानतत्कार्याः प्रत्यग्वाधात्म्यबोधतः ॥

त्यक्तसर्वेषणा अत्र ब्राह्मणा इति कीर्तिताः ॥ ३१ ॥

शास्त्रैकगम्यतासिध्यै वदन्तीत्यभिधीयते ॥

*एतीदृश । तस्यैतच्छब्दनिर्देशयोग्यतामाह*प्रत्यक्तयेति॥२६॥

॥२७॥ वस्तुत्वादैकात्म्यमपि घटवदस्वप्रकाशमित्याशङ्क्य वैषम्य-

माह*यस्मादिति ॥ स्वेतरस्याप्रमिद्धत्वेऽपि स्वस्य प्रमिद्धत्वाल्लौ-

कित्वमाशङ्काह *प्रमिद्धमिति ॥ कार्यकारणानिर्मुक्तमद्वयं

स्वप्रकाशमवर्जं वस्तु वैशब्दार्थः ॥२८॥ कहोलपशोक्तस्तत्प-

दार्थोऽत्र तच्छब्दार्थ इत्याह*साक्षादिति ॥ यत्नात्-तज्ज्ञानोपा-

योपन्यासादिति यावत् ॥२९॥ अक्षरं ब्राह्मणा वदन्तीति पदत्रयं

क्रमेण व्याचष्टे*क्षरादिखादिना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अत्र वदन्तीति परो-

क्ष्याऽवाच्यं वदतो विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानम्, अवदतो बादि-

त्त्वहानिरिति गार्ग्या विवर्क्षनं दोषद्वयं परिहृतमिसाह*ब्राह्मणा-

ब्राह्मणास्तद्वदन्तीति स्थापराधनिषेधगीः ॥ ३२ ॥
 नावाच्यं वक्ष्यहं किंतु वदन्ति गुरवोऽस्थिलाः ॥
 इति वक्ष्मि यतस्तेन वादिताऽपि न हीयते ॥ ३३ ॥
 गुरवोऽपि कथं प्राहुरवाच्यमिति चेच्छृणु ॥
 स्थूलादीनां निषेधेन लक्षयन्त्यक्षरं बुधाः ॥ ३४ ॥
 अभावोऽप्यो नाशङ्का निषेधावधिषेधणान् ॥
 नाभावनिष्ठो लोकऽपि निषेधः किमुनाक्षरे ॥ ३५ ॥
 नञर्थः पर्युदासो वा स्थूलादेरन्यताऽक्षरे ॥
 विवक्षिता न च द्वैतं स्थूलादेः कल्पितत्वतः ॥ ३६ ॥
 ननूत्सर्गविशेषो स्तो यत्र तत्र निषेधधीः ॥
 दातव्यं दधि विप्रेभ्यो न चैत्रायेन्युदाहृतः ॥ ३७ ॥
 यावमज्ञानमात्मा च ह्यं सामान्यमुच्यते ॥

इत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अस्थूलादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे *गु-
 रव इति । अस्थूलादिपदानि अभाववाचकानि तद्भामकमाक्षिणं
 लक्षयन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु तेषां वाच्यार्थमात्रपर्यवसायित्वं किं
 न स्यात्तत्राह *अभावेति ॥ निरवधिकनिषेधायोगादित्यर्थः ।
 किञ्च 'अस्थूला यतः' इत्यादिलौकिकवाक्यमपि नाभावमात्रनिष्ठं
 किं सर्वजगदाधारत्वेन प्रस्तुताक्षरबोधितवाक्यमित्याह *नेति ॥ ३५ ॥
 प्रसक्तप्रतिषेधो नञर्थ इत्युक्त्वा पर्युदामस्तदर्थ इति पक्षान्तरमाह
 *नञर्थ इति ॥ ब्रह्मणः स्थूलादिभिन्नत्वविवक्षायां द्वैतहानिस्तत्राह
 *नचेति ॥ ३६ ॥ प्रसक्तप्रतिषेधो नञर्थ इति पक्षमाक्षिपति
 *नन्वेति । यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां, तर्कं कौण्डिन्याय' इत्यत्र
 ब्राह्मणमामान्ये दातव्यत्वेन प्राप्तं दधि तद्विशेषे निषिध्यते, तद्वद-
 द्वैते विषयमेदाभावात्मात्र स्थूलादेर्निषेध इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ वस्तुतो
 अद्वयत्वेऽपि तत्र सामान्यविशेषव्यवस्था युक्तेति परिहरति

विशेषः शुद्ध आत्माऽतां निषेधोऽत्र प्रवर्तताम् ॥३८॥
 निषेधः कल्पितस्यापि स्थूलादेरिह युज्यते ॥
 अध्यस्तव्यामनैल्यादिनिषेधस्योपलम्भनात् ॥ ३९ ॥
 यदि वाऽक्षरवाथात्म्यं स्थूलादेरिह भण्यते ॥
 स्रग्वाथात्म्यमहेर्गच्छन्न तु किञ्चिन्निषिध्यते ॥ ४० ॥
 स्थूलादिहेतोर्दाहो वा ध्वान्तस्य प्रत्यगात्मनि ॥
 अस्थूलादिममुन्धान्मयाथात्म्यज्ञानवह्निना ॥ ४१ ॥
 नन्वोतप्रान्तवाक्येन व्यक्तमव्याकृते जगत् ॥
 विलापितं, पुनः कस्मात्स्थूलादिः प्रतिषिध्यते ॥४२॥
 समस्तव्यस्ततां कश्चिद्व्यस्त्यां प्रान्तवाक्यतः ॥
 ब्रह्मणस्तद्व्युदासाय स्थूलादि प्रतिषिध्यते ॥ ४३ ॥
 व्यक्तावस्थाऽध्वैतेषां निषिद्धा कारणात्मनि ॥

*वाढमिति ॥ ३८ ॥ शुद्धब्रह्मणि वस्तुतोऽप्यवक्तव्यापि निषेधः
 सम्भवतीति सदृष्टान्तमाह* निषेध इति ॥ यथाऽज्ञाने व्योम-
 तत्त्वे प्राप्तं नैल्यादि ज्ञाने तस्मिन्निषिध्यते तद्वन्प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥३९॥
 प्रमक्तपतिषेधानुरोधेनास्थूलादिवाक्यस्यार्थमुक्त्वा पर्युदासमनुष्ठ-
 त्पार्थान्तरमाह* यदि चेति ॥ तदेव दृष्टान्तेनाह* स्रगिति ॥
 स्थूलादिजगतोऽद्रवत्वावेदनपरं वाक्यं न निषेधपरमित्य-
 र्थः ॥ ४० ॥ प्रतीचि स्थूलादिहेत्वबोधस्य वाक्योत्पत्त्येन
 वाचपरं वाक्यमित्याद्यं कल्पमाश्रयार्थान्तरमाह *स्थूलादीति
 ॥ ४१ ॥ स्थूलादिवाक्यस्य गतार्थत्वं शङ्कते* नन्विति ॥ ४२ ॥
 सानुध्यमनिरासपरत्वेनार्थपरत्वमाह* नमस्तेति ॥ ४३ ॥ प्रका-
 रान्तरेणागतार्थत्वमाह *व्यक्तेति ॥ यदूर्ध्वमित्यादिना स्थूला-
 दीनां व्यक्तावस्था कारणे निरस्ता । तेषामेव शक्त्यवस्थायाः
 कार्यकारणविलक्षणेऽक्षरेनिरामार्थमस्थूलादिवाक्यमित्यर्थः ॥४४॥

शक्त्यवस्थानिषेधस्तु कियतेऽत्राक्षरात्मनि ॥ ४४ ॥

एवं च मति तत्पूर्णं ब्रह्म कृत्स्नं भविष्यति ॥

नोचेदकृत्स्नमेव स्याच्छक्त्यवस्थाऽनपह्नवात् ॥ ४५ ॥

नवा निषेधः स्थूलादेस्तस्य प्रागेव सिद्धितः ॥

तन्निषेधानुवादेन प्रतीचि ब्रह्म बोध्यते ॥ ४६ ॥

स्थूलादिमेयमामातृनिषेधे स्वप्रभं फलम् ॥

विद्धि सर्वान्तरं ब्रह्म साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥ ४७ ॥

नानिनेतीतिवद् व्याख्या सर्वाऽपीह समीक्ष्यताम् ॥

सर्वेषामपि चाद्यानामेवंसति न सम्भवः ॥ ४८ ॥

शक्त्यवस्थानिषेधे किं फलं ? तदाह* एवमिति ॥ ४५ ॥ तत्त्व-
मादिवाक्यवद्विधिमुखेन बोधकमस्थूलादिवाक्यं न निषेधपर-
मित्यर्थान्तरमाह *नवेति ॥ ओगणितवाक्येन स्थूलादिनिषेध-
स्य सिद्धत्वान्स्थूलमूर्क्षमयोरभेदाच्चेति हेत्वर्थः । किं परं तर्हि वा-
क्यं तदाह* तन्निषेधेति ॥ ४६ ॥ स्थूलादिनिषेधमनूय तत्साक्षिणि
त्वमर्थे ब्रह्मत्वबोधप्रकारमभिनयति *स्थूलादीति । स्थूलादि-
र्हि मातृमानमेयात्मत्वेन त्रिधा स्थितस्तान्निषेधे तदवधिभूतं यत्स्व-
प्रकाशं स्फुरणमस्ति तदेवोक्तविशेषणं ब्रह्म विद्धीति योजना
॥ ४७ ॥ कथं न जानाति वाक्ये विधिमुखेन बोधकत्वं ? तत्राह
*नेति नेतीति । विधिमुखेन बोधकत्वे वाक्यस्याभाव-
निष्ठत्वमक्षरस्य सद्रूपत्वमित्यादिचोद्यमनवकाशमिति लाभं दर्श-
यति *सर्वेषामिति ॥ ४८ ॥

अस्थूलमियादिश्रुतेरक्षरार्थस्तु-अस्थूलं स्थूलादन्यद् । एवं
तर्ह्यणु ? अनणु, तथाऽ इत्थमदीर्घम, एवं चतुर्भिः परिणामिर्द्रव्य-
धर्मगतिषेधः, न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यपेयो लोहितो
गुणः, ततोऽप्यन्यद् अलोहितम् । भवतु तर्ह्यपां स्नेहनमस्नेहम् ।

यत्किञ्चिदस्तु लोकेऽस्मिन्वाचो गोचरतां गतम् ॥
 प्रमाणस्य च तत्सर्वमक्षरे प्रतिषिध्यते ॥ ४९ ॥
 मागोचरं निषिद्धे च मानहीनं तदक्षरम् ॥
 कथमस्तीति चेत् कोऽर्थः कथंशब्दस्य कथ्यताम् ॥ ५० ॥
 आक्षिप्यते ऽक्षरं सत्ता मानं वा तत्र पृच्छयते ॥
 प्रमाणाभावमात्रेण सत्ता ऽऽक्षेप्तुं न शक्यते ॥ ५१ ॥
 मानस्याभिव्यञ्जकत्वादव्यक्तं स्यादमानकम् ॥
 नैतावता वस्तुसत्ता नास्तीति ग्राहकं विना ॥ ५२ ॥

एवमच्छायं छायाविनक्षणम् । अग्नः अन्यकारादन्यद् ।
 भवतु वायुः, अवायुः । भवेत्तर्हीकाशम्, अनाकाशम् ।
 भवतु तर्हि जतुः त्मङ्गात्मकम्, अमङ्गम् । अस्तु तर्हि रमः,
 अरमम् । तथाऽगन्धम् । तथाऽचक्षुष्कम् । 'पश्यत्यचक्षुः'
 इति मन्त्रवर्णात् । तथा ऽश्रोत्रं 'म शृणोत्यकर्णः' इति
 श्रुतेः । भवतु तर्हि वाग्, अवाक् । तथाऽमनस्तथाऽतेजः ।
 अतेजस्कममाणमित्याध्यात्मिका वायुः प्रतिषिध्यते । मुखं तर्हि
 द्वारं, तदमुखम् । तथाऽमात्रं मानमेयान्वयराहितम् । अस्तु तर्हि
 छिद्रवदन्तरम्, अनन्तरम् । भवेत्तर्हि बहिस्तस्माद्वाह्यम् । अस्तु
 तर्हि भक्षयितृ, न तदश्नाति किञ्चन । भवेत्तर्हि भक्ष्यं कस्यचित्,
 न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥

एतत्सर्वमभिप्रेसानुक्तविशेषान्तरं किञ्चिदस्त्विति शङ्कां वा-
 रयति *यत्किञ्चिदिति । उक्तविशेषनिषेधोऽनुक्तविशेषनिषेधो-
 पलक्षणमिति भावः ॥ ४९ ॥

अक्षरस्य मानाविषयत्वे शून्यत्वापत्तिं शङ्कते *मागोचरेति ।
 उक्तचोद्यं परिहर्तुं शङ्कितुराशयं पृच्छति* कोऽर्थ इति ॥ ५० ॥
 किंशब्दमूचिनं विकल्पं दर्शयति *आक्षिप्यत इति ॥ आद्यं

नास्यास्तित्वं यथा मानमकत्वादक्षरात्मनः ॥

तथा तन्नास्तितायां च, नातोऽसत्ताऽक्षरात्मनः ॥५३॥

नासत्त्ववत्तस्य सत्त्वं मानहीनं न भासते ॥

स्वतोऽवभासरूपत्वादन्याभासानपेक्षणात् ॥ ५४ ॥

यथा कुम्भः प्रकाशाय भानयोगमपेक्षते ॥

तथा भानं प्रकाशाय नान्यत्किञ्चिदपेक्षते ॥ ५५ ॥

प्रमाणप्रद्वनपक्षेऽपि मानं तद्भानमिद्वये ॥

अज्ञानहानयेवोत विवादविनिवृत्तये ॥ ५६ ॥

दत्तमुत्तरमाद्यस्य स्वप्रकाशत्ववर्णनात् ॥

अज्ञानहानिर्बोधात्स्यादस्मादक्षरवाक्यजात ॥ ५७ ॥

नाक्षरास्तित्वबोधश्चेत् वाक्यात्प्रातिङ्ग फलं भवेत् ॥

प्रत्याह* प्रमाणेति ॥ ५१ ॥ उक्तमेव व्यतीति*मानस्येति ॥

नहि दीपाभावे तदभिव्यङ्ग्यघटादि तममाऽऽवृत्तं तदभावग्राह-

कमानं विना नास्तीति मुवर्त्तमिति भावः ॥ ५२ ॥ तर्हक्षराभावो

मानेन निश्चियते तत्राह *नेति ॥ एकत्वान्निर्विशेषत्वादिति याव-

त् ॥ ५३ ॥ नन्वक्षरतदभावयोर्मिनागोचरत्वेऽभाववत्तन्मत्त्वमपि

न भामेनेति नेत्याह *नेति ॥ ५४ ॥ अक्षरास्तित्वं स्वतःमिदं तद-

भावस्तु नैवमित्यत्र दृष्टान्तमिन्याह *यथेति ॥ ५५ ॥ एवमक्षर-

स्य सत्ताऽऽक्षिप्यत इति पक्षं निरस्य तत्र प्रमाणं पृच्छयते इति-

पक्षमनूय विकल्पयति *प्रमाणेति ॥ ५६ ॥ आद्यं मन्याह

*दत्तमिति ॥ द्वितीयेऽज्ञाननिवर्त्तकं मानमस्थूलादिवाक्यमेवे

त्युत्तरमाह *अज्ञानेति ॥ ५७ ॥ अस्य वाक्यस्य स्थूलाद्यभा-

वबोधित्वात्कथमक्षराकारधीजनकत्वमित्याशङ्क्याह *नेति ॥

तथाच वाक्यस्य फलवत्त्वाय लक्षणयाऽक्षरबोधित्वमुक्तमङ्गी-

कार्यमिति भावः ॥ नचाक्षरस्य वाक्यजन्यधीविषयत्वे मानागोचर-

स्थूलाण्यनेकधर्माणां निषेधस्य प्रयासतः ॥ ५८ ॥

विवादोऽप्यक्षरे किं स्यान्निरुपाधौ चिदात्मनि ॥

अन्तर्यामिणि सौपाधावोतप्रोतेऽथवा वद ॥ ५९ ॥

चित्स्वरूपे विवादश्चेज्जगदान्धं प्रमज्जयते ॥

अन्तर्यामिण्यनो वादिविवादः परिशिष्यते ॥ ६० ॥

प्रशासनेन लिङ्गेन स विवादोऽपनुयते ॥

अन्तर्यामिण्यभ्युपेतं सुशकं बोद्धुमक्षरम् ॥ ६१ ॥

ईशितव्यार्थसम्बन्धादन्तर्याम्येतदक्षरम् ॥

चैतन्याभासमोहारूपवर्त्मनैव ननु स्वतः ॥ ६२ ॥

श्रुतिः—एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याच-
न्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ।

त्वमुक्तं विरुध्येतेति वाच्यम् । अक्षरस्य स्वपकाशत्वेन मा-
नप्रकाशविलक्षणत्वमात्रस्य तत्रोक्तत्वादिति ॥ ५८ ॥ तृतीयं
कल्पं द्वेषा विकल्पयति *विवाद इति ॥ ५९ ॥ आद्यं
प्रसादः* चिदिति ॥ द्वितीयं परिशिनष्टि *अन्तर्यामिणी-
ति ॥ ६० ॥ कथं तर्हि विवादनिराकरणमित्याशङ्क्योत्तरवा-
क्यमादत्ते* प्रशासनेनेति ॥ नन्वक्षरं प्रक्रम्यान्तर्यामिण्यनुमानो-
क्तिरयुक्ता तत्राह *अन्तर्यामिणीति ॥ ६१ ॥ कथम् अन्तर्यामि-
ज्ञानादक्षरधीरित्याशङ्क्य तयोर्वास्तवाभेदमाह *ईशितव्येति ॥ त-
थाचान्तर्यामिण्यनुमानसिद्धतटस्थलक्षणद्वाराऽक्षरस्वरूपलक्षणं सि-
ध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

एतस्य वा इत्यादेरक्षरार्थस्तु—एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गि सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ सर्वपाणिप्रकाशोपका-
रत्वाल्लौकिकप्रदीपवत्लोकप्रबोजनविज्ञानवता स्वतंत्रेण निर्मितौ

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ
विधृते तिष्ठतः ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता
अहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति
विधृतास्तिष्ठन्ति ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या
नद्यः स्पन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां
यां च दिशमनु ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः
प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वी पितरोऽन्वायताः ॥९॥

विधृतौ च सन्तौ तच्छामने आज्ञायां तिष्ठतः, नियतदेशकाल-
निमित्तोदयास्तमयवृद्धिक्षयाभ्यां वर्तन्ते । द्यौश्च पृथिवी च द्या-
वापृथिव्यौ सावयवत्वात्स्फुटनस्वभावे, गुरुत्वात्पतनस्वभावे अपि
न स्फुटिते न पतिते, ततोऽक्षरेण विधृते तच्छासने तिष्ठतः ।
'येन द्यौरुग्रा पृथिवी दृढा' इति मन्त्रवर्णात् ॥ निमेषादयः का-
लावयवाः विधृतास्तिष्ठन्ति, ते हि सर्वस्य जनिपतः कल्पि-
तारः । यथा लोके प्रभुणा निर्मितो गणक आयं व्ययं चाप्रम-
त्तो गणयति, तथा प्रभुस्थानीय ईश्वर एषां कालावयवानां प्र-
शास्ता इत्यर्थः ॥ प्राच्यः प्रागञ्जना गंगाद्याः श्वेतेभ्यो हिमवदा-
दिभ्यः पर्वतेभ्यः स्पन्दन्ते, प्रतीच्यः सिन्धवाद्याः, अन्याश्च यां
यां दिशमनु प्रवृत्तास्तां तां दिशं न व्यभिचरन्तीत्यर्थः ॥

दर्वीशब्दो दर्वीहोमवचनः । यो न कस्य चित् प्रकृति-
त्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते स दर्वीहोमः, तमन्वायता अनु-
गता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

बा० एतस्य वा अक्षरस्य शासने इत्यदो जगत् ॥
 स्याद्व्यवस्थितमर्पादं सूर्यचन्द्रादिलक्षणम् ॥ ६३ ॥
 विवादगोचरापन्ना यन्तृपूर्वा जगत्स्थितिः ॥
 व्यवस्थितत्वाल्लोकस्य राजपूर्वा स्थितिर्यथा ॥ ६४ ॥
 सूर्यचन्द्रौ धुभूलोकौ कालो नद्यो यथायथम् ॥
 नियमेन प्रवर्तन्ते सा प्रवृत्तिर्व्यवस्थितिः ॥ ६५ ॥
 धने दानेन नष्टेऽपि तत्फलप्रद ईश्वरः ॥
 यतोऽस्ति तेन दातारं तं प्रशंसन्ति वैदिकाः ॥ ६६ ॥
 नापूर्वं फलदं तस्मिन्मानाभावात्, फलं पुनः ॥
 ईशादप्युपपन्नत्वात्तैवापूर्वस्य कल्पकम् ॥ ६७ ॥
 सेव्याद्वाज्ञः फलप्राप्तिर्दृश्यते न त्वपूर्वतः ॥
 दानादिक्रियया सेव्यादीशात्तद्वत्फलं भवेत् ॥ ६८ ॥
 देवता यागकर्तारं पितरः आहकारिणम् ॥

श्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे *एतस्येति ॥ इदं जगदक्षरस्य शासने
 स्थित्वा वक्ष्यमाणपकारेण व्यवस्थितमर्पादं स्यादित्यर्थः ॥ ६३ ॥
 उक्तमर्थमनुमानारूढं करोति *विवादेति ॥ ६४ ॥ 'सूर्य-
 चन्द्रादिलक्षणम्' इत्युक्तम् । तत्रादिशब्देन विवक्षितमर्थं दर्श-
 यन् "व्यवस्थितमर्पादम्" इत्युक्तं व्यनक्ति *सूर्येति ॥ ६५ ॥
 ददतो मनुष्याः प्रशंसन्तीत्यस्यार्थमाह *यत इति ॥ नष्ट-
 धनादीनां फलदानामार्थ्यात्मप्रशंसादृष्टेऽपि फलदात्रेश्वरेण भा-
 व्यमित्यर्थः ॥ ६६ ॥ अपूर्वस्यैव फलदातृत्वमिति केचित्,
 तान्प्रत्याह* नेति ॥ फलान्यथाऽनुपपत्तिरेव मानमिति तत्राह
 फलमिति ॥ ६७ ॥ विनिगमकाभावमाशङ्क्याह सेव्या-
 दिति ॥ विमतं विशिष्टज्ञानवदातृकं कर्मफलत्वात्सेवाफलव-
 दित्यर्थः ॥ ६८ ॥ यजमानं देवा इत्यादेरर्थमाह *देवनेति ॥

नाप्नुयुर्हव्यकव्यार्थं यदि नाभूत्प्रशासिता ॥ ६९ ॥

श्रुतिः—यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिंल्लोके
जुहोति यजने तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्य-
न्तवदेवास्य तद्भवति ॥

वार्ति०—होमदानतपांस्यज्ञैर्बहुकृत्वः कृतान्यपि ॥

विनाशिफलदानीति शासनं तत्प्रशामितुः ॥ ७० ॥

अज्ञानमात्रतो बन्धो ज्ञानमात्रेण मुक्तता ॥

इत्याश्चर्याणि सर्वाणि कल्पयन्तीश्वरास्तिताम् ॥ ७१ ॥

विषादशङ्काऽपीशेऽस्मिन्न सम्भाव्येति दर्शयन् ॥

प्रशासनं लिङ्गरूपं प्रपञ्चितमनेकशः ॥ ७२ ॥

श्रुतिः—यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोका-
त्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मा-
ल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

वा०—यदप्रबोधात्कार्पण्यं ब्राह्मण्यं यत्प्रबोधतः ॥

तदक्षरं प्रबोद्धव्यं यथोक्तेश्वरवर्त्मना ॥ ७३ ॥

देवादीनामीश्वराणामपि हव्याद्यर्थित्वेन मनुष्याधीनत्वात्पृथी-
नश्रुतिभाक्त्वं नियन्तृकल्पकमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

यो वा इत्यादेरर्थमाह *होमोति ॥ यस्याज्ञानादमकृदनुष्ठितानि
विशिष्टफलान्यपि कर्माणि नश्वरफलमेव प्रपञ्चनीत्येतदपि ईश्वराज्ञां
विना न घटत इत्यर्थः ॥ ७० ॥ ईश्वरास्तित्वे हेत्वन्तरं वदन् प्रकृत-
मुपमंहरति *अज्ञानेति ॥ ७१ ॥ अत्रानेकलिङ्गोदाहृतेस्तात्पर्यमाह
*विवादेति ॥ ७२ ॥ यो वा इत्यादिद्वितीयपर्यायार्थमाह *यदिति ।
ईश्वरवर्त्मनेति शामितृत्वादितत्स्थलक्षणद्वारेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

श्रुतौ लोकाद्देहात्प्रैति स कृपणः पणक्रीतो दासादिरिव
भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रुतिः-तत्रा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृभुतश्चोत्र-
मतं मन्त्राविज्ञानं विज्ञातृ नान्यदनोऽस्ति द्रष्टृ नान्य-
दनोऽस्ति श्रोतृ नान्यदनोऽस्ति मन्तृ नान्यदनोऽस्ति
विज्ञात्रेनास्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च
प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

वा०-अक्षरस्य प्रशास्तृत्वं स्वमोहाभासकल्पितम् ॥

न स्वाभाविकमित्येतद्वत्त्वदृष्टादिवाक्यतः ॥ ७४ ॥

मागोचरातिवर्तित्वाददृष्टं स्यात्तदक्षरम् ॥

अभावत्वनिषेधार्थं द्रष्टृक्षरमिति र्विने ॥ ७५ ॥

कूटस्थदृक्त्वं द्रष्टृत्वं न दृश्ये दृष्टिकर्तृना ॥

ओतप्रोतगिराऽशेषदृश्यवस्तुनिराकृतेः ॥ ७६ ॥

उक्तद्रष्टृतिरेकेण दृश्यं नास्ति यथा तथा ॥

जीवदृक्प्रतिषेधार्थं नान्यदित्याद्युदीरणम् ॥ ७७ ॥

विजातीयसजानीयवस्त्वन्तरनिषेधतः ॥

कूटस्थमेकं चैतन्यं सिद्धं वस्त्वक्षरं परम् ॥ ७८ ॥

तत्रा इत्यादेस्तात्पर्यमाह *अक्षरस्येति ॥ ७४ ॥ तत्रा-
दृष्टमितिपदं व्याचष्टे *मागोचरेति ॥ अपमेयत्वादमन्त्रे प्राप्ते
द्रष्टृपदमादत्ते* अभावत्वेति ॥ ७५ ॥ तर्हि दृष्टिकर्तृत्वा-
त्क्रियावत्त्वं स्यात्तत्राह *कूटस्थेति ॥ दृष्टिशब्दितदृष्टिव्याप्त-
त्वमेव द्रष्टृत्वं न दृश्यविषयक्रियावत्त्वमित्युक्तमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः
*ओतेति ॥ ७६ ॥ नेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह *उक्तेति ॥ ७७ ॥
प्रकरणार्थमुपसंहरति* विजातीयेति ॥ ओतप्रोतवाक्येन प्रस-
गतिरिक्तं जडं निरस्तम्, नान्यदित्यादिना चाजडं, तस्मादखण्डं
वस्तु श्रुतितात्पर्यगम्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ ७८ ॥ एतस्मिन्नित्या-

एतस्मिन्नक्षरे गार्गि स्रजि क्लृप्तफणीन्द्रवत् ॥

ओतः प्रोतश्च निःशेष आकाशो ऽकारणात्मनि ॥७९॥

अक्षरं स्वात्मसम्प्रोहात्कारणत्वं निगच्छति ॥

तथा कार्यत्वमप्येतन्निरवयं तदेकलम् ॥ ८० ॥

सर्वस्याक्षरमात्रत्वात्कृत्स्नज्ञेयसमाप्तिः ॥

न ज्ञेयं शिष्यते किञ्चिन्नाप्यध्वस्तं तथा तमः ॥ ८१ ॥

इति वार्तिकसारे तृतीयाध्याये अष्टमं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

श्रुतिः—सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वं यदस्मान्नमस्करेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोऽयं जेतेति ततो ह वाचकव्युपरराम ॥ १२ ॥

इत्युपनिषदि अष्टमब्राह्मणं समाप्तम् ॥

दिवाक्याक्षराणि योजयति *एतस्मिन्निति ॥ निःशेषः स-
कार्यः ॥७९॥ नन्वकारणात्मनीति कथमक्षरस्य कार्यकारणवैलक्ष-
ण्यमुच्यते तस्य सर्वाश्रयत्वाश्रयणात्, तत्राह *अक्षरमिति ॥८०॥
निरवयं तदेकलमित्येतदेव स्पष्टयति *मर्वस्येति ॥ ८१ ॥

सा होवाचेति ॥ हे ब्राह्मणाः भगवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वं यत्पूर्वं मयोक्तं अस्माद्याज्ञवल्क्यादनुज्ञां प्राप्त्वास्मै नमस्कारं कृत्वा मदुक्तं बहु मन्यध्वं मनसा विजयाशां मुञ्चन्वमित्यर्थः ॥ किं तत्त्वदुक्तमिति तदाह न वै युष्माकं मध्ये जातु इमं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोऽयं प्रति जेतेति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्यापि मया यमेव निश्चयः ब्रह्मोऽयं प्रति, एतत्तुल्यो नास्तीति ॥ ततः स्वप्रश्ननिर्णयाद्याज्ञवल्क्यस्याप्रकल्प्यत्वं प्रतिपद्य ब्राह्मणान् प्रति हिनं चोक्त्वा वाचकव्युपरराम ॥ १२ ॥

इति वार्तिकसारटीकायां अष्टमं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

वार्त्ति०-नवमब्राह्मणे देवनिर्णयस्तदुपासनम् ॥
 अष्टधा पञ्चधा चौपनिषदश्चाच्यते क्रमात् ॥ १ ॥
 सूर्यचन्द्रादयो देवाः शासिनव्या उदीरिताः ॥
 तेषां विस्तार आनन्त्यं संक्षेपस्त्वेकदेवता ॥ २ ॥
 अथश्चेत्यादिभिर्लक्ष्या बहुशब्दैरनन्तता ॥
 सुषुप्तिप्रलयावस्थः कारणात्मैकदेवता ॥ ३ ॥
 नानात्वैकत्वरूपाभ्यां तिष्ठति प्राणदेवता ॥
 नियन्तव्यनियन्तृत्वसम्बन्धस्य प्रसिद्धये ॥ ४ ॥
 ब्रह्मेशः सूत्रमण्डं च जीवां लिङ्गं वपुर्बाहिः ॥
 इत्यष्टावस्थातां भर्तृप्रपञ्चस्तात्त्रिकीं जगौ ॥ ५ ॥
 श्रु०-अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा या-
 जवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वै-

शाकल्यब्राह्मणतात्पर्यमाह *नवमेति ॥ १ ॥ वृत्तेनास्य सङ्ग-
 तिमाह* सूयति । नियम्यदेवताः कतीसंप्रेशायां तासां विस्तारम-
 ङ्कोचोक्तिद्वारा प्रागुक्तमपि ब्रह्म पुनः स्पष्टयितुमेतद्ब्राह्मणमित्य-
 र्थः ॥ २ ॥ नन्वत्र देवविस्तारोऽनन्त इति न वर्णने तद्वाचिप-
 दाश्रवणात् तत्राह *त्रयेति । संक्षेपेणैका देवतेत्युक्तं व्यनक्ति
 *सुषुप्तीति ॥ ३ ॥ कारणात्मा स एवात्र प्राणदेवतेत्युच्यते इति-
 मत्वा तस्य विकाससङ्कोचात्मनाऽवस्थानफलमाह *नियन्तव्ये-
 ति ॥ ४ ॥ एकदेशिमतमनूय निराचष्टे* ब्रह्मत्यादिना । अण्ड-
 मिति विराडुच्यते चशब्देन जातिर्देवमित्युक्तमवस्थाद्वयं समुच्ची-
 यते । बार्हिर्वपुः स्थूलदेहः ॥ ५ ॥

श्रुतेरयमर्थः—अथ गार्ग्यामुपरतायामेनं याज्ञवल्क्यं विदग्ध
 इति नामतः शाकल्यस्यापत्यं शाकल्यः पप्रच्छ कतिसंख्या-

इवदेवस्य निविशुच्यन्ते अयश्च त्री च शता अयश्च त्री
च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
अयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञ-
वल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञव-
ल्क्येति अय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञ-
वल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञ-
वल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते अयश्च त्री च
शता अयश्च त्री च सहस्रंति ॥ १ ॥ स होवाच
महिमान एवैषामेते अयस्त्रिंशत्स्वेव देवा इति कत-
मे ते अयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वा-

का देवता इति, स याज्ञवल्क्यः ह किल एतया वक्ष्य-
माणया निविदा देवतासंख्यां प्रतिपेदे यावन्तो यावत्संख्याका
देवा वैश्वदेवस्य निविदि श्रूयन्ते तावन्तो देवा इति ज्ञातवानि-
त्यर्थः । ननु केयं निविश्राम ? उच्यते । देवतामङ्गुयावाचकानि
मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवशस्त्रे शास्यन्ते तानि निवित्संज्ञका-
नि स्युस्तान्येव दर्शयति । अयश्च त्रीच शता अयश्च त्रीणि च-
शतानि च अयश्च त्रीच सहस्रा अयश्च त्रीणि सहस्राणि ।
उपलक्षणमेतदनंतानां शाकल्योऽप्योमिति होवाच । एषा षडधि-
कत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा देवतानां मध्यमा संख्या सम्यक्तया
ज्ञेय्यर्थः ॥ पुनस्तेषामेव संकोचविषयां संख्यां पृच्छति क-
त्येवेति ॥ अयस्त्रिंशत् षट् त्रयो द्वावध्यर्ज्य एक इति देवतासंको-
चविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयरूपं पृच्छति कतमे त-
दन्यादिना ॥ १ ॥

स याज्ञवल्क्य उवाच—एषां त्रयस्त्रिंशतां देवानामे-

दशादित्यास्त एकस्त्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रय-
स्त्रिंशाविति ॥ २ ॥

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं
आदित्यश्च सौम्यश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव
एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥

कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते
यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्य-
द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सर-

तत्त्रयश्च त्री च शतेत्यादयो महिमानो विभूयः ॥ परमार्थस्तु
त्रयस्त्रिंशच्चेव देवा इति ॥ तेषामेव स्वरूपं प्रश्नपूर्वकं निर्द्धार-
यति * कतमे त्रयस्त्रिंशदित्यादिना ॥ २ ॥

अग्न्यादिनक्षत्रान्ता एते वसव इत्युक्त्वा तेषां वसु-
त्वे हेतुमाह* एतेषु हीति ॥ यस्माच्छरीरेन्द्रियाद्याकारेण तेषु
तेषु अग्न्यादिषु वसुषु कर्मफलं समाहितं, तेषु च ते वसन्ति
तस्माद्वसव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* कतमे रुद्रा इति ॥ दशमे पुरुषे प्राणाः, पंच कर्मेन्द्रिया-
णि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चात्मा मन एकादशानां पूरणम् । ते
प्राणा यदाऽस्माच्छरीरान्मरणशीलात्प्राणिनामिह कर्मफलोपभो-
गक्षये उत्क्रामन्ति अथ तदा रोदयन्ति तत्तदा यस्माद्रोदयन्ति
तस्मात्ते रुद्रा इति ॥ ४ ॥

* कतम आदित्या इति ॥ द्वादश मासाः संवत्सरस्य काल-
स्यावयवाः वै प्रसिद्धाः, एते मासाभिमानिनीदेवता इत्यर्थः ॥
आदित्या हि यस्माद् एते पुनः पुनः परिवर्त्तमानाः प्राणिनामा-

स्यैत आदित्या एते हीदः सर्वमाददाना यन्ति ते य-
दिदः सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥

कतमइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनायित्पुरेवेन्द्रो
यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनायित्पुरित्यशनिरिति
कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥

कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं आ-
दित्यश्च यौञ्जैते षडेते हीदः सर्वः षडिति ॥ ७ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु
हामे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यसं चैव

यूषि कर्मफलं चाददाना पृष्ठन्नो यन्ति गच्छन्ति यस्मादिदं
सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥

* अशनिरिति । अशनैर्वज्रं वीर्यमिति यावत् । यो येन वीर्येण
माणिनः पीडयति तदिन्द्रस्य कर्मेति कृत्वा इन्द्र इत्युपचर्यत इत्यर्थः ॥

* कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ यज्ञमाधनन्वान्पशूनां यज्ञत्वो-
क्तिरुपचारात् ॥ ६ ॥

* कतमे षडिति । वसुत्वेन षडिता अग्न्यादयश्चन्द्रमस
नक्षत्राणि च वर्जयित्वा षट् भवन्ति । हि यस्मादुक्तं सर्वमेते
एव तस्मादेते षट् भवन्ति । सर्वो वस्वादिर्विस्तार एतेष्वेव
षट्सन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः पृथिवीमाग्नि
चैकीकृत्य एको देवः, अन्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयः, दिवमा-
दिसं चैकीकृत्य तृतीयः । एषु हि यस्मादग्नियु देवेषु सर्वे देवा अन्त-
र्भवन्तीति तेनैते देवास्त्रय इत्यर्थः । कतमौ द्वौ देवाविति । अग्नं च
माणश्च विराट् सूत्रञ्चेत्यर्थः । तयोरेव सर्वान्तर्भावात् ॥ * कतमोऽ-

प्राणश्चेति कनमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवन इति ॥ ८ ॥

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवनेऽथ कथमध्यर्ध इति यद-
स्मिन्निदं सर्वमध्याध्नीनेनाध्यर्ध इति कनम एको देव
इति प्राण इति स ब्रह्म तदित्याचक्षते ॥ ९ ॥

वार्त्तिः—तदसन्नेति नेतीति निष्प्रपञ्चत्वमात्मनः ॥

कथयिष्यत्यन्तोऽवस्था भ्रान्त्या ब्रह्मणि कल्पिताः ॥६॥

अन्तर्यामितया पूर्वमन्याकृततयाऽपि च ॥

कथितं कारणं प्राणो वायुः सूत्रमुदीर्यते ॥ ७ ॥

सूत्राकारविकारोऽयं कारणादधिकस्तु सः ॥

अस्वतन्त्रतयाऽर्द्धश्च वायोरध्यर्द्धता ततः ॥ ८ ॥

ईदृगध्यर्द्धताऽन्गेषु द्विसंख्यादिष्वपिक्ष्यते ॥

ध्यर्द्ध इति । योऽयं पवने वायुः ॥ ८ ॥

तदाहुर्यदयन्ति यदयं योऽयं वायुरेक एव । *कथमध्यर्द्ध
इति । यदस्मिन्सर्वमध्यध्नीत्, यद्यस्माद्वायौ सति इदं जगद-
धिककुर्द्धिं प्राप्नोति तेनाध्यर्द्ध इति । *कनम एको देव इति
प्राण इति ॥ ९ ॥

अत्र वायुप्राणशब्दयोः पौनरुक्तिमाशङ्क्याह *अन्तर्या-
मितयेति । पूर्वब्राह्मणे प्रकृतं जगत्कारणमत्र प्राणशब्देन
विवक्षितम्, वायुशब्देन सूत्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अध्यर्द्धशब्दस्य
सूत्रे प्रवृत्तौ भावितं निमित्तान्तरमाह *सूत्रेति । कार्या-
वस्थायाः कारणापेक्षया स्थूलत्वादधिकत्वम्, अन्तर्याम्यपेक्षया
हीनत्वादध्वत्वं च विवक्षित्वा वायोरध्यर्द्धत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥
कथं तर्हि श्रुत्या तत्र निमित्तान्तरमुक्तं तत्राह ईदृगिति ।
उक्तविषययाऽध्यर्द्धत्वस्यास्मादिमर्त्यकार्येष्वपि सम्भवादधिकम-

अतोऽधिकसमृद्ध्यैव श्रुतिरध्यर्द्धतां जगौ ॥ ९ ॥
 अनन्तेष्वेषु देवेषु यो यो देव उपास्यते ।
 तेन तेन स्वरूपेण प्राण एक उपास्यते ॥ १० ॥
 इति दर्शयितुं देवभेदानां प्राणरूपता ॥
 निर्णीता प्राणदेवोऽयं परोक्षं ब्रह्म भण्यते ॥ ११ ॥
 स्वरूपमपि सद्ब्रह्म स्वाविद्याव्यवधानतः ॥
 परोक्षं भाति तत्तस्मादुपास्यं चितशुद्धये ॥ १२ ॥
 भूकामरूपव्योमानि तमोरूपजलान्यथा ॥
 रेत इत्यप्रथा भिन्नं ब्रह्मोपास्यमुदीर्यते ॥ १३ ॥
 क्षितिदेहोऽग्निनयनो मनःसंकल्पसाधनः ॥
 देवस्तिष्ठति देहेषु त्वगसृङ्मांसरूपधृक् ॥ १४ ॥
 पितृजन्यास्थिमज्जादेराश्रयोऽस्य तु कारणम् ॥
 मातृभुक्तान्नजं बीजं प्रथमोपास्तिरीदृशी ॥ १५ ॥
 श्रुतिः—पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्ञोऽनिर्यो
 वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम्

मृद्धहेतुत्वेनैव वायोरध्यर्द्धत्वं श्रुतिरुक्तवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्वस्य
 देवविस्तारस्य जगत्कारणत्वमात्रोक्तेस्तान्पर्यमाह *अनन्तेष्वित्या-
 दिना ॥ १० ॥ स ब्रह्म त्वादित्याचक्षत इत्यस्यार्थमाह *प्राण-
 देवोऽयमिति ॥ त्वादित्यस्य व्याख्या *परोक्षमिति ॥ ११ ॥ क-
 थं प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः परोक्षं ? तत्राह *स्वरूपमिति ॥ १२ ॥
 पृथिव्येवेत्याद्युत्तरश्रुत्यर्थं मृक्तानि * भूकामेति । यथा यथावदुपा-
 स्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षरार्थमाह * क्षितीत्या-
 दिना ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्रुत्यर्थस्तु—यस्य देवस्य पृथिव्येवायतनं शरीरम्, आग्नेर्लोकः

स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं स-
स्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं शारीरः पुरुषः
न एष वदैव शाकल्य तस्य का देवनेत्यमृतमिति

शक्यसनेनेति लोको नेत्रमित्यर्थः । मनोज्योतिर्मनसा ज्योति-
॥ संकल्पादिकायै करोति साऽय मनोज्यातः, तं विशवणत्र-
विशिष्टं पुरुषं पृथिव्यभिमानिनं देवं यो विद्याद्विजानीया-
म एव वेदिता स्यादिति सम्बन्धः । पृथिवीदेवस्य सर्वकार्यक-
णसङ्घातं मत्याश्रयत्वमाह #सर्वस्यात्मनः परायणमिति । सर्वो
ह देहस्त्वङ्मांसरुधिरास्थिमज्जाशुक्रभेदेन षड्विधो भवति । तत्रा-
यकोशत्रयं मातृजन्यम् । अहं पृथिवीत्यभिमान्यमानो देवश्च शरी-
रारम्भकमातृजकोशत्रयाभिमानितया तिष्ठति, तस्य पार्थिवांश-
स्थानत्वात् । आत्मनः परायणमित्यत्रान्मशब्देन पितृजन्यकोशत्रयं
उच्यते । तथा पृथिवीदेवस्त्वगादिकोशत्रयरूपेण वर्त्तमानः
पितृजं त्रितयं कार्यं लिङ्गं च प्राप्तं परायणम्—आश्रय इत्यर्थः । एवं
शाकल्येनोक्तो याज्ञवल्क्य आह—यदि तद्विज्ञानेन षड्विधं लभ्यते-
ऽहं तं पुरुषं वेदैव यः सर्वस्यात्मनः परायणमात्थ वदामि । अत्र
शाकल्यस्य वचनं द्रष्टव्यम्—यदि त्वं वेत्थ पुरुषं तर्हि ब्रूहीति ।
याज्ञवल्क्य आह—य एवायं शारीरः, शरीरं हि पांचभौतिकं तत्र
पार्थिवांशे जनकत्वेन स्थितः शारीरः, मातृजांशत्रयरूपः शरीर-
विशेषायतन इत्यर्थः ॥ स एव देवो यस्त्वया पृष्टः हे शाकल्य,
किं वास्ति तत्र वक्तव्यं विशेषणान्तरं तद्वदैव पृच्छेत्यर्थः । एवं
प्रसोभितोऽपर्ववशं गत आह—तस्य देवस्य शारीरस्य का देवतेति
किं कारणमित्यर्थः ॥ अस्मिन्प्रकरणे देवताशब्दस्तत्कारणवचनः ।
अमृतमिति होवाच । अत्रामृतं मातृभुक्ताभ्रसो विवक्षितः ।

होवाच ॥ १० ॥

काम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योति-
र्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणः स वै
वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्व-
स्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं काममयः पुरुषः
स एव बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय
इति होवाच ॥ ११ ॥

वार्त्ति०—कामदेहो बुद्धिनेत्रो मनोज्योतिः सुखाश्रयः॥
रतीच्छात्मा स्त्रिया दीप्यो द्वितीयोपास्तिरीदृशी॥१६॥
शुक्लादीन्यत्र रूपाणि भास्वराण्युत्तरत्र तु ॥

अन्नमादि लोहितद्वारा शरीरमुत्पद्यते, एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्
अस्य तु कारणं मातृभुक्तान्नजं वीर्यमिष्यत्र वीर्यशब्दो लो-
हितवचनः ॥ १० ॥

य एवायं काममय इत्यत्र य एवायं कामायतनस्त्वया पृष्ठः
स एवाध्यात्ममपि काममयः पुरुष इत्यर्थः । अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव
योज्यम् । अत्र सर्वविशेषणान्युपामनार्थानि द्रष्टव्यानि ॥ ११ ॥

काम एवेत्यादेरर्थमाह *कामदेह इति । अस्यैव पदस्य व्या-
ख्या *रतीच्छात्मेति । स्त्रीमङ्गाभिलाषो रतीच्छा अस्यैवात्मा देहो
यस्य देवस्य स तथोक्तः । “तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच”
इत्यस्यार्थमाह *स्त्रिया दीप्य इति । स्त्रीहेतोर्हि कामस्य दीप्ति-
र्जायते । तत्र हेतुः *सुखाश्रय इति । सुखहेतुत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

रूपाण्येवेत्यादिद्विरुक्तेरपुनरुक्तिमाह *शुक्लादीनीति ॥ य
एवामावादिष्य इत्यादेरर्थमाह *देव इति ॥ साधारणरूपायतनो
देवो रूपविशेषाश्रयः सूर्यगण्डलाविशेषायतनवान् तस्य मन्व-

देवो वर्णाश्रयः सूर्यस्तद्वेनौ दृशि सत्यमीः ॥ १७ ॥

अधिदैवाध्यात्मभागौ शेषेषूपासनेष्वपि ॥

व्याख्यानस्यौ यथा योगमित्युक्तापास्तिरष्टधा ॥ १८ ॥

प्र०-रूपाण्येष यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनः श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायः श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥ १३ ॥

तम एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः पराय-

शब्दिनं चक्षुः कारणं “चक्षोः सूर्यो अजायत” इति श्रुतेरिति भावः ॥ १७ ॥ उक्तन्यायमुत्तरपर्यायेष्विति दिशति *अधिदैवमिति ॥ १८ ॥

य एवायं श्रोत्रे भवः श्रोत्रः, श्रोत्रेऽपि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषणो भवतीति प्रातिश्रुत्कः । अत्र सर्वाणि श्रवणानि प्रतिश्रवणशब्दार्थः । तस्य का देवतेति दिश इति होवाच । ‘दिशस्तन्नाधिदैवतम्’ इति श्रुत्यन्तरात् ॥ १३ ॥

तम एव यस्यायतनमित्यत्र तमःशब्देनान्धकारः परिगृह्यते ।

णः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छा-
यामयः पुरुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोकां मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शो पुरुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
वल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं य-
मात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य

अध्यात्मं छायामयोऽज्ञानमयः पुरुषस्तस्य कारणं मृत्युरीश्वरः
“मृत्युर्न वेदमावृतमस्मिन्” इति श्रुत्यन्तरात् । स चाज्ञानमयस्या-
ध्यात्मिकपुरुषस्य कारणम् । अवित्रेकिप्रवृत्तेरीश्वरप्राप्ताधीनत्वा-
दिति भावः ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनमित्यत्र प्रकाशात्मकरूपविशेषो गृह्यत
इत्युक्तम् । तादृशरूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिविम्बाधार
आदर्शादिः, तस्य च कारणमपुः प्राणः । प्राणवताहि निवृत्त्यमाणे
दर्पणादीं प्रतिविम्बाभिन्नप्रतियोग्यो यो रूपविशेषो निवृत्त्यते,
अतः प्राणः प्रतिविम्बस्य कारणमिति भावः ॥ १५ ॥

आप एव यस्यायतनमित्यत्र साधारणाः सर्वा आपो गृह्यन्ते,
तस्य वापीकृपाद्याश्रयास्वप्नु विशेषानस्थानं, तस्य च वरुण-

ता देवतेति वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥

रेत एव यस्यायननः हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै
नं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता
स्यायाज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः
परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाः स्विदिमं
ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमकृता ३ इति ॥ १८ ॥

वा०-पञ्चधोपासनं प्रष्टुं क्षोभयामास वाक्यतः ॥

त्वामङ्गारावक्षयणं संदंशं चक्रुरित्यतः ॥ १९ ॥

शब्दितमुदकं कारणम् । मृत्रलोहनाद्यात्मकाद्धि जलादेष मङ्गानो
भवन्ति, मङ्गानश्च पुरुषद्वारा कृपादिजलानां हेतुरिति भावः ॥ १६ ॥

रेतःमामान्यायनस्य देवस्य विशेषायननं पुत्रः, तस्य च
कारणं प्रजापतिशब्दितः पितेत्यर्थः ॥ १७ ॥

तूष्णीम्भूतं शाकल्यं याज्ञवल्क्यो ग्रहेणवशेषयन्नुवाच शा-
कल्येति संबोध्य । त्वां स्विदिति वितर्के । नूनम् इमे ब्राह्मणाः
अङ्गारावक्षयणम् अङ्गारा अवक्षीयन्ते यस्मिन् सन्दंशादौ तदङ्गारा-
वक्षयणं त्वां कृतवन्त इति । “अतिनिर्मन्थनादिभिश्चन्दनादापि
जायते” इति न्यायेनातिवादेन मां कोपयित्वा मय्यग्नौ शिशु-
वत्पतन्तं त्वामनिवारयतामेषां ब्राह्मणानां प्रायेण त्वं हन्तव्यत्वेन
सम्मत इति भावः ॥ १८ ॥

शाकल्येत्यादेस्तात्पर्यमाह *पञ्चवेति ॥ १९ ॥

एवमुक्तोऽपि कालचोदितः मन्पुनश्चोदयितुं याज्ञवल्क्येति
होवाच शाकल्यः । यद्यपि कुरुञ्जालानां ब्राह्मणानत्यवादीः
‘स्वयम्भीनाः सन्तः त्वां अङ्गारावक्षयणं कृतवन्तः’ इत्यु-

श्रु०—याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं
कुरूपञ्चालानां ब्राह्मणानस्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति
दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यदिशो वेत्थ
सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥

वार्त्ति०—साक्षात्करणपर्यन्तं किमुपासनमस्ति ते ॥
इति पप्रच्छ स क्षुब्धो दिगुपास्ति परो जगौ ॥ २० ॥
ध्येयरूपत्वाभिमानः साक्षात्कार उपास्तिषु ॥

किंदेवोऽसीत्यतः प्रश्न आदित्योऽस्मीति चोत्तरम् ११

श्रु०—किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत
इति स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति चक्षुः
षीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेणैवति च

स्या ब्राह्मणानधिसिप्तवानमि, किं ब्रह्मवित् सन्नधिसि
पमि, किं वाऽहः मनू ? अहमेव ब्रह्मवित्पणभूता गावो नापहर्त्तु
शक्यन्ते, विद्वांश्चेत्का तर्हि फलवती विद्येति वाच्यमित्यर्थः
याज्ञवल्क्य आह—दिशो वेद दिग्विषयं विज्ञानं ममास्मीत्यर्थः ।
तच्च विज्ञानं केवलं दिङ्मात्रस्य न भवति किं तु देवैः प्रतिष्ठा
भिश्च सहिता दिशो वेदेत्याह *सदेवाः सप्रतिष्ठा इति ॥ १९

शाकल्य आह—यद् दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः यदि स
क्षात्कारपर्यन्तं विज्ञानं तत्रास्ति किन्देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यम
सत्र प्रश्नप्रत्युक्त्यर्थं संक्षेपेणाह *मासादिति ॥ २० ॥ प्र
च्यां दिशि का देवतेति वक्तव्ये किन्देवतोऽस्मीति कथं मुनि
शेषणत्वेन देवता पृच्छयते तत्राह *ध्येयेति ॥ २१ ॥

याज्ञवल्क्यो हि साक्षात्कारपर्यन्तोपास्त्या सर्वं जगदात्मत्वेनो
गम्य 'अहमस्मि दिगात्मा' इति व्यवस्थितो दिशो वेद सदेवाः सप्र

बुधा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रति-
ष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि
जानाति हृदये स्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्ती-
त्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

स आदित्यो नम्ररूपद्वारा बुद्धौ प्रतिष्ठितः ॥

ऊर्ध्वान्तास्वन्यादिक्षेत्रं सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥

श्रु०—किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेव-
त इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु

ष्टा इत्पुक्तत्वात् यथा याज्ञवल्क्यस्य प्रतिष्ठानं तथैव शाकल्यः पृष्ट-
वान् 'किं देवतस्त्वमस्यां दिश्यसीति, कया देवतया त्वं प्राचीदिशू-
पेण सम्पन्नः' इत्यर्थः ॥ इतर आह *आदित्यदेवत इति ॥ प्राच्यां
दिशि ममादित्यो देवता मोहमादित्यदेवतः । स देवा इत्येतदुक्तम्,
समतिष्ठा इति तु वक्तव्यमित्याह* स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठि-
त इति चक्षुषीति ॥ चक्षुषो आदित्यो निष्पन्नः 'चक्षोः सूर्यो अजा
यत' इति श्रुतेः । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति । कस्मिश्चक्षुः
प्रतिष्ठितमिति रूपेष्वाति । चक्षुषो रूपाधीनत्वात्तस्मात्स आदित्यं
चक्षुः प्राच्या दिशा सह तत्स्थैश्च सर्वे रूपेषु प्रतिष्ठितम् । कस्मिन्
रूपाणि प्रतिष्ठितानि हृदय इति होवाच । हृदय इति बुद्धिमनसी
एकीकृत्य निर्देशः । हृदयेन हि रूपाणां स्मरणम्, अतो वास-
नात्मना हृदये रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्यर्थः ॥ २० ॥

इममेवार्थं संग्रहेण दर्शयन्नुक्तन्यायमन्यत्राप्यातिदिशति
*स आदित्य इति ॥ २२ ॥

*यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति ॥ कथं पुनर्य-
ज्ञस्य कार्यं यम इति चेद्, उच्यते । ऋत्विग्भिर्निष्पादिते यज्ञे

यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायाामिति कस्मिन्नु दक्षिणा
प्रतिष्ठितेति श्रद्धायाामिति यदा येष श्रद्धायाऽथ दक्षिणां
ददाति श्रद्धायाः येष दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु
श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि
श्रद्धां जानाति हृदये येष श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येष
मेवैतथाज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिव्यसीति वरुणदेवत इति
स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्सिषति कस्मिन्वापः
प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति
हृदय इति तस्मादपि प्रतीक्यं जानमाहुर्हृदयादिव

दक्षिणया दिशा यजमानस्तेभ्यो यज्ञं निष्क्रियते तेन यज्ञेन
दक्षिणां दिशं मह यमेनाभिजयति तेन यज्ञे यमस्तन्कार्यन्वाद-
क्षिणया दिशा मह प्रतिष्ठितः ॥ कस्मिन्यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षि-
णायाामिति । दक्षिणया हि स निष्क्रियते तेन दक्षिणाकार्यं यज्ञः ।
कस्मिन्दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायाामिति । श्रद्धा नाम दित्मूना-
मास्तिवबुद्धिः । कथं तस्यां प्रतिष्ठिता दक्षिणेन्याशङ्काह श्रुतिः
अपदा ह्येवमादिना ॥ कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता होवाच हृदयस्य
हि वृत्तिश्च श्रद्धा, यस्माद् हृदयेन श्रद्धां जानाति, वृत्तिश्च वृत्तिमति
प्रतिष्ठिता, तस्माद् हृदये च श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति ॥ २१ ॥

वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति अप्सिषति । अयां हि वरुणः
कार्यं श्रद्धाया आपः 'श्रद्धातो वरुणमसृजत' इति श्रुतेः । कस्मिन्वापः
प्रतिष्ठिता इति रेतसीति । 'रेतसो वापः सृष्टाः' इति श्रुतेः ॥ कस्मिन्
रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति । यस्माद् हृदयस्य कार्यं रेतः । कामो हि
हृदयस्य वृत्तिः, कामिनो हि हृदयादङ्गोऽवस्कन्दति तस्मादेव प्रति-

सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रति-
ष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किं देवतां ऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति
स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु
दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः
सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु
सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि
सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्ये-
वमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किं देवतां ऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सो-
ऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वा-
चपनुरूपं पुत्रं जातमाहुर्लौकिकाः 'अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः
सृप्तः निमृत्तः, मृवर्णेन कुण्डलमिव हृदयादिव निर्मितः' इति । तस्माद्
हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २२ ॥

सोमदेवत इत्यत्र सोम इति सोमलतां देवतां चैकीकृत्य निर्देशः ।
स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति । दीक्षितो हि यजमानः
सोमं क्रीणाति क्रीतेन सोमेनेष्टा ज्ञानवान्नुत्तरां दिशं सोमदेवता-
धिष्ठितां प्रतिपद्यते । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति ।
यस्मात्सत्ये दीक्षा प्रतिष्ठिता तस्मादेव दीक्षितमाहुः—सत्यं वदेति ।
एवं वदतां—'कारणभ्रंशे कार्यभ्रंशो मा भूत्' इत्याशयः । अतः
सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय
इति होवाच । तदेव साधयति श्रुतिः हृदये हीत्यादिना ॥ २३ ॥

* किं देवतो ऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । मेरोः समन्ततो वसाता-
मव्यभिचारादूर्ध्वा दिक् ध्रुवेत्युच्यते । अग्निदेवत इति । ऊर्ध्वायां हि
प्रकाशभूयस्त्वम, प्रकाशश्चाग्निः, सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति * वाची-

कप्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठि-
मिति ॥ २४ ॥

वार्ति०-प्राच्यां रूपोपसंहारो दिक्त्रये कर्म संहृतम् ॥

ध्रुवायां संहृतिर्नामो हृदये सर्वसंहृतिः ॥ २३ ॥

निःशेषं ब्रह्मलोकान्तं संहृत्य हृदयात्मना ॥

याज्ञवल्क्ये स्थिते भूयः पप्रच्छ हृदयाश्रयम् ॥ २४ ॥

देहस्थे हृदये स्पष्टे मन्यमानोऽन्यमाश्रयम् ॥

लीनोऽहनीत्यभिक्षेप्तुं वक्तव्योऽहल्लिकेत्यमुम् ॥ २५ ॥

श्रु०-अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रा-

ति । कस्मिन्वाक् प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ २४ ॥

एवं विभागवादिन्या श्रुतेराशयमाह *प्राच्यामिति । आद्य-
पर्याये हृदये रूपोपसंहारो दर्शितः । दक्षिणायामित्यादि-
पर्यायत्रयेण तत्रैव कर्मोपसंहार उक्तः, यज्ञात्मकस्य पुत्रोत्पा-
दनात्मकस्य विद्यायुक्तस्य च कर्मणः क्रमेणोक्तत्वात् । ध्रुवाया-
मित्यस्य पर्यायेण तस्मिन्नेव नामोपसंहारः कृतः, वाचो
हृदये प्रतिष्ठितत्वोक्तेः, एवं नामरूपकर्मात्मकस्य सर्वस्य जगतः
संहृतिः हृदये प्रस्तुतश्रुत्योक्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥ कस्मिन्नु हृदयमि-
त्यादिप्रश्नमुत्थापयति *निःशेषमिति । ब्रह्मलोकान्तं जगन्मा-
त्रमिति शेषः ॥ २४ ॥ हृदयस्याधारे पृष्ठे अहल्लिकेति
नामान्तरेण शाकल्यं सम्बोधयतो मुनेराशयमाह *देहस्थ
इति । हृदयाश्रयस्य स्पष्टत्वात्तस्याश्रयान्तरं पृच्छन्तमभिक्षेप्तुमहनि
लीयते इति विगृह्य प्रेतवाचिनाऽहल्लिकशब्देन संबोधितवान् ॥
प्रेतादिर्हि रात्रौ व्यज्यतेऽहल्लीनो भवतीति भावः ॥ २५ ॥

हृदयस्य देहस्थत्वं व्युत्पादयति श्रुतिः *यत्र कस्मिन्काले

स्मन्मन्यासै यज्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वै न दण्डुर्व-
याःसि वै न द्विमधीरन्निति ॥ २५ ॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति
कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्नुपानः
प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रति-
ष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति
समान इति ॥

वार्त्ति० प्रतिष्ठिते देहलिङ्गे तद्वै प्राणादिवायुषु ॥

एतद् हृदयमस्य शरीरस्यान्यत्र कचिद्देशान्तरे अस्मदस्मत्तो व-
र्त्तत इति मन्यासै मन्यसे तस्मिन्काले देहो मृतः स्यादित्यर्थः ।
एवं हृदयस्य देहस्थत्वं व्युत्पाद्य वनसिह्न्यापेन देहस्य हृदया
श्रितत्वंमाह—यद्धि यदि एतद् हृदयमन्यत्रास्मत्तो भवेत् ॥ श्वानो वा
एनच्छरीरं तदा अणुर्भक्षयेयुः, वयांसि पाक्ष्णो वा एतद्विमथनी-
रन्विकर्षेरन् इत्येवं हृदयशरीरयोरन्योऽन्यप्रतिष्ठितत्वमुक्तम् ॥ २५ ॥

तयोराश्रयं पृच्छते—कस्मिन्नु त्वं च शरीरं चात्मा तव
हृदयं च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति । देहात्मानौ प्राणवृत्तौ
प्रतिष्ठितौ स्याताम् । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति ।
साऽपि प्राणवृत्तिरपानवृत्त्या चेन्न गृह्येत प्रागेव प्रेयात् । कस्मिन्व-
पानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति । साऽप्यपानवृत्तिरप्यत्र यायात्,
प्राणवृत्तिश्च प्रागेव यायात् मध्यस्थया चेद् व्यानवृत्त्या न गृह्येत ।
कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति उदान इति सर्वास्तिस्रो वृत्तय उदाने
कीलस्थानीये चेन्न बद्धाः विश्वकेन ईयुः । कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित
इति समान इति । समाने प्रतिष्ठिताः सर्वा ह्येता वृत्तयः । एतदुक्तं
भवति शरीरहृदयवायवः अन्योऽन्यप्रतिष्ठिता वर्तन्ते इति ॥

पञ्चधोपासनं त्वेवं समानानि समापितम् ॥ २६ ॥

एतावदेव शाकल्यो वेति मायामयं तु तत् ॥

इति मत्वा भुतिस्तत्त्वं वदत्युक्तनिषेधतः ॥ २७ ॥

विहायारुणायिकारूपं स्येनैव वचस' भूतिः ॥

स एष नेति नेतानि वाक्क तत्त्वाविनिर्णयम् ॥ २८ ॥

भूतिः—स एष नेतिनेत्यात्माऽ गृह्या नहि गृह्यते
ऽशीर्यो नहि शीर्यते ऽसङ्गा नहि सङ्गते ऽमिता न
व्यथते न रिष्यत्येनान्यष्टावायननान्यष्टौ लोका-
अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः ॥

वार्तिः समापय्यात्मविज्ञानं याज्ञवल्क्यात्मिका सर्वा

पश्चात्पप्रच्छ शाकल्यमब्रह्मिष्ठत्वसिद्धयं ॥ २९ ॥

स एष नेति नेत्यादि सर्वो वा प्रश्न ईक्ष्यताम् ॥

उक्तमर्थं सङ्क्षिपन्प्रकृतमुपमंहरति *प्रातिष्ठत इति ॥ २६ ॥

स एष इत्यादिवाक्यमवतारयति *एतावदाति ॥ २७ ॥ ननु

शाकल्ययाज्ञवल्क्योः संवादात्मिकेयमाख्यायिका, न चात्र शा-
कल्येनाक्षरं पृष्ठं, तत्कथं तत्कथनार्थं याज्ञवल्क्यस्य प्रवृत्तिरत

आह *विहायेति ॥ २८ ॥ स एष इत्यादिवाक्यस्य श्रौ-

तत्वे एतान्यष्टावित्यादिवाक्यस्यासङ्गतिरित्याशङ्क्य वाक्यभेदान्मै-

वमित्याह *समापयेति । शाकल्यस्याब्रह्मिष्ठत्वासिद्धौ ब्रह्म-

वित्मभायां प्रश्नानधिकारात्तस्मिन्नपराधो दर्शित इति भाव

॥ २९ ॥ स एष इत्यादिश्रौतं वाक्यम्, एतानीत्यादिप्रश्नवाक्य

मित्युक्तो विभागः । इदानीमेकवाक्यत्वमाश्रित्याह *स इति'

एकवाक्यत्वे हेतुः*मध्य इति । कस्मिन्नु हृदयमित्यादौ सां-

वाक्यभेदे तद्वेतुरारतिशब्दो मध्ये दृष्टः, न च न रिष्य

मध्ये वाक्यच्छिदोऽसत्त्वादिति शब्दस्य पूर्ववत् ॥ ३० ॥
 एकात्म्ये सर्वमेवेदं समासव्यासरूपतः ॥
 समापनीयमित्युक्ते भूयः प्रश्नोत्तरे इमे ॥ ३१ ॥
 पुमर्थेऽवसितं शास्त्रं भवत्यैकात्म्यवर्णने ॥
 तदनुक्तौ तु पूर्वोक्तं सर्वं स्यात्तुषकण्डनम् ॥ ३२ ॥
 नाक्षरब्राह्मणे प्रोक्ता विज्ञानानन्दरूपता ॥
 तथोपनिषदत्वं च द्वयं तदुपवर्ण्यते ॥ ३३ ॥
 नेतिनेतीति पूर्वत्र मूर्त्तामूर्त्तविवेचने ॥
 अत्राप्यस्थूलमित्युक्तं स एष इति भण्यते ॥ ३४ ॥
 अथवाऽशेषवेदान्तप्रसिद्धः स इतीरितः ॥
 स्वानुभूतप्रसिद्धिस्तु प्रोक्तैष इति शब्दतः ॥ ३५ ॥
 देवविस्तारसङ्केपावष्टथा पञ्चधा च यत् ॥
 उपास्यमुक्तं तत्सर्वं नेतिनेतीत्यपोद्यते ॥ ३६ ॥
 इति शब्देन निर्दिष्टं दृश्ये तस्मिन्नपोदिने ॥

त्यतान्यष्टावित्यत्र मध्ये वाक्यच्छिद् इति शब्दा दृश्यत
 तस्मादेकमिदं प्रश्नवाक्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं वाक्यमवतार्य प्र-
 श्नपत्युत्तयोरभिप्रायमाह *एकात्म्येति ॥ ३१ ॥ प्रश्नोत्तराभ्या-
 मैकात्म्यवर्णनेन वा किं फलं तत्राह *पुमर्थ इति ॥ ३२ ॥
 एकात्म्यमपि पूर्वब्राह्मणे कथितमेवेति पुनरुक्तिमाशङ्क्य तत्रा-
 नुक्तविशेषोऽत्र कथ्यते इत्याह *नेति ॥ ३३ ॥ तात्पर्यमुक्त्वा-
 ऽक्षराणि व्याचष्टे *नेति नेतीति ॥ ३४ ॥ स एष इति पदयो-
 रर्थान्तरमाह *अथवेति ॥ ३५ ॥ नेतीत्यत्रेति शब्देन प्रकृतं
 सर्वं द्वैतं परामृश्य नकारेण निषिध्यत इत्याह *देवेति ॥ ३६ ॥
 आत्मपदार्थमाह *इतीति ॥ आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वात्कस्य

योऽवशिष्टः स आत्माऽस्य दृश्यस्यात्मवतो मतः ॥ ३७ ॥

आत्मात्मवत्त्वसम्बन्धो नान्यो दृग्दृश्ययोरिति ॥

मत्वाऽऽत्मशब्दो दृग्वस्तुन्यवाच्येऽपि प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥

ननु ब्रह्माधिकारेऽस्मिन्कथमात्मेति वर्ण्यते ॥

नैष दोषोऽतिरेकेण नात्मनो ब्रह्मता यतः ॥ ३९ ॥

ग्राह्यत्वं शर्णिता सङ्गो बन्धो भीतिश्च हिंसनम् ॥

जाड्याज्जडस्य धर्माः स्युर्नतु सन्त्यात्मवस्तुनि ॥ ४० ॥

कार्यधर्मानतीत्यैतांस्तद्वैतज्ञाननिहनुतः ॥

अपूर्वानपरः पूर्ण आत्मा स्वात्मन्यवस्थितः ॥ ४१ ॥

इदं यदाश्रुतेर्वाक्यं तदा तत्त्वं निरूपितम् ॥

स्वरूपमित्यपेक्षायामाह *अस्य दृश्यस्येति ॥ ३७ ॥ वाचामगोचरे प्रतीचि आत्मपदप्रयोगे हेतुमाह *आत्मेति । प्रयुज्यते, लक्षणयेति शेषः ॥ ३८ ॥ आत्मशब्दमाक्षिप्य परिहरति *नन्विति ॥ ३९ ॥ अगृह्य इत्यादिपदानि व्याचष्टे *ग्राह्यत्वमिति ॥

अगृह्यः, न गृह्यः । श्रुतिरेव अगृह्यत्वादी हेतुमाह *नहि गृह्यते । यदि व्याकृतं रूपादिमद्वस्तु तद्गृहणगोचरम्, इदं तु तद्विपरितमात्मनश्चम् । तथाऽशीर्षो, यदि मूर्त्तं शरीरादि तच्छीर्येत, अयंतु तद्विपरितत्वादेव, अमङ्गः, मूर्त्तं हि मूर्त्तान्तरेण संसृज्यतेऽतएवामितः अवद्धः अवद्धत्वादेव न व्यथते न बिभेति तथा न रिप्यति ग्रहणविमरणमंगभीतिराहितत्वादिमां नापाद्यते न विनश्यतीत्यर्थः ।

ग्राह्यत्वादीनां जडधर्मत्वे हेतुमाह *जाड्यादिति आत्मनश्चद्रूपत्वाच्च जडधर्माणां तत्र प्रमक्तिरित्याह *न त्विति ॥ ४० ॥ उक्तमेव व्यनक्ति*कार्येति ॥ ४१ ॥

विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजन्तः,
न्यमानाः ॥ २६ ॥

वार्त्ति०—योऽनूदितो नेतिनेति संविन्मात्रो ह्यविक्रियः॥
उक्तौ पुरुषनिर्वाहप्रतिवाहौ तु मायिकौ ॥ ४४ ॥
सृष्टिरष्टविधोपास्यरूपा निर्वाह उच्यते ॥
प्रतिवाहस्तु संहारो दिग्देवद्वारतो हृदि ॥ ४५ ॥

स एष इत्यादिवाक्यं पूर्वोक्तार्थद्रयानुमारेणोपसंहरति *इ-
दमिति ॥ ४२ ॥ एतानीत्यादेरर्थमाह *आत्मेति ॥ ४३ ॥

एतान्यष्टावायनानि पृथिव्येव यस्यायनमित्येवमादीनि ।
अष्टौ लोका अग्निर्लोक इत्यादयः । अष्टौ देवा अमृतमिति होवा-
चेत्येवमादयः । अष्टौ पुरुषाः शारीरपुरुष इत्यादयः ।

एवं समुदायार्थमुक्त्वा स यस्तानित्यत्र स य इति पदद्वयस्या-
र्थमाह*य इति । अपेक्षितं पूरयति *संविन्मात्र इति । तत्र हेतुः
*अविक्रिय इति । अविक्रियत्वमात्मनोऽनुपपन्नं तस्य सृष्ट्यादे-
कर्तृत्वाक्तेरिति तत्राह *उक्ताविति । तान् पुरुषाग्निरूपा प्रत्युद्येत्य-
त्र पुरुषशब्दोपलक्षितायतनादिचतुष्टयस्य यौ निर्वाहप्रतिवाहौ
सृष्टिमंहारावुक्तौ तावाविद्यकावित्यर्थः ॥ ४४ ॥ निर्वाहप्रतिवा-
हपदयोरर्थं, विशदयति *सृष्टारिति ॥ ४५ ॥ अत्यक्रामादिसेतद्

वस्तुवृत्तेन निःशेषकार्यकारणवर्जनम् ॥

तस्यानिकांतिरुद्दिष्टा स औपनिषदि श्रुतः ॥ ४६ ॥

कर्मकाण्डे विरोधित्वात्त चायं श्रुतः कश्चित् ॥

ऐकात्म्यवस्तुविज्ञानं कर्मभिर्हि विरुध्यते ॥ ४७ ॥

अविरोधं मन्यमानाः कश्चिद्विज्ञानकर्मणोः ॥

कर्मछिद्रेऽपि कुर्वन्त यथावस्त्वात्मबोधनम् ॥ ४८ ॥

यत्कर्तुमन्यथाकर्तुमकर्तुं चापि शक्यते ॥

कुर्वन्तु स्वेच्छया तादृग्विज्ञानं तु न तादृशम् ॥ ४९ ॥

तस्मादुपनिषत्स्वेव ज्ञातः कर्मविरोधतः ॥

न कर्मकाण्डे, शाकल्यः कर्मित्वात्तैव वेत्ति तम् ॥ ५० ॥

ब्रह्मिष्ठा अपि गार्ग्याद्याः स्वस्वप्रश्नोत्सरे सन्ति ॥

तुष्टा उपरतास्तेन स मुनिर्न शशाप तान् ॥ ५१ ॥

अब्राह्मणो ब्रह्मविदो द्विषन्ब्रह्मविदां धनम् ॥

शाकल्यो वाञ्छतीत्येनं शाकल्यमशपन्मुनिः ॥ ५२ ॥

व्याचष्टे *वस्तुवृत्तेनेति । औपनिषदपदं व्याचष्टे *म चेति ।
 औपनिषद्व्याचष्टे, उपनिषद्येव श्रुत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अवधारणे हे-
 तुमाह *कर्णेति ॥ ४७ ॥ एकदेशिमतं दूषायतुमनुभाषते *अ-
 विरोधमिति । कर्मछिद्रेषु वस्त्वनुसृत्य ज्ञानमभ्यस्यन्ति चेदि-
 तकर्मकाले कर्म कुर्वन्तीति ज्ञानकर्मणोरविरोधं मन्यन्त इत्यर्थः
 ॥ ४८ ॥ तं निराकरोति *यदिति ॥ ४९ ॥ औपनिषदत्वमुप-
 संहरति *तस्मादिति । तं न मेने शाकल्य इत्येतद् व्याचष्टे
 *शाकल्य इति ॥ ५० ॥ वादिताविशेषेऽप्याश्वलादीनशप्तवर्तो-
 मुनेः शाकल्यशपे हेतुमाह *ब्रह्मिष्ठा इत्यादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तस्य
 ह मुर्द्धेत्यादेरर्थमाह *शपेनेति । अपि हेत्यादेरर्थमाह *नस्येति ।

शापेन दग्धशाकल्यस्तस्यास्थीन्यपि तत्कराः ॥

अपजहुरतः शास्त्रसंस्कारोऽप्यस्य नाभवत् ॥ ५३ ॥

शांकल्यो ब्रह्मविद्वेष्टा भ्रष्टा लोकव्याधतः ॥

ततो ब्रह्मविदां भक्तिः कार्या द्वेषो न कुत्रचित् ॥ ५४ ॥

य और्पानषदस्तस्य विज्ञानानन्दरूपता ॥

दातृता भोगमुक्त्योश्च वक्तव्येत्युत्तरा श्रुतिः ॥ ५५ ॥

श्रु०—अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते
स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं
वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा
न दधृषुः ॥ २७ ॥

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ ।

परिमोषिणः तत्कराः संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानान्यप्यस्थी-
नि धनमिति मन्यमाना अपजहुरिति श्रुत्यर्थः ॥ २६ ॥

अस्थ्यपहारे को दोषस्तत्राह *अत इति ॥ ५३ ॥ किमितीय-
मारुषायिका विद्याप्रकरणे सूचिता तत्राह *शाकल्येति ॥ ५४ ॥
तं ह न मेने इत्यादिस्वमुखेनोक्त्वा पुनर्याज्ञवलक्यमुखेन प्रवृत्ताया
अथ हेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह*य इति ॥ ५५ ॥

श्रुतेरक्षरार्थस्तु—अथानन्तरं तूष्णीम्भूतेषु विषेषु याज्ञ-
वल्क्यः हे भगवन्त इति सम्बोध्योवाच वः युष्माकं मध्ये यो
'याज्ञावलक्यं पृच्छामि' इति कामयते स मामागम्य पृच्छतु,
सर्वे वा यूयं मां पृच्छत । वो युष्माकं मध्ये यो 'याज्ञवल्क्यो मां
पृच्छतु' इति कामयते तं पृच्छामि, सर्वान्वा युष्मान्पृच्छामि । ते ह
ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न दधृषुः न प्रगल्भाः संवृत्ताः ॥ २७ ॥
तेषु प्रतिवक्तुमप्रगल्भभूतेषु तानेतैर्वक्ष्यमाणश्लोकैः पप्रच्छ ।

महाप्रलयसम्पत्तौ जगत्तः पुनरुद्भवे ॥
 कारणं पृच्छयते वृक्षसर्वसाधर्म्यपूर्वकम् ॥ ५६ ॥
 श्रु०—यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो ऽमृषा ॥
 तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बाहिः ॥
 त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यंदि त्वच उत्पटः
 तस्मात्तदातृण्णात्पैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥
 मांसान्यस्य शकराणि कीनाटं स्नाववत्स्थिरम्
 अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥
 यद्वृक्षो वृक्वणो रोहति मूलान्नवनरः पुनः
 मर्त्यः सिन्मृत्युना वृक्वणः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्य यथेसादिमन्त्रतात्पर्यमाह *महाप्रलये-
 ति ॥ ५६ ॥

यथा लोके वृक्षो, वनस्पतिरिति विशेषणेन वृक्षस्य महत्त्व-
 माह । तथैव पुरुष इत्येतत्साधर्म्यम् । अमृषा सत्यम् । साधर्म्य-
 मेव प्रकटयति—तस्य लोमानि तस्य पुरुषस्य लोमानि, वृक्षस्य
 पर्णानि त्वगस्य पुंसः वृक्षस्य बाहिरुत्पाटिका, उत्पाटिकेति नीर-
 सा त्वगुच्यते । त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यन्दि
 वृक्षस्य त्वचः सकाशादुत्पटो निर्यामः, यस्मादेवं सर्व स-
 मानं वनस्पतेः पुरुषस्य च तस्माद्रुधिरमातृण्णाद्धिमितात्पैति
 निर्गच्छति वृक्षादिवाहताच्छिन्नाद्रस इव । मांसानि अस्य पु-
 रुषस्य वृक्षस्य शकलानि शकराणि कीनाटं, कीनाटं नाम
 शकलेभ्योऽभ्यन्तरं बल्कलरूपं काष्ठमंलग्नं, पुंसः स्नावः स्थि-
 र्स्थिरं दृढम्, अस्थीनि पुंसोऽन्तरतः स्नावोऽभ्यन्तरे भवन्ति, तथा
 कीनाटस्याभ्यन्तरतो दारूणि काष्ठानि । मज्जा मज्जोपमा कृता

वार्त्ति०-वृक्षः काण्डरुहो बीजरुहश्चेति द्विधा तयोः ॥
 समः काण्डरुहेणैष रेतसो योऽभिजायते ॥ ५७ ॥
 न पृच्छयतेऽतिस्पष्टत्वात्तद्वान्तरकारणम् ॥
 किंत्वस्पष्टमशेषस्य पृच्छयते मूलकारणम् ॥ ५८ ॥
 अन्वयव्यतिरंकाभ्यां बीजाख्यान्मूलकारणात् ॥
 दृष्ट्वा वृक्षजनिस्तद्वत्कस्मान्मूलाज्जगज्जनिः ॥ ५९ ॥
 श्रुः-रेतस इति मा बोचत जीवतस्तत्प्रजायते
 धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य सम्भवः ॥

पुरुषस्य वृक्षस्य च मज्जाऽन्योन्यतुल्यैव नान्यो विशेषोऽस्तीति
 भावः । यद्यपि वृक्वच्छिन्नो वृक्षो रोहति मूलात्पुनर्नवतरः पुरु-
 षस्य वृक्षेण सर्वमाधर्म्यदृष्टेरत्रापि माधर्म्यं वक्तव्यम् । अतः पृ-
 ष्छामि मर्त्यो मनुष्यः स्विन्मृत्युना वृक्वः कस्मान्मूलात्परोहति
 मृतस्य पुरुषस्य कुतः परोहणमित्यर्थः ।

रेतस इति मा बोचतेत्यादेस्तात्पर्यमाह *वृक्ष इत्यादिना ।
 काण्डरुहच्छिन्नशेषादुत्पद्यमानो वृक्षः । मूलस्थानीयाज्जनकाद्रेतोद्वा-
 रा यो जायते तस्य काण्डरुहमपत्वान्नात्रापि साधर्म्यक्षतिरित्यति-
 स्पष्टमिदं न पृष्टम् । तथा च महाप्रलये लीनस्य जगतो जन्मकार-
 णस्य पृष्टत्वात्तस्य नेदमुत्तरमिति भावः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ माऽस्तु-
 जगतो मूलमिसाशङ्क्य धानारुह इत्याद्यादत्ते*अन्वयेति ॥ ५९ ॥

धानारुहो बीजादुत्पद्यमानः । श्रुताविवशब्दोऽर्थशून्यः । वृक्षो
 ऽञ्जसा साक्षात्प्रेत्य मृत्वा सति मूले पुनः सम्भवः सम्भवतीत्यर्थः ।
 यद्यदि सह मूलेनावहेयुस्तदा वृक्षः पुनर्न भवेत्तस्मात्तोत्पद्येतातो
 वृक्षदृष्टान्तेन जगतोऽप्यवश्यं यन्मूलमस्ति, तच्च किम् ? इति नि-
 रूपणीयमित्यर्थः ॥

यत्प्रमूलमावृत्तेयुर्वृक्षं न पुनरामवेत् ॥

मर्त्यः स्थिन्मृत्युना वृक्षणः कस्मात्प्रमूलोऽप्येति ॥

जात एव न जायते कान्धेनं जनयेत्पुनः ॥

वा० नित्यजानस्वभावत्वं न मन्तव्यं यतो मृतः ॥

पुनः पुनर्जायते स्यात्कृतनाशादिरन्यथा ॥ ६० ॥

को न्वेनं जनयेन्नित्यमित्युक्ता न विदुर्हिजाः ॥

जित्वा नान्याङ्गवन्वपस्तु गोसहस्रं गृह्णातवान् ॥ ६१ ॥

जिगीषा नामसी धेनुजिघृक्षा वा कथं मुनेः ॥

यथा सात्त्विकवैराग्यशान्त्यार्थानि तथेक्ष्यताम् ॥ ६२ ॥

न रजस्तमसी देहे विद्यमाने विनश्यतः ॥

किन्तु बोधेनाभिभूते भोगायाङ्गवतः पुनः ॥ ६३ ॥

आविर्भावतिरोभावी पर्यायाङ्गागबोधयोः ॥

यश्चावन्मुक्तिशान्तिं तस्मैवमुपपद्यते ॥ ६४ ॥

जात एवेत्यर्थमाह कनिष्ठेति । मर्त्यस्य जगतः प्रवाहकत्वेन
निश्चोत्पन्नत्वभावेन जनिष्यमाणस्याभावात् प्रमूलत्वेनानिमर्त्य-
र्थः । एवं स्वभावसादिमनमनुग्रहं जायते इति श्रुतिभागेनोक्तमाह
०नेति । प्राणिजानेऽर्थे जायते इति पदं हेतुकत्वात् कथं इति ।
स्वभाववादे दोषमाह कस्यादिति ॥ ६० ॥ प्रभार्यमुपमहरति
कृत्वा निर्विति । याङ्गवन्वपस्य ब्रह्मविदा श्रेष्ठत्वे फाल्गुनमाह
कजिम्बेति ॥ ६१ ॥ विदुषां याङ्गवन्वपस्य विजिगीषादिकमासिषाणि
कजिगीषेति । उत्तरमाह कथं इति ॥ ६२ ॥ ननु रजस्तमसो-
विद्यया नष्टशान्त्यकार्यरागादिः कथं शास्त्रादिवदनुवर्त्तते तत्राह
०नेति ॥ ६३ ॥ उक्ते ऽर्थे जीवन्मुक्तिशान्तिरप्यवाप्नुवतीति प्रमाण-
यान्तिरिति ॥ ६४ ॥ सामाजिकं समाख्यं प्रकृतं विज्ञानवाक्य-

मुनिपृष्टं जगन्मूलं मुमुक्षुवनुजिघृक्षया ॥
 आह विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिरादरात् ॥ ६५ ॥
 एतावदिह निर्णीतं विजिगीषुकथामुत्वात् ॥
 तत्त्वमित्यखिलाध्यायनात्पर्यं चापसंहृतम् ॥ ६६ ॥
 विज्ञानमिति चैतन्यं न क्रिया नापि तत्फलम् ॥
 न कारकं न चाभासः क्रियादेः किंतु भासकम् ॥ ६७ ॥
 एतावन्मात्रायाथात्म्यात्कार्यकारणवस्तुनः ॥
 श्रुत्या तत्त्वमसीत्युक्त्वा तादात्म्यं प्रतिपाद्यते ॥ ६८ ॥
 निर्धृताशेषदुःखीघहेतुत्वात्सुखमेव तत् ॥
 अथैव परमानन्दो यो वै भूमेति शास्त्रतः ॥ ६९ ॥
 विषयेन्द्रियसम्बन्धाद्यतु लोके सुखायते ॥
 आद्यन्तवत्त्वादायासजन्यत्वाच्च न तत्सुखम् ॥ ७० ॥
 अद्यावृत्ताननुगतभास्वद्विज्ञानमाश्रितः ॥

मादत्ते ऋमुनीति ॥ ६५ ॥ तस्यैवार्थान्तरमाह ऋणावदिति ॥
 अस्मिन्प्रध्याये विजिगीषुकथामुत्वेन तत्त्वनिर्णयादत्र निर्णयमेव
 तत्त्वमध्यायवत्कृतात्पर्यविषय इत्यप्यनेन वाक्येन सूचितमित्यर्थः
 ॥ ६६ ॥ तत्र विज्ञानपदस्यार्थमाह ऋविज्ञानमिति ॥ ६७ ॥
 विज्ञानस्य कार्यकारणयोरन्यतरत्वाच्च कारकादिवैलक्षण्यमि-
 त्याशङ्क्य तयोस्मन्नारोपादुभयविलक्षणं तदिहाह ऋणावदिति ।
 तस्य प्रसगभिन्नत्वमप्याह ऋश्रुतेति ॥ ६८ ॥ आनन्दशब्दार्थमाह
 ऋनिर्धृतेति । आनन्दशब्दस्य वैषयिकमुत्सार्थत्वात्कथं प्रकृतं
 विज्ञानमेव सुखापेक्षाशङ्क्य तस्य परमानन्दत्वे मानमाह ऋअथे-
 ति ॥ ६९ ॥ यस्मानन्दो वैषयिकमुत्सार्थमिति तत्राह ऋविषये-
 ति ॥ ७० ॥ उक्ताविशेषणे हेतुकृत्य विशेष्यं वक्तुं ब्रह्मादमि-

निरविश्याद्वयत्वात्तस्माद्व्याप्त्येति शङ्क्यते ॥ ७१ ॥

तदेवाविशया शङ्का भोगमोक्षप्रदानतः ॥

जगतां मूलमित्याह रानितारत्यादिवाक्यतः ॥ ७२ ॥

अदृष्टफलसंप्रप्ताः सुवर्णादि प्रयच्छतः ॥

फलदानेन तद्वत्त्वं परायणमुदीरितम् ॥ ७३ ॥

श्रु०-विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रानिर्दातुः परायणं निष्ठ-
मानस्य तद्विद इति ॥ २८ ॥

इत्युपनिषदि नवमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

दग्धमोहान्धकारस्य प्रत्यग्बोधमग्निना मुनेः ॥

ऐकात्म्ये वर्त्तमानस्य ब्रह्मान्मत्वात्परायणम् ॥ ७४ ॥

यत्र वाऽन्यदिवेत्येवं यत्र त्वस्येति शास्त्रतः ॥

भेदाभेदानुगोधेन व्याचक्षति परायणम् ॥ ७५ ॥

त्याह *अव्यावृत्तेति । निरविश्याद्वयत्वम्—अविश्यात्कार्यदुःखमं-

स्पर्शाभावोपलसिताखण्डमुख्यकृतानता ॥ ७१ ॥ कथं तर्हि ब्रह्मणः

कारणादिभाव इति शङ्का परिहरन्नुत्तरवाक्यपवतारयति *न-

दिति ॥ ७० ॥ अवतारितवाक्यस्यार्थमाह *अदृष्टेति ॥ ७३ ॥

श्रुती-गतिगिति पट्टमर्थे प्रथमा, गतेर्जनस्य दातुः कालान्त-

रफलदानत्वाद्ब्रह्म परायणं परा गतिमित्यर्थः ॥

निष्ठमानस्य तद्विद इत्यस्यार्थमाह *दग्धेति ॥ ७४ ॥

तद्विदो ब्रह्मविदोऽन एव तस्मिन्नेव वर्त्तमानस्य तद्वत्त्वं
परायणमित्यनुक्तः ॥ ७५ ॥

कर्मिणां भेदेन परायणं ब्रह्म, विदुषस्त्वभेदेनेत्युक्तम् ।

एकस्य परायणशब्दस्यार्थभेदायोगादीनां तत्राह *यत्रेति ।

अविद्वद्दशायां भेदा, विद्वद्दशायां तदभावमिति वाक्यद्वयावगम-

भेदाभेदानुसारेणोभयवैधर्म्यपरायणत्वं वाच्यमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

तस्मान्नमस्विनो ब्रह्म मेदेनैव परायणम् ॥

ध्वस्ताविषयस्य चैकान्त्यात्कैवल्येन परायणम् ॥ ७६ ॥

किं कृत्वाभाव आनन्द उत भावस्तदाऽपि किम् ॥

संवेद्यश्चित्स्वभावो वा ब्रह्मानन्दोऽत्र चिन्त्यते ॥ ७७ ॥

आहुर्मांशं निरानन्दं साङ्ख्या वैशेषिका अपि ॥

तेषामानन्दशब्दोऽयं कृत्वाभावस्य लक्षकः ॥ ७८ ॥

संवेद्यानन्दमिच्छन्ति मुक्तौ नैयायिकादयः ॥

भावरूपस्ततो मुख्यो विषयानन्दवन्मतः ॥ ७९ ॥

जक्षन्कीदृन् रतिं प्राप्तः सर्वान्कामान्महाइनुते ॥

इत्यादिश्रुतयः प्राहुर्विषयानन्दतुल्यताम् ॥ ८० ॥

क्रियाकारकशून्यत्वेऽप्यस्यानन्दस्य वेदनम् ॥

यतो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिरब्रवीत् ॥ ८१ ॥

यथा सुरुपहमस्मीति स्वानन्दः स्वेन गृह्यते ॥

ब्रह्मानन्दो ब्रह्मणैव गृह्यतां का विरुद्धता ॥ ८२ ॥

द्विविधं परायणत्वमुपसंहरति *तस्मादिति ॥ ७६ ॥ उक्तं

ब्रह्मण आनन्दान्मत्त्वमुपपत्त्या दृढयितुं विचारमारभते *कि-

मिति ॥ ७७ ॥ तत्र पूर्वपक्षमाह *आहुर्मिति । कथं तर्हि

तेषामानन्दश्रुत्युपपत्तिमप्राह *तेषामिति ॥ ७८ ॥ मुख्ये स-

म्बवात् लक्षणाया अन्यायत्वादयं पक्षोऽनितुल्य इति मत्वा

पक्षान्तरमाह *संवेद्येति । मुक्तौ वेद्यानन्दाङ्गीकृतेन तत्रानन्दश्रुति-

रमुख्यार्थेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ गोप्ते मुख्यं संवेद्यमित्यत्र वाक्यान्त-

राण्युदाहरति *जक्षन्मिति ॥ ८० ॥ मुक्तौ ज्ञानमापन्नवधा-

वात्कथं सुखविषया धीरित्याशङ्क्य श्रुतिपामात्रमाश्रयाह

*क्रियेति ॥ ८१ ॥ किञ्चानन्दस्य वेद्यतया स्वानुभवगिद्धत्वा-

दपि न तद्वैयर्थ्यविरोधः शङ्क्यः, इत्याह *अप्येति ॥ ८२ ॥ आ-

नैनदेवं यतो मोक्षे देहेन्द्रियविवर्जनात् ॥

ऐकात्म्यादपि नानन्दगोचरा युज्यते मतिः ॥ ८३ ॥

देहादिनैरपेक्षेण मतिश्चेज्जायते तदा ॥

लौकिकव्यवहारेऽपि देहादि स्यादनर्थकम् ॥ ८४ ॥

ब्रह्म चेन्नित्यमानन्दं वेत्ति विद्यात्तदा भुवम् ॥

संसार्यपि तदैकात्म्यान्मुक्तौ कांऽतिशयो भवेत् ॥ ८५ ॥

ब्रह्मानन्दमथान्यः सन्मुक्तौ वेत्ति घटादिवत् ॥

सर्ववेदान्तकोपः स्यात्तदैकात्म्यविरोधतः ॥ ८६ ॥

तस्माद्विज्ञानमानन्दमिति नानन्दगोचरा ॥

मतिः किन्तु चिदानन्दघनस्याभावाच्चुच्यते ॥ ८७ ॥

नन्दो वेद्यो ब्रह्मणीति चोदिने सिद्धान्तयति अनेति । मोक्षे
किमानन्दविषया धीरनित्या उत नित्या ? तत्रार्थं निरस्य द्वितीयं
प्रत्याह अऐकात्म्यादिति ॥ ८३ ॥ मुक्तौ ज्ञानमात्मन्यभावेऽपि
जन्यज्ञानाङ्गीकारे बाधकमाह अदेहेति ॥ ८४ ॥ किञ्च
मुक्तौ ब्रह्मभूतः मन ब्रह्मानन्दं वेत्ति उत ब्रह्मभिन्नः ? भावमनु-
वदति अब्रह्मेति । भूत्वाति शेषः । आत्मन्यस्य संसारदशायामपि
ब्रह्माभिन्नताज्जीवो ब्रह्ममुखं जानीयादित्याह अविद्यादिति ।
न च संसारदशायां ब्रह्ममुखमावृत्तमिति शङ्क्य, तस्य ब्रह्मा-
भिन्नत्वे स्वस्य स्वविषयत्वायोगेन वेद्यत्वं न स्यात् । भिन्नत्वे प्रज्ञा-
नघन इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति भावः ॥ ८५ ॥ अन्यमनूय
प्रत्याह अब्रह्मेति । घटादिवत्, दृश्यत्वेन तस्यानित्यत्वं स्यादिति
शेषः । तस्यैव दूषणान्तरमाह असर्वेति ॥ ८६ ॥ परमनिर-
मनमुपसंहरति अतस्मादिति ॥ ८७ ॥ ज्ञानाङ्गीकृतादिभ्युत्पत्ति-
स्य ब्रह्मानन्दो वेद्य इत्युक्तमनूय परिहरति अब्रह्मादिति । यथा

जक्षदिष्यादि यत्प्रोक्तं तथात्र न विकल्प्यते ॥
 सर्वात्मकत्वादिदुषः सर्वतः पाणिनादिषु ॥ ८८ ॥
 योगिदेवादिदेहेषु जक्षणोदि यदीक्ष्यते ॥
 तेन सर्वात्मकब्रह्मविदो मुक्तिः प्रशस्यते ॥ ८९ ॥
 ननु जक्षणवन्मुक्तौ सर्वात्मत्वात्परान्मनः ॥
 दुःस्वित्त्वमपि सम्प्राप्तं कृष्णीपाकादिदेहिषु ॥ ९० ॥
 मैवं नारकदेहेषु नादात्म्यभ्रान्त्यभावतः ॥
 न दुःस्वं प्राप्यते नापि विद्यास्तुभ्युपयोगि तत् ॥ ९१ ॥
 आनन्दब्रह्मविज्ञानपदार्थकत्वं हन्तः ॥
 नीलोत्पलादिब्रह्मात्र संसर्गो ब्रह्मणीयते ॥ ९२ ॥
 न जहं ज्ञानरूपत्वादानन्दत्वाच्च नि सुखम् ॥

‘सर्वतः पाणिनादं नद्’ इत्यादिना सर्वात्मनोच्यते. तथाऽत्रापि वि-
 दुषः सर्वात्मनाया विवक्षितत्वादानन्दान्वेषत्वं वा विकल्पितमर्थः
 ॥ ८८ ॥ विदुषः सर्वात्म्येऽपि कथं जक्षणोदिभ्रुमिनिर्वहेत्तत्र ह
 ऋषोमीति ॥ ८९ ॥ विदुषः सर्वात्म्येन योगादिषु प्राप्तज-
 णायनुवादे स्यादतिप्रसक्तिरिति शङ्कित्वा परिहरति न त्वित्पा-
 दिना ॥ ९० ॥ ९१ ॥ विज्ञानादिवाक्यीयब्रह्मानन्दस्यास्त्वण्डत्वेनावे-
 यत्वमुक्तम् । केचित्-वाक्यार्थः संसर्गो वा विशिष्टो वेति वदन्तो
 विज्ञानादिवाक्यं नास्त्वण्डार्थं मृष्यन्ते तान्पत्याह ऋषोमीति ।
 एतानि पदानि एकस्मिन्नेव बुभुत्सिने ब्रह्मपानिपादिकार्ये
 लक्षणया पर्यवस्यन्ति, अन्यथा क बुभुत्सितत्वादिना वाक्यस्य
 प्रामाण्यं स्यादिति भावः । संसर्गग्रहणे विशिष्टोपलक्षणार्थम् ॥ ९२ ॥
 विज्ञानादिवाक्यस्यास्त्वण्डार्थपरत्वे तस्य एकेनैव पदेन सिद्धेः प-
 दान्तरं व्यर्थमित्याशङ्क्य विज्ञानादिपदानां लक्षणार्थकत्वेऽपि

नान्तब्रह्मरूपं तदिति योज्यं पदत्रयम् ॥ १.३ ॥

विषयानन्दवशात्। वेषं किंतु स्वयम्भयम् ॥

तादृगानन्दरूपत्वं सुप्तावप्यवर्मायताम् ॥ १.४ ॥

तादृगब्रह्मात्मबोधेन कृतार्थत्वमितिस्तु या ॥

मा र्धावृत्तिम्यरूपत्वाद्येया विषयतुष्टियत् ॥ १.५ ॥

आरभ्य मानुषानन्दमुत्तरोत्तरवृद्धितः ॥

श्रुता हैरण्यगर्भाः ब्रह्मानन्दस्य विन्दवः ॥ १.६ ॥

आनन्दसागरः सोऽयमनन्यानुभवात्मना ॥

सर्वदा सर्वतां भानि सर्वं वस्तु तदात्मकम् ॥ १.७ ॥

शतानि पञ्च श्लोकानां द्वाविंशतिरितीरिता ॥

मंख्या वार्तिकसारेऽस्मिन्पञ्चमाध्यायसङ्केहे ॥ १.८ ॥

इति वार्तिकसारे तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

व्यावर्त्यभेदादर्थवत्त्वोपपत्तांस्त्वामेवत्याह *नेति ॥ १.३ ॥

वाक्यार्थस्याखण्डकमन्वे फलितमाह *विषयेति । ब्रह्मानन्दस्या-

वेद्यत्वे हेत्वन्तरमाह *तादृगिति । प्रमात्राद्युपरमेऽपि स्वापे सु-

खस्फुरणादापि मनीचः सुखात्मन्त्वमिद्विद्वान्वयः ॥ १.४ ॥ वि-

द्वुपाय 'अहं धन्योऽस्मि' इति सुखस्यानुभूयमानत्वात्कथमेवेत्यनेति

तत्राह *तादृगब्रह्मिति । सुखरूपत्वं तादृकशब्दार्थः ॥ १.५ ॥ एवं

ब्रह्मानन्दस्यावेद्यत्वं प्रमाध्य तान्तरम्येन श्रूयमाणसर्वानन्दहेतुत्वेन

तस्य निरतिशयत्वमप्याह *आरभ्येति ॥ १.६ ॥ आत्मनो निरति-

शयानन्दचिदेकतानन्दत्वमुक्तमुपरमेहर्गच्छत्यविश्रामाय स्वानुभवं

प्रकटयति *आनन्देति ॥ १.७ ॥ अध्यायश्लोकमङ्कुरां गणयति

*शतानीति ॥ १.८ ॥

इति वार्तिकसामटीकायां तृतीयाध्याये नवमं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

कथितः पञ्चमे जल्पः पष्ठे वाद उदीर्यते ॥

वादिनामपि शिष्याणां बुद्ध्यारोहो द्विभोक्तिः ॥ १ ॥

यद् ब्राह्मणानि तेष्वान्यं उपास्मिः क्रममुक्तये ॥

द्वितीये जाग्रदाद्युक्त्या प्रत्यगात्मविनिर्णयः ॥ २ ॥

तृतीये परलोकस्य मोक्षस्यापि निदर्शनम् ॥

दार्ष्टान्तिकं चतुर्थे तु पञ्चमे बोधसाधनम् ॥ ३ ॥

पष्ठे वंश इति प्रोक्ता ब्राह्मणार्था अधोच्यते ॥

प्रथमब्राह्मणे प्रोक्तं चतुष्टयान्वयेन चिन्तनम् ॥ ४ ॥

श्रुतिः—जनको ह वैदेह आमाञ्चक्रेऽथ ह याज्ञव-
ल्क्य आवव्राज तः होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचा-

अवस्थात्रयानिर्मुक्तपमङ्गमजमवयवम् ॥

आत्मानमद्वयं राममानन्दयनमाश्रये ॥ १ ॥

वृत्तवर्त्तित्यमाणयोः सङ्गतमाह ऋकथित इति । परमरा-
जयमात्मविजयं च न्यायनो लब्धवतां वादिनामपि तत्त्वनिर्धा-
रणे बुद्धिस्वास्थ्यं भवतीत्युपाययोरुक्त्याप्योत्पापकरूपः सम्बन्ध
इति भावः ॥ १ ॥ अस्मिन्नध्याये ब्राह्मणमुक्त्यां दर्शय-
स्वदर्थानपि संगृह्णाति ऋषिर्द्वितीयादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रथम-
ब्राह्मणान्तर्यामिणं स्पष्टं विमर्शयन् इत्याह ऋषयोच्यते इति ॥ ४ ॥

अक्षरार्थस्तु—अत्राचार्यवत्ता श्रद्धादिमन्यसेन विद्या
लब्धयेत्याचार्यदर्शनापारुषाणिका प्रणीयते ।

जनको ह वैदेह आमाञ्चक्रे आपनं कृतवान्दर्शनकामेभ्य आ-
स्थायिकां दत्तवानित्यर्थः । अथ ह तस्मिन्नवरमरे याज्ञवल्क्य आवव्राज
आगतवान् । तमागतं यथावन्मपूज्य राजोवाच । किमर्थमचारी-
रागतोऽसि, किंपुनरापि पशूनिच्छन्नाहोऽस्यदण्वन्तान् मृक्षमवस्तु-

रीः पशुनिच्छन्नपश्वन्तानीत्युभयमेव सम्राडिति
होवाच ॥ १ ॥

यत्ने कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शी-
लनिर्वाग्मे ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य-
वान्भूयास्तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्मे ब्रह्मेत्यवदत्तो
हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यापतनं प्रतिष्ठां न मे
ऽब्रवीदित्येकपादा एतत्सम्राडिति स वै नो बृहि या-
ज्ञवल्क्य । वागेवापतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुवा-
सीन का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति हां-

निर्णयफलान्प्रदानमत्तः श्रुत्वा तेषामुत्तरं वक्तुं वा त्वदागमन-
मियर्थः । एवं पृष्ठ उभयमेव सम्राडिति होवाच प्रश्नप्रतिवचनं,
पशुग्रहणम्, उभयमप्यभिलाषितमित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वयमेव प्रश्नमुत्पापयति । यत्ने तुभ्यं कश्चिदब्रवीदाचार्यः ।
अनेकाचार्यमेवैव भवान्छृण्वामेति आह राजा अब्रवीन्मे कश्चिदाचा-
र्यः जित्वा नामनः शिलिनोऽपत्यं शैलिनः । वाग्मे ब्रह्म, वाग्देवैव ब्र-
ह्मेति । याज्ञवल्क्य आह—यथा मातृमान् यस्य पुत्रस्य मस्यगनुशा-
सनकर्त्री माता विद्यते स मातृमान्, तत्र उर्ध्वं यस्य पिताऽनुशा-
स्ता स पितृमान् । उपयनादूर्ध्वमासमावर्त्तनाद्यस्याचार्योऽनुशास्ता
स आचार्यवान्, एवं युद्धित्रयहेतुमयुक्त एवाचार्यः परमाप्तः । स
यथा ब्रूयाच्छिष्याय तथाऽमी शैलिनिरुक्तवान्वागेव ब्रह्मेति । अ-
वदत्तो हि किं स्यादिति नाह मूकस्येहामुक्तार्थं किंचित्स्यात् । एव-
मनुमोदने कृते ब्रह्मविद्ययाऽऽप्ता कृतकृत्यं मन्वानं राजानं
प्रत्याह अब्रवीदिति । ते तुभ्यं तस्य ब्रह्मण आपतनं श-
रीरं प्रतिष्ठापामाधारम् अब्रवीदुक्तवान्किमित्यर्थः । आह राजा

वाच वाचा वै मम्राह बन्धुः प्रज्ञायते ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्वीक्षिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनि-
षदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्या-
ख्यानानीष्टः कृतमशितं पायितमगं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव मम्राह प्रज्ञायन्ते
वाग्वै मम्राह परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भू-

न मेऽब्रवीद् इति । मुनिराह—यथैवम् एकपद्मा एतत्—एकः
पादो यस्य तदेकपाद् ब्रह्म, त्रिभिः पादैः शून्यमुपा-
स्यमानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । आह राजा—यथैवं
नं विद्वान् स वै नोऽस्मभ्यं ब्रूहि प्रतिष्ठामायनं चेत्तर्यः ।
मुनिराह—वागेवायनं वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव कारणम् आ-
यनं शरीरम्, आकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठा, प्रज्ञेयेन दुषामी-
तेति । प्रज्ञेयीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्यः पादः । प्रज्ञा किं ब्रह्मणः स्वरू-
पभूता उत आयतनादिर्वाञ्छन्तेति पृच्छति राजा—का प्रज्ञेति । ब्र-
ह्मस्वरूपत्वेन प्रज्ञा चिन्तनीयेति मन्वा वागेव मम्राह इति होवाच ।
प्रज्ञात्वं कथमित्याशङ्क्य तदुपपादयति—वाचा वै मम्राह बन्धुः
प्रज्ञायते 'अस्माकमगं बन्धुः' इत्युक्ते प्रज्ञायते हि बन्धुः । तथा
ऋग्वेदादि व्याख्यानमथस्तान् । इष्टं यागादिनिमित्तं धर्म-
जातम् । हुतं होमनिमित्तम् । अशितमन्नदाननिमित्तम् ।
पायितं पानदाननिमित्तम् । अगं लोकः इदं जन्म, परश्च
लोकः प्रतिपत्तव्यं जन्म । सर्वाणि च भूतानि वाचा वै मम्राह
ज्ञायन्ते अतो वाग्वै मम्राह परमं ब्रह्म । नैनं यथोक्तब्रह्म-
वेदिनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिभसरन्ति उपहारमर्प-
णादिभिरिह पूजयन्तीत्यर्थः । भावनापरिपाकवशादिह देवो

रीः पशुनिष्ठमण्डनानीत्युभयमेव सम्प्रादिति
होवाच ॥ १ ॥

यत्ने कश्चिदब्रवीत्तद्वृणवामेत्पञ्चवीन्धे जित्वा शी-
लनिर्वाग्धे ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमात्राचार्य-
वान्भूयास्तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्धे ब्रह्मेत्पण्डनो
हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यापत्तनं प्रतिष्ठा न मे
ऽब्रवीदित्येकपाठा एतत्सम्प्रादिति स वै नो बृहि या-
ज्ञवल्क्य । वागेवापत्तनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेयेनदुपा-
सीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्प्रादिति हा-

निर्णयफलान्मदनान्मत्तः श्रुत्वा तेषामुत्तरं वक्तुं वा त्वदागमन-
मित्यर्थः । एवं पृष्ठ उभयमेव सम्प्रादिति होवाच मदनमतिवचनं,
पशुग्रहणम्, उभयमप्यभिलाषितमित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वयमेव मदनमुन्धापयति । यत्ने तुभ्यं कश्चिदब्रवीत्तद्वृणवामेत्पञ्चवीन्धे ।
अनेकाचार्यमेवैव भवान्पुण्यवर्मात् । आह राजा अब्रवीन्धे कश्चिदचा-
र्यः जित्वा नामतः शैलिनोऽप्यसं शैलिनः । वाग्धे ब्रह्म, वाग्धेवैव ब्र-
ह्मेति । याज्ञवल्क्य आह—यथा मातृमान् यस्य पुत्रस्य मर्यादनुशा-
सनकर्त्री माता विद्यते स मातृमान्, तत उर्ध्वं यस्य पिताऽनुशा-
स्ता स पितृमान् । उपयनादूर्ध्वमासमावर्त्तनाद्यस्याचार्योऽनुशास्ता
स आचार्यवान्, एवं शुद्धिप्रयत्नेतुमयुक्त एवाचार्यः परमाप्तः । स
यथा ब्रूयाच्छिष्याय तथाऽसौ शैलिनिरुक्तवान्वागेव ब्रह्मेति । अ-
वदतो हि किं स्यादिति नहि मूकस्येहामूकार्यं किञ्चित्स्यात् । एव-
मनुमोदने कृते ब्रह्मविद्ययाऽऽप्तात् कृतकृत्यं मन्वानं राजानं
प्रत्याह अब्रवीदिति । ते तुभ्यं तस्य ब्रह्मण आयत्तनं श-
रीरं प्रतिष्ठाप्यधारय अब्रवीदुक्तवान्किमित्यर्थः । आह राजा

वाच वाचा वै सम्राट् बन्धुः प्रज्ञायते ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदां ऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनि-
षद्ः इलोकाः सूत्राण्यनुक्याख्यानानि व्या-
ख्यानानीष्टः कृतमशितं पायितमगं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते
वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं सू-

न मे ऽब्रवीद् इति । मुनिराह—यद्येवम् एकपाद्वा एतत्—एकः
पादो यस्य तदेकपाद् ब्रह्म, त्रिभिः पादैः शून्यमुपा-
स्यमानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । अहं राजा—यद्येवं
त्वं विद्वान् म वै नोऽस्मभ्यं ब्रूहि प्रतिष्ठापयतनं चेत्यर्थः ।
मुनिराह—वागेवायतनं वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव कण्ठम् आ-
यतनं शरीरम्, आकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठा, मन्त्रेभ्येन दुपामी-
तेति । मन्त्रेणैव मुनिपद्व्यस्यत्यर्थः पादः । प्रज्ञा किं ब्रह्मणः स्वरूप-
भूता उत आयतनादिवर्जित्वेति पृच्छति राजा—का मन्त्रेति । ब्र-
ह्मस्वरूपत्वेन प्रज्ञा चिन्तनीयेति मन्त्रा वागेव मन्त्र इति होवाच ।
प्रज्ञात्वं कथमित्याशङ्क्य तदुपपादयति—वाचा वै सम्राट् बन्धुः
प्रज्ञायते ‘अस्माकमयं बन्धुः’ इत्युक्ते प्रज्ञायते हि बन्धुः । तथा
ऋग्वेदादि व्याख्यातमथस्तात् । इष्टं यागादिनिमित्तं धर्म-
जातम् । हुतं होमनिमित्तम् । अशितमन्नदाननिमित्तम् ।
पायितं पानदाननिमित्तम् । अयं लोकः इदं जन्म, परश्च
लोकः प्रतिपत्तव्यं जन्म । सर्वाणि च भूतानि वाचा वै सम्राट्
ज्ञायन्ते अतो वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं यथोक्तब्रह्म-
वेदिनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिषरन्ति उपहारममर्ष-
णादिभिरिह पुजयन्तीत्यर्थः । भावनापरिपाकवशादिह देवो

तान्यामिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्या-
नेतदुपास्ते हस्तपृथग्भक्ष्यं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत ना-
ननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्म उ-
दङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मानृमा-
न्पितृमानाचार्यवान्प्राप्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्रा-
णो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किः स्यादित्यब्रवीत्तु ते
तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्या एतत्सम्रा-
डिति स वै नो बृहियाज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः
प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य
प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट् का-
मायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्यान्वपि तत्र

भूत्वा पुनः शरीरे पतिते देवानप्येति अपि गच्छति य एवं वि-
द्वानेतदुपास्ते । एवमनुशिष्टो राजा विद्यनिष्क्रियार्थमुवाच ।
हस्तिपुल्यकपथो हस्तपृथग्भो पांस्मिन् गोमहस्रं तद्धस्तपृथग्भं सहस्रं
ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः
अननुशिष्य कृतार्थमकृत्वा शिष्यादर्थं न हरेतेति मम पिता
अमन्यत ममाप्ययमेवार्थमपापः ॥ २ ॥

यदेवेत्यादि पूर्ववदाउदङ्कः नामतः शुल्बस्यापयं शौल्बायनः ।
प्राणो वै ब्रह्मेत्यत्र प्राणशब्दो वायुदेवतावचनः । प्राण एवायतनमि-
त्यत्र प्राणशब्दः पञ्चवृत्तिप्राणविषयः । प्राणस्य मित्यत्र मुपवाद्य-
नि-प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं अयाज्यं पतिनादिकं याजय-
ति, अयनिगृह्यस्य स्नेच्छादेः प्रतिगृह्यान्वपि । तत्र तस्यां दिशि ।

वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट्
कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहानि
सर्वाण्येनं भूतान्यभिश्रगन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति
य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्युषमः सहस्रं ददामीति
होवाच जनको वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
मेऽमन्यत नाननुशिष्य इरेनेति ॥ ३ ॥

यदेव ते काश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे चक्षुर्वा-
र्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवा-
न्यास्तथा तद्याणोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यवश्यमो हि
किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यापत्तनं प्रतिष्ठां न मे-
ऽब्रवीदित्येकपाद्या एतत्सम्राडिति स वै नां ब्रूहि
याज्ञवल्क्य चक्षुरेवापत्तनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्य-
मित्येतदुपास्मात् का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव
सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहु-
रद्वार्शारिति स आह्लाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति
चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहानि सर्वा-
ण्येनं भूतान्यभिश्रगन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति
य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्युषमः सहस्रं ददामीति
होवाच जनको वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता

वधनिमित्तमाशङ्कं वधाशङ्का, यां दिशमेति तस्कराद्याकीर्णा
तस्यां दिशि वधशङ्का भवतीत्यर्थः । एतन्मम प्राणस्य म्रियते
हेतुरित्याह * प्राणस्येति ॥ ३ ॥

चक्षुरिति नामतः वृद्धगस्यापत्यं वार्ण्यः । चक्षुषि आदित्यो दे-
वता । चक्षुषः कथं सत्यत्वं तत्राह । चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुः

मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

यदेव ते कश्चिद्वर्षात्तच्छृण्वामेत्यवर्षान्मे गर्द-
भीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमा-
न्यितृमाना नार्यवान्ययात्तथा तद्भारद्वाजोऽवर्षाच्छ्रोत्रं
वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किं स्यादित्यवर्षात्तु ते
तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽवर्षादित्येकपाद्या एतत्सम्रा-
डिति स वै नो बृहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमा-
काशः प्रतिष्ठाऽनन्त इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञ-
वल्क्य दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्रे सम्राड-
पि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यन-
न्ता हि दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं श्रोत्रं
वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनः श्रोत्रं जहाति सर्वा-
ण्येनं भूतान्यभिभूयन्ति देवा भूत्वा देवानप्येति
य एवं विष्टानेतदुपास्ते हस्तपृथग् महस्रं ददामी-
ति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥

यदेव ते कश्चिद्वर्षात्तच्छृण्वामेत्यवर्षान्मे स-
'अद्राक्षीम्भं हस्तिनम्' इति । स चेद् 'अद्राक्षम्' इत्याह तत्पसं
भवीत, श्रोत्रेण श्रुतं कदाचिद्वृत्तमपि स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

गर्दभीविपीत इति नामतः, भारद्वाज इति गोत्रतः । श्रोत्रे दिग्दे-
वता । दिश आनन्त्यं यस्मात्तस्मिन् सम्राट् प्राचीमुदीची वा यां
काञ्चन दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छति अतो अन्तं दिशः ।
तथापि श्रोत्रे किमायानं तदाह-दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं तस्मा-
दिशोऽनन्त्यमेव श्रोत्रानन्त्यम् ॥ ५ ॥

मत्पकामो नामतः जवालाया अपत्यं जावालः ।

त्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्वृषात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत का आनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनमा वै सम्राद स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिकूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राद् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिश्रान्ति देवां भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेत्तेति॥३॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्वृषात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद् हृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थिमनसि चन्द्रो देवता । यस्मान्मन एवानन्दः तस्मान्मनमाकामुकः स्त्रियमभिहार्यते प्रार्थयते तस्यां प्रतिकूपोऽनुकूपः पुत्रो जायते स आनन्दः आनन्दहेतुः पुत्रः । स एनं मनमा निर्वर्त्तते तन्मन आनन्दहेतुः ॥ ६ ॥

सर्वभूतानां हृदयायतनत्वं शाकल्यब्राह्मणे उपपादितम्-

तता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सञ्जाहिति हांवाच हृदयं
 वै सञ्जाह सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सञ्जाह
 सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये स्यैव सञ्जाह सर्वाणि
 भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सञ्जाह परमं
 ब्रह्म नैतः हृदयं जहानि सर्वाण्येनं भूतान्यभिचरन्ति
 देवो भूत्वा देवानप्येनं य एवंविद्भानेतदुपास्ते हस्पृ-
 यन् स हस्त्रं ददामीति हांवाच जनकां वैदेहः स
 होवाच याज्ञवल्क्यः पिता संऽमन्यत नाननुशिष्य हरे-
 तेति ॥ ७ ॥

इत्युपनिषदि प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

वा०-वागाद्या देवतास्तासामाधारस्तत्तदिन्द्रियम् ॥

अव्याकृतं च नामेति पादाश्चत्वार ईरिताः ॥ ५ ॥

चतुष्पादस्य सर्वान्तरूपमस्तीति चिन्तनात् ॥

प्राणिभिः पूज्यते सर्वैरिह वागाद्यनुग्रहात् ॥ ६ ॥

नुमन्नेयम् । हृदये च प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥

अत्र ब्रह्मणश्चतुष्पान्वेनोपासनं विभजत इत्युक्तम् । तदेव
 विभजते वागाद्या इति । अत्र चार्त्तं ब्रह्मेत्यादिनोक्ता अ-
 ग्न्यादिदेवताः प्रथमः पादः । वागेवायतनमित्यग्न्यादिशरीरत्वेनो-
 क्तवागादिकरणानि द्वितीयः पादः । आकाशः प्रतिष्ठेति तदा-
 धारत्वेनोक्ताव्याकृतं तृतीयः पादः । भस्त्रेत्यादिभिरुक्तप्रज्ञादिर-
 ह्य नामानि चतुर्थः पादः । तथा चाग्न्यादिदेवतासु ब्रह्मदृष्ट्या
 कार्यकारणान्तरं सर्वं जगदुपास्यत्वेनास्मिन्प्रकरणे विवक्षितं
 न त्वेकदेशावाच्छ्रमोपास्तिः देवानप्येनीति बहुवचनादेकैकोपास्ते-
 रनेकदेवताऽऽप्ययोगादिभिः भावः ॥५॥ उपास्तिप्रकारमभिनयं-
 स्तत्फलमाह चतुष्पादिसादिना ॥ ६ ॥ अत्र देवो भूत्वेत्या-

परमप्राप्नोति देवत्वं भावनोपचयादयम् ॥

अतो विलक्षणं ब्रह्मविद्यायास्तदुपासनम् ॥ ७ ॥

प्रागपि ब्रह्मविद्याया ब्रह्मैवाभ्युपगमा तथा ॥

देवोपासनतः पूर्वं नाभ्युदेव उपासकः ॥ ८ ॥

किन्त्वविविन्नसत्त्वानादेवोऽस्मीत्यभिमन्यते ॥

तद्भावनोपायितः सम्मृता देवत्वमाप्नुयात् ॥ ९ ॥

असमाप्तेः पुमर्थस्य न मुख्यमनुशासनम् ॥

तद्वत्तां याज्ञवल्क्योऽतो नाग्रहीदुरुदक्षिणाम् ॥ १० ॥

यस्मिन्ज्ञानेऽखिलं ज्ञानं कृतं कृत्यं च कामितम् ॥

प्राप्तं त्याज्यं च संप्रक्तं मुख्यं तदनुशासनम् ॥ ११ ॥

इति वार्तिकसारे चतुर्थोऽध्याये प्रथमब्राह्मणं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वितीयब्राह्मणे जाग्रत्स्वप्नसुप्तिनुवृत्तिजम् ॥

आत्मानं शास्त्यतो राजा यथाविध्युपसन्नवान् ॥ १ ॥

दिश्रुतिरुपासनफलमङ्गीर्त्तनद्वारेणास्तिज्ञानयोर्वैलक्षण्यद्योतनपरे-

त्याह *अत इति । भावनोपचयादेवत्वप्राप्तिकथनमतःशब्दार्थः

॥ ७ ॥ वैलक्षण्यमेव स्फुटयति *प्रागित्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥

ननु याज्ञवल्क्येनास्या एवोपासनेरनुशासनान्नाननुशिष्येत्या-

द्युक्तिरयुक्ता तत्राह *असमाप्तेरिति ॥ १० ॥ किं तर्हि मुख्यम-

नुशासनं तदाह *यस्मिन्निति ॥ ११ ॥

इति वार्तिकसारे चतुर्थोऽध्याये टीकायां प्रथमब्राह्मणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अनन्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह *द्वितीयेति । निजमात्मानं

प्रत्यगभिन्नपरमात्मानमित्यर्थः । समुदायतात्पर्यमुक्त्वा जनको

देवादेरर्थमाह *अत इति । आत्मज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ १ ॥

श्रुतिः—जनको ह वैदेहः कृत्वावुपावसर्पन्नुवाच न-
मस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै
सम्राणमहान्तमध्वानमेष्ट्यन् रथं वा नावं वा समाद-
दीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽसंगं वृन्दा-
रक आह्वयः सन्नधीतवद् उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्य-
मानः क गमिष्यसीति ॥

वार्त्ति०—उक्तोपासनतः प्राप्यो देवभावः पुरोदितः ॥

देवत्वान्मुच्यमानेन प्राप्तं पृच्छत्यसौ श्रुतिः ॥ २ ॥

उपासनानि सर्वाणि परविद्याधिकारतः ॥

क्रमसूक्तिकलानीति प्रश्ननानेन गम्यते ॥ ३ ॥

श्रुतौ कृत्वादामनविशेषाद् उन्वायोप मपीपमवमर्पन पाद-
योनिपतौन्नत्यर्थः । अनु मा शाधि मामनुशाधीत्यर्थः । इतिशब्दो
वाक्यममाप्त्यर्थः । स याज्ञवल्क्य उवाच यथा वै लोके महान्तं
दीर्घमध्वानमेष्ट्यन् गमिष्यन् रथं वा स्थलेन गमिष्यन्नावं वा
जलेन गमिष्यन् समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः प्रज्ञेत्येतादि-
न्यादिपूर्वोक्ताभिर्युक्तं ब्रह्मोपासीतः समाहितात्मा संयुक्तात्मा
ऽसि । एवं वृन्दारकः पृज्यश्चक्ष्यश्च न दारुद्रः, अशीतवेदश्च
उक्ताश्चोपनिषदस्तवाचार्यः स त्वमुक्तोपासनपत्कः, एवं सर्वं
विभूतिमस्यस्रोऽपि मस्मिन् विमुच्यमानः एभिर्नैस्थानीयाभि-
महितः क गमिष्यसि किंवस्तु प्राप्स्यमीत्येतत् ।

ननु देवानप्येतीति देवभावस्य कल्पतोक्तेः क गमि-
ष्यसीति प्रश्नानुपपत्तिरित्याशङ्क्य प्रश्नस्य विषयभेदं दर्श-
यति अउक्तेति ॥ २ ॥ अनुपपत्तिं निरस्य प्रश्नस्य तात्पर्य-
माह अउपासनानीति । अत्राधिकारशब्दः प्रकरणवचनः ॥ ३

ब्रह्मत्तत्त्वविदाऽप्यस्य राज्ञो गतिमजानतः ॥
 तां वक्तुं प्रयत्न इत्याहुः केचित्, तत् न युज्यते ॥ ४ ॥
 यत्समाक्षार्दित्युपक्रम्य य आत्मेत्युपसंहृतेः ॥
 ब्रह्मणः स्वात्मरूपत्वाद्ब्रह्मणि स्वात्कथं गतिः ॥ ५ ॥
 गतिगन्तव्यगंगादेरीतप्रोतात्मवर्त्मना ॥
 ब्रह्मात्मनि समाप्तत्वाद्गतिः का परमात्मनि ॥ ६ ॥
 ब्रह्मैव सन्नवाप्नोति ब्रह्मेत्यादिश्रुंतरयम् ॥
 अविद्यामात्रविध्यस्तावनाप्रवदवाप्यते ॥ ७ ॥
 गन्तव्यं तु न जानामात्म्यविद्यां स्वात्मनि स्थिताम् ॥
 प्रकटीकुर्वतो राज्ञ इधं तत्त्वमुपादिशत् ॥ ८ ॥
 श्रुतिः नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यधः त्वं ते-
 ऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवा-
 निति ॥ ९ ॥
 इन्धो ह वै नामैव योऽयं दक्षिणेऽञ्जन्युत्तरस्त्वं वा
 ५१ इत्यादेरर्थं स्वपक्षे दर्शयित्वा भर्तृपपञ्चोक्तं तमनुय दूषयति
 *ब्रह्मेति ॥ ४ ॥ अयुक्तिमेवाह *यादिति । ब्रह्मात्मनोऽप्यस्य
 श्रुत्वात्तत्र गन्तव्यनुपपत्तेर्गतिविषयप्रशोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ ५ ॥
 कथं गन्तव्यनुपपत्तिस्तदभावे वा कथं परमाप्तिस्तत्राह *गतीत्या-
 दिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ नाहं तदित्यादेरर्थमाह *गन्तव्यमिति ॥ ८ ॥
 नाहं तत् भगवन्वेदोऽत राज्ञा स्वाज्ञाने प्रकटितेऽथ यदि न
 जानीये तर्हि यत्र गमिष्यामि तत् ते तुभ्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय
 ब्रवीतु भगवानिति राज्ञा पुनः प्रार्थितः मन्त्रिन्धो इत्यादिना
 विश्वैर्जनमपाङ्गानुवादेन तुर्य तत्त्वमुपादिदेशेऽयर्थः ॥ ९ ॥
 एवं ब्राह्मणशेषस्य समुदायतात्पर्यमुक्त्वा इन्धोऽदस्वार्थमाह

एतमिन्द्रः सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्ष-
मिषा इव हि देवाः प्रत्यख्यविषः ॥ २ ॥

इन्धनेऽहर्निशं यस्मादिन्धनामा ततः पुमान् ॥

वीर्यवदक्षिणं चक्षुः श्रोत्रं वाऽतिशयोऽत्र हि ॥ ५ ॥

परोक्षनामव्याजेन परमैश्वर्यवाचिनम् ॥

इन्द्रशब्दं प्रयुज्जान इन्धस्याहेइवरात्मनाम् ॥ १० ॥

श्रुतिः—अथैतद्व्यामेऽक्षणि पुरुषरूपमेवाऽस्य पत्नी
विराट् तयोरेव सःस्तायां य एषोऽन्तर्हृदय आकाशो-
ऽयंनयोरेतदक्षं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽयंनया-

इन्धन इति ॥ इन्धने दीप्यते श्रुत्यर्थमोक्तत्वेन, विश्वस्य
मदा जागरणे स्फूर्तेरिन्धनामन्वयप्रश्रमिति भावः ॥ दक्षिणे
ऽक्षिणि विशेष निमित्तपाठः श्रोत्रं वादान् ॥ विश्वस्य पुनः
व्यामिनो भोक्तृत्वं लोकिकवक्त्रविदमित्यक्तस्य वक्तव्यं, दक्षिणे
चक्षुषि तद्व्याक्तः श्रुत्यनुभवमिच्छा, तेन तद्व्याक्तव्यमिच्छये
विशयोक्तमिति भावः ॥ ५ ॥

न वा एतामव्यादेत्यमर्थः—न वा एतं दक्षिणाक्षिण्य-
मित्यक्तं विश्वमन्धनामानं मन्तामन्त्र इत्याचक्षते परोक्षेण, य-
स्यान्तरोक्षमिषा इव हि देवाः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति ॥ २ ॥

ननु देवानां परोक्षमित्यत्रोपि शब्दान्तरं विहायेऽवस्थासीन्-
शब्दप्रयोगे को हेतुस्तत्राह उपरोक्षेति ॥ १० ॥

अथैतद्व्यादेत्यमर्थः—यामाङ्गिकध्यानागमार्थोऽयशब्दः । पुरुष-
व्यशब्दश्चेत्यन्वयवचनः । एतमामिदं यामाक्षिनिष्ठं यत्तन्मन्त्रमेवाऽस्य
विश्वस्य वस्तुन ईश्वरात्मन्वादिदृशब्दाभिहितस्य पत्नी । अत्र
विराट्शब्दो योग्यतः, भोक्तृत्वविश्वस्य योग्या पत्नीत्यर्थः

रेतस्पाशरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव ॥

वार्त्ति०—दक्षिणाक्षिणि चैतन्यं पुरुषो, वामचक्षुषि ॥

चैतन्यं स्मृतिभेदोऽयं कल्प्यते सुखबुद्धये ॥ ११ ॥

एकस्यैव हि देवस्य विभागः स्थानभेदतः ॥

अग्नीषोमात्मना श्रुत्या ध्यानार्थं त्विह भण्यते ॥ १२ ॥

उक्ता जामदग्न्यस्थैरमिन्द्रस्य व्यवहारकृत् ॥

दम्पत्याः सङ्गमः स्वप्नो हार्द्राकाशेऽथ वर्ण्यते ॥ १३ ॥

सम्भूय स्तुतिरत्रंति संस्तावो हृदये सुविः ॥

ननु विश्वस्येश्वरान्मन्त्रमुक्त्वा तस्य पुनर्भोग्यस्त्रीनिरूपणं
किमर्थं तत्राहः दक्षिणेति । ब्रह्माभेदयोग्यत्वेपदलक्ष्यचैतन्यस्य
दम्पत्यान्वेन सुखावबोधार्थं दक्षिणेनत्रोपलक्षितचैतन्यं पुरुषः,
वामनेत्रोपलक्षितं स्मृति केवल श्रुत्या भेदः कल्पित इत्यर्थः ॥ ११ ॥
उपासनार्थं वा चैतन्यभेदकल्पनमित्याह एकस्येति ॥ स्था-
ने चक्षुर्द्वयम् । स्थानभेदादापाधिकभेदे मामिदं वक्तुं हिशब्दः ।
भोक्ताग्निमन्यात्मना, भोग्यं सोमात्मना ध्यातुमित्यर्थः ॥ ध्यान-
फलं चोक्तमप्रस्तात् ॥ १२ ॥ इंध इत्यादिवाक्यतान्पर्यमुपमंहरं-
स्तपोरेष इत्याद्यवगारयतिः उक्तेति । मिथुनत्वेन निरूपितस्य
विश्वस्यावस्थातेरे तैजसमंशस्य हृदयाकाशे स्वप्नावस्था वर्ण्यते
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अक्षराणि योजयति समम्भूयेति ॥

य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः स एष तपोर्दम्पत्योः संस्तावः ।
अत्र संभूय तौ संस्तवमन्योऽन्यस्तुतिं कुर्वन्ति मिथः संगतिं गच्छन्
इति यावत् । अत्र हृदयाकाशे ताभ्यां स्तुतिः क्रियते इति
हृदयसुविः संस्ताव इत्युच्यते इति योजना ।

अणिष्ठाङ्गरसो रक्तपिण्डो यः सोऽन्नमेतयोः ॥ १४ ॥

हृद्यन्तः शतनाडीनां पुञ्जं प्रावरणं विदुः ॥

श्रुतिः अर्थनयोरेषा सृतिः सञ्चरणी येषा हृद-
यादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एव-
मस्येता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भव-
न्त्येव ताभिर्वा एतदास्रवदास्रावति तस्मादेष प्रवि-
शित्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ३ ॥

वाः स्वप्राज्ञागरणमाप्त्यै मार्गो नाड्यूर्ध्वगामिनी ॥ १५ ॥

अर्थनयोर्व्यादेर्यमाह * अणिष्ठेति ॥ १४ ॥

दस्यन्योः स्तुतिहेत्वाद्युक्तिपारंभार्थः श्रुतावयवशब्दः । यो-
ऽणिष्ठोऽङ्गरसः स लोहितपिण्डः मूक्षः ॥ सु नाडीष्वनुपाविष्टोऽन्तर्हृदये
मिथुनीभूतयोरेतदन्न भवति, स्थितमाधनं भवतीयर्थः ।

अर्थनयोरेतत्प्रावरणमित्यादेर्यमाह * हृद्यन्तगिति ॥ अन्तर्हृ-
दये छिद्रवद्गुप्तान्नाडीशने त्विदम्य जालकं गवाक्षमिव प्रतीय-
मानं नाडीपुञ्जं यदास्ति, तदेतयोर्द्वयोरेतदावरणं प्रमिद्धपरिधान-
स्थानीयमित्यर्थः ।

अर्थनयोरेतन्प्रावरणमित्यादेर्यमाह * एतयोरेषा सृतिर्मार्गः, संच-
रन्त्यनयोर्ति सञ्चरणी भवति । का सा सृतिस्तन्नाह—येषा हृदयात्
हृदयेदेशादूर्ध्वाऽभिमुखं नाड्युच्चरति । नाडीनां परिमाणमाह—
यथा लोके केशः सहस्रधा भिन्नाऽन्यन्तमूक्षो भवत्येवमपिमूक्षमा
अस्य देहस्य सम्बन्धिन्य एता हिता इत्येवमाख्याता नाड्यस्ता-
श्चांतर्हृदये हृदयमांसापिण्डे प्रतिष्ठिता भवति, एताभिरन्यन्तमूक्षमना-
डीभिरतदन्नमास्रवद्यान्नुवदास्रावति व्याप्नोति ॥

अनूर्ध्वगतिन्या नाड्या मार्गोऽुक्तिगुक्ता प्राप्तव्यदेशाभा-

यस्मादक्षरमः केशमहर्षांशेन मम्मिनैः ॥

नाहीभेदः स्वप्नदृशं याति सूक्ष्मतरस्ततः ॥ १६ ॥

स्थूलो रमः पुरीषात्मा यहिर्यात्यनिसूक्ष्मकः ॥

जरारमिन्धमात्मानं तर्पयेत्सप्तशतुभिः ॥ १७ ॥

रमः सूक्ष्मतरो लिङ्गं पोषयन् लिङ्गधारिणः ॥

आत्मनो वामनाभोगकारी स्वप्ने च चिन्तने ॥ १८ ॥

स्वाचिदाभासमव्याप्तिः पुंभोगः सुप्तदृग्भयोः ॥

सोऽप्यस्य देवतानन्त्रां देवताश्चाक्षरमंश्रयाः ॥ १९ ॥

प्रविविक्ततराहार इवैवेत्युपमानया ॥

वाचत्राह * स्वप्नादिनि ॥ १६ ॥ 'यस्मादेव प्रविविक्ताहारतरः' इत्यत्र
 तेजमस्थितिहेतोरक्षरमस्य सूक्ष्मतरत्वमुक्तमुपपादयति * यस्मादिति
 ॥ १६ ॥ सूक्ष्मतराक्षरमस्य तेजमस्थितिहेतुत्वं स्थूलसूक्ष्मांश-
 योर्भिन्नियोगपूर्वकं दर्शयति * स्थूलइत्यादिना ॥ १७ ॥ उक्ताक्षर-
 मस्य लिङ्गपोषकत्वेऽपि तेजमस्य किमायानं तत्राह * लिङ्गधारिण
 इति ॥ लिङ्गपोषणद्वारा तदुपहितस्य स्वप्नमनोरथयोः वामनापापित-
 भोगहेतुत्वान्मूक्ष्मतराक्षरमस्तेजसाऽऽहारो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 नन्वविक्रयस्यात्मनः कथं भोगस्तत्राह * स्वेति ॥ अन्तःकरण-
 धर्ममृत्वादिवृत्तिषु चैतन्यव्याप्तिरेव पुरुषस्य भोग इत्यर्थः ॥ कथं
 तर्पयामि भोक्तृत्वधीस्तत्राह * सोऽपीति ॥ अपिरवधारणे ।
 अस्यात्मनः स्वप्नस्थितया प्रतीयमानो भोगः देवतानंत्र
 एव । देवताः इन्द्रियाणि, तत्तन्त्रलिङ्गतादान्म्यभ्रपादात्मनि
 भोक्तृत्वधीरिति भावः ॥ इन्द्रियाणां तर्हि किं कारणमित्या-
 शङ्क्योक्तं स्मारयति * देवता इति ॥ १९ ॥ प्रविविक्ता-
 हारतर इवैवेत्यत्रेशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह * प्रविविक्तेति ॥

लिङ्गाहारादप्यणीयान्प्राज्ञाहारो

श्रुतिः-तस्य प्राची दिग्प्राञ्चः प्राणा

क्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक्प्रपञ्चः प्राणा उदीची दि-
गुदञ्चः प्राणा उर्ध्वा दिग्पृथ्वाः प्राणा अवाची दिग्-
वाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥

वा०-स्वप्नावस्था समाप्ताऽथ तस्य प्राचीनि वाक्यतः ॥

सुषुप्तिरुच्यते तत्र युक्ता सर्वदिगान्मवा ॥ २१ ॥

आश्रयैः करणैर्हीनां प्रस्ताध्यात्माभिदैवतः ॥

सुषुप्तावेक एवास्ते प्रज्ञानघनविग्रहः ॥ २२ ॥

इवेत्यनया श्रुत्योपमोच्यते ॥ यथा प्रतिविकाहारो विश्वः,
विश्वाहारमपि स्थूलपुगिपायशापेक्षया सूक्ष्मन्वात् । तद्वदपमपि ते-
जनो न प्रतिविकाहार एव किन्तु प्रतिविकाहारतरः । यथा च प्राज्ञः
प्रतिविकाहारतर एव न तथा लिङ्गान्मा किन्तु प्रतिविकाहारतर
इव भवतीति लिङ्गाहारस्य प्राज्ञाहारतुल्यत्ववाचिना इवशब्देन
प्राज्ञाहारस्य सूक्ष्मत्वमन्वं विवक्षितमित्यर्थः ॥ २० ॥

'अस्माच्छरीरादान्मनः' इति श्रुती शरीरान्मपदाभ्यां स्थूला-
भिमानो विश्व उच्यते । अस्मात्तजसः प्रतिविकाहारतर इति
पूर्वेण मन्वन्वः ॥ २ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरन्तुत्तरवाक्यमवतारयति *स्वप्नेति । ननु तस्य
प्राची दिग्प्राञ्चः प्राणा इत्यादिना तेजमस्येव सुषुप्त्यवस्थार्यां प्राज्ञ-
मङ्गस्य सर्वदिगान्मन्वं सर्वप्राणान्मन्वं च कथमुच्यते तस्य परिच्छिन्न-
त्वादीति तत्राह *तत्र युक्तेति । प्राज्ञः सप्तम्यर्थः । सर्वदिगान्मने-
त्युपलक्षणं सर्वप्राणान्मनेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ युक्तेत्युक्तमु-
पपादयति *आश्रयैरिति । प्राज्ञस्य देहद्रव्याभिमानाभावादीश्व-
राभेदविवक्षया सर्वात्मनोच्यत इति भावः ॥ २२ ॥ आत्मनो

गाज्ञवन्त्यः स होवाच जनको वेदेहाऽभयं त्वा ग-
 ज्ञतागाज्ञवन्त्य गो नो भगवन्मभयं वेदयसे न-
 मस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥

इत्युपनिषदि द्वितीयब्राह्मणं सम प्रम् ॥ २ ॥

वार्त्ति० विराडिन्धादिभिर्मेदैरभिन्नो योऽवभासते ॥

स एष नेति नेत्यान्मा न कार्य नापि कारणम् ॥ २५ ॥

तैनेव ज्ञान्मनाऽशेषं तद्धातं ध्वातजं तथा ॥

जग्ध्वा नेत्यान्मना विद्यान्पूर्णदृष्ट्याऽवशिष्यते ॥ २६ ॥

गन्तव्यमुपदिश्येवं प्राप्तोऽस्य भयमिन्द्रियैः ॥

ऊचे योऽप्रस्ततः प्राप्तः प्राप्स्यसीत्यन्यथा वदेत् ॥ २७ ॥

निष्पपञ्चनप्रतिपादकं स एष इत्यादिवाक्यमवतारयितुं भूमि-
 कामारचयति ऋन्धेति । वाक्यमवतारयति ऋन्धेति । अवस्था-
 प्रयतिरूपणानन्तरमित्यर्थः ॥ २३ ॥ वाक्यार्थं स्पष्टयति ऋ-
 राडिति ॥ २४ ॥ प्रतीचि सर्वत्रपञ्चनिषेधे फलितमाह ऋतेनेति ।

अयमर्थः—विश्वं विश्वशब्दोपलक्षितं विराज च तैजमहिरण्य-
 गर्भयोः प्रविलाप्य तन्मात्रत्वेन भावयित्वा, तावपि प्राप्तेऽवरमात्रत्वे-
 नानुसंधाय, तावपि प्रत्यक्तत्त्वमात्रतयाऽनुमन्दध्यात्तः स एष
 नेतिनेत्यादिवाक्योत्थबोधाभिव्यक्तनिजबोधेनैवाज्ञानतत्कार्यनाश-
 योरुक्तानन्दात्मनाऽवशिष्टो भवति ॥ २५ ॥

उक्तार्थमनुवदन्नभयं वा इत्यादेरर्थमाह ऋगन्तव्यमिति ॥ २६ ॥

अयहेतुरविशैव सा च दुःस्थितिमिद्धिका ॥

ततो विद्योदयादस्या ध्वस्तिरात्पान्तकी भवेत् ॥२७॥

बोधमार्ग इह प्रोक्त ऐकान्त्यप्राप्तिसिद्धये ॥

न त्वच्चिरादिवत्तस्य प्राप्तये गतिकल्पना ॥ २८ ॥

ज्ञानेन सदृशमिन्यामपश्यन् गुरुदक्षिणाम् ॥

अभयं त्वेति वचसा दक्षिणामाशिषं ददौ ॥ २९ ॥

वेत्ति ब्रह्म मुनिः शब्दास्तु साक्षात्कारततः ॥

साक्षात्कृतय एषाऽशीरित्येवं केचिदृचिरे ॥ ३० ॥

साक्षात्कृतब्रह्मनत्त्वो जीवन्मुक्तो मुनिः स्थितः ॥

आशीर्विदेहमोक्षायेत्याहुरन्ये ह्यं न ततः ॥ ३१ ॥

शाब्दविज्ञानमात्रेण नाचार्यत्वेन युज्यते ॥

श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं च गुरुं यायादिति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

जीवन्मुक्तस्य पतिते देहे मुक्तिः सुनिश्चिता ॥

तत्राप्याशीरतो सा भृहदक्षिणार्थैव सा ततः ॥ ३३ ॥

एवं वचनभङ्ग्या गङ्गा बोधप्राप्तिमुक्त्वा न्यायनोऽपि तामाह

अभयेति । दुःस्थितिमिद्धिका अनिर्वचनीयेत्यर्थः । तस्या अनिर्व-

चनीयत्वे फलितमाह अत इति ॥२७॥ विश्वाद्याक्तफलमुपमहरति

अभयेति । मुख्यमार्गं व्यावर्त्तयति अतान्वति ॥२८॥ अभयं त्वा

गच्छतादिन्यादिगङ्गाक्तेस्तान्पर्यमाह अज्ञानेनेति ॥ २९ ॥ अर्थैव

वाक्यस्यैकदेशीयोक्तार्थमनुवदति अवेत्तीत्यादिना । मतद्वयमप्य-

नुपपन्नमित्याह अत इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आद्येऽनुपपत्तिमाह

अज्ञानेनेति ॥ ३२ ॥ द्वितीयेऽपि पक्षे तामाह जीवन्मुक्तस्येति ।

अतः स्वोक्तार्थ एव परिशिष्यत इत्याह अक्षिणेति ॥ ३३ ॥

उत्तमा दक्षिणैषाऽऽर्धमध्यमा तु नमस्कृया ॥

स्वभूमिवपुषोर्दानं विसृज्यानिवृत्तये ॥ ३४ ॥

दक्षिणा त्रिविधाऽप्येषा व्यावहारिकदृष्टिः ॥

वस्तुदृष्ट्या तु नैवास्ति दक्षिणा न प्रतिग्रहः ॥ ३५ ॥

अहं ममैतद्विद्याधीः सहेतुर्नाशिता यदा ॥

पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किं च दिन्मति ॥ ३६ ॥

इति वार्त्तिकसारे चतुर्थाध्याये द्वितीयब्राह्मणं समाप्तम् ॥ २ ॥

वार्त्ति० तृतीयब्राह्मणे स्वप्नसुषुप्त्योरनिविस्तृतिः ॥

क्रियते तौ हि दृष्टान्तौ परलोकविमोक्षयोः ॥ १ ॥

देहादव्यतिरिक्तत्वं स्वप्नमन्वमसङ्गता ॥

स्वप्नप्रसङ्गतस्त्वेतत्त्रयमत्र प्रपञ्चयते ॥ २ ॥

आशेष एव दक्षिणार्थत्वेन नमस्तेऽस्मिन्वत्पादिना नमस्कृया,
राज्यदानं दास्यत्वेन स्वशरीरमर्पणं च किमर्थमत आह *उत्त-
मेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इमे विदेहा इत्यादिना राजा गुरुदक्षि-
णां दातुमिच्छति, कथं नेन्युरूपेण इत्याशङ्क्योक्तं प्रपञ्चयति
*अहमिति । अतो व्यवहारदृष्टिमवष्टभ्य इमे विदेहा इत्यादि
राज्ञो वचनीमिति शेषः ॥ ३६ ॥

इति वार्त्तिकसारे टीकायां द्वितीयब्राह्मणं समाप्तम् ॥ २ ॥

कूर्चब्राह्मणे सङ्क्षेपेणोक्तयोः स्वप्नसुषुप्त्योर्विस्तारोऽनन्त-
ब्राह्मणेन क्रियते इति पूर्वणास्य मङ्गतिमाह *तृतीयेति । ननु
'तृतीये परलोकस्य मोक्षस्यापि निदर्शने' इत्यत्रास्य ब्राह्मण-
स्य परलोकमोक्षदृष्टान्तवर्णनपरत्वमुक्तम्, इदानीमप्येदेवोच्यतेऽतः
पूर्वापरविरोधस्तत्राह *तौ हीति । अवधारणार्थो निपातः ॥ १ ॥

एवं प्राधान्येन प्रतिपाद्यमर्थमुक्त्वा प्रागाङ्गिकार्थान्विभजने
*देहेत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥

अद्वैतत्वं दृष्टवलोप आनन्दैकस्वभावता ॥

इदं त्रयं सुषुप्तस्य प्रसङ्गेनोपपाद्यते ॥ ३ ॥

श्रुतिः—जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इति, अथ ह यजनकश्च वैदेहो याज्ञ-
वल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं
ददौ सह कामप्रश्नमेव वव्रे तः हास्मै ददौ तः ह
सम्नाडेव पूर्वं पृच्छ ॥ १ ॥

वार्त्ति० एतेन संबदिष्येऽहमित्यागच्छन्मुनिर्यतः ॥

अग्निहोत्रोक्तिस्तनुष्टः कामप्रश्नं वरं ददौ ॥ ४ ॥

नाप्रार्क्षीत्तत्र राजाऽसौ वरं दत्तंऽपि तत्कृतः ॥

श्रुत्यर्थस्तु—जनकं वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स च गच्छन्मेवैवं
संकल्पितवान्ममेनेन वदिष्य इति । मम—एनेनेति छेदः । एनेन अनेन
राज्ञा संबदिष्ये संवादं करिष्य इति (१) । एवं सङ्कल्प्य राजानं गतवा-
नित्यत्र हेतुं वक्तुमाख्यायिकामाह श्रुतिः—अथ ह पुरा किल यद्यस्मा-
ज्जनकश्च याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे निमित्ते समूदाते संवादं कृतवन्तौ ।
तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानातिशयमुपलभ्य परितुष्टो मु-
निस्तस्मै ह किल वरं ददौ । स च राजा कामप्रश्नमेव वरं वव्रे
तं च वरमस्मै मुनिर्ददौ तस्मान्मंबदिष्य इति सङ्कल्प्य गत-
वानिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

इममेवार्थं संग्रहेण दर्शयति ऋएनेनेति ॥ ४ ॥ नन्वाग्निहोत्र-
प्रकरणे कामप्रश्नवरो दत्तश्चेत्किमिति तत्रैव राजाऽऽत्मयाथात्म्यं न
पृष्टमिति शङ्कते ऋनेति ॥ तत्र अग्निहोत्रप्रकरणे । तद्—आत्मयाथा-

(१) चतुर्थश्लोकानुरोधान् 'संग्रहेण' इति समस्तः श्रुतेः पाठो
वार्तिककृद्भिर्ग्रेत इति भाति । टीकाकर्तुरपि तथैव श्रुतिव्याख्यानात् ।

विद्याया निरपेक्षत्वात्कर्मभिश्च विरोधतः ॥ ५ ॥

स्वोत्पत्तावेव विद्येयं सर्वकर्माण्यपेक्षते ॥

प्रत्यंगात्मतमोऽध्वस्तौ नासौ कर्माण्यपेक्षते ॥ ६ ॥

स्वरूपमात्रलाभेन यतोऽविद्यां निहन्त्यतः ॥

अभ्यासादिप्रयोगं च नैवाकाङ्क्षति दीपवत् ॥ ७ ॥

लब्धात्मकं यथा दात्रं प्रयुक्तं पुरुषेण सत् ॥

करोति लघनं तद्वन्न दीपस्तु प्रयुज्यते ॥ ८ ॥

विद्या लब्धात्मिकाऽविद्यां घ्नन्ति कर्माण्यशेषतः ॥

निहन्तीत्यतिविस्पष्टो विरोधः कर्मविद्ययोः ॥ ९ ॥

वरदानेन संवादमिच्छन्तं तमशङ्कया ॥

आदौ राजेष्टमप्रार्थ्यात्मत्यग्ज्योतिर्बुभुत्सया ॥ १० ॥

श्रुतिः-याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यादित्य-
ज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषाऽ-
ऽस्ते पत्ययते कर्म कुर्वते विपत्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
वल्क्य ॥ २ ॥

तस्यम् । उत्तरमाह ऋविद्याया इति ॥ ५ ॥ ननु विद्यायाः कर्मा-
नपेक्षत्वे सर्वापेक्षाधिकरणन्यायविरोधस्तत्राह ऋस्वोत्पत्ताविति
॥ ६ ॥ अन्यानपेक्षत्वे हेतुः ऋस्वरूपेति । ननु विद्याया अन्यान-
पेक्षत्वमसिद्धम्, अभ्यासमापेक्षत्वादिति, नेत्याह ऋ अभ्यासेति ॥ ७ ॥
दृष्टान्तामिद्धिमाशङ्क्य दीपस्यान्यानपेक्षत्वं व्यतिरेकेण स्पष्टयति
ऋलब्धेति ॥ ८ ॥ विद्याकर्मणोर्विरोधमाह ऋविद्येति ॥ ९ ॥ तं
हेत्यादेस्तात्पर्यमाह ऋवेति । ऋप्रत्यागति । प्रत्यग्ज्योतिर्वत्त्वादेव
देहस्य कर्म तत्फलं चेत्येवं सम्भाव्य राजा तत्तत्त्वजिज्ञासया
युक्त्यन्तरं संवादार्थं पृष्ठवानित्यर्थः ॥ १० ॥ किंज्योतिरेवायं पुरु-

बा० देहेन्द्रियादिमहानः पुमान्किञ्चिदुच्यते ॥
 उपवेशनगत्यादि न युक्तं ज्योतिषा विना ॥ ११ ॥
 किं महान्तगतं ज्योतिः किं महान्तिरेकि तत् ॥
 अतिरिक्तत्वमादत्त आदित्यादेरुदाहृतिः ॥ १२ ॥
 पूर्वब्राह्मण एवास्य कृतमात्मानुशासनम् ॥
 मननायोच्यते युक्तिरादित्यादिनिदर्शनात् ॥ १३ ॥
 यथा महान्तिरिक्तेन रव्यादिज्योतिषा जनः ॥
 करोत्यासनगत्यादि तथा स्वप्ने विदात्मना ॥ १४ ॥
 रव्यादिकं बहिर्ज्योतिर्बिम्बदात्मज्योतिरान्तरम् ॥
 महन्तु मध्ये निज्योतिर्ज्योतिषोर्वर्तते द्वयोः ॥ १५ ॥

य इयत्र पुरुषशब्दस्यापि चदन्नाक्यं याजयात *दहान् । काय-
 करणसंघातस्य पुंसो ज्योतिरपेक्षां दर्शयन्किञ्चोतिःपदं व्याचष्टे
 *उपवेशनेति । ज्योतिषा विना व्यवहारायोगात्केन ज्योतिषाऽयं
 पुमान्व्यवहरतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ आदित्यज्योतिरित्यादिप्रयुक्ता-
 न्यर्थमाह *अतिरिक्तत्वमिति ॥ १२ ॥ पूर्वं बोधोत्पत्तेरुक्तत्वात्पुनरु-
 पदेशवैयर्थ्यं शङ्किन्वा परिहरति *पूर्वेति । उत्पन्नस्य ज्ञानस्या-
 मस्भावनादिनिवृत्तिद्वारा दाढ्यर्थं पुनरुपदेश इति भावः । त-
 दूक्तं भाष्यकारैः “अभयं वै जनकेत्याद्यागमोक्तदाढ्यार्थं तर्कतः
 प्रपञ्चः कृतः” इति ॥ १३ ॥ आदित्यादिनिदर्शनेन वा कथं
 संघातातिरिक्तत्वात्तत्राह *यथेति ॥ १४ ॥ ननु रव्या-
 दिज्योतिषैव सर्वव्यवहारादलमात्मज्योतिषा तत्राह *रवीति ।
 बाह्यज्योतिषामुपगमोऽपि स्वप्नव्यवहारदृष्टः, संघातस्य च जड-
 त्वाद्बाह्याभ्यन्तरज्योतिर्द्वयं विनाऽवस्थाद्वयव्यवहारो न घटति इति
 भावः ॥ १५ ॥ स्वप्नव्यवहारान्पथानुपपत्त्यैवात्मज्योतिःभि-

रवेः सङ्घातिरिक्तत्वं प्रमिद्वत्वाभिदर्शनम् ॥

अतोऽनुवादां रव्यादेर्न त्वञ्च प्रतिपाद्यता ॥ १६ ॥

श्रुतिः—अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्यानिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतयाज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्यानिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निरेवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतयाज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्यानिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्धै सप्त्राडपि यत्र रवः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतयाज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्यानिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥

द्वौ किं रव्यादिनिदर्शनप्रदर्शनेनेत्यात्मनो ज्योतिष्ट्वेऽपि तस्य देहातिरिक्तत्वास्फुटत्वात्तत्साधनाय रव्यादिदृष्टान्तरुथनमित्याह अरेरेरिति । प्रमिद्वमिति शेषः । निदर्शनं, रव्यादीति शेषः । कथं तस्य प्रमिद्वस्य प्रतिपादनं क्रियते तत्राह

आस्ते पर्येति कुरुते वाणिज्यादीन् निवर्तते ॥

इत्यनेकोक्तिर्नोऽत्यन्तज्योतिःसापेक्षनोक्त्यने ॥ १७ ॥

आदित्येनैव न त्वेनहेहादिगतनेजसा ॥

इत्येवकारो यो ज्योतिश्चन्द्रादेर्न निराकृतिः ॥ १८ ॥

व्याप्तेरव्यभिचाराय बहुचन्द्राद्युदाहृतिः ॥

रवीन्द्रमिश्रयं तारामण्यादेरुपलक्षणम् ॥ १९ ॥

* अत्र इति ॥ १६ ॥

आदित्येनैवायमित्यादेरर्थमाह * आस्ते इति ।

आस्ते उपविशति । पल्ययने पर्येति गच्छति । गत्वा कर्म वाणिज्यादि कुरुते । विपल्येति विपर्येति निवर्तते इत्यर्थः ।

आमनाद्यनेकक्रियोक्तिः किमर्था तत्राह * इतीति ॥ १७ ॥

आदित्येनैवेत्यवधारणमनुपपन्नं चन्द्रादेरपि व्यवहारहेतुत्वादित्या-
शङ्क्यवकारव्यावर्त्यमाह * आदिन्येनेति ॥ १८ ॥ एकेनैवोदाहरणेन
विवक्षितमिदं किं चन्द्राद्यनेकोदाहरणेन तत्राह * व्याप्तेरिति ।
मण्यादिज्योतिषामपि प्रवर्तकानां सक्ते किमित्यादित्यादिप्रप-
मेवोच्यते तत्राह * रवीति ॥ १९ ॥ चतुर्थपर्याये वागेवास्य
ज्योतिरित्यत्र वाक्ये दशेन्द्रियपरत्वं वारयति * शब्द इति ।

वाचो ज्योतिष्ट्वमिदमिन्याशङ्क्य श्रुतिरेव साधयति * त-
स्माद्वा इति । यस्माद्वाचो ज्योतिष्ट्वं तस्माद्यत्र निविडान्यकारसमये
स्वोऽपि पाणिर्विस्पष्टं न ज्ञायतेऽथ तस्मिन्काले यत्र वागुच्चरति
इवा वा भवति गर्दभो वा रौति, तत्र शब्दः उपैव न्येति शब्ददी-
पितश्रोत्रद्वारा मनसा मङ्गलो भवतीत्यर्थः । तेन वाग्व्येष्टां प्रति-
पद्यते पुरुषोऽनो व्यवहारहेतुत्वाद्वाचोऽपि ज्योतिष्ट्वमुपपन्नमिति
भावः ॥ ५ ॥

शब्दो वागिति संप्रोक्तः स गन्धाद्युपलक्षणम् ॥
 गन्धादीनपि विज्ञाय प्रवृत्तिर्वस्तुनीक्ष्यते ॥ २० ॥
 अस्त्येवास्तमिते सूर्ये ज्योतिरित्येवकारतः ॥
 तद्योगं व्यवच्छिन्दन् किज्योतिरिति पृष्टवान् ॥ २१ ॥
 अस्तित्वेऽपि न देहादिगतं तत्किन्तु चन्द्रमाः ॥
 इत्यन्यथागव्यावृत्तिश्चन्द्र एवेत्युदीरिता ॥ २२ ॥
 रश्मिसोमाग्निशब्दादिज्योतीष्युक्तानि जागरे ॥
 निदर्शनतया ज्योतिस्तैः स्वप्नेऽप्यनुमीयताम् ॥ २३ ॥
 स्वप्ने देहव्यवहृतिर्भिन्नज्योतिःपुरःसरा ॥
 व्यवहारत्वतां जाग्रद्व्यवहारो यथा तथा ॥ २४ ॥

शब्दो ज्योतिरित्येतद्गन्धादेरुपलक्षणमित्याह *गन्धादीति ।
 तत्र हेतुः *गन्धादीर्नाति ॥ २० ॥ ननु द्वितीयपर्याये प्रश्न-
 वाक्ये किज्योतिरेवेत्येवकारोऽनुपपन्नः व्यवच्छेद्याभावात्त-
 त्राह *अस्त्येवेति । सूर्यास्तमयानन्तरमपि व्यवहारदृष्टेस्तमा-
 धनं किञ्चिज्ज्योतिरस्त्येवेति ज्योतिःसद्भावमात्रप्रदर्शनार्थम्
 एवकारो नान्यव्यवच्छेदार्थ इत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रश्नगतैवकार-
 स्यायोगव्यवच्छेदार्थकथनेन प्रत्युक्तिगतस्यापि तदर्थत्वशङ्का
 स्यात्तच्चानुपपन्नं, ज्योतिःसद्भावमात्रस्य राक्षैव निश्चितत्वादिसा-
 शङ्का तस्य पूर्वपर्यायवदात्मज्योतिर्व्यवच्छेदार्थकत्वमाह *अस्ति-
 त्व इति ॥ २२ ॥ उपसंहरति *रवीति । निदर्शनतया उक्ता-
 नीतिः, सम्बन्धः । स्वप्नपदं सुप्तेरप्युपलक्षणम् । तैः निदर्शनैः
 ॥ २३ ॥ अनुमानप्रयोगमाह *स्वप्नेत्यादिना ॥ २४ ॥ अनेना-
 नुमानेनास्मज्ज्योतिषः सुषुप्तव्यवहारहेतुत्वे मिद्रे पुनः प्रश्नानु-

सुप्तौ च पुनरुत्थानव्यवहारस्य कारणम् ॥
 अस्ति ज्योतिरिति ज्ञात्वा तद्विशेषं स पृष्ठयान् ॥२५॥
 स्वप्रकाशस्वरूपत्वात्तद्विशेषो व्यतिस्फुटः ॥
 तथाऽप्यविद्याया छन्नः सोऽस्पष्ट इव वर्त्तते ॥ २६ ॥
 यत्प्रसादादविद्यादि मिध्यर्ताव दिवानिशम् ॥
 तमप्यपह्नुतेऽविद्या नाज्ञानस्यास्ति दुष्करम् ॥२७॥
 योऽविद्यात्माभिसम्बन्धः कल्पितोऽसौ न वास्तवः ॥
 अतोऽविद्याघृतत्वेऽपि न लोपांऽस्य मनागपि ॥२८॥
 निःसङ्गस्य समङ्गेन कूटस्थस्य विकारिणा ॥
 आत्मनोऽनात्मना योर्गो वास्तवो नोपपद्यते ॥ २९ ॥
 स्वतो बुद्धं स्वतः शुद्धं स्वतो मुक्तं निरात्मिका ॥
 अविचारितसंमिद्विरविद्या लिङ्गते कथम् ॥ ३० ॥
 एतादृश्या अविद्याया विचारेण निवृत्तये ॥
 आत्मैव ज्योतिरस्येति प्राह स्वप्नादिभासकम् ॥३१॥

पपत्तिरत आह *तद्विशेषोपपत्तिः । अनुमानस्य विशेषविषयत-
 या निष्कृष्टविशेषबुभुक्षया प्रज्ञोपपत्तिरिति भावः ॥ २५ ॥
 आत्मनः स्वप्रकाशत्वेन स्वतःस्फुरणात् तस्मिन् प्रज्ञो युक्त
 इति शङ्किन्वा परिहरति *स्येति ॥ २६ ॥ नन्वाविद्याया आच्छा-
 दकत्वमनुपपन्नम्, तस्या एव स्वभावके प्रतीयमिद्विरसाशङ्क्याह
 *यदिति ॥ २७ ॥ तस्य दुष्करं नास्ति चेत्प्रतीचि स्वसंबन्धमपि
 वास्तवं प्रापयेत्तत्राह *य इति ॥२८॥ अविद्यात्मनोर्वास्तवसंबन्धे
 पूर्वोक्तां युक्तिं स्मारयति *निःसंगस्येति द्वाभ्याम् । विचित्रभ्रान्ति-
 जननमपर्याऽप्यविद्या न वास्तवसंबन्धहेतुरिति भावः ॥२९॥३०॥
 आत्मज्योतिषि प्रज्ञमुक्त्वा प्रत्युक्तिमादत्ते *एतादृश्या इति ॥३१॥

भास्यं स्वप्नसुषुण्यादि यस्मिन्भाने प्रकल्पितम् ।
तद्भानं तत्स्वरूपत्वादात्मशब्देन भण्यते ॥ ३२ ॥
आत्माविद्यां तदुत्थं वा पराग्धीरवगाहते ॥
प्रत्यगुक्त्यवगाहोऽत आत्माऽहं भामि केवलः ॥ ३३ ॥
आत्मैवेत्येवकारेण स्वप्नदृश्येष्वनात्मसु ॥
उपोनिष्ठशब्दा व्यावर्त्या वासनामप्यस्तुषु ॥ ३४ ॥
अस्येति वासनाऽऽरोपो दृश्यो देहादिरुच्यते ॥
भास्यभासकसम्बन्धः षष्ठ्योक्तो वासनाऽऽत्मनोः ३५ ॥
उपोतिर्द्वं भासकत्वं स्याद्विदाभासमुखेन तत् ॥
उपपन्नमसङ्गस्य भान्वादिवदनुग्रहात् ॥ ३६ ॥

आत्मशब्दार्थमाह * भास्येति । अवस्थात्रयकल्पनाभिधानं त-
द्भासकं स्वप्रकाशरूपमात्मशब्देनेह विवक्षितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥
तस्य स्वप्रकाशत्वं साधयति * आत्माविद्यामिति । अनात्मत्वं दृश्य-
त्वव्यापकम् आत्मनः सकाशाद् व्यावर्त्तमानं स्वव्याप्यं दृश्यत्व-
मपि व्यावर्त्तयतीत्याशयः । प्रत्यगुक्त्याऽवगाहः प्रत्यक्चैतन्या-
त्मना भासमान इति यावत् । उक्तमात्मनः स्वप्रकाशत्वमुपसं-
हरन्स्वानुमर्षं प्रकटयति * अत इति ॥ ३३ ॥ आत्मैवास्य उपो-
तिरित्यत्रात्मशब्दार्थमुक्त्वाऽवशिष्टपदानि क्रमेण व्याचष्टे * आ-
त्मैवेत्यादिना ॥ वासनामपेषु स्वप्नगजादिष्वपि स्वसत्तायां प्र-
काशाव्यभिचारात्स्वप्रकाशत्वशंका स्यात्, सा निवर्त्यत एवका-
रेणेत्यर्थः । उपोतिःशब्देन भासकत्वोक्तिरयुक्ता, रूपादिमतो
विषयसम्बन्धस्यैव भान्वादेर्भासकत्वदृष्टेः, आत्मनस्तादृक्प्रत्ययत्वेन
तदयोगादिति तत्राह * उपपन्नमिति । असङ्गस्यापीति शेषः
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उक्तमेव भान्वादि * भान्वादिव इति ।

भान्वादयः प्रभाद्वारा चक्षुराद्यनुगृह्यते ॥
 तथैवात्माऽनुगृह्यते चिदाभासेन शेषमुषीम् ॥ ३७ ॥
 अविद्यान्वयबहुद्वेषिदाभासान्वयः सदा ॥
 अस्ति तद्व्यतिरेकेण बुद्धेः परिणतिर्बुद्ध्या ॥ ३८ ॥
 चिदाभासविहीनस्थ क्षीरस्य परिणामतः ॥
 न किञ्चिद्भासते वस्तु साभासा बीजनतः सदा ॥ ३९ ॥
 साभासपरिणामेन दुःखस्मीत्यपि धीर्भवेत् ॥
 तथा साभासमज्ञानं न वेद्मितीत्यनुमूयते ॥ ४० ॥
 अन्यथाऽऽत्मनि कौटस्थ्याद् बुद्धौ चैतन्यवर्जनात् ॥
 सर्वोऽपि व्यवहारः स्यादन्धकारप्रवृत्त्यवत् ॥ ४१ ॥
 चिदाभासानुग्रहोऽत्र ज्योतिष्ट्वं भानुबन्मतम् ॥
 नतु रव्यादिवच्चक्षुर्ग्राह्यभास्वरूपता ॥ ४२ ॥

शेषमुषीं बुद्धिम् । तथाचानुग्राहकत्वसामान्यादात्मनोऽपि ज्योतिष्ट्वं
 युक्तमिति भावः ॥ ३७ ॥ आत्मन उक्तानुग्राहकत्वमिदं बुद्धौ
 चिदाभासानुवृत्तिं दृष्टान्तेन माधयति । अविशेषादिना । अवि-
 द्यायामाभासानुवृत्तिर्व्यवधायकाभावात्सिध्यति । तथाऽऽभासरहि-
 तद्रव्यपरिणामस्य भासकत्वादृष्टेर्विषयप्रकाशनार्थं बुद्ध्यादौ साभा-
 सायां चिदाभासाव्याभिचारो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मा-
 ऽस्तु तर्हि विषयभासकत्वमित्याशङ्क्यानुभवविरोधान् मैत्रमित्याह
 *साभासेति ॥ ४० ॥ ननु बुद्ध्यादावाभासव्याप्यभावेऽपि केवल-
 बुद्धिदृष्ट्याऽऽत्मचैतन्येन वा उक्तानुभवः स्यादित्याह *अभ्य-
 वेति ॥ ४१ ॥ ज्योतिःशब्दार्थमुपसंहरति* चिदाभासेति
 ॥ ४२ ॥ आत्मनो ज्योतिष्ट्वे चक्षुर्ग्राह्यत्वमपि स्यात् । विमतं चक्षु-
 र्ग्राह्यं ज्योतिष्ठाद् आदित्यादिवदित्याशङ्क्य मैत्रस्योपाधिना दूषयति

आदित्यादिरनात्मार्थः सिध्यत्यक्षादिमानतः ॥
 मात्रादिसिद्धिदस्यास्य स्वतःसिद्धेन मेयता ॥ ४३ ॥
 नाप्रमेयत्वमात्रेण शशशृङ्गादितुल्यता ॥
 अनन्यानुभवेनास्य विशदं स्फुरणं यतः ॥ ४४ ॥
 स्यात्स्वप्नव्यवहारोऽयमात्मना ज्योतिषा दृशा ॥
 देहादिव्यतिरिक्तत्वमेवं सिद्धं चिदात्मनः ॥ ४५ ॥
 अत्र लोकायतो वाक्ति देहाभिन्नत्वमात्मनः ॥
 अहं मनुष्य इत्येवं प्रत्यक्षेण तथेक्षणात् ॥ ४६ ॥
 चैतन्यं क्षितितोयाम्निमरुयोगेन जायते ॥
 सर्पादेरिव काष्ण्यादिर्देहधर्मस्तनञ्जितिः ॥ ४७ ॥
 चैतन्यं देहधर्मश्चेन्मृतावविकलस्य तत् ॥
 कस्मान्नेति न मन्तव्यं वायुना विकलत्वतः ॥ ४८ ॥
 यः स्वप्नदेहमद्राक्षं सोऽहं पश्याम्यदो वपुः ॥

*आदित्यादिरिति । उपाधेः साधनव्यापकत्वमाह * मात्रादीति ।
 मात्रादिसिद्धिहेतुत्वेन पूर्वसिद्धस्यात्मनो न मानापीनसिद्धि-
 तेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ आत्मनोऽप्रमेयत्वे शशशृङ्गवदसत्त्वापत्तिरिति
 नेत्याह * नेति ॥ ४४ ॥ आत्मैवेत्यादिवाक्यार्थमुपमंहरन्फो-
 तमाह * स्यादिति ॥ ४५ ॥ श्रुत्युक्तमात्मनो देहातिरिक्तत्वमुप-
 पन्नाऽपि दृढीकर्तुं पूर्वपक्षमाह * अत्र लोकायत इत्यादिना
 ॥ ४६ ॥ चैतन्यवत एवात्मत्वादेहस्य च तदभावात्कथमात्मत्वं
 तत्राह * चैतन्यमिति । भूतचतुष्टयमङ्गस्यैव देहत्वात्ततो जायमाना
 चितिर्देहधर्म एवेति तस्यैवात्मनेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ कुष्णसर्पवचैत-
 न्यदेहयोर्धर्मधर्मित्वेऽतिमसङ्गं शङ्कते * चैतन्यमिति । एतिकाळे
 वायोरभावादविकलत्वमसिद्धमिति परिहरति * नेति ॥ ४८ ॥ आ-

इत्येषा प्रत्यभिज्ञाऽन्यमात्मानं गमयेद्यदि ॥ ४९ ॥
 तन्न, स्वप्ने यतोऽभिज्ञा भ्रान्ता न प्रमितिस्ततः ॥
 दूरापेता प्रत्यभिज्ञा नात्माऽतो भिद्यते तनोः ॥ ५० ॥
 आत्मज्योतिः श्रुतौ यत्तु वर्णितं तच्च भौतिकम् ॥
 देहाद्यनुग्राहकत्वादादित्यादिप्रकाशवत् ॥ ५१ ॥
 चाक्षुषत्वप्रसङ्गोऽस्य नान्तःस्थातीन्द्रियत्वतः ॥
 अन्तःस्थातीन्द्रियं यत्तच्चक्षुरादि न चाक्षुषम् ॥ ५२ ॥
 तस्मात्प्रत्यक्षमानेन देहे चिद्धर्मकेऽञ्जसा ॥
 गृह्यमाणे ततो भिन्नमात्मज्योतिर्न कल्प्यताम् ॥ ५३ ॥
 अत्रोच्यते सर्वतीर्थदृशां स्वेष्टस्य वस्तुनः ॥
 सिद्धिर्द्यदभ्युपगमात्तत्सिद्धिर्वार्यते कुतः ॥ ५४ ॥
 अहं मनुष्य इत्यस्य प्रत्यक्षस्य न मानता ॥

तमो देहान्यत्वे मानं शङ्कित्वा परिहरति * य इत्यादिना । * सो-
 ऽहमिति । जागरण इति शेषः ॥ ४९ ॥ * दूरेति ॥ अभिज्ञाविषयवि-
 षयत्वात्प्रत्यभिज्ञायाः स्वप्नेऽभिज्ञाविषयस्य सर्वस्य बाधितत्वेन मृ-
 षात्वाच्चेत्यर्थः ॥ ५० ॥ रज्यादीन्दर्शनेन देहातिरिक्तज्योतिषः
 श्रुत्या साधितत्वात्कथं तस्य देहधर्मत्वमित्याशङ्क्य तस्य भौतिक-
 त्वेन मूलचतुष्टयात्मकदेहधर्मत्वं साधयति * आत्मेति । अनुग्राह-
 कत्वं व्यञ्जकत्वम् । विमतं भौतिकं देहादिव्यञ्जकत्वाद् रज्यादिप्र-
 काशवदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भौतिकत्वे चाक्षुर्ग्राह्यत्वमपि स्वादिति तत्राह
 * चाक्षुषत्वेति ॥ ५२ ॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति ॥ ५३ ॥
 सर्वैर्वादिभिः स्वाभिलषितं किञ्चादिच्छद्भिः स्वप्रकाशो निर्वि-
 कारमिद्धातुरभ्युपगन्तव्य इति सिद्धान्तयति * अत्रेति ॥ ५४ ॥
 यदुक्तं देहस्यात्मत्वेऽध्यक्षमेव मानमिति तदुच्यति * अह-

अज्ञातज्ञापकत्वाद्यमानलक्षणवर्जनात् ॥ ५५ ॥

देहात्मत्वमविज्ञातं तद्दोषाच्चेत्प्रमाणता ॥

तदविज्ञातता केन सिध्यतीति निरूप्यताम् ॥ ५६ ॥

जडत्वाच्च स्वतःसिद्धिर्नापि मानाविरोधतः ॥

निहन्त्यज्ञाततां मानं ज्ञातताजनकत्वतः ॥ ५७ ॥

मानादज्ञातता चेत्स्यात्तन्निवृत्तिः कुतो भवेत् ॥

न दाहज्वरानुस्यर्थमग्निना स्याद्विषकृक्रिया ॥ ५८ ॥

मा भूदज्ञाततासिद्धिरिति चेत्कस्य मेयता ॥

प्रमितन्नान्तशून्यानां युज्यते न प्रमेयता ॥ ५९ ॥

अज्ञातोऽर्थः प्रमेयोऽतो वक्तव्यं तस्य साधकम् ॥

स्वप्रकाशात्मनोऽन्यः को यथोक्तां धुरमुबहेत् ॥ ६० ॥

प्रत्यक्षमेकं मानं चेत्सा प्रत्यक्षस्य मानता ॥

मिति ॥ ५५ ॥ मानलक्षणाभावो ऽमिद् इति शङ्कते देहेति ॥

देहात्मताया अज्ञातत्वे तस्य केनचित्सिद्धिरभ्युपेयते न वा ?

आद्ये नित्योऽनुभवोऽङ्गीकर्त्तव्यः, तं विनाऽज्ञातत्वासिद्धिरित्यभि-

प्रेत्याह अतदिति ॥ ५६ ॥ विरोधमेव व्यनक्ति अनिहन्ती-

ति ॥ ५७ ॥ अज्ञातत्वस्य प्रामाणिकत्वे दोषान्तरमाह अमाना-

दिति ॥ ५८ ॥ अज्ञातत्वसाधकमेव मानं तन्निवृत्तकमपि स्यादिति,

नेत्याह अमाभूदिति । अप्रमितेति । प्रमाविषयस्यैव मेयत्वात्प्र-

मितिगोचरविषयः स्मृतिवदप्रमात्वाच्च प्रमितादेर्मैयत्वमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

तेषाममेयत्वे फलितमाह अज्ञात इति । अस्तु; ततः किं ?

तन्नाह अवक्तव्यमिति । अथापि कथं तवेष्टसिद्धिस्तन्नाह अस्वे-

ति । अज्ञातताया अनादित्वेन नित्यानुभवं विना तदसिद्धेरुक्तत्वा-

दित्यर्थः ॥ ६० ॥ एवमज्ञातेऽर्थे प्रत्यक्षप्रामाण्यम्, अज्ञात-

त्वं नित्यनुभवावयवं यस्मादतः तत्प्रामाण्यमिच्छता त्वयाऽपि

यस्य प्रसादतः सिद्धा सं आत्मेत्यभ्युपेयताम् ॥६१॥
 प्रमाणं मेयविषयं तत्फलं मातृसंश्रयम् ॥
 इति यत्साक्षिकं सिध्येत्स आत्मेत्यभ्युपेयताम् ॥६२॥
 शब्दादींस्तदभावं च संशयादुत्तनिश्चयान् ॥
 विविच्य योऽनुगृह्णाति स आत्मेत्यभ्युपेयताम् ॥६३॥
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिसुखादीन्यो घटादिवत् ॥
 वेत्येनमन्तरात्मानं स्वप्रकाशं विनिश्चिनु ॥ ६४ ॥
 ब्रह्मदर्शनदृष्टयानि यः स्वप्ने प्रसमीक्षते ॥
 तदभावं सुषुप्ते च स आत्मेत्यभ्युपेयताम् ॥ ६५ ॥
 सर्वेषां वादिनां स्वस्वमतमेतत्प्रसादतः ॥
 सिध्यतीति विवादोऽस्मिन्कर्तुं शक्यो न केनचित् ॥६६॥
 सत्येवं यत्तु चैतन्यं देहधर्मतयोदितम् ॥
 चिदाभासः स विज्ञेय आस्तामेव यथा तथा ॥ ६७ ॥

कूटस्थो नित्यानुभवोऽभ्युपेय इत्याह अत्रयस्यमिति ॥ ६१ ॥
 तत्रैव हेतुन्तरमाह अत्रमात्रमिति । मानस्य मेयगोचरत्वं मान-
 फलस्य मातृनिष्ठत्वं च साक्षिमात्राधीनासिद्धिकं, मानादिगोचर-
 मानाभ्युपमयेऽनवस्थापातादिति भावः ॥ ६२ ॥ किंच जाग्रदा-
 दिव्यसंकीर्णव्यवहारहेतुत्वेनापि नित्यानुभवोऽङ्गीकर्ष्य इत्याह
 अशब्दादीनादिना ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ नित्यानुभवसाधनमु-
 पसंहरति सर्वेषामिति ॥ ६६ ॥ एवं कूटस्थचैतन्ये सिद्धे चैतन्यं
 देहधर्म इति परब्रह्माभितरपि चिदाभासविषयत्वेन साकम्बना भव-
 तीत्याह असत्त्वमिति ॥ ननु तस्यापि देहधर्मत्वमसिद्धं, तथाह
 अस्त्वामिति । तस्य तदधर्मत्वेऽपि देहेनाग्न्योऽन्वयादात्मा-
 न्यासाद्यधर्मत्वमयः सम्भवतीति भावः ॥ ६७ ॥ यदुक्तं भूत-

भूतेभ्यश्च चिदुत्पत्तिं न प्रत्यक्षप्रमाणिज्ञा ॥
 स्वप्ने ऽभिज्ञाऽपि न भ्रांता ज्ञेयब्रह्मध्वजमात् ॥ ६८ ॥
 स्वप्नदृष्टगज्जादीनां बाधो जागरणे यथा ॥
 तद्दर्शनं तथा ऽबाध्यं प्रत्यभिज्ञा ततः प्रमा ॥ ६९ ॥
 आदित्यादिसमत्वेन नच प्रत्यक्षमानिनः ॥
 ज्योतिः साधयितुं युक्तमनुमानद्विषस्तव ॥ ७० ॥
 अन्तःस्थार्तान्द्रियं तेऽस्ति न प्रत्यक्षैकमानिनः ॥
 अतश्चाक्षुषतापत्तिरात्मज्योतिर्विभौतिके ॥ ७१ ॥
 ग्राहकग्रहणग्राह्यभावाभावविभागवत् ॥
 स्वार्थमन्यानपेक्षं सर्वैतन्यं नाक्षमानकम् ॥ ७२ ॥

विकारश्चैतन्यमिति तत्र, त्वदभिमतप्रमाणस्य तदसाधकत्वादित्याह *भूतेभ्य इति ॥ यत्रोक्तं स्वप्नधीविषयस्य सर्वस्य मृषात्वात्तद्विषयप्रत्यभिज्ञाऽपि भ्रांतिरिति तदुत्पत्तिरिति *स्वप्न इति ॥ ६८ ॥ उक्तमेव व्यनक्ति *स्वप्नदृष्टेति ॥ स्वप्ने विषयस्य चिदचिदात्मकत्वाद्बोधेन जडांशस्य बाधितत्वेऽपि चिदंशस्य साक्षिणो बाधाभावात्साक्षिविषयप्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमैवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ यद्यप्युक्तमात्मज्योतिर्भौतिकं व्यञ्जकत्वादीपप्रकाशवदिति तत्राह *आदित्येति । प्रत्यक्षमेव मानमस्येति प्रत्यक्षमानी लोकाव-
 तिकः । तस्यानुमानद्विषतो मते आदित्यादितुल्यमात्मज्योतिरिति साधयितुमशक्यम् अनुमानानुत्थानादित्यर्थः ॥ ७० ॥ यत्रो-
 क्तमात्मज्योतिषो भौतिकत्वेऽपि न चाक्षुषत्वापत्तिः, चक्षुराद्य-
 तीन्द्रियेषु व्यभिचारादिति तत्राह *अन्तःस्थेति ॥ ७१ ॥ अस्तु तर्हि चाक्षुषत्वमपीत्याशङ्क्यानुभवविरोधान्नैवमिज्ञाह *ग्राहकेति ॥ ग्राहादित्रयभावाभावसाक्षिणः स्वप्रकाशकेवलकैत-
 न्यस्यासंगम्यत्वादृष्टेरिति भावः

‘मनोऽहमप्यदेहस्य न चित्तव्यात्मनोचिता ॥

नाप्यात्मत्वे चक्षुरादेः प्रत्यभिज्ञोपपद्यते ॥ ७३ ॥

यमब्राह्मं पुरा कुम्भं तत्तत्त्वाऽयं स्पृशाम्यहम् ॥

इत्येतत्प्रभिज्ञाने न भिन्नद्रष्टृकं भवेत् ॥ ७४ ॥

प्रत्यभिज्ञानकृत्तर्हि मन आत्मेति चेन्मतम् ॥

नैव, तस्यापि मनसो विषयत्वेन दर्शनात् ॥ ७५ ॥

वाग्वादिस्थितं साक्षात्स्मृतिस्वप्नगतं मनः ॥

कुम्भवद्दीक्ष्यते यस्मान्नात आत्मा मनोऽपि नः ॥ ७६ ॥

देहादिष्यतिरिक्तोऽनः प्रमात्रादिविलक्षणः ॥

आत्मैव उयोतिरित्यत्र विस्पष्टं सुविचारितः ॥ ७७ ॥

आत्मैवास्येति देहादेः स्वरूपत्वेन चित्स्थिता ॥

रणमुपसंहरति *अन इति ॥ काणोऽहमित्याद्यनुभवदिन्द्रिया-
व्यात्मेति केचित्, तन्मतं निरस्यति *नेति ॥ ७३ ॥ प्रत्य-
भिज्ञामभिनयति *यमिति ॥ इन्द्रियस्यात्मत्वे द्रष्टृभेदप्र-
सङ्गेनोक्तप्रत्यभिज्ञा न स्यादिति भावः ॥ ७४ ॥ अस्तु तर्हि मनस
आत्मत्वम्, उक्तदोषाभावादिति शङ्कने *प्रत्यभिज्ञेति । मनो
नात्मा दृश्यत्वादिना दूषयति *नेति ॥ ७५ ॥ दृश्यत्वं स्फो-
रयति *शब्दादीति ॥ ७६ ॥ एवमुपपत्त्याऽऽत्मनो देहाद्यतिरि-
क्तत्वे सिद्धे आत्मैवास्तेत्यादिवाक्यार्थः पूर्वोक्तो निरवयव
इत्युपसंहरति *देहेति ॥ ७७ ॥ कतम आत्मेति वाक्यमवतार-
यति *आत्मैत्यादिना । आत्मैवास्य उयोतिरित्युक्त्याऽस्य देह-
स्यात्मा स्वरूपं उयोतिरिति उयोतिषो देहस्वरूपत्वमुक्तं भवति ।
आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचकत्वाद्वाग्वादिनिदर्शनाच्च पुंश्वपार-
तापनं उयोतिः सङ्घाताद्भिन्नामित्युक्तम् । अत्र विरोधादात्मनि

चित्तो देहादिभेदोऽपि भाव्यादिवदुदीरितः ॥ ७८ ॥
 भुतिः-कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमया आत्मा
 ह्यन्तर्ह्येतिः शुद्धः स समानः सन्तुभी कोऽयं-
 नुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेन
 लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥

पूर्वोत्तरविद्वद्दार्थं मत्वा पप्रच्छ भूपतिः ॥
 बहवोऽर्थाः समीक्ष्यन्ते आत्माऽत्र कतमो बह ॥ ७९ ॥
 पिण्डस्तावदिहैकार्यो द्वितीयो लिङ्गसंज्ञितः ॥
 चिद्विम्बतावधिज्ञान्यश्चतुर्यो नेति नेति यः ॥ ८० ॥
 देहादिभेदमाश्रित्य योऽयमित्युत्तरं जगौ ॥
 अधिष्ठानारोप्यभाव आत्माऽस्येति विवक्षितः ॥ ८१ ॥
 विचारदृष्ट्याऽधिष्ठानमेवात्माऽध्यस्तवस्तुनः ॥
 तथापि जाग्यचैतन्यभेदोऽप्यस्ति हि लोकतः ॥ ८२ ॥
 एवं सत्यविरोधः स्याद्देहाभेदार्थवाक्ययोः ॥

सन्निधानः सन् निर्दिधारिष्वया पृच्छति राज्ञेत्यर्थः ॥ ७८ ॥
 अवतारितवाक्यं व्याचष्टे ऋषय इत्यादिना । आत्मज्ञानेन को-
 केऽनेकार्थत्वात्मकते उपोतिष्ठेन निवसित आत्मा कतम इत्यर्थः
 ॥ ७९ ॥ चिद्विम्बतावधिरित्यन्तर्यामी साक्षी चोच्यते ॥ ८० ॥
 प्रत्युक्तिपक्षार्थं व्याचष्टे देहादीति ॥ देहाद्यतिरिक्तोऽप्येति
 आत्मत्वे आत्मैवात्म्यं उपोतिरित्यत्र देहस्वरूपत्वं कथमुक्तं, त-
 न्नाह ऋषिपुत्रादिना । कल्पितस्याधिष्ठानव्यतिरेकेण वस्तुतो-
 ऽभावादेहादिकल्पनाधिष्ठानं नित्यचैतन्यमेव सङ्घातस्य स्वरूपमिति
 तत्त्वदृष्ट्याक्तम्, लोकसिद्धव्यावहारिकभेदमाश्रित्यादित्यभिदर्श-
 नेन तदेव देहादिभिन्नमिति न पूर्वोत्तरविरोध इति भावः
 ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ विरोधनिसकरणमुपसंहरति ऋषय इति । एवं

योऽयमित्युत्तरे शाब्दद्वयमेवं विचार्यताम् ॥ ८३ ॥

यः पृष्ठः स परामृष्टिप्रमायेवातिलक्षितः ॥

प्रत्यक्षमुत्तेन मानेन स्वयमित्युपदिश्यते ॥ ८४ ॥

पराधीति च मन्त्रोक्तिः साक्षादास्मेति च श्रुतिः ॥

पराङ्मानप्रमेयत्वमात्मनोऽपि न्यवारयत् ॥ ८५ ॥

कुम्भाकारेण कुम्भार्थो यथा प्रत्यक्ष ईक्ष्यते ॥

बीजानेन तथा प्रत्यगात्माकारेण गृह्यते ॥ ८६ ॥

अयमित्यभिधायोग्यो लोके देहोऽपि बीक्ष्यते ॥

विज्ञानमय इत्युक्त्वा स्थूलदेहो निवर्त्यते ॥ ८७ ॥

विज्ञायतेऽनेन सर्वमिति विज्ञानशाब्दगः ॥

बीजता, तन्मयत्वं तु तत्प्राप्तुर्ये विवक्षितम् ॥ ८८ ॥

व्याधिक्युर्मयटं केचिद्विकारार्थं न तत्पुत्रम् ॥

अनिर्माणो विकारत्वे प्रायार्थस्तूपपद्यते ॥ ८९ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा योऽयमिति पदद्वयं व्याख्यातुमुपक्रमते ॥ योऽयमिति

॥ ८३ ॥ विवेचनप्रकारमाह ॥ य इति ॥ परामृष्टिप्रमायेवातिलक्षितः प्रमा

परामृष्टिप्रमा तस्या मेयत्वमतिकल्प्य स्थितो यः, यश्च वाक्योपदे-

क्षमन्वयसमाकारमुद्दिश्यत्याऽयमिति गृह्यते सः, त्वया पृष्ठ आ-

त्मेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ परामृष्टिप्रमायेवातिलक्षित इति बहुलं

तत्तावयति ॥ पराधीति ॥ ८५ ॥ प्रत्यक्षमुत्तेनस्यायुक्तमुपपा-

दयति ॥ कुम्भेति ॥ ८६ ॥ योऽयमिति पदयोरर्थमुक्त्वा पदा-

न्तरमवधारयति ॥ अयमिति ॥ अयमित्युक्ते तदाभिधेययोग्यत्वेन

देहस्यापि तदर्थत्वप्रसङ्गाच्चक्षित्यर्थं विज्ञानमयविशेषणमित्यर्थः

॥ ८७ ॥ विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानपदार्थं वदन्मययोऽपि

विवक्षितार्थमाह ॥ विज्ञायत इति ॥ ८८ ॥ विज्ञानं प्रमा तद्विकारो

जीवो विज्ञानमय इति भर्तृपपञ्चः, तन्मयतन्मया निराह ॥ व्याधि-

क्युरिति ॥ ८९ ॥ उपपद्यत इत्युक्तं व्यनक्ति ॥ बुद्धीति । अय-

बुद्धिबिज्ञानसंपृक्तमन्त्रसंपृक्तराहुवत् ॥
 प्रमीयते ततः प्रत्यग्विज्ञानमय उच्यते ॥ ९० ॥
 द्रष्टृत्वाद्यभिसम्बन्धो ऽकारकस्यापि सर्वदा ॥
 धीबिज्ञानकृतो ऽतोऽपि बिज्ञानमय उच्यते ॥ ९१ ॥
 सर्वार्थकारणं बुद्धिर्द्धारमात्रं ततोऽपरम् ॥
 इन्द्रियं तन्मयस्तस्माच्चिदाभासैकवर्त्मना ॥ ९२ ॥
 प्राणा बुद्ध्यादिनाभूता इति प्राणमयोऽप्यतः ॥
 प्राणात्मवादः सम्प्राप्तः प्राणेष्विति निवार्यते ॥ ९३ ॥
 दशेन्द्रियाणि मरुतः पञ्च च प्राणशब्दिताः ॥
 प्राणेषु योऽर्थोऽनुगतः स आत्मेत्यवधार्यताम् ॥ ९४ ॥
 धीरेवात्मेत्यपाकर्तुं हृदीति श्रुतिरभ्यधात् ॥

त्यसस्यापि राहोऽमन्त्रादिसम्बन्धाद्यथा मत्त्वसत्त्वम् एवं वस्तुतोऽ-
 सङ्गस्याप्यात्मनः काल्पानिकबुद्धिसम्बन्धादेव सविकल्पकप्रतीतिरिति
 तस्य तन्मयत्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ९० ॥ तस्य तन्मयत्वे हेतुन्तरमाह
 द्रष्टृत्वादीति ॥ ९१ ॥ ननु आत्मा बुद्धेर्वचनपुरादिनाऽपि संपृ-
 क्तो द्रष्टृत्वादि कथ्यते, तथा च बहुरादि हित्वा किमित्यसौ विज्ञानेन
 विशेष्यते तथाह असर्वेति ॥ ९२ ॥ विज्ञानमयवदं व्याख्याय प्राणे-
 ष्वित्यस्य व्यावर्त्यमाह अभावा इति ॥ विज्ञानमय इत्यनेनैव प्राण-
 मय इत्यप्युक्तं भवति, तदधिनाभूतत्वादिन्द्रियाणाम् । तथा च तेषु
 पूर्वोक्तस्य मयवर्त्यस्यासम्भवात्सर्वे मयविति वक्तव्यमिति प्रा-
 णात्मवादमसङ्गिरिति भावः ॥ ९३ ॥ प्राणेष्वित्यत्र प्राणशब्द-
 ग्रहणार्थं व्याकुर्वन्नेवेति पुरयति नद्वयेति ॥ ९४ ॥ विज्ञाना-
 त्मवादमिरासार्थं हृदीतिपदमिस्थाह अधीरिति । सत्त्वमयवदप्ये-
 तितं पुरयति अस्वार्थमिति ॥ स्वप्रकाशमित्यर्थः । वक्तव्यो व्यो-

स्वार्थं बुद्धौ भवतीति स आत्मा बुद्धिर्निमित्तम् ॥९५॥
 हृदीत्याधारनिर्दिष्टा हृदीत्यवृत्तिश्चिदात्मता ॥
 प्रसक्ता तद्विषयस्य मन्तरित्युपदिश्यते ॥ ९६ ॥
 परमार्थानुसारिण्यो यतो धीवृत्तयस्ततः ॥
 प्रत्यक्स्यवाचकेनान्तःशब्देनैता निवर्तिताः ॥ ९७ ॥
 जाग्रमात्मन इच्छन्ति कणमुक्मतजीविनः ॥
 तेषां विप्रतिषेधार्थं ज्योतिरित्यभिधीयते ॥ ९८ ॥
 जडं बुद्ध्याद्युपादानं तमस्तस्यावग्राहकम् ॥
 सकृदिभातं चिन्मात्रं ज्योतिरात्मेति भण्यते ॥९९॥
 अचेतनोऽपि बुद्ध्यादिभ्येतनावातिवेश्यते ॥
 यस्य सन्निधितस्तस्य चिज्ज्योतिरुत्पत्तिरुदम् ॥१००॥
 आत्मच्छायां पयोऽशेषं यथा मरकतो मणिः ॥
 परीक्षणाय प्रक्षिप्तः कुर्यादात्मा तथैव हि ॥ १०१ ॥

तिर्बचनः ॥ ९५ ॥ अन्तरिति विशेषणस्य फलमाह ॥ हृदीति
 ॥ ९६ ॥ एवमपि कथं हृदीनामात्मत्वनिवृत्तिस्तत्राह ॥ परा-
 गिति ॥ ९७ ॥ ज्योतिःशब्दस्यावर्तमाह ॥ जाग्रमिति ॥ ९८ ॥
 बुद्ध्यादेर्भेदत्वाद्युपादानस्यात्मनो अद्वयमेवोचितं न ज्योतिरुत्पत्ति-
 त्वात्तस्यात्मनो बुद्ध्याद्युपादानत्वमसिद्धमित्याह ॥ जडमिति । क-
 णमुपादेरात्मत्वेनाभिमतं बुद्ध्याद्युपादानं यज्जडं वस्तु तदज्ञानमेव
 न तस्य ज्योतिरुत्पत्त्यस्य इति भावः । कस्य सर्वोत्पत्तो ज्योतिरुत्पत्ति-
 त्वात् ॥ अत्येति ॥ सकृदिभातं स्वप्रकाशम् । उक्तज्योतिरपि ए-
 वात्मनो विद्यमानसिद्धिं प्रमाणयति ॥ भण्यते इति ॥ ९९ ॥ इत्य-
 द्वात्म्या येन ज्योतिरित्याह ॥ अचेतन इति ॥ १०० ॥ अह-
 र्कमित्यभिधानाद्येवमज्ञानं संयमयत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ अत्ये-
 ति ॥ १०१ ॥ ननु देहादेः साक्षादित्यस्यवाचावात्कथं चेदनवज्ञानं

उद्योतिरात्मवित्तिच्छाद्यं प्रथमं बुद्धौ तत्राः ॥
तमोऽमेव जीवन्मुक्त्योगादिनिष्ठं तथा ॥ १०३ ॥
अज्ञयोगात्तथा देह एवमेते विदात्मवत् ॥
भासन्ते तेऽथतः पुंसां प्रत्यगात्मस्थविभ्रमः ॥ १०३ ॥
तमेव भान्तमात्मानमनुभात्यस्थिलं जगत् ॥
इति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमुक्तं ज्योतिष्मात्मनः ॥ १०४ ॥
आत्मन्येवं प्रबुद्धेऽस्मिञ्ज्योतिषि भ्रान्तनाशातः ॥
सर्वस्यैवात्मयाभास्यादात्मा पुरुष उच्यते ॥ १०५ ॥
आत्माऽज्ञानसमुच्छिस्तौ तद्वस्य नहि वस्तुनः ॥
प्रत्यग्रूपात्पृथग्रूपं सम्भाव्यं केन चित्कथित् ॥ १०६ ॥
पूर्णत्वात्पुरुषः सोऽयं ज्योतिरात्मेह भाष्यते ॥
पूर्णस्य लोकसंचारो बुद्ध्युपाधित्वकारणान् ॥ १०७ ॥
यः पूर्णः स समानः सन्बुद्ध्या लोकाबुभावपि ॥

तत्राह *ज्योतिरित्यादिना ॥ १०२ ॥ चेतनवज्ज्ञानादेवाज्ञानादिभ्या-
त्मत्वभ्रयो वादिनां जायते इत्याह *तेष्विति ॥ १०३ ॥ आत्मनो
ज्योतिष्टे श्रुतिमप्याह *कथमिति ॥ १०४ ॥ ज्योतिःशब्दं ज्ञा-
त्तयाप पुरुषशब्दार्थमाह *आत्मनीति । एवम् उक्तश्रुतिभ्यावाध्या-
मिति यावत् । आत्मवायात्मास्यैतोः, पूर्णत्वादिति शेषः ॥ १०५ ॥
ज्ञानादज्ञानध्वंसेऽपि जगतोऽध्वस्तेर्न पूर्णत्वेन पुरुषत्वं । तत्राह
*आत्मेति । सर्पाद्युपादाननाशे सर्पादिनाशहेति यावत्
॥ १०६ ॥ पुरुषपदार्थं निगमयति *पूर्णत्वादिति ॥ आत्मनो पू-
र्णत्वे कथं संसार इत्याद्युपादानमाह *पूर्णत्वेति ॥ कथि-
कथितबुद्ध्याद्युपाधिकः संसार इत्यर्थः ॥ १०७ ॥ तात्पर्यबुद्ध्याऽज्ञा-
राणि शोजयति * य इति ॥ समानशब्दस्यापेक्षितं पूरयति *बु-

सम्प्राप्तप्रतिपत्तव्यावनुसञ्चरति कमात् ॥ १०८ ॥

किं पुनः स्यात्समानत्वमात्मबुद्धयोस्तदुच्यते ॥

विवेकानुपबन्धेन तादात्म्यं रज्जुसर्पवत् ॥ १०९ ॥

सम एव विद्या लोकौ सञ्चरत्येष न स्वतः ॥

अतः संसारमिध्यात्वं ध्यायतीवेति वर्ण्यते ॥ ११० ॥

ध्यायन्त्यां ध्यायतीवात्मा चलन्त्यां चलतीव च ॥

बुद्धिस्थे ध्यानचलने कल्प्येते बुद्धिसाक्षिणि ॥ १११ ॥

आलोके व्यञ्जके पद्मदम्बिष्यङ्गपघटाकृतिः ॥

आरोप्यते तथा बौद्धः संसारो बुद्धिसाक्षिणि ॥ ११२ ॥

स समान इति प्रोक्तं बुद्धैक्यं वास्तवं ततः ॥

ध्यायत्येष चलत्येवेत्याहुः केचिदिदं त्वसत् ॥ ११३ ॥

बुद्ध्यभेदस्य नैव स्याद्धीस्यध्यानादिसाक्षिता ॥

निःसाक्षिकं तु ध्यानादिर्नरशृङ्गसमं भवेत् ॥ ११४ ॥

नीस्थो नावो गतिं कापि वीक्षते न तटस्थवत् ॥

तथैवं बुद्ध्यभिन्नस्य न स्याद्धीवृत्तिसाक्षिता ॥ ११५ ॥

ज्येति ॥ उभौ लोकावित्युक्तं ध्वनक्ति संप्राप्तेति ॥ १०८ ॥ आ-

त्मविधोरतिविकल्पनत्वात्कथं सामान्यमित्याक्षिप्य समाचष्टे अकि-

मिति । सचीः स्वप्नो भूत्वेति माय्यंदिनश्रुनौ बुद्ध्यात्मनोस्तादा-

त्म्यं स्पष्टमुक्तमिति भावः ॥ १०९ ॥ उक्तमर्थं हेतु कुर्वन्नुत्तरवा-

चनवचनारवर्तिः सम इति ॥ ११० ॥ पदानि विभजते अध्यायं-

कामिति ॥ केकावतीजस्य व्याख्या चकतीति ॥ १११ ॥ उक्तमर्थं

एवमेव स्पष्टयति अलोक इति ॥ ११२ ॥ अस्य वीचकस्य

मर्दमपलोकात्म्यमनूय दूषयति अस समान इत्यादिना ॥ ११३ ॥

॥ ११४ ॥ बुद्धितादात्म्यापन्नस्यापि बुद्धिर्वाचिसाक्षित्वमाशङ्क्य

एवमेव प्रकाशयति नीस्थ इति ॥ ११५ ॥ किञ्च यथा नीस्थस्ती-

नौगतिं च तद्वत्पर्यमविधिष्व विमुञ्चति ॥

स्थिता नौस्तरवो यांतीत्येवमप्रापि योग्यताम् ॥

धीविकारस्ततः कल्प्यो बुद्धिसाक्षिण्यः कृते ॥

साक्षिसाक्ष्यत्वमिध्याधीस्तत्तद्वत् ॥ ११७ ॥

ध्यानादीनामवस्तुत्वे स हि स्वप्न इति श्रुतिः ॥

हेतुमाह स आत्माऽयं स्वप्नो भवति धीवशात् ॥ ११८ ॥

बुद्धेर्जागरणं पञ्चजागर्मीत्यभिमन्यते ॥

बुद्धिस्वप्ने तथा स्वप्नरूपत्वमभिमन्यते ॥ ११९ ॥

जाग्रद्भोगमिमं लोकं स्वप्नो भूत्वा निवर्त्तते ॥

वासनाराशिंसाक्षित्वं स्वप्नं भोगं तथाऽऽप्नुयात् ॥ १२० ॥

अविद्याकामकर्माख्यमृत्यो रूपाण्यतीत्य सः ॥

जाग्रद्देहैन्द्रियादीनि निष्ठति ज्योतिरात्मना ॥ १२१ ॥

रजेषु तदुपु गतिं पश्यन्न नापि गतिं पश्यति एवं बुद्धिस्थस्यात्मनो

न बुद्धिगतसंसारोपलब्धिः, अपि तु घटादिष्वेव तदुपलब्धिः स्यादि-

माह नौगतिमिति ॥ ११६ ॥ तस्माद्व्यानादिर्बुद्धिधर्मो बुद्धि-

साक्षिणि कल्पित एवेत्युपसंहरति धीविकार इति ॥ अशंकिते नि-

र्विकार इति यावत् । तस्य कल्पितत्वे फलितमाह साक्षीति ॥ ११७ ॥

स हीनाद्यवतार्य व्याचष्टे ध्यानेति ॥ हि पस्मादात्मा बुद्धौव्या-

ध्यासेन स्वप्नो भवति तस्मात् तस्य वस्तुतो ध्यानादिरित्यर्थः

॥ ११८ ॥ कथमात्मनः स्वप्नत्वमिवाधिका दृष्टान्तेनाह बुद्धेरिति ॥

आत्मा स्वाविद्यया यां यावदवस्थामभिमन्यते तत्तन्माया भवतीति

भावः ॥ ११९ ॥ इमं लोकमित्यादि व्याचष्टे जाग्रदिति ॥

जाग्रद्भोगमतिक्रान्तस्य सुषुप्तवज्जोगाभावमाशङ्क्याह वासनेति

॥ १२० ॥ मृतो रूपाण्यतीत्येतावद्व्याचष्टे अविद्येति । अविद्यादिकं म-

ृत्युस्तस्य रूपाणि देहादीन्यतिक्रामतीत्यनुवक्तुः ॥ १२१ ॥ मरुत-

तस्मात्तत्त्वाभाषिको नैव क्रियाध्यानादिलक्षणः ॥

लोकद्वयानुसंधारः किन्त्वौपाधिक इष्यताम् ॥ १२२ ॥

योऽप्यमित्यादिना बुद्धिर्व्यतिरिक्ततया भुतम् ॥

आत्मानं बालुमन्वन्ते बौद्धा बुद्ध्यात्मवादिनः ॥ १२३ ॥

धीरेव ग्राहकाकारा बाध्याकारा च भासते ॥

मानो धीव्यतिरेकेण कश्चित्साध्युपलभ्यते ॥ १२४ ॥

घटतज्ज्ञानवद् बुद्धिसाक्षिणौ भास्यभासकौ ॥

भिन्नाविति न मन्मथ्यं दृष्टान्तस्याप्रसिद्धितः ॥ १२५ ॥

अभिन्न एव बुद्ध्याऽऽत्मा विपर्यासितबुद्धिभिः ॥

ग्राह्यग्राहकसंघितभेदवानिव लक्ष्यते ॥ १२६ ॥

विज्ञानवादिनो मा भूद् दृष्टान्तो बाध्यावादिनः ॥

आस्तीति चेत्तन्मतेऽपि न घटोऽन्येन गृह्यते ॥ १२७ ॥

क्षणमङ्गी घटोऽन्येन नैव संयोजतुमर्हति ॥

अवभासात्मकः कुम्भस्तेन बाध्यार्थवादिनः ॥ १२८ ॥

एवं तर्हि विभेदः को बाध्यविज्ञानवादिनोः ॥

वाक्यार्थसुसंहरति कस्मादिति ॥ १२९ ॥ विज्ञानवादिनिराकर-

णेनप्युक्तमर्थं हरीकर्तुं तन्निराकरणाप्यप्रसङ्गं सम्पादयति क्व यो

ऽयमिति ॥ १२३ ॥ तेषामाशयमाह क्वीरिति ॥ १२४ ॥ यद् दृश्यं

अस्मादतिरिक्तद्रष्टृकं यथा घटा इत्या चेयं धीरित्यनुमानमाशङ्क्य

वस्मादकमेवेति ॥ १२५ ॥ वस्तुतो ग्राह्यग्राहकभेदो नास्तिवच

कम्पतिमाह क्वानिव इति ॥ १२६ ॥ विज्ञानमात्रव्यवस्थे ग्रा-

ह्यादिभेदाभावेऽपि सौत्राण्टिकमते भेदमाशङ्क्य तन्मतेऽपि भेदा-

भावस्तुल्य एवेत्याह क्विज्ञानेति ॥ १२७ ॥ घटादेः स्वानिरिक्ता-

ग्राह्यत्वमुपपादयति क्व सनेति ॥ १२८ ॥ क्वान्नवेवेति ॥ विज्ञानवा-

दिनो ज्ञानमेव ग्राह्यग्राहकत्वेन भासते, बाध्यार्थवादिनो तु

ज्ञानज्ञेयपृथक्त्वेन तद्वैक्येन च तद्विदा ॥ १२९ ॥

बाह्यार्थोऽस्त्वववा मा भूत्साक्षी तु न धियः कृष्णः ॥

सर्वशून्यत्ववादे तु सुतरां नास्ति साक्ष्यसौ ॥ १३० ॥

अत्रोक्त्यनेन कुम्भादेरवभासात्मनोचिता ॥

दीपस्येवावभासस्य पृथक्त्वं व्यञ्जकत्वतः ॥ १३१ ॥

न प्रदीपात्मकः कुम्भो नावभासात्मकस्तथा ॥

कुम्भावभासकं बुद्धिविज्ञानं दीपवत्पृथक् ॥ १३२ ॥

व्यंग्यव्यञ्जकत्वात् कुम्भदीपयोर्भासिता धिया ॥

यथा धीदीपसम्बन्धः साक्षिणाऽवेक्ष्यतां तथा ॥ १३३ ॥

ननु प्रकाशतमसोः क्रमात्कुम्भोऽनुगच्छति ॥

ब्राह्मकज्ञानाभेदेन नीलपीतादेर्प्राज्ञस्य मिद्धिस्तस्मिन्नेव ज्ञानेऽध्या-
सादिति भावः ॥ १२९ ॥ साक्षिणि निराकरणमुपमंहरति अवाह-
ति ॥ मुख्यवैनाशिक्रमणे साक्षिणः प्रसर एव नास्तीति ह अ-
वेति ॥ १३० ॥ तत्र बाह्यार्थादिपदं तावन्निराकरोति अवेति ॥
भासकं भास्यभिन्नं व्यञ्जकत्वाद् दीपवदित्यनुमानविरोधाच्च कुम्भा-
देरवभासात्मककल्पनमुचितमित्यर्थः ॥ १३१ ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति
अनेति ॥ यथा कुम्भो न दीपात्मकः एवं नावभासात्मकोऽपि, अतः
कुम्भभासकदीपवत्तद्भासकं ज्ञानं कुम्भाज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ १३२ ॥
कुम्भाधियोर्भेदेऽपि कथं त्वदभिमतसाक्षिसिद्धिस्तत्राह अन्वयेष्वपि ॥
कुम्भदीपयोर्भास्यभासकसम्बन्धो यथा बुद्धिदृष्ट्या विना न सिध्यति
एवं बुद्धिदृष्टिर्दीपसम्बन्धोऽप्यांतरिक्तसाक्षिणमन्तरा न सिध्यती-
त्यर्थः ॥ १३३ ॥ धीदीपयोर्दीपकुम्भयोश्च भेदमंगीकृत्य धीसाक्षि-
णोर्भेदमाक्षिपति अनन्वयादिना ॥ भास्यभासकभेदस्तयोस्तत्त्व-
तत्त्वत्वव्याप्ताः, यथा दीपाभावेऽपि तमसि कुम्भावस्थाने, यथा वा
दीपज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमज्ञातत्वेन दीपस्यतिस्तद्वत् धीसाक्षिणोः

दीपोऽनुगतस्तेन भेदः कुम्भप्रदीपयोः ॥ १३४ ॥

ज्ञातताऽज्ञातते तद्वदुभे दीपोऽनुगच्छति ॥

ज्ञातत्वमेव धीस्तेन भेदो धीदीपयोरपि ॥ १३५ ॥

धीसाक्षिणोर्विभेदे तु नोपायः कथिदीक्षते ॥

न साक्ष्यस्ति विना बुद्ध्या न बुद्धिः साक्षिणा विना १३६

मैवं संशयमिध्यात्वजन्मनाशादिभेदिनी ॥

बुद्धिः, साक्षी तु न तथा भेदोऽतो बुद्धिसाक्षिणोः ॥ १३७ ॥

घटस्य व्यञ्जको दीपो दीपस्य व्यञ्जकं मनः ॥

मनसो व्यञ्जकः साक्षीत्यनवस्था प्रसज्यते ॥ १३८ ॥

मैवं न कोऽप्यतिशयः साक्षिण्यन्यकृतस्ततः ॥

न व्यञ्जकान्तरापेक्षा नानवस्था ततो भवेत् ॥ १३९ ॥

न साक्षिणोऽक्रियत्वेन करणं बुद्धिभासने ॥

अन्यतरामात्रेऽप्यन्यतरमन्वाहृष्टव्यापकानुपलम्भात्तद्व्याप्तभेदोऽपि

न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ सुप्तौ बु-

द्धिर्दृष्टिं विनाऽपि अज्ञानसाधकमाक्षिणोऽवस्थानादत्र व्या-

पकामुपलम्बिरसिद्धेति परिहरति नैवमिति ॥ धीसाक्षिणो-

र्भेदे हेतुन्तरमाह न संशयेति ॥ १३७ ॥ बुद्धेरतिरिक्तसा-

क्षिण्यन्यत्वनियमेन तद्व्याप्तकत्वेन साक्ष्यन्तरस्य वक्तव्यत्वाद्-

भिन्नमङ्गं शङ्कते न घटस्येति ॥ १३८ ॥ साक्षिणः स्वप्रका-

शत्वेन भासकान्तरामपेक्षानानवस्थेति परिहरति नैवमिति ॥

किञ्च ज्ञानतापनिशयजनकस्यैव व्यञ्जकत्वादीतरिक्तसाक्षिकस्य-

नायामपि न तस्य व्यञ्जकत्वमिति न साक्षिणः स्वव्यञ्जकमाह-

न्तरापेक्षेत्वाह न काऽपीति ॥ १३९ ॥ साक्षिणोऽभ्यानपेक्षस्य

बुद्ध्यादिभासकत्वमनुक्तं, विषयभासकबुद्ध्यादेः करणादिताने-

तत्त्वहृष्टेरिवाशङ्क्य, बुद्ध्यादेधिकारित्वेन तदपेक्षायास्तपि कूटस्थ-

सुगतैर्मा

क्षणिकत्वं च विज्ञानशून्यवादी च बालकैः ॥
 वादिभिश्चावहास्यन्ते नातोऽत्र प्रयत्नामहे ॥ १४१ ॥
 अनुभूत्या विरुद्ध्यन्ते क्षणिकत्वादयो यथा ॥
 न तथाऽनुभवात्मैव विरुद्धः केनचित् कश्चित् ॥ १४२ ॥
 यो विज्ञानमयोऽक्षेपु हृद्यन्तः पूर्णचिद्धनः ॥
 स संसरति धीयोगाद्धान्त्येत्पभ्युपगम्यताम् ॥ १४३ ॥

श्रुतिः—स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्प-
 यमानः पाप्मभिः सः सृज्यते स उत्क्रामन् त्रियमाणः
 पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥

वार्त्ति०—जाग्रद्देहादिकं मृत्यो रूपं स्वप्ने निवर्त्तताम् ॥
 न जन्मान्तर इत्येवमाशङ्क्योक्तं स वा इति ॥ १४४ ॥

निश्चैतन्यस्य न करणाद्यपेक्षयाह अनेति ॥ नित्यसाक्षिण-
 मुपसंहरति अत इति ॥ १४० ॥ ननु पराभिमतं क्षणिकत्वं, वि-
 ज्ञानवादं शून्यवादं चानिराकृत्य कथं स्वप्नोपसंहारः क्विचते त-
 द्वाह अक्षणिकत्वमिति ॥ १४१ ॥ ज्ञानस्यानिस्तत्त्वानुभवात् त्वन्यते
 वा कथं नित्यानुभवसिद्धिस्तत्राह अनुभूत्येति । अन तथेति ।
 ज्ञानमुत्पन्नमिन्द्रियादिष्वयो वृत्तिविषयत्वादिति भावः ॥ १४२ ॥ अ-
 कृतवाक्यार्थस्य निरवयवतामाह अय इति ॥ १४३ ॥ स वा अयं
 पुरुष इत्याद्यवतारयनिः जाग्रदिति ॥ स्वप्नावस्थायां मृत्युरूप-
 वाच्छिदत्तजाग्रद्देहाद्यतिक्रमोक्तावपि जन्मान्तरे तदतिक्रमस्यानुकत्वा-
 दात्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वं स्फुटतरं न सिद्ध्यति, अतः परलोकात्-
 चारोक्तमाऽपि तदतिरेकस्तस्योच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥ १४४ ॥
 वाक्यार्थमाह अयुज्यते इति ॥ जन्मान्तरे पाप्मवाञ्छितपूर्वशरीराद्य-

युज्यते जायमानः सन्धुःसौरात्मैव ऐहिकैः ॥

मृतो वियुज्यते, भावि जन्म स्वप्नसमं ततः ॥ १४५ ॥

जन्मात्र नासतः सत्त्वं किन्तु देहेन संयुतिः ॥

प्रादुर्भावो जनेरर्थः सत एव स युज्यते ॥ १४६ ॥

मृतिः प्राणवियोगः स्यान्न तु नाशः सतो मतः ॥

मृद् प्राणत्याग इत्युक्तं स्वयं नष्टः कथं त्यजेत् ॥ १४७ ॥

इमं लोकं परं चायं जाग्रत्स्वप्नप्रवाहवत् ॥

सदा भजति तेनास्य सिद्धा देहादिभिन्नता ॥ १४८ ॥

श्रुतिः-तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत
इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं
तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं
च परलोकस्थानं च ॥

वार्ति०-लोकायतः परं लोकं नेच्छत्यन्ये तु मन्वते ॥

श्रीःलोकान्स्वप्नसंयुक्तान् ततस्तस्येति वक्ष्यसौ ॥ १४९ ॥

ननुवृत्तौ फलितमाह *भावीति ॥ तथाच स्वप्ने जाग्रदेहव्यति-
रेकवज्जन्मान्तरेऽपि पूर्वदेहव्यतिरेकः सिध्यतीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

जायमानः शरीरमभिमस्पृश्यमान इत्यत्र पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह *ज-
म्येति । देहयोगमात्रस्य जन्मत्वे जायमानइत्यस्यामुख्यार्थत्वं स्या-
त्, नेत्याह *प्रादुर्भाव इति ॥ 'जनिः प्रादुर्भावे' इति स्मृतेरिति
भावः ॥ १४६ ॥ स उत्क्रामन् प्रियमाण इत्यत्रापि व्याख्यान-

व्याख्येयकृत्वाञ्च पुनरुक्तिरित्याह *मृतिरिति ॥ प्रियमाण
इत्यत्र मृतिपदस्यात्मनाशवाचकत्वे व्याकरणविरोधमाह *यु-
क्तिरिति ॥ १४७ ॥ उक्तं वाक्यार्थं संक्षिपन्फलितमाह * इममिति
॥ १४८ ॥ तस्य वेत्यादिवाक्यं परमतनिराकरणपरत्वेनावतारव-

तिः लोकायत इति ॥ १४९ ॥ कथमेन वाक्येन मतद्वयनिरा-

अयोगं परलोकस्य वारित्वेवकारतः ॥
 सन्ध्यत्वेन तृतीयत्वं स्वप्नलोकस्य वार्यते ॥ १५० ॥
 भोगवाचातृतीयत्वमुच्यते चेत्तथोक्तताम् ॥
 वस्तुतो न तृतीयत्वं धर्माधर्मप्रसङ्गतः ॥ १५१ ॥
 देशयोक्तव्योः सन्धिर्नहि देशान्तरं यथा ॥
 लोकयोक्तव्योः सन्धिस्तथा लोकान्तरं नहि ॥ १५२ ॥
 इमं लोकमिव स्वप्ने परलोकं स पश्यति ॥
 अतः प्रत्यक्षतोऽस्ति त्वं परलोकस्य गम्यताम् ॥ १५३ ॥
 अतीतजन्मवृत्तान्तं बाल्ये प्रायेण पश्यति ॥

कृतिस्तत्राह *अयोगमिति ॥ द्वे एव स्थाने इत्यत्र एवकारो व्यव-
 त्यामेन योज्य इति भावः ॥ इहलोकपरलोकयोः सन्धौ भवं
 सन्ध्वमिति स्वप्नस्थानस्य संधित्वोक्त्या तृतीयलोकत्वं वारितमि-
 त्यर्थः ॥ १५० ॥ किञ्च स्वप्नस्थानस्य लोकत्वमौपचारिकं स्वा-
 भाविकं वा ? तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह *भोगेति ॥ *धर्मेति ।
 स्वप्नकृतधर्मादेरस्मिन् लोके जाग्रदनुष्ठानधर्मादिवत्स्वर्गादिहेतुत्वम-
 सङ्ग इत्यर्थः ॥ १५१ ॥ स्वप्नस्थानस्य सन्धित्वोक्त्या तृतीय-
 लोकत्वं वारितमित्युक्तं न्यनक्ति *देशयोरिति ॥ १५२ ॥ त-
 स्मिन्सन्ध्य इत्यादेरर्थमाह *इममिति ॥ अनेन वाक्येनापि लो-
 कावतमनं निरस्तमित्याह *अत इति ॥ १५३ ॥ कथं स्वप्नस्थानं
 परलोकं गोचरयनीयादिति आह *अतीतेति ॥ बाल्यावस्थायां हि
 हितामुखादिविषयस्वप्नस्थासम्भवाज्जन्मान्तरव्यापारेण प्रायेण
 पश्यति । पुनस्तैहिकवासनाप्रावल्यात् प्रायेण ऐहिकव्यापार इव
 स्वप्ने श्रुतिः । धर्मोत्कर्षवशादन्तिमे वयसि कश्चिद्वा विजन्म पश्य-
 ति । इत्थं चास्मिन् लोकेऽसम्भावितार्थस्य स्वप्ने दर्शने परलो-

ऐहिकं जीवनेऽग्ने तु तपस्वी भावि बीक्षते ॥ १५४ ॥

श्रुतिः—अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति
तमाक्रममाक्रम्योभयात् पाप्मन आनन्दारश्च पश्यति ॥

वा०—आक्रम्य बाह्यदेहादि भाविजन्मनि बीक्षते ॥

स्वप्नेऽपि तादृशमाक्रम्य सुखदुःखानि पश्यति ॥ १५५ ॥

श्रुतिः—स यत्र प्रस्थापित्यस्य लोकस्य सर्वावतां
मात्रासुपादाय स्वयं विहस्य स्वयं निर्माय ॥

वा०—बहुजन्मसु सञ्चारादेहादिगतिरिक्तनाम् ॥

निरूप्याथ स्वप्रभत्वं स यत्रेति निरूप्यते ॥ १५६ ॥

स यदा वासनामस्य जाग्रद्लोकस्य सर्वशः ॥

आदाय शेते, विज्ञेया तस्य स्वप्रभता तदा ॥ १५७ ॥

स यत्र प्रस्थापित्यत्र स्वयञ्ज्योतिः पुमानिति ॥

द्यौर्धमस्येत्यादिना तु स्वापशब्दार्थ उच्यते ॥ १५८ ॥

कस्यने मानमिति भावः ॥ १५४ ॥ अथ यथाक्रमोऽवमिद्या-
देर्धमाहक आक्रम्येति ॥ १५५ ॥

इवमत्र भुतियोजना—स्वप्नस्थाने निष्ठन्नुभौ लोकौ पश्यती-
त्युक्तम् । तत्र किमाश्रित्य पश्यतीति चोद्यार्थोऽयशब्दः । तस्योद्य-
यथाक्रमइत्यादि । आक्रमणनेनेत्याक्रमो विद्याकर्मादि, यथाक्रमः
सन् बाह्यविद्याकर्मादियुक्तः सन् परलोकस्थाने भोक्ता भवति तं
तादृशमाक्रम्य कर्मादिक्रमाक्रम्य भाश्रित्य । पाप्मपदेन तज्जन्मं
दुःखं उच्यते । उभयात् पाप्मनः आनन्दारश्च कर्मफलानि पश्यतीति ॥

पूर्ववाक्यतात्पर्यं संक्षिपन्स यत्र प्रस्थापित्यस्याद्यवतारयति
उच्यते ॥ १५६ ॥ वाक्यार्थमाह *स इति ॥ १५७ ॥ तात्पर्यमुक्त्वा-
ऽवतारं योजयति *स यत्रेति ॥ यत्र—योस्मिन्काले प्रस्थापिति । अत्र-
स्थापावस्थायां स्वयञ्ज्योतिरयं पुरुष इति सम्बन्धः ॥ १५८ ॥

न सुषुप्तिरिह स्वापः किन्तु स्वप्नो विमर्शिनः ॥ १५९ ॥
 स जाग्रद्व्यसनाजन्यप्रपञ्चप्रतिमात्मकः ॥ १६० ॥
 जाग्रद्व्यसनाजन्यप्रपञ्चप्रतिमात्मकः ॥ १६० ॥
 अभिवृत्तं च सप्ताक्षब्राह्मणात्प्राक् प्रपञ्चिनम् ॥ १६० ॥
 ब्रह्माऽध्यात्मादिभेदोऽयं सर्वोऽब्राह्मणीति सर्ववान् ॥
 तस्य सर्वावतोऽशेषवासना स्वप्नसृष्टिकृत् ॥ १६१ ॥
 आदाय वासनां स्थूलं देहे हित्वाऽभिमन्तुनाम् ॥
 सूक्ष्मेऽभिमानं निर्माय पश्यन्नेषोऽवतिष्ठते ॥ १६२ ॥
 हननं च विनिर्माणं जीवकर्मवशादिति ॥
 विवक्षुः स्वयमित्याह दैवं कर्मानुसार्यतः ॥ १६३ ॥
 श्रुतिः-स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यप्रायं
 पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

स्वापशब्दार्थमाह अनेति ॥ वक्ष्यमाणोपयोगित्वेन स्वप्नस्वरूप-
 माह ॥ स इति ॥ १५९ ॥ सर्वावत इत्यनेन सर्वमवतीति व्युत्पत्त्या
 सङ्ख्यातविशिष्टः सर्वावानित्युच्यते, न एव लोच्यत इति लो-
 कश्चेत्याह अजाग्रदिति ॥ कथं तस्य सर्वावितृत्वमित्याशङ्क्याहृद्द्वारा
 सर्वः सर्वस्य हेतुरिति सप्ताक्षब्राह्मणोक्तं स्मारयति ॥ अभिवृत्त-
 मिति ॥ १६० ॥ सर्वावत इत्यस्यार्थान्तरमाह यद्वेति ॥ अनेति
 कर्मात्मनिर्देशः ॥ १६१ ॥ मात्रामुपादायेत्यस्यार्थमाह आदायोति ।
 आत्मनः स्वप्नसृष्टिहेतुः या वासना तामादाय दृष्टवस्तुवासनाप्र-
 सितः सन्निति यावत् । स्वयं विहस्येत्यस्यार्थमाह ॥ स्मृ-
 इति ॥ स्वयं निर्मायेत्यस्यार्थमाह ॥ स्वरूप इति ॥ प्रस्वपित्य-
 इत्यस्यार्थमाह ॥ पश्यन्निति ॥ १६२ विहस्य निर्मायेत्युपपन्न स्व-
 यमिति विशेषणमयुक्तं, सर्वस्यापि दैवाधीनत्वात्प्राह ॥ इत्य-
 मिति ॥ १६३ ॥ स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषेत्यत्र पुनरुक्तिमाह

वा०-स्वेन भासेति शब्दाभ्यां स्वकीया वासनाभ्युत्थने ॥
 स्वरूपभूता चित्स्वेन उद्योतिषेति विवक्षिता ॥ १६४ ॥
 इत्थञ्भावे तृतीया स्याद्भासनाद्योतिषोस्ततः ॥
 भास्यभासकरूपेण स्थितिः स्वप्न इतीर्यते ॥ १६५ ॥
 अत्रान्यद्योतिषोऽभावात्स्वयञ्ज्योतिः पुमान्भवेत् ॥
 न उद्योतिषुं वासनाया भास्यस्वेन परिक्षयात् ॥ १६६ ॥
 आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकविषयैर्युते ॥
 न जागरे स्वयञ्ज्योतिर्विधेकं शक्यते मृभिः ॥ १६७ ॥
 न सुषुप्तेऽपि तच्छक्यं भास्याभिगम्यभाषतः ॥
 मुक्तिः-न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भव-
 म्पथ रथाग्रययोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः
 प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वे-
 क्षान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेक्षान्तान्यु-
 ष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्त्ता ॥ १० ॥
 वा०-स्वप्ने तु भास्यमस्त्येकं ततो उद्योतिर्विविच्यते ॥ १६८ ॥

व्याचष्टे ऋषेनेत्यादिना । कृत्स्नप्रत्ययज्योतिरात्मना स्वकीयवा-
 सनाराक्षिताभित्येन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ अत्रार्थमस्याने-
 र्वभाह ऋषेति ॥ अन्यज्योतिषोऽभावादिन्युक्तं व्यनाक्ते ऋषेति ।
 स्वप्ने चित्तद्रामनाभ्यनिरिक्तस्य भासकत्वममर्कधनमस्मद्भासनानां
 च भास्यस्वेनोपसवाप्तत्वाच्चकाम्येव स्वयञ्ज्योतिरित्यर्थः ॥ १६६ ॥
 अवस्थात्तरं विहाय स्वप्नावस्थावामेवात्मनः स्वयञ्ज्योतिस्तु कर्त्तु-
 को हेतुस्तत्राह ऋषेनेत्यादिना ॥ भास्यमस्तीति वासनामर्थं द्रि-
 तमित्यर्थः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ न तमेत्याद्यवगारयति ऋषय इति ।
 स्वप्नावस्थावामप्यात्मनो ज्योतिषुं बुधिवेचं, तथापि मयात्रादि

स्वप्नजागरवद् दृष्टा मातृमृगनादयस्ततः ॥
 दुर्विवेचस्वभावास्तत्र न तत्रेति निमित्तानि ॥ १६९ ॥
 रथादृष्टादीनि वस्तूनि जाग्रत्कर्मक्षेत्रे सन्ति ॥
 लीयन्ते वासनास्तेषां तिष्ठन्ति स्वप्नक्षेत्रे ॥ १७० ॥
 सुषुप्तकर्मक्षेत्रे ताभिर्वासनाभिरव्यं पुनर्यत् ॥
 निर्मिमीते रथादृष्टादीनेतैः स्वप्ने रिरंसया ॥ १७१ ॥
 रथाद्यभावाद्युक्तत्वादायश्च तत्सृष्टिकीर्तनात् ॥
 असत्तः सत्यभावेन तन्मिथ्यात्वं स्पृष्टीकृतम् ॥ १७२ ॥
 लोकसिद्धमुपादानं निमित्तं वा न विद्यते ॥
 स्वप्ने, तेन रथादीनां मिथ्यात्वं युज्यतेतराम् ॥ १७३ ॥
 असत्तस्यापि सम्भाव्यमविद्याकामकर्मभिः ॥
 प्रसृष्टवमित्यभिप्रेत्य स हि कर्तव्यबोधन ॥ १७४ ॥

प्रपञ्चस्यानुभूयमानत्वादिति शङ्कायां तभिराकरणाबोधरा
 तैः प्रवृत्तेरर्थः ॥ १६९ ॥

श्रुतार्थस्तु—तत्र स्वप्ने । रथे युज्यन् इति रथयोगा ज्ञप्तादयः ।
 य अवापि, आनन्दाः सुखसाधनानि, मुदो र्णाः पुत्रादिनिमि-
 त्तः, प्रमुदास्त एव प्रकर्षणोपेताः, वेद्यन्ताः पश्यन्ताः, पुष्करिण्यः
 तकाः, स्रवस्यो नद्यः, स्वप्ने प्रतीयमानस्य वासनाप्रवत्येन व्या-
 पारिकप्रपञ्चस्याभावादात्मज्योतिः सुविवेचमिति भावः ॥ १७० ॥
 वाक्यार्थमाह ॥ रथेति द्वावप्याह ॥ १७० ॥ १७१ ॥ ननु स्वप्नव-
 दपि न युषा, तत्राह ॥ रथाद्यभावापिति ॥ १७२ ॥ न्यायतोऽपि
 य मिथ्यात्वमाह ॥ कीर्तेति ॥ १७३ ॥ असत्तस्यात्मनः स हि
 त्वय सृष्टिकर्तृत्वोक्तिरनुक्ता तत्राह ॥ असत्तस्येति ॥ १७४ ॥
 ते श्लोका इत्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ प्राप्तेति ।

श्रुतिः-तदेते इलोका यच्चमि ।

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्यासुप्तः सुप्तानामभिचाकशीति ॥

शुक्रमादाय पुनरेति स्थानम् हिरण्यपदः पुरुष एक-
इत्सः ॥ ११ ॥

वार्ति०-ब्राह्मणोक्तार्थदाकार्थं श्रुतिर्मन्त्रानुदाहरत् ॥

स्वयञ्ज्योतिष्वदेहादिभिन्नत्वे तेष्वपि स्फुटे ॥ १७५ ॥

स्वप्नवृत्त्या निहत्यैनं जाग्रदेहमलुप्तवित् ॥

आदाय वासनां तज्ज्ञान्मायामपश्यति सुप्तिमान् ॥ १७६ ॥

पुनर्जागरितस्थानमेति ज्योतिर्मयः पुमान् ॥

इन्ति याति क्रमेणैक इत्येको हंस उच्यते ॥ १७७ ॥

तत् तत्रोक्तेऽर्थे इमे श्लोका मंषा भवन्तीति धृत्यर्थः ।

मंत्रोदाहरणफलमाह ॥ स्वयमिति । यदात्मनः स्वयञ्ज्योतिष्टुं
देहादिभिन्नत्वं चाकं तद्रूपं मंत्र स्फुटीभवतीत्यर्थः ॥ १७५ ॥

मंत्रपदानि व्याचष्टे ॥ स्वप्नवृत्त्येति ॥

शारीरमिदमस्य स्वार्थे वृद्धिः । तदभिप्रहृत्य निहत्य निश्चे-
ष्टामापाद्येति यावत् । सुप्तान्स्वप्नप्रदशायामुद्भूतान्वासनामपमपञ्चा-
नभिचाकशीति पश्यतीत्यर्थः ॥

शुक्रमादोयसस्यापि चाकशीत्यनेनान्वयमाह ॥ आदाय वा-
सनामिति ॥ १७६ ॥

शुक्रं ज्योतिष्मदर्थप्रकाशहेतुत्वाद्वागादीन्द्रियवासनाः शुक्रश-
ब्देनोच्यन्ते इति भावः ॥

पुनरेति स्थानमित्यादेरर्थमाह ॥ पुनरिति । हिरण्यपद-
व्याख्या ज्योतिर्मय इति ॥ एकइत्स इत्यस्यार्थमाह ॥ इन्तीति ॥
इतिरत्र गत्यर्थः । 'हन हिंसागत्योः' इति स्मृतेः । एक एवाव-

श्रुतिः-प्राणेन रक्षन्मरं कुलायं बहिष्कुलायादमृत-
रित्वा ॥ स ईयते ऽमृतो यत्र कामः हिरण्यः पुरुष
कहंसः ॥ १२ ॥

वार्त्ति०-प्राणेन मरणाद्वक्षन्देहं देहाभिमानतः ॥

बहिर्भूतः स्वप्ननाम्ना यथेकं विहरत्ययम् ॥ १७८ ॥

श्रुतिः-स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः
कुरुते बहूनि ॥

उत्तेष स्त्रीभिः सह मोदमानो जज्ञदुतेवापि भयानि
। इयन् ॥ १३ ॥

वार्त्ति०-उच्चावचं देवतिर्यग्भावं प्राप्य बहूस्तुलम् ॥

स भक्ष्यं ब्रह्मतीक्ष्णं यथा व्याघ्रादिजं भयम् ॥ १७९ ॥

यात्रयं क्रमेण बानीजेकहं इत्युत्पन्न इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

। प्राणेनेत्येतत्पार्वमाह ॥ प्राणेनेति ॥ १७८ ॥

पञ्चश्रीचप्राणेनावरमनेकाशुचिमंघातत्वादतिनिष्ठं कुलायं
। मरणात्पातयन् बहिः कुलायादेहाद्विश्चरेत्वा । य-
गपि देहस्य एव स्वप्नं पश्यति तथापि तदाभियानाद्विर्भू-
। स्तदानीमिति बहिर्विश्चरेत्युक्तम् । अमृतः स्वयममरणधर्मा
। ईयते सम्मरति । यत्र कामं यथाकामं स्वप्ननाम्ना वि-
। रतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वप्नात् इत्यादेर्यमाह ॥ उच्चावचमिति ॥ १७९ ॥

स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने उच्यते देवादिभावम् अवरं तिर्यगादिभावं
। यमानः प्राप्नुवन्देवो द्योतनवान् बहूनि रूपाणि वासनात्मकानि
कुरुते । उतापि स्त्रीभिः सह मोदमान इव जज्ञदिव इत्यभिव बय-
। मैः, विभेजेभ्य इति भयानि व्याघ्रादयस्तान्पश्यन् विहरतीति
। र्वेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥

गोसहस्रं गृहाणात ऊर्ध्वं ब्रूहि विमुक्तये ॥ १८८ ॥

श्रुतिः—स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगोन्या ब्रूवति स्वप्नायैव स यस्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ज्ञयं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञबलकय सोऽहं भगवते सहस्रं द्वादशत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥

स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगोन्या ब्रूवति बुद्धान्तायैव स यस्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ज्ञयं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञबलकय सोऽहं भगवते सहस्रं द्वादशत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगोन्या ब्रूवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥

वार्तिक०—मृत्योरुपाण देहादीन्यत्येनीति पुरांदितम् ॥

न मुक्तिस्तावता कामकर्ममृत्योरनन्तर्यात् ॥ १८९ ॥

मोक्षमासौ कर्मकायौ दृष्टौ स्वप्नेऽपि चात्मनः ॥

इत्याद्याह स वा एष इति कर्म निबिडयते ॥ १९० ॥

इत्याद्यर्धं दक्षिणां इत्या वाक्यार्थनिश्चयाय पुनः पृच्छतीत्यर्थः ॥ १८८ ॥ दृष्टवन्मुद्यानन्तरवाक्यमवनारयानि कृत्योरिति

॥ १८९ ॥ स्वप्ने कामकार्माद्यदृष्टवोरस्य भावे हेतुवाह कर्मोदे-

ति ॥ कामकर्मादेरात्मधर्मत्वेऽप्यौघवत्तत्त्ववागेनानिर्णयसं-

ज्ञातत्वात्स्वभावं मेति दर्शयितुं स वा इत्यादिवाक्येनात्मनः

सकाकार्मादिकं निबिडयति इत्यर्थः ॥ १९० ॥ तत्र सम्प्रसादवा-

कालुष्यं जागरे जीवं स्वप्ने स्वप्न्या प्रसन्नता ॥
 सम्यक्प्रसीदत्यग्रेति सम्प्रसादः सुषुप्तकम् ॥ १९१ ॥
 अद्वैतत्वात्सम्प्रसादे रमणाद्युक्त्यनं कथम् ॥
 अस्त्येति पदच्छेदे स यत्तत्रत्यसङ्गतम् ॥ १९२ ॥
 बहुबोत्तरमत्रोद्यमानन्दभुगिति श्रुतेः ॥
 भोगो रत्यादिरथ वा सुप्त्यनैक्यादिहोत्तरम् ॥ १९३ ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनामेकैकस्मिन् त्रिधा सति ॥
 जाग्रत्सुप्तिः स्वप्नसुप्तिः सुप्तिस्तुप्तिश्च लभ्यते ॥ १९४ ॥
 प्रमितिर्जागरे जाग्रद्भ्रमः स्वप्नोऽथ मृदता ॥
 पानादिजन्या सुप्तिः स्यादेवं जागरणं त्रिधा ॥ १९५ ॥

अस्य सुषुप्तिवाचकत्वं निर्बन्धेनाह ॥ १९१ ॥
 सुप्ती पुत्रादिद्वितीयवत्स्वभावाद्वा ॥ १९२ ॥ रमणाद्युक्तिरयुक्ते-
 ति शङ्कते ॥ अद्वैतत्वादिति ॥ १९३ ॥ परिहारं वाक्यशेषवि-
 रोधेन दूषयति ॥ अस्त्येति ॥ १९४ ॥ तर्बुक्तशङ्कायाः कः परि-
 हार इत्याशङ्क्य तत्र त्रिविधपरिहारोऽस्तीत्याह ॥ बहुभेति ॥ अत्र
 सुप्तस्यापि स्वप्नानन्दानुभवलक्षणभोगश्रुतेः रमणाद्युपपात्तारित्येकं
 परिहारमाह ॥ आनन्दभुगिति ॥ अस्मिन्पक्षे चरित्वेत्यादिनाम-
 नाजस्वभावाच्च परिहारान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ १९५ ॥ सुप्त्यव-
 स्थाया एकत्वात्कथं तदेकत्वं तत्राह ॥ जाग्रदिति ॥ जाग्रदादीनां
 मध्ये एकैकस्मिन्नापि जागरादिवैविध्ये कल्पिते सति सुप्त्य-
 नैवयं सम्भवतीत्यर्थः ॥ तदेवोदाहरति ॥ जाग्रत्सुप्तिरिति ॥ १९६ ॥
 एकैकस्मिन्वैविध्यकल्पनाप्रकारमाह ॥ प्रमितिरिति चतुर्भिः ।
 ॥ स्पष्टस्पष्टिरिति ॥ स्वप्नोपलब्धेषु गजादिषु उत्थानानन्तरं यत्स्पष्टं
 स्मर्यते तद्विषयोपलब्धिः । स्वप्नजाग्रदस्पष्टं स्मर्यते तद्वि स्वप्नः,

स्वप्नस्मृतिरवास्वप्नस्मृतिरिदमितीति ॥

स्वप्नमेवाः स्वप्नमध्ये जाग्रदस्वप्नसुषुप्तयः ॥ १९१ ॥

आहारादिभिर्भेदेन सात्त्विकी राक्षसी तथा ॥

तामसीति त्रिधा सुप्तिः सा परा मृदयते त्रिधा ॥ १९२ ॥

सुखमवाप्समथाथ दुःखमवाप्समथ तु ॥

गाह्यद्वोऽहमस्वाप्समित्युक्तिः सार्वलौकिकी ॥ १९८ ॥

एवं सुप्तं बहुविधे रक्षादि कापि सम्भवत् ॥

यद्वा सुप्तेः पुरा स्वप्ने रमणादिनि योजयेत् ॥ १९९ ॥

स्वप्ने रक्षा चरित्वाऽथ विभ्रानाः सम्प्रमादके ॥

पुनरागात्पसौ नाहीं स्वप्नार्थमिति योजना ॥ २०० ॥

दृष्ट्वेवेत्येवशाब्देन न कृत्वेति विवक्षितम् ॥

न कर्म कुर्वते स्वप्ने कारकाणामसम्भवात् ॥ २०१ ॥

अगम्यागमनं स्वप्ने प्रायश्चित्तमर्हति ॥

स्वप्नस्य रेतसः श्रितं तदुद्भवम् ॥ २०२ ॥

यत्र स्मर्यते तद्धि स्वप्नसुप्तिरित्यर्थः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥

मत्तेकं त्रैविध्यमिदौ फलितमाह अप्रमिति । कापीति जाग्र-

त्सुप्ती स्वप्नसुप्ती वेत्त्यर्थः ॥ समाध्यन्तरमाह अयद्वेति ॥ स्वप्ने

एव चेद्रत्यादिकं विवक्षितं तर्हि संप्रसादपदस्य कुत्रान्वय इत्या-

शङ्क्याध्याहारेण वाक्यं योजयति स्वप्न इति ॥ स एव प्रकृतः

स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने रक्षादिकमनुभूयानंतरं सुप्तिं प्राप्य तत्र

विभ्रान्तः मनु पुनः स्वप्नार्थमागच्छतीत्यर्थः ॥ २०० ॥ एवकारस्य

प्रयोजनमाह अद्वेति ॥ न कर्मेति ॥ तत्र प्रतीयमानाऽपि क्रिया

सृपेति भावः ॥ २०१ ॥ तत्रोपपात्तमाह अगम्येति ॥ कथं तर्हि स्वप्ने

रेतस्ससनादिनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते तत्राह स्वप्नस्येति ॥

स्वप्नकालीनरेतो जागरेऽपि प्रनिषत्तं निमित्तीकृत्य प्रायश्चित्तमि-

मोदन्नासी दर्शनाहौ पुण्यपातगिरोदितौ ॥
 स्वप्ने कर्मफलं भुङ्क्ते स्वचिदाभासवर्त्मना ॥ १०६ ॥
 रमणं चरणं मोदन्नास इत्यादिरूपताः ॥
 विजृम्भते वासनेन साक्षी पश्यति केवलः ॥ १०७ ॥
 जागरास्वप्नमाप्नोति स्वप्नासुप्तिमिति क्रमात् ॥
 वैपरीत्यं प्रतिन्यायः प्रतिमार्ग इतीर्यते ॥ १०८ ॥
 प्रतियोनि वशास्थानं स्वप्ननाड्यादि भण्यते ॥
 प्रतिमार्गमवाप्याथ स्वप्नावस्थानमात्रजेत् ॥ १०९ ॥
 स्वप्नायेव न मोक्षाय सुषुप्तेः पुनरागमः ॥
 तथापि वस्तुस्वाभावात् इष्टेनानुगम्यते ॥ ११० ॥
 सम्प्रसादे ततः पूर्वं स्वप्ने वा यत्स ऐक्षत ॥
 तेनानन्वागतः किन्तु स्वयमेव समागतः ॥ १११ ॥
 अनन्वागमने हेतुरसङ्गतं दिशब्दतः ॥

तर्कः ॥ १०२ ॥ पुण्यपापबोध्यसाधोभ्यत्वाद् दृष्टेत्यनुपपन्नं तत्राह
 कर्मोदेति । उदिनौ लक्षणयेति शेषः ॥ असङ्गस्यात्मनो मोदादिलक्षण-
 णभोगोऽनुपपन्नोऽन आह ॥ स्वप्न इति ॥ असङ्गस्यापि बुद्धिस्थ-
 चिदाभासद्वाराऽऽरोपितं भोक्तृत्वमविरुद्धमिति भावः ॥ १०३ ॥
 वस्तुनस्तदभावं दर्शयति करमणमिति ॥ १०४ ॥ पुनः प्रतिन्यायवि-
 श्वस्यार्थमाह ॥ जागरादिति ॥ अत्र प्रतिशब्दो वैपरीत्यवचनः ।
 निशब्दो निश्चयवचनः । आपशब्दो मार्गपरः । तथा च जाग्रस्व-
 प्रमुष्टिप्रत्ययेन प्राप्तत्वं तद्वैपरीत्येन स्वप्नं जागरितं वा प्राप्तुं नि-
 श्चयेन पुनरागमनमार्गः पुनः प्रतिन्यायमित्यनेनोच्यते इत्यर्थः ॥ १०५ ॥
 प्रतियोनीत्यस्यार्थमाह ॥ प्रतियोनीति ॥ पदार्थमुक्त्वा वाच्यार्थमाह
 ॥ प्रतिमार्गमिति ॥ १०६ ॥ स्वप्नायेत्यत्रैवकारण्यात्स्वप्नमाह ॥ नेति ॥
 स चरीत्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ तथेति ॥ १०७ ॥ अक्षराणि व्या-

मुख्यते बाधकस्तर्कः प्रसिद्धिर्योऽत्र लौकिकी ॥२०९॥
 यदि स्थानान्तरं प्राप्तमन्विष्यात्स्वप्नजा क्रिया ॥
 शास्त्रारम्भस्तदा व्यर्थः स्वप्ने को नापराध्यति ॥२१०॥
 लोकप्रसिद्धिर्विस्पष्टा जगत्प्यननुवर्तने ॥
 स्वप्नलब्धगजादीनामनन्वागतता ततः ॥ २११ ॥
 यद्वाऽनन्वागतत्वेन विवेकः कर्मणः कृतः ॥
 असङ्गत्वेन कामस्य कामो न आत्मनो गुणः ॥२१२॥
 आत्मनश्चेदयं कामो गुणश्चैन्यवत्तदा ॥
 दृश्यत्वं तस्य नैव स्यात्तस्माद् दृश्यधियो गुणः ॥२१३॥
 पुष्पगन्धः पुटस्थोऽपि पुष्पस्यैव यथा तथा ॥
 आत्मनिष्ठतया चादिवर्णितोऽपि धियो गुणः ॥२१४॥
 कर्मकामविवेकोऽयमुक्तो युक्त्याऽभ्युपेत्य तम् ॥

चण्डे संप्रमाद इत्यादिना ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ हिशब्दसू-
 चितं बाधकतर्कं विवृणोति उपदीति ॥ शास्त्रवैयर्थ्ये हेतुः स्वप्न-
 इति ॥ स्वप्नदशायां पापस्य दुष्परिहरत्वात्तेनापि संश्लेषे बुद्धिश्चादि-
 रेव नोत्पद्येतेति शास्त्राधिकारी न सिध्यतीति भावः ॥२१०॥ प्रसि-
 द्धिर्योऽत्र लौकिकीत्युक्तं विशदयति श्लोकेति ॥२११॥ अनन्वा-
 गतवाक्यस्यासङ्गवाक्यस्य च स्वाभिमतार्थमुक्त्वा भर्तृमप्युक्तम-
 र्थमप्यादेयत्वेन दर्शयति शब्देति ॥ अनन्वागतवाक्यस्य कर्माव-
 वेकार्थत्वेऽप्यसङ्गवाक्यस्य कामविवेकार्थत्वमप्युक्तं, कामस्यात्मघर्म-
 स्वादिति नेत्याह काम इति ॥ २१२ ॥ तस्यात्मस्वभावत्वे
 बाधकं वदन् बुद्धिघर्मत्वमाह आत्मन इति ॥ २१३ ॥ एवं का-
 मादेरनात्मघर्मत्वे सिद्धं आत्मनिष्ठतया भानादेव तस्यात्मघर्मत्वमिति
 वैशेषिकाद्युक्तमप्युक्तमिति सहष्टान्तमाह पुण्येति ॥ २१४ ॥ अ-

दत्त्वा तु दक्षिणां भुवः पप्रच्छ श्रुत्यपेक्षया ॥ २१५ ॥
 स ईयते यत्र कामं यथाकामं प्रवर्त्तते ॥
 इति श्रुतिद्वयं स्वप्ने विस्पष्टं काममवधीत् ॥ २१६ ॥
 सति कामे कर्मसम्बन्धमनिवार्यं ततो ज्ञयात् ॥
 विमोक्षायैव मे ब्रूहि मा शङ्कामवशेषय ॥ २१७ ॥
 स्वप्नकामस्य वस्तुत्वं श्रुतिभ्यां चेद्विशक्षितम् ॥
 प्रबोधेऽप्यनुवर्त्तत तच्च नास्ति ततो मृषा ॥ २१८ ॥
 एतेन स्थान्महाराज उनेन स्त्रीभिर्बुध्यते ॥
 श्रुतिवाक्यं इदं त्युक्त्या स्वप्नमिध्यात्वमाह तुः ॥ २१९ ॥
 जाग्रत्प्रत्यक्षमाश्रित्य जागरे मृत्युसत्यताम् ॥

क्तमर्थमुपमंहरन्बोऽहमिहादेर्यमाह अकरोति । अश्रुत्यपेक्षयेति ॥
 आत्मनः कामकर्मण्यतिरिक्तत्वे श्रुतिविरोधशङ्का उपरिहार्येति
 तदिच्छया पुनः पूज्यमीत्यर्थः ॥ २१५ ॥ वक्तव्येति स्पष्टयति अस-
 इति द्वाभ्याम् ॥ चतुर्थोक्तं स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तत इति वाक्य-
 मेवार्थतः पठति अप्रवर्त्तत इति ॥ द्वापात्कामात्कर्मण्येत्यर्थः ॥ २१६ ॥
 ॥ २१७ ॥ प्रश्नतात्पर्यमुक्त्वा स वा इमाद्युत्तरसम्बोद्धातिवचन-
 तात्पर्यमाह स्वप्नकामस्येति ॥ कामस्य सत्यत्वे तददृष्टानेन का-
 म्यमानस्यादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गः । तथा च जाग्रते तस्यानु-
 वृत्तिः स्यात्, न चानुवर्त्तते, तस्मात्स्वप्ने काम्यमानस्यादिव तत्का-
 मोऽपि मिथ्येति न तस्य सत्यत्वमुक्तश्रुतिभ्यां विवक्षितमित्यर्थः
 ॥ २१८ ॥ स्वप्नस्य मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह उनेति । कामस्य मि-
 थ्यात्वे सिद्धे न तस्यात्मत्वभावेनात्मनस्तन्निवृत्तत्वं सिद्धमिति-
 भावः ॥ २१९ ॥ स वा एव एतस्मिन्स्वप्ने रत्वेत्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वा
 इति ऊर्ध्वमित्यादि पुनः प्रश्नस्य तात्पर्यमाह जाग्रदिति ॥

आसक्त्या पुनरमाक्षीद् दृष्ट्वेति ननुत्तरम् ॥ २२० ॥
 मूढप्रत्यक्षतः कर्त्ता विद्वत्प्रत्यक्षतोऽक्रियः ॥
 विवेकिनामनुभवदात्मज्योतिर्विवेचितम् ॥ २२१ ॥
 जामग्रन्थस्य वस्तुत्वे आत्मा स्वभावनो भवेत् ॥
 आयाति च ततोऽसङ्गः सिद्धोऽवस्थाप्ये पुनरम् ॥ २२२ ॥
 भसक्तृस्वग्रन्थान्तसंचारेऽपि न सङ्गवान् ॥
 इत्यर्थेऽस्मिन्महामत्स्यो दृष्टान्तत्वेन वर्ण्यते ॥ २२३ ॥
 श्रुतिः—तद्यथा महामत्स्य उभे कूलेऽमुसञ्चरति
 पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुच्छ एनामुमावन्तावनुसञ्चर-
 ति स्वग्रामं च बुद्धान्तश्च ॥ १८ ॥

वा०—महामत्स्यः प्रवाहस्य पारवश्यं न गच्छति ॥

जानरनेऽहं कर्त्तव्यवाचितानुभवसिद्धस्य कर्त्तृत्वादेः कथम-
 सक्तत्वमिति कश्चाप्युच्यते पुनः पप्रच्छेत्यर्थः ॥ प्रत्युक्तितात्पर्यमाह
 अहं ह्येत ॥ स वा एव एतस्मिन्बुद्धान्त इत्याद्युत्तरस्यष्टिकायां दृ-
 ष्ट्वेत्स्वकारेण बुद्धांतमिदं जानरनेऽप्यात्मनः पुण्यपापसाक्षि-
 त्वमेव न वस्तुतः कर्त्तृत्वमिति श्रुतेर्बोत्तरं दत्तमित्यर्थः ॥ २२० ॥
 ननु श्रुतिर्वा कथमनुभवविरुद्धमाहेत्यत आह अमूर्धात ॥ कर्त्तृत्वा-
 नुभवस्य मोहमूलत्वेन भ्रमत्वं दर्शयितुं विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धं वस्तुतः
 कर्त्तृत्वाहिरहितं नास्तिरूपं श्रुत्या विवेचनमित्यर्थः ॥ २२१ ॥ न्याय-
 योऽपि तस्याकर्त्तृत्वं साधयति अजाग्रदिति । अहं मनुष्य इत्यादि-
 स्थूलसूक्ष्मरीरतादात्म्याभिमानसंज्ञावन्धस्य कर्त्तृत्वादेश्च सक्तत्वे तस्य
 निवृत्त्ययोगात्स्वप्नाद्यवस्थाद्वयं न स्याद् दृश्यते चावस्थाद्वयम् अतो
 न बन्धस्य सक्तनेत्यर्थः ॥ जामग्रन्थस्याप्यवस्तुत्वे कलितमाह अत
 इति ॥ २२२ ॥ तद्यथेतावदवतार्य व्यापष्टं असक्तृदिनादिना ॥ २२३ ॥

नापि कुलद्वये सङ्गमेवमात्मनि योजयताम् ॥ २२४ ॥
 न कर्मवशा आत्माऽयं कर्माध्यक्षावशात्कृतः ॥
 अतो न तत्फलमापि सञ्जयते स्वप्नजाग्रतोः ॥ २२५ ॥
 इत्थं स्वप्नप्रसङ्गेन देहादिव्यतिरिक्तता ॥
 स्वप्नमत्त्वमसङ्गतं चेत्येतेऽर्थाः प्रपञ्चिताः ॥ २२६ ॥
 केचिदत्र महामत्स्यदृष्टान्तेन निवर्तिताः ॥
 लोकायतस्य शङ्केति प्राहुः, शङ्का तु वर्ण्यते ॥ २२७ ॥
 चैतन्यं भौतिकं भूतव्यापारकानिरूपणात् ॥
 कामकर्मविवेकोऽनः कस्येत्याहुः वर्ण्यते ॥ २२८ ॥
 क्रमेण सञ्चरन्कुले मत्स्यस्ताभ्यां पृथग्यथा ॥
 स्वप्नबुद्धान्तभृश्यांश्च तथाऽऽत्मा सञ्चरन्क्रमात् ॥ २२९ ॥
 चिदात्मा भौतिकः स्यादेव भूतानामविशेषतः ॥

२२४॥ आत्मनि योजयतामित्युक्तं योजनप्रकारमेवाह* नेति
 ॥ २२५॥ स वा अयम् इत्यारभ्य मत्स्यवाक्यपर्यंतसंदर्भेण वर्णितमर्थं
 बुद्धिमौक्याय संयुद्धानि अइत्थमिति ॥ २२६ ॥ मत्स्यवाक्यस्य भर्तु-
 मपञ्चोक्तपर्यमाह* केचिदित्यादिना । चैतन्यस्य भूतचतुष्टयात्मकदे-
 हधर्मत्वेन भौतिकत्वादेहातिरिक्त्वचिदात्मनि मानाभावाच्चस्यासङ्ग-
 त्वादिनिरूपणममङ्गतमिति चार्वाकवराकशङ्का मत्स्यवाक्येन निव-
 र्त्यते इत्यर्थः ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ वाक्यार्थमाह* क्रमेणेति ॥ यथा
 कुलाभ्यां मिश्रो मत्स्यस्तथात्माऽवस्थाद्वयात्पृथग्भूतः, तथाचेन्द्रियै-
 रर्थोपकारिभिरुपजागरणात् तद्वासनजन्यज्ञानसंज्ञास्वप्नाद्य-
 भेदे आत्मनो भौतिकज्ञानमिच्छत्वं सिध्यतइत्यर्थः ॥ २२९ ॥
 आत्मज्योतिषो भौतिकत्वे बाधकमाह* चिदात्मेति ॥ भौतिक-
 ज्योतिरारम्भकभूतमात्राणामवस्थाद्वयेऽप्यविवेकाज्जाग्रति स्वप्ने

॥ युगपज्जागृह्यात्मास्वप्नयोर्देहोर्गर्भं त्रयोः ॥ २३० ॥

अभौतिकत्वेऽप्यात्माऽयं व्यापित्वायुगपज्जुतः ॥

॥ त्रयं न पश्येदिति चेदेवतास्तत्रियामकाः ॥ २३१ ॥

अज्ञाविद्यातुदेवानां क्रमेण स्वप्नजाग्रतोः ॥

प्रयत्नस्तदज्ञादात्मां क्रमेण त्रयमीक्षते ॥ २३२ ॥

अथोच्यते न संत्येव स्वप्नेऽज्ञाण्युपसंहृतेः ॥

कुतस्तदेवतायज्ञो व्यवहारस्तु वासना ॥ २३३ ॥

एवं तर्हि क्रमे हंतुः क्रमेव स्वप्नजाग्रतोः ॥

ज्ञानस्य तच्च दृष्टत्वात्तु युगलम्भमहमि ॥ २३४ ॥

व्याकुर्येयाऽप्यविदुस्तत्वात्मतस्यवाक्यस्य युज्यते ॥

चाक्रमेणावस्थाद्वयज्ञानं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ २३० ॥ स्वप्नजाग्रदो-
र्ज्ञानाद्यौगपथादेहागिरिक्तां वृष्टेत्युक्तम्, इदानीं देहात्मवादे दर्शि-
तत्रसङ्गस्याभिरिक्तात्मवादेऽपि साम्यं शङ्कतम् ॥ अभौतिकत्वमिति ॥
आत्मनो जाग्रत्स्वप्नेऽद्वयव्यापित्वेन युगपज्जागृह्यात्त्वमम्भवादि
भावः ॥ अत्र कीदृशबुक्तं परिहारमाह ॥ देवता इति ॥ २३१ ॥
तन्मन्युपपादयति ॥ अज्ञोऽन ॥ २३२ ॥ आदित्यादिदेवताना-
यंस्वाद्रये ज्ञानक्रमनियामकरामिति पक्षं दूरयति ॥ अर्थेति ॥ स्वप्ने
देवताविधिर्ज्ञानोन्दिष्याद्येव न मन्ति, तेषामुपरमान्, अतः कथं
ताद्वयपदेवतायज्ञो ज्ञानव्यवस्थाहेतुः स्यादित्यर्थः ॥ देवतायज्ञा-
भावे कथं स्वप्नव्यवहार इत्याशङ्क्य जाग्रद्वासनावशादित्याह ॥ व्य-
वहार इति ॥ २३३ ॥ अत्र मर्त्यपपञ्चाक्तं परिहारमाह ॥ एवमिति ॥
मनु कर्मापि किमिति जाग्रत्स्वप्नेऽद्वयोयुगपज्ज्ञानं न जनयति तत्राह
॥ तथेति ॥ दृष्टानुरोधित्वात्कल्पनाया इति भावः ॥ २३४ ॥ मत्स्य-
वाक्यस्य परोक्तमर्थमङ्गीकृत्य इवेनवाक्यस्य तदुक्तमम्भमनु-

इयेनवाक्येण सम्बन्धं वक्ति मर्त्यमप्यहम् ॥ २३५ ॥

पुण्यपापात्मकं कर्म बुद्धिस्थं तस्य वासना ॥

मात्माश्रिता, तद्विवेकां गतग्रन्थेन वर्णिताः ॥ २३६ ॥

अविद्या बुधरक्षेत्रस्थानीयाऽऽत्मनि तिष्ठति ॥

इयेनार्दिग्रन्थसंदर्भस्तद्विवेकाय वर्ण्यते ॥ २३७ ॥

मैवमात्मन्यविद्या वा वासना वा न वास्तवी ॥

सम्बन्धेति पुरा प्रोक्तं मूर्तामूर्तप्रसङ्गतः ॥ २३८ ॥

सम्बन्धस्तु कथ्यते स्वात्मस्वभावोऽनवशेषतः ॥

पुञ्जीकृत्यादिनां न प्राक् इयेनवाक्ये तु वर्ण्यते ॥ २३९ ॥

अथवा परलोकस्य दृष्टान्तः स्वप्न ईरितः ॥

सुषुप्तिर्मांशदृष्टान्तस्तदर्थो ग्रन्थ उत्तरः ॥ २४० ॥

तदा अस्यैतदित्यत्र भासकामस्वभावताम् ॥

वक्तुं सुप्तावदुःखत्वं वक्ति इयेननिर्दर्शनात् ॥ २४१ ॥

श्रुतिः-तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे इयेनो वा सुषुप्ता वा वि-

वयति * इयेनेत्यादिना ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ वाचनाऽविद्ययो-

रममन्वयो वास्तवः कालवनिको वा, तत्र चरममङ्गीकृत्याद्यं दृ-

षति * पैवमिति ॥ २३८ ॥ इदानीं स्वाभिमतसम्बन्धमाह * सम्बन्ध-

ति ॥ अथस्मन्वाक्येषु तत्र तत्र नित्यशुद्धत्वादिकमान्तरूपं प्र-

पादितमप्येकास्मन्वाक्ये पिङ्गीकृत्य नोक्तामिति तद्वर्णनाय इयेनवा-

यमित्यर्थः ॥ २३९ ॥ अस्यैव सम्बन्धान्तरमाह * अथवेति ॥ २४० ॥

वमनेकथा सम्बन्धमुक्त्वा वाक्यमवतारयति * तदा इति ॥

तदा अस्यैतदासकाममित्यत्रात्मनः सुप्तावासकामत्वं वक्ष्यति ।

। च निर्दुःखस्यैव ममवतीति इयेनवाक्यदृष्टान्तेन तत्त्वदर्शयितुं इ-

त्यर्थः ॥ २४१ ॥

विपरित्यज्य भ्रान्तः सः सत्यं कर्तुं सत्सुपायैव श्रियत एव-
मेवायं पुण्यं कृतवन्ता भ्रान्ताश्च वाच्यं यत्र सुप्तो न
कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं वक्ष्यति ॥ १९ ॥

वा०-वीक्षे विभ्राम्यनि ह्येवमन्वा सुप्तो स्वकर्मणः ॥

ह्येव जाग्रत्स्वप्नदुःखं त्यक्त्वा विभ्राम्यनि स्वयम् ॥ २४२ ॥

कामं कामयते मेनि जाग्रद्भोगो निविध्यते ॥

तद्बान्तरमेवानां बहुत्वात्कञ्चनेति गीः ॥ २४३ ॥

अथ आवसथात्मस्य त्रयः स्वप्ना इति श्रुतेः ॥

एकैकस्यामवस्थायामवस्थात्रयमिष्यनाम् ॥ २४४ ॥

बुध्यादिषु विलीनेषु लीने चित्तप्रतिबिम्बके ॥

जाग्रत्स्वप्नमिहा सर्वा लीयते तत्सुषुप्तकम् ॥ २४५ ॥

आत्मस्वभावो निःशेषः पुञ्जीकृत्येह लक्ष्यते ॥

अस्मिन्मृताकाशे ह्येनो वा सुषुप्तो वा मन्दबो महाकाशः
ह्येनः, वेगवानत्यभिग्रहः सुषुप्त इति तयोर्भेदः । विपरित्यज्य विद्वत्स्य
अतः भ्रान्तः सन्पक्षौ मंहस्य मंगमद्य, सत्यगलीयतेऽस्मिन्निति
सत्त्वबो नीहस्त्रं प्राप्तुं ध्रीयते स्वयमेवात्मना धार्यते । एवमेवायं पु-
ण्य एतस्मा अन्ताय स्वप्नजागरितयोरवमानमज्ञातं ब्रह्म अन्तःश-
ब्दार्थस्त्वस्मै वाचनीति श्रुत्यस्यार्थः ॥ १९ ॥

वाक्यार्थमाह *नीह इति ॥ २४२ ॥ यत्र सुप्त इत्यादि स्वा-
चष्टे* कामाविति ॥ न कञ्चन स्वप्नमसत्र कञ्चनीति विशेषण-
वैयर्थ्यमाशङ्क्याह* तदिति ॥ २४३ ॥ तत्र सममाणं बह्वस्वप्न-
वेदान्द्विज्ञानास्मीरयति *त्रय इति ॥ २४४ ॥ नन्वेवं सुप्तेरप्यने-
कत्वाद्दस्मिन्वाक्ये कीदृशं सुषुप्तं तत्राह* बुध्यादिभ्यिति ॥ २४५ ॥
एवंविधसुप्तप्रतिपादनफलमाह *आत्मोति । इह सुषुप्तवस्थावाह ।

सुखी सुखताविश्रान्तस्वप्नमात्रमनुसन्तः ॥ २४३ ॥
 अविद्या तु स्थिताऽप्यत्र द्वैतदुःखाद्यमुपपाद्यते ॥
 स्वभावं न तिरोहते स्वप्नमात्रमनुसन्तः ॥ २४४ ॥
 श्रुतिः-ता वा अस्यैता हिता नाम नाहो कथा
 केशः सहस्रधा भिन्नस्माद्यताणिना तिष्ठन्ति शुक्लस्य
 नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यज्ञेन
 जन्ती च जिनती च हस्ती च विष्काययति गर्तमिव पत-
 ति यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते ॥
 वा०-द्वैतदुःखादिरूपं यत्स्वात्मनः स्वप्नजाग्रतोः ॥
 तदविद्योऽर्थमित्येतत्ता वा अस्येति वर्ण्यते ॥ २४६ ॥
 स्थूलदेहस्य नाडीषु रसपूर्णासु सञ्चरन् ॥

आत्मस्वभावमशेषं प्रदर्शयितुं श्रेयवाक्यमिति पक्षमुपपाद्य मोक्ष-
 दृष्टान्तः सुप्तिरिति प्रदर्शनायेदं वाक्यमित्युक्तं पक्षद्वयमुपपाद्य-
 ति ॥ सुप्ताविति ॥ अत्रात्मेत्यनुपपद्यते ॥ २४५ ॥ सुषुप्तंऽविद्याया
 अनुवृत्तेः कथं तस्य मुक्तिदृष्टान्तत्वमित्याशङ्क्याह ॥ अविद्येति ॥
 तत्राविद्यायाः सृष्टेऽपि निर्दुःखस्वरूपमात्ररूपावस्थानधुमंयव
 दृश्यमिति विवक्षितं शताब्दाद्यस्य दृष्टान्तत्वमविरुद्धमेति वाच्यः
 ॥ २४७ ॥ अत्रैवावस्थातात्पर्यमाह ॥ द्वैतेति ॥ नाडीनामविसीद्व्य-
 क्तनेन तासु स्यादेकचित्तेष्ट्याभावेन स्वप्नामिधवात्वे सिद्धे तद्व-
 दृष्टान्तेन जाग्रदभावे द्वैतामिधवात्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ २४८ ॥

अस्य स्थूलशरीरस्य हितासंज्ञका नाड्यः अतिसूक्ष्माः सूक्षादि-
 रसैः पूर्णा इति कुत्स्यर्थः ॥ तदुक्तं-मुक्तस्याज्ञस्य परिणामविशेषो-
 धातवाहुष्येन नीलो भवति, पिताधिक्ये पिङ्गलः, श्लेष्माधिक्ये
 शुक्लः, पिताल्पत्वे हरितः, नाड्ये च चातूनी लोहित इति वातादीनां

तिप्रवेष्टपरिच्छिन्नो मुक्तो भोग्याविजाग्रति ॥ २४९ ॥

अथ वासनया स्वप्ने प्रतीयेतं स्वप्नप्रया ॥

जयंतीव न तं प्रप्तिं न जयंति च वस्तुनः ॥ २५० ॥

मुक्ते कर्मफले लेशो बुद्धिस्थो वासनोपगते ॥

अविद्योत्कर्षतो भाति जयघानादिवासना ॥ २५१ ॥

श्रुतिः—अथ यत्र देव इव राजेबाहमेवेदं सर्वोऽस्मी-
ति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

वा०—अज्ञाने क्षीयमाणेऽथ जाग्रदेवादिवासना ॥

यिषः संयोगैवम्यातस्ताम्याच विविधाश्चाभरता भवन्तीति ॥

अथेत्यादेरर्थं वक्तुमुक्तनाडीषु जाग्रणे जीवस्थितिप्रकारमा-
ह ॥ स्पृलेति ॥ २४९ ॥ जीवस्य जाग्रतिस्थितिमुक्ता स्वप्नीयस्थिति
वदन्त्य यत्रेत्यादि व्याचष्टे ॥ अथेति ॥ जिनन्तीत्यस्य व्याख्या
जयन्तीति । इवशब्दसूचितमर्थमाह ॥ न तमिति ॥ २५० ॥ वास-
नयेत्युक्तं वासनास्वरूपं किमिदं त्वपेक्षायामाह ॥ मुक्तं
च जाग्रत्कर्मफलं तस्य लेशो वासना, सा च स्वप्नभोगदकर्मसहिता-
विद्यया व्यक्ता सती जयादिरूपेण भातीत्यर्थः ॥ २५१ ॥

इस्तीव विच्छाद्ययति विद्रात्रयतीव गर्तं जीर्णकृपादिकं
तत्र पतंतमिवास्मानमुपलस्यतीत्यर्थः । किंबहुना यदैव जाग्रणे
मयं भवहेतु व्याघ्रादि पश्यति तदेवात्र स्वप्नेऽप्यविद्यया तदभू-
तया वासनया मन्यते न पुनस्तत्त्वबोऽस्तीति भावः ॥

अथ यत्र देव इवेत्यादेरर्थमाह ॥ अज्ञान-
शब्देन तत्कार्यदुर्वासना लक्ष्यते, तदपकर्षानन्तर्यमयथाश्रित्यः ।
जागरे देवादिविषयानिद्यावासना स्पृष्टा भवति, सा यत्र स्वप्ने
देवोऽस्मीत्यादिमतिं करोति उत्पादयति इति यावत् । सा

मतिं देवोऽस्मि राजाऽस्मीत्येतां स्वप्ने करोति विभ्रमः ॥ २५२ ॥
 विद्यायाः परमोत्कर्षं व्याप्त्वास्मात्स्वप्नमात्मना ॥
 सर्वोऽस्मीति मतिं स्वप्ने करीत्ययैतन्नास्ति विभ्रमः ॥ २५३ ॥
 सर्वोऽस्माकः परमो लोको बाधविबर्जनात् ॥
 बाध्यन्ते देवराजाद्या इव शब्दस्ततः श्रुतः ॥ २५४ ॥
 जयघातादिव देवराजादेरपि बाधनम् ॥
 लोकप्रसिद्धं कुत्रापि सार्वस्म्यं तु न बाध्यते ॥ २५५ ॥
 वेदान्तमानसिद्धत्वाज्जागरे तत्र बाध्यते ॥
 स्वप्नेऽपि बाध्यते नैतद्यथावस्तवमासनात् ॥ २५६ ॥
 इदं शब्दोदितं व्याप्याम्यत्सर्वं तदात्मनि ॥
 कल्पितं भूयते तस्मादहमेवेदमित्यदः ॥ २५७ ॥
 यः सर्पो रज्जुरेवैवा यथावस्तुभिरूपणे ॥
 तथेदं जगदात्मैव जगत्तैवात्मनः पृथक् ॥ २५८ ॥
 अतः सर्वोऽस्मीति मतिर्नैव स्वप्नेऽपि विभ्रमः ॥
 तत्त्वावेदकमानेन जाता धीर्विभ्रमः कथम् ॥ २५९ ॥

य इव शब्दान्निध्येति हि शब्दार्थः ॥ २५२ ॥ अहमेवेदमित्या-
 देरर्थमाह कविद्याया इति ॥ २५३ ॥ सोऽस्य परमो लोको
 इत्येतद् व्याचष्टे असर्वेति ॥ २५४ ॥ उक्तमेव व्यनक्ति कजयेति
 ककुत्रापीति, जागरे स्वप्ने वा ॥ २५५ ॥ तदेव विशदयति अवेदाते-
 ति ॥ २५६ ॥ नन्वहं शब्दस्य कथमहमेवेदमिति इदया सामाना-
 धिकरण्यं, जडाजडयोरेकत्वायोगात्तत्राह अहमिति । अदः, इदं
 सामानाधिकरण्यमुपपन्नमिति शेषः ॥ २५७ ॥ तदेव दृष्टान्तेन
 स्पष्टयति अय इति ॥ २५८ ॥ सार्वस्म्यं कुद्रेरवाधितत्वं युक्तमुप-
 संहरति अत इति ॥ २५९ ॥ उक्तं सार्वस्म्यमनूय तत्रानुबन्धं

परमो लोक इत्युक्ता सर्वमात्रस्य वस्तुता ॥
 सुषुप्तौ तस्य सार्वज्ञ्यं सर्वैरप्यनुभूयते ॥ २६० ॥
 बन्धनमपि ज्ञेयं सुप्तसुषुप्तोरिहात्मनि ॥
 क्रमाद्व्याप्यन्न किं रूपं तस्येत्याद्यास्तु वर्ण्यते ॥ २६१ ॥
 यत्सार्वज्ञ्यं पुरा प्रोक्तं तदेवाज्ञेयमात्मनः ॥
 कथमागमतः स्वानुभूतेष्वप्युक्तवार्थतः ॥ २६२ ॥
 श्रुतिः—तत्रा अस्यैतदतिच्छब्दा अपहृतपाप्माऽभय-
 रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिच्छिन्नो न बाह्यं
 किञ्चन वेद नाम्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संप-
 रिच्छिन्नो न बाह्यं किञ्चन वेद नाम्तरम् ॥
 वा०—आत्मप्रसिद्धं तच्छब्दः प्राह प्रत्यक्षतां पुनः ॥
 एतच्छब्दः पुनरर्थत्वमतिच्छब्दादिनोच्यते ॥ २६३ ॥
 शिवमज्ञेयमित्यादिशास्त्रमुद्घुष्यते बहु ॥
 समाधिसुषुप्तोरज्ञेयं स्वयमेवानुभूयते ॥ २६४ ॥
 छन्दः कामः कर्म पापं भयं स्यात्कर्मणः फलम् ॥

प्रमाणमिति उपरम इति ॥ २६० ॥ उत्तरवाक्यं शङ्कोत्तरत्वे-
 नावतारयति अनन्विति ॥ सार्वज्ञ्यवदसार्वज्ञ्यस्याप्यनुभव-
 सिद्धत्वात्किमत्र तत्त्वमित्याशङ्क्यामासुत्तरवाक्यं प्रवृत्तामिदर्थः
 ॥ २६१ ॥ वाक्यतात्पर्यमाह अयदिति । अज्ञेयस्यागमसिद्ध-
 त्वात्सुप्तावनुभवसिद्धत्वात्परमपुरुषार्थत्वाच्च तदेवात्मनस्तत्त्वं, द्वैत-
 त्वियः स्वप्नधीनद्वयमस्तेनाप्युपपत्तेरिति भावः ॥ २६२ ॥ श्रुत-
 र्थाणि व्याकुर्वन्मुक्तमर्थं विप्रदयति अज्ञादिति ॥ २६३ ॥ तदे-
 तच्छब्दाभ्यां शास्त्रानुभवसिद्धमज्ञेयस्वरूपमित्युक्तं, किं अज्ञातं
 को वाऽनुभवस्तत्राह अशिवमिति ॥ २६४ ॥ अतिच्छब्दादिना

अनर्थरूपं त्रितयमद्वैते वीक्ष्यते नहि ॥ २६५ ॥
 त्रितयामर्थनिर्मुक्तं नामर्थान्तरयोनि ॥
 इति द्वैतं भुतावस्थां वैशब्देन निवर्त्यते ॥ २६६ ॥
 कामाद्यनर्थनिर्मुक्तमद्वैतं रूपमात्मनः ॥
 तेनानर्थेन संयुक्तं द्वैतमात्मनि कल्पितम् ॥ २६७ ॥
 द्वैताप्रतीतिं नामर्थः किं स्वानन्दो महानिति ॥
 अत्र लौकिकदृष्टान्तः प्रोच्यते सर्वसंमतः ॥ २६८ ॥
 स्त्रिया वियुक्तस्तद्देदं पञ्चपङ्कामेन वीक्ष्यते ॥
 आलिङ्गितस्तथैकत्वं प्राप्यामन्देन तृप्यति ॥ २६९ ॥
 चिन्तामुरागसिद्ध्यर्थं प्रिययेति विशेषणम् ॥
 दुष्टायां सत्यपि स्त्रीत्ये चेतो नैवानुरज्यते ॥ २७० ॥
 क्षेत्रारामादिकं बाधं गृहकृत्यं तथाऽऽन्तरम् ॥
 आलिङ्गितं सुखाविष्टो न वेत्ति त्रयमप्यसौ ॥ २७१ ॥

पुमर्थस्त्वपिस्तुक्तं स्पष्टयति अहम् इति ॥ अतिहन्ता इति भुतो
 हेतुं ह्यहम् इति ॥ अतिक्रान्तः हन्ता कामो यस्माच्चक्षतिच्छन्दः
 कामवर्जितमिव यावत् । अपरतयाप्येवत्र पाप्मण्येन पुण्यमपि
 छक्ष्यते, यमार्थविवक्षितमित्यर्थः ॥ अथप्यस्यत्र भयस्येन कर्मफलं
 छक्ष्यते, तद्वाहेन चात्मस्वरूपमिति यावत् । वीक्ष्यते नहीति हि-
 म्मयेन विद्वत्सिद्धिं सूचयति ॥ २६५ ॥ तद्वा एतद्विषयं वैश-
 ब्दार्थमाह अत्रितयेति ॥ २६६ ॥ एकदेतुभिरद्वैतस्यात्मस्वरूपत्वे
 सिद्धे द्वैतविषयः स्वप्नधीवत्कल्पितविषयत्वं सिध्यतीत्याह अत्रावे-
 कि ॥ २६७ ॥ स्त्रीवाक्यमवतारयति अद्वैतोति ॥ २६८ ॥ संपरि-
 णाम इत्युक्तेः प्रयोजनमाह अत्रितयेति ॥ २६९ ॥ प्रिययेति विवे-
 चनफलमाह अत्रितयेति ॥ २७० ॥ न बाधं किञ्चन वेदं नाम्ना-
 विवेकं वाचते अत्रितयेति ॥ २७१ ॥ कर्म बाधाय वेदस्यामन्देहेतुत्वं

तेसोरात्ममात्रकामना सर्वसंयता ॥ २७३ ॥
 त्ममासिनोऽकामरूपमद्वैतमात्मना ॥ २७४ ॥
 भोजनतस्तृप्तस्तदा भोज्यं न वाञ्छति ॥
 तस्यात्मनि प्राप्ते किमन्यत्काम्यते पुनः ॥ २७५ ॥
 काममकामं यत्तच्छोकरहितं तदा ॥
 न्नरं पृथक् शोकादिति निःशोकतोच्यते ॥ २८० ॥
 हामिमानश्च धर्माधर्मौ च शोकदाः ॥
 नागरणे तत्रस्तुपुत्री च प्रसज्यते ॥ २८१ ॥
 पिताऽहमित्यादिदेहत्वभ्रान्तिलोपनात् ॥
 त्वयुक्ते देहेऽभिमानः सुप्तस्य नास्ति हि ॥ २८२ ॥
 भिमाने सत्येव शोकरागादि सम्भवेत् ॥
 या परदेहस्थदुःखस्यात्मन्यवेक्षणात् ॥ २८३ ॥
 गोऽपि नास्त्यत्र पितृत्वस्यानवेक्षणात् ॥
 पक्षार्थमाह *काम्योऽन ॥ २७८ ॥ तदेव दृष्टानेन स्पष्टय-
 त्म्यभोजनेति ॥ २७९ ॥ रूपं शोकान्नरमित्येनद् व्याचष्टे
 ति ॥ शोकान्नरमित्यनेन कथं शोकराहितमुच्यते तस्य
 त्वादित्याशङ्क्याह *शोकेति ॥ अन्तरवाग्दः पृथग्बचनमा-
 मा सुप्तो शोकात्पृथग्भूत इत्युक्ते शोकसम्बन्धाभावाच्छो-
 पं सिध्यतीत्यर्थः ॥ २८० ॥ अत्र पितृसाधवतारायेतुं व्या-
 त्माह * नन्विति । सुप्तावपि शोकनिमित्तदेहाभिमानादेः
 शोकस्य सम्भावितत्वाच्छोकराहित्योक्तिरयुक्तेत्यर्थः ॥ २८१ ॥
 तस्याभिमानस्य देहोऽहमिति भ्रान्तिमूलत्वात्सुप्तस्य च अ-
 दभिमान एव नास्ति कुतः शोकादिरिति श्रुतितात्पर्यं दर्श-
 रति * मैवमिति ॥ २८२ ॥ अभिमानाभावेऽपि शोकादिक-
 त्पाशङ्क्य नेत्युदाहरणमाह *देहेति ॥ २८३ ॥ अभिमाना-

दर्शनस्य क्रियाः कर्ताः प्रष्टाः प्रमादुपपन्नव्यभिक्तः ॥ १०६ ॥
 यधुवादा क्रियो वृत्तिर्भिन्नतः रूपमासिनी ॥ १०७ ॥
 दर्शनस्य क्रिया, तस्याः कर्ताऽऽत्मा बुद्धिसंयुतः ॥ १०८ ॥
 प्रज्ञया यधुरारुह्य यधुया रूपमीक्षतं ॥ १०९ ॥
 इत्येषा प्रक्रिया स्पष्टं भूता कौशीतकीभूता ॥ ११० ॥
 पश्यामीत्यभिमानो यधुवारारोहणं हितम् ॥ १११ ॥
 अभिमानश्च नायं मे किन्त्वसौ बुद्धयुक्तव्यभिक्तेः ॥ ११२ ॥
 तस्य प्रष्टुर्भासिका या निदेयः दृष्टिपथोऽपि ॥ ११३ ॥
 तदेतत्साक्षिचैतन्यमिरयाहुर्वैदकादिभिः ॥ ११४ ॥
 साक्षी चेता केवलमेत्यादिवाक्यमधीयते ॥ ११५ ॥
 क्रियातुल्यवसायोऽयमित्याहुस्तान्क्रियाः अपि ॥ ११६ ॥
 व्यक्तायो बुद्धिर्गतिर्दृग्गमायावमासिकाः ॥ ११७ ॥
 द्रष्टृदर्शनद्वयानि आनयतुल्यवसायतः ॥ ११८ ॥
 जिघ्राणीममहं गन्धमिति यो वेत्ति तद्वयम् ॥ ११९ ॥

॥ अ दर्शनशब्दः कर्मभूतपक्षे कर्तादिवचनः, कर्मभूतपक्षे
 त्वत्त्वतो वा, तत्त्वप्रामिनी वा क्रिया भूतः करणकृतित्वत्त्वत्
 त्वाद् द्रष्टृशब्देनोच्यते, स चात्राकर्णव्यभिक्तपक्षेत्त्वर्थः ॥ १०६ ॥
 क्रमेण व्यतर्कः ॥ यधुरारुह्य ॥ १०७ ॥ बुद्धयुक्तव्यभिक्तः प्रज्ञ
 येत्यत्र यानयादिकं शब्देति ॥ १०८ ॥ यधुवारारोहणं प्रज्ञ
 यमीति ॥ यधुया पश्यामीत्याभिमानः पश्येकभुक्तेर्भूतः ॥ १०९ ॥
 ॥ अ क्रियातुल्यवसायोऽयमित्याहुस्तान्क्रियाः अपि ॥ ११० ॥
 ॥ अ व्यक्तायो बुद्धिर्गतिर्दृग्गमायावमासिकाः ॥ १११ ॥
 ॥ अ जिघ्राणीममहं गन्धमिति यो वेत्ति तद्वयम् ॥ ११२ ॥

स भास्मेति अयस्यास्य उन्मोहाः साक्षिणं जगुः ॥ ३०८ ॥
 मनु साक्षिण्यसङ्गेऽयं दृष्टिमादो न युज्यते ॥
 दृष्टिधानाः क्रियेवार्थस्तद्भावाः प्रत्ययस्य च ॥ ३०९ ॥
 बाहं बाह्यपथीयुषि दृष्टिमादः क्रियां युज्यते ॥
 भास्वभासकसम्बन्धास्तद्भावेद् दृष्टिसाक्षिणम् ॥ ३१० ॥
 अक्रियाकर्तुरव्यसि भासकत्वं चिदात्मनः ॥
 अदीक्षितर्त्ताऽप्यादित्यो जगदीययते यथा ॥ ३११ ॥
 दीपकत्वापचारोऽस्मिन्भवेत्सन्निधिमात्रतः ॥
 इति चेद्भासकत्वं च चिदात्मन्युपपन्नताम् ॥ ३१२ ॥
 भुनिः—यत्र तत्र जिघ्रति जिघ्रन्वे तत्र जिघ्रति न
 हि घानुर्घानं विपरिलोपो विध्यतेऽत्रिनाशित्वात् न तु
 तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यविभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ ३१३ ॥
 यत्र तत्र रसयने रसयन्वे तत्र रसयते महि रस-

यो हि इष्टदोषहरणभासकत्वेन व्यवसायं भिद्यं न तु तस्य साक्षित्वं,
 तस्य परैरनभ्युपगमादित्याशङ्क्याह कांजघाणीति ॥ ३०८ ॥ क्रिया-
 वाचिदृष्टिमादस्य तादृशस्य भासित्वाचकत्वमयुक्तम् । उक्तश्रुतेर-
 ष्यन एवान्यगरेति यत्रा वाङ्मने न भविति । अग्रे हेतूपराम-
 र्शिते निर्विकार इति यावत् । तद्भावाः क्रियास्वरूपं दृष्टिरस्य
 दृष्टिधानोऽस्ति ह्यस्यस्य च क्रियामात्रवाचित्वादिसर्थः ॥ ३०९ ॥
 दृष्टिमादस्य क्रियार्थत्वनङ्गीकृतं परिहरति क्वाद्यमिति ॥ ३१० ॥
 साक्षिणो भासनाक्रियाकर्तृत्वभावे भासकत्वमेवानुपपन्नमिवाशङ्क्य
 दृष्टानेन यथाह क्वाद्येत्यादिना ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥
 क्वाद्येत्यादिना ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥
 क्वाद्येत्यादिना ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥
 क्वाद्येत्यादिना ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥

यिन् रसगतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वसयेत् ॥ २२ ॥

यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति नहि वक्तुर्वक्त-
विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु तद्वितीयम-
स्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति नहि श्रोतुः
श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु तद्विती-
यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २४ ॥

यद्वै तन्न मनुते मन्वानां वै तन्न मनुते नहि मन्तुर्मते-
र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति नहि स्पृष्टुः
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु तद्विती-
यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति
नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशि-
त्वात् तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानी-
यात् ॥ २७ ॥

वा०-लक्ष्यध्यानुपधीवृत्तिद्वाराऽऽत्मा दृष्टिवाच्यः ॥

तथैवमन्यधीवृत्तिद्वारा प्रात्यादिवाच्यः ॥ २१३ ॥

दृष्टिप्रात्यादिभिः चाद्वैर्लक्षितम् चिदात्मकः ॥

विज्ञादौ प्रात्यादिजन्यधीवृत्तिवाचकेन प्रात्यादिवाच्येनापि तज्जास-
कतासी कथ्यते इत्यर्थः ॥ २१३ ॥ दृष्टिपदं व्याख्याय विपरिलो-
को न विपरि इत्येवमाचष्टे कदापीति । तत्र कोपे वाचकत्वात्

ननु मा भूत्पश्यतीति सुसुप्तौ ब्रह्मणां चरा ॥

साक्षिणि ब्रह्मणाऽप्यासात्पश्यतीति प्रयुज्यताम् ॥ ३२१ ॥

मेवं द्वितीयं ब्रह्मण्य साक्षिणोऽत्र न विद्यते ॥

कथं सकर्मको भातुः कर्माभावं प्रयुज्यताम् ॥ ३२२ ॥

जागरे तु चित्तोऽन्यथाजहं शेषा विभज्यते ॥

तदनुभूयवसागस्य चित्तगं कर्मकारकम् ॥ ३२८ ॥

तत्कर्मकारकं सुप्तौ द्वितीयं नैव विद्यते ॥

अतो न पश्यतीत्येवमाहुर्लौकिकनार्तिकाः ॥ ३०९ ॥

यो बुध्युपाधिको ब्रह्मा सुप्तत्वात् न पश्यति ॥

चिदात्माऽपि द्वितीयस्याभावात् न पश्यति ॥ ३१० ॥

चिह्नोपाभावात् साक्षी पश्यन्नेवेत्युरीर्यते ॥

अकर्तार्यपि कर्तृत्वारोपेणेतदुदीरणम् ॥ ३११ ॥

भर्तृप्रपञ्चस्त्वाहास्ति वस्तुनः कर्तृणाऽऽत्मानि ॥

दाहशक्तिर्यथा बह्वैः कर्तृशक्तिस्तथा चिति ॥ ३१२ ॥

नित्या ज्ञानगुणा इष्टिरस्त्यतोऽस्य चिदात्मनः ॥

न पश्यति तथा पश्यन्नेवेत्यपि समञ्जसम् ॥ ३१३ ॥

॥ ३२३ ॥ ननु तद् द्वितीयमस्तीत्याद्युत्तरवाक्यमादाय परिहरति

कैवेयमिति ॥ ननु प्रकाशभावेऽपि दीपः प्रकाशन इतिवत्

ब्रह्मण्यभावेऽपि पश्यतीति प्रयोगोऽस्तु, तत्राह कथमिति

॥ ३२७ ॥ सुप्ता न पश्यतीत्यत्र वादिमसिद्धिमप्युपपादयति क

नर इत्यादिना ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ उक्तमर्थं पुनः संयुक्तं दर्शयति क

इति ॥ ३३० ॥ सुप्तौ विशेषज्ञानाभावे पश्यतिनि शत्रन्तः प्रयोगः

कथमित्याशङ्क्यापचारादिस्थाह कथित्वाप्येति ॥ ३३१ ॥ पश्यन्ने

तथा पश्यतीत्यत्र पराक्तमर्थं दूषयितुं तदुक्तिमनुवदति क

भर्तृप्रपञ्च इत्यादिना ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ अन्वयः कथमात्रं कर्तृशक्तिपुत्त-

न पश्यतीति तस्योक्तिर्द्वितीयाभावेनैव संभवति ॥
 उच्यते यथा बन्धिर्वाद्याभावात् न दृश्यते ॥ ३३३ ॥
 नैतन्मुक्तं तत्त्ववादिबहुश्रुतिविरोधतः ॥
 केवलो निर्गुणोऽसङ्गो नेतिनेत्यादिका श्रुतिः ॥ ३३४ ॥
 अकारुमनसगम्यं यन्निर्गुणं ब्रह्म वर्ण्यते ॥
 तदेव ह्यात्मनस्तत्त्वमन्यन्मायाविजृम्भितम् ॥ ३३५ ॥
 ब्रह्मरित्यादिशब्दानामर्थः पूर्वमुदीरितः ॥
 तस्मात्सुप्तौ चिद्वैतं यस्तद्रूपं परात्मनः ॥ ३३६ ॥
 एतद् ब्रह्मयितुं प्रोक्ताः पर्याया बहवः श्रुताः ॥
 यद्वै न जिघ्रतीत्यादौ योजना दृष्टिवाक्यवत् ॥ ३३७ ॥
 अन्धाददृष्ट्यभावेऽपि गन्धादिज्ञानमस्ति हि ॥
 मा भूत्संशयमभिप्रेत्य प्रोक्तं सर्वाक्षलोपनम् ॥ ३३८ ॥
 मतिर्यिज्ञातिरित्येते चित्सह्यैव क्रिये उभे ॥
 संशयो निश्चयश्चेति तयोर्भेदोऽवगम्यते ॥ ३३९ ॥

त्वाशित्यज्ञानवत्त्वाच्च पश्यन्निति प्रयोगमन्वयेऽपि न पश्यतीति
 कथमुच्यते, तत्राह अनेति । तत्रैव दृष्टान्तमाह उच्यते-
 श्रुतिः ॥ ३३४ ॥ नेयं कलना श्रुतिविरुद्धत्वाज्जोभत इति दूषयति
 अनेति ॥ श्रुतिविरोधमेव प्रकटयति केवल इति ॥ श्रुतिरित्य-
 ज्ञानया श्रुत्येति शेषः ॥ ३३५ ॥ ब्रह्मण एकरूपत्वेऽपि जीवस्य
 किमायातं तत्राह अतदिति ॥ ३३६ ॥ द्रष्टृत्वादिधर्मरहित-
 स्वे फलितमाह अतस्मादिति ॥ ३३७ ॥ यद्वै तन्न जिघ्रतीत्य-
 न्येकपर्यायकथनतात्पर्यमाह अतदिति ॥ ३३८ ॥ अनेकरूप-
 र्थापेक्षेस्तात्पर्यान्तरमाह अन्यदेति ॥ ३३९ ॥ अत्र मन्तुर्भ-
 वेर्विज्ञातुर्विज्ञातेरिति पर्यायद्वयकथनस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहर-
 ति अमतिरिति ॥ ३४० ॥ तयोरेवार्थान्तरमाह इदमिति अत्र

इत्युक्तं वृत्तिरिति

अनात्मविषयेदन्धीरहंभीरात्मगोचरा ॥ ३४१ ॥

धीवृत्तित्वेऽपि दृष्ट्यादिर्जन्यते वृत्तिरिति द्वयैः ॥

वस्तुस्मृतिरहंभीज्ञ न अन्ये चक्षुरादिभिः ॥ ३४२ ॥

सर्वेन्द्रियव्यवहृतेर्लोपादवैतता चितः ॥

सुषुप्तावसुप्तेति स्वात्मरूपं तदीयते ॥ ३४३ ॥

भ्रुतिः—यद्य वा अन्यदिव स्यात्तन्नाम्योऽन्यत्त्वद्वये-
दन्योऽन्यजिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वेदन्योऽन्य-
चक्षुषुपादन्योऽन्यगमन्धीतान्योऽन्यत्स्पर्शेदन्योऽन्यमि-
जानीयात् ॥ ३१ ॥

वा०—ननु सर्वजनैर्ज्ञेयं जागरे स्पष्टमीक्ष्यते ॥

सद्वैत एव किं न स्यादात्मेत्याशङ्क्य वर्ण्यते ॥ ३४४ ॥

यत्रैव जागरे स्वस्मादन्यत्किञ्चिदिति भ्रमः ॥

तत्रैवान्यः स्वयं द्रष्टा दृश्यमन्यदपेक्ष्यते ॥ ३४५ ॥

द्वैतज्ञमस्य सिध्यर्थमिवशब्दः प्रयुज्यते ॥

स्वप्नप्रान्तेर्बर्णनार्थमिवशब्दोक्तिदर्शनात् ॥ ३४६ ॥

मतिशब्देनानात्मविषयस्मृतिरुच्यते, विज्ञातिशब्देनाहमाकारा-

न्तःकरणवृत्तिरिति भेदः ॥ ३४१ ॥ अनयोर्दृश्योर्दृष्टिघात्यादिवृ-

त्तिभ्यो वैलक्षण्यं चास्मिन्पक्षे सिध्यतीति विशेषमाह *धीवृ-

त्तीति ॥ ३४२ ॥ प्रकृतवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति *सर्वेति ॥ ३४३ ॥

चक्षुष्वपूर्वकं यत्र वा अन्यदिवेत्याशयवतारयति *नन्विति ॥ ३४४ ॥

अक्षराणि व्याचष्टे *यत्रेति ॥ ३४५ ॥ अन्यदिवेत्यत्र इव

शब्दार्थमाह *द्वैतेति ॥ इवशब्दप्रयोगमात्रेण कथं द्वैतमिध्या

त्वं तत्राह *स्वप्नेति ॥ ३४६ ॥ इवार्थमभिनयति *आरुह्य

आरुधुमिव शैलाग्रमद्राक्षमिव काननम् ॥
 इत्यादिवचसा स्वप्नं वर्णयन्ति हि लौकिकाः ॥१४७॥
 बाध्यते जाग्रति स्वप्नः स्वप्ने जाग्रच्च बाध्यते ॥
 चिद्वैतं तु न कापि बाध्यते वास्तवं ततः ॥ १४८ ॥
 चित्तो न बाधकं द्वैतं चित्प्रसादेन भासनात् ॥
 अबाध्यत्वाद्वास्तवत्वं चिद्वैतस्य सुस्थितम् ॥ १४९ ॥
 श्रुतिः-सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति ॥
 बा०-यद्वै तदित्युपक्रम्य व्याख्यातं वस्तु विस्तरात् ॥
 सलिलादिगिरा तस्य क्रियते नृपसंज्ञतिः ॥ १५० ॥
 आत्मा सलिलवच्छुद्धः कार्यकारणहानतः ॥
 स्वतोऽवबोधमाद्यत्वात्कुतोऽविद्यादिसङ्गतिः ॥ १५१ ॥
 अन्तरेणापि सम्बन्धं कार्यकारणवस्तुनः ॥

मिति । उच्येव महाराज इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिसूचनार्यो हि-
 शब्दः ॥ १४७ ॥ किञ्च बाधितत्वाच्च न द्वैतस्य सत्यतेत्याह
 अबाध्यते इति । सुप्तशब्दो मुक्तेरुपलक्षणम् ॥ १४८ ॥ न केवलं
 बाधानुपलम्भादद्वैतस्याबाध्यत्वं, किन्तु बाधहेत्वानिरूपणाच्चे-
 त्याह अचित इति । द्वैतोत्पत्तिविनाशसाक्षित्वेन कालत्रयेऽपि स्व-
 तथैतन्यस्य न द्वैतेन बाधसम्भव इत्यर्थः । बाधाभावे फलितमाह
 अबाध्यत्वादिति ॥ १४९ ॥ सलिलादिवाक्यं तात्पर्योक्तिपूर्व-
 कमादत्ते अयदिति ॥ १५० ॥ तत्र सलिलशब्दस्य विवक्षितमर्थ-
 माह आत्मेति ॥ अविद्याद्वारा जगद्धेतुत्वादात्मनः कथं तत्स-
 म्बन्धाभावस्तत्राह अस्वत इति ॥ वास्तवसम्बन्धाभावेन शुद्ध-
 स्त्वोक्तिर्युक्तेति भावः ॥ १५१ ॥ एकशब्दमाद्यश्लोचरत्वेनो-

स्वतोऽनेकात्मकं तस्यादित्यावाक्यैकतोऽप्यने ॥३५२॥

न कापित्वादिबन्धनं स्वतोऽनेकस्वभावकम् ॥

असङ्गैकरसे तस्मिन् कृतः स्यात्स्वगता भिदा ॥३५३॥

सज्जतीयनिषेधो वा शेषकवाक्येन भण्यते ॥

सलिलांस्तथा विजातीयसम्बन्धो विनिवारितः ॥३५४॥

एकवाक्यो न संसृपार्थः संसृपेयासम्भवादिह ॥

अद्वितीयत्वमेवार्थो द्वितीयापार्थनिषेधतः ॥ ३५५ ॥

पद्वेत्तेत्यादिना चास्य तथा सत्यविरुद्धता ॥

प्रत्यक्षावसायित्वं प्रत्यग्रदृष्टेः प्रामादयति ॥ ३५६ ॥

अकारकस्वभावत्वमद्वैत्येऽप्यभिधीयते ॥

यत्र हि द्वैतमित्युक्तं यत्र त्वस्येति चरणान् ॥ ३५७ ॥

स्वतः पूर्णात्मकं ज्योतिर्यद्दृष्टेति चोच्यते ॥

स्थापयति ॥ अन्तरेणेति ॥३५२॥ तस्यार्थमाह ॥ अनेति ॥३५३॥

एकशब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ सज्जतीयेति । एकशब्दस्यात्मभेदमा-
त्रनिरासार्थमेव कथमनात्मभेदनिषेधसिद्धिस्तत्राह ॥ असलिलेति
॥ ३५४ ॥ एकपदस्य संसृपावाचिनो गुणगुणीसम्बन्धपर-

त्वाच्च विवक्षितार्थेत्याशङ्क्याह ॥ एकैति । इदं स्यात्प्रोक्तिः । नहि
तस्मिन्नेकत्वगुणः, निर्गुणत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ संसृपावाचिन्वास-

त्वं स सिद्धमाह ॥ अद्वितीयेति ॥३५५॥ एकशब्दस्य वृद्धयवहारे
यं कथावाचित्वमिदं द्वितीयापार्थेत्याशङ्क्या श्रुत्यन्तरविरोधान्यै-

वमित्याह ॥ अद्वितीयेति । तथा सति एकपदस्याद्वितीयापार्थत्वे सती-
ति यावत् ॥३५६॥ एको द्रष्टव्यत्राद्रष्टेति पदच्छेदं कृत्वा तस्या-

र्थमाह ॥ अकारकेति ॥ द्रष्टेति पदच्छेदपक्षे तस्यार्थमाह ॥ अत्रेति
ननु पूर्णात्मकं ज्योतिः तदेव द्रष्टृशब्देन लक्षणयोक्तव्यं इत्यर्थः

अविद्याकार्यराहित्याद्वैतोऽयं प्रवेष्टव्यः ॥ ३५८ ॥
 द्विवेत्तं द्वितमिदं सुस्तत्रागो द्वैतमुच्यते ॥
 तद्विवेचनं चाद्वैतं प्रत्यक्षस्वमिधीयते ॥ ३५९ ॥
 प्रत्यक्षदृष्ट्यव्यवहितेः प्रत्यक्षादात्मवस्तुनः ॥
 एष इत्यात्मनिर्देशो यस्मात्प्रतीतिरिति च श्रुतेः ॥ ३६० ॥
 श्रुतिः—एष ब्रह्मलोकः सप्तादिति ईनमनुशशास
 याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संघत् ॥
 वा०—अव्यावृत्ताननुगतं निःसामान्यविशेषवत् ॥
 ब्रह्मेति मुख्यवृत्त्येह वस्तु श्रुत्याऽभिधीयते ॥ ३६१ ॥
 तथा लोकयनेर्षातिर्दर्शनार्थत्वहेतुनः ॥
 प्रकृतत्वात्तथा दृष्टलोकं लोक उच्यते ॥ ३६२ ॥

॥ ३५७ ॥ अद्वैतो भवतीत्यप्रद्वैतशब्दार्थमाह अविद्येति ॥ ३५८ ॥
 ननु नञर्थप्रैविध्यादन्यतमनिर्द्धारणादते कथमद्वैतं निर्धार्यते इ-
 त्याशङ्क्य द्वैतशब्दस्यावयवशोऽर्थवदन्तदभावोऽद्वैतमित्याह अद्वि-
 धेति ॥ अद्वैतस्य विरहात्मकाभावावसानत्वं व्याचर्चयति अत्य-
 गिनि ॥ ३५९ ॥ एष ब्रह्मलोक इत्यादिवाक्यस्थमेवशब्दं व्याचष्टे
 अत्यगदृष्टीति । आत्मन एवशब्दार्हत्वे प्रत्यक्षत्वं हेतुः, तत्र
 चाव्यवहितत्वमित्युक्त्वा तस्य प्रत्यक्षत्वे श्रुतिमप्याह अयदिति
 ॥ ३६० ॥ ब्रह्मशब्दार्थमाह अव्यावृत्तेति ॥ तत्र हेतुः नि-
 सामान्येति । कमलासनादिवाचकब्रह्मशब्दादस्य विशेषमाह
 मुख्येति । इहेति ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशः । अव्यावृत्ताननुगतं
 वस्तु ब्रह्मेति श्रुत्योच्यते इत्यर्थः ॥ ३६१ ॥ लोकशब्दस्य भोग-
 विधिवत्त्वं प्रकरणादिना व्याचर्चयन् विवक्षितमाह तथेति
 ॥ ३६२ ॥ अवयवार्थमुक्त्वा ब्रह्मलोकशब्दस्य समासमाह अर्थे-

कर्मधारय एवातः समासोऽशेषायते ॥

नतु षष्ठीसमासोऽत्र विमानस्यापसिद्धितः ॥ ३६३ ॥

ब्रह्मणो लोक इत्युक्ते भ्यानि ब्रह्मणितोर्भिदा ॥

प्रज्ञानवन इत्यादिवाक्यैस्तत्र विदध्यते ॥ ३६४ ॥

ब्रह्मैव लोक इत्युक्ते प्रज्ञानवनता स्फुटा ॥

एतच्छब्दब्रह्मलोकवाक्यावैकान्त्यभासकौ ॥ ३६५ ॥

न प्रत्यगुच्यतिरेकेण ब्रह्मात्मनुपपद्यते ॥

ब्रह्मणो व्यतिरेकेण प्रत्यक्त्वं न विनस्तथा ॥ ३६६ ॥

अनयोरैक्यसंमोहात्परोक्षत्रयकल्पने ॥

संसारोऽयमनो मोहसमुच्छिस्तौ विमुक्तता ॥ ३६७ ॥

अतोऽशेषमहानर्थहेतोर्मोहस्य हानये ॥

एव इत्यादिवाक्योक्तिः सम्यग्दर्शनजन्मना ॥ ३६८ ॥

इतिवाक्यो यथोक्तार्थपरामर्शं करोति हि ॥

ऐतिवार्थस्तथाहेति संज्ञादित्यभिमन्त्रणम् ॥ ३६९ ॥

ति ॥ ३६३ ॥ षष्ठीसमासासम्बन्धमेव प्रपञ्चयति *ब्रह्मण इति ॥

तत्र तथा सतीत्यर्थः ॥ ३६४ ॥ कर्मधारये गुणमाह *ब्रह्मेति ।

समासं व्यवस्थाप्य एव ब्रह्मलोक इतिपदयोस्तत्त्वमसीत्या-

दिबदस्रण्डार्थतामाह *एतदिति ॥ ३६५ ॥ तयोरैक्यात्म-

यासकत्वे युक्तिमाह *नेति ॥ ३६६ ॥ ब्रह्मात्मनोरैक्यमस्ति

चेत्कर्तृ संसारमतीतिः, तत्प्रतीतौ वा कथं ब्रह्मणो नित्यमु-

क्तता तत्राह *अनयोरिति ॥ ३६७ ॥ वाक्यतात्पर्यद्वयसंहरति

*अत इति ॥ मोहध्वस्तौ मुक्तिरतःशब्दार्थः ॥ ३६८ ॥ सं-

ज्ञादित्यादेरवयवार्थमाह *इतिशब्द इति । तस्योक्तार्थपरामर्श-

तामर्थ्ययोती हिशब्दः । अभिमन्त्रणं सम्बोधनम् ॥ ३६९ ॥ एन-

इत्युक्तेन प्रकारेण बुभुक्षुं जनकं मुनिः ॥ ३७० ॥
 अम्बशास्सकालानर्थहेत्वविद्यापनुनाये ॥ ३७१ ॥
 व्युत्थावाक्यायिकातो नः श्रुतिरेवेदमज्जीव ॥ ३७२ ॥
 अस्माकमादरत्वेन स्यादज्ञेते दृगात्मनि ॥ ३७३ ॥
 पुनराक्यानरूपेण मुनिर्भूत्वा दृगात्मनः ॥ ३७४ ॥
 परमानन्दरूपत्वं प्रतिपादयति श्रुतिः ॥ ३७५ ॥
 विज्ञानपुरुषस्यास्य योक्ता ब्रह्मात्मता पुरा ॥ ३७६ ॥
 नैष्ठिकी गतिरेवाऽत्र गत्यन्तरसमाप्तिनः ॥ ३७७ ॥
 इतोऽन्यगन्तव्यः सर्वाः क्षयिसाधनसंश्रयात् ॥ ३७८ ॥
 क्षयिण्योऽतो हि परमा गतिरेवैव नापरा ॥ ३७९ ॥
 अविद्यामात्रहेतुत्वात्कामकर्मादिसाधनाः ॥ ३८० ॥
 गतयोऽपरमाः सर्वा मायास्वप्नगती यथा ॥ ३८१ ॥
 मित्यादेरिति शब्दार्थानुवादपूर्वकमर्थमाह *इत्युक्तेनेति ॥ ३८२ ॥
 आख्यायिकायामिदं वाक्यमसङ्गतमित्याशङ्क्य एव इत्यादि न
 मुनेर्वाक्यं किन्तु श्रुतेरेवेत्याह *व्युत्थापेति । व्युत्थानफलमाह
 *अस्माकमिति ॥ केवलश्रुत्युक्तेऽर्थे अधिकविज्ञासो भवतीति
 ॥ ३८३ ॥ एषेसाद्युत्तरसन्दर्भतात्पर्यमाह *पुनरिति ॥ ३८४ ॥
 एवाऽस्य परमा गतिरित्यस्यार्थमाह *विज्ञानेति ॥ बुद्धयुपा-
 धिकस्य पूर्ववाक्ये ब्रह्मतोक्ता, एषैवास्य नैष्ठिकी गतिः,
 गत्यन्तराणामत्रैव समाप्तेरित्यर्थः ॥ ३८५ ॥ परमत्वं साधयति
 *इत इति ॥ गतिसाम्यादस्यापि क्षयिण्युत्त्वमाशङ्क्य ज्ञानस्य
 विषयतोऽक्षयत्वात्तदधीनफलमक्षयमिति विवक्षमाह *अतो
 हीति ॥ हि यतः ॥ ३८६ ॥ गत्यन्तराणामपरमत्वं दृष्टान्तेना-
 ह *अविद्येति ॥ मुक्तिरेव परमा गतिर्न कर्मफलमिति समु-
 दायार्थः ॥ ३८७ ॥ एवाऽस्य परमा सम्पादित्यस्यार्थमाह

संपद्य परमैषैव लोकोत्पत्त्यर्थमाह ॥ ३७५ ॥
 उत्कर्षातिशयोक्त्या विष्णुनेति मन्वन्ते ॥ ३७६ ॥
 भुतिः-एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द
 एतदेवावन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रास्तुपजीवन्ति ॥ ३७७ ॥
 वा०-एषोऽस्य परमो लोको लोकास्तवम्यं क्षपिष्णवः ॥
 क्षपिष्णुसाधनोपेता न त्वेषोऽसाधनाभवात् ॥ ३७८ ॥
 ब्रह्मैव सन्वतो यस्याहस्याप्यस्य ब्रह्मोपतः ॥
 तदविद्याविरोधेन मुक्तिर्मानोऽन्यसाधनात् ॥ ३७९ ॥
 लोकशब्दस्य मुख्यार्थ आत्मैवेह यतस्ततः ॥
 कर्मादिहेतुसाध्येषु गौणी लोकार्थता भवेत् ॥ ३८० ॥
 न कर्मणा कर्नीयस्ता वृद्धिर्वा नान्तरात्मनः ॥
 इति बाहुमिषोद्वृत्त्य वेदान्तैर्घोषणा कृता ॥ ३८० ॥

सम्पद्येति ॥ अवधारणे हेतुमाह मोहेति ॥ का पुनः सम्प-
 ज्ञाम परमगतेरर्थान्तरं, तथाच पूर्वेण गतार्थता तत्राह उ-
 त्कर्षेति ॥ उत्कृष्टोऽवष्टम्भः परमा गतिरतो न पौनरुक्त्यमिति
 चार्थः ॥ ३७६ ॥ एषोऽस्य परो लोक इत्यस्यार्थमाह एष
 इति ॥ ३७७ ॥ मोक्षस्यासाधनाश्रयत्वमसिद्धं कर्मज्ञानापेक्षत्वा-
 दित्याशङ्क्याह ब्रह्मैव ॥ प्रतिबन्धध्वस्तौ ज्ञानस्योपयोगेऽपि
 न कर्म माक्षान्मोक्षे उपकरोतीति भावः ॥ ३७८ ॥ मोक्षस्य
 ब्रह्मलोकशब्दितस्य लोकत्वसाध्यात्फलत्वं स्वर्गादिवदित्या-
 शङ्क्याह लोकेति ॥ रुद्धिगुण्यसिद्ध्यामात्मन एव लोकशब्दा-
 र्थत्वात्स्वर्मादिषु तच्छब्दे गौणः, अन्यायधानैर्कार्यत्वमिति
 न्यायादिति भावः ॥ ३७९ ॥ ननु लोकस्य कर्मसाध्यत्वे म-
 सिद्धेरतथैव लोकश्चेत् कर्मसाध्यः स भविष्यति, नेत्याह नेति ।

आनन्दः परमो ज्ञेयः सुखोऽनन्दस्य वारिधः ॥ ३८० ॥
 सुखमिदं नानिदं विस्वात्मनः परममनन्दः ॥ ३८१ ॥
 विषयस्त्वर्थाजानन्दाः साधनानुविमानतः
 आनन्दतत्त्ववत्त्वाभावाद् कुलपोनय एव ते ॥ ३८२ ॥
 कूटस्थात्मस्वभावत्वात्सर्वसाधनमित्यहः ॥ ३८३ ॥
 सर्वानन्दानि वर्तित्वादानन्दः परमो मतः ॥ ३८४ ॥
 आनन्दः परमोऽस्यैव इत्युक्तार्थप्रसिद्धये ॥ ३८५ ॥
 एतस्यैवेति वक्ष्यसामथार्थो हेतुरुच्यते ॥ ३८६ ॥
 एतस्यैव यथोक्तस्य सर्वानन्दानि वर्तिनः ॥ ३८७ ॥
 उपजावन्ति भूतानि ब्रह्मानन्दस्य विप्लुवः ॥ ३८८ ॥
 एष एवाविधो यस्मादानन्दः परमः स्मृतः ॥ ३८९ ॥
 आनन्दानतिशेतेऽन्यान् सर्वानस्यैव कूटस्ततः ॥ ३९० ॥

॥ ३८० ॥ एषोऽस्य परम आनन्द इत्यस्यार्थमाह *आनन्द इति ॥
 आत्मानन्दस्य परमत्वे हेतुः *सुखेति । तत्रापि हेतुः सर्वेति । तदेव
 कथं तदाह *तथा चेति ॥ सन्ध्यां प्रनुष्ठ्याणामित्यादिप्रकरणे आ-
 त्मनः सर्वानन्दातिशायित्वं वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ३८१ ॥ विषयानन्दा-
 नामपि हिरण्यगर्भादीनां परमत्वात्कथं परम इत्यात्मानन्द एव
 विशेष्यते तत्राह *विषयेति ॥ ३८२ ॥ तर्हि तद्वदात्मसुखस्या-
 पि सुखत्वाविशेषात् परमत्वं तत्राह *कूटस्येति ॥ ३८३ ॥
 आत्मसुखमेवात्कृष्टमितरीक्षकृष्टमित्यत्रावाधतहेतुत्वर्यमुपचरमाक-
 मित्याह *आनन्द इति ॥ ३८४ ॥ वाक्यं योजयति *एतस्येति ।
 यथोक्तस्येति तस्य व्याख्या—सर्वानन्देति ॥ ३८५ ॥ हेत्यर्थक-
 नृष साध्यार्थं निगमयति *एष इति ॥ परमत्वं व्याकरोति
 *आनन्दानिति ॥ तत्र हेतुः *अस्येति ॥ ३८६ ॥ आनन्दस्य

कृत्स्नोऽपि केव ज्ञानमन्दसाहचर्यैकहेतुता ॥
 बुद्ध्यापुनरुपपद्यते दान्तामेति व्यपदिश्यते ॥ ३८७ ॥
 भुतिः—स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो
 वामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनु-
 ष्याणां परम आनन्दः ॥

वा०—तन्मात्रावर्त्मनैवैनं बुबोध्यिष्यते मुनिः ॥
 लवणाब्धिर्वथा नद्यां बुध्यते लवणोदकात् ॥ ३८८ ॥
 यावद्यावत्समीपस्था लवणाब्धेर्महानदी ॥
 भासते लवणाधिक्यं तावत्तारवसदीजले ॥ ३८९ ॥
 एवं च दूरग्रामस्थः ह्वादयन् लवणं जले ॥
 नदीतीरे क्रमाद्गच्छेत्तुल्यणाब्धिं स पश्यति ॥ ३९० ॥
 तथैव मानुषानन्दमारभ्योत्तरवृद्धितः ॥
 बुद्ध्या हरण्यगर्भान्तं परानन्दं प्रबुध्यते ॥ ३९१ ॥
 मनुष्यमध्ये यः कोऽपि संसिद्धोऽवयवैर्दृढः ॥
 कृत्स्नसाधनसंपत्त्या समृद्धोऽपि भवेदसौ ॥ ३९२ ॥

कृत्स्नत्वे कथं मात्रेति व्यपदेशस्तत्राह कृत्स्नोऽपीति ॥ पूर्ण-
 स्थानन्दस्य अत्रियोत्यबुद्ध्यादिसम्बन्धान्मात्रेति व्यपदेशार्हते-
 र्त्पर्यः ॥ ३८७ ॥ स यो मनुष्याणामिप्सादेस्तात्पर्यमाह
 कृत्स्नात्रेति ॥ ३८८ ॥ नद्यां लवणोदकदर्शनाल्लवणाब्धि-
 र्बुध्यत इत्युक्तं व्यनक्ति कथावदिसादिना ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ एवं
 दृष्टान्तमुपवाच्य दार्ष्टान्तिकमाह कथमेति ॥ ३९१ ॥ तात्पर्यमु-
 क्ताऽक्षराणि व्याचष्टे कमनुष्येति ॥ मयुजशब्दस्य राजशब्दे-
 नापुनरुक्तमर्थमाह कृत्स्नेति ॥ ३९२ ॥ पदद्वयार्थं पिण्डीकृ-
 त्वा निगमयति वासैरिति ॥ सर्वेषामधिपतिरित्येतद्व्याचष्टे

वाहीराभ्यामिद्वैरेण साधनैरन्विताः सुखान्दः ॥ ३१३ ॥

सर्वेषामधिपो भूत्वा काप्यन्यैर्न सिद्ध्यत्येव ॥ ३१३ ॥

मानुष्यकेण भोगेन संपन्नानां वृणामिह ॥ ३१४ ॥

संपन्नोऽनिशयेनातः संपन्नतम उच्यते ॥ ३१४ ॥

सर्वमानुष्यकैर्भोगैः संपन्नाः न तु दैविकैः ॥

आनन्द एव परमो मनुष्याणामिहोच्यते ॥ ३१५ ॥

श्रुतिः—अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः

पितृणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितृणां जि-

तलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ

ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामा-

नन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते । अथ ये शतं

कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो

यश्च ओन्नियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजान-

देवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च

ओन्नियोऽवृजिनोऽकामहताऽथ ये शतं प्रजापतिलोक

आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च ओन्नियो-

ऽवृजिनोऽकामहतः ॥

*सर्वेषामिति ॥ ३१३ ॥ सर्वैरित्यादेरर्थमाह *मानुष्यकेणे-

ति ॥ ३१४ ॥ मानुष्यकैरिति विशेषणतात्पर्यमाह *सर्वैरिति ॥

स मनुष्याणामित्यादेरर्थमाह *आनन्देति ॥ पूर्वोक्तमकलविशे-

षणाविशिष्टोऽनतिशयमनुष्यभोगभोगी युधिष्ठिरादिर्मनुष्याणां प-

रम आनन्दः, वस्तुतः आनन्दानन्दिभेदाभावादिति भावः

॥ ३१५ ॥ अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दा इत्यादेरर्थमाह

*शतकृत्व इति । तच्चदानन्दप्रदर्शनानन्तर्ब- तर्ब- तर्ब- तर्ब-

वा०-शतकृतयो मनुष्यानामामन्दो गणितस्तु यः
 पितृणामेक आनन्दः सोऽयं सुखप्रमाणतः ॥ ३९६ ॥
 तारतम्याद्युपायानां शुद्धिस्तारतमा विद्यः ॥
 शुद्धेस्वरतमत्वेन सुखं तारतमं भवेत् ॥ ३९७ ॥
 यावद्यावन्मलोऽप्येति बुद्धेर्धर्मादिसंख्यात् ॥
 तावत्तावद्विषयः स्वाच्छयात्तावत्तावत्सुखोन्नतिः ॥ ३९८ ॥
 तावद्यावद्वर्तमानो मलः पापादिसङ्गतेः ॥
 तावत्तावद्विषयोऽस्वाच्छयाद् बुद्धोद्भूतिस्तथा तथा ॥ ३९९ ॥
 पितृलोको जितो यैः स्यात्पितृगणादिकर्मभिः ॥
 जितलोकास्त उच्यन्ते पितरो दिव्यभोगिनः ॥ ४०० ॥
 य एव दक्षिणः पन्थाः पितृलोकः स उच्यते ॥
 मनुष्यान्न्दतः सोऽयं गणितः स्याच्छताधिकः ॥ ४०१ ॥
 उत्तरेष्वपि वाक्येषु यथास्तमुपपादयेत् ॥

शब्दार्थः । प्रमाणं परिमाणम् । मनुष्यनन्दः शतगुणीकृतपरिमा-
 णः पितृणामेकानन्दो भवतीत्यर्थः ॥ ३९६ ॥ सर्वं सुखमात्मेष्यरे-
 चत्कथं तारतम्यवत्स्यादात्मनोऽनतिशयत्वात्तत्राह *तारतम्यादि-
 ति ॥ व्यञ्जकबुद्धिशुद्धिर्नैवम्यात्तस्मिन्नेवम्यधीरित्यर्थः ॥ ३९७ ॥ के-
 चामुपायानां तारतम्याच्छुद्धिस्तारतम्यं तत्राह *यावदिति ॥ शुद्धि-
 तारतम्यादानन्दे तारतम्यधीरित्येतन्निगमयति क्तावदिति ॥ ३९८ ॥
 उपायतारतम्याधीनशुद्धितारतम्यकृतं सुखतारतम्यमित्येतद्व्यतिरेक-
 मुखेनाह *यावदिति ॥ ३९९ ॥ स एकः पितृणामित्येतद्व्या-
 ख्याय जितलोकानादित्यस्यार्थमाह *पितृलोक इति ॥ ४०० ॥
 कोऽयं पितृलोकस्तत्राह *य इति ॥ ४०१ ॥ अथ ये शतमि-
 लादिवाक्येषूक्तम्यावन्तीति *उत्तरेष्विति ॥ सर्वपर्याये

कताधि होऽयमाजन्वा पूर्वस्मादुत्तरकमात् ॥ ४०२ ॥
 पितरोऽग्निष्वात्समुकपा गन्धर्वा देवमायकाः
 ऋगोतिष्ठोमादिना स्वर्गं प्राप्ताः स्युः कर्मदेवताः ॥ ४०३ ॥
 सृष्टेराजननादादी देवत्वं मे प्रपेदिरे ॥ ४०४ ॥
 आजानदेवास्तेऽत्र स्युः पूर्वैभ्यः सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ४०५ ॥
 नानावृन्दापघातार्थं हेतूनां बहुलत्वतः ॥ ४०६ ॥
 पूर्वान्देभ्य एतेषामानंदोऽभ्यधिको मतः ॥ ४०७ ॥
 सूक्ष्मभूतारब्धतया सूक्ष्मत्वं न त्विहाल्पना ॥
 क्षीतोष्णादि न देहेऽस्ति सूक्ष्मे स्थूलशरीरवत् ॥ ४०८ ॥
 श्रोत्रियो वेदशास्त्रज्ञो निष्पापो ब्रह्मवित्तवतः ॥
 भोग्यदोषान्विविच्यस्ते नातः कामेन हन्यते ॥ ४०९ ॥
 आजानदेवानन्देन समं स्याच्छ्रोत्रिये सुखम् ॥

सिद्धमर्थं संकलयति ऋक्षेनेति ॥ ४०२ ॥ तत्र पर्यायचतुष्टयमति-
 पादिनाप्यितृगन्धर्वकर्मदेवाजानदेवान् विभजने ऋषितर इत्या-
 दिना ॥ ४०३ ॥ तेषां सुखतारतम्ये हेतुमाह ऋपूर्वैभ्य इति ॥
 पूर्वपूर्वैभ्य इत्यर्थः ॥ ४०४ ॥ तेषामुत्तरोत्तरानन्दाधिक्ये हेतुत्वरमाह
 ऋनानेति ॥ ४०५ ॥ सूक्ष्ममूर्तय इत्युक्तं विवृणोति ऋसूक्ष्मेति ।
 सूक्ष्मभूतारब्धत्वं च गार्गिब्राह्मणोक्तमत्रानुसन्धेयम् । सूक्ष्मत्वेऽपि
 कथं दुःखाभावः शरीरित्वाविशेषात्तत्राह ऋक्षीतेति ॥ ४०६ ॥
 यश्च श्रोत्रिय इत्यादि व्याचष्टे ऋश्रोत्रिय इति ॥ अहंजिनस्त्व-
 ष्वाकृत्वा निष्पाप इति । तत्र हेतुः ऋब्रह्मेति ॥ अनदीदयमवरं-
 राजितसर्वपापानां ब्रह्मसाक्षात्कारं विना निःशेषं निवृत्त्ययोगा-
 दिति भावः ॥ तस्याकामहतस्वमुपपादयति ऋभोग्येति ॥ ४०७ ॥
 अपेक्षितं पूरयति ऋआजानेति ॥ स यका मजापतिस्तेक अ-

सति सादिमिरा चोर्ध्वः प्रत्यङ्गमि पुराऽञ्जितः ॥
 प्रत्यङ्गोकांतवाक्येन तस्येवमुपसंहृतिः ॥ ४१९ ॥
 मुनिः—सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विभो-
 क्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयां चकार
 मेधावी राजा सर्वेभ्यो मां तेभ्य उदरौस्सीदिति ॥ ४२० ॥
 वा०—वक्तव्यार्थे समाप्तेऽपि राजा वमच्छ पूर्ववत् ॥
 भूनिर्भये हेतुर्मेधावीत्यादिनोक्तवान् ॥ ४२० ॥
 सर्वेभ्यो निर्णयेभ्यो मामरौस्सीत् तु मुञ्चति ॥
 भयमेव भये हेतुर्नीतराजबोधनम् ॥ ४२१ ॥
 स्वप्नः सुप्तिश्च दृष्टान्तौ परलोकविमोक्षयोः ॥
 तावेव मुनिना प्रोक्तौ शिष्टे दार्ष्टान्तिकद्वयम् ॥ ४२२ ॥

नात्मा पारंपर्यः प्रतिज्ञातः स पुनः स यो मनुष्याणामित्यार-
 भ्यधिप एनेत्येतेदमेन प्रतिपादिनः । तस्येदानीमेष इत्यादि-
 वाक्येनोपमंभारः कृत इत्यर्थः ॥ ४१९ ॥ सोऽहमेत्यादेरर्थमाह
 कथञ्चमेवेति ॥ वक्तव्यार्थे तस्यगङ्गाने यथोक्तरीत्या निर्द्धारि-
 तेऽपि निर्द्धारणात्मानव राजा विद्यानिष्कृष्टार्पणपूर्वकं वम-
 च्छेत्तव्यः ॥ अत्र हेत्यादेरर्थमाह कमीन इति ॥ मुनावमेति व-
 क्तव्यवाक्यीतिः । मेधावीत्याद्यवगारयति कथमे हेतुरिति ॥ ४२० ॥
 वाच्यं योमयन्तात्पर्यमाह कसर्वेभ्य इति ॥ अरौस्सीदवरोचं
 कृतवान् ॥ अत्र ऊर्ध्वमिति पुनः मन्त्रेन स्त्रीप्रमेव महीचं ज्ञानसर्व-
 स्वमादिस्मयीति मीतवान् नतु मरुत्तराज्ञानादित्यर्थः ॥ तत्रापि
 योम्येऽपि वागे मुक्तिकर्तृ ज्ञानं तदना नोपदेष्टव्यमिति भावः
 ॥ ४२१ ॥ ननु वक्तव्यार्थस्य सर्वस्य निर्णीतत्वाद्वाङ्मात्रं एवानु-
 वचनस्तथाह कस्वप्न इति । इयं शिष्टं, वक्तव्यमिति शेषः ॥ ४२२ ॥

स्वप्नाज्जागरणं यद्वै ह्यहोर्नामैतन्मयाऽप्युच्यते ॥
इत्येवमिदं सुमिना स्वप्नाज्जागरोऽभिधीयते ॥ ३३ ॥

श्रुतिः—स वा एव एतस्मिन्मन्त्रातिरस्मात्पुनरित्या
हृदये वृण्वे वा वायं च पुनः प्रतिन्यायि प्रणिगोचरा
भवति बुद्ध्यान्वयैव ॥ ३४ ॥

तथाऽनः सुप्तमाहितमुत्सर्जयापोदयमिव शोभ
रिर आत्मा प्राप्तेमात्मनाऽन्तारुह उत्सर्जयति वने
तद्वर्धोऽप्यासी भवति ॥ ३५ ॥

वा०—शकटं बहुभिर्द्रव्यैर्योजितं गुरुभारतः ॥ ३६ ॥
कुर्वन्महान्महत्स्याति चेतनेन प्रबोधितम् ॥ ३७ ॥

शरीरस्थोऽपि लिङ्गात्मा स्वप्नारुहश्चिदोत्पन्ना ॥ ३८ ॥

शब्दान् कुर्वन्निहिकादीन् प्रेत्यूर्ध्वं हवास पूर्वकम् ॥ ३९ ॥

मनोवर्षाचमुक्त्वा स वा इत्यादिमत्पुक्तितात्पर्यमाह ॥ ४० ॥
प्रादिति ॥ अस्माद्धोकात्परलोकाणि दर्शयितुं दृष्टान्तत्वेन
स्वप्नाज्जागरणं वा इत्यादिना दक्षितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥
प्रादया न इत्यादि व्यापहे अशक्यमिति । अनेनैव
प्रपञ्चस्या—शकटमिति । सुप्तमाहितमित्यस्य व्याख्यायानु-
मिरिति । उत्सर्जदित्यस्य व्याख्या—कुर्वदित्यादि ॥ ४२ ॥ हेतु-
अगुरुभारत इति । यावदित्यर्थयितुमर्हमाह ॥ अनेनेनेति
॥ ४३ ॥ स्वप्नाज्जागरणं यद्वै ह्यहोऽहोनामैतन्मयाऽप्युच्यते
तद्यथेत्यादि व्याख्याय । एवमेवावगमिष्यादिदार्ढ्यात्तद्वत्त्वं
व्यापहे अशक्यमिति । लिङ्गात्मा चेतनानु विद्यायास्तस्या-
त्मनश्च तद्व्यापार आरुहः तद्विहित इत्यर्थः ॥ यत्रैतद्वर्धोऽप्यु-
चीतवर्धित्वमिति व्याख्यायैव कुर्वोऽप्यासित्वमस्य अवगम्यते ॥ ४४ ॥

रक्तवर्णस्यैविल्ये अक्षरोगं विहेतुम् ॥ ४३० ॥
 गौतमेऽप्यत्राहुः शिरसाः पुच्छाः शूलानि च ॥ ४३१ ॥
 मपेकमप्यात्रकलं दण्डघातात्पतेत्तथा ॥ ४३२ ॥
 दण्डकायोऽपि पुच्छो म्रियते शस्त्रघातता ॥ ४३३ ॥
 पक्ष्मीपुच्छं च शरीरिल्येन भवेत्तथा ॥ ४३४ ॥
 जरसाः प्रासरीरिल्यं म्रियते स्वयमेव हि ॥ ४३५ ॥
 पतेन्नायूपघातेन यथाऽहवत्थात्कलं तथा ॥ ४३६ ॥
 देवेनाशनिपातेन म्रियते पुच्छः कश्चिन् ॥ ४३७ ॥
 निर्गत्य हृदयस्थानाग्राहीमार्गेण जागरम् ॥ ४३८ ॥
 प्राप्नोऽत्र वैवरीत्येन नाडीमार्गद्वहदि ब्रजेन् ॥ ४३९ ॥
 जाग्रत्स्वप्नादिसिध्यर्थं गमनाद्यमने पुरा ॥ ४४० ॥
 इदानीं त्वन्मदेहोऽसी प्राणं धारयितुं ब्रजेन् ॥ ४४१ ॥
 श्रुतिः—तथा राजानमार्थात्तमुद्याः प्रत्येनसः सुत-
 ग्रामण्याऽस्तः पानेरात्रसथैः प्रतिकल्पन्ते ऽयमायात्पथः
 मागच्छतीति ॥

तद्विद्योमः संभवतीत्याह अतस्त्वं धनस्यैविल्य इति ॥ ४३० ॥ तथवा
 ऽत्र वेत्त्याद्यनेकोदाहरणेन विवक्षितार्थमाह अत्रापि म्रियते म्रियते
 पिच्छमित्यस्य व्याख्याऽत्रत्यकलमिति ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥
 पुनः प्रतिन्यायोपस्थादेरर्थं स्मारयति अनिर्वत्वेति ॥ ४३४ ॥ नायावे-
 वेत्त्यादित्यर्थमाह अत्रादिति ॥ यथा जीवद्वत्थायां जाग्रज्जीव-
 कर्षोपरमे स्वप्नं मुक्तिं वा प्राप्तुं नाडीमार्गेण पुनश्च हृदयस्थ-
 ण्छति, एवमेतच्छरीरारम्भकर्मसथे देहांतरे मत्स्यान्धारयितुं तावु-
 द्देहस्य नाडीमार्गेण हृदये गच्छतीत्यर्थः ॥ ४३५ ॥ तथवा मत्स्या-
 न्निस्त्यादिकाव्यवसायार्थमाद्येकावाह अत्रापि म्रियते म्रियते

बा०—यमूपादिद्विषयैः । योनिर्यः प्रीतिर्यथा ॥
 ॥ ओष्ठसंलग्ने कानि प्रादित्यस्येति हेतुमुत्तरं ॥
 तत्कर्मोपाधिद्विषयैः संज्ञादयोः ॥ ४२३ ॥
 इत्येति च दीर्घाः । राजरुद्राणां संज्ञायां ॥ ४२४ ॥
 राज आगमनात् । मृत्या राजरुद्रादिनां ॥
 मृत्याऽऽराधयित्वा प्राप्तिर्यथा ॥ ४२५ ॥
 योजनेऽपि संज्ञायां कोणात् ॥ ४२६ ॥
 इत्यं प्रत्ययं प्रत्युक्तमात्रा राजमन्त्रिणा ॥ ४२७ ॥
 उपशब्देन संज्ञायां योऽपि भट्टमार्गकाः ॥
 ॥ अथेति संज्ञायां स्मृतीनां दीर्घादेन सति ॥ ४२८ ॥
 मृता रथप्रेषाः स्मृतीनां योऽपि भट्टमार्गकाः ॥
 ॥ राजा प्रीतिर्यथा ॥ उपाधय उपशब्दिताः ॥ ४२९ ॥
 मृतिः ॥ यथा ॥ इत्येति ॥ सर्वाणि मृताणि प्रतिकल्पेन
 इत्यं प्रमाणवादीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥

मित्यत्र कथं भोग्यस्येवाभावादिति चेत् । तत्र हेतुः ॥ भोग्येति ॥
 अथि ॥ अथिः ॥ यथा ॥ इत्येति ॥ ४३० ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४३१ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४३२ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४३३ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४३४ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४३५ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४३६ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४३७ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४३८ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४३९ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४० ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४१ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४२ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४३ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४४ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४५ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४६ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४७ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४८ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४४९ ॥
 यथा ॥ इत्येति ॥ ४५० ॥

यः पुत्रं पुत्रं माविहेइववः प्रीतिः ॥
 यः पुत्रादिमायाय प्रतीक्षन्तेऽसिताः ॥ ४४३ ॥
 कर्मावस्थिं समायाति ब्रह्म पुत्रादिरूपतः ॥
 कर्मावनेनरे वाऽयमायास्यत्येव सर्वथा ॥ ४४४ ॥
 क्षीरं पातुमिदं चेतुरिदं दोलाऽस्य लालने ॥
 इति संपाण तद्गोपमासने राजभृत्पुत्रम् ॥ ४४५ ॥
 अनेन जीवनेत्यादिप्रवेशस्य विवक्षया ॥
 ब्रह्म पुत्ररूपेण समायातीत्यभिज्ञाः ॥ ४४६ ॥
 नन्विन्द्रियाणि प्रेतस्य लीयन्ते वपुषा सह ॥
 इत्याहुस्तार्किका ब्रह्म निरुपाधि कथं व्रजेत् ॥ ४४७ ॥
 श्रुतिः—तद्यथा राजानं प्रथियासन्तमुद्राः प्रत्येनसः
 सृनग्रामण्याऽभिममायन्त्येवमेवमात्मानमन्तकाले
 सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भ-
 वति ॥ ३८ ॥

इत्युपनिषदि तृतीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

कर्मफलवेत्तारं जीवमिति यावत् ॥ ४४२ ॥ प्रतीक्षन्ते इत्युक्तमभि-
 नयति ॥ कर्मावस्थादिना ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ पुत्रो मे भविष्यतीत्येवं
 मन्वन्ते जना ननु ब्रह्म पुत्रेणायातीति तत्कथमुच्यते श्रुत्या इति
 ब्रह्म यातीति तस्माद् अनेनेति ॥ वस्तुतो जीवस्य ब्रह्मत्वा
 द्विवेकप्रसिद्धिमादाय श्रुतिरेवमुक्तवतीत्यर्थः ॥ ४४५ ॥ उद्धर-
 कंडिकाव्यावर्त्याशंकामाह ॥ अनन्विति ॥ ४४६ ॥ संकोच-
 स्तेन कंडिकामवतारयति ॥ प्राणेति ॥ ४४७ ॥ अक्षराणि यो-
 जयति ॥ राजानमिति ॥ ४४८ ॥

इति वार्षिकसारटीकायां तृतीयं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

वा०-आवापयति कः क्वापयति क्वापयतीति विवक्षया ॥
 प्राणानामात्मसमाप्तिरिति कति कृतौ मुनिः ॥ ४४७ ॥
 राजानमाविषासस्तमायिमुषयेन सेवितुम् ॥
 आवापयुष्मादवन्तइत्याणामात्मात्मसङ्गतिः ॥ ४४८ ॥
 इति वार्तिकसारे कृत्यायं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥
 वा०-तृतीयब्राह्मणं प्रोक्ता देहे स्वप्नादिसंस्तुतिः ।
 देहांतरेषु संसारो मुक्तिश्चाथ प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥
 मुनिः-स यथायमात्माऽवस्थं न्येत्यसंमोहमिव न्ये-
 त्ययनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः
 समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥
 वा०-स मुमूर्षुर्यदा देहे दीर्घस्थं प्राप्य मूढताम् ॥
 प्राप्नोतीव तदा तं वासाया आपान्ति देहिनम् ॥ २ ॥
 बोधमासौक्यथात्म्याश्रयं संमोहभाग्यतः ॥
 संमूढबुद्धिसाक्षित्वात्संमूढ इव भ्रान्त्यतः ॥ ३ ॥
 उत्क्रांतिकाले प्राणानां गोलकादार्थहेतुका ॥
 स्वगोचरेष्वसक्तिर्या संमोहो ऽसाविहात्मनः ॥ ४ ॥

हृत्तमनूय अवस्थब्राह्मणार्थं संगृह्णाति कृत्यायेति ॥ १ ॥
 स यत्रेत्यादि व्याचष्टे क स इति ॥ २ ॥
 सोऽयं प्रकृतसंसारी यत्र यदा ऽवस्थं दीर्घस्थं नि एत्य
 प्राप्य संमोहं मूढतां नि एति प्राप्नोतीव अथ तस्मिन्काले एनं
 जीवं वागादयः सर्वे प्राणा अभिनः समायातीत्यर्थः ॥ २ ॥
 संमोहमिवेत्यत्रेवमसंमूर्षितमर्थमाह कश्चोपेति ॥ ३ ॥ अत्र
 संमोहम्येन विवक्षितमाह कश्चोपेति ॥ ४ ॥ अथै-
 नमेते प्राणा अभिसमायन्तीति पुनरुक्तवैयर्थ्यं परिहरन्त एता

मायत विषया यामिमात्रादिभिर्भुरादयः ॥

इत्याद्यादये ऋसांते ॥ तत्प्रकारवर्णनार्थत्वादनुवाहस्य न
वैयर्थ्यमिति यावा ॥ ५ ॥ वाक्यस्थपदानि व्याचष्टे ऋतेज इति ॥
अन्ववक्रामतीत्यस्य व्याख्या-ब्रजेदिति ॥ ६ ॥ जीवस्य हृदय-
प्रदेशे सर्वदा स्थितस्य परमावस्थायां कथमागतुं गतिरुच्यते
तत्राह ऋआनवाग्नादिति ॥ ७ ॥ तिरवयवस्यात्मनः संकोचो वा
कथमिथाशुं वयोपधिसंकोचदेव तत्संकोचोक्तिरित्याह ऋतेज
इति ॥ तदा परमावस्थायां जायते प्रसूतानां चक्षुरादीनां पुनः
संकोचे निवर्तनद्वयमाह ऋयमेत्यादिना ॥ ८ ॥ एतेहात्मककर्म-
क्षयादेव बुध्यते संकोचसंभवादि कथं तत्रात्मनः स्वप्नवद्भवान्
इति कर्तृत्वोक्तिरित्यादिंश्च पूर्ववत्प्रकाराद्येवेत्याह ऋकर्मणि ॥ ९ ॥
तेजोवाचाकाम्यस्य चक्षुरादिवाचकत्वमुक्तं स्युत्पादयति ऋपीजं
इति ॥ प्राजाद्यम्यस्यैव चक्षुरादित्वे हिमर्थे तेषां चक्षुः
इत्याद्युक्तं तेजसादिभूतस्यकार्त्तत्वं ॥ तेषां प्रदर्शयितव्यमिति यावा

तेजः सत्त्वगुणरूपस्य कार्यात्मा भासकत्वतः ॥ १० ॥

गुणोऽप्ययं भौतिकः स्यादात्मभूतातिरेकतः ॥

वेदांते वस्तुसङ्गाथास्सीक्यानां तु गुणाः पृथक् ॥ ११ ॥

भूतेषु निर्मलो योऽशस्तेजस्व्यं नस्य दीपकम् ॥

अज्ञाणि भौतिकाभ्येव भौतिकाविप्रकाशमात् ॥ १२ ॥

अज्ञाणामात्मशक्तिरबासेजज्ञैतद्व्यभिचयसम् ॥

अविकारात्मनोऽज्ञात्वरूपेणोत्पत्त्यसम्भवात् ॥ १३ ॥

पिप्ताक्यं तेज उद्दिष्टं तद्वशाच्चक्षुरादयः ॥

इत्याहुरायुर्वेदज्ञा भौतिकात्वं तथापि च ॥ १४ ॥

—

तत्कार्यत्वं माद्यानां साधयति च तेज इति ॥ १० ॥ इंद्रियाणां

सत्त्वगुणकार्यत्वे सांख्यमतोपाक्षरत आह च गुण इति ॥ तस्य

वस्तुतो गुणत्वं नास्तीति दर्शयितुमपीत्युक्तम् ॥ आत्मतत्त्वष्ट-

भूतभौतिकव्यतिरेकेण निजस्य सत्त्वगुणस्यानङ्गीकारात्माख्येऽ-

तदङ्गीकृतेन मतस्यैक्यमिति यावः ॥ ११ ॥ किं तर्हि तेजः-

शब्देनात्र विवक्षितं तत्राह च भूतेष्विति ॥ सांख्याभिमतसत्त्व-

गुणस्याह्यभ्रुतिविरुद्धत्वात्त्रिगुणात्मिकाविद्याकार्येषु भूतेषु सा-

त्त्विकाद्योऽत्र तेजःशब्देन विवक्षित इत्यर्थः ॥ तेजःशब्दार्थमुक्त्ये-

न्द्रियाणां तत्कार्यत्वेऽनुमानमाह च दीपकमिति ॥ १२ ॥ केचित्तु-

सर्वविद्यानां करणानामात्मविकारत्वाच्च भौतिकात्वमिच्छातुः—तज्जल-

वमुक्तं च अज्ञाणामिति ॥ तेजःशब्देन विद्यात्वीक्यते, माया-

शब्दिताज्ञाणि तद्वच्छक्तवस्तुविकारा इत्यर्थः ॥ नेन्द्रियाणांमात्त्व-

विकारत्वं तस्य भिविकारत्वंश्रुतिविरोधादिति च इत्यतदिति ॥

॥ १३ ॥ तेजोमात्रा इत्यस्यापीतरमाह च विद्याकत्वमिति ॥ तत्र

प्रमाणमाह च इतीति ॥ १४ ॥ अज्ञाणां भौतिकात्वे श्रुतिमाह

मनोऽवमयमित्यादी भौतिकत्वं लक्ष्यं शुद्धं मा-
 प्रत्यक्षागोचरत्वं तु सूक्ष्मत्वात्परमाणुवत् न भवेत् ॥
 ता एतास्तेजसो मायाः समस्ता अभिसुख्यताः ॥
 स्वीकुर्वन्नेव तद्वारा ह्यसंघात्माभ्युसर्षति ॥ १३ ॥
 एवमाद्याहुः कदापि स्वातन्त्र्यगतिवारणम् ॥ १४ ॥
 किङ्कोपार्थि विना नास्ति सर्वगस्य स्वतो गतिः ॥ १५ ॥
 लिङ्गव्याप्तिर्दिष्टा देहे सामान्याय विशेषतः ॥
 उक्ताऽग्निधुरदृष्टान्तादुभयं लीयते स्मृतौ ॥ १६ ॥
 सुप्तौ तिष्ठति सामान्यं विशेषस्यैव संवृतिः ॥
 सामस्त्यवाची संशब्दस्तद्वैलक्षण्यसिद्धये ॥ १७ ॥
 भ्रुतिः-स यत्रैव चाधुषः पुरुषः पराह पर्यावर्त्तते
 ऽधारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥
 बा०-अनुगृह्णति यः पूर्व चाधुषः पुरुषो रविः ॥
 भोगार्थमधुना सोऽयं भोगाभावाद्युपेक्ष्यते ॥ २० ॥
 इन्द्रियस्थोपसंहारादादित्यस्याप्युपेक्षया ॥

अमन इति ॥ नन्वज्ञाना भौतिकत्वे पर्यादिवैन्द्रियत्वं स्वाच-
 माह अमत्यस्येति ॥ १५ ॥ वाक्यार्थमुपसंहरति ॥ ता इति ॥
 ॥ १६ ॥ हृदयमेवान्वयक्रामतीत्यत्र निपातपौरुषेणैव ॥
 हृदयमन्वेष्टावक्रामति उपाधिगमनानन्तरमेवास्मात् तत्र प्रवर्त्तते ननु
 स्वतंत्र्यमेतत्पर्यः ॥ १७ ॥ तत्रत्याददान इत्यर्थं तस्मिन्पुरुषस्यैव
 सामस्त्यमर्थः इति वस्तुमव्याकुलकंदिकोक्त्यर्थं स्वारमिति ॥ किमे-
 ति ॥ तत्र किं तत्राह अमत्यमिति ॥ १८ ॥ तत्रापि सामस्त्य-
 ममदेन किं व्यावर्त्तते तत्राह अनुज्ञाविति ॥ १९ ॥ स

तमुत्पत्तयन्तयात्मनमनु प्राणस्य निर्गमः ॥
 निर्गच्छन्तं प्राणमनु प्राणास्ते चक्षुरादयः ॥ ३० ॥
 नन्वात्मप्राणवामादेरन्योऽन्यव्यतिमिधमात् ॥
 क्रमो नात्रेति चेन्मैवं क्रमस्याप्राणपेक्षयाम् ॥ ३१ ॥
 विवक्षितं प्रयोक्तृत्वमप्योक्तमिवाऽऽत्मनः ॥
 प्रयोजकः प्राणमतेः प्राणा सोऽन्यप्रयोजकः ॥ ३२ ॥
 मृतिः सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवाव्यवकाश-
 ति तं विद्यत्कर्मणी समन्वारभेते पूर्वग्रहा च ॥ ३३ ॥
 वा०-देहप्रविशन्निधुः प्राणसहितो निर्गतः पुनः ॥
 सविज्ञानी भवेत्पूर्वं हृदि प्रयोक्तृत्वं यथा ॥ ३४ ॥
 पुरा नाडीविशेषेण निर्गम्युं ज्ञानमीरितम् ॥
 गन्तुं कोकविशेषेण पुनर्विज्ञानमीर्यते ॥ ३५ ॥
 निर्गत्य नगरद्वारविशेषाद् बुद्धिपूर्वकम् ॥

निजादेरर्हत्वा कर्तयति ॥ प्राणस्य मुक्त्यस्येति चेपः ॥ ३० ॥
 उक्तमनसिहित्यः समापये क्रमवित्त्वादिना ॥ ३१ ॥ क्रमस्या
 विवक्षितत्वे किं कार्यं विवक्षितं तत्राह कविप्रवृत्तिरिति
 तदेव स्पष्टंति क्रमयेति ॥ अस्मिन्लोके आत्मनो वा उक्त
 मीच्छा सा मुक्त्यवस्थोत्पत्तिः प्रयोजयति, स च प्राण
 अपेक्षां समादिवापुस्तत्क्रान्तिप्रयोजक इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तां
 ज्ञानमेव मीर्यतेत्युच्यते अदेहादिति ॥ ३३ ॥ हृदि नव
 मीर्यते नमस्तत्र प्रवृत्तिरित्याहुर्नान्योत्पत्तिरिति ॥
 इत्युक्तं ततोः कर्मोदयः अनुसृतिः ॥ ३४ ॥ उक्त
 त्वात्मेन स्पष्टंति कर्मिर्भवेति ॥ सविज्ञानमेवाव्यवकाश
 मृते सविज्ञानं विज्ञानोत्पत्तिं नमस्तत्रोक्तं नमस्तत्र

ततो गतव्यदेशस्य विशेषश्चिन्त्यते यथा ॥ ३४ ॥
 ज्ञानद्वयं कर्मजन्यं पुंसः स्वातन्त्र्यमत्र न ॥
 धर्म्यथा मरणे सर्वो ज्ञात्वाऽऽत्मानं कृती भवेत् ॥ ३५ ॥
 यत एवेततः पुंसिः स्वातन्त्र्यार्थं प्रयत्नतः ॥
 योगादिसाधनाभ्यागात्कर्तव्यः पुण्यसुखयः ॥ ३६ ॥
 हेतुर्जाग्रदासनाऽस्य स्वप्नारम्भे यथा तथा ॥
 जन्मान्तरारम्भहेतुः किं स्यादिति तदुच्यते ॥ ३७ ॥
 विद्या सम्पादिता तेन पुरा कर्म च यत्कृतम् ॥
 या वासना च तत्सर्वं जन्मभोग्यादिकारणम् ॥ ३८ ॥
 सम्यक्संज्ञाचमिष्याक्यज्ञानप्रयत्नुदीर्यते ॥
 विद्येति ब्रह्मविद्या तु न ग्राह्या जन्मघातिनी ॥ ४० ॥

र्थः ॥ ३५ ॥ विज्ञानप्रकाशितो लोको गन्तव्यभेतुष्वलोक-
 प्रकाशकं ज्ञानमुत्पाद्य तत्र गन्तुं शक्यत्वात्किं यथानुष्ठानकौशे-
 मात् आह ॥ ज्ञानद्वयमिति । विपक्षे दण्डमाह ॥ जन्मवे-
 ति ॥ ३६ ॥ उत्क्रान्तिप्रकरणाभिप्रायमाह ॥ यत इति ॥ य-
 स्यान्मृतिकाले कर्मणा नीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात्प्रवृत्तिस्तं-
 म्बादयितुमशक्यं तस्माच्चत्काले स्वातन्त्र्यसिद्ध्यर्थं स्वस्वावस्थाया-
 न्नप्रपन्नैः सर्वकर्माणि संन्यस्य यमनिबन्धमाद्यनुष्ठानपूर्वकं वि-
 श्ववृत्तिनिरोधकसंयोगाभ्यासेनात्मविचारेण चादराद्विगतपुण्यो-
 कचयः कार्य इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तं विद्येत्पापवत्तारयति अहेतु-
 रिति ॥ ३८ ॥ वाक्यव्यात्यर्थमाह ॥ विद्येति ॥ ३९ ॥ तत्र वि-
 द्यापदेन विवक्षितमाह ॥ संन्यमिति ॥ ननु विद्यापदेन ब्रह्म-
 विद्याऽपि कृतामिति नेत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ननु विद्येति च-
 न्येदुर्लभो कर्मादिसाधनार्थः, ब्रह्मविद्येति तदुच्यते ॥

विद्याशब्दमर्हतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ अस्मिन्वाक्ये कर्मशब्दार्थमाह
 कर्मण इति ॥ ४१ ॥ पूर्वमज्ञाशब्दार्थमाह अकर्मण इति ॥
 अतस्करणाश्रित्या कर्मवत्कृतसंस्कारसंज्ञिता पूर्वमज्ञेत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 तस्या एवार्थान्तरमाह अवप्यासेति ॥ मरणारम्भागेन वप्यासा-
 दारब्धास्य भाविदेहेऽहमस्मीति या वासना तत्सूचनार्था
 कदाचित्कदाचित्तुदेति सा पूर्वमज्ञेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ पूर्वमज्ञाशब्द-
 स्य विद्याकर्मशब्देन समासमकृत्वा पृथक्थने को हेतुस्तत्राह
 अयमेति ॥ पूर्वमज्ञायाः विद्याकर्मणोऽभ्यान्योऽप्यहेतुहेतुमद्भावात्का-
 र्यकारणकोट्योर्युक्तं द्वैरावयवमिति भावः ॥ ४४ ॥ तस्याः प्रमाणत्वात्कृत-
 ज्ञानकर्मणां पृथगुक्तमुक्तेति मत्वा याद्यात्वं साधयति ॥ कर्मण
 इति ॥ हि यस्यास्तर्कोऽपि चन्तुर्गततापक्षेपेन कर्मकृतं भुक्ते न
 तु त्तित्येवं, यस्याय सा कर्मोत्पत्त्यापि मूलतस्तस्याः प्रमाण-
 मित्यर्थः ॥ ४५ ॥ अस्मिन् विद्यादीनां प्रमाणां कार्यपर्यालोचनेऽपि
 कार्यनामा एव प्रामाण्यमित्याह अदेहमिति ॥ देहमकल्पयित्वा

देहं विद्या अविच्छिन्नकायीहकारे देहा इत्येव ॥ ४३ ॥
 विकर्तृ कर्म, चोक्ते तु पूर्वप्रश्नेह पूर्वयोः ॥ ४४ ॥
 समर्थाः सैव ते यस्मादुद्योतुं ज्ञानकर्मणी ॥ ४५ ॥
 नरस्याग्निः प्रधानस्यान्ताभ्यां सा गृह्यते पृथक् ॥ ४६ ॥
 मनु जीवगती वादिविवादो बहुधेय्यते ॥ ४७ ॥
 वृक्षाद्वृक्षान्तरं पृथी यात्येवमिति श्लेषेन ॥ ४८ ॥
 आतिवाहिकदेहेन यानि नावा जले यथा ॥ ४९ ॥
 प्रभाया इव सङ्कोचविकासावात्मनो गतिः ॥ ५० ॥
 सर्वगस्य मनोमात्रं गच्छेदेहान्तरं प्रति ॥ ५१ ॥

दिक् विद्याफलम्, अथ-तद्वत्, कर्म विकर्तृ विकारस्यावयवो-
 पचयस्य हेतुः, वासना तु पूर्वयोर्विद्याकर्मणोर्बोद्धी निर्वाहिका ।
 तथा च तदुत्पत्तिहेतुत्वाच्च तस्यास्तयोर्निर्वाहकत्वेन प्राधान्यं
 सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ वासनाप्राधान्यमुपसंहरन्कलितमाह
 असमर्थेति ॥ ४७ ॥

एवं पूर्वप्रश्नाशब्दितया भुक्तफलशेषात्मकवासनया सह
 विद्याकर्मणी अपूर्वात्मना मृतं नरमन्वारभेन अनुगच्छत इ-
 त्युक्तम्, इदानीं तृणजलूकावाक्यमवतारयितुं भूमिकामाह अन-
 न्विनि ॥ वादिविवादमेव प्रकटयन्नादौ दिगम्बरमतमाह वृक्षा-
 दिति ॥ ४८ ॥ देवतावादिमतमाह आतिवाहिकेति ॥ देवना-
 येन देहेन विशिष्टं जीवं परलोकं नयति सोऽयमातिवाहिको देह-
 स्तेनोति यावत् ॥ तत्र दृष्टान्तमाह जनावेति ॥

दिगम्बरैकदेशमतमाह प्रभाया इति ॥ ४९ ॥
 वैशेषिकादिमतमाह सर्वगस्येति ॥

वृत्त्युद्भवा लक्षणात्मिकायां वृत्त्युद्भावे ॥ १५ ॥ इति
 इति वक्ष्ये मन्त्रात् त्रुः इति त्रुः स्वर्णां ज्ञानी ॥
 भुतिः-तयथा तृणजलायुक्ता तृणस्याग्निं गत्वाऽन्य-
 मात्ममयाकस्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मिन्द्र-
 रीरं निहत्यादिषां । अपित्वाऽन्यमात्ममयाकस्यात्मा-
 नमुपसंहरति ॥ १६ ॥

वा०-जीवस्तृणजल्लुकेष्वेहादेहान्तरं व्रजेत् ॥५१॥

जलूका हि तृणाग्रस्था स्वमुखेन तृणान्तरम् ॥

अबलम्य वयुः शिष्टं तत्सर्वमप्यसंहरेत् ॥ ५२ ॥

लिङ्गोपाधिक आत्माऽपि क्रियाशक्त्युपमं हृतः ॥

पातयित्वा वपुर्ज्ञानशक्तिं संहरते तथा ॥ ५३ ॥

देहस्थ एव धीवृत्त्या भावयन्वपुरन्तरम् ॥

लिक्षोपाधिकमात्मानं प्राप्येदन्यदेहकम् ॥ ५४ ॥

ननु देहान्तरारम्भ उपादानं किमात्मनः ॥

एतदेहारम्भकं यस्तदेवोत्तान्यदीर्घताम् ॥ ५५ ॥

सांख्यमतमाह० वृत्तीति ॥ ५० ॥ सर्वपक्षमुपसंहरति अइती-
ति । उच्यते वाक्यमाहाय सिद्धांतपतिः श्रुतिरिति ॥ वाक्यार्थ-
संक्षेपति अजीवइति ॥ ५१ ॥ दृष्टान्तवाक्यं व्याचष्टे० जल्लूकते ॥
अन्यमाक्रममित्यस्य व्याख्या—तृणांतरमिति ॥ ५२ ॥ दाष्टान्तिकवा-
क्यं विमज्जते अलिङ्गतेति ॥ निहत्येत्यस्य व्याख्या—पातयित्वेति ।
अविद्याक्रममित्येतेतद् व्याचष्टे अज्ञानशक्तिमिति ॥ ५३ ॥ अन्य-
माक्रममित्यादेरर्थमाह अंदेहस्य इति ॥ ५४ ॥ वेदात्कारीवा-
क्यमवतारयितुं तदुक्त्यावर्त्तमानाद्युक्त्वा माह अनन्विति ॥ किञ्च-
द्वचिंतं विकल्पमाह अप्रतीति ॥ ५५ ॥ उच्यते वाक्यमुच्यते

श्रुतिः-तद्यथा पेशकारी पेशसो मात्रापित्वा-
न्यवतारं कल्याणतरत्नं तनुत पवमेवायमात्मेदं
शरीरं निहत्वाविद्यां गमायेत्वाऽन्यवतारं कल्याण-
तरत्नं रूपे कुरुते विद्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा
प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥

वा०-सुवर्णकारः स्वर्णाशमादायान्यसत्त्वं नवम् ॥

तेनैव कुरुते भूय उपमृद्वाति गन्तव्यः ॥ ५६ ॥

पूर्वभूषणमालिन्ये भङ्गं वाऽप्यतिनूतनम् ॥

अतिरम्यं च कुरुते तथैवेहापि गम्यताम् ॥ ५७ ॥

देहारम्भकभूतानि यानि पूर्वाणि वेष्टितः ॥

तैर्लिङ्गापाधिको यातीत्येवं मूत्रकृदन्नवीत् ॥ ५८ ॥

पञ्चीकृतास्तु भूतांशाः स्थूलदेहस्य हेतवः ॥

अल्पत्वेनापि सूक्ष्मास्तैर्लिङ्गं तिष्ठति वेष्टितम् ॥ ५९ ॥

त्वेनादत्ते चसुवर्णकार इति ॥ पेशकारी पेशसो मात्रापित्वा-
नयोर्व्याख्या-सुवर्णकारः स्वर्णाशमिति ॥ ५६ ॥ क्रियमाणदेह-
स्य नवत्वेऽपि कथं नवतरत्नं कल्याणतरत्नं चेत्याशङ्क्य
दृष्टान्तेनोपपादयति चपूर्वेति ॥ यथाशब्दपर्यायो वा शब्दः ॥
५७ ॥ मालिन्ये नष्टेऽपि स्वर्णाशस्य सस्वासातरमुत्पन्नकरणमुप-
पद्यते । प्रकृते त्वेनदेहारम्भकभूतांशानां नाशात्कथमेनेषां दे-
हान्तरारम्भकत्वमित्याशङ्क्य हेत्वमिदमाह चदेहेति । उक्तार्थे
तदन्तरप्रतिपत्ताविति सूत्रं प्रमाणयति चपूर्वेति ॥ ५८ ॥ नन्व-
पञ्चीकृतानि लिङ्गं परिवेष्ट्य गच्छन्ति पञ्चीकृतानि वा ? नायः
तेषां स्थूलदेहानारम्भकत्वात्, नास्त्यः सूत्रावुपलब्धिप्रसङ्गात्तत्राह
चपञ्चीकृता इति ॥ तुरवधारणे ॥ ५९ ॥ एतदेहस्यापि लिङ्ग-

निर्मितमैक्यं देहः पौष्टिनः पितृवीर्यतः ॥

दुर्मा केषुकवस्याजयो बाष्पांशो वीर्यनिर्मितः ॥ ६० ॥

सारस्त्वान्नरमूनंशो लिङ्गेन सह गच्छति ॥

निष्पाद्यन्तं भाविदेहास्तेनांशेन पुनः पुनः ॥ ६१ ॥

स्वर्णे विशोषिणे तस्य आलिङ्गमपनीयते ॥

भूषणं निर्मलांशेन क्रियते हि नवं नवम् ॥ ६२ ॥

पिङ्गमान्धर्ववैराज्यमृचाया मामुपादयः ॥

उत्तमाद्यमदेहाः स्युस्तत्कर्मानुसारतः ॥ ६३ ॥

अधिष्ठानारोप्यभागौ तेषु देहेषु यौ स्थिता ॥

तावुभौ विशदीकर्तुं स वा इत्यादिका श्रुतिः ॥ ६४ ॥

श्रुतः—स वा अवमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः

प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः ॥

वा०—स इत्यनेन संसारी प्रकृतत्वादिहोच्यते ॥

वैशान्तोऽवधृतौ भेदवारकोऽस्य चिता सह ॥ ६५ ॥

स्वप्रकाशोऽपरांशोऽर्थः कथयतेऽत्रायमित्यतः ॥

वेष्टितमूर्द्धमभुतारक्षत्रे कथमस्यापचयः कथं वा मरणानन्तर-
मत्राविकलमनुभूयमानत्वं तत्राह अनिमित्त इत्यादिना ॥ ६० ॥ ६१ ॥

उक्तोऽर्थे पूर्वदृष्टान्तं स्मारयति अस्मर्ण इति ॥ ६२ ॥ पिङ्गवं

वेत्यादि व्याचष्टे अपिप्रेति । पिङ्ग्यादिशरीरग्रहणस्यैच्छक-

त्वं वारयति अतश्चादिनि ॥ ६३ ॥ स वा अवमित्याद्यादौ

अवाचयति ॥ ६४ ॥ तत्र तावदधिष्ठानस्वरूपं विशदीकुर्वन्

साराणि व्याचष्टे अत इति ॥ अवधारणार्थेन वैशब्देन संज्ञा-

रिणो जडत्वं व्यावर्त्यन इत्याह अपेक्षम् इति ॥ ६५ ॥

स वा अवमित्यत्रायंश्वदार्थमाह अस्मेति । आत्मकदार्थमाह

देहादयः स्वस्वरूपा येनामाकात्मशब्दमाह ॥ ६१ ॥

अधिष्ठानमजा सर्पदण्डाद्याः स्युः स्वरूपिणः ॥ ६२ ॥

सर्पमात्रे तु सर्पाद्या निःस्वरूपाः स्वपुष्पवत् ॥ ६३ ॥

यः संसारी पुरा प्रोक्तः स एवामं स्वतः स्फुरन् ॥ ६४ ॥

साक्षिचैतन्यरूपत्वादधिष्ठानमनात्मनः ॥ ६५ ॥

अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मगिरोक्ष्यते ॥ ६६ ॥

ब्रह्मात्मनोस्तु तादात्म्यं सामानाधिकरण्यतः ॥ ६७ ॥

प्रत्यक्षत्वं ब्रह्मणस्तत्त्वं ब्रह्मत्वं चात्मनस्तथा ॥ ६८ ॥

पारोक्ष्यद्वैतहानेन ह्यात्मा ब्रह्मेति बोध्यते ॥ ७० ॥

इति प्रोक्तं वस्तुतत्त्वं तत्रारोपः प्रपञ्च्यते ॥ ७१ ॥

उक्ततत्त्वापरिज्ञानाद् बुध्युपाधिः प्रजायते ॥ ७२ ॥

तेनोपहित आत्माऽयं विज्ञाताऽस्मीति भावनात् ॥ ७३ ॥

विज्ञानमयतामेति स्रक्सर्पमयतामिव ॥ ७४ ॥

विज्ञानं ज्ञातृनोपाधिर्मनः संकल्पसाधनम् ॥ ७५ ॥

अदेहेति ॥ देहद्वयकल्पनाधिष्ठानं तत्पक्षापदवस्त्वात्मशब्दितमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

कल्पितस्याधिष्ठानस्वरूपेणैव स्वरूपत्वमन्य-
यव्यतिरेकाभ्यां साधयति अधिष्ठानेति ॥ ६७ ॥ स वा

अवमात्मेति पदचतुष्टयार्थं निगमयति अय इति ॥ ६८ ॥ ब्र-

ह्मशब्दार्थमाह अख्यावृत्तेति ॥ ६९ ॥ कथं तपोस्तादात्म्यं

पारोक्ष्यसद्व्यवस्थाभ्यां विरोधात्तत्राह अपत्यव्यतिमिति । विरुद्ध-

मानस्यागादेक्यं सोऽयमित्यत्र मसिद्धमिति द्विशब्दार्थः ॥ ७० ॥

वृत्तमवृत्तानन्तरवाक्यमादये अहनीति ॥ तत्रात्मनो विज्ञानमयत्व-

मुपपादयति अउक्तेत्यादिना ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ विज्ञानमयो मनोमय

इत्यनयोः पीतकीकपीशङ्क्य विज्ञानमनसोऽर्थभेदमाह अविज्ञान-

क्रियोवाधिर्भवेत्प्राणस्तेऽन्तर्बहिरवस्थिताः ॥ ७३ ॥

ज्ञातृत्वान्निरादौ स्यात्ततः संकल्पविभ्रमः ॥

संकल्पितेऽर्थे कर्तृत्वमित्यन्तर्वाद्यानाश्रमः ॥ ७४ ॥

भवेत्प्राणमयादन्तर्ममोमय इति श्रुतिः ॥

तस्मादप्यान्तरस्तद्विज्ञानमय ईरितः ॥ ७५ ॥

क्रमादुक्तिमनःप्राणैर्ज्ञातृत्वादिसमुत्थितैः ॥

विकारार्थे मयद् प्रोक्तः प्राचुर्यार्थेऽथवा भवेत् ॥ ७६ ॥

विज्ञानाणुसारेण चिदात्मा ज्ञातृतादिमान् ॥

प्राचुर्यमेतन्न स्वात्मा विकारः कस्यचित्कचित् ॥ ७७ ॥

चक्षुर्मयः श्रोत्रमयो द्रष्टा श्रोत्रेति विभ्रमात् ॥

मिति ॥ प्राणमय इत्यत्र प्राणशब्दार्थमाह *क्रियेति । विज्ञानमय इति प्रथमं ज्ञातृत्वाध्यासोक्तां नियामकमाह *अन्त इति ॥ ७३ ॥ तेषामन्तर्बहिर्भावेऽनुभवं प्रमाणयति *ज्ञातृत्वेति ॥ अज्ञाते सं- कल्पायोगाद् बुद्धिपूर्वक्रियायाः संकल्पपूर्वकत्वाच्चेति भावः ॥ ७४ ॥ तत्र तैत्तिरीयकश्रुतिमपि प्रमाणयति *भवेदिति ॥ ७५ ॥ विज्ञानमय इत्यादौ मयदशब्दस्य हेतुक्तिपूर्वकं विकारार्थत्व- माह क्रमादिति । ज्ञातृत्वाध्यासस्य बुद्ध्यादिविकारत्वाच्चद्वि- शिष्ट आत्मापि तद्विकार इत्युपचर्यत इत्यर्थः ॥ मयटः प्राचुर्य- र्थस्त्वेऽपि न दोष इत्याह *प्राचुर्येति ॥ ७६ ॥ तदुपपादयति *विज्ञानेति ॥ ज्ञातृत्वाध्यासस्य बुद्ध्यादिप्राधान्यादात्मनस्तत्त्वा- चुर्यमित्यर्थः ॥ मयटो मुख्यविकारार्थत्वमाशङ्क्य निर्विकारत्व- श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह *नस्त्विति ॥ ७७ ॥ आत्मनश्चक्षुः- श्रोत्रमयत्वमुपपादयति *चक्षुरिति ॥ चक्षुरादिसब्दोऽनुक्तोभ्र-

एतावता लिङ्गे देहतादात्म्यारोप ईरितः ॥ ७८ ॥

श्रुतिः—पृथिवीमय आपोमयो वायुमेव आकाशमय-
स्तेजोमयोऽन्तेजोमयः ॥

वा०—स्थूलदेहारोपयुक्तः पृथिव्यादिमयोक्तिमा ॥

काठिन्याद्या भूभधर्मा दृश्यन्ते स्थूलदेहके ॥ ७९ ॥

अहं मनुष्य इत्येवं स्थूलदेहे भ्रमः स्फुटः ॥

वर्णाभ्रमवयोऽवस्थाध्यासश्चास्मिन्नातिस्फुटः ॥ ८० ॥

अनेज इतिशब्देन मूलाज्ञानं विवक्षितम् ॥

अहमज्ञ इति स्पष्टमज्ञानाध्यास ईक्ष्यते ॥ ८१ ॥

श्रुतिः—काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्म-
मयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति
यथा कारी यथाचारी तथा भवति माधुकारी साधुर्भ-
वति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेन ॥

वा—कामं क्रोधं तथाऽधर्मं तद्विरुद्धं च मोहनः ॥

सम्भावयन्प्रतीच्यात्मा तन्मयत्वं निगच्छति ॥ ८२ ॥

योपलक्षणमित्याह #एतावतेति ॥ ७८ ॥ पृथिवीमय इत्यादेस्ता-
त्पर्यमाह #स्थूलदेहेति ॥ आत्मनः पञ्चभूतमयत्वमाह #काठिन्ये-
ति ॥ ७९ ॥ अहं विप्रोऽहं यतिरहं युवेत्यादिदेहाकारेण परिणतमू-
तचर्माणां वर्णाभ्रमादीनां आत्मन्यध्यासाच्च तस्य पृथिव्यादिमय-
त्वोपपत्तिरित्याह #वर्णेति ॥ ८० ॥ तेजोमय इत्यन्तं व्याख्याय
अनेजोमय इत्यत्र अनेजःशब्दार्थमाह #अनेज इति ॥ आत्मन-
स्तन्मयत्वं तदध्यासाभिनेयेन दर्शयति #अहमिति ॥ ८१ ॥
काममय इत्यादि व्याचष्टे #काममिति ॥ अहं सकामो निष्कामः

इत्येवमाद्योऽत्रैवे श्रेयसाः स्युर्मात्रमात्रमात्र ॥ ८१ ॥

ते सर्वमवशब्देन संज्ञेताम्नामुदीरिताः ॥ ८२ ॥

तद्यदित्यादिना सर्वशब्दस्यार्थं व्यतीर्यते ॥ ८३ ॥

प्रत्यक्षवस्तुमवधारणे सतीदंमयता भवेत् ॥ ८४ ॥

परोक्षवस्तुमवधारणाददोमय इतीर्यते ॥ ८५ ॥

आरोपोक्तिसमाप्त्यर्थमिति शब्दः प्रयुज्यते ॥ ८६ ॥

इदंमयत्वं चिरपेक्षमेविकत्वात्पेक्ष्यते ॥ ८७ ॥

अदोमयत्वं व्याचष्टे यथाकारीतिवाक्यतः ॥ ८८ ॥

यथा करोमीह लोके चरत्यपि यथा तथा ॥

चरलोके अवश्येव कर्माचारप्रचोदितः ॥ ८९ ॥

करणं नित्यकर्म स्यात्काम्यं तु चरणं भवेत् ॥

करणं कर्मशक्तिर्वा चरणं प्रत्ययात्मकम् ॥ ९० ॥

पुण्यकारी भवेत्साधुः पितृदेवादिजन्मभाक् ॥

सक्रोधोऽक्रोधः पुण्यवानपुण्योऽस्मीति ध्यामादात्मा तत्तन्मय इत्य-

र्थः ॥ ८२ ॥ सर्वमय इत्यस्य तात्पर्यमाह *इतीति ॥ ८३ ॥ सर्व-

शब्दस्य व्याख्या तद्यदेतदिति पदत्रयमित्याह *तद्यदिति ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं वस्तु सर्वशब्दार्थमिति भावः ॥ इदंमयो

ऽदोमय इत्यनयोर्वर्णमाह *प्रत्यक्षेति ॥ अहं सुखीत्यादिप्रत्य-

क्षाध्यासः, चार्मिकोऽहमित्यादि परोक्षाध्यास इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इतीत्यस्यार्थमाह *आरोपेति ॥ ८५ ॥ यद्येत्याद्यवतारयति *इद-

मिति ॥ ८६ ॥ भगवतां योजयति *यद्येति ॥ ८७ ॥ कर्मा-

चारयोर्भेदं व्यनक्ति *करणमिति । सर्वकरणव्यापारशक्तिः कर-

णं, करोतेत्यद्वयत्वात् । सर्वप्रकारज्ञानयोग्यता चरणम्, चरतेर्-

त्यर्थत्वात् इत्यर्थान्तरमाह *करणमिति ॥ ८८ ॥ साधुकारीत्यादि

पथकारि स्यादहम् । स्यात्कामकोपाधिर्वापिना ॥ ८९ ॥
 ताच्छील्यप्रत्ययात्कर्माभ्यास एव फलहेतुत्वं ॥ ९० ॥
 इति चेन्न सकृत्कर्म कृत्वाऽपि फलमाप्नुयात् ॥ ९१ ॥
 पुण्य इत्यादिवाक्येन तदेतदभिधीयते ॥ ९२ ॥
 कर्मशास्त्रस्य तात्पर्यमिदं सम्यक् प्रपञ्चितम् ॥ ९३ ॥
 सकृत्कृतौ फलप्राप्तिर्यदाऽभ्यासस्तदा वृथा ॥ ९४ ॥
 इति चेत्फलमूयस्त्वसिद्धयेऽभ्यास इत्यनाम् ॥ ९५ ॥
 वासना कर्म विद्या च त्रयं जन्मप्रयोजकम् ॥ ९६ ॥
 उक्तं, तत्र प्रधानत्वं कर्मणः श्रूयते पुनः ॥ ९७ ॥
 उत्तमाधमदंष्ट्राकृष्यैवमयं कर्मणा भवेत् ॥ ९८ ॥
 देहं विद्यावासनाभ्यां भवेद्भोगस्य कौशलम् ॥ ९९ ॥
 कर्मसाधेव कर्त्तव्यमिच्छताऽभ्युदयं चिरम् ॥ १०० ॥

ध्याचेष्टे ऋपुण्येति ॥ ८९ ॥ पुण्यः पुण्येनेत्यादिव्यावर्त्या शङ्कामाह
 ऋताच्छील्येति । यथाकारित्यादौ ताच्छील्यप्रत्ययोपादानादभ्यस्त-
 कर्मण एव फलहेतुत्वं न सकृत्कृतस्येत्यर्थः ॥ उतरवाक्याभिप्रेतं
 परिहारमाह ऋनेति ॥ ९० ॥ उक्तमर्थं श्रुत्याकटं करोति ऋपुण्य इति ॥
 यथाकारित्यादिव्यावर्त्य निगमयति ऋमेति ॥ ९१ ॥ सकृत्कृतस्य
 कर्मणः फलहेतुत्वमुक्तमाक्षेप्य समाधत्ते ऋमकुर्दिनि ॥ ९२ ॥
 तं त्रिषाकर्मणी समन्वारभेते इत्यत्रैव कर्मणो जन्महेतुत्वोक्तेः पुनः
 कथने व्यर्थं तत्राह ऋवासनेति ॥ यद्यापि वासनादित्रयं जन्म-
 हेतुर्लक्षणं तथापि तत्र कर्मणः प्राधान्यं वक्तुं पुनः कथनमित्य-
 र्थः ॥ ९३ ॥ तत्प्राधान्यमुपपादयति ऋउत्तमेति । किं तर्हि इत्यर्थोऽहं
 फलं तत्राह ऋदेह इति ॥ ९४ ॥ कर्मणः प्राधान्योक्तेस्तत्पर्यभाहं

अष्टमोऽध्यायः

पापं तु सर्वदा हेयं दुःखेभ्यस्तथा मुक्तम् ॥ ९५ ॥
 पूर्वकाण्डपरा इत्थं कर्मपाथान्यवशिरे ॥
 अथ वेदान्तशास्त्रज्ञाः प्राहुः कामप्रधानताम् ॥ ९६ ॥
 श्रुतिः-अथो खलबाहुः काममय एवायं पुरुष इति
 स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति
 तत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते ॥ ४ ॥
 वा०-पुमानादौ काममय एव भूत्वाऽथ कर्मकृत् ॥
 यतोऽयं कर्मणो हेतुः कर्मोऽतोऽस्य प्रधानता ॥ ९७ ॥
 अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कस्यचित् ॥
 यद्यदि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ९८ ॥
 इत्थेतद्विशदीकर्तुं स पथेत्युत्तरा श्रुतिः ॥
 कामः क्रतुः कर्म जन्मत्येषामेष कर्मो भवेत् ॥ ९९ ॥
 पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते ॥
 स एव वर्धमानः सन् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥
 रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्यते ॥
 पाक्षिकं कर्म कामे स्यात्क्रांतांश्च कर्तुं सति ॥ १०१ ॥
 पुण्यपापात्मकं कर्म ह्यपूर्वादृष्टशान्दितम् ॥

*कर्मोति ॥ ९५ ॥ दृष्टमनुयायो खल्वित्याद्यादत्ते*पूर्वेति ॥ ९६ ॥
 काममय एवेत्यादि व्याकुर्वन्कामपाथान्यमाह*पुमानिति ॥ ९७ ॥
 कामस्य प्रधानत्वं मनुवचनमाह *अकामस्येति ॥ ९८ ॥ स य-
 येत्यादत्ते* इतीति । वक्ष्यमाणप्रकारेण एतत्कामपाथान्यं
 वाक्यतात्पर्यमाह *काम इति ॥ ९९ ॥ कामक्रतुर्कर्मजन्मानि क्रमे-
 ण भवन्तीत्युक्तं तत्र कामक्रतोरभेदमाशङ्क्याह*पुंस इति ॥ १०० ॥
 वर्धमान इत्युक्तं व्यनक्ति *रुचेरिति । कर्तृतांऽपि तयोर्भेदमाह

उत्तमायमजन्मास्य फलं प्रोक्तं पुराऽपि ॥ १०१ ॥

लोकेऽपि पाहताः कामस्तादृक्प्रियर्वास्तांथा ॥ १०२ ॥

कर्म कृत्वा फलं गच्छेत्तच्छुभाशुभयोः समम् ॥ १०३ ॥

श्रुतिः—तदेव इलोको भवति

तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य ।

प्राप्याप्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ॥

तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति मु-
कमयमानः ॥

वा०—कामप्राधान्यदार्ढ्यार्थं मन्त्रस्योदाहृतिः श्रुता ॥

लिङ्ग्यते गम्यते सर्वं मनसाऽतोऽस्य लिङ्गता ॥ १०४ ॥

तन्मनो नितरां सक्तमुत्तमे वाऽधमे फले ॥

सक्तः सन्कर्मणा सार्धं तदेव फलमाप्नुयात् ॥ १०५ ॥

इह जन्मनि यत्किञ्चिच्छुभं कुर्यादुताशुभम् ॥

तदीयफलसंपूर्तिः स्वर्गे वाऽन्यत्र वाऽऽप्नुयात् ॥ १०६ ॥

श्रुतिमिति ॥ १०१ ॥ कर्मशब्दार्थमाह श्रुण्वेति ॥ १०२ ॥

पदार्थमुक्त्वा स यथेत्वारभ्य तदभिसंपद्यते इत्येतं वाक्यं योजय-
ति लोक इति ॥ १०३ ॥ तदेव इत्यादेस्तात्पर्यमाह कामेति ॥

तद् तत्र उक्तेऽर्थे एव वक्ष्यमाणल्लोको भवतीति श्रुत्यर्थः ॥

लिङ्गशब्दव्युत्पादनपूर्वकं मन्त्रस्य पूर्वार्थं व्याचष्टे श्रुति-
त इत्यादिना ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

अस्यात्मनः सर्वधीसाधनं मनः यत्र फले निषिक्तं
नितरां सक्तमुद्भूताभिलाषं तत्र तदुपहिते आत्मापि सक्तः सन्
यत्कर्म करोति तेन कर्मणा सह परलोकं प्राप्य तदेव फल-
माप्नोतीत्यर्थः ॥ उत्तरभागे व्याचष्टे इहेति ॥ १०६ ॥

इति चेन्न यत्नः कामा इत्येवमिति चेन्न

विषयोन्निवसंघोसायसादमे ऽहोपम ॥

परिणामे विषयिव तत्सुखं राजसं तत्सुखम् ॥ ११०

तत्सुखं कामयन्ते हि प्रायेण बहवो जनाः ॥

अन्यथा आरथोरादेः प्रवृत्तिः कापि नो भवति ॥ १११

अथ केन प्रसुक्तोऽयं पापं चरति पूरयः ॥

अनिच्छन्नपि वाच्यं येत्यपृच्छत्सम्पगजुनः ॥ ११२ ॥

अयं संसारी इह पाप्मनः कर्म करोति परलोके तस्य कर्म-
णोऽन्तं प्राप्त्य तत्कर्मफलं भुक्त्वाति यावत् ॥ अथ फल-
भोगानंतरं तस्मात्लोकादस्मै लोकाय देहाय पुनरिति । अयं हि
लोकः कर्मप्रधानस्तेनोच्यते । कर्मण इति, पुनः कर्मकरणायेत्यर्थः ।

इतिनुबन्धार्थमाह ० इत्यामिति । बन्धप्रीति ॥ अनिशयेन भ्रमती-
त्यर्थः ॥ १०७ ॥ संशानुकूपे अभिनयति ० कष्टेति ॥ १०८ ॥ काम इव
कथं कष्टत्वं शुभविषयस्य तस्यादेयत्वादशुभविषये कामस्यैवा-
नुववादिति चक्षुने ० नान्वति । अशुभविषयेऽपि कामहेतुत्वेनैव
कष्टत्वोक्त्युक्तं यस्या परिहरति ० नोति ॥ १०९ ॥ राजसमुत्पत्त्येवा-
शुभत्वं वक्तुं तल्लक्षणं गीतायावयेन दर्शयति ० विषयेति ॥ ११० ॥
एवमेव सुखे कामनैव नोदेतीति ० शेषयानुभवविरोधान्मैवमित्याह ० त-
दिति ॥ १११ ॥ अशुभविषयेऽपि कामोऽस्तीत्यत्र गीतायावयेममाणव-
ति ० अयेति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ नन्वेवमपि कामविषयेस्य कष्टता

वाक्या न काममात्रस्य इत्याद्येक्य परिहराने कथंहीति ॥ अयो-
 प्ययामिति । न च वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ११४ ॥ सात्विकमुत्सृज्यापि
 साधनकेशमन्त्राद्यं दर्शयितुं गीतोक्तं लक्षणमाह कथमिति । अत्र
 विषयमेवेत्युक्त्या साधनकेशः स्पष्टीकृत इति भावः ॥ ११५ ॥
 अपिच सर्वानुभवसिद्धत्वात्साधनकेशस्य नात्र प्रमाणं सूत्रमिच्छाह
 कथमिति ॥ ११६ ॥ मुक्त्यर्थमुपसंहरति कथमिति ॥ ११७ ॥
 एवं मुक्त्यर्थमुक्त्या इति नु कामयमान इति वाक्यं परलोका-
 सिन्धोपसंहारपरत्वेन बोधयति कथमिति ॥ ११८ ॥ अवेत्ताक-
 यत्तादयति कथमिति ॥ अतिच्छंदादिवाक्येन मुक्त्यर्थं वा-
 स्तव्यं वाक्यादिहीनं रूपं मुक्तिरूपमिति वाक्यादृष्टात्त्वेन बोधयति

कुतः कामयते मोक्षं ततो मोक्षदकामता ॥ १३० ॥
 मोक्षलभ्यमकामत्वेन कामेत्पुत्रयत् ।
 योऽकाम इत्यादिनैतत् सूत्रं विवक्षिते स्फुटम् ॥ १३१ ॥
 योऽकामस्तस्य न प्राप्ता उत्कामनीति योजना ॥
 संसृतिः कामिनो यद्वदकामो मुच्यते तथा ॥ १३२ ॥
 दृष्टानुभविता वाद्याः कामा यस्य न सन्त्यसौ ॥
 अकामस्तादृशात्वं तु निष्कामत्वेन सिध्यति ॥ १३३ ॥
 विभ्रमात्पादिताः कामाः प्रत्यक्षतत्त्वविवेकिनः ॥
 यस्माद्विनिर्गताः सोऽयं निष्काम इति मण्यते ॥ १३४ ॥
 आत्मकामत्वेन सिध्येदुदेः कामाविनिर्गमः ॥

तदिति ॥ १३० ॥ अनेन वाक्येन योऽकाम इत्याद्युत्तरवाक्यानां
 पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहराति ॥ बोधेति ॥ १३१ ॥ तत्र योऽकाम
 इत्यस्य साक्षात्तया व्यवहितेन संबंधमाह ॥ इति । अकामस्या-
 नुत्क्रांतौ को हेतुस्तत्राह ॥ संसृतिरिति ॥ कामाभावे कर्माद्यभावेन
 मुक्त्यवश्यंभावान्मुक्तस्य च वक्ष्यमाणविषया उत्क्रांत्ययोगा-
 दिति भावः ॥ १३२ ॥ अकामशब्दार्थमाह ॥ इत्युदेति ॥ तत्र नि-
 ष्कामत्वं हेतूकरोति ॥ तादृशत्वाति ॥ १३३ ॥ निष्काम-
 शब्देन विवक्षितमाह ॥ विभ्रमेति ॥ निर्गताः कामा यस्मा-
 दिति व्युत्पत्त्या बुद्धिवादात्प्राप्त्यासादात्मानि प्रतीयमानसर्व-
 कामानां प्राप्तेन सह नाहो निष्कामशब्देन विवक्षित इति भा-
 वः ॥ १३४ ॥ निष्कामत्वेऽप्यात्मकामत्वं हेतूकरोति ॥ आत्मकामत्वं
 इति ॥ अत्र कामशब्दः कर्मव्युत्पत्त्याऽऽत्मवचनः । आत्मः काम आ-
 त्मा येन, तस्य भावस्वरूपं तद्व्यादिशब्दः ॥ आत्मशब्दः कामनिवृत्तिहेतु

अमाप्ती काम्यकामस्य कामः कापि न विवर्तते ॥ १३५ ॥
 मिहान्नभोजनं मुक्त्वा पुमुक्ता न निवर्तते ॥ १३६ ॥
 अतः काम्यमाप्तिरेव निष्कामत्वस्य कारणम् ॥ १३७ ॥
 ननु दोषस्य दृष्ट्याऽपि भवेत्कामविनिर्गमः ॥ १३८ ॥
 यद्यभिरास्वादितं भोज्यं पश्यन्भोक्तुं न वाञ्छति ॥ १३९ ॥
 मैवं, कले साधने च पुंसः कामो द्विधा भवेत् ॥ १४० ॥
 तत्र साधनदोषेण फलकामो न नश्यति ॥ १४१ ॥
 अन्यथा भोज्यदोषेण धुमिष्टुतिः प्रसज्यते ॥ १४२ ॥
 न चेद्यमस्त्यन्यभोज्यं सम्पाद्यापि पुमुक्षते ॥ १४३ ॥
 फलं सर्वत्र चानन्दो न त्वसौ कापि दृश्यति ॥ १४४ ॥
 तस्मादानन्दकामोऽयमानन्दाप्त्यैव नश्यति ॥ १४५ ॥
 एवं सत्याप्तकामत्वं निष्कामत्वस्य साधनम् ॥ १४६ ॥
 काम्याप्ती त्वात्मकामत्वमेव हेतुर्न येनरत् ॥ १४७ ॥
 सत्यामप्यात्मवाञ्छायां पागमार्यादिना विना ॥ १४८ ॥

त्वं व्यतिरेकेणाह ॥ अमाप्ताविति ॥ १३५ ॥ उक्तं निगमयति ॥ अत
 इति ॥ १३६ ॥ काम्यमाप्तिरेवेत्यवधारणमनुपपत्त्यामेति शङ्कते ॥ न-
 न्वाति ॥ तत्रानुभवं प्रमाणयति ॥ १३७ ॥ कामना-
 येदं दर्शयन् तत्र फलकामनानिहतेरात्मप्राप्त्यैकसाध्यत्वात्ताव-
 धारणानुपपत्तिं पारितोषिकेन परिहरति ॥ १३८ ॥ प्रसंजनमिष्टमे-
 वेत्याशङ्क्यानुभवविरोधात्तस्मादह ॥ नश्यति ॥ १३९ ॥ ॥ फलकामोति ॥
 फलस्य स्वतो निर्दुष्टत्वादिति भावः ॥ १४० ॥ आत्मप्राप्तिं
 विना तत्कामनाऽनिहत्तौ फलितमाह ॥ १४१ ॥ सर्वकामाप्ताप-
 प्यात्मकामत्वं हेतुकरोति ॥ काम्येति ॥ १४२ ॥ नप्यात्मकाम्यैव
 काम्याप्ती हेतुरित्यवधारणमनुपपन्नम्, यामादेरपि काम्यत्वनिर्वाहा-

सर्गापुत्रादिकामाप्तिर्नेति चेच्छ्रुत्यतानिदम् ॥ १४२ ॥
 किमेकं साधनं सर्वकामानां प्रापकं भवेत् ॥
 वृत्तेकस्यैव नाथोऽयं युज्यते तददर्शनात् ॥ १४३ ॥
 द्वितीये सर्वकामाप्तेरात्मवाञ्छैव कारणम् ॥
 सर्वाणि साधनान्येको न संपादायितुं क्षमः ॥ १४४ ॥
 यदुक्तमात्मवाञ्छाऽपि न पुत्राद्याप्तिसाधनम् ॥
 इत्यत्र कोऽयमात्मा स्यात्सोपाधिर्वाऽनुपाधिकः ॥ १४५ ॥
 सोपाधिकात्माऽऽभासः स्यान्नतु मुख्यः शुभारिणः ॥
 निरुपाधिः परानन्द आत्मेति भुतिसंमतः ॥ १४६ ॥
 आनन्दाः सर्वभूतानां तस्मिन्नन्तर्महन्ति हि ॥
 पुत्रादिजन्मा आनन्दा अपि तास्मिन्नवास्थिताः ॥ १४७ ॥
 तथाविधात्मकामां य आसकामो भवेदयम् ॥

सिद्धेतुत्वाद्, पागाद्यभावे आत्मेच्छामात्रेण स्वर्गाद्याप्सदृष्टेऽनेति शङ्क-
 तेऽसंशयमिति ॥ १४२ ॥ अत्रात्मेच्छायाः सर्वकाम्यप्राप्तिहेतुत्वं
 विवक्षितम्, आत्मप्राप्तिश्च न साधनान्तरसाध्येत्यभिप्रेत्य साधनान्तर-
 विकल्पयनिष्क्रमितेति । आद्यमनुभवावेराधेन प्रत्याहनेनेति ॥
 १४३ ॥ द्वितीयेऽस्मदिष्टुसिद्धिरित्याहः द्वितीयइति ॥ नन्वेवमप्य-
 वधारणानुपपत्तिरात्मेच्छां विनाऽपि सर्वकाम्यस्य तत्तत्साधनसाध्य-
 त्वसंभवात्प्राहः सर्वान्पीति ॥ १४४ ॥ पूर्वपक्षोक्तदूषणं परादर्थमनु-
 वदतिः क्वदिति ॥ आत्मेच्छायाः सर्वानन्दप्राप्तिहेतुत्वं वक्तुं विमर्शपूर्व-
 कमात्मत्वकथं निर्वारयतिः अत्र कोऽयमित्यादिना ॥ १४५ ॥ १४६ ॥
 यथापि मरुते किमावातं तत्राहः आनन्दा इति । एतत्स्वेवानन्दस्ये-
 कादिभुविमसिद्धयोक्तको हिमन्तः ॥ १४७ ॥ निरतिशयमनन्दा-
 त्मकात्मेच्छायास्तत्प्राप्तिहेतुत्वं तस्मात्तेश्च कामनिवृत्तिहेतुत्वमुक्त-

मात्मानः प्राप्तकृपत्वात्कोऽप्यः कामोऽप्यः शिष्यते ॥४८॥
 प्राप्तत्वादेव कामोऽपि नात्मनीति मत्तं यद्वि ॥
 मैवमप्राप्तवत्सोऽप्यमनभिज्ञेन काम्यते ॥ १४९ ॥
 कण्ठबाधीकरं प्राप्तमप्यज्ञातं तु काम्यते ॥
 प्राप्तोऽप्यात्माऽनभिज्ञेन काम्यतां दीयतेऽत्र किम् १५०
 यद्यत्प्यंतमविज्ञातो न काम्यस्तर्हि शास्त्रतः ॥
 सामान्यतोऽबुद्धः सम्काम्यतामनुभूयते ॥ १५१ ॥
 स कामः क्रतुमुत्पाद्य कारयेच्छब्दवर्णादिकम् ॥
 फलं त्वनुभवस्तत्र कामात्स्वर्गो यथा तथा ॥१५२॥
 य ईदृगात्मकामोऽयं प्राप्तकामो भवेत्ततः ॥
 निष्कामत्वादकामः सत्संसारोत्पत्तिमुच्यते ॥१५३॥
 संसारानर्थर्थाजस्य प्रध्वंसादात्मबोधतः ॥
 कामकाम्याद्यसङ्गावात्पूर्ण आत्माऽवतिष्ठते ॥ १५४॥

मुपसंहरति कथयेति ॥१४८॥ आत्मनो निराप्तत्वे कथं तत्कामना ?
 अप्राप्तत्वेव विषयत्वात्कामस्येति शङ्कतेऽप्राप्तत्वादिति ॥ प्रा-
 प्तेऽपि कामो न विरुध्यत इति समाधत्ते ऋषेयमिति ॥१४९॥ तदेव
 दृष्टानेनाह कण्ठेति ॥ आत्मनोऽज्ञातत्वे सुतरां तत्र कामना नेति
 शङ्कतेऽयदीति । अत्यंताज्ञानिनस्तदसंभवेऽप्यापातज्ञानिनः सा
 संभवतीति परिहरति कथंतीति ॥ १५१ ॥ उत्पन्नस्यापि कामस्य
 कथमनुभवहेतुत्वम्, अनुभवस्य प्रमाणजन्यत्वादित्याद्यं कथं परंपरया
 तस्य हेतुत्वमाह कस इति ॥१५२॥ कोऽकाम इत्यादिवाक्यार्थं हेतु-
 हेतुमज्जायेनोक्तमुपसंहरति कथं इति ॥ १५३ ॥ कोऽयं संसारमो-
 हस्तथाह कसंसारोति ॥ ज्ञानादज्ञानतज्जन्मसेऽपूर्वताहेत्यवासा-
 त्पूर्वकत्वेनावस्थानं मुक्तिरित्यर्थः ॥ १५४ ॥ कोऽज्ञानः इत्या-

इतोऽन्यथा तु ये मोक्षं चक्षुष्येने निरागताः ॥ १६६ ॥
 विमुक्तिः कर्मकार्या चेदमित्यर्थं प्रसज्यते ॥
 भग्न्यौघवत्सवभावाद्येतन्न कर्म निरर्थकम् ॥ १६७ ॥
 अभिव्यक्तिर्विमुक्तिश्चेदभिधायं किमत्र ते ॥
 भवैतन्मुक्तिर्वाचः स्याद् द्वैतं चेदभ्युपेयते ॥ १६८ ॥
 निगदध्वंसवत्तापि पुंसो मोक्ष इहात्मनि ॥
 बन्धस्य वास्तवस्येह विद्यया च्यवस्यसंभवात् ॥ १६९ ॥
 चेत्तु व्याचक्षते मोक्षे नित्यानंदालुभूतये ॥

जीवदवस्थावामितरत्र च विदुषो विशेषाभावे कथं ब्रह्माप्येती-
 त्युच्यते इत्याशङ्क्याविद्यातज्जव्यवधानाभावाभिप्रायेणाप्येति-
 द् औपचारिक इत्युक्तमेव स्मारयति अविद्येति । परस्माद्-
 न्यो जीवो ज्ञानकर्मभ्यां ब्रह्माप्येतीति मुख्य एव किं न स्यादि-
 त्याशङ्क्य ब्रह्मैव सन् इत्युपक्रमविरोधान्मैवमित्याह अत इति ।
 १६६ किञ्च त्वदभिमतता मुक्तिः किमात्मभिज्ञा उत तत्सर्वक-
 त्तत्त्वायं निराह अविमुक्तिरिति ॥ चरमं प्रत्याह अर्थ-
 ति ॥ १६७ ॥ स्वाभाविकमेवात्मनो ब्रह्मत्वं दीपनेन घटः कर्म-
 च्यवयत इत्याशङ्क्य अभिव्यक्तिरात्मभिज्ञा न वा, तत्राह
 द्वैतमुक्तिविरोधेन दूषयति अभिव्यक्तीरिति ॥ द्वितीये ।
 वैधर्म्यमिति भावः ॥ १६८ ॥ अग्रेतु न ब्रह्मभावो मोक्षः, ने-
 कदोषः स्वात्किन्तु बन्धध्वंसः, स च ज्ञानकर्मसाध्यः इ-
 तान्वत्स्याह अनिमित्तेति । बन्धस्य वास्तवस्ये सत्यस्य ज्ञानाभि-
 द्योविद्यावैधर्म्यम् । तस्यावास्तवस्ये रज्जुसर्ववत् ज्ञानादेव तन्नि-
 त्यववास्तवमेवैवधर्म्यमिति न समुच्चयसिद्धिरिति भावः ॥ १६९ ॥
 चेत्तु व्याचक्षते मोक्षे नित्यानंदालुभूतये । परस्परं विष-

ज्ञानाभिध्वक्तिरित्येवं तदप्यत्र न युज्यते ॥ १७० ॥

विदात्मनो य आनन्दः स्वरूपं चेत्तदा स्वतः ॥

अयं स एव पुनस्तस्याभिध्वक्तिः कीदृशी भवेत् ॥ १७१ ॥

अस्वरूपत्वेपक्षे तु जन्मानंदो विनश्यति ॥

तस्मादात्माऽऽनन्द एव सर्वदा भासते स्वयम् ॥ १७२ ॥

नन्विदानीं यथा तदनुसूतो चेदविशेषणः ॥

नातिथसो भवेन्नृणां शास्त्रवैयर्थ्यमेव च ॥ १७३ ॥

मैवमात्मन्यविनाया हानिः कार्या यतस्ततः ॥

तदर्थं यत्तसाफल्यं शास्त्रारंभोऽपि चार्थवान् ॥ १७४ ॥

मुक्तामुक्तत्वरूपोऽयं न विशेषोऽस्ति वस्तुनि ॥

धीमृतयोरभिध्वक्तिर्मुक्तिः समुच्चयजन्येति केचित्, तन्मतमनूय
निराह अये त्विति ॥ १७० ॥ कथमयोगमित्याशङ्क्य किं ज्ञाना-
नन्दयोरित्यस्वरूपत्वम् उत तद्विद्यमानम् । तत्रायं निरस्यति अवि-
दिति ॥ १७१ ॥ चरमेऽपि अभिध्वक्तं सुखं नित्यमनित्यं वा ? त-
च्चान्तं प्रत्याह अस्वरूपेति ॥ आये आत्मातिरिक्तनित्यवस्तु-
वगमेऽद्वैतश्रुतिवाच्यमसङ्गादस्मन्मतमेव परिशिष्यत इत्याह अत-
स्मादिति ॥ १७२ ॥ आत्मस्वरूपमेव मुक्तिरित्युक्तमप्युच्यमाणः
सङ्गते अनन्विति । लौकिकं वज्रमतीत्य शास्त्रीयः समादिः आतिथ-
सः । शास्त्रं मोक्षविषयम् ॥ १७३ ॥ शास्त्रीयमोक्षस्य निर्विशेष-
त्वेऽपि स्वाभिध्वक्तमर्थसित्येन शास्त्रादिकमर्थवदिति परिहरति
अनेवमिति ॥ यथाहुः “अविद्याकात्पतमेदनिहाधिपरत्वाच्छास्त्र-
त्व” इति ॥ १७४ ॥ अथामुक्तत्वात्मनो मुक्तिविशेषार्थं शास्त्र-
मयी किं न स्यात् तत्राह अमुकेति । ततो वस्तुनो विशेषणतो

तदविद्यैव निःशेषविशेषाणां प्रवृत्तिरुक्तम् ॥ १७५ ॥
 अशेषानर्थहेतुं तामविद्यां शास्त्रज्ञा मतिः ॥
 सर्वथा हन्ति तेन स्यात्साफल्यं यज्ञशास्त्रयोः ॥ १७६ ॥
 अविद्याव्यतिमापेक्ष्य सम्यग्धीजन्ममाश्रयः ॥
 आत्मा ब्रह्मैव सन्साक्षाद्ब्रह्माप्येतीति सुस्थितम् ॥ १७७ ॥
 इति वेदान्तसिद्धान्तसर्वस्वं ब्राह्मणोदितम् ॥
 अस्यैवार्थस्य दार्ढ्यार्थं मञ्जोदाहरणं भवेत् ॥ १७८ ॥
 श्रुतिः—तदेव श्लोको भवति ॥
 यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥
 अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥
 वा०—कामिनः सर्वसंसारः पुरा मञ्त्रेण वर्णितः ॥
 अकामस्य विमोक्षोऽत्र तथा मञ्त्रेण वर्ण्यते ॥ १७९ ॥
 पुंसो हृदि श्रिताः कामा मुच्यन्ते निखिला यदा ॥
 तदानीममृतो भूत्वा ब्रह्मात्रैव समश्नुते ॥ १८० ॥
 सुषुप्ती कामनाशेऽपि शिष्यते कामवासना ॥
 तद्वन्मा मृदिनि प्राह मुक्तौ सर्वविशेषणम् ॥ १८१ ॥
 कामास्तु मनसो धर्मा नात्मनीति विवक्षया ॥

हेतुमाह तदविद्येति ॥ १७५ ॥ शास्त्रयज्ञयोरर्थवत्त्वं निगमयति
 अशेषेति ॥ १७६ ॥ एवं सति ब्रह्मैव सन्नित्यादिवाक्यं निरव-
 यमिताह अविद्येति ॥ १७७ ॥ ब्राह्मणार्थमनूय तदपीत्याद्यु-
 चरवाक्यमादत्ते अस्तीति ॥ १७८ ॥ यदा सर्वे इत्यादिमन्त्रता-
 त्पर्यमाह अकामिन इति ॥ वथेति शेषः ॥ १७९ ॥ मन्त्राक्षराणि
 व्याचष्टे अपुंस इति ॥ १८० ॥ यदा सर्वे इत्यत्र सर्वशब्दार्थ-
 माह सुषुप्ताविति ॥ १८१ ॥ हृदि श्रिता इति विशेषणतत्पर्यमाह

हृदि श्रिता इति प्राह स्वात्मन्येते प्रकल्पिताः ॥१८२॥
 अविद्यायाः समुच्छिन्नी तदेतूनामशेषतः ॥
 कामान्तामपि नाशः स्याद्ब्रह्मनिग्रहरूपिणाम् ॥१८३॥
 काम एव हि संसारहेतुत्वेन पुरा श्रुतः ॥
 भूतः कामस्य नाशोऽभावमृतो भवति ब्रुवम् ॥१८४॥
 अस्मिन्नेव वपुर्वेष योधाद्रहस्यमश्नुते ॥
 ब्रह्मणो मरणाभावादमृतत्वं व्यवस्थितम् ॥ १८५ ॥
 भर्तृप्रपञ्चस्त्वाहात्र मन्त्रव्याख्यानमन्यथा ॥
 हृदिष्ठा आत्मानिष्टाश्चेत्येवं कामा द्विधा मताः ॥१८६॥
 हृदि श्रिताः प्रमुच्यन्ते न तु प्रज्ञात्मनि श्रिताः

*कामा इति ॥ १८२ ॥ काणानां हृदयाश्रयस्तेऽपि कथं वि-
 द्याया तन्निवृत्तिस्तस्या अविद्यामात्रनिवर्तकत्वात्तत्राह *अवि-
 द्याया इति ॥ १८३ ॥ अविद्याध्वस्तौ तत्कार्यान्तःकरण-
 ध्वस्तैः तदाश्रितकामानां सविषयाणां ध्वमेऽपि का-
 र्यान्तरं स्वास्थानि, तत्कुतो मुक्तिः, तत्राह *काम इति ॥
 पुरा, काममय एवायं पुरुष इत्यादाविति शेषः ॥ कामहेतुक-
 त्वादूर्मादिविषया ध्वस्तौ कर्मापि नश्यति । तथा च प्रतिबन्ध भा-
 वात्कामनाशानन्तरमेव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ १८४ ॥ अमृतो भ-
 वत्यत्र ब्रह्म ममश्नुते इत्यनयोः पौनरुक्त्यं पारिहराति *अ-
 स्मिन्निति ॥ १८५ ॥ निःशेषकामध्वस्तौ विदुषो मुक्तिरित्ये-
 वमर्थपरतया मन्त्रः स्वमते व्याख्यातः, इदानीमेकदेशिभ्या-
 स्वानं दूषयितुमनुभाषते *भर्तृप्रपञ्च इति ॥ १८६ ॥ आत्मनि-
 ष्ठास्तदभिधाः कामाः सन्तीत्यत्र श्रुतिमाह *सत्येत्वादिना ॥

दुष्कृतं ज्ञात्मानं कामा दुष्कृतं चोक्तं ॥ २०० ॥

अविद्ययाऽन्वेषितास्तेऽप्यपी विद्वन् इति ते ॥ २०१ ॥

निवार्यन्ते न चेत्कामा मथोक्ताः सत्यमसम्भ्र ॥ २०२ ॥

सोऽनं काममप्यन्वेज संसारिण्यात् दुष्कृतं ॥ २०३ ॥

आत्मनिष्ठास्तु ये कामा न ते संसारहेतवः ॥ २०४ ॥

इति चेत्किञ्चलाः कामाः कल्प्यन्ते कुत आत्मनि ॥ २०५ ॥

कामादीनामवर्णानां प्रतीचि प्राप्तवाः भुतौ ॥ २०६ ॥

निषेधकानि वाक्यानि संति निष्कामता ततः ॥ २०७ ॥

कामकाम्यादिभेदेषु आगमापायिषस्तु ॥ २०८ ॥

यः साक्षी नागमापायी स आत्माभुतिसंमतः ॥ २०९ ॥

प्रज्ञानादात्मनि सर्वकामा निवर्तन्ते इति प्रतिज्ञायामविद्योत्प-

द्विष्टा यस्मादपी अतोऽविद्ययाऽऽत्मन्यारोपितास्तान्वृत्तौ निव-

र्तने इति प्रतिज्ञातार्य माधयितुं हृदीनि विशेषणमर्थवदित्यर्थः ।

अविद्यस्य विद्यावाध्यत्वमसिद्धिद्योतको हि सन् ॥ २०० ॥

किञ्चात्मानिष्ठाः कामाः संसारहेतवो न वा । आद्ये तदनिवारणे

दीपमाह *निवार्यन्ते इति ॥ काममन्वे कर्मावश्यंभावात् मुक्ति-

सम्भव इति भावः ॥ २०१ ॥ द्वितीयमनूय मत्याह *आत्मे-

नि ॥ २०२ ॥ न केवलं वैकल्यादात्मनि कामासम्बन्धः किन्तु

यानिर्वरोषांश्चाह *कामादीनामिति ॥ अभ्युक्तादिवाक्यैश्चि-

न्नाप्रत्यतिरिक्तसर्ववर्णनेषवादात्मानि कामासम्बन्धे फलितमाह

*निष्कामेति ॥ २०३ ॥ अद्विष्टावीत्याद्यनुभवस्य तर्हि का-

नोतिस्त्वाकङ्क्ष सोपापिकस्य कामादिसम्बन्धित्वेऽपि निष्काम-

चित्तस्य न तत्सम्बन्ध इत्यपिमेत्य तत्स्वरूपमाह *कामेति ॥

२०४ ॥ यदुक्तं द्विजहोत्रः कामेभ्यः पुण्यपुष्टिकाभ्यामेव सद्गु-

कामा आत्मनि भाव्यमनुसिद्धास्तु त्विति ॥
यदुक्तं तदस्य तस्मादास्य आत्मा न केनचित् ॥ २०५ ॥
वास्येऽर्थे वासनाः सर्वाः सजातीये च तास्तथा ॥
निःसंगे निमज्जातीये कुतः स्युः प्रत्यगात्मनि ॥ २०६ ॥
आत्माश्रयार्थं कामानां न युक्त्वा नापि शास्त्रतः ॥
भर्तृप्रयत्नस्याकथानमपठ्याकथेत्युपेक्ष्यताम् ॥ २०७ ॥
ननु ब्रह्माहनुतेऽत्रेति जीवतो मुक्तिरीरिता ॥
जीवन्मोक्तो विश्वोऽस्य बन्धमुक्तावित्तीर्यताम् ॥ २०८ ॥
श्रुतिः-तद्यथाऽह्निर्लवणं नी बल्मीके घृता प्रत्यस्ता
शयीतैवमेवेदं शरीरं शोते ॥
वा०-अभिमानः पूर्वमासीद्देहादावधुना तथा ॥
नास्तीत्यत्रापि विस्पष्टः सर्पदृष्टान्त उच्यते ॥ २०९ ॥
अह्निर्लवणं नी सर्पनिर्मोको जायवर्जितः ॥

धृताः कायवासनाः संसारबीजधृता आत्मनि तिष्ठन्तीति
तद्वृत्त्य निराचष्टे ॥ कामा इति ॥ २०५ ॥ अवास्यत्वेऽप्यात्म-
नो वासनाश्रयत्वयाचक्ष्ण विरोधान्मेवमित्याह ॥ वास्येऽर्थे इति ॥
वासनाश्रययोग्य इत्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि आत्मनो वास्यत्वं तत्रात्र ॥ स-
जातीयेति । कामाद्याश्रयेण हृदयेनात्मनोऽर्थे यत्कीदृशत्वाभा-
वं स्यादिति नेत्याह ॥ निःसङ्ग इति ॥ २०६ ॥ परमवनिर्वाक-
स्यमुपसंहरति ॥ आत्मेति ॥ २०७ ॥ तद्यथेवाप्यवधारयितुं दया-
नुवादपूर्वकमाकाङ्क्षां मुञ्जावति ॥ नन्विति ॥ २०८ ॥ तदु-
चरत्वेनोचरवाक्यवादये ॥ अभिमान इति ॥ २०९ ॥ तत्र
व्याप्तमानं व्याचष्टे ॥ अह्निर्लवणं नीति । अस्तु स्यादप्यथा

कस्मिन्ने कस्मिन्निहोऽपि कस्मिन्ने कस्मिन्ने ॥ २१० ॥

एवं स्वयं च स्वयं च स्वयं च स्वयं च स्वयं च ॥

भाते साक्षात्स्वयिप्रतिनिहितं स्वयतिष्ठते ॥ २११ ॥

श्रुतिः-अवायमशरीरोऽस्तुः प्राणोऽप्रतिपत्तेः एव

सोऽहं भगवते सदाहं ददामीति होवाच जम्बो वैदेहः ७

वा०-यस्माद्भुः पूर्वम्भूतं तस्मात्साक्ष्यशरीरकः ॥

संबन्धे सशरीरस्थं स च बोधेन चाशितः ॥ २१२ ॥

[पाणः सजो यथा ॥

प्रतियो देहसंबन्धो नास्माज्ज्ञानमृते तथा ॥ २१३ ॥

प्रत्यग्ज्ञानशिविष्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके ॥

नेतिनेति स्वरूपत्वादशरीरो भवत्ययम् ॥ २१४ ॥

स्वतोऽदिग्देशकालादेः प्रत्यक्चिन्मात्रवस्तुनः ॥

सर्पनिर्गोक इति । सर्पस्यागिर्गर्थः ॥ २१० ॥ एवमेवेत्या-

दिदार्ष्टान्तिकभागं व्याचष्टे ॥ २११ ॥ अवायमशरीर

इत्यवायमशरीरस्य हेतुवर्त्ता ददन्वाक्यं योजयति ॥ यस्मादिति ॥

ननु शरीरे वर्त्तमानस्य कथमशरीरत्वं तत्राह ॥ सम्बन्ध इति ॥

यथा भूतं वर्त्तमानस्यापि तत्र नमस्यायमानहीनस्य न गृहीत्वम्ब-

पदेष्टः, एवमज्ञादृष्ट्या देहनिष्ठस्यापि तत्संबन्धहेतोरज्ञानस्यापमी-

त्वाद्दशरीरत्वम्बपदेष्टो युक्त इति भावः ॥ २१२ ॥ अज्ञानं न

देहसम्बन्धहेतुः स्वाभाविकत्वादात्मनः तत्संभवेरिज्ञानाद्युदात्मनो-

ऽप्यज्ञानमुत्तेज्यमिति यत्नाऽऽह ॥ अस्मिन्निति ॥ २१३ ॥ देहसम्ब-

न्धविषये कथितयाह ॥ अस्मिन्निति ॥ २१४ ॥ तत्त्वाविष-

यमुपपादयति ॥ अस्मिन्निति ॥ अदिग्देशकालादेरिति । दिग्देश-

कालादितत्त्वम्बपदस्येत्यर्थः ॥ अस्मिन्नाऽतत्त्वम्बुतिन्माकोऽ

देशादिमण्डलीनिर्माणं सर्वकर्मणो निमित्तं ॥ २१५ ॥
 कश्चिन्मामिसंबन्धो न त्वमस्मिन्मनुष्ये ॥ २१६ ॥
 अज्ञानकायेऽप्यस्मीह किमुताज्ञानमिहनुतीति ॥ २१७ ॥
 मृतदेहं परित्यज्य लिंगदेहयुतो यदि ॥ २१८ ॥
 मृतस्मदा स्यात् त्वेवमद्वयोऽसावतो भवेत् ॥ २१९ ॥
 प्रकृष्टचेष्टाहेतुत्वात्साहचर्यः प्राणवाहितः ॥ २२० ॥
 को ह्येवास्यादिति प्रोक्तं चेष्टाहेतुत्वमात्मनः
 साक्षिणो ब्रह्मरूपत्वं ब्रह्मैवेत्यभिधीयते ॥ २२१ ॥
 संसर्गज्ञानानुत्पत्त्यर्थमेवकारः प्रयुज्यते ॥ २२२ ॥
 संयोगः समवायो वा नैव ब्रह्मात्मनोऽस्ति ॥ २२३ ॥
 अलङ्घ्यकरसत्त्वं तु भवतीति विवक्षितम् ॥ २२४ ॥
 तदेव विशदीकर्तुं तेज एवेत्युदीर्यते ॥ २२५ ॥
 चैतन्यं तेज इत्युक्तं तच्चैकमुपयोरपि ॥ २२६ ॥

त्वादिति भावः ॥ २१५ ॥ विदुषो देहयोगो नेत्युक्तं केमुक्तिक्रमा-
 येन साधयामास कश्चित्तेनेति ॥ २१६ ॥ एवं विदुषोऽप्यस्मिन्मनुष्ये
 मसाध्यामनुपदं व्याचष्टे कश्चिदेति ॥ तथावाचसीरायकपद-
 र्था विदुषः मृतमनुपदेद्वयमनुपदः क्रमेण निषिध्यत इति
 भावः ॥ २१७ ॥ प्राणवाहितमिति कश्चिदेति ॥ हेतुत्वात्साहच-
 र्यात् इति ॥ २१८ ॥ ब्रह्मैवेति पदमोर्यमाह कश्चित्तेनेति
 इति ॥ २१९ ॥ एवकारार्थमेव विदुषोऽप्यस्मिन्मनुष्ये इति ॥ २२० ॥
 एवकारार्थमेव ब्रह्मणोऽलङ्घ्यकरत्वं निमित्तं विवेकायतेत्युक्तं
 किं तेज एवेति वाक्यवशेन तत्राह कश्चिदेति ॥ तत्र तेजोऽलङ्घ्य-
 करमाह कश्चित्तेनेति ॥ २२१ ॥ अलङ्घ्योर्गोविन्दोऽस्मिन्मनुष्ये इति

अविद्यादिनिवृत्तिश्च ध्यानमभ्यसनिर्लेखनाः ॥ ११७ ॥
 नास्तीत्येवमभिप्रायः यवकारेण कुर्याते ॥ ११८ ॥
 कृतं चिकीर्षितं सर्वं पुनः यव पुनस्तिस्रसम् ॥
 भासं बोधास्तथाऽऽप्तव्यं वर्जनीयं च वर्जितम् ॥ ११९ ॥
 कामप्रदः समाप्तोऽतो निराकाङ्क्षो ऽभवन्मुपः ॥
 सोऽहं सहस्रमित्याह स्वाभिप्रायं प्रबोधयन् ॥ १२० ॥
 पुनर्यस्य समाप्तस्याभिमोक्षायोति नोक्तवान् ॥
 शुश्रूषाया असंपूर्णः सर्वस्वं च न हसवान् ॥ १२१ ॥
 तत्त्वविद्यारसाकृष्टः श्रोतुं बांछति संग्रहात् ॥
 श्रवणान्यपि विद्यायाः श्रोतुमिच्छति मूपतिः ॥ १२२ ॥

त्यवधारणयोजनमाह *अविद्येति ॥ १२२ ॥ समांतरणः सः
 काशाजीवनमुक्तस्य महद्वैलक्षण्यमुपपाद्यायेत्यादिभूतिनात्पर्यमु-
 पसंहरति *कृतमिति ॥ १२३ ॥ सोऽहमित्यादिभ्यात्पर्यमाह
 *कामेति ॥ कामप्रदो मोक्षार्थो मुनिना राज्ञे वरो ह्यस्य, तत्स-
 माप्तिपरामर्शोऽयःकथ्यार्थः । स्वाभिप्रायम्—स्वस्य कृतकृत्यताम् ॥
 १२४ ॥ तत्र सिद्धमाह *पुनर्यस्येति ॥ अकृतकृत्यत्वे पूर्वव-
 द्दिगीक्षायां भूतिरिति वृत्तेदित्यर्थः ॥ कृतकृत्यत्वे चाह *सर्वस्वदानं
 कार्यं न सहस्रद्वयम् । साहि गुरोरतिप्रीतिकरेणि तत्राह *शुश्रू-
 षाया इति ॥ १२५ ॥ शुश्रूषायास्तस्य श्रोतव्यान्तराभावात्कथन-
 म्यत्र अवयवेऽप्यवयवः तत्राह *अवयवेति ॥ आत्मत्वेन कृतकृत्य-
 तुम् । अवयवे प्रीतिर्वसतीति *अर्थः श्रोतेः संकुलः श्रोतु-
 मिच्छतीत्यर्थः ॥ सर्वस्याभिवेदने निमित्तमन्तरमाह *तात्पर्या-
 दि ॥ तात्पर्यान्तरादि इति शेषः ॥ १२६ ॥ अहं पुनर्यस्य तद्वेत्ता

अप्यजात्याधिवः पञ्चात्फलरूपेण निष्ठति ॥ २२८ ॥

श्रुतिः-तदेते हलोका भवन्ति ॥

अणुः पंथा वितनः पुराणो मन्सृष्टोऽनुवित्तो मयैव
तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित् कर्त्तव्यं
विमुक्ताः ॥ ८ ॥

वा०-एतत्सर्वं विबधुः सन्मुनिः संग्रहरूपिणः ॥

हलोकानुदाहरत्तत्र ज्ञानमार्गमिमं जगौ ॥ २२९ ॥

पंथा स्थूलादिनिःशेषविकल्पादिकमादणुः ॥

अनन्तात्मकमेव तद्वाहोऽहोऽयं विततो भवेत् ॥ २३० ॥

अयुक्ता कृत्कृत्यात् । मुमुक्षुः सत्तु साधनमपेक्षते तत्राह अमुक्त-
स्वेति । फले लब्धे कथं साधनापेक्षेत्याशङ्क्य विद्वत्संन्यासः सा-
धनात्मकसंन्यासादन्य एवेति यस्या तस्य द्विरूपतामाह अफल-
त्वेति ॥ २२७ ॥ द्वैरूप्यं स्पष्टयति अप्राप्तांगति । तथा च मु-
क्तेनाप्यपेक्षेकेशोपपन्नमात्मकः फलरूपसंन्यासोऽपेक्षित इति भा-
वः ॥ २२८ ॥ सर्वस्वदानमाप्तावांश्च राज्ञः सहस्रदाने निमि-
शमुक्त्वा तमित्वादेत्यात्यर्थमाह अप्रतीदिन ॥ संयद्वात्यर्थमु-
क्त्वाऽणुरित्यादिमध्यमश्लोकमाह चेत्येति ॥ २२९ ॥ स्तो-
काक्षराणि विभज्यते अवस्था इत्यादिना ॥ पञ्चा इत्यनेन श्लो-
कमार्तो ब्रह्मबोध उपपद्यते, तस्याणुत्वं विततत्वं च विप्रबुद्धे
मुमुक्षुत्वं देवकृतमित्यर्थः ।

श्रुतिः-तदेते हलोका भवन्ति ॥ २३० ॥

अनुत्पत्तायमोऽवस्थाःपुराणमेति ॥
 ब्रह्मणः स्वस्वत्वात्माः सृष्ट इति भाषणे ॥ २३१ ॥
 शास्त्राचार्योक्तिः ब्रह्मादनुचितो भवेत् सः ॥
 ज्ञानस्याहङ्गणो नाऽप्यो ज्ञानाऽप्यनीत्यवधारणम् ॥
 तेनानेन पथा धीराः प्रत्यक्षमाविच्छदा सदा ॥
 ब्रह्मापिपत्तिं विज्ञास्यमासमेव नमोऽनुते ॥ २३२ ॥
 आत्मैव ब्रह्मणोऽप्यन्ता ब्रह्मैव स्यात्स्वतस्तनः ॥
 तथाभास्यापरिज्ञानासद्विपर्ययधारणम् ॥ २३३ ॥
 निःशेषविद्याविज्ञानहेत्यविद्याविभाषाकृत् ॥
 नान्योऽस्ति ब्रह्मणो ज्ञानात्मासमेवाप्यन ततः ॥ २३४ ॥
 परमानन्द एवाह स्वर्गसाधनेन भणते ॥

ननु माः सृष्ट इत्यप्याश्रुते ब्रह्मज्ञाने हि ब्रह्म सृष्ट
 न मत्स्वत्वात् तत्राह ब्रह्मण इति ॥ २३१ ॥ तथापि क
 मनुचितो भवेत्सुखे, नाह लब्धस्यैव वेदनमर्थवत्तत्र
 क्वासीति । कुनोऽवधिगते, ब्रह्मवेदनस्य ब्रह्मणापि लब्धत्वा
 तत्राह ब्रह्मणोऽवधिगते ॥ ब्रह्म ज्ञेयं ब्रह्म विज्ञाना तयोरभेदात्
 धारणमित्यर्थः ॥ २३२ ॥ तेन धीरा इत्यादेरर्थमाह अनेनेति
 ब्रह्मणोऽप्यन्तर्गतत्वं परिहरति अमासमिति ॥ २३३ ॥ मास
 वाज्ञानध्वत्वा न प्राप्तिः ब्रह्मात्मनोर्भेदहेतुतत्राह आत्मैव
 तत्त्वमादिश्रुत्या तयोरैक्ये मिदं भेदधीर्ध्रम इत्यर्थः ॥ २३४ ॥
 नूनमपि तेन धीरा अपियन्तीति ज्ञानस्यैव कथं सत्या
 हेतुस्त्वमुक्तं तत्राह निःशेषेति ॥ लोके ज्ञानाज्ञानयोरैव वि
 रोधहेतुरिति भावः । जीवपरयोस्तमोमात्रप्रवचनाने कश्चित्माह
 अमासमिति ॥ २३५ ॥ स्वर्ग लोकमित्यत्र स्वर्गसाधनेनाह ॥

स्वयंकाशतया लोकशब्देनापि । न चर्च्यते ॥ २१७ ॥

प्रत्यक्षभावमानं तद्विदो यांति तादृशम् ॥ २१७ ॥

इत उक्तीन्मसंघोषान्मोहोच्छित्तेरनंतरम् ॥ २१८ ॥

एवम् एव यतो मुक्तः मुच्यतेऽतस्मिन्मोहनुता ॥ २१८ ॥

मुक्तः ततोऽतिरेकेण नांतरायोऽन्य इष्यते ॥ २१९ ॥

यतोऽतो ज्ञानविषयस्तौ मुक्तः सन्नेव मुच्यते ॥ २१९ ॥

देहपातव्यपेक्षाऽतो न स्यादूर्ध्वभुतेरिव ॥ २२० ॥

ज्ञाननाशाननाशकं मोक्षेऽन्यत्किमपेक्ष्यते ॥ २२० ॥

रमेति । स्वर्गशब्दस्य क्रियाजन्यमुखाविशेषवाचित्वात्स्वरूपमुख-
स्यापि तदभिधेयत्वेऽनित्यत्वं स्यादत आह अमोक्षेति ॥ ननु
लोकशब्दमभिधानात्स्वर्गशब्देन यागादिकलभूतभोगभूमिरेव पृष्ठा-
तामिति नेत्याह अकिमर्थेति । मोक्षप्रकरणपरामर्शार्थोऽतः
शब्दः ॥ २१७ ॥ का तर्हि लोकशब्दस्य गतिस्तत्राह अस्वेति ॥
स इति नित्यानन्दः परामुच्यते । पदद्वयस्यार्थमुपसंहरति अमोक्षेति ।
तादृशं प्रकाशात्मकम् ॥ २१७ ॥ इत इत्यादेरर्थमाह अत इति ॥
उर्ध्वमित्यस्य व्याख्या मोहोच्छित्तेरनंतरमेति ॥ २१८ ॥ वस्तु-
तो मुक्त एव सन् ज्ञानाभ्युच्यत इत्युक्तमेवोपपन्नमिति अमुक्ता-
मिति ॥ २१९ ॥ ननु न ज्ञानप्रमानकास्तीना मुक्तिः, किंतु देहपा-
तानंतरमिति उर्ध्वभुत्या निक्षीयते तत्राह अदेहेति ॥ यस्मा-
द्भूयैव सन्नित्याद्यनन्यथासिद्धभुत्या मुक्तस्यैव ज्ञानाभ्युक्तिर्निश्चि-
ता, तस्मादूर्ध्वभुतिरस्मदुक्तीत्या मोहोच्छित्त्यान्तर्यपरेति भावः ।
मुक्तेर्देहपातानपेक्ष्येऽपि ज्ञानातिरिक्तसाधनान्तरापेक्षायांशकत्वाद्
अज्ञानेनेति ॥ न भुत्यसः आलोकस्तमोनिवृत्तारन्यदपेक्षत इति

चलोकेनायेन या पंथा प्रोक्तस्तस्मान्मतातिरम् ॥
 उपन्यस्याथ सिद्धान्तं प्राह चलोक्तानिरेण सा ॥२४१॥
 मोक्षमार्गे यथोक्तेऽस्मिन्नविधोपप्लुनाशयाः ॥
 दर्शनानि विवित्राणि कल्पयन्ति यथावधि ॥ २४२ ॥
 भुतिः-तस्मिन्मृदुलमुत नीलमाहुः पिङ्गल २ हरितं
 लोहितं च ॥

वा०-शुद्धं ब्रह्मातिसंशुद्धमिति केचित्प्रचक्षते ॥
 शरादि व्योमवर्गीलमित्याहुरपरे जनाः ॥ २४३ ॥
 पिङ्गलं तत्परं ब्रह्म उवालेवेत्यपरे जगुः ॥
 वैदूर्यवस्तु हरितं केचिदाहुर्विपश्चितः ॥ २४४ ॥
 अपरे लोहितं प्राहुर्जपाकुसुममग्निभम् ॥
 नाडीरूपाणि बीज्यात्मरूपाणीति भ्रमो ज्ञायम् ॥२४५॥
 एकमेवैकरूपं यत्तत्त्वं ज्ञातं निरंजनम् ॥

भावः ॥२४०॥ द्वितीयश्लोकप्रवृत्तारयति ॥ उक्तज्ञा-
 नमार्ते द्वितीयश्लोकपूर्वार्द्धेन वादिविपक्षीरुपगम्यस्थानंतरमुत्त-
 रार्द्धेन सिद्धान्तं मुनिराहेत्यर्थः ॥२४१॥ तत्र पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यमाह
 ॥मोक्षेति ॥ विवित्रानेकहाष्टकल्पनाहेतुमाह ॥अविद्येति । तत्रै-
 व हेतुंतरमाह ॥अथेति ॥२४२ ॥ कल्पयमानदर्शनान्येव दर्शयति
 ॥युक्कमित्यादिना ॥२४३ ॥ २४४॥ एवमनुभूयते चेद्वस्तु तर्हि
 नानास्वरूपं वास्तु तत्राह ॥अनाडीति ॥२४५॥ उक्तप्रत्ययानां व-
 स्त्वनुसारित्वात्प्रमात्वमाशङ्क्याह ॥एकमिति ॥ दाढिमादिष्वदेक-
 स्त्वानेकरसत्वं निरमितुं विचिनाहि ॥एकरूपायेति ॥
 तस्यैव मेयत्वार्यमाह ॥ज्ञानमिति । वस्तुतस्त्वज्ञानादियोगोऽपि
 ॥निर्जनमिति ॥ वस्तुनुसारित्वाभावे ब्रह्मपानां

जात्यन्धजाग्रदृष्ट्येव कोटिशाः कल्प्यन्ते मृषा ॥२४६॥
 अस्यूलं नेतिनेतीति सर्वमाद्यादिनिहनुनेः ॥
 कुतोऽकारणकार्येऽस्मिन्मुक्तादेः सम्भवः परे ॥२४७॥
 भ्रूतिः—एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्म-
 वित्पुण्यकृतैजसश्च ॥ ९ ॥
 वा०—यस्तु वेदोदितोपायक्षपिताशेषकल्मषः ॥
 ब्रह्मणैवानुवित्तांऽयं तेन पन्था गुरुकृतः ॥ २४८ ॥
 विद्याधिकारी नैवान्यो ब्रह्मणस्तेन चार्णितः ॥
 ब्रह्मशब्देन यद्वेत्थं भूतार्थब्रह्मणेतिगीः ॥ २४९ ॥
 बोधमार्गो ब्रह्मरूपो ब्रह्मैकविषयत्वतः ॥
 गुरुक्तिमनु सोऽप्यत्र लभ्यते नाप्यथा कश्चित् ॥२५०॥

भ्रमत्वं फलतीसाह *जासंभेति ॥ २४६ ॥ वस्त्वनुसारित्वाभा-
 वमुपपादयति*अस्यूलेति ॥२४७॥ कल्पितमोक्षमार्गाणां साध्य-
 त्वं प्रदर्श्य एष पन्था इत्यादिभिद्धान्तं प्रथमपादस्यार्थमाह *व-
 स्त्विति ॥ वैदिकग्रन्थादिनिरस्तमस्तपापो यः शुद्धीस्तेन ब्रह्मणा
 गुरुपदेशादनु अयं मोक्षमार्गो वित्तो लभ्य इत्यर्थः ॥२४८॥ ब्रह्मणा
 ऽनुवित्त इत्यत्र मुमुक्षोर्जीवस्य कथं ब्रह्मब्रह्मवाच्यत्वं तत्राह
 *विद्येति ॥ जीवब्रह्मणोरभेदविवक्षया जीवे ब्रह्मब्रह्मः प्रयुक्त
 इत्यर्थः ॥ ब्रह्मणेत्यस्यार्थान्तरमाह *यद्वेत्तेति ॥ २४९ ॥ ब्रह्मणेति-
 तृतीयायाः इत्यंभावाद्यत्वे वाक्ययोजनाप्रकारमाह *बोधेति ॥
 बोधात्मकमार्गत्वात्करणवृत्तेः कथं ब्रह्मरूपत्वं तत्राह *ब्रह्मैकै-
 ति ॥ अनुवित्त इत्यस्यार्थस्तु पूर्वपदेवेत्याह *गुरुक्तिमिति २५०
 एष इत्यादि व्याख्याय तेनेत्यादि व्याचष्टे *ब्रह्मणेति ॥

आदौ पुण्यकृद् भूत्वा पश्चाच्चैजसः सत्त्वानंतरं ब्रह्मविद् भूत्वा

ब्रह्मविस्तुभिकमाप्नोति तेन बोधात्मना यथा ॥
 पुण्यकृतैजसमाहो भुत्वाऽथ ब्रह्मविद्भवेत् ॥ २५१ ॥
 तेजःशब्देन संशुद्धा बुद्धिरेकाभिधीयते ॥
 पुण्ये कृते बुद्धिशुद्धौ विद्या स्यात्स्मर्यते तथा ॥ २५२ ॥
 ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ॥
 यथाऽऽर्क्षतत्प्रकये बहुयस्यात्मानमात्मानि ॥ २५३ ॥
 मामैहोमैर्जालकर्मण्यौक्तमौजोनिवर्धनैः ॥
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं कियते तनुः ॥ २५४ ॥
 योगी वा तैजसोऽथ स्यात्पत्पगृह्यो समर्चनः ॥
 विषयाः शुद्धधीर्यस्यास्य क्षमः प्रत्यगक्षणे ॥ २५५ ॥

तेन ब्रह्मबोधात्मकमार्गेण मुक्तिमेतीति भुनक्तार्यः ॥

यथा ब्रह्मधीर्बुद्धिहेतुस्तथा पुण्यमपि बुद्धिद्वारा ब्रह्मधीर्हेतु-
 रिति भावः ॥ २५१ ॥ अथ तेजमशब्देन विवक्षितमाह ऊनेन इति ।
 तत्र भवसौजस इति शेषः । शुद्धधीः पुमानिह तेजमशब्देन विवक्षित
 इत्यर्थः ॥ ननु पुण्यकृतो धीशुद्धिः शुद्धधियो विद्या स्यादित्यत्र
 किं भवं तत्राह ऊस्मर्यते इति ॥ २५२ ॥ धीशुद्धौ विद्याहेतुत्वे स्थिति-
 माह ऊज्ञानमिति ॥ २५३ ॥ पुण्यस्य धीशुद्धिहेतुत्वे तादाह
 ऊकार्मोति ॥ २५४ ॥ पुण्यकृत्येनेव शुद्धित्वसिद्धे तैजसत्वमकि-
 नित्करमित्वाक्यवार्थान्तरमाह ऊचोमी चेति ॥ समाहितधियो बो-
 धिनस्त्वैजसत्वे हेतुमाह ऊप्रत्यमिति ॥ ऐकान्त्यबुद्धेः कथमात्माहो
 तत्समर्चनमाह ऊविषयेति ॥ प्रत्यग्यायात्मनधीरसमाहितधियो
 नोदेति, काश्चिद्भूतः प्रत्यगात्मानमेवादिष्ये भुतेः । यतो धीतमा-
 चानं यायात्मकज्ञानहेतुः, निदिध्यासनीयत्वमादित्यर्थः ॥ २५५ ॥
 पुण्यकृत्योदेर्महाविषये हेतुत्वमुक्तत्वा प्रमातरमाह ऊमतिहेति ॥

प्रसिद्धमहिमावी वा पुण्यकृतयोगिनिधिः ॥ २५३ ॥
 ब्रह्मविस्तृत्यते ताभ्यां ब्रह्मविद्याप्रवृत्तये ॥ २५४ ॥
 योगस्य कर्मणस्तत्त्वविद्यायाश्च समुच्चयः ॥ २५५ ॥
 श्रुतोऽत्रेति वदन्त्यन्ये तदयुक्तं विरोधतः ॥ २५६ ॥
 अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्मुखाः ॥ २५७ ॥
 शान्ताः सन्त्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ २५८ ॥
 त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यादृते त्यज ॥ २५९ ॥
 उभे सत्यादृते त्यक्त्वा येन त्यज्यसि तं त्यज ॥ २६० ॥
 निराशिवमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ॥
 अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २६० ॥
 नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति विसं पदैकता समता
 सत्यता च ॥

स्तुतिफलमाह ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ श्री ब्रह्मविद्येन न-
 ष्ठावि स एव पुण्यकृतयोगी चेति ब्रह्मविदः स्तुतिः ॥ सा च
 मुमुक्षुणा श्रवणहिमवृष्ट्याशुपकरोति इत्यर्थः ॥ २५६ ॥ केचित्तु स-
 मुच्चयानुष्ठानिनामत्र ब्रह्ममाप्तिर्भवसिद्ध्येत्याहुस्तन्मतमनूयः प्र-
 त्याह ॥ अयमस्येति । ज्ञानकर्मणोः विरोधस्य सम्बन्धप्रत्ये-
 श्विहितत्वादिति भावः ॥ २५७ ॥ किञ्च क्रमसमुच्चयः क-
 रतमुच्चयो वा, तत्रायमङ्गीकृत्य द्वितीयं कूपयति ॥ अपुण्येत्यादिवा
 ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ ब्रह्मविदोऽपि स्तुतिनमस्कारादेश्छेत्सेन समु-
 च्चयो ज्ञानस्येति तत्राह ॥ निराशिवमिति । काम्यानुष्ठानमना-
 रम्भः अक्षीणरं निषिद्धानाचरणं, क्षीणकर्माणं निषादिषा-
 हिषम् ॥ २६० ॥ ज्ञानकर्मासमुच्चये वाच्यतांस्त्वमाह ॥ अत्रेति ॥
 एकता सर्वोद्देशीयता, समता बहुविधादिमुद्दिश्यतिरेकेण ॥

यथाऽप्यहं यथा सर्वस्य जगन्मात्सर्वकृत्स्नम् ॥
 अज्ञानिनां प्रज्ञाभूतमेतं जगत् सर्वं ईश्वरम् ॥ २८२ ॥
 लोकः सर्वोऽपि तस्यैव कार्य इत्येव तन्मतिः ॥
 वस्तुतया तु सोऽप्येव लोको भूतु ततः इत्यहं ॥ २८३ ॥
 शास्त्राधिकारयुक्तोऽस्मिन्नेह विद्यात्परं पदम् ॥
 अन्यथाऽनर्थ इत्येतत्सप्तमं श्लोक उच्यते ॥ २८४ ॥
 भुतिः—इहैव सतोऽथ विदुमस्तद्वयं न चेदवेदि
 मेहती विमष्टिः ॥
 ये तद्विदुरमृतास्तो भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ २८५ ॥
 वा०—यदेव देहे निष्ठाग्रस्तदा विद्यो वयं परम् ॥

कृतिस्वादेरर्थात्तरमाह अथहेति । स्वहृत्प्राया वस्तुतो विद्याभावे-
 ऽप्यज्ञानकाल्यतं विद्वत्कृत्स्वं युक्तस्यास्तीत्यर्थः । विदुषो विद्व-
 कृत्स्वं हित्वादिषम नाममात्रमिति दर्शयितुं तत्र हेतुमाह भुतिः
 अम हीति ॥ २८२ ॥ तथापि । हिमब्दसूचितामज्ञानपर्याप्तं हि
 दर्शयति अलोक इति ॥ तन्मतिस्तेषामज्ञानिनां बुद्धिः । तस्य
 लोक इत्यादेरर्थमाह अतस्येति ॥ येन लोकेन युक्तस्य सर्व-
 जनकत्वं कल्प्यते तं सर्वोऽपि लोको युक्तहृत्प्राया ऽऽलोक
 एव । अत्र लोकशब्दा परमात्मपरः । वस्तुतः स्वव्यतिरिक्तं
 किञ्चिन्मास्तीत्यर्थः ॥ २८३ ॥ इहैवेत्यादेस्तात्पर्यमाह अथास्मेति
 ॥ २८४ ॥ श्लोकास्तराणि व्याचष्टुं अथहेति ॥ अथज्ञानव्याख्या
 कदेति ॥ तदित्यस्य व्याख्या परमिति ॥

न चेदवेदित्वं चेदो वेदमं यस्य नास्ति सोऽवेदि-
 रित्यर्थः ॥ इह चेतरे न विदुस्तदा यवमेवेति । एवमेव
 तु विदु इत्युपक्रांतस्य वस्तुतयापिपत्तिस्तत्त्वबुधनाथ । अहं

न चेदिष्टास्नदाऽहमाहं विनष्टिर्नहती भवेत् ॥ २४५ ॥
 ये तद्विदुस्तेऽमृताः स्फुरितरे द्वापमाप्नुयुः ।
 दुःखमेव हि संसारः सुखं त्वत्पुं न मेव्यते ॥ २४६ ॥
 गर्भप्रवेशादिकृपा कुगुप्ता नात्मवेदिनः ॥
 हृत्पेषोऽर्धोऽष्टमघलोके विस्पष्टमभिधीयते ॥ २४७ ॥
 भु०-यदैतमनुपचयस्थात्मानं देवमंजसा ॥
 ईशानं धूम्रव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ २४८ ॥
 वा०-यदैतं दीप्तनात्मानमीहवरं धूम्रव्ययोः ॥
 भ्रुत्या साक्षात्करोत्येष न तदा विजुगुप्सते ॥ २४९ ॥
 भ्रुतिः-यस्मादूर्ध्वसंघातसरोऽहोभिः परिवर्तते ॥
 नदेवा ज्योतिर्वा ज्योतिरायुर्होपासतेऽ धनम् ॥ २५० ॥
 वा०-निःशेषविक्रियाहेतुकालातिक्रमहेतुतः ॥
 देवैरुपास्य हृत्पेतज्जवमे हलोक उच्यते ॥ २५१ ॥
 काको यस्माद्ब्रह्मणोऽर्धगवियाकल्पितस्वतः ॥

यदि न वेदिस्तर्होदेः स्वां, तथा सति विनष्टिरित्यर्थः ॥
 तेनास्माकं विनष्टिरिति योजना ॥ २४५ ॥ इत्येकस्य पूर्वाह्णं स्वा-
 कृत्वापोहरार्हं व्याकुर्वन्विनष्टिं प्रतिपादयति ॥ इति ॥ २४६ ॥
 वेदिस्माद्वेदे अमर्षेति ॥ २४७ ॥ तद्वत्तराणि विषयमेव अमर्ष-
 विधिः ॥ देवयित्तस्वार्थो दीप्तमिति । अंजसेत्यस्वार्थो साक्षा-
 दिति ॥ २४८ ॥ यस्माद्वेत्वादेस्तात्पर्यमाह अविद्येमेति ॥
 अविद्येति । परमात्येति शेषः ॥ २४९ ॥ अतएवमाह अविद्येति
 अविद्येति ॥ संस्तरमव्यः कालसानाम्योपकृतमिति कदा कदा
 हास्तुक्तम् । भुवावहोमिरिति स्वामयैरहोमैरित्यर्थः । अविद्येति-

तद्रूपोपासते देवाः स्वाभीष्टफलसिद्धये ॥ २९० ॥

उपोतिषामपि तद्रूपोतिरादित्याद्यवमासनात् ॥

आयुर्जीवनहेतुत्वादयम् मृतिवर्जनात् ॥ २९१ ॥

चेतनाचेतनाधार आत्माऽस्य ब्रह्मनोचिता ॥

इति स्फुटतरं हलोके दशमे समुदीर्यते ॥ २९२ ॥

शु०-यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशाच्च प्रतिष्ठितः ॥

तमेव मन्य आत्मानं चिदाच्च ब्रह्माण्डोऽयतम् ॥ २९३ ॥

वा०-आत्मा पञ्चजनाख्यानां पंचानामाश्रयस्तथा ॥

आकाशास्य तमात्मानं वेद्यं ब्रह्म तथा अनेः ॥ २९३ ॥

गंधर्वाः पितरो देवा रक्षोभिश्च सहसुराः ॥

श्रेयाः पंचजनास्तैश्च चेतनं लक्ष्यतेऽक्षितम् ॥ २९४ ॥

लक्ष्यते च तथाऽऽकाशाद्यान्देन निश्चितं जडम् ॥

जडाजडाधार आत्मा तस्मिन्सर्वस्य कल्पनात् ॥ २९५ ॥

जडाजडं सात्त्विकं हि नो चेष्टतुल्यत्वमापतेत् ॥

तस्य विशेषत्वमाह ॥ ब्रह्मण इति ॥ २९० ॥ २९१ ॥ वसिष्ठित्याद्य-

कारणात् ॥ चेतनेति ॥ २९२ ॥ अक्षराणि योजयति ॥ आत्मोति

॥ २९३ ॥ जडं पंचजनब्रह्मेन विवक्षितमाह ॥ गंधर्वा इति ॥

पंचजनब्रह्मिण्यर्वादीर्गंधकाभिषावयोः कर्तृः सर्वं चेतनमां

लक्ष्यते इत्यर्थः ॥ २९४ ॥ आकाशपदेन विवक्षितमाह ॥ जडम्

इति ॥ पूर्वार्थेन निर्भीकत्वार्थमाह ॥ जडेति ॥ २९५ ॥ आत्मनः सर्वं

कल्पनापिष्टाकारं सात्त्विकं ॥ जडायाह इति ॥ स्वतःसत्त्वात्तुल्य-

कल्पनात्कामदात्तत्वात्तवेकत्वमेव स्यादित्यर्थः ॥ अक्षरादीन्नाकम्

इति अक्षयमिति ॥ जडं इत्यस्य व्याख्या देवीति ॥ उक्तप्रत्यये

एतन्माधारमात्मनोऽनन्तं प्रत्यक्षं वेदव्याहृतम् ॥ २९६ ॥

तदा विद्वान्प्रज्ञां मृत्वा प्रज्ञात्वाद्युक्तोऽनन्तम् ॥ २९७ ॥

मंदरणं प्रज्ञायाः कापि नैव संभावितं कृती ॥ २९८ ॥

प्राणादिसंघो आत्मा स्यादेतस्य प्रज्ञाता कथम् ॥ २९९ ॥

इत्याशांक्योत्तरं श्लोकं श्लोकादशचदीर्यते ॥ ३०० ॥

श्रुतिः—प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुष्यं श्रोत्रस्य

श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः ॥ ते निषिक्त्युग्रं पुनः

जगन्मयम् ॥ १८ ॥

वाः—प्राणादिसंघो नैवात्मा किन्तु संबोधलक्षितः ॥

इत्यभिज्ञा प्रज्ञातां तु निश्चिन्वंत्यात्मनो हृदम् ॥ २९९ ॥

आत्मन्यारोपिताः संति चक्षुःप्राणादिशक्तयः ॥

नामैकमेव संबन्धाच्छक्तेराधारशक्तयोः ॥ ३०० ॥

प्राणशक्तेराश्रयत्वादात्मा प्राण उदीरितः ॥

प्रज्ञात्वेनैव वेधीत्यर्थः ॥ वेधीत्यादि मंदरश्चो वचनम् ॥ २९६ ॥

विद्वानहृतम् इत्यर्थादिहृदं पदद्वयमनुवंशेन बोधयति ॥ २९७ ॥

प्राणस्येत्याद्युत्तरं श्लोकं श्लोकादशचदीर्यते ॥ २९८ ॥

श्लोकतात्पर्यं संयुद्धाति ॥ २९९ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा प्राणस्य प्राणमि-

त्यारिं पदशो व्याख्यातुं प्राणादीनामात्मनश्च प्राणादिपदशो-

केवत्यं तात्पर्यं ॥ आत्मनीति । चक्षुरादिकार्षाद्युत्तराच्चक्षुष्य-

श्रोत्रमनश्चक्षुष्यं आत्मानि संतु, अतः किं तत्राह ॥ २९९ ॥

यत्तत्प्राणस्येवमात्मनः चक्षुष्यं चक्षुष्यमात्मनः च ॥ ३०० ॥

किंतुयत्तत्प्राणस्येवमात्मनः चक्षुष्यं चक्षुष्यमात्मनः च ॥ ३०० ॥

तस्याः स्यात्तद्विषयस्यैव विज्ञानात् ॥ ३०१ ॥

न्यायाः सर्वेऽपि विज्ञानेऽपि विज्ञानात् ॥

आत्मनोऽपि विज्ञानेऽपि विज्ञानात् ॥ ३०२ ॥

प्रतिपक्षस्तुः सर्वत्रैव विज्ञानात् ॥

आद्यादिवाच्यं न के विज्ञाने विज्ञानेऽपि ॥ ३०३ ॥

आद्यादिवाच्यं न के विज्ञाने विज्ञानेऽपि ॥

आद्यादिवाच्यं न के विज्ञाने विज्ञानेऽपि ॥ ३०४ ॥

तस्यास्य दर्शानोपायः कः स्यादित्यभिर्धितः ॥

इत्येव आद्यादिवाच्यं न के विज्ञाने विज्ञानेऽपि ॥ ३०५ ॥

सु०-मनसैवातुप्रत्यक्षं न के विज्ञाने विज्ञानेऽपि ॥

सूत्योः सु सूत्युवाप्नोति य इह जानेव पश्यति ॥ ३०६ ॥

वा०-आत्मानात्मपदार्थेण विज्ञानोत्पत्तिसाधनम् ॥

व्यनक्ति कथापेति ॥ वायुराध्यात्मिक इति शेषः ॥ ३०१ ॥

उक्तन्यायमन्वाप्यतिदिशति कन्याय इति ॥ वायुराध्यात्मिक-
अपत्वादात्मा वायुराध्यात्मिकवाच्यः, तत्त्वज्ञानमन्वात्, कथापुप-
कथिकारणानि वायुराध्यात्मिकवाच्यानीत्यर्थः ॥ एवमात्मनः वा-
चादिवाच्यत्वेऽपि कथितमाह कथन इति ॥ ३०२ ॥ एवमप्यत्रापि
विषयस्यैव विज्ञानेऽपि विज्ञानात् ॥ अत्र निश्चिन्त्युः इत्यस्य
व्याख्या अत्रवेदिन इति ॥ निश्चिन्त्युर्निश्चयेन विज्ञानमुत्पादयति
इत्यर्थः ॥ ३०३ ॥ अत्र पुराणमिदम् अत्रापि पुराणमन्वात्त्वं
कोपवाच्यं कथादीति ॥ ३०४ ॥ आद्यादिवाच्यं कथनं तत्त्वज्ञान-
कथादीति कथादीति ॥ आद्यादिवाच्यं कथनं तत्त्वज्ञान-
कथादीति कथादीति ॥ ३०५ ॥ कथादीति कथादीति
कथादीति कथादीति ॥ ३०६ ॥ कथादीति कथादीति

[illegible]

षट्त्वात्र मया साधनीवं तदित्याह ॥ आत्म्येति । तद्विधिं
 विरंणीकृतमित्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ अतर्पेति ॥ सर्वत्र ज्ञानहेतुनां मध्ये
 नमोऽन्यतमत्वेन हेतुत्वादिति वाच्यम् ॥ अतो न पूर्वार्थेन चीन-
 त्वम् ॥ ३०६ ॥ किंच बुद्धिहेतुपरित्यक्तमात्माकारभावाः
 नाभाविक्त्वात् मनस आत्मज्ञानासाधनत्वसंकेताह ॥ अत्र-
 मिति ॥ षट्स्य वाच्यत्वं चोपसंख्यवद् बुद्धीश्चदाकारः स्वतः
 सिद्ध इत्यत्र हेतुमयमाह ॥ अन्येति । अन्यैरात्म्यं यमादिनिर्-
 तितम् ॥ ३०७ ॥ ननु मनसः किमिहात्माकृतिः स्वतः-
 सिद्धेति विशेष्यतोऽन्त्यात्माकृतेरपि तथात्वादेतादौ न्येति वैक-
 ल्यमाह ॥ अर्पेति ॥ ३०८ ॥ बुद्धेरात्माकारभावाः स्वतः सि-
 द्ध्ये गुरुभावात्तत्रैव धर्ममाशङ्क्याह ॥ असिद्ध- इति । प्रवृत्ताकारः
 प्रतीदिति शेषः ॥ उक्तमर्थं प्रकृतमुत्पुपाकं करोति ॥ अस्तीति
 मनसैवेत्येवकारव्यापत्यमाह ॥ अर्पेति । मनसः
 व्यस्पर्शादधीहेतुत्वे ऽपि वाच्येति च तद्विधेय-
 त्वम् । आत्मधीजनने तु न तदपेक्षेत्यर्थः ॥ ३१० ॥ द्वितीये

मेव धर्मेति हेतुर्निमित्तं कृत्वादिह धर्मः ॥
 प्रज्ञात्प्राप्तिं ततोऽप्यभिनिर्वृत्तिं मोक्षमुच्यते ॥ ३११ ॥
 साधुप्रवृत्तिर्निमित्तं प्रवृत्तकृत्वात्मनिर्वाहः किं ॥ ३१२ ॥
 द्रष्टव्यं प्रज्ञा जीवेनेत्येतत्प्रवृत्तकृत्वात्मनि ॥ ३१३ ॥
 यः पश्यति प्रज्ञा निश्चयिणः स्वस्मात्पदौ पुमांश्च ॥
 बहुयोगिषु ज्ञातः सत्त्वतोऽर्थापुष्यमाप्नुयात् ॥ ३१४ ॥
 ज्ञानो जीवेद्योर्मेवः कल्पितोऽसौ न वास्तवः ॥
 इत्यंतत्प्रतिपक्षार्थविकल्पाद्वाः प्रयुज्यते ॥ ३१५ ॥
 अत्यंतमेदाभावेऽपि मेदाभेदो तयोरेति ॥
 मतं वारयितुं ब्रह्मोक्तस्योदका इहांव्यते ॥ ३१६ ॥
 श्रु०-एकवैबानुद्रष्टव्यमेतदप्रमथं ब्रह्म ॥
 विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ब्रुवः ॥ २० ॥
 वा०-एकेनैव प्रकारेण आस्वविन्मात्ररूपिणा ॥

पादं व्याचष्टे अनेति । तस्य हेतुत्वमुपपादयति ॥ द्वैतमिति ॥
 तस्यादिह प्रज्ञाः स्थितिं द्वैतं किंचन नास्ति तस्मात्सात्म्यग्रहणे
 मनसो द्वैतप्रादुर्भावाद्द्विधापेक्षेत्यर्थः ॥ ३११ ॥ उत्तरार्द्धतात्पर्य-
 बाहः कृमा मृतिरिति ॥ द्रष्टुर्जीवात्मनो द्रष्टव्यस्य परमात्मनश्च भेदो
 वक्तव्यः, अनेदे तदयोमादिति केचित्, तन्मतमुत्तरार्द्धेन निरस्यत
 इत्यर्थः ॥ ३१२ ॥ तदुत्तराणि व्याचष्टे ॥ य इति ॥ ३१३ ॥
 नानेवेत्यत्रेवकात्स्न्यविमर्शमाह ॥ अत्रातइति ॥ एवं च कल्पित-
 मेदनापि प्रज्ञाणो जीवेन द्रष्टव्यत्वोपपत्तेर्न तदर्थं वास्तव्यमदः
 कल्प्य इति भावः ॥ ३१४ ॥ एकवेत्याद्यवतारयति ॥ अत्यंतमेति
 ॥ ३१५ ॥ ब्रह्मोक्तस्य प्रथमपादं व्याचष्टे ॥ एकेनेति ॥ अनुवचन-
 र्वाः पूर्ववत् । एकवेत्यत्रावधारणव्यावर्त्यमाह ॥ अनेति । अत्र

अमुद्रप्रष्टव्यमत्रेवा सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥ ३१३ ॥
 ब्रह्मात्मनोऽपि सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥
 अमुद्रप्रष्टव्यमत्रेवा सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥
 अमुद्रप्रष्टव्यमत्रेवा सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥
 अमुद्रप्रष्टव्यमत्रेवा सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥
 अमुद्रप्रष्टव्यमत्रेवा सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥
 अमुद्रप्रष्टव्यमत्रेवा सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥
 अमुद्रप्रष्टव्यमत्रेवा सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥
 अमुद्रप्रष्टव्यमत्रेवा सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥
 अमुद्रप्रष्टव्यमत्रेवा सप्तसप्तत्यस्ताः सहे ॥

ब्रह्मात्मानं । एषा परपरिकल्पिता ॥ ३१६ ॥ उपपातितोऽपि
 तयोर्वेदावाचं साधयति ॥ ब्रह्मेति ॥ लक्षणैक्यमेव कुत इत्या-
 शङ्क्य ध्रुवपदार्थं बद्धलक्षणैक्यं साधयति ॥ ध्रुवमिति ॥ नि-
 त्यमित्यर्थः ॥ ३१७ ॥ ध्रुवपदस्य कूटस्थवाचकत्वमाशङ्क्य
 तथापि तयोः साल्लक्षण्योत्तरित्वाह ॥ ध्रुवत्वमिति । त-
 योरैकलक्षणत्वे अहंप्रत्ययवेद्य आत्मा जगत्कारणं ब्रह्मेति । ब्रह्म-
 लक्षणव्यवहारः कथमिति तत्राह ॥ प्रत्यागमिति । हेतुतेत्यत्र इती-
 ति शेषः । न तावदिति । परमार्थजन्यो न भवती-
 त्यर्थः ॥ ३१८ ॥ जीवेशयोर्वैलक्षण्यव्यवहारस्य कल्पितत्वे
 फलितमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ एकधेत्वादेरर्थमुपसंहरति ॥ ब्रह्मेति
 ॥ ३१९ ॥ अत्रयमिति पदं व्याचष्टे ॥ अत्रयमिति ॥ ब्रह्म-
 जोऽप्रमयेत्यं फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्याप्रमयेत्यं कथ-
 मिति तत्राह ॥ प्रमेयमिति ॥ ३२० ॥ पूर्वोपरविरोधं शङ्कते

वृत्तिरूपान्वयभावेन द्रष्टव्यं स्वस्तिनःकृत् ॥ ३२१ ॥
 व्याप्यो वृत्तिकलाभ्यां यः प्रमेयाः स चटो भवेत् ।
 ब्रह्ममेव कलाभावाद् द्रष्टव्यं वृत्तिसम्बन्धः ॥ ३२२ ॥
 प्रत्यगज्ञानहेतुस्थो यज्ज्ञानात्मा प्राप्तिप्यति ॥
 ज्ञातृहेयप्रभेदः स्यात्तत्र प्रत्यगनात्मनोः ॥ ३२३ ॥
 ऐकात्म्ये कः प्रमाणा स्यात्प्रमाणं चात्र किं भवेत् ॥
 आगमोऽप्यनपेक्ष्यैव भेदमात्मावबोधकः ॥ ३२४ ॥
 आपीतकरणग्रामः पुमान्यद्वास्तुपुसिगः ॥
 शब्दाभिग्रामस्याथ यथा वस्त्ववबुध्यते ॥ ३२५ ॥
 अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः ।

अत्रोच्यते । परिहरति अट्टोच्यते ॥ ३२१ ॥ द्रष्टव्यत्वे मेयत्वं स्या-
 दित्याशङ्क्य तथापि मेयलक्षणाभावादमेयमिति पूर्वोक्तमेव स्फुटय-
 ति व्याप्य इति ॥ अभिव्यक्त्येव विषयत्वं फलव्याप्यत्वं तदभा-
 वात् ब्रह्म मेयमित्यर्थः ॥ ३२२ ॥ द्रष्टव्यत्वे ब्रह्मणो द्रष्टुः सका-
 शज्ज्ञेदः स्यादित्याशङ्क्याविद्यावस्थायां भेदो विद्यावस्थायां वा,
 तत्राद्यमङ्गीकरोति अत्रत्यमिति ॥ यत्राविद्यादशायामात्माज्ञा-
 नज्योऽनात्मा ज्ञायते ॥ तत्रात्मानात्मनोः ज्ञातृज्ञयभावेन भेद-
 प्रतिभासः स्यादित्यर्थः ॥ ३२३ ॥ द्वितीयं प्रत्याह ऐका-
 त्म्य इति ॥ किं प्रमाणमित्योक्तपोऽनुपपन्नः, आगमस्य तद्वि-
 श्वव्यापकगोचरेत्वाशङ्क्या आगमस्य तद्विषयत्वेऽपि न तस्य
 मात्माद्वेदापेक्षेत्याह अत्रान्वय इति ॥ ३२४ ॥ आग-
 मस्य विविधेष्वब्रह्मणा सह संगतिग्रहायोगात्संगतिग्रहेहेतुजा-
 त्यादिभेदमनपेक्ष्य कथं तद्विषयकस्वामित्वाशङ्क्याज्ञातसंगतेरापि
 कथं तस्य बोधकत्वे दृष्टान्ताह आपीतेति ॥ ३२५ ॥ दृष्टान्ते वि-

द्विष्टा मित्रा प्रपुत्र्यन्ते पथेहापि तथाऽऽनयि ॥ ३२६ ॥

द्विष्टा मित्रा मित्रा विद्यामागमादुच्यन्ते पुमान् ॥ ३२७ ॥

धर्माधर्मौ रजो ज्ञेयौ रजोवसन्मलत्वनतः ॥

तदकर्तृत्वतो ब्रह्म विरजोऽकरणत्वनतः ॥ ३२८ ॥

असम्बन्धज्ञातयाथात्म्यां जनिमत्प्रकृतिस्वनतः ॥

आत्मैवाकाशशब्देन भृत्येह प्रतिपाद्यते ॥ ३२९ ॥

जनिमत्कारणादात्मा योऽस्यूलादिविशेषणः ॥

आकाशात्स परो ज्ञेयस्तस्यापूर्वादिरूपतः ॥ ३३० ॥

यस्मादेवमतो ऽजोऽसावकार्यकरणत्वनतः ॥

वसितमंशमनूय दार्ष्टान्तिकमाह *अगृहीत्वेति ॥ ३२६ ॥

दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति *शब्देति ॥ शब्देन गृहीतसंगतिकाः शब्दा

संज्ञनया निर्विशेषं वस्तु बोधयन्तीति पूर्वोक्तमनुसंधेयम् ॥ ३२७ ॥

श्लोकस्य पूर्वार्द्धं व्याख्यापोत्तरार्द्धं व्याख्यातुं विरजःशब्दार्थमाह

*धर्मेति ॥ तयो रजस्वे हेतुः *रजोवदिति । ब्रह्मणो विरजस्वं सहेतु-

कमाह *तदकर्तृत्वत इति । ब्रह्मणो धर्माधकर्तृत्वे हेतुः—अकरणत्वनत

इति ॥ ३२८ ॥ आकाशशब्दं व्याकरोति *असम्बन्धिति ॥ जगत्कार-

णत्वेन प्रसिद्धोऽज्ञानोपहितस्वरूप आत्माऽस्मिन्मन्त्रे आकाश इति

श्रुत्या प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥ ३२९ ॥ परशब्दार्थमाह *जनिम-

दिति ॥ जगत्कारणादाकाशादव्याकृतादिति यावत् ॥ अस्यू-

लादिविशेषणस्यात्मनोऽन्यत्वे हेतुमाह *तस्येति ॥ ३३० ॥

अत्रर इत्यर्थमाह *यस्मादिति ॥ उपजीव्यतपो

स्पष्टयति *अकार्येति ॥ अजविशेषणस्याधिकवर्धनाह

अज्ञानादेव विशेषविकाराद्यन्वयादिना ॥ ३३१ ॥

अभ्याससामान्यतेर्मात्राभावेति अत्रोच्यते ।

श्रीरामायणे कुर्वीत आकाशिकास्तद्विधिविहितः ॥ ३३२ ॥

श्रुतिः—नमेव भीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत आकाशः ।

मातृस्यप्राग्भूतस्यह्यन्वाचो विज्ञायते न हि तदिति २ ।

वा०—योवाक्यार्थे च कर्त्तव्यमस्मीत्याशङ्क्य वायेत ।

चतुर्दशेन इलोकेन संप्रहोऽत्र समाप्यते ॥ ३३३ ॥

प्रत्यक्तया श्रुतेर्वाक्यात्मनोक्तविशेषणम् ।

अन्वयस्यतिरेकाभ्यां विद्यादात्मानमादितः ॥ ३३४ ॥

बुभुत्सोच्छेदिनीं प्रज्ञां सर्वाज्ञाननिरासिनीम् ।

सर्वज्ञसमाप्पयं कुर्याद्वाक्यार्थबोधनः ॥ ३३५ ॥

किं ब्रूतेति बुभुत्साया निवृत्तौ तु समाप्यते ।

त्वादिति ॥ ३३१ ॥ आत्मा महानिज्ञनयोर्यमाह अभ्यासस्ये-

ति ॥ भुव इत्यस्यार्थमाह कौटस्थ्यादिति ॥ कूटस्थत्वं

साधयति अनाद्येति ॥ ३३२ ॥ तमेवेत्यादिश्लोकं शङ्कानिवारक-

त्वेनूक्तारयति बोधादिति । इतिशब्दमूचितार्थमाह असङ्ग-

इति ॥ ३३३ ॥ तत्राग्न्यादं व्याचष्टे अत्यक्तयेति ॥ उक्त-

विशेषणं विरजस्त्वादिविशेषणवन्ममिति यावत् । अन्वयादिना

तन्मूलमुक्त्वा च प्रथमं पदार्थद्वयं बोधयेदित्यर्थः ॥ ३३४ ॥ प्रज्ञां

कुर्वीतेत्यर्थमाह बुभुत्सेति ॥ अज्ञानीनवर्त्तनद्वारा सर्वा-

कांताध्यासिनीं सर्वपुरुषार्थोद्वृत्तं प्रज्ञां तन्मादिवाक्य-

प्रकाशेवावाहयेदित्यर्थः ॥ ३३५ ॥ उक्तमर्थमनूय तमेव

रेतुं कुर्वन्मुक्तार्थतार्थमाह किमिति ॥ ततः ज्ञेयसमाप्तेः ॥

ज्ञानयोगोऽर्थस्ततः शब्दचिन्ता सर्वा परित्यज्यते ॥ ३३६ ॥
 भर्तृमयं प्रत्यक्षं ब्रह्म साक्षादात्मनामविता ॥ ३३७ ॥
 विज्ञाय भावनां ज्ञानसंतापः पुनराप्नोते ॥ ३३८ ॥
 परं तत्त्वं प्रविष्ट्वैवं यमस्य द्वैततां गते ॥ ३३९ ॥
 विज्ञानं शेषलं शुद्धं स्वात्मन्येवावतिष्ठते
 द्वैताभिषावकान्छद्मान् ध्यानकाले न चिन्तयेत् ।
 वाचं ते गलापयत्येतामेकतस्वामिभाषिणीम् ॥ ३४० ॥
 नैवं किमत्र विज्ञानं भावना वाऽभिधीयते ।
 नागोऽस्य वस्तुमंत्रत्वात्कर्तृमंत्रत्ववर्जनम् ॥ ३४० ॥
 न द्वितीयो ज्ञानमात्रात्कृतकृत्यः पुमान्मयेत् ।
 निःशेषपुरुषार्थासिः कृत्स्नदुःखौघनिहनुने ॥ ३४१ ॥
 अन्ये त्वाहुर्महावाक्यात्संसृष्टं ब्रह्म बुध्यते ।

३३६ ॥ तमेवेतादिवाक्यस्य परोक्षमर्थं दूषयितुं तन्मतमनु-
 वदति अभर्तृमयञ्च इति ॥ ३३७ ॥ निरन्तरभावनायाः
 फलमाह अभर्तृमिति । एवमाद्वैतीयभावनाया मनस्तन्मात्रतया तत्र
 लीनं भवति । तस्मिन् लीने जीवस्य रूपं स्वस्वरूपयुगे निरति-
 क्षयानन्दे परमात्मनि तन्मात्रत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३३८ ॥ शब्दो-
 कस्य पूर्वार्द्धं व्याख्यायोच्यार्द्धं व्यापष्टे अद्वैतेति ॥
 तच्चिन्तने दोषमाह अवाच्यमिति ॥ अतो द्वैतवाक्य-
 कृत्वाग्निरस्याद्वैताभिषाषिणी वाचं सकृदुच्चार्य तदर्थं मनो वा-
 रवेदित्यर्थः ॥ ३३९ ॥ विकल्पासहत्याभेदं मतं शोभत इति दूष-
 यति अभैषमित्यादिना ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ एवं भर्तृमयञ्चयतं निरस्या-
 स्यैवं वाक्यस्य मण्डनादिभिर्दूषकमर्थं दूषयितुं तन्व्याख्यामुत्पादय-
 ति अन्य इति ॥ वाक्यात्मवमतः संसृष्टं परोक्षं च ब्रह्म विज्ञाया-

विज्ञाणोर्ध्वमसंसृष्टे प्रज्ञां ब्रह्मणि साधयेत् ॥ ३४२ ॥
 स्वभावतोऽखिलं वाक्यं संसर्गात्मकमेव हि ।
 बोधयेद्वस्तु तत्रापि पारोक्ष्येणैव ब्रह्मण्यथा ॥ ३४३ ॥
 साक्षाद्ब्रह्मसंसृष्टमन्यथापि विधीयते ।
 निदिध्यासनवाक्येन साधनं ध्यायन्नृणाम् ॥ ३४४ ॥
 मैवं प्रथमतो वाक्यात्संसृष्टं यदि बोध्यते ।
 तदा ब्रह्म तथैव स्यात्प्रमाणप्रमितत्वंतः ॥ ३४५ ॥
 नेतिनेतीत्यसंसृष्टं यदि ब्रह्म प्रमीयते ।
 तर्हि संसृष्टवाक्यतद्व्यभिचारेण भवेद्ब्रह्म ॥ ३४६ ॥
 तादृशोनायकुडस्य ध्यानात्प्रज्ञा कथं भवेत् ।

संसर्गब्रह्ममाप्तात्काराय प्रज्ञां ब्रह्मभावनां कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४२ ॥
 नन्वसंसृष्टं ब्रह्म कथं संसर्गित्वेन शब्दो बोधयेत्तत्राह स्वभावतः
 इति ॥ ब्रह्माखण्डापरोक्षरूपमपि शब्दस्वाभाव्याद्विपरीततया प्रती-
 यते, स्वभावस्यानतिसंघनीयत्वादित्यर्थः ॥ ३४३ ॥ न केवल-
 निदिध्यासब्रह्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य ज्ञानं विधीयते किन्तु
 ब्रह्मवाक्येऽपीत्याह साक्षादिति ॥ ३४४ ॥ एकीयमतं दृष-
 यात् नैवमिति ॥ तत्त्वमसिद्वाक्यात्संसृष्टं ब्रह्म ज्ञातं चेत्तद्वाचक-
 मानान्तराभावात् ब्रह्मणोऽसंसृष्टत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३४५ ॥
 वाचकमानाभावोऽसिद्धः, निषेधवाक्यस्यैव तद्वाचकत्वादिति शङ्का-
 ते नैति । तर्हि वाचिकार्थविषयत्वाच्चरमवादिवाक्यमप्रमाणं स्या-
 दित्याह नतर्हि ॥ ३४६ ॥ अस्तु को दोषः, अभ्यासजन्य-
 ज्ञानस्य प्रमात्येनाखण्डापरोक्षब्रह्मसिद्धेस्तत्राह तादृशेनेति ॥
 वाच्यज्ञानममानं चेत्तत्तादृशत्वात्सम्बन्धीकृतवतीत्युक्तं व्यति-

नहि मिथ्याविषयोऽभ्यासात्सम्यग्ज्ञानसमुत्पत्तिः ॥ ३४७ ॥

तथा सत्यप्रयत्नेन मुक्तिः स्यात्सर्वदंष्ट्रिणाम् ।

संसारमिथ्याविज्ञानमभ्यस्यत्येष सर्वदा ॥ ३४८ ॥

नच वाक्यस्य पारोक्ष्यबोधित्वमनियमो यतः ।

दशमस्तवमसीत्यादावापरोक्ष्येण बुध्यते ॥ ३४९ ॥

विज्ञायेत्यादिवाक्यस्य व्याख्यानं चंदपेक्षसे ॥

मानान्तराविरोधेन व्याकुर्मो बहुधा शृणु ॥ ३५० ॥

वाक्यमाहात्म्यसंभूतं यद्विज्ञानमुच्यते ॥

मेघमाहात्म्यमम्भूता प्रज्ञेर्नीह विवक्षिता ॥ ३५१ ॥

स्वर्गादौ शब्दसामर्थ्याद् बुद्धेः स्याद्विषयाकृतिः ॥

घटादौ मेघसामर्थ्याद्विषयाकारता विद्यः ॥ ३५२ ॥

रेकेण दृश्यते अनर्हीति ॥ ३४७ ॥ विषये दोषमाह अतर्हीति ॥

अनस्तत्त्वमादिवाक्यादखण्डार्थधीरेवोदेतीति न तदर्थमभ्या-

साविधानमिति भावः ॥ ३४८ ॥ यदुक्तं स्वभावतः शब्दस्य

परोक्षार्थबोधित्वात्तस्मात्सात्काराय तदभ्यासाविधानमिति तदपि

ग्रन्थाह अनर्हीति ॥ ३४९ ॥ कवं तर्हि वाक्यं व्याख्येयमित्याशं-

क्य तस्मान्नेकार्थान्वक्तुं प्रतिजानीते अविज्ञायेति ॥ ३५० ॥ मा-

नांतराविरुद्धं व्याख्यानमनुवर्त्तयन् पदद्वयार्थमाह अवाक्येति-

॥ ३५१ ॥ किं तद्वाक्यमेवोर्माहात्म्यजन्यत्वं तदाह अस्वर्गादा-

विति । अत्राहिते विषये शब्दजन्यविषयस्तदाकारत्वं शब्दमाहात्म्य-

प्रयुक्तं, विषयान्तरेऽपि शब्दास्तदाकारज्ञानोत्पत्तिरूपेः । तत्र ज्ञानस्य

तदाकारत्वं च तदुपपन्नहारजननयोग्यमात्रमेव । अत्राहिते तु विषये

ज्ञानस्य तदाकारत्वं तत्तादात्म्यापत्तिः । तत्तादात्म्यं च विषयं

विना न संभवतीति विषयमाहात्म्यप्रयुक्तं तदिति भावः ॥ ३५२ ॥

दशममूर्ती शब्दोऽस्य तात्पर्यात्तद्वैतपरोक्षत्वयोः ॥
 शब्दजगत्परोक्षत्वे शब्दज्ञानेऽपि निष्ठता ॥ १५३ ॥
 महाभाष्यशब्दबुद्धेः च स्वभावात् शब्देऽपि ॥
 प्रज्ञाविज्ञानशब्दाभ्यां मातृभाषिह वर्णिनी ॥ १५४ ॥
 शब्दविज्ञानशब्देन प्रज्ञाविज्ञानसंज्ञायाम् ॥
 प्रज्ञास्मीति प्रकृतीन् बुभुक्षोक्तं विनी रहाम् ॥ १५५ ॥
 मातृभाषाविशेषोक्तं वाक्यमज्ञेयबोधने ॥
 प्रवर्तते तद्वैतं बुद्धं सङ्गदधानकम् ॥ १५६ ॥

अस्तु ततः क्रोमिस्वाशब्दस्य तत्त्वमादिवाक्यजन्यज्ञाने विज्ञानशब्द-
 त्वाद्भूतं प्रज्ञाशब्दतापरोक्षत्वं चास्तीति वक्तुमेकस्य ज्ञान-
 स्योपवाकारत्वमुदाहरांत दशमोक्तं । दशमप्रवचसीत्यादिवा-
 क्यजन्यज्ञाने शब्दत्वापरोक्षत्वयोः सम्बाध्यक्षज्ञानयोप शब्दजं
 स्यादित्यर्थः । इत्यभिदिमाशङ्कयानुभवाविरोधान्मैवमिस्थाह ऋ-
 द्भज्येति । तयोरेकधीनिष्ठत्वस्य सर्वानुभवमिद्वययोगी हिशब्दः
 ॥ १५३ ॥ इष्टान्नोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्नुक्ताकारक्यम् अत्र
 वाक्ये विज्ञानप्रज्ञाशब्दाभ्यामुक्तमित्याह ऋमहावाक्येति ॥ १५४ ॥
 पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ऋशब्देति । शब्दांत्यमपोजकधिया
 विचारपूर्वकमलम्बापरोक्षज्ञानम् अहं ब्रह्मैवेत्येकपदम् अमम्भावनादि
 हीनमालम्बाकास्मानिबर्तकमापादयेच्छब्दात् । आपाततो ब्रह्म ज्ञा-
 त्वा तदेव ज्ञानं विचारेण अविद्यानिवृत्तिसमं कुर्यादित्यर्थः । ननु
 शब्दज्ञानशब्दरक्षण एव विनष्टत्वात्कथं तस्य विचारानन्तर
 अविद्यानिवर्तकत्वमिति चेन्न । तत्समातीवज्ञानस्यैवाविद्यानिव-
 र्त्तकत्वेन विशिष्टतत्वात् । तयोरेकत्वव्यवहारस्तु साधनविषययोरे-
 कत्वात् अतएवैवाभिवायेनेति ध्येयम् ॥ १५५ ॥ विचारानंत

वाक्योक्त्युद्दिष्टत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणसंज्ञायाः ।
 ज्ञातेन प्रत्यक्षा प्रमाणेन हेतुवशात्परं तथा ॥ ३५७ ॥
 विज्ञानाविषयोऽर्थविरोधः सहजो भवेत् ॥ ३५८ ॥
 वाचनं ततः ॥ ३५८ ॥

एकस्मिन्नपि बोधेऽत्र यथोक्तफलभेदतः ॥
 अंशभेदमपेक्ष्योक्ता विज्ञानप्रज्ञयोर्भिदा ॥ ३५९ ॥
 शास्त्राचार्यमनिर्वाऽत्र विज्ञायेत्यभिधीयते ॥
 प्रज्ञेत्यनेन शब्देन चात्मप्रत्यय उच्यते ॥ ३६० ॥
 शास्त्राचार्यव्यपेक्षत्वात्परतन्त्रैव तन्मतिः ॥

वा कथं वाक्यज्ञानादिकात्म्यामिच्छः, मातुर्विषयविषयिणी प्रमासु-
 त्पादयतो वाक्यस्य मात्रादिभेदसापेक्षत्वादिति शङ्कित्वा परिहरति
 अत्रात्रिति । भेदोत्थं भेदापेक्षमिति यावत् । यद्यपि वाक्यं भेदापेक्ष-
 मेव तत्त्वबोधमुत्पादयति, तथापि वाक्यज्ञानाभिष्यक्तवैतन्यस्य
 सर्वभेदनिवर्त्तकत्वादात्म्यैक्यमिति रित्यर्थः ॥ ३५६ ॥ उक्तमे-
 वार्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति अत्रात्रेत्यादिना । अज्ञानसंसयो यथेति श्लो-
 कः ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ उपसंहरति एकस्मिन्निति । यथोक्तफलभेदतः
 इति । विचारप्रवृत्तः शाब्दधीफलं, तमोनिवृत्तिरध्वसधीफलमि-
 त्युक्तफलभेदादित्यर्थः ॥ ३५९ ॥ वाक्यार्थान्तरमाह अत्रात्रे-
 ति । श्रवणमननादिज्ञानं विज्ञायेत्युच्यते, वाक्यार्थज्ञानं प्रज्ञा,
 तेन श्रवणादि कृत्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थ इत्यर्थः ।
 श्रवणादेर्वाक्यार्थहेतुत्वावयोती हि शब्दः ॥ ३६० ॥ शास्त्रा-
 चार्यमतेरात्मप्रत्ययस्य चावान्तरभेदमाह अत्रात्रेति । तदधीना
 श्रवणादिकृपा मतिस्तदपेक्षत्वात्परतन्त्रा व्यवाह्रियते, प्रत्यग्विषयाया
 स्तु बुद्धेर्वाक्यार्थज्ञानाख्यायाः सत्यां तदधीनश्रवणादिसामान्या-

अमन्वापेक्षया ज्ञेया प्रत्यगुद्धी स्वतन्त्रता ॥ ३६१ ॥

यदि बोक्तात्मयाथास्थबोधेनैवाज्ञयात्मिकाम् ॥

ब्रह्मप्रज्ञां प्रकुर्वीत विशेषणसमाश्रयात् ॥ ३६२ ॥

प्रज्ञा वा परमाग्नेह प्रज्ञानमिति वाक्यतः ॥

विज्ञायेद्देवमात्मानं प्रज्ञां कुर्वीत बोधनः ॥ ३६३ ॥

सर्वथाऽप्यात्मनश्चक्षुः ब्रह्मस्य वाक्यबोधिते ॥

बोधका अपि ते शब्दास्त्वाज्याः कार्यान्तरं किमु ३६४

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ॥

पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ ३६५ ॥

वाङ्मात्रवधित्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ॥

मन्वापेक्षाराहित्यात्स्वतन्त्रतेत्यर्थः ॥ ३६१ ॥ वाक्यस्य पुनर

धर्वाभरमाह उपदीति । आत्मनो ब्रह्मत्वं विज्ञायेत्युच्यते, ब्रह्म

चक्षुः परवक्ष्यं ब्रह्मत्वास्तपायने, तस्मादात्मनो ब्रह्मत्वं विज्ञातु मे

नेवात्मवक्ष्येण ब्रह्मानुमन्दधीतेत्यर्थः । कथं मनीषां ब्रह्मत्वं ।

ब्रह्मो वा परवक्ष्यं ममकाभावात्तत्राह उपविशेवेति । ममेव धी

इत्यत्रावधारणमावर्त्तयत्यवक्ष्यं ब्रह्मणो गम्यते । अत्र आत्

मवर्त्तयित्वा महाविमलविशेषणार्थमनीषांऽपि ब्रह्मत्वमिद्विद्वार

तः ॥ ३६२ ॥ व्याकृत्याभरमाह उपज्ञा वेति । पदार्थमुक्त्वा च

वधार्थं बोधयति उपविशेवेति । इह देहादी स्थितं स्वमर्त्यं न

विच्छेद्य ज्ञात्वा पुनर्यत्र ब्रह्मवचनमुमन्दध्यादित्यर्थः ॥ ३६३ ॥

एवं पूर्वार्द्धस्य अनुवर्त्तयित्वा तानुवर्त्तयित्वादिवादिना ह्यपि

विदुषः कृतकत्वमाह उपविशेति ॥ ३६४ ॥ बोधकत्वमात्र-

धीन त्वात्पश्ये स्तुतिपुराणानि उपविशेति ज्ञात्वा च ॥ ३६५ ॥

परमं ब्रह्म विज्ञाय वस्तुतावत्प्रत्ययोत्पद्यते ॥ ३६६ ॥
 मनोवाचोर्गर्लानिरेव शब्दोक्तधारणविन्नयोः ॥ ३६७ ॥
 दिशब्दस्तत्प्रसिध्यर्थो मौनादिः स्मर्यते ततः ॥ ३६८ ॥
 मौनं योगासनं योगास्तितिक्षैकान्तशीकृता ॥ ३६९ ॥
 निःस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैकान्त्येकदण्डिनः ॥ ३७० ॥
 ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥ ३७१ ॥
 नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न सं तत्प्रवक्षित् ३६९
 यस्तत्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥ ३७२ ॥
 भात्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ३७३ ॥
 इतिशब्दः समाप्त्यर्थः इलोकास्तेन समाविताः ॥ ३७४ ॥
 तत्प्रवक्ष्यतेः संपूर्णो विस्तरात्संग्रहेण च ॥ ३७५ ॥
 मन्त्रब्राह्मणसङ्गेन यत्प्रवक्ष्यं प्राक्किरूपितम् ॥ ३७६ ॥
 तद्विद्यासाधनं सर्वं मुनिरेव विवक्षति ॥ ३७७ ॥
 तत्रादौ चेद्यत्प्रवक्ष्यानुवादेन पुनः स्फुटम् ॥ ३७८ ॥

॥ ३६६ ॥ वाचो विग्लापनमित्यत्र कथं ध्यानस्य वाग्लानि-
 हेतुत्वमुच्यते इत्याशङ्क्यानुध्यानं शब्दोक्तधारणस्वाप्युपलक्षणमि-
 त्याह कथन इति । विग्लापनं इत्यत्र दिशब्दसूचितमर्थमाह कथि-
 त्वाद् इति । शब्दोक्तधारणादि विदुषा न कार्यमित्यत्र स्मृतिमनुक-
 रति कौनादिरिति ॥ ३६७ ॥ तामेव स्मृतिं पठति कौनयिति
 ॥ ३६८ ॥ न विदुषा कथं कथ्यमस्तीत्यत्रापि मानान्तरं संवादयति
 ॥ ३६९ ॥ ॥ ३७० ॥ विग्लापनं हि तदित्यत्रेतिश-
 ब्दार्थमाह कथयतीति । परममकृतमुपसंहरति कथयतीति ॥ ३७१ ॥ च-
 रकाण्डकातात्पर्यमाह कथयतीति ॥ ३७२ ॥

मिहोक्तमेवमर्थं नास्ति वा इत्यादिवाच्यतः ॥ ३७१ ॥

श्रुतिः-स वा एव महान्त आत्मा ॥

वा-किं उच्यतेतिरित्येवमादौ आशयेऽन्युदेरितः ॥

आत्मोक्तमेव इत्युक्त्वा मन्त्रस्य व्येष्टयामितः ॥ ३७४ ॥

अनुरित्यादिभिर्वैरासतौ प्रतिपादितः ॥

आत्मोक्त एव इत्युक्त्वा वैशब्दोऽभेदवाचकः ॥ ३७५ ॥

संज्ञाशब्दमेवेन वस्तुमेदो न शब्दवत्ताम् ॥

न एवैषोऽवगतम्यो यस्मादात्मोच्यते श्रवोः ॥ ३७६ ॥

यद्वा शास्त्रानुभूतिभ्यां सिद्धयोर्विज्ञाजीवयोः ॥

तदेतच्छब्दनिर्देशो वैशब्देन तदेकता ॥ ३७७ ॥

बुध्युपाधिपरिच्छेदो महच्छब्देन वार्यते ॥

देहोपाधिकृतं जन्म वार्यते क्षयशब्दतः ॥ ३७८ ॥

क्त्वा स वा इत्याद्यवतारयति इति ॥ ३७९ ॥ अक्षराणि

व्याचष्टे इतिमिति । किञ्चोतिरेवायं पुरुष इत्यारभ्य अनुः

पन्था इत्यादिमन्त्रात्पूर्वतनग्रन्थेन उक्तस्यात्मनः तच्छब्दपरा-

मर्शाईत्ये युक्तिमाह इत्यस्येति । तच्छब्दस्य व्यवहितपरामर्श-

त्वनिवमादिति भावः ॥ ३७४ ॥ न वा एव इत्यत्र स इत्यस्यार्थमु-

क्त्वाऽवशिष्टपदबोधार्थमाह इत्युक्तिरिति । मन्त्रप्रतिपाद्यस्यात्मन

एकच्छब्दपरामर्शाईत्ये हेतुः इति ॥ ३७५ ॥ मन्त्रत्रा-

शब्दबोधद्वितीयव्यवहार एव प्रतिपादितत्वेन भेदप्रसक्तेरभावात्कथं

वैशब्दस्याभेदवाचकत्वं तत्राह इत्यस्येति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यं

बोधयति इति ॥ ३७६ ॥ स वा एव इत्यस्यैवार्थान्तरमाह

इति ॥ ३७७ ॥ महान्त इतिपदबोधार्थमाह इत्युक्तिरिति ॥ ३७८ ॥

वोऽव्यभिचार्येवमाह इत्यस्येति । चतुर्थार्थावेव नार्थस्याभावात्

मृतिः योऽयं विश्वानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय
 आकाशश्चक्षुर्मण्डले सर्वस्य वक्षी ॥ ३७९ ॥
 योऽयं वैश्वदेवश्चक्षुः जीवन्नक्षीकं प्रतिपादितम् ॥
 अजानन्ननुना योऽयं स्मर्यते योऽयमिच्छतः ॥ ३८० ॥
 ब्रह्मात्मादेव जीवस्य भ्रान्तजीवत्ववारणान् ॥
 वक्षित्वाद्याः ब्रह्मधर्माः क्षिप्यन्तेऽतोऽयमीश्वरः ॥ ३८० ॥
 जीवत्ववक्षित्वाद्या यद्यपि भ्रान्तिकल्पिताः ॥
 तथाऽप्येते समीचीनाः स्वप्ने मूत्रात्पयो यथा ॥ ३८१ ॥
 अत एव हि जिज्ञासुं प्ररोचयितुमीरितैः ॥
 वक्षित्वाद्यैः प्रेष्यतेऽसौ यज्ञादौ ज्ञानसाधने ॥ ३८१ ॥
 ननु कल्पितधर्माणां स्यान्नो वा ज्ञानवाध्यता ॥
 आद्ये त्वीश्वरधर्माणां नाशः स्याज्जीवधर्मवत् ॥ ३८२ ॥
 द्वितीये जीवधर्माणामप्यनाशोऽप्यधर्मवत् ॥

शत्रुणा शोकं ब्रह्मात्मैक्यं तेनैव वाक्येन स्मर्यते इत्यर्थः ॥ ३७९ ॥
 सर्वस्य वक्षीत्यादेरर्थमाह ॥ ब्रह्मात्मादिति । जीवस्य वक्षित्वादि-
 धर्मावक्ष्ये फलितमाह ॥ अत इति । वक्षित्वादिधर्मवत्त्वादेव मु-
 क्तो जीव ईश्वर इत्यर्थः ॥ ३८० ॥ वक्षित्वादेरपि कांस्पत-
 त्वेन तद्वत्ताया अपुमर्थत्वात्कथं तेन मुक्तः स्तूपते इति चांकिस्वा
 परिहरति ॥ जीवत्ववदिति । ॥ मूत्रात्पय इति ॥ स्वप्ने अगुदे पादवक्षे-
 पवत्तद्वत्तस्याप्यसत्येऽपि संयनं यथा प्रीतिहेतुरेवं वक्षित्वादेव
 कल्पिता अपि तथेत्यर्थः ॥ ३८१ ॥ वक्षित्वादेः पुमर्थत्वे फलित-
 माह ॥ अत एवेति ॥ ३८२ ॥ ब्रह्मधीसाधनवज्ञादौ महत्त्वर्थं मुक्तो
 जीवो सर्वस्य वक्षीत्यादिना स्तूपते इत्युक्तममुक्तं, विकल्पासहसा-
 दिति शङ्कते ॥ नन्विति । आद्यं प्रत्याह ॥ आद्य इति ॥ ३८३ ॥

जानो जन्मादेसत्तायां वक्षित्वाद्यस्मिन्ना कुनः ३८४

मैवं यतो महाभेदो विद्यते नाद्यवाच्योः ॥

रज्जुसर्पो ज्ञानवाच्यो न नाद्यो ज्ञानकुलवत् ॥ ३८५ ॥

ततः कालत्रयासम्बन्धोचो वाच इतीयेने ॥

स्वत एव कदाचिद्येदसत्ता नाद्य एव हि ॥ ३८६ ॥

जीवधर्माद्येवाधर्माः सम्नीत्येवं न ज्ञे मतम् ॥

असत्तामेव तेषां तु भानं मायिकमिच्छते ॥ ३८७ ॥

कादाचित्की सतोऽसत्तेत्येव नाद्यो न तेऽन्यतः ॥

कालत्रयासम्बन्धोचरूपो वाचस्तु सम्भवत् ॥ ३८८ ॥

वाचिता अपि भासते सामग्र्याः सम्भवे सति ॥

कल्पितधर्मा न ज्ञानेन वाच्यन् इति द्वितीयकल्पे दोषमाह ॥ द्वि-

तीय इति । जीवधर्मानिहृत्तौ दोषमाह ॥ अत इति । परवस्तुतया

जन्मादिवाचकजीवत्वाद्वा सति कुनो वक्षित्वादिप्रामाण्यत्वर्थः

॥ ३८४ ॥ ज्ञानवाचितस्यापि वक्षित्वादेरनुवृत्तिरविकल्पेति व-

रिहरीतिरूपैवमिति । अविरोधं प्रकटयितुं नाद्यवाच्योर्भेदमाह

अत इति ॥ ३८५ ॥ यस्मान्न नष्टे वाचितस्वधीर्वाचितेऽपि न

नष्टत्वबुद्धिस्तस्मादेव तयोर्लक्षणभेदोऽप्यंगीक्रियते वादिभिरि-

त्याह अत इति । तयोर्लक्षणभेदस्य सर्वसम्मतव्यवहारी द्वि-

त्यः ॥ ३८६ ॥ एवं नाद्यवाच्योर्भेदं प्रदर्श्य ईशधर्माणां ना-

द्यो नेति वक्तुं सिद्धान्तं सर्वस्यापि द्वैतस्य सद्वैलक्षण्यमाह अजी-

वेति । कथं तर्हि असद्विषयज्ञानस्य सम्बन्धित्वाच्च तद्विर-

धि सद्वैलक्षण्यैवेत्याह अममतामिति ॥ ३८७ ॥ सर्वमप्यवस्था-

सत्त्वेन कालिनमाह कादाचित्कीति ॥ ३८८ ॥ कथं तर्हि वाचि-

तस्य मतीतिस्तथाह अवाचिता इति । वाचितानुवृत्तौ का वा

आरब्धः सामग्री न निवृत्तौ न भासनम् ॥३८९॥

निवृत्तः बाष्पजीवधर्मा भासन्ते नैव कस्यचित् ॥

अनिवृत्ता ईशधर्मा अकर्मापादितत्वातः ॥ ३९० ॥

मांनि नेस्वीहवस्त्यानि बुद्धानां च स्वबुद्धिः ॥

ईश्वरस्य ततो धर्माः सन्तु मत्विह विस्मयाः ॥ ३९१ ॥

कर्माधीना जीवधर्मा बहुधा श्लेशयन्ति हि ॥

ईशधर्मास्तु नो किञ्चित् श्लेशयन्ति कदाचन ३९२ ॥

निष्ठस्वर्षीशधर्मेषु धर्माणां मायिकत्वतः ॥

ईशो निर्धर्मको बोध्यो विमुक्तार्थं बुभुत्सुभिः ॥३९३॥

तस्मादत्र वांशित्वादीनां श्रुतिर्वाधयत्यमृन् ॥

सामग्रीत्याशङ्क्य किं जीवधर्माणां भाने हेतुं पृच्छसि उत ईशधर्माणां?

तत्राद्यमाह आरब्धेति । जीवधर्मा बोधेन बाधिता अपि मा-

रब्धकर्मप्रतिबद्धा न निवर्तन्ते । नहि कर्तृत्याद्यपतीतो जीवस्य यो-

गः सत्त्वस्वीत्यनस्ते यावन्मयं भासन्ते, कर्मसंगे मयि तस्मा-

पितजीवधर्माणां निवृत्तत्वादेव न कस्यापि ते भान्तीत्यर्थः

॥ ३८९ ॥ ईशधर्मेषु तद्वैलक्षण्यमाह अनिवृत्ता इति ॥ ३९० ॥

मुक्तस्येवराग्येदेन वांशित्वादिधर्ममज्जावमुक्तमुपमंहरति ई-

श्वरस्येति ॥ ३९१ ॥ नन्वनादित्वाविशेषाज्जीवधर्माणामेव क-

र्माधीनस्थितिकत्वं नेशधर्माणामित्यत्र किं नियामकं तत्राह

कर्मेति । तेषां बहुदुःखहेतुस्य सर्वानुभवमिद्वत्त्वयोती हि-

शब्दः ॥ ३९२ ॥ कथं तर्हि नेतिनेतीत्यादिना निर्विशेषं ब्रह्म

वांशित्वमिदमुक्तं तत्राह अतिष्ठतिस्वति ॥ ३९३ ॥ वांशित्वादेरपि

श्रुतिप्रतिपाद्यत्वात्कथं मायिकत्वम् इत्याशङ्क्याह तस्मादिति ।

यस्मादेतदप्येव प्रवृत्तैरस्थूलादिवाक्यैर्निर्विशेषं ब्रह्म को-

एका भूराक्षिणीकामासनाकर्षणीह्वरः ।
 सर्वे संनिवृत्तार्थं निर्गच्छन्ति यथावत्तम् ॥ ४०५ ॥
 यद्यपि वेदं भवेत्लोके मर्यादानां विचारकः ॥
 महाभूतान्मनुष्यं को नामाभ्यो निवारयेत् ॥ ४०६ ॥
 आशीषिवादिर्कोऽस्मिन्नात्मसाधनिकोऽपि नः ॥
 निवारयन्ति को नाम सर्वदा प्राणिर्हिंसनं ॥ ४०७ ॥
 अम्योनिर्धनगाधोदान्कल्लोलशतमाजिनः ॥
 निवारयेत् को नाम जगदात्मने सति ॥ ४०८ ॥
 इत्यादिकं समग्रस्य लोकस्यास्य विचारणम् ॥
 क्रियते येन स ज्ञेयः सेतुरात्मा महेद्वरः ॥ ४०९ ॥
 श्रुतिः-तमेन वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
 यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ॥
 वा०-इत्थं वेद्यस्य तत्त्वस्य रूपं स्पष्टं निरूपितम् ॥
 अथाख्यते ज्ञानहेतुर्वेदानुवचनादिकम् ॥ ४१० ॥
 बहिरंगं कर्मजानं संन्यासस्यांतरंगता ॥
 प्रत्यासन्नतराः शान्तिदात्याद्या इत्यसौ क्रमः ॥ ४११ ॥
 अभीतवदस्य अपां यज्ञो दक्षादिकस्तथा ॥

स्वार्थमाह ऋषयामिति । अर्थाकर्षमेव प्रपञ्चयन्ति ऋषयामित्या-
 दिना ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ एष सेतुरित्यादिना वाक्या-
 यमुपसंहरन्ति ऋष्यादिकमिति ॥ ४०९ ॥ इत्यमन्यथा तमित्यादौ
 ऋष्यामिति ॥ ४१० ॥ मयं ब्रह्मादिमाधननिवृत्ते हेतुमाह ऋषि-
 रिति ॥ ४११ ॥ वेदानुवचनादिब्रह्मानामर्थमाह ऋषीतेति । ज-
 णो वेदानुवचनं नामिति शेषः । ब्रह्मादीनां परस्परव्यावाहकमिति

दानं धान्यवसादीनां तथा दुग्धादिसंस्तवः ॥ ४१२ ॥

अनाशकं मित्राहारसंस्तवागो मरणावधिः ॥ ४१३ ॥

एनैर्नैरितुमिच्छन्ति ब्राह्मणाः शास्त्रकोविदाः ॥ ४१३ ॥

इच्छन्ति वाचिरत्र स्यात्मा चोक्तैः कर्मभिर्मयेत् ॥ ४१४ ॥

पापेन प्रतिबद्धाऽसौ पुण्येस्तां जनयेद्बुद्धिम् ॥ ४१४ ॥

निश्चयं दुःखनाशस्य स्थानंदप्रापणस्य च ॥ ४१५ ॥

हेतुर्वैदग्ध्यमित्येवं जानन्सोऽपि न रोचते ॥ ४१५ ॥

अरुच्या पापमुहित्वा तच्च पुण्यैर्विनाशयेत् ॥ ४१६ ॥

उत्पन्नायां कथौ पुण्यं यज्ञदानादि संस्थजेत् ॥ ४१६ ॥

पुरा यज्ञायनुष्ठानात्प्रतिबंधस्य संस्थतः ॥ ४१७ ॥

शेषः ॥ ४१७ ॥ अनाशकेनेति छेदं कृत्वा तत्कार्यमाह अना-

शकमिति । संकल्पपूर्वकमनशनेन मृतस्य जन्मान्तरे विवि-

दिषोत्पद्यत इति भावः । विविदिषन्ति ब्राह्मणा इत्यनयोरर्थ-

माह अपनैरिति ॥ ४१३ ॥ नन्विच्छायाः विषयमौन्दर्ष्यलभ्यावाः

कथं कर्मसाध्यत्वं तत्राह इच्छेति । इच्छामात्रस्य विषयमौन्दर्ष्यज-

न्यत्वेऽपि रुचिशब्दतत्परीतपर्यन्तेच्छा पुण्यमाध्येत्यर्थः । रुचिर-

पि विषयमौन्दर्ष्यादेव किमिति नोत्पद्यते तत्राह अपापेनेति । य-

था पित्रोपहतरसनस्य सत्यामपीच्छायां क्षरिपाने न रुचिरेवं

मस्तिनान्तःकरणस्य सत्यामपि वेदनेच्छायां न तत्र रुचिर्भवति

अतो यज्ञादिभिः पापनिवृत्तिद्वारा ज्ञाने रुचिं जनयेदित्यर्थः

॥ ४१४ ॥ उक्तमेव स्फुटयति निःशेषेत्यादिना ॥ ४१५ ॥

यज्ञादिकरणस्यावधिमाह उत्पन्नायामिति ॥ ४१६ ॥ यज्ञा-

दौ स्वर्गेऽपि ज्ञानमुत्पद्यते चेदादावेव त्याज्यं किं तदनुष्ठानक-

शेन । न च रुच्युत्पत्त्यर्थं तदिति शङ्क्यं, रुचिं विनापि वाक्यमव-

किन्तु शास्त्राप्रवक्तृस्तुल्यकर्म्येन वक्तव्यमी ॥ ३९.४ ॥
 उपासनेषु ते वर्मा बोध्यन्त्येव विविक्षाताः ॥
 यथोपासनमेत्येव कलमिष्यमिषावयवः ॥ ३९.५ ॥
 वर्मा सर्वस्येतिवाक्यं स्वानमर्थं चान्यनञ्जनम् ॥
 उक्त्यने लोकदृष्टान्तो द्विविधो दृश्यते यतः ॥ ३९.६ ॥
 सर्वमेतज्जगत्स्वात्मवशो नदृष्यात् वर्णते ॥
 मन्त्रवादिवशो यद्वत्सकलं भूतभीतिकम् ॥ ३९.७ ॥
 अपं वा सकलैर्जीवैर्हृदि स्वस्य वर्णोक्तम् ॥
 अपत्यैर्जननी यद्वत् स्वेषु स्मृत्या वर्णाकृता ॥ ३९.८ ॥
 भुनिः-सर्वस्येकानः सर्वस्याधिपतिः सं न माधुना
 कर्मणा भूपात्रो एवासाधुना कर्मापात्रेण सर्वेश्वर एव

एवमेवोपादिष्टं, नन्मादृश भूतानं वसित्वाहीनं देवस्येन बोधयति
 किन्तु शास्त्राप्रवक्तृ इतिवदप्यनया निषेधेनं ब्रह्म कलव-
 वीत्यर्थः ॥ ३९.४ ॥ ब्रह्मपर्यायां देवस्याभावे कथं तान्दो-
 शे भगवति वर्णादिव सत्त्वान्कामानि न तद्वर्णाभावात् देवस्यो-
 क्तिस्तथाह उपासनेष्विति । भगवित्येव सत्त्वकावाहणे
 ज्योत्स्नेकीवदिष्टा न देवस्येन, अन्यथा निषेधेनभुतिविरोधादिति
 ॥ ३९.५ ॥ किमर्थं ब्रह्माह उच्यते । सत्त्वकावाहरी-

द्विविधो तस्यातिरिक्तं न स्यादिति उच्यते तद्व्याप्ते-
 ॥ ३९.६ ॥ एवं सत्त्ववैशुभ्याः वर्णातिरिक्तस्यार्थ-
 वाह उच्यते । स्वतन्त्रत्वं परतन्त्रत्वं वा सर्वस्य वर्णातिरिक्तोक्त्य-
 इत्यत्र हेतुमाह उच्यते ॥ ३९.७ ॥ लोकदृष्टान्तमेव स्पष्टयति कर्म-
 विधादिना ॥ ३९.८ ॥ सर्वस्येकान इत्यस्यार्थमाह उच्यते ।

भूताधिपतिरेव भूतपाल एव सेतुविधारण एषां
लोकानामसम्भेदाय ॥

वी०३२२२३मीष्टं जगत्सोऽयं स्वगृहं हि गृही यथा ॥

अधिष्ठापि जगत्सर्वं पानि चैव यथा रविः ॥ ४९९ ॥

कर्मणा मुकुतेनैव नाधिकः स्यात्कथंचन ॥

मुकुतीह यथा लोके भूयान्स्याद्यथादिना ॥ ४०० ॥

कर्मणा पानकेनायं कर्त्तव्यस्त भवेत्कचित् ॥

लघुभवति पापेन यथा पापरतो जनः ॥ ४०१ ॥

न कर्मपरमं श्रोऽयं कर्माध्यक्षत्वसंभ्रमात् ॥

तस्मादीशत्वाधिपत्ये इत्युक्तार्थोपसंहृतिः ॥ ४०२ ॥

साधारणं च प्रत्येकमिति स्यात्पालनं द्विधा ॥

साधारणं रविः पानि जननी तु विशेषतः ॥ ४०३ ॥

हंभाऽर्षाशः पालकः स्यात्सेतुवद्धारकोऽप्यसौ ॥

मृदावादिमयः सेतुर्द्वयेन जलधारकः ॥ ४०४ ॥

ति । सर्वस्याधिपतिरित्यस्यार्थमाह ॥ अधिष्ठापेति ॥ ३९९ ॥ म
न साधुना भूतानि स्यादेर्यमाह ॥ कर्मणा मुकुतेनेत्यादिना ॥ ४०० ॥
४०१ ॥ तस्य तत्प्रयुक्तभूतस्त्वे कनीयस्त्वाभावं हेतुमाह ॥ न क-
मेति । एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरित्यनयोः पुनरुक्तिं परि-
हरति ॥ नस्मादिति । कर्माध्यक्षत्वादेवास्य सर्वेश्वरं सार्वधिपत्यं
चेत्युक्तसर्वेश्वरसंभारार्थं पदद्वयमित्यर्थः ॥ ४०२ ॥ अधिपति-
रित्यनेन पालकत्वोक्तेरेव भूतपाल इत्यस्य पौनरुक्त्यमित्याशं-
क्याह ॥ साधारणमित्यादिना । उभयथापि पालकत्वकथनार्थं
भूतपालस्य इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ४०३ ॥ एष सेतुरि-
त्यादेरर्थमाह ॥ सेतुवदिति ॥ ४०४ ॥ एषा लोकानामसम्भेदावेत्य-

भवेत्तदुद्दिग्धेति ॥ अन्तर्यामिनिहान् ॥ ४१७ ॥
 महापापघनां पुनां श्रावणद्वारे न शक्नोते ॥
 प्रत्युत श्रावणस्तु ग्रहेभ्योः भावते कलः ॥ ४१८ ॥
 भोगसारं चिच्छात्वा ज्ञाने भोगोपचरति ॥
 ग्रहेभ्योऽष्टादशितस्य महापापघनो भवेत् ॥ ४१९ ॥
 शुद्धचित्तस्य यज्ञाद्यैर्विभेदः शुद्धिसंभवः ॥
 वैराग्यं ब्रह्मलोकादीं व्यनक्तव्यं सुनिर्मलम् ॥ ४२० ॥
 ब्रह्मादिस्तं वषट्के संसारोऽस्मिन्नसारमाप्नु ॥
 बुद्ध्या भोगाभिहितः सन्प्रत्यक्षप्रवणतां व्रजेत् ॥ ४२१ ॥
 जन्ममृत्युजराभ्यामिदुःखदोषानुदर्शनम् ।
 कुर्वन्दां वाचिहीनं तं निजात्मानं बुभुत्सतं ॥ ४२२ ॥
 महापापस्य नाशः स्यात्कर्मभिस्त्वसकृत्कृतैः ।
 अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४२३ ॥
 प्रत्यक्षप्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।
 कृतार्थाव्यस्तमायान्ति प्रावृद्धन्ते घना इव ॥ ४२४ ॥
 सामर्थ्यमीदृक् चेदस्ति कर्मणां तर्हि किं तव ।

णमात्रेण ज्ञानोपचितसम्भवात्तत्राह* पुरातं । स्वाध्यायकाळे
 श्रुतमापि वाक्यमगुह्यबुद्धेर्जगद्वादिवाक्यवद्वाचिनार्थत्वेन प्रतिपत्नी-
 त्यर्थः ॥ ४१७ ॥ उक्तेऽर्थे स्मृतिमुदाहरति* महापापेति ॥ ४१८ ॥
 ॥ ४१९ ॥ एवमगुह्यबुद्धेः श्रवणादौ महत्त्वभावमुपपाद्य यज्ञादिभिः
 शुद्धचित्तस्य जिज्ञासाक्रममाह* शुद्धेत्यादिना ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥
 ॥ ४२२ ॥ नन्वनुष्ठितयज्ञोदरपि पुंसो नास्मिन् जन्मनि शुद्धि-
 र्भवते तत्राह* महापापस्येति ॥ ४२३ ॥ यज्ञाद्यैर्विधिद्वाराहेतुत्वं
 मुक्तमुपसंहरति* प्रत्यगिति ॥ ४२४ ॥ आलोपपूर्वकमेतमेवेत्यादि-

मुनिस्त्वार्थमपेक्षयान् ॥ ४२५ ॥

मुनिः-एतमेव विदित्वा मुनिर्मथ्येतमेव प्रजाजिनो
लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥

ब०-बुभुत्सतेऽप्यमात्मानं सर्वैर्गङ्गादिकर्मभिः ।

एतमेव विदित्वाऽसौ मुनिर्मथति नान्यथा ॥ ४२६ ॥

मदा मननशीलो यो जायन्मुक्तो मुनिः स हि ॥

स्थितप्रज्ञादिभिः शब्दैर्मोक्षशास्त्रेषु वर्ण्यते ॥ ४२७ ॥

ज्ञानाभावे मुनिः कः स्यात्सत्स्वप्न्येषु कर्मसु ॥

गृहिणोऽनां विमुक्त्यर्थं स्मर्यते ज्ञाननिष्ठता ॥ ४२८ ॥

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥

आदृक्कृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ ४२९ ॥

पारिव्राज्यस्य वैद्यार्थमेवं तर्हीनि मोचयताम् ॥

आत्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति एतः स्वयः ॥ ४३० ॥

लोकयते हृष्यते योऽर्थः स लोक इति वर्णनात् ॥

वाक्यप्रवक्तारमिति ॥ सामर्थ्यामिति ॥ ४२५ ॥ वृत्तमनूया-

सराणि व्याचष्टुं बुभुत्सत इति ॥ ४२६ ॥ मुनिश्चन्दार्थमा-

ह ॥ सदेति । स हि, स एवेत्यर्थः ॥ ४२७ ॥ मुनित्वमपि क-

र्मफलमेवास्तु कर्मणः । विश्वेशशक्तिश्चादिति नेत्याह ॥ ज्ञानेति । मु-

नित्वं ज्ञानैकसाध्यमित्यत्र हेतुमाह ॥ गृहिण इति । कर्मिणामपि गृ-

हीणां मुक्तये पृथग्ज्ञाननिष्ठाविधानान्मुनिशाब्देतज्जीवन्मुक्तिर्न कर्म-

साध्येत्यर्थः ॥ ४२८ ॥ गृहीणां ज्ञाननिष्ठाविधायकस्मृतिमुदा-

हरति ॥ न्यायेति ॥ ४२९ ॥ गृहस्थस्यापि चेष्टभ्यते मुक्तिर्न

तर्हि किं स्त्रीपुत्रादिस्वागलक्षणेन दुष्करेण संन्यासेनेत्याशङ्क्य

तदुत्तरस्तेनोत्तरवाक्यमादत्ते ॥ पारिव्राज्यस्येति ॥ ४३० ॥ लो-

आत्मदर्शनहेतुः स्यात्पारिवाज्यं विशेषणम् ॥ ४३१ ॥

अद्विप्रतिबन्धस्य कर्मभिः प्रक्षये सति ॥

गृहस्थो वा परित्राह वा शास्त्रेणात्मानमीक्षते ॥ ४३२ ॥

जनकोपस्तगार्थादेर्न स्याद्वेदनमन्यथा ॥

सुखं तु परित्राजो बहुविधं पवर्जनात् ॥ ४३३ ॥

सोद्व्याऽपि कर्मविक्षेपे ज्ञाननिष्ठो भवेद्यदि ॥

विमुच्यते गृहस्थोऽपि प्रव्रजत्यन्यथा पुनः ॥ ४३४ ॥

अतो विदित्वेतिवाक्यं सामान्यविषयं भवेत् ॥

प्रव्रजन्तीति वाक्यं तु विशेषेण प्रवर्तते ॥ ४३५ ॥

सकृदोपो वेदनं स्यान्मुनित्वं ज्ञानशीलता ॥

कामिच्छन् इत्युक्त्वा संन्यासस्य लोकहेतुत्वं श्रूयते न ज्ञानहेतुत्वं
तत्राह लोकयत इति ॥ ४३१ ॥ उक्तमर्थं संगृह्णाह अरुची-

ति ॥ ४३२ ॥ संन्यासस्य ज्ञानहेतुत्वश्रवणादेव गृहीतां ज्ञान-
मेव नास्तीत्याशंक्य जनकादीनां तत्प्राप्त्यवधानेपादकश्रुतिविरो-

धान्यैवमित्याह जनकेति । कथं तर्हि संन्यासस्याविशेषतो ज्ञान-
हेतुत्वमुक्तमित्याशंक्य दम्भधारणायाश्रयरूपसंन्यासस्य रहस्यैव

हेतुत्वमित्याह सुखमिति ॥ ४३३ ॥ विशेषाभावं ह्युक्तम-
विच्छेदात् न संन्यासापेक्षेत्याह सोद्वेति । अन्यथा विशेषा-

त्वा
द्वेनेत्यादिवाक्यद्वया
विदित्वा मुनिर्भवतीत्यत्र

के
इत्याशंक्य
सकृदिति । कर्महेतुद्वि- उपोर्धेनाह अज्ञानात् । ननु-

अनन्तरस्यविज्ञानात्प्राप्त्याज्ञानाको विवक्षितः, कस्य-
प्यनन्तरादप्राप्त्याज्ञानम् । अन्यथा गृहस्थस्यापि ज्ञाननिष्ठावितान-

अज्ञानहानिर्वाधात्स्थायीवन्मुक्तिर्मुक्तिवतः ॥ ४३३ ॥
 वृत्तिः-एतद्वस्म वै तत्पूर्वे विद्याः सः प्रजां न कामय-
 ने किं प्रजया करिष्यामीं येषां नोऽयमात्माऽयं लोक
 इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-
 याश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति या संव पुत्रैषणा
 सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणा ॥
 वार्ति०-जीवन्मुक्तिरभीष्टा चेद्विद्वत्संन्यासमाचरेत् ॥
 एतच्च स्मेतिवाक्येन तदेतदभिधीयते ॥ ४३७ ॥
 अपत्यं किं करिष्यामः सर्वदा दुःखहेतुभिः ॥
 परमानन्द आत्माऽयमस्माभिर्वीक्ष्यतेऽनिशम् ॥ ४३८ ॥
 इति मत्वा मन्त्रविदो व्युत्थायाधिषणाश्रयात् ॥
 भिक्षया देहनिर्वाहं कुर्वन्तः सुखमासते ॥ ४३९ ॥
 परित्राद्भिर्बुद्ध आत्मा कदाहमित्यभिज्ञातं ॥
 स एव नन्तिनतीति श्रुतिराहोत्सुका सती ॥ ४४० ॥
 ननु भिक्षादिना देहपोषणादी समं सति ॥
 आत्मनश्चविदुः कोऽतिशयो मूढादित्यर्थात् ॥ ४४१ ॥
 निरोधादिनि ध्येयम् ॥ ४३६ ॥ उत्तरवाक्यस्य पाननिकाभाहक जी-
 वदिति । तदेतादिति । तत्पारिवाक्यम् एवजीवन्मुक्तिमाचनमित्येत-
 द्दस्मेत्याद्यर्थवादेनोच्यते इत्यर्थः ॥ ४३७ ॥ एतेन श्रुतिगततदेतत्प-
 दे व्याख्याने अवशिष्टपदानि व्याचष्टुं अपत्यैरिति द्वाभ्याम् ।
 पुत्रैषणादिशब्दानामर्थः कदाचिदात्मनोऽनुसन्धेयः ॥ ४३८ ॥
 ॥ ४३९ ॥ स एव इत्यादिवाक्यमात्रं

सर्वेषामपि ब्रह्मज्ञानं चित्ते स्मः पुण्यपापयोः ॥
 निमित्तमित्ये आत्मज्ञे चित्ते हे प्राप्नुमी नहि ॥ ४४२ ॥
 भक्तो मोहादने लब्धुमाकांक्षे दुष्प्रतिग्रहम् ॥
 अतः कामात्स्वर्गमाप्नुमकार्षे दानमुत्तमम् ॥ ४४३ ॥
 इति चिन्ते पुण्यपापविषये पुढं सदा ॥
 प्राप्नुमः, प्राप्य तच्चिन्ते तापं जनयतः स्वतु ॥ ४४४ ॥
 करणात्तापयेत्पापं कर्नेरि स्वकलेन च ॥
 मुकूतं करणात्तद्वत्स्वफलस्य क्षयादिना ॥ ४४५ ॥
 यदा न प्राप्नुमश्चिन्ते उभे तत्त्वविद् तदा ॥
 न तापयत इत्येवं किमु वक्तव्यमस्ति हि ॥ ४४६ ॥

पापिनि ॥ ४४२ ॥ अतः पापमित्यादि व्याकुर्वन्मूढानां पुण्यपा-
 पयोर्निमित्तं हे चिन्ते भवत इत्युक्तमुपपादयति ॥ अतो मोहादिनि
 ॥ ४४३ ॥ न केवलं मूढस्य चित्तामात्रं तत्पुण्यदुःखं च भ-
 वतीत्यादौ प्राप्येति ॥ ४४४ ॥ कृतस्य कर्मणस्त्वापदेतुस्वमा-
 दौ करणादिनि । पापं हि करणादनन्तरमेव कर्तारमनुतापेन
 तापवत्पुण्यनन्तरं नरकादिदानेन । पुण्यं तु कारणमप्ये शरीरक-
 शादिना पश्चात्स्वर्गफलपुण्यकर्मादिना फलनाशेन च तापयती-
 त्यर्थः ॥ ४४५ ॥ एवं मूढस्य सफलं चित्तामुपपाद्य विदुषश्चि-
 ताभावमुक्तमुपमंहरन्त्यवमानश्रुत्यभिप्रेतं तापाभावं कैमुतिक-
 न्यायेन दर्शयति ॥ यदेति ॥ ४४६ ॥ उभे उ हेत्यादि व्याच-
 छेदो उभे उ इति ।

इयमत्र श्रुत्यक्षरयोजना । एष विद्वानेते उभे पुण्यपापे तत्स्ये
 व अतिक्लामसेव, उ इ किल आत्मानं कर्तृत्वेन नाभिभव्यत इति
 यावत् । यस्मादेवं तस्मादतः पापमकरवम् अतः कल्याणमकरव

श्रुतिः—उभे काले एवमेव एव भवति । स एव जेति ने-
त्वात्माऽप्युक्तो नहि गृह्यतेऽप्युक्तो नहि धीर्विनेऽप्युक्तो
नहि सत्यमेवऽसितो न व्यक्ते न रिप्यत्येतमु हैवेन
न तरत इत्यतः पापमकरचमित्यतः कस्याणमकर-
चमित्युभे उ हैवेन एने तरति नेने कृताकृते तपतः ॥ २९ ॥

उभे उ हेतिहेतुक्तिस्तद्विचिन्ताया असम्भवे ॥

पुण्येन भूयात्पापेन कर्मायान्वा भवेत्त यः ॥ ४४७ ॥

सांऽहमाप्नोति विज्ञाने कर्मणांऽवसरः कुतः ॥

कृते देहादिभिस्ते द्वे अकृते वा द्विषाऽपि च ॥ ४४८ ॥

एनं तत्रविदं तं द्वे नैव तापयतः कश्चित् ॥

इदं न कुरुते तस्मात्तत्प्राप्तिश्च न विद्यते ॥ ४४९ ॥

नाप्राप्तयोस्तापकत्वं विद्यते परकीययोः ॥

इत्येने चिते एनं विद्वांसं न तरतः न स्पृशत एवेति ॥ २९ ॥

एनदेवोपपादयति* पुण्येनेति । पुण्यादिभिरुक्तर्पादि-
रहितं ब्रह्मत्वेनात्मानमनुभवतो देहादिकं च परदेहवत्पृथक्त्वेन
पश्यतः कर्मण एवाभावात्कुलस्त्वस्मिन्निश्चिन्तेति भावः ॥ ४४७ ॥
नेनमित्यादि व्याचष्टे* कुत इति । एवं विद्वांसं कृते वाऽकृते
वा तं द्वे पुण्यपापे मूढमिव न तापयत इत्यर्थः ॥ ४४८ ॥ क-
र्मणांऽवसरः कुत इति विदुषः कर्माभावमुक्तं प्रपञ्चयति* स्व-
यामात । यस्मादिदं शेषः ॥ ४४९ ॥ विदुषः कर्तृत्वाभिधानरहितेन
कर्माक्षेपे फलतयाह* नेति । अहस्य तद्वत्सत्यमुक्तं स्मारयन्कृ-
तयोरपि पुण्यपापयोस्तापहेतुत्वं श्रुतिमूर्चितं प्रतिज्ञापूर्व-

मूढस्य मूढयोः कर्तुंशक्तयः पूर्वमुदाहृतः ॥ ४५० ॥

आकर्षुरपि यत्नात् देहोदादियमे स्फुटम् ॥

मर्देण मद्भूतः पापमकर्तारं यत्तापयेत् ॥ ४५१ ॥

पुण्यं च कलरादित्यादकर्तुंशक्तयः मर्देण ॥

देहादिरक्षासाध्येऽपि कर्मतापस्य वर्जनम् ॥ ४५२ ॥

मूढाद्विशेषोऽभिज्ञस्य तावता कृतकृत्यता ।

ब्राह्मणे विस्तृतो योऽर्थो यद्यपि संक्षिप्यते सहि ॥ ४५३ ॥

एष इत्यादिको मन्त्रस्तदर्थस्तूपवर्णने ।

श्रुति-तदेतद्व्याख्यायुक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्म-
णस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्या-
त्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकृतेति
तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतः ॥

वा०- अद्वैतपरमानन्दमहिमाऽत्मविदोऽस्ति यः ॥ ४५४ ॥

कमुपपादयति* मूढस्वेत्यादिना ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ मित्रादि-

ना देहपोषणसाध्यान् मूढबुद्धयोर्विशेष इति चोर्थं परिहृत ए-

तमित्यादिवाक्यतात्पर्यं निगमयति* देहेति ॥ ४५२ ॥ पुन-

रुक्तिं परिहरत्येव इत्याद्यवतार्यं तद्वसरांश्च व्याख्यातुं प्रतिजा-

नीते* ब्राह्मण इति ॥ ४५३ ॥ मन्त्रस्य पूर्वाह्णं व्याख्ये* अद्वैतेति ।

ब्राह्मणपदव्याख्या आत्मावेद इति । न वर्धते इत्यादौ हेतुः

कर्मजयोरिति । कर्मसाध्ययोरित्यर्थः । तस्यैव स्यात्पदविदित्यस्या-

र्थमाह* आत्मन इति । तस्मादात्मावेद एष महिमा ऽस्ति तस्मा-

दात्मनो यत्पदं तत्पदं तद्विज्ञवेत्, तज्ज्ञानसाधनमनुतिष्ठेदित्यर्थः ।

यंयत्नेन* व्याख्ये* एवमिति । पापकर्मः पुण्यस्याप्युप-

एष मिथः कर्मजयोर्हानिदृष्टोर्भावनः ॥
 आत्मनो यत्पदं तत्त्वं तदभिज्ञः पुमान्भवेत् ॥
 एनं विदिष्या पापेन कर्मणा नैव लिप्यते ॥ ४५५ ॥
 बहिरङ्गं पुरा प्रोक्तं वेदानुवचनादिकम् ॥
 तत्संन्यासोऽन्तरंगत्वात्तत्त ऊर्ध्वमुदीरितः ॥ ४५६ ॥
 अन्तरङ्गतरा ये ते शान्तिदात्यादयोऽखिलाः ॥
 वक्तव्या इत्यभिप्रेत्य भुतिस्तत्र प्रवर्त्तते ॥ ४५७ ॥
 शान्तिः क्रोधपरित्यागो दान्तिर्वाञ्छाक्षनिग्रहः ।
 शान्तो मुनिर्बलीबर्धो दान्त इत्युक्तिदर्शनान् ॥ ४५८ ॥
 शमादिगुणसिद्ध्यर्थं मोक्षशास्त्रेष्वनेकधा ।
 विवेको वर्णितस्तच्च सदा शास्त्रं विचिन्तयेत् ॥ ४५९ ॥
 अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते ।

छल्लक्षणम् ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ तस्मादित्यादिवाक्यं वृत्तानुवादपूर्वकमन-
 तारयति ॥ बहिरङ्गमित्यादिना । तदिति गतम् । तस्मादेद्वेदानुवच-
 नादेरिति यावत् । तस्मादेवंविदिति श्रुतौ ज्ञानिनः कर्मक्षेपाभावः
 पञ्चम्यर्थः । एवंविदं यथोक्तफलं विद्वानित्यर्थः ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥
 शान्तो दान्त इत्यत्र शान्तिदान्तिपदयोरर्थमाह ॥ शान्तिरि-
 ति । तत्र वृद्धप्रयोगं प्रमाणयति ॥ शान्त इति ॥ ४५८ ॥
 उक्तशास्त्रादिमिद्वेदरूपायमाह ॥ शमादीति ॥

न वाग्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चापि लोकव्रह्मे रतस्य ॥
 न योजनाच्छादनगर्भतस्य न चापि रम्यावसथप्रियस्य ॥
 आरब्धनिस्वस्य जितेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियप्रीतिविर्जितस्य ।
 अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य ध्रुवा ज्ञानावृष्टिरपेक्षकस्य ॥
 इत्यादिशास्त्राद्विवेकं संपादयेदित्यर्थः ॥ ४५९ ॥ तत्र तावत्क्रोध-

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसङ्ग परिपन्थिनि ॥ ४६० ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो घातिः ।

न च बाहुचपलश्चैवमिति शिष्टस्य लक्षणम् ॥ ४६१ ॥

पुमर्थः कर्मणा

न कर्मणा न प्रजयेत्यादिशास्त्रमधीयते ॥ ४६२ ॥

भ्रुतिः-नितिध्रुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति ॥

वा०-अवश्यमोऽयं प्रारब्धं प्राप्तव्यं समाहिष्णुता ॥

नितिच्छा, नहि तद्द्वंद्ववर्जनोपाय ईक्ष्यते ॥ ४६३ ॥

मात्रास्पृशास्तु क्रीन्तेय क्षीतोऽप्यसुखदुःखदाः ॥

आगमापापिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारता ॥ ४६४ ॥

समाहितस्वमैकार्णव्यं मनसः अवणादिषु ।

दृश्यते त्वग्न्यया बुध्येत्यस्यैतत्काठके वचः ॥ ४६५ ॥

अद्यावितत्त्वमप्येकं प्रोक्तं माण्यन्दिनैरिह ।

निवृत्तेरुपायं विवेकमाह ॥ अपकारिणीति ॥ ४६० ॥ शान्तेरुपायमु-

क्त्वा द्वांस्तिस्र्येव उपायमाह ॥ नेति ॥ ४६१ ॥ उपरनिवृत्त्यर्थमाह

॥ पुमर्थ इति । आत्यन्तिक इति । शेषः । तत्र मानमाह ॥ नेतीति ॥ ४६२ ॥

तितिक्षाश्चार्थमाह ॥ अवश्येति । तस्य मनीकारनिवर्त्यत्वभ्रमं

वारयति ॥ नहीति । तदुक्तम्--

अवश्यंभावविभावानां मनीकारो भवेद्यदि ॥

तदा दुःखेन किम्युर्नरामयुषिणिरिति ॥ ४६३ ॥

इहस्य सोऽहस्यस्य मीतावाक्यं समाजयति ॥ मांति ॥ ४६४ ॥ समाहित इत्यर्थमाह ॥ समाहितत्वमिति । ऐ-
कार्णव्यस्य ज्ञानेऽनुत्प्रेषणमिति ॥ इत्येत इति ॥ ४६५ ॥ वा-

विद्यवासानिश्चयः श्रद्धा वाक्येषु गुरुशास्त्रयोः ॥ ४६६ ॥

श्रद्धा भक्तिज्ञानयागादित्याथर्वणिकं वचः ।

श्रद्धाविंश्लभने ज्ञानमित्याह भगवानपि ॥ ४६७ ॥

रुचिमान्कर्मसंन्यासी युक्तः शमदमादिभिः ।

मुक्याधिकारी मूर्खाऽसावात्मन्यात्मानमीक्षते ॥ ४६८ ॥

दंष्ट्रिणादिसाक्षिस्वात्स्वानुभूत्येकमानतः ।

तस्मिन्नैव परात्मानं शास्त्रासिद्धं पश्यति ॥ ४६९ ॥

आभाराभेयभावोऽयमेकस्मिन्नौपचारिकः ।

राहोर्मूर्खेति संबन्ध उपचाराद्यथा तथा ॥ ४७० ॥

एवकारो भेदनुत्पै जीवात्मपरमात्मनोः ।

स्वात्मानमेव ब्रह्मेति ह्यखण्डत्वेन पश्यति ॥ ४७१ ॥

स्वात्मा यद्यपि दृष्टं द्रष्टव्यं नावशिष्यते ।

स्वान्तरोक्तं श्रद्धावितपदं व्याचष्टे श्रद्धोने । श्रद्धैव विषयं

धनं यस्य स तथोक्तः, श्रद्धा लुप्तं वेदिति यावत् ॥ ४६६ ॥ तस्याः ज्ञा-

नहेतुत्वं मानमाह श्रद्धोने ॥ ४६७ ॥ अस्यार्थमुक्त्वा तमेवमित्यादि-

वाक्यार्थं संगृह्णाति रुचिमानिति ॥ ४६८ ॥ आत्मन्येवात्मानमिह-

स्वार्थमाह दंष्ट्रेति । यस्तु परमात्राद्युत्पाद्यविनाशसाक्षित्वेन स्वमाहि-

र्त्तव्यं स्फुरति तस्मिन्नुपनिषदेकेशं परमात्मानं पश्यति । त्वंपदल-

क्ष्यं चैतन्यं निरतिशयात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥ ४६९ ॥ कथं त-

र्हि तवोपाधाराभेयभावेन भेदनिर्देशस्तत्राह आधीरिति ॥ ४७० ॥

आत्मन्येवेत्यत्रेवकारार्थमाह एवकार इति । भेदाभावेनात्मनी-

ति सप्तम्या अविवक्षितत्वे वाक्ययोजनाप्रकाशमाह स्वा-

त्मानमिति ॥ ४७१ ॥ परमात्मनः प्रत्यगभिन्नत्वे स्वात्मतत्त्वं च-

तथाऽप्यन्यः परासीति प्रामिमुत्वे मुनेर्बन्धा ॥ ४७२ ॥

श्रुति०—सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति
सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं
तपति विषापो विरजः ॥

वा०—परमात्मा यथा जान्यत्स्वात्मनोऽस्मि जगत्तथा ॥

इति वक्ति श्रुतिः सर्वमात्मानमिति वाक्यतः ॥ ४७३ ॥

जडाजडं जगद्यच्च द्वयं तत्स्वात्मनाऽऽत्मयत् ॥

आत्मनश्चैतृषक् तस्यागिरात्मकमसद्भवेत् ॥ ४७४ ॥

जीवेशजगतां तत्त्वमखण्डैकरसं ततः ॥

इति पश्यति परस्त्वेनं पाप्मा मामोति कश्चन ॥ ४७५ ॥

पुण्यं च जन्महेतुत्वाद्वा पाप्मेति वर्ण्यते ॥

कर्मद्वानिः पूर्वमुक्ता या तस्या उपसंहृतिः ॥ ४७६ ॥

उल्लङ्घयेत् पाप्मेनं स तं प्रत्युत लघयेत् ॥

पाप्मा तापयते नैनं स तं प्रत्युत तापयेत् ॥ ४७७ ॥

इयतीत्येवाकं क्रियेवकारेभ्यस्तथा आहः स्वात्मेति ॥ ४७८ ॥

सर्वमात्मानं पश्यतीति वाक्यमवतार्यं स्वाच्छेदं कपरमात्मेत्यादि-

ना । चेननाचेननात्मकं पञ्जगतस्योभयस्याप्यात्मनि कल्पि-

तत्वेन तत्प्रकाशितिरिक्तमथाभावात्सर्वस्यात्ममात्रस्यं युक्तमित्य-

र्थः ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ सर्वस्य द्वैतस्य पृथक्प्रकाशने फलितं वदन्नेन

पाप्मा तरति त्वस्वार्थमाह जीवेशादिना ॥ ४८१ ॥ एतमु हे-

त्यादिना विदुषः पुण्यपापास्पृष्टकृत्वात्स्यं यौनकत्वमाशङ्क्याह

ककरोति ॥ ४८२ ॥ सर्वमिन्द्रादेरर्थमाह उल्लङ्घयेदिति । नैनं

पाप्मेत्यादेरर्थमाह कवाप्मेति ॥ ४८३ ॥ पाप्मा विद्वत्सं न त-

तीत्यादिष्वेवार्थं चर्चं, यतोऽचेतनः पाप्मा दुस्त्वापि नैवोऽ-

विशादीकर्तुमाहैव ब्रह्मलोक इतीह ब्रह्म ॥ ४८१ ॥
 वो वेदैव ब्रह्मलोको ननु मानुषकिमिह ॥
 ब्रह्मैव लोक इत्येवं पूर्वमेवोपपादितम् ॥ ४८२ ॥
 समाधनाया विद्यायाः संपूर्णत्वाद्यं वपः ॥
 स्वदेहमाहितं राउयं शुद्धवेऽस्मै न्यवेदयन् ॥ ४८५ ॥
 आख्यायिकां परित्यज्य भुनिः स्वसुखातः पुनः ॥
 स वा इत्यादिना लप्ति ब्रह्मापास्ति कलार्थिनाम् ॥ ४८६ ॥
 पूजार्थं भक्तदत्तात्ममर्त्यात्माह उच्यते ॥
 वसुदाना च भक्तभ्यः स एव परमेस्वरः ॥ ४८७ ॥
 पूजास्वीकारदातृत्वगुणयुक्तं महेस्वरम् ॥
 य उपास्ते पुमानेष पथेष्टं लभते धनम् ॥ ४८८ ॥
 भुनिः- स वा एव महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो
 ऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य
 एवं वेद ॥ २५ ॥

इत्युपनिषदि, चतुर्थ ब्राह्मणं समाप्तम् ।

त्याह *ब्रह्मत्वांमि ॥ ४८३ ॥ तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्या-
 चष्टे *य इति ॥ ४८४ ॥ सोऽहमित्यादिस्तात्पर्यमाह *समा-
 धनाया इति ॥ ४८५ ॥ उत्तरकर्णिकामवतारयति *आख्या-
 यिकामिति ॥ ४८६ ॥ अस्मादवसुदानशब्दयोरर्थमाह *पूजा-
 र्थमिति ॥ ४८७ ॥ विदते वसु एनं वेदेत्यस्यार्थमाह *पूजं-
 ति । विदते वस्वित्यस्य व्याख्या लभते धनमिति ॥ ४८८ ॥
 स वा इत्यादिकर्णिकान्तरं व्याचष्टे *विददिति ? । स एव आ-
 त्मा ब्रह्मेति प्रथमं सम्बन्धः । फलशतुरीश्वरात् फलस्वीक-

वा०-विद्वद्दृष्ट्या स एवात्मा जराजरववर्जिता ॥

आमर्दो भयहीनश्च ब्रह्मज्ञातो न वेतरा ॥ ४८९ ॥

द्वितीयाज्जायते मीतिर्ब्रह्मैवविधर्जनात् ॥

अभयं, नेत्यसिद्धिस्तु वैशब्देनात्र वर्ण्यते ॥ ४९० ॥

य एष ब्रह्म जानाति तद्रूपैव भवत्यसौ ॥

द्विशब्दोऽंशवैदान्तपसिद्धिं सूचयेद्विह ॥ ४९१ ॥

इति वार्तिकसारे चतुर्थाध्याये चतुर्थब्राह्मणं समाप्तम् ।

मधुकाण्डं याज्ञवल्क्यकाण्डे विज्ञानमीरितम् ॥

तत्सर्वमुपमेहर्तुं मैत्रेयीब्राह्मणं भवेत् ॥ १ ॥

वक्तव्यश्च विशेषोऽत्र पूर्वोक्तादधिको नहि ॥

इति सूचयितुं शेषस्तत्पाठः पुनरुच्यते । २ ॥

यद्यप्यतीतकाण्डे ऽस्ति मधुब्राह्मणमुत्तमम् ॥

तुंभिन्नत्वात्कथमेवमित्याशङ्क्याहृष्ट्या पूर्वं तयोर्भेद उक्तो न वस्तुतः इति मत्वाऽऽह अविद्वद्दृष्ट्येति । अजर इत्यादिपदान्यात्मनो ब्रह्मत्वे हेतुपरतया व्याकरोति अजर इति ॥ ४८९ ॥ अभयं वै ब्रह्मेत्येतद् व्याचष्टे अद्वितीयादिति ॥ ४९० ॥ अभयं हीत्यादिफलवाक्यं व्याचष्टे अय इति ॥ ४९१ ॥

इति वार्तिकसारे टीकायां चतुर्थब्राह्मणं समाप्तम् ।

एवमवल्यब्राह्मणं सपरिकरं व्याख्याय मैत्रेयीब्राह्मणतात्पर्यमाह अमध्वेति ॥ १ ॥ अस्योपसंहारमात्रपरत्वं नातिरिक्तपतिपादकत्वमित्यत्र लिङ्गमाह अवक्तव्य इति ॥ २ ॥ काण्डद्वयपतिपादितविज्ञानोपसंहारापेक्षं ब्रह्मणमित्युक्तमयुक्तं, मधुकाण्डस्य मधुब्राह्मणेनैवोपमहत्तरादिति शङ्कित्वा परिहरति अयद्यपीति ।

अयं भावः-मधुब्राह्मणस्यानेकार्थत्वं तावदुक्तं, तस्य हेत्व-

तथापि याज्ञवल्क्येन सम्बन्धायेदमुच्यते ॥ ३ ॥

इति वार्त्तिकसारे चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं
समाप्तम् ॥

उपसंहृत्य तां विद्यां काण्डवशांश्च वर्णयते ॥

स व्याख्यानः पूर्वमेव ब्रह्माप्त्यै जप्यतामिति ॥ १ ॥

नवत्यधिकसंख्यानाः श्लोका नवशतानि च ॥

सन्ति वार्त्तिकसारेऽस्मिन् षष्ठाध्यायस्य संग्रहे ॥ २ ॥

इति वार्त्तिकसारे चतुर्थाध्यायस्य षष्ठब्राह्मणं
समाप्तम् ॥

श्रुतिः-अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मन्त्रे-
षी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी

मिद्धिनिराकरणपरत्वे इदं ब्राह्मणं काण्डद्वयार्थोपसंहारपरम् ।
तस्य मधुकाण्डार्थनिगमनपरत्वे इदं मुनिकाण्डार्थमात्रानगम-
नपरमिति ॥ ३ ॥

इति वार्त्तिकसारटीकायां पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ।

विद्योपसंहारादन्तरं संज्ञार्जनैवैवर्त्यमाशंस्य चतुर्थोक्तमर्थ-
स्मारयति कस्य व्याख्यानः पूर्वमेवेति ॥ १ ॥

इति वार्त्तिकसारटीकायां षष्ठब्राह्मणं समाप्तम् ॥

मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वं याग्यशराणि यावन्मन्त्रानि तानि विमृश्यमे ।
मतिज्ञातार्थमतिवादनार्जनैवैवर्त्यमाशंस्यार्थः । मतिज्ञातार्थं मतिवाचा-
नेन ब्राह्मणेन स एवोपसंहृतम् इति भावः । इत्युच्यते
दृष्टावद्योतकः । ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला । स्त्रीमेवेति ।
क्रिया वा श्रुतिना ब्रह्मा गृह्यव्योमनाम्बेवमस्तथा वा स्त्रीमज्ञा, तैव
॥ स्त्रीमज्ञा । तर्हि तस्मिन्काण्डे चतुर्थेऽनुपपन्नः । अथ

। अग्निप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्यो-
पुत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरे
। स्मास्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं
वाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृ-
थि वित्तेन पूर्वा स्यात् स्यां न्वहं तेनामृताऽऽहो ३
। नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवर्ता
वितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशा-
। वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन
यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे विद्वद्दति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती
ती। प्रियमवदधदन्त तर्हि भवत्येतद् व्याख्यास्यामि
व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासश्चेति ॥ ५ ॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
। व दौशगरीत्या भार्याद्विगये स्थिते सतीत्यर्थः । इ किल पूर्वस्मा-
। ईहस्थलज्जनाद् वृत्तादन्यत्र पारिव्राज्यलक्षणमुपाकरिष्यन्ननुष्ठानं
वकीर्तुः सन्मैत्रेयी ज्येष्ठा भार्यावामंभ्य उवाच ह प्रव्रजिष्यन्वा-
। रव्राज्यं कारिष्यन्वा अरे मैत्रेयि अस्मास्थानाद्वाहस्थ्यादह-
। नस्मि मवाभि । इनेत्यादि मवानार्थं पूर्वेण ॥ १ ॥ २ ॥ स
। होवाच प्रियैव खलु नोऽस्मभ्यं भवती भवन्ती सती प्रियमेवा-
। वदध, अवदधः वधिगवस्थांस, अतस्तुष्टोऽहं इत इच्छसि चेदमृत-
। त्वमाचन ज्ञातुं हे भवति ते तुभ्यं अमृतत्वसाधनं स्य

भवत्प्रात्मनस्तु कामाय पनिः प्रियो भवति, न वा अरे
जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्प्रात्मनस्तु कामाय
जाया प्रिया भवति, न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः
प्रिया भवत्प्रात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, न वा
अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति, आत्मनस्तु
कामाय वित्तं प्रियं भवति, न वा अरे पशूनां कामाय
पशवः प्रिया भवत्प्रात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया
भवन्ति, न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भव-
त्प्रात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति, न वा अरे
क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्प्रात्मनस्तु कामाय
क्षत्रं प्रियं भवति, न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः
प्रिया भवन्ति आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया
भवन्ति, न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया
भवत्प्रात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति, न वा
अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवत्प्रात्मनस्तु का-
माय वेदाः प्रिया भवन्ति, न वा अरे भूतानां कामाय
भूतानि प्रियाणि भवत्प्रात्मनस्तु कामाय भूतानि
प्रियाणि भवन्ति, न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं
भवत्प्रात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मा वा
अरे ब्रह्मण्यः ओतव्यो घन्तव्यो निदिष्यासितव्यो
मैत्रेयप्रात्मनि स्वस्वरे दृष्टे भूते मते विज्ञाने इदं
सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादायोऽन्यप्रात्मनो ब्रह्म वेद, क्षत्रं तं
परादायोऽन्यप्रात्मनः क्षत्रं वेद, लोकान् परादुर्यो
ऽन्यप्रात्मनो लोकान् वेद, देवान् परादुर्योऽन्यप्रात्म-

१ देवान् वेद, वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वे-
दान् वेद, भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद,
सर्वं तं परादायोऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्र-
मेमे लोक इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं
सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा हुन्तुमेहन्यमानस्य न बाष्पाच्छद्वाच्छकनु-
याद् ग्रहणाय हुन्तुमेस्तु ग्रहणेन हुन्तुभ्याघातस्य वा
शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंस्यस्य ध्मायमानस्य न बाष्पाच्छद्वा-
च्छकनुयाद् ग्रहणाय शंस्यस्य तु ग्रहणेन शंस्यध्मस्य वा
शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा बीणायै बाणमानायै न बाष्पाच्छद्वा-
च्छकनुयाद् ग्रहणाय बीणायै तु ग्रहणेन बीणावादस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथा र्द्रिषामेरभ्याहितस्य पृथग्भूमा विनिश्चरं-
त्येवं वा अरेऽस्य महतां भूतस्य निःश्वसितमेवैतद्य-
द्वेदो यजुर्वेदः सामवेदाऽर्धर्वागिरस इतिहासः
पुराणं विद्या उपनिषदः इलोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या-
नानि व्याख्यानानीष्टं द्रुतमाशितं पायितमयं च
लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि
सर्वाणि निःश्वसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामपांसुमुद्र एकायनमेव सर्वेषां
स्पर्शानां त्वगेकायनमेव सर्वेषां गन्धानां नासिके
एकायनमेव सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनमेव सर्वेषां
व्याणां चक्षुरेकायनमेव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्र-

सकृत्पानां मत्त एकायनमेव
सर्वेषां विद्यानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषां कर्मणां
हस्तावेकायनमेव सर्वेषामानन्दानामुपस्थ
नमेव सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेव सर्वेषा-
मव्यनां पादावेकायनमेव सर्वेषां वेदानां बाणका-
यनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैषवचनोऽनंतरोऽवाच्यः कृत्स्नो रसघन
एवैव वा अरेऽयमात्माऽनंतरोऽवाच्यः कृत्स्नः प्रज्ञान-
घन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येषानु विन-
हयति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच या-
ज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयश्चैव सा भगवान्मोहा-
तमापीपिपत्त वा अहमिदं विजानामीति स होवाच
न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मा
ऽनुच्छिन्तिष्यमी ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्य-
ति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते

अत्रैव सा भगवानिति ॥ भवानत्र एगीस्मिन्नेव वस्तु-
नि प्रज्ञानघन एव न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति मोहानं मोहमध्यमा-
पीपिपत्त गमितवानमि मोहितवानमीति यावत् । अतो न वै अ-
हमिममात्मानमुक्तलक्षणं विवेकतो जानामीति ॥ स होवाच नाहं
मोहं ब्रवीमीति ॥ अविनाश्यमात्मा । नाशशब्दोऽत्र विक्रियापरः,
अविक्रिय आत्येक्यः ॥ अरे मैत्रेय अपमात्मा प्रकृतः अनु-
च्छिन्तिष्यमी ॥ उच्छिन्तिर्विनाशो धर्मोऽस्येत्यांछांतिष्यमी न
उच्छिन्तिष्यमीऽनुच्छिन्तिष्यमी । विक्रिया विनाशो वा नास्य
विषय इत्यर्थः ॥ विरोधसमाधानं तु पूर्वोक्तमनुसंधेयम् ॥ १४ ॥

दितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति त-
 रैतर इतरं मनुते तदितर इतरं स्पृशति त-
 देतर इतरं विजानाति ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
 हाभूतत्वेन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्र्सेत्तत्केन कं रसये-
 तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात् तत्केन कं म-
 न्वीत् तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येने-
 दस्मै विजानाति तं कं विजानीयात् स एष नेति
 नेत्यात्माऽशृणो नहि शृणोतेऽशीर्षो नहि शीर्षमेऽसंगां
 नहि मज्ज्येऽमितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातार-
 मरे केन विजानीयादित्युक्तानुशामनाऽसि मै-
 त्रेय्येतावदरे स्वत्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो
 विजहार ॥ १५ ॥

इत्युपनिषदि षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

अथ वंशः पौतिमाष्यात् पौतिमाष्यो गौपव-
 नाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौ-
 पवनः कौशिकात्कौशिकः कौडिन्यात्कौडिन्यः शांडि-
 ल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाश्च गौतमाश्च गौतमः ॥ १ ॥

चतुर्णामपि प्रपाठकानां निविशेष आत्मानि निष्ठता, नान्यो-
 ऽनराले कश्चिदपि विवक्षितोऽर्थोऽस्तीति दर्शयितुमेते उपमंभारः
 क्रियते—स एष नेति नेत्यादिना । यदेतस्मैति नेत्यात्मपरिज्ञानमेतदे-
 बाद्यतत्त्वमाधनमित्येतमर्थमुपमांजिह्विष्णाह—एतावत् एतावन्मात्रं यदे-
 तस्मैति नेत्यादेतात्मपददर्शनम् इदमेवारे मैत्राय अद्यतत्त्वमाधनमिति
 विज्ञापयति इ एवं किंलाभ्यतत्त्वमाधनमात्मज्ञानं विषयाय उ-
 क्त्वा यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं प्रवृजिष्यमस्मीति तत्प्रकार । विजहार
 प्रवृजिष्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥

आग्निवेद्यादाग्निवेद्यो गार्ग्योद्गातव्यो गार्ग्य-
द्गातव्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पराशर्या-
यणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायणः 'उ-
द्दालकायनाद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो
माध्यन्दिनायनामाध्यन्दिनायनः सीकरायणात्सीक-
रायणः काश्यायनात्काश्यायणः सायकायनात्सायका-
यनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥

घृतकौशिकाद् घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पा-
राशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातू-
कर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काचासुरायणश्चैवणश्चैव-
णिरौपजंघनेरौपजंघनिरासुररासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वा-
ज आत्रेयादात्रेयो मंतिर्मांतिगौतमो गौतमाद्गौत-
माद्गौतमो

कैशोर्यात्काप्यात्कैशांयः काप्यः कुमारस्यात्कुमार-
रहारिनो गालवाद्गालवो विदर्भीर्काँडिन्गाद्विदर्भी काँ-
डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथः
सौभरात्पंथाः सौभरो ऽयात्यादांगिरमादयास्य आं-
गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादामूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्वा-
ष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्राऽश्विभ्यामश्विनौ दर्धाच्च आ-
थर्वणाद्ध्यङ्काथर्वणो देवादथर्वा देवो मृत्योः प्राध्व-
सनान्मृत्युः प्राध्वसनः प्रध्वसनात्प्रध्वसन
एकर्वरेकर्विर्विप्रचितोर्विप्रचितिर्व्यष्ट्यष्टिः सनारोः
सनाकः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः
परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंमुब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

इत्युपनिषदि षष्ठाध्याये षष्ठब्राह्मणं समाप्तम् ।

भीमन्महर्षिवाक्यसंग्रहप्रणीतमेवान्तस्तुत्याना

लघुवार्त्तिकम् ।

अयानो ब्रह्मनिष्ठासा ॥ १ ॥ जगदेतुः सदादि तत् ॥ १ ॥

वेदं हतुरपि ब्रह्म ॥ २ ॥ तदेदादेव मीयते ।

न प्रतीचि ब्रह्मदृष्टिं विषये तत्त्वमादिगीः ॥

नाप्युपास्तिविधेः शेषं ब्रह्मात्मैक्यं प्रमापयेत् ॥ ४ ॥ *

ईक्षणादिभ्रुतेः सृष्टिभ्रुतयो न प्रशानगाः ॥ ५ ॥

सर्वान्तरत्वादानन्दमयो ब्रह्मन्ति वृत्तिकृत् ॥

प्रियादियांगाज्जीवः स पुच्छं ब्रह्मैव मीयते ॥ ६ ॥

रवौ हिण्मयस्त्वीशः सर्वपाप्मोदयादिभिः ॥ ७ ॥

आकाशशब्दं ब्रह्मैवानन्तत्वादेः श्रुतत्वतः ॥ ८ ॥

प्राणशब्दमपि ब्रह्म सर्वभूतोद्भवादिभिः ॥ ९ ॥

उपोतिः पदं त्रिपाद्ब्रह्म तदाकर्षकयच्छ्रुतेः ॥ १० ॥

प्राणवाक्येऽसुजीवेशधीश्रयं न विधीयते ॥ ११ अधिकरणानि ६ ॥

इति लघुवार्त्तिके प्रथमस्य प्रथमः ॥

ब्रह्मसन्निधिना वाक्यशेषाच्चेष्टो मनोमयः ॥ १ ॥

ब्रह्मसत्तादिजगतः संहर्तेशस्समुत्पुनः ॥ २ ॥

ऋतं पिबन्तौ जीवेशौ चैतन्येन सहस्त्वतः ॥ ३ ॥

असिस्थपुरुषस्त्वीशो यदेतद्ब्रह्म तदुक्तितः ॥ ४ ॥

अमृतत्वज्ञानृताभ्यामन्तर्यामी परः स्मृतः ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणकः परः सर्वज्ञतादिभिः ॥ ६ ॥

वैश्वानरोऽपि ब्रह्मात्मपुरुषादिभ्रुतेः परः ॥ ७ अधिकरणानि ॥

इति लघुवार्त्तिके प्रथमस्य द्वितीयः ॥ २ ॥

लघुवार्तिकम् ।

पुष्पावाधार ईशः स्वादात्मत्वादेः भूतत्वतः ॥ १ ॥
 भूमा परः सत्यसुखसर्वात्मत्वादिभिर्भवेत् ॥ २ ॥
 ईशोऽक्षरन्स्वप्नरान्तशामनज्ञातुतादिभिः ॥ ३ ॥
 त्रिमात्रोऽभिध्येय ईशः प्रमात्वेक्षणकर्मतः ॥ ४ ॥
 हृदम्बुजे ध्येय ईशः सत्यकामात्मतादिभिः ॥ ५ ॥
 निरुपाधिः सम्प्रसादस्वीष्ट एनोत्तमत्वतः ॥ ६ ॥
 सूर्यादिसर्वजगतो भासकः परमेश्वरः ॥ ७ ॥
 अकुप्टपुरुषस्वीष्टो भूतभक्ष्येशितृत्वतः ॥ ८ ॥
 विद्याधिकारिणो देवा विग्रहादेः भूतत्वतः ॥ ९ ॥
 वैदिकभवणे शूद्रो नाधिकृद्बहुनिन्दनात् ॥ १० ॥
 प्राण ईशः सर्वजगत्कम्पकत्वादितो भवेत् ॥ ११ ॥
 परं ज्योतिः परं ब्रह्मादेहत्वमाक्रियादिभिः ॥ १२ ॥
 आकाश ईशो नामादेर्नियन्तृत्वादितो भवेत् ॥ १३ ॥
 विज्ञानमय आत्मेशो महानज इति श्रुतेः ॥ १४ अधिकरणानि ॥

इति लघुवार्तिके प्रथमस्य तृतीयः ॥

प्रक्रियापरिशेषाभ्यामव्यक्तन्तु शरीरकम् ॥ १ ॥
 अजेति तेजोबन्धोपरक्ताव्याकृतमुच्यते ॥ २ ॥
 प्राणादयः पञ्चजना ईशस्या आत्मशब्दतः ॥ ३ ॥
 सदेव कारणं तत्रासद्गीर्ण्यन्यवारणात् ॥ ४ ॥
 एतदुक्तजगत्कर्ता परः प्रकरणादिभिः ॥ ५ ॥
 याज्ञवल्क्योक्त आत्मेशः सर्वात्मत्वादिभिर्भवेत् ॥ ६ ॥
 जगतः प्रकृतिश्रेष्ठः सर्वात्मस्वेक्षणादिभिः ॥ ७ ॥
 श्रृङ्गाणुरेतुवद्वादस्त्वनभिग्न्यक्तसत्परः ॥ ८ अधिकरणानि ॥

इति लघुवार्तिके प्रथमस्य चतुर्थः ॥

। अथस्मृतिर्न मानं स्याद्वैदिकस्मृतिवाचनात् ॥ १ ॥
 । गस्मृतिः प्रयाऽष्टाङ्गयोगे, नैव प्रधानके ॥ २ ॥
 । र्यासहगपि प्रथम हेतुलोकं तथा मिते ॥ ३ ॥
 । रापटादृश्यहृष्ट्येहानात्मा सृजेज्जगत् ॥ ४ ॥
 । शाभिर्षं मोक्षभोग्यं नैकमधिपतरङ्गवत् ॥ ५ ॥
 । गजेनोर्षया भेदः सन्नभेदश्रुतेर्मिते ॥ ६ ॥
 । र्ग्याजीवाहितश्चेशस्तदभिज्ञा मृषात्वदह् ॥ ७ ॥
 । रकादितीयां मायातः क्रमिकानेकसृष्टमवेत् ॥ ८ ॥
 । निष्कलेशान्मृषा कार्यं न कुत्स्नाभैकदेशतः ॥ ९ ॥
 । अन्यानपेक्षमायावद्वेही मायया भवेत् ॥ १० ॥
 । प्रयोजनं विनाऽपीशो वृथाचेष्टादिवत्सृजेत् ॥ ११ ॥
 । प्रभुसंख्यादिवत्कर्मपेक्षस्तु विषमादिकृत् ॥ १२ ॥
 । मृषा कार्यन्वगुणतो भवेत्लोके तथामिते ॥ १३ अधिकरणानि ॥

इति लघुवार्तिके द्वितीयस्य प्रथमः ॥

। प्रधानं त्रिगुणं नेशामेरितं प्रकृतिर्भवेत् ॥ १ ॥
 । विशेषेशगुणाः कार्ये नान्वीयन्तेऽणुधर्मवत् ॥ २ ॥
 । निरंशानौ क्रियायोगौ नेति नास्माज्जगज्जनिः ॥ ३ ॥
 । स्कन्धानुक्षणिकौ हेतू न स्थिरात्मा प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥
 । सहेक्षणार्देर्न ज्ञाने ज्ञेयैक्यं व्यभिचारतः ॥ ५ ॥
 । न शून्ये स्याज्जगज्जान्तिः सदधिष्ठानमन्तरा ॥ ६ ॥
 । नैकस्य सदसत्त्वादिः स्याद्धेतुः सन् जगन्मृषा ॥ ७ ॥
 । नाश्रीतेशो जगत्कर्ता सर्वमानवदिष्कृतः ॥ ८ ॥
 । पाञ्चरात्रात् जीवस्य जन्म भुतिविरोधतः ॥ ९ अधिकरणानि ॥

इति लघुवार्तिके द्वितीयस्य द्वितीयः ॥

त्वमीशं विभक्त्यादभूतद्वारा तथा श्रुतेः ॥ १ ॥
 बायोर्मेन्मश्रुतिः स्वार्था नाभूतत्वादिवोधिनी ॥ २ ॥
 सतो न जन्माभवजान् नित्यत्वस्य श्रुतेरपि ॥ ३ ॥
 तेजोजनिर्न सम्भावाद्वाय्वापन्नासु तज्जनिः ॥ ४ ॥
 विरोधः सूक्ष्मबोर्नेति तेजसोऽपि जनिर्भवेत् ॥ ५ ॥
 धूरज्जघो जायते तस्यावजगीरविकारतः ॥ ६ ॥
 तत्तदभूतनियन्तेषो नादेहा अभिप्रायिनः ॥ ७ ॥
 कथंक्रमो विषयस्तः स्वयोनौ कथदर्शनात् ॥ ८ ॥
 प्राणानां भौतिकत्वोक्तेर्भूतात्पूर्वं जनिर्नेहि ॥ ९ ॥
 न जायते इस्तनुवत्कुतहानादिदोषतः ॥ १० ॥
 मांस्यभाषमसङ्गाच्च विचद्दपि जन्म न ॥ ११ ॥
 ज्ञानात्मा च श्रुतेर्हस्य करणं कृतिसाधनम् ॥ १२ ॥
 स विदुर्ब्रह्मणैकयोक्तेरनुतोपाधिकल्पिता ॥ १३ ॥
 सांपाधिकः स कर्तास्वाज्ञोक्ता च श्रुतिशासनात् ॥ १४ ॥
 स्वतो न कर्ता भोक्ता वा ब्रह्मैक्यानुपपातितः ॥ १५ ॥
 कर्तृत्वमीशतन्त्रं स्यादेव एवेति तच्छ्रुतेः ॥ १६ ॥
 नेशाभावो मृषामेदानुवादेनेशतादिषेः ॥ १७ ॥ अधिकरणानि ॥

इति लघुशार्ङ्गिके द्वितीयस्य तृतीयः ॥

श्रुतेर्मेन्मोन्द्रियार्था स्यात्सूत्रार्था स्यादविस्मृतिः ॥ १ ॥
 एकादशैव तानि स्युः कार्यस्यैकादशत्वतः ॥ २ ॥
 सर्वोत्क्रमः सर्वसङ्गाद्ब्रह्मत्वस्य सदा स्थितेः ।
 शरिच्छिन्नान्येव तानि दूरस्थादर्शनादिभिः ॥ ३ ॥
 मुख्योपि जायते प्राणी जन्यतातत्त्वयोः श्रुतेः ॥ ४ ॥
 नेन्द्रियव्यापृतिः प्राणः स्वातन्त्र्येण जनिश्रुतेः ॥ ५ ॥

प्लुपिताभ्यश्रुतेः मूक्यः समष्ट्या व्यापिताश्रुतिः ॥ ६ ॥

देवनाप्यस्तुच्छा मितेरीशाश्च संमतिः ॥ ७ ॥

स्वर्वालत्वायोगेन प्राणो नेन्द्रियमिष्यते ॥ ८ ॥

इति लघुवार्तिके तृतीयस्य प्रथमः ।

स्वप्नो मृषा सुप्तहेतोरभावाद्वाधनादपि ॥ १ ॥

नोदीपुरीतदीशानां सुप्तसौ न विकल्पनम् ॥ २ ॥

उत्तिष्ठन्सुप्त एवेहावाधानुस्मृतिदर्शनात् ॥ ३ ॥

भिक्षं स्यातां मुक्तिमूर्छं चिह्नभेदादिदर्शनात् ॥ ४ ॥

विशेषरूपमीशस्य मायिकं श्रुतिवाधनात् ॥ ५ ॥

निर्णयसावधिन्वाय मूर्तामूर्तं निषिध्यते ॥ ६ ॥

सेनादिभ्योऽन्यदीक्षाभाषितं तस्यानिष्ठाणान् ॥ ७ ॥

द्वारीकृत्येश्वरमीति यागादेः फलहेतुता ॥ ८ ॥ अधिकरणानि ॥

इति लघुवार्तिके तृतीयस्य द्वितीयः ॥

शास्त्रान्तरेऽप्युपास्यैक्यमाख्यादेरविशेषतः ॥ १ ॥

विशेष्यादुपसंहार्याः शास्त्रान्तरगता गुणाः ॥ २ ॥

उद्गीथोपासनातोऽन्या स्याद्ब्रह्मातुरुपासना ॥ ३ ॥

उद्गीथावयवत्वेन विशिष्टप्रणवस्य धीः ॥ ४ ॥

एकधीयुगुणोन्यप्राप्येवंशब्देन गृह्यते ॥ ५ ॥

आनन्दाद्युपसंहार्यं तद्विरोधिभ्रमापनुत् ॥ ६ ॥

असुवृत्तिर्नेन्द्रियाणि कार्यभेदात्पृथक् श्रुतेः ॥ ७ ॥

नामरूपव्याकुदीशस्वामीवाभेदतो भवेत् ॥ ८ ॥ अधिकरणानि ॥

इति लघुवार्तिके द्वितीयस्य चतुर्थः ॥

भूतैर्हतो प्रमेयधीः केवले न स्वययोगतः ॥ १ ॥

कर्मन्तरेणावरोहेद्रूपमीयादिवाक्यतः ॥ २ ॥

कर्पोनुक्तर्जनिर्गौणी नाचमोर्हिसनं विधेः ॥६॥ आधिकरणानि ॥

अर्थादयः परस्त्वेन न चिन्ता वाक्यभेदतः ॥ ७ ॥

एतरेवात्मसंज्ञेन महानं ब्रह्म गम्यते ॥ ८ ॥

सदेवेत्युक्त आत्मा स्यात्स आत्मेत्युपसंहृतेः ॥

आचन्मर्याप्सु वासोधीः प्राणविद्याङ्गमिष्यते ॥ ९ ॥

शाण्डिल्यविद्या त्वेका स्वादारण्यकरहस्ययोः ॥ १० ॥

आदित्यासिस्थानभेदादहराद्येर्ष्यवद्विधिः ॥ ११ ॥

सम्प्रत्यादिर्नान्वगायी धीविधिस्तत्र कल्पते ॥ १२ ॥

पुरुषो यज्ञ इत्युक्ताचैत्तिरीयेऽन्यधीविधिः ॥ १३ ॥

लिङ्गादेः सन्निधिं हित्वा कर्मणे मन्त्रकर्मणी ॥ १४ ॥

हानावुपासनं हार्यं प्रकृष्टस्तुतिष्ठापतः ॥ १५ ॥

विधूनुत इति त्यागः प्रयोगान्तरसाम्यतः ॥

वियैव तत्पदग्राह्या लिङ्गात्पाठस्य बाधनम् ॥ १६ ॥

निर्गुणब्रह्मविदुपोलिङ्गध्वस्तेर्गतिर्नहि ॥ १७ ॥

शाण्डिल्यादिधिया मार्गो हार्यो लिङ्गाच्च वाक्यतः ॥ १८ ॥

प्रारब्धकर्मभोगान्ते मुक्ताः स्युस्त्वाधिकारिकाः ॥ १९ ॥

तत्तदात्मभ्रमोच्छिद्यै निषेधोपग्रहो भवेत् ॥ २० ॥

ऋतं द्वावितिवाक्याभ्यामेका विद्या विधीयते ॥ २१ ॥

कहोलोपास्तिवाक्याभ्यामेका विद्या तु निर्गुणे ॥ २२ ॥

तथोहमित्युक्तधिया क्यतिहारेण चिन्तनम् ॥ २३ ॥

स्थानभेदेऽपि सत्यैक्यादेका कल्प्यकला च धीः ॥ २४ ॥

धीभेदेऽपि च कामादेः स्तुरर्ष्यमृपसंहृतिः ॥ २५ ॥

इहो नात्मा भौतिकत्वान्मृतं चैतन्यवानतः ॥ ३० ॥
 ब्रह्मीधमात्रे वाक्येन दृष्टिः समिधिसाधनात् ॥ ३१ ॥
 समस्तस्यैव धीर्ब्रह्मानरे सर्वकलान्यपि ॥ ३२ ॥
 उपास्यैक्ये विधिभिर्मास्वोत्पत्तौ गुणभेदतः ॥ ३३ ॥
 उपास्यसाक्षात्काराय विकल्पेनेशधीर्भवेत् ॥ ३४ ॥
 प्रतीकधीर्धनियमः साक्षात्कारानपेक्षणात् ॥ ३५ ॥
 अङ्गवदा समुच्चया नकाम्यत्वादनित्यतः ॥ ३६ ॥ अधिकरणानि ॥

इति लघुवार्त्तिके तृतीयस्य तृतीयः ॥

मुक्त्यार्था ब्रह्मविद्या स्यान्न कर्माङ्गं विरोधतः ॥ १ ॥
 ब्रह्मसंस्थादिके वाक्ये सन्यासे विधिकल्पनम् ॥ २ ॥
 यतिरेव ब्रह्मसंस्थस्त्वन्यत्र तदसम्भवात् ॥ ३ ॥
 रसानां रस इत्यादिरुपास्यविषयार्पकः ॥ ४ ॥
 वेदान्तगारुवायिकानां न पारिप्लवसङ्ग्रहः ॥ ५ ॥
 ब्रह्मविद्याफले मोक्षे नित्ये कर्म न साधनम् ॥ ६ ॥
 तद्विद्यायामध्वंसद्वारा साधनमिष्यते ॥ ७ ॥
 सर्वाङ्गभक्तवादस्तु प्राणधीस्तुतिरित्युच्यते ॥ ८ ॥
 वाक्यद्वयेन यज्ञादेर्निश्चयज्ञानहेतुते ॥ ९ ॥
 विद्याधिकारी विधुरः पूर्वयज्ञाज्जपादपि ॥ १० ॥
 न्यासस्युतकृतादीर्न श्रुत्या पातित्यबोधनात् ॥ ११ ॥
 नैष्ठिकस्यावकिरणे गर्दभोर्नैर्ऋतो भवेत् ॥ १२ ॥

नित्यसिद्धेश्वरात्सृष्टियक्रमे विभुताजगत् ॥७॥ अर्थिकरणानि ॥

इति लघुवार्त्तिके चतुर्थस्य चतुर्थः ॥

इत्थमुद्धृत्य वेदान्तमीमांसादुग्धसागरात् ॥

शतश्लोकीमुपासारश्चन्द्रमौलौ समर्पितः ॥ १ ॥

इत्थं जैमिनिवादरायणकुले तन्त्रद्वये ये नथाः

पूर्वाचार्यवरैस्तु शब्दनिबद्धैः स्पष्टीकृता विस्तरम् ।

ते सङ्क्षिप्तं यथामतीह मुगधैः शब्दैः प्रकाशीकृताः

श्रीमद्दिग्गजपतेर्विशालनयनानाथस्य तुल्यौ सदा ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्द-

मुनिवरकिङ्करेणोत्तमश्लोकयतिना विरचितं

लघुवार्त्तिकं समाप्तम् ।

